

સંપાદકો

મોહનભાઈ ભટ્ટ

શાન્તિલાલ શાહ

ઈશ્વરલાલ દવે

હરજીવન સોમૈયા

વર્ષ ૯ , અંક ૩

જૂન ૧૯૫૯

બાલક ભારતી સાહિત્ય સંઘ પો. બો. ૭૨ અમદાવાદ

જમવાનુ
આદર્શ
સ્થળ
શ્રી
ગુજરાત
બોર્ડીંગ હાઉસ
Guj Adv

આ હેતુની પ્રાપ્તિ અર્થે અમે સ્થળે સ્થળે એજન્ટો નીમવ.ની યોજના નક્કી કરી છે. આ કામ સેવાભાવે કરાવવામાં અમે માનતા નથી, કારણ કે એક તો આ 'સંઘ' પોતે જે કોઈ જાહેર સંસ્થા નથી અને બીજું, એ પ્રકારે થયેલું કામ લાંબો વખત વ્યવસ્થિત રહી શકતું નથી. પરંતુ આ એજન્સી નવીન સાહિત્યને સમજનાર કે રાષ્ટ્રીય ભાવના ધરાવતા સજ્જન પાસે જાય એમ તો અમે ઇચ્છીએ જ છીએ.

તા. ક. મુંબઈના ભાઇઓ નીચેના સરનામે પત્રવ્યવહાર કરે અથવા રૂબરૂમાં મળે
ગુજરાતી સાહિત્ય સંઘ : ૭ દેવકરણ મેન્શન : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨

વર્ષ ૯ : અંક ૩ — જૂન ૧૯૩૯

ઊર્મિનું લવાજમ : દેશમાં ૫-૦-૦ બ્રહ્મદેશમાં ૫-૮-૦ પરદેશમાં દસ શિલિંગ

છૂટક એક નકલની કિંમત ૦-૮-૦

અનુક્રમ

મુદ્રક અને પ્રકાશક : દિનેશ હરિદાસ ગોતીવાલા : ઊર્મિ કાર્યાલય પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ
મુદ્રણસ્થાન : નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ ઘીકાંટા : નોવેલ્ટી ટોકીઝ પાસે : અમદાવાદ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

સમાચાર અને સૂચનાઓ

૧ 'જાગતા રે'જો' પ્રેસમાં ગયું છે જુલાઈમાં અવશ્ય પ્રગટ થઈ જશે

૨ ગુલામીની શૃંખલા અને 'પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત' લગભગ છપાઈ ગયાં છે પંદરેક દિવસમાં અવશ્ય પ્રગટ થઈ જશે

૩ અરુણમાળાનાં ત્રણ પુસ્તકો તૈયાર થઈ ગયાં છે ચોથું છપાય છે એક અઠવાડિયામાં ચારેય રવાના થશે

૪ રાજકોટ સત્યાગ્રહની થોડી જ નકલો સિલકમાં રહી છે એટલે જેને જોઈએ તેણે આઠ આનાની ટિકિટ મોકલી તુરત મંગાવી લેવી

૫ એજન્સી માટેની અમારી માગણીને સુંદર આવકાર મળ્યો છે અમને આશા છે કે આ મહિનામાં ગુજરાત કાઠિયાવાડનું તો એકેય મોટું ગામ એજન્ટ વિનાનું નહિ રહે હદ ગુજરાતમાં પણ એજન્સીની વ્યવસ્થા થઈ રહી છે

૬ કલકત્તામાં અમે કોઈને સોલ એજન્સી આપી નથી પરંતુ અમારાં તમામ પુસ્તકો છૂટક તેમ જ ગ્રાહક તરીકે નીચેના સ્થળેથી મળી શકે છે

મેસર્સ એલ. કે. મેઘાણી

૧૪, અમરતલ્લા સ્ટ્રીટ–કલકત્તા

અમદાવાદ — મુખ્ય સંચાલક

૨૯ ૫ ૩૯ — ભારતી સાહિત્ય સંઘ

વર્ષ નવમું] જૂન : ૧૯૩૯ [અંક ત્રીજો

તરંગશોભા

સગ્ધરા

ઓ ! ઓ ! દોડયા સમીપે દૂર દૂર દૂરથી કૈંક ગોત્તુંગ શિર્ષે
ગુલ્ફાંશાં શ્વેત અભ્રો તરલ નચવતા અદ્રિ જેવા તરંગો
આવે, આવે પ્રવેગે, ગગન જલકણે સીંચતા, ગર્જનાથી
ગુંજાવંતા દિશાઓ, ધસમસ ધસતા, હાથમાં હાથ ઝાલી
પાસે, પાસે હજીયે, નજીક બહુ બહુ આવતા, આવી પ્હોંચે;
ઊંચાં ઊંચાં ઉછાળે નિજ જલ, ઘુઘવાટો કરી ઘોર, વેગે
નીચે ફેંકે, પછાડે; વરતુલ શીકરોનું રચાયે સુભવ્ય;
ઉલ્લાસે આજ હેલે જલધિજલ ચઢયાં નર્તનોન્માદઘેલાં.

ને નીલી સાડી પ્હેરો ધવલ કુસુમ લૈ થાળમાં કન્યકાની
હારોની હાર પુષ્પો તણી મૃદુ શતરંજી બિછાવી જવાને
ચાલી આવે કિનારે દૂર દૂર ક્ષિતિજેથી, અને ગાન દિવ્ય
કંઠેથી છોડી મૂકે; ગહન ગગનથી કંદરો સ્તબ્ધ થાએ.
ગાનો રેલાય વિશ્વે જવ ઉર બનતાં ઊર્મિઉલ્લાસપૂર્ણ
ડોલી એકાગ્ર તાને બસ સરવ રહંતા નભપ્રાન્ત ત્યારે.

રજનીકાન્ત દેસાઈ

આપણી સ્વરાજયાત્રા

ઐતિહાસિક નિર્ણય

તા. ૧૭મી મેને રોજ ગાધીજીએ ન્યાયમૂર્તિ-ચુકાદાને છોડી દેવા વિષેના છાપાવાળાઓ આગળ જાહેર કરેલા નિર્ણયની કોઈએ કલ્પના નહિ કરી હોય. વૃદાવનમા મળેલા તેમના નજીકમા નજીકના સાથીઓને પણ તે આટલુ વહેલુ આવવાનુ છે એનો ભાગ્યે જ ખ્યાલ હશે આવુ કઈક થશે એની ઝાખી તેમણે વૃદાવન-સમેલન આગળ તા ૩જીએ 'નવા પ્રયોગ' વિષે કરેલા પ્રેરક પ્રવચનથી ઘણાઓને થઈ હશે

આમ છતા આ ક્રિયા તો ગાધીજીના અતરમા ન્યાયમૂર્તિ-ચુકાદો જાહેર થયો તે જ દિવસથી, અથવા કહો કે ઉપવાસ છૂટ્યા પછી તુરત જ શરૂ થઈ હતી એમ કહી શકાય જો અહિંસા સોળવલુ સોનુ હોય તો આવા કુદનની ચમક સામાના હૈયામા પણ ઝળઝળી ઊઠવી જોઈએ ઉપવાસ જો પ્રાર્થના અને આત્મસમર્પણના ઊચામા ઊચા પ્રકાર તરીકે યોજાયો હોય તો તે વિરોધીમા રોષ કે ઉકળાટ પેદા કરી જ કેમ શકે? પણ પ્યારેલાલજીની રોજનીશી બતાવે છે તેમ ઉપવાસ છૂટ્યાને લગભગ બળતે દિવસે જ ઉપવાસની ધાર્યા કરતા અવળી જ અસર જણાવા લાગી હતી ૧૦મી માર્ચે જ દરબાર વીરાવાળા જોડેની વાતચીતથી ગાધીજીને થયુ, 'મારી અહિંસામા દોષ હોવો જોઈએ દ૦ વીરાવાળામા હુ કશો જ ફેરફાર ન ભાળુ?' આમ ૧૦મી માર્ચથી જ તેમની નિષ્ઠુર અતરખોજ ચાલી વસ્તુતાએ તો દોષ બધો સામી બાજુએ જ હતો અને બીજો માણસ માનવસ્વભાવની આ નિષ્ઠુરતા સામે ઊકળી ઊઠત પણ ગાધીજી તેમ ન કરે

પણ હુ કલ્પનામા ઊતર્યો ગાધીજી પણ અન્વસ્થ થયા જ પણ સાથે સાથે એમણે આત્મશોધન ચલાવ્યુ વાઇસરૉય જોડેની પહેલી જ મુલાકાતમા તેમણે જણાવેલુ કે સર મૉરિસ ગ્વાયરનો ચુકાદો પોતાની તરફેણમા આવશે એ વિષે એમને જો કે લવલેશ શકા નહોતી, છતા પોતે ચુકાદાની રૂએ મળનારી મોટી બહુમતીને બદલે માડમાડ બહુમતીથી સતોષાવા તૈયાર નહિ થાય ત્યા સુધી રાજકોટમા શાતિ સ્થપાવાની નથી પણ કહી ગયો તેમ તેઓ ઊકળતા, કારણ કે અમારા જેવા દુન્યવી માણસો એમની આસપાસ રાતદિવસ રહેતા અને અમારી લાગણીઓની અસર પોતાના ઉપર થવા દેવા જેટલો માનવીભાવ ગાધીજીમા છે જ રાજકોટથી રોજેરોજ આવતી ખબરો આવા ઉકળાટમા ઉમેરો કરતી ત્યાના અમલદારો જાણે સમાધાની થઈ ન હોય તેમ વર્તતા "શુ આટલા જ ખાતર મે ઉપવાસ કર્યો? મે ઉપવાસ છોડવામા ઉતાવળ તો ન કરી?" આવી ગડમથલ તેમનામા ચાલતી

૨૬મી માર્ચે દ૦ વીરાવાળાએ તૈયાર કરેલા વડા ન્યાયાધીશ આગળ રજૂ કરવાના

ઠાકોરસાહેબના કેસની નકલ તેમને જોવા મળી તેમાં કરેલા પ્રપંચ દબાણ અને દગાબાજીના આક્ષેપો વાંચી ગાંધીજી વળી ઊકળ્યા. સરદાર પણ ઊકળ્યા. વળી અંતરખોજ ચાલી: "મારો ઉપવાસ આટલો નિષ્ફળ કેમ થયો હશે? દ૦ વીરાવાળા એટલું કેમ નથી જોઈ શકતા કે પ્રપંચથી મેળવેલા દસ્તાવેજના જોર ઉપર હું ઉપવાસ કદી ન આદરી શકું?"

પછી તો સરદારના પક્ષને સંપૂર્ણ વાજબી ઠરાવનારો ગ્વાયર-ચુકાદો થયો. પણ ગાંધીજીને શાંતા ન વળી. 'રાજકોટના અત્યારના વાતાવરણ વચ્ચે આ ચુકાદાનો અમલ શક્ય ખરો? ગૂંચ ઉકેલવાને બદલે આ આપણા ગળાફરતો ગાળિયો ન થઈ પડે?' તેઓ વાઈસરૉયને મળ્યા. પોતાને મળેલી બહુમતી જતી કરીને માત્ર માંડમાંડ બહુમતી રાખી ઠાકોરસાહેબના નીમેલા માણસોને સમાવવા અગર તો રાજની જાહેરાતની રુએ પૂરી કમિટી નવી બનાવવા પોતાની તૈયારી બતાવી. પણ ના૦ વાઈસરૉય નિરુપાય હતા. રાજકોટમાં ઠાકોરસાહેબ જોડે મળીને જ જે કંઈ ઘટે તે ગોઠવણ કરવી રહી હતી—તેમના ઉપરવટ થઈને કશું થાય નહિ.

રાજકોટ આવતાં આ સવાલ વધુ તીવ્ર થઈ પડ્યો. ઉપવાસના ફળરૂપ ગ્વાયર-ચુકાદો દ૦ વીરાવાળાને ભયાનક ઓથાર સમો થઈ પડ્યો હતો અને એની આડે અગણિત અંતરાયો નાખવા પાછળ તેમણે પોતાની તમામ મુત્સદ્દીગીરી રોકી દીધી હતી. સરદારે કમિટી પર સૂચવેલાં નામો જ પ્રથમ તો રદ કરવામાં આવ્યાં, જો કે તેમાંના કેટલાક અગાઉ રાજ્યે સ્વીકારેલા હતા. આ પછી ભાયાતો અને મુસલમાનો પડ ઉપર આવ્યા. કડવાશનો પાર ન રહ્યો. આમાંથી ઠાકોરસાહેબને પોતાની સુવાંગ મિલ્કત બનાવવા સૂચવનારી રેસિડેન્ટ આગળ કરેલી 'શરાફી વાત' ગાંધીજીને સૂઝી. દ૦ વીરાવાળાએ તે પણ નામંજૂર કરી, અને ગાંધીજીના ૧૭મી મેના નિવેદન મુજબ એ વાજબી હતું.

પોતાની અહિંસામાં ક્યાંક કંઈ મોટી ખામી છે એ શંકા હવે ગાંધીજીને વધુ જોરથી મૂંઝવવા લાગી. સત્ય પોતાને પક્ષે હતું અને તે સામે બીજાના પક્ષનો અંતે નિષ્ફળ થશે એ વિષે તો એમને કશી જ શંકા ન હતી, પણ અહિંસા અંતે વિજયી નીવડશે? શું સાચે જ અહિંસા વધુ અને વધુ વ્યાપ્ત જશે કે વિરોધ જગાવશે? આમાંથી એ સવાલ ઉદ્ભવ્યો કે "ન્યાયને અને સત્યને જાહેર કરનારો ચુકાદો આફતે પેટારા જેવો કાં નીવડ્યો કે જેમાંથી અવળી વસ્તુઓ જ એક પછી એક નીકળ્યા કરે?" ધ્યેય આટલું ઊજળું અને નિર્મળ છતાં એમાંથી જો આટલી બધી હાનિ પેદા થઈ રહી છે તો સાધનમાં ક્યાંક ને ક્યાંક મેલ અને અશુદ્ધિ હોવાં જોઈએ.

આ ગડમથનને પરિણામે તા. ૨૪મી એપ્રિલે કલકત્તા જવા રાજકોટ છોડતી વેળાએ ગાંધીજીએ કરેલું નિવેદન નીકળ્યું: અહિંસા હિંસાને ભભૂકવા દેવાને બદલે સીધી તેના મોઢામાં જ દોડી જાય, અહિંસા વિરોધીનામાં સૂતેલા સદ્ભાવને ખોળી તેને ઢંઢોળે અને જાગૃત કરવા મથે. આપણામાં નિર્ભેળ અહિંસા લઈને દ૦ વીરાવાળા પાસે આપણે જઈએ તો તેનો સામો પડઘો પાડ્યા વિના તેમનાથી રહેવાય જ નહિ.

વૃંદાવનના શાંત મનોચિંતનમાં એ વાત એમને સ્પષ્ટ થઈ કે પોતાની અહિંસા અપૂર્ણ હતી, એટલું જ નહિ પણ તે એ અર્થમાં એવડી અપૂર્ણ હતી કે તેનો અમલ કરતાં પોતે સરકારની મદદનો લાભ લેવા યત્ન કર્યો. પરમેશ્વરને નિઃશેષભાવે આત્મસમર્પણથી જ સત્યાગ્રહીનો ઉપવાસ શકાય એ વસ્તુનો અહીં અભાવ હતો. તેથી એવા ઉપવાસથી રળેલું ફળ છોડી દેવું રહ્યું. પણ અહીં તો એટલા બધા બીજાઓ તેમાં ગૂંથાયેલા હતા કે આવું પગલું ભરવાની હિંમત ચાલતી નહોતી. છતાં એ સત્ય સ્પષ્ટ થયું કે ગ્વાયર-ચુકાદો ગાંધીજીને માટે જ નહિ પણ દ૦ વીરાવાળાને માટે પણ ઓથાર સમો થઈ પડ્યો. ગાંધીજીને ભારે નૈતિક મૂંઝવણ થઈ. દ૦ વીરાવાળાને તે એક સત્યાગ્રહીને ન છાજતા હથિયાર તરીકે હુ ખરાબ દેખાયો.

૧૨ મી મેએ રાજકોટમાં પાછા ફર્યા બાદ પોતાના સાથી કાર્યકરો આગળ ગાંધીજીએ મોઢેથી કરેલી આત્મવિચારણાનો સાર આ અંકમાં બીજે આપેલો વાચક જોશે. દ૦ શ્રી વીરાવાળાને લખેલા અંગત

કરવો જોઈતો હતો તેને બદલે હું તો ડર્યો. મને થયું બ્રિટિશ સરકારની મદદ લઉં, એમને મરવું પડે એ પાપ હતું, અને એ પાપમાંથી આ ચુમાદો મળ્યો. પાપની તે નીપજ છે તેથી તે મારે છોડી જ દેવો જોઈએ "

"પણ ઠાકોરસાહેબ અને વીરાવાળા માર્ગમાં વિઘ્નો નાખે છે તેથી ને? નહિ તો તો ચુકાદાનો ખાસો અમલ થાય અને બધી પંચાત મટે એ લોકો જ બધો ઉત્પાત મચાવે છે,"

"એ તો છે જ પણ તે મારી આરંભની ભૂલનું પરિણામ છે મે એમને ધોયપરોણો કર્યો હવે તેઓ તરફથી વધુ સારા વર્તનની આશા રાખવાનો મને શો અધિકાર છે? વિઘ્ન તેઓ નથી નાખી રહ્યા, ઈશ્વર જ તેમની મારફત નાખી રહ્યો છે પણ ઈશ્વરે મારી આંખ ઉઘાડી છે અને મને રસ્તો બતાવ્યો છે તેથી આ પાપથી જેટલો વહેલો હાથ ધોઈ નાખું તેટલું સારું કે તને એમ નથી લાગતું?"

"લાગે તો છે પણ આ બધા જુનમી મનાઈ હુકમો, દંડ, વગેરેનું શું? આપણે તો બધું છોડી દીધું અને એ લોકો તો રાજ ચલાવ્યે જ જાય છે"

"તેથી શું? આપણે આપણો ધર્મ પાળી છૂટીએ, અને તેઓ તેમનો પાળશે એવો વિશ્વાસ રાખીએ. મારો ધર્મ ચૂક્યો અને ઉપવાસ છોડવા અધીરો બન્યો. તેથી ઈશ્વરે મને આમ સજા કરી એ તું કેમ નથી જોતી? બહેનને કહે કે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરવી એ હાર નથી ભૂલનો એકરાર કરવો એ જ જીત છે

[હરિજનબંધુ] મહાદેવ દેસાઈ

●

સખી કલ્પનાને

દિવસના ઉધમાત શમ્યા પછી,
નીરવ રાત્રિ વિષે તુજને કદી,
સમરતો રહું નેન ભરી સદા;
તવ છતાય ન આવતી તું સખી!

વિરલ વેળ પ્રસંગ કદીક તું
બજવી નૃત્યભરી તવ ઝાંઝરી,
ઊભી રહતી સમીપ તું માહરી,
પ્રિય સજીવન તું મમ કલ્પના

પણ ન થાય ઘડીક જ વેગ જ્યાં
સરકતી, તું સમારતી આણુને!
વહી જતી મમ લોચનથી દૂરે
ફરી નહિ મમ દૃષ્ટિ પરે ચઢે

દીન દીસો અહીં નમ વિનમ આ,
નજર લેશ કરો નવ કાં સખી!
કૃપણ ના બનશો પ્રિય ઓ સખી!
નજર નાખી રહો જ અમીસની!

વાસુદેવ જાની

धर्मोनो धर्म*

श्री. दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर

સર્વધર્મપરિષદનો ખ્યાલ હિંદુસ્તાનમાં પરિચિત કરવાનું માન સ્વામી વિવેકાનંદને ઘટે છે. તેમણે જ જગતને જાહેર કર્યું છે કે જે સર્વધર્મપરિષદમાં હિંદુધર્મનું સમાન ભાગીદાર તરીકે પ્રતિનિધિત્વ ન હોય, તે પરિષદ અધૂરી જ ગણાય. ઈ. સ. ૧૮૯૩માં હિંદુસ્તાનના શિક્ષિત વર્ગને લાગ્યું કે જગતમાં હિંદુધર્મની શ્રેષ્ઠતા પુરવાર થઈ છે; અને તે દિવસથી સ્વામી વિવેકાનંદનું નામ આપણે માટે ઘરગથ્થુ શબ્દ બની ગયો. હું તે વખતે નાનો હતો, પણ તે સમાચાર ચર્ચતા મારા મોટાભાઈઓનો જ્વલંત ઉત્સાહ અને હિંદુધર્મના ભવિષ્ય માટેની તેમની બેશુમાર કલ્પનાઓ મને બરાબર યાદ આવે છે. સ્વામી વિવેકાનંદનાં વ્યાખ્યાનોનો ટૂંક સમયમાં જ મારી માતૃભાષા મરાઠીમાં અનુવાદ થયો, અને લોકો તે વ્યાખ્યાનોને ઇંતેજારીપૂર્વક વાંચવા લાગ્યા. માત્ર વિષયની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે વ્યાખ્યાનોમાં વેદાંત જાણનાર વર્ગ માટે કશું નવીન નહોતું; પરંતુ તેમાંનો દરેક શબ્દ પ્રાણપૂર્ણ તથા આશા અને આત્મવિશ્વાસથી ભરપૂર હતો. સ્વામીજીએ હિંદુધર્મની કરેલી રજૂઆતની અપૂર્વતા તેના અર્વાચીન દૃષ્ટિબિંદુમાં તેમ જ આધુનિક યુગના સામાજિક અને કેળવણી વિષયક પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે તેમણે વેદાંતના સિદ્ધાંતોના કરેલા ઉપયોગમાં રહેલી હતી. હું જેમ જેમ ઉમરમાં વધતો ગયો તેમ તેમ તેમના ઉપદેશનું મહત્ત્વ પણ મારે મન વધતું ગયું અને હું સ્વામીજીને હિંદી સંસ્કૃતિના પરાકાષ્ઠારૂપ ગણવા લાગ્યો.

સ્વામીજીએ ગુરુ મહારાજ રામકૃષ્ણ પરમહંસને 'મારા ગુરુ' એ મથાળા નીચે અર્પેલી શ્રદ્ધાંજલી અકસ્માત રીતે જ મારા હાથમાં થોડાં વર્ષ બાદ આવી પડી, અને તેની મારા ઉપર અદ્ભુત અસર થઈ. તે નાના જીવનચરિત્ર દ્વારા સ્વામીજીએ મને આધ્યાત્મિક જીવનની વાસ્તવિકતા અને મહત્તામાં શ્રદ્ધા રાખતો કરી મૂક્યો. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનના છાંટા વિનાનો એક અભણ માણસ સ્વામી વિવેકાનંદ જેવા ફિલસૂફ અને તેજસ્વી પ્રતાપવાળા મનુષ્યમાં શિષ્યભાવ કેવી રીતે પ્રેરી શક્યો એ મારી સમજમાં જ ન આવી શક્યું. પરંતુ હું તો અગાઉથી જ સ્વામીજીથી મંત્રમુગ્ધ બની ગયો હોઈ, તે જે કાંઈ લખતા તેમાં આંતરિક શ્રદ્ધા કરતો. તે ટૂંક જીવનચરિત્રે મારા માનસિક દૃષ્ટિકોણમાં ક્રાંતિ કરી મૂકી. કૉલેજજીવનની શરૂઆતના ફળરૂપે મને પ્રાપ્ત થયેલી સંશયવૃત્તિ અને તર્કવૃત્તિમાં મારે ક્ષોભ મચી ગયો અને આધ્યાત્મિક જીવનનું જે દર્શન હું ઘણા દિવસથી ખોઈ બેઠો હતો, તે મને પાછું મળ્યું. તે જીવનચરિત્રનું વાચન મારે માટે નવા જન્મરૂપ થઈ પડ્યું એમ કહું તો તેમાં કશી અતિશયોક્તિ નથી.

મને સમજાયું કે હિંદુસ્તાનની સાચી આવશ્યકતા તો એવા એક કેળવણીકાર અને સમાજશાસ્ત્રીની હતી કે જે વેદાંતના મૂર્તિમંત પ્રાચીન ધ્યેય સમાન સાચા ધાર્મિક મનુષ્યના જીવંત અનુભવનો લોકોને નવેસરથી અર્થ કરી બતાવે. વિવેકાનંદને લાગ્યું કે,

*તા. ૩-૩-'૩૭ના રોજ કલકત્તામાં મળેલી સર્વધર્મપરિષદ (Parliament of Religion) પ્રસંગે આપેલા અંગ્રેજી વ્યાખ્યાન 'The Task before religions'નો અનુવાદ.

તેમને જો લોકોના કાન સુધી પહોંચવું હોય તો તેમણે દૂરદૂર આવેના અમેરિકાની મુખ્ય ભૂમિ ઉપર પહોંચવું જોઈએ. એમ જગતના ધર્મોની પરિષદમાં હિંદુ ધર્મના સ્વનિયુક્ત પ્રતિનિધિ થઈને તેમણે પોતાનો તે અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો.

આજે હું આ સર્વધર્મપરિષદમાં રામકૃષ્ણવિવેકાનંદની અભિનમૂર્તિને મારી ભક્તિ નિવેદિત કરવા આવ્યો છું અને હું આ લખું છું ત્યાં જ એ ત્રિમૂર્તિના ત્રીજા અંગરૂપ ભગિની નિવેદિતા મને યાદ આવે છે. તેમનું 'Web of Indian life' પુસ્તક, 'The Master as I saw Him' એ કાવ્યચિત્રમાં તેમણે દોરેલી અદ્ભુત જીવનરેખા, 'The Foot falls of Indian History' અને તેમના વિવિધ નિબંધો મારે માટે યુનિવર્સિટીની કેળવણીરૂપ થઈ પડ્યા છે, અરે, મારે તો એમ કહેવું જોઈએ કે તેમના લખાણો, મેં મેળવેલી યુનિવર્સિટીની કેળવણીની ખામી સુધારનારા થઈ પડ્યાં છે. રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદ અને નિવેદિતા મારે મન એક જ પ્રવાહ બને છે. તેઓ પૃથ્વી ઉપર આધ્યાત્મિકતાના અવતરણરૂપ છે,– એક જ બીજના વિશાળ વટવૃક્ષરૂપે ઉદ્ભવ અને વિસ્તાર પામ્યા છે.

અહીં આગળ મારી સ્મૃતિ હું જ્યારે ૧૯૧૧માં રામકૃષ્ણકુટુંબની યાત્રાએ કલકત્તા આવ્યો હતો ત્યારે તે કુટુંબની બીજી વ્યક્તિઓ તરફ પાછી વળે છે – શ્રી શ્રીમા, માસ્ટર મહાશય, સ્વામી બ્રહ્માનંદ અને રામકૃષ્ણમિશન ચલાવનાર સ્વામીજી મહારાજના બીજા ગુરુભાઈઓનું ખાસ્સનત મંડળ ત્યાં જે સૌથી પ્રથમ સંન્યાસી મને મળ્યા તે સ્વામી પ્રેમાનંદ હતા. તે વખતે તે બેલુડ મઠના અધ્યક્ષ હતા. તે સાવ મગ્ન અને મૂક મસ્ત હતા. તે અંગ્રેજી બહુ થોડું જાણતા હતા, હિંદી કદાચ જાણતા જ ન હોતા. તેમની પાસેથી જવાબ કઢાવવો બહુ મુશ્કેલ કામ હતું. જ્યારે મેં તેમને ગુરુમહારાજ વિષે પૂછ્યું ત્યારે તે માત્ર ધ્યાનની દશામાં ચઢી ગયા અને મૂક થઈ ગયા. પરંતુ તેમની તે આસુધીની દશાએ જ મને વૈખરી કરતાં પણ વધારે અસરકારક જવાબ આપી દીધો. એક બીજે પ્રસંગે મેં તેમને બનારસમાં બંગાળી ભાષામાં વ્યાખ્યાન આપતા સાંભળ્યા. નિષ્ઠા અને ભક્તિ ઉપર તે એક પ્રાણપૂર્ણ વ્યાખ્યાન હતું.

તે વખતે તેમ જ ત્યારબાદ મેં બ્રહ્માનંદ, તુરિયાનંદ, શિવાનંદ, કલ્યાણાનંદ અને નિશ્ચયાનંદ સ્વામીઓ પાસેથી જે બધું મેળવ્યું તેનું સવિસ્તર વર્ણન કરવાનું આ સ્થાન નથી. સ્વામી શારદાનંદના તો મેં માત્ર દર્શન જ કર્યાં હતાં. રામકૃષ્ણ મિશન ઉપયોગિતા અને સેવામાં પ્રગતિ કરે તે માટે તે ખતીના પ્રયત્ન કર્યે જતા હતા, પરંતુ મારો સૌથી વધુ પરિચય તો માસ્ટર મહાશય સાથે હતો. તેમણે મારા પ્રત્યે ગુરુની વિવેકદૃષ્ટિયુક્ત પિતાનું વાત્સલ્ય હૃદયથી રેલાવ્યું.

પછીની જુવાન પેઢીમાંથી પૂર્ણાનંદ અને માધવાનંદ તો હિમાલયની તળેટીના નિવાસકાળ દરમ્યાન મારા પડોશીઓ જ હતા. એટલે આજે આ મહાન સંસ્થામાં હું એક બહારના માણસ તરીકે નથી આવ્યો. ગૃહસ્થ દશામાં રહેલા બંધુ તરીકેના અધૂરાપણા છતાં તમે મને કહેવા દો તો હું તમારામાંના જ એક તરીકે અહીં આવ્યો છું.

* * *

અત્યારે આપણને કઈ વસ્તુએ અહીં એક સ્થળમાં એકત્રીત કર્યા છે? મને એમ લાગે છે કે તે વસ્તુ બીજી કોઈ નહીં પણ, વિશ્વની પાછળ રહેલી તથા સર્વ સહ ગ્રહશક્તિની વાસ્તવિકતાનો અનુભવ કરવા ખાતર સકળ તેમ જ સર્વ પ્રકારની સાધનાઓમાં નિર્ભયપણે વિચરનારા એક આધ્યાત્મિક કોલ બસના અનુભવની સત્યતા, તીવ્રતા અને સર્વસંગ્રાહિતા છે. આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પ્રયોગ કરનારા રામકૃષ્ણ જેવા મહાન પ્રયોગવીર આગળ ન્યૂટન, ફેરાડે, એડિસન, જીન્સ અને રામન ઇત્યાદિ તો માત્ર બાળક જેવા છે. આ આધ્યાત્મિક પ્રયોગવીરોને તો પોતાની જાત ઉપર પ્રયોગો કરવા પડે છે, સંશય અને નિરાશાના ગાળા વિતાવવા

પડે છે અને પોતાના લક્ષ્યે પહોંચ્યા પછી, પણ તેમને પોતે મેળવેલાં પરિણામોની ફરી ફરીને ખાતરી કર્યા કરવી પડે છે. હિંદુસ્તાનને તેની આજની પ્રતિષ્ઠાના સ્થાન ઉપર સ્થાપિત કરનારા મહાત્માઓની અખંડ હારમાળામાં રામકૃષ્ણ પ્રથમ કોટીના તેજસ્વી તારા રૂપ હતા. રામકૃષ્ણ પરમહંસની સાધનાની વિશિષ્ટતા એ વસ્તુમાં રહી હતી કે તેમણે જુદાજુદા ધર્મોએ બતાવેલી સાધનાઓ આચરી જોઈ હતી, જેથી કરીને દરેક માર્ગનું અંતિમ રહસ્ય પોતે પામી શકે. અને એ જ કારણથી તે દઢ પ્રતીતિપૂર્વક કહી શકતા હતા કે બધા ધર્મો એક જ સ્થાને પહોંચાડે છે. તેમને માટે એ વસ્તુ તર્કનો વિષય નહોતી, પણ તેમણે તો તે વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરી જોયો હતો. આ કારણે જ તે આ યુગના માર્ગદર્શક થઈ પડ્યા છે. તેમના એ અનુભવનો બૌદ્ધિક ભૂમિકા ઉપર હળવે-હળવે પણ કાંઈક પડઘો પાડવા આજે આપણે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ.

રામકૃષ્ણ પરમહંસે હિંદુસ્તાનના બધા મુખ્ય ધર્મોનો સાચો અભ્યાસ કરવાની અગત્ય પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરી બતાવી. જગતની વિવિધ પ્રજાઓ જો એકબીજા વચ્ચેની ગેરસમજ દૂર કરવાનો અને મેળપૂર્વક જીવવાનો કોઈ માર્ગ નહીં વિચારી કાઢે તો તેમની વચ્ચે દારુણ કલહ લગભગ અનિવાર્ય થતો જાય છે. આ જાતની પરિષદો જો માત્ર બૌદ્ધિક ક્ષેત્રમાં જ કામ કર્યાં કરવાનું છોડી દે, તો એ વસ્તુ પાર પાડી શકે તેમ છે. ધર્મ એ અનુભવની વસ્તુ છે. તેને પ્રેમ અને શ્રદ્ધા વડે જ પામી શકાય. વ્યાવહારિક આદર્શવાદ જ બધી પ્રજાઓ તથા તેમણે વિકસાવેલા જીવનમાર્ગો વચ્ચે મેળ સ્થાપવાનો માર્ગ બતાવી શકે.

બધા ધર્મો તથા તેમણે બતાવેલા જગતના પ્રશ્નોના ઉકેલનો અભ્યાસ હવે કેવળ સંસ્કૃતિના વિદ્વાન અભ્યાસકોનો વિલાસ માત્ર રહ્યો નથી. તે તો હવે વધુ ને વધુ, સુસંગઠિત સામાજિક જીવનની પ્રાથમિક આવશ્યકતારૂપ બનતો જાય છે. માત્ર તે અભ્યાસને માનસિક વિલાસરૂપ બની જવા ન દેવો જોઈએ. તેણે જીવનસ્પર્શી બનવું જોઈએ તથા યોગ્ય ઉકેલો લાવવા માટે પ્રયોગો પણ કરવા જોઈએ. લોકો મેળાના માળથી જ એકત્ર થઈ શકે તથા દિલનો મેળ સાધી શકે. બુદ્ધિ તો અન્યોન્ય સમજ વધારી શકે, કે પ્રથમથી જ તેમની વચ્ચે જો સદ્ભાવ હોય તો તેને કંઈક અંશે ટેકો આપી શકે. પરંતુ હૃદયોને એક સાથે બાંધનાર અને આપણ સૌને એક માનવ જાતિમાં એકત્રિત કરનાર વસ્તુ તો સેવા જ હોઈ શકે. સ્વાર્થત્યાગ અને સ્વાર્પણની હદે જઈ શકે તેવી સેવા જ એવી વસ્તુ છે કે જે સર્વત્ર સુમેળ સ્થાપી શકે અને આપણું એક કુટુંબ બનાવી શકે. જુદાં જુદાં સંગઠનો આ ક્રિયાને કંઈક અંશે મદદ કરી શકે પરંતુ સંગઠન એ આત્માનું સાધન નથી. પૃથ્વી ઉપરનાં સર્વ સંગઠનો પાર્થિવ જ છે; અને એ રીતે તેઓ ઘણીવાર આધ્યાત્મિકતાના વિકાસમાં વિઘ્નકર્તા થઈ પડે છે. ઘણીવાર તો જે પરિણામો લાવવાનું તેમના સ્વભાવમાં જ હોતું નથી તે પરિણામોની આશા તે સંગઠનો પાસેથી રાખીને આપણે તેમની ઉપયોગિતાનો નાશ કરીએ છીએ. સાચા સેવકો તો એક બીજાને સ્વાભાવિક રીતે જ ઓળખી શકે છે, અને પોતે સ્વતંત્ર રહીને જ એક બીજાને મદદ કરે છે. આપણે સર્વ ધર્મોનું વ્યવસ્થિત ફેડરેશન નથી બનાવવું પરંતુ એક જ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરતા આત્માઓનો સાહજિક અને સ્વતંત્ર સહકાર મેળવવો છે. જગતના મોટા ધર્મો આજે એકબીજાના હરીફ થઈ પડ્યા છે તેનું કારણ તેમના સિદ્ધાંતોમાં તફાવત છે, એ નથી, પણ તે દરેકની પાછળ તેમને નિયંત્રિત કરનાર મોટું સંગઠન હોય છે, એ છે. એ દુઃખદાયક સ્થિતિથી આપણે સારી પેઠે વાકેફ છીએ.

સંગઠન અને સ્વોત્કર્ષનો સિદ્ધાંત કાયદાકાનૂન અને બળજબરીના સિદ્ધાંતનો વફાદાર મિત્ર બની ગયો છે. તેનાથી અંધ અને દુઃખપૂર્ણ માનવપ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર વિસ્તારવામાં મદદ મળે છે એટલું જ. સંખ્યાનું બળ, સંગઠનની મહત્તા, અને સત્તાની કેંદ્રિતતાએ માણસોમાંથી ન્યાય અને ભલાઈના સ્વાભાવિક સામર્થ્યમાંની શ્રદ્ધાને દૂર કરી છે. સંખ્યા, સંગઠન અને કેંદ્રિતસત્તા

એ ત્રણ જીવંત દેવતાઓને જ આજે માનવજાત પોતાની ભક્તિ અર્પી રહી છે. પ્રચલિત ધર્મો તો આપસઆપસમાં જ લડ્યાં કરે છે, જ્યારે બીજી બાજુ વ્યવહારમાં તો તેઓ આ યુગની ઉપર જણાવેલ ત્રિમૂર્તિને જ શરમભરેલી રીતે તાબે થતા હોય છે.

આપણા જીવનમાં જોવા મળતો એક નાનો પ્રસંગ હું અહીં કહી બતાવું તો તમે ક્ષમા આપશો. સિલોનમાં કેન્ડીના વિહારમાં હું એક બૌદ્ધ સાધુ સાથે બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરતો હતો. તે સાધુ તેની વિદ્વત્તા અને ધર્મનિષ્ઠા માટે જાણીતો હતો. બુદ્ધધર્મ પ્રત્યેનો મારો પક્ષપાત તેને બહુ ગમ્યો અને તેણે મને સીધો પ્રશ્ન પૂછ્યો: "તો પછી તમે બૌદ્ધ કેમ નથી બન્યા?" તેનું નિખાલસપણું જોઈ હું ખુશ થયો, અને તેથી તેને મે રમૂજમાં પૂછ્યું, "હું જો 'બુદ્ધ' અને 'ધર્મ'ને સ્વીકારું પણ 'સંઘ'નો સ્વીકાર કરવાની ના પાડું, તો તમે મને બૌદ્ધ દીક્ષા આપશો?"

તેણે કહ્યું કે તે કદી ન બની શકે. મારો પ્રસ્તાવ કબૂલ રાખે એવો તે શાસ્ત્રવિમૂખ નાસ્તિક ન હતો. તેણે તરત જ અનેક શાસ્ત્રવાક્યો ટાંકી બતાવ્યાં અને જણાવ્યું કે એ ત્રણે રત્નોનો એકસાથે સ્વીકાર કરવામા ન આવે તો નિર્વાણ સાધવી શકતુ નથી.

સંપ્રદાય જેવા સંગઠનની ઉપયોગિતા પ્રત્યે હું દુર્લક્ષ નથી કરતો. સંપ્રદાય લોકોમા એવું શિસ્ત જમાવી શકે છે કે જેના વડે જ કોઈ પણ સિદ્ધાંત જીવંત ધર્મમા રૂપાંતર પામે છે. પરંતુ સંપ્રદાયે તો ઝાડની છાલ જેવા રહેવું જોઈએ, કે જે અંદરના ગર્ભને રક્ષણ આપે છે એટલું જ નહીં પણ ઝાડનો પૂરેપૂરો વિકાસ થાય તે માટે દર શિયાળામાં જાતે ફાટી પણ જાય છે. પરંતુ દુર્ભાગ્યે માણસની બાબતમાં એવું બને છે કે તેનાં સંગઠનો ટૂંક સમયમાં તેનો જ આત્મા ગૂંગળાવનારાં થઈ પડે છે, જીવનરસને છૂટથી વહેતો અટકાવનારાં બની જાય છે.

* * *

મને હંમેશાં લાગ્યું છે કે સત્‌નું વિરોધી અસત્ નથી, પણ સત્તા છે. અસત્‌ને તો હંમેશ સત્‌ને નમતા રહેવું પડે છે કારણ કે તેનું બધું સામર્થ્ય સત્‌ના જ ડોળમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે. સત્‌નું સાચું વિરોધી તત્વ તો સત્તા છે, કે જે સત્‌નું રક્ષણ કરવા કે તેને અસતમાં મૂકવા પ્રવૃત્ત થયુ હોય છે ત્યારે પણ હંમેશાં સત્‌ને ગૂંગળાવવા, ઓછીતું પાડવા કે નબળું કરવાના જ પ્રયત્ન કરે છે. જગતના ધર્મોએ મધ્યયુગી રાજસત્તાઓના નમૂના પ્રમાણે પોતાનું સંગઠન જમાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને માની લીધું કે સત્યને જો સત્તાનું પીઠબળ હોય તો તે જલદી પ્રચારમાં આવી શકે. નાસ્તિકતા પણ આનાથી વધુ ભૂંડું કે નુકસાન કરી શકે એમ હું માનતો નથી. જેમ ઈશ્વરને અને ધનસંપત્તિને એક સાથે પૂજી ન શકાય, તેમ સત્ય અને સત્તાને ભેગાં પૂજી જ ન શકાય, સિવાય કે તે બળ સત્યનું જ આંતરિક બળ હોય. તેથી ધર્મોએ સત્તાની જે દૃષ્ટિ અને વિચારસરણી પોતાની આસપાસ ઊભી કરી દીધી છે, તેમાથી નીકળી જવાનો તેમણે પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ. આમ અહિંસા એ સત્યનું જ વિશિષ્ટ પાસુ છે. ખૂબ ઊંડે ઉતરીને તપાસીએ તો ધર્મમાત્રનુ હાર્દ સત્ય અને અહિંસા પ્રત્યે એકાંતિક ભક્તિમાં જ રહેલું છે. આયરીશ કવિ 'એ. ઈ.' યોગ્ય શબ્દોમાં કહે છે તેમ સત્ય પોતે જ પોતાનું ઉચિત બળ છે.

બધા ધર્મો વચ્ચેના તમામ ઝઘડાના મૂળમાં એ મહાન સત્યનો અસ્વીકાર જ રહેલો છે. ધર્મો પોતાના સત્યથી વિમુખ બની એમ માનવા લાગ્યા છે કે તેમનું સંગઠન, તેમનું સંખ્યાબળ, ટૂંકમાં કહીએ તો તેમની સત્તા, એ જ વસ્તુતાએ તેમનું સત્ય છે. નહીં તો પોતાના સંપ્રદાયના આશ્રિતોની સંખ્યા વધારવા માટે આટલી ભિતેજારી હોઈ શકે? કે ટોળાબંધ લોકોનું ધર્માંતર કરવાનો અભિમાનભર્યો દાવો કેમ કરી શકે? સાચામાં સાચું એકમાત્ર ધર્માંતર તો અસત્યમાથી સત્યમાં, અંધકારમાથી જ્યોતિમાં, બૂરામાંથી ભલામા, કે અન્યાયમાંથી ન્યાયમાં હોઈ શકે. અને એ ધર્માંતર તો જગતના બધા ધર્મોના અનુયાયીઓમાં આવવાનુ બાકી છે.

દરેક ધર્મનાં બે અંગ હોય છે: એક તો તેના સિદ્ધાંતો એટલે કે સત્ય, અને બીજું તેનો આચારવિધિ એટલે કે સાધના અને હિંદુધર્મની બલિહારી છે કે તેણે આ વસ્તુ શરૂઆતથી જ જોઈ લીધી. તેણે વળી એ પણ જોઈ લીધું છે તે બેમાંથી આચારવિધિને જ તંત્રબદ્ધ કરી શકાય, નહિ કે સિદ્ધાંતમાર્ગને. તેથી તેણે માણસના વિચારો, કલ્પનાઓ અને ધ્યેયોને પૂરેપૂરાં મુક્ત રહેવા દીધાં. એ કારણે જ આપણને હિંદુધર્મમાં ઊંચામાં ઊંચી વેદાંતની ફિલસૂફી તથા વિવિધ દર્શનોની સમૃદ્ધિ જોવા મળે છે. પરંતુ કેવળ બૌદ્ધિક શોધ આપણને કદી સંતુષ્ટ ન કરી શકે. તેથી આપણે જીવનના અખતરાઓ કર્યા અને પરિણામે પોતપોતાના નિશ્ચિત જીવનમાર્ગો અને અચળ આચારવિધિઓવાળા અસંખ્ય સંપ્રદાયો ઊભા થયા. આ આચારવિધિઓ જ માણસની સાંપ્રદાયિક માન્યતાઓને વાસ્તવિકરૂપ આપે છે; પરંતુ પાછળથી આપણા લોકોની બુદ્ધિશક્તિ અને પ્રાણશક્તિ ઉપર કોઈ વિચિત્ર નિષ્ક્રિયતા વ્યાપી ગઈ અને તેઓએ પોતાના સિદ્ધાંતો બદલાયા છતાં આચારવિધિ બદલતા જવાનું છોડી દીધું. કદાચ સત્તાએ સત્યને પદભ્રષ્ટ કર્યું અને સાથે સાથે ધર્મને પણ સત્યભ્રષ્ટ કર્યો.

પરમતત્ત્વની કલ્પનાની બાબતમાં અદ્વૈતી અને દ્વૈતી વચ્ચે બે ધ્રુવ જેટલું અંતર છે. પરંતુ તેમનું જીવન તપાસશો તો તમને તેમના આચારમાં કશો તફાવત માલૂમ નહીં પડે. દ્વૈતી કદાચ અદ્વૈતી બની જાય તો પણ તે પ્રમાણે તેના જીવન તરફના દૃષ્ટિબિંદુમાં કે તેના આચારવિધિમાં કશો ફેરફાર નહીં થાય. આપણા ફિલસૂફોએ જીવનમાં વ્યવહારિક અને પારમાર્થિક એવો સગવડભર્યો ભેદ શોધી કાઢ્યો છે. અને તેથી જ્યારે સ્વામી વિવેકાનંદ આગળ પંડિતો પોતાની અકર્તવ્યશીલતાના બચાવમાં આ ભેદ રજૂ કરતા ત્યારે સ્વામીજી પોતાની ધીરજ ગુમાવી બેસતા અને ખૂબ ચિડાઈ જતા. દરેક દર્શનને પોતાને અનુરૂપ સ્મૃતિ હોવી જોઈએ. પરંતુ જૈનો પાસેયે તેમના અહિંસા અને અનેકાન્તવાદને અનુરૂપ સ્મૃતિ મળતી નથી. 'અર્હન્નીતિ' એ સામાન્ય કોટીનું પુસ્તક છે. વેદાંતીઓએ તો નિષ્ઠુરતાથી તર્કશુદ્ધ 'સ્મૃતિ' વિચારી કાઢી, પણ તે અનુસાર જીવવાનું યતિઓ અથવા સંન્યાસીઓ માટે અનામત રાખવામાં આવ્યું. અદ્વૈતવાદ સ્વીકારનાર ગૃહસ્થી વેદાંતીએ તો પોતાના જીવનવિધિમાં કશો ફેરફાર નથી કર્યો. આને કારણે દર્શનોની આખી ચર્ચા ચર્ચાપરિષદની જીભાજોડી જેવી બની જાય છે.

જૂના જમાનાના ભાષ્યકારોએ જુદાં જુદાં દર્શનોની તર્કશુદ્ધતા અને તેઓમાં ગર્ભિત રહેલી સૈદ્ધાંતિક માન્યતાઓની એકવાક્યતા પ્રગટ કરી આપી છે. પરંતુ હવે જુદા જુદા દાર્શનિક સિદ્ધાંતો અને વિવિધ સાંપ્રદાયિક માન્યતાઓમાંથી ફલિત થતા સામાજિક આચારો બતાવી આપવાનો વખત અર્વાચીન વિચારકો માટે ક્યારનો આવી પહોંચ્યો છે. આ નવી દૃષ્ટિથી આપણાં આસ્તિક તેમજ નાસ્તિક દર્શનોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેમાથી નવો તેમજ ઉપયોગી અર્થ નીકળશે અને આપણો સમાજ પુનરુજ્જીવિત થશે.

હિંદુધર્મ, બૌદ્ધધર્મ, જરથોસ્તીધર્મ, યહૂદીધર્મ, ખ્રિસ્તીધર્મ અને ઇસ્લામ આ બધાનો તેમજ બીજા બધા ધર્મોનો સામાજિક દૃષ્ટિબિંદુથી અભ્યાસ કરવામાં આવે તો જે પ્રશ્નો આજના માનવસમાજને પજવી રહ્યા છે, તેમનો ઉકેલ જરૂર મળી આવે.

એ પ્રશ્નો કયા છે?

મેં ધર્માંતરના પ્રશ્ન વિષે અત્યાર અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો જ છે, પરંતુ એ ધર્માંતર તે એક ધર્મમાંથી બીજા ધર્મનું નહીં, પણ અસત્યમાંથી સત્યનું, અન્યાયમાંથી ન્યાયનું. એ ધર્માંતર આપણે સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ક્ષેત્રોમાં પ્રવર્તાવ્યું છે? એ બધા ક્ષેત્રોમાં આજે જે વિખવાદ મચી રહ્યો છે, તેનું કારણ તે ક્ષેત્રોમાં વ્યાપી રહેલી ન્યાયવૃત્તિનો સદંતર અભાવ છે. ઈસુખ્રિસ્તે એમ કહ્યું કહેવાય છે કે રાજાનું છે તે રાજાને આપો; અને ઈશ્વરનું છે તે ઈશ્વરને આપો. એક હિંદુ શાસ્ત્રવચન તો સીધું જ કહી દે છે કે, રાજ્ય ચલાવ્યા પછી તો નરકમાં જ જવું પડે છે. જે

માણસ રાજા થઈ બીજાઓના જીવન નિયંત્રિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે નરકમાં જાય છે, સત્તાને જોરે ભરી રાખેલી રાજાની તિજોરીમાંથી દાન તરીકે મેળવેલું બધું ધન અપવિત્ર છે તથા કોઈ પણ ધર્માત્મા પુરુષ તેનો સ્વીકાર કરી ભ્રષ્ટ થયા વિના ન રહે

તો પછી જગતની આર્થિક પરિસ્થિતિની બાબતમાં આ સર્વધર્મપરિષદનો શો નિર્ણય છે?

મહાન શાંતિસ્થાપક ચળવળો સર્વ પ્રકારના યુદ્ધોની સામે હજુ સુધી બિનઅસરકારક એવી હિલચાલો ચલાવી રહી છે અને બીજી બાજુ સર્વત્ર લશ્કરી સરંજામ પૂરપાટ વધારવામાં જ આવે છે આ સર્વધર્મપરિષદ પોતાના અવાજને ભલે અસરકારક ન બનાવી શકે, પણ તેણે એટલું જાહેર તો કરવું જ જોઈએ કે યુદ્ધ એ તો ચાલુ શોષણપદ્ધતિરૂપી જગદ્વ્યાપી રોગના વખતોવખત થતા ઉથલારૂપ છે અને એ રોગ પોતે નૈતિક જીવનધોરણને ભોગે સાધવામાં આવેલા ખર્ચાળ ભૌતિક જીવનને આભારી છે આપણે જાહેર કરવું જોઈએ કે ઈશ્વર અને મનુષ્યમાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓએ આ બંને જીવનધોરણોને નવેસર તપાસવા જોઈએ સમાજમાં રૂઢ થયેલા શીલસદાચાર અવ્યભિચાર, અને સમાજહિતના આદર્શો સામે સર્વત્ર પડકાર ફૂંકાવવામાં આવે છે પ્રાચીન વ્યવસ્થાનો બચાવ આપણે આપ્તવાક્યથી કે શાસ્ત્રોના અર્થ કાઢી બતાવીને કરવા જઈશું તો તે હવે કામમાં આવે તેમ નથી સામાજિક આદર્શની નવી વ્યાખ્યા દ્વારા ધાર્મિક આદર્શોને લોકોના મનમાં સજીવ કરવા જોઈએ આ બાબતમાં પણ સંગઠિત વિચાર અને સંગઠિત સંકલ્પ જરૂર મદદ કરી શકે કામવાસના, કે જે વિવાદનો અને તેથી સામાજિક જીવનનો ખાસ પાયો છે, ભાવનાઓના ચક્રનું એક બળશાળી અંગ છે, તેમજ આધ્યાત્મિક શક્તિ નિપજાવવા માટેની ખાસ સામગ્રી પણ બની શકે છે, તેનો અત્યારે કરવામાં આવે છે તેમ ભૌતિક દૃષ્ટિબિંદુથી નહીં, પણ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિબિંદુથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને તેને વિષે જવાબદાર ઉપનતરા કરવા જોઈએ આજના ભૌતિક તથા બિનજવાબદાર વલણ તરફ આપણે ઉદાસીન રહી શકીએ નહી

જગતના વિવિધ ધર્મો આ રીતે એકઠા મળે તેમાંથી બીજું પરિણામ એ નીપજવું જોઈએ કે લગભગ બધા ધર્મોમાં—અરે ગૂઢતા વિનાના હોવાનો દાવો કરનાર વિજ્ઞાનના ધર્મમાં પણ—જે અંતિમતા અને સત્યના ઈજારદાર હોવાની જે ભાવના પ્રવર્તે છે, તેમાં પલટો થાય આ પરિષદના પ્રયત્નોના પરિણામે બધા ધર્મોમાં ઉદારતાની ભાવના વ્યાપવી જોઈએ, જેમ ધર્મશાસ્ત્રને કારણે જ્ઞાનપદ્ધતિઓ ઉદાર બની છે તેમ આ કામ ખ્રિસ્તી પાદરીઓ કે બુદ્ધિવાદી મંડળો ઉપર ન છોડી દેવું જોઈએ

ધાર્મિક જીવનની જ કલ્પનાની બાબતમાં પણ આપણી પરિષદ એક આગળ પગલું ભરી શકે તો કેવું સારું મનુષ્યજાતની ધીરજથી સેવા કર્યા કરતાં લાખો પાલિત પશુઓ પણ આ મહાન પરિષદના ઠરાવો તરફ આશાભર્યા કાન માંડી રહ્યા છે એવું હું કલ્પી શકું છું જો ધર્મનો અર્થ પ્રેમ, દયાળુતા અને કૃતજ્ઞતા, બંધુભાવ તથા પ્રાણીમાત્ર કે જેમના અન્યોન્યાશ્રયથી એક સમગ્ર જીવન બને છે તે સર્વ પ્રત્યે કુટુંબભાવ બનતો હોય તો જે પાલિત પશુઓએ આપણા જીવનને આટલું બધું સુરક્ષિત તથા સહેલું બનાવ્યું છે, તેઓ પ્રત્યે પણ આપણી વર્તણૂક કેવી હોવી જોઈએ એ જાહેર કરવાનો વખત પણ આવી ગયો નથી? ગાય કે જેને મહાત્મા ગાંધીએ કરુણાનું કાવ્ય કહી છે, તેનો સર્વ દેશોના ધાર્મિક મનુષ્યો પાસે સહાનુભૂતિ માગવાનો ખાસ હક છે તે માનવજાતની બીજી માતા છે તેને સંરક્ષણ આપવું અને શાંતિમાં મરવા દેવી એ માણસ માટે શું આટલું બધું અઘરું હોવું જોઈએ? ખોરાકનો પ્રશ્ન સૌથી અગત્યનો છે એ નિર્વિવાદ છે જમીન તેમજ પાણીની પેદાશો રોજ વધતી માનવક્ષુધાને શાંત કરવા ઉપયોગમાં લેવાતી જાય છે રાસાયણિક ખોરાકો પણ શોધવામાં આવે કે મનુષ્યજાતિએ ધરતીના પડ ઉપરથી મનુષ્યભક્ષણ

નાબૂદ કરવામાં લગભગ સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. તો કાંઈ નહિ તો મનુષ્યકુટુંબના જ એક અંગ રૂપ બનેલા એક પ્રાણીને—ગાયને સુરક્ષિત કરવાનું હવે આપણે હાથમાં ન લેવું જોઈએ? ન્યાય તથા દયા માટેની પોતાની અરજી ગોમાતા સર્વ દેશોના ધાર્મિક પુરુષોની આ પરિષદ આગળ રજૂ ન કરે તો ક્યાં કરે?

પણ ગરીબ બિચારી ગાયની જ વાત શું કામ કરીએ? આપણે ગુલામોની મુક્તિની વાતો કરીએ છીએ, પરંતુ ગુલામોને સાચે જ મુક્ત કરવામાં આવ્યા છે? ગુલામીની પ્રથા તરીકે ગુલામી કદાચ નામશેષ થઈ હશે, પણ સામાજિક અને આર્થિક શોષણ સર્વત્ર ચાલી રહ્યું છે. અને શોષિત લોકો ગુલામો નહીં તો બીજું શું છે? એક કહેવાતી ખ્રિસ્તી પ્રજાએ બીજી ખ્રિસ્તી પ્રજા ઉપર સ્વાર્થ, શોષણ અને સામ્રાજ્યને અર્થે સીધો હુમલો કર્યો. રાષ્ટ્રસંઘ તેને અટકાવી શક્યો નહીં. ધર્મનો સંઘ આવાં યુદ્ધો અટકાવી શકશે?

ધર્મવીરો કે જેઓ સ્વાર્થત્યાગ અને સ્વાર્પણમાં જ રાચે છે, તેઓને તો અંતરનાદ જ ભોમિયારૂપ હોય છે.

સમાજવાદ એજ આ બધા પ્રશ્નોનું એકમાત્ર નિરાકરણ છે. સમાજવાદ ભવિષ્યનો ધર્મ થઈ બેસવાની તૈયારીમાં છે. જગતના પ્રચલિત ધર્મોનું વલણ આ નવી શક્તિ અને નવા આદર્શની બાબતમાં કેવું હશે? મને એમ લાગે છે કે આપણે જરૂર સમાજવાદને અપનાવી શકીએ તથા સમાજવાદને ધાર્મિક રીતે પ્રસ્થાપિત કરવાનો આપણો પોતાનો જ સ્વતંત્ર માર્ગ વિકસાવી શકીએ. જેને શાસ્ત્રીય સમાજવાદ કહેવામાં આવે છે તેણે એવી ભયંકર વિચારપદ્ધતિ અને વર્ગવિગ્રહની નિષ્ઠુર કાર્યપદ્ધતિ યોજી કાઢી છે કે જે પરિણામે ભયંકર નીવડે તેમ છે. બધા ધર્મોને માટે તે એક ધારે પડકારરૂપ છે. બધા ધર્મો સમાજવાદને હિંમતપૂર્વક સ્વીકારી લઈ જીવનને નવી દોરવણી નહીં આપે તો તે બધાને સંગ્રહસ્થાનમાં સામાજિક વિભાગના પ્રાચીન અવશેષોની દશાથી સંતોષ માનવો પડશે. પ્રાચીન આદર્શ તો મોજૂદ છે, તેમ જ અત્યારની આવશ્યકતાઓને માટે જોઈએ તેથી પણ વધુ પૂરતો. પરંતુ તેની પાછળનો પ્રાચીન જુસ્સો, જો કદી હતો તો, તે હવે ચાલ્યો ગયો છે, અને ધાર્મિક પુરુષોએ ગરીબોની નિ:સહાય તથા નિરાશાભરી સ્થિતિ વિષે દરકાર કરવાનું પણ છોડી દીધું છે. સદ્ભાવની માત્ર વાતો, અને અન્યોન્ય પ્રશંસા તથા ધર્મ વિષયક તાત્ત્વિક કે દાર્શનિક ચર્ચાઓ એ પોતે ગમે તેટલાં સારાં હોય તો પણ ધર્મોની પરિષદ માટે એટલો કાર્યક્રમ પૂરતો તો ન જ કહેવાય.

દરેક ધર્મમાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોના નવી રીતે અર્થ કરવાનો પ્રયત્ન કરાય છે. તેથી દરેક ધર્મ ધીમેધીમે અર્થવ્યાખ્યાની પોતપોતાની નવી રીતિઓ વિકસાવતો જાય છે. પરંતુ શાસ્ત્રવાક્યોની વ્યાખ્યા અને શાસ્ત્રવાક્યોના અર્થ ઉપર જ આધાર રાખવાને બદલે આપણે માનસશાસ્ત્ર, સમાજવિદ્યા, કળા, વિકાસવાદ અને તે સૌ કરતાં વધારે આધ્યાત્મિક અનુભવની મદદ સ્વીકારવી જોઈએ અને આજના ધર્મોના સિદ્ધાંતો અને આચારવિધિઓ ઉપર પ્રકાશ પાડવો જોઈએ.

* * *

જ્યારે આપણે 'ધર્મો' એવો બહુવચનનો પ્રયોગ કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે હિંદુધર્મ, ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તીધર્મ વગેરે પ્રચલિત ધર્મોનો જ ખ્યાલ કરીએ છીએ. પરંતુ આ પ્રચલિત ધર્મોના કોચલા હેઠળ જુદા જ પાયાઓ ઉપર નવા જ ધર્મો વિકસતા જાય છે. માનવતાનો ધર્મ જીવનના બધા પ્રશ્નોનું સંતોષકારક નિરાકરણ આપવાનો દાવો કરતી એક સંપૂર્ણ યોજના છે. કળા એ બીજો ધર્મ છે કે જે જીવનમાં સંગતિ સ્થાપી આપવાનો અને માનવવિકાસના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ પૂરું પાડવાનો દાવો કરે છે. કાયદાકાનૂન એ કદાચ આધુનિક યુગનો સૌથી વધારે લોકપ્રિય અને શક્તિશાળી ધર્મ છે. માણસને વારસામાં જે કાંઈ દુઃખો મળ્યાં છે કે જે તેણે પોતાને માટે ઊભાં કર્યાં છે, તે બધાનો ઉપાય

યોગ્ય કાયદાકાનૂનોથી કરવાનું વિચારવામાં આવે છે. રોજ નવા થતા કાયદાકાનૂનોથી આખા જીવનને નિયંત્રિત કરવાનું ઇચ્છવામાં આવે છે માણસને લાગની વળગતી કોઈ પણ કે દરેક વસ્તુ માટે પાર્લામેન્ટમાં જ દરેક દેશમાં વેઠી સત્તા થઈ બેઠી છે. રોજ આપણને કાયદાકાનૂનોની નિષ્ફળતાનો અનુભવ થતો જાય છે છતાં આપણે આપણી સર્વોત્તમ શક્તિ કાયદાપદ્ધતિને વિકસાવવામાં અને કાબૂમાં લાવવામાં ખર્ચીએ છીએ

આપણામાં એવી દૃઢ માન્યતા જામતી જાય છે કે વહેમો હવે જલદી નાશ પામતા જાય છે, પરંતુ આપણે નવા વહેમોની જગા કરવા માટે જ જૂના વહેમોને દૂર કરવામાં ફાવ્યા હોઈએ છીએ, અને વહેમોનું સામ્રાજ્ય હમેશની પેઠે વિજયી જ રહ્યું હોય છે

મારી પોતાની એકમાત્ર આશા તો કેળવણીનો ધર્મ ધીમેધીમે પ્રચારમાં આવતો જાય તેમાં રહેલી છે પરંતુ એ કેળવણી તે કેળવણીખાતાના પ્રધાનોના હાથમાં રહેલી કેળવણી નહીં, પરંતુ વધારે સારા જીવનના–આધ્યાત્મિક જીવનના —હજુ થોડા એવા પેગંબરોએ ફેલાવેલી કેળવણી આ કેળવણી વૈયક્તિક તેમ જ સામાજિક તથા રાષ્ટ્રીય તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય એમ સમગ્ર મનુષ્યને કેળવવાનો ઇરાદો રાખે છે આ દૃષ્ટિબિંદુથી જોઈએ તો જ્ઞાન ભક્તિ અને કર્મ એ આત્મોન્નતિના વૈકલ્પિક માર્ગો નથી, પરંતુ આત્મવિકાસની આપણી સાધનારૂપી હીરાના જુદા જુદા પાસા જ છે

સત્ય અને અહિંસામાં નિત્ય એ કાંઈ બૌદ્ધિક સિદ્ધાંતો નથી તે તો માણસજાતની જાળમાં આવેલા અમોઘ આચારો છે સર્વ પ્રકારના ધાર્મિક જીવન અને આચારના એ નિષ્કર્ષરૂપ છે અને વ્યક્તિ તેમ જ સમુદાયના જીવનમાં એ આચાર દાખલ કરવાનું એકમાત્ર સાધન કેળવણી જ છે

માનવજાત ધર્મભાવનાને પુનરુજ્જીવિત કરવા માટે નવું વલણ અને નવી ઇંદ્રિયની રાહ જોઈ રહી હોય એમ લાગે છે પ્રાચીન લોકો બળવાળી સાહજિક વૃત્તિઓ અને વીજળીની પેઠે ઝબકી જતી સ્ફુરણાઓના જમાનાની છાયામાં હતા તેઓ તીવ્ર ધ્યાન વડે અનંતના રહસ્યમાં ડૂબકી મારવાનો પ્રયત્ન કરતા એવી ધ્યાનશક્તિ જોમવાળી પ્રારંભિક જમાનાનું લક્ષણ હોય છે તેઓએ કોઈ ગૂઢ રીતે અંતઃસ્ફુરણાની ઇંદ્રિય પ્રાપ્ત કરી હતી કે જે આપણે ખોઈ બેઠા છીએ સોક્રેટિસ, જરથુસ્ત, બુદ્ધ અને ઉપનિષદકાળ પછીના વખતના ઋષિઓના જમાનાથી માંડીને મનુષ્યજાતિએ તર્કપ્રધાન યુગમાં પ્રવેશ કર્યો છે એ યુગની પાછળ પાછળ એક બાજુ સંગઠનનો જમાનો આવ્યો અને બીજી બાજુ કલાત્મક આવિષ્કારનો જમાનો આવ્યો એમ કહી શકાય ત્યારબાદ વિકાસવાદનો સિદ્ધાંત પ્રચારમાં આવ્યો અને તેણે આપણને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિંદુ અર્પ્યું છે જેનાથી પ્રાચીનો બહુ પરિચિત નહોતા કલાત્મક દૃષ્ટિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિંદુ એ આજની માનવજાતના મુખ્ય લક્ષણો છે ધર્મોએ જો ફાલવુંફૂલવું હોય અને માનવજાતિને પુનરુજ્જીવિત કરવી હોય તો તેમણે આ જમાનાનું વલણ સમજીને જીવનનો નવો માર્ગ દર્શાવવો જોઈએ આજના મોટાભાગના માનવ સમુદાયમાં અને તેને દોરવા ઇચ્છનારા શિક્ષિતોમાં તો મુખ્યત્વે કરીને, ધર્મની કિંમત બહુ ઓછી થઈ ગઈ છે એ વસ્તુ નાકબૂલ કરી શકાય તેમ નથી ધર્મો બહુ લાંબો વખત પોતાના કિલ્લેસા બંધ કરીને બેસી રહ્યા છે અને તેથી જ આજે તેમને માલૂમ પડતું જાય છે કે, તેમની પાસે કીમતી માલ હોવા છતાં તેઓ પ્રવાહમાં આગળ વધવાને બદલે વહેળમાં પાછા તણાતા જાય છે દરમ્યાન મનુષ્યજાતિએ વિજ્ઞાન, રાજકારણ અને પ્રચુર ધનસંપત્તિને જ પોતાની પ્રવૃત્તિના મુખ્ય ક્ષેત્ર બનાવી દીધાં છે એટલે હવે તો ધર્મો માનવજાતની આ મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓનો અર્થ કરી બતાવે, તેમની વચ્ચે મેળ બેસાડી આપે અને તેમને કાબૂમાં લાવી શકે તો જ પોતાનું મુખ્ય સ્થાન પુનઃપ્રાપ્ત કરી શકે.

ટૂંકી વાર્તામાં રસાસ્વાદ*

શ્રી. જ્યેષ્ઠારામ મણિશંકર ઉપાધ્યાય

બી. એ., બી. ટી.; એમ. આર. એસ. ટી. (લંડન)

(અનુસંધાન, માર્ચ પૃષ્ઠાંક ૨૭૦)

૪

પ્રસ્તુત નિબંધના ત્રીજા હપ્તાની શરુઆતમાં જ નહીં ધારેલી એવી ભાંજગડ મનમાં ઉભી થાય છે. પ્રશ્ન એ છે કે રસનો આસ્વાદ કોને કહેવો, અને તેની પ્રાપ્તિ વાચકને થાય છે એનો પૂરાવો શો ? સ્થૂલ તેમજ સૂક્ષ્મ બાબતોમાં રસ અને તેની પ્રાપ્તિનો પ્રયોગ વ્યવહારની સામાન્ય ભાષામાં આપણે કરિયે છિયે, છતાં કઈ સ્થિતિમાં આસ્વાદ રહેલો છે એ પ્રાથમિક મુઝવણ છે.

સ્વાદ એ મનની અભિરુચિને પ્રેરનારું કારણ છે. એને પારખનારી ક્રિયા આસ્વાદમાં રહેલી છે; રસની પ્રાપ્તિ એ આસ્વાદનું પરિણામ છે. એટલે પ્રાપ્તિ પહેલાંની પૂર્વ સ્થિતિ અર્થાત્ રસનો સાક્ષાત્કાર કરવા પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ જે કાંઈ પ્રક્રિયા કરવી પડે તે, અને તેને લીધે અનુભવાતો આનંદ એને રસાસ્વાદ કહિયે તો ચાલે ?

જગતના વિવિધ પદાર્થોમાં જે સરસતા છે તે મેળવવા પ્રાણીમાત્રની તમન્ના હોય છે. સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં આવી સરસતાને રસ કહિયે તો એનો અનુભવ કરવા દરેક ભાવકને વૃત્તિ થાય એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે. રસાનુભવની આ સહજવૃત્તિને લીધે સ્વાદ અને આસ્વાદની ઝંખના થાય છે. ભૌતિક પદાર્થોમાં વર્ણાદિ અને માનસિક વ્યાપારોમાં વિમર્શન વગેરે આસ્વાદનાં અધિષ્ઠાન છે. વ્યવહારજગતમાં અતૃપ્તિ અથવા નિયતિના નિર્માણમાં અસંતોષ ઇત્યાદિ આસ્વાદનાં ઉત્તેજક તત્ત્વો છે. પણ એના અનુભવનો આનંદ આત્મગત છે એટલો જ એના રચનાકૌશલમાં છે.

રચનાકૌશલ દ્વિવિધ છે: બહિર્ગત અને અંતર્ગત. આકૃતિની સુંદરતા, પ્રથમ દૃષ્ટિયે, બહિર્ગત લક્ષણોથી પરખાય છે. '**आकृतिर्गुणान् कथयति**' એ સંસ્કૃત ઉક્તિ, અથવા 'Face is the index of the mind' એ અંગ્રેજી વચન સર્વાંશે સાચું નથી, તો-પણ આકૃતિના બાહ્ય રૂપરંગને અંશતઃ લાગૂ પડે છે. પદલાલિત્ય, શબ્દાલંકાર, સચોટતા વગેરે રચનાકૌશલ કે સંયોજનનાં બહિર્ગત લક્ષણો છે. ભાવમાં ઔચિત્ય, બનાવોમાં પ્રતીતિ અને કથનમાં વેગ એ એનાં આંતર લક્ષણો છે. બાહ્ય તેમજ આંતર ગુણોને લીધે ભાવકની આસ્વાદવૃત્તિ સંતોષાય છે. સંતોષનો આવો અનુભવ એ જ રસાસ્વાદ છે.

સાહિત્યાકૃતિના રસાસ્વાદમાં એક બીજી વિશેષતા છે. તૃપ્તિનો અનુભવ આસ્વાદમાં છે, તોપણ એ અનુભવ આકૃતિનાં બાહ્ય તેમજ આંતર લક્ષણોથી ભિન્ન છે. રૂપ અને રાગથી

સં

* જોડણી લેખકની પોતાની જ છે.

પલટો લાવે છે, અને કરુણાન્ત સમાપનની પરાકાષ્ઠામાં નીતિ-અનીતિનો કોયડો અનુત્તર જ રહે છે આ કરતાં પણ વધારે ઉત્તેજક પ્રારંભ 'પાપને પન્થે'[16] માં ઉપસ્થિત કરેલા સંવાદમાં જણાય છે—

> " કોણે કહ્યું કે જગતના સંચાલન ન્યાય અને નીતિ પર થયા છે? કોણે કહ્યું કે દુનિયાના શાસન નીતિ અને ન્યાયને ધોરણે ચાલી રહ્યા છે? કોણે કહ્યું કે માનવજીવન પાપ ને પુણ્ય વચ્ચે ઝૂલી રહ્યું છે? મૂર્ખ માનવી રચી રહે છે કે જગન્નિયતા ન્યાયી છે, એની તુલા મહીં શ્રીમંત કે નિર્ધન, સબળ કે નિર્બળ, મહાન કે પામર સહુ સરખા છે સદંતર ખોટું એને ત્યાં માણસ માણસને માપવાના કાટલા જુદા છે "

ઉપરોક્ત પ્રશ્નપરંપરાથી ઉપજાવેલો આ સંવાદ જ વાર્તાનું કેન્દ્ર છે ઈશ્વરમાં અવિચળ શ્રદ્ધા ધરાવતા અશોકનું પરિવર્તન

> " કદી ઈશ્વર હોય અને તે ન્યાયી હોય તો વનવીનાને મ્હારા જીવનમાંથી ઝૂટવી લેવી એ કયો ન્યાય? શું ગરીબના જીવનમાં પ્રેમનેય સ્થાન નથી? નૈતિક દૃષ્ટિએ મ્હેં કયું પાપ કર્યું કે તેના પ્રતીકાર રૂપે મ્હને જેલ મળી? ઈશ્વર હોય તો તેને ન્યાય ગમતો નથી, તેના દીલમાં દયા વસતી નથી. ઈશ્વર હોય તો તે મેલા મનનો નિર્દય ને જુલ્મી છે "

વગેરે વચનોથી સ્વાભાવિક જણાશે અને તેથી જ 'શું જગતના અન્યાયનો પ્રતિઉત્તર પાપનો પંથ છે?' એ પ્રશ્ન-ઘડીભર ગળે ન ઉતરે તોપણ સહૃદયને વિચાર કરતો બનાવે છે

એ જ લેખકની 'અંતિમ કરાર'[17] નામક વાર્તા સંબોધન ઉક્તિ (Apostrophe)નો નમૂનો છે, અને 'ઉંધા ચશ્મા'ની શરુઆત "સારી દુનિયાએ દિવાના ગણેલા દિવાના નથી હોતા, અને ડાહ્યા માનેલા ડાહ્યા નથી હોતા" એમ વિધિવાક્યના દૃષ્ટિક્ષેપથી કરેલી છે સારાંશ કે, વાર્તાના પ્રસ્તાવને સવિશેષ આકર્ષક બનાવવા પ્રત્યક્ષ કથન કે વર્ણનને બદલે વિરોધી વાક્યો, કોઈ કોયડો, સંવાદ કે સંબોધન ઉક્તિનો વાર્તાવિધાયકો આશ્રય લે છે, કોઈ વાર વાર્તાના અવલંબનબીજને જ શરુઆતમાં પ્રશ્નરુપે મૂકે છે, અથવા એકાદ વિધિવાક્ય મારફત સમગ્ર નિરૂપણ વિશે દૃષ્ટિક્ષેપ કરેલો જણાય છે પ્રસ્તાવની સાથોસાથ વાર્તાના ફલક ઉપર પાત્ર, પરિસ્થિતિ કે બનાવ પ્રત્યક્ષ થાય છે એ ત્રણના વ્યવહારમાં પ્રત્યાઘાતક બળો નિગૂઢ રહેલા હોય છે અથવા એને પ્રતિકૂળ ઘટના કે સંજોગો ઉપજાવવામાં આવે છે આવા વિરોધી તત્ત્વોના સંસર્ગથી વાર્તાના મધ્યભાગમાં અથડાઅથડી કે ઘર્ષણ થાય છે આ પ્રકારનું ઘર્ષણ આસ્વાદના આરોહ-અવરોહને ખૂબ જ વેગ આપે છે અને તે વાર્તાની ઘટનાઓને રસની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડી, ભાવકને તદ્રૂપ બનાવે છે ઘર્ષણ એ સંયોજનની બીજી ભૂમિકા છે, અને વાર્તાના સમગ્ર પ્રવાહનું શિરોબિંદુમાં સંક્રાન્ત થવું તે એની અવધિ છે 'ગોવાલણી' તથા 'અનીતિના માપ'ના પૃથક્કરણમાં બતાવ્યું છે તેમ આ સ્થિતિએ, કુશળ સ્રષ્ટા, સંકલનામાં એકાએક પલટો લાવે છે અને તે માટે (૧) એકાદ ભૂલ, (૨) આકસ્મિક બનાવ, (૩) અમાનુષી તત્ત્વ વગેરે યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ યોજે છે આને લીધે વાચકે ન ધારેલું પરિણામ સમાપનમાં આવે છે અને એમાં જ સંયોજકની કુશળતા છે આ વિશે થોડાક ઉદાહરણો જોઈ લઈયે—

'એક ભૂલ' (તણખા મંડળ ૧ પૃ ૧૨૩-૨૮) માં મ્યુનિસિપાલિટીનો નવો અમલદાર પ્યારેમોહન શાકમારકિટમાં બસીની દુકાન પાસે આવી પૂછે છે—

' તમે શાક સારું જ વેચો છો કે?"

"જી હા" બસીએ ધીમેથી મુંઝવણમાં જવાબ આપ્યો

---

[16] રા લલિતમોહન ગાંધી ઊંધા ચશ્મા પૃ ૨૧૯-૨૪૦

[17] રા લલિતમોહન ગાંધી. ઊંધા ચશ્મા પૃ ૧૦૧-૧૨૦

" મને ઓળખો છો ?"

" તમને ન ઓળખું તો કોને ઓળખું ? તમે પ્યારેમોહન !"

આ ન્હાના સરખા વાક્યોના સવાલ જવાબમાં જ વાચકની સામે આખો ભૂતકાળ ખડો થાય છે. ' તમને ન ઓળખું તો કોને ઓળખું ? ' વગેરેમાં બંસીનું ભાવિ દોલાયમાન થતું જણાય છે તે સાથે વાચકની લાગણી વેધકતાની પરિસીમાએ પહોંચે છે. હવે શું બનશે એમ ક્ષણવાર વિમાસણ થાય છે. એ વખતે બંસીનો છેવટનો અતિસૂચક પ્રશ્ન " પરણેલા લાગે છે " તે વાચકની જીજ્ઞાસાને પારાવાર વધારી મૂકે છે. અને પ્યારેલાલના કુટુંબથી અપરિચિત રહેમાનનો ઉત્તર " કેમ નહિ ? આ નાનો છોકરો છે ને ?" એ આખી વાર્તાનો નિયામક છે. આસ્વાદની ટોચે પહોંચેલા રસપ્રવાહમાં આ પ્રશ્નોત્તરથી અજબ અને અણધાર્યો પલટો આવે છે. રહેમાનની આ ભૂલ સંયોજનમાં હેતુપૂર્વક મૂકેલી છે એમ જણાઈ આવશે. એજ પ્રમાણે ' હૃદય-પલટો ' (તણખા મંડળ ૧ પૃ. ૨૨૨–૨૪૨)માં દોલતના મુખમાંથી " ઇજા, ઇજા "નો શબ્દોચ્ચાર, ' માનવતાના રાહ ' (ઊંધા ચશ્મા પૃ. ૧૯૭–૨૧૬) માં સનાતન આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થાય છે ત્યારે માયાનું આગમન, ' પરિવર્તન '[૧૮] (મારી શ્રેષ્ઠ વાર્તા પૃ. ૧૪૨–૧૬૨)માં પ્રૉ. ધનંજયનો મિનાક્ષી સાથે મેળાપ, વગેરે વાર્તાના પ્રવાહને પલટાવે છે. આ પલટો કોઈ ભૂલને લીધે નહીં, પણ એકાદ આકસ્મિક બનાવને આભારી છે. આવી ઘટના વાર્તાના અમુક જ ભાગમાં આવવી જોઈયે એમ સિદ્ધાન્ત તરીકે કહી ન શકાય, પણ એ ઘટનાથી પ્રવાહમાં ઉલટું કે અણધાર્યું પરિવર્તન આવે છે એમ તાત્પર્ય છે. ' કુલાંગાર ' (દ્વિરેફની વાતો ભા. ૨, પૃ. ૧૨૩–૧૫૯)માં અનન્ત હરિજન બાળકોને માતાજીના મંદિરમાં ઘસડી લાવે છે તે બનાવ વાર્તાના પાંચ દશ્યો પૈકી બીજામાં અર્થાત્ વાર્તાના પંદરમે પાને જ છે. વળી આ ઘટના આકસ્મિકને બદલે આગન્તુ જેવી લાગે છે. ' હૃદય પલટો ' (દ્વિરેફની વાતો વા ૨, પૃ. ૧–૧૪)માં જેનીને પ્રસૂતિની પીડા, અને અબદુલની નિઃસ્વાર્થ સેવા એ આગન્તુક બનાવ છે પણ સંયોજનમાં હેતુપુરઃસર મૂકાયેલો હોવાથી એ ભાગ ક્ષેપક નથી, પણ વાર્તાનો ઘટક અંશ છે ' મદભરનૈનાં ' (તણખા મંડળ ૧, પૃ. ૧૩૯–૧૫૨) માં દુલારીનું ભાવપરિવર્તન વધારે ઝીણવટથી સધાયું છે. આનંદમોહનની ઉદારતાનું પ્રત્યક્ષ દર્શન દુલારીના ગુમાનનું વિષ ઉતારે છે એ ખરું, પણ એ પ્રસંગ આનંદમોહનના પાત્રત્વમાં એટલો બધો વણાઈ ગયો છે કે એ આકસ્મિક કે આગન્તુક લાગતો નથી. ' ગોદડીયા ફકીર 'ની પૈસા માટે સર્વાંગે બેદરકારી એ વિરોધક અંશને લીધે જ દુલારી બોલી ઉઠે છે

" ધેલા ઉદાર ! અઢી પૈસામાં દિવસ કાઢવો છે શું ? "[૧૯]

અમાનુષી તત્ત્વનો પ્રવેશ તે પ્રવાહમાં અણધાર્યું પરિવર્તન લાવવાની ત્રીજી ચાવી છે. આપણા વાર્તાસર્જકોએ આ તત્ત્વનો ઉપયોગ સમાપનમાં કર્યો છે. ' પોસ્ટ ઑફિસ ' (તણખા મંડળ ૧, પૃ. ૧–૧૩) માં પોસ્ટ માસ્તરને મૃત્યુ પામેલા અલીની ભ્રાન્તિ, ' અખંડ જ્યોત ' (તણખા મંડળ ૧, પૃ. ૫૫–૬૭) માં (સાવિત્રીની) " આછા આસમાની રંગની એક મૂર્તિ—પવન જેવી પાતળી અને પાણી જેવી પારદર્શક—ત્યાં ઉભી હતી ", ' ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ ' (તણખા મંડળ ૪, પૃ. ૨૦૬–૨૧૭)માં ઇન્સ્પેક્ટરની " પાછળ ત્રિવિક્રમની ભમતી આંખોનો આભાસ ", ' સુલોચના ' (ઊંધા ચશ્મા, પૃ. ૬૫–૮૦) માં તેની આંખોમાંથી અને ફરાસના મુખમાંથી નીકળતો

---

૧૮. પચ્ચીસ લેખકોની એમના મત પ્રમાણે એમની શ્રેષ્ઠ વાર્તાનો સંગ્રહ. (વૉરા ઍન્ડ કું. પબ્લિશર્સ, લિમિટેડ).

૧૯. અઠવાડીઆના પાંચ આના પ્રમાણે રોજના અઢી પૈસા નહીં, પણ સાડા આઠ પાઈ લગભગ થાય. પણ ' અઠવાડીઆના દિવસ આઠ ' એ સામાન્ય ભ્રાન્તિ કે અનવધાનથી ગણતરી દોષ થયો છે. પણ ' સર્જન ' ને બદલે જાણી જોઇને સૂજનનો ખોટો પ્રચાર કરનાર લેખકોની તુલનામાં આને અનવધાનનો નમૂનો કહેવાય.

તેજનો અભાવ, 'પ્રભુનો દરવાન'* (ઝાકળ)માં "સ્થિર ઊભેલા વિદ્વાન તપસ્વીએ લોકોના કરતા કાંઈક વધારે જોયું લક્ષ્મણના હૃદયમાંથી કોઈ પડ છાયો નીકળી સિંહાસન પર સ્થિત થઈ મૂર્તિરૂપે ઘટ થઈ જતો તેણે જોયો" વગેરેમાં કોઈ અમાનુષી કે અલૌકિક તત્ત્વના ઉપયોગથી પ્રવાહમાં પલટો લાવી, વાર્તાનો અંત સાધી શકાયો છે

આવા અમાનુષી તત્ત્વનું પ્રયોજન સમજવાની જરૂર છે તે દૈવી તેમજ આસુરી હોય છે આસુરી તત્ત્વો પાત્રને ઊંધે રસ્તે દોરે છે તે શેક્સપિયરના નાટકોમાં બતાવેલું છે પણ આપણા વાર્તાલેખકો એ તત્ત્વના ઉપયોગથી જન્માન્તરની વાસનાઓનો ખુલાસો કરે છે "જીવન પરજીવન બે એક અખંડિત વહેણ છે રે લોલ"[20] એ સિદ્ધાન્તનું પ્રમાણાન્તરે દર્શન કરાવે છે 'અખંડ જ્યોત'માં વાદળી અને પૃથ્વી વચ્ચે દેખાતી સાવિત્રીની મૂર્તિ અને એના શબ્દો મુજબ બીજા દિવસના પત્રની હકીકત વગેરે કેવળ કાલ્પનિક માનિયે તોપણ એ કલ્પના પુન ર્જીવનના સિદ્ધાન્ત પર રચાયેલી છે એટલે પચ્ચર વર્ષ પછી સાવિત્રીની પ્રતિકૃતિમાં દંપતીજીવનની જ્યોત શી રીતે અખંડિત રહે છે એનો કાંઈક ખુલાસો છે પણ એ ખુલાસો અર્થવાદ પૂરતો છે, બુદ્ધિગમ્ય નથી તેથી આવા તત્ત્વના ઉપયોગથી સંયોજનની ઘટના પ્રતીતિમાં ન ઉતરે તો સમાપન ભાગ કૃત્રિમ કે શિથિલ બની જવાનો સંભવ છે

૬

સંયોજનની ચર્ચા ઉપરથી માલમ પડશે કે અવલંબનબીજ એ વાર્તાનું પ્રભવસ્થાન છે, પ્રસ્તાવ, ઘર્ષણ અને પરાકાષ્ટા એ એના વિકાસની ત્રણ ભૂમિકા છે, અને પાત્ર, પ્રસંગ કે પરિસ્થિતિ એ એના અનુપાન છે એટલા માટે વિકાસની ભૂમિકામાંથી ક્રમશ પસાર થઈ, અનુપાનના અંગોમાંથી યથોચિત પોષણ મેળવ્યું હોય તેજ (બીજ) ટુકી વાર્તાનો નમૂનો કહેવાય અને આસ્વાદપાત્ર બને આ દૃષ્ટિયે એક જ અવલંબનબીજના આધારે રચાયેલી બધી વાર્તાઓ વિશેષ અર્થમાં ટુકી વાર્તા બનતી નથી. અથવા તો પાત્ર, પ્રસંગ કે પરિસ્થિતિ બીજના એકાદ અંશમાત્રનું આવિષ્કરણ-બીજા અંગોથી નિરપેક્ષ રીતે-કરે તો તે સાદી વાર્તાનું વર્ણન બની જાય છે તેજ પ્રમાણે સંયોજનની યુક્તિપ્રયુક્તિઓનો અકુશળ ઉપયોગ અથવા ઘટનામાં અનૌચિત્ય વગેરે રસપ્રવાહને કથળાવે છે આમ, સાદી અને ટુકી વાર્તાનો તફાવત એના સંયોજનમાં રહેલો છે એમ ફલિત થાય છે તે નીચેના ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ થશે—

'કેતકી અને કિરીટ' (મારી શ્રેષ્ઠ વાર્તા, પૃ ૭૯-૧૨૦)[21]માં વૃત્તાન્તમૂલક બીજ છે કલ્પનાને ઉત્તેજે એવા અપાર વર્ણનો છે બાણભટ્ટને ભૂલાવે એવા શબ્દાલંકાર છે સ્થૂલ અલંકાર એટલે ઘરેણા તેમજ મીમની વસ્ત્રાદિકનું પ્રદર્શન પણ એમાં છે હસે દમયંતીનું વર્ણન કર્યું તેવા વર્ણનની રૂપરેખા એમાં મળી આવે છે તે સાથે ગોવર્ધનરામની શૈલી તેમજ અવતરણ વાક્યો, તથા કવિ ન્હાનાલાલના સાચા ખોટા શબ્દપ્રયોગ એ બધુય આ વાર્તામાં છે છતાં વીસમી સદીમાં હોરાયેલી કેતકીના ભાવ અને ભાવના રસભૂમિની નદી જેવા લાગે છે એમાં નથી સ્વાભાવિકતા કે નથી ઉચિત લાગણીનું વહન પોચા મનનો કિરીટ, છેલ્લી ઘડીએ, ફુલ્લો ઊડે છે તે તથા નવનીતરાયના સ્વભાવવાળો ઈર્ષ્યાળુ પતિ પોતાની પત્ની જુદી રહે તે વિશે આમળિયામણા કરે તે વાર્તાના બનાવો સાથે સંગત થતા નથી વાર્તાની શરુઆતમાં નિર્દોષ બકુલા અણુવર બની આવેલા કિરીટ પાસે કેતકીના વખાણ કરે-શા માટે તે જો કે કહ્યું નથી તોપણ-તે સ્વીકારી લઈયે, છતાં મુગ્ધા વસ્થાએ પહોંચેલી બકુલા-કેતકી પ્રેરિત-અભિસારિકાનું કામ કરે એ સઘળું બુદ્ધિગ્રાહ્ય નથી આમ ઔચિત્યના અભાવે રસનિષ્પત્તિમાં વિક્ષેપ થાય છે એટલે ટુકી વાર્તાના આવશ્યક તત્ત્વો વિદ્યમાન છતા આખી વાર્તા સુંદર વર્ણનનો નમૂનો બને છે

* શ્રી. રમણલાલ વ દેસાઈ

૨૦ નરસિંહરાવ-સ્મરણસંહિતા

૨૧ જયદેવ દવે

'પગલીનો પાડનાર' (શ્રાવણી મેળો, પૃ. ૨-૮)[૨૨] માં 'ડોસાએ ઓળિયું ખંખેર્યું' એ ઉધરતા વાક્ય પર આખી વાર્તાની સંકલના છે. એ વચન પોતેજ વૃત્તાન્તમૂલક બીજ છે. એમાં વાસનાનું જીવન છે. એની ઉત્કટતા પૌત્રનું મુખ જોવાની અભિલાષામાં વ્યક્ત થાય છે. પૌત્રનો અભાવ શાન્તારામ ડોસાને છેલ્લા શ્વાસ સુધી કેટલો વિહ્વળ બનાવે છે તેનું સચોટ નિરૂપણ આમાં છે. છતાં ડોસાની વ્યગ્રતાનો પ્રત્યાઘાત, ઈશારા રૂપે પણ, વાર્તામાં નથી એટલે એની નિરાધારતા વેધક બનવાને બદલે દયાપાત્ર બને છે. સંતાન માટેની તાલાવેલી 'સુજનજુની ઝંખના' (ધૂપદાની, પૃ. ૧૨૩-૧૪૨)[૨૩]માં જે રીતે મૂકવામાં આવી છે તે વાચકને સીધો જ સ્પર્શ કરે છે:

> "તરવાને રૂંવાડે રૂંવાડે બાળકના સાદ પડતા. એની આંખોમાં ને અલકપટે બાળક રમતાં. એને અંબોડે અને વેણીએ બાળક સંતાતાં. એના હોઠ બાળકને ચુંબવા તલસતા હોય એમ કંપતા. એના કંઠમાં હાલરડાંની કડીઓ આવી અટકી હતી, પણ હૈયું તો અવિરત હાલરડાંની હલકે હીંચ્યાજ કરતું. ઉંઘમાંથી ઉઠતાં એને બાળક યાદ આવતું. ઉંઘમાં એના હલેવરને બાળકની હૂંફ ભેટતી હતી......
> ......રેશમી ચણીઓ, ઝરીભરેલું ઝબલું, કે ઝીકની સાડી ને તનસુખનો કાશ્મીરનો કોટ બગાડી મૂકે ને પછી બન્ને જણાં હસવા લાગે, એક એક ગાલે એક આંગળી અડાડી 'બુચ્ચા'નો ઈશારો આપી ચૂમીઓ લે; એ લહાણે હૈયું ધરવવાની ધીરજ, તરવાથી હવે હાથ નહોતી રહેતી."

"મ્હને છોકરું નહિં થાય તો?" એ પ્રશ્ને

> "આંસુભીની એ આંખો ભરી, સુજાનાં ચરણ ધોવાં હોય તેમ આંખોએ માઝા મૂકી."

"બા" કહી વાતાવરણને હરિત કરે એ બાળક કેવું હશે? એનાં પગલાં ઝીલતી ભૂમાતાએ કેવાં પુણ્ય કર્યાં હશે! અરેરે ભગવાન, મારે ત્યાં જો ડગલીઓ ભરાય તો એને એક એક પગલે મોતી વેરું. એની એક એક રજે હું રજોટાઉં."

નારીહૃદયમાં અપત્ય માટેની ઊંડી અને મર્મભેદી ઝંખના '**धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनी भवन्ति**' એ એક જ વચનમાં કાળિદાસે મૂકી છે તેનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ અને પૃથક્કરણ આમાં નથી એમ કોણ કહેશે? છતાં લાગણીનો આ ઓઘ માત્ર આવેશ છે અને અવલંબનબીજનું અંશતઃ દર્શન કરાવે છે એટલે સાદી વાર્તાનો સરસ નમૂનો પૂરો પાડે છે.

'મુકુંદનું પ્રાયશ્ચિત' (રાજકીની વાતો, પૃ. ૧૩-૩૨)[૨૪]માં "માબાપનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરવું એ દીકરાઓનો ધર્મ છે" એ વચનમાં વાર્તાનું બીજ છે. છતાં એની ઉત્પત્તિ અંત્યજોદ્ધાર અર્થે હોય એમ જણાય છે. ઉત્પત્તિનો આ હેતુ વાર્તાના બીજને ગૌણ બનાવે છે. કેમકે હરિજન બાળકોને રુદિચૂસ્ત માતા તરફથી જે અન્યાય થયો તે બનાવવા અન્ય પ્રસંગો અને વિગતો વાર્તામાં પૂર્યાં છે. પછી એ પૂર્વજન્મની પોતાની માતા છે એમ માની તેમને એટલે આખા હરિજન કુટુંબને પોતાને ત્યાં રાખી મુકુંદ પ્રાયશ્ચિત કરે છે. પૂર્વાપર બનાવની સંકલના જોતાં મૂળ બીજનો ક્રમશઃ વિકાસ સધાયો છે છતાં વેધકતાની ઊણપ ખૂંચે છે. એ જ લેખકની 'ટૂંટ અને સાડી' (પૃ. ૩૩-૩૯)માં નર્મહાસ્ય અને કટાક્ષની જમાવટ છે. 'એવરૂડ ડિનની ભાષાઓમાં બોલતા શરમાતો શ્રી. કૌશિક પોતાની પત્ની સાથે જિલ્લા કલેક્ટર મિ. મોરલિની ઈવનિંગ પાર્ટીમાં હાજરી આપવા જાય છે. શ્રાદ્ધાદિ ધાર્મિક ક્રિયાની ઉપેક્ષા

૨૨. ઉમાશંકર જોષી.

૨૩. વિનોદ ભટ્ટ.

૨૪. પ્રસ્થાન કાર્યાલય : મૂળ લેખક-ચક્રવર્તિ રાજગોપાલાચાર્ય.

કરનાર શ્રી કૌશિક સાહેબ લોકની હેટ પહેરીને સાડીમા સજ્જ થયેલી પત્ની સાથે મોટર સાઈકલમા રવાના થાય છે પાર્ટી વખતે મિ સાકેતરામ એજ બનાવ પ્રકાશ નજરે રજુ કરી શ્રી. કૌશિકના વર્તન તરફ સચોટ કટાક્ષ

" એક હરામખોર ગોરો ટોપી પહેરીને પૈડા આગળ બેઠો હતો અને સાથેની ગાડીમા, સરસ ભૂરા રગની ગાડીમા, ગલી રેશમી સાડીવાળી, વેણીમા ફુલો ઘાલી એક બ્રાહ્મણ છોકરી બેઠી હતી પેલા દુષ્ટ ગોરાને લઈને નાસી જવા માટે જાણે તે આનદથી હસતી હતી, તેમણે અમને (ગામડાના માણસોને) જોયા ત્યારે પણ સાહેબ, તેમને જરા શરમ ન આવી. ઉઘાડે છોક કેટલુ ભૂડુ! આપણી આ શી દશા થવા બેઠી છે! સાહેબ! પછી વરસાદ ન આવે તેમા નવાઈ શી!'

ઇત્યાદિ વચનોમા કરે છે સામાન્ય જનતા (masses) કહેવાતા સુધરેલા વર્ગ અને તેમના વર્તન વિશે શુ ધારે છે એનુ દૂબહૂ પ્રતિબિબ આ સાદી વાર્તા આપે છે "બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓ જ્યારે વહે અને સાહેબ લોક સાથે જ ભાગી જાય ત્યારે સાહેબ વરસાદ તે શેનો વરસે?' એ વાર્તાનો સૂર આપણા વડીલા વ્યવહારનો ધ્વનિ છે

સાદી અને સીધી વાર્તાઓનો, તથા ભાવની અથડામણ દેખાડતી આધુનિક ટુકી વાર્તાઓનો સયોજક અશ ડૉ ટાગોરની કેટલીક વાર્તાઓમા નજરે પડે છે એમા શાન્ત અને સ્થિર વર્ણન છે, છતા ભાવોપચયની અનોખી શૈલી છે એમા સ્થાનસ્થ પૃથક્કરણ છે છતા હાલના જીવનની વધારે પડતી ધાંધલ નથી એમા ભાવદર્શન તથા માનસપૃથક્કરણ સુશ્લિષ્ટ રુપે વણાયા હોય છે, છતા ધર્ષણ ગૌણ રાખી, જીવનના કોઈ ઉદ્દેશ પર વિશાળ દૃષ્ટિક્ષેપ કર્યો હોય એમ મલમ પડે છે વાર્તાનુ અવનવનબીજ અનુપત્ય કે અનુક્ત રાખેલુ હોય છે, અથવા વાર્તાના અતર્ભાગમા ક્યાંક કોઈ ભાવ કે ભાવના રુપે એ અદૃષ્ટ રહ્યુ હોય છે એટલે અર્વાચીન ટુકી વાર્તાઓ માફક તે મહેણે કહી શકાતુ નથી

'કાબુલીવાલા'૨૫ નામક એમની અતિ પ્રસિદ્ધ વાર્તામા બાળક મીની રહેમાનના દેખાવથી બીતી. છતા મીની એ પઠાણ કાબુલી સાથે ખૂબ જ હળી જાય છે એના સરજામ અને વાતોથી પ્રસન્ન થાય છે વિચિત્ર દેખાવનો કાબુલી પણ બાળક મીની સાથે એક મિત્રની જેમ મેળ કરે છે વય અને પ્રકૃતિની અસમાનતા છતા એ બન્નેનો મેળ લેખકે જે રીતે બતાવ્યો છે તે બાળમાનસના સૂક્ષ્મ અવગાહનનુ પરિણામ છે મીનીના સસ્મરણો પ્રૌઢ રહેમાનને સજીવન અને તાજા હોય તેમ સાત વર્ષે જેલમાથી છૂટી મીનીને નજરે નિહાળવાની તીવ્ર ઇચ્છા તે રોકી શકતો નથી ' May I not see the little one, Sir, for a moment ?' એ વચનમા એની ઊડી મમતા વ્યક્ત થાય છે શૈશવ છોડી, નવયૌવના બનેલી મીનીનું દર્શન રહેમાનને પોતાની પુત્રી પાર્વતી વિશે એકાએક વ્યાકુળ બનાવે છે એ ભાવાન્તરમા જ વિધાયની ખુબી છે પણ લગ્નવિધિને લીધે મીનીને નહીં મળી શકાય એ વિચારે રહેમાનનુ હૃદય

'Keep me in your memory Do *not offer me money!* — you have a little girl I too have one like her in *my own home I think of* her, and bring this fruit to your child - not to make a profit *for myself*" વગેરેમા વચાય છે અને તેની પ્રત્યક્ષ અસર

'Tears came to my eyes I forgot he was a poor Cabuli fruit seller, while I was—But no, what was I more than he? He was also a father'

---

૨૫ Stories from Tagore Macmillan & Co (1931) પૃ ૧-૧૨

આમાં, વાત્સલ્ય એ ભાવસ્પન્દનનું કારણ છે એ વાત્સલ્યભાવ લાગણીના સ્વરૂપે કાબુલીના શબ્દોમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે અને એની ઉત્કટ વેધકતા મીનીના માલદાર પિતાને વ્યવહારજગતની પેલે પાર સહૃદયતાની સમાન સપાટીએ લઈ જાય છે ત્યાં ઊંચનીચના ભેદ વગર પિતા તરીકેનું હૃદય વાત્સલ્યતત્ત્વે અવિચ્છિન્ન અને અખંડિત રહે છે માનવતાની એ ભૂમિકાનું સૂચન લેખક ઉપર્યુક્તમાંથી " But no, what was I more than he ?" દ્વારા કરે છે જે સહૃદયતાનો અચૂક પુરાવો છે

સહાનુભૂતિને અભાવે માણસની લાગણીઓ કેવી વિકૃત થાય છે તથા તેનું વર્તન સમજવા માટે સહૃદયતાની કેટલી જરુર છે એ બાબત 'Castaway'[૨૬]માં સફળ રીતે ઉતારી છે સતીશનો પાકિટ નીલકંઠે ચોરી લીધો—શા માટે ? ચોરીના હેતુથી નહીં, પણ સતીશ સામે વેર લેવાની વૃત્તિથી છાની રીતે લેવું તે ચોરી નહીં તો બીજું શું ? અને છતાંય નીલકંઠ પોતે ચોર ન હતો એની ખાત્રી કેમ કરાવે ? નીલકંઠની પેઠે કેટલાય માણસો પોતાના હૃદયનો ખુલાસો નથી કરી શકતા ! એવા હૃદયની આંતરવેદના કિરન જેવી નારી વિના કોણ જાણી શકે ?

મનની લાગણીઓની સૂક્ષ્મ ભૂમિકા ચિતરવી કેટલી કઠણ છે એ બતાવવા ગ. રમણલાલ વ. દેસાઈની 'ખરી મા' (મારી શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ પૃ ૨૭૪–૨૮૫) સરખાવીએ

પતિના આગલા ઘરના પુત્ર કુસુમાયુધના યોગ્ય ઉછેર માટે અપરમાતા અનેક ઉપાયો યોજે છે એ વૃત્તિમાં ઉત્સાહ હતો પણ બાળમાનસ નહોતું 'મોટા કહે તે પ્રમાણે નાનાએ કરવું જ જોઈએ' એ શિક્ષાસૂત્રે ઉછરતા બાળકને રડી નાખ્યો. છેવટે પુત્રની ગંભીર માંદગી પ્રસંગે 'તમે—તું'ના સંબોધનફેર માત્રથી 'અપર મા ખરી મા બની ગઈ' તે કોઈ ચમત્કાર હોય તો ભલે પણ માનસદર્શન નથી. સારાંશ કે, બાળઉછેર વિશેનું વાચન, અથવા શાસ્ત્રીય ચર્ચાનો સંતોષ એ જેમ બાળમાનસ સમજવા માટે પર્યાપ્ત નથી તેમ માનસશાસ્ત્રનું જ્ઞાન તે મનના ફેરફારની ભૂમિકા યથાર્થતઃ નિરુપવા માટે પૂરતું નથી. મીનીનું હૃદય જીતવા માટે કાબુલી રહેમાનમાં જે જ્ઞાન છે અથવા નીલકંઠની સ્થિતિ સમજવા જે વિશાળતા કિરનમાં છે તેના અભાવે પ્રસ્તુત વાર્તાનો આસ્વાદ અનુભવાતો નથી

'પોસ્ટમાસ્તર'[૨૭] રચનામાં કવિવર્ય ટાગોરની વાર્તા જુદાજ પ્રકારની છે પોતાને ગામ જવા તૈયારી કરતા પોસ્ટમાસ્તરને રતન પૂછે છે "Dada, will you take me home with you ?" એ પ્રશ્ન "વેરણીની યાદ"[૨૮]માં 'સુરુ, મને તારે દેશ લઈ જા તો ?" નું સ્મરણ કરાવે છે હેતુ તેમજ રચનાભેદ છતાં આ બન્ને વાર્તામાં મળતાપણું પણ છે રતન પોસ્ટમાસ્તરની આશ્રિત છે, તેમ વેરણી સુરુની છે રતન અને વેરણી એ બન્નેમાં કોણ વધારે સબળ છે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે પોતાના પાલકની વિદાય વખતે બન્ને અશ્રુપાત કરે છે હબસીકન્યા પાદરીમાં સુરુને પિસ્તોલની ભેટ આપે છે પણ ગરીબ રતનને પોસ્ટમાસ્તર પોતાનો લગભગ એક માસનો બધોય પગાર આપે છે ત્યારે

'Oh, Dada, pray don't give me anything, don't in any way trouble about me' ઇત્યાદિમાં રતનની નિસ્પૃહતા તરી આવે છે તેમજ નિરાધાર રતન

'No, No, you need not tell anybody at all about me, I don't want to stay here any longer.'

આ શબ્દો ઉચ્ચારે છે ત્યારે 'inscrutable are the ways of a woman's heart' એ લેખકનું નારીદર્શન સર્વાંગે સત્ય લાગે છે

---

૨૬ Stories from Tagore Macmillan & Co (1931) પૃ ૬૬-૧૧૦.

૨૭ Stories from Tagore, Macmillan & Co (1931) પૃ ૮૩-૯૩

૨૮. ઊર્મિ જૂન ૧૯૩૪, ભાનુમતી અંક ૧ પૃ ૩૮-૪૮,

પણ 'વસમી વિદાય' લીધા પછી પોસ્ટમાસ્તર અને સુરુના મનમા ઉપસ્થિત થયેલા ભાવ, ભિન્ન શબ્દોમા છતા, સરખાવવા યોગ્ય છે

> "*When he (i e, the Post* Master) got in, and the boat was under the way, and the *rain swollen river*, like a stream of tears welling up from the earth, swirled and sobbed at her brows, then he felt grieved at heart, the sorrow-stricken face of a village girl seemed to represent for him the great unspoken pervading grief of Mother Earth herself" (Stories from Tagore પૃ ૯૨)

> "વોરકી! મારા મગજમા શબ્દ ગૂજવા લાગ્યો, ટ્રેનના પૈડાં પણ જાણે એ જ શબ્દો બોલતા હતા, અંધારામા સ કોઈ ને ઊભા રહેલા ઝાડવા પોતાના પાન ખખડાવી વોરકીના નામનુ ધીમુ રટણ કરતા હતા અકળામણથી રાત્રે ઊંઘ ન આવતી હોય તેમ પડખા ઘસતી હવા પણ વોરકીનું નામ લેતી હતી." (ઊર્મિ અને ૧૯૩૯ જાન્યુઆરી અક ૧, પૃ ૪૨)

સ્મરણ તાજુ રાખવા અને ભાવને હૃદયસ્પર્શી બનાવવા આ બન્ને ખરેખર અપૂર્વ શબ્દચિત્ર છે

સ્મૃતિચિત્રના આવા નિરૂપણને વાર્તાના કયા પ્રકારમા મૂકીશ? કલ્પિત હોય કે સાચુ હોય પણ સમગ્ર આલેખનમા અધોતિ લાગણીનું જીવન છે એ જ પાત્રને ખીલવવા બનાવ કે બનાવોની યોજના કરી છે અને એમાથી પાત્રની જીવન્ત માનવતા ભાવને પ્રત્યક્ષ થાય છે તેથી સાદી અને ટૂકી વાર્તાની વચ્ચે આ પ્રકારને મૂકિયે તો અયોગ્ય નથી.

છતા ડૉ ટાગોરની આ ત્રણેય વાર્તાઓની વિશેષતા જીવનના તત્ત્વદર્શનમા રહેલી છે વિશ્વશાન્તિ વાચ્છતા કવિનુ હૃદય મ્હેમાન, રતન કે નીલકંઠને દુખી જોતા કપે છે એમના આર્તસ્વરમા કવિનો સમભાવ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે તોપણ સસારસાગરમા વહન કરતા અનેક જીવોને કેટલાય સયોગ અને વિયોગ થાય એ સ્વાભાવિક છે તેથી એ બધાથી તટસ્થ રહી કવિ માનવસ્વભાવ વિશે નોંધે છે કે

> 'Alas, for our foolish human nature! Its fond mistakes are persistent The dictates of reason take a long time to assert their sway The surest proofs are meanwhile disbelieved One clings desperately to some vain hope etc.' (P.92)

આ સમર્થ દર્શનમા માણસની નિર્બળતા અને ત્રુટિઓનુ દર્શન છે જેનુ આવિષ્કરણ આધુનિક ટૂકી વાર્તાઓના પ્રિય વિષય છે એટલે એનુ નિરૂપણ હવે પછી જોઈશુ

....કારણ કે તે યહૂદી હતો

શ્રી. 'चारुदत्त'

આના ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડતી હતી. વર્નર એની બાજુમાં એને માથે હાથ મૂકી ઊભો હતો. વર્નરને તો એવા અનુભવ બહુ થઈ ગયા હતા.

વર્નરે ઑસ્ટ્રિયા છોડ્યું હતું તેનું કારણ એ નહોતું કે ઑસ્ટ્રિયા એને નહોતું ગમતું, પણ અમેરિકાની નવી દુનિયાએ એને આકર્ષ્યો હતો એટલે જ ઑસ્ટ્રિયા છોડીને તે અમેરિકામાં આવી વસ્યો હતો. એની સાથે નાની પુત્રી આના, જુવાન દીકરો જહોન અને માયાળુ પત્ની હતાં.

વર્નરે સંગીતનો કંઈ અભ્યાસ કર્યો નહોતો, પણ એને સંગીત સાંભળવું બહુ ગમતું. એના કાન સંગીતના સૂરોને પકડી લેવા એવા તો ટેવાઈ ગયા કે એ કઠણ પથ્થરમાંથી પણ ઊઠતો અવાજ કયો સૂર છે તે કહી શકતો. અને કાનની આ ચતુરતાએ એને અવાજ ઉત્પન્ન કરતાં પણ શીખવી દીધું. અમેરિકામાં એ આવ્યો. વાયોલીન સમારવાની એણે દુકાન કરી અને થોડા જ વખતમાં એની કીર્તિ સારી ફેલાઈ ગઈ. વાદ્યોના બજવૈયાઓથી એની દુકાન ભરાયેલી જ રહેતી. તારોથી ઘડી પણ છૂટા પડવાનો એને વખત ન મળતો. એનો એકનો એક પુત્ર જહોન પણ પિતાને સહાયરૂપ બની શકવા એ કામમાં પાવરધો બની ગયો. બાપ-દીકરાને આખો દિવસ કામ કરતા જોઈને અને રોજ સાંજે બેંકમાં જતી એની નાણાંની કોથળી જોઈને લોકો કહેતાં, " પરદેશી પણ આટલું કમાઈ જાય છે ? "

વર્નરનું જીવન સુખમાં વીતતું હતું. આના એકલી બાગમાં અને શેરીમાં દોડી જઈને પડોશી છોકરા-છોકરીઓ સાથે રમવા જવાની ઉમરમાં આવી ગઈ હતી. કાર્લ સાથે એને બીજાં છોકરાંઓ કરતાં વધુ નિકટતા મળી. કાર્લ અને આના દોસ્તો બની ગયાં હતાં.

એ જ વખતે પ્રલયકાળના પડછાયા જેવું વિશ્વયુદ્ધ આવી પહોંચ્યું. અમેરિકાએ પણ એ યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું હતું.

વર્નરના હૃદયમાં દેશપ્રેમ ઊભરાઈ આવ્યો. એણે પોતાના એકના એક વહાલા અને જીવનાધાર સમા પુત્રને તથા પોતાની સાથે ઑસ્ટ્રિયાથી આવેલા બે ભત્રીજાઓને અમેરિકન સૈન્યમાં ભરતી કરાવ્યા અને ફ્રાંસની યુદ્ધભૂમિ પર લડવા જવાને વિદાય કર્યા. વિચિત્ર વસ્તુ તો એ હતી કે એ જ વખતે એનો ભાઈ જોસેફ જે ઑસ્ટ્રિયામાં જ હતો તે જર્મનીના સૈન્યમાં હતો. આમ પોતાના ભાઈની સામે જ એણે પોતાના પુત્રને અને ભાઈના પુત્રોને લડવા મોકલ્યા હતા ! પણ એમ કરવામાં એને પોતાની ફરજ દેખાઈ હતી. જે અમેરિકાએ એને ધન-દોલત અને અન્નજળ આપ્યાં તે અમેરિકા જ એનો સાચો દેશ હતો. એ દેશ

ત્યારે પોતાના પુત્રને માગે ત્યારે એના જેવા નાગરિકે મનને જરા પણ ખચકાવા દેવુ ન જોઈએ.

હવે કામ વર્નરે એકલાએ જ કરવાનુ હતુ એકને હાથે કામ બહુ થઈ શકતું નહિ, પણ યુદ્ધને કારણે કામ ઓછુ પણ થઈ ગયુ હતું કમાણી તદ્દન ઘટી ગઈ હતી પણ તેની તે ચિંતા કરતો નહોતો દેશને માટે એવી વિપત્તિ તો સહવી જ જોઈએ એમ તે માનતો હતો

એક દિવસ દુકાનમા એ બેઠો હતો ત્યા કોઈક ચાર અપરિચિત માણસો દુકાનમા દાખલ થયા વર્નર ઊભો થઈને સામો ગયો, "પધારો" એણે કહ્યુ

"અમે આપની ઉદારતાની મીઠાશ અનુભવવા આવ્યા છીએ ' આગતુકોમાથી એક જણ બોલ્યો

વર્નરે સહેજ સ્મિત કર્યું

"ફડમા આપ કેટલું ભરી શકશો ?" આવનારે કહ્યુ

"ફડ ?"

"જી, યુદ્ધનું ખર્ચ દેશને બહુ ઉઠાવવુ પડે છે આપ જેવા કે જેઓ યુદ્ધમા ગયા નથી કે યુદ્ધના પ્રચાર માટે ધધો છોડી બેઠા નથી તેઓ દેશની નાણાની તગીને ફેરવવામા મદદ કરી શકે, આપ એમા બીજાઓ કરતા આગળ નીકળી જશો એવી આશા છે '

"તમે કહો, મારે કેટલુ આપવુ જોઈએ ? મે ધધો છોડ્યો નથી પણ મારા ઘરમાથી મને ધધામા બહુ મદદકર્તા હતા તેવા ત્રણ જુવાનોને મે લડાઈમા મોકલ્યા છે અને ધધો તો હવે ગ્લો છે જ ક્યા ? એટલે આપ મારી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને જે આકડો કહેશો તે વ્યાજબી હશે ' વર્નરે કહ્યુ

"એ તો ખરુ છે કે અત્યારે આપનો ધધો ખપ જેવો છે પણ આ પહેલા આપે બેકમા સારુ નાણું જમા કરાવી લીધુ છે અમને તો લાગે છે કે આપ પાચેક હજાર તો જરૂર ફડમા આપશો "

' પાચ હજાર ડોલર !" વર્નરના મોમાથી ઉદ્ગાર સરી પડ્યો "બેકમા આપ તપાસ કરશો તો આપને જણાશે કે મારા ખાતામા મૂળ જ બે હજાર ડોલરથી વધુ રકમ નથી "

પેલાઓએ આપસઆપસમા કટાક્ષમય સ્મિત કર્યું એમના સ્મિતમા એવો ભાવ હતો કે "બેકમા આપને નામે બે હજાર છે પણ આપના પુત્ર, પત્ની અને ભત્રીજાઓને નામે ? આપની પત્ની પાસે ઝવેરાત કેટલુ છે ? આપના ઘરમા ફર્નીચર કેટલુ છે ?"

થોડી વિશેષ વાતો થઈ અને પછી નક્કી થયુ કે વર્નરે પોતાનું આખુ ખાતુ યુદ્ધફડમા ફેરવી નાખવુ અને દેશની કટોકટીની પળમા તદ્દન ગરીબાઈથી જીવન નિર્વાહ કરવો પડે તો તેમ કરીને પણ રહેવુ

ભવિષ્યની આશકાથી ભરપૂર ચિત્તે પણ વર્નરે બે હજાર ડોલર ફડમા આપી દીધા

પણ પદર દિવસ પછી રાજ્યના નાણામત્રીની એક ચિઠ્ઠી એના પર આવી એ જોઈને વર્નરના હોસ ઊડી ગયા પાચ હજાર ડોલર ! રાજ્ય નાણાની ભારે તગીમા આવ્યુ હતુ વર્નરે એમાથી એને ઉગારવા પાચ હજાર ડોલર આ ચિઠ્ઠીથી ભરવાના હતા ! શુ કરવુ એ વર્નરને સમજાયુ નહિ વર્નર પોતાના પાડોશી મિ. રોજેમને ત્યા ગયો

"તમારે આટલા ડોલર ભરવા જ પડશે " રોજેમે કહ્યુ

"પણ હુ ક્યાથી ભરુ ? મારી પાસે સિલકમાં એક પાઈ પણ નથી ' વર્નર બોલ્યો

"ફર્નીચર, ઝવેરાત, કુટુબીના ખાતા "- રોજેમ બોલ્યો

"બધુ જ કાઢી નાખી તદ્દન ગરીબ બની જાઉં તોપણ ત્રણ હજારથી વિશેષ થાય નહિ "

"બે હજાર કરજે લેવા "

"કરજે ?" વર્નરે આશ્ચર્યથી પૂછ્યુ કરજ વિષે એના ખ્યાલો ભયકર હતા કરજનો વિચાર એનાથી સહેવાતો નહિ

"મારે પણ લેવા પડ્યા છે. ઓસ્ટ્રિયન છીએ. ઓસ્ટ્રિયા જર્મનીને મદદ કરે છે તેના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે આપણે અમેરિકાને મદદ કરવી જોઈએ. દરેક ઓસ્ટ્રિયન ઉપર આવી હૂંડીઓ મોકલાયેલી છે. જો તેઓ હૂંડી ન ભરે તો એમનાં ઘરબાર રાજ્ય જપ્ત કરે છે."

"પણ હું ઓસ્ટ્રિયન મટી ગયો છું. મેં મારા છોકરાઓને જર્મની વિરુદ્ધ લડવા મોકલ્યા છે. યુદ્ધ-ફંડમાં બે હજાર હજી હમણાં જ ભર્યા. છતાંય હું ઓસ્ટ્રિયન?"

"હા, છતાંય ઓસ્ટ્રિયન." રાજ્યેશ બોલ્યો.

વર્નર કેટલીક વાર સુધી સુન્ન થઈને બેસી રહ્યો, પછી બોલ્યો, "કરજે ક્યાંથી લેવું?"

"કેટલાક અમેરિકન શરાફોએ હમણાં જ આવી રીતે કરજે લેવા ઇચ્છતા માણસો માટે ધંધો ખોલ્યો છે. મેં ત્રણ હજાર ગઈ કાલે જ લીધા છે, તમને બે હજાર તો ખુશીથી મળશે."

વર્નર ભાંગેલા હૃદયે અને લથડતા પગે ઘેર આવ્યો. એની પત્ની એની સામું જોઈ રહી. નાનકડી આન્ના 'પપા, પપા' કરતી સમજ્યા વિના એમને પજવતી હતી. વર્નરે રાજ્યને નાણાં ભરી દીધાં હતાં.

પણ મહિના પછી જે ફટકો આવ્યો તે આગલા કરતાં ઘણો ભારે હતો.

ધંધો ચાલતો નહોતો, ઘરમાં કે બેંકમાં કંઈ બચત તો નહોતી પણ કોઈ ચીજ વેચીને પૈસા મેળવી શકાય તેવી ચીજ પણ રહી નહોતી. નવરા પડ્યા ચિત્તને ખિન્ન ન થવા દેવા તે એક વાયોલીન તૈયાર કરતો હતો. એ બનાવવામાં એ પોતાની બધી કુશળતા ઠલવતો હતો. ધારણા એવી હતી કે એને ઉત્તમોત્તમ નમૂનાનું બનાવીને સારી કિંમતે વેચવું કે જેથી થોડા મહિનાનું ગુજરાન-ખર્ચ વિશેષ ચિંતા વિના નીકળી આવે.

અચાનક બહાર મોટો કોલાહલ સંભળાયો. વર્નર ચમક્યો, "આન્ના!" એણે આન્નાને બૂમ મારી. આન્ના દોડીને આવી.

"બહાર શું છે?" એણે આન્નાને પૂછ્યું.

આન્ના ડરેખે ડેકાઈ. "ઓહ, પપા, આ લોકો તો આપણે બારણે ઊભા છે. તમને બોલાવતા લાગે છે."

વાયોલીનને હળવેથી નીચે મૂકી વર્નર ઊભો થયો અને બારણું ખોલ્યું. બારણું ખોલતાં તો જેમ રૂંધાયેલા પ્રવાહને માર્ગ મળતાં તે ઊછળે તેમ બહારનો અવાજ ગાજી ઊઠયો.

વર્નરે હાથ ઊંચો કરી એમને શાંત રહેવા કહ્યું. ટોળામાં શાંતિ છવાઈ ગઈ.

"શું છે?" એણે પૂછ્યું.

તરત જ એક સામટા ઘણા અવાજે બોલી ઊઠ્યા, "યુરોપમાં આપણા છોકરાઓ યુદ્ધભૂમિ પર ભૂખે મરે છે, ટાઢે મરે છે, એમને માટે કપડાં આપો, અનાજ આપો, પૈસા આપો."

વર્નરનું ચિત્ત એટલું વિહ્વળ થઈ ગયું હતું કે તેને ઝાઝી દલીલો કરવાની ઇચ્છા ન થઈ. એણે શાંતિથી ટોળાને કહ્યું, "તમારામાંથી પાંચ જણા અંદર આવો, જે જુઓ તે લઈ જાઓ."

આગળ ઊભેલામાંથી પાંચ છ જણા એકદમ કૂદીને ઘરમાં આવ્યા. તેમણે આખું ઘર ફેંદી નાખ્યું. થોડું અનાજ હતું તે ઉઠાવ્યું. વર્નરનાં પોતાનાં રોજનાં પહેરવાનાં કપડાં હતાં તે લીધાં, પેટીઓ ખોલી જોઈ પણ વિશેષ કપડાં મળ્યાં નહિ એટલે બિછાના ઉપરની ચાદરો અને ઓઢવાનાં ઉઠાવ્યાં. પછી બોલ્યા, "પૈસા—"

"પૈસા મારી પાસે નથી." વર્નરે કહ્યું.

"નથી?" એ લોકો ગાજી ઊઠ્યા અને પછી એમણે એનાં પહેરેલાં કપડાં, પેટીઓ, તિજોરી, ચેક-બુકો અને બેંકની ચોપડીઓ વીંખી. થોડુંક પરચૂરણ જ હાથમાં આવ્યું.

"ક્યાંક સંતાડેલ છે પૈસા." લોકો બોલ્યા.

"સંતાડેલ નથી, મારી પાસે છે જ નહિ." વર્નરે જવાબ આપ્યો.

"જુઠ્ઠું!" કહીને એક જણાએ એના લમણામા મુક્કો લગાવ્યો વર્નર પાછો લથડયો. પાસે ઊભેલી આન્ના એ જોઈને ચીસ પાડી ઊઠી આન્નાની માતા તો મુઠ્ઠીઓ ઉગામી સામી દોડી પેલાઓ, સ્ત્રી સામે બાઝવાને તૈયાર નહોતા એટલે, બહાર નીકળી ગયા જ્યારે લોકોએ જોયુ કે ઘરમાથી કઈ હાથ ન લાગ્યુ એટલે તેઓ ચિડાયા તેઓએ પથ્થરો ઉઠાવ્યા અને ઘરના કાચના બારીબારણા તોડી નાખી ગાળો દેતા આગળ ચાલ્યા, "લોભી! દેશદ્રોહી! પરદેશી!"

વર્નરના કાન પર એ ગાળો વજ્રની પેઠે પડતી હતી એને સમજાયુ નહિ પોતે કયે કારણે દેશદ્રોહી છે

બીજે જ દિવસથી જે વસ્તુ અમલમા આવી તે જોઈને તો એ સુન્ન બની ગયો લોકોએ એનો બહિષ્કાર કર્યો હતો "જ્યારે આપણા છોકરાઓ લડાઈમા મરે છે ત્યારે એને સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા થાય છે!" લોકો બોલતા હતા વર્નર કઈ પણ જવાબ આપ્યા વિના સાભળતો હતો

બીજે દિવસે નિશાળે જવાના રસ્તા પર આન્ના પોતાના દોસ્ત કાર્લની રાહ જોતી ઊભી હતી ઘણી વારે મોડે મોડે માર્ન નીકળ્યો આન્નાએ પૂછ્યુ, "કેમ આટલુ બધુ મોડુ?"

"મારી માએ કહ્યુ કે મારે તારી સાથે ચાલવુ નહિ તુ નિશાળે એકલી પહોચી જાય તેની રાહ જોતો (ઘેર બેસી રહેલો"

"તારી માએ એમ કેમ કહ્યુ હશે?"

"મા કહે છે તારા બાપુ દેશદ્રોહી છે" કાર્લ બોલ્યો

તે દિવસથી આન્ના પોતાના બધા મિત્રોને ગુમાવી બેઠી વર્નરે એ જાણ્યુ ત્યારે તેને ઘણુ દુખ થયુ

એ બહુ એકાતપ્રેમી બની ગયો દુખને વિસારવા એનો એક આશરો પોતાનુ જૂનુ બનાવેલુ વાયોલીન હતુ એના તારોની ઝણઝણાટી એના દુખને મૃદુ બનાવતી. વાયોલીનને એ વેચી શક્યો નહિ

પણ અતે દુખના દિવસો પૂરા થયા વર્સેલ્સના કરારો થયા અને લડાઈમા ગયેલા જુવાનો ઘેર પાછા ફર્યા ભત્રીજાઓ તો બેય રણમા સૂતા હતા પણ છાતી પર ચાદ લટકાવીને જ્હોન ઘેર આવ્યો હતો પિતાને એટલી વાતની નિરાત થઈ

જ્હોન ઘેર આવ્યો, ઘરમા ફરીથી ભળી જતા એને થોડી વાર લાગી પણ તે દરમિયાન જ એણે જોયુ કે પિતા અતરમા બહુ ખિન્ન રહ્યા કરે છે એણે પિતાને એનુ કારણ પૂછ્યુ

"તારી માતાએ તને કહ્યુ તો હશે કે યુદ્ધના મહિનાઓમા અહીં શુ બન્યુ"

"હા"

"એ વાતે મારુ હૃદય ભાગી પડ્યુ છે મને હવે અહીં ગમતુ નથી. જગત માને છે કે અમેરિકામાં કોઈ એક દેશ નથી, એક જાતિ નથી, એક ધર્મ નથી, સૌ સ્વતત્ર છે, સૌ સમાન છે, સૌ સુખી છે હુ પણ લડાઈ પહેલા એમ માનતો હતો મારી એ માન્યતા ભાગી પડતા હૃદય પણ ભાગી પડ્યુ છે"

"પણ હવે તો લડાઈ નથી"

"પણ લડાઈનો માણસ એનો એ જ છે વર્સેલ્સના કરારોમા લડાઈનો માણસ જ દેખાઈ રહ્યો છે ને? એ કરારો જ્યા સુધી હશે ત્યા સુધી લડાઈ સ્થૂળ રૂપે નહિ તો સૂક્ષ્મરૂપે તો ચાલતી જ હશે લડાઈનુ આ બીજુ રૂપ પહેલા કરતા વધુ ભયકર છે"

"એનો ઉપાય કઈ કરીએ."

"શુ કરશુ? ઓસ્ટ્રિયા જશુ?" વર્નરે કહ્યુ

"ઓસ્ટ્રિયા? જે ઓસ્ટ્રિયાએ મારા પિતરાઈઓનો પ્રાણ લીધો તે ઓસ્ટ્રિયામા હુ તો ન આવી શકુ"

થોડીવાર કોઈ બોલ્યુ નહિ.

પછી જ્હોન ફરીને બોલ્યો

"હુ અહીં રહુ આપણો ધધો ચલાવુ તમે, મારી માતા અને આન્ના જાઓ તમારાથી બને તો ત્યા કઈ કામ મેળવી લેજો, અથવા હુ અહીંથી મોકલીશ"

વર્નરે મૂંગી સંમતિ આપી.

પાડોશી શેજેએ એમને આર્થિક રીતે ઠીક મદદ કરી. આખરે વિએના જવાની તેઓએ તૈયારી કરવા માંડી.

જવાનો આગલો આખો દિવસ આન્નાએ અને કાર્લે, કાર્લના ઘર પાછળના વાડામાં બેસીને વાતો કર્યા કરી. લડાઈ ગઈ એટલે એમને મિત્રતા કરવાની ફરીને છૂટ મળી હતી.

"કાર્લ, તું મને એટલો તો ગમે છે—" આન્ના બોલી.

"તારા ગયા પછી મારા તો દિવસો જ જવા મુશ્કેલ છે. પણ કંઈ હરકત નહિ. મને એ. પી.ના ખબરપત્રી તરીકેની નોકરી મળી ગઈ છે. એમાં હું મારી હોશિયારી બતાવીશ અને પછી મને યુરોપમાં ખબરો મેળવવા મોકલવામાં' આવે તેવો હું પ્રયત્ન કરીશ. પછી હું વિએના આવવાનો. વિએનામાં જ હું મારી ઑફિસ ખોલવાનો. પછી બસ, આપણે સાથે ને સાથે – કેમ કેવી મજા!" હર્ષમાં આવીને કાર્લે આન્નાનો હાથ દાબ્યો, આન્નાના ચહેરા પર પુલક આવી ગઈ.

આન્ના અત્યારે કિશોરાવસ્થા વટાવી જવા આવી હતી. કાર્લ કુમાશની સ્ફૂર્તિથી છાપાના ખબરપત્રીનું કામ શોખથી કરતો હતો. એની કલ્પના સાંભળીને આન્નાને હસવું જ આવ્યું.

"ઓહો! મારે માટે ખબરપત્રી!" આન્ના બોલી.

"કેવો ખબરપત્રી છું તે તો વખત આવ્યે બતાવી દઈશ." કાર્લ બોલ્યો.

કાર્લનાં આ વચનો ખરેખર સાચાં પડી ગયાં. આન્ના પોતાનાં માતા અને પિતા સાથે વિએનામાં પોતાના કાકાને ત્યાં રહેતી હતી. અમેરિકા છોડ્યે સાત આઠ વર્ષો થઈ ગયાં હતાં. તે વખતે એક દિવસે અચાનક એમને બારણે કાર્લ આવીને ઊભો રહ્યો. આન્ના પ્રથમ તો એને ઓળખી જ શકી નહિ પણ જ્યારે કાર્લે 'હેલ્લો આન્ના!' કહી એનો હાથ પકડ્યો ત્યારે એના અવાજ ઉપરથી આન્ના એને ઓળખી શકી.

"કાર્લ, ક્યારે આવ્યો?"

"કાલ સાંજે જ."

"ક્યાં ઊતર્યો છે?"

"હોટેલમાં. પણ થોડા જ દિવસમાં ઑફિસની વ્યવસ્થા થઈ જવાની છે."

"મજા ત્યારે તો." આન્ના હર્ષથી બોલી.

"ફરવા ચાલે છે?" કાર્લે પૂછ્યું.

"પપાને તો મળી લે."

"હા–હા. કેમ છે પપાને?"

"હવે તો સારું છે. કાકા લડાઈમાં ઘાયલ થઈને અપંગ બન્યા છે. અમે અહીં આવ્યા તે તેમને માટે સારું થયું. પપા તેમની વાયોલીન તૈયાર કરવાની દુકાન ચલાવે છે. સૌ સાથે જ રહીએ છીએ. અંદર ચાલ, લિયો રોન્ટ્સ પણ પપા પાસે છે."

"એ કોણ?" કાર્લે પૂછ્યું.

"સરસ જુવાન છે. એને વાયોલીન વગાડતો તું જોતો તું કહી નાખ કે 'કમાલ છે.' પપા પાસે ઘણી વાર આવે છે."

બંને વર્નરના ઓરડામાં ગયાં: "પપા કાર્લ આવ્યો છે." આન્નાએ બહારથી જ બૂમ મારીને કહ્યું.

"ઓહ, કાર્લ! આવ ભાઈ આવ. કેમ છો?" વર્નરે કાર્લને આવકાર આપ્યો.

કાર્લ બેઠો. એની સામે જ લિયો બેઠો હતો. લિયો તરફ એણે ધારીને જોયું એને લાગ્યું કે લિયો સુંદર તો જરા પણ નથી. છતાં કોણ જાણે કેમ પણ એની નિકટતા એનાથી સહેવાઈ નહિ એટલે એ ઊભો થયો. "કાલે ફરી મળીશ, પપા. આજે કામ ઘણું છે." કહીને એ બહાર નીકળ્યો. આન્ના એને વળાવવા રસ્તા સુધી આવી.

"કોણ છે આ લિયો?" કાર્લે પૂછ્યું.

"કહ્યું ને, વાયોલીન સરસ બજાવે છે. પપાને

તો એવા લોકો સાથે ખરું દોસ્તી જામે છે" આન્ના બોલી.

"એ તો જાણ્યું, જર્મન છે?" કાર્લે પૂછ્યું

"હા, યહૂદી છે એના માબાપ ઘણા ગરીબ છે, બર્લિનમાજ તેઓ રહે છે લિયો અહીં કમાવા માટે રહ્યો છે, જર્મનીમા તો બેકારી કેવી છે? ત્યા તેના માબાપ, બે નાના ભાઈઓ, એક બેન અને પોતે એટલાનું પૂરું કેમ કરી શકે? અહીં એડ્વીસ ઓરકેસ્ટ્રામા એને નોકરી મળી ગઈ છે" આન્નાએ લિયોની પૂરી ઓળખ આપી. કાર્લને એ ઓળખ ગમી ન હોય તેવુ લાગ્યુ

બીજે દિવસે એ ફરીને આવ્યો ત્યારે આન્ના એની જોડે ફરવા નીકળી

"ચાલશે એડવીસ ઓરકેસ્ટ્રામા?" આન્નાએ પૂછ્યુ

કાર્લને એ પ્રસ્તાવ ગમ્યો નહિ પણ એણે એ વખતે વાંધો ઉઠાવવાનુ ઉચિત ન ધાર્યું

ઓરકેસ્ટ્રામા જ્યારે લિયોને વાયોલીન બજાવતો સાભળ્યો આન્ના તો એના સૂરમા લીન બની ગઈ કાર્લે એ જોયુ, એણે મોઢુ મચકોડ્યુ

પાછા ફર્યા ત્યારે રસ્તામા કાર્લે પૂછ્યુ, "આન્ના, લિયો તને ગમે છે?"

"કેમ ન ગમે? જોયુ નહિ કેવુ બજાવે છે! આહ, કેટલુ સરસ!" આન્ના બોલી

"પણ એ યહૂદી છે" કાર્લ બોલ્યો

"પણ કેટલું સરસ બજાવે છે! મને તો એની સાથે પરણવાનું મન થઈ જાય છે"

"યહૂદી જોડે?" કાર્લની આખો ફાટી રહી.

"ના, ના એમ તો તારી જોડેજ પરણવાનુ મન થાય છે, પણ એનું વાયોલીન તાન કરતા ઓછુ ઊતરે એવુ નથી" આન્ના હસીને બોલી.

પણ કાર્લે થોડા દિવસમાજ જોઈ લીધુ કે વર્નરના ઘરમા પોતાના કરતા લિયોને જ વધુ માન મળતુ હતુ લિયો આવે કે તરત ઘરના માણસો એની આજુબાજુ ટોળે વળી જાય. કાર્લ હોડ પીસતો આન્ના તરફથી અને વર્નર તરફથી, એને ખાતરી મળી ચૂકી હતી કે આન્ના પોતાનેજ પરણવાની છે છતા તેને લિયોનો ડર લાગતો હતો એ ડર લાગવા કરતા પણ એક બીજી વાત પ્રધાન રીતે એના લોહીમા ભળી હતી કાર્લ છાપાનો ખબરપત્રી હતો, જર્મનીની પ્રજાના દુખો જોઈ એ દુખી થયો હતો જર્મન છાપાઓના તત્રી લેખો એના મગજમા ઘૂમ્યા કરતા હતા એના મગજ પર એવી મજબૂત છાપ પડી હતી કે યહૂદીઓ જગત પરની નીચમા નીચ જાતિ છે લિયો યહૂદી હતો એટલીજ જાણે એના હૃદયમા તિરસ્કારને પ્રેરવા બસ હતી

પણ એક દિવસ એણે જોયુ કે લિયોએ આન્નાના માનમા એક ગીત રચ્યુ હતુ અને તે એડ્વીસમા જાહેર રીતે ગાવાનો હતો, ત્યારે તો એનો ક્રોધ ઘણોજ વધી ગયો

એણે આન્નાને કહી નાખ્યુ, 'લિયો સાથે બેસવાનુ, વાતો કરવાનુ અને ફરવા જવાનુ તારે છોડી દેવુ પડશે'

"કેમ!" આશ્ચર્ય પામીને આન્નાએ પૂછ્યું

'એ યહૂદી છે'

"તેથી શુ? એ કેટલો સારો છે!" આન્ના બોલી.

"ઝાઝી દલીલ નહિ એ યહૂદી છે એટલુજ બસ છે કે તારે એની મિત્રતા છોડી દેવી" કહીને સામા જવાબની ગરજ જોયા વિના એ ચાલ્યો ગયો એના ગયા પછી આન્ના ખૂબ રડી એણે મનમા નક્કી કરવા પ્રયત્ન કર્યો કે લિયોની મિત્રતા છોડી દેવી, પણ એ માટેનુ એને કારણ જડતુ નહોતુ

"યહૂદી છે માટેજ મિત્રતા છોડી દેવી? તો કોઈ અગ્રેજ છે માટે, કોઈ ફ્રેંચ છે તે માટે, કોઈ પોતાનો બાપ છે માટે, કે કોઈ માતા છે માટે, કોઈ

...કોઈ...શા માટે તો કોઈ પણ સાથે સંબંધ રાખવો? આ દુનિયા છે-માટે દુનિયામાં ન રહેવું તેવો નિર્ણય કરી શકાય!" એનું મન વધુ ને વધુ અશાંત બન્યું. કાર્લને એની આજ્ઞા પાછી ખેંચી લેવાને સમજાવવા બીજે દિવસે વહેલી સવારે જ તે કાર્લની ઓફિસે ગઈ.

કાર્લ એ વખતે ઓફિસના ખાનગી ઓરડામાં બેઠો હતો. આન્ના ત્યાં ગઈ. એણે જોઈ લીધું કે કાર્લ પોતાની ભીની થયેલી આંખોને ઝટપટ લૂછી નાખતો હતો. આન્ના અંદર આવતાં તે ઊભો થઈ ગયો.

"આન્ના, મારી ભૂલ થઈ. તું ન પાળી શકે તેવી આજ્ઞા કરીને મેં તને કેવી દુઃખી કરી!"

"ખરેખર?" આન્ના હર્ષથી એને ભેટી પડી ને બોલી. "ઓહ કાર્લ, તું કેટલો પ્રેમાળ છે! તું મને કેટલો વહાલો લાગે છે!"

થોડી વાર બન્નેએ આડી અવળી વાતો કરી. પછી આન્નાએ કહ્યું, "ત્યારે તો તુ રાત્રે એડલ્વીસમાં પણ આવશે..."

"એડલ્વીસમાં?" કાર્લ બોલ્યો.

"મારા માનમાં પોતે રચેલું ગીત વાયોલીન પર લિયો ગાવાનો છે, વગાડશે પણ એ જ." બીતાં બીતાં આન્ના બોલી.

કાર્લે કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

"તું મને નથી ચાહતો? નહિ આવે?"

"આવીશ." ધીમેથી કાર્લ બોલ્યો.

આન્ના હર્ષમાં નાચી ઊઠી. "તને આવો સરળ જોઈને મને કેટલો હર્ષ થાય છે!" એ બોલી.

એ જ્યારે ઘેર પાછી આવી ત્યારે એણે પિતાને અને લિયોને દીવાનખાનામાં બેઠેલા જોયા. પિતાના ચહેરાને જોઈને એ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. પિતાના ચહેરા પર એક જાતનું ઉજ્જ્વલ તેજ દેખાતું હતું. લિયો ભાવભીની આંખોએ એમની સામે જોઈ રહ્યો હતો.

"આ વાયોલીન મારા અતિ દરિદ્રતાના દિવસોમાં મોટી રકમ મળતી હોવા છતાં મેં વેચ્યું નહોતું. તારા જેવા સંગીતપ્રેમીનો સત્કાર કરવાને આથી મોટી કઈ વસ્તુ હું ભેટ આપું?" પિતાએ પોતાનું પ્રિય વાયોલીન આગળ ધરી શાંત શબ્દોમાં કહ્યું.

આન્ના એ દૃશ્યને જોઈ જ રહી. એની આંખો પણ ભીની થઈ ગઈ. પિતાનું બોલવું પૂરું થયું એટલે એ એમની પાસે આવી. પિતાએ હસીને એની સામે જોયું.

"આન્ના, વાયોલીન લિયોને ભેટ આપ્યું મેં, એણે તારા માનમાં રચેલું ગીત અત્યારે સાંભળ્યું. જિંદગીમાં પહેલી જ વાર એવું ગીત સાંભળ્યું, મારું જીવન ધન્ય થયું. હવે જીવનમાં બીજો મોહ શાને રાખું!"

આન્નાએ લિયો સામે જોયું. લિયોએ આન્ના સામુ જોયું. આન્નાને લાગ્યું, "લિયો 'યહૂદી' નથી."

રાત્રે બધાં એડલ્વીસમાં ગયાં. કાર્લ પણ સાથે હતો. લિયોએ દૂરથી આન્નાને કાર્લની બાજુમાં બેઠેલી જોઈ. એ નીચું જોઈ ગયો.

ઓરકેસ્ટ્રાના મેનેજરે ઊભા થઈને આજનો નવીન કાર્યક્રમ વાંચી સંભળાવ્યો. યુવાન લિયો શેન્ટ્રસની નવી જ ગીતરચનાનો કાર્યક્રમ આવતાં તાળીઓના ગડગડાટ થયા.

લિયોએ હળવે હાથે વર્નર પાસેથી ભેટ મળેલું ઉમદા વાયોલીન લીધું. એના મોં પર અચાનક ચમક આવી ગઈ. એની આંખોમાં આર્દ્રતા પથરાઈ, અને પછી હાથને આછી ધ્રુજારી આપી ગજને વાયોલીન પર મૂક્યો કે એક તીણી ઝણઝણાટી શ્રોતામંડળ ઉપર ફરી વળી. ક્ષણમાં એક જાદુ બધા પર ફરી વળ્યું. સૌ સંગીતમાં લીન બની ગયા. અને અચાનક સંગીત બંધ થયું ત્યારે સૌ ઝબકી ગયાં.

"જ્યુ – બદમાશ–યહૂદી!" કોઈક ઘાંટા પાડીને બોલતું હતું. એ બગડાની પાછળ જ 'ધમ' એવો અવાજ આવ્યો.

સંગીતમાં આન્નાના અંતરની તમામ ક્રિયાઓ એકતાન થઈ ગઈ હતી તેમાં અચાનક ભંગ પડતાં તે ઊભી થઈ ગઈ અને મંચ ઉપર તેણે નજર નાખી મંચ ઉપર ચડી જઈને કાર્લ નિયોને નીચે પછાડી ગડદા પાટુ મારી રહ્યો હતો અને ગાળો દઈ રહ્યો હતો

આન્નાના હોશ ઊડી ગયા એના મોંમાંથી 'પપા' એવો ઉદ્‌ગાર નીકળી ગયો

"જાઉં છું બેટા ' કહીને પપા મંચ તરફ ગયા

"કાર્લ –!" વર્નરે બૂમ મારી

કાર્લે નિયોને છોડી દેતાં વર્નર સામું જોયું.

મંચ ઉપર ઘણા લોકોની ઠઠ જામી ગઈ હતી કાર્લ એ ગર્દીને કહી રહ્યો હતો, "યહૂદી – હરામખોર નીચ–એક ભિખારી રાજકુમારી સાથે પ્રેમ કરવા જાય છે! એને તો લાતો સિવાય બીજું શું મળે '

વર્નરે નજીક જઈ કાર્લને દૂર કર્યો અને નિયોને ઊભો કર્યો નિયોની છાતી સાથે તૂટેલું વાયોલીન હતું એ એની સામે જ જોઈ રહ્યો.

"એ હરામખોરને હજી થોડી પ્રસાદી વધુ આપવા દો " કાર્લ બોલતો હતો

' 'એક અધરની રસમસ્તીમાં નાથ પ્રસાદ પૂરો પામું –' " નિયોના ગીતની એક લીટીના ચાળા પાડતો કાર્લ આગળ બોલ્યો, 'યહૂદી કોના અધરનો પ્રસાદ પામે છે એ જાણો છો પપા? તમારી દીકરીના અધરનો–કુત્તો! મને આપવા દો એને પ્રસાદ મારા જોડાનો!' કાર્લ નિયો તરફ આગળ વધતો હતો પણ લોકોએ એને પાછળ ખેંચી લીધો. નિયોને નેપથ્યમાં લઈ ગયાં

કાર્લ પાછો આન્ના પાસે આવ્યો આન્નાનું આખું શરીર ધ્રૂજી રહ્યું હતું કાર્લે હસીને એની સામું જોયું આન્ના એની સામે જોઈ ન શકી

નાગજ થઈ છે, આન્ના? એ બદમાસ કેવું ગાતો હતો!'

આન્નાએ તોપણ સામું ન જોયું

"આન્ના!" કાર્લ ફરીને બોલ્યો

"ચુપ કર, કાર્લ!' આન્ના મોટેથી બોલી. કાર્લ એ સાંભળીને સમજી ગયો

' પણ એ યહૂદી હતો, આન્ના!" કાર્લ બોલ્યો

' હા યહૂદી હતો, પણ માણસ પણ હતો ને?" રોફથી બોલી આન્ના ત્યાંથી ઊઠી ગઈ, કાર્લે એને એક બૂમ મારી પણ આન્નાએ કઠોર રીતે તેનો જવાબ આપ્યો, "આજથી મને પણ યહૂદી સમજી લેવી." બધા એ સાંભળીને ચુપ થઈ ગયા

આન્ના નિયોને શોધવા ગઈ એણે એને બાગના એક એકાંત ખૂણામાં ખુરશીમાં ઢગલો થઈને પડેલો જોયો આન્ના ધીમે પગલે પાસે જઈને બોલી

' નિયો, કાર્લ વતી હું તારી માફી માગું છું "

નિયો થોડી વાર એની સામે જોઈ રહ્યો અને પછી બોલ્યો, "યહૂદીની માફી શા માટે માગવી પડે છે?"

"પણ નિયો " આન્નાના ગળામાં ડૂસકું બાઝી

" કંઈ નહિ આન્ના! આજ તો અમારું યહૂદીઓનું આ જીવન છે એથી કોઈએ દુઃખ પામવાનું નથી."

આન્ના આનો કંઈ જવાબ ન આપી શકી

આન્ના ઘેર આવી ખુરશીમાં પછડાઈ અને એના ગળામાં રૂંધાયેલાં ડૂસકાં બહાર નીકળી પડ્યાં. વર્નર એ સાંભળીને બીજા રૂમમાં હતો ત્યાંથી દોડી આવ્યો એ એના રડવાનું કારણ સમજી ગયો

એણે આન્નાના માથે હળવે હળવે હાથ ફેરવવા માંડ્યો એને પોતાને પણ આવા ઘણા અનુભવ થયા હતા

માનવતાનું પૂર આંખોમાંથી ઊભરાઈને બહાર આવતું હોય ત્યારે એને રોકવું ન જોઈએ એમ વર્નરને લાગતું હતું *

---

* 'Love outlawed by Hitler નામની એક અંગ્રેજી વાર્તાનું સંક્ષિપ્ત રૂપ

अमर राष्ट्रभक्त लाला हरदयाळ

श्री. दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर

હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા ખાતર ગાંડા બનીને દેશ છોડીને બહાર જનારામાં રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપ અને લાલા હરદયાળના નામ ખાસ યાદ આવે છે. બન્નેએ આ દેશમાં પૂરતું કાર્ય કરીને પરદેશનો રસ્તો લીધો. લાલા લજપતરાયને પણ કેટલોક સમય આવી રીતે પરદેશમાં રહેવું પડેલું, પણ પાછળથી તે સ્વદેશ પાછા ફરી શક્યા. લાલાજીનો માર્ગ ઉપરના દેશભક્તો કરતાં જુદા પ્રકારનો હતો. લાલાજીએ આ બન્ને વિષે પોતે અમેરિકામાં લખેલા પુસ્તક ' યંગ ઇન્ડિયા 'માં ઘણું લખ્યું છે.

આખો દેશ ઇચ્છે છે કે રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપને સ્વદેશ પાછા ફરવાની રજા મળે. લાલા હરદયાળ પણ સ્વદેશમાં પાછા ફરી શક્યા હોત તો પ્રત્યેક હિંદુસ્તાનીને ખૂબ આનંદ થાત. પણ તેમને આપણે આપણા દેશમાં પાછા લાવી શકીએ તે પહેલાં જ ગયા માર્ચ મહિનામાં અમેરિકામાં તેમનું અવસાન થયું. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ માટે જે એકાગ્રતા જોઈએ, જે ઉદારતા અને તેમાંથી પરિણમતી દીર્ઘદૃષ્ટિ જોઈએ તેની આ દેશમાં ખોટ છે. તેથી જ આપણે આજ સુધી સ્વતંત્ર બની શક્યા નથી.

આપણા દેશભક્તો પૂર્ણ સ્વતન્ત્રતાની વાતો તો કરે જ છે. કોઈને છ મહિનામાં સ્વતંત્રતા જોઈએ છે અને કોઈની તો વળી સૂરજ આથમે ત્યાં સુધી રાહ જોવાનીયે તૈયારી નથી. પણ એ બધા એટલું પણ સમજતા નથી કે સ્વાતંત્ર્યના બંદરે પહોંચવું હોય તો રાષ્ટ્રનું વહાણ એક જ દિશામાં હંકારવું જોઈએ. આજે આપણે ત્યાં નો જેટલા દેશભક્તો છે તેનાથીયે વધારે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના માર્ગ છે. જેનો માર્ગ અલગ ન હોય તે ઓછો દેશનેતા બની શકવાનો હતો !

હજારો વર્ષના કડવા અનુભવ પછી એક જણે કહ્યું છે:—

मर्वे महत्त्वमिच्छन्ति कुलं तद्वसीदति ।
सर्वे यत्र विनेतराः राष्ट्रं तन्नश्यति ध्रुवम् ॥

ખેર, આપણે તો જેવા છીએ તેવા જ રહેવાના. અને તેમ રહેતાં જ્યાં પણ સ્વાતંત્ર્ય મળે તો તેનું અહોભાગ્ય.

લાલા હરદયાળ ભારતીય સ્વાતન્ત્ર્યના અનન્ય ઉપાસક હતા. એમનાં જીવન અને વિચારમાં આશ્ચર્યજનક પરિવર્તન થયાં છે. પણ તેમની ભારતભક્તિ અને આઝાદીની ઉપાસના અખંડ રહ્યાં છે.

લાલા હરદયાળના અવસાનના ખબર મે જ્યારે છાપામા વાચ્યા ત્યારે મારા મિત્ર ભાઈ જેઠાલાલ ગાધીએ મે લખેલી એક નાની નોધ મારા ઉપર મોકલી દીધી આ નોધ વર્ષો પહેલા લખાયલી છે તો તે વિષે ભૂલી પણ ગયો હતો આજે એ વાચીને મનમા અનેક મિશ્ર લાગણીઓ જાગી ઊઠે છે જો હુ આજે લખુ તો આ આધુનિક [illegible] વિષે આના કરતા વધારે ગૌરવભરી ભાષામા લખત છતા એ જૂની નોધ જ અહીં આપવાનુ ઠીક માનુ છુ

લાલા હરદયાળ એટલે પ્રચડ ઝઝાવાત જ્યા થઈને તે પસાર થાય ત્યા મોટા મોટા ઝાડોને ઉખાડી નાખે જો પવન વાવાની દિશામા સ્થિરતા આવી શકે તો હરદયાળના વિચારોમા સ્થિરતા આવવાની તમે આશા રાખી શકો તેમનામા સ્થિરતા ભલે ન હોય પણ પારમાર્થિકતા (Earnestness and Sincerity) પુષ્કળ હતી તેમના વિચાર ગમે તે હોય તોપણ તેમની વૃત્તિ પ્રામાણિકતાની હતી તે આપણને ભલે કોઈ નિશ્ચિત માર્ગ ન દેખાડી શકે પણ ગભીર વિચારમા તો જરૂર નાખી દે છે તે કોઈ વખત આર્યસમાજી બને છે તો કોઈ વખત હિંદુસગઠનવાદી ઘડીકમા રાષ્ટ્રવાદી તો ઘડીકમા વિશ્વકુટુબી આજે તુર્કસ્તાનની સુવાસ લેશે તો કાલે યાહૂદીઓને આસમાન સુધી ચડાવશે એક વખત કહેશે કે અગ્રેજોને આ દેશમાથી કાઢી મૂકવા બળવાનો માર્ગ લેવા જોઈએ તો કોઈ બીજા પ્રસગે કહેશે કે હિંદનો સ્વચ્છ કપડા પહેરી ફરનાર મધ્યમ વર્ગ સદાને માટે નામર્દ બની ગયો છે તેમની આશા છોડી દઈને અગ્રેજોની મદદથી જ દેશનો આમ જનતાનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ એક દહાડો તે ભગવદ્ગીતામા ધર્મસર્વસ્વ જોશે તો થોડા દિવસો બાદ એવો પ્રચાર કરશે કે તમામ જૂના પુસ્તકો દરિયામા ડુબાડી દઈને તેમનુ સ્થાન અમુક ફ્રેચ અને અમેરિકન લેખકોના ગ્રથોને આપવુ જોઈએ આ રીતે તે આધીની જેમ નજરમા આવે તેમ ઘૂમ્યા કરે છે તોપણ તેમની ચચળતાની પાછળની રાષ્ટ્રીય વૃત્તિની તમને ઝાખી આવે છે

આજે તે ક્યા છે? તેમના વિચારો શા છે? તે આપણને મદદ કરશે કે આપણી માર્ગપદ્ધતિમા મુશ્કેલી નાખશે તેની આપણને ખબર નથી પણ તેમની દેશભક્તિ અને ત્યાગથી યુવાન તેમજ વૃદ્ધ બધા દેશપ્રેમી દેશવાસીઓને પ્રેરણા નિ શક મળે છે જ્યારે તે અમેરિકામા પ્રોફેસર હતા ત્યારે જે પગાર મળતો હતો તે ત્યાના મજૂરોમા વહેંચી દેતા હતા જીવનની સાદાઈ અને ત્યાગનો ભારતીય આદર્શ તેમના રોમેરોમમા ભર્યો છે'

આશરે ત્રીસ વર્ષ પહેલા લાલા હરદયાળે લખેલો 'હિંદુઓની સામાજિક જીત' (Social Conquest of the Hindu Race) નામનો લેખ 'મોડર્ન રિવ્યુ'મા વાચ્યો હતો ત્યારે તેની મન ઉપર ઊંડી અસર થઈ હતી આજે તે વાચીએ તો તેમા સકુચિતતા જરૂર નજરે પડશે પણ તેમા જે દૃષ્ટિ છે તે અવશ્ય જીવતી છે કોઈ પ્રેમી લાલા હરદયાળના બધા લેખોનો ગુજરાતીમા સગ્રહ કરે તો સરસ થશે

અગ્રેજી આચાર પ્રમાણે મૃત્યુ પામેલી વ્યક્તિની શાતિ માટે પ્રાર્થના કરવાનો રિવાજ વર્તમાનપત્રોની દુનિયામા ચાલતો આવ્યો છે પુનર્જન્મમા માનનાર આપણે એવી પ્રાર્થના કરી શકીએ કે લાલા હરદયાળ જેવા ભારતીય સ્વાતંત્ર્યના ઉપાસક આ દેશમા ફરીથી જન્મ લે જ્યા સુધી આપણે સ્વતત્ર થયા નથી ત્યા સુધી સ્વાતંત્ર્યના આ ઉગ્ર ઉપાસક આપણા હાથે અપાયેલા શ્રદ્ધાતર્પણના જળનો પણ સ્વીકાર નહિ કરે કદાચ આપણે તેમને ગરમાગરમ લોહીની શ્રદ્ધાજલિ અર્પવી પડે કદાચ મામૂલી જળથી [illegible] તર્પણ નહિ થઈ શકતુ હોય નિરતર સેવાથી છૂટેલો પરસેવો અને આત્મબલિદાનથી વહેવડાવેલુ આપણુ પોતાનુ લોહી—એ બન્ને જ રાષ્ટ્રીય શ્રાદ્ધને માટે યોગ્ય જળ છે

હિંદુ જાતિનો સામાજિક વિજય*

શ્રી. અમૃતલાલ ઠાકોરદાસ નાણાવટી

જિતાયલી પ્રજા ઉપરના સામાજિક વિજય ઉપર (જે રાજકીય સત્તા) કાયમ નથી થઈ તે કદી પણ હમેશને માટે ટકતી નથી. સામાજિક વિજયે, એક પ્રજાના બીજી પ્રજા ઉપરના રાજકીય વિજયને સ્વાભાવિક રીતે અનુસરવું જ જોઈએ. રાજકીય સત્તા, લશ્કરી શ્રેષ્ઠતા અને રાજનીતિનૈપુણ્ય વડે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને તે જ સાધનોથી ટકાવી પણ શકાય છે. પરંતુ સામાજિક વિજયનો વ્યાપાર એના કરતાં ધીમો છે, એ વિજય કંઈ અમોઘ તોપો કે વ્યવસ્થિત લશ્કરોથી પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી. અલેકઝાન્ડર કે જંગીસખાન જેવા પણ કેવળ શસ્ત્રબળથી બીજા રાષ્ટ્રોપર સામાજિક વિજય નથી મેળવી શક્યા. શસ્ત્રબળ, નબળી પ્રજાની અવ્યવસ્થિત શારીરિક શક્તિને જરૂર કચરી નાંખે. શસ્ત્રબળ ઊતરતી (Inferior) પ્રજાના કિલ્લાઓનો નાશ કરી શકે અને લશ્કરને છિન્નભિન્ન કરી શકે, પરંતુ એ વડે વિજેતાઓ, પોતાની જિતાયલી પ્રજાઓનાં મન અને હૃદયનું સ્વામિત્વ તો હરગિજ નહિ પ્રાપ્ત કરી શકે. જ્યારે વિજેતાઓ પોતાની રૈયતનું સામાજિક જીવન જીતી લેવા નીકળે છે, ત્યારે તેમની તરવાર નકામી થઈ પડે છે, તે ઊલટી એમના કામની સફળતાની આડે આવે છે. એને તો મ્યાનમા જ રાખી મૂકવી જોઈએ; એટલા વખત માટે તો એને નજરથી દૂર જ રાખવી જોઈએ.

સત્તાને ચિરંજીવ અને દૃઢીભૂત કરવા સારૂ સામાજિક વિજયની આવશ્યકતા છે. અમુક રસ્તો જાણ્યાથી સાચી રાજકીય સત્તા સ્થાપી શકાય છે. અને જે બળવાન રાષ્ટ્ર બીજી પ્રજા પર પોતાની રાજ્યસત્તા સ્થાપવા અને ટકાવવા માગે છે તેણે એ રસ્તો જાણવો જ જોઈએ. જ્યાં સુધી સ્વદેશાભિમાન, સ્વમાન, ધર્માભિમાન અને સામાજિક હિત માટે અંગિગત જવાબદારીનું ભાન ઇત્યાદિ સદ્‌ગુણોનું વિસ્મરણ કરાવનાર સ્વાર્થ, વિલાસ અને આળસાદિ દુર્ગુણોએ તેને કોરી નથી ખાધું ત્યાં સુધી કોઈ પણ રાષ્ટ્ર પોતાનો સ્વતંત્રતાનો જન્મસિદ્ધ હક્ક નહિ જ છોડે.

રાષ્ટ્રની નૈતિક અધોગતિ પરદેશી શાસનને તેનો રસ્તો ખુલ્લો કરી આપે છે. અને પરદેશી શાસન પણ પોતાના અસ્તિત્વથી જ તે અધોગતિમાં વધારો કરે છે. પ્રોફેસર શીલી (Sheelay) કહે છે કે પરદેશી શાસનને વશ થવું એ નૈતિક અધઃપાતનાં સૌથી સબળ

* લાલા હરદયાળ લિખિત The Social Conquest of the Hindu Raceનો અનુવાદ

લાલા હરદયાળના અવસાનના ખબર મે જ્યારે છાપામા વાચ્યા ત્યારે મારા મિત્ર ભાઈ જોનાથન ગાંધીએ મે લખેલી એક નાની નોંધ મારા ઉપર મોકલી દીધી આ નોંધ વર્ષો પહેલા લખાયલી છે હુ તો તે વિષે ભૂલી પણ ગયો હતો આજે એ વાચીને મનમા અનેક મિશ્ર લાગણીઓ જાગી ઊઠે છે જો હુ આજે લખુ તો આ આધુનિક ભક્ત વિષે આના કરતા વધારે ગૌરવભરી ભાષામા લખત છતા એ જૂની નોંધ જ અહીં આપવાનુ ઠીક માનુ છુ

"લાલા હરદયાળ એટલે પ્રચંડ ઝઝાવાત જ્યા થઈને તે પસાર થાય ત્યા મોટા મોટા ઝાડોને ઉખાડી નાખે-જો પવન વાવાની દિશામા સ્થિરતા આવી શકે તો હરદયાળના વિચારોમા સ્થિરતા આવવાની તમે આશા રાખી શકો તેમનામા સ્થિરતા ભલે ન હોય પણ પારમાર્થિકતા (Earnestness and Sincerity) પુષ્કળ હતી તેમના વિચાર ગમે તે હોય તોપણ તેમની વૃત્તિ બ્રાહ્મણની હતી. તે આપણને ભલે કોઈ નિશ્ચિત માર્ગ ન દેખાડી શકે પણ ગભીર વિચારમા તો જરૂર નાખી દે છે તે કોઈ વખત આર્યસમાજી બને છે તો કોઈ વખત હિંદુસગઠનવાદી ઘડીકમા રાષ્ટ્રવાદી તો ઘડીકમા વિશ્વકુટુબી આજે તુર્કસ્તાનની સુવાસ લેશે તો કાલે યાહૂદીઓને આસમાન સુધી ચડાવશે. એક વખત કહેશે કે અગ્રેજો આ દેશમાથી કાઢી મૂકવા બળવાનો માર્ગ લેવો જોઈએ તો કોઈ બીજા પ્રસગે કહેશે કે હિંદનો સ્વચ્છ કપડા પહેરી ફરનાર મધ્યમ વર્ગ સદાને માટે નામર્દ બની ગયો છે તેમની આશા છોડી દઈને અગ્રેજોની મદદથી જ દેશની આમ જનતાનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ એક દહાડો તે ભગવદ્ગીતામા ધર્મસર્વસ્વ જોશે તો થોડા દિવસો બાદ એવો પ્રચાર કરશે કે તમામ જૂના પુસ્તકો દરિયામા ડુબાડી દઈને તેમનુ સ્થાન અમુક ફ્રેંચ અને અમેરિકન લેખકોના ગ્રથોને આપવુ જોઈએ આ રીતે તે આંધીની જેમ નજરમાં આવે તેમ ઘૂમ્યા કરે છે તોપણ તેમની ચચળતાની પાછળની રાષ્ટ્રીય વૃત્તિની તમન્ના દેખાઈ આવે છે

આજકાલ તે ક્યા છે? તેમના વિચાર શા છે? તે આપણને મદદ કરશે કે આપણી કાર્યપદ્ધતિમા મુશ્કેલી નાખશે તેની આપણને ખબર નથી પણ તેમની દેશભક્તિ અને ત્યાગથી યુવાન તેમજ વૃદ્ધ બધા દેશપ્રેમી દેશવાસીઓને પ્રેરણા નિરંતર મળે છે જ્યારે તે અમેરિકામા પ્રોફેસર હતા ત્યારે જે પગાર મળતો હતો તે ત્યાના મજૂરોમા વહેંચી દેતા હતા જીવનની સાદાઈ અને ત્યાગનો ભારતીય આદર્શ તેમના રોમેરોમમા ભરેલો છે"

આશરે ત્રીસ વર્ષ પહેલા લાલા હરદયાળે લખેલો 'હિંદુઓની સામાજિક જીત' (Social Conquest of the Hindu Race) નામનો લેખ 'મોડર્ન રિવ્યુ'મા વાચ્યો હતો ત્યારે તેની મન ઉપર ઊડી અસર થઈ હતી આજે તે વાચીએ તો તેમા સકુચિતતા જરૂર નજરે પડશે, પણ તેમા જે દૃષ્ટિ છે તે અવશ્ય જીવતી છે કોઈ પ્રેમી લાલા હરદયાળના બધા લેખોનો ગુજરાતીમા સગ્રહ કરે તો સરસ થશે.

અગ્રેજી આચાર પ્રમાણે મૃત્યુ પામેલી વ્યક્તિની શાતિ માટે પ્રાર્થના કરવાનો રિવાજ વર્તમાનપત્રોની દુનિયામા ચાલતો આવ્યો છે પુનર્જન્મમા માનનારા આપણે એવી પ્રાર્થના કરી શકીએ કે લાલા હરદયાળ જેવા ભારતીય સ્વાતત્ર્યના ઉપાસક આ દેશમા ફરીથી જન્મ લે જ્યા સુધી આપણે સ્વતત્ર થયા નથી ત્યા સુધી સ્વાતત્ર્યના આ ઉગ્ર ઉપાસક આપણા હાથે અપાતા શ્રદ્ધાજલિના જળનો પણ સ્વીકાર નહિ કરે કદાચ આપણે તેમને ગરમગરમ લોહીની શ્રદ્ધાજલિ અર્પવી પડશે કદાચ મામૂલી જળથી રાષ્ટ્રીય તર્પણ નહિ થઈ શકતુ હોય. નિરતર સેવાથી છૂટેલો પરસેવો અને આત્મબલિદાનથી વહેવડાવેલુ આપણુ પોતાનુ લોહી-એ બન્ને જ રાષ્ટ્રીય શ્રાદ્ધને માટે યોગ્ય જળ છે

હિંદુ જાતિનો સામાજિક વિજય*

શ્રી. અમૃતલાલ ઠાકોરદાસ નાણાવટી

જિતાયલી પ્રજા ઉપરના સામાજિક વિજય ઉપર (જો રાજકીય સત્તા) કાયમ નથી થઈ તે કદી પણ હમેશને માટે ટકતી નથી. સામાજિક વિજયે, એક પ્રજાના બીજી પ્રજા ઉપરના રાજકીય વિજયને સ્વાભાવિક રીતે અનુસરવું જ જોઈએ. રાજકીય સત્તા, લશ્કરી શ્રેષ્ઠતા અને રાજનીતિનૈપુણ્ય વડે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને તે જ સાધનોથી ટકાવી પણ શકાય છે. પરંતુ સામાજિક વિજયનો વ્યાપાર એના કરતાં ધીમો છે, એ વિજય કંઈ અમોઘ તોપો કે વ્યવસ્થિત લશ્કરોથી પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી. અલેકઝાન્ડર કે જંગીસખાન જેવા પણ કેવળ શસ્ત્રબળથી બીજા રાષ્ટ્રોપર સામાજિક વિજય નથી મેળવી શક્યા. શસ્ત્રબળ, નબળી પ્રજાની વ્યવસ્થિત શારીરિક શક્તિને જરૂર કચરી નાંખે. શસ્ત્રબળ ઊતરતી (Inferior) પ્રજાના ક્રિયાઓનો નાશ કરી શકે અને લશ્કરને છિન્નભિન્ન કરી શકે, પરંતુ એ વડે વિજેતાઓ, પોતાની જિતાયલી પ્રજાઓનાં મન અને હૃદયનું સ્વામિત્વ તો હરગિજ નહિ પ્રાપ્ત કરી શકે. જ્યારે વિજેતાઓ પોતાની રૈયતનું સામાજિક જીવન જીતી લેવા નીકળે છે, ત્યારે તેમની તરવાર નકામી થઈ પડે છે; તે ઊલટી એમના કામની સફળતાની આડે આવે છે. એને તો મ્યાનમાં જ રાખી મૂકવી જોઈએ; એટલા વખત માટે તો એને નજરથી દૂર જ રાખવી જોઈએ.

સત્તાને ચિરંજીવ અને દૃઢીભૂત કરવા સારુ સામાજિક વિજયની આવશ્યકતા છે. અમુક શરતો જાળવ્યાથી સાચી રાજકીય સત્તા સ્થાપી શકાય છે. અને જે બળવાન રાષ્ટ્ર બીજી પ્રજા પર પોતાની રાજ્યસત્તા સ્થાપવા અને ટકાવવા માગે છે તેણે એ શરતો જાણવી જ જોઈએ. જ્યાં સુધી સ્વદેશાભિમાન, સ્વમાન, ધર્માભિમાન અને સામાજિક હિત માટે વ્યક્તિગત જવાબદારીનું ભાન ઇત્યાદિ સદ્ગુણોનું વિસ્મરણ કરાવનાર લાલચ, વિલાસ અને આળસાદિ દુર્ગુણોએ તેને ફોલી નથી ખાધું ત્યાં સુધી કોઈ પણ રાષ્ટ્ર પોતાનો સ્વતંત્રતાનો જન્મસિદ્ધ હક્ક નહિ જ છોડે.

રાષ્ટ્રની નૈતિક અધોગતિ પરદેશી શાસનને તેનો રસ્તો ખુલ્લો કરી આપે છે. અને પરદેશી શાસન પણ પોતાના અસ્તિત્વથી જ તે અધોગતિમાં વધારો કરે છે. પ્રોફેસર શીલી (Sheelay) કહે છે કે પરદેશી શાસનને વશ થવું એ નૈતિક અધઃપાતનાં સૌથી સબળ

* લાલા હરદયાળ લિખિત The Social Conquest of the Hindu Raceનો અનુવાદ

કારણોમાંનું એક છે. જેમ અપચો કે અનારોગ્ય રહેણીને લીધે નબળા પડી ગયેલા શરીરવાળા માણસને તાવ ઝડપી લે છે અને સાથે સાથે રોગ અને શારીરિક ક્ષયને અટકાવવા માટે તેને વધારે નાલાયક પણ કરી મૂકે છે—નૈતિક અધઃપતન પરદેશી શાસનનું કારણ અને કાર્ય બને છે—તેમ સામાજિક વિજય રાજકીય વિજયનું એક આવશ્યક અંગ છે, કારણ કે જો જીતેલી પ્રજાના મર્દાની ગુણોને કમજોર કરવામાં નહિ આવે તો રાજકીય સત્તા કદી પણ દૃઢીભૂત અને ચિરંજીવ ન થઈ શકે.

જિતાયલી પ્રજા સૈકાઓ સુધી પરશાસન હેઠળ પણ જો પોતાનાં સ્વમાન અને પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખી શકે તો એક દિવસ તે પોતાનો સ્વાતંત્ર્યનો વારસો ફરીથી જરૂર મેળવશે. વહેલા કે મોડા જે બળવાન પ્રજાનાં હૃદય અને મન દબાઈ નથી ગયાં તે જરૂર પોતાના અસ્તિત્વનું બાહ્ય પ્રતીક શોધશે, આ બાહ્ય જગતમાં પોતાનું પણ એક રાષ્ટ્ર તરીકેનું સ્થાન જરૂર માગશે. એને પરદેશી શાસનને કારણે નૈતિક અધઃપતનની અસરથી પોતે ઓલવાઈ જાય એ બીકે, પરતંત્ર પ્રજાની એ મહાન ફરજ છે કે તેણે સ્વમાન અને સ્વદેશાભિમાનના જ્યોતિનું સતત રક્ષણ કરવું. સ્વતંત્ર અને ગુલામ મનુષ્યનો જેથી ભેદ પડે છે એવા સદ્ગુણોનો ક્રમશઃ નાશ થવો એ પરકીય શાસનનું સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય પરિણામ છે. રાષ્ટ્રીય અસ્તિત્વના આ આવશ્યક ગુણોના નાશની સાથે જ રાષ્ટ્રનું મૃત્યુ છે. રાષ્ટ્રના પ્રાણનો નાશ કરવા સામાજિક વિજય જરૂરનો છે. પતિત પ્રજાની સ્વદેશાભિમાન એ મોટામાં મોટી મિલકત છે. વિજેતાઓ આપણને હમેશાં એ જ શીખવશે કે આપણે એમના કરતાં ઊતરતી પ્રજા છીએ, એમના કાયદા અને એમની શાસનપ્રણાલી એ જ સત્ય. આપણા મગજ ઉપર વારંવાર ઠસાવશે. એટલે રાજકીય જીતનાં અનિષ્ટ પરિણામ દૂર કરવાની આશા બંધાઈ નથી ત્યાં સુધી પરાજિત પ્રજાએ સામાજિક વિજયનો સામનો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

રાજકીય વિજય દુનિયાને ઢોલ વગાડીને જાહેર કરે છે કે વિજયી પ્રજા જિતાયલી પ્રજા કરતાં વધારે દક્ષ છે. કુદરતના મહા-વિશ્વવિદ્યાલયમાં યુદ્ધો એ સામાન્ય રીતે પરીક્ષાઓ છે. આન્તરરાષ્ટ્રીય સ્પર્ધાઓનું પરિણામ હરીફ રાષ્ટ્રોની છૂટીછવાઈ લડાઈઓથી નહિ પણ તેમની સામાજિક વ્યવહારદક્ષતા ઉપરથી નક્કી થાય છે. અંગ્રેજોએ ૧૮મી સદીમાં સામ્રાજ્ય માટેની મહાભારત લડાઈમાં ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા તે એ કારણે નહિ કે એમની પાસે વધારે સારી યુદ્ધસામગ્રી હતી અથવા તો અકસ્માત એક બે લડાઈઓ જીતી ગયા તેથી, પરંતુ ફ્રેન્ચ રાજ્યકર્તાઓને અજ્ઞાત એવા ધ્યેયની નિશ્ચલતા અને સતત ઉત્સાહ તેમણે દર્શાવ્યા તેથી જ.

અતએવ યુદ્ધનો વિજય એ કેવળ લશ્કરી સર્વોપરીપણા કરતાં કંઈક વિશેષ છે. એ જાતીય શ્રેષ્ઠતાનો દ્યોતક અને સિક્કો છે.

પરાજિત પ્રજાને હમેશાં એનું બરાબર ભાન હોય છે. જેની જગતને ખબર છે તેની તેને ન હોય એમ કેમ બને? એને પોતાનું હૃદય બેસી જતું હોય એમ લાગે છે. જાણે સર્વસ્વ જતું રહ્યું હોય એમ લાગે છે. તે આશા હિંમત અને આત્મવિશ્વાસ ખોઈ બેસે છે. પોતાને શાસક પ્રજાની સમાન ગણતાં અટકી જાય છે. પોતાની અને શાસક પ્રજાની વચ્ચે કાર્યશક્તિની સ્વાભાવિક અસમાનતા છે એમ વિચાર કરતાં શીખે છે અને આમ, સમય જતાં પોતે જ પોતાના આત્માને હણે છે, કારણ ઇતિહાસમાં જે લાલ અક્ષરે લખાયું છે તેને એ શી રીતે નકારી શકે? અને તે યુદ્ધ કર્યું અને તું હારી ગઈ. તે તારું સર્વસ્વ બળ અજમાવ્યું અને છતાં તું હારી ગઈ. તે તારાથી જેટલું બને તેટલું કર્યું અને તોપણ તેમાં કંઈ વળ્યું નહિ. એ દૃષ્ટિ આગળ તરવરતા મહાન સત્યની તરફ પણ શી રીતે એ આંખમિચામણાં કરી શકે? આ ભાવના નિરાશા ઉપજાવે છે અને ભવિષ્યમાં વધારે સારું કરી બતાવવાની આશા પણ એ રાષ્ટ્ર ક્યાંથી રાખી શકે? પોતાના સ્વાતંત્ર્યના દિવસોમાં કે જ્યારે તે પોતાના

ધરનું માલિક હતું ત્યારે જો રાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા અને સંસ્થાઓ ન ટકાવી શક્યું તો પછી પરદેશી શાસનના અંધકારમય દિવસોમાં જ્યારે કાયદા, પોલીસ, છૂપી-પોલીસ, લશ્કરી છાવણીઓ, કેદખાનું અને અદાલતોના બંધનોથી તે જકડાયલું હશે ત્યારે વધારે માનભરી રીતે પોતાને મુક્ત કરવાની તે કેવી રીતે આશા રાખી શકે? આ વિચાર એનો નૈતિક નાશ કરવાનું કામ કરે છે

વિજયી પ્રજાની શ્રેષ્ઠતાવિષયક સત્ય પરાજિત લોકો આમ સહજ કબૂલી લે છે આ સમજાવવા તેમને કોઈ પ્રવચનકારોની જરૂર નથી પડતી. એમની આજુ બાજુની પરિસ્થિતિ જ એમને એ શીખવે છે પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસમાંથી સંદેશ લાવતો સ્વાભિમાન અને આશાનો ગમે તેટલો અવાજ તેમના કાને અથડાય તો પણ વર્તમાનકાળનું સત્ય તેમને તે માનવા ના પાડે છે જોવું એ જ માનવું અને વર્તમાનમાં જે નિત્યના અનુભવો થાય છે અને જે અસર રાષ્ટ્રના હૃદય અને મન ઉપર કરે છે તેના કરતાં વધારે અસર કલ્પના, કરી શકતી નથી એટલે પતિત રાષ્ટ્રના વિચારકો અને નેતાઓએ જે મહાપ્રશ્ન ઉકેલવાનો છે તે આ છે પ્રકૃતિ અને સત્યની સામે આ લડાઈ શી રીતે લડવી? હુમલો કરનાર અને હોળી ખાનાર સંજોગો અને વાતાવરણમાં પણ સ્વદેશાભિમાન અને સ્વમાન કેવી રીતે જીવત રાખવાં! જે કંઈ થોડી શક્તિ રાષ્ટ્રની પાસે છે તેને કેવી રીતે ટકાવી રાખવી અને તેને સંપૂર્ણ કોટિએ—જેને પહોંચવા તે શક્તિમાન છે—વિકસાવવી? દર્દી મરણપથારીએ છે નીતિને લાગેલા ઘામાંથી સતત લોહી વહે જાય છે, જે સંપત્તિની ખોટ કરતાંયે અનંતગણું ભયાનક છે આ ઘાને શી રીતે રૂઝવવો? શી રીતે એ નૈતિક અધઃપાતનો સતત પ્રવાહ અટકાવવો? શી રીતે પ્રજાની એ મર્દાનગીનો ક્ષય અટકાવવો? ગુમાવેલ સોનું અને દોલત રાષ્ટ્ર પાછાં મેળવી શકે, પણ જો રાષ્ટ્ર સ્વાભિમાન અને સ્વમાન એક વખત ખોયાં તો પાછાં નહિ મેળવી શકે, કારણ તેણે પોતાનું અસ્તિત્વ ગુમાવ્યું, આત્મા ગુમાવ્યો, જીવન ગુમાવ્યું અને મરેલો માણસ કંઈ પૃથ્વીના ફળ અને કૃપાપ્રસાદનો આનંદ ભોગવી શકતો નથી.

સામાજિક વિજય એક એવો વ્યાપાર છે કે જે વિજેતાઓને જિતાયલી પ્રજાપર દૈનિક જીવનમાં પોતાનું ચઢિયાતાપણું પ્રાપ્ત કરવાની અને સિદ્ધ કરવાની તક આપે છે અને આમ પ્રજાના નૈતિક ક્ષયમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરે છે જો તેઓ માત્ર રાજકીય હકૂમત જ ચલાવે, કર નાખે અને ઉઘરાવે, કાયદા ઘડે અને તેનું પાલન કરાવે, તો તેઓ વિજેતાઓ અને ધારા ઘડનાર થઈ શકે પરંતુ તેઓ પોતાની રૈયતના પ્રભુ તો નહિ જ થઈ શકે જો પ્રજાના સાચા અને બિનહરીફ શાસક થવું હોય, જો પોતાની સ્થિતિ અજેય કરી મૂકી હોય તો લશ્કરી કબજા અને રાજકીય સર્વોપરીપણા ઉપરાંત કંઈક વિશેષની આવશ્યકતા છે સત્તા તરવારથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, પણ સામાન્યપણે એને ટકાવી રાખવા અને સુદૃઢ કરવા તો અન્ય સાધનોની આવશ્યકતા છે ભાષાન્તરે, તરવારનું સ્થાન બીજાં વધારે શક્તિશાળી શસ્ત્રો લે છે, જે જોવામાં ભયંકર નથી, પણ જે ટોલેડો (Toledo)ના તીક્ષ્ણતમ પાના કરતાંયે વધારે (રૈયતના રાષ્ટ્રીય જીવનને) ઘાતક છે શસ્ત્રબળ હરાવી શકે અને છતી શકે, પણ કચરી નાખી શકે નહિ. તે બાંધી શકે, નમાવી નહિ શકે રાજકીય વિજય પરાજિત પ્રજાને બાંધી લે છે, પણ તેને નમાવી શકતો નથી—કેવી રીતે નમાવવી એ મહા પ્રશ્ન વિજયી પ્રજાની સમક્ષ ખડો થાય છે

એક ઉદાહરણ લઈએ એમ મનાય છે કે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં જે પેરીઓ(અત્યજ) લોકો છે તે (આર્યોએ જીતી લીધેલા) ત્યાંના મૂળ વતનીઓના વંશજો છે એ પણ સુવિખ્યાત છે કે જ્યારે આર્યોએ દક્ષિણ હિંદુસ્તાન વસાવ્યું તેમની સંખ્યા ત્યાંના મૂળ વતનીઓની સરખામણીમાં બહુ જ થોડી હતી.

આર્યો વધારે બહાદુર, વધારે સંગઠિત અને વધારે સારા હથિયારવાળા હતા અનાર્યોમાં રચના અને વ્યવસ્થાશક્તિ ન હતી. કેટલીકવાર તો તેઓ સંકુચિત સ્વાર્થના માર્યા શત્રુપક્ષમાં પણ ભળી જતા એટલે આર્યોએ તેમના લશ્કરને હરાવી નાખ્યું. આરંભના ત્યાં વખતમાં આટલે સુધી તો બધું ઠીક હતું એક પ્રશ્ન

જે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ઊતરતી હતી, પરંતુ શારીરિક અને નૈતિક બળમાં ચઢિયાતી હતી તેણે બીજી પ્રજા પર વિજય મેળવ્યો. પરંતુ દક્ષિણનો એક અંત્યજ એક બ્રાહ્મણની આગળ ઊભો થઈ નમસ્કાર કરે અને જ્યારે બ્રાહ્મણ તેની પાસે આવે ત્યારે સ્વેચ્છાએ એક કોરે ઊભો રહે એ કેવી રીતે બનવા પામ્યું? આમ વર્તવા સારુ હવે તો પેરીઆને માટે કોઈ કાયદો નથી. જે પ્રજાએ પોતાના ગઢને જીતી લીધુ છે તેના એક પ્રતિનિધિને આવી રીતે નમસ્કાર કરી પોતાનું સ્વમાન ખોવાની જો તે ના પાડે તો બ્રિટિશ અદાલતો એને કંઈ પણ શિક્ષા ન કરી શકે અને બ્રાહ્મણેય કાંઈ શસ્ત્રથી સજ્જ નથી હોતો. એ તો એક દૂબળો પતિત હોય છે જેને હાથોહાથની લડાઈમાં પેરીઓ જરૂર મારી શકે અને છતા આપણે જોઈએ છીએ કે શારીરિક કીવનવાળા સેંકડો પેરીઆઓ એક બ્રાહ્મણને આ વીસમી સદીમા પણ—જેમાં નમન કરવાની ફરજ પાડનારો કોઈ પણ કાયદો નથી—નમન કરે છે. પેરીઆઓ ભેગા મળી એ બ્રાહ્મણને ધારે તો સારી રીતે ઝૂડી કાઢી શકે અને બ્રાહ્મણની પાસે તેમના આ ઉદ્ધત વર્તન બદલ શિક્ષા કરવા સારુ કઈ પણ સાધન નથી અરે કંઈ નહિ તો તેઓ તેનુ ચઢિયાતાપણુ સ્વીકારવાની તો ના પાડી શકે. કારણ હવે તેમને ડરવાનું કશુ કારણ નથી, પરતુ આવા સાનુકૂળ સંજોગો છતાં, આ પેરીઆઓ એ બ્રાહ્મણને નમે છે, જોકે એ બ્રાહ્મણ પોતે જ ખરી રીતે—નામમા નહિ—શૂદ્ર છે. આમ શાથી બને છે? અહીં એક માનસશાસ્ત્રને લગતો વિકટ પ્રશ્ન ઉકેલવાનુ આપણે માથે આવી પડે છે. સર હેન્રી કૉટન જે વાત કહે છે તે આપણા આ પ્રશ્ન ઉપર ખૂબ અજવાળુ પાડી શકે એમ છે. તે કહે છે:

"પહેલવહેલો હુ હિંદુસ્તાનમા આવ્યો અને મારા પર જે છાપ પડી તે મને સારી રીતે યાદ છે. હુ અને મારા હાથ નીચેનો બ્રાહ્મણ મિત્ર જ્યારે સાથે ફરવા જતા ત્યારે જે હિંદુઓ અમને મળતા તેઓ મને એક અધિકારીને છાજે એવી માનભરી સલામ કરતા. જ્યારે મારા સાથીની આગળ લાંબા સૂઈ જતા અને ધૂળમા નાક ઘસતા એને તેઓ ખરા અંતઃકરણથી માન આપતા. મને તો માત્ર કૃત્રિમ માન આપતા સામાજિક ઊતરતાપણાની પ્રબળ ભાવના, સત્તા સબધને હૃદયે નડી ગઈ."

(ન્યુઇન્ડિયા પા. ૧૪૧-૧૪૨; ૧લી આવૃત્તિ)

સર હેન્રીને લાગ્યું હશે કે પેલો બ્રાહ્મણ, અને નહિ કે પોતે, રૈયતનો ખરો રાજા હતો.

એ પોતે તો એક માત્ર પોલીસ-અમલદાર હતો, જ્યારે બ્રાહ્મણ તેમનાં હૃદય અને મનનો માલિક હતો. બ્રાહ્મણનુ સ્થાન તો ચોક્કસ હતું. એને સહેજે સ્થાન-ભ્રષ્ટ કરી શકાય એમ ન હતું. બ્રિટિશ સરકારના એક નાનકડા પગારદાર બ્રાહ્મણની સર હેન્રીને જરૂર અદેખાઈ આવી હશે.

ત્યારે આપણે પ્રશ્ન પૂછવાનું અને તેનું સમાધાન મેળવવાનુ રહે છે પેલા પ્રાચીન કાળના દક્ષ બ્રાહ્મણોએ દક્ષિણમા પોતાનુ શાશ્વત સર્વોપરી સ્થાન કેવી રીતે જમાવ્યુ? વીસમી સદીમાં, હિંદમાં બ્રિટિશ નીતિના રહસ્યને સમજવાને ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણે પ્રાચીન કાળના બ્રાહ્મણની નીતિ સમજવી જોઈએ. ઇતિહાસનુ પુનરાવર્તન થાય છે અને પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વેનું આપણુ જ ડહાપણ આજે બીજી પ્રજા આપણી સામે વાપરે છે.

મે કહ્યુ જ છે કે સામાજિક વિજય શસ્ત્રબળથી નથી મેળવી શકાતો. ઊલટું શસ્ત્રબળના ઉપયોગથી તેનું મહત્ત્વ નથી રહેતું. સહેજ દબાણ કરવામા આવે તો તે ચાલે, પણ મુખ્યત્વે કરીને તો દક્ષતા, ધીરજ, આત્મસંયમ અને ખંતથી જ સફળતા મેળવવી જોઈએ. જે વિજેતાએ રણક્ષેત્ર પર વિજય મેળવ્યો છે તેણે સામાજિક જીત મેળવવા જરા નમતું જોઈએ સામાજિક વિજય આમ એક એવી પ્રવૃત્તિ છે જે સ્વભાવતઃ રાજકીય સ્વાધીનતા કરતાં જુદી જ છે. એ વિજય મેળવવો બહુ મુશ્કેલ છે એ કંઈ એકાદ લશ્કરી પડાવથી નથી મળી શકતો. જે બિચારા એ વિજયના ભોગ થઈ પડે છે તેમને તો એ વિજય-પ્રવૃત્તિ દેખાતી જ નથી એ તો એક ઝારીણ છે જેનો ઉપયોગ પરાજિત પ્રજા પર કરવામાં આવે છે. એ એક એવી જાતનું ધીમી અસર કરનારું ઝેર છે

જે રાષ્ટ્રનો એકદમ નાશ નથી કરતું. પણ તેની વીર્યશક્તિને અદશ્ય રીતે ક્ષીણ કરે છે.

સામાજિક વિજયની સફળતાને આવશ્યક જે વસ્તુઓ જોઈએ તે આ છે.—

(૧) શાસકોએ પ્રજાની બધી સામાજિક પ્રવૃત્તિ પર કાબૂ મેળવવો જોઈએ, ખાસ કરીને જે પ્રવૃત્તિઓ તત્ત્વતઃ સામાજિક હિતને માટે હોય અને તેથી જેના નેતાને વિશિષ્ટ પ્રતિષ્ઠા મળતી હોય.

(૨) એક સામાન્ય મિલનસ્થાન જ્યાં શાસકો અને રૈયત અસમાનતાને ધોરણે ભેગાં મળે.

(૩) રૈયતવર્ગમાં એક એવા માણસનો વર્ગ હોય જે શાસકોને મળવા આ મિલનસ્થાન પર આવે

આ ત્રણ વસ્તુ વિષે એક વખત ખાતરી થઈ ગઈ એટલે પછી વિજયી પ્રજા પોતાના પ્રયત્નમાં સફળતાને માર્ગે જ છે. પ્રાચીનકાળના બ્રાહ્મણો બીજાને પોતાની ઇચ્છાને અનુકૂળ કરવાની કળામાં ભારે નિષ્ણાત હતા.

તેઓ આગંતુકને બાંધ્યો નહિ હોય તે પહેલાં-યે નમાવી શકતા. એ કામ તેઓ કેવી રીતે કરતા તે જોઈએ.

તેઓએ પહેલાં તો જીતેલી પ્રજાની બધી પ્રવૃત્તિ પોતાના કાબૂમાં લઈ લીધી. તેઓએ બધાને જ્ઞાન આપ્યું. પોતે ગુરુ બન્યા. સુધરેલી પ્રજાનું શિક્ષક એક આવશ્યક અંગ છે. તેઓ જ ધા રૂઝવવાની કળા જાણતા હતા. બીજો કોઈ વર્ગ શીખી શકતો નહિ એટલે તેઓ વૈદ્ય પણ બન્યા. જ્યારે ત્યારે માણસ માંદો પડતો, ત્યારે તે બ્રાહ્મણને બોલાવતો. અને એના ઉપકારની સ્તુતિ કરતો. પછી તેઓ ધર્મગુરુ બન્યા, ધર્માધિકારી બન્યા, પવિત્ર મંત્રોના સંરક્ષક બન્યા. બ્રાહ્મણની—જે એકલો જ પવિત્ર મંત્રો જાણતો હતો—હાજરી વિના કોઈ પણ લગ્નસમારંભ ન થઈ શકે, કોઈ પણ પ્રેતદહન ન થઈ શકે.

ખગોળશાસ્ત્રનો પણ તેમણે એકલાએ જ અભ્યાસ કર્યો હતો. મહિનાની આજે કઈ તિથિ છે તે પણ બ્રાહ્મણને પૂછ્યા સિવાય કોઈ જાણી શકતું નહિ.

વળી કાવ્ય અને કાવ્યશાસ્ત્ર જેવી જ્ઞાનની ઉપ-શાખાઓ, જેની હરહમેશ માણસને જરૂર નથી પડતી તે, શીખવવાનો સર્વ હક્ક પણ પોતાને જ સ્વાધીન રાખ્યો. આમ બધી સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ પોતાના કાબૂમાં આણી. ગમે ત્યાં જુઓ, તમે બ્રાહ્મણને જરૂર જોશો. તમે એને ભૂલી નહિ શકો, તમે એના હાથમાંથી છટકી નહિ શકો. જીવનના સર્વ પ્રસંગોમાં એનું સૌથી વધારે મહત્ત્વ. અહીં, ત્યાં, સર્વસ્થળે એ હોય જ. જ્ઞાન એ જ શક્તિ-સત્તા છે, અને એ. કહેવતના સત્યનો જેટલો સાક્ષાત્કાર બ્રાહ્મણોએ કર્યો એટલો બીજા કોઈએ નથી કર્યો. આમ તેઓ ખરેખરા ધર્મગુરુ, અધ્યાપક, વૈદ્ય, કવિ અને તત્ત્વજ્ઞાની બન્યા.

સમાજમાં જે બળો કામ કરે છે તે આ જ છે. મોટા ભાગના માણસો તો, પ્રજામાં જે આગળ પડતો ભાગ લેનારો શક્તિશાળી વર્ગ છે તેમનામાંથી પ્રેરણાઓ લે છે. મગજ શરીરની પ્રવૃત્તિઓને દોરે છે. બ્રાહ્મણો પોતાની સ્થાપેલી નવી પ્રજાનું મગજ બન્યા. મૂળ વતનીઓનો મોટો જથો એ શરીર બન્યું, જેમાં ઓછામાં ઓછી કાર્યદક્ષ તે આજના પેરીઆ. બીજાઓ બ્રાહ્મણની સમાજવ્યવસ્થામાં જુદે જુદે અંતરે ગોઠવાઈ ગયા. પોતાનાથી નીચે ક્ષત્રિયોને શખ્યા વગેરે વગેરે. બ્રાહ્મણને હવે લોકો પર રાજ્ય કરવા સારુ કોઈ શક્તિની જરાયે જરૂર નહિ પડી.

સમાજમાં સૌથી મહાશક્તિરૂપ પોતે જ બન્યો હતો. સમાજની પ્રજ્ઞા અને સમાજનું હૃદય એ જ હતો. એ પોતાના દેશમાં કેવી રીતે આવ્યો હતો અને પોતાને કેવી રીતે જીતી લીધા એ બધું લોકો ભૂલી ગયા હતા. અને એમના પુત્ર અને પૌત્રો એને આપોઆપ સન્માનવા લાગ્યા. થયેલી અપમાનણ વિસરાઈ ગઈ. બ્રાહ્મણોની સર્વવ્યાપી પ્રવૃત્તિ અને

પરોપકારવૃત્તિ સર્વને જાણીતી હતી ભવિષ્યની પ્રજાને પણ એનો નેતૃત્વનો દાવો સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નહોતો એ ખૂબ સમજી, પરોપકારી, પૂજ્ય મનાવા લાગ્યો અને પ્રજાને લાગ્યું કે ભલે એ આપણા પર રાજ્ય કરે આમ સ્વાભાવિક રીતે જાતીય સ્વમાનની ભાવના નબળી પડવા લાગી અને કાળાંતરે તે મરી ગઈ બ્રાહ્મણત્વની પ્રગતિ થતી હતી બ્રાહ્મણ છૂટે હાથે જ્ઞાનની લહાણી કરવા લાગ્યો પોતાના ધર્મસિદ્ધાન્તોની રૈયતને તાલીમ આપી એણે એમનું રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય છીનવી લીધું, પણ બદલામાં તેણે તેમને ઘણું વધારે કિંમતી આધ્યાત્મિક ચિરજીવતાની ભેટ આપી

આમ શત્રુના સંતાનો તેના શિષ્ય બન્યા, એના ધર્મનો સ્વીકાર કરનાર થયા, એના દાસ થયા વિજેતા સફળતાથી આશ્રયદાતા અને નેતા બન્યો સામાજિક જીત પૂરેપૂરી થઈ હિન્દુરાજ્યસત્તા આખરે કાયમની થઈ

એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે બ્રાહ્મણને તેના કાર્યમાં, સફળ થવા માટે ઉપર જણાવેલી બીજી બે આવશ્યક વસ્તુઓએ જરૂર મદદ કરી હશે એ કથા વાચતો, અને મૂળ વતનીનો શ્રોતૃવર્ગ સાંભળતો જેઓ સાંભળવા આવતા તેમને તે પ્રસાદ આપતો જે આમહી-સ્ત્રીઓ લોકો રાષ્ટ્રીય સ્વમાનને લીધે દૂર રહેતા તેમને વિજેતાઓ સન્માનતા નહિ. વળી એક ઔષધાલય ખોલ્યું, અને ઘેલા મૂળ વતનીઓ ટોળાં બંધ આવવા લાગ્યા જે લોકો સ્વદેશાભિમાનની ભાવનાથી ન આવ્યા તેમનો એક જુદો વિભાગ થયો બે પ્રજાઓને અસમાનતાને ધોરણે મળવાનું સર્વસામાન્ય મિલનસ્થાન બ્રાહ્મણે આમ પૂરું પાડ્યું સામાજિક જીતને સારુ સાચું જોતાં એ રણક્ષેત્ર હતું જ્યારે એક જાળ હતી કારણ, લડવાનું હતું જ નહિ. જે એમાં આવ્યો તે ફસાયો જ છે કારણ તે મિલન સ્થાન પર જે વ્યવહાર થતો તેમાં દરજ્જાની અસમાનતા એ એક આવશ્યક શરત હતી એ મિલન સ્થાન પર આવવામાં રાષ્ટ્રના માનની હાનિ થાય છે એમ ન માનનાર વર્ગનો ઉદ્ભવ બ્રાહ્મણની કેળવણી અને તેની સાથે પરાજિત પ્રજાના મર્દાની ગુણોનો જે સ્વાભાવિક ક્ષય થયો તેને આભારી છે

આપણે આજની આપણી મુશ્કેલીઓનો નિદાન કરવા, આપણા પૂર્વજોના ડહાપણનો ઉપયોગ કરીએ તેમણે તેનો આક્રમણ માટે ઉપયોગ કર્યો, કારણ તેઓ સશક્ત હતા આપણે આત્મરક્ષણ માટે ઉપયોગ કરીએ, આપણે અશક્ત છીએ

બ્રિટિશ લોકો હિંદુઓ પર કેવી રીતે સામાજિક વિજય મેળવી રહ્યા છે? સફળતાની આવશ્યક ત્રણ વસ્તુઓ અહીં છે?

(અ) સર્વ પ્રવૃત્તિ ઉપરનો કાબૂ—સામાન્ય જ્ઞાન માટે શાળા-મહાશાળાઓ, વૈદ્યકીય પાઠશાળાઓ, કાયદાની પાઠશાળાઓ, ઔષધાલયો, ડાકઘર, પાણીના નળ વગેરે

(બ) સામાજિક વ્યવહાર માટે અસમાનતાના ધોરણે સર્વસામાન્ય મિલનસ્થાન—ધારાસભાઓ શાળા-મહાશાળાઓ, દરબારો, અદાલતો, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, જિલ્લા બોર્ડો, પ્રસંગોપાત જાહેર સભાઓ વગેરે વગેરે

(ક) અસમાનતાને ધોરણે સામાજિક વ્યવહાર માટે તૈયાર એવો એક વર્ગ—રાજ્યમાન્યો અને અંગ્રેજી ભણેલો વર્ગ વગેરે

ચોકડું તો બરાબર ગોઠવાયલું છે યંત્ર કેવી રીતે કામ કરે છે તે જોઈએ [અપૂર્ણ]

કંપનીનો કાયદો

શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ

હિંદમાં પ્રાચીન સમયમાં પુષ્કળ વેપાર હતો, પરંતુ તે વ્યક્તિગત હતો, ભાગીદારો ભેગા મળીને પત્યાળામાં પોતાના સંયુક્ત સાધનોથી વેપાર કરે તેવો રિવાજ નહોતો માત્ર અંગ્રેજોના સહવાસથી સૌના આર્થિક સાધનો ભેળા કરીને કંપની બનાવી પત્યાળામાં વેપાર કરવાની પદ્ધતિ શરૂ થઈ છે અંગ્રેજોએ જગતમાં સૌથી પહેલા ઉદ્યોગોનો વિકાસ કર્યો ને તે સૌથી ધનવાન પ્રજા બની ધીમે ધીમે હિંદમાં આ ઔદ્યોગિક વિકાસ આવ્યો સૌથી પ્રથમ અંગ્રેજ પેઢીઓએ હિંદમાં ઉદ્યોગોના કારખાના ખોલ્યા હિંદીઓએ એમનું અનુકરણ કરી કારખાના ખોલ્યા આની રીત અનેક ભાગીદારોની બનેલી લિમિટેડ કંપનીઓ અસ્તિત્વમાં આવી મોટા ઉદ્યોગોમાં લગભગ ૧૦૦૦ કરોડ રૂપિયાની મૂડી હિંદમાં રોકાયેલી છે, તેમાં હિંદી વેપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓએ ૫૦૦ કરોડ રૂપિયાની મૂડી રોકી છે અને બાકીના ૫૦૦ કરોડ રૂપિયા અંગ્રેજ ઉદ્યોગપતિઓએ રોક્યા હશે

ગ્રેટ બ્રિટનમાં હિંદની માત્ર ૧૩ ટકા જ વસ્તી છે, છતાં ત્યાં લગભગ દોઢ લાખ કારખાના છે હિંદમાં ગ્રેટ બ્રિટન કરતાં આઠગણી વસ્તી હોવા છતાં માત્ર ૫૯ હજાર કારખાના છે અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોમાં હિંદની માત્ર ૩૫ ટકા વસ્તી હોવા છતાં બે લાખથી પણ વધુ કારખાના છે તેની મૂડી ત્રણ હજાર કરોડ ડોલર જેટલી ગંજાવર છે હિંદ કરતાં એ મૂડી ક્યાંય વધારે છે કેનેડામાં હિંદ કરતાં ૩૫મા ભાગની એટલે કે એક જ કરોડની વસ્તી વચ્ચે ત્રીસ હજાર કારખાના છે તેમાં વીસ હજાર કરોડ રૂપિયા, એટલે કે હિંદ કરતાં વીસગણી મૂડી રોકાયેલી છે જાપાને પણ હિંદ કરતાં પાંચગણી મૂડી કારખાનાઓમાં રોકી છે હિંદ હજી ઔદ્યોગિક વિષયોમાં બીજા દેશો કરતાં કેટલું પછાત છે તે આથી જણાય છે છેલ્લા વીસ વરસોમાં જાપાનના ઉદ્યોગો દશગણા પ્રમાણમાં વધ્યા છે જ્યારે આપણે ત્યાં પ્રમાણમાં ઘણી થોડી પ્રગતિ થઈ છે

રશિયાએ ઉદ્યોગોમાં દશ વરસમાં મહાન પ્રગતિ કરી જગતમાં શ્રેષ્ઠ ઔદ્યોગિક દેશ તરીકે આગલી હરોળનું સ્થાન મેળવી લીધું જર્મની ઈટાલી પણ ખૂબ આગળ વધી ઔદ્યોગિક હરીફાઈમાં બીજા દેશોને હરાવે છે પરંતુ હિંદના કમનસીબે હિંદી સરકાર સાવકી હોવાથી પ્રગતિ જેવી થવી જોઈએ તેવી થતી નથી હિંદમાં મૂડી, સાહસ, સસ્તી મજૂરી અને હોશિયારી હોવા છતાં ઔદ્યોગિક સાહસોની પ્રગતિ ઘણી ધીમી છે તેનું કારણ સરકારની મીઠી નજરનો અભાવ છે

હિંદમા કંપનીઓ વધવા માડી એટલે કાયદાની જરૂર પડી કંપનીના નિયત્રણ અને વ્યવસ્થા માટે કાનૂનો અને સરકારી દેખરેખની ખૂબ આવશ્યકતા જણાઈ ઇંગ્લેંડમા વારેવારે પરિસ્થિતિના બદલવા સાથે કંપનીના કાયદા નવા નવા બનતા ગયા, તેમ હિંદમા પણ છેવટ સને ૧૯૧૩ મા કંપનીનો કાયદો ધારાસભામા પસાર કરાવ્યો યુદ્ધ પહેલા એ કાયદો પસાર થયો હતો પરતુ યુદ્ધ પછી હિંદના ઉદ્યોગોમા ઘણો વિકાસ થયો ખાંડ, સિમેન્ટ અને પોલાદના ઉદ્યોગો પ્રગતિમાન થયા અગ્રેજોએ કેટલાક ઉદ્યોગો ખાસ મહત્ત્વના નહોતા તેનો વિકાસ થવા દીધો આથી હિંદમા જૂના કંપનીના કાયદાની ઉપયોગિતા ઓછી થઈ ગઈ

પાશ્ચિમાત્ય દેશોમા ઘણાખરા ઉદ્યોગો હજારો ભાગીદારોના પત્યાળામા ઊભી કરેલી મૂડીની જોઈન્ટ સ્ટોક કંપનીઓથી ચાલે છે હિંદમા પણ એ જ ધોરણે ઘણુખરુ કામ ચાલે છે અગ્રેજોએ લડનમા બેઠા હિંદમા કારખાના ઊભા કર્યા તે ઉપર દેખરેખ રાખવા તથા વ્યવસ્થા કરવા અમુક કમિશન અને ખર્ચી આપી મેનેજીંગ એજન્ટો નીમ્યા હિંદીઓએ પણ એમની નકલ કરીને ઉદ્યોગોની વ્યવસ્થા માટે મેનેજીંગ એજન્ટો નીમ્યા આ મેનેજીંગ એજન્ટોના હાથમા કારખાનાની સર્વ સત્તા આવી એમણે ભૂતકાળમા ઉદ્યોગોના વિકાસમા સારો ફાળો આપ્યો હતો ઉદ્યોગો માટે મૂડી મેળવવાની વ્યવસ્થા કરવા માટે ભૂતકાળના મેનેજીંગ એજન્ટોને યશ ઘટે છે પરતુ સને ૧૯૧૩ નો કાયદો મેનેજીંગ એજન્ટોના હાથમા બહોળી સત્તા મૂકે છે પરિણામે ઘણી કંપનીઓમા મેનેજીંગ એજન્ટો ઉઘાડી લૂટ ચલાવવાનો ધંધો લઈ બેઠા

મેનેજીંગ એજન્ટો પોતાની શાખ ઉપર બજાર માથી શેર–હોલ્ડરો પાસેથી નાણા ઊભા કરી નવી કંપનીઓ બનાવતા હતા તેઓ પોતાના મિત્રો અને સગાવહાલાઓમાથી ડિરેક્ટરોની બોર્ડ નીમતા પછી શરૂ થતી લૂટ વિલાયતથી યત્રો મગાવતા તેમા મોટુ કમિશન મળતુ તે મેનેજીંગ એજન્ટોના ગજવામા ચાલ્યુ જતુ કાચમાની ખરીદમા બાવેર ખાઈ જવાનુ સારી રીતે બનતુ કપાસના વાયદાનો વેપાર કરતા તો નફો મેનેજીંગ એજન્ટો ખાઈ જતા, નુકસાની કંપનીને ખાતે ઉધરતી હતી બધા મેનેજીંગ એજન્ટો એવા નહોતા, છતા મોટી સખ્યા એક યા બીજી રીતે કંપનીને ચૂસતી હતી માલમા રહેલા નફા ઉપર કમિશન લેવાને બદલે માલના વેચાણ ઉપર કેટલાક મેનેજીંગ એજન્ટો કમિશન લેવા લાગ્યા આવી જાતના કંપની સાથેના એગ્રિમેન્ટોથી મેનેજીંગ એજન્ટોને ઘી–કેળા થઈ પડ્યા હતા કંપનીઓ ગમે તેટલુ નુકસાન કરે પણ મેનેજીંગ એજન્ટો તો એમાથી રસકસ ખૂબ પ્રમાણમા ચૂસતા રહેતા એ રીતે કંપનીઓ ઉપર મોટરો, ઘોડાગાડીઓ, બગલા અને બગીચા નભાવતા હતા મેનેજીંગ એજન્ટો પોતાની કંપનીઓને વશપરપરાનો હક્ક સમજતા હતા કંપની ઉપર તેઓ તાગડધિન્ના કરતા હતા

મેનેજીંગ એજન્સીના આવા ઘણા ગોટાળા બહાર પડવા લાગ્યા વીસ વરસમા ઘણો વિકાસ થયા છતા જૂનો કાયદો એવો જ રહ્યો હતો તેમા સુધારો કરવા કરતા નવો જ કાયદો કરવો એ વધુ જરૂરી હતુ સરકાર પાસે પણ એને લગતુ ખૂબ સાહિત્ય ભેગુ થયુ હિંદની અનેક કંપનીઓ મેનેજીંગ એજન્ટોના ગેરવ્યાજબી કાર્યોથી ફડચામા આવી ગઈ તેના અનેક દાખલાઓ નોંધાયા ઘણી વખતે મેનેજીંગ એજન્ટો સટ્ટા કરી અનેક જાતની પાયમાલીઓ કંપની ઉપર લાવતા હતા તે વાત જાણીતી હતી. શેર હોલ્ડર–ભાગીદારોને કોઈ પણ જાતનો હિસાબ તપાસવાનો હક્ક નહોતો અંદરના ગોટાળાઓની એમને કંઈ જ ખબર ન પડતી કાયદો એમની દેખરેખ સ્વીકારતો નહોતો આથી મેનેજીંગ એજન્ટો ફાવે તેમ વર્તી શકતા હતા

પ્રાંતિક સરકારો તરફથી ફરિયાદો અને સૂચનાઓ પુષ્કળ પ્રમાણમા આવી હતી તે સિવાય વેપારી સસ્થાઓ અને બીજી અર્ધસરકારી સસ્થાઓ તરફથી પણ પુષ્કળ સૂચનાઓ મળી હતી.

જાહેર વર્તમાનપત્રો પણ કંપનીનો કાયદો સુધારવા માટે વારવાર લખાણો લખતા. ખોટા અને અમુક વ્યક્તિઓને જ ગજવા ભરવા અનેક 'પરપોટા'

કંપનીઓ ઊભી થતી હતી બહુમાસ લોકોનો આ ધંધો થઈ પડ્યો હતો લોકોની આંખમાં ધૂળ નાખી, ભારે ભ્રમમાં નાખનારી અને મોટેરી સ્વપ્ના દેખાડતી કંપનીઓ ઊભી થઈ હતી આવા લોકો વિશ્વાસમાં પોતાના શેરોના પૈસા ખોતા હતા મેનેજિંગ-ડાયરેકટરોના વિશેષ કાબૂવાળા અને તેમને સારા હક્કો આપતા નવા કાયદાની હિંદમાં ભારે જરૂર ઊભી થઈ હતી સને ૧૯૩૪માં સર એન. એન. સરકાર નામે ગૃહસ્થ હિંદી સરકારના કાયદાના સભ્ય હતા એમણે કંપનીનો નવો કાયદો રચવાનું શ્રમભર્યું કામ માથે લીધું

સાહિત્ય અને સાધનો ઘણાં હતાં. તે સિવાય અંગ્રેજી તથા જાપાનિઝ કાયદા પણ તપાસવાના હતા, અને ૧૯૧૩નો કાયદો અપૂર્ણ માલૂમ પડ્યો હતો હિંદની પરિસ્થિતિને યોગ્ય કંપનીનો કાયદો બનાવવા માટે ઊંડો અભ્યાસ, વિશાળ અવલોકન અને વાચનની જરૂર હતી. સને ૧૯૩૪ માં કાયદાના સભ્યે આ બધું જોઈ વિચારીને અનુકૂળ કાયદાની સામગ્રી ભેગી કરવા માટે કલકત્તાના પ્રસિદ્ધ સોલિસીટર સુશીલ સેનને નીમવામાં આવ્યા એમણે આ વિષયને લગતું સર્વ સાહિત્ય વાંચ્યું અને પચાવ્યું તે ઉપરથી પોતાની સૂચનાઓ ઘડી કાઢી આ સૂચનાઓ સંબંધી વિચાર કરવા માટે આખા હિંદના મોટા ઉદ્યોગપતિઓની કમિટી નીમવામાં આવી. કમિટીએ ઘણી બેઠકોમાં આ દરેક વિષય ઉપર સૂક્ષ્મ વિચાર કર્યો અને તે ઉપરથી કંપનીના કાયદાની રચના થઈ

હવે આ કાયદો મધ્યસ્થ ધારાસભામાં આવ્યો કોંગ્રેસના કેટલાક સભ્યો અને અંગ્રેજ પાર્ટીના સભ્યોએ આનો બહુ રસપૂર્વક ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. કાયદાના સભ્ય સર એન. એન. સરકાર પણ ઝીણામાં ઝીણી વિગતથી વાકેફ હતા સભ્યોએ અગત્યની કલમો ઉપર મોટો સુધારાઓ કર્યા બહુ બારીકીથી એકેએક કલમની સૂક્ષ્મ સમીક્ષા કરવામાં આવી હતી મુંબઈના ઉદ્યોગપતિઓએ પણ એમાં ઊંડો રસ લીધો હતો હિંદભરની વેપારી સંસ્થાઓએ પણ પોતાના અભિપ્રાયો મોકલી આપ્યા હતા ખાસ વિવાદાસ્પદ કલમો ઉપર કેટલાય દિવસો સુધી વિવાદ ચાલ્યા કોંગ્રેસપક્ષના નેતા શ્રીયુત ભુલાભાઈ દેસાઈના ઊંડા જ્ઞાન અને અનુભવે આ નવા સુધરેલા કાયદામાં ઘણા સુધારાવધારા કરાવ્યા હતા કંપનીના આ સુધારેલા કાયદામાં અગત્યની ઘણી બાબતો આવી જાય છે

આ કાયદાની બીજી કલમમાં મેનેજર—એટલે કે વ્યવસ્થાપકની વિવેચના છે ડાયરેકટરોની દેખરેખ નીચે કમિટીની વ્યવસ્થા આ વ્યવસ્થાપક કરે તે પછી મેનેજિંગ એજન્ટની વ્યાખ્યા છે કંપની સાથે કરારો કરી એનો વહીવટ કરનાર વ્યક્તિ અથવા કંપની જે ડાયરેક્ટરોની સામાન્ય દેખરેખ નીચે કામ કરે તેને મેનેજિંગ એજન્ટ કહે છે એ પછી ખાનગી કંપનીની વ્યાખ્યા આવે છે આ વ્યાખ્યા (૧) શેરો બીજાના નામ પર ચડાવવા માટે મર્યાદા મૂકે છે (૨) ૫૦ થી વધારે ભાગીદારો સ્વીકારતી નથી (૩) જાહેર પ્રજાને એના શેરો વેચવાની બંધી કરે છે ત્રીજી કલમમાં કાયદાના ભંગ કરનાર સભ્યને બીજી રીતની કંપની બનાવવા માટે એક હજાર રૂપિયાના દંડની સત્તા આપે છે આઠમી કલમ આ કંપનીને પોતાના ઉદ્દેશો બદલાવવા, વેચવા અને બીજી કંપનીમાં ભળી જવાની સત્તા આપે છે

કલમ બારમી દરેક કંપનીમાં થયેલા મેમોરેન્ડમમાં સુધારાવધારાની નોંધ રાખવા કાયદા પ્રમાણે જાહેર કરવાની ફરજ નાખે છે, તે પ્રમાણે ન કરનારને ૫૦ રૂપિયા દંડ કરવામાં આવે સેકશન ૧૫ પ્રમાણે નવી કંપનીના સભ્યોનું રજિસ્ટર અધિકાર માનતી અદા કરવાની ફરજ પડે છે કલમ ચૌદમી દરેક કંપની, જેને ૫૦ કરતાં વધુ સભ્યો હોય તેને રજિસ્ટર રાખી સભ્યોની નોંધ ફરજિયાત રાખવી છે, તે પ્રમાણે પાકું રજિસ્ટર ન રાખનાર કંપનીને પચાસ રૂપિયા દંડ ભરવો પડે

કલમ સોળમી પ્રમાણે શેર બીજા નામ પર ચડાવવાની અરજી બંને પક્ષમાંથી કોઈ પણ કરી શકે, પરંતુ કંપનીએ સામા ધણીને નોટીસ આપવી પડે જો કંપની શેર રજિસ્ટર કરી બીજા નામે ચડાવવા ઇચ્છા ન રાખતી હોય તો બે માસની અંદર અરજી કરનારાઓને ખબર આપવાનું તેના પર ફરજિયાત છે.

ભરે ન આપે તો મુદત વીત્યા બાદ કંપનીને દરરોજના પચાસ રૂપિયાથી વધારે નહિ એટલો દંડ આપવો પડશે છતા બીજા નામે ચલાવવામા કંપનીને તેના આર્ટિકલ્સ પ્રમાણે કાંઈ વાંધો આવે તો તેને ન ચલાવવાનો હક્ક રહેશે

કલમ ૨૪ પ્રમાણે કંપની પોતાના શેરો ખરીદ કરી શકશે નહિ. તેમ જ લોન આપીને બીજાની મારફત પોતાની કંપનીના શેરો બીજા પાસે ખરીદાવી શકશે નહિ. એ પ્રમાણે ન ચાલનાર કંપનીને એક હજાર રૂપિયા દંડ થશે કલમ ૨૮ પ્રમાણે મેમોરેન્ડમમા જુદી જુદી જાતના શેરોના હિતોની સત્તા કંપની ધરાવતી હશે, પરંતુ તે હિતોમા કાંઈ ફેરફાર કરવા માટે તે જાતના હિત ધરાવનાર શેર હોલ્ડરોના દશ ટકા પ્રમાણ ધરાવનાર ભાગીદારો કંપનીને કોર્ટમા લઈ જઈ પોતાના હિતોનુ રક્ષણ કરી શકશે કલમ ૩૮ પ્રમાણે દરેક કંપનીને પોતાની રજિસ્ટર ઑફિસ રાખવાની ફરજ પાડવામા આવે છે તે પ્રમાણે ન કરનાર કંપનીને દરરોજ પચાસ રૂપિયાનો દંડ ભરવો પડશે

કલમ ૩૧ પ્રમાણે દરેક કંપનીને રજિસ્ટર થવાથી અઢાર માસની અંદર જનરલ મિટીંગ બોલાવવી પડશે. તેમ જ રાયેસરની મિટીંગ એક માસથી ૭ માસની અંદર બોલાવવી પડશે કલમ ૩૪મી મિટીંગો અને વોટોની બાબતમા સમજાણ આપે છે કંપનીની જનરલ મિટીંગ બોલાવવાની લેખિત નોટીસ ચૌદ દિવસ અગાઉ આપવી જ જોઈએ કોઈને અકસ્માત નોટીસ નહિ મળી હોય તો તેથી મિટીંગની કાર્યવાહી રદ થતી નથી. પાંચ સભ્યો પોલ માગી શકશે કલમ ૩૭મા દરેક જનરલ મિટીંગની મિનિટ બુકને કે નોંધબુક રાખવાની ફરજ પડે છે કોઈ પણ સભ્યને જ્યારે જોઈએ ત્યાર તે દેખાડવી પડશે એની નકલ માટે અરજી કરનાર સભ્યને ૭ આને એકસો શબ્દોનો ચાર્જ લઈને નકલ આપવી પડશે

કલમ ૩૨ પ્રમાણે ઓછામા ઓછા ત્રણ ડિરેક્ટરો દરેક કંપનીના હોવા જ જોઈએ કલમ ૩૯ પ્રમાણે ડિરેક્ટરોમાથી ⅓ ભાગ દર વર્ષે વારાફરતી નવી ચૂંટણી માટે બહાર પડશે જૂના ડિરેક્ટરો કંપનીને હમેશ માટે પોતાનો ગરાસ ન કરી બેસે તે માટે આ કલમ રાખવામા આવી છે

કલમ ૪૨ પ્રમાણે નીચેના શખ્સો ડિરેક્ટરો ન બની શકે

૧ કોર્ટમાથી મુક્ત ન થયેલો નાદાર શખ્સ

૨ મેનેજીંગ એજન્ટ અથવા મેનેજર કે કંપનીનો કોઈ પણ નોકર. આ કલમનો ભંગ કરનારને બે વરસની કેદ અથવા એક હજાર રૂપિયા દંડની સજા કોર્ટની મુનસફી પ્રમાણે થશે

આ સિવાય કંપનીનો કોઈ મેનેજર અથવા ડિરેક્ટર પોતાનો હોદ્દો કંપનીના ખાસ ઠરાવ વગર બીજા કોઈને આપી શકશે નહિ.

કોઈ ડિરેક્ટરને નાણાની લોન આપવા માટે કંપનીને બંધી છે ઘણા ડિરેક્ટરો કંપની પાસે નાણા ઉધાર લઈને ગોટાળો કરતા હતા તેમને માટે આ કલમ ખાસ જરૂરી હતી આનો ભંગ કરનારને પાંચસો રૂપિયા દંડ થશે

કોઈ પણ ડિરેક્ટર કંપનીના ખાસ જનરલ ઠરાવ સિવાય કંપનીમા લાભ ધરાવનાર અથવા નફો મેળવનાર ધંધો લઈ શકશે નહિ. માત્ર મેનેજીંગ એજન્ટને અપવાદ તરીકે ગણવામા આવે છે

બીજા ડિરેક્ટરોની ખાસ પરવાનગી વગર કોઈ પણ ડિરેક્ટર કંપની સાથે કોંટ્રેક્ટ કે માલ લેવા-વેચવાનો ધંધો કરી શકશે નહિ

કંપનીના ખાસ ઠરાવથી કોઈ પણ ડિરેક્ટરને તેની મુદત પૂરી થયા પહેલા કાઢી મૂકી શકાય છે તેને ઠેકાણે સાધારણ ઠરાવથી બીજો ડિરેક્ટર નીમી શકાય છે આવી રીતે નીમેલ ડિરેક્ટરને ફરીથી બોર્ડ ઑફ ડિરેક્ટર ચૂંટી શકશે નહિ.

એક જાહેર કંપનીના ડિરેક્ટરો કંપનીના ભાગીદારોની જનરલ મિટીંગની પરવાનગી વગર નીચેની બાબતો કરી શકશે નહિ.

અ કંપનીને વેચાણ અથવા બીજાને નામે ચડાવી દેવી

ધ. ડિરેક્ટરો ઉપર નીકળતાં લેણાં નાણાંની રકમ માંડી વાળવી. ડિરેક્ટરો જો નીચેની શરતો પ્રમાણે નાણાં નહિ આપે તો તે ડિરેક્ટર થતા બંધ થશે.

૧. ડિરેક્ટરો માટે ઠેરાવેલી શેરોની સંખ્યામાં ઓછી સંખ્યા થશે તો—

૨. કોર્ટ તેને ગાંડો ઠેરાવે તો.

૩. નાદાર થાય તો અને કોર્ટમાંથી મુક્તિ ન મેળવે તો.

૪. પોતાના શેરોના બાકીનાં નાણાંની કૉલોન ભરે તો.

૫. કંપનીમાં કોઈ નફા મેળવવાનો અધિકાર મેળવશે તો.

૬. ત્રણ મિટીંગોમાં ઉપરાઉપર હાજરી નહિ આપે તો, અથવા તો સંમતિ મેળવ્યા વગર ત્રણ માસ સુધી ગેરહાજર રહેશે તો.

૭. કંપની પાસે નાણાં ઉધાર લેશે તો.

૮. બીજા ડિરેક્ટરોની લેખિત સંમતિ સિવાય કંપનીમાં ધંધાના અથવા બીજા કોંટ્રાક્ટ કરશે તો.

કલમ ૪૪ મેનેજીંગ એજન્ટો સંબંધી હોવાથી ખૂબ અગત્યની છે. મેનેજીંગ એજન્ટો વીસ વર્ષ ઉપરાંત એજન્ટ રહી શકશે નહિ. આ કાયદો પસાર થયો છે ત્યારથી વીસ વરસ સુધીની મુદતમાં જૂની કંપનીના મેનેજીંગ એજન્ટોને તે કંપનીનો વહીવટ કરવાનો હક્ક રહેશે. જૂની કંપનીઓના મેનેજીંગ એજન્ટોને આ કાયદો પસાર થયાની વીસ વરસને અંતેની તારીખે અધિકાર મૂકવો પડશે. આ વીસ વરસની મુદત ખલાસ થયા પછી તેનાં લેણાં નીકળતાં નાણાં કે કંપનીને હિસાબે અને જોખમે વાપરેલાં નાણાં મેળવવાનો તેનો હક્ક કાયમ રહેશે, તેમ જ તેના પગારનાં અથવા કમિશનનાં ચડેલાં નાણાં માટે પણ તે હકદાર ગણાશે. મેનેજીંગ એજન્ટ કંપનીના કામકાજ સંબંધમાં જામીન ઉપર ન છૂટે એવો ગુનો કરે તો તેને કાઢી મૂકી શકાશે અથવા નાદાર બન્યાથી પણ તેને કાઢી મૂકી શકાશે. કંપનીની જનરલ મિટીંગના ઠરાવ વગર મેનેજીંગ એજન્ટો પોતાની એજન્સી બીજા કોઈને નામે ફેરવી શકશે નહિ.

એક કંપની મેનેજીંગ એજન્ટના અયોગ્ય વર્તનથી નુકસાનીમાં ઊતરે તો મેનેજીંગ એજન્ટનો કોઈ કલેઇમ એના ઉપર રહેશે નહિ. આ કાયદો પસાર થયા પછી મેનેજીંગ એજન્ટોની શરતોમાં ફેરફાર અથવા નિમણુક કંપનીની જનરલ મિટીંગની પરવાનગી વગર થતી શકશે નહિ. મેનેજીંગ એજન્ટ કંપનીના ચોખ્ખા નફા ઉપર જ કમિશન મેળવી શકશે. પરંતુ માલના વેચાણ અથવા લેણા ઉપર કમિશન ઠરાવેલું હશે તો પણ તે રદ બાતલ છે. માત્ર નફો ન થાય તો અમુક ઊચક રકમ તેમ જ ઓફિસ-ખર્ચા માટેની રકમનો મેનેજીંગ એજન્ટ હકદાર રહેશે. આ કલમની અંદર વીમા-કંપનીઓ કે ખાનગી કંપનીઓનો સમાવેશ થતો નથી. કોઈ પણ કંપનીના મેનેજીંગ એજન્ટને કંપની પાસેથી ઉધાર નાણાં કે ડિરેક્ટરોની સંમતિ વગર મળશે નહિ. તેમ જ કંપનીનો મેનેજીંગ એજન્ટ કંપની સાથે કોઈ કોંટ્રાક્ટ અથવા માલ વેચવા-લેવાનો સોદો કરી શકશે નહિ. એક જ મેનેજર હેઠળની જુદી જુદી કંપનીઓને પરસ્પર નાણાં ઉધાર દેવા-લેવાની પણ બંધી છે. તેમ જ એક જ મેનેજમેન્ટ હેઠળની કંપનીઓ એક બીજાના શેરો ખરીદ કરે તે સામે પણ બંધી કરવામાં આવી છે. છતાં જો બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ એકમતે તેવો ઠરાવ કરે તો તેમ થઈ શકે.

મેનેજીંગ એજન્ટોને કંપનીના ડિબેન્ચરો કાઢવાની સત્તા નથી અને ડિરેક્ટરોની રજા વગર કંપનીનાં નાણાં તે ક્યાંય રોકી શકે નહિ. એ સિવાય કંપની જે ધંધો કરતી હોય તેવી જાતના ધંધાની હરીફાઈમાં ઊતરી મેનેજીંગ એજન્ટ તેવો ધંધો કરી શકશે નહિ. મેનેજીંગ એજન્ટો તરફથી નિમાયેલા ડિરેક્ટરોની સંખ્યા કંપનીના કુલ ડિરેક્ટરોની સંખ્યા કરતાં ⅓ રહેશે. એટલે મેનેજીંગ એજન્ટો મરજી પ્રમાણે પોતાના ડિરેક્ટરો નીમી શકશે નહિ.

કલમ ૪૯માં મેનેજીંગ એજન્ટો કેવા પ્રકારના કોંટ્રાક્ટો કરે છે તે બતાવવાને રજિસ્ટર રાખવાનું

ફરજિયાત છે બાકી રંગે કંપનીના કરેલા સોદા-સાગ તપાસવાને હકદાર છે કલમ ૫૦મી કંપનીના પ્રોસ્પે ક્ટસની વિગતો જાહેરમાં મૂકવાની અને દેખાડવાની સૂચનાઓ કરે છે, તેમા મુખ્ય કેટલા શેરો કંપનીએ પોતે રાખી લીધા, કેટલા શેરો કયા ધણીએ ખરીદી લીધા, ધણીઓના નામ અને તેમની સાથેની શરતો તથા ધણીઓ ખરીદી લીધેલા શેરોના પૈસા આપી શકવાને શક્તિમાન છે એવા ડિરેક્ટરોના સર્ટિફિકેટ અને પ્રોસ્પેક્ટસની સાથે બેલેન્સ શીટ જોડવાની ફરજ પાડે છે કેવો ધંધો કરવાને કંપની તૈયાર થઈ છે તેને લગતું સરવૈયુ સાથે જોડેલુ હોવુ જોઈએ શેરો કાઢવા માટે જે દલાલી કે વળતર આપવુ પડ્યુ હોય તેની વિગત પણ ડિરેક્ટરોએ પ્રસિદ્ધ કરવાની છે મેનેજીંગ એજન્ટોએ લીધેલા શેરો સબંધી વિગત પણ જણાવવી પડશે.

કોઈ સ્થાવર મિલ્કત કંપનીના હિસાબે ખરીદવાની હોય અથવા ખરીદી હોય તેને લગતી વિગતો, એ મિલ્કત ઉપર શુ ખરચ લાગવાનુ છે ઇત્યાદિ જણાવવુ જોઈએ કોઈ પેટા કંપની ખરીદી હોય તો તે સંબંધી પૂરી વિગતો અને તે પેટા કંપની પોતાના ભાગીદારોને કયા સાધનો દ્વારા ડિવિડન્ડો આપે છે તેનો સંપૂર્ણ ખુલાસો આપવો પડશે

કલમ ૫૮ એક ખત કે જેના ઉપરથી શેરો વેચાય અને ડિબેન્ચરો નીકળી શકે તેને પ્રોસ્પેક્ટસ તરીકે સમજવા જણાવે છે કલમ ૫૫મી ઓછી મૂડીથી કંપનીઓ કાઢવાની મનાઈ કરે છે પ્રોસ્પેક્ટસમા જણાવ્યા મુજબની ઓછામા ઓછી મૂડી ભરાયા વગર અને તેના પાંચ ટકા જેટલા નાણા રોકડા હાથમા આવ્યા વગર કોઈ કંપનીના શેરો આપી શકશે નહિ.

કોઈ પણ કંપની કાઢનાર ડાયરેક્ટરોએ નીચે મુજબના નાણાની શરૂઆતમા જ જોગવાઈ કરવાની છે

અ કોઈ પણ સ્થાવર મિલ્કત ખરીદવાની કે ખરીદી હોય તો તેની પૂરી કિંમત

આ શરૂઆતના ખર્ચાની જોગવાઈ તેમજ દલાલી-કમિશનના નાણા રોકડાં આપવાની સગવડ

ઇ કોઈ નાણા ઉછીના કામો માટે લેવાયા હોય તો તેને તુરત ભરી દેવા

ઈ વર્કીંગ કેપીટલ એટલે કામ ચલાવવા માટેનુ રોકડ નાણુ.

કલમ ૫૨મા ડિસ્કાઉન્ટ એટલે વટાવ કાપી આપી શેરો કાઢી આપવા સબંધી, પ્રીફરન્સ શેરો કાઢવાની સત્તા બાબત અને મૂડી વધારવા માટે વધારાના શેરો કાઢવા બાબત વિગતો છે

કલમ ૬૯ મા કંપની માટે જ્યારે રિસીવર નીમવાની જરૂર પડે ત્યારે કાગળ, ઓર્ડરો, ભરતિયુ, બિલ અને પત્રવ્યવહાર ઉપર આ કંપનીનો રિસીવર નિમાયો છે તેમ જણાવવુ જોઈએ

કલમ ૭૦ પ્રમાણે સરવૈયની સાથે જ ડિરેક્ટરોએ કેટલુ ડિવિડન્ડ આપવાનું છે, કેટલુ નાણુ જુદા જુદા રિઝર્વ ફંડમા લઈ જવાનુ છે, કંપનીની આર્થિક હાલતની વિગતોનો સર્વે જણાવવાનુ છે

કલમ ૭૨ પ્રમાણે પેટા કંપનીનું સરવૈયુ, તેની આર્થિક હાલત અને નફા-નુકસાનનો હિસાબ ઓડિટરના રિપોર્ટ સાથે મુખ્ય કંપનીને પોતાના સરવૈયા સાથે જોડવાની ફરજ વિષે જણાવવામા આવ્યુ છે પેટા કંપનીના ચોપડા જોવા-તપાસવા અને હકીકત માગવાનો મુખ્ય કંપનીનો હક જાહેર કરાયો છે

કલમ ૮૧મીમા ઓડિટરોને કંપનીની સામાન્ય જનરલ સભામા હાજર થઈ હિસાબ સમજાવવાની સત્તા આપવામા આવી છે

કલમ ૮૨મી ડિબેન્ચર હોલ્ડરોને કંપનીના હિસાબો, સરવૈયા, નફા-તોટાના કાગળો જોવા તથા કંપનીની આર્થિક હાલત તપાસવાની સત્તા આપે છે

કલમ ૮૪મી રજિસ્ટ્રારને કોઈ પણ કંપની ફડચામા લઈ જવાની અરજ કરવાની સત્તા આપે છે શા માટે આવી કંપનીઓ બંધ કરવી તેના કારણોની વિગતો આપે છે

કલમ ૯૨ કંપની કોર્ટના હુકમથી ફડચામા જઈ

એટલે એક લિક્વિડેટર કોર્ટની મરજી મુજબ નીમવામાં આવે છે તે સંબંધી વિગત આપે છે.

કલમ ૯૬મી કોર્ટ તરફથી લિક્વિડેટર નિમાયા બાદ કંપનીના વહીવટ કરનારાઓએ સંપૂર્ણ વિગતો સાથેનું સ્ટેટમેન્ટ તેને કરવું પડશે તથા લિક્વિડેટરોને પણ કોર્ટ સન્મુખ વારંવાર કંપનીની આર્થિક સ્થિતિ સંબંધી તેના વિચારો જાહેર કરવા પડશે તે બધી વિગતો અપાઈ છે.

કલમ ૯૮મી કંપની જ્યારે ફડચામાં જાય ત્યારે ભાગીદારોની કમિટી નીમવા માટેની વિગતો આપે છે. બાર વ્યક્તિઓથી વધારે નહિ એવા ભાગીદારો અને બે હોદ્દેદારોની આ કમિટી બનશે. ઓફિશિયલ લિક્વિડેટરોના હિસાબો આ કમિટીને જોવાનો હક્ક રહેશે.

કલમ ૧૦૫માં જે કંપની ભાગીદારોની રાજીખુશીથી ફડચામાં જશે તેનો ડિરેક્ટરોએ ઓડિટરોના સર્ટિફિકેટ સાથે એક રિપોર્ટ લિક્વિડેટરને કરવો પડશે તેમાં ત્રણ વરસની અંદર કંપનીના કરજદારોને પૂરાં નાણાં ભરપાઈ કરવાની ખાતરી આપવી પડશે. આમાં લેણદારો જે કંપની ફડચામાં લઈ જાય તે માટે ખાસ વિગતવાર હકીકત જણાવવામાં આવી છે. લિક્વિડેટરોની ફરજો, કમિટીની ફરજો, લેણદારોની ફરજો વગેરેને વિષે પણ આમાં જણાવવામાં આવ્યું છે.

કલમ ૧૦૬મી ફડચામાં ગયેલી કંપની ઉપર નીચેનું લેણું પહેલું ચૂકવવાની લિક્વિડેટર ઉપર ફરજ મૂકે છેઃ

ક. ૧૯૨૩ના મજૂરોને બદલો મળવાના કાયદા મુજબ મળવાના લાભો આપવા બદલ.

ખ. નોકરો માટેના પ્રોવિડેન્ટ, ગ્રેટ્યુઈટી–ફંડ, પેન્શન–ફંડની રકમો.

ગ. કંપનીની હાલત સંબંધી તપાસ કરવાનો ખર્ચ.

કલમ ૧૦૭માં લિક્વિડેટર કંપનીની ગીરો જમીન જેમાં પેદાશ કરતાં ખર્ચ વધુ હોય, કાંઈ પણ લાભ ન આપે તેવા શેરો કે સ્ટોક હોય અથવા ખરાબ કોંટ્રાક્ટ હોય તે સંબંધે પોતાને હિતની નથી એમ જાહેર કરી તે ઉપરથી હાથ ઉઠાવી લેવામાં આવશે. પરંતુ તેમ કરતાં કોઈને કાંઈ નુકસાન થાય તો તે નુકસાનના ક્લેઈમનું લેણું કંપની ઉપર તેનું રહેશે. બીજા લેણદારો સાથે તેનો પણ હક્ક રહેશે.

કલમ ૧૧૩ મુજબ લિક્વિડેટર કંપનીનાં નાણાં વસૂલ કરી માત્ર સ્વીકારેલી બેંકોમાં જ ભરી શકશે.

કલમ ૧૧૬. હિંદમાં વેપાર કરતી બહારની કંપનીઓ પોતપોતાના દેશમાં ત્યાંના કાયદા મુજબ *ફડચામાં ગઈ હશે તોપણ હિંદમાં પણ તેને ઉપલા* કાયદા મુજબ ફડચામાં જવું પડશે.

કલમ ૧૧૭ મુજબ પરદેશની કંપનીનાં સરવૈયાંમાં હિંદી કાયદાએ માગેલ સર્વ હકીકત ન આપેલ હોય તો વધારાની ખબરો જુદી જાહેર કરી કાયદાની નેમ સાચવવી પડશે.

કલમ ૧૧૮ મુજબ હિંદ બહારની પરદેશી કંપનીએ જો શેરો વેચવાની ઈચ્છા હોય તો આ દેશના કાયદા મુજબ પ્રોસ્પેક્ટસ, અરજીનાં ફોર્મો અને ડિબેન્ચરોની વિગતો તૈયાર કરી દાખલ કરવાં પડશે. તેમ ન કરનારને પાંચ હજાર રૂપિયાનો દંડ થશે.

કલમ ૧૧૯ મુજબ શરાફીનો ધંધો કરનાર બેંકોની બાબતમાં વિગતો અને વર્ણનો આવે છે. તેણે પોતાના પ્રોસ્પેક્ટસ અને મેમોરેન્ડમમાં જણાવ્યા મુજબની મર્યાદામાં ધંધો કરવો પડશે. આ કાયદામાં જણાવ્યા મુજબના ધંધા સિવાયના બીજા કોઈ ધંધા હવે બેંકથી (બે વરસ પછી) થઈ શકશે નહિ. એનો મેનેજીંગ એજન્ટ નિમાઈ શકશે નહિ. પચાસ હજાર રૂપિયા રોકડા ઓછામાં ઓછા ભરાયા સિવાય કોઈ પણ શરાફી કંપની વહીવટ શરૂ કરી શકશે નહિ. દરેક બેંકને પોતાની કમાણીના દશ ટકા રિઝર્વ ફંડમાં લઈ જવા પડશે. જ્યારે ભરાયેલી મૂડી જેટલી આ રકમ થશે ત્યારે જ આ મુજબ રિઝર્વમાં નહિ લઈ જવાની પરવાનગી મળશે. તે સિવાય મુદતનાં લીધેલાં નાણાં ઉપર દોઢ ટકાની રકમ અને ચાલુ ખાતાની રકમના પાંચ ટકાની સિલક તેણે હાથમાં રોકડી રાખવી

પડશે. ત્યારે બેંક તકલીફમાં આવી ફડચામાં જવાની અણી ઉપર આવી હશે ત્યારે કોર્ટને અરજ કરવાથી અમુક મુદત સુધી લેણદારો પાસેથી એને રક્ષણ મળી શકશે.

કલમ ૧૨૧માં ધરાકોનાં નાણાં, સિક્યુરિટી, મિલકતો જે કાંઈ બેંકોને સાચવવા આપ્યું હશે તેનો દુરુપયોગ બેંકના અધિકારીઓ ન કરે તે માટે સાવચેતી રાખી છે.

આ પ્રમાણે ઘણી ઉપયોગી કલમોનો આ સારાંશ છે. સને ૧૯૩૫નો હિંદી કાયદો યુરોપિયન અને તેમાં ખાસ કરીને અંગ્રેજી કંપનીઓને ખાસ હક્કો આપે છે. અહીંથી નાણાં ચૂસી શકે તેવી તેમને ઘણી સગવડો છે. એ અંગ્રેજી કંપનીઓના શાહી હક્કો ઉપર જરા પણ ચચુપાત કરવાની હિંદી ધારાસભા કે વાઇસરોયને પણ સત્તા નથી. દેશના વેપારીઓ અને કંપનીઓ ઉપર તેઓ ઘણી રીતે સરસાઈ ભોગવે છે. એમની હરીફાઈમાં હિંદી કંપનીઓ ઊભી શકતી નથી. સરકારી દયા-માયાથી એમનાં મૂળો એટલાં ઊંડાં ગયાં છે કે તેમના ગરાસમાં કોઈનો હસ્તક્ષેપ થઈ શકે તેમ નથી. મહાત્મા ગાંધીજીના કહેવા મુજબ કીડી અને હાથી જેટલો એમનાં અને આપણાં સ્થાપિત હિતોમાં ફરક છે. આ કંપનીનો કાયદો ઘડતી વખતે આ આખો સવાલ ફરી ફરીને ચર્ચાયો હતો. પરંતુ સને ૧૯૩૫ના હિંદી કાયદાની ઉપરવટ થઈને સ્વતંત્ર કરવાની સત્તા હિંદી સરકાર પાસે નહોતી. સર એન. એન. સરકાર આ વિષયમાં લાચાર હતા, એટલે હિંદી કાયદાને અનુકૂળ રહીને આ કંપનીનો સુધારેલો કાયદો પસાર થઈ શક્યો છે.

●

જરા ન ખસજે, પ્રિયે!

જરા ન ખસજે, પ્રિયે! મધુર આશ હું કાલથી
ઉપાય તવ ખોળલે જીવનદર્દનો શોધવા.
બધો વિખરજે, પ્રિયે! યુગ અનન્તથી ઘેરતો
વિષાદ મુજ આત્મને, બ્યજન વસ્ત્ર છેડે કરી.
કદી ન તલસું હવે, જગસમુદ્ર નીચે જઈ
અમૂલ્ય જગ-કીર્તિનાં ચકિત મૌક્તિકો પામવા!
ન કોંદિ ફફડાવવી પ્રબલ પાંખ આભે ચડી
દિગન્ત જગ-જીતના વિરલ શબ્દ પોકારવા!
જરા ન હસજે, પ્રિયે! કદિક ભાનભૂલો થઈ
પ્રસન્ન તવ ખોળલે, દિવસરાત જો હું સૂતો.
વૃથા જગરચેલ સૌ, નિયમબન્ધનોને ફૂદી
અથાગ શ્રમ ભૂલવા, કદિક વિસ્મરું સભ્યતા
હસે અખિલ વિશ્વ ત્યાં હસીશ ના જરી તું પ્રિયે!
જરા ન ખસજે, સખિ! અમર આત્મસંયોગથી.

• વિશ્વનાથ હ. ભટ્ટ •

ર. અનામી

[રેખાચિત્ર]

શ્રી. ' સાંદીપનિ '

બપોરના બારને વીસ વાગે અમારી લૉજની સીડી દિનભરમા અનન્ય એવો એક ધણધણાટ અનુભવી રહે છે, અને ગલ્લાની ખુરસી પર બેસીને છાપુ વાચતા અમારા લૉજ-માલિક મિ પંડ્યા સાવધ બને છે રોટલી વણનાર રસોઇયાને જરા ઝડપ કરવાની તેમ જ ખાસ કરીને શાક પીરસનાર છોકરાને રા અનામીની દમદાટીમા નહિ આવી જવાની રોજિંદી સૂચનાઓ આપે છે, અને રા અનામી માટે જ ખાસ વાપરવામા આવતી રોજિંદી ઘૃણા મુખપર લાવીને તેમની પ્રતીક્ષા કરે છે

સારાય શહેરના ભાડવાતોનો મકાનમાલિકો તરફનો રોષ, આ એક જ મકાનની સીડીને પોતાના પ્રચંડ પદાઘાતદ્વારા વ્યક્ત કરીને, ધોતિયાની પાટલીને બાટાશૂઈપના બૂટની અણીઓ પર કોઈ અનેરી છટાથી વેરી દેતા રા અનામી લૉજના વિશાળ દીવાનખાનામા દાખલ થાય છે એમના શરીરની રેખાઓ કે પોશાક ખાસ વર્ણન માગી લે તેવા તો નથી જ પાચ ને પાચ ઊંચાઈનુ, નહિ જાડુ ને નહિ પાતળુ, છતાય હૃષ્ટપુષ્ટ ને ઘઉંવર્ણું એવુ સાધારણ તંદુરસ્ત ગુજરાતીનુ શરીર એ તેમનુ શરીર છે ઉડાઉદાર બારીક મિલનાયુ ઝીણુ સ્વચ્છ સફેદ ધોતિયુ, સઘટ્ટ વણાટવાળી ઘેરી રંગીન ટિકોબાઈનનુ ખમીસ, મજબૂત બકિંગહામ જીનનો હાફકોટ અને આગળથી અણીદાર નહિ પણ ગોળ મરોડ લેતી ખાદીની ટોપી-એવા યુગ સાથે દોડનારા નહિ પણ યુગની દોટ છેટેથી છક થઈને જોઈ રહેનારા મધ્યમ વિચારના ગુજરાતીનો પોશાક એ તેમનો પોશાક છે આ પોશાકમાય ઘણાઓ ઘણા પ્રકારની છટાઓ લાવી શકે છે, પણ રા અનામી છટાઓના શત્રુ છે અને તેમ છતાય જાનની માફક જાળવાતા અને મુગ્ધદશાના પ્રેમની માફક પંપાળાતા બાટાશૂઈપના બૂટ એ એમની પહેરવેશ પરત્વેની વિશિષ્ટતા ખરી

રા અનામી એક જૂના અને જામેલી ઘરાકીવાળા કંપાઉન્ડર છે એક મિત્રના દવાખાનામા પટાવાળાના પગારની બાદશાહી નોકરી કરે છે મિત્રના દવાખાનામા, એમનો ડૉક્ટર શહેરનુ ચાલુ દવાખાનુ છોડીને, ભાગ્યે જ આવે છે, એટલે મિત્રના મજૂરોમા રા અનામી પોતે જ આખા ' દાક્તરસાબ ' થઈ પડ્યા છે મજૂરોની દવા કરતા એમની મુખરેખાઓમાથી મિજાજ, વાણીમાથી સ્થિર અને હાથમાથી ત્વરા વરસી રહે છે એક જૂના કસાઈની રીઢી અનાસક્તિથી, ચૂંથેલા ઢોરની જેમ યત્રછેદ્યા મજૂર સ્ત્રી-પુરુષોને ન ચાલે પાટાપીંડી કરીને વગે કરે છે, દર્દિયારોને છુટ્ટા દે દે છે, દવાના બાટલા ધમધમ ટેબલ પર પછાડે છે અને કંપાઉન્ડ ધોવાના

ઘોડા સરખા મજબૂત ચપટા ડાડાપર બાંધેલા મોટા દયડા જેવા ઘડિયાળમાં ઘૃણાથી ભરેલી બાડી આંખની તીરછી નજર ફેંકી ફેંકીને મજૂરોને મૌન સૂચનો કરે છે કે હવે સમય પૂરો થાય છે, હવે દવાખાનું બંધ થાય છે, હવે બાઈનાઓ કાલે આવજો

પણ એ જ મજૂરોમાં કોઈ જો તેમને હૉટેલમાં બેસાડીને, ચા-કાફીનું કોાડયું પાતા પાતા, હથગીમાં બત્રીસ કનાવાળો સાચુકડો ચાહ બતાવે છે, અને બનાવીને નહિ અટકતા તેમની ભૂગળી સાથે રમતા રમતા તેમના ખલેચી જેવા ખિસ્સામાં સરકાવી દે છે તો, અનેક સૂક્ષ્મ પરિવર્તનો પામતી પામતી અમુક અચુક પરિણામ પ્રતિ પરિણમતી જતી કોઈ સિદ્ધહસ્ત સાહિત્યસ્રષ્ટાની કૃતિની જેમ એ ખિજાયેલું મુખ ધીરા ગાણિતિક પરિવર્તનો પામતુ પામતુ પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરીખડું પ્રસન્ન બની રહે છે ઘૃણાભર્યું વિષ વર સાવતી બેતમાં વાણીમાં અમૃતની ભરતીના ગણુતર ગ્રામાં આની જાય છે

“ મિલના શેઠિયાઓ અમુક દવાઓ તો લાવી આપતા જ નથી અમારા ડાકટર તો જુઓ ઊંને ઘરના દવાખાનામાં બેઠે બેઠે સુવાળા શરીરો તપાસ્યા કરે છે બાર મહિનામાં બેચાર જીવલેણ અકસ્માત થાય ત્યારે મોટર લઈને આવી જાય છે ‘યંત્ર નિર્દોષ હતુ, મરનાર મજૂરની જ ભૂલ હતી’ એવો શેરો મારી જાય છે તેમનો બાદ શાહી પગાર કંપની ઘેર બેઠા મોકલી આપે છે, અને મજૂરોના મોત ત્યારે અમે ઘોઈએ છીએ! ખરી વાત કહું યાર! સારા માણસોની સારવાર મિલના દવાખાનામાં ફાવતી જ નથી તમે તમારે કાલથી મારે ઘેર જ આવજોને!”

આ પ્રમાણે સાન્ત્વન આપીને એ અનામી દર્દીઓને ઘેર લઈ જાય છે મિલના દવાખાનામાં આવતા સર્વોત્તમ હથિયારો અને દવાઓથી તેઓ ઘણુ કપાટ તર રાખે છે સાથે સાથે પોતે એક આશાસ્પદ પ્રેક્ટીસ ધરાવનાર ડાક્ટર છે એવું લખી લખીને, દેશી-વિદેશી દવાઓના નમૂના પણ મફત મગાવતા જાય છે, નમૂનો મોકલ્યા પછી તે કંપની તરફથી અવારનવાર વિનંતિભરી પૂછપરછ ચાલુ જ હોય છે પણ એકવાર નમૂનો આવી ગયા પછી તેઓ કોઈને કદી કાંઈ લખતા જ નથી હંમેશ નવા સિરનામાં નોંધે છે, નવા નમૂના મગાવતા જાય છે અને ઘરના દવાખાનાને સમૃદ્ધ બનાવે છે એક દર્દી પાસેથી એક જ વાર પૈસા પડાવીને તેઓ ભાગ્યે જ અટકે છે, પણ આના ઇન્જેક્શન તો લેવા જ પડશે, અમુક દવા તો તમારો જેવાના બાંધા માટે અનિવાર્ય જ છે, તે દવા અમુક કંપનીની જ સારી આવે છે અને તે કંપનીનો સ્થાનિક ખાતેનો પ્રમાણિક એજન્ટ તો હું જ છું—એવા એવા મુદ્દાઓ પણ ઠસાવે છે હોશિયાર થતા જવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા અને પૈસાની હાયહાય—એ બન્ને વૃત્તિઓના પ્રેર્યા તેઓ દર્દીને મગાડવા મરી ફીટે છે અને તેમાં તેમનો બહોળો અનુભવ તેમને સાથ આપે છે

દર્દીનું સામાજિક મહત્ત્વ, તેના દર્દની માત્રા, અને પોતાની આવડત એ ત્રણેનો વિચાર કરીને જ તેઓ કેસ લે છે ગજા ઉપરાંતના કેસ પોતાના ડૉક્ટરના દવાખાને લઈ જાય છે અને વિશેષ પગારની લાયકાત સિદ્ધ કરે છે

વળી આ બધુ કરતાં છતાં જે સમય મળે છે તેટલામાં તેઓ નાના નાના ગાંધીઓની દુકાનોમાં અડ્ડો જમાવે છે અમુક દરદ માટે અમુક કંપનીની તમે જે દવા વેચો છો તેના કરતા તે જ દરદ માટે અમુક કંપનીની અમુક બનાવટ વેચવામાં તમને વધારે લાભ છે એ મુદ્દાનું પ્રતિપાદન વિશ્વસનીય હકીકતો પૂરી પાડીને કરે છે, અને જમાનાના બાધેલ અડિયલ દદ્દ જેવા ગાંધીઓને ગળે પોતાની વાત ધીરે ધીરે પનાગીને ઉતારે છે મેનેજરોની બેપરવાઈ અને નહિ જેવા કમિશનને લઈને પ્રખ્યાત બનાવટોનો વેપાર તેઓ નથી કરતા રૂપિયે પૈસા નફાનો વેપાર તેમને નજરમાં જ નથી આવતો એ વેપારને તેઓ કૂઈમાનો વેપલો કહે છે તેમને તો ખાસ્સા ઘી-કેળા થાય એવા મારજીનવાળા સોદા જ ગમે છે, અને તેમ બનવું પ્રખ્યાત બનાવટોના વેપારમાં અશક્ય. એટલે ઊછરતી કંપનીઓની નવીન બનાવટોના નમૂના મફત મગાવે

છે. અનેક સૂચિપત્રોના મનનદ્વારા ઘણી કંપનીઓની ઘણીઘણી બનાવટોના બજારભાવ, બજારસ્થાન, કમિશન, બાટલીના આકાર, પૅકીંગ, લેબલ તેમ જ જાહેરખબરની પદ્ધતિ વિગેરે હકીકતોનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન તેઓ ધરાવે છે. પોતાના પ્રયોગોદ્વારા કોઈ બનાવટ આશાસ્પદ જણાય તો તેના બનાવનારાઓ સાથે ચર્ચા કરીને તેમના મગજમાં ઠસાવે છે કે આ બનાવટમાં હજી અમુક મૂળભૂત ફેરફારો થાય, અને અમુક આકારમાં અમુક રીતે શણગારીને અમુક કિંમતે જ બજારમાં મુકાય, તો જ અમુક કંપનીની અમુક બનાવટ સામે તે હરીફાઈમાં ટકી શકે અને બનાવો ને પૈસા રળો.

'માલ મારો અને પૈસા તમારા'વાળી બનાવટો બજારમાં સ્થિર નથી થતી અને દુકાનની બેઠાડુજતી થાય છે એ વાત નાના વેપારીઓ સારી રીતે સમજે છે, એટલે કોઈ પણ નવી કંપની સાથેના સોદામાં ઊતરતા પહેલાં નમાજ પઢતાં મસીદ કોટે ન વળગે તેનું તેઓ ખાસ ધ્યાન રાખે છે. પણ ર. અનામી માલ ન ચાલે તો સીધા 'કેન્સલ' કરી આપવાની શરતે વેપાર કરે છે. દુકાનદારોને હિંમતપૂર્વક પ્રયત્ન ચાલુ રાખવાનું સમજાવે છે.

બાકી આંખની તીરછી નજર કાંડાના ઘડિયાળ પ્રતિ ફેંકતા ફેંકતા, ગાદીના તકિયાના પાટલા પર મજબૂત મુઠ્ઠીઓના તાલ દેતા દેતા, ગણિતિક આંકડાવાળી વિશ્વસનીય વાણીમાં ભાવિ ગળતરનું રમ્ય ચિત્ર તેઓ જોતજોતામાં દોરી આપે છે, અને નાની નાની બનાવટો વિષેની પોતાની સારી યોજનાઓમાં ભાગ્યે જ નિષ્ફળ જાય છે.

આમ, મિત્રના દવાખાનાનો પગાર, ડાક્ટરના દવાખાનાનો પગાર, પોતાના ખાનગી દવાખાનાની આવક અને દવાઓના કમિશન—એ ચતુર્વિધ ધનપ્રવાહ ર. અનામીના ખીસાને ભર્યું ભાદર્યું રાખે છે. ટીપે ટીપે સરોવર ભરીને ધનપતિ થવાનું સ્વપ્ન એ અનામીભાઈની વયના અનામીએ સેવ્યું છે. એ સ્વપ્ન માત્ર કહેવાનું જ સ્વપ્ન નથી. નવ વર્ષ પહેલાં મેટ્રીક ફેઈલ થઈને આપકમી થયા ત્યારથી જ તેનું બીજ તેઓએ વાવેલું. આજ એ બીજનો છોડ થયો છે, અને જીવનના સર્વ શક્તિપ્રવાહોના સીંચને અધિક ને અધિક ઉત્સાહથી તેનું લાલનપાલન તેઓ કરી રહ્યા છે. ઘણા શરાફો સાથે એમને ઓળખાણ છે પણ કોઈ પણ શરાફી પેઢીની સ્થિરતા પર એમને વિશ્વાસ નથી. એમનો એ વિષેનો અવિશ્વાસ વધતો જ જાય છે અને બનતા જતા બનાવોથી તેનું સમર્થન કરતા જાય છે. ગમે તેવો પ્રતિષ્ઠિત, સદ્ધર, લાગવગવાળો અને ગમે તેવો નેકદિલ છતાંય આખરે બેવાડી-છેવટે સટોરિયો. ત્યાં થાપણ મૂકનારા બધા જ વ્યાજના લાલચુઓ, ભોળા શિકારો, અક્કલના દુશ્મનો એવી દૃઢ માન્યતાને લઈને પોતાના બધા નાણાં તેમણે બેંકમાં જ મૂક્યાં છે. વળી બધાં જ નાણાં એક જ બેંકમાં મૂકવામાં પણ કોઈવાર નાગાભાવા થવાનું નવ્વાણું ટકા જોખમ. એટલે શહેરની બધી જ બેંકોમાં તેઓ ખાતાં ધરાવે છે. પ્રત્યેક બેંકના કાયદાકાનૂનો અને દૈનિક ઊથલપાથલોની અસરથી તેઓ પૂરા વાકેફ રહે છે. તમામ નાણાવિષયક વ્યવસ્થામાં તેઓ કોઈની પણ સલાહ નહિ માનતા પોતાની બુદ્ધિ પર મુસ્તાક રહે છે, અને તેમાં ભાગ્યે જ ઠોકર ખાય છે. પ્રત્યેક રાત્રે સૂતી વેળાએ બધી બેંકોની ચોપડીઓને નિરાંતે તપાસે છે, અણિમાદિ સિદ્ધિઓનો સાક્ષાત્કાર કરતા કો' યોગીની ધન્યપળે બેલેન્સના આંકડાઓને પ્રસન્ન ગંભીર ચહેરે નિહાળે છે. ફરી ને ફરીથી નોટોના બંડલોને વચલી આંગળીનું ટેરવું જીભ પર વારંવાર અડકાડીને એકવાર ને બેવાર ગણ્યા કરે છે.

પણ, ર. અનામીએ જે સ્થિતિની પ્રાપ્તિ કરી છે અને જેના માટે હજુ ય તેઓ મથી રહ્યા છે તેના માટે પોતાના જીવનમાં એવા તો વિચિત્ર અને એટલા તો કપરા ભોગો તેમણે દાખલ કર્યા છે કે ગાઢ અંગત અનુભવમાં આવ્યા સિવાયના વાચકને મગજમાં ઠસવા જ મુશ્કેલ!

કુટુંબથી તો તેમણે સાવ છૂટાછેડા કર્યા છે. હજી અમુક વરસ સુધી પ્રભુતામાં પગલાં નહિ પાડવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી છે. સ્ત્રીઓનો અને સગાંવહાલાંઓનો તો છાંયડો લેનાર ચચમાચ છે. માનો કે જુઓ પણ

જીવનમા એક ભય જ નથી. કોઈ પણ સગાવહાલાની સાથે એવો સબધ કેળવતા જ નથી કે જેથી ફરીને કોઈને તેમની આગળ દિલ ખોલવાનુ મન થાય. વેળા કવેળાએ કોઈ પડોશી ભલેને ગમે તેટલો પરેશાન થઈ રહ્યો હોય પણ એક જુલાબનુ પડીકુ બે ક્વીનાઈનની ગોળીઓ, એકાદ મલમની પટ્ટી આયોડીન કે વીછીની દવાના બે ટીપા કે એકાદ કૉલનવૉટરનુ પોતુ આપવા જેટલા ઉદાર તેઓ કદી પણ થતા નથી લેવા આવે તો જે માગતો હોય તે સિવાયની બીજી બધી દવાઓ છે એમ કહીને લીલુ નાળિયેર આપી દે છે અને ભોગજોગે આપવી જ પડી તો વહેલામોડા દોઢો ચાર્જ યાદ કરીને ઓકાવી જ લે છે છેલ્લા દસ વરસમા તેમણે એક પણ પત્ર લખ્યો નથી કે નથી કોઈનો તેમના પર આ યો—અપવાદમા દવાઓના નમૂનાઓનો પત્રવ્યવહાર ગણાવી શકાય કે જે માટેના માઈ કવર તેઓ ડૉક્ટરના દવાખાનાના જ વાપરે છે છેલ્લા દસ વરસમા તેમણે એક પણ ફિલ્મ જોઈ નથી અપવાદમા બે એ પાચ અંગ્રેજી ફિલ્મો ગણાવી શકાય કે જે તેમના ડૉક્ટરે બતાવી છે ન્યાતમા જમવા જાય ખરા પણ પીરસે તો નહિ જ, વળી સ્મશાનમા તો કદી પણ નહિ, પછી ભલેને મોટા ચમરબધીનો જવાનજોધ છોકરો ફાટી પડ્યો હોય! આપણે એમના માથાના થઈને પૂછીએ કે તમે મરી જશો ત્યારે તમને કોણ લઈ જશે? તો એ તુરત જ તુફાનભરી ભમ્મરોને નચવતા અને નફટાઈથી હસતા આપણા માથાના થઈને જવાબ આપે છે કે બીજુ તો કોણ પણ જેનાથી ગધ નહિ સહન થાય તેય લઈ તો જશે જ ને? મરનારને ઊચ કનારની શી ચિંતા! પોળમા પેસતાની સાથે જ નાનુ છોકરુ ય નવીન આગતુકને પોતાનુ ઘર બતાવી શકે તેમ જ પોતા વિષે માહિતી આપી શકે એટલા પ્રખ્યાત થઈ પડવામા ઘણાઓને આનદ આવે છે પણ રા અનામીને અફસોસ થાય છે પોતાને ઘેર આવેનુ માનવી તો એમનાથી ટીપુ ય ખમાતુ નથી—અપવાદમા દરદીઓ ગણાવી શકાય.

કોઈ સાધુસત કે ભિખારીને પાસે આવતા જ આપો કાઢે છે, અને સ્ટેશન પર વૈતરુ કરવાની કે ગણુપુરના પૂલપર બેસીને હજામત કરી ખાવાની વણમાગી સલાહ આપે છે ચાતક ઊચે ડોકે આષાઢની રાહ જુએ તેમ તેઓ ભાદરવાની રાહ જુએ છે આપણે કહીએ કે આ વરસે હિંદુસ્તાનમા મેનીન જાઈટીસથી આટલા મૃત્યુ થયા તો તેઓ કહેશે કે ઓહોહોહો! પાત્રીસ કરોડમાથી ફક્ત એટલા જ મૂઆ! અને તેનો આટલો બધો અફસોસ! મિસ્ટર! વિશ્વયુદ્ધની ખુવારીના તો આકડા વાચીને ય તમારા જેવાઓને ચક્કર આવી જવાના! એમા થઈ શુ ગયુ? નામ તેનો નાશ છે જ મરણના આકડાની સાથે જનમના આકડાઓય જોતા રહો ને! એટલે કુદરતનો ક્રમ ધ્યાનમા આવશે

રા અનામીને કોઈ પણ વ્યસન નથી અને કોઈ પણ મોજ ગમતી નથી—જે પૈસા ખરચવા પડતા હોય તો અને બધા જ વ્યસન છે તેમ જ બધી જ મોજ ગમે છે—જો ખુદાની ખાતર ખેરસલ્લા મરનારો કોઈ હરિનો લાલ મળી જાય તો લાગણીપ્રધાન માણસ ધનવાન થઈ શકે જ નહિ ન કરે નારાયણ ને કદાચ થઈ ગયો તો થઈ ગયો, પણ ધનવાન રહી શકે તો નહિ જ એવી માન્યતાને લઈને તેઓ ઇરાદાપૂર્વક લાગણીહીન થતા જાય છે એ થતા લાગણીહીન એક પ્રસગે લાગણીહીન બની ગયેલા એમને કોઈ માથાનો મળ્યો અને મસ્ણુગસ રેલાવીને અમુક રકમ ઊછીની લઈ ગયો તે પછી જ્યારે તેઓના સમજવામા આવ્યુ કે ખરેખર પોતે બની ગયા છે ત્યારે તેમને સાચ્ચો આઘાત થયેલો એવો તો સાચ્ચો કે એ વાત પર વિચાર કરી કરીને તેઓ માદા પડી ગયેલા આ માદગી પછી તેમણે તેમના એક લટકતી સલામવાળા પણ મિનજોખમકારક મિત્રને જણાવેલુ કે મારા પૈસા ગયા તેનાથી મને લાગ્યુ તો છે જ પણ હુ માદો પડી ગયો તે તો એ આઘાતથી કે સાલુ મારા જેવા કાટ માણસને માગ જેવા કાધિયાને મને, અત્યા મને પથ્થરનેય માગે એટો પનાળા ગયો!

વળી આવો જ આઘાત જ્યારે તેમના વ્યવહારિક કે વ્યાપારી જ્ઞાન પર ફટકો પડે છે ત્યારે તેઓ

અનુભવે છે. સવારમાં ઊઠીને રાત્રે ઊંઘતાં સુધીમાં વપરાતી, આપણા જીવનની રોજિંદી જરૂરિયાતો પરત્વેની કોઈ પણ ચીજ તમે બજારમાંથી કસીકસીને ખરીદી લાવો, પછી રા. અનામી પાસે તેની કિંમત કરાવવા જાવ, તમે ખાંડ ખાતા હશો કે ખૂબ જાળવીને ખરીદી છે, જરૂર બે આના વધારે કિંમત કહેશે અને મારી કદર થશે. પણ હજાર ઠેકાણે ધ્યાન રાખનાર અને એનસાઇક્લોપીડિયા જેવું મગજ ધરાવનાર રા. અનામી, તમે જે આપી આવ્યા હશો તેની આજુબાજુ બહુ જ નજીક આવીને ઊભા રહેશે, કોઈવાર આપેલી કિંમતથી ઓછી કિંમત પણ કરશે. અને એ વાતમાં જો તમે છૂટ કરશો તો તેઓ હજાર કામ પડતાં મેલીને તમારી સાથે બજારમાં આવશે. અને તમારાથી અર્ધો આને ઓછે સોદો કરી આપીને જ જંપશે. પણ જ્યારે કેટલીકવાર આવું નથી બનતું અને પોતે બની જાય છે ત્યારે એમની સિક્લ સાચે જ:—

'હિર્યો હાર્યો જોદ્ધો હરિતણું હૃદે ધ્યાન ધરતો.'

એ નર્મદાશંકરે કલ્પેલા-કણીરવકના ચિત્ર જેવી દર્શનીય લાગે છે.

કેંકના અસંતોષ, કેંકનાં ઝેર પાયેલાં તીર જેવા કટાક્ષ, અને કેંકના મોઢે મોઢના તિરસ્કાર તેમના પર વરસતા જ રહે છે. પણ જરાય છેડાયા સિવાય, જરાય લાગણીશીલ બન્યા સિવાય સંબંધીઓનાં મુખમાંથી સરકી પડતાં એ ગુલાબ તેઓ હસને મુખડે આ કાનેથી લીએ છે અને પેલે કાનેથી વેરે છે! જમાનાના ઊંચામાં ઊંચા આદર્શો, સમાચારપ્રવાહો, અને બધી જ મોજમજાહો કે સહેલગાહોની ગહરસમોથી તેઓ પૂરા વાકેફ રહે છે, પણ એ દુર્ઘર્ષ ખડકની કાંકરીય પલળતી નથી. ધરતી પર જાણે પોતાની જાત સિવાય બીજા કશાનું અસ્તિત્વ જ નથી એવી મગનીમાં તેઓ લૉજના દીવાનખાનામાં દાખલ થાય છે ત્યારે, મિલના મોચીને દાઢી ઘણ્નિ જરાકી લીધેલી એમની ખડના તળિયાની મોજડીઓનું, ગુલબંધીજીના લય-પ્રવાહસરિખું, કરકસરી સાથેનું સંઘર્ષણ સંગીત જમનારાઓને ક્ષણભર આનંદી રહે છે અને આંજી પણ નાખે છે.

લૉજની ખુરસીપર પગ ટેકવીને બૂટની દોરીને એક્રી સપાટે છોડી નાખી, ખાદીની ટોપીને વાળીને ખિસ્સામાં મૂકતા મૂકતા, પાથરેલા પાટલાના ચોરસ વર્તુલ પ્રતિ હડકાયા કૂતરાની વ્યાકુલતાથી તેઓ ધસી આવે છે. પોતાની નિયત કરેલી ખીંટી પર ભરાવેલાં બીજા ગમે તેવાનાં ગમે તેવાં કપડાં ગમે તે રીતે ચોળાતાં ચૂંથાતાં પકડીને ગમે તે ખીંટી પર ભરાવી દે છે. રસોડાના મુખદ્વારથી શરૂ થતી પંગતનો પ્રથમ પાટલો તેઓ સહેલાઈથી સર કરી શકે છે. કેમકે ચૂલાની ગરમીથી બચવા સૌ કોઈ યત્ન કરે છે, પણ રા. અનામી અમુક ચોક્કસ હેતુસર એ અણમાનીતા પાટલાને જ આલિંગન આપે છે. પાટલો વાંકોચૂંકો હોય કે બરાબર હોય પણ બેસતા પહેલાં એકવાર ઊંચો કરીને પછાડીને ગોઠવે નહિ ત્યાં સુધી એ સીધો છે એવો સંતોષ તેમની ત્રાંસી આંખને નથી થતો. બારથી ત્રણનો સમય એમને તો મનમાની રીતે ગાળવાનો હોય છે, એટલે મથુરાના ચોબાની જેમ સઘન સાથીઓની પલાંઠી જમાવે છે. જાડી કોર આંગળીઓથી એક જ આંચકે ખમીસનાં બટન ખોલી નાખે છે. અને આજુબાજુના જમનારના પાટલાપર પડેલો પંખો બેદરકારીથી ઉઠાવીને ઝંઝાનિલની ગતિથી વીંઝે છે. ચતુર લૉજમાલિકના હાથ નીચે તાલીમ પામેલા નોકરે પાણીનો લોટો તો ક્યારનોય એમના પાદાર-વિંદ આગળ પધરાવ્યો હોય છે. પણ તેઓ ઊંચો કરીને પછાડીને બાજુ પર ગોઠવે છે. અમુક રોટલી ન ખવાય ત્યાં સુધી પાણી નહિ પીવાનો ભીષ્મસંકલ્પ કરીને જ તેઓ પલાંઠી જમાવે છે.

દરરોજ સવારે ડૉક્ટરના દવાખાને તેઓ પોતાનું વજન તપાસી લે છે. એકસોને આડત્રીસ રતલનો આંકડો તેમણે પોતાની તન્દુરસ્તીની પારાશીશી તરીકે સ્વીકાર્યો છે. એના ઉપર જો એકાદ રતલ વધ્યું માલૂમ પડે છે કે તુરત ઉપવાસ આદરે છે. પેટને જરા દેખાય અથવા તો જરા કદેવાય એ તેમને

પસંદ નથી કેમકે હજી તો તેમનું ધાવેલું ને ચાવેલું પેટમાં છે. કોઈના પાતળિયા થવાનું હજી બાળ છે ત્યાં સુધી તેઓ પાતળિયા જ રહેવા માગે છે. એક ઉપવાસ તેઓ કદી કરતા નથી. ઓછામાં ઓછા ત્રણ ઉપવાસ કરે છે અને લૉજના નિયમ મુજબ ત્રણ દિવસની કપાત મેળવે છે. સામાન્ય જમનાર જો ત્રણ ચાર ટંક ગેરહાજર રહ્યો હોય તો બાકીની સગવડ ગમે તે રીતે કરી લઈને ત્રણ દિવસની કપાત મેળવે છે, પણ ર. અનામી જો કોઈને ત્યાં એકાદ ટંક જમી આવ્યા હોય તોપણ બાકીની પાંચ ટંકની સગવડ વિચિત્ર રીતે કરી લે છે, અને કોઈ પણ રીતે કપાત સીધી કરે છે. ઉપવાસ પછી પાછું દવાખાને જઈને તપાસતાં વજન ઘટેલું માલૂમ પડે છે ને તેમની આંખ ફાટે છે. અનેક દવાઓનું સંમિશ્રણ કરીને એક સ્પેશ્યલ ડોઝ બનાવે છે અને જઠરને પૂરેપૂરું પ્રદીપ્ત કરીને લૉજમાં આવે છે.

રસ્તામાં ઘણુંતર મિનિટોમાં જ ફુગ્ગાની મિનિટોમાંથી મર ણુંયા વેગે સાઈકલો દોડાવીને આવનાર, ઘણુંતર મિનિટોમાં જ મૂંગા મૂંગા જમીને ચાલ્યા જનાર અનેક જણ આતુર આંખે જેવી આવે તેવી કાચીપાકી રોટલીની રાહ જુએ છે અને પીરસનારને પોકાર્યા કરે છે, પણ પ્રથમ પાટલે મોરચો જમાવીને બેઠેલા ર. અનામી રોટલીનો ઘાણ કાઢી નાખે છે. અદ્ભુત હથોટીવાળા રોટલી વણનારની કારમી કસોટી આ સમયમાં થાય છે. રોટલીનો એકધારો પ્રવાહ અતૂટ પ્રવાહ ચાલુ રાખીને એ લૉજ – મૅનેજર આગળ પોતાની શક્તિ સાબિત કરવા મથી રહ્યો હોય છે, પણ એ પ્રવાહનો એક પંચમાંશ ભાગ શિવે ગંગાજીને જટામાં ઝીલ્યા હતા તેમ, ર. અનામીનું ઉદર ઝીલી લે છે. ફક્ત રોટલી જ નહિ પણ શાક,પાપડ, ચટણી, રાયતું વિગેરે લઈને રસોઈયો બહાર નીકળ્યો કે પહેલે પાટલે બેઠેલા ર. અનામી પીરસનાર પર શામ, દંડ અને ભેદ એ ત્રણે ઉપાયો અજમાવીને, તેમાંનો સારો જેવો જથ્થો પડાવી લે છે. ઉપયોગ કરતાં કરતાં બીજાઓના સામું જોઈને નફટાઈથી હસે છે, અને એવું રીતેય તેઓ સમણા રહેતા નથી.

ન્યાતજાતે, ધર્મે, ધંધે શિક્ષણે અને રુચિઅરુચિએ પરસ્પરથી ભિન્ન એવા બેઉ લૉજમાં જમા થાય છે. કાળા અક્ષરને કૂટી મારનાર તેમ જ કાશીએ જઈને વેદ ભણી આવેલા, આર્યસમાજિસ્ટો તેમ જ ડાર્વિન વાદીઓ, 'ગોરી ધીરે ચલો'ના ગાનારાઓ તેમ જ કાળી દાસ ન્હાનાલાલને કોટે બાંધીને ફરનારાઓ, પત્નીને ઉમંગે ઓળગાવતા અચકાનારાઓ તેમ જ સજોડે લૉજમાં આવનારાઓ, બે રૂમે શેરના વતાક વેચ નારાઓ તેમ જ લાખે લેખાં ગણનાર સટોરિયાઓના ગુમાસ્તાઓ-એમ અનેક પ્રકારના તત્ત્વો એક જ પંગતે જમવા બેસે છે. લૉજનો વિશાળ ભોજનખંડ ચેવડાની છાબ જેવો લાગે છે, અને ખાસ્સા ઉઘાડી મૂકેલી, વહેલા મકડાના લાલ-કેસરી કંકુમ જેવા સતન સાથરો પર તાન દેતા ર. અનામીની વાણી, એ ચેવડાપર નિચોવાતા ખટમધુરા લીંબુરસ સરખી નીતરી રહે છે.

ક્રૂર વિડંબના, મર્માંતરવેધી મશ્કરી એ ર. અનામીની નૈસર્ગિક આવડત છે. એ શરીરે ચીરી જાણે છે એટલું જ નહિ પણ અંતરોનેય ચીરીને ઉપર મીઠું ભભરાવી શકે છે. નિયમિત જમવા આવનારાઓની ભાવનાઓ,માન્યતાઓ, મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ, ઇત્યાદિનો અભ્યાસ તેઓ સહેલાઈથી કરી લે છે અને પોતાના રંજન ખાતર તેમાંના દરેકને ઉશ્કેરીને રંજાડ્યા સિવાય છોડતા નથી. ચર્ચામાં ઝુકાવવાની હિંમત, બીજાને માથે ટોપલો મૂકી દઈને ખસી જવાની સિફત, શરૂ કરવાની છટા અને સમેટવાની કારીગરી, તેમ જ જમતાં જમતાં છૂરી ચાળી મારવાનું મન થાય એવા સામી બાજુના આક્ષેપો સહી લેવાની ધીરજ, - અને વધારે ક્ષેત્રોનું છીછરું છતાંય વિસ્તૃત જ્ઞાન તેમને સામાને થકવવાની બાબતમાં અજેય રાખે છે. હાજરજવાબમાં તો એમની જીભને ટેરવે જાણે બે ઘડી મિસરન આવીને બેસી જાય છે.

અમુક વિષયના ખાસ અભ્યાસીઓ લૉજમાં ભાગ્યે જ લમણાંફોડીમાં ઊતરે છે. સીધી સાદી રીતભાતે તેઓ છાનામાના આવે છે અને જાય છે. ર. અનામી આવાઓને, એટલે કે કોઈ પણ રીતે જાહેરમાં નામના ધરાવનારાઓને, ખાસ લક્ષમાં રાખે

છે. તે સમજે છે કે આ લોકો સાધારણ રીતે તો ચર્ચામાં નહિ જ ઊતરવાના. દરેકના ચિન્તનંમનનો અભ્યાસ તો તેમણે કરી જ લીધેલો હોય છે, એટલે એક એવું તો આબાદ ગતકડું ગોઠવીને કાઢે છે અને તેનાપર બધા જમનારાઓ આગળ એવું તો અસરકારક લેક્ચર આપે છે કે જેને ચીડવવો હોય તેનો મર્મ વીંધી નાખે છે.

ફૂલપથારીમાં શાન્તિથી પોઢેલો સર્પ જગાડવાથી છંછેડાઈને ફુંફાડો મારે, આંકડે સ્પર્શ થવાથી વીંછી ડંખ મારે કે કોઈ ભૂવાને ડાકલે કોઈ સાધેલું ભૂત ધૂણી ઊઠે તેમ પેલો અભ્યાસી રા. અનામીની સામે મીટ માંડે છે. પોતાની ભાવનાની–પોતાના વાદની આવી ક્રૂર વિડંબના અને તેની પર આટલું નફ્ફટ વિવેચન તેના માટે અસહ્ય બને છે. બીજું કશું નહિ તો આટલા બધાની વચ્ચે થતો અવળો પ્રચાર અટકાવવા માટે પણ તેને બોલવાની ફરજ પડે છે અને પરિણામે, પાણીના ઘૂંટડા સાથે બરછટ રોટલીને ગળે ઉતારતાં ઉતારતાં એને ભોજનખંડમાં શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાન આપવાની ફરજ પડે છે. પણ રા. અનામી સહેલાઈથી મચક આપે તેવા નથી. જો કે વર્તમાનપત્રો સિવાય તેઓ બીજું કશુંય વાંચતા નથી એટલે કોઈ પણ વિષયપરનું એમનું જ્ઞાન પદ્ધતિસરનું, ચિન્તનાત્મક કે ઉંડાણ સુધી ટકે એવું તો નથી જ. એમણે જે કંઈ મેળવ્યું છે તે બધુંય આવી લડાયક ચર્ચાઓ કરીને કે કરાવીને જ મેળવ્યું છે, એટલે પ્રમાણમાં તો થોડું જ પડે છે. પણ થોડું થોડું જ્યાંય ખૂબ વપરાતું રહેવાને કારણે તે પાકું, વિશદ અને અભિવ્યક્તિની છટાવાળું હોય છે. તેમની વિશિષ્ટતા તેમના જ્ઞાનમાં નહિ પણ તેની વપરાશમાં સમાયેલી છે. ઓછી મૂડી પર વધારે વેપાર ખેડનાર વેપારીની દીર્ઘદૃષ્ટિથી અને ગણતરીઓ જ જેની સિલકમાં રહી છે એવી ઘેરાઈ ગયેલા બહારવટિયાના સચોટ ઝનૂનથી તેઓ તેમના મર્યાદિત જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરે છે.

વળી પેલો અભાગી તો એક જ ક્ષેત્રનો સેનાપતિ. સીધીને સાચી રાણા પ્રતાપની નીતિથી લડનારો: અને અનામી તો અનેક ક્ષેત્રોનો સિપાહી, અનેક સિફતથી શિવાજીની જેમ લડનાર. એટલે એક સફળ ગમાર ચોમાસુ ચરેલા સાંઢના નાકમાં પેસી જાય અને શિંગડાં વિંઝાવ્યા કરે, તેમ રા. અનામી લાંબા સમય સુધી છૂટ કરીને પેલાને અવળવાણીના ચક્કરમાં મધ લેવડાવે છે. છેવટે પોતાનું કંઈ જ વળે એમ નથી એમ સમજાતાં, પેલાની ભાવનાઓની સાથે જેને ઉંદર–બિલાડીનું વેર હોય છે એવી ભાવનાઓવાળાને અજબ કુનેહથી ચર્ચામાં સંડોવીને પોતે ખસી જાય છે. એટલે કે સમાજવાદીની સામે કોઈ ગાંધીવાદી કે પછી વેદોને ઈશ્વરપ્રણિત માનનારા આર્યસમાજિસ્ટની સામે અરવિંદદાદાના કોઈ વિચારવંશજને ઓડવી દે છે. પછી વિચક્ષણ ગ્રાહ્યશક્તિ ધરાવતા પોતાના ભેજાને જાગૃત રાખીને, પદ્ધતિસરથી શરૂ થતા એ ભીષણ શબ્દસંગ્રામને નિહાળે છે.

એમની ગ્રાહ્યશક્તિનો એક જ્વલંત પુરાવો પણ નોંધવા જોગ લાગે છે. એમનો એક કહેવાતો મિત્ર એમના ઘરમાં એમના સાથીદાર તરીકે રહેતો હતો. એને ફરીફરીને કવિતા ગમે. એક દહાડો એને પૃથ્વીછંદનો છંદ લાગ્યો. અને રાતદિવસનાં બધાં કાર્યોમાં બસ પૃથ્વીછંદનું જ ગણમાપ ગુંજવા લાગ્યો. અભિમન્યુને ગર્ભમાં રહ્યે રહ્યે ચક્રવ્યૂહનું જ્ઞાન થયું હતું તેમ રા. અનામીને નોટોનાં બંડલો ગણતાં ગણતાં અને દર્દીઓને ઇન્જેક્શનો મૂકતાં મૂકતાં પૃથ્વીછંદનું જ્ઞાન થયું; એના લઘુગુરુની અનુપૂર્વી એમના મગજમાં રમતી થઈ ગઈ, અને છંદની દૃષ્ટિએ સાચું કહી શકાય એવું એક સોનેટ તેમણે લખ્યું. લખ્યું તો લખ્યું પણ પોતાની જીવનવેલનું એ એકનું એક પુષ્પ ગુર્જરગિરાને ચરણે ધર્યા સિવાય કેમ ચાલે! એટલે ત્રણ પૈસે વેચાતા એક અઠવાડીકમાં પોતાની દવાઓની જાહેરખબર આપવાને સાટે તેને છપાવ્યું પણ ખરું. એ ચૌદ લીટીનો કાપલી પાકીટના એક ખાનામાં તેઓ રાખે છે અને દવાખાનામાં આવનારાઓમાંથી કંઈક શિષ્ટમિષ્ટ લાગતા સજ્જનોને ક્રમસર નિવેદિત કરવાનું ભાગ્યે જ ચૂકે છે.

દેવોની વચ્ચે ઘૂસી જવાથી રાહુના ગળામાં અમૃતના બે છાંટા પડી ગયા હતા તેમ રા. અનામીના ગળામાં સાહિત્યરસના બે છાંટા પડી ગયા છે. એ મૂડી ઉપર તેઓ સદેવંત-સાવળીંગાથી માંડીને તે સરસ્વતીચંદ્ર સુધીની ઊડી છીછરી, સાચી ખોટી કે અધૂરી છિટંગ ચર્ચાઓ કરે છે. અને સાથે સાથે, આ તો પોતાને કંઈ રસ નથી, નહિ તો કંપાઉન્ડરી કરતાં કવિતા કંઈ મુશ્કેલ નથી એ મુદ્દાનું ગર્ભિત સમર્થન કરતા જાય છે. પોતાની વાત એક શિષ્ટ સજ્જનને ગળે ઊતરી છે અને મિ. પંડ્યાએ પણ તેને ટેકો આપ્યો છે એ આનંદમાં તેઓ વરિયાળીના ઉપરાઉપરી બેત્રણ ફાકડા મારી દે છે. ખુશખુશાલ ચહેરે ખુરસીપર પગ ટેકવીને બાટાશેઈપના બૂટની દોરી બાંધે છે. પસીનો લૂછતો અને કમરના કડાકા ફોડતો રોટલી વણનાર રસોઈયો બહાર નીકળે છે. રા. અનામી એક જ બાયે કોટ પહેરીને ખભાપર ઝૂકતો નાખે છે. શહાની ખુરસી પર બેસીને પગો ખાતા મિ.પંડ્યાની આંખો ઘેરાય છે. અને એકમેકને આક્રોસ રતલના શરીરને થોભ દેતા થાંભલા સરખા પગોના પ્રચંડ આઘાતે અમારી દાદરની સીડી વળી પાછો એક અનન્ય ધણધણાટ અનુભવી રહે છે.

●

મૈત્રિકની મહેફિલ

પૃથ્વી

શિખંડ પૂરી પાતરાં ફૂલવડી કઢી કાતળી
પલાશ-પતરાવળે પીરસી, સર્વ સ્નેહી મળી
સુદ્દર સરિતાતટે વસંત શંભુને મંદિરે
જમી, રમત કૈં રમી, તરુતળે પડ્યા સૌ ઢળી.

અજેય ગઢનો કર્યો સર સુરંગ આજે અને
અનન્ય પ્રતિભા વડે અમર ઇન્દ્રકીર્તિ, વરી
હજીય જગ જીતશું, લસલસાટ એ ઘેનમાં
ગયાં નયન ત્યાં મળી ગગનસ્વપ્નને ગૂંથતાં!

ઊઠયા શ્રવણભેદતી કરુણ કારમી ચીસથી,
ગયા સહુ સ્મશાન ડૂસકે કોઇનો લાડકો
કિશોર—અમ બેરુ-જૂજ ગુણ ખૂટવે ઝેર પી
-અને સ્વજન જીવનેય દઇ ઝેર—મૂઓ હતો!

શમી ગઇ ચિતા, શમી રુધિરરંગી સન્ધ્યા અને
શિખંડ પૂરીયે પચ્યાં નિયતિચક્રના ઉત્ક્રમે.

· રમણીક અરાલવાળા ·

પ્રગતિ એટલે શું ?

મૂળ લેખક શ્રી. જૈનેંદ્રકુમાર

અનુવાદક શ્રી. ઈશ્વરલાલ દવે

....ગમે તેમ, કોઈ ને કોઈની દૃષ્ટિએ તમે અજ્ઞાન અને મૂર્ખ જરૂર છો મૂર્ખ થયા વિના કોઈ રહી શકતુ નથી

અને આ સારુ છે આ ભયથી તમે બચો કે કોઈ તમને મૂર્ખ કહેશે ત્યારે તમે વિચારવા ને સમજવા માટે થોભી પણ શકશો કે પ્રગતિ એટલે શુ ? નહિ તો કોઈ ને કોઈ તમને હાથ પકડીને પ્રગતિના માર્ગ પર લઈ આવશે ઝાઝી સંભાવના એ છે કે જ્યા વધુ મતભેદ કે કોલાહલ-બળ હશે ત્યા જ તમે જશો અને એટલા માટે ત્યા પણ ઉન્નતિ કરવી જોઈશે

એટલા માટે કદાચ તમે પ્રગતિ એટલે શુ એ વિચારવામા, સમજવામા, સમય ગાળવામા સાથ દેવા માગતા હો તો એ સાચુ ઠરે છે કે તમને કોઈ મૂર્ખ કહે એ માટે તમે તૈયાર છો એ પણ સાચુ છે કે તમે પોતે કોઈને મૂર્ખ કહેવાની ઉતાવળ નથી કરવાના

આની પછી હવે ચાલો, પ્રગતિનો આપણે વિચાર કરીએ

પણ આગળ વધીએ એ પહેલા એક વાત યાદ કરી લઈએ એ વાત આપણે જાણીએ તો છીએ પણ ભૂલી જઈએ છીએ એ વાત એ છે કે આપણે માણસ છીએ એટલે દુનિયાના અનેક પ્રકારના પ્રાણીઓમાથી એક પ્રકારના પ્રાણી છીએ. સંભવ છે કે બધાથી ઉચ્ચ પ્રકારના આપણે પ્રાણી હોઈએ પણ એ નક્કી છે કે એ પ્રકાર અસંખ્યોમાથી એક છે

જો આપણે માણસ છીએ તો આપણુ વિચારવુ એ માણસ જેવા માણસનુ વિચારવાનુ છે એ બીજા કોઈના જેવુ નથી. આપણુ સત્ય આપણુ જ છે, અને બીજા કોઈ પ્રકારના પ્રાણીને માટે એ સત્ય, સત્ય નથી. એના માટે એ ખોટુ પણ થઈ જાય તો એમા શુ ખોટુ ?

આમ આપણે જાગૃત થઈએ કે જેને આપણે પ્રગતિ કહીને સંબોધીએ એ આપણી પોતાની જાતથી આગળ નથી વધતી. એ શરૂથી અંત સુધી આપણી પર લાગુ પડે છે આપણાથી ભિન્ન થઈને એ છે નહિ. આ અનંત અનાદિ, અપરિમિત વિશ્વમા બિચારા માણસનુ તે શુ ગજુ કે તે પ્રગતિ અને અગતિ વિશે ચોક્કસ પ્રકારનો અભિપ્રાય આપી શકે ? એટલા માટે શરૂઆતથી યાદ રાખીએ કે પ્રશ્નોની મર્યાદા માણસે સમજી લીધેલી પોતાની મર્યાદા સુધી છે.

પ્રગતિ શબ્દને બે બાજુ છે પ્ર+ગતિ, 'ગતિ' એમા મુખ્ય છે 'પ્ર' વિશેષણ છે પ્રગતિની પહેલી શરત છે ગતિ

ગતિ અનિવાર્ય છે, એટલે જીવનના અર્થમાં અનિવાર્ય છે એક ઘડી વીતી એટલે બીજી ઘડી આવી આપણે ઇચ્છીએ કે ન ઇચ્છીએ પણ એ ઘડી તો વીતી જવાની એ ઘડી ઘડીભરને માટે છે, એના પછી એ નથી, એના પછી જે છે એ ઘડી તો છે પણ બીજી આમ થતા છતા જે કાયમ રહીને ચાલે એનુ નામ છે 'ગતિ'

આપણી સમજને બે સ્વરૂપ છે – રૂપ ન્હી લઈએ કે રૂખ કહી લઈએં – એક 'હા', બીજુ 'ના

જેવી રીતે કોઈ પણ ત્રિકોણ ત્રણ લીટી વિના સભવિત નથી એવી રીતે કોઈ પણ જ્ઞાન વ્યક્ત કરવાને માટે 'હા' અથવા 'ના થી શરૂ થવુ જોઈએ આ 'હા' અને 'ના'ની એક સમાન લીટી ઉપર ત્રીજુ બિંદુ છે 'હુ' એ દરેક વાતમા ગર્ભિત હોય છે

જેવી રીતે માણસ જમણો ને ડાબા પોતાના બે પગ પર ચાલે છે, એવી રીતે જ બુદ્ધિ 'હા' ને 'ના' એ બે પગ પર ચાલે છે સ્વીકાર પણ જોઈએ નિષેધ પણ જોઈએ જેમ એક પગ સ્થિર હોય છે ત્યારે જ બીજો પગ ઊપડે છે તેમ જ નિષેધના સામર્થ્ય વિના સ્વીકૃતિ નિરર્થક છે અને સ્વીકૃતિરૂપી સ્વતંત્રતા વિના નિષેધ પ્રવચના માત્ર છે બનેના વિના ચાલવાનુ નથી હોતુ

'પ્રગતિ'મા 'પ્ર' એવી નિષેધની શક્તિનુ દ્યોતક છે એ નિષેધના આધાર પર એક પગ ટેકવીને બીજાને સ્વીકૃતિની તરફ ઉપાડે છે ત્યારે આપણે 'પ્રગતિ'–શીલ થઈએ છીએ.

આપણે કાળ અને દેશથી સકળાયેલા છીએ, એટલે તો આપણે છીએ આપણી વ્યક્તિગત સત્તાનો અર્થ જ પરિમિત સત્તા છે આપણી બુદ્ધિ એ આપણી છે, એથી અપરિમેય ન થઈ શકે પરિમિતનો ભાગ એથી પણ વધુ પરિમિત થશે એટલે ન આપણે કાળને સમગ્રતામા જાણી શકીએ, ન દેશને સમગ્રતામા જાણી શકીએ મનેને આપણે ખડિત કરીને એ ખડો દ્વારા જ ઓળખી શકીએ ગજ, માઈલ, ગાઉ, યોજન ના માપમા આપણો દેશ વહેચાયેલો છે માત્ર આકાશ આપણે માટે કાઈ નથી એને આપણે 'અસખ્ય' માઈલના અર્થમા સમજીએ છીએ, – ત્યારે થોડી ઘણી સમજ પડે છે ઘડીઓ વીતતી જાય છે – એ વીતતી જશે ન એને આદિ છે, ન અત છે એ જ અનત ઘડીઓ જ્યા આપસમા એક સત્તાદોરમાં પરોવાઈને એકતા સાધે છે એ છે કાળ એવી રીતે અસખ્ય યોજનોનો વિસ્તાર આપણી સામે છે, આપણી પાછળ છે, ઉપર છે, નીચે છે, ડાબી – જમણી બાજુ છે બધુ મિલાવીને જે આ શૂન્યાકાર અવકાશ છે એ છે આકાશ

આપણે પરિમિત છીએ – આકાશ અપરિમિત છે કાળ અપરિમિત છે આપણી ચેતનાનો સ્પર્શ, – એનુ જાગરણ, ઉત્તરોત્તર જેમ જેમ આ અપરિમેય તત્ત્વોના અવગાહનની તરફ વધતુ જાય તેમ તેમ માનવુ જોઈએ કે આપણે પ્રગતિ કરી રહ્યા છીએ

અનાદિ ઇતિહાસમાથી નીકળીને મનુષ્ય હમણા વીસમી સદીમા આવ્યો છે આ બધી યાત્રામા મનુષ્ય મનુષ્ય જ રહ્યો છે એ જ બે હાથ એ જ બે પગ પણ એ બદલાયો પણ છે અનત કાળમા જો કે એના ઇતિહાસના હજારો વર્ષ સાગરમા બુદ સમાન છે, તોપણ એ હજારો વર્ષ વ્યર્થ નથી ગયા માણસ કઈ ને કઈ મેળવતો આવ્યો છે, આપતો આવ્યો છે, જાણે અજાણે એ પ્રગતિ કરતો આવ્યો છે

જો એ પ્રગતિ નથી કરતો આવ્યો તો સવાલ એ થાય છે કે તો આપણે બધા આજે જ શા માટે ખતમ નથી થતા? કોનને માટે શા માટે જીવીએ છીએ? શા માટે આ બધુ ચાલી રહ્યું છે? જીવન શા માટે ચાલુ છે? આ 'શા માટે'ની પાછળ શુ કાઈ પણ નથી? શુ ભવિષ્ય સાવ ખોખલુ છે? ખોખલુ માનીએ, બધુ વ્યર્થ – નિરર્થક માનીએ તો જીવન એક પણ પગ ન ચાલે એથી કેમ કહી શકાય કે લખવાવાળો હુ અને વાચવાવાળા તમે જીવી ગયા

છીએ ? એટલે માનવું જ પડશે કે જો આપણે છીએ તો પ્રગતિ પણ છે વધુમા વધુ અનુભૂતિ-સંચય અને એની મારફત ઐક્ય-સંચયની તરફ આગળ વધતા જઈએ છીએ આપણે મૃત્યુ પામીએ છીએ તો સંતતિમા જીવીએ છીએ પરિવાર પૂરો થાય છે તો વંશ અને જાતિમા જીવીએ છીએ આવી રીતે નાના જાતિ અને રાષ્ટ્ર ઇતિહાસમા એક દિવસ ઉદય થઈને એક દિવસ અસ્ત પામી જાય છે, અને એની પછવાડે એની સંસ્કૃતિ, એનુ સાહિત્ય અને એની કલાના અવશેષો મૂકી જાય છે નાશ તો કદીય કોનો થતો નથી. કાળના આદિથી નિરંતર થઈ રહેલી પ્રગતિમા બધા એ પોતાનો નમ્ર ફાળો આપ્યે જાય છે

પણ, કોઈ કહેશે કે આ બધી શી વાત થઈ? જ્યારે જે થઈ રહ્યુ હોય એ જ પ્રગતિ, ત્યારે પ્રશ્ન શા માટે કે, 'પ્રગતિ શું છે?' ત્યારે શુ તમારુ એવુ કહેવાનુ છે કે પ્રગતિ ન કરીએ?

બેશક આ અમારુ કહેવાનુ નથી —કોઈ તેજસ્વી વ્યક્તિની એવી ઇચ્છા ન થાય કે પોતે નિષ્પ્રાણ બને. જો પોતે નિષ્પ્રાણ બને તો પ્રગતિ ન પણ કરી શકે પ્રગતિ સૃષ્ટિનો નિયમ છે નિયમ તો ન બદલી શકે— ચાહે તો એની સાથે ટક્કર લઈને માણસ પોતાની જાતને ખુશીથી ભાગી નાખે.

એ માટે, પ્રગતિનુ પહેલુ લક્ષણ છે મૃત્યુ પ્રત્યે નિર્ભયતા અને જીવન પ્રત્યે મુક્તિ — જીવનના તમામ પ્રકારના અનાજો પ્રત્યે પોતે પૂર્વગ્રહરહિત રહે અને મોતની તરફ હમેશા ઉદાસીન, બેફિકર રહે — પ્રગતિની આપણી પાસે આ પહેલી માગણી

એવી રીતે પ્રગતિનો પ્રશ્ન પણ, બેશક, અસંગત છે જેવી રીતે આપણે આપણી પીઠની તરફ ન ચાલી શકીએ એવી રીતે પ્રગતિની ઊલટી બાજુ ઇતિહાસ ન જઈ શકે

પણ તો પછી પ્રગતિનો પ્રશ્ન સંગત અને અનિવાર્ય કેમ બને છે? એટલા માટે કે માનવપ્રાણીથી પોતાની બુદ્ધિ સભાળી નથી સભાળી શકતી અને એ બુદ્ધિમાનની જ વિરુદ્ધ વિદ્રોહ કરાવે છે એટલે આપણે જાણીએ છીએ કે મનુષ્ય એક નથી, એ અસંખ્ય વ્યક્તિઓમા વહેંચાયેલો છે દરેક વ્યક્તિ પોતામા સમાયેલી છે એની બુદ્ધિ અલગ છે, એનુ હૃદય અલગ છે હૃદયથી એ 'પર'ને પ્રેમ કરે છે અથવા દ્વેષ પણ કરી લે છે (કેમકે દ્વેષ વિકૃત પ્રેમ છે) બુદ્ધિથી એ 'પર'ને સમજે છે, સમજાવે છે, તર્ક કરે છે જ્યા સુધી વ્યક્તિ છે ત્યા સુધી વિવેક છે, ત્યા સુધી પ્રશ્ન ભવિષ્ય અજ્ઞેય છે પણ આપણે વર્તમાનમા પરિપૂર્ણ નથી. આપણુ સ્વપ્ન, આપણી કલ્પના, આપણી બુદ્ધિ ભવિષ્યના એ ગર્ભમા પ્રવેશવાને આગળ વધે છે એને લીધે વિકલ્પ ઊભો થાય છે અને એથી માણસને પોતાના વિકાસમા સંકલ્પની આવશ્યકતા થાય છે જે વિકલ્પોની અનેકતામા ઐક્યનુ સ્થાપન કરે એનુ નામ સંકલ્પ

આ સંકલ્પના બળથી બળવાન બનેલ વ્યક્તિ ભવિષ્યની પ્રતીક્ષા જ નથી કરતો, એ ભવિષ્યનું નિર્માણ પણ કરે છે ભવિષ્ય અસંદિગ્ધ રૂપમા અજ્ઞેય છે પણ એ અજ્ઞેય ભવિષ્ય પણ આવા સંકલ્પસિદ્ધ પુરુષોના હાથમા કંઈક કંઈક આવી રહ્યુ છે એટલા માટે એ હાથમા આવી રહ્યુ છે કે એ પુરુષ ભવિષ્યના સબંધમા બિલકુલ નિરાગ્રહી દેખાય છે, ત્યારે એ પોતાના વિકલ્પોનો સ્વામી પણ છે એ સ્રષ્ટા છે, એ નિઃસંશય છે, નિઃશંક છે ને નિસ્વાર્થ છે એ ક્રમશ: પોતાની સાથે સૌનો પણ સ્વામી બનવાને મથતો રહે છે એ મૃત્યુને પણ જીતે છે

એને પ્રગતિશીલતાનુ બીજુ લક્ષણ માની લેવુ જોઈએ

હવે અહીં એવી વિવેકબુદ્ધિની વાત કરીએ જે બુદ્ધિની તુલા પર તત્ત્વોને તોળે છે ને ત્યારે શું સ્વીકારવુ અને શુ છોડી દેવુ એ નક્કી કરે છે.

એની વાત કરતા આપણે ઐતિહાસિક બુદ્ધિ (Historical sense)નો આશ્રય લેવો જોઈએ

જેમ ઉપર કહી ગયા તેમ આપણે આજમા (વર્તમાનમા) જ નથી જીવતા, કાલ પણ હતા અને પરમ દિવસ પણ હશું આપણે દેખીએ છે કે બને

કાલ ને આજની આજને આપણે નથ ટુકડામા (વિભાગમા) વહેચાયેની જોઈ શકીએ છીએ જોઈ શકીએ છીએ શુ, જોઈએ જ ઠીએ આપણે સભ્ય છીએ, ઘરમા ઘડિયાળ છે અને આપણે જાણીએ છીએ કે રાતમા ઘડિયાળમા જ્યારે બાર વાગ્યા હતા ત્યારે કાલ ખતમ થઈ ગઈ હતી અને આજ ગતમા જ્યારે એ ઘડિયાળમા બાર વાગશે ત્યારે આજ ખતમ થઈ જશે અને કાલ શરૂ થઈ જશે

આ બને કાલ અને ત્રીજી આ આજની – આ ત્રણેની ત્રણ સત્તાઓનો અસ્વીકાર કરવાની અમારી પ્રવૃત્તિ નથી એ જરૂરી પણ નથી પણ હુ તમને કલ્પના કરવાનુ કહુ છુ કે માનો કે આપણી પાસે ઘડિયાળ નથી. શનિ, રવિ, સોમ, વગેરે વારોની વાદ પણ આપણી પાસે નથી માનો કે સમયવિભક્તિની જરા પણ આવશ્યકતા આપણને નરહી – ત્યારે શુ આ ત્રણે દિવસો આપણને આપસમા એવી લડાઈમા પારોવાયેલા એવા બિલકુલ જુદા માલુમ નહિ પડે કે એ અવિભાજ્ય રૂપમા એકજ છે ' ને ખરેખરે એ વચમા અવિચ્છિન્ન કયા છે એટલે હુ કહુ છુ કે કાલ એક છે

અને વિચારીએ, એક દિવસ પણ શુ છે? ૨૪×૬૦×૬૦ સેકડોનુ એકીકરણ જ છે ને? પણ શુ બધી સેકડ અલગ અલગ છે અને દિવસ એનો સમૂહ (પૂર્ણવિરામ) છે? એવુ નથી દિવસની એક સ્વતત્ર સત્તા છે, સેકડ એની ૨૪×૬૦×૬૦ મા ખડની કલ્પનાસજ્ઞા માત્ર છે આની રીતે ત્રણે દિવસોની પણ એક અખડ સત્તા છે શનિ, રવિ, સોમ તો એ એકના જુદા જુદા કલ્પિત ભાગોનુ નામકરણ માત્ર છે

ઉપરના કથનથી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે, તે એ છે કે તમામ ગતિમા એક સગતિ છે જે તત્ત્વ આજ ને કાલના વચ્ચેની અપેક્ષા ગતિ છે એ એ બનેમા મધ્યવર્તી એકતાની અપેક્ષા સગતિ છે

ભૂતકાળનો હિસાબ અમારી પાસે નથી, ભવિષ્યનું જ્ઞાન પણ નથી અને વર્તમાન તો ક્ષણે ક્ષણે રગ બદલાવી રહ્યો છે, તોપણ, આપણે એક વાર જાણી લઈએ કે એ બધામા એક અખડતા છે–એક સગતિ છે

ભૂત વર્તમાનથી વિચ્છિન્ન નથી ને એ ભૂતકાળ ભવિષ્યથી પણ જુદો નથી આ બનેમા પરસ્પર વિરોધ છે એમ કલ્પીને ચાલવુ એ ઐતિહાસિક વિવેકશીલતા (Historical sense)થી વિરુદ્ધ છે

પક્ષોના સતુલનની વખતે એ વાત ભૂલવી નહિ જોઈએ કે ભૂતકાળના આધાર પર વર્તમાનને સમજવો જેવી રીતે બુદ્ધિમત્તા ને વિદ્વત્તાનુ ચિહ્ન કહેવાય છે તેવી રીતે વર્તમાનની સ્વીકૃતિના આધાર પર ભવિષ્યની નિર્માણ ધારણા બનાવવી એ વાસ્તવિક શિલ્પ-કૌશલ (કહેવાય) છે પ્રગતિ નિર્માણમા છે પ્રગતિ ભૂતના એવા અવગાહન ને ભવિષ્યના એવા આવાહનમા છે જેમાથી એનુ વર્તમાનની સાથે ઐક્ય વધુ મજબૂત બને. પ્રગતિ શીલ એ છે જે નિર્માતા છે ને નિર્માતા એ છે જેના મનમા એ ઐક્યની સ્વીકૃતિ છે કાળના પ્રવાહમા જે સગતિ નથી દેખતા, જે એ પ્રવાહના કાચ ઉપર ઊડતી લહરોના સઘર્ષમા ખોવાઈ જાય છે, જે એ સવર્ષને ધારણ કરવાવાળી અનવચ્છિન્ન એકતાને નથી દેખતા એ કેવી રીતે નિર્માતા થઈ શકે? નિર્માતા નહિ તો પછી એ પ્રગતિશીલ પણ કેવી રીતે?

ગતિ અનિવાર્ય છે એના ગર્ભમા એકતા અનિવાર્ય છે પ્રગતિ એકતાને અનુકૂળ જ થઈ શકે એમા પ્રતિકૂળતા ટકી જ ન શકે જેમ જોરદાર વહેણમા ઊછળીને થોડાક પાણીના કણો મોજથી ગમે એ દિશામા ઊડતા રહી શકે છે એવી રીતે ઇતિહાસની ગણનામા ન આવે એવી થોડીક કણિકાઓ બહેકીને અહીંતહીં જઈ શકે છે પણ ઇતિહાસના વહેણનો પ્રવાહ તો એક ને એક જ અદ્વિતીય છે ને એ અદ્વિતીય સ્વય ઇતિહાસમાથી સ્પષ્ટ છે પ્રગતિ એવી રીતે સહયોગિની થાય છે

ગતિનો શિકાર થવા એ પ્રગતિ નથી સાચી વસ્તુ આ છે (ગતિનો આ શિકાર થયો) જે પ્રગતિથી પ્રતિકૂળ છે સમયના ગભીર પ્રવાહની ઉપર વિનાસી આધુનિકતાની અસર પણ થાય છે આજે એનુ નામ આ વાદ હોય તો કાલ બીજો વાદ થઈ જાય પણ પ્રગતિના દેહ પર વાદ એવી રીતે હોઈ શકે જેમ માનવશરીર પર રૂવાટી પણ જેમ એ રૂવાટીમાં

માણસ નથી તેમ જ 'વાદો'માં પ્રગતિ નથી. પ્રગતિ ક્યારેક એ વાદોને સ્પર્શીને, ક્યારેક એની ઉપર થઈને, ને વધુ તો એની સાથેસાથ ચાલે છે.

વાદો ('ઇઝમો')ના માટે એક વાત યાદ રાખીએ જે લેખકે શરૂઆતમાં ઉદ્દામ ને મવાલ બાજુના પક્ષની કહેલી. એક ઇઝમ છે તો બીજો પણ છે. બીજો છે તો ત્રીજો પણ છે. આવી રીતે જેટલા માણસો એટલા એ અગણિત થઈ જશે તોપણ અંત નહિ આવે, કેમકે ત્યારે કોઈ ઇઝમનો લય નહિ થાય, સૌ પોતપોતાના ઇઝમોના સ્વામી હશે. પણ જ્યાં સુધી આ નથી થયું ત્યાં સુધી 'ઇઝમ'ના નામ પર જેટલી લડાઈ થઈ છે એ બધું મિથ્યાભિમાન છે.

પ્રગતિમાં વાદની કટ્ટરતા કોહાઈ જાય છે—જેમ પાણીમાં ઘાસ કોહાઈ જાય છે.

પ્રગતિ અંદરથી ઉત્પન્ન થાય છે અને બહાર વ્યક્ત થાય છે. શરૂઆતથી જ એને બહાર શોધવી અને સાબિત કરવી એ નિરર્થક છે, એવી ચેષ્ટા એ વાતની દ્યોતક છે કે આપણા મગજની અંદર જીવનનું વહેતું પાણી ક્યાંક બંધાઈ ગયું હોય.

અહીં સુધી આવ્યા પછી આપણે આપણી જાતને એક (શિખાઉ) જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થી જેવો પ્રશ્ન બનાવીને પૂછીએ કે છેવટે અહીંતહીંનું આ બધું તો થયું, પણ લેખક મહાશય, અમારે જાણવાનું તો એ છે ને કે પ્રગતિને માટે અમે શું કરીએ!

તો હું એવા (શિખાઉ) વિદ્યાર્થીને કહીશ કે ભાઈ, તું પોતે જ હવે નક્કી કરી લે કે પ્રગતિને માટે શું શું કરવું જોઈએ? તારા માટે જે કાર્ય પ્રગતિનું હશે એ કાર્ય તારા સિવાય બીજા કોઈને માટે એવી રીતે પ્રગતિનું નહિ પણ થઈ શકે. તું જે છે અને તું જ્યાં છે એ ન બીજો છે, ન ત્યાં બીજો છે. એથી દરેક પોતાનો સ્વધર્મ સમજશે, પોતાની મર્યાદા જોશે, પોતાની શક્તિ ઓળખશે ત્યારે પોતાનું પ્રગતિશીલ કર્તવ્ય મેળવવામાં મુશ્કેલી નહિ આવે.

આ જાતના કાપડનો કોટ પહેરું? આ ખાઉં? આ વાંચું? અમુક સભાનો સભ્ય થાઉં?—શું થાઉં? બંને આપસમાં ઝગડે છે એટલે પત્નીને છોડું કે માને? શેઠ એક વાત કરે છે ને મન બીજી વાત કરે છે એટલે શું ઘર છોડું કે નોકરી? વગેરે વગેરે પ્રશ્નોના જવાબ એ છે કે આ બધા પ્રસંગોમાં તમે જે કરો એ નિઃસંકોચ એ જ કરો. તમારી પ્રગતિશીલતા એટલા અંશ સુધી અતૂટ રહેશે જ્યાં સુધી તમે આત્મભોગ આપીને બીજા પ્રત્યે પ્રેમ દાખવશો એટલે કે બીજા ઉપર પ્રેમ કરતી વખતે ઓછામાં ઓછો પોતાને પ્રેમ કરતા હશો. આવું હોય તો બધું ઠીક છે.

એટલે આંગળી ઉપાડીને ગણતરી કરીને બતાવવું મુશ્કેલ છે કે અમુક કાર્ય પ્રગતિશીલ છે અને અમુક નહિ. હા, પ્રગતિશીલતાને ઓળખવાનાં લક્ષણો બતાવી શકાય ખરાં.

પ્રગતિશીલ વ્યક્તિ

૧ મૃત્યુનો ભય નથી રાખતો. એટલે એ એની આકાંક્ષા પણ નથી સેવતો.
૨ એ શેનોય ડર રાખ્યા વિના જીવે છે. દંભ ને ક્ષુદ્રતા એને એટલા માટે નથી સ્પર્શી શકતાં કે એના માટે એના મનમાં જરાયે જગ્યા જ ખાલી નથી. એ વિશ્વાસ ને સંકલ્પથી ભરેલો હોય છે. અલ્પપ્રાણ વ્યક્તિ જ ક્ષુદ્ર થઈ શકે છે.
૩ એ પોતાના નિશ્ચય ઉપર દૃઢ હોય છે પણ એને વ્યક્ત કરવામાં સંભાળ રાખે છે અને બીજાના નિર્ણયો પ્રત્યે આદરશીલ હોય છે. એ પોતાને કદી એટલો બધો સાચો નથી માનતો કે એ બીજાને ખોટો કહ્યા વિના ન રહી શકે. પોતાની જાત ઉપર કઠોર થયા પછી એની પાસે એટલી કઠોરતા બચતી જ નથી કે એ બીજા પ્રત્યે આદરે. એ પોતા પ્રત્યે નિર્મળ ને બધાના તરફ આર્દ્ર હોય છે.
૪ વિવાદ એને અપ્રિય હોય છે કારણ કે કર્મથી એને મુક્તિ નથી જોઈતી. બૌદ્ધિક વિવાદ કર્મના બોજમાંથી છૂટવાનું બહાનું હોય છે.
૫ યુદ્ધોના તરફ એ વિનયી ને અનિચ્છીઓ પ્રત્યે

શ્રદ્ધાળુ હોય છે ઘૃણાને જ એ ઘૃણા કરે છે

૬ એ એવું જ બોલે છે ને એવું જ આચરે છે જે એ જાણે છે, અને એ જાણે છે પોતે બધું નથી જાણતો બહુ ઓછું, બહુ જ ઓછું જાણે છે એટલા માટે એ સદા જિજ્ઞાસુ રહે છે

૭ એ ગભરાતો નથી, નથી ગુસ્સો કરતો, નથી જેમ તેમ બોલતો

૮ એ સામાન્ય માણસની માફક જીવે છે અને પોતાને સામાન્ય જ ગણતો હોય છે

વધુ લક્ષણો પણ ગણાવી શકાય, પણ આટલાય વધુ છે, કેમકે આ અચૂક છે

આજકાલ એક વસ્તુને સમજવામા કંઈક જરૂરત કરતા વધુ પદ્ધતિઓ પ્રચલિત થઈ છે અને એ વસ્તુનુ વિશ્લિષ્ટીકરણ નિ સદેહ બુદ્ધિનુ અસ્ત્ર પણ આ જ છે તોપણ જ્યા સુધી થઈ શકે ત્યા સુધી સશ્લિષ્ટીકરણની પ્રત્યે આપણુ ધ્યાન રહેવુ જોઈએ કેમકે વસ્તુનુ જ્ઞાન એ તો આપણી જાતનુ જ એક અગ છે એ પોતાના ઉપર છૂરી ચલાવીને પોતાને જ મારે છે આ રીતે એ પોતાને વધુ શુ સમજે? આજે હવાઈ જહાજ છે, રેડીઓ છે, તરેહ તરેહના યત્રો છે ઘેર બેઠા દુનિયાને જોઈ શકાય છે દસ હજાર માઈલ ઉપરની વાત એક ક્ષણમા જાણી શકીએ છીએ વગેરે

અગાઉ એક ઠેકાણાના તીર્થની યાત્રા કરવામા બળદગાડીને બે મહિના લાગી જતા હતા રસ્તામા ચોર-ડાકુનો ભય એ તો જુદો જીવવાનો પણ ભરો-સો નહોતો ત્યાં વળી રાજકારણની વાત કયાં કરવાની! સમાજની વાત કરીએ તો ગરીબના સૌ ભક્ષક હતા રક્ષક એમનો વિધાતા હતો જે એના પ્રત્યે ઘણુખરુ ઉદાસીન રહ્યો છે બસ, જેના હાથમા લાઠી હતી એની ભેગામા લક્ષ્મી પણ હતી, કીર્તિ પણ હતી

એમા માટે આપણો જમાનો સલામત છે આ વીજળીનો જમાનો છે આપણે બહુ પ્રગતિ કરી લીધી વગેરે આ જાતની વાતો જૂઠી તો બેશક નથી પણ સાચુ કહુ તો મનને બહુ તૃપ્તિ નથી આપતી તાજ-બીબીના રોજાથી અધિક સુદર ઈમારત આજ પણ નથી ગ્રીકની પ્રસ્તર મૂર્તિઓ આજ પણ સુદર આદર્શ છે અગર ઉપનિષદ-જ્ઞાન આજના માટે પણ અગાધ છે, અગર રામ ને કૃષ્ણ, ક્રાઈસ્ટ ને બુદ્ધ આજના માટે પણ વિસ્મય-પુરુષ છે ને એના જેવા આ કાળમા કોઈ નથી, તો એથી શુ એમ સિદ્ધ થયેલુ સમજાય કે ગયેલી અનેક સદીઓ કેવળ વ્યર્થ જ ગઈ છે અને વીસમી સદીમાં ગઈ પણ પ્રગતિ નથી થઈ?

એમ કહેવુ સાચુ નથી એને પહેલો દાવો પણ એટલો સાચો ન સમજાઈ જાય કે આપણે અતીતની શ્રદ્ધા ખોઈ દઈએ પ્રગતિ શુ છે? એની જેટલી ઊડી ચર્ચા આપણે કરીએ એટલી ઓછી છે પણ આ તો સૌથી પહેલુ આપણે જાણી લઈએ કે પ્રગતિ અનાદિ કાળના ઈતિહાસના ચરિતાર્થની એકતાથી વિરુદ્ધ નથી પ્રગતિ એવી ગતિ છે કે જે ઐતિહાસિક ચેતનાની સહયોગિની છે

જાગતા રે'જો×
[પહેલાં બે પ્રકરણો]

શ્રી. સોપાન

૧

ગોપાળભાઈ

છેલ્લાં આઠ વર્ષ થયાં એક પણ દિવસ ચૂક્યા વિના જેમની ઓસરીમાંથી સવારના ચાર વાગ્યે 'પ્રાતઃ સ્મરામિ હૃદિ સંસ્ફુરદાત્મતત્ત્વમ્'નો શાંત અને ગંભીર નાદ ઊઠતો હતો એ ગોપાળભાઈ ચાળીશ વર્ષની ઉમર સુધી તો શહેરમાં જ રહ્યા હતા. ઘણાં વર્ષો થયાં એમનામાં ધાર્મિક વૃત્તિ પ્રધાન હતી. કૉલેજનો અભ્યાસ છોડ્યા પછી એમનો લેખન-વાચનનો સ્વાધ્યાય ચાલુ રહ્યો હતો, એટલે એમનામાં અનુભવજ્ઞાનની સાથે કલ્પનાશક્તિ, બુદ્ધિશક્તિ અને હકીકતોનો ભંડાર હતો, અને દરરોજ વધતો જતો હતો. જગતના ધર્મોનો અને ઇતિહાસોનો એમને સારો અભ્યાસ હતો. પોતાની જાત ઉપર પ્રયોગો કરવામાં એમણે કચાશ નહોતી રાખી. એટલે એમનાં વાંચન અને વિચારો અનુભવની કસોટીએ ચડેલાં હતાં. ગોપાળભાઈની જુવાનીમાં એમ લાગતું હતું કે તેઓ ક્રાંતિકારી જુવાન થશે અને અનેક જૂનાં બંધનોને છેદી નાખશે. એમણે ઘણાં બંધનોને છેદ્યાં તો ખરાં, પણ એમના વિષે જે દાવાનળની શક્તિની આશા હતી તે ન ફળી. તેઓ વધુ ને વધુ શાંત, નમ્ર, સેવાપરાયણ અને પ્રભુપરાયણ થતા ગયા.

એમનું નાનપણ તેજસ્વી હતું. સામાન્ય માબાપને ત્યાં એ જન્મ્યા હતા પણ અભ્યાસમાં કે શેરીઓની રમતમાં બીજાં બાળકો કરતાં એ જુદા તરી આવતા. પહેલેથી જ એ સત્યનિષ્ઠ હતા જ, પણ કિશોરવયે એમનામાં નિર્ભયતા પણ સારી પેઠે આવી ગઈ હતી. શરીર તંદુરસ્ત અને કસરતી હતું. દેખાવ જુવાનીને અને માનવતાને શોભાવે એવો હતો. એમની વીસ વર્ષની ઉમર હતી ત્યારે દેશમાં બંગભંગની હિલચાલ ચાલતી હતી. ગુજરાત સુધી એ હિલચાલની અસર પહોંચી હતી. પણ આગળ પડતા માણસો સિવાય એ વિષે કોઈ જાણતું કે સમજતું નહોતું. ગોપાળભાઈ એ આગળ પડતા માણસોમાં હતા. એ દિવસોથી જ એમનામાં રાષ્ટ્રભાવ દાખલ થયો હતો અને ત્યાર પછી એ વધતો જ ગયો હતો. મહાયુદ્ધ વખતે તેઓ એક હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક હતા. પણ એમના મનમાં ત્યારે આ પ્રસંગનો લાભ લઈ હિંદને આઝાદ બનાવવાનાં સ્વપ્નો ઊડ્યાં હતાં. બંગાળના ક્રાંતિકારો પ્રત્યે એમને

× અંજલિ ગ્રંથમાળા તરફથી થોડા જ સમયમાં પ્રગટ થનાર પાંચમા વર્ષનું બીજું પુસ્તક —સં.

સહાનુભૂતિ અને આકર્ષણ હતાં અને ક્યારેક એમાં ભળી જવાની ઇચ્છાઓ પણ તેઓ સેવતા હતા. એ દિવસોમા એમને લોકમાન્યની નીતિ પ્રત્યે વધુ ખેંચાણ હતું. ગાંધીજીના આફ્રિકાના વિજયથી તેઓ અંજાયા હતા, પણ અહિંસાની શક્તિ ઉપર એમનો વિશ્વાસ નહોતો બેઠો. એમા જ્યારે ગાંધીજીએ મહાયુદ્ધ વખતે બ્રિટિશ સરકારને મદદ આપવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે એમના રોષનો પાર ન રહ્યો. એમને થયું કે આવા માણસો જ દેશની લડતને મારી નાખે છે.

પણ મહાયુદ્ધ પૂરું થયું અને હિંદુસ્તાનને એના હજારો સિપાહીઓના લોહી અને કરોડોની દોલતની કુરબાનીના બદલામા જ્યારે રોલેટ ઍક્ટની ભેટ મળી અને એ ભેટ શાંત લાગતા ગાંધીજીને વિનાશના રૂપમા જણાયા ત્યારે ગોપાળભાઈ ગાંધીજીના નામ ઉપર ગાંડા બન્યા. એમને થયું કે આ પુરુષ કંઈક અદ્‌ભુત શક્તિઓ ધરાવે છે અને પછી તો જલિયાંવાલાની કતલ થઈ અને ગાંધીજીએ અસહકારનો ઝંડો ફરકાવ્યો. ગોપાળભાઈ શાળાની નોકરી છોડીને એમા ઝૂકી પડ્યા. એમનામા સંઘરાયેલી ક્રાન્તિકારી ભાવનાને પૂરો માર્ગ મળ્યો. એમણે ગામે ગામ ઘૂમવા માંડ્યું અને બ્રિટિશ સલતનતની બદીઓ લોકોને સમજાવવા માંડી. આ દિવસોમા એમના મનમા હિંસા–અહિંસાના પ્રશ્નો પણ તોફાનની પેઠે ઊઠતા, પણ અંદરની શક્તિને પૂરો માર્ગ મળતો અને પ્રજા તરફથી યોગ્ય પ્રમાણમા એનો જવાબ પણ મળતો હતો એટલે હિંસાની ભાવના બહુ જોર નહોતી કરી શકતી. પણ એ અહિંસક તો નહોતા જ બન્યા. ગાંધીજીની પેઠે એમને કોઈ દિવસ એમ નહોતું થતું કે જનરલ ડાયરને સાપ કરડ્યો હોય તો એનું ઝેર હું ચૂસી લઉં.

૧૯૨૦–૨૧ની લડત વખતે ગોપાળભાઈ ૩૦–૩૨ વર્ષની વયના હતા. પરિણીત હતા. પોતાનાં પત્ની અને વૃદ્ધ માતપિતાના ભરણપોષણનો અને આશ્રયનો બોજો એમને માથે હતો. છતાં એમણે લડતમા ઝુકાવી દીધું. એમની ભાવનાઓ અત્યંત ઉગ્ર હતી. 'એક વર્ષમા સ્વરાજ'ની ઘોષણામા એમને અજબ વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો. એમના ભાષણોમા ગેરિબાલ્ડી, મેઝિની અને લેનિનની વાતો આવતી હતી. કોઈક વખત રાણા પ્રતાપ અને શિવાજીના શૌર્યને પણ તેઓ યાદ કરતા હતા. એમનો સંગાથ સાધી હતો, ત્યાં બુદ્ધ, મહાવીર કે નરસિંહ મહેતો પ્રેરણામૂર્તિ બનવા લાગ્યા. પણ એમના જીવનમા અચાનક પલટો આવ્યો. અસહકારયુદ્ધમા ગુજરાતમાંથી સરકારે જે માણસો પકડ્યા તેમા ગોપાળભાઈ પણ હતા. જેલનો એમને ભય નહોતો, મિત્રોને ખબર દોસ્ત બનાવવાની એમનામા શક્તિ હતી, પણ જેલની એ રીતે એમને ઊનાવી મૂક્યા. એમને જે વૉર્ડમા મૂકવામા આવ્યા હતા તે નાનકડા વૉર્ડમા એ એકલા જ હતા. ઉપર આકાશ, ખૂણિયામા લીમડા–સામે ખાવા ધાતી હોય એવી ભયંકર દીવાલ, આ બધું એમને ભયાનક લાગવા માંડ્યું. આ જેલને શાંતિપૂર્વક સહેવી એવો ગાંધીજીનો આદેશ હતો. ગોપાળભાઈના હૃદયમા ભારે મંથન જાગ્યું. એમણે તો જેલમા મારપીટની અને સખ્ત જુલમની આશા રાખેલી. એમની માનસિક તૈયારી ક્રાન્તિકારની કથાઓ વાંચીને થઈ હતી. અસહ્ય જુલમો સહેવાનું અને પોતાની બહાદુરીનું પારખું કરવાનું મળશે એવી એમને આશા હતી. પણ આ તો રડા મોત જેવી સ્થિતિ આવી પડી. એમનું ધમધમતું લોહી મંદ થવા લાગ્યું. કલ્પના અને ભાવનાના ઓઘ જાણે શમી જતા હોય એમ થવા લાગ્યું. ગોપાળભાઈને થયું કે પોતે અહીં નહિ જીવી શકે.

પણ એમની એ કલ્પના ખોટી હતી. એ પરિવર્તન અને એ ભીષણ તૈયારી તો ગોપાળભાઈના નવા જન્મની હતી. આરંભના ત્રણ મહિના એ ખૂબ મૂંઝાયા. ભરી ભરી પૃથ્વીમા પોતાને એકલો કરી મૂકનાર સત્તા સામે એમણે ઘણા દાંતિયા કર્યા, પણ ધીમે ધીમે એમની આંખોને નિરભ્ર આકાશ ગમવા લાગ્યું. કોઈ વખતે અહીંતહીં ઘૂમતા વાદળાઓ મિત્રો જેવા લાગવા માંડ્યા. શાંત અને સમાધિસ્થ લાગતા લીમડાઓ ચેતનમય જણાવા લાગ્યા. પછી તો પવનની લહેર કે લીમડાના પાંદડાનું હાલવું પણ એમને મધુર જણાવા લાગ્યું.

અને આ દિવસોમાં જ એમણે ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચવા માંડ્યાં. જેના વિચાર માત્રે પણ કંટાળો હતો અને જેની બધી ક્રિયામાં એમને જડતા લાગતી હતી એ ધર્મની હવે એમને લગની લાગી. જેલની દીવાલો વચ્ચે એક પરમ રહસ્ય એમણે શોધી કાઢ્યું કે આ વિશ્વકર્તાએ મહાન વિત્ત તો મારા અંતરમાં જ મૂક્યું છે. હું એકલો શેનો છું! એમણે ધર્મશાસ્ત્રોમાં ઠેર ઠેર જોયું કે, તને બહાર આનંદ નહિ મળે, ખાલી ફાંફાં મારીશ મા. તું પોતે જ આનંદસ્વરૂપ છે અને એમના થાકેલા હૃદયને અપૂર્વ શાંતિ જણાવા લાગી. પોતે આજ લગી જે વિચારો સેવ્યા હતા તે ભૂલભરેલા હતા એવું લાગવા માંડ્યું. એકાંત મીઠું લાગ્યું. ઓરડીના અંધારામાં પણ એમને સૌન્દર્ય જણાવા લાગ્યું.

બરાબર એક વર્ષ એ જેલમાં રહ્યા. આખી આંતરસૃષ્ટિ એમની પલટાઈ ગઈ. આજની મહત્ત્વની લાગતી કેટલીયે વસ્તુઓ ક્ષુદ્ર જણાવા લાગી. આજ એમ લાગતું હતું કે દુનિયામાં જે દેખાય છે એ જ સત્ય છે, હવે એમ લાગવા માંડ્યું કે દેખાય છે એમાં ઘણો તો ભાસ માત્ર છે, નથી દેખાતું એવું જ ઘણું સત્ય પડ્યું છે. આજ લગી એમને કર્મ-ક્રિયા ઉપર શ્રદ્ધા હતી, હવે સંકલ્પ ઉપર શ્રદ્ધા પ્રગટવા માંડી. એમને થયું કે સંકલ્પશક્તિ જ જગતના વિરુદ્ધ બળો સામે ઝૂઝવા માટે દુર્જેય શક્તિ છે. ગોપાળભાઈ ધીમે ધીમે આત્માનુરાગી બનતા ગયા.

એ જેલમાં ગયા ત્યારે એમની આંખમાં વીજળી હતી અને પગમાં એનો વેગ હતો. એ છૂટ્યા ત્યારે પાંપણો નમેલી હતી અને પગલાં ધીમાં પડતાં હતાં. એ ગયા ત્યારે યુદ્ધમાં જતા હોય એવો ઉત્સાહ અને તરવરાટ હતો, આવ્યા ત્યારે તપોવનમાં પ્રવેશ કરતા હોય એવી પ્રસન્ન મુદ્રા હતી.

જેલના દરવાજે એમને મળવા આવનાર, એમને જાણે આદર ન પામ્યા હોય! કેમ કે ત્યારે જેલનું એવું માહાત્મ્ય પણ હતું. જેલ એ તીર્થભૂમિ ગણાતી હતી અને એ જ એ આત્મશોધનનું સ્થાન મનાતું હતું.

ગોપાળભાઈ છૂટ્યા ત્યારે અસહકારનો જુવાળ ઓસરી ગયો હતો, અને ગાંધીજી પકડાઈને જેલમાં બેઠા હતા. લોકોમાં નિરાશા ભરી હતી અને નેતાઓમાં 'ગાંધીજીએ ભૂલ કરી' એવી ભાવના અને અકર્મણ્યતા ભરી હતી. ગોપાળભાઈને બહારની હવાનો સ્પર્શ થતાં પહેલાં તો એમની અંતરની શાંતિ ડોલી ઊઠી, પણ હવે એ સાધક બન્યા હતા એટલે એમણે તુરત જ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી લીધી.

બહાર આવ્યા પછી શું કરવું એ સવાલ એમને પેદા થયો. પણ થોડાક મહિના સુધી તો એઓ એક માર્ગ ગ્રહણ કરી શક્યા નહિ. એમણે એ થોડાક મહિના ગીતા, ઉપનિષદ અને આધુનિક યુગના ઋષિઓમાં રામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ અને રામતીર્થ વાંચવામાં ગાળ્યા. ગાંધીજીના જીવન-વિચારોનું પણ અધ્યયન કર્યું. આ અધ્યયન અને ચિંતન જેમ જેમ વધતું ગયું તેમ તેમ એમને લાગવા માંડ્યું કે 'મારી જાતની શુદ્ધિમાં જગતની શુદ્ધિ રહેલી છે, અને એ હું કરું તો એમાં જગતની સેવા સમાયેલી જ છે.'

આત્મશુદ્ધિ તો તેઓ કરી જ રહ્યા હતા, પણ એ ભાવના બળવાન થતાં તેઓ આશ્રમની [illegible]ના સત્યાગ્રહાશ્રમમાં જોડાયા, અને પોતાના કુટુંબને પણ સમજાવીને આશ્રમમાં દાખલ કર્યું. ગોપાળભાઈના જીવનનાં પ્રથમનાં ૩૦-૩૫ વર્ષો જાણે કે ક્યાંક ડૂબી ગયાં.

૨

આશ્રમના સાધક

આશ્રમમાં વ્રતધારીઓનો તોટો નહોતો. એમ પણ કહી શકાય કે વ્રતધારીઓનો જ આશ્રમ હતો. ગોપાળભાઈ એમાં દાખલ થતાં જ, હતા તે કરતાંયે ઉગ્ર વ્રતધારી બન્યા. એમનાં પત્નીને આ બધું રુચતું નહોતું, પરંતુ તેઓ ભારે પતિપરાયણ હતાં એટલે ખાસ વિરોધ વિના ગોપાળભાઈની તમામ ટેવોને વશ થતાં અને વ્રતોની આ દુનિયામાં તો એમને ધીરે ધીરે આનંદ [illegible]

એ દિવસોના આશ્રમમા રાજકીય વાતાવરણ નહિવત્ હતુ દેશમા પણ એ વાતાવરણ શમી ગયુ હતુ ગાધીજીના નવા વિચારો અને લોકમાનસની જૂની માન્યતાઓ વચ્ચે જાણે કે મથન ચાલી રહ્યુ હોય એવા એ શાન્ત અને ગભીર દિવસો હતા અંગ્રેજી અમલ પછી ભારતવર્ષની હવામાથી આધ્યાત્મિકતાને મટી નાખવાના જે વ્યવસ્થિત અને અવ્યવસ્થિત પ્રયત્નો થયા હતા તેનુ ફળ આ દેશમા દેખાવા લાગ્યુ હતુ પશ્ચિમમાથી ધસી આવતા વિચારો દેશના હૃદય ઉપર સારી પેઠે અસર કરતા હતા એ વિચારોનુ પ્રાબલ્ય હતુ એ દિવસોમા ગાધીજીનુ હિંદમા આગમન થયુ એટલે આધ્યાત્મિકતાને સાચી કે ખોટી રીતે વળગી રહેનારાઓ અને ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક બન્નેના વચ્ચે ઝોલા ખાનારાઓ ગાધીજી પ્રત્યે વધુ આકર્ષાયા હતા ગાધીજીની આધ્યાત્મિકતા જૂની પરપરાથી તદ્દન ભિન્ન પ્રકારની હતી પણ લોકોમા ત્યારે એ ધ્યાન ગયો નહોતો અને એવુ જ ગાધીજીની રાષ્ટ્રીયતા વિષે બન્યુ હતુ ૧૯૨૦ ૨૧ ના ભવ્ય દિવસોમા લોકોએ દેશભાવનાની જે વાતો કરી હતી તેમા ભારતના પ્રાચીન ગૌરવની અને પ્રતાપ શિવાજીસમા વીરોની બહુ વાતો આવતી મારા દેશ મારી જનની એમ બોલતા લોકો રોમાચ અનુભવતા અને ગર્વિત બનતા ત્યારે ગાધીજીને મન મારો દેશ એટલે મહાન વિશ્વનો નાનકડો પ્રદેશ જેમા કરોડો દુખીઓ પતિતો, ગુલામો વસે છે અને આત્મભાન ગુમાવવાના કારણે જગતની પ્રગતિને રૂંધી રહ્યા છે

—પણ એ દિવસો નવીન હતા નવા અવતારના હતા વિચારનો પ્રકાશ આખને મીઠો લાગે ને અજવાળુ આપે એવી રીતે આવ્યો હતો એટલે લોકોએ એ ઝીલ્યો હતો એમા આખને આજી દે કે બાળી નાખે એવી ઉગ્રતા હોત તો લોકોએ એનો વિરોધ કર્યો હોત અને વિરોધની તાકાત ન હોત તો આખ મીંચી દીધી હોત પણ આ પ્રકાશ તો અત્યત શીતળ હતો અને એનો સબધ આખ કરતા હૃદય સાથે વિશેષ હતો એટલે હૃદયના અંધારામા અથડાતા લાખો લોકોએ એ પ્રકાશને અપનાવ્યો હતો અને એ પ્રકાશ જ્યા દોરે ત્યા જવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો હતો

આશ્રમ એ પ્રકાશનુ પરમધામ હતુ થોડા જ વખતમા એ તીર્થધામ બન્યુ હતુ નવા ધર્મનો સૂર્યોદય ત્યા થયો હતો એટલે માત્ર ભક્તો જ નહિ પણ વિરોધીઓયે ત્યા આવતા હતા આશ્રમના મૂળમા આત્મશુદ્ધિની એટલે કે મોક્ષની ભાવના પડી હતી પરતુ ગાધીજી ત્યા બેસતા ત્યારે એ ભાવના જીવનના સમગ્ર ધર્મોની જ્યોત હોય એવી દેખાતી. વ્રત સયમ તો ત્યાના વાતાવરણમા જ હતા પણ માનવીના કુટુબ પ્રત્યેના સમાજ પ્રત્યેના, દેશ પ્રત્યેના ધર્મો શા છે તે પણ ત્યા જ જાણવાનુ મળતુ માનવી એ આ મહાન વિશ્વનુ એક અણુ છે અને એવા અનેક અણુઓનુ જ આ વિશ્વ છે એ રીતે માનવીની પામરતા અને મહત્તા ત્યા સ્વીકારાતી અને એક મહદ્ અણુ તરીકેની એની ફરજો પણ ત્યા એને શિખવાતી

પણ આ તો બધુ આશ્રમમા હતુ કારણ કે ગાધીજીમા હતુ ગાધીજી આશ્રમને પોતાના શુભનુ પ્રતિબિંબ કરવા મથતા હતા પરતુ આશ્રમમા હતા તે બધા શુદ્ધ સ્ફટિક નહોતા કે એ પ્રતિબિંબ ઝીલી જ શકે તેમ એ બધાના અતરમા એવી જ્યોત પણ નહોતી જાગી કે જીવનના સમગ્ર ધર્મોને એ જોઈ શકે એટલે ગાધીજીના મહાતેજનુ એકાદ કિરણ ઝીલી લઈ પોતાને જીવનમાર્ગ જડી ગયો છે એવી ભ્રમણા સેવનારાઓ પણ ત્યા ઠીક ઠીક પ્રમાણમા હતા એમને થતુ કે પોતે ગાધીજીના જીવનતાનને સમજી ગયા છે અને એ જ માર્ગે વિહરી રહ્યા છે આવો એક વર્ગ આધ્યાત્મિક લોકોનો હતો એમને મોટા મોટા રાજકીય આદોલનો ધમાલરૂપ લાગતા મહાન પ્રવૃત્તિઓ અભિમાન જનિત લાગતી હજારો અને લાખો લોકોના ટોળામા એમને આતરશક્તિનો અભાવ દેખાતો આશ્રમના આવા આધ્યાત્મિક વર્ગમા ગોપાળભાઈ દાખલ થઈ

ગયા. સ્પષ્ટ જ્ઞાનપૂર્વક નહિ પણ ધીમે ધીમે તેઓ એમાં ઊંડા ને ઊંડા ઊતરવા લાગ્યા.

ગોપાળભાઈને ક્યારેક પોતાનું પૂર્વજીવન યાદ આવી જતું. એમને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે એ જીવન ભ્રમણાનું હતું. પોતે રાષ્ટ્રભાવનામાં કેવા પાગલ બની જતા હતા એ વિચારે ક્યારેક હસી પડતા અને અંતે પોતાને સત્ય માર્ગ સૂઝી આવ્યો એથી સંતોષ પામતા. એમનો આખો દિવસ આધ્યાત્મસાધનામાં જ જતો હતો. ત્યાં માળા, તિલક કે પૂજા-ગાયત્રી જેવું નહોતું, પણ જે કાંઈ હતું તે એમને મન આત્મપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ હતું. સવારના ચાર વાગ્યા પહેલાં એ ઊઠી જતા અને ઊઠતાં જ જગન્નિયંતાને યાદ કરતા. સાબરમતીને કાંઠે સમૂહપ્રાર્થનામાં એ જતા, પણ ત્યાં એમને એટલી તૃપ્તિ ન મળતી જેટલી એકલા પ્રાર્થના કરવામાં મળતી. એકલા એકલા તેઓ ભજન બોલતા ત્યારે જાણે એઓ અનુભવ કરતા કે પરમાત્માની અને એમની વચ્ચે કશુંયે આવરણ નથી.

આશ્રમની બાહ્યપ્રવૃત્તિમાં રેંટિયો કેંદ્રસ્થાને હતો અને એમાં જેમ દેશનું દારિદ્ર્ય ફેડવાના ગુણનો સ્વીકાર થયો હતો તેમ એ મોક્ષનું સાધન પણ મનાયો હતો. જો કે ગાંધીજી તો જનકલ્યાણની પ્રત્યેક નિઃસ્વાર્થ પ્રવૃત્તિને-અને એવી પ્રવૃત્તિને જ-મોક્ષનું સાધન માનતા હતા, પણ જેમ સ્વરાજના ભૂખ્યાને ગાંધીજીનાં સત્ય-અહિંસા સુધી ઊંડે જવાની ઇચ્છા ન થતી તેમ મોક્ષ-ભૂખ્યાને જનકલ્યાણની પ્રવૃત્તિને સમજવાની ઇચ્છા ન થતી. અને આ બંને લોકો રેંટિયો ફેરવતા ને મનમાં જુદી જુદી આશાઓ સેવતા.

ગોપાળભાઈને રેંટિયો શાંતિદા નીવડ્યો હતો. તોફાન જ્યારે પ્રાર્થનાથી પણ ન શમતું ત્યારે તેઓ રેંટિયાનું શરણ લેતા અને મન અને શરીરના સંયુક્ત સામનાથી પેલા તોફાનને હટાવી દેતા. જેમ જેમ આવું બનતું ગયું તેમ તેમ એમનામાં રેંટિયા ઉપરની-શ્રદ્ધા વધતી અને થતું પણ એવું કે જેમ શ્રદ્ધા વધતી તેમ અનિષ્ટ સામે સામનો કરવાની રેંટિયાની શક્તિ પણ જાણે વધતી.

ગોપાળભાઈને સફાઈકામ તરફ ખાસ વૃત્તિ હતી. તેમાંયે મેલું સાફ કરવાની તેઓની વિશેષ ઇચ્છા રહેતી. એક વખત કોઈએ એમને પૂછેલું કે 'તમે જ્યારે ને ત્યારે આ કામ જ કેમ માગી લો છો?' મોં ઉપર પ્રસન્નતા લાવીને એમણે જવાબ આપ્યો, 'હું મારા આત્માનો મળ ધોતો હોઉં એવું મને ભાન થાય છે.' ફરી કોઈએ પૂછેલું, 'ગોપાળભાઈ, આ ગંદકી તમને અસહ્ય થાય છે માટે સાફ કરો છો?' ગોપાળભાઈએ જવાબ આપ્યો, 'ના, મારું અભિમાન અસહ્ય ન થઈ જાય એ માટે આ સાફ કરું છું.' આમ એમના પ્રત્યેક કર્મની પાછળ આત્મશુદ્ધિની-મોક્ષની-નિરહંકારની ભાવના હતી. અને એ ભાવના પ્રતિક્ષણે એટલી બળવાન બનતી જતી હતી કે ક્યારેક તો ગોપાળભાઈ દેહના આવરણથી અકળાઈ જતા અને આંખમાં આંસુ સાથે પરોઢિયે ચાર વાગે પોકારી ઊઠતા:

'अजहु न निकसे प्रान कठोर.'

સર્વ રોગોનું મનોકલ્પિત મૂળ

શ્રી. અશોક હર્ષ

'ઊર્મિ'ના ગયા અંકમાં શ્રી નરસિંહભાઈએ 'સર્વ રોગોનું મૂળ અને તેનો ઉપાય' લખી એક નવો 'ધડાકો' કર્યો છે. ધડાકો એટલા માટે કે ભડખોર મત તો કદી બૌદ્ધિક (rationalistic) ચિંતન ન કરી શકાય. છતાં તેઓ તો પોતાની એ ભડખોર બુદ્ધિનો બચાવ કરતા ઉપરથી શીખામણ આપે છે, કે ગુજરાતના જુવાનો પણ અવિચારના કાદવમાંથી મુક્ત થઈ તેમના જોડે સહમત થઈ સમાજ ઉપર ઉપકાર (?) કરે.

પણ સત્ય એ છે કે અવિચારને વરનારી બુદ્ધિ કદી સ્થિર થઈ જ શકતી નથી, એટલે એ રીતે ગુજરાતના જુવાનોને માર્ગ આપવાની જરૂર નહોતી. છતાં એમણે આપી છે, તો એ સામે એટલું આશ્વાસન તો રહે જ છે કે એમણે જાહેર કરેલા વિચારોને નથી સમાજશ્રેયાર્થી વૈજ્ઞાનિક ચિંતન પુષ્ટિ આપતું કે નથી જીવશાસ્ત્ર અથવા તો માનસશાસ્ત્ર. એટલે એમનું આખું લખાણ વ્યક્તિપ્રધાન મંતવ્ય બની રહે છે.

એટલું સારું છે કે એમણે આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન પ્રાણીજીવનના પ્રાકૃતિક ધર્મો માન્યા છે. અને છતાં દલીલ એ કરી છે કે અગ્નિમાં જેમ જેમ થોડું થોડું ઘી રેડીએ છીએ તેમ તેમ તે વધુ ભભૂકે છે, પણ એક સામટું જો રેડી દઈએ તો પોતાની મેળે શાંત પડી જાય છે, એ મુજબ કામનોતુપતાને સ્વચ્છંદતા આપી દેતાં એ આપમેળે શાંત પડી જાય. આ દલીલમાં કંઈ જ વજૂદ નથી. જેવું આહારનું છે તેવું જ કામનું છે. ભૂખ્યા રહેતા માણસ પાસે એ સંપૂર્ણ ધરાઈ રહે એટલું સર્વોત્તમ ભોજન મૂકીને આપણે ઇચ્છીએ કે એની ભૂખ હમેશાંને માટે મરી જાય, એવું આ અનૈસર્ગિક વિધાન છે. આહાર જેમ કામ પણ પ્રાણીશરીરની નૈમિત્તિક નહિ પણ નિત્યની પ્રક્રિયા છે.

વળી એ જ તર્કને લઈ આગળ વધીએ તો જેમ કામનોતુપતામાં તેમ મનુષ્યની બધી વૃત્તિઓમાં પણ પછી તેની કેમ સહાય ન લેવી? દાખલા તરીકે એક હિંસાખોર મનુષ્ય છે. એક જણની હિંસાથી એની જિઘાંસા શાંત નથી થતી તો પછી એ શાંત થાય ત્યાં સુધી એ ચાહે તેવો અનિયંત્રિત અત્યાચાર એને શા માટે ન ચલાવવા દેવો? એમાં એ તાર્કિક નીતિને જ સમર્થોગણે શું ખોટું છે? અને ઊલટું એથી એની જિઘાંસા ક્યારેક પણ શાંત પડવાનો સંભવ રહ્યો છે, જ્યારે દૈહિક પ્રકૃતિ અનુસાર એ રીતે કામશમન તો એક અસંભવિત વસ્તુ જ રહે છે.

નવાઈની વાત એ છે કે પશુજીવનનો મર્મ જાણ્યા વિના લગ્નમાં આવેલી વિકૃતિમાંથી પાછા વળવા માટે તેઓ પશુજીવન તરફ આંગળી ચીંધે છે એમના મતે પશુજીવન એટલે તો બિલકુલ સ્વચ્છંદી જીવન જ લાગે પણ વિજ્ઞાન એને માટે શું કહે છે તે જુઓ। 'પશુ, પક્ષી કે જન્તુસૃષ્ટિમાંથી જેઓ ઝડપથી દોડવા કે ઊડવા શક્તિમાન છે અને એ રીતે આહારોપાર્જનમાં સ્વતંત્ર છે તેમાં માદા નરથી સંવનન આદરે છે તે પછી તે મોસમ માટે કે અધિક લાગે આખી જિંદગી માટે તેનું સાયુજ્ય સ્વીકારી લે છે હિંસક જાતિની (carnivorous) માદાઓ પણ પોતાનો આહાર સ્વતંત્ર રીતે મેળવતી હોઈ હંમેશા એકાચારી (monogamous) સાયુજ્ય જ સ્વીકારે છે ' Outline of Rationalism

પૈસા જેવી જડ વસ્તુને લગ્ન જેવી જીવંત સંસ્થા સાથે સરખાવવામાં પણ એમણે બલિહારી કરી છે આ લગ્નસંસ્થાનું પ્રેરકબળ જે લૈંગિક વૃત્તિ તે માત્ર આંધળી ઊર્મિ નથી પણ એક ચિન્મય ક્રિયમાણતા (intellectual activity) છે એ વસ્તુ એમણે જાણી જોઈને જતી કરી લાગે છે અને એ માત્ર ઊર્મિપ્રધાન લૈંગિક વૃત્તિ તો, આલ્ડસ હક્સ્લેના શબ્દોમાં કહીએ તો, 'Like habit-forming drugs, habit-forming sex is evil because it compels the mind to identify itself with a physical sensation and prevents it from thinking of anything but its separate animal existence ' અને આ સત્ય એમણે માની લીધેલા રોગના ઉપચાર માટેની દલીલોમાં મનુષ્યમાં રહેલી પાશવવૃત્તિઓનું જ એમણે સ્વીકારેલું પ્રાબલ્ય દર્શાવી આપે છે

આજની સંસ્કૃતિ સ્ત્રીને પરવશ રાખીને જ નિર્માણ થયેલી છે એ પણ એમના મનમાં ખોટું ભૂત લાગ્યું છે આજ સુધીની બધી જ સંસ્કૃતિઓ લગ્નની સંસ્થાનું પાવિત્ર્ય સ્વીકારીને જ ઊભી થયેલી ને એ પાવિત્ર્યના લોપ સાથે જ, મુક્તવિહારના આગમન સાથે જ, એ સઘળીનો ધ્વંસ થયેલો ભાઈ-બહેનના મુક્તવિહાર પર ચાલેલી મિસરની સંસ્કૃતિથી માંડી વેશ્યાવૃત્તિ પર જ જીવી ગયેલા વિજયનગરના સામ્રાજ્યના ઇતિહાસના પાના એઓશ્રી ફેરવી જાય તો આ સત્ય નગ્ન સ્વરૂપે જણાઈ આવશે લૈંગિક વૃત્તિને જ સર્વસ્વ સ્વીકારી બેઠેલા સમાજસ્તરો Zoistic strata એ આજ સુધીમાં એકે સંસ્કૃતિ ઊભી કર્યાનું ઉદાહરણ તેઓ આપી શકશે ?

ડા જે ડી અનવિન નામના એક ચિંતકે 'Sex and Culture' નામનો એક શકવર્તી ગ્રંથ લખ્યો છે તેમાં સંસ્કૃતિના તેણે ચાર વર્ગો પાડ્યા છે Zoistic, manistic, deistic, rationalistic આમાં આપણે જોઈએ છીએ કે ઉપર ગણાવેલા વિષયપ્રધાન વર્ગને એણે સૌથી નિકૃષ્ટ કોટિમાં મૂક્યો છે સંસ્કૃતિના મૂળભૂત અંગોપાંગોની તુલના કરી એ એ નિશ્ચય પર આવ્યો છે કે સમાજનો જે સમૂહ વધુમાં વધુ સંયમશીલ હોય છે એ જ વધુમાં વધુ શક્તિશીલ હોય છે અને એના કહેવા પ્રમાણે તો માનવસમાજે શોધેલી સંયમની એ પવિત્ર અમાનત સામે બંડ ઉઠાવવાની તાકાત પણ માત્ર એવા સંયમશીલ માવિત્રોના સંતાનોમાં જ હોય છે પણ એ બંડખોર માવિત્રો તરફથી પોતે મેળવેલા વારસાને બદલે પોતાના નિજી સંતાનોને કેવો વારસો આપે છે ? આ રહ્યા અનવિનના જ શબ્દો ' Living as they do upon the capital of energy accumulated by a previous generation of monogamists, whose wives came to them as **virgines intactae,** they can make the best of both worlds during their own lifetime However it will be impossible for their children to go on making the best of both worlds '

વળી સ્ત્રીઓ તરફ આટલી બધી હમદર્દી એમને ઊભરાઈ પડી છે તો એમના યોજિત મુક્તવિહારમાં સ્ત્રીની લૈંગિક વૃત્તિનો શા માટે સહેજ પણ ઊહાપોહ નથી કર્યો ? એ મુક્તવિહારમાં સ્ત્રીઓની મનોદિશા

જાણ્યા વગર તેમને જકડી એ લગ્નસંસ્થાથી સ્વતંત્ર પ્રતીં અનેરાગ્યુ સ્વચ્છંદી આધિપત્ય નથી ? સ્ત્રીઓ એ માટે સમ્મત થવી જ જોઈએ એવો તો એમનો આગ્રહ નથી ને ? માનસશાસ્ત્રના તેઓ એક અભ્યાસી છે, તો એક પ્રખ્યાત માનસશાસ્ત્રીના શબ્દો જ તેમની સામે મૂકું, કે ' Virgin maidens, **contrary to the popular belief,** do not feel and need for sexual experience unless libido has been roused in her by accustoming her to sexual orgasm' સ્ત્રીઓના આ બાબત પરત્વેના માનસ અને મતવ્યની ઉપેક્ષા કરી, લગ્નની ધોંસરીમાંથી છોડાવવાના બહાને પુરુષોની વાસનાના બોજા તળે દબાવી દેવાની આ તરકીબ નથી ?

એટલે, હું તો એમનાથી વિરુદ્ધ પડીને લગ્નસંસ્થાને માનવજાતિને થયેલી મોટામાં મોટી નવાજેશ ગણું છું એ, બધા મતપંથોથી, નીતિની બેહૂદી વ્યાખ્યાઓથી પર છે અથવા સાચું કહીએ તો એમાં નીતિશુદ્ધિ ને સત્ત્વસંશુદ્ધિનું જે તત્ત્વ જળવાયું છે એને લઈને એ જ સર્વોત્તમ નીતિ છે

મનુષ્ય આજની કોટિને, જીવસૃષ્ટિની અધમ કોટિઓમાંથી જ વિકાસ સાધીને, પહોંચ્યો છે જીવનના આધારભૂત તત્ત્વો ઉપર એણે કાબૂ મેળવ્યો અને એ કાબૂનો ઉત્તરોત્તર વધારો એ જ તેની સુધારણાની, તેની સફળતાની ચાવી એ કાબૂએ જ ઈલેક્ટ્રિક ચકમકો ઘડતા એના હાથ મારફત આજના દગ્દગ્ધ નિર્માણો કરાવ્યા છે આમ જીવનનું સમધારણ એને મળતા જ એનામાં રહેલા અંતસ્રોતે આવિર્ભાવ શોધ્યો અને ધર્મ, નીતિ, કલા, સાહિત્ય, તત્ત્વાન્વેષણ—બધા તેના જ પરિણામો છે એ કાબૂએ એનામાં નવો જોમ આપ્યો છે—વિશેષ વિકાસનો, ક્રિયમાણતાનો, નવસર્જનનો, સહકારનો, સહાનુભૂતિનો

એ અંતસ્રોતનો આવિર્ભાવ તે પ્રગતિ માણસના દૈહિક વિકાસને જ્યાથી પાળ બંધાઈ છે ત્યાથી આ પ્રગતિ શરૂ થઈ છે માણસમાં આજે પેલો જડ જીવ વિગ્રહ ધીમેધીમે રૂપ લઈ રહ્યો છે પણ પ્રકૃતિ તો હમેશાં વિગ્રહપ્રિય છે, એટલે માણસની યુયુત્સા એણે મારી ન નાખતા તેનું ધીમે ધીમે રૂપાંતર કરવા માંડ્યું છે એથી આજે વિગ્રહ ચાલે છે તે વિચારોનો આકાંક્ષાઓનો, સિદ્ધાંતોનો ને આદર્શોનો છે

એ વિગ્રહ માણસના શ્રેય અર્થે જ છે અને એ વિગ્રહમાંથી જ શ્રેયાર્થી સમૂહનીતિ જન્મી છે જેનું લગ્નસંસ્થા એક પ્રબળ એકમ છે એ વિગ્રહ તે અસત્ય ઉપર સત્યનો વિજય છે, ક્ષર ઉપર અક્ષરનો વિજય છે, પાશવતા ઉપર માનવતાનો વિજય છે. માણસ ભલે ક્ષણભંગુર હોય પણ આ વિગ્રહ પ્રેરતી માનવતા શાશ્વતી છે, અને એટલે જ એ વિગ્રહને પ્રેરતી નીતિભાવનાયે શાશ્વતી છે, એટલું જ નહિ પણ સમગ્ર માનવનાથીયે ઉચ્ચસ્થ છે એટલે જ એની મર્યાદા ઓળંગનાર એને પોતાને ભોગે નહિ, પણ સારી માનવતાના ભોગે જ ઓળંગી શકે

અને આ નીતિ એ કંઈ એક બે સૈકાઓમાં માણસને હાથ ચડી ગયેલો કોઈ ક્ષોભકર સિદ્ધાંત નથી. સદીઓ નહિ પણ સહસ્રાવધિ વર્ષોની માણસની સ્વયંજાગૃત શોધની એ ઉપપત્તિ છે, અને એ સ્વયં-જાગૃત શોધ હોવાથી જ એમાં સ્વાર્થની છાટ કે નબળાઈનું સંગોપન નથી. આ ગુણવત્તા પર મોહી પડીને જ રેમન્ડ બ્રિફોલ્ટ તેના ' The making of Humnnity ' મા ચેતવણી કરે છે કે, ' The real standard by which the worth of the human world is to be truly computed is a morıl standard "

પણ આ નીતિ એટલે માત્ર શાસ્ત્રીય વાગ્જાળો નહિ એ નીતિ એટલે સમાજશરીરના સ્વાસ્થ્યને જરાય આંચ પહોંચવા ન દે એવું સંરક્ષણ, અથવા તો સમાજનું મૂળ કે જે વડે સમાજના સઘળા અંગોપાંગો પુષ્ટ ને સચેતન રહી શકે મુક્તવિહાર એવી બાંહેધરી આપી શકશે ? હરગિજ નહિ. એ મુક્તવિહારે તો 'સિવિલીઝેશન'ને 'સીફિલીઝેશન' બનાવવા માંડ્યું છે

વ્યક્તિ એ સમાજનું એક અંગ છે, એટલે સમાજની આબાદીમાં જ એનું શ્રેય રહેલું છે કોઈ

[અનુસંધાન માટે જુઓ પાનું ૨૮૪]

સ્વ. મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી

મૂળ લેખક—પ્રો. શ્રીનિવાસ નારાયણ બનહટ્ટી

અનુવાદક—શ્રી. ઊર્મિલા

આ ત્રણ વર્ષ હિંદી ભાષાને માટે ઘણાં કમનસીબીભરેલાં અને કસોટીનાં ગયાં. ત્રણ વર્ષ પહેલાં ભારતીય સાહિત્ય પરિષદની સ્થાપના થઈ. રાષ્ટ્રભાષા લેખે અખિલ ભારતમાં હિંદીનો પ્રચાર કરવા માટે યોજના ઘડવામાં આવી. તે મુજબ કામ પણ શરૂ થયું અને આ જ ત્રણ વર્ષોમાં હિંદીના ધુરંધર પંડિતો એક પછી એક કાલવશ થતા ગયા. હિંદીનું વાઙ્મયસાહિત્ય એમના જતાં નિષ્પ્રાણ અને દીન બની ગયું લાગે છે. પહેલો અને સૌથી મોટો ઘા પ્રેમચંદજીના અવસાનનો પડ્યો. એ પછી મુનશી અજમેરી, બાબુ જયશંકર 'પ્રસાદ', એમની પાછળ શ્રી રામદાસ ગૌડ અને હવે આચાર્ય મહાવીરપ્રસાદજીનો કોળિયો કાળ કરી ગયો છે. જો કે મહાવીરપ્રસાદજીએ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી સાહિત્યકારણમાંથી નિવૃત્તિ લીધી હતી તોપણ એમના અસ્તિત્વનો અપ્રત્યક્ષ આધાર હિંદી સાહિત્યસેવકોને દિલાસો આપવા બસ થતો હતો. એ જતાં તો પિતાની પાંખ ગુમાવી બેઠેલા બાળક જેવી સ્થિતિ હિંદી સાહિત્યની થઈ છે.

મહાવીરપ્રસાદજીને આધુનિક હિંદી ગદ્યના, ખડીબોલીની કાવ્યરચનાના અને એમ કેટલીયે બાબતોના પિતા માનવામાં આવે છે. પણ એમના સાહિત્યજીવનની શરૂઆત જોઈએ તો તે વીસમી સદીના પ્રારંભ કરતાં પહેલી નથી થઈ. એટલે આપણી (મરાઠી) ભાષાના તાત્યાસાહેબ કેળકર કરતાં એમની સાહિત્યસેવા કંઈ બહુ જૂની નથી. એમ જોતાંય તેઓ હિંદી ગદ્યના અને ખડીબોલીની કાવ્યરચનાના પિતા મનાય છે. હિંદી સાહિત્ય આટલું મોડું શરૂ થયું તેનું કારણ ત્યાં અંગ્રેજી કેળવણીની શરૂઆત મરાઠી કે બંગાળી પ્રાંતો કરતાં મોડી થઈ એ તત્ત્વાંશે નહિ ગણી શકાય, પરંતુ એ મોટા પ્રદેશમાં સાહિત્યનિર્માણ માટે કોઈ એક જ ચોક્કસ પ્રકારની ભાષા જનતા સમક્ષ તૈયાર નહોતી એ જ ખરું અને મોટું કારણ ગણી શકાય. મરાઠી ભાષા તો આજ પાંચસો વર્ષના વાપરથી વાઙ્મયના ઉપયોગ માટે પૂર્ણ રીતે ખેડાયેલી પડી છે. એ જ પ્રમાણે બંગાળી ભાષાનું. એટલે મહારાષ્ટ્રમાં કે બંગાળમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ આવતાં જ સુશિક્ષિતોને સ્વભાષામાં સાહિત્યનિર્માણ કરવાની ઇચ્છા થતાં સહજમાં તેઓ તેમ કરી શક્યા. એમને એ વિષયે મુશ્કેલી જેવું જણાયું જ નહિ. મરાઠીની વાત કરીએ તો ચિપળૂણકરને આપણે આધુનિક મરાઠી ગદ્યના સ્વામી માનીએ છીએ. પરંતુ આ ગદ્યસમ્રાટના લેખનો ૧૮૭૦ની સાલના અરસામાં શરૂ થયા. તે પહેલાં વીસ ચાલીસ

વર્ષમા મરાઠી ગદ્યના પાયક અને નાટક, સરદાર અને દરબાર—એવા તો કેટલાય થઈ ગયા. હિંદીની પૂર્વ પશ્ચિમમા આવો સહજ અને એકધારો પ્રવાહ જોવામા આવતો નથી. પશ્ચિમમા સતલજના પાણીથી પૂર્વમા ગંડકીના પાણી પર્યન્ત અને ઉત્તરે હિમાલયથી દક્ષિણમા સાતપૂડા પર્યંત પથરાયેલા આ અફાટ ભૂમિપ્રદેશની વિશાળ જનસખ્યા પામે સાહિત્યનિર્મિતી માટે વાપરી શકાય તેવી તૈયાર લોકભાષા કોઈ જ નહોતી. રાજસ્થાની (એમા વળી મારવાડી, મેવાડી, જયપુરી એવા પેટા ભાગ), માળવી, નેપાળી, બુંદેલખંડી, છત્તીસગઢી—એવી એવી બોલીઓ સયુક્ત પ્રાતની બહાર બોલાતી અને બોલાય છે. એમનો વાઙ્મય માટે આ પહેલા કદી પણ ઉપયોગ થયો નથી કારણ કે એમનો પ્રચાર ઘણા નાના ક્ષેત્રમા જ થવા પામ્યો છે અને એ પ્રમાણે લોકો પણ એટલા પછાત એટલે એમા સાહિત્યનિર્માણ કરવાનો પ્રશ્ન જ ઉદ્ભવેલો નહોતો. ખુદ સયુક્ત પ્રાતમા જ માત્ર ગ્રામ્યજનતાના મોમા જ રહી હોય તેવી ઘણીયે લોકબોલીઓ છે પરંતુ એ ઉપરાત સાહિત્યના સસ્કાર પામેલી પણ કેટલીક ભાષાઓનુ અસ્તિત્વ હતુ. મલિક મુહમ્મદ જાયસી, ગોસ્વામી શ્રી તુલસીદાસજી વગેરેની રચનાઓ યોગ્યતાએ ચડેલી અવધી, સુરદાસ કેશવદાસ વગેરેના કથનોથી પાવન બનેલી વ્રજભાષા અને મીર નાનક, દાદુ ઇત્યાદિએ વાપરીને શુદ્ધ કરેલી ખડીબોલી—આ ત્રણ ભાષાઓનો પોતાના વિચારોને વ્યક્ત કરવા સુશિક્ષિતો વ્યવહાર કરતા. આમાથી ખડીબોલીનુ જ એક સ્વરૂપ મુસલમાન કવિઓ આત્મસાત કરી સત્તરમી સદીથી વાઙ્મયનિર્માણ માટે ઉપયોગમા લેતા. આ ભાષાને 'હિંદી' એવુ જ નામ આપવામા આવે છે પરંતુ એમા ફારસી-અરબી શબ્દોનુ પ્રમાણ ઘણુ મોટુ હોવાથી અંગ્રેજી કેળવણીના ઉદય પછી સુશિક્ષિતોને એ રુચિકર અને સ્વીકાર્ય ન લાગી. આવી સ્થિતિમા વાઙ્મયનિર્મિતીના પહેલા તો ભાષાનિર્મિતીનો અને ભાષાનિશ્ચિતીનો પ્રશ્ન સુશિક્ષિતોએ ઉકેલવાનો હતો.

*　　*　　*

આ પ્રશ્નને ઉકેલવાનુ કામ ઓગણીસમા શતકના આરંભથી અંત સુધી ધીમી ગતિએ ચાલતુ રહ્યુ. આ જ કામ વીસમી સદીનો આરંભ થતા અત્યંત શ્રદ્ધા, દક્ષતા અને મક્કમ નિર્ધાર સાથે પંડિત મહાવીરપ્રસાદજીએ કરવા કમર કસી, અને ઉપર ઉલ્લેખાયેલા એવા વિશાળ પ્રદેશની એક માત્ર ભાષાનો પ્રશ્ન ઉકેલી નાખ્યો. આ સર્વ પ્રાતોના સુશિક્ષિત સમાજમા અને તે દ્વારા જનતામા, પોતાના વિચારોને પ્રગટ કરવાને સુયોગ્ય અને પ્રભાવશાળી એવુ સાધન એમણે કાયમ માટેનુ કરી આપ્યુ. મહાવીરપ્રસાદજીએ અનેક કામો કર્યાં તે બધામા મુખ્ય આ છે અને એ માટે જ સમસ્ત હિંદીભાષી જનતા એમની હમેશાની ઋણી રહેશે.

ભાષાના પ્રશ્ન-ઉકેલ માટે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઓગણીસમી સદીમા જ પ્રયત્નો શરૂ થયેલા. કલકત્તાના ફોર્ટ વિલિયમ કૉલેજના પ્રમુખ જ્હોન ગિલક્રાઈસ્ટના પ્રોત્સાહનથી ફારસીમિશ્ર ઉર્દૂ અને સસ્કૃતમિશ્ર હિંદી એવી બે ભાષા ગ્રંથનિર્માણમા બહાર આવવા માડી. ગિલક્રાઈસ્ટના આશ્રયથી લલ્લુલાલ અને સદલમિશ્ર એ બન્નેએ આધુનિક હિંદીનુ પૂર્વસ્વરૂપ ગણાતા જેને ખડીબોલી કહી શકાય તેવી સસ્કૃતનિષ્ઠ ખડીબોલીમા રચના કરવાની પ્રથમ શરૂઆત કરી. મુસલમાનોએ ખડીબોલી લઈ એને ફારસી-અરબી શબ્દોથી શણગારી એનુ ઉર્દૂ એવુ નામ પાડ્યુ અને તે મુસલમાની લિપિમા પ્રચલિત થઈ. લલ્લુલાલ જેવા હિંદુઓએ એ જ ખડીબોલીમા સસ્કૃત અને સસ્કૃતમાથી આવેલા શબ્દો ભરી કાઢી સાહિત્યની ભાષા લેખે એમા ગ્રંથો રચવા માડ્યા. આવી રીતે આધુનિક હિંદી ભાષાનો પાયો નખાયો હતો. આમા કોઈની જ પારકી ભાષાનો ઈરાદાપૂર્વક બહિષ્કાર કરવાની વૃત્તિ નહોતી. પરંપરા અને સંપ્રદાયની ભિન્નતાનુ એ સાહજિક પરિણામ હતુ. એનો મોટામા મોટો પુરાવો એ છે કે ઉર્દૂ કહેવાતી ભાષા કદી મુસલમાનોમા જ મર્યાદિત રહી નથી અને હજીયે નથી. મુસલમાની લિપિમા લખાતી ફારસી-મિશ્રિત ખડીબોલી સયુક્ત પ્રાતમા હિંદુઓ ભણતા જ આવ્યા

છે, અને હજી પણ ભણે છે ઉત્તરપ્રાંતીય કાયસ્થાની ઉર્દૂમાં કેટલુંય ઉચ્ચ કોટિનું વાઙ્મય લખાયું છે એથી ઊલટું કેટલાક મુસલમાનો પણ હિંદી (સંસ્કૃતમિશ્રિત ખડીબોલી) નો અભ્યાસ કરી હિંદીમાં વાઙ્મયનિર્માણ કરનારા થઈ ગયા છે મુસલમાન માટે શું કે હિંદુ માટે શું-વ્રજભાષા, અવધી અને ખડીબોલીમાંથી ખડી બોલી જ વાઙ્મય માટે યોગ્ય લાગી તેનું કારણ ખડી બોલીમાં એવા જ વિશિષ્ટ ગુણો છે તે હતો ખડીબોલી મૂળ દિલ્હી અને દિલ્હીના આસપાસના પ્રદેશની લોકભાષા છે મોગલ સામ્રાજ્યના સમયે આ નાના પ્રદેશની બહાર મોટા પ્રમાણમાં તેનો પ્રચાર થયો હિંદુસ્તાનના સર્વ મુસલમાનોએ તેને પોતાની કરી કાયસ્થ અને બીજા અમલદારોમાંના શિક્ષિતવર્ગોએ એમાં પ્રવીણતા મેળવી તેથી એકદર હિંદુસ્તાનની તે સર્વપ્રચલિત બજારભાષા બની ગઈ બીજા પ્રાંતમાં અને બીજી ભાષાઓમાંના શબ્દપ્રયોગ આત્મસાત્ કરી લેવાનો મોટો ગુણ તેમાં છે એનું વ્યાકરણ પણ સાવ સહેલું છે પ્રથમથી જ સાહિત્યના સત્કારો પણ આ ભાષાને લાગ્યા છે કબીર, દાદુ વગેરે સંતકવિઓએ પોતાને રચેલા ઉદ્ગારોમાં ખડીબોલીનો જ ઉપયોગ કર્યો હતો અમીર ખુશરુના સમયથી અર્થાત્ ઈ૦ ૧૩મી સદીથી મુસલમાનોએ તેને જ મુસલમાની પહેરવેશ આપીને 'હિંદી' એ નામ આપીને તેમાં જ પ્રચુર અને સુંદર કાવ્યો લખ્યાં હતાં તેવામાં ૧૯મી સદીમાં જેવો નવા પ્રકારનો વાઙ્મયનિર્માણનો પ્રશ્ન આવ્યો તેવો જ વ્રજ, અવધી વગેરે ભાષાને બાજુએ રાખીને ખડીબોલી જ વાઙ્મય-કેવળ ગદ્યના-માટે આગળ આવી તેમાં નવાઈ નથી

પરંતુ ૧૯મી સદીના પ્રારંભમાં કલકત્તાની ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના આશ્રય નીચે લલ્લુલાલ વગેરે પાસે સંસ્કૃતમય ખડીબોલીનું સ્વરૂપ નક્કી કરીને તેમાં વાઙ્મય માટે નિર્મિત કરવાનો જે પ્રયત્ન થયો તે કૃત્રિમ અને અયોગ્ય હતો જનસમાજની પ્રેરણા અને મર્મ તેની સાથે ન હતાં ખુદ મુસલમાનની રચના જૂની જૂની ભાષાના સંસ્કાર અને નવા ધાટના કૃત્રિમ બેઉ અને અસંબદ્ધ વિરુદ્ધ કલ્પનાઓના સંઘર્ષથી જાગી હતી બદલાયેલા કાળને અનુરૂપ આવા નવા વિચારોથી પ્રેરાઈને વાઙ્મયનિર્માણ કરવાની વૃત્તિ જાગૃત થઈ નહોતી

કાલાંતરે કલકત્તાના લોક ગાઝીપુર, પટણા અને બનારસ સુધી પહોંચ્યા અને સ્વયંભૂ પ્રેરણાથી બાબુ 'ભારતેન્દુ' હરિશ્ચંદ્ર, રાજા શિવપ્રસાદ સિતારે હિંદ, પં ગોવિંદનારાયણ મિશ્ર વગેરેએ આધુનિક હિંદી વાઙ્મયનો સાચો પાયો નાખ્યો

આમાંના 'ભારતેન્દુ' હરિશ્ચંદ્ર એક પરમ પ્રતિભાશાળી પુરુષ હતા બ્રહ્મદેવને જેમ 'સર્વલોકપિતામહ' કહેવાય છે તે પ્રમાણે આમને આધુનિક હિંદી વાઙ્મયના પિતામહ ગણવામાં હરકત નથી આમના અને વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળુણકરના ચરિત્રમાં કેટલીક બાબતોમાં વિલક્ષણ સામ્ય રહેલું છે બંને ૧૮૫૦માં જન્મ્યા અને નાની નાની ઉંમરે મરણ પામ્યા ચિપળુણકરની નિબંધમાળા પ્રમાણે ભારતેન્દુ બાબુએ 'હરિશ્ચંદ્રિકા' નામનું માસિક ચલાવ્યું ફરક એટલો જ કે ચિપળુણકરે ફક્ત ગદ્યમાં જ પ્રણયન કર્યું ત્યારે ભારતેન્દુએ ગદ્ય અને પદ્ય બંનેમાં પોતાની કલમ ચલાવી ભારતેન્દુએ ગદ્યમાં ખડીબોલીનો સ્વીકાર કરીને તેનું સ્વરૂપ પ્રૌઢ અને સર્વ પ્રકારના નવીન વિચારનો સ્વીકાર કરવાને સમર્થ બને એવું બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો તોપણ પદ્ય માટે નિરાગી અને કૃત્રિમ અલંકારથી ભરપૂર અને સ્વરમાધુર્યવાળી શૈલીએ સજાવેલી એવી વ્રજભાષા જ તેમણે પસંદ કરી. આ રીતે નવી વાઙ્મયનિર્મિતી માટે ભાષાનો જે પ્રશ્ન નડતો હતો તે એકે એક રાગે ઉકેલ્યો અને ત્યારથી હિંદી-વાઙ્મયનો પ્રવાહ મંદ ગતિએ ચાલવા લાગ્યો

પરંતુ આટલાથી નવી તર્કશક્તિનું નિરાકરણ થયું ન હતું એ પછી પણ બાકી રહેલ આનંદો અને મુશ્કેલીઓનું નિવારણ કરીને હિંદી વાઙ્મયના પ્રવાહને અપ્રતિહત ગતિએ વહાવવાને સમર્થ કરીને તેને ગંભીર, રુચિર અને વિપુલતા પ્રાપ્ત કરાવી

દેવાની સફળતાનું માન શ્રી મહાવીરપ્રસાદજીને ફાળે જાય છે. આ સફળતા તેમણે ક્યા સાધનોથી મેળવી તેનો વિચાર કરવો લાભદાયી થશે.

*

અયોધ્યા પ્રાંતમાં લખનૌની દક્ષિણે ગયબરેલી જિલ્લો છે. ત્યાં ભાગીરથીના કાંઠા પર દૌલતપુર નામે ગામડું છે. તેમાં એક કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણના કુળમાં સંવત ૧૯૨૧ (સન ૧૮૬૪)માં વૈશાખ મહિનામાં મહાવીરપ્રસાદનો જન્મ થયો.

તેમના નાનપણનું વૃત્તાંત મહાવીરપ્રસાદજીએ જ એક જગાએ વર્ણવેલું છે. તેમાંથી જ તેમની પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન વાચકોને સારી રીતે થાય છે.

"માસિક ૧૦ રૂપિયા મેળવનાર ખેડૂતનો છોકરો છું. ગામડાની ગામઠી શાળામાં થોડું ઉર્દૂ અને થોડું સંસ્કૃત શીખીને ૧૩મે વર્ષે ગયબરેલી શહેરની જિલ્લા હાઈસ્કૂલમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ માટે ગયો. રાયબરેલી અમારા ગામથી ૩૬ માઈલ દૂર હતું. ઘેરથી આટો ને દાળ બાંધીને જતો. દર મહિને બે આનાની ફી હતી. દાળમાં લોટના મૂઠિયા કરીને નાખી દેતો અને ભૂખ ભાંગતો. કારણ કે મને તે વખતે રોટલી કરતાં આવડતી ન હતી. એક વર્ષ ગમે તેમ કરીને કાઢી નાખ્યું. પછી પુરવા, ફતેહપુર અને ઉન્નાવની શાળાઓમાં ચાર વર્ષ કાઢ્યાં. કુટુંબની સ્થિતિ ખરાબ હોવાથી મારું શિક્ષણ અહીં જ સમાપ્ત થયું.

એક વર્ષ અજમેરમાં ૧૫ રૂપિયા માસિકથી નોકરી કરીને મુંબઈ મારા પિતા પાસે ગયો. ત્યાં તારનું કામ શીખીને જી. આઈ. પી. રેલવેમાં ૨૦ રૂપિયા માસિકથી તાર-માસ્તર થયો. તાર-માસ્તર થયા પછી રેલવેના બીજા ખાતાનું કામ શીખી લીધું. તેનું પરિણામ સારું જ આવ્યું. મારી પ્રગતિ થતી ગઈ. ત્યારથી મારે અરજીઓ કે વિનંતિઓ કરવાની જરૂર પડી નહિ."

મુંબઈ રહીને મહાવીરપ્રસાદજીએ મરાઠી અને ગુજરાતી શીખી લીધું. મરાઠી વાઙ્મયનો પ્રભાવ તેમના પર વિશેષ પડ્યો. મરાઠી ગદ્યની સુંદરતા અને ઓજસ, તેનું સુરેખ અને વ્યાકરણશુદ્ધ સ્વરૂપ વગેરે ગુણોની તેમના મન પર એવી છાપ પડી કે તે ગુણોને હિંદી ગદ્યમાં ઉતારવાની તેમના મનમાં દૃઢ ઇચ્છા જાગૃત થઈ.

મહાવીરપ્રસાદ તાર-માસ્તર તરીકે ખંડવા, હોશંગાબાદ, ઇટારસી વગેરે અનેક ઠેકાણે રહ્યા. તેમની પાયરી વધતી ગઈ અને તેઓ ટેલિગ્રાફ ઇન્સ્પેક્ટર બન્યા. ત્યારે ઇન્ડિયન મિડલૅન્ડ રેલવેનું મુખ્ય ઠેકાણું ઝાંસીમાં બન્યું. ઇટારસીથી માનપુર અને આગ્રાથી માણિકપુર એ સર્વ રેલવેના માર્ગ પર તાર-યંત્રની દેખરેખનું કામ એમની દ્વારા થતું. પરંતુ આટલા ઊંચા હોદ્દા પર ચડ્યા છતાંય નોકરીમાં તેમનું સંપૂર્ણ મન ન હતું અને સ્વાભિમાનથી જવલ્યમાન હતું. એક દિવસ કોઈ નજીવી બાબતમાં નવા આવેલા ડી. ટી. એસ. એ કંઈ અપમાન કર્યાના નિમિત્ત દ્વિવેદીજીએ પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપી દીધું. ૧૯૦૧માં આમ બન્યું.

એક બે વર્ષ મહાવીરપ્રસાદજી કોઈ પણ ઉદ્યોગ વિના શાંતિથી બેઠા હતા. ૧૯૦૩માં તેમને 'સરસ્વતી' માસિકના સંપાદનના કામના સ્વીકાર માટે વિનંતિ કરવામાં આવી અને તેમણે તે સ્વીકારી. અઢાર વર્ષ તેમણે સંપાદકનું કામ કર્યું. પછી વૃદ્ધાવસ્થાને લઈને અને અસ્વસ્થ તબિયતને અંગે તેઓ નિવૃત્ત થયા. આ અઢાર વર્ષો 'સરસ્વતી'ના સંપાદક તરીકે એમણે જે કામ કર્યું તેનો હિંદી સાહિત્ય પર એટલો પ્રભાવ પડ્યો કે હિંદી સાહિત્યમાં નવા પ્રાણનો સંચાર થયો. અનેક રીતે તેની શાખાઓ ખીલી. આધુનિક હિંદી વાઙ્મયના સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રેરક, નિયામક અને સંશોધક તરીકે તેમનું નામ અજરામર બન્યું છે. પંડિતજીના સંપાદનકાર્ય માટે સ્વર્ગવાસી પંડિત ગૌડે કહ્યું છે: "પંડિતજીના સંપાદનમાં 'સરસ્વતી'એ ખરેખર પોતાના નામનું સાર્થક કર્યું છે. હિંદીના ક્ષેત્રમાં એમણે પ્રૌઢ અને ઉન્નત વિશ્વવિદ્યાલય જેટલું કામ

કરી શકે તેટલુ મહાવીરપ્રસાદજીએ 'સરસ્વતી'નુ સપાદન કરીને કર્યું છે "

વિદ્વાન પ્રતિભાશાળી અને કર્તવ્યનિષ્ઠ સપાદક માત્ર પોતાના માસિક માટે જ ન હોય તો પોતાની ભાષાના વાઙ્મય માટે પણ શુ કરી શકે છે તેનુ જીવત ઉદાહરણ પ મહાવીરપ્રસાદ પોતે જ છે તે સાધારણ સપાદક નહોતા જાહેરાતથી લોકોની દૃષ્ટિ ખેચીને પોતાનુ સ્થાન નક્કી કરે તેવી તેમની સપાદકગીરી નહોતી 'સરસ્વતી'ના સપાદક થયા પહેલા એક વિદ્વાન લેખક, સમાલોચક અને કવિ તરીકેની સારી કીર્તિ એમણે મેળવી હતી ભાષાની શુદ્ધિ માટે અને શૈલીની સમુચિતતા માટેની તેમની પાસે કલ્પના તૈયાર હતી આવી પરિપક્વ અવસ્થામા તે સપાદક થયા બાદ તેમની બુદ્ધિ અને સતુલિત અનુભવના ફાયદા જલદીથી 'સરસ્વતી'ને અને 'સરસ્વતી' મારફત હિંદી ભાષાને મળ્યા

એ વખતે એટલે પડિતજીએ સપાદનકાર્ય હાથમા લીધુ તે સમયે હિંદી ભાષાની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ હતી એવડી વિશાળ હિંદી ભાષાની જનતા માટે દૈનિક પત્ર તો એક જ નીકળતુ હતુ સાપ્તાહિક નામ લેવા પૂરતા છ જ નીકળતા હતા પણ તેમાના ત્રણ તો કલકત્તાથી અને એક મુબઈથી નીકળતા સાગ જેવા એક બે માસિક નીકળીને બધ થયા હતા અને એક બે ચાલુ હતા તે સામાન્ય હતા એ વખતની હિંદી ભાષાની સ્થિતિ માટે ગમદાસજી ગૌડ લખે છે "એ દિવસોમા ઉર્દૂ પુસ્તકો ખૂબ છપાતા ને વચાતા. હિંદીમા બહુ જ ઓછા હતા સુપ્રસિદ્ધ સુધારક અને પ્રાચ્યવિદ્વાન ગ ય લાલા વૈજનાથજીને મે એ અરસામા એકવાર પૂછેલુ, 'આપ હિંદીમા સારુ લખી શકો છો તો ઉર્દૂમા જ કેમ લખો છો?' તેમણે ઉત્તર દીધો 'હિંદી પુસ્તકની કોઈ માગણી કરતુ નથી વિધવાવિવાહ પર મે હિંદીમા લખેલ પુસ્તકની પ્રતો એમની એમ જ પડી છે અને ઉર્દૂની ત્રીજી આવૃત્તિ નીકળી '"

આવી સ્થિતિમા ૧૯૦૦ (કે ૧૯૦૧)ની સાલમા 'સરસ્વતી' માસિક કાશીની નાગરીપ્રચારિણી સભાને આશ્રયે નીકળવુ શરૂ થયુ પહેલા ત્રણ વર્ષ તેનુ સપાદન નાગરીપ્રચારિણી સભાના સચાલક બાબુ શ્યામસુદરદાસે સભાળ્યુ, પરતુ માસિકની પ્રગતિ ઝાઝી નહોતી થતી પડિત દ્વિવેદી ચોથા વર્ષના સપાદક નિમાયા તે વર્ષે તેની ગ્રાહકસખ્યા ઘણી જ નીચે ગઈ હતી પડિતજીએ સપાદન સ્વીકાર્યું તે વર્ષના બધા અકોમા મળીને બહારના એક જ લેખકના લેખો સિવાય બીજા બધા લેખ પડિતજીના જ લખેલા હતા આમ કેમ? બહારના કોઈ લેખકનો લેખ આવ્યો ન હતો એ કારણે નહિ, પણ આવેલા લેખ પસદ પડે તેવા ન હતા અને જે બહુ થોડા પસદગીને પાત્ર હતા તેને સુધારવાની એટલી જરૂર હતી કે તે કરતા નવો જ લેખ લખવાનુ વધુ સગવડભર્યું હતુ એ કારણે

પડિતજીએ સખત પરિશ્રમ કરીને પોતાના માસિકને અને હિંદી ભાષાને આ સ્થિતિમાથી બહાર કાઢવા કોઈનો પણ લેખ સપૂર્ણ કાળજીથી વાચ્યા વિના તેઓ પસદ-ના પસદ કરતા નહિ. સાધારણ રીતે લેખ જો પસદ આવે તો તેને સુધારીને પોતાને ગમે તેવો બનાવ્યા સિવાય છાપતા હતા નહિ ભાષાની શુદ્ધતા, ચોકસાઈ, શૈલીની વિશિષ્ટતા, સ્પષ્ટતા વગેરે ગુણો માટે દ્વિવેદીજી ભારે કડક રહેતા આ સબધમા મોટા મોટા લેખકની ભૂલો થતી એ બતાવવા એમણે પોતાની સપાદકીય કારકિર્દીના બીજા વર્ષે "ભાષા અને વ્યાકરણ" નામક એક લેખ લખ્યો તે લેખથી ચારે બાજુ ખૂબ ખળભળાટ મચ્યો કેટલાય પ્રશ્નોત્તર, ગાલિપ્રદાન અને કટાક્ષો થયા તોપણ લેખનુ પરિણામ સારુ જ આવ્યુ લેખકો વ્યવસ્થિત ચોકસાઈથી ને સ્પષ્ટ ભાષામા હવે લખવા લાગ્યા

દ્વિવેદીજીની પહેલા ખડીબોલી જ હિંદી ગદ્ય માટે સર્વેએ સ્વીકારેલી હતી, છતા લેખકોમા લખાણોમા શિથિલતા અને અવ્યવસ્થિતપણુ ઘણુ હતુ કેટલાક રૂપોનો નિર્ણય થયો નહોતો દ્વિવેદીજીએ આ સ્થિતિ

તનમતીનખી દ્વિવેદીજી પોતે પોતાના લેખમાં જ ઉચ્ચતર ભાષાશૈલીનો આદર્શ લોકો પાસે મૂકતા, પરંતુ આ ઉપરાંત 'સરસ્વતી'મા આવનાર દરેક લેખની ભાષામા તેઓ પોતે જ પોતાની કલ્પનાનુસાર ભાષાશુદ્ધિ, દુરસ્તી કે સુધારા કરતા. તેથી 'સરસ્વતી'માના લેખોની ભાષા એક જાતની એક સચામાથી ઢાળી કાઢેલ હોય એમ દેખાતી. એને આ એક સરખી ઉજ્જ્વલ ભાષાશૈલીનુ પરિણામ વાચકો અને લેખકો પર જાદુ જેવુ થવા લાગ્યુ અને સઘળા પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ લેખકો દ્વિવેદીજીની શૈલીના અનુયાયી બન્યા. આજકાલના લેખકોમાના તરુણ લેખકોને છોડી દઈએ તો બાકીના ઘણાખરા પ્રામયશ લેખકો દ્વિવેદીજીની તાલીમ નીચે તૈયાર થયા છે અથવા એમની જ શૈલીની અસર નીચે આવેલા છે એમ કહી શકાય.

આવી રીતથી સરલ શુદ્ધ, સ્પષ્ટાર્થક અને નિયમબદ્ધ એવી ગદ્યશૈલીનો પ્રકાર દ્વિવેદીજીએ ચારે તરફ રૂઢ કર્યો પરંતુ અહીંથી જ તેમની કામગીરી [illegible]ી નહિ. જેઓ લખતા જ હતા તેમના લેખ સુધરતા જ પરંતુ જે લખતા નહોતા તેમને પણ [illegible] કર્યા એ જ તેમનુ ઘણુ મોટુ ગર્વ છે નવીન [illegible]ની એક સેના એમણે નિર્માણ કરી મહત્ત્વના ઉ[illegible]બોધ વિષય પર સુંદર લેખ લખી શકે કોઈ પણ માણસ તેમની નજરમા આવ્યો કે [illegible]રત જ તેને પકડ્યા સિવાય તેઓ રહેતા નહિ આ સબધી એક મજાભરી વાત રામદાસ ગૌડજીએ કહી છે રાયસાહેબ છોટેલાલજી (બાર્હસ્પત્ય)એ 'હિંદુસ્તાન રિવ્યુ'ના અંગ્રેજી માસિકમા વેદાંગ જ્યોતિષ પર અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ લેખ લખેલ હતો. દ્વિવેદીજીની નજરે તે પડતા જ તેઓ ખૂબ ખુશ થયા તેઓએ એક આશીર્વાદ આપતી સંસ્કૃતમા કવિતા રચીને 'બાર્હસ્પત્ય'ને મોકલી આપી. તે કવિતાએ બાર્હસ્પત્ય પર ધારેલી જ અસર કરી તેમના સુંદર સંશોધના[illegible]ક લખાયો 'સરસ્વતી'મા તરત આવતા શરૂ થઈ ગયા આવા ઉદાહરણોની આ લેખમા વધુ ઉલ્લેખ કરવાની શક્યતા નથી કારણ કે દ્વિવેદીજીએ નવા બનાવેલા, આગળ લાવેલા અને પ્રોત્સાહિત કરેલા લેખકોનો ઉલ્લેખ કરવો એટલે કે આધુનિક હિંદીના ઘણાખરા સર્વપ્રસિદ્ધ લેખકોની નામાવલિ ગણાવવા જેવુ થાય.

હિંદીનુ ગૌરવ વધાર્યા ઉપરાંત દ્વિવેદીજીએ એક બીજુ પણ કાર્ય કર્યુ અનેક સારા સારા લેખકો પહેલા ઉર્દૂમા જ પોતાનુ લેખન લખતા તેઓને હિંદીમા લખવાને તેમણે પ્રવૃત્ત કર્યા કેટલાક લેખકોના આવા ક્ષેત્રપરિવર્તનથી હિંદી વાઙ્મયને કેટલો લાભ થયો છે એ એક પ્રેમચંદજીના ઉદાહરણ પરથી એકદમ સમજવામા આવશે મુનશી ધનપતરાય ઉર્ફે પ્રેમચંદજી પણ પહેલા ઉર્દૂમા લખતા હતા હિંદીનુ ગૌરવ 'સરસ્વતી' માસિક ચલાવ્યા પછી 'સરસ્વતી'મા જ તે પોતાની હિંદી ભાષામા લઘુકથાઓ લખવા લાગ્યા તે વાત પ્રસિદ્ધ છે.

દ્વિવેદીજીનુ સંપાદનકાર્ય એટલુ પ્રભાવશાળી હતુ કે તેમના હાથ નીચે સંપાદનકાર્ય શીખીને અનેક ઉત્તમ સંપાદકો તૈયાર થયા કાનપુરના પ્રખ્યાત સાપ્તાહિક 'પ્રતાપ'ના સંપાદક હુતાત્મા ગણેશ શંકર વિદ્યાર્થી પં હરિભાઉ ઉપાધ્યાય પંડિત દેવી દત્ત શુક્લ શ્રી પદુમલાલ પન્નાલાલ બક્ષી ઇત્યાદિ અનેક યશસ્વી સંપાદકો દ્વિવેદીજીની જ તાલીમથી તૈયાર થયા છે.

દ્વિવેદીજી ઊંચ દરજ્જાના સમાલોચક અને ટીકાકાર હતા 'સરસ્વતી'નુ કામ હાથમા લીધા પછી તેનો 'પ્રથમસમાલોચક' વિભાગ ઘણો જ પ્રભાવશાળી બન્યો તેમની ટીકાઓમા ગોળ ગોળ ભાષા ન હોય નિર્ભય વૃત્તિ અને ગુણોની સાથે દોષો દેખાડવામા તેઓ ઓછા ન ઊતરતા એને આશાવત લેખકના હૃદયમા તો એમની ટીકાઓ ગભરામણ ઊભી કરતી તેમની સમાલોચનામા ભાષાની ને વ્યાકરણની 'ઝડતી' તો પહેલા આવે તેમની આવી સમાલોચનાની પદ્ધતિથી હિંદી વાઙ્મયને ઘણો ફાયદો થયો લેખકની શૈલી અને વિચાર વ્યક્ત કરવાની પદ્ધતિમા આથી ઘણા સુધારા થયા

અત્યાર સુધી ઉલ્લેખ કરેલ કામગીરીમાં સાધારણ રીતે ગદ્ય સમાવી જ છે કાવ્ય સંબંધી તેમની કામગીરી તેટલી જ, અગર તો વધુ મહાન, ગણાઈ છે દ્વિવેદીજી પોતે કવિ હતા 'સરસ્વતી'માં આવ્યા પહેલાં પણ તેમણે કેટલીક કવિતાઓ રચી હતી કાલીદાસના કુમારસંભવના પહેલા પાંચ સર્ગનું 'કુમારસંભવ સાર' નામથી કાવ્યનું રૂપાંતર તેમણે કર્યું હતું 'સરસ્વતી'માં આવ્યા પછી પણ તેમણે કવિતા લખી પરંતુ તેમણે પોતે કાવ્ય લખ્યાં તે એટલું મહત્ત્વનું નહોતું પણ તેમણે બીજા કવિઓ પાસે કવિતા લખાવરાવી ને કવિતાનો નવો પ્રભાવશાળી યુગ હિંદીમાં નિર્માણ કર્યો એ જ એમનું તે કરતાં કેટલું મહત્ત્વનું કામ છે! તેમણે નિર્માણ કરેલ નવીન યુગનું લક્ષણ એ હતું કે ખડીબોલીનો ગદ્ય પ્રમાણે કવિતામાં ઉપયોગ થવા લાગ્યો ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્રે ખડીબોલીને ગદ્યમાં પ્રતિષ્ઠિત કરી ને તેને મહાવીરપ્રસાદજીએ આગળ ચલાવીને ખડીબોલીમાં ગદ્ય વધુ વ્યવહાર, નિયમબદ્ધ અને સમર્થ બનાવ્યું પરંતુ વ્રજભાષામાં કવિતા લખવાનો રિવાજ પહેલેથી જ ચાલ્યો આવતો હતો તેને જ ભારતેન્દુએ માન્ય કર્યો હતો પં શ્રીધર પાઠકે આ રિવાજ તોડીને પોતાના કાવ્યની રચના ખડીબોલીમાં કરી દ્વિવેદીજીએ તેને અભિનંદન આપ્યાં કારણકે ગદ્ય પ્રમાણે જ કાવ્યો પણ ખડીબોલીમાં લખાવાં જોઈએ એવો એમનો આગ્રહ હતો ગદ્ય એક ભાષામાં ને કાવ્ય બીજી ભાષામાં એ રીત જ મૂળે કૃત્રિમ તેમાંય વ્રજભાષા અને તેમાંની કાવ્ય રચવાની પરંપરા તો ઘણી જ કૃત્રિમ અને જીવનવિમુખ બની હતી વ્રજભાષા લોકવ્યવહારમાંથી સાવ નષ્ટ થયેલી ભાષા છે તેના કાવ્યોની પરંપરા એટલે શાસ્ત્રોક્ત પ્રેમીઓની વાર્તા, તેની અવસ્થા, તેની અલંકારયુક્ત કલ્પનાઓના ભારી ભરચક ભરેલાં વર્ણન અને એવું જ બીજું, કાળની ગતિનું લક્ષણ ઓળખનાર, દેશોન્નતિની દિશામાં વાઙ્મયનું સુકાન વાળનાર દ્વિવેદીજી જેવા જીવનાભિમુખ મહાપુરુષ આવી કાવ્યપરંપરાને સાન્ત્વ સમજે તો તેમાં નવાઈ શું? શરૂઆતના જ થોડા અપવાદો બાદ કરતાં તેમણે પોતાની સર્વ કવિતા ખડીબોલીમાં જ લખી એટલું જ નહિ પણ ખડીબોલીમાં જ કાવ્ય લખનાર કવિસમુદાય એમણે નિર્માણ કર્યો દિગન્તવિખ્યાત કવિ શ્રી મૈથિલીશરણ ગુપ્તને દ્વિવેદીજીએ નિર્માણ કર્યા એમ કહી શકાય

આથી વિશેષ દ્વિવેદીજીની લોકોત્તર કામગીરીની બીજી સાક્ષી શી જોઈએ? પં રામચરિત ઉપાધ્યાય, પં. લોચનપ્રસાદ પાંડેય, પં રૂપનારાયણ પાંડેય, પં લક્ષ્મીધર બાજપેયી, ઠાકુર ગોપાલ શરણસિંહ, પં રામચંદ્ર શુક્લ, પં નાથુરામ શંકર શર્મા, મૈથિલીશરણના નાના ભાઈ શ્રી સિયારામશરણજી વગેરે અનેક ખડીબોલીમાં રચના કરનાર સુવિખ્યાત કવિઓ દ્વિવેદીજીના જ યુગમાં ઉદય પામ્યા તેઓની સ્વતંત્ર પ્રતિભા અને સ્વયંભૂ તેજ વિષે કોઈ પણ ના કહી શકે એમ નથી પરંતુ દ્વિવેદીજીની સહાય્ય અને પ્રોત્સાહન ન હોત તો આમાંના કેટલા કવિઓનો ઉદય થયો હોત તે શંકા છે દ્વિવેદીજી પોતે પ્રથમ દરજ્જાના કવિ નહોતા, પરંતુ ઘણા પ્રથમ દરજ્જાના કવિઓના નિર્માતા અને સંસ્કાર પૂરનાર હતા એટલે જ તેમનું સ્થાન તુલના ન કરી શકાય તેવું છે

દ્વિવેદીજીની કાવ્યરચના વિષે ઉપર ઉલ્લેખ કરેલો છે તેમનું ગદ્યલખાણ મોટે ભાગે નાના મોટા નિબંધના સ્વરૂપમાં છે 'હિંદી ભાષા અને સાહિત્ય' 'ભાષા અને વ્યાકરણ' 'હિંદી ભાષાની ઉત્પત્તિ' 'કાલીદાસની નિરંકુશતા, 'મિશ્રબંધુનું હિંદી નવરત્ન' વગેરે એમની વિશુદ્ધ લેખનશૈલી સ્પષ્ટ માર્મિક વિચારોના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના તરીકે દર્શાવી શકાય છે ઉપરાંત તેમણે અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ગ્રંથોના અનુવાદો પણ કર્યા છે, પરંતુ તેમનું પોતાનું લખાણ જ કાંઈ હિંદી વાઙ્મયને તેમણે દીધેલું મહાન દાન નથી સંપાદક લેખે તેમણે હિંદી સાહિત્યનું જે રીતે નિયમન અને સંશોધન કરી તેને ઉન્નતિમાન કર્યું

તેજ તેમનુ ખરુ નામ છે અને તે માટે જ હિંદી ભાષા તેમનુ ગુણગીત ગાય છે

દ્વિવેદીજી સપાદક તરીકે જેટલા ગૌરવને ઉડાવનાર હતા તેટલા જ નિસ્પૃહી અને સ્પષ્ટવક્તા હતા તેઓ આદર્શવાદી સપાદક હતા પોતાના સિદ્ધાત અને મત પાસે તે કોઈની પણ દરકાર ન કરતા 'સરસ્વતી'ના પહેલા કાળમા કે જે કાળમા એકાદ બી એ નો લેખ મળે તો સપાદકનુ મહા ભાગ્ય લેખાતુ એવા કાળમા, એક P H D એ પોતાનો લેખ દ્વિવેદીજીને મોકલી આપ્યો અને સાથે લખ્યુ, 'સુધારવાની જરૂર પડે તો આ લેખમા મહેરબાની કરીને ઉર્દૂ શબ્દ એકેય મૂકશો નહિ' દ્વિવેદીજીએ એ લેખ તુરત જ પાછો મોકલી આપ્યો અને લખ્યુ કે સપાદનના કાર્યમા હું કોઈની પણ કશી શરત માન્ય કરી શકતો નથી દ્વિવેદીજીની તેજસ્વિતાને ખુલ્લી થવાનો એક મોટો પ્રસગ તેમણે સપાદન કાર્ય હાથમા લીધા પછી થોડા જ વખતે આવ્યો હતો 'સરસ્વતી' માસિક કાશીની નાગરીપ્રચારિણી સભાના આશ્રયથી શરૂ થયુ હતુ તેના પ્રકાશનની જવાબદારી અને માલિકી માત્ર અલાહાબાદના ઇન્ડિયન પ્રેસના માલિક શ્રી ચિતામણિ ઘોષની જ હતી સભા મારફત જૂના હસ્તલિખિતોના સશોધન અને સગ્રહનુ કામ થતુ અને તેના કાર્યનો અહેવાલ સભા છાપીને પ્રસિદ્ધ કરતી ૧૯૦૧ના કાર્યનો અહેવાલ અગ્રેજી અને બીજા પત્રોને મોકલ્યો પણ 'સરસ્વતી'ને મોકલવામા આવ્યો ન હતો એટલે દ્વિવેદીજીએ પોતાના ખર્ચે મગાવીને તેની સમાલોચના 'સરસ્વતી'મા કરી સમાલોચના નિયમ પ્રમાણે સ્પષ્ટ ઉક્તિવાળી હતી એટલે કેટલીક ભૂલો પણ તેમણે બતાવી હતી આથી સભાના સચાલકો ગુસ્સે થયા અને એ સમાલોચનાનુ ખડન કરનાર પત્રો શ્રી ચિતામણિ ઘોષને લખ્યા તેથી દ્વિવેદીજીએ 'સભા અને સરસ્વતી'ના મથાળા વાળો એક સણસણાટીભર્યો લેખ લખ્યો તેથી સભાના અધિકારીઓ વચ્ચે ખળભળાટ મચ્યો અને મડળની બેઠક ભરાઈ ને તુરત જ સભાનો આશ્રય માસિક ઉપરથી ઉઠાવી લેવાનુ ઠરાવ્યુ ઘોષ બાબુએ એ જાણ્યુ કે તુરત જ તેમણે તે અકનુ મુખપૃષ્ઠ કે જે પર 'નાગરીપ્રચારિણી સભાના અનુમોદનથી સ્થાપિત' લખેલ હતુ તે રદ કર્યું ને બીજુ મુખપૃષ્ઠ છાપીને અક પ્રસિદ્ધ કર્યો આ દુઃખદાયક ઘટના પર દ્વિવેદીજીએ 'અનુમોદનનો અત' નામનો હૃદયસ્પર્શી લેખ લખ્યો તોપણ પોતાનો સપાદકીય અધિકાર બજાવવાના સિદ્ધાતમા તેઓ જરી પણ પાછા પડ્યા નહિ

આ પ્રસગથી દ્વિવેદીજી અને નાગરીપ્રચારિણી સભાના પરસ્પર પ્રત્યે મન ખાટા થઈ ગયા પરતુ જે સભા સાથે તેમને આટલો વિરોધ થયો હતો તેજ નાગરીપ્રચારિણી સભાએ ૧૯૩૨ની સાલમા તેમને માનપત્ર આપીને તેમનુ સન્માન કર્યું, એટલુ જ નહિ પણ ૧૯૩૩મા તેમને સિત્તેર વર્ષ પૂરાં થતા હોઈ તે સમયને અનુલક્ષીને એક અભિનદનગ્રથ તૈયાર કરી તેમને અર્પણ કરવાની યોજના કરી એ યોજનાને અનુસરીને બાબુ શ્યામ સુદરદાસ અને રાયકૃષ્ણદાસના સપાદકપણા નીચે એક ભવ્ય અને આતર્બાહ્ય સુદર ગ્રથ તૈયાર કરીને એ સમારભમા એમને અર્પણ કરવામા આવ્યો

જે સભાએ પહેલાનો ટટો ભૂલી જઈને તેને બદલે ગુણગ્રાહકતા બતાવી તે સભા ઉપર દ્વિવેદીજીએ અનેક રીતના ઉપકાર કર્યા છે પોતાનો મોટો ગ્રથ સગ્રહ સભાને અર્પણ કરવા ઉપરાત પણ મોટુ નાણુ આપ્યુ છે આ સિવાય સાહિત્યિક મહત્ત્વના એક અમૂલ્ય સગ્રહનુ તેમણે સભાને દાન કર્યું એ ગ્રથ એટલે તેમણે 'સરસ્વતી'મા છાપેલ અનેક લેખકોના હસ્તલિખિત લેખો

આ હસ્તલિખિતના લેખોમા દ્વિવેદીજીએ પોતાના હાથે કરેલા સુધારા અને સશોધનો વિદ્યમાન હોવાથી તેનુ એક પ્રકારનુ અપૂર્વ મહત્ત્વ છે એ દેખિતુ છે સભા અને દ્વિવેદીજી વચ્ચેનો આ સબધનો પ્રસગ જોઈએ એટલે હિંદી સાહિત્ય આજ કોના ગુણોના બળથી ઝડપી ગતિએ આગળ જાય છે તેની ખબર પડે છે ગુણગ્રાહકતા, નિષ્પક્ષપણુ અને પ્રેમ એ ગુણોના જોર પર જ હિંદી ભાષા અને હિંદી સાહિત્ય ભારતવર્ષમા પ્રચાર પામ્યુ છે આ બોધ હિંદી સાહિત્યના ક્ષેત્ર તરફ લક્ષ કરતા આપણા મનમા ઠસ્યા વિના રહેશે નહિ

દ્વિવેદીજીને માન-સન્માન આપવામાં પણ હિંદી-ભાષી જગતે મણા રાખી નથી. ૧૯૩૪ સાલમાં પ્રયાગમાં 'દ્વિવેદી-સંમેલન' નામનું એક સાહિત્યિકોનું સંમેલન ભરવામાં આવેલ હતું. હિંદી સાહિત્ય-સંમેલનનું પ્રમુખપદ લેવાની પણ તેમને કેટલાંક વર્ષથી વિનંતિ કરવામાં આવતી પરંતુ નાદુરસ્ત તબિયતને બહાને (કેટલેક અંશે એ વિનયને ખાતર જ હશે) તેમણે તે છેવટ સુધી નકાર્યું.

પોતાના આયુષ્યના છેલ્લા દિવસોમાં તેઓ પોતાને ગામ દૌલતપુરમાં વડીલોએ ઉત્પન્ન કરેલ ખેતીની સાનિધ્યમાં રહ્યા. ગંગાના કાંઠા પર જ તેમના પોતાના જ આંબા હતા, એટલે ત્યાં રહીને ઝાડની દેખરેખ રાખતાં રાખતાં ત્યાંનાં મધુર ફળનું સેવન કરવાનું તેમને ઘણું સારું લાગતું. તેમની પત્ની તેઓ ૪૬ વર્ષના થયા ત્યારે ગુજરી જતાં તેઓ વાનપ્રસ્થ અવસ્થા ભોગવવા લાગ્યા હતા. તેમને પોતાનું સંતાન નહોતું તોપણ પોતાની બહેનનાં છોકરાં તેમનાં પોતાનાં જ માનીને તેમણે પાળ્યાં ને મોટાં કર્યાં. તેઓ ઘણા ઉદાર હતા. પોતાનાં આત્મજનોને યોગ્ય સમયે મદદ કરતા તે તો દેખાતું, ઉપરાંત સાર્વજનિક સંસ્થાને મદદ કરવામાં તેમનો હાથ તૈયાર જ રહેતો. નાગરી પ્રચારિણી સભાને આપેલ અમૂલ્ય ધનનો ઉલ્લેખ ઉપર જ કર્યો છે-એ ઉપરાંત બનારસ હિંદુ વિદ્યાપીઠને પણ કેટલાક હજાર રૂપિયા-પોતે સંગ્રહેલા પૈસાનો મોટો ભાગ-તેમણે આપ્યા. આવા આ મહાપુરુષ ૧૯૩૮ની ૨૧ મી ડિસેંબરે લાંબા વખતની નરમ પ્રકૃતિને લઈને સ્વર્ગવાસી થયા. તેમના મૃત્યુથી હિંદીભાષીજનતા જગતપિતા ગુમાવ્યાનું દુઃખ અનુભવે છે.

સ્થિતિભેદ

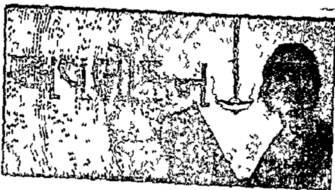
: અજની :

લીલમ ઉરના કયારા લસતાં,
રૂપેરીપ અમીરસ ઝરતાં,
ડાળે ડાળ કુંજન કીલ્લીલતાં,
જીવનવનને ઘાટ !

*

મરુભૂમિ શાં ધોમધખારા,
આશા-વીણુ અંતર અંધારા,
હાડ કોરતી સૂના લ્હારા,
જીવનરણને વાટ

'ભારદ્વાજ'

સાનમાં સમજતું' (સ્ત્રી આરોગ્ય) ભાગ પહેલો નેપથ્ય ગ્રંથમાળા, મણકો પહેલો પૃષ્ઠ ૧૦૧ કિંમત પાંચ આના લેખક અને પ્રકાશક શ્રી ડાહ્યાભાઈ હરગોવિંદ જાની, વઢવાણ શહેર

આ નાનકડા પુસ્તકમા સ્ત્રીઓના શારીરિક માનસિક આરોગ્યસુધારણા માટેનું જ્ઞાન તથા ઉપાયો બતાવવામાં આવેલા છે કન્યાના બાળઉછેરથી માંડીને **લગ્નજ્ઞાન, દાંપત્ય, કામશાસ્ત્ર, સુપ્રજનન સંતતિ નિયમન, મધુરું માતૃપદ** ગૈમાર ભૃત્ય વગેરે નારી જીવનના અનેક વિષયો આરોગ્યશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર તથા વૈદ્યવિદ્યાને અનુસરીને ઘણા જ સંક્ષિપ્તમા પરંતુ ઉપયોગી થઈ પડે એવી રીતે ચર્ચવામા આવ્યા છે

આ ગ્રંથ દરેક યુવક યુવતીએ અને ખાસ કરીને માતાપિતા થવાની અભિલાષા રાખનારા દંપતીએ અવશ્ય વાચવો જોઈએ

આપણા સમાજમા સ્ત્રીઓના આરોગ્યની જે દુર્દશા અને પાયમાલી થઈ રહ્યા છે તે ખરેખર ભયંકર છે એના દર્શનથી સહૃદય લેખકના અંતઃકરણમા થયેલી વેદના આ ગ્રંથમાળાના જન્મનું કારણ છે તે એની વિશિષ્ટતા છે

કોઈ પણ પ્રાંત કે કોમની ઉન્નતિની પાગશીશી એની સ્ત્રીઓનું આરોગ્ય છે ગુજરાતની (સમગ્ર ભારતવર્ષની શા માટે નહિ ?) સ્ત્રીઓનું આરોગ્ય ઉવેખાતું મરશે, એના શરીરને વળગેલી વ્યાધિઓ એના મનને દૂભવતી આધિઓ અને તેના વાતાવરણમા ઊભી કરેની ઉપાધિઓના ત્રિવિધ તાપમાથી એ તાપસીઓને—એ બાપડીઓને—જ્યારે આપણે છોડાવીશુ ત્યારે જ—ત્યાર પહેલા તો હરગિજ નહિ—આપણી ઉન્નતિની ઉષા ઊઘડવાની

લેખક આ વિષયના ઊંડા અભ્યાસી છે તેમનુ વિશાળ વાચન, વિદ્વત્તા અને બહુશ્રુતપણુ એમા સ્પષ્ટ દેખાય છે વળી સમર્થ તત્ત્વચિંતકો, વિચારકો, સાક્ષરો અને કવિઓના સ્થળે સ્થળે અવતરણો આપીને ચોપડીની સુંદરતા તેમ જ ઉપયોગીતા વધાર્યા છે

પ્રકરણોના આરંભમા ઘણે ઠેકાણે રસિક ચોકડાઓ આપી વિષયને સરલ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે નારીને નારાયણી બનાવવી હોય તો જ્યારે જીવનને સાત પુટ ચડે ત્યારે બને. એ ક્યા ક્યા ? સ્નેહ, સદ્ભાવ, સન્માન સેવા, સત્કાર, સ્વાર્પણ અને સૌહાર્દ એ ચોકઠું તો પુસ્તકમા જ વાચક જોઈ શકશે સ્ત્રી રત્ની સંસારના પહેલ પાડ્યા વિના ક્યાથી ઝગઝશે ?

નારીને નીરોગી અને બળવાન બનાવવા માટે કન્યાના જન્મથી જ મજબૂત પાયો નખાવો જોઈએ, એટલે એની તૈયારી ગર્ભાધાન પૂર્વેથી જ માતાપિતાએ કરવાની હોય છે એ માટેનુ જરૂરી જ્ઞાન આમા અપાયુ છે સગર્ભાવસ્થાનો માતાનો ખોરાક, રહેણી કરણી કન્યાનો બાળઉછેર, એને આપવાનુ વાતાવરણ ગર્ભિણીના, સુવાવડીના બાળકોના સામાન્ય રોગો અને તેના સાદા ઉપાયો સંક્ષિપ્તમા પણ સાદી સમજણ મળવા પૂરતા સારી રીતે ચર્ચવામા આવેલા છે

'યૌવનને આરે' અને 'પ્રફુલ્લ પત્નીત્વ' એ પ્રકરણોમા જાતીય પ્રશ્નો પણ દક્ષતામા છેડ્યા છે.

'મધુરા માતૃત્વ'નું પ્રકરણ સગર્ભા–માતા થવા ઇચ્છનાર સ્ત્રીએ અવશ્ય મનન કરવા લાયક છે એમાં બતાવેલા નિયમોના પાલનથી પોતે ઘણા રોગોમાથી બચી ભાવી બાળકની તંદુરસ્તી બગડતી અટકાવી શકશે

કેટલાક ચોકાવનાર આકડાઓ ઉપરથી સ્ત્રીઓના શરીરની ભયાનક દુર્દશાનો ખ્યાલ આવી શકે છે

"આપણી માતાઓ સુવાવડના ખાટલામા દર હજારે આડત્રીશ ને દર કયાંક ત્રણ મરે છે" પૃ ૬૦

, પ્રસુતિના દર્દ સિવાય બીજા દર્દો કેવડો મોટો ભોગ લેતા હશે એ વિચારવા જેવું છે

આમાથી બચવાનો તદ્દન સહેલો અને સરતો નૈસર્ગિક ઉપાય બતાવ્યો છે તે જ જો શરૂ કરીએ તોપણ કેટલો નાશ અટકાવી શકાય ? " પૂરતો (સંપૂર્ણ પોષણકારક તત્ત્વોથી ભરપૂર પ્રાણતત્ત્વદાયક) ખોરાક, હવા, ઉજાસ, પ્રસન્નતા, અને સર્જનાનંદ, સ્નેહ, આનંદ અને આરામ મળ્યો એટલે સઘળું આવી ગયું "

ખોરાક, પોષણ અને પ્રજનન વિષયમા પણ ઠીક અજવાળું પાડયુ છે

"જે માતાના લોહીમા અમ્લતા–ખટાશ–(એસીડીટી)નો ભાગ વિશેષ હોય છે તેને છોકરીઓ અવતરે છે અને એ અમ્લતા ટળી–પ્રતિઅમ્લતા–અલ્કલતા આવ્યે છોકરાઓ જન્મે છે એમ વિજ્ઞાને હમણા જ શોધ્યુ છે આપણી માતાઓના ખોરાકમા દૂધ, છાશ, લીંબુ, લીલી ભાજી, ફળ, શાક, મેવો વગેરે કઈક અંશે ઉમેરાય તો અમ્લતાનો દોષ ટળે" **પાનું ૫૩**

આપણા ખોરાકમા અમ્લત્વ વધારનાર ચીજોનો વપરાશ ઘણો થાય છે એને પરિણામે તો સમાજમા પહેલા કરતા કન્યાપ્રસવનું પ્રમાણ નહિ વધ્યુ હોય ?

ખોરાક અને પોષણના સબંધમા પણ સાદી અને જાણવા જેવી હકીકત આપેલી છે

"ઈંટ, માટી, કોલસો, ભૂતડો વગેરે ખાવા સ્ત્રીઓ લલચાય છે આ એમને ફળ, દૂધ, શાકભાજી, દૂધ કે છાશ વગેરેના અભાવે પૂરતા ને જોઈતા ચેતન ક્ષારો (Organic salts) નથી મળતા એમ સૂચવે છે" પાનું ૮૧

માટી ખાવાથી થયેલો પાડુ ટાળવા માટે મડૂર કે લોહાર જેવી દવાઓ ખાવા કરતા ખોરાકનુ પરિવર્તન કરવાની ખાસ જરૂર હોય છે

પુસ્તક એકદમ સરસ હોવા છતા જરૂરી વિષયો બહુ જ ટૂંકાણમા હોવાથી અપૂર્ણતા લાગ્યા વગર રહેતી નથી ક્યાંક ક્યાંક તો અસ્પષ્ટ ભાષાદોષને લીધે ગોટાળામા પણ પડી જવાય છે દાખલા તરીકે પાનુ ૧૦૪ 'થોરના ડીંડલામાથી બાળામૃત બને છે એ કરે છે' કયો થોર ? અને ડીંડલુ કે ફીડલુ (ફીડવુ)? પુસ્તક બહુ જ ઉતાવળે લખાયુ હોય એમ લાગે છે ફરી તપાસી આવા અસ્પષ્ટતા, પુનરુક્તિ અને વિરોધોની અસંગતિ વગેરે દોષો ટાળી નાખવા જોઈએ

પણ લેખક સાનમા સમજાવે છે માટે એમ બન્યુ હશે ? ભવિષ્યના કથનમા વધારે વિગતથી સમજાવશે એવી આશા રાખીએ

રોગનિવારણ માટે આપેલા પ્રયોગો પણ છૂટા છવાયા છે, એટલુ જ નહિ પણ ખાસ જરૂરી એવું દવા દેવાનુ પ્રમાણ–માત્રા–ડોઝ પણ લખ્યુ નથી. ૧૦૪મે પાને 'શિશુસુધા ' બાળકની ઉમર પરત્વે કેટલુ આપવુ ? વળી તેમા પડતા ટંકણ, ધાવાણ વગેરે ફુલાવીને શુદ્ધ કર્યા પછી વાપરવુ જોઈએ એ સમજ પણ આપી નથી

બાલચાતુર્ભદ્ર અને પચભદ્ર બને એક જ કે જુદા જુદા ? પચભદ્રનો પ્રયોગ આપ્યો છે ત્યાર ચાતુર્ભદ્ર રહી ગયુ છે આવા ગોટાળા તો ઘણા માલૂમ પડે છે

બાલચાતુર્ભદ્રચૂર્ણ જેવી અત્યુપયોગી ગુણકારી અને સાદી દવાનુ ફક્ત નામ જ આપ્યુ છે, પરંતુ એનો નુસખો લખ્યો નથી. નહિ તો ઘણા બાળકોના તાવ, ઉધરસ, ઝાડા વગેરે રોગો ઘરે બેઠા એના સેવનથી મટાડી શકાય એવો તે સાદો સસ્તો અને ચમત્કારિક પ્રયોગ છે

૫૦મે પાને સ્ત્રીઓના શ્વેતપ્રદર, રક્તપ્રદર, પીડિતાર્તવ વગેરે રોગોના ઉપાય તરીકે બેર,

અશોક, કુંવાર, લોદર, આસંધ, કેસર (નાગકેસર ?) હરડે એવી ઔષધિઓનો ફક્ત ઉલ્લેખ જ કરેલો છે એના સાદા અને સસ્તા ઘણા ઘરગથ્થુ પ્રયોગો બતાવી શકાત

એમાંથી બનતી પેટંટ દવાઓ તો ગરીબ સમાજને મોંઘી પડે

સ્ત્રીઓ અને બાળકોના સર્વસાધારણ રોગોના નિવારણ માટે વૈદ્ય શ્રી અમૃતલાલ પટ્ટણીકૃત 'સ્ત્રીરોગચિકિત્સા', શાસ્ત્રી શ્રી દુર્ગાશંકર કૃત 'બાળકોનો વૈદ્ય,' અને વૈદ્ય શ્રી બાપાલાલ કૃત 'ઘરગથ્થુ વૈદક' એ પુસ્તકો સરલ અને સુબોધ શૈલીએ જણાવ્યા છે એનું અનુસરણ કરવું જોઈએ, તો જ સામાન્ય જનવર્ગ એનો બરાબર લાભ ઉઠાવી શકે

સ્ત્રીઓના ગર્ભાશય અને યોનિમાર્ગના રોગોને માટે કેટલાક નૈસર્ગિક ઉપાયો પણ બતાવેલા છે ઉપરાંત 'આર્તવામૃત' તથા ગુહ્યભાગમાં વાપરવા માટે પોટલી ઇત્યાદિ આયુર્વેદિક સફળ ઉપચારો પણ આપેલા છે

ફુંશ–યોનિમાર્જન કરવાની પણ ભલામણ કરી છે એમાં વાપરવા માટે બનાવેલ મોરથુથુ જેવી ઝેરી દવાનું બે આનીભાર પ્રમાણ ઘણું વધારે ગણાય જસતના ફૂલ (ઝીંક સલ્ફેઈટ ?) અર્ધો તોલો અઢી શેર પાણીમાં નાખી શકાય ? કે તેથી ઓછું ? આ બધી પ્રક્રિયામાં જો પ્રમાણ અને વિશુદ્ધિકરણ ન જળવાય તો નુકસાન થવા સંભવ છે આ વિધિ એના જાણકારને હાથે જ થવી જોઈએ

પાનું ૧૦૨ 'ધાપાણ (ચિરોડી)' એમ કહ્યું છે એ બરાબર નથી, એ બન્ને વસ્તુઓ જુદી છે ધાપાણનું બીજું નામ ગૌદંતી અથવા 'જીપ્સમ' છે અને આયુર્વેદિક મતાનુસાર તે ગંધકનો ઉપરસ છે

દવાઓના પ્રયોગો વિગતથી સમજાય તેવી રીતે આપવા જોઈએ, નહિ તો હાનિ થવાનો સંભવ રહે છે એમ કરીને પણ કહેવાનું ખાસ થાય છે

અલબત્ત પરિશિષ્ટમાં બીજા થોડાએક સાદા પ્રયોગો બતાવ્યા છે અને જરૂરી વિગત લેખકને પુછાવી જોવાનું પણ કહ્યું છે

આ ચોપડીમાં દરેક પ્રકરણમાંથી જીવનમાં ઉપયોગી અને જરૂરી કોઈ ને કોઈ જ્ઞાન અવશ્ય મળી એમ છે

પરંતુ મકલના બરાબર વ્યવસ્થિત નથી વિષયો અસંબદ્ધતા અને પુનરુક્તિદોષ ખૂંચે એવા છે શૈ તેમ જ ભાષા સરલ, રસિક અને સુગમ નથી, પ ક્લિષ્ટ છે આવા પુસ્તકો મધ્યમ કોટિના અને અ શિક્ષિત વાચકવર્ગને લક્ષમાં રાખીને રોચક, સહે અને સાદી ભાષામાં તથા શૈલીમાં લખાવા જોઈએ

હવે પછીના મણકાઓમાં લેખક આ વાત ધ્યાન રાખશે ? ખરી રીતે તો લેખનવ્યવસાયમાં એના પુન પુન અભ્યાસથી સાહિત્યની સેવાદ્વારા તપ અં સાધના એ બેના પુરુષાર્થ વડે પરિણામે ક્રમશ એની મેળે સિદ્ધિ આવી જાય છે અસ્તુ

—જટુભાઈ ન. વૈદ્ય

કાયાકલ્પવિજ્ઞાન—લેખક અને પ્રકાશક વૈદ્ય રવિશંકર જટાશંકર ત્રિવેદી તંત્રી વૈદ્યકલ્પતરુ અમદાવાદ કિં ૧—૮—૦

પંડિત મદનમોહન માલવીયજીના કાયાકલ્પના પ્રયોગથી ભાગ્યે જ કોઈ અજાણ હશે એમના પ્રયોગ પછી વૈદ્યોનું તેમ જ જનતાનું ધ્યાન આવા પ્રયોગો ઉપર દોરાયું વૈદ્યોએ તો સંશોધન કરી અને જનતા સમક્ષ આવા પ્રયોગો રજૂ કરવા જોઈએ એવી ધારણાથી આ પુસ્તક લખાયું હોય તેમ જણાય છે

કાયાકલ્પ એટલે શરીરની નવેસરથી રચના અથવા તો તેનો જીર્ણોદ્ધાર. આ વિષયમાં આયુર્વેદના પ્રાચીન પુસ્તકોમાં ખૂબ વિચારાયું છે, અનેક મહત્ત્વના પ્રયોગો તેમાંથી તારવી કાઢી આ પુસ્તકમાં રજૂ કર્યા છે ચ્યવન જેવા ઋષિઓને આવી દવાઓથી પુનર્યૌવન પ્રાપ્ત થયું હતું એ ઉપરથી એ દવાનું નામ પણ ચ્યવનપ્રાશ પડ્યું હાલ પણ તે દવા બજારમાં મળે છે, પણ પંચકર્મ અને કુટિપ્રવેશ કે વાતાતપિક વિધિ–જે બન્ને વિધિ બહુ જરૂરના છે તે–કર્યા પહેલા કાયાકલ્પનો કોઈ પણ પ્રયોગ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી પંડિત માલવીયાજીએ કાયાકલ્પ કર્યા બાદ પોતાના

નિવેદનમા ચોખ્ખુ બહાર પાડ્યુ છે કે પચકર્મનો વિધિ ન થઈ ગયો એથી જોઈએ તેવો ફાયદો નહી થયો એ નિવેદન વાચવા જેવુ છે તે આ પુસ્તકમા પાછળ આપેલુ છે

આવા ધમાલિયા જમાનામા પણ આપણી સામે આવી પડેલી અનેક વિદેશી મનમોહક પદ્ધતિઓથી નહિ અજાતા આવા કાયાકલ્પના પ્રયોગો કરી જોવાની ફુરસદ લેવી ઘટે છે, જેથી આપણા પોતાના વમ્મા જ શુ શુ પડ્યુ છે તેની સમજણ પડે

આ વસ્તુ આ પુસ્તકમા બહુ સારી રીતે રજૂ થયેલી છે

—વલ્લભરામ વૈદ્ય

અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યના વહેણો–વ્યાખ્યાતા–પ્રો રામનારાયણ વિ પાઠક પ્રકાશક–મુબઈ યુનિવર્સિટી કિંમત રૂ. ૧–૪–૦

ગુજરાતી સાહિત્યનુ વિવેચન ઘણુ ઓછુ થયુ છે એમ કહીએ તો તે અસત્ય નથી અને તેમાયે કાવ્ય શાસ્ત્રપર તો આગળીએ ગણાવીએ તેટલા વિદ્વાનોએ પ્રકાશ પાડ્યો છે તેનુ કારણ એ વિષયની ગહનતા અને અભ્યાસની અપેક્ષા પણ હોઈ શકે સૌ પહેલા સ્વ રમણભાઈએ 'કાવ્ય એટલે શુ ?'ની ચર્ચા કરેલી પણ તેમનુ સારુયે વિવેચન અને દૃષ્ટિ અગ્રેજી વિવેચન સાહિત્યના અભ્યાસનુ પરિણામ છે પ્રો પાઠક કહે છે તેમ 'એમની વિવેચનપ્રેરણા સસ્કૃતકાવ્ય શાસ્ત્રના પરિશીલનમાથી ઉદ્ભવી નહોતી '

તે પછી સમર્થ વિવેચક નરસિંહરાવભાઈ આવ્યા તેમનો અગ્રેજીનો તેમ જ સસ્કૃત સાહિત્યનો સારો અભ્યાસ હતો તેમજ મનન અને ચિંતનને લીધે તેમણે કાવ્યશાસ્ત્રપર સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે તેમના વિવેચનમા આપણને સસ્કૃત અવતરણો પણ દેખાશે

આજે તો એ બે વિદ્વાનો આપણી સાથે નથી નવી પેઢીના વિવેચકોમા આજે તો શ્રી આનદશકર ધ્રુવ, પ્રો બ. ક ઠાકોર અને તે પેઢીના ઉભ્યા પ્રતિનિધિ પ્રો પાઠકને ગણાવી શકાય તેઓએ કાવ્યશાસ્ત્રની સારી એવી ચર્ચા કરી છે અને કર્યે જાય છે

'અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યના વહેણો ' એ પ્રો પાઠકના અભ્યાસનો અને ચિંતનનો પરિપાક કાવ્યશાસ્ત્રના જે થોડા જ પુસ્તકો આપણી ભાષામા છે તેમા આ પુસ્તક કિંમતી ફાળો આપશે

કાવ્યનો સ્રોત તો આદિ માનવની સાથે અબાધિત પણે વહેતો આવ્યો છે કોઈકવાર તેમા ભરતી આવી છે ને કોઈકવાર ઓટ પણ દેખાઈ છે પણ પ્રવાહ તો આજ સુધી અટક્યો નથી 'રસતરગ્યા બાળ' એ વહેણમા પોતાની તૃષા તૃપ્ત કરતા આવ્યા છે ચાલો આપણે 'અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યના વહેણો ' જોઈએ

આજની કવિતાના ઘડતરમા ક્યા ક્યા બળો કામ કરી રહ્યા છે તે જોઈએ પ્રો પાઠકે તેમના ભાષણોનો વિષય પણ ઘણો જ રસિક લીધો છે તેના કરતા તેમણે વિષયને ઘણો રસિક પણ બનાવ્યો છે કાવ્યશાસ્ત્ર જેવા વિષયને વિશદ કરવા, વાચકને પોતાના મતવ્યો સાથે એકમત કરવા, અને કઈક નવીન પ્રકાશ પાડવા માટે લેખક પાસે શિષ્ટ ભાષા જોઈએ તથા પ્રતિભા પણ જોઈએ જેમ જેમ આપણે વહેણો જોતા જઈશુ તેમ તેમ આપણને તેમની પ્રતિભાની પ્રતીતિ થશે

આ વહેણોની ગતિ અને ઊડાણ તપાસવા માટે આપણે પહેલા પ્રો પાઠકના માનસનો થોડોક પરિચય કરી લઈએ તેમનો સ્વભાવ ચિંતનશીલ છે અને સતત ચિંતનને લીધે તે મૌલિક કૃતિઓ આપી શકે છે એમની સામે કોઈ પણ વિચાર કે સિદ્ધાત આવે તેને તેઓ ચિંતનની ભઠ્ઠીમા ગાળ્યા વગર પોતાનો કરી લેતા નથી. એ ભઠ્ઠીમા તવાઈ આવેલો વિચાર પછી તેમનો પોતાનો થઈ જાય છે એટલે તેઓ બીજાના વિચારો પોતાની છાપ લગાવ્યા વગર પોતાના કરી લેતા નથી. જેમ તેઓ ચિંતનશીલ છે તેમ સારા એવા અભ્યાસી છે તેમનો પ્રિય વિષય તે કાવ્યશાસ્ત્ર તેના પર તેમણે ઘણુ વાચ્યુ છે સસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્ર અને અગ્રેજી વિવેચનસાહિત્ય તેમણે પચાવ્યા છે તેમને અગ્રેજી વિવેચનસાહિત્ય કરતા સસ્કૃત વિવેચન

સાહિત્ય પ્રત્યે અનુરાગ છે અને એટલે તે વારવાર તેનુ પરિશીલન કરે છે

તેમના ભાષણમા પણ તે કહે છે તેમ આધુનિક લેખકો સસ્કૃત સાહિત્યની ઉપેક્ષા કરે છે પણ તે ઠીક નથી તેના અભ્યાસથી આપણા સાહિત્યમા નવો પ્રકાશ પડે છે અભ્યાસીઓ જાણતા હશે કે કવિશ્રી ન્હાનાલાલની ઘણીખરી કલ્પનાઓ અને ભાવના ઉપનિષદ અને ગીતાને આભારી છે પ્રો પાઠક જે ભય બતાવે છે કે 'પૂર્વગ્રહથી પ્રાચીન કાવ્યો નહિ વાચીએ તો કાવ્યપ્રણાલિના વિકાસને કુંઠિત કરીશુ ' અને તેને અસત્ય કેમ કહેવી શકાય ?

જ્યારે અગ્રેજી સાહિત્યના પગરણ મડાતા હતા ત્યારે આપણુ કાવ્યશાસ્ત્ર તો ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો હતો વર્ષો પહેલા લખાયેલુ એ શાસ્ત્ર આજે પણ એટલુ જ સત્ય છે તેના વિધાનો અત્યારે સૌ કોઈ વિના સકોચે સ્વીકારે છે અને અગ્રેજી સાહિત્યમા પણ એવા જ મળતા જ વિધાનો મળી આવ્યા છે આવા કેટલાક વિધાનો પ્રો પાઠકે તેમના 'કાવ્યની શક્તિ'વાળા ભાષણમા બતાવ્યા છે તે પોતે જ કહે છે કે 'મને અર્વાચીન પ્રાચીન સરખાવવામા એક પ્રકારનો આનદ આવે છે એટલે એમ કરુ છુ '

આટલા પરિચય પછી પેલા વહેણો તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીએ, તેના દર્શન કરીએ બારીકાઈથી તેના વળાક જોઈએ, ખડકો હોય તો તે જોઈએ, ઘૂમરી દેખાય તો તે પણ નિહાળીએ અને તેના રસનુ પાન કરીએ

સૌથી પહેલા વ્યાખ્યાનમા તેઓ કાવ્યને ઘડતા સામાન્ય ઐતિહાસિક બળો દેખાડે છે સાહિત્ય એ જીવનનુ પ્રતિબિંબ છે અને જીવનમા જે જે પરિવર્તનો થાય છે તેનુ પ્રતિબિંબ સાહિત્યમા હરગિજ પડે છે અગ્રેજો આવ્યા તે જ અરસામા અર્વાચીન યુગ શરૂ થયો અને તેમની અસરને લઈને જ નર્મદે અને દલપતે સુધારાનો સાર સભળાવવાનુ શરૂ કર્યુ એટલે અર્વાચીન યુગની કવિતાના વિષયો બદલાયા સૌથી પહેલા પ્રકૃતિકાવ્યો, ચિંતનકાવ્યો અને આત્મલક્ષી કાવ્યો આ યુગમા દેખાયા ગદ્યનુ ખેડાણ આ યુગમા શરૂ થયુ અને જેમ કાવ્યનુ વસ્તુ બદલાયુ તેમ તેનો આકાર પણ બદલાયો Matter and Form સાથે જ રહે છે તેનો આ જ્વલત પુરાવો છે નવા વિચારો આવ્યા તેમ નવા શબ્દો પણ આવ્યા આ વસ્તુ પ્રો પાઠક એક સાદો દાખલો આપી સ્પષ્ટ કરે છે 'માણસનુ શરીર બદલાય તેમ તેને પહેરાવવાના કપડાનો આકાર, તેના માપ વગેરે બદલવા પડે, તેમ અનુભવ બદલાય, તે પ્રમાણે તે અનુભવને પ્રગટ કરવાનુ બાહ્યસ્વરૂપ બદલાવવુ જ પડે '

પ્રો પાઠકે ભાષણોના ક્રમ કાવ્યના વિકાસ પ્રમાણે બરાબર સાચવ્યા છે બીજુ ભાષણ તે 'ભાષા, છન્દ, પ્રાસ' આમા ક્યા ક્યા ફેરફાર થયા તે બતાવ્યા પછી તેઓ 'અલકાર રીતિ' પર બોલે છે અને પોતે જ કહે છે તેમ 'હુ કાવ્યના બાહ્યથી ધીમે ધીમે અદર પ્રવેશ કરતો જાઉ છુ ' અને ત્રણ ભાષણો પછી તેઓ 'વિચાર અને લાગણી' પર બોલે છે, અને છેવટે 'કાવ્યના પ્રકારો' બતાવી 'ઉપસહાર' કરે છે

આ વ્યાખ્યાનો વાચતા આપણને એમ લાગે છે કે જાણે આપણે પોતે એ વહેણમા તણાઈએ છીએ ક્યાક ઘૂમરી આવતા અટવાઈએ છીએ અને ખડક આવતા વિચાર કરવા થોભીએ છીએ આ વ્યાખ્યાનોની ભાષા એવી જોરદાર અને વેગવતી છે કે આપણે ન છૂટકે પણ તેની સાથે ઘસડાવુ પડે કવિતાના અભ્યાસીઓ આમા એક નવલકથા જેટલો જ રસ માણી શકશે એક ભાષણ પૂરુ કર્યા પછી બીજુ વાચવાનુ મન થયા જ કરે છે અને છેવટે આખુયે પુસ્તક પૂરુ કર્યા વગર એ આપણને છોડતુ નથી આમા પ્રો પાઠકની કુશાગ્રતાની અને ઘડાયેલી ભાષાશૈલીની ખૂબી છે પોતાના વિચારો વાચકના મનમા સક્રમણ કરવા તે ખપ કર્યા છે તેઓ કહે છે 'કલાકારના ચિત્તમાથી ભાવકના ચિત્તમા થતુ ભાવનુ અશેષ સક્રમણ એ જ કલાની સફળતા છે ' આવી જ સફળતા આ ભાષણોમા પ્રો પાઠકને મળી છે એમ આપણે વિના સકોચે કહી શકીએ

આ પાચે ભાષણોમા તેઓએ જુદા જુદા કવિઓના જુદા જુદા કાવ્યોના દૃષ્ટાતો આપ્યા છે અને એ રીતે તેમના કથનો સ્પષ્ટ કર્યા છે જો કે આમા અર્વાચીન

બધા કવિઓ આવી જતા નથી તે તો તે પોતે જ કબૂલ કરે છે. આપણા માન્ય કવિઓ ક્યાં ક્યાં ભૂલો કરે છે તે તેમણે નિડરપણે બતાવ્યું છે. કવિશ્રી ન્હાનાલાલનાં કાવ્યોમાં દેખાતી અર્થની અસ્પષ્ટતા તેમણે દાખલા આપી બતાવી છે. તેમ જ નરસિંહરાવનાં કાવ્યોમાંથી પણ તેઓ અર્થહીન શબ્દોના ઉપયોગ બતાવે છે. સંસ્કૃતની અસર નીચે કેટલાક કવિઓ સમાસો બનાવે છે, પરંતુ તે ગુજરાતીમાં કેવા બેડોળ અને અર્થને દુર્ઘટ બનાવે છે તે તેમણે દાખલા આપી બતાવ્યું છે. આજના યુવાન કવિઓને ભવ્ય, આંજી નાંખે તેવા શબ્દો વાપરવાનો શોખ વધારે લાગે છે અને એ શબ્દોમાં પોતે જ અંજાઈ જાય છે, ને વિચારતા નથી કે તેમાંથી કયો અર્થ નીકળે છે. તેમની સામે પ્રો. પાઠક લાલ બત્તી ધરે છે.

પ્રો. પાઠક નિડરપણે એમના પૂર્વગામીઓનાં વિધાનોથી અને મંતવ્યોથી જુદા પડે છે. નરસિંહરાવ સંયમના આગ્રહી હતા અને કાવ્યમાં 'સંયમની ખાતર સંયમ' માનતા હતા. આ વિધાનને પાઠક સ્વીકારતા નથી. તેનાં કારણો તેઓ સબળ આપે છે. ન્હાનાલાલ માટે તે કહે છે તે સત્ય લાગે છે: 'ભાવનાને દુનિયાના સ્થૂલ સ્વરૂપ સુધી લઈ જવાની જાણે તેમને સૂગ છે. ભાવના-ચક્ષુથી આ સ્થૂલ દુનિયા દૂરથી તેમને સુંદર દેખાય છે. તેથી વધારે નિકટ જવા તે નથી ઇચ્છતા, વસ્તુની સોંસરા નથી જવા માગતા.' આ કથન તેમની કોઈ પણ કૃતિ વાંચવાથી સ્પષ્ટ થશે. તેઓ કવિના અપદ્યાગદ્યને એક પ્રકારનું 'રાગબદ્ધ ગદ્ય' જ ગણે છે.

આજના કવિઓને પ્રયોગો કરવા ગમે છે. તેમાં કેટલાક સફળ પણ થયા છે. અનેક પ્રકારના વાદની અસર નીચે સાહિત્યમાં પણ ગમે તે વસ્તુ કાવ્યનો વિષય થઈ શકે એમ મનાયું. પણ આમાં ભય પણ રહેલો છે. ક્ષુલ્લક વિષયનાં કાવ્યો ગાવાં તેમાં કંઈ ખોટું નથી, પણ એવા વિષયમાંથી પણ જીવનનું રહસ્ય તો બતાવું જ જોઈએ. કારણ કે 'જે વસ્તુમાં જેટલું જીવનરહસ્ય તેટલો રસ.' આ વિધાન વાર્તાસાહિત્યને પણ લાગુ પડે છે.

ઉપસંહારમાં વ્યાખ્યાતા આજના કવિઓને ઘણી ઘણી કિંમતી સૂચનાઓ કરે છે. આ પુસ્તક કવિતાના અભ્યાસીઓને આશીર્વાદરૂપ છે, કવિઓને માર્ગદર્શનરૂપ છે, અને કવિ થવાના કોડ સેવતા યુવાનોને માટે તો માહિતીનો ભંડાર છે. એની અંદર ચર્ચાયેલા વિષયોનું મૂલ્યાંકન વાચકો જ કરે તે જ ઠીક છે. હું તો આને ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યનો અદ્વિતીય ગ્રંથ ગણું છું.

જીવન અને સાહિત્ય, ભાગ બીજો–લેખક, રમણલાલ દેસાઈ: પ્રકાશક, આર. આર. શેઠની કંપની: કિંમત રૂા. ૨–૮–૦

આ પુસ્તકમાં સાહિત્યવિષયક લેખો કરતાં બીજા લેખોની સંખ્યા વધારે છે, અને જે છે તેમાંનાં લગભગ બધાં જ ભાષણો. આપણે પહેલાં સાહિત્યવિષયક લેખો જોઈએ.

આ લેખો વાંચતાં આપણને સામાન્ય છાપ એ પડે છે કે લેખક વસ્તુના સોંસરા જતા લાગતા નથી. તેઓ વિષયની સપાટી પર જ ફરતા હોય એમ લાગે છે છતાં જે કહે છે તે નવીન વિદ્યાર્થીને આકર્ષે તેવું છે. બધામાં 'રંગભૂમિ'વાળો લેખ અભ્યાસપૂર્ણ લાગે છે. રંગભૂમિ પરિષદના પ્રમુખપદે આપેલું એ ભાષણ છે. સંસ્કૃત નાટકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હોય એમ લાગે છે. તેમાં પ્રદર્શિત થયેલી હકીકતો તેમના અભ્યાસની પ્રતીતિ કરાવે છે. પ્રાચીન રંગભૂમિ વિષે તેમણે સુંદર ચિતાર આપ્યો છે અને ભાષણ નિરસ ન થઈ જાય એટલા માટે વચ્ચે વચ્ચે તે હાસ્યનાં છાંટણાં વેરતાં જાય છે. ભવાઈના ગુણદોષદર્શન કરાવતું તેમનું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ છે. ભવાઈ સામે તેમણે જે અનુરાગ બતાવ્યો છે તે યોગ્ય છે. ગ્રામ્યજનતાને આનંદ આપનાર આ સંસ્થા ઘણી જૂની છે. તેના તરફ સૂગની દૃષ્ટિએ નહિ પણ સહાનુભૂતિની દૃષ્ટિએ જોવું જોઈએ. અને તેની કીર્તિનાં ઓસરતાં પાણી અને તેનાં કારણો પણ તેમણે બતાવ્યાં છે. તે જ ભાષણમાં તેમણે વર્તમાન રંગભૂમિનો ઇતિહાસ પણ આપ્યો છે. આ રીતે આખુંયે ભાષણ અભ્યાસ માટે ઘણું ઉપયોગી બન્યું છે.'

વર્તમાન રંગભૂમિની ખામીઓ પણ તેમણે નિડરપણે બતાવી છે સાહિત્ય અને રંગભૂમિનો સુમેળ કેમ સધાય તેની પણ ચર્ચા તેમણે કરી છે આ ભાષણ વાંચ્યા પછી આપણને તેમના જ્ઞાનનો પરિચય થાય છે ભાષણને રસિક બનાવવાની કળા શ્રી રમણભાઈએ સાધ્ય કરી લાગે છે

સૌથી પહેલો લેખ તે 'સાહિત્ય અને પ્રગતિશીલપણું' હમણા હમણા આપણે ત્યા અને બહાર પ્રગતિશીલ સાહિત્યની ચર્ચા ઊપડી છે આમા તેની ચર્ચા લક્ષણપૂર્વક કરવામાં આવી છે પ્રગતિ એટલે શુ એ સ્પષ્ટ કરવામા લેખકે ખૂબ પાના રોક્યા છે અને પ્રગતિશીલ સાહિત્ય એટલે શુ એની ચર્ચા પણ તેમણે સુંદર રીતે કરી છે તેમણે પ્રગતિશીલ સાહિત્યના નમૂના પણ બતાવ્યા છે શ્રમજીવી સાહિત્ય એ કંઈ પ્રગતિશીલ સાહિત્ય નથી એમ તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું છે અને જે ભ્રમ હતો તેને દૂર કર્યો છે

અમુક વિચાર પ્રગતિશીલ છે કે પ્રત્યાઘાતી છે તે કોણ નક્કી કરે? એ ગૂચ તેમણે ઉકેલી નથી. તેમ જ કૃતિ પ્રત્યાઘાતી છે તે તેમણે દૃષ્ટાંત આપી બતાવ્યુ હોત તો ઠીક થાત તેમણે પ્રગતિશીલ સાહિત્યના જેમ નામ ચીંધ્યા તેમ પ્રત્યાઘાતી સાહિત્યના પણ ચીંધવાની ઘણી જરૂર હતી એથી બે વચ્ચેનો ભેદ વિશદ બનત તેમની આપેલી પ્રગતિશીલ સાહિત્યની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ લાગે છે

'સાહિત્યનુ વાચન આપણને પ્રગતિના તત્ત્વો તરફ અભિમુખ કરે, પ્રગતિ સાધવાનુ બળ આપે અને આપણા મનુષ્યત્વને ખીલવે એવો કોઈ ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરે તો એવુ વસ્તુ પ્રગતિશીલ કહી શકાય.'

બીજો લેખ તે 'નવલકથા' આમા નવલકથા શુ છે તેની ચર્ચા કરી છે, પણ નવલકથાનો શાસ્ત્રીય વિકાસ બતાવ્યો નથી તેમ જ નવલકથાનુ વસ્તુ કેવુ જોઈએ? તેમા સત્ય કેટલુ આવી શકે? નવલકથામા કલાતત્ત્વ કયુ? આ પ્રશ્નો બહુ જ ઓછા ચર્ચાયા હોય એમ લાગે છે નવલકથાના વસ્તુ અને પાત્રોની સારી ચર્ચા કરી દેખાય છે.

'મહાકવિ પ્રેમાનંદ' વાળો લેખ સાવ મોળો લાગે છે પ્રેમાનંદ મહાકવિ છે એટલુ જ બતાવ્યુ છે તેમા કંઈ જ નવુ કહ્યુ નથી પ્રેમાનંદની ખ્યાતિને પણ સ્પર્શ કર્યો નથી આખા સંગ્રહમા આ લેખ સૌથી વિશેષ મોળો લાગે છે—એક વિદ્યાર્થી લખે તેવો લાગે છે

આ ચાર લેખો પરથી આપણે એટલુ તો જોઈ શકીએ છીએ કે શ્રી રમણલાલ જો ધ્યાનપૂર્વક અને અભ્યાસ પાડી લખે તો 'રંગભૂમિ' જેવા સુંદર લેખો આપી શકે તેમ છે અતિ વ્યવસાયમાથી પણ થોડો ફાજલ સમય મેળવી આપણને સાહિત્યવિષયક લેખો આપે એમ ઇચ્છીએ

આ ભાષણો નીચે તે આપ્યાની તારીખો અને પ્રસંગો લખ્યા હોત તો ઠીક થાત

આ સિવાય બીજા લેખો છે ધર્મ પર, પુસ્તકાલય પર અને વ્યાયામ પર. નાગર—એક સમાલોચના ઘણો લાંબો લેખ છે તેમા નાગર જ્ઞાતિની વિશિષ્ટતાઓ બતાવી છે લેખકે જાવા—બાલીની મુસાફરી કરેલી છે, અને તેને વિષે પણ તેમણે અભ્યાસપૂર્ણ લેખ લખ્યો છે ત્યાના નૃત્યમા આર્ય અંશો છે તેમ લેખક બતાવે છે

આવા વિષયો અનેક દૃષ્ટિથી ચર્ચી શકાય છે અને રમણલાલ તેમની પ્રવાહી શૈલીમા તેને ચર્ચે છે ધીમે ધીમે વસ્તુવિકાસ કરે છે તે ખૂબી ધ્યાનપૂર્વક અવલોકવા જેવી છે લેખક પૂછે છે કે આશા રાખુ છુ કે ગુજરાતના કોઈ કોઈ અભ્યાસપ્રિય વાચકોને આ ગ્રંથમા વાચવા જેવુ મળી શકશે' તેનો જવાબ હું 'હા'મા આપીશ

પીતાંબરભાઈ પટેલ

અવન્તીનાથ—લેખક શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ
પ્રકાશક શ્રી 'પ્રજાબંધુ' કાર્યાલય, અમદાવાદ

મધ્યયુગી રાજપૂત ઇતિહાસને એક પીઢ અને અભ્યાસી લેખકને હાથે વાર્તારૂપ અપાયેલુ જોઈને આનંદ થાય છે

વિદ્વાન લેખકના આ પુસ્તકથી એક બીજો આનંદ એ પ્રકારનો થાય છે કે એમણે પોતાની આ પહેલાંની ઐતિહાસિક નવલ 'કર્મયોગી રાજેશ્વર' કરતાં આનું વસ્તુગઠન વધુ સારી રીતે યોજ્યું છે. આમાંયે એક વસ્તુનો તો અભાવ રહ્યો જ છે–વાર્તાવસ્તુને એક સળંગ દોરો નથી મળ્યો. એ સાચું છે કે ઇતિહાસ એ જીવન છે અને જીવન કંઈ 'વાર્તા' નથી. જીવન એ અનેક પ્રસંગોની ઘટમાળ છે, એટલે ઐતિહાસિક વાર્તામાં એક જ પ્રસંગ બધા પ્રસંગોને સાંકળી લેતો હોય તેવું બહુધા સંભવિત નથી, છતાં વાર્તાકથન તો એવું માગતું જ હોય છે એટલે વાર્તાના કલાકારે એવું સંયોજન કોઈ રીતે કરવું તો જોઈએ. દાખલા તરીકે આ વાર્તામાં 'વિજ્યા'ના પાત્રને પહેલેથી ભોજના કોઈ પ્રસંગ સાથે વહેવા દીધું હોત (જેમ પાછળથી થાય છે) અને પછી અહીં જે પહેલાં કહ્યું છે તે તેની ભૂતકાળની હકીકત તરીકે રજૂ થાત તો વાર્તા જુદા જુદા પ્રસંગોની હારમાળા બનવાને બદલે એક આખી ઘટના બની જાત. આમ ઉત્તરાર્ધમાં વાર્તા જે જોશ પકડે છે તે જોશ પહેલેથી જ આવત અને વાર્તા ઘણી રસિક બની જાત. બીજી એક વાત આ વાર્તામાં ખૂંચી તે એ કે ભોજ કે જે મુખ્ય પાત્ર છે, જેના મહિમાગાન માટે વાર્તાની રચના થઈ છે, તે પાત્ર બિલકુલ સત્ત્વહીન લાગે છે. દંતકથાઓ (અને ઇતિહાસે પણ) ભોજ વિષે જે વાતો પ્રચલિત કરી છે તેમાં ભોજ કીર્તિવંત લાગે છે.

જ્યાં જ્યાં ભોજનાં વચનો તરીકે શબ્દો કે વાક્યો આવ્યાં છે તે બધાં તદ્દન ફિક્કાં લાગે છે. આ માણસ પોતે 'અવન્તીનાથ' થયો નથી પણ એને એવો બનાવવામાં આવ્યો છે (લેખક દ્વારા નહિ પણ ભોજનાં આપ્તજનો દ્વારા.) લાગણીવશ હતો પણ વિવેકદૃષ્ટિવાળો અને હૃદયમાં અનુકંપા રાખનારો હતો એટલે સારા સૌજનીઓની સલાહને અનુસરીને એણે કાર્યો કર્યાં અને અવન્તીનો રાજા નહિ પણ લાડીલો બનીને 'અવન્તીનાથ' બન્યો. પણ ભોજ પોતાની મૌલિકતા તો ક્યાંય દેખાડતો જ નથી એટલે કહેવું પડે છે કે એનું પાત્રાલેખન કાચું જ રહ્યું છે.

વાર્તાના જુદા જુદા પ્રસંગોને લઈએ તો તે પ્રસંગો ઘણા સરસ છે. 'ક્યાં રાજા ભોજ અને ક્યાં ગાંગો તઈલ' એ કહેવત આપણે બહુ વહેલી સાંભળી છે. એવા ભોજ રાજાના જીવનપ્રસંગો ચમત્કૃતિપૂર હોય જ અને અહીં શ્રી. ચુનીલાલ શાહ જેવા વિદ્વાન લેખકને હાથે એ પ્રસંગો આલેખાયેલા હોઈ તેમાં શુદ્ધ ઇતિહાસનું તત્ત્વ ભળતાં તે મનોરંજન સાથે ઇતિહાસની નિર્મળ દૃષ્ટિનું દાન કરે જ. વાર્તામાં ખાસ આકર્ષક તત્ત્વ છે સાધુ નીલપટેશ્વરનું જીવન અને તેના પંથની ચર્ચાઓ. એ ચર્ચાઓ ધર્મ-ચર્ચા હોવા છતાં શુષ્ક નથી, બલકે ઘણી રસિક થઈ છે. સદ્ગત શ્રી. રમણભાઈ નીલકંઠે 'રાઈનો પર્વત'માં 'દર્પણ–સંપ્રદાય'નું આપણને દર્શન કરાવ્યું હતું તે કરતાં આ નીલપટ–સંપ્રદાયની ચર્ચા વધુ રોચક લાગે છે.

અને વાર્તા આપણને ક્યાંય પણ ખૂબ ખેંચાણ કરતી હોય તો તેના ઉત્તરાર્ધમાં. વાર્તાનો પ્રવાહ વહે છે, ભાષામાં પણ વધુ જોર આવે છે અને એક એક ભવ્ય ચિત્રો આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ આવતાં જાય છે ત્યારે આપણે ભોજ પ્રત્યે પક્ષપાત અનુભવીએ છીએ, આપણું હૃદય પ્રચ્છવા લાગે છે કે ગુજરાતનો ભીમ-દેવ પડો, તઈલરાજ ગાંગેય પડો, બધા પડો પણ ભોજ ન પડજો. અને જ્યારે આપણે ત્યાં પહોંચીએ છીએ કે જ્યાં આપણે વાંચીએ છીએ કે ભોજ પડ્યો ત્યારે આપણે હતાશ થઈ જઈએ છીએ. પણ ત્યાં તો તુરત વિજ્યા મિનારા ઉપરથી સાદ પાડે છે: "ના, અવન્તીનાથ નથી પડ્યો" ભીમદેવનો લુચ્ચો મંત્રી પણ કહે છે કે "અવન્તીના રાજા ભોજને આપણે માર્યો છે પણ 'અવન્તીનાથ' તો જીવતો જ છે. અવન્તીના રાજા થવાથી 'અવન્તીનાથ' નથી થવાતું" અને ગાંગો તઈલ પણ અવન્તીને પાડવા છતાં કંઈ હાથ કર્યા વિના પાછો પોતાને દેશ જાય છે ત્યારે આપણે હર્ષાશ્રુથી છલકાઈ જઈએ છીએ. 'જે રાજાએ પ્રજાને પ્રેમથી વશ કરી છે તે રાજા અમર છે,' એ વિધાન આગળ વાર્તા પૂરી થાય છે.

વાર્તાગઠનમાં દોષો હોવા છતાં કહી શકીશું કે આ પુસ્તક બહુમૂલ્ય છે.

અમે પિંજરનાં પંખી લે. નીરુ દેસાઈ પ્રકાશક 'નવી દુનિયા' કાર્યાલય, અમદાવાદ

'નેલ્સન'ના આપણી ભાષામાં જે કેટલાક પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે તેમાં રચના આ પુસ્તક કેટલુંક આગળ પડતું છે, એટલે કે જેલમાં કેદીનું જીવન અને જેલની બહાર નીકળ્યા પછી કેદીઓને અપરાધ આપતા માટેની ગોલ્સવર્ધીના 'કેદી'નું ઉજ્જ્વલ આલેખ્યું છે. જો કે વાર્તાલેખનનો આ મુખ્ય હેતુ હોય તેમ લાગતું નથી, હેતુ તો એવો દેખાય છે કે ગરીબોના નસીબમાં હમેશાં જેલ છે, એક વખત જેલમાં ગઈ આવેલાને નસીબે હમેશાં જેલ જ રહે છે, ન્યાય માટે લડતા માણસને નસીબે જેલ જ છે અને આ હેતુ નિરૂપણ બહુ સુંદર રીતે વાર્તામાં રજૂ થયેલ છે. જેલના અને ગોલ્સવર્ધીના કેદીનું જીવન એટલું અસરકારક અને ચાતુરીથી આલેખાયેલ છે કે એ જીવતો વખત આપણી સામે રહે છે. 'કેદી'અને ગોલ્સવર્ધીના 'કેદી'નું જીવન તો આપણને નવું જ વાંચવા મળે છે.

પુસ્તકમાં દોષ તો છે, અને બહુ ધ્યાન ખેંચે એવો એક દોષ છે તે ભાષાની એકસૂત્રતા નથી તે છે. વાતાવરણને અનુસરતી જેવી જેવી ભાષા જ્યાં જ્યાં જોઈએ તે બધામાં લેખક સફળ નથી થયા.

શોભા — લેખક ઇન્દ્ર વસાવડા, પ્રકાશક નવચેતન સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ

એક ગુજરાતી પ્રકાશકે (ભારતી સાહિત્ય સંઘે) હિંદીમાં 'શોભા' પ્રગટ કરેલ. બીજા ગુજરાતી પ્રકાશક (નવચેતન સાહિત્ય મંદિર) એ જ 'શોભા'ને ગુજરાતીમાં પ્રગટ કરે છે. હિંદી 'શોભા'ના ગુજરાતી લેખકે જ ગુજરાતીમાં 'શોભા'નો અનુવાદ કર્યો છે એ વિશેષમાં.

હિંદીમાં 'શોભા' પ્રગટ થઈ ત્યારે એનાં ખૂબ વખાણ થયાં, એના દોષો પણ બતાવેલા. ગુજરાતીમાં પણ એ જ સ્થિતિ રહે તે દેખીતું છે. આશા તો હતી કે ગુજરાતી શોભા પોતાના વેશમાં કંઈક મધુરાઈને આવશે, પણ તેમ થયું નથી. શોભા સુંદર

ચિત્રાંકનોથી ભરેલ છે પણ તે સમગ્ર રીતે એક [illegible] નથી. કરુણા અને નીનાના પ્રસંગોને બહુ જ શોભના આરંભની નમ્રતા માગતા કે 'શોભા' વસ્તુમાં એને કંઈ લાગતું વળગતું નથી દેખાતું અને ગાળિયા જેવા પ્રસંગ છે તે જરા વિસ્તારથી શા માટે? શોભા પાત્રનું જ એક ભાવિ ચિત્રણ બનત. શોભા પાત્ર બહુ મોડું મોડું વાર્તામાં દાખલ થાય છે અને દાખલ થયા પછી પણ શરમાતું શરમાતું બહાર ડોકાય છે. કેટલીક વાર તો તે બહાર જ આવતી નથી તે ત્યાં સુધી કે આપણને તેથી જરા માઠું લાગે. છતાં શોભા છે તે જેવી ઝળકે છે તેથી જ પડેલા અને વસ્તુ પણ સમગ્રની તોલે તો વાર્તા ખરેખર અનુપમ બની જાત. ઇન્દ્ર વસાવડા પોતાની સવાહશૈલીથી પાત્રોને જીવંત બનાવી શકે છે. વિનોદનું પાત્ર તો આપણી ઘણી અનુકંપાને ખેંચી જાય છે. વાર્તાનાયક અનિ ખરેખર અદ્ભુત છે. રાધા મિશ્રાણી અહેન્યારે આવે છે પણ દેવી જબરી છાપ પાડી જાય છે. આવી સુંદર પાત્રાલેખનકળાને શ્રી વસાવડાએ એ સુગ્રંથિત વાર્તામાં ગોઠવીને ગુજરાતીને એક બહુમૂલ્ય નવસર્જન આપવું ઘટે.

કેટલાક કહે છે કે શ્રી વસાવડાએ શોભાને આગળ વધારવી જોઈએ. મારું મન તેમ કહેવા માનતું નથી. કરુણા, નીના અને એ બધાંને 'શોભા' વસ્તુ સાથે શો નિસ્બત છે? કરુણા અને નીનાની વાત સમાવવી હોય તો જુદું જ વસ્તુ લઈને વધારાય. તેટલું પણ એને એમ ન કહેવું કે એ શોભાનો વિસ્તાર છે. શોભા એમનાથી બહુ જુદી છે. કેટલાક એમ કહે છે કે શ્રી વસાવડાએ પહેલાં ગુજરાતીમાં લખવું જોઈએ, હિંદીમાં નહિ. મારું મન એ વાત સાથે પણ પોતાના સૂર પુરાવવા રાજી નથી. ગુજરાતી તરીકેની આપણી અસ્મિતા એમ કહેવા લલચાવે ખરી, પણ એ તો મિથ્યાભિમાન છે. શ્રી ઇન્દ્ર વસાવડા હિંદીમાં જ સારું લખશે. એમની ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાઓ હમણાં હમણાં જ વાંચવા મળે છે અને આ અનુવાદમાં ક્યાંક મૌલિક ગુજરાતી જોવા મળે છે તે પરથી લાગ્યું છે કે શ્રી વસાવડા એમ

કરીને ગુજરાતીને વિકસાવી શકતા નથી જે વ્યક્તિ જે ભાષામા પોતાને પૂરી રીતે વ્યક્ત કરી શક્તી હોય તેણે તેમા જ વ્યક્ત થવુ યથાર્થ છે બીજાઓ એના વ્યક્તવ્યને અનુવાદિત કરીને બીજે ભલે ફેલાવે

'શોભા'ના આ ગુજરાતી અનુવાદ વિષે કહેવાનુ કે અનુવાદ મીઠો લાગે છે હિંદી શોભામા જે ભાવ અનુભવેલો તે આમા પણ અનુભવવા મળ્યો છે પરંતુ આમા બે મોટા દોષો રહી ગયા છે ક્યાક મૌલિક ગુજરાતી છાટ આવી ગઈ છે, તે પ્રવાહથી જરા અતડી લાગે છે અને બીજુ ઘણે ઠેકાણે મૂળ હિંદી શબ્દો અને વાક્યો જેમના તેમ રહેવા દીધા છે તે અકળામણ ઉત્પન્ન કરનારા લાગ્યા છે કેટલાય હિંદી શબ્દો (અસખ્ય કહી શકાય, કારણ કે તેની સખ્યા ગણતા ઘણો કટાળો આવે તેવડી મોટી એ સખ્યા છે) જેના ગુજરાતી રૂપ સરળ વાચનમા જ મૂકવા જોઈતા હતા (કારણ કે હિંદી શબ્દો ગુજરાતી સાથે જરાય ભળતા નથી) તેમને ફૂટનોટમા ગુજરાતી અર્થ આપીને સમજાવવા પડ્યા છે, છતાય 'કિસવે' (મહેરબાન) અને બીજા બે એક શબ્દોના અર્થ તો અપાયા જ નથી આ શબ્દો સામાન્ય વાચક તો શુ પણ ઠીક ઠીક હિંદી જાણનારે પણ સમજવા માટે શબ્દકોશમા શોધવા પડે

આ વિચારને અંતે કહેવાનુ મન થાય છે કે શ્રી વસાવડા ગુજરાતીમા લખે તો પોતે જે એક વિશિષ્ટ શૈલી ઉપર પ્રભુત્વ મેળવ્યુ છે તેને જાળવી રાખીને, અને છતાય હિંદી શબ્દોના ભાર વિના લખે તો ગુજરાતી ભાષાની તેઓ વધુ સારી સેવા કરી શકે

હસ (હિંદી માસિક-પત્ર)નો રેખાચિત્રાક— ક્રાઉન આઠ પેજી સાઈઝ, પૃષ્ઠસખ્યા ૧૬૦, કિંમત રૂપિયો એક

હિંદના આતરપ્રાંતીય સાહિત્યને હિંદી દ્વારા હિંદભરમા ફેલાવનાર આ અગ્રગણ્ય માસિકનો આ રેખાચિત્રાક પણ બહુમૂલ્ય છે જરા પણ અતિશયોક્તિ વિના કહી શકાય કે આ ખાસ અંક પ્રગટ કરીને હંસે હિંદના સાહિત્યજગત ઉપર મહદુપકાર કર્યો છે તામીલ, કાનડી, મરાઠી, ગુજરાતી, બગાળી, ઉર્દૂ અને હિંદી આટલી હિંદની પ્રમુખ ભાષાઓની વિશિષ્ટ સાહિત્યિક વ્યક્તિઓના રેખાચિત્રો લખાવરાવવા અને તેના અનુવાદની ગોઠવણ કરાવવી એ કામ ખરેખર ઘણુ જટિલ અને કઠિન છે હસે એ કામ આટલી સરસ રીતે પાર ઉતારીને પોતાની યોગ્યતા અને કાર્યદક્ષતાનો પુરાવો આપ્યો છે જેમના રેખાચિત્રો આપવા જોઈતા હતા તેવી ઘણી વ્યક્તિઓના આમા નથી અપાયા એ ખરુ છે પણ મર્યાદિત પૃષ્ઠ સખ્યાએ એમ ન થવા દીધુ હોય તે દેખીતુ છે છતા આમા ઘણી વ્યક્તિઓના ચરિત્રો આવ્યા છે કે જેઓ આપણા દેશની મહત્તાનો ખ્યાલ આપે છે આ ચરિત્રો વાચતા આપણને ભાન થાય છે કે કોઈ પણ દેશમા હોય તેવા વિદ્વાનો આપણા દેશમા પણ વિપુલ પ્રમાણમા છે

જુદી જુદી ૩૮ વ્યક્તિઓના જુદી જુદી વ્યક્તિઓને હાથે લખાયેલ રેખાચિત્રો—રેખાચિત્રના વિશિષ્ટ નમૂનાઓ પૂરા પાડી—એ કલાનુ સ્પષ્ટ દર્શન કરાવે છે રેખાચિત્ર-કલા પર એક સ્વતંત્ર લેખ આપી શકાયો હોત તો આ અકની ઉપયોગિતામા અગત્યનો ઉમેરો થાત

આ અકમા છ ગુજરાતી સાહિત્યિક વ્યક્તિઓના રેખાચિત્રો આવ્યા છે શ્રી રામનારાયણ પાઠક, શ્રી ઝવેરચદ મેઘાણી, શ્રી લીલાવતી મુનશી, શ્રી ઉમાશકર જોશી અને કવિ શ્રી ખબરદાર પૂર્ણ પ્રતિભા સાથે અહીં ચિત્રિત થયા છે, પરંતુ જણાવતા દુઃખ થાય છે કે કવિ શ્રી નાનાલાલ કવિનુ રેખાચિત્ર આલેખનાર શ્રી હીરાભાઈ ગોદીવાલાએ રેખાચિત્રની વ્યાખ્યાનો દ્રોહ કર્યો છે કવિશ્રીની કાળી બાજુ જ બતાવીને એમણે ઇતર-પ્રાંતીઓ પાસે ગુજરાતને જ કાળુ ચીતરીને બતાવ્યુ છે ઝડપી રેખાઓથી દોરાયેલા ચિત્ર પાછળ પ્રગટ થતા જીવનચરિત્રના રગચિત્ર કરતા વિશેષ કલાની જરૂર

ને લખે છે એવી તવારિખ—રહમ, નેકી, ભલાઈની;
ઇન્સાનિયતની એક જાણે દિલરુબા વાગી રહી.

દિલના દરદની કસોટી, સાચી દિલેરીની મઝા—
આંસુ વિના ? ના, ના અને બીજી કિતાબોમાંય ના.
અફસોસ, હાય વરાળ, વરસાવે દયા, કરુણા, કૃપા—
ઊંડી—જિગરની—દર્દની—વાતો સુણાવે એ સદા.

પાક મહોબ્બતની ભરી લિજ્જત મીઠી આ આંસુમાં
આ દર્દમાં ઇન્સાનિયત મ્હેકી રહી ઊંચી સદા.
રડવું અને સ્મરવું પછી એ આગમાં મરવું બળી
ઝંખવું જ તે પ્યાર, રહેવુ પ્યારની યાદે ઝૂરી.

*

અરે પયગામવાહક તુ પ્રભુજીના લઈ જાજે,
ફૂલો આ આસુના થોડાં જનેતાના ઉપાડ્યાં જે—
અગર તુએ રડી પડશે, અને સાચે તું રડવાનો—
ભલે આ ફૂલમાં થોડો વધારો તુંય કરવાનો

જિગરના ખ્વાબના મ્હેલે કરી છે રોશની મોઘી
જિગરના ધૂપના ગંધે રહ્યો છે મ્હેલ એ મ્હેકી
અને એ મ્હેલમા બાંધી કબર તારી સુવાડ્યો મેં
ભલે સૂતો સદા તુ ત્યા જગાડે વેદનાજ્વાલા
અરે એ જ્વાળમા મારે જળી જાવુ સલામત છે
ફિરસ્તા ! ખાકના આસુ તણી આવી કરામત છે §

"લ"

---

§ આ છેલ્લી છયે પક્તિ માટે હુ શ્રી સુ ગો ભેટાઇનો ઋણી છુ. મે ચાર પક્તિઓ આમ લખી હતી

સ્મૃતિમદિર ન દુનિયામા હૃદયમા તે રચાયુ છે
ઉપર શણગારવા માલા ગૂથાઈ આસુની આ છે
ચઢવવા તે તને મારી વિનતિ એક આખરની
કરીને હુ રજા માગુ—દબાયો શોકભારેથી

:: વૈશાખથી ચોથું વર્ષ શરૂ થયું છે ::

'કિશોર' મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણીખાતા તરફથી મંજૂર થયું છે.
'કિશોર' વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટ્સ એજન્સિમાં શાળાઓ માટે મંજૂર થયું છે.
'કિશોર' વડોદરા રાજ્યની વિદ્યાધિકારી કચેરી તરફથી મંજૂર થયું છે.

અનેકવિધ સાહિત્ય અને સુંદર ચિત્રોથી સમૃદ્ધ, ગુજરાતના કિશોર વિદ્યાર્થીઓનું માસિક

ઓછું ભણેલી બહેનોને જુદાજુદા વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન મળી રહે એવી સામગ્રી આપતું માસિક

卐 કિશોર 卐

તંત્રી: રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

આવકાર

"કિશોર માસિક મને ખૂબ ગમી ગયું છે. એટલું બધું ગમ્યું છે કે વડોદરા રાજ્યનાં પુસ્તકાલયોનું બજેટ મંજૂર કરવાની તક મને મળી હોત તો રાજ્યના ઘણાં પુસ્તકાલયોમાં 'કિશોર' માસિક દાખલ કરી દીધું હોત. × × માસિક માટે મારાથી બનતું કરીશ."

શ્રી મોતીભાઈ અમીન
વડોદરા

"× × મને તો એક શિક્ષક તરીકે આ કક્ષાનું બીજું કોઈ સામયિક નથી માલમ પડયું બીજાં વધુ પડતાં છીછરાં કે વધુ પડતાં ગંભીર છે, જ્યારે આ વિદ્યાર્થીને જોઈએ તેવું જ છે. 'સાહિત્ય-પાઠાવલી'ની યોજનાને અંગે મેં આપણાં બધાં માસિકો ઠીકઠીક ઉથલાવ્યાં છે, અને મને તો એમ લાગ્યું છે કે 'કિશોર' પાસે એટલું વૈવિધ્ય છે કે પાંચ સાત વર્ષે કોઈ નવો સંગ્રાહક નીકળશે તો તેને પોતાના સંગ્રહનું નામ 'કિશોર પાઠાવલિ' કે એવું જ રાખવું પડશે. એટલા બધા પાઠો તેને 'કિશોર'માંથી લેવા પડશે. વિદ્યાર્થીઓ સમજે એવી ભૂમિકા ઉપર એનું લખાણ વિહરે છે. છતાં તેના સાહિત્યગુણ તેણે બરાબર જાળવી રાખ્યા છે, એટલે મને તો આનંદ સાથે ગર્વ પણ થાય છે. × × × હું તમને સતત રીતે મારાથી બનતી બધી મદદ કરીશ. × ×"

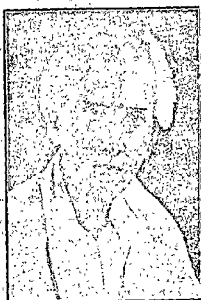
ઝીણાભાઈ રતનજી દેસાઈ [સ્નેહરશ્મિ]
પ્રિન્સિપાલ ચી. ન. વિદ્યાવિહાર : અમદાવાદ

"× × એની ભાતભાતની વાનીઓ વિદ્યાર્થી-વર્ગની જુદી જુદી જરૂરિયાતો જરૂર પૂરી પરિપૂર્ણ કરે એમ છે. અને તેથી આખાય વિદ્યાર્થી-વર્ગને એ પ્રિય થઈ પડશે જ એ નિઃશંક બાબત છે. મારા જેવા વિદ્યાર્થી-શિક્ષકને પણ એમાંથી ખૂબ ખૂબ રસ અને આનંદ મળે છે. મને તો પૂરતી ખાતરી છે કે તમારું આ નવીન માસિક દરેકે દરેક બાળકને પ્રિય થઈ પડશે. × ×"

શ્રી. શંકર

શરદ બાબુનાં નવાં પુસ્તકો

હરેક લાયબ્રેરીમાં વસાવવા યોગ્ય

પથેર દાબી

જંગ સરકારે જપ્ત કરેલ, અજબ ક્રાંતિકારી નવલકથા.

ભાગ ૧ લો ભાગ ૨ જો
રૂ. ૨॥ રૂ. ૩)

ચરિત્ર હીન

નગ્ન સત્ય દર્શાવતી આ નવલકથા પ્રગટ થતાંજ સમાજ માં ખળભળાટ મચ્યો હતો.
રૂ. ૩॥

અનુરાધા

સ્ત્રીજાતી માટેની અનુકંપાથી ભરપુર આ પુસ્તક સ્ત્રી-હૃદયની આરસી સમાન છે.
રૂ. ૨)

શુભદા

ગરીબાઇનાં હૃદયદ્રાવક કરૂણ પ્રસંગોથી ભરપુર નવલ
રૂ. ૨॥

શેષ પ્રશ્ન

મુક્ત સહચાર કે લગ્નબંધન ? લગ્ન જીવનનાં આ પ્રશ્નને અજબ રીતે ચર્ચતી અદ્ભુત નવલ.
રૂ. ૩)

દત્તા

પ્રભાવશાળી સ્ત્રી શક્તિનો પરીચય કરાવતી અપૂર્વ નવલ
રૂ. ૨)

બડી દીદી

દેવદાસ વાંચી આંખમાં આંસુ વહ્યાં બડીદીદીનાંકરૂણાંતથીહૃદયરડીઊઠે.
રૂ. ૧॥

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની
બુકસેલર્સ અને પબ્લીશર્સ
૧૪૦, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઇ, ૨

શરદબાબુનું નવું પુસ્તક

મૂલ્ય રૂા. રા આઠી.

શરદબાબુની આ નવલકથા શુભદાનો વાર્તાપ્રવાહ જબરો અને વેગવાન છે. અને એટલેજ એને એક બેઠકે વાંચી નાખવાની તત્પરતા જાગે છે. અનુવાદ સુંદર ને સફળ થયો છે. જીવનનાં ઝંઝાવાતની સ્હામે ઝઝુમતી શુભદા ખરેખર એક કરૂણ કથા છે.

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની — ૧૪૦, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ

છુપી પોલીસ ગ્રન્થમાળાનાં નવાં

ડિટેકટીવ પુસ્તકો

સોનેરી સંદૂક મૂલ્ય રૂ. ૩-૬-૦

અનેક ભેદભરમો તેમજ અદ્ભુત રોમાંચક પ્રસંગોથી ભરપૂર પુસ્તક

સફેદ શયતાન મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦

દિલ ધડકાવનારા તથા [illegible] શ્વાસ થંભી જાય તેવા પ્રસંગોવાળું નવું પુસ્તક

મધરાતની મહેમાન મૂલ્ય રૂ. ૨-૯-૦

ગભરાવનારા સાહસોનું આ પુસ્તક છુપી પોલીસના પરાક્રમોથી ભરપૂર છે

ડિટેકટીવ દેવેન્દ્રનાં પરાક્રમો મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૦

દેવેન્દ્રનાં [illegible] જોખમો ખેડતા આ અદ્ભુત પરાક્રમો વાંચનારને દંગ કરી નાખે છે

ભેદી જાસુસ મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

સુરેખા નામે અજાણ્યા સાહસી બેનની જાસુસી રમતોના [illegible] પરાક્રમો

ડિટેકટીવ દેવેન્દ્રનાં સાહસો મૂલ્ય રૂ. ૪-૮-૦

દેવેન્દ્રની જાસુસી કળા તથા અનેક ભેદભરમોવાળા જાનજોખમી સાહસોનું નવું પુસ્તક

પ્રેમ પંથ પાવકની જ્વાળા ભાળી પાછા ભાગે જોને,
માંહી પડ્યા તે મહાસુખ માણે દેખનારા દાઝે જોને

વર્ષ ૯ જુલાઈ ૧૯૩૯ અંક ૧

· સંપાદકો ·

મોહનલાલ મહેતા · ઈશ્વરલાલ દવે

કાન્તિલાલ શાહ · હરજીવન સોમૈયા

· આ અંકના લેખકો ·

કિશોરલાલ મશરૂવાળા · ધૂમકેતુ · સોપાન · હરજીવન સોમૈયા · અંબાલાલ પુરાણી · લાલા હરદયાળ · ડુંગરશી સંપટ · વિભૂતિભૂષણ બંદોપાધ્યાય · કાન્તિલાલ શાહ · મોહનલાલ · મૂળજી બારડ · જ્યેષ્ઠારામ ઉપાધ્યાય

સંચાલક · ભારતી સાહિત્ય સંઘ · પો. બો. ૭૩ · અમદાવાદ

લાઇન, હાફટોન તથા વધારે કલરના હાઇકલાસ

બ્લોક ડીઝાઈન તથા સિને-સ્લાઇડ

બનાવનાર

ભારતી સાહિત્ય સંઘનાં પ્રકાશનોના દરેક બ્લોક અમે બનાવીએ છીએ

---

૨ ન ૩૧૯૭૫ **નવું ઠેકાણું નોંધી લેશોજી** ગ્રે. એડ્રેસ 'સૉજ'

રહેવા તથા જમવાની

સગવડ માટે જાણીતું

૩ ૧૭૫/૧૭૯ હોર્નબી રોડ, બોરીબંદર ટ્રામટરમીનસ પાસે,

ભાટિયા હાઇસ્કૂલની બાજુમાં

કોટ : મુંબઈ.

અમારી મુંબઈ-શાખા

મુંબઈ શાખાનું સરનામું અને વ્યવસ્થા બદલાયાં છે. કાર્યકરો પણ બદલાયા છે, એટલે અમારી પ્રવૃત્તિઓને લગતો કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવા વિનંતિ છે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

બ્લૉક નં. ૭ : દેવકરણ મેન્સન

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ : ૨

વર્ષ ૯ : અંક ૪ જુલાઈ ૧૯૩૯

ઊર્મિનું લવાજમ : દેશમાં ૫-૦-૦ બ્રહ્મદેશમાં ૫-૮-૦ પરદેશમાં દસ શિલિંગ
છૂટક એક નકલની કિંમત ૦-૮-૦

અનુક્રમ

મુદ્રક અને પ્રકાશક. દિનેશ હરિદાસ મોતીવાળા : ઊર્મિ કાર્યાલય પો. બો. નં ૭૩ : અમદાવાદ
મુદ્રણસ્થાન : નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ ઘીકાંટા : નોવેલ્ટી ટોકીઝ પાસે : અમદાવાદ

નિવેદન

અરુણ પુસ્તકમાળાની ત્રણ પુસ્તિકા છપાઈ ગયા પછી એ હજી પ્રગટ થાય તે પહેલાં શ્રી. સોમાભાઈ ભાવસાર અને શ્રી. દિનેશ ઠાકોરનો અમને પરિચય થયો. એ ભાઈઓએ છેલ્લા એક માસથી 'બાલજગત' પાક્ષિક શરૂ કરેલું છે. આ પાક્ષિકની વ્યવસ્થા અને વેચાણનું કામ અમને સોંપવા માટે તેઓ આવેલા, એ વખતે અમને સૌને લાગ્યું કે આ પુસ્તકમાળાનું સંચાલન પણ તેઓ જ કરે તો પાક્ષિક અને પુસ્તકમાળા બંને સુંદર, સમૃદ્ધ અને એકબીજાને પોષક બની શકે. કેટલીક ચર્ચા પછી અમે એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે પુસ્તકમાળા તથા 'બાલજગત' (પાક્ષિક)નું સંચાલન શ્રી. સોમાભાઈ તથા શ્રી. દિનેશ કરે અને અમે એ બંને પ્રવૃત્તિની વ્યવસ્થા અને વેચાણનું કામ સંભાળીએ.

શ્રી. સોમાભાઈ અને શ્રી. દિનેશ છેલ્લાં પાંચેક વરસથી: બાલજગતની વચ્ચે જ રહે છે અને પોતાની વૃત્તિ-શક્તિ અનુસાર બાલસાહિત્યનું સર્જન પણ કરે છે. ઉપરાંત, બાલસાહિત્યના સમર્થ લેખકો સાથે એમને ઘનિષ્ટ સંબંધ છે, એટલે આ પ્રવૃત્તિઓનું સંપાદન એમને હાથે વિશેષ યશસ્વી થશે એ વાતમાં અમને શંકા નથી.

પુસ્તકમાળા અને 'બાલજગત'ની યોજના તો જે પ્રગટ થઈ છે તે જ રહેશે. ફેર માત્ર એટલો પડશે કે 'અરુણ'માળાનાં પુસ્તકોનું લેખન સાદું આવતું તેને બદલે હવે એ ચિત્રોથી શોભિતું બનશે હવે પછીનાં તમામ પુસ્તકો સર્વાંગે સચિત્ર થશે. છતાં એની કિંમતનું પ્રમાણ તો અત્યારે જે છે તે જ રહેશે.

કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય કે આ માળા અને પાક્ષિકના ગ્રાહકોનાં લવાજમને લગતી સંપૂર્ણ જવાબદારી અમારા 'સંઘ'ની જ છે. અમારી બીજી માળાઓ અને માસિકો વિષે જનતા જેટલો વિશ્વાસ ધરાવે છે તેટલો જ વિશ્વાસ આ માળા અને પાક્ષિક વિષે પણ રાખે જ.

આ ફેરફાર પછી 'બાલજગત' (પાક્ષિક) તથા 'અરુણ પુસ્તકમાળા'ને લાગતો વ્યવસ્થા અંગેનો પત્રવ્યવહાર અમારા સરનામે જ કરવો અને સંપાદન અંગેનો પત્રવ્યવહાર 'દિનેશ ઠાકોર, ૩૧, ગુજરાત સોસાયટી-અમદાવાદ' એ સરનામે કરવો.

અમદાવાદ
૨૨-૬-૩૯

મુખ્ય સંચાલક
ભારતી સાહિત્ય સંઘ

વર્ષ નવમું] જુલાઈ : ૧૯૩૯ [અંક ચોથો

આપણી સ્વરાજયાત્રા

મોહનલાલ

મધદરિયે

મુંબઈની મહાસમિતિ મળ્યા પહેલાં ને તે પછી પણ મહાસભાનું નાવ તો મધદરિયે જ રહ્યું છે. મહાસમિતિની બેઠકમાં બન્ને પક્ષો વચ્ચે જબરદસ્ત રસાકસી થવાના જે ભણકારા વાગતા હતા તે તો દેશના સદ્‌ભાગ્યે ખોટા પડ્યા છે, પરંતુ બે પક્ષો વચ્ચેનો અવિશ્વાસ ત્યાં લેશમાત્ર ઓછો થયો નથી. ત્યાં જો ઉગ્ર રૂપમાં રસાકસી નથી જામી તો તેનું કારણ ખેલદિલી કે વિશ્વાસ નથી પરંતુ બન્ને પક્ષને પોતાની અશક્તિનું જે ભાન થયું તે જ છે. કારોબારીએ બંધારણીય સુધારામાંથી બે કલમોને છેક મહાસભાની બેઠક ઉપર મુલતવી રાખી તેમાં એણે જે ડહાપણ વાપર્યું તે બદલ એને અભિનંદન જ આપવાં જોઈએ. જો એમ ન કર્યું હોત તો એ પોતાની આજની પ્રતિષ્ઠામાં કંઈક ને કંઈક ઘટાડો જ કરત. બીજી બાજુ 'ઉદ્દામ' વર્ગે પોતાનું બળ શરૂઆતની દરખાસ્તોમાં જ માપી લીધું હતું એટલે એ બહુ ઉગ્ર બને એવો સંભવ જ નહોતો રહ્યો.

આમ છતાં કારોબારીએ પોતાના વિચારની તરફેણમાં બે મહત્ત્વનાં પગલાં તો ભર્યાં જ. મહાસમિતિમાં જેટલા ઠરાવો થયા તેમાં એક બીજા પક્ષની નીતિરીતિની અળગતા બતાવતા આ બે ઠરાવો જ મુખ્ય ગણાય. પ્રાંતોમાં સત્યાગ્રહ અને પ્રાંતિક સમિતિ તથા પ્રધાનમંડળના સંબંધ અંગેના બન્ને ઠરાવો સ્વતંત્ર છે છતાં એકમાંથી જ બીજો ઠરાવ જન્મનો હોય એવું લાગે છે. આ બન્ને ઠરાવો ઉપર સારી રસાકસી જામી, પરંતુ કારોબારી-પક્ષે જે બળની ધારણા હતી તે કરતાં યે વધુ બળ દેખાયું. કલકત્તાની મહાસમિતિ પછી તમામ ઉદ્દામોનું સંગઠન કરવાના જે પ્રયાસો ચાલતા હતા અને શ્રી. સુભાષબાબુનાં સ્થળે સ્થળેથી જે ભાષણો સંભળાતાં હતાં તેને લઈ એવી અસર ઊપજતી હતી કે એમની શક્તિ વધતી જાય છે, પરંતુ આ અસર મુંબઈ-મહાસમિતિમાં ઓછી થઈ છે. ત્યાં ચોખ્ખું માપ નીકળી આવ્યું છે કે 'ઉદ્દામો' કરતાં આ 'વિનીતો'નું બળ ઓછામાં ઓછું બમણું તો છે જ. છતાં આ બળ ઉપર વિનીતો રાચી શકે એમ નથી કારણ કે દેશની હવામાં આજે ચારે બાજુથી જે વિરોધી સૂરો ફૂંકાઈ રહ્યા છે તેમાં કોઈ જ પક્ષ સુખપૂર્વક કામ કરી શકે એમ નથી. 'ઉદ્દામો'ના આજના પ્રયત્નોને ભલે મહાસભાને

આગળ લઈ જવાના પ્રયત્નો તરીકે લેખવામાં આવે પરંતુ એ પ્રયત્નો મહાસભાની ચૂંટણીમાં ગતાગમ નાખનારા જ છે. મુંબઈની મહાસમિતિએ પોતાના ઠરાવોથી ચાલતી આવેલી નીતિનું અને સમર્થન કર્યું હોય પરંતુ એ જ નીતિ અનુસાર જો દેશવ્યાપી કોઈ ઝુંબેશ ઉપાડવી હોય તો આજે અવકાશ છે જ નહિ. આખો દેશ એક સૂરથી કામ કરી શકે એવું આજે વાતાવરણ જ નથી. એગને સુભાષબાબુની ચૂંટણી વખતે જે સ્થિતિ હતી તેમાં માત્ર એટલો જ ફેર પડ્યો છે કે એ રસ્તેથી મહાસભા પાછી વળી છે. હજી એ પોતાને સ્થાને આવી શકી નથી. એટલે એનું નાવ તો હજી યે મધદરિયે જ છે ને એને ચલાવનારા નાખુદાઓ જોરશોરથી વિરુદ્ધ દિશામાં હલેસાંઓ મારી રહ્યા છે.

આવી સ્થિતિ હોવા છતાં મહાસમિતિએ જે ઠરાવો કર્યા છે તે તો એ નીતિને સ્થિર કરનારા જ છે. આફ્રિકા, સિલોન અને ડિગ્બોઈની હડતાલને લગતા ઠરાવો લગભગ એકમતે થયા છે. પ્રથમના બે ઠરાવો દૂરના પ્રદેશને સ્પર્શ કરે છે એટલે દેશની સામાન્ય જનતા અત્યારે એની ગંભીરતાને કદાચ પૂરી રીતે ન જાણે, પરંતુ જો એ બંને સંસ્થાનોમાં સમાધાનનો કોઈ રસ્તો નીકળ્યો જ નહિ, અને નીકળવાનો સંભવ ઘણો ઓછો છે, તો આપણે સ્વતંત્ર થયા પહેલાં જ આપણી વસાહતો માટે જંગ માંડવો પડશે. સિલોન અને આફ્રિકામાં આપણા ભાઈઓ ઉપર અન્યાય ગુજરતા હશે ત્યારે આપણે આંખો ફાડીને માત્ર જોઈ નહિ રહીએ પરંતુ એક સ્વમાનશીલ પ્રજા તરીકેના આપણા અધિકારો માટે અવશ્ય લડીશું. ત્રીજો ઠરાવ ડિગ્બોઈની હડતાલને લગતો છે. તે અનેક રીતે પહેલા બે ઠરાવો કરતાં વધુ ધ્યાન ખેંચનારો છે. એક તો આસામ પ્રાંતમાં મહાસભાના પ્રાધાન્યવાળું સંયુક્ત પ્રધાનમંડળ છે અને જેની સામે હડતાલનો મોરચો છે તે યુરોપિયન વેપારીઓ છે. જ્યાં સુધી આ દેશ ઉપર બ્રિટનનો પંજો છે ત્યાં સુધી તમો તો એમ જ માનો ને કે આ પ્રધાનમંડળ અને એનું નીમેલું બોર્ડ અમારે પેન કરવાનું રમકડું જ છે? આ સંબંધમાં મહાસમિતિએ જે ઠરાવ કર્યો છે તે અનેક રીતે આવકારદાયક છે. આ ઠરાવ આપણા દેશના દેશી કે પરદેશી મહાન ઉદ્યોગો વિષેની આપણી જે આખરી મુરાદ છે તે તરફ એક મહત્ત્વનું પગલું ભરે છે. આ ઠરાવ પછી ઉદ્યોગોએ એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે તેઓ કહે છે ને માને છે તેમ આજની સરકાર મુડદાલ નથી તેમ એના પ્રધાનો કબરની શાંતિ ચાહનારા નથી.

પ્રાંતોમાં સત્યાગ્રહને લગતો જે ઠરાવ થયો છે તે સામે ગમે તેનો ઉભરાટ ઠાલવનારો હોય પરંતુ એ ઠરાવ આજે નહિ પણ સત્તાનાં સૂત્રો હાથમાં લીધાં તે સાથે જ કર્યો હોત તો તેમાં કશું ગેરવાજબી ન હોત. આ ઠરાવનો વિરોધ કરનારાઓએ એને જે સ્વરૂપમાં વર્ણવ્યો છે તેવો એ ઠરાવ છે જ નહિ. એ ઠરાવનું રહસ્ય તો એ છે કે કોઈ પણ પ્રાંતમાં પ્રધાનમંડળની કાર્યવાહી સામે મહાસભાવાદીઓમાં અસંતોષ પેદા થાય તો એ અસંતોષ ટાળવાના એ રીતસરના માર્ગો લે, નહિ કે મહાસભાના વિરોધી દળોમાં સમાઈ જઈ, મહાસભાના નામનો ઉપયોગ કરતાં કરતાં મહાસભાના પ્રધાનોને જ લોકોમાં બદનામ કરે અને મૂંઝવણમાં નાખે. આમાં સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતનો અસ્વીકાર નથી. લોકોના વાજબી વિરોધને દાબી દેવાનો પણ સવાલ નથી. અહીં તો પોતાના જ રચેલા પ્રધાનમંડળને પોતાની જ રચેલી હાઈકોર્ટમાં લઈ ગયા પહેલાં મારી શકાય કે નહિ એ જ પ્રશ્ન છે. એક બાજુ પ્રાંતિક સમિતિના હાથમાં પ્રધાનમંડળનો પણ કાબૂ હોવો જોઈએ ને આપણે બ્રિટિશ સરકાર સામે સમાન સરકારો ઊભી કરવી જોઈએ એવી વાતો કરવી અને બીજી બાજુ એ જ પ્રાંતિક સમિતિના હાથમાં પ્રાંતનો સામાન્ય મહાસભાવાદી સત્યાગ્રહનું ગંભીર પગલું ભરી શકે કે ન ભરી શકે તેનો નિર્ણય સોંપાય છે તેનો વિરોધ કરવો, તે બે વિચારસરણી એક સાથે કેમ ચાલી શકે તે સમજાતું નથી. પ્રાંતિક સમિતિ ભૂલ કરે જ નહિ એમ કહેવાનો આશય નથી. ત્યાં એક પક્ષનું વધુ જોર હોય તે પણ કબૂલ છે. પરંતુ

જો કોઈ તંત્રને વ્યવસ્થિત બનાવવું હોય તો નિયમન વિના ચાલી જ કેમ શકે ? મહાસભાની કારોબારીએ આ ઠરાવ કરીને અનિષ્ટ તત્ત્વોનો ઉચ્છેદ કરવાનું મહત્ત્વનું પગલું ભર્યું છે. બંધારણના સુધારાને લગતી પાંચ કલમ કારોબારીએ મહાસભાની બેઠક સુધી મુલતવી રાખી છે તે, જો આ ઠરાવનો બરાબર અમલ થાય તો ભલે સદાને સારુ મુલતવી જ રહે.

રાજસ્થાની સમસ્યા

મહાસમિતિની આ વખતની બેઠકમાં રાજસ્થાની પ્રશ્ન ઉપર મહત્ત્વની ચર્ચા થશે એવી સૌએ આશા રાખી હતી. છેલ્લા ત્રણ ચાર મહિનામાં આ પ્રશ્નને ગાંધીજીએ જે રીતે હલ કર્યો છે તેને ઉદ્દામો ધુતકારી કાઢશે ને એ મહાત્માને હવે બુદ્ધિ-વિભ્રમ થયો છે એવું એવું બોલશે એમ ધાર્યું હતું, પરંતુ ગાંધીજીનો પ્રયોગ હજી ચાલી રહ્યો છે ત્યારે મહાસમિતિએ યોગ્ય રીતે જ એ પ્રશ્ન વિષે મૌન રહ્યાનું ઉચિત ધાર્યું જણાય છે. સર્વ રાજસ્થાન લોક-પરિષદ્ તરફથી આજની પરિસ્થિતિની ચોખવટ કરતુ અને પરિષદ્‌ની નીતિ સ્પષ્ટ કરતું પંડિત જવાહરલાલજીનુ નિવેદન ગાંધીજીનાં મંતવ્યો સાથે શબ્દશઃ મળતું નથી આવતું. એમના નિવેદનની ભાષા ગાંધીજીના નિવેદનથી સર્વ રીતે જુદી પડે છે. પરંતુ એ બન્ને નિવેદનો એક સાથે જ વાંચ્યા પછી એનો અસલી અર્થ વિચારીએ જોઈએ તો લગભગ એકસરખો જ થાય છે. ગાંધીજીના પગલાના ટીકાકારો આ નિવેદનને લડાઈના બ્યૂગલ જેવું સમજે તો કોણ જાણે ! અમને તો એમાંથી એ જ અર્થ માલૂમ પડ્યો છે જે ગાંધીજીના નિવેદનમાં છે. ફેર એટલો જ છે કે, સીધો સવિનય ભંગનો કાર્યક્રમ ન હોય તો શો કાર્યક્રમ હોય એ ગાંધીજીનું નિવેદન બતાવે છે, અને આ નિવેદન ધ્યેયને ઉન્નત રાખવા ઉપરાંત કોઈ કાર્યક્રમ બતાવતુ નથી. બન્ને નિવેદનોમાં પ્રજાશક્તિ એ જ આખરી શક્તિ છે એ વાત ભાર દઈને સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

છેલ્લા 'હરિજન'માં ગાંધીજીએ જે બે લેખ લખ્યા છે તે ગાંધીનીતિના વિરોધીઓએ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા જેવા છે. અમને ખાતરી છે કે જો એ નિવેદનો સમભાવપૂર્વક વાંચવામાં આવશે તો ગાંધીજીએ રાજસ્થાની પ્રશ્નને અંગે જે પગલાં ભર્યાં છે તે પગલાંમાં નથી ઉતાવળ, નથી નબળાઈ કે નથી બુદ્ધિવિભ્રમ એ સમજાઈ આવશે વિશેષમાં એ પણ સમજાશે કે જેને આજે 'નવો પ્રયોગ' કહેવામા આવે છે તે માત્ર રાજસ્થાન માટે જ નથી, પણ જેમણે અહિંસાનું હથિયાર ધારણ કર્યું હોય તે સમસ્ત પ્રજાને માટે છે. ગાંધીજી પોતાના લેખોમાં આપણા દેશની આજની સ્થિતિનુ જે બ્યાન આપે છે તેમાં લગીર પણ અતિ-શયોક્તિ નથી. આ સ્થિતિમાં આપણે કોઈ મહાયુદ્ધ શરૂ કરી બેસીએ તો આપણો દુશ્મન આજે અશક્ત હોવા છતાં પણ આપણી જીત વિષે શંકા જ રહે; કારણ કે આજે આપણે—ઉદ્દામો, વિનીતો, હિંદુઓ, મુસ્લિમો સૌ—પરસ્પર જ શત્રુ બની બેઠા છીએ. જે ગુંડાગીરી આજે દેશી રાજ્યોમાં દેખાઈ છે તે એથીયે ભૂરા સ્વરૂપમાં બ્રિટિશ હિંદમાં પ્રગટ થયા વિના રહે જ નહિ. એટલે જો આપણે બ્રિટિશ સત્તા સામે રાષ્ટ્રવ્યાપી મોરચો માંડવા ઇચ્છતા હોઈએ તો લડતનાં ભાષણો કરવા કરતાં ગાંધીજીએ લડતના માર્ગમાં આવતા જે અંતરાયો બતાવ્યા છે તેને દૂર કરવાના કામમાં લાગી જઈએ તો એ રાષ્ટ્રવ્યાપી લડત જરૂર વહેલી શરૂ થશે.

પ્રાગતિક પક્ષ

સુભાષબાબુ આજે જે કરી રહ્યા છે તે પોતાના અસંતોષને પ્રગટ કરવા માટે નહિ, પણ દેશ પ્રત્યેની ઊંડી દાઝથી કરી રહ્યા છે એમ માનીએ તોપણ એમના પગલાની તરફેણ થઈ શકે એમ નથી. મુંબઈમાં એમનું સ્વાગત થયું ત્યારથી તે આજ સુધી એમણે જાણે હરીફાઈ જ માંડી છે કે રાષ્ટ્રપતિ કરતાયે ઊંચો હોદ્દો હું ધરાવું છુ. પ્રાગતિક પક્ષની પરિષદમાં જે ભાષણો અને જે ઠરાવો થયાં તે જોતાં લાગે છે કે આ પક્ષ તો વહેલામાં વહેલો વીખરાઈ જશે, કારણ કે જે મંચ ઉપર આ બધા પક્ષો એકત્ર થયા છે તે મંચ કોઈ સિદ્ધાંત

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૯૭ ઉપર]

• ઊધઈનો ઉપાય •

લેખક : જી સી કપૂર*

પુસ્તકોના ખાસ કરીને ઉષ્ણકટિબંધમાં મોટામાં મોટો કોઈ શત્રુ હોય તો તે કંસારી વાળ ઊધઈ જેવા જંતુ અને જીવાતો છે આ જીવાતોના ઘણા વર્ગો છે નામો પણ ઘણા છે જીવાતોમાં ખાસ કરીને ચાર જાત છે એક જાત ચળકતા ભૂખરા રંગની અને ઈયળ જેવા નરમ શરીરની છે તેને અંગ્રેજીમાં સિલ્વર ફીશ કહે છે પા ઈંચ લાંબી માછલી હોય તેવું તેનું શરીર હોય છે અને પાણીમાં માછલી જે ઝડપે અને ચપળતાથી તરતી હોય છે તેવી જ રીતે તે ચાલે છે તેનું શરીર માથા આગળથી ચપટું થતું જાય છે અને પૂંછડી આગળ અણીદાર બની જાય છે લાહીના જંતુ' એ અર્થના એના બીજા પણ ઘણા નામો છે ગુંદર લાહી અને સ્ટાર્ચ એવા સાકરના રસ જેવા પદાર્થો એને બહુ ભાવતા હોય છે તેથી તેવા પદાર્થ લગાડીને બાંધેલી ચોપડીઓમાં અને કાગળોમાં તે આહાર મેળવવા આવે છે આ ચળકતા શરીરવાળા લાહીના જંતુ ઈંચના ત્રીજા કે ચોથા ભાગ જેટલી જ લંબાઈના હોય છે એમની પીઠની વચ્ચેથી બંને બાજુ ઢળતી એક ઝાંખા રંગની રેખા હોય છે

બીજી જાત છે જેને ચોપડીના ચાંચડ કહી શકાય એનું શરીર નરમ અને એક ઈંચના સોળમાથી પચ્ચીસમા ભાગ સુધીની લંબાઈનું હોય છે ગરમ અને ભેજવાળી જગ્યાએ અને અંધારામાં અને જ્યાં ભાગ્યે જ હાથ અડતો હોય ત્યાં તે ચોંટે છે એ પણ લાહી અને ગુંદરના આહારને પસંદ કરે છે

રાત્રે આપણે તમરાંનો અવાજ સાંભળીએ છીએ તે આ જંતુના એક જાતભાઈ જ છે આટલું નાનું સરખું જંતુ માણસ સાંભળી શકે એવો અવાજ કેમ કરી શકતું હશે તે એક નવાઈ છે એમ મનાય છે કે આવો અવાજ કરીને જંતુ પોતાના મિત્રોને સાદ કરે છે

ત્રીજી જાત છે કંસારીની સારી સંપૂર્ણ રીતે શાકાહારી છે [illegible]કાની સુગંધ લેતી નાકડાની નજીક જંતુ અને લાકડું ખાવું એને ખૂબ પ્રિય હોય છે

કંસારી એક બીજી રીતે પણ શુદ્ધ હિંદુ ધર્મી છે એમની જાતમાં ચાર વર્ણો છે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમાં જે બ્રાહ્મણનું કાર્ય કરે છે ઈતર વર્ણને પોતાના ધર્મો સમજાવે છે હુકમ કરે તે કહેવાય છે રાણી જૂના સમયના બ્રાહ્મણો મંત્રબળથી જેમ એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ઊડીને જતા તેમ આ રાણી પોતાની પાંખોથી ઊડીને દૂર જઈ શકે છે રાણીનું કામ પ્રજાવર્ધનનું પણ છે તે સૌ વર્ણોમાં પૂજ્યને સ્થાને છે બીજી જાત છે ક્ષત્રિયની નહિ પણ વૈશ્યની વૈશ્ય જેમ પ્રજાસંસ્કૃતિનું પ્રતીક છે વૈશ્ય ઉપર જેમ પ્રજાનો વિકાસ આધાર રાખે તેમ આમાં વૈશ્યના ધર્મો બજાવતી વર્ણ કે જે બીજા અર્થમાં રાજા કહેવાય છે તે સંસ્કૃતિનો રચાયક છે

રાજા પ્રજાને જન્મ આપવામાં મદદ કરે છે ત્રીજી જાત ક્ષત્રિય અથવા સૈનિકની છે તેનું કામ નગરરક્ષાનું છે અને ચોથી જાત શૂદ્ર અથવા વેતરાની છે નગરનું સુઘડાઈ અને આરોગ્યખાતું એમની જવાબદારી ઉપર છે સૈનિકો અને વેતરાઓ લિંગ વિહીન અને ચક્ષુઅંધ હોય છે

કંસારીઓનું બળ અમાપ હોય છે અંધારામાં એમને નિરાંતે કામ કરવા મળે તો તેઓ લાકડા તો શું પણ પથ્થરો પણ કોરી ખાય અને તેને એવું પોલું માળખું બનાવી દે કે સહેજ અડકતા તે જમીન પર ફસકી પડીને ભુક્કો થઈ જાય કંસારીના પરાક્રમોની વાતો તો કંઈ ઓર જ છે પણ આ બાબતમાં ખાસ નામના મેળવનાર તો ઊધઈ છે પુસ્તકની

---

* મોહન રિવ્યુના જૂન ૩ના અંકમાંથી અનુવાદ કરનાર હરજીવન સોમૈયા

કોઈ પણ જીવાતનો વિચાર કરતા પહેલા ઊધઈનો જ વિચાર મુખ્યત્વે આવતો હોય છે ઊધઈ આગળ બીજી બધી જીવાત પાણી ભરે ઉપર જે કસારીની વર્ણવ્યવસ્થા કહેવામા આવી તે વિષે તો એવો મત છે કે ઊધઈને બન્ને ત્યા કસારીનુ નામ મુકાઈ ગયુ છે કસારી વિષે તો જે હો તે, પરતુ કસારી વિષે જે કહેવાયુ છે તે વસ્તુ ઊધઈ વિષે તો સાચી જ છે

આ ઉપરાત જુદી જુદી વ્યક્તિઓએ પોતાની માન્યતાના નામો આપીને ઘણી જાતિઓને ઓળખાવી છે આ બધી જાતિઓ નૉકનાક છે સર આર્થર શિપ્લીએ એક જાતની જીવાત વિષે લખ્યુ છે કે, ' એક જાહેર પુસ્તકાલયના (જેનો અનવરત બહુ ઉપયોગ નહોતો થતો) સત્તાવીશ મોટા ગ્રથો સોંસરી એવી સીધી લીટીમા પસાર થતી આરપાર નીકળી હતી કે એથી પડેલા કાણામા દોરી પરોવી હોય તો સત્તાવીશે ગ્રથ એની સાથે પકડીને ઊચકી શકાય '

એક પુસ્તકાલયની એકેએક ચોપડીનુ એકેએક પાનુ અને જે કાંઈ આડુ આવ્યુ તેને ખાઈ ગઈ હોય તેવી એક બીજી જીવાતની જાત પણ ગ્રથપાલે નોંધી છે

પણ આ દરેક જીવાત સૂર્યના પ્રકાશથી ખૂબ ડરનારી અને નિશાચર હોય છે ચોપડીના કાગળ, પૂઠા કે ચામડાના બધન, ગુદર, લાદી અને ચોપડીઓ ગોઠવવાના કબાટો કે ઘોડાઓ જેવો જેનો સ્વાદ, તે પ્રમાણે તેઓ તે તે વસ્તુ પર તરાપ મારે છે ધૂળ અને રજ, ભેજ અને ગરમી, હવામાનના એમએમના ફેરફારો, સાદડીના ટુકડા, સુતરના ચીથરા અને એવી વસ્તુઓ એમના આદર્શ ખોરાકની અને વસવાટની સરી મદદ આપે છે

વાત્રાઓ પુસ્તકાલયોમા આવવાની બહુ હિંમત કરતા નથી, કારણકે એની વસાહત માટે જે જે વસ્તુ જોઈએ તે પૂરતા પ્રમાણમા જ મળી શકે તેમ હોય છે, જ્યારે ગ્રથપાલનો એક એવો પ્રકાર નો ભાઈ શકતા નથી હોતા, પણ જો ક્યારે આ વાત્રાઓ પુસ્તકાલયોમા પેસવા લાગ્યા તો પછી મામલો તગ બને છે વાતને ટાળો અને મગજને મગજનો વારી કે એવો રગ ગમતો હોય છે વાત્રાથી બચવાને ગુદર અને લાખના વાર્નીશને મેથિલેટેડ સ્પિરીટ અથવા રકટી ફાઈડ સ્પિરીટમા ઓગાળીને તેના બે પીછા ચોપડીઓને લગાડી દેવા બસ થઈ પડે છે

પજાબ વિદ્યાપીઠ પુસ્તકાલયમા કીમતી હસ્તપ્રતો અને ગ્રથોના એક ભાગને ઊધઈ લાગવી શરૂ થઈ હતી ગ્રથપાલનુ ધ્યાન ગયુ તાબડતોબ ઉપાયો અજમાવ્યા મોટી મોટી લાયબ્રેરીઓના અનુભવી ગ્રથપાલોની સલાહ મગાવી જે સલાહો મળી તેનો સાર નીચે મુજબ છે

૧ પુસ્તકોને, કબાટોને, ઘોડાઓને બરાબર ઝાપટતા રહો

૨ પુસ્તકોમા અને કબાટોમા લીમડાના અથવા તમાકુના તદ્દન સુક્કા પાન વેરી દો

લીમડાના કે તમાકુના પાન તદ્દન સુક્કા હોવા જોઈએ કે જેથી પુસ્તકોના પાનામા ડાઘ ન પડે

૩ કપૂરની ગોળીઓ અને ફિનાઈલની ભુક્કી ચોપડીઓ વચ્ચે છાંટો

૪ ઉનાળામા સુક્કી હવા હોય ત્યારે ક્યારેક ક્યારેક તડકામા પુસ્તકો મૂકો આમ કરવાથી જીવાતના ઈંડાઓ તુરત જ નાશ પામે છે

૫ યોગ્ય વિષદ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરીને જતુઓનો નાશ કરવો આ વિષદ્રવ્યો માટે કેટલાક મિશ્રણો સૂચવવામા આવ્યા અનુભવે જણાયુ કે આ દવાઓ ઠીક કામ કરે છે

કોરોઝીવ સબ્લિમેટ	½ ઔંસ
કાર્બોલિક ઍસિડ	¼ ,,
મેથિલેટેડ સ્પિરીટ	૧ પીન્ટ

આ પ્રમાણમા વસ્તુઓ લઈને એ વાર હળવે હાથે પીછી વતી પુસ્તકની બહારની બાજુ અને અંદરની બાજુએ લગાડી ' ઇમ્પિરિયલ ડિપાર્ટમેન્ટ ઑફ એગ્રિકલ્ચરના અને ઇમ્પિરિયલ કૉલેજ ઑફ ટ્રૉપીકલ એગ્રિકલ્ચરના પુસ્તકાલયના આનો ખાસ ગણો ઉપયોગ પુસ્તકોને માટે થયો

સમાજ અને કાયદો

શ્રી. જ્યેષ્ઠારામ મણિશંકર ઉપાધ્યાય.
બી એ, બી ટી, એમ આર એસ. ટી (લંડન)

મધ્યસ્થ અને પ્રાન્તિક ધારાસભાઓમાં હમણાં સુધારાના ખરડા ખૂબજ આવવા લાગ્યા છે છાપાઓ મારફત એની ગર્જનાઓ દેશ ભરમાં સંભળાય છે, મુંબઈ સરકારને તો જાણે બીજું કંઈ કામકાજ ન હોય તેમ કાયદાના બળે સમાજસુધારણાની એને ઘેલછા થઈ હોય એમ જણાય છે મદ્ય નિષેધ અને શિક્ષણથી માંડીને સ્ત્રીપુરુષના વ્યક્તિગત સંબંધ વિશે તેણે ગરમ અને તીખી રસાકસી જગાડી છે એટલુંજ નહીં પણ વિજાતિના અંગત વ્યવહારને કાયદાથી નિયન્ત્રિત કરવાની ઝુંબેશ તેણે હાથ ધરી છે એની અત્યાગ્રવૃત્તિથી સનાતનીઓ ભડક્યા છે મદ્યપ્રતિબંધથી ઉનમટાઉના બાર વાગ્યા છે વર્ધાયોજનાથી શિક્ષકોના મ્હોટા ભાગની રોજી સરી પડવાના ભયમાં છે ટેનન્સી બીલથી જાગીરદારો ખળભળ્યા છે સરકારે સમાજવિષયક નીતિ બદલી છે અને તે સાથે જુદા જુદા મંડળોનો અસંતોષ પણ વહોર્યો છે પણ વાત આટલેથી અટકતી નથી તાજેતરમાં એક બીજી આફતે ગભરાટ ફેલાવ્યો છે પતિ કે પત્ની અમુક સંજોગોમાં લગ્નના પવિત્ર કરારમાંથી છૂટા થઈ શકે એ ખરડાને લીધે પતિદેવની [illegible] જમૂળા જેવી થવા સંભવ છે અને 'સ્વાતંત્ર્ય માટે નાલાયક સ્ત્રી' બગડું બનવાનો ભય કેટલાક કલ્પે છે વળી આપણા પૂજ્ય દાદા કે દાદીમા પંચત્વ પામે તો તેમની પાછળ ભોજનપ્રતિબંધના સૂર પણ ત્યાંથી સંભળાય છે ભલા ભગવાન, આ શું થવા બેઠું છે તે કંઈજ સમજાતું નથી કોણ જાણે કેમ આ જમાનાનો ક્રમ અવળો ફરે છે કે મ્હારી બુદ્ધિ—જેને માટે મ્હને સગર્વ માન છે તે ગોથાં ખાય છે! ગમે તેમ હોય પણ મ્હને તો આ વિપર્યય ગળે ઉતરતો નથી

પણ એમ કહેવાય છે કે ધારાસભામાં તો બુદ્ધિના ચમરબંધીઓ બેસે છે એમનામાં અક્કલની ઊણપ છે એમ કહેવામાં આપણી નાદાની છે કેમકે પ્રજાસમૂહના એ મોવડીઓ જુદા જુદા વર્ગ, કોમ અને હિત તરફથી ચુંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ છે, પણ ધારાસભાના આસનોમાં તો કંઈ કામણ નહીં હોયને? કહેવાની કહે છે 'ઇન્દ્ર ખોટો નથી, ઇન્દ્રાસન ખોટું (ભયંકરના અર્થમાં) છે,"[1] તેમ એમ એલ એ ની જાદુઈ ખુરસીઓમાં એ સુનંદા નાયકો લોકલાગણી નહીં ભૂલતા હોય એની ખાત્રી શી? ન કરે નારાયણ ને મ્હને ત્યાં સ્થાન મળે તો "અબ્રહ્મણ્યમ્'ની આ બધી આભડછેટને મૂળમાંથી જ કાપી દઉં

બ્રિટિશ હિંદમાં તો ભલે આવા સુધારા થતા પણ નવાઈની વાત તો એ છે કે દેશીરાજ્યો પણ આ ઝંઝાવાતથી અળગા રહી શકતા નથી. કોંગ્રેસ સરકારનો જન્મ થયો ન્હોતો તે પૂર્વે માનવંતા સ્વ. સયાજીરાવ બહાદુરે વડોદરા રાજ્યમાં આવા કેટલાય સુધારાની પહેલ કરેલી અને એક અગ્રગણ્ય સુધારક તરીકે એ પ્રતિભાસંપન્ન નરેશની કીર્તિ અને પ્રતિભા પશ્ચિમના સુધરેલા દેશોમાં ઝળહળે છે ધર્મશાસ્ત્રોનું સાફ સાફ ફરમાન છે કે 'विवाहोऽष्टमवर्षाया कन्यायास्तु प्रशस्यते।"[2] તોપણ પ્રગતિશીલ ગણાતા કેટલાક જનો આ વિધાનની અવગણના કરી, લગ્નવય બાબતમાં શારદા ઍક્ટને પ્રમાણ માને છે! બસ, હવે હદ થઈ આ સ્થિતિમાં આપણી પૂજ્યતાની બુદ્ધિ ઉછાળો મારે એ સ્વાભાવિક છે

૨

આ બધા ગોટાળાનું એક મૂળ છે સમાજ અને કાયદાનો અર્થ તથા એ બે વચ્ચેનો સંબંધ આપણે

૧ રા. ક. મા. મુનશી – પુત્રસમોવડી (પંચાંકિ નાટક પૃ ૨૭૫)
૨ મનુસ્મૃતિ: ગુજરાતી ભાષાન્તર (બીજી આવૃત્તિ) પૃ ૭૩ ફૂટ નોટ

બરાબર સમજ્યા નથી. આને લીધે એક વર્ગ બહુજ ગંભીરપણે એમ માને છે કે સામાજિક બાબતોમા કાયદાની દરમિયાનગિરી એ વ્યક્તિની સ્વતન્ત્રતા ઉપર તરાપ મારે છે. સ્વતન્ત્રતાનો અર્થ નિરંકુશ વ્યવહાર એમ થતો હોય તો એવા મનસ્વી વર્તનને કોઈ પણ સમાજમા સ્થાન ન જ હોઈ શકે. બકે વ્યક્તિગત વૃત્તિયોનો નિગ્રહ કરવો તે સમાજજીવનની પહેલી અને આવશ્યક શરત છે "ઉજડ અરણ્યમા વસનો ક્રુસો અથવા સેન્ટ સાયમન એક ઉંચા સ્તંભ ઉપર સ્વચ્છંદે વર્તે એ પાલવે,"[3] પણ સમુદાયમા વ્યક્તિગત અહંતા કે લાભાલાભ ગૌણ રહેવાને જ સરજાયા છે કેમકે વ્યક્તિની અંગત રુચિ કે અરુચિનો ભોગ એ સામુદાયિક ઉલ્લાસની કીમત છે. કાયદો એ નિયમનુ બીજુ સ્વરૂપ છે માટે તે વ્યક્તિની સ્વતન્ત્રતા ઉપર કાપ નથી પણ એની માનવતા ઘડવાનુ બળ છે એમ સમજાશે.

કાયદાની ડખલગિરીથી સમાજની સ્વયંચેતના ક્ષીણ થાય છે, તેના વિકાસમા અવરોધ થાય છે, અને સમાજ પોતે પરવશ બને છે એમ બીજા વર્ગની માન્યતા છે[4] તેથી સામાજિક પ્રશ્નો બને ત્યા સુધી કાયદાથી અલિપ્ત રાખવા જોઈયે એમ એનુ કહેવુ છે. આ દલીલની તરફેણ પગ દીવા જેવી સ્પષ્ટ દેખાય છે પણ એ મૂળ વગરના ઝાડની જેમ પાયા વગર ઉભી છે અર્થાત્ એના પાયામાજ પોલાણ છે. આમા ખૂદ કાયદા શબ્દને અંગે ગેરસમજુતી ઉભી થઈ છે. કાયદાનો અર્થ શાસનતન્ત્રની આપખુદી એમ થતો હોય તો એ અવરોધ બેનાશક ન નભાવી શકાય એવો છે પરંતુ "જે નિયમ કે સિદ્ધાન્ત મુખ્ય માણસના વર્તન અને વ્યવહારની કસોટી કરાય એનુ નામ કાયદો"[5] એવી વ્યાખ્યા સ્વીકારિયે તો તે સમાજના જીવન તેમજ વિકાસને પોષક છે એમ સર્વકોઈ કબૂલ કરશે. વળી, રાજ્ય કે સરકારી કાયદામા અને સામાજિક કાયદામા તળસ્પર્શી ભેદ છે. એકમા, કસુર માટે શિક્ષા કે દંડ, અથવા નુકસાની સહન કરવાની હોય છે. બીજામા, સામુદાયિક હિતનો દ્રોહ કરનારને, સમાજના જ નિયમથી ઠેકાણે લાવવાનો હોય છે. શાસનતંત્ર પાસે સમાજવિષયક કોઈ જુદો કાયદો પસાર કરાવવાની આ માગણી નથી. પણ સમાજના મ્હોટા ભાગે પસાર કરેલા ઠરાવોના પાલનને વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચેના વ્યવહારમા નિયામક બળ (Sanction) રાજ્ય કે સ્થાનિક સરકાર પાસેથી મળે એવો હેતુ સામાજિક કાયદામા રહેલો છે. ન્હાના કે મ્હોટા મંડળોને વ્યવસ્થા અર્થે બંધારણ તો હોય છે પણ તે બંધારણમા આવા નિયામક તત્વ કે બળનો અભાવ હોવાથી તે મંડળોમા ગેરવ્યવસ્થા નજર પડે છે, અને ધ્યેયસિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. સમાજમા અધાધુંધી એ કાયદાની ઉદાસીનતાનુ પરિણામ છે અને જો આ ઉદાસીનતા વધારે વખત ચાલૂ રહે તો સમાજ કઈ સ્થિતિયે પહોંચે એ કહેવુ મુશ્કેલ છે. તેથી સમાજનુ હિત હૈયે હોય એવા સર્વકોઈએ સ્થાનિક સત્તા પાસે આવી યોજના કાયદેસર માન્ય કરાવવી એ એમની પવિત્ર ફરજ છે. આથી નિરક્ષરતા દૂર થશે, વિધવાઓનો ખોપડો ઉકેલાશે અને આર્થિક ગુલામગીરુ ઘટશે. આના સમર્થનમા દાખલા જોઈયે છીએ? ધારો કે સમાજે ઠરાવ કર્યો કે નિરક્ષરને કન્યા ન આપવી. એ ઠરાવનો ભંગ કરનારને રાજ્ય અવશ્ય પ્રતિબંધ કરે એટલે પરણવાની ઉતાવળ કરવાને બદલે તેને માટે આવશ્યક અક્ષરજ્ઞાનનો પ્રયાસ આપોઆપ થશે. પ્રેન ભોજનના પ્રતિબંધથી અમિત પાસે એવુ દ્રવ્ય બચે એ કલ્પનાગોચર નથી? વિધવાઓના કેમ કોઈ ગરીબ કુટુંબની ગોઠવે એ કરતા એ વિગે નિશ્ચિત યોજના રજુ કરી તેની ખોળાધરી સ્થાનિક સત્તા પાસે માગવી

3 Harold J Laski Grammar of Politics Page 8

૪ સરખાવો— Even to day, it is not heard infrequently that legislative intervention into accepted canons of Hindu law is a crime against Society (Indian Review—May 1030 Social chaos by T T Krishnamachari M L A Page 312)

૫ Salmond's Jurisprudence (Sixth Edition) Page 40

વંટોળ વધ્યો અને ક્રાન્તિના મોજાં ચારે બાજુથી ઉછળ્યાં. કોઈ મોટી ઈમારત મૂળમાંથી જ ખળભળી ઉઠે તેમ સમાજનો દેહ પાયાથી ટોચ સુધી ખડ્ બડ્ થઈ રહ્યો. તેને ટકાવી રાખવા થીગડાં સાધ્યાં, પણ તે નિષ્ફળ નીવડ્યાં. સમાજના જર્જરિત ઈમારતને કાં તો જમીનદોસ્ત કરવી અથવા જરૂર જણાય ત્યાં વિનાસંકોચે નવું ચણતર કરવું એમ બે માર્ગ ખુલ્લા રહ્યા. ચિન્તકોએ બીજો વિકલ્પ સ્વીકાર્યો. કેમકે જે સિદ્ધાન્તો વડે સમાજે હજારો સદીઓ દરમિયાન પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખ્યું તેનો સર્વાંગે ત્યાગ કરવામાં તેમણે ડહાપણ ન માન્યું. પણ સમાજના બેનમૂન ઢાંચામાં વ્યવસ્થા લાવવી એ હાલના તબક્કે અનિવાર્ય જરૂરનું છે એમ તેમણે નિશ્ચય કર્યો. આ વર્ગે નિરાશા છોડી અને લોકમનને જગાડ્યો. બુઝાતા દીપકમાં ચેતના આવી, ને "જુના જગની ઘડી મોડી"[1] એણે સમાજનું સુકાન હસ્તગત કરવા નિર્ધાર કર્યો. પ્રચારથી અને પ્રકાશનથી એણે સમાજનું મન્થન કર્યું, અને સામાજિક અસંતોષનો જુવાળ પ્રગટાવ્યો. પરિણામે વ્યક્તિ તેમજ સમૂહ તરફથી સમાજસુધારણાની પ્રચંડ ઘોષણાઓ સંભળાવા લાગી.

૪

નવા વિચારકોનો મ્હોટો ભાગ યુવાન માનસનો. ઇતિહાસના સિંહાવલોકન પરથી તેને જણાયું કે ખ્રીસ્તી આલમમાં સમાજના ઉદ્ધાર માટે યુવાનોએ આગેકૂચ કરી છે. લ્યુથર અને રુસો, વૉલ્ટેર અને ડિડેરો એ નવયુગના આદ્ય જ્યોતિર્ધરો છે. ધર્મના અધ્યક્ષ પોપ સામે લ્યુથરનો પડકાર, રુસોનો "સોશિયલ કૉન્ટ્રેક્ટ", વૉલ્ટેર અને ડિડેરોના સામાજિક અસમાનતા માટેના પ્રવચન એ બધા એ જ્યોતના પ્રત્યક્ષ પૂરાવા છે. એમના જ્યોતિએ મધ્યયુગના યુરોપને અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં આણ્યો. એ જ્યોતને વ્યવસ્થિત તંત્ર દ્વારા માર્ક્સિઝમ સજીવન કરે છે. એને એનો અખંડિત પ્રકાશ દેશાન્તરમાં પણ ફેલાયો છે. પ્રાચીનોની એ પ્રેરણાથી આજનો યુવક, યુલિસિઝની માફક આકાશ ને પાતાળ એક કરવા ઉત્સુક થયો છે. શાસ્ત્રોને, પરંપરાને અને ધર્મની ભાવના ઉપરથી એણે સંગ્રાહક અને સમન્વય બુદ્ધિ કેળવી છે. એણે કેટલાય મંદિરોને ભિક્ષુકગૃહ બનતાં જોયાં છે અને સામાજિક બદીઓમાં ધાર્મિક અશાન્તિ ફેલાતું કુત્સિત રૂપ જોયું છે. એણે કેટલીય વિધવાઓને કુવો પૂરતી નિહાળી છે, અને કેળવણીને પડદાપૂરનો માર્ગ બનાવ્યો છે. દુનિયા ન જાણે તેમ કેટલાય અનાથોને એણે સનાથ કર્યાં છે. પગાર કપાવી જીવવા કરતાં પોતાની ભૂખે આગળ વધવાની તેને હામ છે. એ હાજીહા કરી જાણતો નથી, પણ પોતાના મન્તવ્ય અને મક્કમ રીતે આગળ ધરે છે. બીજાનું દૃષ્ટિબિંદુ જાણવાની તેનામાં ધીરજ છે, પણ પ્રણાલીને નામે પરવશતા કે અંધઅનુકરણ તે મંજૂર રાખતો નથી. એના ક્ષિતિજમાં શાસ્ત્રવિહિત વર્ણોને સ્થાન છે, પણ જુનવાણીએ ઉપજાવેલા જ્ઞાતિના તડ અને ઝુમખા, નિરર્થક ખર્ચ અને ખોટી પ્રતિષ્ઠા, સ્ત્રીઓનો પડદો અને નિરાધારી તેને મંજુર નથી. એનામાં સંકલ્પનું બળ છે અને ભાવનામાં વિશ્વાસ છે. સમાજના નવસર્જન માટે એણે જીવનસર્વસ્વ હોડમાં મૂક્યું છે. સમાજના અગ્રણીઓને, સંપ્રદાયના આચાર્યોને અને શાસ્ત્રાર્થના પંડિતોને તેમના મન્તવ્યો રજુ કરવા ફરી એક વધારે તક આપે છે. મરણ કે સમાજની સુધારણા એ એનો નિર્ધાર છે.

૫

પણ વસ્તુસ્થિતિની વિષમતા હવે જ પુર સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. અર્વાચીન સમાજમાં અવ્યવસ્થા અને અસમાનતા છે, એનો વ્યવહાર સ્વૈરવિહાર જેવો દેખાય છે. એમાં વ્યક્તિગત અસંતોષ છે. પ્રાચીન સમાજની જેમ એનો વ્યવહાર સીધો કે સરળ નથી. કેમકે એમાં જુના અને નવા વિચારની અથડામણ છે, એમાં જ્ઞાતિભાવના મંડળો અને ઉપમંડળો છે, એમાં ધર્મ અને સંપ્રદાયના ભિન્ન ભિન્ન વાડાઓ છે, જુદા જુદા હિતના વિભાગો છે તેમજ ધંધાદારી અને મજૂરના નિરનિરાળા વર્ગો છે. એ બધાયને એક તંત્રમાં વ્યવસ્થિત કેમ રાખવા એ પહેલી મુશ્કેલી છે. સમાજના બધા એકમોને નાત કે જાતના ભેદ

૧ સ્નેહરશ્મિ – જ્વાળા (કાવ્ય)

વગર, સમાનતા અને સાનુકૂળતાનો લાભ આપવો એ આધુનિક આદર્શ અર્થશાસ્ત્રની નીતિને પરવડે તેમ નથી વળી જે સમયમાથી આજનો સમાજ હાલ પસાર થાય છે તે જુના અને નવા યુગનો સન્ધિકાળ છે સામાજિક અધેર એ એનુ સીમાચિહ્ન છે એ સન્ધિકાળમા ઉન્નત તેમજ અવનત બન્ને અશો રહેવા છે, એમા ડહાપણ તથા મૂર્ખાઈ, શ્રદ્ધા અને અશ્રદ્ધા પ્રકાશ અને અધકાર, આશા અને નિરાશા એમ વિરોધી દ્વન્દ્વો છે આપણી પાસે બધુય છે અને કાઈ નથી, સ્વર્ગનુ સુખ અને નરકની યાતના પણ આ યુગમા છે અને તેમાથી સારુ કે માઠુ જે પરિણામ આવે તે સ્વીકારવા સમાજે તૈયાર રહેવાનુ છે૭ પણ એ ભાવિ સમાજરચના કેવી થશે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપણી પાસે નથી, એનુ અનુમાન એ બુદ્ધિ કે ગણતરીનો વિષય નથી એની આગાહી આપનાર કોઈ દ્રષ્ટા પણ અત્યારે નથી એ માટે આવેશ કે ઝનૂનની લેશમાત્ર જરૂર નથી કેમકે વિપ્લવથી સમાજસુધારો થઈ શકતો હોય તોપણ તે ટકતો નથી એમ ફ્રાન્સનો ઈતિહાસ કહે છે સમાજની સુધારણા ક્રમિક રીતે સમૂહના સહકાર અને સખ્યાના બળથી થાય તો જ સ્થાયી અને લાભકારક બને

૭ Charles Dickens—Tale of Two Cities Opening para—

' It was the best of times it was the worst of times it was the age of wisdom it was the age of foolishness it was the epoch of belief, it was the epoch of incredulity, it was the Season of Light it was the Season of Darkness it was the spring of hope, it was the winter of despair we had everything before us we had nothing before us we were all going to Heaven we were all going direct the other way—in short the period was like the present period and some of the people were prepared to receive it for good or for evil

આ સ્થિતિમા બીજુ કાઈ જ શક્ય ન હોય તોપણ સમાજની વ્યક્તિઓ એક રાગે રહે, એના મડળો એ ધોરણે વર્તે અને એનુ બધારણ સમપવર્તી થાય એવી ગોઠવણ કાયદાથી સાધ્ય છે એમ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિનો અનુભવ છે એટલે સમાજના અનેકવિધ તતુઓને એક તાતણે સાધવા કાયદાનુ બળ એ આપણી તાત્કાલિક જરૂરિયાત છે

એ કાયદાના નામથી ભડકવાનુ જરાય કારણ નથી કાયદો માત્ર એક છે એની મદદથી સામાજિક અવ્યવસ્થામા વ્યવસ્થા લાવવી એ ધ્યેય છે સસ્થાઓ અને મડળો વ્યવસ્થિત બનશે એટલે બીજી ન્હાની મ્હોટી વિગતો આપોઆપ સવાદી થશે એ ખરુ છે કે કાયદો આકરો છે, પણ કાયદાની સામે છૂટછાટ લેતા માણસો સ્વાભાવિક રીતે અચકાય છે એ કાયદો બધી રીતે પરિપૂર્ણ છે એમ કોઈનો દાવો નથી કેમકે કાયદો ઘડનાર વ્યક્તિ કે મડળ સ્વભાવે અપૂર્ણ છે પણ સાહિત્યની પેઠે કાયદો અમુક સમયમા વસતા માણસોની અભિલાષાનુ પ્રતિબિંબ છે૮ સમય જતા, માણસોની પ્રકૃતિ અને વ્યવહારમા ફેર પડે છે તેમ કાયદો પણ આવશ્યક રૂપાન્તર માગે છે શાસકવર્ગના કાયદામા જે બળ છે તે સમાજના ઠરાવોમા નથી હોતુ તેથી કાયદાના તત્ત્વમા જે ખામીઓ છે તે કરતા લાભ વધારે છે કાયદાના એ આધારથી ' ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સની અગીગત અકુશમા આવી એના બન્ને ગુલામના વેપારનો હમેશને માટે અત આવ્યો એથી યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ્ સુધારાની પરિસીમાએ પહોચ્યુ એ જ કાયદાએ રશિયાની સામાજિક આતરવ્યવસ્થામા જબર પરિવર્તન આણ્યુ એની મદદથી યુરોપમા જર્મનીએ અને

૮ Harold J Laski—Grammar of Politics P 287

Law then emerges as the evaluation of the interests by the interweaving of interests It is a function of the whole social structure and not of some given aspect of it Its power is determined by the degree to which it aids what that whole social structure reports as its desires

એશિયામા જાપાને વિજ્ઞાનક્ષેત્રમા અજબ પ્રગતિ સાધી. કાયદો એ પ્રજાસમગ્રનુ તેમજ સામાજિક સમૂહનું માનસ અને વર્તન ફેરવવાનુ અમોઘ શસ્ત્ર છે એ કાયદો અમુક વર્ગ કે વિભાગ, હિત કે સંપ્રદાયે ઠોકી બેસાડેલો નથી, આમવર્ગના જાહેરહિતનુ રક્ષણ કરવાનો એનો હેતુ છે વળી, અમુક લોકની માગણીથી એ કાયદો પસાર થતો નથી કે અમલમા આવતો નથી એ બન્ને ભૂમિકા પહેલા પ્રજાસમુદાયના લાગતાવળગતા મંડળોનો, તેમના પ્રતિનિધિઓનો અને ખાસ કમિટિયોનો તટસ્થ અભિપ્રાય અને સૂચનો મેળવવા પડે છે એનાથી જાહેર વ્યવહાર ઉપર પૂર્વાપર જે અસર થવાની હોય છે તેની પણ આગાહી કરી રાખવામા આવે છે અને છતાય, એમા ફેરફાર કરવાનુ અતિમ બળ પ્રજાસઘના હાથમાં છે તેથી સામાજિક કાયદાપ્રવૃત્તિ વ્યક્તિના કે સમૂહના વિકાસને અવરોધક છે એ ભય કે ઉહાપાત અકારણ છે એમ પ્રતીત થશે. નવા યુગના ચિન્તકો સારાય દેશને શાન્ત અને સ્થિર ચિત્તે વિચારવાનુ કહે છે કે સમાજનું ઉત્થાન શેમા છે? અત્યારે સમાજમા ઠેમણે ઠેકાણે વિસવાદ દેખાય છે, તેમાથી મુક્તિ મેળવવી એ એમનો જીવનમંત્ર છે એ માટે બાધછોડ કરવા પણ તે તૈયાર છે જો એની એષણામા પ્રજાનો પ્રતિઘોષ હોય તો કાયદા મારફત સામાજિક સુધારણા એ ઇષ્ટાપત્તિ છે આ પરિસ્થિતિમા નવુ માનસ પ્રત્યેક ક્ષણે પ્રતીક્ષા કરે છે કે 'વિજય કોનો?'

છેવટે, નરેન્દ્રોને અને તેમના સચાલકોને, કોંગ્રેસ સરકારને અને તેના કાર્યવાહકોને સમાજના મોવડીઓને અને શુભેચ્છકોને ઉગતા માનસની નમ્ર વિનતિ છે કે જાહેર હિતના સંરક્ષક તરીકે સામુદાયિક અસ્મિતા માટે અને ભાવિ પ્રજાના ગૌરવ માટે, સમાજના દરેક મંડળને, એના વ્યવહારને અને પ્રવૃત્તિઓને આપની લાગવગ, સત્તા અને સહકારનો સક્રિય સાથ આપો કે જેથી સમાજના જીર્ણ ખોખામા અભિનવ પ્રેરણાઓ પાગરે *

* આ લેખની લેખણી લેખકની પોતાની જ છે

●

એક સ્થિતિ

હું શું કહું? નવ કહું? ઇહ મેઘ-ખડો
જેવા ઝૂકેલ ધરતી પર, ભાવ-ખડો
તેવા નમેલ ઉરના તવ કાજ, શાન્ત!

રોકાય કેમ બલ આજ પ્રવાહ મુગ્ધ?
વર્ષાય કેમ? જલ સાથ વિનાશવેગી
આચલ્યપૂર્ણ ચપલાય વસે, અગમ્ય
એના પ્રપાત, પલમાં તવ નદનો ને
ભસ્માવશેષ કરશે ત્યમ શું અનન્ત
આકાશમા સજલ મેઘ ગણુ રૂંહેશે?

કેકારવો તવ ઉરે થકી તીવ્ર જાગે
આ દામિની ચમક, આ ઉર મૌન કપે

સ્વમસ્થ.

ગ્રામકબરસ્તાનમાં રચેલી પંક્તિઓ

[સાંજે ઘેર આવી ગયા પછી રાતનું અંધારું જામે જ્યારે ખેડૂતો સૂઈ ગયા છે ત્યારે ગાઢ શાન્તિમાં કેવળ તમરાં અને ઘુવડના અવાજ સંભળાય છે. પણ એથી શાંત કબરમાં સુતેલ પિતૃગણોની શાંતિમાં ભંગ પડતો નહિ. એમને પ્રશસ્તિની જરૂર નથી. તેઓ મહાન પુરુષો થવાની શક્તિ ધરાવતા હશે, પણ કેટલાંય ફૂલો જંગલમાં વણપિછાન્યાં અને કેટલાંય રત્નો સમુદ્રમાં વણશોધ્યાં જ રહી જાય છે! તેમનું જીવન ઘણું શાંત હતું. તેમાં ઉથલપાથલો નહોતી. એ બધા અશ્રુની અંજલિ માગે છે. આપણને એ શીખવે છે કે મૃત્યુ કોઈને છોડતું નથી, મૃત્યુ દુઃખકારી નથી કારણ કે દેહ ભસ્મ થાય છે પણ ચૈતન્ય તો અમર જ છે.

પ્રખ્યાત અંગ્રેજ કવિ ગ્રેએ જે મૃતપ્રશસ્તિની અમર બસો લીટી લખવા પાછળ બાર વરસો કાઢયાં હતા તે કાવ્યનો આ ગુજરાતી પદ્યાનુવાદ છે. અનુવાદ પાછળ પણ સારો શ્રમ લેવાયો છે અને તે સારો બન્યો છે. આપણા ઊગતા કવિઓ અને લેખકોને હાથે રોજની ત્રણને હિસાબે લખાતી કૃતિઓનું જીવન આ કાવ્યની કીર્તિના પ્રમાણમાં કેટલું હશે?]

વસન્તતિલકા

ઘેરે રવે અતિ ઘણો રવિ અસ્ત થાતાં,
પૂરે સુણો, શ્રવણને શી દિશાન્ત ઘંટા!
કેવાં ખુલાવતી વળી નિજ વત્સ નેહે,
જાતાં ધીરે તૃણભૂમિ પર, ધેનુ સર્વે!
સોંપી સહુ તિમિરને જગ આ દિનાન્તે,
ને એકલો તજી મને વળી એ તિમિરે,
કેવી સુમન્દ ગતિ એ, બહુ થાકી, જાયે,
સર્વે, જુઓ, કૃષિવલો નિજ ધામ રૂડે! ૮
દૃશ્યો તણી દ્યુતિ હવે સહુ ઝાંખી થાયે,
ને વ્યોમ સૌ સ્થળ ઝરે મીઠી શાન્તિ ભારે. ૧૦
ગૂં ગૂં કરી ગગનમાં તમરાં ભમે જે,
ને નિજ ઘંટડી તણે મૂર સુમધુરે,
મેંઢાં હવે અધીન નિંદ તણે થતાં જે,
ને પૂરતાં દૂરથકી મુજ કર્ણને જે; ૧૪
તેઓ તથા ઘુવડ જે વસી એહ કાલે,
કો વેલીછન્ન ઘુમટે અતિશે જૂનેરે,
પામી પીડા અતિઘણી સ્વપુરાણરાજ્યે
નિવાસ પાસ ભમતા જન દુષ્ટ હાથે,
પોતાતણી સુણવતું ફરિયાદ ભારે,
વિક્ષેપ તેજ કરતાં મીઠી શાન્તિ માંહે, ૨૦

શિખરિણી.

ઝૂકયાં ગાંઠાળાં જ્યાં સુરમણીય તે 'એલ્મ' તરુઓ,
વળી જ્યાં તે 'યુ'નો અતિ શીતળ છાંયો પ્રસરતો,

તથા જ્યાં તે નીચે તૃણમૂળભરેલા ધુલિઢગો.
સદા વેગે ધાતો ક્રૂર સમય ચૂર્ણિત કરતોઃ
કરે ત્યાં નાની શી નિજ નિજ કુટીરે સુમધુરા,
સહુ કાલાઘેલા પિતૃગણ, અહો, નિંદ અચલા.
ન તો ઉષા કેરા સુરભિ સમીરોના મધુસૂરો,
ન તો તૃણે બાંધી નિજકુટીરવિહંગ કૂંજનો,
ન તો કુક્કુટોના રવ સબળ કે શૃંગ સુરીલાં,
ધરે શક્તિ તેની જરી પણ હવે નિંદ હરવા.

હવે ના તે કાજે અનલ અતિ ચારુ ભભૂકશે,
હવે ના તે કાજે ગૃહિણી નિજ કાર્યે રત થશે,
હવે ના તે સામે શિશુ હરખઘેલાં ધસી જશે,
કથા કાલી કે'વા ઝટ નિજ પિતા–આગમનની
ન તો બાલુડાં કો' અનુપમ મીઠાં ચુંબન તણો
લહાવો લેવાને તુરત જઈ અંકારૂઢ થશે.

અહો! કેવા તેઓ નિજ ભુજબળે ધાન્ય લણતા,
વળી કેવા તેઓ કઠિન ભૂમિમાં ચાસ કરતા,
અને શે હર્ષે તે હય–યુગલ ક્ષેત્રે ચલવતા,
તથા કેવાં મોટાં તરુ નિજ પ્રહારે નમવતા!

મહત્ત્વાકાંક્ષા, ના હસતી શુભ તેના શ્રમ ભણી,
ન તો સાદી ક્રીડા, ન યશહીનતા તેની હસતી;
ન વા તું ઐશ્વર્ય, શ્રવીશ ધરી ધિક્કાર દિલમાં
કદિ દીનો કેરી લઘુ, સરલ ગાથા પુનિત આ.

ન ચારુતાધારી, ન કુલઅભિમાની, ન ધની વા,
ન સત્તાધારી વા, કદી બચી શકે મૃત્યુમુખથી.
ન તેથી બંધુઓ, લગાર પણ આ વાત ભૂલતાઃ
'સદા મૃત્યુમુખે સુયશપથ સર્વે લઈ જતા.'

જહીં મંદિરોની મહતી પરસાળે યશગીતો
બહુ ગુંજી ગુંજી લલિત ઘૂમટોને ગજવતાં,
ન જો સ્મૃતિસ્તંભો કબરસમીપે ત્યાં જન રચે,
મદાન્ધો, તો તેને ન જરી પણ દોષિત ગણતા.

રૂડાં રક્ષાપાત્રો, અનવરત કે'તાં મૃતકથા,
મહા ચૈતન્યે વા ચમકતી પ્રતિમા બહુમૂલા,

ગયા પ્રાણોને શું ફરી નિજ ગૃહે સ્થાપી શકશે?
યશોગાનો કિંવા મૂક શરીર વાચાલ કરશે?
વળી રેડાશે શું શ્રુતિસુખદ મિથ્યા સ્તુતિ વડે
કદી મીઠી શાન્તિ અતીવ જડ કર્ણે મૃતતણે? ૫૮
સ્થળે આ વિસ્મૃતે દિલ કંઇ હશે નિંદ કરતાં,
છૂપો જેમાં દિવ્યાનલ સળગતો'તો નક્કી પુરા
વળી તેવા ભુજો વહી શકત જે રાજ્યધુરને,
વહાવી થા તો જે શકત ગીતનાં દિવ્ય પૂરને.
છતાં વિદ્યાકોશો ભરપૂર થયા કાલથકી જે,
ન તેને તેનાં તો દરશન થયાં કો'દિ જરીએ;
ગરીબીએ તેનો વળી સકળ ઉત્સાહ દબવી,
લીધો આત્માને એ નિજશીતબળે છેક જકડી. ૬૬

અમૂલાં શાં રત્નો અતિ વિમલ તેજે ચમકતાં,
ઊંડી ને અંધારી જલનિધિ-ગુફામાં છૂપી રહ્યાં!
વળી શાં સુપુષ્પો વિજનવન જન્મી વિકસતાં,
કરે તેમાં નિત્યે સકલ નિજ સુવાસ અફલા! ૭૦

અહો, જુલ્મો સામે નીત નિજ લઘુક્ષેત્રપતિના
ઝઝૂમ્યો ઝાઝેરુ ભય સહુ તજી ગ્રામ્ય વીર જે,
મહા હેમ્પ્ડન્ જેવો, નકી અહીં મળે સુખથી સૂતો;
વળી કીર્તિવાચાવિહીન અહીં મિલ્ટન્ પણ મળે;
તથા નિષ્પાપી કો', ખચિત અહીં, ક્રોમ્વેલ્ પણ મળે,
ન ડૂબ્યો જે પાપે, રુધિર નીત રેડી, સ્વજનનાં. ૭૬

પ્રશંસા ના ભાગ્યે શ્રવણરત વિદ્વજ્જન તણી,
ન વા ભાગ્યે તેને બહુ સતવણી કેરી ધમકી,
ખરાબી કેરી વા,– અવગણવી કો'દિ લખી હતી,
ન વા ભાગ્યે તેને,–નીત નીત સુચારુ સ્વભૂમિમાં,
મહા રિદ્ધિ સિદ્ધિ સ્થળ સહુ વેરી,–નીરખવા,
સ્વભૂમિવાસીનાં દૃગ ઝલકી રે'તી નિજ કથા. ૮૨

થયા આવી રીતે ન પરિમિત ગુણો જ ઊગતા,
પરન્તુ તે સાથે પરિમિત થયા સૌ અવગુણો,
વહાવી ના તેણે રુધિરપૂર પૃથ્વીપતિ થવા,
દયાકેરાં કો'દિ ઝરણ વિમલાં સૂક્વી દીધાં. ૮૬

૯

સોમનાથનું જીર્ણ મંદિર

[પ્રભાસમાં સાંજે જ્યારે સૂરજ ડૂબી જાય છે ત્યારે ભરતી સમયે સોમનાથનું દૃશ્ય અત્યંતકરુણ દુઃખદ લાગે છે, ગામના છેડે, દરિયાકાંઠે ખંડિયેર મંદિર ઊભું છે. ને તે મંદિર પર ચડી જોતાં, દૂર દૂર સુધી પથરાયેલ કબરો ને પાળિયા, વિષાદમાં વધારો કરે છે. ને થાય છે: ' કહીં વિજયનો નશો? નરી કરુણ રેખા, અહીં ! ']

· પૃથ્વી ·

અનંત યુગઅંકમાં ડૂબવી કીર્તિને ઊભતું
ધરી વસન શ્યામ મંદિર સૂનું ખૂણે ગામના.
અહીં અહીં હતું વિશાળ શિવલિંગ, જ્યાં ધૂળના
અહો, ઢગ પડ્યા; મનુજ–આશનાં કોટડાં.
ધજા ફરકતી હશે દશ દિશામહીં: ભૂપ કે
ત્રિલોચનતણાં પડી ચરણ યાચતા મુક્તિને
અનેક દિન ઓસર્યા: ઊછળી લક્ષ્મીને, રાજવી
વિલાસ ચકચૂર ભાનભૂલી રંગમસ્ગૂલ થૈ
લૂંટાવી નિજ લક્ષ્મીને: યવન હાથમાં સોંપિયાં
પુરાતન કમાડ, પ્રાણ શિવલિંગ કાળામુખે.
ઘડીક ભણુકાર હ્યાં. પૂજનના ધ્વનિનો પડે,
ઘડીક રણુકાર હ્યાં, અસિ–અસિ અહીં આથડે,
ઘડીક કકળાટ હ્યાં, યવન પાદમાં પાથરે
ભૂદેવ નિજ પ્રાણ લિંગ, શિવ રક્ષવા આખરે
હજાર યુગમાં પડેલ સિસકાર યોદ્ધા કરે,
પડે ગજ, તુરગની 'મરણચીસ છેલ્લી ઘડી
જલે કબરમાં વિષાદ પરદેશીનો લેટવા
હજી વતન ને હજી વતન ઝંખી સૂતા રહ્યા.
અજાણ કર કો ફરે કબરપે કદી લડાં,
અજાણ પદ ચાંપતા રખડતાં તનુ–ફૂલડાં*
ઊભા કંઈક પાળિયા ' દીપન્ચું મૃત્યુને ' એટલી
ધરી ધીરજ દેખતા કરુણ હાલ દેરાતણો
તરંગ ઉદધિતણાં હજુય આથડી પાળને
વિજીર્ણ કરવા મથે પ્રબલ વેગથી ગર્જીને

ભાનુ લ. શુક્લ

---

* અસ્થિ

અહિંસા કે શાન્તિ?

શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળા

'સર્વોદય' માસિકના સંપાદકો પાસેથી મને 'સંઘર્ષ'ના કોઈ અંકો વાંચવાને મળી જાય છે. છેલ્લા બે ત્રણ અંકોના સંપાદકીય લેખોમાં મને એક ધ્વનિ દેખાયો છે. લેખક એ લેખોમાં કહે છે કે તેઓશ્રી કોંગ્રેસની 'શાંતિપૂર્ણ નીતિ'ને સમજી શકે છે, તે સાથે સહમત પણ થઈ શકે છે; પરંતુ ગાંધીજીની 'રહસ્યમયી અહિંસા'ને તેઓ સમજી શકશે એવી તેમને આશા પણ નથી. તે એમને એમની અને એમના મિત્રોની બુદ્ધિથી પર એવી ચીજ લાગે છે. નવવિચારધારાના પ્રવર્તક અને એક સંગઠિત રાજકીય દલના મુખપત્રમાંથી આવો નિરાશાનો સૂર નીકળવો તે અતિ ખેદની વાત છે. લગભગ ૪૦ વર્ષોથી મહાન નેતા જે નામનો જપ કરતો હિંદવાસીઓને દોરી રહ્યો છે અને એના ભાગ્યને પલટાવી રહ્યો છે, અને જેને કારણે આખી દુનિયા તેને કીર્તિ આપી રહી છે, તે અહિંસાને, તેના ઉત્તરાધિકારી બનવાની ઇચ્છા રાખનાર નેતાગણ પોતાની બુદ્ધિથી પર એવી વસ્તુ તરીકે જાહેર કરીને એના ઉત્તરાધિકારી બનવાની આશા રાખે છે? મને આ વસ્તુ શોભાસ્પદ નથી લાગતી. અહિંસાને સમજી લીધા પછી એને નકામી ગણી છોડી દેવી એ એક વસ્તુ છે, પરંતુ પોતાની બુદ્ધિ એ વિષયમાં કામ કરતી નથી એમ કહીને એનાથી દૂર ભાગવું એ બુદ્ધિયુક્ત વાત નહિ ગણાય. સફલ વિરોધને ખાતર પણ એ જરૂરી છે કે એને પૂરેપૂરો એવી રીતે સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે કે જેવી રીતે એનો પક્ષપાતી કરે.

ખરેખર શું અહિંસા એવી રહસ્યમયી વસ્તુ છે કે જે સામાન્ય બુદ્ધિના માણસને પણ સમજવી અસંભવ હોય? અને 'શાંતિપૂર્ણ નીતિ' સમજવી વધુ સહેલી છે? 'करना फकीरी, क्या दिलगीरी, सदा मगन में रहनाजी' આ પણ એક શાંતિની નીતિ છે, અને આજકાલ ચેમ્બરલેન, હિટલર, મુસોલિની વગેરે જે રાજનીતિને ચલાવે છે તે પણ શાંતિપૂર્ણ છે એવું સમજાવવામાં આવે છે. કોંગ્રેસે કઈ 'શાંતિપૂર્ણ નીતિ' એ ચાલવું? પહેલી 'શાંતિપૂર્ણ નીતિ'ને તો હિંદ જમાનાઓથી જાણે છે. જો એ અખત્યાર કરવી હોય તો 'સંઘર્ષ', 'ક્રાંતિ', ઇત્યાદિ નામોને જ મિટાવી દેવાં જોઈશે. અથવા જો યુરોપની શાંતિની નીતિને મંજૂર રાખવી હોય તો સામ્રાજ્યશાહીનો વિરોધ પડતો મૂકવો જોઈશે.

આનો કદાચ એવો ઉત્તર વાળવામાં આવે કે હું કેવળ વિતંડાવાદ જ ચલાવી રહ્યો છું. તાર્કિકતાનો આ દુરુપયોગ છે. સાધારણ બુદ્ધિએ સમજવાથી 'શાંતિપૂર્ણ નીતિ' બધાની સમજમાં આવી જાય છે. આ જ વસ્તુ અહિંસાને પણ લાગુ પડે છે. સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ અને સૂક્ષ્મ તર્કમાં ફરક છે. તર્કને છોડીને બુદ્ધિથી સમજવાનો — અથવા આજકાલની પરિભાષામાં કહું તો, જીવનની વાસ્તવિકતાને જોવાનો — પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો અહિંસાનો અર્થ સમજમાં આવી જવો મુશ્કેલ નથી.

શું, આપણે એ નથી સમજતા કે કોઈ પણ સમાજ — એ પશુ, પંખી અને માણસોનો જ કેમ ન હોય? — એ મનોવૃત્તિના વિકાસ પર વ્યવસ્થિત, સુસંગઠિત અને બળવાન બને છે કે એની દરેક વ્યક્તિએ તે સમાજની બીજી વ્યક્તિને ખાતર કંઈક ને કંઈક પોતાનાં સ્વાર્થ, આરામ, ઇચ્છાઓ કે એનું-સમય આવ્યે પ્રાણ સુદ્ધાં-ન્યોછાવર કરવાં જોઈએ કે જેથી બીજી વ્યક્તિઓનાં સ્વાર્થ, આરામ, ઇચ્છાઓ અને જીવન સુરક્ષિત રહે

અને વધતા રહે ? આ વસ્તુ એક વખત નહિ બે વખત નહિ પણ થોડા ઘણા પ્રમાણમાં હમેશા કરવી પડે છે સામાજિક જીવનનો આ અનિવાર્ય નિયમ છે આ મનોવૃત્તિ વિના સારી રીતે વિકાસ પામેલી, બળવાન અને સુસંગતિ સમાજરચના અસંભવિત છે સમાજમા વ્યક્તિસંખ્યા વધતા આ મનોવૃત્તિના વિકાસની માત્રા વધુ મહત્ત્વની છે ઓછી સંખ્યા વાસ્તવમા 'માઈનોરિટિ' નથી, બલકે આ મનોવૃત્તિની ઊણપ 'માઈનોરિટિ' છે હું માનુ છુ કે આ વાત કોઈની પણ બુદ્ધિની બહારની ન હોવી જોઈએ

બીજુ કદી એ વાત સાચી નથી કે સમાજમા માનવસમાજ સિવાય બીજા પ્રાણીઓના સમાજમા સ્વયોનિશત્રુતાનો રોગ નથી હોતો ? એક પ્રાણી પોતાની યોનિના બીજા પ્રાણી સાથે કારણવશાત્ ઝઘડી પડે છે, એ વખતે ક્યારેક એને મારી પણ નાખે છે, પરંતુ મારી નાખી ન શકે તો એ ઝઘડાને તે યાદ ન કર્યા કરે વેરનો સંગ્રહ તે ન કરે કે ન એની પરંપરા ચલાવે સિંહ અથવા સર્પનો એક સમૂહ સિંહ કે સર્પના બીજા સમૂહ સાથે યુદ્ધ કરવા નહિ જાય. હરણાનુ એક ટોળુ પોતાની યોનિના બીજા ટોળા સામે યુદ્ધ કદી નહિ માંડે. એમ નથી કે એમનામા સંગઠનશક્તિ જ નથી. પોતાની રક્ષાને માટે તે બરાબર પોતાની વ્યૂહરચના કરી શકે છે પરંતુ મનુષ્યેતર પ્રાણીઓમા સ્વયોનિશત્રુત્વ નહિ જેવુ છે આ અનિષ્ટ તો મનુષ્યસમાજમા જોવા મળે છે અને એ એટલી હદ સુધી વધ્યુ છે કે ન કેવળ દૂર દૂરના માનવસમાજો વચ્ચે શત્રુતા છે પરંતુ એક દેશ, એક ધર્મ, એક સંસ્થા અને એક પરિવારની વ્યક્તિઓ પણ એકબીજાના ગળા કાપવાને તૈયાર હોય છે માનવવેર પેઢીઓ સુધી ચાલે છે એ વાત બરાબર નથી કે એ વેર માત્ર અર્થને માટે જ થાય છે, અનેક કારણોમાનુ એક કારણ એ હોય છે હુ માનું છુ કે આને પણ બુદ્ધિની પરની વસ્તુ માનવામા નહિ આવે

એક પગલુ આગળ વધીએ તો એ વાત સ્પષ્ટ નથી કે જે દેશ અથવા સમાજમા આવુ સ્વયોનિશત્રુત્વ ફેલાયલુ હોય તે સમાજ નિર્બળ જ રહેવાનો, અને જીવનસંઘર્ષમા તે એ સમાજનો ભાગ ખાવાનો કે જેમા સ્વયોનિશત્રુતા તો હોય પરંતુ સ્વસમાજમાથી તે ઠીક અશે નાબૂદ કરી શકાયુ હોય ? જો એ નિર્બળ સમાજે બળવાન બનવુ હોય તો સૌથી પહેલા તેણે આ રોગથી મુક્ત ન થવુ જોઈએ ? આધુનિક પરિભાષામા 'યુનાઈટેડ નેશનન્સ'નો બીજો કયો અર્થ છે ?

જેઓ આ વાતો સમજી શકે છે તેઓ અહિંસાને સમજી શકશે અને ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમના હેતુ અને એના આગ્રહને પણ સમજી શકશે

• એક વ્યક્તિ અથવા સમૂહની બીજી વ્યક્તિઓના ઉચિત સ્વાર્થ, આરામ આકાંક્ષા તથા પ્રાણની રક્ષાને માટે પોતાના સ્વાર્થ, આરામ અને આકાંક્ષા અને જરૂર પડે તો પ્રાણનો સહર્ષ ત્યાગ કરવો તથા મનુષ્યમા રહેલી સ્વયોનિશત્રુતાની વૃત્તિને કોઈ રીતે ઉત્તેજિત ન થવા દેવી એ અહિંસા છે આનાથી વિપરીત મનોવૃત્તિનુ પોષણ હિંસા છે કોંગ્રેસ, ગ્રામ મડળ આદિ સંસ્થાઓની શુદ્ધિ ગરીબોના હિતમા ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગોની પુષ્ટિ કોમી એકતા, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ દારૂબંધી, સાર્વત્રિક શિક્ષણ ઇત્યાદિ એના સ્થૂલ રૂપ છે આ દરેકમા બીજાઓના હિત માટે કંઈક ને કંઈક ત્યાગની આવશ્યક્તા રહે છે એ જ અહિંસા છે

અને છતાય જો સ્પષ્ટ ન થતુ હોય તો વાચકો પૂછે

મેઘમલ્લાર

શ્રી. વિભૂતિભૂષણ બંદોપાધ્યાય

પરમિતાના મંદિરમાં સાપનો ખેલ જોવા કેટલાંયે સ્ત્રી-પુરુષો એકઠાં મળ્યાં હતાં એમાં પ્રદ્યુમ્ન પણ એક હતો

તે દિવસે જેઠ મહિનાની સંક્રાન્તિ હતી ચારે બાજુના ગામોમાંથી સ્ત્રીઓ દશપરમિતાની પૂજા કરવા માટે આવી હતી આ પ્રસંગે ઘણા ચતુર ગારુડી અને બાજીગરો પોતપોતાનું કૌશલ્ય બતાવવા ત્યાં આવ્યા હતા માળીઓ વિવિધ પ્રકારના ફૂલોની માળાઓની છાબડીઓ સજીને ગ્રાહકની પ્રતીક્ષામાં ઊભા હતા એક વેપારી મગધથી કેરલીને બહુમૂલ્ય સાડીઓ લાવ્યો હતો, એની દુકાન પર સ્ત્રીઓની !' સૌથી વિશેષ જામી હતી પ્રદ્યુમ્ને સાંભળ્યું હતું કે જ્યેષ્ઠસંક્રાન્તિ પર થનારા ઉત્સવમાં પરમિતાના મંદિરમાં એક વિખ્યાત બંસીધર ગાયક આવનારો હતો મંદિરમાં તેને જ શોધવા તે આવ્યો હતો પણ આખા દિવસની તપાસને અંતે પણ ભીડમાં એને એ ગાયકનો પત્તો ન મળ્યો

સંધ્યાસમયને કંઈક વાર હતી તે વખતે મંદિરના ચોકમાં એક વાદીએ સર્પોના આશ્ચર્યકારી ખેલો કરવા માંડ્યા કુતૂહલપ્રેમી સ્ત્રીઓ ત્યાં એકત્ર થવા લાગી થોડી જ વારમાં ત્યાં ભારી એવી ભીડ થઈ ગઈ પ્રદ્યુમ્ન પણ ત્યાં હતો તો ખરો પણ એનું ધ્યાન તમાશા તરફ મુદ્દલે નહોતું એનું ધ્યાન મેદનીની પ્રત્યેક વ્યક્તિ તરફ હતું રખે એમાંથી કોઈના હાવભાવ બંસીધરના લક્ષણો બતાવતા હોય આમ કેટલીક વાર સુધી જોતા રહેવાથી એની નજર એક પ્રૌઢ વ્યક્તિ પર પડી જે જીર્ણશીર્ણ અને મલિન વેશમાં ભીડની વચ્ચે એક કિનારે ઊભો હતો કોણ જાણે કેમ પણ પ્રદ્યુમ્નને થઈ ગયું કે એ જ બંસીધર હોવો જોઈએ પ્રદ્યુમ્ન ભીડને ચીરી ત્યાં પહોંચવા મથતો હતો ત્યાં એ જ વ્યક્તિએ આવી એના ખભા પર હાથ મૂક્યો અને તેને ભીડની બહાર નીકળવાનો ઇશારો કર્યો.

બહાર આવતા જ એ પ્રૌઢ વ્યક્તિએ તેને પૂછ્યું, "હું અવન્તીનો ગાયક સુરદાસ તમે મને જ શોધતા હતા ને ?"

પ્રદ્યુમ્ન આશ્ચર્યમાં પડી ગયો એને થયું 'આણે મારા મનની વાત કેવી રીતે જાણી લીધી ?' પછી એણે વિનયપૂર્વક કહ્યું કે તે તેને જ શોધી રહ્યો હતો

"હું તમને ઓળખું છું એક દિવસે તમારા પિતા સાથે મારે સારી મૈત્રી હતી . જ્યારે જ્યારે કાશી જતો ત્યારે તમારા પિતાને મળ્યા વિના પાછો ન ફરતો તમને હું તો તમે નાના હતા ત્યારથી ઓળખું છું એ વખતે તો તમે બહુ જ નાના ' પ્રૌઢે કહ્યું

"આપ અહીં ક્યાં ઊતર્યા છો ?"

"નદીકિનારે એકાન્તમાં એક જીર્ણ મંદિર છે તમે એ જોયું છે ?"

"હા, પહેલાં ત્યાં એક સંન્યાસી રહેતા હતા ને ?"

"હા, એ હજુયે ત્યાં છે ત્યાં ક્યારેક મને મળવા આવતા રહેજો. અત્યારે તમે ક્યાં છો ?"

"હમણાં હું વિહારમાં અભ્યાસ કરું છું જ્યાંથી છું અહીં મંદિરમાં અપરાહ્ન સુધી રહેવાના"

"એ હું તમને તમે મને ત્યાં મળશો એટલે કહીશ. એક દિવસ, જેમ બને તેમ જલદી મને મળો.",

પ્રદ્યુમ્ને પ્રણામ કરી વિદાય લીધી.

*

ત્યારે પણ સાંજ પડી નહોતી. મંદિર એક ટેકરી ઉપર હતું. એની બંને બાજુએ ઢોળાવવાળા માર્ગ હતા. ત્યાંથી પ્રદ્યુમ્ન નીચે ઊતરવા લાગ્યો. દૂર નદી-કિનારાના જીર્ણ મંદિરમાં આરતી બજતી સંભળાઈ. પ્રદ્યુમ્ન એના અવાજને સાંભળી રહ્યો. ઉત્સવમાં આવેલાં નરનારીઓ ઉતાવળે પોતાનાં સ્થાન તરફ જતાં હતાં. સંધ્યાની શોભા અનુપમ બની હતી. પ્રદ્યુમ્ન એ શોભા જોતો ઊભો જ થઈ રહ્યો. ચંદ્રની જ્યોત્સના જાગી પૃથ્વી ઝળહળી ઊઠી. દૂરનું મંદિર એમાં રૂપેરી રંગે રંગાયેલું દેખાયું. પ્રદ્યુમ્ન એને જોઈ રહેતો ક્યાંય સુધી ઊભો રહ્યો. સમયનું એને ભાન ન રહ્યું. લોકસમુદાય પાતળા વહેણની પેઠે દૂર ઝાડીમાં છેક અદૃશ્ય થઈ ગયો. ત્યારે પ્રદ્યુમ્ન તંદ્રામાંથી જાગ્યો. એણે ઉતાવળે ચાલવા માંડ્યું.

એક વૃક્ષ આગળથી પસાર થતા એને લાગ્યું કે વૃક્ષ પાછળ કોઈ છુપાઈ રહ્યું છે એ વૃક્ષની નજીક ગયો કે રૂપાની ઘંટડી જેવો હાસ્યધ્વનિ ગુંજી ઊઠ્યો.

"ઓહ, સુનન્દા!" પ્રદ્યુમ્ન બોલ્યો.

"હા, હું સુનન્દા, પણ આપ ક્યાં આટલી ઘડી સુધી રોકાયા હતા?" સુનન્દા હસીને બોલી.

"હું? ક્યાંય નહિ. કૌમુદી કેવી ખીલી છે! શોભા જોવામાં મોડું કરી નાખ્યું"

"આવી શોભા કોઈ દિવસ જોઈ નહોતી, શું?"

"જોઈ તો હોય—"

"પણ—"

"સુનન્દા, તું જાણે છે બંસી મને કેટલી પ્રિય છે! એ સંપૂર્ણ શીખી લેવાની મારી કેટલી અભિલાષા છે! આજે મેળામાં એક બંસીધર આવવાનો હતો, મને એ મળ્યો પણ ખરો નદીકિનારેના પેલા ખંડિયેર મંદિરમાં એ રહે છે, ટેકરી ઉપરથી એ દેખાય છે, એને જોવામાં સમય નીકળી ગયો."

"બંસીનો શોખ ખરાબ નથી. કોઈ પણ શોખનો અતિરેક થઈ જતાં તે કદીક પોતાનું અને બીજાઓનું પણ અનિષ્ટ કરી બેસે"

પ્રદ્યુમ્ન હસ્યો.

"સારું, એ બધું તમારા વિવેક ઉપર છોડું. હું તો માગું છું તમારી બંસીના બે સૂર સંભળાવશો?"

પ્રદ્યુમ્ને કમ્મરે બાંધેલી વાંસળીમાંથી બંસી કાઢી.

"શું ગાઉં?" એણે પૂછ્યું.

"તમારો પ્રિય રાગ, મેઘમલ્હાર." સુનન્દા બોલી

પ્રદ્યુમ્ને સ્મિત કરી બંસીને હોઠ આગળ આણી. એના પિતા સારા ગાયક હતા, એની જ પ્રસાદી પ્રદ્યુમ્નને મળી હતી. એનો કંઠ અને સૂરના આલાપ વાતાવરણમાં પ્રસરતાં પ્રકૃતિ એ સાંભળવા સ્તબ્ધ બની ઊભી રહેતી.

પ્રદ્યુમ્નની બંસીમાંથી સૂર નીકળ્યા. લતા-પત્ર અને ફૂલ-ફળ વચ્ચેથી સરી ઊંચા આકાશ અને રાત્રિની જ્યોત્સનાના હૃદયને ચીરી જે રસધારા પૃથ્વી પર અનવરત પ્રવાહે વહે છે તે તેના સૂરમાંથી ટપકવા લાગી.

"ઓહ-બસ કરો!" સુનંદા વચ્ચે બોલી ઊઠી.

"કેમ?" બંસીને બંધ કરીને પ્રદ્યુમ્ને પૂછ્યું.

"મોડું થાય છે ઘેર જવાનું." સુનંદા બોલી.

"અત્યાર સુધી ન થયું?" હસીને પ્રદ્યુમ્ને કહ્યું.

"ના," કહીને સુનંદા વાંસો ફેરી એકદમ ચાલવા લાગી. પ્રદ્યુમ્ન એને જતી જોઈ રહ્યો.

*

બીજે દિવસે વહેલી સવારે નદીકિનારાના એ જૂના મંદિરમાં પ્રદ્યુમ્ન આવ્યો. મંદિરમાં કોઈ દેવ-દેવીની પ્રતિમા નહોતી. દીવાલોમાં મોટી ફાટો પડી હતી. એની અંદર સાપ અને વીંછીઓ ઘર કરીને રહેતા હતા. મંદિરની આસપાસ ગામો તો ઘણાં હતાં પણ રઝળુંખડ્યું પણ કોઈ કદી આ તરફ આવતું નહિ. કેવળ આજ સાત માસથી એક ભિક્ષુક સંન્યાસી

ત્યાં નિવાસ કરીને રહ્યો હતો. એના બેચાર અનુયાયીઓ હમણાં હમણાં એ તરફ આવતા થયા હતા. આ કારણે ત્યાં એક કેડી જેવું બની ગયું હતું.

પ્રકાશ હજી પૂરેપૂરો ફૂટ્યો નહોતો એ સમયે પ્રદ્યુમ્નને સુરદાસ આવીને મળ્યો. એ પ્રસન્નતાથી બોલ્યો, "બહાર બેસીએ, અહીં અંધારું વિશેષ છે."

સુરદાસ બહાર આવી પ્રકાશમાં પ્રદ્યુમ્નને પગથી માથા સુધી બરાબર નીરખી રહ્યો, પછી મનમાં સંતોષ પામતો હોય તેમ એ બોલ્યો, "હા, તારી દ્વારા જ બરાબર બની શકશે હું બરાબર જાણું છું એ વાત."

પ્રદ્યુમ્ને સુરદાસને દૂરથી પ્રથમવાર જોયો ત્યારે તેના મનમાં એને મળવામાં કંઈક નિરુત્સુકતા જેવું લાગતું હતું. પણ એની નજીક આવતા એનો ખ્યાલ ફરી ગયો. એને લાગ્યું કે સુરદાસની કુરૂપતામાં પણ એક એવું આકર્ષણ છે કે જે સર્વ સમયે સર્વે લોકોમાં જોવા નથી મળતું.

'મને લાગ્યું જ હતું કે તું આ સમયે આ તરફ આવતો હઈશ. હા, તારા પિતા તો એક વિખ્યાત ગાયક હતા, તારામાં પણ એ ગુણ ઊતર્યો તો હશે જ?' સુરદાસ બોલ્યો.

"જી, થોડી ઘણી બંસરી બજાવી જાણું." પ્રદ્યુમ્ને સંકોચપૂર્વક જવાબ આપ્યો.

"હા—હા, તારા પિતાને નહિ જાણતું હોય તેવું કોઈ નહિ હોય. પ્રત્યેક ઉત્સવમાં કૌશાબ્બીથી તારા પિતાને ખાસ નિમંત્રણ આવતું અને તું પણ—મેં સાંભળ્યું છે કે તું—બંસીમાં મેઘમલ્હાર સારો ગાય છે."

પ્રદ્યુમ્ને વિનમ્ર સ્વરે કહ્યું, "એવું તો કંઈ જાણતો નથી, પણ હા, મનમાં કંઈ આવે તો તે બજાવી નાખું. મેઘમલ્હાર પણ એમ બજાવી નાખ્યો છે."

"જરા ગાઈ બતાવીશ? જોઉં, અભ્યાસ કેટલે સુધી પહોંચ્યો છે."

બંસી તો પ્રદ્યુમ્નની સાથે જ રહેતી, કોને ખબર સુનન્દા ક્યારે સામી ભેટી જાય અને બજાવવી પડે!

પ્રદ્યુમ્ને બંસી બજાવવા માંડી.

"વાહવાહ!" સુરદાસ બોલ્યો. "પુત્ર તો ઇન્દ્રદમનનો. બાપના પૂરા ગુણ પોતાની અંદર ઉતાર્યા છે. હું જાણતો જ હતો પ્રથમથી."

પ્રશંસાવચનોથી પ્રદ્યુમ્નનું મુખ લજ્જા અને સંકોચથી આરક્ત બની ગયું.

બે ત્રણ મિનિટો બાદ પ્રદ્યુમ્ન ઊઠવાને ઉત્સુક બન્યો. સુરદાસે એ જોઈને કહ્યું, "સાંભળ પ્રદ્યુમ્ન, એક ગુપ્ત વાત કહું છું. આ ગુપ્ત વાત કહેવાને આ પહેલાં પણ મેં તારી શોધ કરેલી. પણ હું તને એ કહું તે પહેલાં તારે પ્રતિજ્ઞા કરવી જોઈએ કે તું એ બીજા કોઈને નહિ કહે.'

પ્રદ્યુમ્ન વિસ્મિત બન્યો. એને થયું જે વ્યક્તિને પોતે પ્રથમવાર જ મળે છે તેની પાસે પોતાને માટે એવી કઈ વાત હોઈ શકે કે જે મનમાં જ રાખવાની હોય? એટલે એ બોલ્યો, "જી, નહિ સાંભળવાથી કંઈ—"

"ભયનું કંઈ કારણ નથી, કોઈ અનિષ્ટકારી વાત નથી. એવું હોત તો તેને હું પોતે જ ન કહેત." સુરદાસ બોલ્યો.

પ્રદ્યુમ્ને પ્રતિજ્ઞા કરી કે પોતે એ વાત કોઈને નહિ કહે. એના મનમાં વાત જાણવાની ઉત્સુકતા જાગી હતી.

સુરદાસ ધીમે અવાજે કહેવા લાગ્યો, 'નદી કિનારાની ભેખડને જોઈ છે? આજથી ઘણા સમય પહેલાં ત્યાં દેવી સરસ્વતીની એક મૂર્તિ હતી. સાંભળાય છે કે આ દેશના એ સમયે જેટલા મોટા મોટા ગાયકો હતા એ સર્વ પોતાનું શિક્ષણ સમાપ્ત થયે પ્રથમ દેવી પાસે આવી તેની પૂજા કરી તેને સંતુષ્ટ કર્યા વિના પોતાનો એ વ્યવસાય શરૂ ન કરતા, પણ આજ તો ભેખડ ક્યાં રહી છે? રહ્યો છે કેવળ એક ખડક. પણ અષાઢી પૂર્ણિમાએ ત્યાં જઈને ભક્તિપૂર્વક મેઘમલ્હાર આલાપતાં આજે પણ દેવી પ્રત્યક્ષ થઈ વર આપે છે. આ રહસ્ય આજે દેશમાં ક્યાંય પ્રગટ નથી. અષાઢ, શ્રાવણ અને ભાદ્રપદ આ ત્રણ માસની પૂર્ણિમાઓ એને માટે વિશેષ ઉપયુક્ત છે. ચોક્કસ સમયે અને વિશુદ્ધ ચિત્તે આ કામ થતાં

ગાયક સિદ્ધ-પ્રાપ્ત કરે છે એ પછી સંગીતશાસ્ત્રની કોઈ બાબત એને માટે નવીન નથી રહેતી પણ એ સાથે એટલી વાત છે કે એ ગાયક અવિવાહિત હોવો જોઈએ એટલે મારો વિચાર છે કે તું અને હું બને આગામી પૂર્ણિમાએ એ ભેખડ પર જઈ અખતરો કરી જોઈએ. કેમ તારો વિચાર શું છે ?"

સુરદાસની વાત સાંભળી પ્રદ્યુમ્ન અવાક્ થઈ ગયો પોતાનાથી એ કામ કેમ બનશે ? આચાર્ય વસુવ્રતે તો કલા ઉપર ભાષણ કરતાં કેટલીયે વાર કહ્યું હતું, 'કલા-અધિષ્ઠાત્રી દેવી સરસ્વતીની જે કલ્પના હિંદુઓએ કરી છે તે એક કલ્પના જ છે એમાં વાસ્તવિકતાનો મેળ છે જ નહિ' કલ્પનાને સત્ય સ્વરૂપે જોવી એ કાંઈ સહેલી વાત છે ?

આ વિચારમાં પ્રદ્યુમ્ન કેટલીયે વાર સુધી મૌન બેસી રહ્યો

સુરદાસ જરા વ્યગ્રતાપૂર્વક બોલ્યો, "કેમ, તને એ પસંદ નથી ?"

પ્રદ્યુમ્ને કહ્યું, "ના, એવું કંઈ નહિ, હું એ વિચારતો હતો કે આ કેવી રીતે સંભવિત "

"સંભવિતતા માટે તું નિશ્ચિંત રહે સત્ય સ્વયં પોતાની સાબિતી આપશે જો તું કહે તો આવતી પૂનમે જ પૂજનો સર્વ પ્રબંધ કરું '

પ્રદ્યુમ્નનું મન દ્વિધા અને વિસ્મય વચ્ચે ઝોલાં લેવા લાગ્યું એ ગરદનને એક તરફ સહેજ નમાવીને બોલ્યો, "સારુ, કરજે પ્રબંધ, હું આવીશ "

"સરસ ! હું ખૂબ ખુશ થયો. વચ્ચે વચ્ચે તારે અહીં આવવાનું રાખવું પૂજનની તૈયારીમાં એકાદ બે કામમાં તારી પણ મદદ જોઈશે તારે શું કરવું જોઈશે તે હું પછી કહીશ "

સુરદાસની આ સૂચનાને માથું હલાવી પ્રદ્યુમ્ને સંમતિ આપી અને ત્યાંથી તે વિદાય થયો

વિચાર કરતા પ્રદ્યુમ્ને વિહારનો માર્ગ લીધો એને થતું હતું, "આહ ! દેવી સરસ્વતી પોતે ! શ્વેત પદ્મના જેવો સુંદર છે વર્ણ જેનો, અને અલૌકિક પ્રતિભાથી પ્રકાશમાન છે મુખકમળ જેનું ! પરંતુ આચાર્ય વસુવ્રત તો કહે છે '

આષાઢી પૂર્ણિમાની રાત્રે પ્રદ્યુમ્ન સુરદાસની સાથે નદીકિનારેના મેદાન પર ગયો. તેઓ ત્યાં પહોંચ્યા તે સમયે આકાશ વાદળોથી ઘેરાઈ ગયું હતું અને અંધકાર, વીજળીના ચમકવાથી ક્યારેય ક્યારેક ઝાંખપ ઊતરતો હતો

પ્રદ્યુમ્ને સુરદાસના કહ્યા મુજબ નદીમાં નાહીને કપડાં બદલ્યાં સુરદાસની ક્રિયાવિધિથી પ્રદ્યુમ્નને લાગવા લાગ્યું, જાણે સુરદાસ કોઈ નિપુણ તાંત્રિક હોય ! એના વિહારમાં એક ભિક્ષુક, યોગાચાર્ય પંથ સંભવતો શિષ્ય હતો, એની પાસેથી એણે તાંત્રિકની વર્ણી વાતો સાંભળી હતી સુરદાસે પોતાની સાથે રુદ્રાક્ષના પુષ્પની અનેક માળાઓ લીધી હતી. આ માળાઓમાંથી કેટલીક એણે પોતે પહેરી લીધી અને કેટલીક એણે પ્રદ્યુમ્નને પહેરવા આપી પોતાના વાળને છુટ્ટા મૂકી એણે દીવો સળગાવ્યો પૂજાની વિધિ કરતાં પ્રદ્યુમ્નને તો શ્વાસ ચડી જવા લાગ્યો પૂજનનું અંતિમ પરિણામ શું આવશે એ જોવા એનું મન અધીરું બન્યું હતું સૂમસામ રાત્રિએ એક તાંત્રિકની નજીક રહેતાં જે એક પ્રકારનો ભય લાગે તે આ ઉત્સુકતામાં પ્રદ્યુમ્ન તદ્દન ભૂલી ગયો મોડી રાતે પૂજા અર્ચના પૂરાં થયાં

સુરદાસે કહ્યું, ' મારું કામ પૂરું થયું, પ્રદ્યુમ્ન હવે સરસ્વતીને સાક્ષાત્ કરાવવાનું કામ તારું છે તારા મેઘમલ્હારની પૂર્ણતા પર એના મૂર્ત સ્વરૂપનો આધાર છે "

પ્રદ્યુમ્ને સુરદાસની આંખમાં આ વખતે એક એવી જુગુપ્સા જોઈ કે જે તેને દૃષ્ટિ ન લાગી, પણ તોય એણે એ વસ્તુ પ્રત્યે વિમનસ્ક થઈને બંસરીને હાથમાં લીધી

આમેય એની બંસરીનો મેઘમલ્હાર સહજ હતો આજે તો વળી સરસ્વતી કે જે કલ્પના હતી તેને સત્યરૂપ કરવાની એને ઇચ્છા જાગી હતી મેઘમલ્હારના જે આલાપ એણે આજે કાઢ્યા તે તો અદ્ભુતપૂર્વ હતા

હવા એ સમયે મંદ હતી દિશાઓ નીરવ હતી અંધકારની પાછળ સર્વ સૃષ્ટિ લપાયેલી હતી ક્યારેક

ક્યારેક હવાના વહેવા સાથે મેદાન પરના શાલવનમાં એક મર્મર ધ્વનિ છવાઈ જતો હતો. સમસ્ત સૃષ્ટિ પોઢી હતી, કેવળ જાગ્રત હતી નદી ભદ્રાવતી, જે કોઈ અનંતમાં સમાઈ જવાને આકુલ બને દોડતી જઈ રહી હતી–મંદ મૃદુ ગુંજનની સાથે આનંદગીત ગાતી અને કિનારા સાથે મધુર તાલ લેતી. એકાએક મંદિર આગળનો અંધકાર એકદમ દૂર થઈ ગયો. પ્રદ્યુમ્ને જોયું કે સામે મંદિરની અંદર પૂર્ણિમાની જ્યોત્સના જેવી એક અતિ સુંદર રમણી-મૂર્તિ ઊભી છે. એના કાળા વાળ અસ્તવ્યસ્ત થઈને એના ખભા પર ફેલાઈ ગયા છે. બરફ જેવા એના શ્યામલ શ્વેત કરંદ પુષ્પોથી શણગારેલા છે. એની પાતળી કમર કટિમેખલા નીચે સંતાઈ ગઈ છે. રક્તકમલ જેવા એના પાદયુગ્મને જોતા લાગે કે પૃથ્વીમાંથી વાસન્તી બહાર પ્રગટી રહી છે. પ્રદ્યુમ્નને થયું, આ જ એ દેવી જેની વીણાના ઝંકારથી સંસારના ચિત્ર-કાવ્ય અને કલા-કોવિદોની સૌંદર્યતૃષ્ણા મગ્નસુખી બને છે. આના આશીર્વાદથી સત્યની સૃષ્ટિ થાય છે. આહ. એ જ, જેનો શાશ્વત છે મહિમા, જેનું અક્ષય છે દાન અને નિત્યનૂતન છે જેની વાણી!

પ્રદ્યુમ્ન જુએ જુએ ત્યાં તો મૂર્તિ ધીરે ધીરે અંતર્ધાન થતી અલોપ થઈ ગઈ, જ્યોત્સ્ના મ્લાન બની ગઈ અને હવા નિષ્પ્રાણ ભાવે વહેવા લાગી.

ઘણીવાર સુધી પ્રદ્યુમ્ન મોહાચ્છન્ન બની રહ્યો. એણે જે જોયું તે શું સત્ય હતું? કે સ્વપ્ન? અંતે સુરદાસના અવાજે એને જાગ્રત કર્યો.

સુરદાસ બોલ્યો, "મારું કાર્ય તો હજી સમાપ્ત નથી થયું પણ તારે જવું હોય તો તું જઈ શકે છે. હું કહેતો હતો તે સત્ય જણાયું કે નહિ?"

આ સમયે સુરદાસની વાતો કેવી અસંબદ્ધ હતી તે પ્રદ્યુમ્ને જોયું. એની આંખો અંધકારની વચ્ચે પણ જાણે ચમકી ઊઠી.

સુરદાસ પાસેથી નીકળ્યા પછી જ્યારે તે વિહાર તરફ આવવા નીકળ્યો ત્યારે વાદળોએ ચંદ્રને પોતાની નીચે છુપાવી દીધો હતો. ક્યારેક એકાદ ક્ષણ જ્યોત્સના ચમકી જતી ખરી, પણ એનો રંગ મ્લાન હતો–જેવો ગ્રહણને વખતે હોય છે તેવો.

મંદિરનું ચોગાન બહુ વિશાળ હતું. એમાંથી પસાર થઈ જતાં ઠીક વખત લાગ્યો. એ પછી આવ્યું જંગલ. જંગલ ખૂબ ગાઢ હતું. શાલ અને દેવદારુના મોટા મોટા વૃક્ષની ડાળીઓ પરસ્પર મળીને એકાંત ભાવથી આલિંગન કરી રહી હતી. માર્ગમાં જ સવાર ન પડી જાય એ ભયથી એ ઉતાવળે પગલે આગળ વધી રહ્યો હતો. ચાલતાં ચાલતાં એની નજર એક સ્થળે પડી, જ્યાંથી થોડો પ્રકાશ આવી રહ્યો હતો. પહેલાં તો એને લાગ્યું કે વૃક્ષોના પાન વચ્ચેથી સૂર્યનાં કિરણ આવે છે, પણ ફરીને એવો પ્રકાશ ન દેખાયો એટલે તે જંગલ વીંધવા લાગ્યો. જે પીપળની ડાળીઓમાં થઈને પ્રકાશ આવતો દેખાયો હતો તેની નજીક પહોંચતાં એણે પેલી અપરૂપ સુંદર સ્ત્રી કે જેને એણે મંદિરમાં જોઈ હતી તે દેખાઈ. જોઈને એ અવાક્ થઈ ગયો. આશ્ચર્યભાવથી એ વિચારવા લાગ્યો. 'જેને મેં મંદિરમાં જોઈ હતી તે સ્ત્રી અહીં આ અંધકારપૂર્ણ ભયંકર જંગલમાં એકલી કેમ છે?' પ્રદ્યુમ્ન એની સમીપ ગયો. એની આંખોનાં પોપચાં ભારે બની ગયાં હતાં, જાણે બહુ રાતનો એને ઉજાગરો થયો હતો, અને બહુ વ્યગ્રપણે તે જંગલની બહાર નીકળવાનો માર્ગ શોધી રહી હતી પણ માર્ગ ન મળવાથી વૃક્ષોની ઘટાઓને આંટા લગાવી રહી હતી, એ ચિંતાથી એની મુખાકૃતિ બહુ જ વિપન્ન થઈ ગઈ હતી.

પ્રદ્યુમ્નને ડર લાગવા લાગ્યો. સરસ્વતીના દર્શન પછીની એક એક કરીને પ્રકૃતિની બધી ઘટનાઓ ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યો, અને રખે કોઈ ભયંકર બનાવ બની જાય તેની ચિંતા કરવા લાગ્યો.

એ ત્યાં ઊભો ન રહી શક્યો. દોડ્યો. અચાનક બાજુની ઝાડીમાંથી એક વ્યક્તિ દોડીને એની આડે આવી ઊભી. પ્રદ્યુમ્ન ડરીને ઊભો રહ્યો, જરા પાછળની બાજુ લથડ્યો પણ ખરો.

"હા–હા–હા" આગંતુક વ્યક્તિ જોરથી હસી.

"કેવા બિવરાવી દીધા!" એ બોલી.

"કોણ? ઓહ, સુનન્દા!" પ્રદ્યુમ્ને સુનન્દાને ઓળખી.

રહી છે સુનન્દા સમજી ગઈ કે પ્રદ્યુમ્ન પોતાની વાત મૌનથી પણ સમજી ગયો છે એણે પૂછ્યુ

ક્યાં છે તારી એ બંસરી ?

પ્રદ્યુમ્ન નીચું જોઈ ગયો એની આંખોમાં પાણી આવી ગયાં સુનન્દાએ એ વાતને વધુ છેડી નહિ

'હવે ક્યાં જવું છે ?' સુનન્દાએ બીજો પ્રશ્ન કર્યો

'બંસરીને શોધવા' કહીને પ્રદ્યુમ્ન વાસો ફેરવી ગયો

એ પછી એક વર્ષ ગુણાઢ્યને શોધવા પ્રદ્યુમ્ને માથી ઉત્તર કૌશલ અને મગધની ધૂળને ખૂંદી કાઢી ગુણાઢ્ય ન મળ્યો

ફરતા ફરતા એણે ઘણું જોયું ઘણું સમજ્યુ

રાજાની આજ્ઞા અનુસાર મગધનો પ્રસિદ્ધ શિલ્પી મિહિરગુપ્ત ભગવાન બુદ્ધની મૂર્તિ ઘડવામાં વ્યસ્ત હતો એક વર્ષ સુધી એ એની પાછળ લાગી રહ્યો પણ એને અંતે મૂર્તિ એવી બની કે લાગે કે એ ભગવાન બુદ્ધની નહિ પણ મગધના દુર્દાન્ત મૃત્યુની મૂર્તિ છે

તક્ષશિલાના વિખ્યાત દાર્શનિક પંડિત યમુનાચાર્ય મીમાંસાદર્શનના ભાષ્યપ્રણયનમાં લાગ્યા હતા પણ અચાનક શું થઈ ગયું કે સૂત્રોના અર્થ લખવાને બદલે પાણિનિનું સુબન્ત પ્રકરણ શરૂ કર્યું પડ્યું

મહાકોટિ વિહારના ચિત્ર વિદ્યા-વિશારદ ભિક્ષુ વસુરત બુદ્ધ અને સુજાતા નામક ચિત્ર વર્ષોની મહેનત પછી પણ પોતાને ગમતું ન બનાવી શક્યા એમનામાંથી ચિત્રકળા છૂટી પડી ગઈ અને પક્ષી-વિજ્ઞાનની ચર્ચામાં એમને રસ પડવા લાગ્યો

પ્રદ્યુમ્ને દરેક સ્થળે જોયું સરસ્વતી જાણે કોઈ એક ઠેકાણે કેદ બની રહી છે અને એના વિના બીજે બધે અંધકાર, અવ્યવસ્થા અને અસ્થિરતા વ્યાપી ગઈ છે પાઠશાળામાં ગુરુ ઇચ્છે છે એક વિષય ભણાવવા પણ એમના મોમાંથી નીકળે છે બીજા વિષયોની સેળભેળ અસંબદ્ધ વાતો વિદ્યાર્થીઓ ચિત્ત દેવા ઇચ્છે છે અધ્યયનમાં અને મન ફરવા લાગી જાય છે ગમે તે અન્ય પ્રકારનું વેપારી વસ્તુનો એક ભાવ કહેવાને બદલે બીજો ભાવ કહી નાખે છે ખેડૂત ખેતરમાં એક ધાન્યનું બીજ નાખવાને બદલે બીજાનું બીજ નાખી દે છે માતા બાળકને પ્રેમ કરવા જાય છે, અને અચાનક તેને મારી બેસે છે !

પ્રકૃતિ માત્ર જાણે તેજહીન બની ગઈ છે

અને પ્રદ્યુમ્નને પોતાનું પણ ક્યાં ક્યાં ભાન રહ્યું હતુ ?

ફરતા ફરતા એક વખત એ સાંભળે છે કે ઉત્ત-ભિ ષ નામે એક ગામમાં એક વિચિત્ર પશુચિકિત્સક રહે છે એના દેહનું અને સ્વભાવનું વર્ણન સાંભળતાં પ્રદ્યુમ્નને લાગ્યું કે તે જ ગુણાઢ્ય હોવો જોઈએ પ્રદ્યુમ્ન એ ગામમાં પહોંચ્યો એણે પશુચિકિત્સકની તપાસ કરી પણ કંઈ બરાબર ખબર મળી નહિ

થાક્યો પાક્યો તે ગામ બહારના એક વૃક્ષની છાયામાં બેઠો હતો સાંજ હજી પડી નહોતી મંદ મૃદુ વાયુની લહેરોથી ઝાડનાં પાન ડોલી રહ્યાં છે સામે પથરાયેલા ખેતરોમાં પાકેલા ધાન્ય ઉપર સૂર્યનાં છેલ્લાં કિરણો સોનેરી આભા પાથરી રહ્યાં છે થોડે દૂર એક જલાશય છે મોટાં કમળો એમાં હસી રહ્યાં છે વન્ય હંસો તેમાં જલક્રીડા કરી રહ્યા છે

થોડે દૂર બીજી બાજુ એક નાનો પહાડ હતો પહાડને અડીને એક ઝરણું વહેતું હતુ દૂર ઉપર એક ખાડો હતો ખાડામાં ઝરણાનું પાણી બંધાઈ ગયા જેવું લાગતું હતુ એથી એક નાના જલાશય જેવું ત્યાં બની ગયુ હતુ પ્રદ્યુમ્ન એ તરફ જોઈ રહ્યો હતો અચાનક એને દેખાયું કે એક સ્ત્રી પહાડ પરથી મસ્તક પર એક ઘડો લઈ ધીરે પગે નીચે ઊતરી રહી હતી

એ સંદેહયુક્ત થઈ આગળ વધ્યો જલાશયથી કંઈક ઉપરની ઊંચાઈએ પહોંચીને જોતાં એને જાણે ચક્કર આવવા જેવું લાગ્યું આ તો એ જ સ્ત્રી કે જેને એણે બચાવીને કિનારે તાલના વનમાં માર્ગ ભૂલી ભમતી જોઈ હતી એ પ્રથમ દેખાઈ ત્યારે કેટલી પ્રભાવશાળી હતી ! અને આજ તો પ્રભાતની આછી રેખા પણ એના દેહ પર દેખાતી નથી એનાં

શુભ્ર વસ્ત્રો, સુંદર મુખમંડલ, સ્નિગ્ધ આંખો અને સુડોલ દેહગઠન—એમાંનું આજ કંઈ નથી રહ્યું. મલિન વસ્ત્રોમાં જાણે શબ વીંટાયું છે.

ઊભા રહીને પ્રદ્યુમ્ને દેવીને બહુ ધ્યાનપૂર્વક જોઈ. જ્ઞાન, કલા, પ્રેમ—એ ગમે તેટલાં ઉચ્ચ હોય તોપણ જો એક ઠેકાણે કેદ બની રહે તો આવાં જ ફિક્કાં બની જાય. એને થયું, પોતે ગુણાઢ્યની શોધમાં તો નીકળ્યો, પણ એ મળશે તો પોતે એને કહેશે શું?

દ્વિધામાં અનિર્ણિત બની તે રોજ તે વૃક્ષની નીચે બેસતો, સાંજે દેવી ઘડો લઈને જળાશય પર પહાડ પરથી ઊતરીને આવતી અને પાછી શોકમગ્ન ચહેરે નીચું જોઈને ચાલી જતી તેને તે જોતો.

*

આમ કેટલાક દિવસો વીતી ગયા. એક દિવસે વૃક્ષની નીચે બેસી તે દેવીને પાણી ભરવા પહાડની નીચે ઊતરતી જોતો હતો, અચાનક એના મનમાં કંઈક આવ્યું અને તે ઊભો થઈ તેની તરફ ગયો. જોયું—દેવીનું ધ્યાન ફૂલ ચૂંટવામાં હતું. એક મોટું કમળ જળાશયની પેલી બાજુ ખીલેલું હતું. પ્રયત્ન કરવા છતાં તે તેના હાથમાં નહોતું આવતું. એણે સામે પાર નજર કરી. પ્રદ્યુમ્નને જોયો, બોલી, "એ ફૂલ જરા લઈ દેશો?"

"જરૂર; પણ એક કામ કરો તો." પ્રદ્યુમ્ન બોલ્યો.

"કહો, શું?"

"મને કંઈ ખાવાનું આપી શકશો?"

દેવીના મોં પર વિષાદનાં કંઈક ચિહ્ન દેખાયાં. પછી બોલી, "અત્યાર સુધી કેમ ન બોલ્યા? આ બાજુ આવો, છોડી દો એ ફૂલ."

પણ પ્રદ્યુમ્ને ફૂલને તોડી લીધું અને દેવીની પાસે પહોંચ્યો.

"તમે મેદાનમાં પેલા વૃક્ષની છાયામાં હમેશાં બેસો છો કે?" દેવી બોલી.

દેવીને ફૂલ આપતાં પ્રદ્યુમ્ન બોલ્યો, "હાં, અને જોઉં છું કે આપ હમેશાં સંધ્યાટાણે પાણી ભરવા અહીં આવો છો."

"હા, અહીં પહાડ પર મારું ઘર છે. ચાલો ત્યાં, ત્યાં ખાવાનું આપી શકીશ."

એકાએક દેવીએ એક વાર ચારે તરફ કાતર દૃષ્ટિએ જોઈ લીધું. પછી પહાડમાં કોરી કાઢેલાં પગથિયાં ચડવા લાગી. પ્રદ્યુમ્ન પાછળ પાછળ ચાલ્યો. પહાડ ઉપર જઈને એણે જોયું કે કંઈક દૂર વાંસની ઝાડીમાં એક સુંદર નાની કુટી હતી. બારણું હડસેલીને દેવીએ અંદર પ્રવેશ કર્યો, અને પ્રદ્યુમ્નને અંદર આવવાને ઇશારત કરી.

પ્રદ્યુમ્ને જોયું, કુટીમાં અન્ય કોઈ નહોતું. "આપ અહીં એકલાં રહો છો?" એણે પૂછ્યું.

"એક સંન્યાસી મને અહીં ઉપાડી લાવ્યો છે. એ શું કરે છે એ હું જાણતી નથી. અહીં વચ્ચે વચ્ચે આવ-જા કરે છે."

દેવીએ યવાગૂ ભરેલું એક પાત્ર પ્રદ્યુમ્નને આપ્યું. પ્રદ્યુમ્નને લાગ્યું કે એ અમૃત હતું. એવો સ્વાદ એને યવાગૂમાં કદી નહોતો જણાયો.

પ્રદ્યુમ્નને આચાર્ય પૂર્ણવર્ધનની વાત યાદ આવી. એમનું કહેલું સાચું હશે? એના મનમાં થયું. એણે દેવીને પૂછ્યું, "આ પહેલાં આપ ક્યાં હતાં? આપનો વાસ ક્યાં હતો?"

એ વખતે દેવી એક કાષ્ઠપાત્રમાં દાળ અને ભાત પીરસવામાં મગ્ન હતી. એણે પ્રદ્યુમ્નની સામે જોયું, "શું કહ્યું? મને પૂછ્યું? મારો વાસ ક્યાં હતો? મને એ કંઈ ખબર નથી. આજ એટલું યાદ છે કે વિદિશાના માર્ગમાં એક જીર્ણ મંદિરમાં પડી હતી ત્યાંથી ઉપાડીને એક સંન્યાસી મને અહીં લાવ્યો. ત્યારથી હું અહીં જ છું, આ પહેલાં ક્યાં હતી તે જાણતી નથી."

આટલું કહીને અનમના ભાવે ઉજ્જયિની ગામની તરફ, જ્યાંથી સૂર્ય પોતાનાં છેલ્લાં લાલ કિરણો છોડી વનની તરફ પ્રસ્થાન કરી રહ્યો હતો તે તરફ, તે જોવા લાગી. જોતાં જોતાં જ તે પોતાના મનમાં કંઈક

યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી, પણ જાણે કંઈ યાદ ન આવ્યું. પછી એકાએક કંઈક વિચાર આવતાં પદ્મ જેવી એની આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. પણ એક ક્ષણ પછી તરત જ એણે આંખોને લૂછી નાખી. પ્રદ્યુમ્નની પાસે અન્નનો ઘડો લાવીને બોલી, "અત્યારે તો ખાવા યોગ્ય બીજું કંઈ છે નહિ, આજની રાત રોકાઈ જાઓ, કમળના બીજની ખીર બનાવી આપીશ સવારે ખુશીથી જજો."

પ્રદ્યુમ્નની આંખોમાં પણ આંસુ આવી રહ્યાં હતાં. એના મનમાં વિચારો આવતા હતા, 'આહ! વિશ્વની આત્મવિસ્મૃતા સૌન્દર્યલક્ષ્મી! વિદિશાના મહારાજાના ઝળહળતા તારા ચરણોની રજ સમાન પણ નહિ તે તું આજ અહીં આ દશામાં છે!'

ખાવાનું પૂરું કરી પ્રદ્યુમ્ને વિદાય માગી. દેવીની આંખો નિરાશાથી છવાઈ ગઈ. બોલી, 'આજ રાત નહિ રહો? રાત્રે તમને ખીર બનાવી આપીશ."

પ્રદ્યુમ્ન બોલ્યો, 'રાત્રે એકલા રહેતા ડર લાગતો હશે."

"ખૂબ જ. આ નેતરના વનમાં અંધારું એવું જામે છે કે ડરની મારી ઝૂંપડીનું બારણું ખોલી શકતી નથી. નિદ્રા પણ લઈ શકતી નથી. આખી રાત જાગતી બેસું છું."

પ્રદ્યુમ્નને હસીને કહેવાનું મન થયું, 'એટલે જ મને વારંવાર ખીરની લાલચ બતાવીને રાત રહેવાનું કહો છો?' પણ એ એમ બોલી ન શક્યો. એણે કહ્યું, "રાત રહીશ."

દેવીનો હર્ષ સમાવ્યો સમાતો નહોતો. આખી રાત એણે પ્રદ્યુમ્ન સાથે ખુલ્લી હવામાં બેસીને કાઢી. આનંદવિહ્વળ થઈ તે બોલી, "આહ! આવી સુંદર ચાંદની છે, પણ ભયની મારી બહાર નીકળી શકતી નહોતી. ઘરમાં અંધારામાં બેઠે બેઠે જ રાત કાઢવી પડતી."

પ્રદ્યુમ્નનું વિસ્મય અધિક–અધિકતર થતું જતું હતું. મંત્રની શક્તિ કેમ ન હોય, પણ આવી આત્મવિસ્મૃતિની કલ્પના એણે સ્વપ્નમાં પણ કરી નહોતી. આડીઅવળી વાતો કરી સવાર પાડી દેતાં એ જવાને તૈયાર થયો.

દેવી બોલી, "સંન્યાસી આવે ત્યારે એક દિવસ અહીં તમે આવો."

એ રાત્રિ પછી દર રાત્રિએ દેવીથી છુપાઈને પહાડની નીચે બેઠો બેઠો તે ઝૂંપડીની ખબર રાખ્યા કરતો. દેવીની આવી દશા કરનાર પોતે હતો તે ખ્યાલ તેને તેની વિસ્મૃતિ થવા દેતો કે ત્યાંથી ખસવા દેતો રોકતો હતો.

દસેક દિવસ વીતી ગયા.

પ્રદ્યુમ્ન સાંભળતો કે દેવી હમેશાં એકલી કંઈક ગાતી. એના ગીતની સ્વરલહરી પૃથ્વીવાસી માનવના ગીતની સ્વરલહરી જેવી નહોતી. પ્રાણ-વિકંપ્યા આદિમ નિર્ઝરિણીના સ્વરનું તેમાં લાલિત્ય હતું અને બીજું હતું આદિમ તારિકાનું સરલ સ્વરસામંજસ્ય!

*

એક દિવસ બપોરને સમયે પ્રદ્યુમ્ન જળાશય પાસે આવ્યો. અચાનક એની નજર જલમાં સ્નાન કરતા એક પુરુષ પર પડી. એ જ ગુણાઢ્ય. પ્રદ્યુમ્ન ત્યાં જ ઊભો રહી ગયો.

સ્નાનક્રિયાથી પરવારી વસ્ત્રો બદલી ગુણાઢ્ય પહાડ પર ચડવા લાગ્યો. એણે પ્રદ્યુમ્નને જોયો, એ ચમક્યો. "તું અહીં?"

"હા–સરસ્વતી તો હવે સંપૂર્ણ રીતે તમારે વશ છે, તમે મારા આગમનને અગાઉથી જાણી નહોતા ગયા?" પ્રદ્યુમ્ને તિરસ્કારભાવે કહ્યું.

ગુણાઢ્યનો ચહેરો પડી ગયો. "પ્રદ્યુમ્ન, સરસ્વતીને કેદ કરીને હું કેવો દુઃખી થઈ ગયો છું તે હું જ જાણું છું. જ્ઞાનના ભાર નીચે હું એટલો દબાઈ ગયો છું કે જ્ઞાનને હું જોઈ શકતો નથી. કલ્પનાઓનો પસારો એટલો જબરો હોય છે કે રાત્રિઓ સ્વપ્નની જ બનેલી રહે છે, નિદ્રા તો નજીક પણ આવતી નથી. જ્ઞાનને બહાર ફેંકવાની ઇચ્છા થાય છે પણ મોહને લઈને તેમ થઈ શકતું નથી. જો થાય છે તો તે એવા માર્ગે થાય છે કે જેને કોઈ ઝીલી શક્યું નથી અને આખરે એ મારી જ પાસે રહે છે."

એક પખવાડિયાથી વધુ દિવસો થયા હુ મારા ગુરુ આજીવક સન્યાસી પાસે ગયો હતો એમણે જ મને વશીકરણમન્ત્રની શિક્ષા આપી હતી એ વિદ્યાથી હુ જેને ઇચ્છુ તેને મારે વશ કરી શકુ, પણ એને હુ આકર્ષી શકુ નહિ એટલા માટે મે તારો સાથ શોધ્યો હતો હુ ગાઈ જાણતો નથી એમ નહિ પરન્તુ મારુ ગાન શુદ્ધ નથી તારુ ગાન નિષ્પાપ હતુ મને શ્રદ્ધા હતી કે તારા ગાનથી દેવીને આકર્ષણ થશે, એ નજીક આવશે, પછી હુ એને આબદ્ધ કરી શકીશ પણ હુ એ વસ્તુને જાણતો નહોતો કે મહાન શક્તિને પકડવી જેમ મુશ્કેલ છે તેમ તેને પકડયા પછી છોડવી પણ મુશ્કેલ છે એને વશમા રાખી રાખવાની ચિંતા બીજુ કઈ કરવા દેતી નથી "

" તો હવે ?" પ્રદ્યુમ્ને પૂછ્યુ

" ગુરુ પાસે હમણા ગયો હતો, એમણે એક પૂર્વશક્તિનો વિરોધી મન્ત્ર આપ્યો છે આ મન્ત્રથી મન્ત્રેલુ જળ જો દેવી પર છટાય તો દેવી મુક્ત બની જાય, પણ એ જળ છાટનાર વ્યક્તિ તે પછી જડ પથ્થર બની જાય એવુ તેમા છે "

" તો શા માટે જલ છાટી દેતા નથી ? ' પ્રદ્યુમ્ને પૂછ્યુ

" જલ છાટવુ ? મારે છાટવુ ? પ્રદ્યુમ્ન ! દેવીને મેળવવા મે કેટલી સાધના કરી ! તે બધુ વ્યર્થ કરવુ ? પ્રદ્યુમ્ન, મૃત્યુ પછી તો બીજો સસાર છે, પણ પથ્થર બન્યા પછી શુ રહે છે ? જડ પથ્થર–અજ્ઞાનની સ્થિતિનો ખ્યાલ તો કર સૌ કોઈ એને ઠેબે ઉડાડે " ગદ્‌ગદિત સ્વરે ગુણાઢ્ય બોલ્યો

" ત્યારે આ રીતે જ રિબાવુ છે ?"

" ક્રોધ ન કરે તો કહુ "

" શુ ?"

" મારા વતી તુ જલ નહિ છાટી શકે ? ' અચકાતા અચકાતા ગુણાઢ્ય બોલ્યો

પ્રદ્યુમ્ન એ સાભળીને પ્રથમ ક્ષણે તો ચમક્યો સુનન્દા–સુનન્દાને બસરી બજાવીને કોણ રીઝવશે ? પછી સુનન્દા પથ્થરને પ્રેમ કરી શકશે ? પણ બીજી જ ક્ષણે એને આચાર્ય પૂર્ણવર્ધનનુ વ્યક્તિત્વ યાદ આવ્યુ, અને પોતે પોતાના પ્રવાસ દરમિયાન સરસ્વતી વિનાના જગતની જે દશા જોઈ હતી તે યાદ આવી એને થયુ, ' મારા જડ થવાથી જો જગત પ્રકાશમય બનવાનુ હોય તો ભલે એમ જ થાઓ '

એણે ગુણાઢ્યને કહ્યુ, " ચાલો, આપો મને એ જળ "

બને ચાલ્યા વચ્ચે એક વાર અટકી જઈને ગુણાઢ્યે પ્રદ્યુમ્નને પૂછ્યુ, " તે બરાબર વિચાર કરીને જ મને જવાબ આપ્યો છે ? જડ બનવાને તુ તૈયાર છે ?"

" સરસ્વતીને મુક્ત કરવાથી જડ બની જવાય તે વાત મને સમજાતી નથી, છતાયે જો જડ થઈ જવાનુ હશે તો તે થવાને મારી તૈયારી છે " પ્રદ્યુમ્ને જવાબ આપ્યો

બને કુટીની સામે આવ્યા તાપ ઓછો થયો હતો દેવી કુટીની બહાર નીકળી હતી પ્રદ્યુમ્નને જોઈ હર્ષથી બોલી, " સારુ થયુ તમે આવ્યા, આજે તો ખીર તૈયાર છે"

વાહ ! ત્યારે તો જરૂર ખાઇશ ' પ્રદ્યુમ્ને કહ્યુ,

" આજે તમે હમણા જ જઈને જલાશયેથી પાણી ભરી લાવો " સન્યાસીએ કહ્યુ

" જઉ છુ ' કહીને દેવી ઘડો લઈને પહાડના પગથિયા ઊતરવા લાગી ગુણાઢ્ય ઘડા તરફ આખને સ્થિર કરી રહ્યો

" હુ હવે ભાગવા માડુ છુ તમે એ જ જલ દેવીના શરીર પર ઢોળી દેજો એ જલ મન્ત્રાઈ ગયુ છે દેવી મુક્ત થઈ જશે પછી ફરી મને એને પકડવાનુ મન હશે તોપણ હુ પકડી શકીશ નહિ " ગુણાઢ્ય બોલ્યો અને પહાડની બીજી તરફ ઊતરવા લાગ્યો

પ્રદ્યુમ્ન એકલો ઊભો બને તરફ વારાફરતી નજર કરી રહ્યો હતો એક તરફથી સરસ્વતી ઉપર ચડતા હતા, બીજી તરફ ગુણાઢ્ય નીચે ઊતરી રહ્યો હતો પ્રદ્યુમ્નને આજથી વીસ વર્ષ ઉપરની વાત યાદ

- વર્તમાન લગ્નસંસ્થાનાં અનિષ્ટો શ્રી. નરસિંહભાઈ કહે છે તેમ
- મનુષ્ય ફરી પાછો પ્રકૃતિપ્રેરિત પશુજીવન ગાળી શકશે ?
- લગ્નમાં પ્રેમતત્ત્વને કંઈ સ્થાન ખરું કે નહિ ?

રોગનું મૂળ અને

શ્રી. અંબાલાલ પુરાણી ઉપરના

રા. નરસિંહભાઈ પટેલ ચોંકાવનાર—નિદાન, ચોંકવનાર ગણાય એવા—લખાણ કરવા માટે જાણીતા થઈ ગયા છે કેટલાક લોકોને આતશબાજીનો અને ફટાકડાના ધડાકા કરવાનો શોખ હોય છે તેમ વિચારોની બાબતમા પણ એવી આતશબાજીનો શોખ લેખકોમા હોય છે જ્યા સુધી ચોંકાવનારું ગણાય કે ટેખાય એવુ લખાણ કરવામા ન આવે ત્યા સુધી પોતાની બુદ્ધિ સ્વતન્ત્ર છે એ બાબત તેમની ખાતરી થતી નહિ હોય એમ લાગે છે આવી માનસિક આતશબાજીનો જેમને શોખ હોય છે તેઓ પોતે રજૂ કરેલા પ્રશ્ન ઉપર જાણે માનવજાતિએ કદી વિચારો કે પ્રયોગો કર્યા જ ન હોય એમ ઘણુ ખરુ માની લઈને જ વિચારણા ચલાવે છે રા નરસિંહભાઈએ ‘ઈશ્વરનો ઈનકાર નામનુ પુસ્તક લખ્યુ તેમા પણ જાણે નાસ્તિકતાની શોધ પહેલવહેલી કરવામા આવી હોય એવો ધ્વનિ હતો જ્યારે હકીકત એ છે કે નાસ્તિકતા માનવના માનસિક ઈતિહાસના જેટલી જૂની છે વાત એમ હોય છે કે આવા ચોંકાવનારા ગણાતા વિચારો મોટે ભાગે તો અવ્યવહારુ હોય છે, એટલે કોઈ એ વિચારો પ્રમાણે આચાર કરવા માંડશે એવી ધાસ્તી ન જેવી જ હોય છે મારા એક વિદ્યાર્થી-મિત્રની ખોરાકની સુધારણા બાબતની વિચારણા રા નરસિંહભાઈ જેવી જ હતી સર્વ પ્રકારનુ અનાજ—સર્વ ખોરાક—રાંધ્યા વિના જ ખાવો જોઈએ એમ તે માનતા, ઉપરાંત માનવ જાતિના સઘળા વ્યાધિઓનુ મૂળ રાંધેલો ખોરાક લેવાની ખોટી ટેવને આભારી છે એમ તેઓ માનતા પોતાની માન્યતાનો અમલ કરવાની સહૃદયતા તેમનામા હતી એટલે તેમણે દરેક પ્રકારનું અનાજ રાંધ્યા વિના ખાવા માંડયુ જ્યા સુધી ચોખા ચણા વગેરેના ઉપર પ્રયોગો થયા ત્યા સુધી થોડી અડચણ ઉપરાંત કાંઈ વધારે નુકસાન થયુ નહિ, પણ જ્યારે કાચી વાલની દાળ ખાવાનો અખતરો તેમણે કર્યો ત્યારે તેનુ પરિણામ પ્રથમ સખ્ત ચૂંકના રૂપે અને પછીથી અતિસારના વ્યાધિ રૂપે જણાયુ ભલે, એ વ્યાધથી એમને દુ ખ થયુ પરંતુ ખોરાક વિષે ખોટી રીતે પ્રયોગો કરવાની તેમની વૃત્તિ તો તે દિવસથી મરી ગઈ।

કહેવાનો ભાવાર્થ એ નથી કે આપણા ખોરાકમા કે આપણી લગ્નની સંસ્થામા સુધારાને અવકાશ જ નથી, અને તે યાવચ્ચન્દ્રદિવાકરૌ પૂર્ણ છે, અથવા તો વગર રાંધ્યો ખોરાક ખાવો જ અશક્ય છે પરંતુ પ્રયોગો કરવામાયે કલ્યાણકર મર્યાદાઓ અને વિનાશ કારક ભયસ્થાનો હોય છે અને કોઈ વિચારક તેમની અવગણના કરી શકતો નથી

પોતાના પ્રયોગમા ભયસ્થાનો તેણે સ્વીકારીને જ વિચારણા કરવી જોઈએ નિરંકુશ કામવાસનાના અમલ વિષે વિચાર કરતા એના વિચારકો પોતે જ તેની અશક્યતા, યા તો ભયકરતા સમજી શકશે એમ ધારુ છુ

રા નરસિંહભાઈએ રજૂ કરેલા મુદ્દાઓમા નીચેના વિચારીશ —

મુક્તવિહારથી અટકી જશે ?

તેના ઉપાયો

પ્રશ્નોના અહીં જવાબ આપે છે—

'આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન, એ ચાર પ્રકૃતિપ્રેરણા છે જેની અનુકૂળતા સાધવા તેનામાં બુદ્ધિનો વિકાસ થયો છે "

આમા બુદ્ધિનો વિકાસ પ્રકૃતિની અધ પ્રેરણાઓને સાધવા માટે થયો છે એવી દલીલ છે તે બરાબર નથી આરંભમા બુદ્ધિવિકાસને પરિણામે માનવ પોતાની પ્રાકૃતિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડે અને એ રીતે પ્રકૃતિની પ્રેરણાઓને સતોષવાને બુદ્ધિ વપરાય એ સ્વાભાવિક છે, પરતુ બુદ્ધિનો પોતાનો ધર્મ તેટલેથી સમાપ્ત થતો નથી બુદ્ધિનો સાચો ધર્મ જિજ્ઞાસા—જ્ઞાન માટે ખોજ—છે એમ બેધડક કહી શકાય સ્થૂલ જીવનની જરૂરિયાતો પૂરી થતા જ બુદ્ધિના સાચા કાર્યક્ષેત્રનો આરંભ થાય છે સત્યની ખોજ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એ બુદ્ધિમા રહેલી અદમ્ય પ્રેરણા છે અને એ સત્યપ્રાપ્તિને માનવ એની ઊંચી વસ્તુ ગણે છે કે તેને ખાતર તે પોતાના શરીરનુ બલિદાન આપતા પણ અચકાતો નથી માનવજીવનના મૂળ પ્રાણીજીવનમા છે તે ઉપરથી માનવ અને અન્ય પ્રાણીઓ વચ્ચે સામ્ય તો સ્વત સિદ્ધ છે માનવમા પાશવતા છે તેને માટે પુરાવાની જરૂર જ નથી પરંતુ તે ઉપરથી એવી દલીલ થઈ ન જ શકે કે માનવ કેવળ પશુ છે પશુ જોડે તેનામા ગમે તેટલુ સામ્ય હોય તે છતા એ પણ એટલી જ નક્કર હકીકત છે કે તેનામા અને પશુમા આસમાન જમીન જેટલો ફેર પણ છે શ્રી નરસિંહભાઈ પોતે સ્વીકારે છે કે બુદ્ધિના વિકાસને પરિણામે માનવે સસ્કૃતિ સાધી છે એ હકીકત જ માનવને પશુથી ક્યાયે ઊંચો ઠરાવે છે

એટલે જ્યારે શ્રી નરસિંહભાઈ આપણને સ્ત્રી-પુરુષના સબધના કાયદાના ઉકેલ માટે "પશુજીવન તરફ દૃષ્ટિ કરવાની" સલાહ આપે છે ત્યારે તો ખરેખર ! હસવુ જ આવે છે એમની બુદ્ધિ એમના કહેવા પ્રમાણે ઉતાવળે દોડતી હશે તેનો હું ઇનકાર કરવા માગતો નથી મને ભય એ છે કે તે ઊંધી દિશામા ઉતાવળે દોડે છે !

પશુ અને માનવ વચ્ચે કેટલુક સામ્ય છે તેનો અર્થ એવો નથી થતો કે પાશવજીવન માનવનો આદર્શ છે !*

વળી આ સ્ત્રી-પુરુષના સબધનો પ્રશ્ન વિચારતા શ્રી નરસિંહભાઈ ધનવાદ—મૂડીવાદના અર્થગા—ના ઉદયથી માનવજાતિને કે સમાજને કાઈ જ લાભ નથી થયો એમ પણ વચમા પ્રતિપાદન કરે છે આ વિચાર પણ એકતરફી છે મૂડીવાદથી થયેલા લાભના સામા પલ્લામા ગેરલાભો પણ થયા છે, આર્થિક ઉકેલોની સામે આર્થિક ગૂચો ઊભી થઈ છે એ બધુ નિર્વિવાદ સ્વીકારાય તેવુ છે પરતુ આજે એ ધનવાદને—મૂડીવાદને—કેમ દૂર કરવો એ પણ સાદો કોયડો નથી અને મૂડીવાદ હોય જ નહિ એમ માની લઈને આપણે એ પ્રશ્નનો વિચારણા કે ઉકેલ કરી શકતા નથી મુદ્દો એ છે કે ઇતિહાસના આરભકાળમા જ શકય એવી સરલતા આપણે આ પ્રશ્નોની વિચારણામા લાવી શકીશુ નહિ મૂડીવાદના અનિષ્ટો દૂર કરવા માટેની સામાજિક મીમાસાના સિદ્ધાતોમા એકવાક્યતા છે એમ માની લઈએ તોપણ તેના વ્યવહારુ ઉકેલો તો જુદા જુદા છે એ આપણે જાઈએ છીએ અને

---

* આ મુદ્દાનુ સમર્થન રા સુરેશ દીક્ષિત એમ. એસ સી ના 'લગ્નનો આદર્શ' નામના નાના પુસ્તકમા મળી આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે—

"માનવના મહાન વિકાસનુ મૂળ તો પ્રાણીમાત્રમા છે માણસ બીજા પ્રાણીઓનુ નિકટનુ સબધી છે છતાય મનુષ્ય અને બીજા પ્રાણીઓ વચ્ચે અગાધ અતરનો ફર છે બુદ્ધિના વિકાસમા નીતિ અનીતિની ભાવનામા માણસ બીજા સર્વ પ્રાણીઓથી ચડિયાતુ છે '

રિકા ન્યુ ડીલથી એ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવા મથે છે, ફ્રાસ પોપ્યુલર ફ્રંટ નામના સમાજવાદી કામગાર પક્ષના કાર્યક્રમને પૂરતો માને છે, રશિયાએ સામ્યવાદ સાધવાના સંકલ્પથી શરૂઆત કરી અને આજે State socialism-સમાજસત્તાવાદ આગળ આવીને તે અટક્યો છે આમ સંસ્કાર આર્થિક પરિસ્થિતિ વગેરે પરત્વે આ કોયડાના જુદા જુદા ઉકેલો જ હોય એ સ્વાભાવિક લાગે છે શ્રી નરસિંહ ભાઈ મૂડીવાદને સર્વ અનિષ્ટોનું મૂળ ગણાવે છે, પરંતુ હિંદને માટેનો વ્યવહારુ ઉકેલ કેવો હોવો જોઈએ તે વિષે કાંઈ પણ દિશાદર્શન કરાવતા નથી

લગ્ન વિષે શ્રી નરસિંહભાઈ એવી રીતે દલીલ કરે છે કે જાણે લગ્નની સંસ્થા પ્રયોગો વગર જ એક દમ ઓચિંતી જ હસ્તીમાં આવી ગઈ ન હો ! પણ એ વિચાર બિલકુલ તર્કસંમત લાગતો નથી એમની જ દલીલ પ્રમાણે તે કાળની સ્ત્રીઓ આજની સ્ત્રીઓની પેઠે ગુલામ થઈ ન હતી કે એટલી જલદી ગુલામી સ્વીકારે—જો લગ્નને આપણે જોરજુલમથી લાદેલી ગુલામી તરીકે ગણીએ તો હકીકત એ લાગે છે કે લગ્નની સંસ્થાનો ઉદય પણ ક્રમે ક્રમે જ, અનેક પ્રયોગોને અંતે થયેલો છે સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેને એમાં વધુ સગવડ, વધુ સુખ, વધુ સંરક્ષણ અને વધુ સરળ રિતા દેખાયા હોવા જોઈએ માટે જ તે સંસ્થા સ્વીકારાઈ અને તે એટલે સુધી ઉત્તમ નીવડી કે એના ઉપર ધાર્મિક પવિત્રતાની છાપ પણ મારવામાં આવી આનો અર્થ લગ્નની સંસ્થા આદર્શ છે, પરિપૂર્ણ છે, એમાં કાંઈ ફેરફાર કરવાને સ્થાન નથી એમ થતો નથી પણ ભાવાર્થ એ છે કે લગ્નની સંસ્થાનો ઉદય પ્રયોગોને અંતે થયો છે આપણા જ દેશમાં વિવાહના પ્રકારો કેટલા હતા તે જોતા જણાશે કે લગ્નની પ્રદ્ધતિ એક ન હતી * એ વસ્તુસ્થિતિ જણાવે છે કે જુદી જુદી વિકાસની ભૂમિકાવાળા માણસો કે વર્ગો માટે જુદી જુદી લગ્નપદ્ધતિ જુદો લગ્નનો આદર્શ, પ્રચારમાં હતો શ્રી નરસિંહભાઈ તો એવી દલીલ કરે છે કે જાણે લગ્નનો એકમાત્ર હેતુ કામવાસનાની પરિતૃપ્તિ જ ન હોય ! લગ્નનો હેતુ પ્રજાતંતુનું સાતત્ય જાળવવાનો તો છે જ એ દેખીતું છે, પરંતુ શ્રી નરસિંહભાઈની દલીલ જે માનવજાતિના મોટા ભાગ માટે પ્રજાતંતુ જાળવવો એનો જ નહિ પરંતુ કામવાસનાની અપૂર્ણ તૃપ્તિ એ જ લગ્નનો યા તો સ્ત્રી પુરુષના મિલનનો હેતુ છે એ તો સાચી લાગતી નથી. સ્ત્રી-પુરુષના મિલનમાં પ્રજોત્પત્તિ ભાગ ભજવે—છે શરૂઆતમાં અગત્યનો પણ ભાગ ભજવે એ સમજી શકાય તેવું છે પરંતુ સ્ત્રી-પુરુષનો આખો સબંધ કામવાસનાથી જ નિયામાય છે અને નિયામાવો જોઈએ એ સ્ત્રી-પુરુષના સબંધનો આદર્શ ઉચ્ચ નથી, એટલું જ નહિ પણ તે વ્યવહારુ પણ નથી સ્ત્રી-પુરુષના મિલનનું કારણ પ્રજોત્પત્તિ જ,—એટલે કે પ્રજોત્પત્તિને ખાતર જ બે જુદી જુદી જાતિઓ ઉત્પન્ન થયેલી—એ વિચારણા પણ બરાબર નથી રા સુરેશ દીક્ષિતના પુસ્તકમાંથી નીચેનું અવતરણ જુઓ—

' તળાવોમાં લીલું પાણી હોય છે એ લીનારા-Blue grun એક જાતની બારીક સેવાળ-agale-થવાથી થાય છે એ સેવાળ એક ટપકા જેવી જણાય છે એવા એક બિંદુ જેવા ટપકામાંથી બે ભાગ પડી તેનો વંશ ચાલે છે આથી એક વાત તો સિદ્ધ થાય છે કે ફક્ત વંશ વૃદ્ધિખાતર જ લગ્નની કે જાતિ ભિન્નતાની જરૂર નથી '

એ જ લેખક આગળ લખે છે —

' આપણી આંખે ન દેખાય એવો ન્હાનામાં ન્હાનો એક સેલનો જીવ-એમીબા-ameeba-નામનું પ્રાણી છે તેનામાં ખાવાની, શ્વાસ લેવાની અને જીવ આપવાની શક્તિ છે જ્યારે તે પુખ્ત શરીરનું થાય છે ત્યારે ફક્ત તેના શરીરના બે કકડા થાય છે અને બન્ને કકડા જુદા જીવરૂપે જીવે છે આમ જીવનને પહેલે પગથિયે જાતભિન્નતા નથી'—

---

* ब्राह्मो दैवीस्तथैवर्षः प्राजापत्यस्तथासुर ।
गांधर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमो यत ॥

આઠ પ્રકારના વિવાહ તે બ્રાહ્મ, દૈવી, આર્ષ, પ્રાજાપત્ય, આસુર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ અને પૈશાચ

એટલે સ્ત્રી-પુરુષ એ બે જાતિના વિશિષ્ટ વિકાસમાં કેવળ વંશવૃદ્ધિ સિવાય પણ બીજાં કારણો હોવાં જોઈએ એ સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રો. બ. ક. ઠાકોરે એક જગાએ જણાવ્યું છે, "જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું તૃતીયકરણ"માં તે પ્રમાણે "સહજીવન અને સહધર્માચરણ" પણ સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધમાં ઉત્તરોત્તર વધારે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. સ્ત્રીને ઘણા પ્રાચીન સમયથી "સહધર્મચારિણી" કહેલી છે તે સાર્થ છે. સહજીવનને અંગે જ કુટુંબજીવનનો અને કુળના આદર્શોનો-કુલાચારનો-વિકાસ થાય છે, અને સહવાસને પરિણામે સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે મૈત્રિ, પરસ્પર માન વગેરે ઘણી ઉન્નત ભાવનાઓ પ્રવેશ કરી શકે છે. પ્રાથમિક કામવાસનાનો સંતોષ થઈ જતાં અને શારીરિક ભોગશક્તિની મર્યાદાઓ જણાતાં સ્ત્રી-પુરુષ સ્થૂલ શરીર સિવાયનાં અન્ય મિલન બિંદુઓ વાંછે છે, શોધે છે. અને તે પ્રાપ્ત થતાં તેમને તેમાં વધારે ઊંચા પ્રકારની માનવતા જણાય છે. આ પ્રમાણે બધાં જ દંપતીનાં જીવનમાં બને છે એમ નથી. પરંતુ એથી સમાજને અને સંસ્કૃતિને અનેક લાભો થયા છે એ તો નિર્વિવાદ છે. કુળની ઉન્નત ભાવના, કુળના આદર્શો, ધર્મપાલનનો આગ્રહ, નીતિના પવિત્ર વિચારો અને આચારો વગેરેથી સમાજ અને સંસ્કૃતિ પોષાય છે-કેવળ પ્રજોત્પત્તિથી એ કાર્ય ભાગ્યે જ સાધી શકાય. સૂર્યવંશના રાજાઓથી તો અમુક પ્રકારનું વર્તન થાય જ નહિ, કર્ણના વંશજોથી તો કૃપણ થવાય જ નહિ, બ્રાહ્મણના દીકરાથી અભણ રહેવાય નહિ, ક્ષત્રિયથી તો રણ છોડીને નસાય જ નહિ, શરણાગતને મરાય નહિ વગેરે ઉચ્ચ આદર્શો પેઢી પેઢી ઘસાઈ ગયેલા પણ, આજ સુધી નજરે પડે છે તે બધા સ્વચ્છંદ કામાચાર કે મુક્તવિહારનો અમલ થતાં કેવી રીતે જળવાય તે જોવાનું છે.

નિર્મુક્ત-સ્વચ્છંદી કામાચારના લાભોમાં શ્રી. નરસિંહભાઈ જણાવે છે કે, "ત્રણથી વધારે વર્ષ લગ્નનો મોહ કે સ્નેહ એકધારો ટકી નથી શકતો. અમુક સમય પછી સ્ત્રી-પુરુષને લગ્ન બહાર બીજા સહવાસમાં વિહાર કરવાની ઇચ્છા થાય છે. સામાન્ય સ્થિતિ તો એવી છે કે એ વિષયમાં સંયમ હોવો વિરલ છે"—

આ વિચારમાં પણ અવિશદતા છે, અને વસ્તુસ્થિતિનો અભ્યાસ પણ નથી એમ લાગે છે. લગ્ન પછી ત્રણ વર્ષ સુધી આકર્ષણ ટકે છે એ વિવાદાસ્પદ મુદ્દો સ્વીકારતાં પણ જણાશે કે લગ્ન બહાર વિહાર કરવાનું આકર્ષણ થાય એ હકીકત એવા સ્વેચ્છાચાર માટે છૂટ મૂકવા માટે દલીલ ભાગ્યે ગણાય. પોતાને દુષ્પ્રાપ્ય દરેક વસ્તુ માટે માનવને આકર્ષણ થાય એટલા ઉપરથી તેની પ્રાપ્તિનો અધિકાર તેને મળી શકતો નથી.

બીજું જાતીય આકર્ષણ હોવા છતાં પણ જાતીય સંભોગ કરવાની શક્તિ ઉમર વધતાં વધુ ને વધુ મર્યાદિત બને છે, કૃત્રિમ ઉપાયોથી તેને ઉત્તેજવામાં આવે તો તેનાં પ્રતિકાર્ય ઊલટાં વધારે આકરાં આવે છે. શારીરિક ભોગ માટેની શક્તિ બ્રહ્મચર્યપાલન ઉપર જ અવલંબે છે. ભોગશક્તિ લાંબો કાળ ટકાવવાની શરત બ્રહ્મચર્યના લાંબા ગાળા પાળવા એ જણાય છે. એટલે લગ્ન કર્યા પછી લગ્ન બહાર જાતીય આકર્ષણ થાય છે એમ સ્વીકારતાં પણ ભોગશક્તિ ઘટવાને પરિણામે, અને પરિણીત દંપતીને શારીરિક સંભોગ કરવાની અમર્યાદ છૂટ હોય છે તે કારણે, બહાર વિહાર કરવાની વૃત્તિ ક્ષણિક નીવડવાનો સંભવ જ વધારે છે.

વળી આપણી ઊંચી નાતો-બ્રાહ્મણ, વાણિયા વગેરે બાદ કરતાં સમાજના નીચેના ગણાતા થરોમાં શ્રી. નરસિંહભાઈ જેની હિમાયત કરે છે તેવી જ સ્થિતિ લગ્નની બાબતમાં આજે પણ પ્રવર્તે છે. નાતરિયા નાતોમાં સ્ત્રી-પુરુષ બન્નેને છૂટાછેડા કરવાનો હક હોય છે અને સ્વેચ્છાચાર માટે ક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ હોય છે અને છતાં, અવલોકન કરતાં જણાશે કે એવી નાતોમાં પણ નાતરાં ઘણાં ઓછાં થાય છે, કારણ કે સ્ત્રી-પુરુષ બન્ને જાણતાં હોય છે કે નવો બાંધવા ધારેલો સંબંધ પોતાના ચાલુ સંબંધ કરતાં વધારે સુખી નીવડશે એમ માનવાને કારણ નથી એટલે બનતાં સુધી બન્ને પરસ્પર નભાવી લે છે.

વળી શ્રી. નરસિંહભાઈ સ્વેચ્છાવિહારની હિમાયત કરતાં બાળકોના પાલન વિષે જે યોજના સૂચવે છે

તે છેક જ અસ્પષ્ટ છે "માતા પણ તેટલા સમય માટે ઘર જેવુ કાંઈક બાંધીને રહેતી સંતાન મોટા થતા સુધી માતાને એ ઘરમા બાંધ્યે પગે રહેવુ પરન્તુ, પિતા તો ત્યાં થોડો કાળ રહે અને કુટુંબને માટે આહાર સામગ્રી લઈ આવે, પણ પછી સ્વતંત્ર ભાવે વિહરતો ફરે"—

માતા શા માટે બાંધે પગે રહે?—અને સ્વચ્છંદ વિહાર જ જ્યારે પ્રવર્તે ત્યારે પુરુષ પણ "થોડો કાળ" શા માટે રહે? બાળકો મોટા થયા પછી ઘરનુ શુ થાય? કે પછી "ઘર જેવુ કાંઈક" બાંધેલુ એટલે તેનુ શુ થાય કે ન થાય તેની ચિંતા પણ શી? અહીં આખીયે વિચારણા જરા પણ સ્પષ્ટ નથી

હકીકત એ છે કે છેક પંખીઓમા કુટુંબજીવનનો કાંઈક પ્રારંભ થાય છે રા. સુરેશ દીક્ષિત "લગ્નનો આદર્શ"માં લખે છે-"માળા એ પક્ષીનું ઘર નહિ પણ પારણુ કહીએ તો ચાલે. માનવના પ્રેમજીવનની ઝાંખી પંખી કરાવે છે નરમાદાની કાયાની ભિન્નતા, તેમના પ્રેમની કળા અને રસિકતા, કુટુંબ પ્રત્યે ફરજના પગથિયાં અહીંથી ઊંચે ચડે છે"—રા. નરસિંહભાઈ તો આપણને એ પંખીજીવનને પગથિયે જ ઊભા રહેવાનો આગ્રહ કરે છે

વળી શ્રી. નરસિંહભાઈ જણાવે છે કે, 'પુરુષ સ્ત્રીનો કુલ માલેક થઈ પડ્યો' શી રીતે? સ્વતંત્રતામા-લગભગ સ્વચ્છંદતામા-રહેવાને ટેવાયલી સ્ત્રીઓએ એવી પરતંત્રતા કેવી રીતે સ્વીકારી? સુવાવડના સમયની સ્થિતિનો ખ્યાલ આજકાલની શહેરી સ્ત્રીઓ ઉપરથી બાંધવો એ ભૂલભરેલુ છે આજે પણ ગામડાઓમા જન્મ આપવાનુ કામ ખાવાપીવા જેટલુ કુદરતી રીતે કરનારી સ્ત્રીઓ મળી આવે છે બાગકુને ઘર બહાર જન્મ આપીને ઘેર લઈ આવનાર સ્ત્રીઓ હોય છે તો પછી, જે સમય શ્રી નરસિંહભાઈ વર્ણવે છે તે જમાનામા તો સ્ત્રીઓ ઘણી જ મજબૂત હોવી જોઈએ અને એવી સ્ત્રીઓ પુરુષની ગુલામી શા માટે સ્વીકારે?—સિવાય કે રાજીખુશીથી.

વળી થોડાં જ સ્ત્રી-પુરુષો લગ્નનો ઉચ્ચ આદર્શ જીવનમાં ઉતારી શકશે અને બાકીના પશુધર્મ જ આચરવાના એવી દલીલ કરીને પશુધર્મને ઇષ્ટ કે સાર્થક ગણી શકાય નહિ ઘણા જ થોડા વિદ્યાર્થીઓ ઊંચામા ઊંચી કેળવણીનો બરાબર લાભ લઈ શકે છે અને એવા લોકોમાથી સ્વતંત્ર, સંગીન કામ ઘણા જ થોડા કરી શકે છે તેટલા ઉપરથી આપણે, ભણવાની જરૂર નથી એવી દલીલ કરી શકતા નથી

અને શ્રી નરસિંહભાઈની દલીલ પ્રમાણે અત્યારે પણ સમાજમા વ્યભિચાર ચાલી તો રહ્યો છે તો પછી તેને જ ચાલવા દેવો એ વધારે ઠીક નથી? એમા વળી નવો પંથ ઉમેરીને વધારો કરવાની શી જરૂર છે? કારણ કે એ તો નક્કી છે કે શ્રી નરસિંહભાઈ જે પ્રકારના સ્વેચ્છાચારની હિમાયત કરે છે તેવો માનવસમાજ સર્વાનુમતે સ્વીકારવાનો તો નથી જ પરિણામે તેઓના વિચાર સ્વીકારાય તોપણ વ્યભિચારનો કે સ્વેચ્છાચારનો એક નવો પંથ ઉમેરાશે!

પ્રાણુસને નિષેધ કરો એ જ કરવાનો એ પ્રયત્ન કરે માનસશાસ્ત્રનો એ અવિચળ કહેવાતો નિયમ અવિચળ નથી લાગતો વળી "પ્રાણી તેમ જ માનવી પોતાની સ્વતંત્રતા ઉપરના અંકુશને સહન કરી શકતો નથી" એ વિચાર પણ સર્વાંશે સાચો નથી ઘણી પ્રાણીઓ અને ઘણા માનવો સ્વતંત્રતા વિનાના આપણે જોઈએ છીએ અને તેઓ તેને સહન કરી લે છે, એટલુ જ નહિ પરંતુ તેમા આનંદ પણ માની શકે છે!

વળી ઊંચામા ઊંચા આદર્શની નજરે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો અમલ પ્રત્યેક વ્યક્તિ કરવા માડે તો સમાજનુ અસ્તિત્વ જ અશક્ય થઈ પડે સંઘ, સમાજ વગેરે ત્યારે જ બંધાય જ્યારે વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા ઉપર કાંઈક કાપ મૂકવામા આવે આવો કાપ વ્યક્તિ સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વીકારે છે કારણ કે એમા તેને લાભ જણાય છે

શ્રી નરસિંહભાઈ લગ્નની સંસ્થા સામે એ ફરિયાદ કરે છે કે તે કામવાસના ઉપર અંકુશ મૂકે છે એ

વાત સાચી છે કે લગ્ન કામવાસનાના મુક્તવિહાર ઉપર અંકુશ મૂકે છે. પણ વિચારવાનું એ છે કે સમાજના, અને અંતે વ્યક્તિના પોતાના, કલ્યાણની દૃષ્ટિએ એવો અંકુશ ઇષ્ટ છે કે નહિ? વ્યભિચારી વૃત્તિવાળાઓને એવો અંકુશ ગમે છે કે નહિ એ પ્રશ્ન નથી. લગ્નની સંસ્થામાં કામવાસનાના સંતોષને પૂરતું સ્થાન મળે છે એની શ્રી. નરસિંહભાઈ ના કહી શકે તેમ નથી. લગ્નને પરિણામે જે અંકુશ મુકાય છે તે સ્વચ્છંદ કામાચાર ઉપર મુકાય છે અને વિચાર કરતાં તે જરૂરનો છે એમ પણ જણાશે. અતિશય પ્રયત્ન કરવા છતાં કામવાસના જિતાતી નથી માટે સ્વેચ્છાચાર કે સ્વચ્છંદી વ્યવહાર તેનો ઉપાય છે એમ કેવી રીતે કહી શકાય? સાચું બોલતાં અનેક લાલચો માણસને નડે છે તેથી જૂઠું બોલવું એ માનવનો આદર્શ છે એમ આપણે નથી જ માની શકતા. આદર્શ સિદ્ધ કરવાની મુશ્કેલી એ જ માનવતાની ઉચ્ચ શક્યતાની સીમા બતાવે છે અને એ પ્રાપ્ત કરવામાં જ માનવની માનવતા રહેલી છે.

કોઈ પણ વૃત્તિ કે વાસનાને અમર્યાદ છૂટ આપવાથી જ તેનું શમન થાય એવો જે સિદ્ધાંત શ્રી. નરસિંહભાઈ પ્રતિપાદન કરે છે તે ઘણો પ્રાચીન છે. તેઓ ચમચે ચમચે ઘી રેડવાની અને આખું તપેલું રેડવાની દલીલ કરે છે તે બંધબેસતી નથી. વાસના-તૃપ્તિ બાબતમાં આખું તપેલું નાખી શકાય એવી સ્થિતિ જ નથી. એમાં તો તપેલું હોય તોપણ ચમચે ચમચે જ નાખી શકાય છે. વળી 'જ્યોતિર્ધર'માં દલીલ કરી છે કે, 'વાસનાનો દવ જ્યારે લાગસે ત્યારે તપેલાં ચમચા જેટલાં થઈ જશે'. એ પણ વિચારવા જેવી છે. પ્રાચીન કાળમાં યયાતિ રાજાએ શ્રી. નરસિંહભાઈની જ વિચારસરણી પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો કે કામનાઓને ઉપભોગથી શાંત કરવી. તેની ઉંમર વધી ગઈ હતી એટલે તેણે પોતાના વિચાર પ્રમાણે અખતરો કરી જોવા માટે પોતાના પુત્રો પાસે તેમની જુવાનીની માગણી કરી. બીજા પુત્રોએ ના પાડી પણ સૌથી નાના પુત્રે પિતાની માગણી પૂરી પાડી. ત્યાર પછી યયાતિએ એક હજાર વર્ષ સુધી સર્વ પ્રકારના ભોગો ભોગવી કામનાઓનું શમન કરવાનો અખતરો કરી જોયો. એ લાંબા કાળને અંતે તેણે જે જ્ઞાન મેળવ્યું તે તેણે પોતાના સૌથી નાના પુત્રને કહી સંભળાવ્યું. તેણે કહ્યું–"હું એમ માનતો હતો કે કામનાના ઉપભોગથી કામનાઓ શાંત થશે, પણ તે તો ઉપભોગથી ઊલટી વૃદ્ધિ પામે છે. આ જગતમાં જેટલા ચોખા છે, જેટલાં સોનાચાંદી છે, જેટલી જમીન છે અને જેટલી સ્ત્રીઓ છે તે એક વ્યક્તિની કામનાને સંતોષવા માટે પણ પૂરતી નથી, તો પછી સર્વ માનવો કામનાઓનો ઉપભોગ કરવા માગે તો તો શી સ્થિતિ થાય? માટે સંયમ એ જ કામનાના શમનનો સાચો ઉપાય છે."

આપણે ઉમેરીશું કે સંયમ એ પ્રથમ આવશ્યક પગથિયું છે, ત્યારપછી કામનાની વૃત્તિનો ઉદય જ ન થાય એવી ચેતનાની સ્થિતિ મેળવવી એ આદર્શ સ્થિતિ છે. બાકી પુરાણોમાંથી તો ઘણા પરસ્પર વિરોધી વિચારોના સમર્થનના દાખલા મળી આવે એમ છે.

વળી સ્વેચ્છાચારની બાબતમાં પ્રાણીઓનું દષ્ટાંત પણ માનવના જીવનમાં બંધબેસતું આવતું નથી, કારણ કે તેઓ પોતે સ્વીકારે છે કે પ્રાણીના સ્વેચ્છાચાર ઉપર પ્રકૃતિએ પોતે અંકુશ મૂકેલો હોઈ તેઓમાં વિકૃતિ સહેલાઈથી પ્રવેશ કરી શકતી નથી–જ્યારે માનવ બુદ્ધિપ્રધાન પ્રાણી હોઈ પ્રકૃતિના એવા યાંત્રિક બંધનથી સ્વતંત્ર છે. પ્રકૃતિના જે ઋતુબંધો માનવે તોડ્યા છે તે સ્વેચ્છાચારથી પળાશે એમ માનવાને કાંઈ પણ કારણ નથી. અને સુધારાને Siphilization કહેવામાં સાર્થકતા જોનાર શ્રી. નરસિંહભાઈ આપણને એ બતાવશે ખરા કે એમણે બતાવેલા સ્વેચ્છાચારના ઉપાયમાં સીફિલિસ-ચાંદી પરમિયો-વગેરે વ્યાધિઓ કેવી રીતે આપોઆપ અટકી જવાના છે?—કે ઊલટા હાલ છે તેથી વધારે પ્રચાર પામશે?

વળી રશિયામાં લગ્નબંધન શિથિલ કરવાના પ્રયાસો થયા છે એ સાચું છે, પરંતુ તેનું પરિણામ શું આવ્યું છે કે ત્યાં લગ્નો સ્થાપી થવા માંડ્યાં છે. સ્ત્રી-પુરુષનો સંબંધ ચાર દહાડાનું ચટકું, વાસનાતૃપ્તિનું સાધન, મટી જઈને બન્ને જ્યારે સ્થાયી સંબંધમાં આવવા લાગે છે ત્યારે તેમને આપોઆપ જણાય છે કે તાત્કા-

લિક આકર્ષણ કેવળ ગૌણ હોઈ ઘણી વાર વિશ્વાસપાત્ર નથી જ હોતુ એવો સ્થાયી સબધ ન જ બાધવો જોઈએ એવી આશા તો કોઈથી છોડાય એમ નથી જ્યારે શારીરિક, પાશવસબધ કરતા વધારે ઉચ્ચ ભૂમિકાનો, સબધ બાધવાનો પ્રસગ કે વૃત્તિ થાય છે ત્યારે બનેને જણાય છે કે એને માટે વખત, પરસ્પર બાધછોડ કરવાની વૃત્તિ, પરસ્પર વિશ્વાસ વગેરે અનેક વસ્તુઓની જરૂર પડે છે એ બધાને સાધતા દપતી આપોઆપ પોતાનો પણ વિકાસ સાધે છે

અને શ્રી. નરસિંહભાઈની આખીયે વિચારણામા પ્રેમનુ તત્ત્વ તો કોઈ જગાએ દેખાતુ જ નથી પ્રજાતતુ જાળવવા પૂરતો "પ્રેમ' કહેવાતા તત્ત્વનો તેઓ સ્વીકાર કરતા જણાય છે પરંતુ પ્રેમ એનાથી પર છે અને સ્વતત્ર છે એ પણ વિચારવાનુ છે એ ઉચ્ચ તત્ત્વના અનુભવ વડે માનવ પોતાની અહતાની, સ્વાર્થની અને આસક્તિની મર્યાદાઓમાથી મુક્ત થાય છે "પ્રેમમા' શ્રી ટાગોર કહે છે તે પ્રમાણે "ભેદને નફામા ઉમેરવામા આવે છે" જે આપવામાં આવે છે તેટલી પ્રાપ્તિ ગણાય છે ! *

* આ આખા પ્રેમના વિષય માટે જુઓ પથિકના પુષ્પો ગુચ્છ ૧ લામા "પ્રેમ' નો લેખ

ઉપર શ્રી સુરેશ દીક્ષિત એમીબાના શરીરના બે ટુકડા થઈને બને જુદા એમ્ન તરીકે જીવનનો આરભ કરે છે એ હકીકતમા આપણને સ્ત્રી-પુરુષનો સબધ કેવો હોવો જોઈએ તેની કાઇક ઝાખી થાય છે એકેકની ન્યૂનતાપૂરક અર્ધ એ અર્ધમાં સ્ત્રી અને પુરુષ એક બીજાનુ અર્ધાગ છે અને આપણી મીમાસામા પુરુષ-પ્રકૃતિની પરસ્પર આધારાધેયતા-એક બીજાના ઉપર આધાર રાખવાની સ્વાભાવિક જરૂરિયાત, તથા ઇશ્વર અને શક્તિ— શિવ અને શક્તિ—વચ્ચે અવિભાજ્ય સબધ, અર્ધનારીશ્વરની મૂર્તિમા પ્રત્યેકમા-સ્ત્રીમા પુરુષત્વ અને પુરુષમા સ્ત્રીત્વ—રહેલ બન્ને તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન વગેરે જોતા સ્પષ્ટ જણાય છે કે આપણા વ્યવહારુ જીવનમા સ્ત્રી-પુરુષના સબધમા ઘણા સુધારાને અવકાશ છે એ સ્વીકારતા પણ આપણો આદર્શ કોઈ રીતે બેમાથી કોઈનુ પણ અપમાન કરે એવો બિલકુલ નથી અને એ આદર્શ પ્રત્યે ગતિ કરવામા આપણે માનવજાતિમા ઘણી અગ્રણીના લેખે હોય છે એ, ભૂલવાનું નથી એટલે હલકામા હલકા સબધથી તે ઉચ્ચમા ઉચ્ચ સબધને માટે વ્યવહારમા સ્થાન છે એ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે

પૂજાની મૂંઝવણ

કેમ કરી બોલાવુ ?
આવ્યે અ તરભાવ બતાવુ
અક્ષરતા તુજ, ક્ષર અક્ષરમા
કેમ કરી દરશાવુ ?
"પીળા પીતાબર જરકસી જામા"
કલ્પનમા કેમ લાવુ ?
એવું ભાવિક ઉર શે લાવુ ?
કેમ કરી બોલાવુ ?
આવ્યે અ તરભાવ બતાવુ

• મનુભાઈ ત્રિવેદી •

હિંદુ જાતિનો સામાજિક વિજય

લેખક શ્રી. લાલા હરદયાળ

 અનુવાદક શ્રી. અમૃતલાલ નાણાવટી

[ગતાંક પૃષ્ઠ ૨૨૯ થી પૂરું]

૧. બ્રિટિશ લોકોએ હિંદુસમાજની બધી પ્રવૃત્તિઓને કાબૂમાં લેવાનું અને તેને દોરવાનું કામ હાથમાં લીધું છે.

કેળવણી:—એ લોકોએ શાળા અને મહાશાળાઓ સ્થાપી છે જ્યાં આપણા છોકરા તેમના હાથ નીચે કળા અને શાસ્ત્રો શીખે છે. એઓ જ્યારે આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે જે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની પ્રથા ચાલુ હતી તેનો હવે લગભગ સંપૂર્ણપણે નાશ કરવામાં આવ્યો છે. એમના હેતુને એ અનુરૂપ ન હતી. એ તો બ્રાહ્મણોના કાબૂમાં હતી. રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય અને ઇતિહાસને તે અત્યંત મહત્વ આપનારી હતી. રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિત્વની ભાવનાને એ ટકાવી રાખતી. અમુક એક જુદા જ વર્ગને તેણે ગુરુનું સ્થાન આપ્યું હતું. બ્રિટિશોને એ માનભર્યું પદ પોતાને માટે જોઈતું હતું. કેળવણીની દુનિયામાં પણ બે રાજાઓ રાજ્ય કરી નહિ શકે, એટલે બ્રાહ્મણ ખસી ગયો અને ખસતો જાય છે; એને સ્થાને બ્રિટન આવતો જાય છે.

ઔષધ—શિક્ષક તો છે જ. વૈદો તેને અનુસરે છે. મેડિકલ કૉલેજો પરદેશી ઢબે ચાલી રહી છે, અને તેમાં અંગ્રેજો જ શિક્ષકો-સંચાલકો હોય છે. આ કૉલેજો આયુર્વેદને કોતરી રહી છે. પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન કમિટીનો ૧૮૩૧ ના ડિસેમ્બરનો રિપોર્ટ પોતાનો સંતોષ જાહેર કરે છે કે યુરોપીય દવાઓ આયુર્વેદને હાંકી મૂકે છે.

દરેક જિલ્લામાં એક સિવિલ સર્જન હોય છે તે પોતાને વધારે શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો વૈદ્ય ગણાવે છે. અને આપણામાંના કેટલાક એમ માને છે પણ ખરા. હિંદી મદદનીશ દાક્તરો એના શિષ્યો હોય છે. જો કંઈ ગૂંચ તેમનાથી ઉકેલી શકાતી નહિ હોય તો તેઓ પેલા ગોરા દાક્તર પાસે દોડી જાય. તે દવાખાનાંઓ ખોલે છે, અને ત્યાં એ મોટા દર્દીઓના રોગ મટાડનાર ગણાય છે. બીજા લોકો રોગ મટાડે છે તે તેને નામે, કારણ એ કળા તેઓ તેના ચરણ પાસે બેસી શીખ્યા હતા. બીજી બાજુ પેલો હિંદુ વૈદ્ય અંધકારમાં ડૂબતો જાય છે. એ એક જૂનોપુરાણો ગણાવા લાગે છે. જે આદર અને પ્રભાવનો એક વેળા એ અધિકારી હતો તેનો અધિકાર હવે ધીમે ધીમે તેના હરીફને મળતો જાય છે. પરદેશી રમતનો એક બીજો દાવ જીત્યા. માન અને સત્તાનું એય બીજું પદ બ્રાહ્મણે છોડ્યું અને બ્રિટને તે પદ લીધું.

ધર્મ:—ધર્મનો પ્રદેશ હજી પરદેશી અસરથી મુક્ત છે. એ આપણું અંતિમ શરણ છે. બ્રિટિશ લોકોએ સામાજિક કિલ્લાના લગભગ બધા બુરજો કબજે કર્યા છે.

ધર્મ અને એને લગતી બીજી કેટલીક વસ્તુઓને હજી કૂર હાથનો સ્પર્શ નથી થયો. તેમ છતાં સુરંગ ફોડવાનું અને ખોતરવાનું કામ તો શરૂ થઈ ગયું છે જ. એ બે પ્રકારનું છેઃ—

(૧) બહારથી હિંદુ ધાર્મિક પ્રથાનો નાશ સરકાર બધા ધર્મો પ્રત્યે એક સરખી મતસહિષ્ણુતા* દાખવે છે

આજે હિંદુઓ એ પ્રચારધર્મી નથી આવા સંજોગોમા હિંદુધર્મે ખમવુ જ જોઈએ આપણે બીજા ધર્માવલબીઓને આપણા પોતાના ધર્મમા વટલાવતા નથી. પરતુ સરકાર ખ્રિસ્તીઓને આપણા બાળકોને ખ્રિસ્તી બનાવવા દે છે આવા સજોગોમા આપણી પાસે મુદર પ્રગશ કયાથી હોય ? વળી, બ્રિટિશ સરકારે સ્થાપેલી શિક્ષણપદ્ધતિ હિંદુધર્મના પાયાને નબળા કરી નાખવાનું કામ કરે છે હિંદુસ્તાનમા આ બ્રિટિશ કેળવણીની પદ્ધતિના સસ્થાપકોએ આ પરિણામ પહેલેથી જોઈ રાખ્યુ હતુ અને ઇચ્છ્યુ પણ હતુ માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલફિન્સ્ટન, મુંબઈના પહેલા અગ્રેજ ગવર્નરે ૧૮૨૩મા લખ્યુ —

“દરમિયાન, અહીંના વતનીઓની ધાર્મિક તીવ્ર લાગણીને લીધે તેમ જ આપણી અને રૈયત વચ્ચે જે તદ્દન અતર પડેલુ છે તેથી આપણી સરકારનો પાયો નબળો હોવાને કારણે જે ભય માથે આવી પડે એમ છે તેના નિવારણાર્થે કઈક પગલુ લેવાની આવશ્યકતા છે, અને તે પગલુ એ કે રાષ્ટ્રવ્યાપી શિક્ષણના પ્રસારદ્વારા એ લોકોના વિરોધો દૂર કરવા અને આપણા સિદ્ધાન્તો અને અભિપ્રાયો ફેલાવવા ”

સરકારે શાળા અને મહાશાળાઓ સ્થાપવામા હિંદુધર્મનુ હિત જરાયે વિચાર્યું નથી એમ સાબિત કરનારા બીજા ઘણા ઊચા દરજ્જા ભોગવનાર અમલદારોના અભિપ્રાયો ટાકી શકુ એમ છુ

સર ચાર્લ્સ ટ્રૅવેલિયન (Sir Charles Trevelyan)ની ૧૮૫૩ની સાલમા અમીરોની સભા સમક્ષની જુબાનીમા આ પ્રમાણે ખુલ્લો એકરાર છે

“ આપણે પ્રાચીન પ્રથા (હિંદુધર્મ)ના આધાર સ્તભોની સાથે અયોગ્ય રીતે અથડામણમા આવે તેમને છછેડવાના નથી આપણે તો એટલુ જ કરવાનુ છે કે આપણે તો ખૂબ ચઢિયાતા જ્ઞાનની તદ્દન નવી જ ચાવી તેમને આપવાની છે આ નવી પ્રથા દાખલ કરવાનું પહેલુ પરિણામ એ લાવવાનુ કે પ્રાચીન પ્રથાના પ્રભાવનો તેમના મનમાથી સદતર નાશ કરવો

કેટલાક પ્રસગોમા તો માત્ર તેમને શરૂઆત જ કરી આપવાની રહેશે આ એક મહાન સત્ય છે કે ઊછરતી પ્રજા થોડા વર્ષોમા એક સમગ્ર રાષ્ટ્ર બને છે, અને જો આપણે લોકોમા કઈક અસરકારક પ્રચાર કરવા માગતા હોઈએ, તો જ્યારે તેઓ નાના હોય ત્યારે તેમને હાથમા લેવા જોઈએ, અને જે જાતના આપણે એમને બનાવવા માગતા હોઈએ તે જાતની તેમને તાલીમ આપવી જોઈએ, તો જ આપણો બધો રોકેલો પૈસો સાર્થક થશે પછી આપણને વિરોધની સામે ઝઝૂવાનું નહિ રહે પછી તો આપણને આપણુ કર્યુ કરે એવા લોકો જ મળશે અને પછી તો આપણે એવા એક પ્રભાવશાળી બુદ્ધિમાન યુવકોનો વર્ગ ઊભો કરીશુ જે થોડા વર્ષોમા આપણી મદદ વિના અથવા નહિ જેવી મદદથી આપણી જ પ્રથાના સબળ પ્રચારકો થઈ પડશે.”

(૨) હિંદુ ધાર્મિક પ્રથા ઉપરનો અંદરખાનેથી કાન.

હમણા હમણા સખ્યાબધ અગ્રેજ ગૃહસ્થો અને બાનુઓ શુદ્ધ અને પવિત્ર હિંદુધર્મના ઈશ્વરપ્રેરિત પ્રચારકો તરીકે બહાર આવ્યા છે તેઓ આપણને આપણા પવિત્ર શાસ્ત્રો શીખવવા ધારે છે આપણા ધર્મ પ્રત્યે તેમને ખૂબ પ્રેમ છે એવો તેમનો દાવો છે તેઓમાના કેટલાક, આપણે જાણવુ જોઈએ, સરકારની મદદ મેળવતા હશે કારણ તેઓ આપણા રાજામહારાજાઓની પાસે પહોચી જાય છે અને કલાકોના કલાકો સુધી ખાનગીમા તેમની સાથે વાતો કરે છે કોઈ અજાણી અગ્રેજબાનુ, જે કયાથી આવે છે તેની કોઈને ખબર નથી હોતી તે, એક મોટા હિંદુ રાજાની સલાહકાર અને વિશ્વાસુ કદી પણ ન થઈ શકી હોત, જો સરકારને એને વિષે જરા પણ શકા હોત તો વળી સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજને માટે જે જરૂરનુ હોય તે બધુ કરવા સરકાર તત્પર છે આપણને માલમ પડે છે કે ત્યાની સ્થાનિક સરકારે કોલેજની હદની આસપાસના ગદા ઝૂપડા ખરીદી લેવા ‘લેન્ડ એક્વિઝિશન એક્ટ’

* કે ઉદાસીનતા ! અનુવાદક

અમલમાં મૂકયો હતો, જો કે કાયદાના અર્થની દૃષ્ટિએ કૉલેજ એ પ્રજાકીય સંસ્થા હતી કે નહિ એ વિષે શંકા હતી. આવી જ મહેરબાની જો સરકાર હરદ્વારના ગુરુકુળ કે નુદી (Nudea) યુનિવર્સિટી તરફ બતાવે તો મને આશ્ચર્ય જ થાય. આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે જ્યારે કાશ્મીર હિંદુ કૉલેજના ખાતમુહૂર્તની ક્રિયા કરવામાં આવી હતી ત્યારે મિસિસ બેસંટ અને રેસિડંટે ઘણાં સુંદર ભાષણો કર્યાં હતાં. કૉલેજ હિંદુ ધર્મના અંગ્રેજ મિત્રોના કાબૂમાં છે. સેન્ટ્રલ હિંદુ કૉલેજની અંદર બીજી પણ એક વસ્તુ જોઈએ છીએ; વિશ્વાસ, જવાબદારી અને સામાજિક નેતૃત્વની સઘળી જ્યાઓ ઉપર અંગ્રેજ ગૃહસ્થો અને અંગ્રેજ બાનુઓ છે. આ કદાચ અકસ્માત હોય, પણ તે જરૂર નોંધવા જેવો તો છે જ.

મિસિસ બેસંટ ટ્રસ્ટી મંડળનાં પ્રમુખ છે, જે મંડળ નામાંકિત હિંદુ ગૃહસ્થોનું અને સુવિખ્યાત પંડિતોનું બનેલું છે. ૧૯૦૬ ની કારોબારી સમિતિ આ પ્રમાણે બની હતીઃ—

પ્રમુખ...............મિસિસ બેસંટ

ઉપપ્રમુખ............મિ. રિચર્ડસન

મંત્રી અને કોષાધ્યક્ષ...મિ. એરૂન્ડેલ.

જે ખાસ કરીને સેન્ટ્રલ હિંદુ કૉલેજ છે તેવી સંસ્થામાં કોઈ પણ હિંદુ કારોબારી સમિતિના એક પણ અગત્યના હોદ્દા પર નથી ! એક બીજી 'વિદ્યાર્થી સહાયક સભા' છે, એમાંયે પરદેશીઓનો કાબુ જોયા વગર રહી શકતા નથી; કારણ મિસિસ બેસંટ આશ્રય દાતા–પેટ્રન છે અને એરૂન્ડેલ માનદ ખજાનચી છે. છેવટે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે સેન્ટ્રલ હિંદુ કૉલેજની કન્યાશાળાની આચાર્યા મિસ એરૂન્ડેલ છે, ઉપાચાર્યા મિસ પામર (Palmer) અને માનદ મંત્રી મિસ વિલ્સન છે. (૧૯૦૫–૬નો અહેવાલ).

અહેવાલને સત્તરમે પાને એક રમુજી માહિતી મળે છેઃ—

મિ. એરૂન્ડેલે એક ચર્ચા પરિષદોને મળતું એક નવું ખાતું દાખલ કર્યું છે–સ્થાનિક પાર્લામેન્ટ (A Local Parliament).

આમની સભાની ઢબે તે ચાલે છે–રાજકારણને સ્થાન નથી.

જે 'પાર્લામેન્ટ' માંથી રાજકારણને બાતલ ગણવામાં આવ્યું છે તે ખરેખર રસિક વસ્તુ હોવી જોઈએ !

શાબાશ છે–હિંદુ ધર્મના ચુનંદા લોકો, લાગ-વગવાળા જમીનદારો અને કાશીના મહાપંડિતોના બનેલા મંડળની પ્રમુખ એક અંગ્રેજ બાનુ ! અને એ લોકો પણ સ્વેચ્છાથી તેનું બહુમાન કરે છે.

જિતાયલી પ્રજા જ્યારે હૃદયના ઉમળકાથી બહુમાન કરે ત્યારે સામાજિક વિજય સફળ થયો સમજવો. આપણામાંના કેટલાક અંગ્રેજ ગૃહસ્થો અને બાનુઓને ધર્મગુરુઓની જેમ સન્માને છે. એ જ સામાજિક વિજયને ખુલ્લી રીતે બતાવે છે. કેવું દુઃખદ દૃશ્ય ! એના રહસ્ય ઉપર ખૂબ વિચાર કરવો ઘટે છે. હિંદુ-જાતિનો એ મૃત્યુઘંટ વાગી રહ્યો છે. છેલ્લામાં છેલ્લાં રક્ષણસ્થાનો પણ તોડીફોડી નાખવામાં આવ્યાં છે. અરે, ઊંડાણની અંદર પણ ઊંડાણ છે. મેં એવી હિંદુ કન્યાઓને જોઈ જે મિસિસ બેસંટની લાગવગથી સ્થપાયેલી એક કન્યાશાળામાં અંગ્રેજ અને જર્મન બાનુઓના હાથ નીચે શિક્ષણ લેતી હતી. સામાજિક જીતની એ અંતિમ કોટિ. શિક્ષક અને ધર્મોપદેશકના સ્વાંગમાં વિજયી પ્રજાનાં પ્રતિનિધિઓ ઠેઠ ઝનાનામાં પણ ઘૂસ્યાં છે. જર્મન શિક્ષિકાઓને ચરણે બેસીને શીખતી પેલી નાની બાળકીઓના અવાજો, મરણપથારીએ પડેલાના વિલાપની જેમ મારે કાને પડતા હતા, મને લાગ્યું કે જાણે સાક્ષાત્ ઇતિહાસ આપણા રાષ્ટ્રનું શબ સ્મશાનભૂમિમાં લઈ જાય છે અને આ બાળાઓ 'રામ રામ'નો કરુણ મરણમંત્ર ઉચ્ચારે છે.

હિંદુઓમાં પ્રખર વિચારકોની ખોટ છે. આપણે આપણી પોતાની મેળે ન શીખીએ તો આપણા ધર્મના શત્રુઓએ જે એકરાર કર્યો છે તેમાંથી તો કંઈક શીખીએ ! J. N. Farquhar ખ્રિસ્તી પાદરી–અલબત્ત જે હિંદુધર્મના શત્રુ નથી જ–Contemporary Reviewના એક લેખમાં કહે છેઃ–

"સેન્ટ્રલ સંસ્થાનો વ્યવસ્થાપક અને નેતા બ્રાહ્મણ નથી, હિંદુયે નથી પણ એક પરદેશી છે અને તે પણ એક સ્ત્રી કોઈ માને? એક પ્રજાના ધર્મનો નેતા પરદેશી! એક સ્ત્રી, બ્રાહ્મણધર્મની વહારે ધાનાર! પરંતુ આ સત્ય માત્ર કુતૂહલ ઉપજાવનારું જ નથી એમાં મહાન રહસ્ય સમાયલું છે એ ચોખ્ખું બતાવે છે કે શત્રુએ કિલ્લો કબજે કર્યો છે

મિસિસ બેસંટ અને બીજા યુરોપિયનોનો, હિંદુ ધાર્મિક જીવન પર કાબૂ મેળવી તેને દોરવાનો પ્રયત્ન એ શાળા, મહાશાળા, ઇસ્પિતાલો અને દવાખાનાની સ્થાપના સાથે જે સામાજિક વિજયનું દૃષ્ટિબિંદુ રાખવામાં આવ્યું હતું તેનું, છેલ્લું પગથિયું છે

અલબત્ત, 'હિંદુધર્મના અંગ્રેજ મિત્રોને' કદાચ પોતે જે કરી રહ્યા છે તેના રહસ્યની ખબર નહિ હોય. તેઓ સહૃદયી અને મહાનુભાવ જગતના મિત્રો હશે એમ માની લઈએ કે એ લોકો સરકારને આધીન નથી તોપણ એટલું તો ખરું જ છે કે જે એ લોકોએ કંઈ થોડી સફળતા મેળવી છે તે યુરોપિયનોની હિંદુઓ ઉપરની સંપૂર્ણ સામાજિક ફતેહ સૂચવે છે, એ જ એનું પરિણામ આવ્યું છે, પછી ભલે કાર્યકર્તાઓનો હેતુ ગમે તે હોય

આમ અંગ્રેજ સરકારી અમલદારો બ્રાહ્મણને અધ્યાપક અને વૈદ્યને સ્થાનેથી ખસેડી મૂકવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે જે અંગ્રેજો સરકારી નોકરીમાં નથી તે ધર્મગુરુ અને ઋષિઓનું સ્થાન લેવા માંડ્યા છે જ્યારે બ્રિટન અધ્યાપક, વૈદ્ય અને ધર્મગુરુ–પછી તે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવનાર મિશનરી હોય કે પછી સાચો કે ઢોંગી હિંદુધર્મનો સંરક્ષક–હિમાયતી હોય થશે ત્યારે સંપૂર્ણ સામાજિક વિજય થશે પછી લશ્કર પાછળ થતો અનહદ ખર્ચ જેની કોંગ્રેસ ફરિયાદ કર્યા કરે છે તે ઘટાડવામાં આવશે

(૨) અસમાનતાને ધોરણે સામાજિક વ્યવહાર માટે સર્વસામાન્ય મિલનસ્થાન

રાષ્ટ્રીય સરકારને અભાવે અને બ્રિટિશ સ્કૂલ અને કોલેજોદ્વારા સ્વદેશાભિમાન અને સ્વમાનની ભાવનાઓનો ખીચડો કરી નાખ્યા પછી સામાજિક વિજય માટેની બીજી આવશ્યક વસ્તુ બ્રિટિશોએ પોતે પૂરી પાડી છે

રાજ્યવહીવટના ક્ષેત્રમાં હિંદુઓ સાથે પ્રસંગ પાડવાની નીતિ એવી છે કે જ્યાં આપણા સામાજિક અને જ્ઞાનક્ષેત્રના નેતાઓના સુપુત્રોને એક અંગ્રેજ અમલદાર જે તેમનો ઉપરી ગણાય છે, તેની નીચે મૂકવામાં આવે છે જમીનદારનો છોકરો માત્ર કરભરી અને રાજકીય ઉપરીપણું સ્વીકારવા કાયદાઓને તાબે થઈ, મૅજિસ્ટ્રેટ કે લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરને મળી જવા માટે અરજી કરે છે, અને આમ પોતાના જ લોકો ઉપરના સામાજિક વિજયમાં મદદ કરે છે

આમ સરકારી નોકર થવાની માગણી કરી પોતાની જાતને અને દેશને જગતની દૃષ્ટિએ ઉતારી પાડવા સારુ એને કોઈ કાયદાનું બંધન નથી એ તો સૌ કોઈ જાણે જ છે કે પોતાના હાથ નીચેના જમીનદારના છોકરા સાથે જિલ્લાનો ઉપરી અમલદાર, તેના સ્વતંત્ર પિતાની તરફ જે આદરમાન અને પ્રતિષ્ઠાની ભાવનાથી વર્તતો તેવી રીતે નહિ જ વર્તે

ધારાસભાઓ પણ આવા મિલનસ્થાનો છે કોઈ એક અંગ્રેજ પ્રમુખ હોવો જ જોઈએ અને એના નેતૃત્વ હેઠળ જે ભેગા થાય છે તે મહારાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણો, શીખ રાજાઓ અને હિંદુસમાજના આગેવાનો હોય છે

આમ હિંદુ જનતાના સામાજિક નેતાઓના પણ સામાજિક નેતા તરીકે સમસ્ત હિંદુસ્તાન સમક્ષ વાઇસરોય ઊભો રહી શકે છે

આપણે કદી વિચાર કર્યો છે કે સરકાર ધારાસભાઓમાં શા માટે રાજીખુશીથી આપણને દાખલ થવા દે છે અને અંગ્રેજો હિંદી મજિસ્ટ્રેટો અને અમલદારોને પણ શા માટે પોતાની ક્લબોમાં દાખલ નથી થવા દેતા? સરકારે પોતે જ ૧૮૬૧માં ધારાસભાઓ સ્થાપી અને પોતાના જ લાભાર્થે ૧૮૯૨માં તેને વધારી ધારાસભા એક સામાજિક સંસ્થા છે

અને મ્લમ પણ સામાજિક સગ્યા છે અલબત્ત, ધારાસભાના ટેબલ પર આપણે સોડા લેમન કે દારૂ ન પી શકીએ, બીડીના ધુમાડા નહિ કાઢી શકીએ કે ઠઠ્ઠા મશ્કરી ન કરી શકીએ ત્યારે હવે ભેદ ક્યાં રહ્યો છે? શા માટે વાઇસરૉય પોતે કાઉન્સિલમાં હિંદી નેતાઓને ચૂંટી મોકલે છે અને શા માટે અંગ્રેજી ક્લબોમાં કેળવાયેલાં હિંદીઓને કોઈ પણ સંજોગોમાં દાખલ નથી થવા દેવામાં આવતા? હિંદુસ્તાનના અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓ સારી પેઠે જાણે છે કે હિંદીઓ સાથેના મૈત્રીભાવથી તેમની સત્તા વધારે મજબૂત થશે તો પછી પોતાના પ્રિય સામ્રાજ્યને વધારે સુદૃઢ કરવા તેમની ક્લબોમાં પણ એ મૈત્રીભાવ વધારવાની તેઓ કેમ ના પાડે છે?

એનું રહસ્ય એ છે કે ક્લબોમાં તો સમાનતાને ધોરણે જ મૈત્રીભાવ થઈ શકે, જ્યારે અંગ્રેજને તો હિંદીઓ સાથે અસમાનતાને ધોરણે મૈત્રીભાવ રાખવો છે પોતાને અમર્યાદિત પરિચિતતાથી કોઈ સંબોધે તે એને નહિ ગમે, અને 'વાહ રે ફક્કડ' એવા સંબોધન તો કદી જ નહિ સહન કરે ધારાસભાઓ, દરબારો અને બ્રિટિશ હિંદની શાળા-મહાશાળાના વર્ગો, એવાં સ્થાન છે જ્યાં આપણા વૈભવશાળી અને સંસ્કારી લોકો પર પોતાનું સામાજિક ચઢિયાતાપણું અને ધારણ કરેલું બ્રાહ્મણત્વ સિદ્ધ કરી શકે જેનો પિતા ઇંગ્લંડમાં રસોઈઓ, ભરવાડ, ખાટકી મોચી કે પાદરી હોય છે એવા એક અંગ્રેજ અમલદારના પ્રમુખપણા હેઠળ આપણા ઉચ્ચ કુલીન ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણોનું ભેગા મળવાનું કરુણ દૃશ્ય જોઉં છું ત્યારે મને રડવું આવે છે જ્યારે આપણાં સંતાનો એ દૃશ્ય જુએ છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે નક્કી માને છે કે પેલો ગોરો કોઈ ઋષિ હોવો જોઈએ, કારણ બ્રાહ્મણથી ઊંચે સ્થાને એ બેઠો છે, એ કોઈ બ્રાહ્મણનોયે બ્રાહ્મણ હોવો જોઈએ, જેમ શૈનિ કવિનોયે કવિ છે

જ્યારે પોતાના જ વડીલોને ઇંગ્લંડના એક મધ્યમ વર્ગમાંથી આવતા અંગ્રેજોની સમક્ષ પોતાની જાતને નિરર્થક દબાવી પાડતા આપણાં બાળકો જુએ ત્યારે તેમનામાં રાષ્ટ્રીય સ્વમાન અને પ્રતિષ્ઠાના પ્રાથમિક ગુણો શી રીતે આવે? રાજકુમાર કૉલેજોમાં 'શિક્ષણ' પામતા રાજાઓએ એ શિક્ષણસંસ્થાના આચાર્યને સલામ કરવી જ જોઈએ એટલે એમ થયું કે પ્રાચીન કાળથી ચાલતા આવેલા રાજવંશના સંતાનોએ ઑક્સફર્ડ કેમ્બ્રિજના એક સામાન્ય અંગ્રેજ ગ્રેજ્યુએટનો ચઢિયાતો સામાજિક દરજ્જો કબૂલ કરવો જોઈએ આને માટે કોઈ કાયદો નથી, પણ સરકારે આપણા નવજુવાનો માટે તૈયાર કરેલું વાતાવરણ જ એમ કરવા પ્રેરે છે સામાજિક ફતેહની એ વિશિષ્ટતા છે કે એમાં ફરજિયાત તત્ત્વનો મોટે ભાગે અભાવ હોય છે એને સદંતર કાઢી નાખવામાં આવ્યું છે એમ નથી, પણ એને બહુ સ્પષ્ટ દેખાડવામાં નથી આવતું જો ફરજિયાતપણાનું તત્ત્વ વધારે પ્રમાણમાં લાગુ કરવામાં આવે તો જરૂર સામાજિક વિજયનું રહસ્ય માર્યું જાય

કેટલીક વાર આપણે પોતે જ આપણા ઉપર બ્રાહ્મણનું પદ ધારણ કરવાની બ્રિટિશ લોકોને તક આપીએ છીએ આપણામાંના કેટલાક યુરોપિયન અમલદારોના પ્રમુખપણા હેઠળ પરિષદો ભરે છે, અરે સમસ્ત હિંદના પાંડિત્ય અને સ્વદેશાભિમાનના પ્રતિનિધિત્વવાળી મહાસભા પણ એટલું તો સ્વમાન ખોઈ બેઠી છે કે પોતાના સમારંભનું પ્રમુખસ્થાન લેવા યુરોપિયનોને વારંવાર આમંત્રણ આપે છે, જેઓ નથી જાણતા સંસ્કૃત, જેઓ આપણા શાસ્ત્રની અવગણના કરે છે અને માંસાહાર કરે છે! બ્રિટિશ હિંદમાં હિંદુ દેશભક્તોની મહાસભા એક અંગ્રેજના નેતૃત્વ હેઠળ, વિજયી પ્રજાના એક માણસના નેતૃત્વ હેઠળ! ઈ. સ. ૧૨૦૦માં શાહબુદ્દીન ઘોરીને પ્રમુખપદે મળેલી હિંદુ દેશભક્તોની સભાની અથવા તો ઈ. સ. ૧૬૬૦માં શાઇસ્તખાનને પ્રમુખપદે મળેલી હિંદુઓની રાષ્ટ્રીય મહાસભાની કલ્પના કરી શકીશું? હિંદમાં, બ્રિટિશ શાળા અને મહાશાળાની સ્થાપનાથી રાષ્ટ્રીય સ્વમાનની ભાવનાનો કેટલો સદંતર નાશ થયો છે તે સર હેન્રિને પ્રમુખપદે ૧૯૦૪માં મળેલી મહાસભામાં આપેલા બિપિનચંદ્ર પાલના વ્યાખ્યાનમાંના નીચેના વાક્યો બતાવે છે —

"સદ્‌ગૃહસ્થો અને સન્નારીઓ, બીજી રીતે કોઈ પણ સત્તાધીશ આગળ મારું માથું નમાવતાં હું જરૂર શરમાઉં, પરંતુ આજે આપણે જેમને આપણા નેતા તરીકે અને મહાસભાની આ બેઠકના અધ્યક્ષ તરીકે વર્યા છીએ તેમને, મારી સ્વદેશપ્રીતિને ન ગણકારતા, હું માથું નમાવતા શરમાતો નથી"

અલબત્ત, સાચી સ્વદેશપ્રીતિના નવા ધર્મને શ્રીમાન બિપિનચંદ્રે તે વખતે અપનાવ્યો ન હતો

જે પોતાના (હિંદુના) ઉપર રાજકીય વિજય મેળવે છે અને પોતાના રાષ્ટ્રને દુનિયામાંના અનેક રાષ્ટ્રોમાંનું એક થતું અટકાવી દે છે, એવા મનુષ્યને આવી જંગલી રીતે હિંદુ પંડિતોને મહાસભાઓમાં માન આપતા જોઈને કોઈ પણ ચતુર પરદેશી–ફ્રેન્ચ કે જર્મનને એ દૃશ્ય Inexplicably બેહૂદું અને હાસ્યાસ્પદ લાગ્યું હોવું જોઈએ મને પણ હસવું આવ્યું હોત, જો એના ઊંડા–ગહન ગર્ભમાં એટલી બધી કરુણતા ન હોત એણે ચોખ્ખું બતાવ્યું કે આપણાં કાર્યો સ્વદેશાભિમાનને છાજે એવાં ન હતાં, એટલું જ નહિ પરંતુ 'સ્વદેશાભિમાન', 'સ્વદેશપ્રીતિ' 'સ્વમાન' વગેરે શબ્દોના અર્થ પણ સમજતા ન હતા, અને એ સમજવા એ કંઈ ગમ્મતની વસ્તુ નથી આમ હિંદુસ્તાન દુનિયાની એક હસવાની વસ્તુ બન્યું છે અને આમ સ્વદેશાભિમાન અને રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાની ભાવનાઓના જે અવશેષો રહ્યા છે તેને બાળી નાખતી સર્વભક્ષી આગની જેમ સામાજિક વિજય ડગલે ને પગલે આગળ ધપી (પ્રગતિ કરી) રહ્યો છે સામાજિક વિજયનું ચોક્કસ પરિણામ એ દેખાય છે કે એક અંગ્રેજ એક હિંદુને, વર્ગમાં અધ્યાપક તરીકે, ઇસ્પિતાલમાં દાક્તર તરીકે, મ્યુનિસિપાલિટિ, ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડ, લેજિસ્લેટિવ કાઉંસિલ અને દરબારમાં પ્રમુખ અને શાસક તરીકે મળે છે, પરંતુ કદમ વીશીમાં એક મિત્ર તરીકે કદી મળતો નથી હિંદુઓ સાથેના સામાજિક વ્યવહારમાં આશ્રયદાતા, માર્ગદર્શક, પરોપકારી કે સ્વામીનો ભાવ ભજવવા એ ઇચ્છે છે સામાજિક વિજયનું કામ ધપાવવા અસમાનતાને ધોરણે વ્યવહાર કરવા સારું એને મિલનસ્થાન જોઈએ છે, અને એ મિલનસ્થાન ઊભું કરી લે છે, તે પોતાનો રસ્તો શોધી લે છે, યા કરી લે છે

૩ નીરોગી અને જીવંત રાષ્ટ્રમાં, શત્રુના સામાજિક વિજયના કામમાં પહેલ કરનારો મનુષ્યનો કોઈ પણ વર્ગ નહિ મળી આવે કર આપીને ચુપ રહેવું એ એક વસ્તુ છે અને મ્યુનિસિપલ કમિટી કે લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલમાં બેસવાના 'માનના ઉમેદવાર' તરીકે આગળ આવવું એ જુદી જ વસ્તુ છે ડેપ્યુટી કમિશ્નર, બ્રિટિશ હાઈકોર્ટના જજ અને લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ સભ્યની નીચા પાડી નાખનારી જગ્યાઓ માટે પણ ઉમેદવારો છે એ જ બતાવે છે કે સામાજિક વિજયે ક્યાં સુધી પ્રગતિ કરી છે, અને પૃથ્વી ઉપરના બ્રાહ્મણનું સ્થાન લેવાની કેટલી નજીક આવ્યું છે જે ચુસ્ત હિંદુ અહિંદુની હાજરીમાં એક પાણીનો પ્યાલો પણ પીવાની ના પાડે છે તે એક પરદેશી અને માંસાહારી ખ્રિસ્તીને પ્રમુખપદે મળેલી સભામાં એક સામાજિક દૃષ્ટિએ ઊતરતા આદમી તરીકે બેસવામાં શી રીતે માન સમજતો હશે? આવા અપમાનને શરણ થવા સારુ આપણે માટે કોઈ પણ મજબૂરી નથી આપણે વિનીત પક્ષના હોઈએ કે ઉદ્દામ પક્ષના હોઈએ, આપણે જો આપણા રાજકીય રીતે અસહાય રાષ્ટ્ર ઉપર સામાજિક વિજય મેળવવામાં મદદ કરવાની ના પાડીશું તોપણ આપણા હક્ક તો જળવાઈ જ રહેશે જ્યાં સુધી આપણે આપણને બેવકૂફ કહેવડાવ્યા નથી ત્યાં સુધી આપણી રાજકીય અધોગતિ વિષે આપણે સચોટ વિરોધ નથી દર્શાવી શકવાના પરંતુ આપણી માલમિલકત કે જિંદગીને જોખમમાં નાખ્યા સિવાય આપણે એ સામાજિક વિજયને આગળ વધતો તો જરૂર અટકાવી શકીએ શિક્ષિત હિંદુસમાજ તદ્દન રાષ્ટ્રીય ભાવનાશૂન્ય અને નીતિભ્રષ્ટ થયો છે, અને તેમાંનો મોટો ભાગ એક તુચ્છ લાભ ખાતર પોતાના જ રાષ્ટ્રના પાયા ખોતરી કાઢવાના નિંદ્ય કાર્યમાં લાગી ગયો છે અંગ્રેજ અધ્યાપકોના શિષ્યો તરીકે, અદાલતોના વકીલો અને બેરિસ્ટરો તરીકે, સરકારી નોકરીમાં નાના અમલદારો તરીકે સેનેટ સિન્ડિકેટ, અને લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલના મેમ્બરો અને સિવિલિયનો તરીકે અને અંગ્રેજના નેતૃત્વ નીચે હિલચાલોના

સંચાલકો તરીકે તેઓ હિંદુ રાષ્ટ્રને માનવતાની સપાટીથી સતત નીચે ધસડી લઈ જાય છે. રાષ્ટ્રીય જીવનના પ્રાણસમા સદ્ગુણો—અસ્મિતા, સ્વમાન અને રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિત્વની ભાવના—ને તેઓ મારી નાખે છે. કેર હાર્ડી (Keir Hardie)ને નરસિંહ બનાવનાર પેલા શિક્ષિત હિંદીઓ જ હતા, કેમ જાણે હરિસિંહ નલ્વા (Harising Nalwa) જેવા ઋષિ કે સંન્યાસી ન હોય! વળી એક એવો બનાવ પણ બન્યો છે કે જેમાં આપણે માનસિક અને નીતિની દૃષ્ટિએ શૂદ્રની કોટિએ પહોંચી ગયા છીએ એમ સ્પષ્ટ દેખાયું. તે એ કે ઇંગ્લંડમાં જે મોચી, લુહાર અને મજૂરોના મહાજનનો એક નેતા હતો એવા એક અંગ્રેજના 'માનમાં' ઉચ્ચ કુલીન બ્રાહ્મણો અને ધનિક હિંદુ આગેવાનોએ પાર્ટીઓ આપી. આમ પોતે જ પોતાની જાતને સામાજિક દરજ્જામાં ઇંગ્લંડના મોચી અને હમાલો કરતાં ઉતારી પાડે છે.

સામાજિક પરાભવ, ગુલામી અને શાશ્વત બંધન સ્વીકાર્યા પછી પણ જેઓ શત્રુની પ્રવૃત્તિને મદદ કરે છે તેઓ પેરીઆની કોટિમાં આવી પડે છે. રાષ્ટ્રનું લશ્કરી અને રાજનૈતિક નેતૃત્વ ક્ષત્રિયના હાથમાંથી બ્રિટનના હાથમાં આવ્યું છે. સામાજિક નેતૃત્વના હકદાર બ્રાહ્મણ અને ઋષિનું સ્થાન લેવામાં પણ તે સફળ થશે શું? સામાજિક વિજય પાર પડ્યો તો આપણા રાષ્ટ્રને સારુ કોઈ પણ આશા નહિ રહે. જે દુષ્ટ વ્યાપાર શરૂ થઈ ગયો છે તેનાં અનિષ્ટ પરિણામ દેખાવા લાગ્યાં છે. રાજકીય પુનરુજ્જીવનનો માર્ગ તૈયાર કરવા સારુ આ અનિષ્ટો દૂર કરવાં જોઈએ. અહીં આ સામાજિક વિજયની સામે થવા કઈ રીતે અખત્યાર કરવી જોઈએ તેની ચર્ચામાં પડવા હું નથી માગતો. હું તો માત્ર હિંદુ હિંદને પેલો મહાપ્રશ્ન પૂછું છું, 'બ્રિટન તમારો બ્રાહ્મણ થશે જ શું!'

ત્હને નીરખતાં—

(પૃથ્વી)

ત્હને નીરખતાં પ્રિયે! ઉર મહીં અસંતોષ આ
થતો: મનુજદેહમાં નયન એકલાંને જ કાં
સમગ્ર રૂપ ન્હાળવા તણી અનન્ય શક્તિ મળી?
સમસ્ત મમ અંગ નેત્રમય વા ન કાં છે ઘડયાં?

થતે જ ત્યમ, તો અહા! તવ સુદેહ લાવણ્યનો
મહોદધિ અગસ્ત્ય જયમ પળવારમાં પી જતે!

જયાનન્દ દવે

દેવઘર યાત્રા

• જ્યાં ધર્મને નામે હજારો નિરપરાધી મૂંગાં પ્રાણીઓની અનેક પ્રસંગે કતલ થાય છે તે તીર્થધામ શ્રી વૈજનાથધામનું હૃદય કંપાવનારું વર્ણન •

શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ

છેલ્લા આઠ દિવસથી દેવઘરમા આવ્યો છુ દેવઘર બિહાર પ્રાંતમા આવેલુ જાણીતુ યાત્રાનુ ધામ છે બિહાર અને બંગાળના ભાષા, પ્રદેશ અને સંસ્કારનો ત્યા સમન્વય થાય છે આઠ દિવસ દરમિયાન શહેરના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ફર્યો છુ દેવઘરના જોવાલાયક એવા એવા બધા સ્થળો જોઈ નાખ્યા શહેરના મધ્યભાગમાજ આવેલો ખાદી-ભંડાર, શહેરની બહાર નદીને કાઠે આવેલી મહાસભા સમિતિ, રાષ્ટ્રભાષાનુ ઉચ્ચ શિક્ષણ આપતી હિંદી-વિદ્યાપીઠ, રામકૃષ્ણ-મિશન વિદ્યાપીઠ, આર્યસમાજનો ઝંડો ફરકાવતુ આર્યગુરુકુળ, જશીડી સ્ટેશનની સામે જ આવેલ બ્રહ્મચારીઓનુ ગુરુકુળ વિગેરે અનેક સંસ્થાઓનો પરિચય થયો દરેક સંસ્થા પોતપોતાની રીતે દેશના પુનર્રચનાના કામમા પોતપોતાની વિશિષ્ટ રીતે પોતાનો ફાળો આપતી જોઈ

આ બધામા રામકૃષ્ણ-મિશન વિદ્યાપીઠે મારા ઉપર ઘણીજ ઊંડી છાપ પાડી. ત્યા વ્યવસ્થા, સુઘડતા, સ્વચ્છતા, સેવા અને ભક્તિની સુગંધ પ્રસરાવતુ વાતાવરણ વિગેરે કોઈ પણ અજાણ્યા મનુષ્ય ઉપર પણ ચિરસ્થાયી છાપ પાડવા માટે બસ છે બંગાળીઓ માટે તો આ વિદ્યાપીઠ માતાના ખોળા જેવી છે એવીજ ઊંડી છાપ કોંગ્રેસ સમિતિ અને ત્યાંના કાર્યકરોએ મારા ઉપર મૂકી. રામકૃષ્ણ-મિશન અને કોંગ્રેસ સમિતિના સાધનોની સરખામણી કરવા જઈએ તો રાજા અને રંકની સરખામણી કરવા જેવુ થાય, પણ બલિદાન, આપભોગ, સેવા અને તેમાયે ખાસ કરીને સમાજના તદ્દન પછાત વર્ગ જેવા સાંથાલોની સેવા ભાવનાની દૃષ્ટિએ કદાચ બહારથી તદ્દન મામૂલી જેવી જણાતી આ સંસ્થા દેવઘરની તમામ સંસ્થાઓને પાછળ મૂકી દે આ સંસ્થા પાછળ ઇન્દુભૂષણ રાય નામના એક બંગાળી મહાશયે પોતાનો પ્રાણ હોમ્યો છે, ને તેની વર્તમાન સ્થિતિ એના સતત ઉદ્યમશીલ અને સેવામય જીવનનુજ પરિણામ છે

આમ દેવઘરમા મે ઘણુ એવુ દીઠુ કે જેણે મારા હૃદયને આનંદથી ભરી દીધુ પણ એક વસ્તુ એવી જોઈ જેણે મારા તમામ આનંદને ભૂંસી નાખ્યો એ વસ્તુ તે વૈજનાથધામનુ મંદિર. દેવઘર યાત્રાનુ ધામ મનાય છે વૈજનાથના મંદિર સંબંધી ઘણી પૌરાણિક વાતો પ્રચલિત છે દરરોજ હજારો યાત્રાળુઓ યાત્રા કરવાને આવે છે અને પૂજા-સ્નાન કરીને શિવજીના આશીર્વાદ લઈ પાછા જાય છે ધર્મને નામે કેવા પાખંડ ચાલે છે, ગરીબોને કેવી કેવી રીતે હેરાન કરવામા આવે છે, કેવી રીતે એમના અજ્ઞાનનો લાભ ઉઠાવવામા આવે છે, કેવી રીતે એમને ઉઠાગ વાતો કરીને એમની પરસેવાની કમાઈ લૂંટી લેવામા આવે છે એ બધુ જોવુ હોય તો જાઉ પવિત્ર ગણાતા કોઈ પણ તીર્થસ્થાને. વૈજનાથજી આવા તીર્થધામોમાનુ જ એક છે મે ઠીક ઠીક તીર્થસ્થાનો જોયા છે મે મારી આ આંખોએ આ બધા પાખંડોને જોયા છે એ બધાએ મારા હૃદય પર ઘેરી વિષાદછાયા પાથરી દીધી છે પણ સૌથી વિશેષ દુઃખ તો મને એ દિવસે થયુ કે જે દિવસે મે મારી સગી આંખોએ વૈજનાથજીની બાજુના કાલિમાતાના મંદિરમા માતાને પ્રસન્ન કરવા પશુનો વધ થતો જોયો આ દૃશ્યે તો જાણે મારુ હૃદય જ વીંધી નાખ્યુ મનમા શી શી ઊથલપાથલ થઈ, એ કેવુ બેચેન બની ગયુ તે શબ્દોમા તો નહિ વર્ણવી શકુ જીવતા જીવને આટલો રિબાવીને મારવાથી

માતા પ્રસન્ન થતી હશે ? શા માટે આવું બલિદાન ? બલિપ્રથા સબંધે મે ઘણુ સાભળ્યુ હતુ એ પણ હું જાણતો હતો કે ભગવાન બુદ્ધના સમયથી પણ પહેલાંયે આ પ્રથા આપણા દેશમા પ્રચલિત હતી ખુદ બુદ્ધ ભગવાન પણ આ અનિષ્ટ પ્રથાને મિટાવવા પોતાનુ જીવનસર્વસ્વ આપવા તૈયાર થયા હતા આ જગલી અને દયાહીન પ્રથાને મિટાવવા ત્યાર પછી આજ સુધીમાં અનેક સ્ત્રી-પુરુષોએ પોતાના પ્રાણ સસ્તા કર્યા છે છતાયે આ રૂઢિની જડ એટલી તો ઊંડી ગઈ છે કે એને મિટાવવાને તો રાષ્ટ્રવ્યાપી આંદોલન શરૂ કરવુ પડશે-વીરોના ઉચ્ચતમ અને પવિત્રતમ બલિદાનોની પરંપરા આદરવી પડશે, ત્યારે જ આ રાક્ષસી રૂઢિના અગ્નિની ભૂખ શાંત થશે અને નિર્દોષ પશુઓ મુક્તિ પામશે

એ દિવસ મને યાદ છે કે જ્યારે કલકત્તાના સુપ્રસિદ્ધ પેલા કાલિમંદિરમા હુ ગયો હતો જ્યા આ પશુવધના ઘૃણિત રિવાજ સામે રામચદ્ર શર્માએ આમરણાંત ઉપવાસ આદર્યા હતા એક નિર્દોષ બકરાનુ માથુ માતાની સામે પડેલુ જોઈને હુ કેટલો ક્ષુબ્ધ બની ગયો હતો ! તે દિવસથી આવા મંદિરો પ્રત્યે મને તિરસ્કાર પેદા થયો, પરંતુ દેવઘરમા મે જે જોયુ એની આગળ તો તે કઈ વિસાતમા નહિ દેવઘરમા ત્રણ પાડાઓ અને અસખ્ય બોકડા ઓના વધના દૃશ્યે મને પાગલ બનાવી દીધો મારા મનની કરુણાજનક હાલત હુ કઈ રીતે બતાવુ ? મારુ હૃદય ચીસ નાખતું હતુ અને આ રિવાજ સામે બળવો પોકારતુ હતુ

પણ શરમ સાથે મારે કહેવુ પડે છે કે એ બલિપ્રથાને ઉખાડી દેવાને બુદ્ધ ભગવાન કે શીગી રાજાની શક્તિ મારામા નહોતી કે હુ મારા પ્રાણ ધરી દઉં પણ મારુ હૃદય તો વ્યથાઓથી ખૂબ આકુળ બની ગયુ હતુ એ દૃશ્યને ચુપચાપ જોઈ લેવામા મે મારી કાયરતાને જોઈ લીધી, છતા તે વખતથી મારા મને નક્કી કરી લીધુ કે એની વિરુદ્ધ લડવામા કોઈક દિવસ મારો હિસ્સો હશે જ

હુ ગયો હતો વૈજનાથજીના મંદિરમા બાજુમા કાલિમાતાના મંદિરમાથી મોટે અવાજે ઢોલ પિટાતો સભળાતો હતો લોકોનો કોલાહલ પણ કાન પર પડતો હતો હુ એ તરફ ગયો કાલિમાતાના મંદિરની પાછળના એક ચોગાનમા લગભગ એક સો જેટલા પાડાઓ ઊભા ઊભા ત્યાંથી આવતા જતા લોકો સામે જોતા હતા એમને ખબર હતી કે આ ટીલા-ટપકા કરીને ફરતા બ્રાહ્મણો દયામયી માતાના ભક્તો નથી પણ નિર્દય જલ્લાદો છે ? એમના મોમાથી નીકળતા મન્ત્રોચ્ચારો ઈશ્વરભક્તિના નથી પણ છૂરીને ચલાવતા હાથ ન ધ્રૂજે તે માટે મગજને બહેર મારી નાખવાના કેવળ બરાડા જ છે એ પણ તેઓ જાણતા હતા ? સુદર વસ્ત્રોમા સજ્જ થયેલી કોમળ અગોવાળી સ્ત્રીઓ પણ અહી હતી-કોની કલ્પના હોય કે એ કોમળ અગોમા અને સુંદર સજાવટમા નિષ્ઠુરતા અને પાપના નરકની ગદકી ભરી હશે ? પશુઓ પાસેથી હુ પસાર થયો ત્યારે એમણે જાણ્યુ હશે કે એમની કતલનો ઘોર વિરોધી અને એમની પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવનાર એક માણસ પસાર થઈ રહ્યો છે ? તેઓ તો બધાની તરફ એક સરખી નજરે જોતા હતા તેઓ જાણતા નહિ હોય કે એમનો વધ થવાનો છે, બાજુના જ એક બીજા મંદિરમા જ એમના જેવા બીજા નિરપરાધી પશુઓ કપાઈ ગયા હતા એ તો હુ જ જાણતો હતો

પણ આવા ઘૃણિત અને નિર્દય કામથી લોકોના મનને ખુશી કેમ ઊપજતી હશે તે હુ સમજી શકતો નહોતો નિર્દોષ અને મૂગા પ્રાણી ઉપર છરી ચલાવતા અને દયામયી ગણાતી માતાની પાસે રાખતા તેઓ કઈ કેમ ધ્રૂજે છે કે નહિ તે ખાસ જોવા હુ કાલિ-માતાના મંદિરમા આવ્યો હતો

નોમનો દિવસ હતો સૂર્યદેવે પોતાના સોનેરી કિરણો પૃથ્વી પર પાથર્યા હતા કાલ મધરાતથી અત્યાર સુધીમા સેકડો બોકડાઓ અને કેટલાય પાડાઓ ધર્મના નામ પર બ્રાહ્મણોના છરા નીચે કપાઈ ગયા હતા મંદિરના ચોગાનમા ધડાધડ ઢોલ પિટાતો હતો, અને જાણે મદારીનો ખેલ થતો હોય તેમ જોવાને સ્ત્રી-પુરુષોના ટોળા જામ્યા હતા નાના નાના બાળકો પોતાની માના ખભા પર ચડીને બેસ

હતા 'જય મા કાલિ! જય મા દુર્ગે!' એવા ઘોષ ગ્રહી રહીને ઊભા હતા એ જ બીકમા હુ પણ હતો સામે શુ થાય છે તે જોવા મે મારી ગરદનને ઊચી કરી.

દૃશ્ય જોઈને હુ સૂન્ન બની ગયો મે શુ જોયુ? આખુ ચોગાન લોહીથી રેબઝેબ બન્યુ હતુ ધૂપ સુગધીથી હવા ધૂધળી બની હતી કાલિ મા પાસે ભોગ ધરવાની બધી સામગ્રી સાથે એક પૂજારી બેઠો હતો ઝગારા મારતા પિત્તળના વાસણો રેશમ અને કિનખાબથી ઢકાયેલા હતા એની ઉપર શ્રીફળ પુષ્પ અને લાડુ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ હતી. પેડા, રસગુલ્લા, અને અન્ય મીઠાઇઓના બીજા થાળો હતા બાજુમા જ તાજા જ મારેલા બોકડાઓના સો સવાસો જેટના લોહી નીતરતા માથાઓનો ઢગલો હતો એના ઉપર પત્ર, પુષ્પ અને કળીઓ છટાયેલી હતી નિર્દોષ અને સુદર કુદરતના બચ્ચા જેવા પુષ્પોની પણ કેવી મશ્કરી! કોમળ પુષ્પોને આ ભયકર દૃશ્ય પાસે લાવીને કુદરતને શા માટે દુખી કરવામા આવતી હશે!

કપાયેલા બોકડાઓના એક એક માથામા બબ્બે આખો હતી. આખોમા હવે તેજ નહોતુ, પણ તેથી જ કદાચ એમાથી વધુ કરુણતા ટપકતી હતી. એ આખો જાણે બોલતી હતી કોને માટે અમારી આ દશા કરી? એ જોઈને હુ કપી ઊઠયો

એ માથાઓની બરાબર આગળ જ ત્રણ પાડાઓને વધ માટે ઊભા રાખ્યા હતા આ દૃશ્ય અને વાતાવરણથી તેઓ કઈક ગભરાયેલા લાગતા હતા તેઓ પોતાના માથા એવી રીતે હલાવી રહ્યા હતા, જાણે એમને શુ બનવાનુ છે તેની આગાહી થઈ ગઈ હોય એમની આખોમાથી વિશ્વસમસ્તની નિરાધારિતા અને કરુણતા ટપકતી હતી ફાસીની સજા પામેલા હતાશ કેદી જેવી એમની દશા હતી અવાર નવાર તેઓ પોતાની આખો બધ-ઉઘાડ કરતા હતા, તેઓ શૂન્યચિત્ત થઈ ગયેલા અને મોતની રાહ જ જોતા હોય તેવા દેખાતા હતા એમના પગ તદ્દન ઢીલા થઈ ગયા હતા, જાણે હમણા પડી જશે તેવુ લાગતુ હતુ.

ત્રણ ચાર અલમસ્ત પડાઓએ પાડાઓને પકડી રાખ્યા હતા એમણે ગળામાં રૂદ્રાક્ષની માળા, કપાળમા ત્રિપુડ અને ખભા ઉપર જનોઈ ધારણ કરેલ હતા એમના શરીરનો દેખાવ પણ શુ ચીજ હતો! પેટ ઉપર મોટી ગાગર બાધી હોય તેવી ગોળમટોળ ફાદ કમરથી નીચે ઝૂકી હતી. મફતમા મળેલી કેટલીયે મનાઈ, રબડી અને દૂધના તપેલા એમા ઠલવાઈ ગયા હશે! લાડુ પેડા અને બરફીનો તો હિસાબ પણ કરવો અઘરો પડે એટલી મીઠાઈ તેમા ધરબાઈ હતી પાડાઓની તાકાત નહોતી કે એમના હાથમાથી પોતાના કાનને છોડાવી શકે

ત્યા તો 'જય દુર્ગે' એવો એક મોટો ઘોઘરો અવાજ સભળાયો-મોટા પડાએ ક્રિયાવિધિ શરૂ થાય છે તેનો જાણે ઘટ વગાડયો

પાડાઓના ગળામા ફૂલની માળા પડી એમના કપાળ પર ચદનનુ અર્ચન થયુ અને સસ્કૃતના સાચા ખોટા ઉચ્ચારો સાથે અગડબગડ શ્લોકો બોલાવા લાગ્યા પાડાઓ આ વિધિથી ધ્રૂજી ઊઠયા ક્યારેક માથુ જોરથી ધુણાવી તેઓ કહેતા હતા, 'શા માટે અમારા મોતની મશ્કરી ઉડાવો છો? જો ઘડી પછી અમારી ગરદન પર છરો જ ફેરવવાના છો તો અત્યારે આ પુષ્પની માળા શા માટે? મોતની રાહ જોવડાવી ક્ષણે ક્ષણે મોતની વેદના કેમ આપો છો? એકદમ મારી જ કેમ નથી નાખતા? આ કરતા તો સારુ હતુ કે અમને મુબઈના કતલખાનામા મોકલ્યા હોત ત્યા કામ કરનારાઓ કસાઈઓ કહેવાય છે પણ તમારા બ્રાહ્મણો કરતા તેઓ સારા છે, કારણ કે તેઓ રિબાવતા તો નથી ત્યા અમારે એક જ ઘા સહન કરવાનો અને પછી તરત મૃત્યુમા સરી જવાનુ શા માટે વિધિમા વખત ગુમાવી અમારા મૃત્યુને વિલબમા નાખો છો? અમને એકદમ મારી નાખો'

અને જાણે એમની અરજ પડાઓએ સાભળી હોય તેમ વિધિ આટોપાઈ ગઈ અને તેમને જ્યા લોહીના ખાબડાં ભર્યા હતા તે ખુલ્લા ચોકમા લાવવામા આવ્યા લોહી જોઈને એક પાડો ગભરાયો, તે જોરથી આરડ્યો બીજા પાડાનો પગ ભયમા

લસરકો અને લોહીથી ચીકણી બનેલી જમીન પર લપસીને તે પડ્યો તેને જોર કરીને ઊભો કર્યો પડાઓએ પોતાના હાથથી લોકોની ભીડને જરા પાછળ ધકેલી અને ચોકની જગ્યાને જરા મોટી કરી

ઝાડના પાદડાઓનો એક મોટો ઢગલો હતો તેના પર એક પાડાને લાવ્યા, પાચ છ જોરાવર પડાઓએ પાડાને પકડી રાખ્યો, કોઈએ ગરદનથી, કોઈએ શીંગડેથી કોઈએ પૂછડેથી, કોઈએ કાનથી કે પગથી પછી એક મજબૂત દોરડાનો ફાસો પાડાના ગળામા નાખવામા આવ્યો દોરડાનો એક ગાળિયો મો આગળ અને બીજો ચાર પગોની વચ્ચેથી કાઢી પૂછડી તરફ લીધો આમ કરીને પાડાની ડોક, પેટ, પગ અને આખુ શરીર બરાબર જકડી લીધુ

આખી મેદની આ દૃશ્ય શાંત બનીને જોતી હતી પછી પડાઓએ ઢોલવાળાને ઢોલ વગાડવાને હુકમ આપ્યો, અને તે સાથે જ દોરડાના બે ગાળિયા બે વિરુદ્ધ દિશામાં ખેચવા માડ્યા ગાળિયાની ભીંસમા આવીને પાડાની ગરદન લાબી ને લાબી થતી જતી હતી લગભગ બમણી કરતા પણ વધુ લાબી બનીને ગરદન સાવ પાતળી બની ગઈ મારુ હૃદય જોરથી ધબકારા લેતુ હતુ મે હૃદયને હાથથી દાબી રાખ્યુ ઓહ! એ વખતની પાડાની ચીસો અને ખેચતાણ કમકમા ઉપજાવે તેવા હતા એમના અંગો ઊભા હતા એનો તરફડાટ ચોખ્ખો દેખાતો હતો જેમ જેમ પાડાનો તરફડાટ વધતો હતો તેમ તેમ ઢોલનો અવાજ મોટો થતો જતો હતો, અને તેમા પાડાની ચીસોને ડુબાડી દેવામા આવતી હતી, અને માણસની વિવેકબુદ્ધિને બુઠ્ઠી બનાવી દેવામા આવતી હતી

એક ભયકર કરુણતમ ચિત્કાર સાથે પાડાની જીભ બહાર નીકળી ગઈ ગરદન પાતળી દોરી જેવી લાબી બની ગઈ, અને પછી તરત 'જય દુર્ગે'ના અવાજ સાથે ખટ્ કરતો એક અવાજ થયો બીજી જ ક્ષણે ગરદન પરથી માથુ ધબ સરખુ ભોય પર પડ્યુ લોહીનો મોટો ફુવારો છૂટ્યો ઓહ! એ ખૂન! ચમકતુ ગરમ ગરમ લાલ લાલ લોહી! પડાના છરાએ પોતાનુ કામ કરી લીધુ હતુ.

પણ પાડો મૃત્યુ નહોતો પામ્યો જમીન પર એનુ ધડ પછાડા મારીને હજી પણ મોત સાથે લડી રહ્યુ હતુ એના ગળામાથી ધકધક લોહી વહેતુ હતુ એક પડાએ દોડીને તેની નીચે એક કૂડુ ધરી દીધુ નિષ્ઠુરતાની કંઈ હદ ખરી? અર્ધી જ મિનિટમા કૂડુ છલકાઈ ગયુ કૂડુ ઉપાડીને એણે કાલિમાતાની મૂર્તિની સામે ગખી દીધુ બીજા પડએ 'જય કાલિ મા' કહી પાડાનુ મસ્તક ઉપાડ્યુ અને માતાના ચરણમા રેડવી દીધુ, અને હાથ જોડીને માતાને પ્રણામ કર્યા

મારી આખે અધારા આવ્યા મારા પગ નીચેની ધરતી સરકતી હોય તેવુ મને થયુ મને લાગ્યુ કે હુ હમણા પડી જઈશ, એટલે મે પાસે ઊભેલા એક ભાઈના ખભાને પકડી લીધો

આ દૃશ્યથી બીજા બે પાડાઓને શુ થયુ હશે? તેઓ હજી જીવતા ઊભા હતા, પણ એમના પ્રાણ ઊડી ગયા હોય તેમ જ લાગતુ હતુ

ફરી પાછો 'જય દુર્ગે!'નો સકેત થયો બીજા પાડાનો વારો આવ્યો આ વખતે તો એ જોવાની મારી હિંમત ન ચાલી હુ પાછળ હટી ગયો પણ પાડાના એ ચિત્કાર, ઢોલના એ અવાજ અને પડાના એ મત્રોચ્ચારથી હુ કલ્પના કરી શક્યો કે ફરી પાછી એ જ ફાસી અને એ જ ખેંચતાણ શરૂ થઈ હશે, એ લમડી પડેલી જીભ, છૂટુ પડી ગયેલુ માથુ, લોહીનો એ ધોધ અને ધડનો એ તરફડાટ—બીજો પાડો પણ ખલાસ

ત્રીજા પાડાનો વારો યત્રવત્ જ જાણે ચાલતુ હોય, હૃદય જેવી કોઈ વસ્તુ જ ઈશ્વરે માણસને આપી ન હોય, તેમ ઘણી જ સહેલાઈથી ત્રણ જ મિનિટમા ત્રીજા પાડાનુ માથુ, અને લોહીથી છલકાતુ કૂડુ માતા પાસે હાજર થઈ ગયુ દયા તો કોઈના હૃદયમા નહોતી પણ ઊલટા સૌ હર્ષથી જયનાદ કરતા હતા! મો પર આનદ લાવીને સૌ પોતાના માથા નમાવતા હતા!

ત્રણ નિર્દોષ, અવશ અને મૂગા પ્રાણીનો વધ કરી તેમના માથા દેવી પાસે ધરીને બદલામા લોકોએ વરદાન માગ્યા કોઈએ માગ્યો પુત્ર, કોઈએ માગ્યુ ધન કોઈએ માગ્યો સારો જમાઈ, કોઈએ માગ્યુ સુખચેન તો કોઈએ માગ્યો પોતાના શત્રુઓનો નાશ– વિદ્યાર્થીઓએ પરીક્ષામા પાસ કરી દેવાનુ માગ્યુ, માદાઓએ રોગમાથી બેઠા થવાનુ માગ્યુ, બેકારોએ નોકરી માગી દેવીને પથ્થર આપીને બદલામા હીરા માગવાની નરી સ્વાર્થવૃત્તિ જ બધામા દેખાતી હતી કોઈને વિચાર આવતો નહોતો કે પુરુષત્વ વિના બાળક ન મળે, ખંત અને બુદ્ધિ વિના પરીક્ષામા પાસ ન થવાય, પ્રમાણિકતા અને આવડત વિના નોકરી ન મળે, સયમ વિના આરોગ્ય ન મળે અને ક્ષમા વિના શત્રુરહિત ન બની શકાય. દુર્ગુણોને કાયમ રાખીને સૌ સદ્ગુણી કહેવડાવવા ઇચ્છતા હતા! જીવનના સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ વર્તીને પણ તેઓ દેવીને પ્રસન્ન કરવા માગતા હતા! ઓહ, કેટલી બધી નાદાની!

અને આ મેદનીમા ઘેટા જેવા અજ્ઞાન લોકો જ હતા એમ નહિ, સરકારી વિદ્યાપીઠોમા ઊચી ડીગ્રીઓ લીધેલા અને દેખાવમા સાહેબ જેવા લાગતા યુવકો હતા, અને એવી યુવતીઓ પણ હતી એમા વકીલ–બૅરિસ્ટરો, દાક્તરો અને શિક્ષકો હતા કેટલાક તમાશો જ જોતા હતા, કેટલાકના મોમાથી 'કાલિ મા'નુ રટણ પણ નીકળતુ હતુ! રૂઢિની પકડ તેમને છોડતી નહોતી.

આ રૂઢિ આટલી જડ કેમ? દયા અને સ્નેહની અધિષ્ઠાત્રી ગણાતી સ્ત્રીઓના હૃદયોને એ પથ્થર કેમ બનાવી દે છે? કોઈના દિલમા આ રૂઢિ વિરુદ્ધ ઘમસાણ ઊઠતુ હશે કે નહિ? કોઈને કંઈ ન થતુ હોય તેવુ તો નહિ જ હોય. પણ કોઈ વડીલો દુભાય નહિ તે માટે, કોઈ સમાજની બીકને વશ થઈને અથવા કોઈ અંધશ્રદ્ધાને કારણે હૃદયને પરાણે કઠોર બનાવી દેતા હશે ધર્મને આચરવાનો પ્રયત્ન કરતા માનવીઓ હૃદયથી આટલા બીકણ?

લોકમેદની વીખરાતી હતી હુ મારી જગ્યાએ ઊભો સૌના મો પરના ભાવોને જોઈ રહ્યો હતો અને તેમની વાતોમાના શબ્દોને પકડી તેમને સમજવા પ્રયત્ન કરતો હતો, એટલામા મારી નજર ગુલાબની કળી જેવા ત્રણ નાના બાળકો પર પડી હુ ચમક્યો. એમના હાથમા ફૂલો હતા ફૂલો દેવીને ચરણે ધરીને તેઓ ચાલતા થયા કેટલા નિર્દોષ અને ભોળા બાળકો! એમને આજથી જ આ ભીષણતાથી ટેવાવા દેવાની કવાયત આપવામા આવતી હતી!

મિત્ર અને હુ બહાર આવ્યા. પૂર્વ તરફના એક બીજા મંદિરમા ગયા. રસ્તામા કેટલાય માણસો હાથમા બોકડાઓના માથા લઈને આવ–જા કરી રહ્યા હતા! ઘણા લોકો એક એક બોકડાને રસીથી બાંધી મંદિર તરફ ખેંચીને લઈ જતા હતા મંદિરની શેરીમા સેંકડો બોકડાઓ પોતાના મૃત્યુની રાહ જોતા ઊભા હતા મંદિરની એ જમીન! લોહીનો તો ત્યા કાદવ જ જામ્યો હતો

આગળ વધી મંદિરના દરવાજામાં આવ્યા ત્યા પણ એ જ દૃશ્ય. નાનુ સરખુ ચોગાન અને લોકોની બેસુમાર ભીડ! નાના છોકરાઓ અને મોટાઓ દીવાલો અને ઝાડો પર ચઢીને દૃશ્ય જોતા હતા અહીં તો કંઈ જ ક્રિયાવિધિ કરવાની ફુરસદ નહોતી. ભાજી–મૂળાની પેઠે બોકડાઓના માથા ધડથી જુદા પડતા હતા. સેંકડો નહિ પણ હજારો કહેવાનુ મન થાય તેટલા માથાનો ઢગલો કાલિમાતાની સામે રચાયો હતો. મારતા મારતા એક તીક્ષ્ણ એવો છરો પણ બુઠ્ઠો થઈ ગયો. પણ છરાનો ક્યા તોટો આવે તેમ હતુ? બીજો છરો. બે માણસ એક બોકડાને આગળ લાવતા, એક જણો રસી ખેંચતો, બોકડાનો બેંબેં અવાજ સભળાય ન સભળાય ત્યા તો બીજો જણ એની ગરદન પર છૂરી ફેરવી દેતો. એક મિનિટમા જ ચાર પાચ બોકડા ઈશ્વરના દરબારમા પહોચી જતા, તે પરથી તેમને મારવાની ઝડપની ગણતરી કરી લેવાની.

મને થયુ હુ સ્વપ્ન તો નથી જોતો? એક મિનિટ પહેલા જેનામા પ્રાણ હતા, જે એમ હાલતુ ચાલતુ પ્રાણી હતુ તે આટલી વારમા જ બસ પ્રાણહીન? એ છરો મારી ગરદન પર પડે તો? તો મારી દશા પણ આ મરેલા બોકડા જેવી જ થઈ જાય? પણ મારી ગરદન પર છરો પડવાનો વિચાર ખોટો હતો

કારણ કે મારી રક્ષા માટે કાયદા હતા, કોર્ટ હતી, પોલીસ હતી.

આ બોકડાઓની રક્ષા માટે એક પણ કાયદો નહિ? એના ખૂનીને પકડવા એક પણ પોલીસ નહિ? એને સજા આપવા એક પણ કોર્ટ નહિ? કોણ કરશે આ બોકડાના મૃત્યુની ફરિયાદ કે વકીલાત? લોકો કહે છે, એ બધા માટે ઈશ્વર છે. પણ ઈશ્વરને માટે તો આ લોકો આટલાં ખૂન કરે છે! એ ઈશ્વર આ લોકોને સજા કરશે? જરા એ લોકોને તો પૂછો કે ભાઈ, ઈશ્વર તમને આ ગુનાની કંઈ સજા કરશે કે નહિ? કે એ પણ તમારી સાથે ખૂન કરવામાં સામેલ છે?

ઈશ્વર, ક્યાં ગઈ તારી દયા? ક્યાં છે તારો ન્યાય? લોકોની આટલી બેશરમીને તું કેમ સાંખે છે? લોકો તારી મશ્કરી કરે છે તે કેમ સહી શકે છે? તારા ધર્મનું પતન આટલી હદે? તું દયાળુ છે તો તારા ભક્તમાં પણ દયા કેમ રેડતો નથી?

મંદિરમાં આવેલાં તમામ લોકોનાં કપડાં પર લોહીનાં છાંટણાં હતાં. સૌના પગ લોહીના કાદવથી ખરડાયેલા હતા. માત્ર પગ પણ સંભાળ રાખવા છતાં લોહીમાં ભિંજાયા હતા. લોહીનું એક નાનું સરખું તળાવ ભરાયું હતું તેમાંથી પગ કોરા કેમ રહી શકે? એમ સાંભળવામાં આવતું હતું કે આટલીવારમાં ત્રણસેં બોકડા વધેરાયા હતા.

એકલા દેવઘરમાં જ આ પ્રસંગે ચાર પાંચ હજાર બોકડાઓને માતા પાસે મારીને મૂકતા હતા. આ આંકડો કેટલી હદે સાચો છે તે હું જાણતો નથી, પરંતુ મેં જે દૃશ્ય જોયું તે પરથી તો લાગે છે કે એ સંખ્યા ખોટી નથી.

આ નિર્દય ધર્મપ્રણાલી એક દેવઘરમાં જ નહિ પણ આજુબાજુનાં ઘણાં ગામોમાં અને ખાસ કરીને રોહિણી વગેરેમાં મોટી ધામધૂમથી થાય છે. બિહારના કેટલાક ભાગમાં અને બંગાળમાં તો લગભગ બધે ઠેકાણે આ એક ચાલતો આવેલો નિયમ જ થઈ પડ્યો છે. કોઈને આમાં કંઈ ખોટું દેખાતું નથી.

માણસ જરા વિચાર કરે તો તેને આમાં ધર્મ નહિ પણ અધર્મ જ દેખાય. જેમાં માનવતા ન હોય તેને ધર્મ કેમ કહેવાય? મંદિરમાં મેં જેટલા પંડાઓ દીઠા તે બધા જડ અને નિષ્ઠુર જ લાગ્યા. આ લોકોને ધાર્મિક કેમ ગણી શકાય? રાક્ષસો કેવા હોય તેની મને પૂરી સમજ નથી, પણ મને લાગે છે કે આવા લોકોને રાક્ષસ કહેવામાં મને સંકોચ ન થાય. હૃદયને લેશ પણ થડકો આવવા દીધા વિના જીવતા જીવ ઉપર જે છરો ચલાવી શકે તે માણસ અને રાક્ષસમાં ફેર શું? હરિજનો પ્રત્યેના વર્તનમાં પણ આપણે શું આવું જ નથી કરતા હોતા? પંડાઓનો વિચાર કરતાં, પહેલી ક્ષણે તો મને તેમના પ્રત્યે અપાર ઘૃણા છૂટે છે, પણ બીજી જ ક્ષણે એ ઘૃણાનો ભાવ નષ્ટ થઈ દયા છૂટે છે. 'બાપદાદાના વખતથી ચાલ્યું આવે છે. બાપદાદા મૂર્ખ હતા?' એ જ એક દલીલની ભ્રમણામાં તેઓ ભટકે છે. તેઓ ભણ્યા નથી, તેમને પ્રતિહાસનું જ્ઞાન નથી, બાપદાદા શું કરતા, શા અર્થમાં કરતા, કેવી રીતે કરતા, ખરેખર કરતા કે નહિ તે કશું તેઓ જાણતા નથી. સૌ કહે છે માટે કહે છે કે બાપદાદા કરતા આવ્યા હતા. બાપદાદાનું દરેક કાર્ય બુદ્ધિયુક્ત જ હતું કે નહિ તેનો તેઓ વિચાર કરતા નથી–પોતે પોતાની બુદ્ધિથી વિચાર કરવાને તૈયાર જ નથી થતા. પણ એમાં એમનો દોષ શું? નાનપણમાં શિક્ષણની વ્યવસ્થા જ એમને માટે કોઈએ કરી નહિ ત્યાં એમનો શો દોષ?

છતાં જે મંદિરો પ્રેમનાં ધામ ગણી શકાય, જ્યાં જતાં માણસનું હૃદય નમ્ર બની જવું જોઈએ તે મંદિરમાં જતાં માણસ બુદ્ધિશૂન્ય અને વિચારહીન બની નિષ્ઠુર બને ત્યારે દુઃખ તો જરૂર થાય. આપણે વિચાર કરશું તો આપણને આપણી મૂર્ખાઈ સમજાઈ જશે કે હિંદુજાતિના એક ચતુર્થાંશ ભાગ જેટલી સંખ્યાનાં હરિજનોને આપણે આ પ્રેમધામ પ્રભુમંદિરની બહાર જ રાખ્યાં છે. અને જો કોઈ હરિજન ત્યાં આવવા ઇચ્છે તો આપણા 'પ્રભુભક્તો' એને અંદર આવતાં રોકવા માટે ભાલૂતી ગુંડાઓ રોકી તેનું લોહી વહેવડાવી નાખે છે. આ આપણો પ્રેમ! દુઃખથી હૃદય ચિરાઈ જાય છે.

મહમદ ગીઝની અને બીજા મુસલમાન બાદશાહોએ તો મંદિરોની દીવાલો જ તોડી હતી, પ્રભુની પથ્થરની મૂર્તિ જ ભાગી હતી, પણ એ મંદિરના પૂજારીઓએ તો મંદિરનો આત્મા જ મારી નાખ્યો છે, પ્રભુના હૃદયને જ વીંધી નાખ્યું છે. કલ્પના કરતાં મગજ બહેર મારી જાય છે! આ સ્થિતિ કેવળ બ્રાહ્મણમંદિરોની જ નથી. હું જ્યારે બ્રહ્મદેશમાં હતો ત્યારે ત્યાંના બુદ્ધમંદિરોમાં પણ આવું જ જોવા મળ્યું હતું. વૈષ્ણવમંદિરોની ભ્રષ્ટતા વિષે તો ઘણીયે વાતો આપણે સાંભળી છે, અને અહિંસાધર્મના અગ્રણી જૈનમંદિરોમાં વાણીહિંસા, ખટપટ અને જૈન સાધુઓની પામરતા જોતાં પાગવાગ દુઃખ થાય છે. મુસ્લિમોની મસ્જિદોમાં મુલ્લાઓ શું તેમના ધર્મની રક્ષા કરે છે? ફઝલૂલ હક્ક અને મહમદઅલી ઝીણા ધર્મનો ઝંડો હાથમાં પકડી રાખવાનો દંભ કરવામાં ખરેખર ધર્મને ઊંચો લાવે છે? ખ્રિસ્તી અને પારસીઓના પ્રાર્થના અને દેવમંદિરોની હાલત હું જાણતો નથી, પણ લાગે છે કે ત્યાં આ કરતાં જુદી સ્થિતિ નહિ હોય.

કેમ ઊભા થયા આ પાખંડો? કોણે ઊભાં કર્યાં આ ધતિંગો? આવા અનેક પ્રશ્નો છે પણ એનો જવાબ એક જ સૂઝે છે—ધનલાલસા. સ્વાર્થી લોકોએ ધનપ્રાપ્તિને અર્થે ધર્મની દુકાન માંડી છે એટલો જ જવાબ છે, એ જ જવાબ છે અને એમાં લૂંટાય છે ભોળા, અજ્ઞાન અને દબાયેલા ગરીબો. આપણે સૌ ઇચ્છીએ, આપણે સૌ પ્રયત્ન કરીએ કે આ સ્વાર્થલીલાનો અંત આવે અને શુદ્ધ ધર્મની સ્થાપના થાય.

•

જન્મતિથિ

• ઉપજાતિ •

ભાવિ અને ભૂત ધરી જ હસ્તે
બની રહે સંગમતીર્થ રસ્તે:
આશા નિરાશા તણું એક ટાણું
છે જન્મતિથિ અનુવર્ષ જાણું

• કાન્તિલાલ હ. પરીખ •

પ રા જ ય

● શ્રી. ધૂમકેતુ ●

સાંજે જ્યારે જગજ્જનનીના મંદિરમાં જવા માટે અભય ચાલી રહ્યો હતો ત્યારે કુદરતી રીતે તેની નજર સમક્ષ એ જ કોયડો પાછો રજૂ થયો, અને એ જ મનમોહક સ્ત્રીની પ્રતિમા નજરે ચડી : મુરલીની.

મુરલી અને કુમારાનંદ વચ્ચે કઇ જાતનો સંબંધ હતો તે હજી અભય સ્પષ્ટ સમજી શક્યો ન હતો. વય જોતાં તેઓ પિતાપુત્રી ન હતાં, અને છતાં ઘણી વખત જાણે એવો સંબંધ પણ અસંભવિત ન લાગતો. ભાઇબહેન જેવાં પણ એ ન હતાં. પતિપત્નીની તો કલ્પના પણ એમના સંબંધે અકલ્પના જેવી થઇ રહે. પ્રેમી અને પ્રેમિકા—એ વિશેષણો તેમનો સંપૂર્ણ સંબંધ બતાવવા અપૂર્ણ જેવાં લાગે. ભક્ત અને શિષ્યા—કે ભજન ગાતાં ભજનિક ભાઇબહેન પણ કહી શકાય નહિ. કોઇક વખત એ બહુ વિચાર કરતો ત્યારે એને લાગતું કે માનસશાસ્ત્રમાં કદાચ એમના સંબંધ માટે એકાદ શબ્દ મળી આવે. બીજા વિશિષ્ટ જ્ઞાનના અભાવે એ તો એમને અનામી સંબંધી ગણતો. કોઇ સાહિત્યકાર એને જ્ઞાનના સાંનિધ્યમાં બેઠેલી ભક્તદિલની રંગદર્શી લાગણી એવું કાંઇક કવિત્વભર્યું સંબોધન આપે.

મુરલીની પૂર્વાવસ્થા જાણ્યા વિના અત્યારની એની જીવનદશાનો ખરો ખ્યાલ કોઇને મળી શકે તેમ ન હતો.

લગભગ દસબાર વર્ષ પહેલાં અત્યંત રસિક કુલવધૂ તરીકે એક પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબમાં તે આવી હતી. તે વખતે એનું નામ શ્રીમતી હતું, એના પતિનું નામ મુરારિ.

એ કુટુંબમાં સમૃદ્ધિ એ સૌથી મહત્ત્વની વસ્તુ મનાતી હતી. કોઇ પણ રીતે ગરીબ હોવું એ એમને મન આપઘાત જેવું લાગતું. જ્યાં બે રૂપિયા ખરચવા જોઇએ ત્યાં ચાર રૂપિયા ખરચવાની તાકાત ન હોય, એ કૌટુમ્બિક પ્રણાલિકા પ્રમાણે, મહાવિપત્તિ ગણાતી. ગરીબી સિવાય બીજી કોઇ જાતની વિપત્તિને વિપત્તિ તરીકે કોઇ ન માનતું : ત્યાં ઠેરઠેર નોકર હતા; સામાન, માણસ, ઘોડા, ગાડી, મોટર, રસોયા, કપડાં, ફર્નિચર—સઘળું ત્યાં એકબીજાની સાથે અથડાયા કરતું. કોઇક વખત એ સગવડ આપતું, ઘણી વખત ગેરવ્યવસ્થા જન્માવતું : બધો વખત નકામો અવાજ ઉત્પન્ન કરતું. ઘરના વડીલ પ્રમદકુમાર તત્ત્વજ્ઞ હતા. એ વેદાંતની ચર્ચામાં જેટલો રસ લેતા, સ્મૃતિમાંથી ક્ષેપક શ્લોકો શોધી કાઢવામાં જે કુશાગ્ર બુદ્ધિ વાપરતા, તે ઘણાને આશ્ચર્યકારક લાગતી. તે બોલતા ત્યારે કાંઇક તીક્ષ્ણ તીણા અવાજે બોલતા. એમને બાપદાદાની સંપત્તિ સાચવવા સિવાય બીજું કોઇ કામ ન હતું. મુરલીએ જ્યારે આ મહાન સમાજમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે પ્રથમ તો ત્યાંના ઠાઠમાઠથી એ અંજાઇ ગઇ. પણ પછી ધીમે ધીમે એ વસ્તુને ટેવાઇ ગઇ. ધીમે ધીમે એને ખબર પડી કે આ ઠાકમાઠ દેખાય છે તેટલો સંગીન પણ નથી. પ્રમદકુમાર કોઇ તર્કગ્રંથના સંશોધનમાં પડ્યા હતા; અને કેટલીક વસ્તુઓ, આ તાપ ન જિરવાયાથી, મુનીમ ને કારકુનો મારફત પદસંચાર કરીને નાસી જતી હતી.

મુરલીએ આ જોયું.

મુરારિ, તે વખતે હજી કૉલેજના છેલ્લા વર્ષમાં હતો. તે આવ્યો ત્યારે મુરલીએ કહ્યું: 'સસરાજી પોતાના સંશોધનમાં તલ્લીન છે, પણ ગેરવ્યવસ્થાથી ઘણી વસ્તુઓ નાસી જવા લાગી છે !'

મુરારિ મધુર, દિલ જીતનારું, ને કાંઇક મોટું લાગે તેવું હસ્યો. મુરલીને તેના આ હાસ્યનો પ્રથમ

જ પરિચય હતો. સ્વામીના આવા નિખાલસ હાસ્યથી તે તેના તરફ વધુ આકર્ષાઈ

'તમે શી રીતે આટલું સરસ હસો છો? અને તે પણ આવા ન હસવાના પ્રસંગે?'

મુરારિ ફરી હસ્યો. આ વખતે મુરલીને લાગ્યું કે એ હાસ્ય નિખાલસ કરતાં પણ વધારે તો સાધુત્વની નજીક પહોંચનારું છે, ને તેથી આકર્ષક છે

'કહું છું—તમે ન સંભાળો તો હું સંભાળું?'

'કેટલીક વસ્તુઓ મુરલી! ન સંભાળો તો જ તમે જાતને સંભાળી શકો છો લાખ રૂપિયામાંથી થોડા હજાર આવી રીતે જાય એ સુંદર નથી?'

'સુંદર? એમાં સુંદર શું છે?' મુરલી આશ્ચર્યથી બોલી મુરારિ તેની સામે જોઈ રહ્યો. પછી અત્યંત મધુરતાથી બોલી ઊઠ્યો 'તું સમજશે, હું તને સમજાવીશ'

મુરલી કાંઈ સમજી નહિ.

મુરારિ બોલ્યો 'જે સુંદર લાગે છે, તે મુખ્યત્વે સત્ય હોવું જોઈએ અને આ સત્ય છે'

મુરલીએ કાંઈક બાલભાવે કહ્યું 'હું તો તમારી આવી મોટી વાતોમાં કાંઈ સમજતી નથી'

મુરારિ હસ્યો અરે, આ વાત સમજવાનો અધિકાર જ માત્ર તને છે!'

મુરલી નિર્દોષ ભાવે બોલી તેનું કુમળું ને મધુર મો તે વખતે અત્યંત સુંદર બની ગયું 'ત્યારે તમે મને સમજાવો ચાલો, હું તમારી શિષ્યા થાઉં!'

'શિષ્યા કહેવા જતી હતી ના?'

'હા, બોલો તો શું—તમે શું કહેતા હતા?

'જે દેખાય છે તે સત્ય ન હોય, તો અસુંદર લાગવું જોઈએ આપણને આ સઘળું અસુંદર લાગે છે, માટે જે દેખાય છે તે સત્ય નથી'

'આ સઘળું એટલે શું—આ સઘળું?' મુરલીએ પોતાના હાથના અભિનયથી વસ્તુમાત્રનો નિર્દેશ કર્યો

'હા'

'એમ કેમ?'

'કહું લાખો રૂપિયા ક્યારે આવે, કહે!'

'વેપાર કરીએ તો કમીએ તો. બાપદાદાએ મૂક્યા હોય તો. કામ આવડે તો—'

'બરાબર'

'બીજી કઈ રીતે આવે?'

'વારસો મળે તો'

'ત્રીજી કઈ રીતે આવે?'

'ખબર નથી'

'હું કહું, માણસ અર્ધજંગલી હોય તો—'

'અર્ધજંગલી?'

'હા આપણા બાપદાદા જંગલી હતા કારભારું કૂટતા, જુલમ કરતા, લાંચો લેતા—હજારોની પિતાએ એ જ રીતે સમૃદ્ધિ વધારી—ગરબારું કરીને આજ ખાઉંને, ન્યાય વેચીને' મુરલીના અંતરમાં પ્રભાતની પેઠે મુરારિની પ્રથમની વાત એકદમ સમજાઈ ગઈ

'એટલા માટે આ સમૃદ્ધિ જાય તો તેને તમે સુંદર કહો છો, એમ?'

મુરારિ એ જ દિલ—ઉછાળનારું હાસ્ય કરી રહ્યો—ખુલ્લું, સ્પષ્ટ, ને નિર્દંશ

'ઓ પારાંની—તમે તો—શું કહું હવે તમને—!'

હું જે માગી જાતને કહી રહ્યો છું તે જ મને કહો ને!'

તેના તરફ જેમ વિદ્યુત વેગથી ખેંચાય તેમ ખેંચાઈને મુરલીએ તેના હાથને પોતાના હાથમાં લઈ લીધો તેના ચિબુકને પોતાના હાથથી જરા ઊંચું કરી, અત્યંત મધુર ને રસભર્યા અવાજે પૂછ્યું

બોલો શું કહું તમને?

'અત્યારે લાગ્યું છે કે રજનીગણીના સાંનિધ્યમાં'

મુરલી તેના ખભા પર પોતાનું માથું ઢાળીને બધું માનીને ધીમેથી બોલી 'તો તો તે વખતે જ કહેજો!'

એટલામાં પ્રસંગકુમારના બોલાવવાથી મુરારિને બહાર જવું પડ્યું

રોચક સૌભાગ્યરાત્રિમાં કાલિદાસની રસિક સ્વપ્ન દૃષ્ટિ હોય છે સૌભાગ્યરાત્રિ કેટલી માગીના મજૂરીના પૈસા જેટલી અર્થવની હોય છે કેટલીક સમવારક મિત્રો માટે મશ્કરીનું સાધન બને છે જંગલી, અર્ધજંગલી, આજંગલી—સુધરેલા અને વધુ સુધરેલા સૌ એને સ્વપ્નમય ગણે છે અને છતાં એની મનોરમ મુખકર જીવનમોદિની માટે—એ મોદિનીને હમેશ

જીવનમાં સંગ્રહી લેવા માટે—જે સુકુમાર રસિકતા જોઈએ તે ઘણામાં હોતી નથી.

તે રાત્રિએ જ્યારે મુરારિએ શયનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે મત્ત સુગંધથી ભરેલી ડોલરની કળીઓએ, મુરલીના કેશકલાપમાં બેઠાં બેઠાં, જેમ ગાઢ રાત્રિમાં તારા નેત્રો ઉઘાડે તેમ મંદ સ્મિત કરીને, નેત્રો ઉઘાડ્યાં. મુરલીના છાના શરમભરેલા સુરેખ વદન ઉપર, જાણે કોઈ શિલ્પીએ અજબ જેવી કુમાશથી ગુલાબી રંગની સજાવટ કરી હોય તેમ આછી લાલી આવીને વસીઃ ને એક ખૂણામાંથી પ્રકાશ વેરતા અત્તરમય સુગંધી તૈલદીપની જ્યોતિએ તેને પ્રગટ કરી. મુરારિ તેની પાસે આવ્યોઃ તેની સામે જોઈ રહ્યો.

'શું જુઓ છો?'

'તારી આંખો!'

'મારી આંખો? એમાં શું છે?'

'એક હજાર સુંદર ચહેરાઓમાં બેચાર નાસિકા જ સંપૂર્ણ રીતે સુંદર હોય છેઃ પણ આંખ તો હજાર ચહેરામાંથી એકાદ ચહેરામાં જ સુંદર મળે છે!'

'મારી આંખ સુંદર લાગે છે?'

'લાગતી નથીઃ છે. આ આંખો..' તે તેની પાસે બેઠો.

મુરલી તેની સામે જોઈ રહી.

'શું જુઓ છો?'

મુરારિએ હસતાં કહ્યુંઃ 'તમારી આંખો!'

મુરલીએ ફરી પૂછ્યુંઃ 'તને એમાં શું લાગે છે?'

મુરલીએ કહ્યુંઃ 'જાણે હું પડછાયારૂપે એમાં વસી રહી છું!'

મુરારિએ પ્રેમથી તેનો હાથ હાથમાં લીધો.

'શ્રીમતી!' તે કાંઈક ગંભીર, કાંઈક વિષાદમય અવાજે બોલ્યોઃ 'શ્રીમતી! હાં પણ ઠીક સાંભર્યું, બોલ તું મને શું કહેવાની છે?'

'તમે કહો તે.'

'ત્યારે મને તું કુમારાનંદ કહેજે. હું તને શું કહું?'

'મને તો તમારી રાધા થવું ગમેઃ પણ તમે કુમારાનંદ બન્યા એટલે તમારા હોઠ પર રહી મને જીવનસંગીત બજાવનારી 'મુરલી' જ ગણો નેઃ તમારું પ્રાણસંગીત હું વહું; મારી મોટામાં મોટી એ જ અભિલાષા છે.'

મુરારિ આ જવાબ સાંભળીને માત્ર મુરલી સામે જોઈ જ રહ્યોઃ જોઈ જ રહ્યો. ઉત્તર આપવાની વૃત્તિ ન થાય—એટલો સુંદર એ ઉત્તર હતો.

મુરારિ કોલેજ-જીવનથી તદ્દન જુદી જ પદ્ધતિનો જુવાન હતો. તેનો આનંદ અને તેની આનંદ લેવાની રીત બન્નેમાં એક પ્રકારનું સ્વત્વ હતું. જ્યાં ઘણાને આનંદ લાગે ત્યાં એને વિષાદ લાગે. જ્યાં ઘણા વિષાદ દેખે ત્યાં એ આનંદ જુએ. એને સૌથી મહત્ત્વની વસ્તુ જીવન લાગતી. એની સુંદર રૂપરેખા જો જાળવી શકાય તો બીજું સઘળું એને મન તુચ્છ હતું: જીવનમાં કોઈ પણ સ્થળે—જરાક પણ વધારે અવાજ થાય, અને એને એ અસંગત લાગે: ક્યાંય જરાક પણ નાટકી દેખાવ થાય, અને એનો અંતરાત્મા એમાં ભળવાની ના પાડે. એની ચાલ, વેષ, દેખાવ, રીતભાત-સઘળાંમાં એક પ્રકારની અનોખી સાધુતા હતી: અને છતાં એના વેષમાં સાદી સ્વચ્છતા કરતાં નિર્મળ સૌન્દર્ય હતું. એની પાસે હીનાનું અત્તર મહેકતું હોય: પણ કેશને તેલથી ઓળવામાં એને અઘટિત રુચિભંગ લાગે. એ હસવામાં માનતો, અને છતાં હસવાની ખોટી રીતને લીધે જીવનમાં જે કૃત્રિમતા આવે છે તે એને ભયંકર લાગતી. તે આનંદમય જીવનમાં માનતો: પણ જીવનમાં આનંદને સ્થાન છે એમ ન ગણતો. એ કહેતો જીવનમાંથી આનંદનો આવિર્ભાવ નૈસર્ગિક થવો જોઈએ: તમે જીવનમાં આનંદને સ્થાન આપવા પ્રયત્ન કરો છો અને તેથી તમે આનંદનો સ્વભાવ જ ગુમાવો છો. આજે એણે કંઈક મુગ્ધ મનોહર રૂપરાશિ જેવી મુરલીને જોઈ, અને એને લાગ્યું કે જે વસ્તુને જોવા એ ઘણા વખતથી આતુર હતો તે આ જ વસ્તુ છે. નવવધૂના વેષમાં હોવાથી મુરલીનું સ્વાભાવિક સૌન્દર્ય અનુપમ રસિકતા ધારી રહ્યું હતું. એમાં એના ચહેરા પર દેખાય નહિ એવું સ્મિત

હતું અને અતળ ઊંડાણભરેલા નીલાઘેરા જલરાશિ જેવી દાર્શિક સ્વપ્નમય બન્ને આંખો હતી મુરારિ મુરલીને એવી જોઈને પોતે સ્ત્રી નહિ—પણ પોતાની સ્વપ્નમૂર્તિ જોતો હોય તેમ અવિચળ નેને તેની સામે જોઈ રહ્યો

મુરલીએ શરમાઈને પૂછ્યું 'પણ તમે મારામાં જુઓ છો શું?'

મુરારિએ જવાબ ન વાળતાં તેનો હાથ હાથમાં લઈ તેના પર એક મીઠું ચુંબન કર્યું

'હું તારામાં શું જોઉં છું એ મને ખબર નથી આટલું હૃદયમાં લાગે છે કે જાણે દાર્શિક હવે મને—માત્ર એની હાજરીથી—માત્ર એના મૌનભરેલા વાતાવરણથી, જ્યાં માર્ગદર્શન નહિ મળે ત્યાં માર્ગદર્શન આપશે'

મુરલી અત્યાર સુધી પ્રેમભરી નજરે તેને નિહાળી રહી હતી—તેને વાર્તાનું આવું અપાર્થિવ સ્વરૂપ હવે ગભરાવવા મંડ્યું તે ચતુર હતી વિદ્વાન હતી તેણે વાંચ્યું હતું તેમ મુરારિ કોઈ વિરક્તની જેમ વાતો કરી રહ્યો હતો તેને એ રુચ્યું નહિ. તેને એમાં અગાધ ઊંડાણ લાગ્યું ડરી પડી હોય તેમ તેણે એકદમ મુરારિનો હાથ પકડી લીધો

'આ તમે શું બોલો છો?'

'તને શું લાગે છે?'

'મને બીક લાગે છે હવે એવું ન બોલતાં જુઓ તો, આ મારા વેણીનાં ફૂલ કેટલી મસ્ત સુગંધ ફેલાવી રહ્યાં છે?'

'તમારે એમ કહેવું છે ના કે તમારું—'

'તમારું?' મુરલીએ મારક ભ્રમર ચઢાવીને પૂછ્યું 'તમારું' એ કઈ ભાષા છે? મને એ ભાષાનો અભ્યાસ નથી

મુરારિ હસી પડ્યો 'હા હા તારું—તારે એમ કહેવું છે ના કે રસભરિત કુંભ લઈને હું તમને જીવનજળ પાવા આવી છું ને તમો તો હજી સરિતાના મૂળની જ વાત કર્યા કરો છો?'

મુરલી સહેજ હસી 'એ તો તમારી કલ્પના લાગે છે હું કાંઈ કુંભારની કન્યા નથી કે બનવા ઇચ્છતી નથી હું તો હું છું અને હું તમારી પાસે ક્યાં આવી છું? તમે મારી પાસે આવ્યા છો!'

'અને એમ તો એમ પણ મુરલી! તે તારું નામ ધારણ કરવામાં જ તારું જીવનરહસ્ય તો મને કહી નાખ્યું એ તને ખબર છે?'

'પણ તમારાથી અપ્રગટ એવું મારે જીવનમાં હવે રહ્યું છે શું કે મારે ખબર રાખવી પડે?'

'એટલે જ તે મુરલી નામ ધારીને—તારા હૃદયના માધુર્ય વિશે મને કહ્યું?'

'તમે તો ક્યાંથી ક્યાં જાઓ છો! મને તો એ ખબર પણ ન હતી'

એટલું બોલીને મુગ્ધા મુરારિની વધારે નિકટમાં સરી એને યાદ આવ્યું લાગ્યું અને એનું અંતર જરાક ગભરાયું તો તો પછી કુમારાનંદનો અર્થ પણ એ રીતે લેવો રહ્યો અને તેથી એણે વધારે પાસે સરીને કુમારાનંદનો હાથ હાથમાં લઈ લીધો અને અત્યંત પ્રેમથી તેને પૂછ્યું

'તમારે એ સાંભળવું છે?'

'તું સંભળાવે તો—'

ઘણાં વર્ષોને અંતે કોઈ રંગભાવભર્યા દંપતીની કાલિદાસના સ્વપ્ન જેવી આવી સુકુમાર રસિકતા એકાદ વખત જોવા મળી જતી એ સંભારીને આકાશનો પેલો બિચારો વૃદ્ધ ચંદ્રમા બારીમાંથી તેજનાં કિરણો નાખીને ઊભો તે પણ મુરલીનો કંઠ સાંભળીને જાણે કનૈયાનું રાસરાત્રિનું સંસ્મરણ જાગ્યું હોય તેમ એમને નિહાળતો ને નિહાળતો આકાશમાં સ્થિર થઈ ગયો એને ભાન પણ ન રહ્યું કે એની આકાશી મુસાફરીની ઘણી મજલ હજી તો બાકી રહી છે!

મુરારિ—અથવા હવે એને કુમારાનંદ જ કહીએ—કુમારાનંદ મુરલીની રસિકતા અને સૌન્દર્યદૃષ્ટિ જોઈને જેમ મુગ્ધ બની જતો તેમ કેટલીક વખત ખિન્ન પણ થઈ જતો એણે જીવન વિશે જે રીતે વિચાર કર્યો હતો તે જોતાં પિતાની આ સમૃદ્ધિનો ઉપયોગ એને અત્યંત ભયંકર લાગતો એને એમ પણ લાગ્યું હતું કે આજ દિવસ સુધી કરેલો ઉપભોગ એ પણ એક રીતે એણે પોતાના ઉપર સ્વીકારેલું ઋણ છે

અને જીવનને મૂળભૂત પરિવર્તનવડે ફરી જીવી બતાવવુ જ હોય તો તેણે આ સમૃદ્ધિને લીધે મેળવેલુ—સઘળી જ બુદ્ધિ, સંસ્કાર, લાગણી—જે કાંઈ હોય તે લોકોનુ છે માટે લોકોને ચરણે ધરવુ જોઈએ એ કદાચ પિતાની સમૃદ્ધિનો ઉપભોગ ન કરે, જે સમૃદ્ધિ છે તે લોકસંગ્રહ માટે સોંપી દે, પણ એ સમૃદ્ધિને અંગે એણે મેળવેલી બુદ્ધિશક્તિ—એ સઘળુ જ એણે લોકચરણે ધરવુ રહ્યુ ત્યારે જ એ જીવનને સમજ્યો કહેવાય

પણ પેલી સુકુમાર રસિક મનોમુગ્ધ કરનારી મુરલીને આ વાત શી રીતે સમજાવાય? એ જ્યારે બોલતી, ત્યારે નરી મધુરતા ઝરતી હસતી, ત્યારે નિર્દોષતા, મુગ્ધ બનાવી દે એવી સુકોમળ રસિકતા વડે એનુ સમગ્ર જીવન ભર્યું હતુ એની જીવનકલ્પના, કેવળ કવિની કલ્પના જેવી હતી એ ફૂલમા હસતી રમતી—જાણે પુષ્પમાળા હોય તેમ ખિલખિલાટ કૂદતી, નાચતી—એને શી રીતે કહેવાય કે આ સમૃદ્ધિ એ ભયંકર રીતે ભેગી કરેલી ચીજોનો ઢગલો છે, માટે એને ફેંકી દેવી એ કર્તવ્ય છે, એને તજવી એ જીવન છે, એને રાખવી એ મરણ છે? એને શી રીતે કહેવાય કે ખરી રીતે તો, આપણા દેહનું અસ્તિત્વ ન હોય તેમ આપણા મનની, બુદ્ધિની, લાગણીની જે કાંઈ શક્તિ આપણી પાસે છે, તે લોકચરણે ધર્યા વિના, કોઈ પણ પ્રકારની સ્થિરતા જીવનમાં આવી શકશે નહિ? એને શી રીતે કહેવાય કે તારી સુકુમારતા, રસિકતા, સંસ્કારિતા, મધુરતા, તારો કંઠ, તારી મોહિની, તારું લાલિત્ય—સઘળુ જ જનતા માટે છે કે જેથી જનતા માનવતા સમજે?

કુમારાનંદે એક દિવસ વળી મુરલી પાસે પોતાની વાત કહેવાનો યત્ન કર્યો

'મુરલી! મારે તને એક વાત કરવી છે'

'શી?'

'જેમ સમૃદ્ધિનો ઉપયોગ છે ને દુરુપયોગ છે, તેમ જ તને લાગતું નથી કે માનવદેહને મળેલી સુંદરતા, બુદ્ધિ, શક્તિ, લાગણી—સઘળાનો ઉપયોગ છે ને દુરુપયોગ પણ છે?'

મુરલી હસી પડી 'મારે તમારી આ અપાર્થિવ વાતો સાંભળવી નથી પણ જુઓ, હુ તમને કહું' અને તે અત્યંત પ્રેમથી કુમારાનંદ સામે જોઈ રહી' 'તમને એમ નથી લાગતુ કે હું તો તમારી સાથે પડછાયારૂપે રહી શકુ?'

'ના એ વાત મને રુચતી નથી'

'ત્યારે કઈ વાત તમને રુચે?'

'મને?'

'હા કહોને'

'જો ત્યારે, મને આ વાત રુચે તે પેલી ગ્રીક 'એસ્પેશ્યા'નુ નામ સાંભળ્યુ છે?'

'ગ્રીસની સૌન્દર્યમૂર્તિ—જેણે 'પેરીક્લસયુગ' ઘડ્યો તે?'

'હા. ત્યારે તુ એ 'એસ્પેશ્યા' જેવી બની રહે તું તારુ સૌન્દર્ય, તારી શક્તિ તને આજન્મ મળેલી સંસ્કારિતા—એ સઘળા વડે તરુણોને, પ્રૌઢોને, સામાન્ય જનોને સ્વપ્નથી ભરી દે એ સૌના અંતરમા એક તમન્ના જાગે, છે એના કરતાં વિશ્વ હજારગણુ વધારે સુંદર હોવુ જોઈએ એવી સૌન્દર્યભાવના જાગે—એ રીતે તું વાતાવરણને જાગ્રત કરી દે'

'તમે કહો છો, હું સેવિકા બનુ, અને તમે—'

'ના! ના, ના, મુરલી તુ એવી ટૂંકકેશી—'બોબ્ડહેર' સેવિકા બને—હું એ ઇચ્છું જ નહિ મને તો તારી રસિકતા, તારી સંસ્કારિતા એમા શ્રદ્ધા છે તારો કંઠ હજારો સ્ત્રીપુરુષને કંઈક વિશેની જિજ્ઞાસા જગાડશે; તારુ સૌન્દર્ય હજારોને પોતામા રહેલી વિરૂપતાનુ ભાન કરાવશે તારુ માધુર્ય હજારોને પોતામા રહેલી અકારણ કઠોરતાની ઝાંખી કરાવશે મારે તો તને પ્રજાજીવનની કંટાળાભરેલી, બાલિશતા, ટૂંકકેશી, વિરૂપ, કઠોર અને સ્ત્રીનુ નૈસર્ગિક માધુર્ય ગુમાવેલી કૃત્રિમ 'સેવિકા' કે 'સાધુડી' નહિ—રસભરિત સૌન્દર્યમૂર્તિ જ રાખવી છે તુ એ રીતે જ પ્રજાને ઘડી શકશે'

'અને તમે?'

'હું? અરે! હુ તો મુરલી, શબ્દોનો પૂજારી માત્ર, સાધારણ ભજનિક જેવો હુ બીજુ શુ કરુ? હુ બબડબડ તો મને જેવાં આવડે તેવાં ભજન,

અને દોરી જશે ત્યા '

'પણ અત્યારે જવુ છે? વિચાર કર્યા વિના આવુ પગલુ ભરાય ખરુ? પિતાજીને શુ લાગશે?'

'કેટલીક વાતોમા પગલુ ભર્યા પછી વિચાર કરવાનો હોય છે-પગલુ ભરતા પહેલા નહિ'

'અને પિતાજી-તેમને શુ લાગશે?'

'એ તારી ભૂલ છે સ્વભાવથી અમે એટલા દૂર છીએ અને અમુક વખતે પિતાપુત્રના સબધ કરતા વધારે અગત્યનો સબધ સત્ય, સૌન્દર્ય અને આત્માનો હોય છે તમે કોઈ પણ અસુદર વસ્તુ જીવનમા નભાવી લો, તેજ વખતે તમે મરણ પામો છો મરણ પામવુ કે જીવન મેળવવુ એ બન્નેની વચ્ચે પ્રશ્ન હોય, ત્યારે જીવન એ સઘળા સબધો કરતા વધારે અગત્યનુ સ્થાયી તત્ત્વ છે '

મુરલી પોતાનો વેષ સરખો કરી પલગમાથી બેઠી થઈ ગઈ· તે અત્યંત શ્રદ્ધાથી—અત્યત પ્રેમથી બોલી, 'ચાલો ત્યારે, તમે કહ્યુ છે તે સપૂર્ણત હુ સમજી છુ માટે નહિ—તમે કહો છો માટે '

'મુરલી!'

'હુ તૈયાર છુ' મુરલીએ જવાબ વાળ્યો 'તમારા ભજન જાણે માગ કરમા બેસીને એને વધારે સુદર બનાવશે!'

'મુરલી!' કુમારાનદ જાણે સ્વપ્નમા હોય તેમ બોલી રહ્યો હતો મુરલીમા આટલી નિ સીમ શ્રદ્ધા છે એ જોઈને એ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો

બીજે દીવસે મગળપ્રભાતે જીવનયાત્રા કરવા નીકળી પડેલા કોઈ બે યાત્રીઓ હોય તેમ કુમારાનદ અને મુરલી નિર્જન રસ્તા પર ચાલી રહ્યા હતા ત્યારપછી તો ઘણી રખડપટ્ટીને અતે તેઓ ફરતા ફરતા ભડાકિયામા આવી ચડ્યા હતા ત્યાના જગન્નાથજીના મદિરના વૃદ્ધ મહતે તેમને સ્વીકાર્યા, અને જ્યારે વૃદ્ધ મહત મરણ પામ્યો ત્યારથી કુમારાનદ તથા મુરલી પોતાનુ જીવન આ મદિરમા જ ગાળી રહ્યા હતા

અભયને ઘણો વિચાર કરતા પણ કુમારાનદ અને મુરલીના સબધની કાઈ જ માહિતી મળી ન હતી માત્ર એને એટલુ લાગતુ હતુ કે કહો ન કહો, પણ એ બન્ને પોતપોતાની અનોખી સૃષ્ટિમા રમનારા બે સૌન્દર્યદર્શી અનાર્થિવ તત્ત્વો હોય તેમ લાગે છે, અને તેમને માનુષી માનતા મન ના પાડે છે, છતા માનવતા—ખરી માનવતા એ બન્નેના જેટલી કોઈ જ બતાવી શકતુ નથી

હવે એક ઘડીભર પણ આ ગામમા રહેવાનુ અભયને યોગ્ય ન લાગ્યુ

જગન્નાથજીના મદિરમાથી જ્યારે તે પાછો ફરતો હતો ત્યારે મુરલી થોડે સુધી બહાર વળાવવા આવી બહાર આવીને તે ઊભી રહી વખત રાત્રિનો હતો સામે ચદ્રના કિરણોમા નદીનો પટ નાહી રહ્યો હતો ઠડો મધુર પવન આવતો હતો, અને જે ઝાડ નીચે એ બન્ને ઊભા હતા તેના પાન ખખડી રહ્યા હતા મુરલીએ અચાનક કહ્યુ 'સજ્જન! હમને દેખા હય કિ આજકાલ કે પઢે લીખનેવાલે બહુત લોક 'મેરેજ' —લગ્નસસારકુ પસદ નહિ કરતે હય—વિલાસ કી બાત નહિ હય—લગ્નસસાર કી બાત હય—આપ ભી અબ તો લીખનેપઢને કે લિયે જા રહે હૈ—સમ્હાલના, હમારી રેણુકાકી શૃગારસૃષ્ટિ આપને જગાઈ હય—અબ તો અપને હી જીવનવિધાન મે ઉસકી રચના કરના લાઝિમ હય. સમજ ગયે, સજ્જન! નારી કી શૃગારસૃષ્ટિકુ મત જગાના—જગાના તો ફીર નવજીવન ઘડને મે વેહી શૃગારકુ સાધન કરના—અચ્છા—ભાઈ! યાદ રખના—વેહી બાત કુદરતકી સાનિધ્ય મે હુઈ હય' મુરલી એટલુ બોલીને અદર ગઈ, અને અભય રજા લઈને ચાની નીકળ્યો

રસ્તે તે વિચાર કરી રહ્યો હતો કે કાકીને આ વાતની ખબર પડશે કે રેણુકા એના ઘરમા આવે છે તો એ ગાડી ગાડી થઈ જાશે!

અને આખે રસ્તે રેણુકાની મસ્ત સૌન્દર્યમૂર્તિ એની નજર સમક્ષ તરી રહી હતી!

બીજે દિવસે સવારે અભય પોતાનો હિસાબ કરવા બેઠો સઘળો હિસાબ કરીનેતા તેને લાગ્યુ કે જો તેણે બધાના પૈસા ચૂક્તા કરીને ગામમાથી જવુ હોય તો સામાન વેચી નાખવો જોઈએ એને લક્ષ્મી પાસેથી કે કુમારાનદ પાસેથી પૈસા માગવાનો

વિચાર ધૃણાસ્પદ લાગ્યો. પોતાને સામાનનો ખપ નથી—એ રીતે સામાન કાઢી નાખવાના પગલાનો બચાવ કરી શકાય, પણ લક્ષ્મી પાસે પૈસા માગવા એ તો પોતાની અત્યંત મુશ્કેલીસ સ્થિતિનો તેને ખ્યાલ આપી, તેના હૃદયને ઘા કરવા જેવું હતું. એટલે તેણે પોતાની પાસે જે રોકડ હતી તે કાઢી ત્રણ રૂપિયા, સાત આના, નવ પાઈ મોદીને હજી બે રૂપિયા આપવાના હતા એક રૂપિયો દૂધનો પણ હશે તેની પાસે માત્ર સાત આના નવ પાઈ બાકી રહેતા હતા આહીં બીજું તો કોઈ તેને ઓળખતું ન હતું ગામના લોકો તેને નામું બાકી રાખીને જવા દે તેવા ન હતા તેણે ખૂબ વિચાર કર્યો ને છેવટે નક્કી કર્યું કે સામાન હરરાજ કરી નાખવો તરત પૈસા મેળવી લેવા માટે એ એક જ રસ્તો હતો તે વહેલી સવારમા નિશાળના ઓટલા ઉપર આવીને ઊભો રહ્યો

તેણે પોતાનો સઘળો સામાન ઓટલા ઉપર ગોઠવ્યો અને તે વિચાર કરે તે પહેલા તેનાથી બોલાઈ ગયુ 'ગાદલુ—ને ધડકી—ચાલો, હરરાજી થાય છે—અઢી રૂપિયા—ચાલો એક વાર—'

આવા વિચિત્ર પ્રસગો એ જ આનદના પ્રસગો હોવાથી ગામના લોકો ભેગા થવા લાગ્યા થોડી વારમા તો ત્યા સારુ એવુ ટોળુ ભેગુ થઈ ગયુ એક બાજુથી કેટલાક છોકરા દોડતા આવ્યા પાણિયારીઓ માથે બેડા સહિત ઊભી રહી ગઈ રબારી પણ પોતાની ભેંશોને આગળ જવા દઈ ઘડી વાર ઊભો રહ્યો

કોઈ ધ્યેયને માટે સર્વસ્વ હોમવાની નિશ્ચતતાથી જે નિર્ભયતા આવે છે એવી નિર્ભયતાથી અભય બોલી રહ્યો હતો

'ચાલો, હરરાજી થાય છે ગાદલુ ને ધડકી—અઢી રૂપિયા!'

રબારી બોલ્યો 'ત્રણ રૂપિયા!'

'સાડાત્રણ!' કોઈ વેપારી હાથમા લોટો લઈને ઊભો હતો તેણે કહ્યુ

'આપણા ચાર!' એક ખેડુત પોતાના ગાડાને ઊભુ રાખી રસ્તો રોકી રહ્યો હતો તેણે હાથમા રાશ રાખી, ગાડામાં ઊભા થઈને મોટેથી કહ્યુ

'ચાર ચાર!'

'સાડાચાર!'

'પાચ—સાડાપાચ—પોણા છ—કોનો છે!—પોણા છ, પોણા છ!'

'છ!'

હવે ખરેખર હરરાજી શરૂ થઈ ગઈ લોકોએ પહેલાં મશ્કરી માનેલી—પણ ધોતિયાના ત્રણ થીગડા દીધેલુ ગાદલુ, ને ચીંથરા ભરીને કરેલું ઓશીકું—છ રૂપિયામા એક જાણાના કપાળમા ચોટ્યુ ને તેણે ખીસામાથી પાચની નોટ ને એક રૂપિયો રોકડો અભયના હાથમા આપ્યા, ત્યારે સૌને ખાતરી થઈ કે આ 'જોણુ' નથી, પણ ખરેખર ખરેખર થાય છે!

'ચાલો આ એક ખુરશી!'

'ત્રણ પાયા છે—' કોઈએ કહ્યુ

'ચાલો ત્રણટાગ ખુરશી!' અભયે વિનોદ કર્યો તેણે એક બોજાને બાળપણમા હરરાજી કરતો જોયો હતો તે એવી સુંદર મશ્કરી જમાવતો, એવા કટાક્ષ કરતો, એવા તરત સમજી શકાય તેવા વિનોદવાક્યો બોલતો, કે જે ચીજને નાખી દેવાની હોય તેના પણ એ સહેજે રૂપિયો બે રૂપિયા ઉપજાવી લેતો અભયે પણ આ વિનોદ કર્યો, ત્યારે એને જે જોયેલું તે તેને યાદ આવ્યુ હતુ ને પોતાનો આ વિનોદ લોકોએ હાસ્યના મોજાથી વધાવી લીધો, એટલે એને પોતાનામા વધારે શ્રદ્ધા આવી

'ચાલો, ત્રણગગ ખુરશી—ત્રણટાગ ખુરશી—બેસનારો અઢીપાયા હોય તોપણ ત્રણ પાયા થાય એવી જાદુભરી!—'

લોકો ફરી હસી પડયા

એક સુતારે ખુરશી લીધી

આ પ્રમાણે અભયે પોતાનો બિનજરૂરી ઘણો ખરો સામાન કાઢી નાખ્યો પોતાનો સામાન હરરાજ કરી, સૌના નામાની પતાવટ કરી, અભય તે રાત્રે પોતાનો હિસાબ કરવા બેઠો

'પણ આ શુ?' તેના આશ્ચર્યનો પાર ન

રહ્યો એ પૈસા રાખતો હતો તે સ્થળ અને ચૂના પાસે પડેલુ મીઠાનુ હાડલું કોઈના ધ્યાનમા ન હતા, છતા રાત્રે તે પોતાના પૈસા તેમા મૂકવા ગયો ત્યા તેનો હાથ એક નાની સરખી રેશમી થેલી સાથે ભટકાયો તેણે આશ્ચર્યથી થેલી બહાર ખેંચી કાઢી, તો તેમા ભાર લાગ્યો થેલીનુ મો ખોલતા તેનાથી ' અરે !' એમ બોલાઈ ગયુ પચાસેક રૂપિયાનો ઢગલો તેના પગ પાસે થઈ પડ્યો

અભય આભો બની ગયો આ કોણે કર્યું ? તે વિચાર કરવા લાગ્યો અને તે હસી પડ્યો

' ઓત્તારી—મારો હજી પીછો લેવો લાગે છે! પોલીસ-પટેલના કોઈ માણસે મારા પર ચોરી નાખવાની આ યુક્તિ કરી લાગે છે!' તેણે તરત રૂપિયા પાછા કોથળીમા ભરી દીધા તેને રૂમાલમા વીટી, તે પૈસા પચ રૂબરૂ પોલીસ-પટેલને સોંપી દેવાનો નિર્ણય કરી તે બહાર નીકળ્યો

લગભગ પોલીસ-પટેલના ઘર પાસે તે પહોંચ્યો, ત્યા તેણે રણજિતને જોયો રણજિત ઉપયોગી થશે એમ ધારી તેણે તેને બોલાવ્યો રણજિત આવ્યો

' રણજિત! હું તો હવે કાલે જવાનો છુ તમને સૌને સવારે મળી જઈશ—પણ મારા ઉપર એક વિપત્તિ આવી પડી છે હજી કોઈ મારો પીછો પકડી રહ્યુ છે જોને આ મારા ઘરમા કોઈ ચુપચુપ મૂકી ગયુ લાગે છે!'

' શુ છે ?'

' કોઈ કોથળી ભરીને રૂપિયા મૂકી ગયુ લાગે છે!'

'નશીબદાર છો મારા જેવા પાઈ માટે મરે છે ને તમારે ત્યા રૂપિયાનો વરસાદ થાય છે!'

' પણ—આ તો મને કોઈએ ફસાવવા માટે કર્યું છે, સવારમા હુ ઊપડુ ત્યા વચ્ચે જ રોકવાની યુક્તિ છે—એટલે હુ તો અત્યારે જ પોલીસ-પટેલ પાસે જાઉં છુ!'

રણજિતને ભય લાગ્યો તેણે ધીમેથી અભયનો હાથ પકડીને કહ્યુ 'તમે કોઈનુ કાઈ ચોર્યું છે? તમને યાદ છે?'

'મે ? હુ કોઈનુ ચોરુ ?'

'ના, ના પણ કહો તો ખરા તમે કોઈનુ કાઈ ચોર્યું લાગે છે!'

' મે તો કાઈ ચોર્યું નથી, ભાઈ!'

' પણ મને બહેને કહ્યુ—'

' કોણે ? રેણુકાએ ?'

' એણે મને કહ્યુ કે મારુ સર્વસ્વ અભયે ચોરી લીધુ છે હવે મારી પાસે મારુ પોતાનુ કહેવાય એવુ કાઈ નથી એ બહેને તમને આમ ભડકાવ્યા લાગે છે!'

' ઓત્તારીની—તમે ભાઈબહેન!'

' પણ હુ શુ કરુ ' હુ તો મા મુરલીનો દાસાનુદાસ રહ્યો એણે કહ્યુ ' રણજિત! આ થોડા રૂપિયા આહીં ઠેકાણા વિનાના પડયા છે તે તુ ઠેકાણે પાડશે?" મે કહ્યુ "લાવો, માજી! મારે બેચાર દિ ભજીનીભજીની જલેબી ખાવા થાશે!" પણ એમ કાઈ માજી કોઈને સુખી થવા દે કે? તેમણે કહ્યુ 'ના, જલેબી માટે નથી આ રેણુકાને આપજે ને કહેજે કે અભયને છેક છેલ્લી ઘડીએ જરા સતાવજે, દીકરી! નહિતર તો એ તને શી રીતે યાદ રાખશે? અરે, અમ સસારત્યાગીને, આ સસારનો રસમાર્ગ તમને ચીધવો પડે છે—અમારુ નશીબ તો જુઓ!" અને એ હસી પડ્યા. મે તો એમનુ કહ્યુ કર્યું છે બાકી તો ખરો વાંક રેણુકાનો છે મીઠાના હાડલા-મા જ મૂકવા—એ યુક્તિ તો એણે સુઝાડી મે તો તમારા ખાટલાના ઓશીકે મૂકી દેવાનું નક્કી કર્યું હતુ પણ બહેન તો બૈરીજાત ખરા ના? કહે ' ના, એમ નહિ ઈ સમજે નહિ મીઠાના હાડલામા મૂકીશ તો છેક રાતે બધો હિસાબ જોશે ત્યારે પત્તો ખાશે હવે આ રાત્રે તમારે હેરાન થવુ પડ્યુ—ને મારે પણ તમારી ચોકી કરતા કરતા આહીં ભટકવુ પડ્યુ—એ વાક ખરી રીતે રેણુકાનો છે!'

' અરે! શુ તમે ભાઈબહેન પણ—મારે આ રૂપિયાને શુ કરવા છે?'

તે તો મને શી ખબર—તે મા મુરલી જાણે, હુ તો ચિઠ્ઠીનો ચાકર રહ્યો!

અભય રણજિત સાથે પાછો ફર્યો પણ મુરલીની આટલી ઝીણવટભરેલી સભાળ—તે પોતે જરૂર પૈસા પોલીસ-પટેલને આપવા જશે જ, એ રેણુકાએ તેની સચ્ચાઈમા મૂકેલો વિશ્વાસ—એ બે વસ્તુએ એના ઉપર એવી અસર કરી કે આખે રસ્તે એ એક પણ શબ્દ બોલી શક્યો નહિ *

* [શ્રી 'ધૂમકેતુ'ની પ્રસિદ્ધ થનારી નવી નવલકથા 'પરાજય'માંથી આ પ્રકરણ આહીં લેવામા આવ્યુ છે

પતન પામતા એક આર્યરાષ્ટ્રનું દર્શન

• ઈરાન આજ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું છે, પણ એ ભૂતકાળમાં એવું નહોતું પર્સિપોલિસ અને ઇસ્પહાન જેવાં નગરોની જનેતા–સંસ્કૃતિના ભૂત અને વર્તમાનનું આ ચિત્ર કરુણ છે •

• શ્રી. હરજીવન સોમૈયા •

ઈરાની ઉપાહારગૃહના એ ભોળા અને ગભરુ છોકરાને ભૂલવો મારે માટે મુશ્કેલ છે

રાત્રિના એકને સુમારે શહેરના પરાના એક સિનેમામાંથી ફિલ્મ જોઈ અમે ત્રણ જણ ઘર તરફ ચાલતા પાછા વળતા હતા રસ્તો સૂનકાર હતો વચ્ચે વચ્ચે વીજળી–બત્તીના થાંભલા દૂર સુધી નજર નાખવાનો પ્રયત્ન કરતા ચોકીદારની પેઠે ઊભા હતા અમારામાંથી કોઈના મોંમાંથી નાનો ઉચ્ચાર સરખો નીકળતો નહોતો ફિલ્મમાં જોયેલા છેલ્લા દૃશ્યે અમને ગમગીન બનાવી દીધા હતા દિલ્હીને જીત્યા પછી નાદિરશાહ ઇરાનીના લશ્કરે પ્રજામાં જે ભયંકર લૂંટ અને રંજાડ ચલાવી હતી તેના કમકમાવનારા દૃશ્યો નજર સામે તર્યા કરતા હતા અને છેલ્લે નાદિરશાહે બાળેલા દિલ્હીનું એ દૃશ્ય! ભયંકર! જગતમાં મોટામાં મોટું પાપ હોય તો તે કોઈ પણ જીવતા શહેરને બાળવાનું! જીવતા શહેરની આ ચિચિયારીઓ અને ઇતિહાસની નષ્ટ થઈ જતી જ્વલંત સામગ્રીઓના આર્તનાદો મગજને સખત આંચકા આપતા હતા અમને લાગતું હતું કે એ આંચકા હૃદય ઉપર પણ જબરી અસર કરતા હતા, અને હૃદય ફાટી જવાની અમને ભીતિ રહેતી હતી

નાદિરશાહના કૃત્યનું આવું દર્શન કરીને અમારા મનમાં ઈરાન વિષે નફરત પેદા થઈ ઈરાનમાં સૂકા મેવાનો વેપાર કરતા હિંદી વેપારીઓ વિરુદ્ધ ઝુંબેશ કરવા માંડેલું અઘટિત વર્તન અને અમાનુલ્લાહના રાજીનામા પછી અફઘાનિસ્તાનના નામધારી મચાવેલી એની હરામખોરીના વિચારે અમારા મનને વધુ ખરાબ કરી નાખ્યું

આ અસર નીચે જ અમે મૌન ચાલ્યા જતા હતા રસ્તાને ખૂણે પહોંચ્યા અને એક ઈરાની ઉપાહારગૃહ આવ્યું અમે ત્રણે એક જ સમાન વિચારે ઊભા રહી ગયા અમે એકમેક સામું જોયું "જશું!" મેં કહ્યું "જઈએ," મનમોહન બોલ્યો અમે અંદર પેઠા બહાર જેમ સૂમસામ હતું તેમ અંદર પણ એક મેનેજર અને છોકરા સિવાય ત્રીજું કોઈ નહોતું છોકરો એક સ્ટૂલ પર બેઠો હતો મેનેજર પોતાના ટેબલ પર બેઠો હતો અમને જોઈને છોકરો ઊભો થઈ ગયો બીજું કશું લેવાની તો અમારી ઇચ્છા નહોતી, ત્રણ સોડા મંગાવવાનું નક્કી કર્યું "સોડા ઠંડી નહિ હોય" સન્મુખ બોલ્યો

"એય છોકરા, ત્રણ સોડા બરફ સાથે" મનમોહને હુકમ આપ્યો

ત્રણ પ્યાલા આવ્યા પીને અમે ઊભા થયા, બિલ આવ્યું, મનમોહને બિલ જોયું, "બરફ તો અર્ધા પૈસાનો પણ નહિ નાખ્યો હોય અને આમાં ત્રણ પૈસા ચડાવ્યા છે"

"એ તો નિયમ છે, દર ગ્લાસ દીઠ બરફનો એક પૈસો સૌ ચડાવે છે" મેં ધીમેથી કહ્યું

"અરે આ ઈરાનીઓ, બદમાસ માણસો, આપણે શું એમ ત્રણ પૈસા આપી દેશું?" કહીને મનમોહન મેનેજરના ટેબલ પાસે ગયો ત્રણ સોડાના પૈસા ચૂકવીને તેણે ચાલવા માંડ્યું

"સાહેબ, બરફના પૈસા—" મેનેજર બોલ્યો.

"બરફના પૈસા વધારાના લો છો? બીજે ક્યાય બરફના પૈસા નથી લેતા."

"ના, બધે જ લે છે"

"નથી લેતા"

"જુદી વાત છે કબૂલ કરાવો"

"હા, કબૂલ કરાવુ સામેના રસ્તા પરની હોટેલમા અમે ઘણી વાર જઈએ છીએ"

અમે અને મનમોહન પણ જાણતા હતા કે અમે જુઠ્ઠા હતા છતા, બીજે ઠેકાણે ગમે તે રિવાજ હોય પણ અહીં જે રિવાજ હોય તે પ્રમાણે અમારે પૈસા ચૂકવવા જોઈએ એમ જાણતા હોવા છતા કેવળ બદદાનતથી જ આ છોકરાને અમારી સાથે લીધો મને તો એ પસદ ન પડ્યુ પણ મનમોહન આજે જોયેલી ફિલ્મની અસરને કારણે કે ગમે તેમ પણ ફિરંગીને હેરાન કરવામા મજા જોતો હતો સન્મુખે પણ રસ્તામા કહ્યું, "જવા દેને, બિચારાને બે પૈસા માટે હેરાન શુ કરે છે?"

"કેમ ન કરુ?" મનમોહન બોલ્યો

જે હોટેલમા ખાતરી કરાવી આપવાની હતી ત્યા અમે ગયા પણ અમારી દલીલોને વ્યર્થ કરીને, અમારા કડક લૂગડા, ચશ્મા, સુંદર રીતે ઓળેલા વાળ, ગજવામાની ફાઉન્ટેન પેન અને કાડાની ઘડિયાળની જરા પણ શરમ રાખ્યા વિના ત્યાના મેનેજરે કહી દીધુ, "એક ગ્લાસે અમે બરફનો એક પૈસો લઈએ જ છીએ"

"હવે તો ત્રણ પૈસા આપશો ને?" અમે બહાર નીકળ્યા એટલે ફિરંગી બોલ્યો

મનમોહન એના વાક્યથી વધુ ગુસ્સે થઈ ગયો કારણ કે પોતાને એક બીજા ફિરંગીએ જુઠ્ઠો જાહેર કર્યો હતો તેની તેને ચોટ લાગી હતી

"ચાલ, દૂર ચાલ, આપીશ" મનમોહને જવાબ આપ્યો

થોડે ગયા, અંધારુ આવ્યુ, એટલે છોકરાને આગળ ચાલતા બીક લાગી એણે કહ્યુ "મને પૈસા આપી દો હવે હુ આગળ નહિ આવુ"

"પૈસા જોઈએ છે?" કહીને મનમોહને ફિરંગીને એક થપ્પડ જોરથી ખેંચી કાઢી અમે 'અરે, અરે,' કહેતા મનમોહનને પકડી લીધો

"ચાલ, ભાગ, નહિ તો બીજી ખાઈશ" મનમોહન ફિરંગીને ડરાવીને બોલ્યો.

ફિરંગી બિચારો મનમોહનનુ શરીર જોઈને એકદમ પાછો વળી ગયો

"આ તો જરાય ઠીક ન થયુ" સન્મુખે મનમોહનને કહ્યુ

"એ ઠીક ન થયુ? ત્યારે નાદીરશાહે દિલ્હીને બાળ્યુ તે ઠીક થયુ હતુ?" મનમોહને દાત ભીંસીને જવાબ આપ્યો

અમે ચૂપ થઈ ગયા ઘેર પહોચતા સુધીમા ફરીથી અમારામાનુ કોઈ કઈ ન બોલ્યુ

મોડી રાત્રે હુ પથારીમા પડ્યો પણ મને ચેન નહોતુ પડતુ એ છોકરો મારી સામેથી ખસતો નહોતો મનમોહનના હાથની થપ્પડ ખાઈને એ વિષાદભર્યા ગરીબ ચહેરે તે કહેતો હતો, "તમારા જેવા જેન્ટલમેનને આ શોભતુ નથી તમારે પૈસા નહોતા આપવા તો ના પાડવી હતી પણ મને માર્યો શા માટે? નાદીરશાહે દિલ્હી બાળ્યુ તેમા મારો શો દોષ? શહેરો બાળનારાઓ તો કે થોડા દુષ્ટો, એક દુષ્ટને ખાતર સારા માણસોએ માણસાઈને ભૂલી જવી? ગ્રીસના શાહ સિકંદરે અમારા પર્સિપોલિસ શહેરનો આમ જ નાશ કર્યો હતો, તમારા દિલ્હી કરતા તો પર્સિપોલિસની જાહોજલાલી કોઈ ઓર હતી—"

અને પછી મારી નજર સામે પર્સિપોલિસના ખંડિયેરો આવ્યા એના વચ્ચે ઊભેલો શાહ દારા (પહેલા)નો આજે અઢી હજાર વર્ષો પછી પણ અનુપમ લાગતો અનુપમ મહેલ દેખાયો ધીરે ધીરે મારી નજર સામે ભાગેલા મકાનો સજીવન થવા લાગ્યા. સુદર મકાનો, સુદર બગીચાઓ, સુદર બજારો, સુદર સ્ત્રી-પુરુષો—

અને એની વચ્ચે એક વિશાળ અને સુશોભિત સભામડપ દેખાયો એક ઊચા સિંહાસન ઉપર દારા પહેલાનો વશજ દારા ત્રીજો સ્પષ્ટ દેખાય ન દેખાય ત્યા તો કોઈ ભયકર લડાઈના દૃશ્યો નજર સામે

આવ્યાં ઓહ, દારા ભાગ્યો, ક્યાં, ક્યાં છે દારા? દારાનું તો એક નિર્જન બગડામાં બેસસ નામનો સત્રપ (ગવર્નર) ખૂન કરી ગયો હતો ત્યારે અહીં સિંહાસન ઉપર આ કોણ? સિંહાસન ઉપર તો હતો શાહ સિકંદર-મહાન એલેક્ઝાંડર! ઈસુના જન્મ પહેલાં ૩૩૫ વર્ષ ઉપરની એ વાત

સિકંદર વિજયોત્સવ માણી રહ્યો છે મિસરની પ્રખ્યાત અભિનેત્રી થાયસના નૃત્યનો અને તે સાથે તાલબદ્ધ વહેતી વાણીમાં ચાલતું શાહના દરબારી ટિમોથિયસનું કથાગાન સૌને ડોલાવે છે

ટિમોથિયસ કથા કહે છે “ઓ શાહે જહાં, એક દિવસ ઈરાનીઓ તારા દેશ મકદુનિયા પર ચડી આવ્યા, એમણે તારા વડવાઓનો અને તારા વતન ફરજંદોનો કચ્ચરઘાણ વાળ્યો, પછી ઈરાનીઓ અહીં ચાલ્યા આવ્યા, આજે તે ઈરાનીઓ પર જીત મેળવી છે”

વાત અહીં આવતા સૌ દરબારીઓ પોકાર કરી ઊઠ્યા, “આપણા સરદારે ઈરાનને જીત્યું છે”

અચાનક થાયસે પોતાનું નૃત્ય થંભાવી દીધું શિકારીના નૃત્યમાં જેવી ઝોક કરવી પડે તેવી એક વાઘિને કેળની જેવી બુરજને લગાવી કોમળ તર્જનીથી કંઈક ચીંધતી હોય તેવો અભિનય કરી એણે પોતાના કંઠમાંથી શબ્દોનો મધુપ્રવાહ વહેતો કીધો

“એ કલ્પના! ભવ્ય કલ્પના! ધારો કે આ નગરની ગગનચુંબી હવેલીઓ ઉપર એથી યે ઊંચી લાલ પીળી પતાકાઓ હોય તેવી અગ્નિ જ્વાળા ઊડતી હોય, કેવું લાગે એ દૃશ્ય! ભવ્ય! ભવ્ય! આવી હજાર મહેફિલો બરાબર એ એક મહેફિલ થાય! કેવી કલ્પના!”

શાહ એકદમ સિંહાસન પરથી નીચે ઊતરી આવ્યો. થાયસના જેવો જ અભિનય પણ ચહેરા પર વીરના ભાવોને લાવીને બોલ્યો “જલાવી દો પર્સિપોલિસને! થાયસની કલ્પના અધૂરી ન રહેવી જોઈએ”

તે પછી ભડભડ ભડકા દેખાયા જ્યારે કોલાહલ એવો કોલાહલ તો દિલ્હી બળ્યું ત્યારે પણ નહોતો થયો અને પછી એની વચ્ચેથી કોઈ કવિના સૂર ઊઠ્યા

‘Revenge! Revenge! Timotheus cries,
And the king seized a flambeau
with zeal to destroy,
Thais led him the way to light
him to his prey,
And like another Helen fired
another Troy.’

હેલને જેમ ટ્રોયનો નાશ કરાવ્યો હતો તેમ થાયસે પર્સિપોલિસનો નાશ કરાવ્યો.

પણ આનું વેર જોઈએ નિર્દોષ છે તેવા હજારો ગ્રીકો ઉપર ઈરાનીઓએ લેવું? ઈરાનીઓએ તો એમ જ કર્યું, એમણે ગ્રીકો ઉપર અનેક ચડાઈઓ કરી પણ તેનું પરિણામ તેમના પોતાના જ વિનાશમાં આવ્યું પરિણામે—

શી દશા છે ઈરાનની આજે?

ઈરાન દેશ એટલે આર્યન–આર્યોનો દેશ. કાયોમુર્સનું પ્રસ્થાપિત રાજ્ય, કાયોમુર્સે તો જંગલીઓને પોતાના સંસ્કાર આપવા પોતાની નજીક બોલાવ્યા હતા. કાયોમુર્સનો પુત્ર જંગલીઓની સામે ગયો ત્યારે તેની સાથે સિંહો અને વાઘો ચાલ્યા હતા અને જ્યારે એ વીર મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે પહાડો રડ્યા હતા અને જંગલીઓ પણ પીગળી ગયા હતા. ત્યારપછી કાયોમુર્સના પૌત્ર હોશંગે પ્રજામાં સદાય ચેતના જાગ્રત રહે તે માટે પરમગુરુ જરથોસ્તના બક્ષેલા એક અગ્નિના કણને જીવતો કરી અગ્નિપૂજા શરૂ કરી. જરથોસ્તના ધર્મનું આ પ્રથમ જનવ્યાપી આચરણ. ત્યારપછી શાહ જમશેદ આવ્યો. જમશેદ તો દેવતાઈ પુરુષ હતો. એણે પ્રજાને શાંતિના માર્ગો બતાવ્યા. પ્રજાને એણે લોઢું આપ્યું, ઊન રેશમ અને સૂતર આપ્યું, એના ઉપયોગનું જ્ઞાન આપ્યું. પછી એણે સમાજમાં ચાર વર્ણોની વ્યવસ્થા કરી: જ્ઞાન આપનાર બ્રાહ્મણો, સર્વેનું રક્ષણ કરનાર ક્ષત્રિયો અને દેશના ઉત્પન્નની સર્વ સ્થળે વહેંચણી કરી આપનાર વૈશ્ય. એ ત્રણે વર્ણો કરતા ચોથી વર્ણ પોષક દ્રવ્યના ઉત્પાદકનું સ્થાન બહુ મહત્વનું ગણ્યું

આ ચોથી વર્ણ તે નેસાઉદ્દી અથવા ખેડૂતની તે વર્ણ કોઈના હુકમને બાધ્ય ન ગણાય, તેના કામમા કોઈ દખલ ન કરે એવી ગોઠવણ જમશેદે કરી જમશેદનુ મોટામા મોટુ કાર્ય તો હતુ જગલીઓને ઉદ્યોગમા રોકી નિરુપદ્રવી બનાવવાનુ એણે એમને ઈંટો બનાવતા, વહાણો બાધતા અત્તરો કાઢતા અને માદાની સારવાર કરતા શીખવ્યુ વસતના સૂર્યગણિત ઉપરથી એણે નવા વર્ષનો દિવસ (જમશેદી નવરોજ) નક્કી કરી આપ્યો

એ પછી આવ્યો અમર રૂસ્તમ એ નાનો રાજા હતો આખા ઈરાનનો કોઈ શાહ નહોતો છતા એણે જે કામો કર્યા તેથી આખા ઈરાનનુ નામ ઉજ્જ્વલ બન્યુ કેટલાય રાજાઓ વચ્ચે સપ કરાવી આપી તેણે દેશની સ્વતત્રતાને મજબૂત બનાવી કેટલાય દુષ્ટોને એણે પોતાને જોખમે દડ આપ્યા કૈકાઉસ જેવા નાલાયક રાજાને સુધારી નાખી તેને પ્રજાનો સાચો સેવક બનાવી દીધો કૈકાઉસના પુત્ર સિયાવુસનુ તેજસ્વી ચારિત્ર્ય રૂસ્તમના ગુરુત્વને લીધે ઘડાયુ હતુ રૂસ્તમે પોતાના જ વીર પુત્ર સોરાબ સામે યુદ્ધ કર્યું, તેને માર્યો તે એક કમનસીબી હતી પણ એ તો બધુ ગેરસમજમા અને અણજાણ્યે બની ગયુ હતુ કૈકાઉસના વડીલ કૈકોબાદને રાજ્ય અપાવનાર રૂસ્તમ જ હતો એ કૈકોબાદ પર્સિપોલિસમા મૃત્યુ પામેલો ઈસ્વી સન પૂર્વે છસો વર્ષ પરની એ વાત હિંદ અને ઈરાન વચ્ચે ગાઢ સબધ સ્થાપનાર રૂસ્તમ હતો તેણે સોરાબ સાથેની લડાઈમા હિંદની તરવારો વાપરી હતી.

એ પછી આવ્યો કૈખુશરૂ કૈખુશરૂના સમયથી ઈરાનના પાયાદાર ઇતિહાસની શરૂઆત થાય છે ત્યાર પહેલાની હકીકતોનુ મૂળ દતકથાઓ જ છે, પણ દતકથામા ઇતિહાસનુ તત્ત્વ બહુ જોરદાર નથી હોતુ શુ ?

ઇતિહાસકથિત વ્યક્તિઓમા સૌથી વિશેષ પ્રભાવ પાડનારી વ્યક્તિઓ થઈ ગઈ તેમા સાઈરસ ઈસુના જન્મ પહેલા ૫૫૮ વર્ષ પર સિંહાસનારૂઢ થયેલ. સાઈરસે બાબિલોન જીત્યુ હતું સિતેર માઈલના ઘેરાવામા પડેલુ બાબિલોન પેઢીઓ સુધી બહારની, સત્તાથી ઘેરાઈ રહે તોપણ અદર રહેલી પ્રજા અકળાય નહિ તેટલી સમૃદ્ધિથી ભરપૂર હતુ શહેરની અદર જ ખેતરો અને ગૌચરો હતા યુફ્રેતિસ નદી પણ શહેરની વચ્ચેથી જ વહેતી હતી એટલે પાણીની મુશ્કેલી આવે તેમ નહોતુ પણ સાઈરસે અજબ યુક્તિ કરી બાદશાહ બેનસઝર તો અદર નિશ્ચિંત બેઠો હતો અને બહારથી સાઈરસે યુફ્રેતિસનુ વહેણ બદલાવી નાખ્યુ એકાએકના આ વ્યૂહથી બાબિલોનની પ્રજા ગભરાઈ બાબિલોન અને આખુ ઈરાક ઈરાનને તાબે પડ્યુ

પણ સાઈરસ કરતા ઈરાનના આસમાનમા દારા પહેલાનો તારો વધુ ચમકતો છે ઈરાનમા જ નહિ પણ જગતના મહાન સમ્રાટોની હારમા બેસે તેવો તે હતો એનુ મૃત્યુ ઈ સ પૂર્વે ૪૭૮ મા થયુ સુદર શહેર પર્સિપોલિસમા સુદર મહેલ બાધીને તે રહેતો હતો એ કાળમા એની રાજ્યવ્યવસ્થા નવીન અને સર્વોત્તમ હતી એણે દેશને પ્રાતોમા વહેંચી નાખ્યો અને દરેક પ્રાત ઉપર એક એક સત્રપ (ઈરાની શબ્દ ક્ષત્રપાવન)-ગવર્નર નીમ્યો ગવર્નરો પાસેથી એ રોજે રોજના સમાચારો મેળવતો ઉત્તરમા સિથિયા (રશિયા) પૂર્વમા સિંધુ અને પશ્ચિમે મિસર અને એબિસીનિયા સુધી એનો રાજવિસ્તાર હતો

દારા પછી તરત આવતી ક્ષરક્ષસ (ઈરાની ભાષામા ક્ષયર્ષ)ની કથા કરુણ છે ગ્રીક અને સ્પાર્ટનોની સામે એ થર્મોપિલિનું યુદ્ધ લડ્યો તેમા ઈરાનની જબરી ખુવારી થઈ એ વર્ણવવા આ લીટીઓ બસ છે

And ships by thousands all were his
He counted them at break of day
And when at the sun-set ? Where
were they ? '

ઈરાનની એવી જ ખુવારી થઈ હતી સિંકદર સામેના યુદ્ધમા. એ યુદ્ધ ઈ સ. પૂર્વે ૩૫૧ મા થયુ હતુ એમા બન્ને પક્ષના મળી ચાર લાખ માણસો મરાયા હતા ! તરત જ આવી હતી ઈ સ પૂર્વે

૩૩૫ની વાત કે જેમા સિકંદરને હાથે ઈરાને ખુવારી વહોરી ઉપરાઉપર કેટલા કારી ઘા!

ઈરાની હૃદય ભર્યું છે, ભોળુ છે, ઉદાર છે પણ તેને સંજોગોના બળની પરખ નથી કેટલીક વાર તે પોતાના નાયક ઉપર ગુસ્સે થાય છે ત્યારે તેઓ એવું કામ કરી બેસે છે કે જેના પરિણામની એમને કલ્પના નથી હોતી, અને પછી તેઓ પસ્તાય છે શાહ જમશેદ જેવા પુરુષની જિંદગીની પાછલી કારકિર્દી ગમે તેવી હોય તોપણ પ્રજાએ ઝોહાક જેવા પરદેશીને હાથે એનો વિનાશ નહોતો કરાવવો દારા ત્રીજો નહોતો ગમતો તો તેને બદલે કોઈ બીજા દેશીને ગાદી પર બેસાડી દેવો હતો પણ સિકંદરને આવવા નહોતો લલચાવવો

પણ છતાય ઈરાનીઓનુ બળ ઓછુ નહોતુ સિકંદર જીત્યો હતો છતા તેને લાગ્યુ કે એક વખતની જીતથી ઈરાનીઓ સદાય જિતાયેલા નહિ રહે, એટલે ઈરાનીઓને રાજી કરવા તેણે, ગ્રીકો જેને બહુ વખોડતા તે ઈરાનની બહુપત્નીત્વની પ્રથાને પાળવા માંડી રોમનોને ઈરાકથી જ સદાય અટકાવી રાખી પૂર્વમા વધવા ન દેનારુ બળ ઈરાનીઓનુ જ હતું

પણ સિકંદરને હાથે પડેનુ ઈરાન અરદેશર–આર્તક્ષર્ષ (આર્ટાક્ષરક્ષસ) પહેલાને હાથે ફરી થોડા જ પ્રયત્ને બેઠુ થઈ ગયુ અરદેશરની પહેના પાર્થિયનો આવી ગયા હતા, તેમણે પણ ઈરાનની ઇજ્જતમા વધારો જ કર્યો હતો પાર્થિયનો પાત્રીસ હજારની વસ્તીની એક નાનકડી જ પ્રજા હતી અધાધૂંધીનો લાભ લઈ તેઓ ઈરાન જેવા મોટા દેશના અધિપતિ થઈ શક્યા અને ઈરાનના ધર્મ અને સંસ્કૃતિ સ્વીકારીને સ્થિર થઈ શક્યા પાર્થિયન રાજા વોલાજીસ પહેલાએ તો જરથોસ્તની આજ્ઞાઓને ઝેંદ ભાષામા લખાણબદ્ધ કરાવી લઈને જરથોસ્તી ધર્મની અમૂલ્ય સેવા બજાવી પણ સમય જતા પાર્થિયનો મૂર્તિપૂજક બન્યા એટલે ઈરાનનુ મરી ગયેલુ સ્વત્વ જાગી ઊઠ્યુ અને પાર્થિયનો સત્તા પરથી નીચે ફેંકાઈ ગયા

અરદેશર પ્રજા સાથે સમન્વ રહી ચાલનારો હતા સંસ્કૃતની એક શાખા એવી ઝેંદ ભાષામા જરથોસ્તના ઉપદેશો સચવાઈ રહી તે વિદ્વાનોનો ઇજારો બની ગયા હતા, અરદેશરે લોકભાષા પહેલવીમા તેનો અનુવાદ કરાવરાવ્યો

'શક્તિ સૈન્યથી આવશે, સૈન્ય ધનથી આવશે, ધન ખેડૂતો ઉપજાવશે, પણ જો ન્યાય નહિ હોય તો ખેડૂતો નહિ હોય અને તો કંઈ નહિ હોય' × × × 'રાજાની ફરજ દેશ અને ધર્મની રક્ષા છે, રાજા નિરભિમાની, સ્થિરબુદ્ધિ અને પવિત્ર હોવો જોઇએ બેટા, તારુ રાજ્ય એવુ હોવુ જોઈએ કે ઈશ્વરે જેમને તારા પિતૃત્વ નીચે મૂક્યા છે તેઓ તને તારા કાર્યથી આશીર્વાદ આપે'

ઈ સ પૂર્વે ૨૪૦મા મૃત્યુને ખોળે સૂતા સૂતા અરદેશરે પોતાના પુત્રને આ શબ્દો કહ્યા હતા આવા રાજાની પ્રજા નિર્માલ્ય કેમ રહી શકે? ઈરાની પ્રજાએ ફરી જગતમા પોતાની નામના પ્રસરાવી, અને એમાથી જ સાપોર જેવો શૂર અને ખૂશરૂ જેવો ન્યાયપ્રિય અને રાજવ્યવસ્થામા કાબેલ એવા રાજાઓ પેદા થયા

દારા પહેલાના કાળને એક હજાર વર્ષ વીતી ગયા હતા એ દરમિયાન દારાની સ્થાપિત રાજવ્યવસ્થામા અનેક સડાઓ પેસી ગયા હતા તે સડાઓ છેક ઈસ્વીસનની છઠ્ઠી સદીમા ખૂશરૂએ નાબૂદ કર્યા એણે સત્રપોની વિશાળ સંખ્યાને ઘટાડી ચારની સંખ્યા કરી નાખી પણ સત્રપો નીચે નાના અને તેથી નાના એવા જિલ્લા અને તાલુકાઓના પેટા વિભાગોની રચના કરી અમલદારોનુ કાર્ય જોવા જાસૂસોની ગોઠવણ કરી અને પોતે પણ તે જોવા માટે રખડતો રહેતો કોઈ પણ ફરિયાદને ઉપર ઉપરથી સાભળીને તેનો નિર્ણય ન આપી દેતા તે પર તપાસ સમિતિ બેસાડતો એ તપાસસમિતિ ઉપર પોતે તપાસ રાખતો અને પછી ગુનો સાબિત થયે આકરી સજા કરતો એક વખત ખોટી રીતે કર ઉઘરાવનાર એક સામટા એંસી અમલદારોની એણે કતલ કરાવી નાખી હતી!

ખૂશરૂની ધાક જ એવી હતી કે કોઈ સત્તા એની સામે યુદ્ધ કરવાનુ મન ન કરતી એને લડાઈઓ થોડી કરવી પડી હતી રોમનો સામેની એક લડાઈમા એણે કોકેશિયામાથી નીકળતા પેટ્રોલિયમ અને નખતેલ

(Npatha)નો ઉપયોગ કર્યો હતો. મજિપ્ત અને એબિસીનિયામાં એની સત્તા ચાલતી, આવાં કારણે તે અજીત–પરવીઝ કહેવાતો. કળા અને સાહિત્યને પણ ખૂશરૂ પરવીઝે ખૂબ વિકસાવ્યાં હતાં. એના શાસન નીચે પ્રજામાં ઘણી શાંતિ અને આબાદી હતી. એના પશુખાનામાં એક હજાર હાથી, દસ હજાર ઊંટ અને પચાસ હજાર ઘોડાં હતાં. ઈરાનમાં બહુપત્નીત્વ તો સામાન્ય હતું જ, પરવીઝના જનાનખાનામાં ત્રણ હજાર રખાતો હતી અને બાર હજાર લોંડીઓ હતી!

સર્વ ધર્મ પ્રત્યે ખૂશરૂનો સમભાવ હતો. પણ એના આ ગુણને ધર્મઝનૂની પ્રજા સહી ન શકી. ખૂશરૂએ પોતાની ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળતી રાણીથી જન્મેલ પણ સદાચારી અને લાયક પુત્રને પોતાની પાછળ ગાદીવારસ ઠરાવ્યો તે કારણે લોકોએ એને ગાદી પરથી નીચે ઢસરડી કાઢ્યો. સામાન્ય દરવાનો પણ એના ઉપર થૂંકતા ગયા અને એનું ભૂંડે હાલે મોત નિપજાવ્યું!

ઈરાની પ્રજા હૃદયથી બધી રીતે આર્ય છે, અન્યાય અને અસત્યને એ સાંખી શકતી નથી, એના દિલમાં કપટ ટકતું નથી, ક્યારેક કપટ રમી જવાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લે છે પણ એની ધર્મઘેલાજાનો અવગુણ આ બધા જ ગુણો વચ્ચે એટલો તો જોરદાર છે કે તેણે સમસ્ત ઈરાનનું નિકંદન કાઢી નાંખ્યું. બહુપત્નીત્વની પ્રથા હોવા છતાં ઈરાનના ઈતિહાસમાં એક પણ મહત્ત્વનો એવો બનાવ નોંધાયો નથી કે કોઈ રૂપવતીને બલાત્કારે હરી લાવવા કાજે નાનું સરખું પણ કાંઈ ઊંઝુ થયું હોય. કૈકાઉસનો દાખલો એક જ છે, પણ તેમાંય રાજકુમારી સૌબેદાની કૈકાઉસ સાથે પરણવાની ઈચ્છા હતી, અને તેમાં સૌબેદા જ પોતાના પિતા સામે લડી હતી. પણ એ બનાવ તો તદ્દન નાનો છે. ઈરાનની ગાદી પર બે એનો રાજકર્ત્રી તરીકે આવી ગઈ તેની પણ ઈરાનીઓએ પૂરી અદબ સાચવી હતી. ઈરાનની નાઝનીઓની વાર્તા બહુ સાંભળીએ છીએ, એના પ્રેમકિસ્સાઓ અદ્ભુત છે એ બધું સાચું હશે, પરંતુ ઈરાનીઓએ તેને જીવનની અનેક બાજીઓમાંની એક બાજુ તરીકે જ ગણી છે, એને સર્વોપરી વૈશિષ્ટ્ય નથી આપ્યું. એ ખાતર જીવનના બીજા ધર્મોને તેઓ ભૂલ્યા નથી. ઈરાની પ્રજામાં દોષ એક જ દેખાયો છે અને તે છે નવા વિચારને વિચાર પર પગ ન લેવાની ટેવ. એ કારણે ખ્રિસ્તી ધર્મ જોડે એમને ઘણી અથડામણો થઈ છે. મની નામના એક મંતે છેક ચીન અને હિંદમાં જોખમી પ્રવાસો કરી ત્યાંની કળા શીખી ઈરાનમાં ફેલાવી પણ સાથે સાથે તે પોતાના મનીચીવાદનો કે જે વાદ જરથોસ્તી બૌદ્ધ, વૈદિક અને ખ્રિસ્તી ધર્મોના સાર રૂપ ધર્મ હતો તેનો, પ્રચાર કરતો તે કારણે લોકોએ એને મારી નાખ્યો. મનીચીવાદ પછી મઝદક નામના એક મોબેદે સામ્યવાદના એક પ્રકાર જેવો વાદ પ્રબોધવા માંડ્યો તે વખતે કોબાદ નામનો શાહ ગાદી પર હતો. તેને એ ધર્મ રુચ્યો. એણે એ સ્વીકાર્યો અને લોકોમાં ફેલાવવા લાગ્યો. પણ લોકોને તે ન રુચ્યો અને કોબાદને તેમણે કેદ પકડ્યો. મઝદક તો નાસી ગયો. પછી જ્યારે ફરીને કોબાદ રાજતંત્ર હાથ કરી શક્યો ત્યારે તેણે મઝદક ધર્મનું નામ લેવું પણ છોડી દીધું. એ જ રીતે સૂર્યપૂજાને મુખ્ય પદ આપનારો મિત્રસ પંથ નીકળ્યો હતો, તેને પણ લોકોએ એવો ધુતકારી કાઢ્યો હતો. આ જ કારણે જગતના કોઈ પણ ધર્મ કરતાં જરથોસ્તી ધર્મમાં ઓછામાં ઓછા ફાંટા છે. પણ છેવટે સાતમી સદીમાં ઈસ્લામનો પવન આવ્યો એની સામે ટકવા પ્રજાએ અનેક ધમપછાડા માર્યા, કેટલાક તો તેનાથી બચવા હિંદ આવ્યા. હિંદને પોતાનો દેશ અને હિંદના વેશને પોતાનો વેશ બનાવીને રહ્યા, પણ ધર્મને ન છોડ્યો. એવા એ લોક તે આજના પારસીઓ. પણ જેઓ ઈરાનમાં રહ્યા તેમનું ઈસ્લામ સામે કશું ન ચાલ્યું, કારણ કે ઈસ્લામ આવ્યો તે પહેલાં ખૂશરૂ જેવા બાદશાહને મારી નાખીને તેમણે કુસંપ અને ગેરવ્યવસ્થાને નોતરી દીધાં હતાં.

ત્યાર પછી પણ ઘણાં વર્ષો સુધી ઈરાને પોતાનું ગૌરવ જાળવી રાખ્યું. તેણે ધર્મ બદલ્યો પણ સંસ્કૃતિ નહોતી બદલી. અને એ જૂની આર્યસંસ્કૃતિના બળમાંથી જ ફિરદૌશી જેવો કવિ થયો કે જેણે મહંમદ ગીઝનીના દરબારમાં ઈરાનનો ઈતિહાસ ગાયો. હૃદયને તાર તાર કરી દેનાર ગીતોના રચનાર કવિ હાફિઝ અને કવિ નિઝામી થયા. તત્ત્વજ્ઞાની કવિ ઉમર ખય્યામે જગત સામે એક નવી દૃષ્ટિ રજૂ કરી ઝુલેકા અને યુસુફનો પ્રેમ ગાનાર જામી અને પ્રખ્યાત ચિકિત્સક અવિસેના આ અધોધ્ધીમાં જ થયો, અને છેવટે થયો હિંદને ધ્રુજાવનારો નાદીરશાહ.

કેવું છે ભવ્ય આ ઈરાનનું ચિત્ર!
પણ આજ?

જુવાનોની મદદથી શાહ અહમદશાહને ગાદી પરથી ઉઠાવી એક સામાન્ય સિપાહીમાંથી સરદારને હોદ્દે ચઢેલા રિઝાએ ૧૯૨૧માં જ્યારે પ્રધાનપદ લીધું ત્યારે આશા તો હતી કે ઈરાનમાં નવા લોહીનો સંચાર થાય છે. ૧૯૨૬માં જ્યારે રિઝાએ સમસ્ત ઈરાન લીધું અને રિઝાશાહ પહેલવી એવું નામ ધારણ કર્યું ત્યારે તો આશા એથી પણ વધી. સ્ત્રીઓના પરદાઓના ફરજિયાતપણાને નાબૂદ કર્યો અને મુલ્લાઓના ધતિંગોને ફટકારવા માંડ્યા ત્યારે રિઝા બહુ મહાન લાગતો હતો. પણ જોઈએ છીએ કે રિઝાને સત્તા પર આવ્યે બાર તેર વર્ષ થઈ ગયાં છતાં પાટનગર તેહરાન શહેરમાં પ્રજાના શરીરસ્વાસ્થ્યના પ્રથમ સોપાન રૂપ ગટરો અને ગલ્લીમાં બધે ખાળખાના પણ નથી આવ્યા ત્યારે નિરાશ થઈ જવાય છે. ન્યૂ ઓફિસર્સ ક્લબ પાછળ રિઝાએ બાર લાખ ડોલર ખર્ચી નાખ્યા કે જે રકમ તહેરાનમાં ગટરો નાખવાને બસ હતી. ઈરાનના જે ભાગના ધણી ગયા તે તો બહુ દુઃખદાયક છે. પેટ્રોલિયમના કૂવાઓની જંગી પેદાશ આપનારો દક્ષિણ ઈરાનનો ભાગ અંગ્રેજોના રક્ષણમાં જઈ પડ્યો. કાસ્પિયન અને એરલ સમુદ્રનો રસાળ પ્રદેશ કરારોના જાળામાં અટવાયો. બાકી રહ્યો પર્શિયા* નો સૂકો પ્રદેશ કે જ્યાં ધૂળના જ ફુવારા ને ટોળા ઉડે છે અને પાણી વિના ઈરાનના ગભરુ બાળકો ચીસો પાડે છે.

એ ચીસો ખરેખર કરુણ હતી. એ ચીસોએ મને તમામ જગતને ભૂલવી નાખ્યું અને મારી સામે ઈરાનની મૂર્તિઓ જુદે જુદે સ્વરૂપે પ્રગટવા માંડી. એક મૂર્તિ દેખાઈ ને એ મારી સામે ખડી થઈ. મોહન જો ડેરોના નગરના અવશેષોના સંગ્રહસ્થાનમાં એક મૂર્તિ મેં જોઈ હતી તેના જેવી જ હતી. તેના મૂર્તિ-ચહેરા પર એક પણ ક્લેશયુક્ત ભાવની રેખા નહોતી. ચહેરો ગોળ હતો પણ હડપચી આગળથી ખૂબ પહોળો અને દાઢી સાવ ટૂંકી અને ગોળ શાન ઉપમેયા, વાળ પાછળથી ગરદનને અર્ધે સુધી પહોંચેલા અને ગૂંથી લીધેલ. સંપૂર્ણ પ્રાચીન આર્યની મૂર્તિ હતી. ક્ષણ પહેલાં એની પાછળ વિશાળ ભૂમિપટ હતો. તેમાં નદીઓ નહોતી. વહાણો ચાલી શકે તેવી એક કારુન નદી હતી, પણ એમાંથી નહેરો નીકળેલી હતી અને તેથી પોષાઈને મેદાનમાં ઊભરા થતા હતા અને આખો દેશ એક વિશાળ બગીચો બની જતો હતો. બગીચાઓમાં ગુલાબો થતાં અને ગુલાબોના ખુશબુદાર અત્તરો બનતાં. ઊંચે હિમાવૃત અને આગગામ પહાડ આસમાનમાં ચાર ચાર માઈલ સુધી ઊંચા ચઢતા હતા. તેના ઉપર ઢોળાવ પર ઘેટાં બકરાં ચરતાં હતાં. તેના ઊનના કપડાં અને ગાલીચા થતા હતા. પણ બીજી જ ક્ષણે એ બધું અદૃશ્ય થયું. બીજી મૂર્તિ દેખાઈ સાવ તેજહીન અને જર્જરિત રેખાઓ વાળી. તેની પાછળનો ભૂમિપટ તદ્દન સાંકડો હતો, દરિયો દૂર ગયો હતો. વેપારના મથકો વેગળાં બન્યાં હતાં, ઉદ્યોગ ન હતો, વેપાર ન હતો. રહી હતી કેવળ લૂંટફાટ.

કોણે ફેરવી નાખ્યું આ બધું એક ક્ષણમાં? એક અસ્પષ્ટ અવાજ આવ્યો—અંગ્રેજી રાજનીતિએ.

એક બીજી સ્ત્રીમૂર્તિ આવી સાવ ભોળી અને પીંખાઈ ગયેલી આજના ઈરાનની આ મૂર્તિ. એની છાયામાં કેટલીક વ્યક્તિઓ રડતી હતી. તે હતી ઈરાનના સર્જકોની મૂર્તિઓ.

જમશેદ, રુસ્તમ, દારા અને ખુરશેદનું ઈરાન અંગ્રેજ કાવાદાવામાં પીંખાઈ જાય છે!

મને લાગ્યું કે મારી સામેની ઈરાનની મૂર્તિઓ રડી રહી છે. મારાથી ન રહેવાયું. રડી પડું તે પહેલાં તો હું ઊઠ્યો. સવાર પડવા આવ્યું હતું. શેરીમાં બહાર આવ્યો. મને લાગ્યું મારે પેલા ઈરાનીના પૈસા પાછા આપી જ આવવા જોઈએ. *

* ઈરાન આખા દેશનું નામ છે. પર્શિયા એક પ્રાંતનું નામ છે. પર્શિયા એટલે પાર્સ જાતિના લોકોનો પ્રદેશ.

* આ રેખાચિત્ર નીચેનાં પુસ્તકો અને લેખકો મુસાફરો અને સફરીઓ ઉપર આધાર રાખે છે.

Ancient Persia and Iranian Civilization by Clement Huart

Persia by S. J. W. Benjamin

Recent Happenings in Persia by J. M. Balfour

Robinson

હિંદની ધરતી ઉપર હજારો માઈલોમાં પથરાયેલા રેલવેના પાટાઓનો ઇતિહાસ અને ઉદ્દેશ તમે જાણો છો?

હિંદની રેલવેઓ

એ હિંદી પ્રજાનાં સુખ અને સગવડ માટે છે કે કંગાળ ભારતવર્ષના દેહ ઉપરનો એક ભરડો છે?

શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ

૧. રેલવેની શરૂઆત

બ્રિટિશ પ્રજાએ હિંદમાં વેપારને માટે પ્રવેશ કર્યો, હિંદના રાજાઓનાં પરસ્પરનાં કુસંપ અને ઈર્ષા જોયાં. વેપારી પ્રજાને હિંદની જમીનનો મોહ લાગ્યો. રાજાઓને પરસ્પર લડાવીને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ બે બિલાડીઓના રોટલાને ખાવાનું સહેલું કામ શરૂ કરી દીધું. સને ૧૭૭૦માં સ્ટીમ એન્જિનની શોધ પછી તેનો ઉપયોગ થયો, એનો વિકાસ થઈ વિલાયતમાં રેલવે બાંધવાની શરૂઆત થઈ. સૈન્ય અને વેપારની સગવડ માટે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ રેલવે બાંધવાનો નિશ્ચય કર્યો. સને ૧૮૪૫માં નીચે મુજબ ત્રણ રેલવેઓ બાંધવાની યોજનાઓ પસાર થઈ.

૨. રેલવેનો વિકાસ

લોર્ડ ડેલ્હાઉઝી હિંદનો ગવર્નર નિમાયો. એ ખૂબ મહત્ત્વાકાંક્ષી પુરુષ હતો. એણે પંજાબ, બર્મા અને બીજાં ઘણાં દેશી રાજ્યોને ખાલસા કરી બ્રિટિશ હિંદમાં જોડી દીધાં. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વિકાસ માટે એને રેલવેની ઘણી જરૂર જણાઈ. એટલે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ડાયરેક્ટરોને એણે રેલવેનો વિકાસ કરવા બહુ જ દબાણ કર્યું. સને ૧૮૫૭ના બળવાના સમયમાં સૈન્યની વારફેર કરવામાં રેલવેની સગવડ વગર મોટી મુશ્કેલીઓ ભોગવવી પડી. આ સિવાય અંગ્રેજો હિંદનાં શહેરો વચ્ચે અંગ્રેજી પદાર્થોના વાણિજ્યને વધારવા ઇચ્છતા હતા. આથી રેલવેઓ વધારવાની નીતિ ગ્રહણ કરવામાં આવી. સને ૧૮૫૯માં (બળવા પછીનાં બે વર્ષોમાં) ૫૦૦૦ માઇલ રેલવે વધારવાનો નિર્ણય થયો.

૩. રેલવે-કંપનીઓ ખાનગી સાહસને સોંપાય છે

અંગ્રેજોની નીતિ પોતાના દેશની મૂડીને સારા વ્યાજે પરદેશોમાં રોકવાની હતી. આથી મોટા લાભો થતા હતા. મૂડીનું વ્યાજ મળતું, અંગ્રેજ અધિકારીઓને મોટા પગારની નોકરી મળતી. રેલવેની તૈયારીમાં જોઈતાં કરોડો રૂપિયાનાં યંત્રો અને સાધનો અંગ્રેજી કારખાના પાસેથી ખરીદાતાં હતાં. રેલવેનો વિકાસ લેંકેશાયરના કાપડને ચારે તરફ પહોંચતું કરતું હતું. આ રીતે રેલવેના વિકાસથી અંગ્રેજોને અનેક ફાયદા થતા હતા. સને ૧૮૫૯માં વિલાયતમાં જુદી જુદી કંપનીઓ ઊભી કરી પાંચ હજાર માઇલની રેલવે બાંધવા માટે કોન્ટ્રાક્ટો થયા. આઠ કંપનીઓને રેલવે બાંધવા માટે મંજૂરી મળી. હિંદની રેલવેઓની આ રીતે સ્થાપના થઈ.

૪. કોન્ટ્રાક્ટની શરતો

રેલવેની ખાનગી કંપનીએ પોતાની મૂડી રોકી આ રેલવે બાંધવાની હતી. તે માટેની શરતો ઘણી ઉદાર હતી અને અંગ્રેજોને ખાસ ખટાવે તેવી હતી. તે નીચે પ્રમાણે:—

૧. રેલવે માટેની જમીન સરકાર મફત પૂરી પાડે.

૨. પાંચ ટકા કમાણીની હિંદી સરકાર બાહેધરી આપે.

૩. પાંચ ટકાથી વ્યાજ ઓછું મળે તો ભાગીદારોને હિંદી સરકાર તેટલું નુકસાન પૂરું કરી આપે. નફો થાય તો કંપની અને હિંદી સરકાર પાંચ ટકાનાં નાણાં બાદ કરી અરધોઅરધ વહેંચી લે.

૪. વિલાયતમાં કંપનીના ભાગીદારોને વ્યાજ પૌંડમાં આપવું, તે માટે ૨૨ પેન્સનો રૂપિયો ઠરાવવામાં આવ્યો. એ સમયે સોળ પેન્સનો રૂપિયો હતો. એટલે અંગ્રેજ ભાગીદારોને હૂંડિયામણમાં મોટો લાભ અપાયો.

૫. પચીસ વરસના ગાળા પછી રેલવેઓને હિંદી સરકાર કંપનીઓ પાસેથી વેચાતી લઈ શકે તે માટેની શરતો ભાગીદારો માટે ઉદાર હતી.

૬ રેલવે બાંધવા અને ચલાવવાનો ખર્ચો થાય તે ઉપર હિંદી સરકારની પૂરતી દેખરેખ રહે

૫ હિંદમાં કંપની-રેલવેનો જંગી ખર્ચો

અંગ્રેજો હિંદમાં કમાઈ કરવા આવ્યા હતા એમણે રેલવે બાંધવામાં હાથ છૂટો રાખ્યો. કારખાનાવાળા રેલવે-અધિકારીઓ, એન્જિનીઅરો સૌને મોટો લાભ મળવા લાગ્યો. સૌ લાગતાવળગતાને 'ઘી કેળાં' થયાં કારણ કે બધો ખર્ચ હિંદી કર ભરનારાઓને માથે હતો એટલે મોસાળે વિવાહ અને મા પીરસનાર જેવી સ્થિતિ પેદા થઈ. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે સને ૧૮૬૯ સુધીમાં ખર્ચો વધી પડ્યો. બાધ ૧૬૬૬ લાખ રૂપિયા જેટલી મોટી થઈ પડી. આવા મોટા ખર્ચથી હિંદી સરકાર પણ ચોંકી ઊઠી. એણે પોતાની મૂડીથી રેલવે બાંધવાનો વિચાર કર્યો.

૬ હિંદી સરકાર મૂડી પૂરી પાડે છે.

હિંદી સરકારે ઉપરી અંગ્રેજ સરકારની સમ્મતિ મેળવી રેલવે બાંધવા માટે નાણાં મેળવ્યાં. પણ તે નાણાંનો સદુપયોગ થયો નહિ. મીટરગેજ એટલે મધ્યમ પહોળાઈની રેલવેઓ બાંધવા માટે હિંદી સરકારે શરૂઆત કરી. પરંતુ મૂડીનો મોટો ભાગ સિંધ-પંજાબની રેલવેને મધ્યમ પહોળાઈમાંથી ફેરવીને સ્ટેન્ડર્ડ ગેજ એટલે સાડા પાંચ ફીટની પહોળાઈમાં ફેરવી નાખવામાં વપરાઈ ગયો. એટલે હિંદી સરકારને ફરી લંડનની બજારમાં રેલવે બાંધવા માટે કંપનીઓને શરણે જવું પડ્યું. આથી ઇન્ડિયન મીડલેન્ડ (જી. આઈ. પી. રેલવે ૧૮૮૨-૮૫) બંગાળ નાગપુર રેલવે (સને ૧૮૮૩-૮૭) સધર્ન મરાઠા રેલવે (૧૮૮૨), અને આસામ બંગાળ રેલવે (૧૮૯૧)ની સ્થાપના થઈ. આ સર્વે રેલવેઓની ખાનગી કંપનીને હિંદી સરકારે પાંચ ટકા વ્યાજની બાંહેધરી આપી સ્થાપના કરાવી હતી.

૭ હિંદી રેલવેનો વિકાસ

આ સમયે હિંદના દેશી રાજ્યોને પોતાની હદમાં રેલવેઓ બાંધવા માટે આમંત્રણ અપાયું. વેપાર અને હિંદના બચાવની નજરે આ પગલું અગત્યનું હતું. નિઝામ સરકારે પોતાના રાજ્યમાં ૩૩૦ માઈલની રેલો બાંધવાને માટે કંપનીને ગેરંટી આપી. એ રીતે સૌથી પ્રથમ દેશી રાજ્યોમાં એ રેલવે બંધાઈ અને ૧૮૭૦ સુધીના દસકામાં ૪૨૫૫ માઈલની રેલવે બંધાઈ હતી તે પછીના દસકામાં ૪૨૩૯ માઈલની રેલવે બાંધવામાં આવી. આ રીતે કુલ ૧૮૪૮ માઈલોની રેલવે હિંદમાં બંધાઈ. તે પછી રશિયાના ભયના હાઉને લીધે કવેટા ચમન અને બીજી સરહદી રેલવેઓ બાંધવામાં આવી. આ પાર્વતીય રેલવેઓમાં ભારે મોટો ખર્ચ થઈ પડ્યો. બોગદા બાંધવાનો ખર્ચો અત્યંત ભારે લાગ્યો. હિંદના રેલવે-ઇતિહાસમાં આ ખર્ચો મોટા પ્રમાણમાં થયો છે.

રેલવે-કંપનીઓ સાથે જુદી જુદી ગરતો

૧૨ પેન્સમાં કંપનીઓને વ્યાજ આપવાનું હિંદી સરકારને આકરું લાગ્યું એટલે અમુક નફામાંથી રિબેટ આપવાની પદ્ધતિ દાખલ કરી. વળી પાછી પાંચ ટકાને બદલે સાડાત્રણ ટકા વ્યાજની બાંહેધરી આપવાની નીતિનો આશ્રય લેવાયો. કંપનીઓના શેરોની કિંમત ઘણી વધી ગઈ એટલે એક વર્ષ કમિટીએ ઠરાવ્યું કે હિંદી સરકારે નાની નાની રેલવે-કંપનીઓને એકત્ર કરી લેવાની યોજનાને ઉત્તેજન આપવું, અને જ્યાં સુધી રાજ્ય મૂડી પોતે એકત્ર કરી શકવાની હાલતમાં હોય ત્યાં સુધી ખાનગી સાહસોને ઉત્તેજન આપવું નહિ. આ પછી હિંદી સરકારે શાખા રેલવે અને બીજી રેલવેઓ માટેની મૂડી પોતે પૂરી પાડવાની ગોઠવણ કરી છે તેમ લોકલ બોર્ડો અને બીજી સંસ્થાઓને રેલવે બાંધવા નાણાં પૂરાં પાડ્યાં છે. પચીસ વર્ષની મુદત પૂરી થયે મોટી રેલવે કંપનીઓ સાથેના કરારો વધારે નરમ ભાવે થઈ શક્યા છે.

૮ રેલવેઓ સરકારને નફો કરી આપે છે

સને ૧૯૦૦ પહેલાં રેલવેઓમાંથી હિંદી સરકારને નફો મળતો નહોતો, પરંતુ ઘણી વખતે મોટી ખોટ દેવી પડતી હતી. પરંતુ પંજાબમાં મોટી પાણીની નહેરો બંધાઈ અને ત્યાં ઘઉં-અનાજનો મોટો પાક થવા માંડ્યો, આથી વેપાર વધ્યો. મુસાફરોની સંખ્યા પણ

વધી. ફળદ્રુપ પ્રદેશોમાં રેલવેઓની શાખાઓ બાંધવામાં આવી. સને ૧૯૦૦થી હિંદી સરકારને રેલવે-વહીવટમાં નફો મળવા લાગ્યો. સને ૧૯૦૪–૦૮માં દર વર્ષે અઢીથી ત્રણ કરોડ રૂપિયા નફાના મળવા લાગ્યા. સને ૧૯૦૮–૦૯માં દુકાળ અને અમેરિકાના નાણાબજારની તકલીફોને લીધે બે કરોડ રૂપિયાનું નુકસાન થયું. ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં ફરી નફો મળવાનું ચાલુ રહ્યું. દુકાળનાં વર્ષોમાં નફો ઘટી જતો. સુકાળમાં રેલવેઓને સારો નફો મળતો હતો. સને ૧૯૧૯–૨૦માં એ નફો વધીને એક કરોડ પાઉંડ ઉપર થયો. બીજે વર્ષે ૩૮ લાખ પાઉંડ થયો.

૯. રેલ્વે-દૂઝતી ગાયો

રેલવેની પેદાશ વધી ગઈ. કારણ કે કપાસ, શણ, ઘઉં, ચણા, બાજરી, સરસી, ભોંયશીંગ વગેરે અનેક પાકો અત્યંત હિંદમાં થવા લાગ્યા. પરદેશો ખાતે નિકાસ વધી ગઈ. આ બધો માલ લાવવામાં રેલવેઓને સારી કમાણી થતી હતી. સને ૧૯૨૩–૨૪માં કુલ નફો ૪૬૩૭ હજાર પાઉંડનો થયો. ત્યારપછી રેલવેની પેદાશમાં અમુક રકમ રિઝર્વફંડમાં અને અમુક રકમ હિંદી સરકારની તિજોરીમાં અપાવા માંડી. આ વરસોમાં રેલવેની પેદાશ નીચેના કોઠામાં આપી છે એ પ્રમાણે હતી.

વરસ	સરકારી ખજાનામાં પૌંડ	રેલવે રીઝર્વફંડમાં પૌંડ	કુલ નફો પૌંડ
૧૯૨૪-૨૫	૪૯૪૧૩૮૭	૪૬૩૫૯૮૫	૯૫૭૭૩૭૨
૧૯૨૫-૨૬	૪૧૩૫૬૪૪	૨૮૫૪૯૩૮	૬૯૯૦૫૮૦
૧૯૨૬-૨૭	૪૪૮૬૦૪૫	૧૧૦૮૪૩૩	૫૫૯૪૪૭૮
૧૯૨૭-૨૮	૪૭૦૭૨૩૯	૩૪૬૦૦૦૦	૮૧૬૭૨૩૯
૧૯૨૮-૨૯	૩૯૩૩૮૩૪	૧૯૩૭૮૯૫	૫૮૭૧૭૨૯
૧૯૨૯-૩૦	૪૫૮૮૯૫૦	૧૫૬૧૬૫૦	૩૬૨૭૩૦૦
૧૯૩૦-૩૧	૪૩૦૧૭૭૫	૮૧૯૨૬૨૫	
૧૯૩૧-૩૨	૪૦૨૦૧૫૦	૦	૬૯૦૦૦૦૦

૧૦. રેલવેની ગાય વસૂકે છે

સને ૧૯૩૧ પછી હિંદમાં રેલવેની પેદાશ ઘણી ઘટી ગઈ. જગતમાં મોટી મંદી ફેલાઈ ગઈ. પાકી અને કાચી વસ્તુઓના ભાવો ઘણા ઘટી ગયા. હિંદનો કુલ વેપાર ૩૫૦ કરોડ રૂપિયા ઉપરથી ઘટીને ૧૬૦ કરોડ ઉપર આવ્યો. ઘઉં, બિયાં, કપાસ, અનાજ અને શણના ભાવો અર્ધાથી પણ ઓછા થઈ ગયા. હિંદનો નિકાસ-વેપાર ઘણો ઘટી ગયો. આની અસર રેલવેની કમાણી ઉપર થઈ. હિંદની રેલવેઓમાં નફો મળતો બંધ થયો, ઊલટી નુકસાની આપવી પડી. કરોડો રૂપિયા જનરલ રિઝર્વ ફંડમાંથી અપાયા. સાત વરસ સુધી આવી ખરાબ હાલત ચાલી. માત્ર ગયા વરસમાં જ નફો થયો છે તે સંબંધી આગળ લખ્યું છે.

૧૧. રેલવે-કંપનીઓના કોન્ટ્રાક્ટોમાં ફેરફાર

રેલવે-કંપનીઓના વિલાયતના ભાગીદારોને હિંદની રેલવે મોટી કમાણી આપતી હતી. પચીસ વર્ષે નવા કોન્ટ્રાક્ટ શરૂ થતા. પરંતુ હિંદનાં વર્તમાનપત્રોની ટીકાથી ડરી હિંદી સરકારે આ કોન્ટ્રાક્ટોમાં મુદત પૂરી થયે ફેરફાર કરવા માંડ્યો. પહેલાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા રેલવે-કંપનીનો કોન્ટ્રાક્ટ પૂરો થયો. એટલે હિંદી સરકારે એ રેલવે ખરીદી લીધી. બદલામાં અમુક વ્યાજ ધરાવતી નોટો આપવામાં આવી. છતાં અંગ્રેજી ભાગીદારોને ઠીક પણ સારી પેદાશ મળવા લાગી. રેલવેની માલેક હિંદી સરકાર બની, પરંતુ રેલવેનો વહીવટ તો રેલવે-કંપનીને જ સોંપાયો. હિંદની રેલવેઓએ ભૂતકાળમાં અંગ્રેજ મૂડીદારોને ખૂબ મિષ્ટાન જમાડ્યાં હતાં ને!

૧૨. રેલવે-બોર્ડ

કંપનીઓ પોતાના એન્જિનીઅરોની દેખરેખ નીચે રેલવે બાંધતી હતી. તેના ઉપર દેખરેખ રાખવા હિંદી સરકારે જાહેર બાંધકામખાતામાં રેલવે એન્જિનીઅરીંગ બ્રાંચ શરૂઆતમાં રાખી હતી. સને ૧૯૦૫માં રેલવે-બોર્ડની રચના બે સભ્યો, પ્રમુખ અને સેક્રેટરી સાથે થઈ. આ રેલવે-બોર્ડ હિંદના વેપારી સભ્યના વહીવટ નીચે રહી. સને ૧૯૦૮માં રેલવે-બોર્ડના પ્રમુખને વિસ્તીર્ણ સત્તા આપવામાં આવી. મોટી રેલવેના એજન્ટો રેલવે-બોર્ડમાં નિમાવા લાગ્યા. હિંદીઓને માટે આ બોર્ડમાં અવકાશ નહોતો. સને ૧૯૨૦માં રેલવે-બોર્ડમાં આર્થિક મદદગારની નિમણૂક કરવામાં આવી. પણ કરી પાછળથી એ અધિકાર ઉપર એક હિંદી નિમાય છે.

૧૩ રેલવે-બોર્ડની દેખરેખ

૧૯૪૯ માર્ચની સીધી સરકારી વહીવટ નીચેની રેલવેનો વહીવટ બોર્ડ કરવાનો છે તે સિવાય ૧૯૪૫ માર્ચની રેલવેના કંપનીના વહીવટમાં ભાગ ભાગીદાર અથવા માલેક તરીકે બોર્ડે વહીવટની દેખરેખ રાખવાની છે નાની નાની રેલવેની આર્થિક મદદ આપનાર તરીકે બોર્ડે અનેક રેલવેઓ ઉપર નિગાહ રાખવાની છે હિંદની રેલવેઓની પેદાશ, ખર્ચ, વહીવટ, બંધારણ નિમણૂકો, ખર્ચો, નીતિ, નવી લાઈનોની સગવડ, બજેટ તૈયાર કરવું રેલવેની અર્થનીતિ રચવી, વહીવટમાં કરકસર લાવવી, વગેરે અનેક કામો કરવાનાં અને દેખરેખ રાખવાની રહે છે

૧૪ રેલવેના ચીફ કમિશ્નર

હિંદની રેલવેઓ રેલવે-બોર્ડની સત્તામાં છે, પરંતુ સને ૧૯૨૦-૨૧ની એક્વર્થ કમિટીની ભલામણ મુજબ ઘણી ખરી સત્તા રેલવેઓના ચીફ કમિશ્નરના હાથમાં સોંપાઈ છે રેલવે-બોર્ડથી સ્વતંત્ર એના હાથમાં ચાલુ વહીવટી સત્તાઓ અપાઈ છે સને ૧૯૨૭માં રેલવે-બોર્ડે પ્રકાશનખાતું કાઢીને તેના મુખ્ય અધિકારીને નીમ્યો સને ૧૯૨૯માં મજૂરાના વધતાં જતાં ખાતા માટે રેલવે-બોર્ડના ત્રીજા સભ્યની નિમણૂક કરવામાં આવી હમણાં રેલવે-બોર્ડમાં ૫ ડાયરેક્ટરો ૫ ડેપ્યુટી ડાયરેક્ટરો, સેક્રેટરી એસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી છે તે સિવાય રેલવે-હિસાબનો કંટ્રોલર સેન્ટ્રલ પ્રકાશન ખાતાનો મુખ્ય અધિકારી અને ચીફ કોન્ટ્રોલરની મોટી ઑફિસો છે બધી રેલવેઓના હિસાબની ઑડિટ એટલે તપાસણી પણ રેલવે-બોર્ડનો કંટ્રોલર કરે છે આ રેલવે-બોર્ડના ઘણાખરા મોટા અધિકારો અંગ્રેજોના હાથમાં છે

૧૫ કંપની-મેનેજમેન્ટની રેલવેઓ

કેટલીક બંગાળ-નાગપુર જેવી રેલવેઓનો વહીવટ લંડનના ડાયરેક્ટરોની બોર્ડ ચલાવે છે પરંતુ તેને પણ દેખરેખ વગેરે બાબતોમાં રેલવે-બોર્ડનું શાસન સ્વીકારવું પડે છે સને ૧૮૭૮ની સાલથી રેલવેના વિષયો સંબંધી ઊહાપોહ અને મસલત ચલાવવા રેલવે-પરિષદો બોલાવવામાં આવે છે

૧૬ રાજ્ય વિરુદ્ધ કંપની-મેનેજમેન્ટ

આ સવાલ વર્તમાનપત્રોમાં ઘણો ચર્ચાયો છે અંગ્રેજ પ્રજામત કંપનીના વહીવટની તરફેણમાં છે હિંદી પ્રજામત સરકારી વહીવટ માટે આગ્રહ કરે છે અંગ્રેજોનું કહેવું છે કે સરકારનું કામ શાસન કરવાનું છે વેપારમાં એને ગમ નથી તેથી મોટું નુકસાન કરી બેસશે હિંદી પ્રજામતનું માનવું છે કે કંપની-વહીવટ નીચે રેલવેનું અંગ્રેજીકરણ ચાલુ રહે છે હિંદના ઉદ્યોગને ટેકો આપવાને બદલે અંગ્રેજી ઉદ્યોગોને કરોડો પાઉંડ ખરચાવવાની નીતિ અંગ્રેજ રેલવે-કંપનીઓની છે. માટે જે જે કંપનીની રેલવેના કરારનામાનો સમય પૂરો થાય તે તે રેલવેનો વહીવટ હિંદી સરકારે સંભાળી લેવો એક્વર્થ કમિટીએ ૧૯૨૧-૨૨માં લંડનની ડાયરેક્ટરોની બોર્ડો મારફતે ચલાવાતા રેલવે-વહીવટને નાપસંદ કર્યો હતો, મધ્યસ્થ ધારાસભાના સભ્યોએ જી. આઈ. પી. રેલવે અને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા રેલવેના સને ૧૯૨૪-૨૫માં પૂરા થતા એગ્રિમેન્ટ પછી એ રેલવેઓ રાજ્યના વહીવટ નીચે ચાલે એવો ઠરાવ કર્યો હતો આથી ઉપલી બે રેલવેઓનો વહીવટ હિંદી સરકારે સ્વાધીન લીધો છે સને ૧૯૨૮માં બર્મા-રેલવે પણ હિંદી સરકારે ખરીદી લીધી છે

૧૭ હમણાંની સરકારી રાજનીતિ

હિંદી સરકારની રેલવેની રાજનીતિ ઉપર સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ ઇન્ડિયા લંડનની મુખ્ય લાગવગ છે એની હમણાંની નીતિ કંપની-વહીવટ નીચે રેલવેઓને રાખવાના વલણની છે ઈસ્ટર્ન બંગાળ વગેરે રેલવે-કંપનીઓના વહીવટનો કંપની સાથેનો એગ્રિમેન્ટ પૂરો થાય છે પરંતુ નવા કરારો કરીને એ રેલવેનો વહીવટ એ જ કંપનીને સોંપાશે એવું લાગે છે રેલવે-બોર્ડના વહીવટ ઉપર મધ્યસ્થ ધારાસભાનો થોડો ઘણો કાબૂ છે કારણ કે બજેટ મધ્યસ્થ ધારાસભા પાસ કરે છે એટલે એ ધારાસભાના હિંદી સભ્યોની દખલગીરી રેલવે-બોર્ડને ગમતી નથી. આથી નવા કાયદા નીચે મોટા ફેરફાર થશે

૧૮ રેલવે-બજેટને હિંદના સામાન્ય બજેટથી જુદું પાડ્યું

એક્વર્થ કમિટી (સને ૧૯૨૧-૨૨) એ રેલવે-બજેટને જુદું પાડવા ભલામણ કરી હતી.

મધ્યસ્થ ધારાસભાએ પણ સને ૧૯૨૪ના માર્ચ માસમાં એવી જ ભલામણનો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો. તે મુજબ રેલવે-ખાતાનો સભ્ય ધારાસભામાં રેલવેનું જુદું બજેટ દાખલ કરે છે. નફામાંથી મૂડી ઉપર એક ટકાની રકમ હિંદી ખજાનચીને આપવાની છે. જો ચોખ્ખી પેદાશ ત્રણ કરોડ રૂપિયા ઉપર થાય તો ત્રણ કરોડની ઉપરની વધારાની રકમનો ⅓ ભાગ રિઝર્વમાં લઈ જવો. મધ્યસ્થ ધારાસભાએ અને સ્ટેટ કાઉન્સિલે પોતાના ૧૨ સભ્યોની કમિટી નીમીને રેલવેની આર્થિક નીતિની ચાલુ સમીક્ષા કરાવી છે. ઉપલી આર્થિક ગોઠવણ દર ત્રણ વર્ષે બદલવાની છે.

૧૯. પોપ કમિટી

સને ૧૯૩૨-૩૩માં રેલવેમાં નુકસાન થતું ઓછું કરવા મિ. પોપના અધ્યક્ષપણા નીચે એક કમિટી નીમવામાં આવી હતી. બધી રેલવેઓના વહીવટની તપાસણી માટે જુદી જુદી નાની કમિટીઓ નિમાઈ હતી. સને ૧૯૩૩-૩૪માં એ કમિટીએ રિપોર્ટ કર્યો તેમાં રેલવેનાં એંજિનો ડબ્બાઓ અને રેલવેનાં સાધનોને એક તંત્ર નીચે લાવવાની યોજના હતી, દરેક એંજિન અને ડબ્બા પાસેથી વધારે કામ લેવાની સૂચનાઓનો પણ તેમાં સમાવેશ થતો હતો. આખો રિપોર્ટ શાસ્ત્રીય અને રેલવે સંબંધી ઝીણી ઝીણી હકીકતોથી ભરપૂર છે એટલે એ 'ઊર્મિ'ના વાંચકોને રસિક થશે નહિ. ખર્ચ ઘટાડવા તથા પેદાશ વધારવાની તેમાં અનેક સૂચનાઓ કરી છે.

૨૦. રેલવેનું વીજળીકરણ

જી. આઈ. પી. રેલવેએ કલ્યાણથી પૂના સુધી રેલવે વીજળીથી ચલાવવા માંડી છે. તે માટે તાતા કંપનીના વહીવટ નીચે ચાલતી જળવિદ્યુત-કંપની એ શક્તિ પૂરી પાડે છે બીજી રેલવેઓ પણ વિદ્યુત્કરણની યોજનાઓ ઘડે છે.

૨૧. રેલવે રેટ-કમિટી

રેલવેની કોઈ પણ વસ્તુનું નૂર વધારે પડતું અને ઉદ્યોગને નુકસાનકર્તા છે એવી ફરિયાદ આ કમિટી પાસે થઈ શકે છે. એ બંને પક્ષને સાંભળી નિર્ણય આપે છે તે સ્વીકારાય છે

૨૨. જુદી જુદી રેલવે-કંપનીઓની રેલવેની લંબાઈ

બ્રોડ ગેજ એટલે પા॥ ફીટ પહોળાઈની રેલવે ૨૧૧૯૬.૧૨ માઈલો.

મીટર ગેજ એટલે ૩ ફીટ ૩॥ ઇંચ મધ્યમ પહોળાઈની ૧૭૭૬૩·૭૮ માઈલો.

નેરો ગેજ એટલે ૨ ફીટથી ૨॥ ફીટ સાંકડી પહોળાઈની રેલવે ૪૧૫૮·૪૮ માઈલો.

૧ આસામ-બંગાળ-રેલવે-ચટગામ અને આસામ વચ્ચે માઈલ ૧૩૦૬.૪૧. ખર્ચ ૨૪ કરોડ રૂપિયા અને પેદાશ ૨૬॥ લાખ રૂપિયા.

૨ બંગાળ અને નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલવે, માઈલ ૨૧૧૦·૨૭, કંપનીની રેલવે છે.

૩ બંગાળ નાગપુર રેલવે-કલકત્તાથી નાગપુર સુધી. માઈલેજ ૩૩૯૨·૨૮ કંપની-વહીવટ નીચે છે. તેમાં મૂડી ૭૮ કરોડ ખર્ચાઈ છે. પેદાશ ૨॥। કરોડ રૂપિયા.

૪ બોમ્બે બરોડા (બી. બી. સી આઈ. રેલવે) મુંબઈથી વીરમગામ અને રાજપુતાના વચ્ચે છે. માઈલેજ ૩૬૯૧.૩૦. કુલ મૂડી ૭૩॥। કરોડની છે. પેદાશ પાંચ કરોડ રૂપિયાની છે. કંપનીનો વહીવટ છે.

૫ ઈસ્ટર્ન બંગાળ રેલવે-કલકત્તાથી દાર્જિલીંગ. માઈલેજ ૨૦૦૯·૫૫. મૂડી ૫૧॥ કરોડ રૂપિયા. પેદાશ ૭૯ લાખ. સરકારી વહીવટ છે.

૬ ઇસ્ટ ઈન્ડિયા રેલવે-કલકત્તાથી દિલ્હી. માઈલેજ ૪૩૯૧.૨૩, મૂડી ખર્ચ ૧॥ અબજ, પેદાશ ૬॥ કરોડ રૂપિયા. સરકારી વહીવટ છે.

૭ જી. આઈ. પી. રેલવે-મુંબઈથી નાગપુર દિલ્હી વગેરે. માઈલેજ ૨૭૨૭·૧૬, મૂડી ખર્ચ રા. સવા અબજ, પેદાશ ૩॥ કરોડ રૂપિયા. સરકારી વહીવટ છે.

૮ મદ્રાસ એન્ડ સધર્ન મરાઠા રેલવે-પૂના બેંગલોર વગેરે પ્રદેશમાં છે. માઈલેજ ૩૨૨૮.૫૩ છે.

ખર્ચની મૂડી પગ કરોડ રૂપિયા લાગ્યા છે પેદાશ ૨ાા કરોડની છે સરકારી વહીવટ નીચે છે

૯ નોર્થ વેસ્ટર્ન સ્ટેટ રેલવે–સરકારી વહીવટ નીચે છે કરાચીથી લાહોર અને સરહદ પ્રાંતમાં જાય છે માઈલેજ ૬૯૪૪૯૦ છે ૧૧૨ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયો છે પેદાશ ૪ાાા કરોડ છે

૧૦ સાઉથ ઇન્ડિયન રેલવે કંપનીના વહીવટ નીચે છે મદ્રાસથી ટયુટિકોરીન સુધીના પ્રદેશમાં છે માઈલેજ ૨૫૩૨૧૮ છે મૂડી ૪૩ાા કરોડ ખર્ચાઈ છે પેદાશ ૧૮૪ લાખની છે

૧૧ દેશી રાજ્યોની રેલવે પૂરા માપની ૭૩૦ ૩૭ માઈલ, મીટર માપની ૪૫૭૫૧ માઈલોની સાંકડા માપની રેલવે ૬૯૨ માઈલની છે

૧૨ સરહદની અને મિલિટરી ઉત્તજનથી બાંધેલી રેલવેઓમાં હિંદી સરકારને દર વરસે બે કરોડ રૂપિયાની ખોટ જાય છે

૧૩ લોકલ બોર્ડ અને ખાનગી કંપનીઓ દ્વારા અનેક નાની નાની રેલવેઓ બાંધવામાં આવી છે તે સિવાય પાર્ટદ્રસ્ટોની પણ નાની નાની રેલવેઓ છે તે સૌ ઉપર રેલવે-બોર્ડની દેખરેખ રહે છે

૨૩ રેલવે સંબંધી કેટલીક અગત્યની ખબરો

રેલવેને દર વરસે ૬૭ લાખ ટન કોલસાની જરૂર પડે છે તેમાંથી ૩૦ લાખ ટન રેલવેઓ પોતાની માલેકીની ખાણોમાંથી કાઢે છે બાકીના ૩૭ લાખ ટન કોલસા હિંદની જુદી જુદી ખાણોમાંથી ખરીદ કરે છે હિંદની રેલવેઓમાં સને ૧૯૩૫-૩૬ માં કુલ ૭૧૨૩૬૪ પગારદાર નોકરો છે તેમાં એજન્ટો ડેપ્યુટી એજન્ટો, ચીફ એન્જિનીઅરો ચીફ મેનેજરો ચીફ કન્ટ્રોલરો એવા એવા ઉચ્ચ હોદ્દાઓ ઉપર માત્ર બ્રિટિશરોને નીમવામાં આવ્યા છે મુસલમાનો માટે ૨૫ ટકા અને એંગ્લો-ઇન્ડિયનો માટે આઠ ટકા જગાઓ રાખવામાં આવી છે રેલવેઓના અકસ્માતોમાં સને ૧૯૩૫-૩૬ માં કુલ ૩૧૦૯ મરણો અને કુલ ૧૦૨૫૨ ઈજા પામ્યા હતા કવેટાના મોટા ધરતીકંપમાં ૯૭૪ રેલવેના નોકરો અને સગાંઓ નાશ પામ્યા હતા ૮૧૩ ઈજા પામ્યા હતા

૨૪ લોકલ એડવાઈઝરી કમિટીઓ

હિંદની સૌ મોટી રેલવેઓએ પોતપોતાના પ્રદેશોમાં સલાહકારક કમિટીઓ નીમી છે જાહેર પ્રજાને તકલીફો પડે છે તેની ફરિયાદો અને રેલવમાં સુધારા વધારાની સૂચનાઓ આ કમિટી કરે છે રેલવે-એજન્ટના પ્રમુખપણા નીચે આ કમિટીઓ વરસમાં એક બે વખત મળે છે તેમાં આવી દરખાસ્તો ચર્ચાય છે

૨૫ રેલવેની લંબાઈ તથા મૂડી

સને ૧૯૨૪-૨૫માં હિંદની રેલવેના કુલ માઈલો ૨૭૦૦૨ હતા સને ૧૯૩૫ ૩૬ માં રેલવેની લંબાઈ વધીને ૩૬૩૧૦ માઈલની થઈ દેશી રાજ્યોની રેલવેની લંબાઈનો આમાં સમાવેશ નથી સને ૧૯૩૭-૩૮માં બર્મા-રેલવે છૂટી પાડીને હિંદની રેલવેથી અલગ હિસાબમાં દાખલ કરવામાં આવી આથી હિન્દની રેલવે ઘટીને ૩૩૮૭૯ માઈલ થઈ એના ઉપર મૂડીના રૂપિયા ૭૭૯ કરોડ રોકયા હતા, તેમાં બરમા-રેલવેના રૂપિયા ૨૫ કરોડ બરમાને ખાતે લખાયા. બાકી મૂડી રૂપિયા ૭૫૪ કરોડ રેલવે ખાતે રોકાયા સને ૧૯૨૪-૨૫ માં માત્ર રૂપિયા ૬૩૪ ૮૩ કરોડની મૂડી હતી. પરંતુ દશ વરસમાં મૂડી ખાતે ૧૫૦ કરોડ રૂપિયાનો વધારો થયો છે છેલ્લા પાંચ વર્ષોમાં એટલે સને ૧૯૩૫ પછી રેલવેના માઈલો જાણવા જોગ વધ્યા નથી

૨૬ ગંજાવર વેપારીખાતું

હિંદની રેલવે એ ગંજાવર વેપારીખાતું છે હિંદ આખાના બજેટ જેવડું મોટું એ ખાતુ છે એની પેદાશ દર વરસે લગભગ ૧૦૦ કરોડ રૂપિયા છે દર વરસે ૧૦ થી ૧૫ કરોડ રૂપિયા ડેપ્રીસ્ખર્ચ ખાતે જાય છે એના માઈલો ૩૪૦૦૦ જેટલા છે એની મૂડી રૂપિયા ૭૫૦ કરોડની છે એમાં હજારો નોકરોને પોષવામાં આવે છે આ રીતે હિંદની રેલવે જગતમાં મોટામાં મોટી સંસ્થા છે અને તેનો વહીવટ રેલવે-બોર્ડ કરે છે

રેલવે-બૉર્ડના વહીવટની નીતિમાં હિંદી મતોને માટે અવકાશ નથી. હવે નવા સુધારા નીચે રેલવે-ઑથૉરિટીના હાથમાં હિંદી રેલવેઓનો વહીવટ આવશે. આ રેલવે-ઑથૉરિટીને પણ હિંદની ધારાસભાના કાબૂથી અલગ રાખીને અંગ્રેજ-વહીવટની મુદ્રા એના ઉપર છોડવામાં આવી છે ભવિષ્યમાં રેલવે-વહીવટની નીતિ હિંદીઓના કાબૂથી સ્વતંત્ર રાખવાનો પ્રબંધ કરાયો છે.

૨૭. ત્રણ પ્રકારના આંકડા

રેલવે-બજેટ મધ્યસ્થ ધારાસભા પાસે રજૂ કરવામાં આવે છે તેમાં ત્રણ પ્રકારના આંકડા દાખલ કરેલા હોય છે. એક તો ગત વરસની-ઊપજ અને ખર્ચના છેલ્લા આંકડા જે ખરેખર અપાયા લેવાયા હોય તે બતાવવામાં આવે છે. તે સિવાય ચાલુ વરસના બજેટના આંકડા જે ગયા વરસે અડસટ્ટાયા હોય તે ફરી તપાસી ચોકસી કરી અનુભવ લઈ, સુધારીને મૂક્યા હોય છે. ત્રીજા આંકડા આવતા વર્ષના માટે અડસટ્ટી મૂક્યા હોય છે. આ રીતે દરેક બજેટમાં ત્રણ જાતના આંકડા મૂકવામાં આવે છે.

૨૮. બજેટ

આ રીતે સને ૧૯૩૭ના ફેબ્રુઆરીના બજેટનો કુલ અડસટ્ટો રૂ. ૯૦·૭ કરોડનો મુકાયો હતો, તેમાં ખર્ચના રૂ. ૬૧·૩૪ કરોડ અડસટ્ટાવા હતા અને ચોખ્ખી રેલવેની પેદાશ રૂ. ૨૯·૬૧ કરોડ ગણવામાં આવી હતી. આમાંથી ૭૪૦ કરોડ રૂપિયાની મૂડી માટે રૂ. ૨૯·૩૬ કરોડ વ્યાજના લેવાયા હતા. બાકી વધારો પંદર લાખનો ગણાયો હતો. સને ૧૯૩૮ના ફેબ્રુઆરી માસમાં આંકડા સુધારીને રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રમાણે પેદાશ રૂ. ૯૪·૨૫ લાખ એટલે સાધારણ કરોડ રૂપિયા વધારે આંકવામાં આવી.

રેલવેની પેદાશમાં આ સુધારો થતો દેખાયો. ખર્ચનો અડસટ્ટો સુધારેલા આંકડા મુજબ ૬૨·૧૧ કરોડ રૂપિયા જેટલો એટલે રૂ. ૭૭ લાખ જેટલો વધારે ગણાયો હતો. એટલે રેલવેના ખર્ચ માટે પેદાશ રૂ. ૬૨·૧૧ની અડસટ્ટાઈ હતી. આમાંથી વ્યાજના રૂપિયા ૨૯·૨૪ કરોડ બાદ કરતાં બાકી ચોખ્ખો નફો રૂ. ૨·૮૩ કરોડ દેખાડવામાં આવ્યો હતો. હવે ફેબ્રુઆરી તા. ૧૩ ના છેલ્લા આંકડાઓ રજૂ કરવામાં આવ્યા, તેમાં પેદાશ સુધરેલા આંકડા પ્રમાણે લગભગ ૭૫ લાખ વધીને રૂ. ૯૫·૧ કરોડ જેટલી થઈ છે. ખર્ચ પણ સુધરેલા આંકડાથી ૭૫ લાખ વધીને રૂ. ૬૨·૯૪ કરોડ થયું છે. ખર્ચ વધવાનું મુખ્ય કારણ કોલસા અને લોઢાના ભાવો વધી ગયા હતા તેને લીધે હતું. બાકી વ્યાજ માટે ચોખ્ખો નફો રૂ. ૨·૭૬ કરોડ જેટલો થશે છે. એ રકમ મધ્યસ્થ સરકારને રિવાજ પ્રમાણે આપી દેવાની છે.

૨૯. નુકસાનીનાં વર્ષોના આંકડા

પરંતુ સને ૧૯૩૦-૩૧ થી વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ. જગતની મહા મંદી આવી. સૌથી મોટું નુકસાન રેલવેની પેદાશમાં આવ્યું. એ વરસમાં રૂ. ૫·૯૧ કરોડની નુકસાની ગઈ. બીજું વરસ એથી પણ ખરાબ ગયું. નુકસાની વધીને રૂ. ૯·૨૦ કરોડ થઈ. સને ૧૯૨૫-૨૬માં ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોની આવક રૂ. ૩૨·૧૭ કરોડની હતી તે સને ૧૯૨૯-૩૦માં રૂ. ૩૧·૮૧ કરોડ થઈ અને સને ૧૯૩૦-૩૧ માં ઘટીને રૂ. ૨૭·૮૨ કરોડની થઈ. માલના નૂરની પેદાશ સને ૧૯૨૮-૨૯ માં રૂ. ૬૭·૭૮ કરોડની હતી. પણ સને ૧૯૩૦-૩૧ માં ઘટીને રૂ. ૬૦·૬૬ કરોડની થઈ. આથી મધ્યસ્થ હિંદી સરકારને કંઈ ફાળો આપી શકાયો નહિ. ઘસારા-ફંડમાં અગાઉ બહુ મોટી રકમો લઈ જવામાં આવી હતી. એ ફંડમાંથી ૨૩૦ કરોડ ખેંચી લેવામાં આવ્યા હતા. તે ઉપરાંત, હિંદી સરકારના ફાળાની મોટી રકમ ભરપાઈ થઈ શકી નહોતી.

૩૦. નવી સમજૂતી

બે વરસ ઉપર મધ્યસ્થ સરકાર સાથે નવી સમજૂતી કરવામાં આવી તે પ્રમાણે હિંદી સરકારને આપવાના ફાળાનાં ચડી ગયેલાં નાણાં પાછાં આપવાની જરૂર રહી નહિ, તે માંડી વાળવામાં આવ્યાં હતાં. પરંતુ જે ચોખ્ખો નફો થાય તે ઘસારા-ફંડને ખાતે સ્વાભાવિક રીતે લઈ જવાની ધારણા હતી. કારણ કે ઘસારા-ફંડમાંથી ત્રીસ કરોડ રૂપિયા

જેટલો ઉપયોગ થયો હતો આથી આટલા નાણા કાયદેસર રીતે એ ફંડને પહોચતા કરવા જોઈએ પણ હિંદી સરકારે પોતાનુ લેણુ માંડી વાળ્યુ અને તેના બદલે એવો કરાર કર્યો છે કે જે ચોખ્ખો નફો થાય તે ઘસારા-ફંડ ખાતે ન લઈ જતા હિંદી સરકારને સોંપવો છેલ્લા ત્રણ વર્ષો થયા આ રીતે બે કરોડ રૂપિયા વાર્ષિક હિંદી સરકારના ખજાનામા ભરાતા આવે છે આ ગોઠવણ સને ૧૯૩૯-૪૦ સુધી છે પછી નવી ગોઠવણ થવાની છે

૩૧ મંદી

હમણા રેલ્વે વધુ કમાતી નથી. હજી હિંદમાથી મંદીની અસર દૂર થઈ નથી અનાજ કપાસ વિગેરેના ભાવોમા જોઈતો સુધારો થયો નથી દર વરસે હિંદમાથી દશ લાખ ટન ઘઉ પરદેશ ચડતા હતા તે પણ લગભગ બધ થઈ ગયા છે હિંદનો આયાત-નિકાસ, વેપાર એક રૂપિયામાથી ઘટીને ૧૦ આનાથી ૭ આના સુધી રહ્યો છે. આ ઉપરાત રેલવેની સામે મોટરબસોની પણ મોટી હરીફાઈ થઈ પડી છે મોટરબસોની હરીફાઈથી રેલવેને દર વરસે ચાર કરોડ રૂપિઆની ખાધ પડે છે આથી રેલવેની કમાણી ઘટી છે ત્રીજા ક્લાસના ઉતારુઓની પેદાશ સને ૧૯૨૫-૨૬ મા ૩૨ કરોડ રૂપિઆની હતી હમણા ૨૪॥ કરોડ રૂપિયાની ગણાય છે પેસેન્જરોની પેદાશમા આઠ કરોડ રૂપિયાનુ ગાબડુ પડ્યુ છે માલના નૂરની આવકમા પણ ત્રણથી ચાર કરોડ ઘટાડો થયો છે, આ રીતે રેલ્વેની આવક મા સુધારો થયો નથી.

૩૨ નોકરીઓ.

રેલવેનુ ખર્ચ તો ઘટતું નથી ૭૫ ટકા હિંદીઓને રાખવાનું સરકારે સ્વીકાર્યું છે તેમા ૨૫ ટકા મુસલમાનોને અને ૮ ટકા એંગ્લો ઇન્ડિઅનો માટે અનામત રાખવામા આવ્યા છે ઊંચી જગ્યાએ હિંદીઓ ઘણા થોડા છે એજન્ટ તરીકે કોઈ હિંદીને નીમવામા આવ્યો નથી રેલવે બોર્ડમા પણ પાચ યુરોપિયનો અને એક હિંદી છે આથી રેલવેના પગારના ખર્ચા ઘણા વધ્યા છે એમા ઘણી કરકસરને અવકાશ છે, છતા મોટા પગારના યુરોપિયનો નિભાવવા પગારોમા ઘટાડો થાય તેમ નથી બીજી તરફ કોલસા અને લોઢુ-પોલાદના ભાવો વધ્યા છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે આ ખાતાનો-ખર્ચો પણ વધ્યો છે તેમા ઘટાડો માત્ર ઊંચી નોકરીઓ હિંદીમય કરવાથી બની શકે તેમ છે પણ તેવી સરકારી રાજનીતિ નથી. મધ્યસ્થ ધારા સભામા દર વર્ષે ઊંચી નોકરીઓ હિંદીમય કરવાની જોરથી બૂમ ઊઠે છે, પણ હિંદી સરકાર તે માટે બેદરકાર છે

૩૩ રેલ્વેની સ્થિતિ સુધારવાનાં કારણો

હિંદી સરકારની રેલ્વેની પેદાશ વધી નથી ખર્ચ વધ્યુ છે ત્યારે છેલ્લા ત્રણ વરસમા લગભગ ૭૬ કરોડ રૂપિયા હિંદી સરકારને ક્યાથી અપાયા ! આ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે થશે હિંદની રેલવેઓની નાણાં સબધી સ્થિતિ સુધારવાના મુખ્ય ત્રણ કારણો છે તે નીચે મુજબ છે

૧ હિંદી સરકારને ઘસારા માટે ઓછા નાણાની જરૂર પડે છે સને ૧૯૩૪-૩૫મા રૂ ૧૩ ૭૨ કરોડની જરૂર પડી હતી સને ૧૯૩૯-૪૦મા રૂ ૧૨ ૪૫ કરોડની જરૂર પડશે એટલે ઘસારામા ૧। કરોડનો ફાયદો રહ્યો છે

૨ હિંદી સરકારે વ્યાજના ભાવો ઘટાડ્યા છે છેલ્લા ત્રણ વર્ષો થયા ઘટેલા વ્યાજનો લાભ રેલવેઓને મળે છે સને ૧૯૩૦-૩૧મા વ્યાજ ૩૩ કરોડ રૂપિયા ભરવુ પડતું હતુ પરતુ સને ૧૯૩૯-૪૦ મા માત્ર ૨૮ કરોડ ભરવુ પડશે આ રીતે વ્યાજમા પાચ કરોડ રૂપિયાનો ફાયદો થયો છે

૩ ઘસારા-ફંડના વ્યાજનો વધારો રેલવેને મળે છે ઘસારા-ફંડમાથી ત્રીસ કરોડ રૂપિયા લીધા છતા તે ફંડ મોટુ છે ખરચ કરતા તેમા આવક વધી છે, આથી સને ૧૯૩૭-૩૮મા વ્યાજના રૂ ૮૦ લાખ મળ્યા હતા સને ૧૯૩૯-૪૦મા સવા લાખ રૂપિયા મળશે

૩૪ નવી જરૂરિયાત.

સને ૧૯૩૯-૪૦ ની સાલમા નવી મૂડી વાપરવા માટે ૧૩। કરોડ રૂપિયા બજેટમા દર્શાવ્યા છે પણ

ખરેખરી રીતે તો આ વરસમાં માત્ર ૧૧ કરોડ જ વાપરવા જોઈશે. હવે કેપીટલ ખર્ચમાં ત્રણ વિભાગ છે. નવી લાઈનો બાંધવી અને નવાં બાંધકામો કરવાં તથા કંપનીઓ પાસેથી મુદત પૂરી થયે જૂની રેલવેઓ ખરીદ કરી લેવી. આમાં જે જૂની લાઈનોમાં રીપેર એટલે મરામતનો ખર્ચ થાય, તે ઘસારા-ફંડમાંથી અપાય છે. જ્યારે નવી લાઇન બાંધવી કે કંપની પાસેથી ખરીદી લેવી તેનાં નાણાંની હિંદી સરકાર જોગવાઈ કરી આપે છે. ઘસારા-ફંડમાં દર વરસે નિયત કેટલી રકમો ઉમેરાય છે. તેમજ મરામત-ખર્ચના રૂપિયા ઊપડે છે. આ ખાતામાં ખરચ કરતાં આવક વધારે રહે છે. એટલે એ ખાતું હમેશાં પુષ્ટ રહેતું આવ્યું છે.

૩૫. હિંદી સરકારની સાંકડી નીતિ

એ રીતે મૂડી ખાતે રૂા. ૧૧ કરોડ વરસ દરમિયાન ઊપડશે. આમાં રૂા. ૬૧ કરોડ ઘસારા-ફંડમાંથી ઉપાડાશે. આમાં પણ સરકારને દોઢિયું પણ દેવાનું નથી. કારણ કે ઘસારા-ફંડ ખાતે એ વરસે રૂા. ૧૨·૫૮ કરોડ ઉમેરાશે જ્યારે તેમાંથી માત્ર રૂા. ૬·૨૭ કરોડ મરામત માટે લેવાના છે. હવે હિંદી સરકાર રેલવેના શરાફ છે, એટલે એ વધારાની મૂડી ખાતેની રૂા ૪॥। કરોડની રકમ પણ તે વધારામાંથી આપશે છતાં દોઢ કરોડ રૂપિયા બીજા વધશે. હિંદી સરકાર હિંદમાં જ રેલવે માટે એન્જિનો બનાવે એવી ઘણાં વરસો થયાં હિંદી ધારાસભાના સભ્યોની એકધારી માગણી છે. છતાં એથી ઇંગ્લાંડના કામદારોને કામ ન મળે એવી શંકાથી હિંદી સરકાર તે સ્વીકારતી નથી. આ વરસે આ રેલવેના કેટલાક પાટા પણ હિંદ બહારથી ખરીદ કરવામાં આવ્યા છે તે પણ દિલગીરી-ભરેલું છે. કેટલીક રેલવે માત્ર લશ્કરી દૃષ્ટિથી બાંધવામાં આવી છે. તે ઉપર દર વરસે બે કરોડ રૂપિયા ખોટ જાય છે. આ ખોટ ચુંટાયેલા સભ્યો લશ્કરી ખાતે લઈ જવા કહે છે, પણ સાંભળે છે કોણ?

૩૬. મોટરબસોની હરીફાઈ

મોટરબસો સાથેની રેલવેની હરીફાઈ ખૂબ તીવ્ર થઈ પડી છે. રેલવેઓ બસો જેટલા નૂરના ભાવો ઘટાડતી નથી કારણકે તે ભાવો એને પરવડતા નથી. બસોમાંથી પણ હિંદી સરકારને જકાતની અને રસ્તાના ભાડાની મોટી પેદાશ મળે છે એટલે હવે કેટલીક રેલવે-કંપનીઓને બસો રાખવાની છૂટ અપાઈ છે, છતાં આ સવાલ અનિર્ણીત રહ્યો છે.

પેદાશ ઘટવાથી રેલવે-સત્તાવાળાઓ નિદ્રામાંથી જાગ્યા છે. આથી માલની ટ્રેનોને ઝડપથી ચલાવવી, અમુક ચોક્કસ ઠેકાણાંઓનું નૂર ઘટાડવું, રસ્તામાં ટ્રેનો વિશેષ ન રોકાય તેની ચોકી રાખવી વિગેરે સુધારા કરવામાં આવ્યા છે પરંતુ નવા વરસ માટે નબળા સંયોગો લાગે છે.

મારી બેવકૂફી, ચાલાકી કે લાચારી ?

શ્રી. સોપાન

ભાગીદારોને છૂટા કર્યે હજી તો મને ત્રણ જ દિવસ થયા છે ધંધો હાથમા લેતી વખતે જે અંધકાર દેખાતો હતો તે હજી એટલો જ ગાઢ છે ભવિષ્ય કેવુ જશે તે કશુ હુ જાણતો નથી મારાથી આ સારુ થયુ છે કે નઠારુ તેનુ પણ ભાન નથી, પણ એક ભાન મને ત્યારે પણ હતું અને અત્યારે પણ છે કે જે થયુ છે તે સિવાય બીજુ કાંઈ જ થઈ શકે એમ નહોતુ જે થયુ તે ગમે તેનુ અનિષ્ટકર્તા હોય, જે થયુ તે મને મારી ચિંતાઓને દૂર કરવાને બદલે વધારનારુ હોય પણ એ સિવાય બીજુ કશુ શક્ય જ ન હોય ત્યા થાય શુ ?

મયાશંકર એમ માને છે કે હું મહા લુચ્ચો છુ મે આ દુકાનમા અજબ–ગજબનો નફો દીઠો છે એટલે મારા ભાગીદારોને મે હડસેલી મૂક્યા છે એ એમ પણ માને છે કે મને ગરીબાઈ રોતા આવડે છે એટલે મારા ભાગીદારોને રઝળાવ્યા છતા એમની દયા પણ હું પામી શક્યો છુ શી રીતે આ મયાશંકરને મારા દિલના ઊંડા ઘા બતાવુ ? મયાશંકર માને છે તેનુ તો મને બહુ આશ્ચર્ય નથી થતુ કારણ કે મયાશંકરને તો એક વખતે તે સો રૂપિયા ઉધાર લેવા આવ્યો હતો ત્યારે મે પાછો કાઢેલો તે દિવસે મારી પાસે સો રૂપિયા હતા જ નહિ છતા એને એમ લાગ્યુ હતું કે હું મોઢે જ મીઠાબોલો માણસ છુ બાકી ખરે વખતે ઘસાઈ શકુ એવો નથી. એટલે મયાશંકર તો મારા વિષે આમ માને જ પણ મયાશંકર સિવાયના મારી સ્થિતિ નહિ જાણનારા લોકો પણ એમ માને કે મારા ભાગીદારોને છૂટા કરવામા મે ભારે ચાલાકી વાપરી છે ને મોટો લાભ ખાટી લીધો છે, તો શુ મારે આશ્ચર્ય પામવુ ? એમ ન માનું કે દુનિયા તો એમ જ ચાલે ? આ અનુભવ પછી મે તો મનમા ગાંઠ વાળી છે કે જો કોઈ માણસથી સારુ કામ થાય તો તે 'થઈ જાય છે' અથવા તો એને કરવુ 'પડે છે' એમ જ માનવુ સ્વેચ્છાએ તો ભાગ્યે જ કોઈ સારુ કામ કરે

પણ અજબની વાત તો એ છે કે મારા ઘરના તમામ માણસો, હા, એક મારા બા સિવાય, એમ માને છે કે મારા ભાગીદારોએ સાપની માળા જેવી આ દુકાન મારા ગળામા પહેરાવી દીધી છે હું તદ્દન ભોળો છુ એમ એ લોકોનુ માનવુ છે એમની માન્યતા પ્રમાણે મારા ભાગીદારો પહેલા પ્રથમ દિવસથી જ ઉઠાડી આપે અને સાબૂત હૈયે ગામ ફરનારા માણસો છે અને હું વિશ્વાસમા આંધળો રહેનારો અને પોચા દિલનો માણસ છુ આજ સવારે જ મારા બાપાએ મને કહ્યું કે, 'આ રીતે એક દિવસ લોટ માગવાનો વખત ન આવે તો મને કહેજે હુ ચાર વરસ થયા તને કહુ છુ કે આ જમાનો બહુ વિશ્વાસ મૂકવા જેવો નથી, પણ મારી વાત તને ગળે ઊતરતી નથી' વૃદ્ધ અને અશક્ત બાપાને દુઃખ ન થાય એ માટે હુ ધીમેથી મારી સ્થિતિ એમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરુ છુ, પરંતુ મારામા મુદ્દલ બુદ્ધિ નહોતી અને લગીર પણ શક્તિ નહોતી તે દિવસથી પોતાની બુદ્ધિ અને શક્તિ અનુસાર મને ઉછેરનાર પિતાથી મારી આ વાત માની શકાતી નથી હું એમનાથી વધુ સમજુ છુ કે સમજી શકુ એ વાત તેઓ કદી સ્વીકારવા જ તૈયાર નથી. હુ જાણુ છુ કે મારા બાપાએ એમની સાઠ વરસની ઉમરમા આ જગતના વ્યવહારના જેટલા અનુભવો નથી લીધા તેટલા મે ત્રીસ વરસની ઉમરમા લઈ લીધા છે, પણ તેઓ એ માને જ શી રીતે ? એમણે તો મારા જન્મના પહેલા દિવસથી જ અમારી વચ્ચે ઉમરનુ જે અંતર રહ્યુ છે તે બુદ્ધિ–શક્તિનુ પણ છે એમ માન્યા કર્યું છે

પણ આટલેથી વાત પૂરી નથી થતી. મારા પિતા તો મને બેવકૂફ માને. પણ મારા પ્રત્યે સહા

નુભૂતિ ધરાવનાર જે જે સગાંવહાલાંઓ છે તે પણ એમ માને છે કે આ દુકાન લેવામાં હું ફસાઈ પડ્યો છું. હું બરાબર પૃથક્કરણ કરું છું તો જોઈ શકું છું કે સગાંઓ અને વહાલાંઓ મારું આ પગલાને બેવકૂફીભર્યું ગણે છે અને અજાણ્યાઓ અને અમિત્રો એને ચાલાકીભર્યું ગણે છે. જ્યારે મારા પોતાનું અંતર આમાંનું એક પણ વિશેષણ સ્વીકારવા માટે તૈયાર નથી. હું તો જ્યારે જ્યારે વિચાર કરું છું ત્યારે ત્યારે મને લાગે છે કે દુકાન રાખ્યા સિવાય મારી પાસે કોઈ રસ્તો જ નહોતો.

મેં પહેલાં જ જણાવ્યું કે દુકાન રાખવામાં લાભ છે એમ હુ જોઈ શકતો નથી. ગેરલાભ છે એવી પણ મને ખાતરી નથી એમાં જે કાંઈ હોય તે ભલે હોય. હું આજે જે દુનિયામાં ઊભો છું તે દુનિયામાં એ વિના ચાલે એવું નથી એ વાત નિર્વિવાદ છે. મારી આ 'દુનિયા'શી છે તે હુ તમને સમજાવુ.

પાંચ બહેનો અને બે નાના ભાઈઓનો હું મોટો ભાઈ છું. મારા અપરિણીત રહી ગયેલા કાકા અને નાનપણમાં જ વિધવા બનેલાં મારા ફોઈ મારી સાથે રહે છે. આજથી દસ વરસ પહેલાં હુ પરણ્યો છું એટલે મારી લાયકાત હોય કે ન હોય છતાં હુ ત્રણ બાળકોનો પિતા બની ગયો છું. મારાં પત્નીને છેલ્લા ચારેક માસથી દમનો વ્યાધી લાગુ પડ્યો છે.

આ મારા ઘરની સ્થિતિ છે. જે બે નાના ભાઈઓ છે તેમાં એક તો પંદર વરસનો છે, જેને હું કરજ કરીને પણ ભણાવી રહ્યો છુ—એ આશા સાથે કે એ ભણીગણીને મારા કુટુંબને આ ગરીબીની ખાઈમાંથી ઉપર લાવશે. જો કે મને હમેશ બીક તો રહે જ છે કે કાં તો એ ભાઈ અનેક શિક્ષિત બેકારોના જેવો બેકાર રહી જશે ને કાં તો આ નવા જમાનાના પવનમાં ઇચ્છિત લગ્ન કરીને પોતાની પત્ની સાથે અમારાથી જુદો થઈને રહેશે. એને લાગશે કે 'મારા કુટુંબે ખોટી રૂઢિઓ અને મૂર્ખાઈને વશ થઈ કરજનો બોજો કરેલો છે. એ બોજો ઉપાડવાનુ કામ મારુ નથી મારે મારો ને મારી પત્નીનો વિકાસ સાધવો હોય તો કુટુંબથી દૂર રહેવું જોઈએ.' આવો દુષ્ટ વિચાર મારા જ નાના ભાઈ માટે, અને તે પણ જ્યારે હું તેને મહામુશીબતે ભણાવી રહ્યો છું ત્યારે, મને કેમ આવ્યો એવો તમને પ્રશ્ન થશે. એવો વિચાર આવવાનું એક કારણ તો એ કે હું મારી આજુબાજુની નવી દુનિયામાં પોતાના ઉત્કર્ષ સાધતા અને પોતાના કુટુંબને રઝળાવતા અનેક જુવાનોને દરરોજ જોઉં છું, અને બીજું કારણ એ કે બે દિવસ પહેલાં જ એક નજીકના મિત્રે મને કહેલું કે, 'તારી પત્ની તો દમમાં સપડાઈ છે ને થોડા દિવસમાં તું પણ સપડાશે. જો સુખરૂપ જીવવું હોય તો આ કુટુંબધર્મની ઘેલછા તજી દે.' એ મિત્રને મેં કશો જવાબ નહોતો આપ્યો, પણ એનો અર્થ એ નથી કે મારી પાસે કોઈ જવાબ હતો જ નહિ મારા મનમાં પૂર્ણ મંથનને અંતે પ્રગટેલો જવાબ તૈયાર જ હતો કે, 'ભાઈ, તારી પેઠે હુ મને ને મારા કુટુંબને જુદાં માનતો નથી મારી પત્ની મારી ને મારાં માબાપ કે નાનાં ભાઈબહેન મારાં નહિ એ તત્ત્વજ્ઞાન હુ હજી શીખ્યો નથી.' પણ મારા મિત્રને એ વાત કહેવાથી ચર્ચા આગળ વધારવા ઉપરાંત કશું ફળ આવે એમ નહોતું, એટલે મેં હસીને એની વાત સાંભળી લીધી હતી. પણ ત્યારે જ નવા જમાનામાં ઊછરતા મારા નાના ભાઈ વિષે મને બીક લાગેલી.

જે બીજો ભાઈ છે તે તો ચોવીસ વરસનો છે. એને ભણાવવા માટે મેં ઘણી મહેનત લીધેલી પણ એ ભણ્યો જ નહિ આ દુકાનનો માંચડો એના માટે અને મારા કાકા માટે જ મેં ઊભો રાખ્યો છે એમ કહું તો અતિશયોક્તિભરેલુ નથી. એ ભાઈને અને એ કાકાને બીજે સારે સ્થળે નોકરીએ રખાવવાના મેં કાંઈ ઓછા પ્રયત્નો નથી કર્યા, પરંતુ અમારા નસીબની વાત કહો કે એમની અણઆવડતની વાત કહો પણ એ બન્નેને ક્યાંય નોકરી મળતી જ નથી અને મળે છે તો પંદર દિવસથી વધુ ચાલતી નથી.

આ માટે મારા ભાઈ અને કાકા ઉપર હું ઘણી વાર ગુસ્સે થઈ જાઉં છું. અને જિંદગીમાં સફળ થયેલા માણસોના એમની પાસે દાખલા મૂકું છું. એ બન્ને એ વખતે મૂંગા મૂંગા મારાં વચનો સાંભળી લે છે

વેવિશાળ—લેખક અને પ્રકાશક શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી ફૂલછાબ કાર્યાલય રાણપુર મૂલ્ય ૧ રૂપિયો.

મેઘાણીભાઈની નવલકથાઓમા વેવિશાળની આ વાર્તા એક નવા પ્રદેશમા આપણને લઈ જાય છે પાત્ર જેમ વધુ નીચના થરનુ હોય તેમ મેઘાણીભાઈ તેને વધુ સરસ રીતે ખીલવી શકે છે વસુંધરાના વહાલા દવલા એ આ જ કારણે વાચકોના દિલ છતી લીધા હતા. અને વેવિશાળની વાત સપ્તાહે સપ્તાહે ફૂલછાબમા છપાતી જતી તેમ તેમ વાચનારાઓને આકર્ષતી જતી હતી તે પણ આ જ કારણે

મુબઈમા ઊછરેલી એક શાહુકાર બાપની દીકરી સુશીલાનું વેવિશાળ નાનપણમા જ્યારે તેમનુ કુટુબ ગામડામાં હતુ ત્યારે ગામડાના સુખલાલ નામે છોકરા સાથે થયેલુ સુશીલાના પિતાના મોટાભાઈ જ કુટુબનો બધો વ્યવહાર સાચવતા મુબઈના વાતાવરણ અને એકદમ થયેલા ધનને પરિણામે મોટાભાઈ ને સુખલાલ સાથેનુ સુશીલાનુ વેવિશાળ અણગમતુ થઈ પડ્યુ વિજયચદ્ર નામના એક મુબઈગરા જુવાન ઉપર એમની નજર પડી હતી જૂનુ વેવિશાળ ફોક કરવાનુ મળે તે માટે એમણે સુખલાલને નમ લો ઠરાવવા પ્રયત્નો કરવા માડ્યા પણ સુશીલાએ કોઈ અજ્ઞાત મનોવ્યાપારના કારણે સુખલાલને જ પોતાનો યોગ્ય પતિ માન્યો અને મોટાભાઈનો ઉગ્ર વિરોધ સહીને પણ એણે પોતાનુ ધાર્યું કર્યું

આ વાર્તામા સુખલાલ સુખલાલનુ કુટુબ મુબઈ શહેરમા અજાણ્યુ એવા સુખલાલને આશ્વાસનરૂપ થયેલા ખુશાલભાઈ અને નર્સ લીના ભાભુ' વગેરે પાત્રો ખૂબ કલાત્મક બન્યા છે પણ પાત્રાલેખનની એ કલા વિજયચદ્રના પાત્રાલેખનમા નથી દેખાતી એવુ લાગ્યુ છે કે મેઘાણીભાઈ પોલિશ્ડ સમાજના પાત્રોને જીવતા નથી બનાવી શક્યા એમની નિરંજન નવલકથામા પણ આ વસ્તુ દેખાઈ આવી છે અને એવુ જ વિજયચદ્રના પાત્રમા થયુ છે

વચ્ચે બે ત્રણ ઠેકાણે વાર્તા નીરસ બની જાય છે તેને બાદ કરતા વાર્તા આપણને આકર્ષી રહે છે અને આપણા કુતૂહલને જાગ્રત રાખે છે

પણ એક વસ્તુ તો પહેલેથી છેવટ સુધી સમજાતી નથી તે એ કે સુશીલા સુખલાલ તરફ કેમ આકર્ષાય છે? સુશીલાના માનસ દર્શનમા કે વાર્તાના ઘટનાક્રમમા એક કોઈક કડી ખૂટે છે કે જેને પરિણામે એ સમજવુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યુ છે લેખક આપણને એ સમજાવવા બહુ પ્રયત્ન કરે છે છતા લાગે છે જાણે સુશીલા એ વિષયમા લેખકનુ પ્રિય પાત્ર જ છે

અંતે તો એ જ કહેવાનુ રહે છે કે જે વાર્તાએ ફૂલછાબ ના અનેક વાચકોના રસને જગાડ્યો હતો તેણે અમને પણ રસ પીરસ્યો છે

રા ગગાજળિયો લેખક શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી ફૂલછાબ કાર્યાલય રાણપુર કિંમત દેઢ રૂપિયો

ફૂલછાબ (સાપ્તાહિક પત્ર) ના વાચકોને ૧૯૩૯ ના વર્ષની આ ભેટ છે ગયા વર્ષના ભેટપુસ્તક સમરાંગણ થી ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના મુસ્લિમ ઇતિહાસનુ એક સરસ પાનુ કલાપૂર્ણ રીતે આપણી પાસે મુકાયુ હતુ કહેતા આનંદ થાય છે કે એ જ ઇતિહાસનુ એક બીજુ પાનુ એથી પણ સરસ રીતે રા ગગાજળિયા થી ખુલ્લુ થયુ છે

ગંમાડળિનું મન હતું કે રોજ તાજા ગંગાજળે સ્નાન કરવું અને તેથી તે ગંગગાજળિયો કહેવાતો એ ધર્માસક્ત સચ્ચરિત્, માનપ્રેમી અને શરવીર માડળિકના દિલમાં પુત્રપ્રાપ્તિની વ્યથા જાગે છે પતિપરાયણ કુંતાદે રાણી એને બીજું લગ્ન કરવા કહે છે એમાં એક ચારણ નાગાજણ મિત્ર તરીકે રાને મળી જાય છે, તે રાંના દિલમાં અપ્સરાની કામના જગવે છે અને ત્યાંથી રાંનું પતન શરૂ થાય છે અને પછી પતન ત્યાં સુધી પહોંચે છે કે માડળિક નાગાજણની જ સ્વરૂપવાન ચારણ સ્ત્રી ઉપર કૂડી નજર નાખે છે અને શાપિત બને છે પરિણામે એનું રાજ્ય મહમદ બેગડાના હાથમાં જાય છે એ ધર્મ ગુમ રે છે, સત્ત્વ ગુમાવે છે અને આપણા મોમાંથી સરી પડે છે 'अवोचो गरीयम्' અને 'ભ્રષ્ટ થઈ મતિ જરી જેની, શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મેલો'

માડળિકના ચારિત્ર્યને રંગ આપવા થોડી કલ્પનાઓ, કેટલીક દંતકથાઓ અને ચમત્કારકથાઓનો અહીં આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે, પણ પ્રધાન પ્રસંગો ઐતિહાસિક છે અને કલ્પનાઓ અને લોકમાન્યતાઓ એને બાધક ન નીવડતા વેગ આપનાર બનેલ છે

કેટલાક પ્રસંગોના વર્ણનો તો અદ્ભુત લાગે છે માડળિક પોતાની પત્નીને તેના (રાણીના) કાકાની બહાદુરીની વાત કહે છે તે આખી વાત ખૂબ રોચક છે અને નરસિંહ મહેતાના પ્રસંગો તો આપણને ભાવભીના કરી નાખે છે એક પ્રસંગ નરસિંહ મહેતા અભ્યાગતો પોતાને બારણેથી ભૂખ્યા પાછા ન જાય તે માટે ઉધાર ધન લેવા વેપારી પાસે જાય છે વેપારી બહાના તરીકે એમની પાસેથી 'કેદારો ન ગાવો' એવું વચન માગે છે એ સમયે મહેતાની દારુણ અંતરવ્યથા લેખકની ભાષામાંથી ટપકે છે પણ એ વ્યથા કરુણતર–કરુણતમ તો ત્યારે બને છે કે જ્યારે મહેતા કેદારો ન વેચવાનો નિર્ણય પછી વેચે છે આ પ્રસંગ તો આખા પુસ્તકમાં મુકુટમણિ જેવો છે 'પુરાતન જ્યોત'માં ધાર્મિક પ્રસંગો જેવા ખીલ્યા છે તેવો જ આ પ્રસંગ અહીં ખીલ્યો છે

વચ્ચે વચ્ચે ઉપમાઓ પણ કેવી સરસ આવી જાય છે! રાંમાડળિક અને કુંતાદેના રૂપની સરખામણી થાય છે, પણ સરખામણી કરવી ન ફાવતી હોય તેમ લેખક કહી નાખે છે, 'ખરી વાત તો એ હતી કે નિશા અને શશીની માફક બંને એકમેકને સોહાવતાં હતાં!'

અને લોકમુખેથી સુધારાના વેણ કેવાં કઢાવે છે!

"માતાજી, હું ઊઠીને એક ભવે બે ભવ કરું?"

"કરવા જોશે, દીકરી! તારે માટે નહિ, કળજુગમાં નમળા સબળા સૌ નાનડિયાને જીવવાની કેડી બતાવવા સારુ."

'બે ગઢોને જીતનાર તે બેગડો' એ કથનને અહીં સીધા લાંબા શીંગવાળા બળદ–વેગડો કે બીદરો–જેવો, બીદરા બળદના શીંગ જેવી લાંબી, સીધી અને ધોળી મૂછો રાખનારો' એવું કહી જુદું બનાવ્યું છે

વાર્તામાં મહમદ બેગડાનું ચારિત્ર્યનિરૂપણ કરતાં અને સાઈ જમિયતશા સાથેની વાતચીતોમાં ફારસી મિશ્રિત જે ભાષા વપરાઈ છે તે સ્વાભાવિક નથી લાગતી કોઈ પ્રસંગોમાં પ્રસંગ અને પાત્ર પણ ફરીફરીને ફૂંટાવેલાં લાગે છે પરંતુ કથાનો પ્રવાહ એવો છે કે આ વસ્તુ બહુ વાર યાદ નથી રહેતી

પ્રૌઢશિક્ષણની પોથીઓ

લોકપોથી પહેલી—કર્તા શ્રી નરહરિભાઈ પરીખ અને જુગતરામ દવે, પ્રકાશક પ્રૌઢશિક્ષણસમિતિ તરફથી નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ કિંમત એક આનો

'આપણે સૌ ભણીએ' ભાગની નાની પોથી, પહેલી ચોપડી, બીજી ચોપડી—કર્તા શ્રી 'ધૂમકેતુ' પ્રકાશક: ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ કિંમત અનુક્રમે એક આનો, એક આનો, દોઢ આનો

'ચાલો વાંચીએ' કર્તા શ્રી ગિજુભાઈ, પ્રકાશક શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ, ભાવનગર મૂલ્ય એક આનો

આત્મભાન અને શિક્ષણની રચના જાતા એવા

જાણીતા અભ્યાસીઓને હાથે જુદાં જુદાં દષ્ટિબિંદુઓએ તૈયાર થયેલી ચોપડીઓમાંથી પ્રૌઢશિક્ષણસમિતિની ચોપડી અક્ષરજ્ઞાન સાથે વર્ધા-શિક્ષણના મૂળ સિદ્ધાંતને અનુસરતી લાગે છે, 'ધૂમકેતુ'ની ચોપડીઓ 'ભણીએ છીએ' એવા ભાવને ઉત્પન્ન કરનારી છે અને શ્રી ગિજુભાઈની ચોપડી વાચનનો રસ આપનારી છે

શબ્દરચના અને પાઠોની રચનાની દષ્ટિએ પ્રૌઢ-શિક્ષણસમિતિની ચોપડી સરકારી 'બાળપોથી'ને મળતી આવે છે, પણ પ્રૌઢોનું માનસપરિવર્તન કરવવાનો ઉદ્દેશ તેમાં રહ્યો છે તેથી તેના પાઠો શિક્ષકોને નવા પાઠો તૈયાર કરવાના સૂચનરૂપ વિશેષત અન્યા છે 'ધૂમકેતુ'ની ચોપડીઓ સહેલા વાક્યના અક્ષરોથી શરૂ થાય છે, પ્રૌઢોના માનસપરિવર્તનનો ઉદ્દેશ એમાં રખાયો છે ખરો પણ તે પ્રધાનપણે હોય તેવું નથી લાગતું વાચનમાં તેમાં પુનરાવર્તનના સિદ્ધાંતને મહત્ત્વ અપાયું છે પ્રૌઢશિક્ષણસમિતિની પોથી કરતાં આ ચોપડીઓ વાચનારને વધુ રસપ્રદ થાય તેવી લાગે છે

પરંતુ અમારે મને શ્રી ગિજુભાઈની ચોપડી પ્રૌઢશિક્ષણને વધુ ઉપયુક્ત છે એમાં વર્ધા-શિક્ષણના ક્રમ જેવું ખાસ નથી, ઝટપટ લખતાં કરી દેવાનો હેતુ પણ એમાં હોય તેવું લાગતું નથી, પરંતુ તેમાં વાચનનો રસ ઘણો છે 'કન્દ, કાન્દા, કાકા-દાદા છે, મકા છે, દાદા ઢે' આમ પ્રથમ પાનથી જ વાક્યની શરૂઆત થઈ જાય છે અને તે નવીન વિદ્યાર્થીને આકર્ષી લે છે તેમાં પુનરાવર્તનનો સિદ્ધાંત પણ રહ્યો છે શ્રી 'ધૂમકેતુ'ની અને પ્રૌઢશિક્ષણસમિતિની ચોપડીઓ સાથે ઇતરવાચન તરીકે રહે તેવી યોજના થાય તે ઠીક લાગે છે

બાલસાહિત્ય

ઊંડા આકાશમાં / સાચી વાતો — કર્તા હર્ષદ પટેલ પ્રકાશક આપાનુ બાળકાર્યમંદિર, ભરુચ પાના દરેકના ૩૨, કિંમત દરેકની ૩ આના

આમાની 'ઊંડા આકાશમાં' ચોપડી બાલભોગ્ય ભાષા અને શૈલીમાં વાયુયાનનો ઇતિહાસ આપે છે, અને 'સાચી વાતો'માં મોતીભાઈ અમીન મહાદેવ ગનડે, લોકમાન્ય તિલક અને ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેના બાળ કોને વાચવા ગમે તે રીતે અને તેમને સમજાય તેવી ભાષા અને શૈલીમાં, સક્ષિપ્ત જીવનચરિત્રો આપ્યાં છે છેનુ 'ગિજુભાઈ' ઉપરનું ગીત તો બાળકોને ખૂબ ગમી જાય તેવું છે

ગુંજન (બાલકાવ્યો)—શ્રી સોમાભાઈ ભાવસાર પ્રાપ્તિસ્થાન ભારત વસ્તુભંડાર રમકડા મારકેટ અમદાવાદ. કિંમત પાચ આના

આ પહેલાં શ્રી સોમાભાઈના જે બાલકાવ્યોના સગ્રહો પ્રગટ થયા છે તેમાં આ એક નવો ઉમેરો થાય છે આખી ચોપડી 'કુમાર પ્રિન્ટરી'માં રગ બેરંગી શાહીઓ અને ચિત્રોમાં છપાઈ છે

બાલકાવ્યોમાં 'ઉષા અને સંધ્યા', 'તારલા અને ચંદ્રિકા' અને એવી એવી કલ્પનાઓ બહુ સરની થઈ પડી છે તે જણાય ગમ્ય નથી જણાતો. શ્રી સોમાભાઈના આ સગ્રહમાના કાવ્યો પણ એનાથી મુક્ત નથી જો બાલકાવ્યો એ મુખ્યત્વે સુંદર અને સહેલા ગગોમાં ગાવા માટેની લલિત શબ્દોની રચેલી નિર્દોષ લીટીઓ જ માત્ર હોય તો તે રીતે આમાના ઘણા જ ભાગો ઘણા સારા છે

ત્રણ ચાર કાવ્યો અર્થ-ભાવની દૃષ્ટિએ પણ સારા છે 'પિંજરનુ પખી'માં પખી મુક્ત પ્રકૃતિને જોઈ જોઈ રૂએ છે, એ કાવ્યમાં બે ત્રણ એવી વસ્તુઓ બતાવ્યા પછી દરિયાનું વર્ણન આવે છે

'જો પેલો ઘૂઘવે છે દરિયો,
અહીં તહીં ફાટે છે હોડીઓ,
જાણે અરબી ઘોડે ચડિયો,
સેના શું જગી!

અને પછી છેલ્લી કડી આવે છે ત્યા તો સાભળનારથી ઝાંનુ ડૂસકુ મુકાઈ જવાય છે

'ભૈયા આવુ નિતનિત દેખુ,
દેખુ દાઝુ પિંજર બેઠું,
કોઈ મને ના મૂકે રેઢુ,
કેવું હતભાગી!
પિંજરનું પખી!

'ક્યાં ગયા ગામ, ક્યાં ગયા ગામ'થી શરૂ થતી લીટીઓવાળું 'ભરતવિલાપ'નું કાવ્ય આખર સુધી એ જ ભાવ જાળવી રાખે છે અને 'ભીમસેન'નું ગીત 'જો આ શું કુતાજી વન તો' મહાભારતના મી। ઢાળમાં શરૂ થઈ ભીમસેનની મહત્તા ગાય છે 'અમે તો બાલ ગૂર્જરી' એ મુક્તકાવ્ય પણ સારું છે

બધાં જ ગીતો આટલી સરળ ભાષામાં અને સુંદર રાગમાં ઊંચી ભાવના સાથે રજૂ થવાની જરૂર હતી એમ અમને લાગે છે

અત્યારે તો આ કાવ્યોની ખરી મઝા એને યોગ્ય રાગોમાં ગાવાની જ છે

કાવ્ય

આર્ચન-કર્તા અને પ્રકાશક : પ્રમોદ અને પારાશર્ય, અનંતવાડી ભાવનગર, મૂલ્ય રૂા ૨

આ ગીતસંગ્રહના કર્તાઓમાંના શ્રી પારાશર્યનું નામ તો આપણા સામયિકોમાં પ્રગટ થતા કાવ્યોના કવિઓમાં આપણને વાંચવા મળ્યું છે એમના કાવ્યોએ પ્રશંસા પણ મેળવી છે પોતાના મિત્ર સાથે મળીને એમણે 'આ કાવ્ય મારું અને આ એનું' એવું જણાવ્યા વિના આ કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ કર્યો છે કુમાર પ્રિન્ટરીમાં ઊંચી જાતના કાગળો પર એ સુંદર રીતે છપાયેલ છે

પ્રથમ કાવ્ય 'પૂજારી' એક મુક્તવિન શબ્દોમાં વહેતી કથા છે અહીં સુંદર કલ્પનાની આછી છાય અને મગ્સ ભાવનાઓ છે. બીજાં કાવ્યોમાં, જેમાં કથાતત્ત્વ છે તે કાવ્યો, પણ એવાં જ સરસ લાગે છે પણ ભોગ ભાગનાં કાવ્યો રસ આપનાર નથી લાગતા

પ્રથમ કાવ્ય 'પૂજારી'ના માપબંધ વિષે કહેવાનું મન થાય છે કે જે રેખતા કવિએ છંદનું માપ તોડી નાખીને આણી છે તે રેખતા જો છંદોબદ્ધતા ન તોડી હોત તો વધુ રુચિકર બનત. કાવ્ય સુંદર કે- આત્મા સુંદર છે પણ છંદ જે એનો દેહ છે તેને આમ નષ્ટ કરીને કવિએ કંઈ સારું નથી કર્યું જો છંદો સંગીતમાં નિર્માણ થયા તેથી આગળ જવું જ નહિ તેમ કહેવાનો આશય નથી પરંતુ આપણે કોઈને કોઈ (આપણું પોતાનું મૌલિક જ) એક ચોક્કસ માપ ન રાખીએ તો ... રચનામાં ખામી આવે છે, અને તેને હિસાબે કાવ્યસરિતા અગાઉના પ્રયોગો ૮

ઉદાહરણાર્થ 'પૂજારી' કાવ્યની એક કડી આ છે

'અહીં આ જ મંદિરના સ્થાન તટે
અતિ જૂનું પુરાણું કો' ગામ હતું
અહીં આગળ તુલ્ય ઓરડે મેર
મડાય ત્યાર આખું ગામ જૂતું

આ કડીમાં એક સુંદર ચિત્ર રજૂ થયેલ છે, પણ આમાં એક પણ લીટી બીજી કોઈ પણ લીટી સાથે એક માપમાં બેસતી નથી કેટલાક ગુરુ સ્વરોને એવી રીતે લઘુ કરી નાખવા પડ્યા છે કે ગાવાની મઝા જ મારી જાય છે ત્રીજી લીટીના તેર અક્ષરો અને ચોથી લીટીના અગિયાર અક્ષરો કરીને બંને લીટી અર્થબોધ સહેલો થાય માટે એક શ્વાસે એની સાથે ગાઈ લેવી પડે છે આ વસ્તુ કાવ્યની અસરને ઓછી પાડી નાખે છે અને આવું તો ઘણે ઠેકાણે બન્યું છે

શ્રી મેઘાણીભાઈના જે કાવ્યને આ સ્વચ્છંદતા માટે 'આદર્શ' તરીકે રાખેલ છે તે 'ધરતીને પટે પગલે પગલે'વાળું ગીત પણ છંદનું બંધન ન હોવાને કારણે કાન ને વાગવામાં ખટક આપે છે એ ગીતની પણ એક કડી નોંધીએ. એને ગાવાથી એમાંનું અનિષ્ટ તત્ત્વ જણાઈ આવશે

'દિનરાત જેઓની નજરસમા
પડે પેલા બારક પન તણા
પિરે મેં દવા જે હમેશમા
(યાગુનચિટનો મે ...ર્યો છે)

નોટક છંદનું માપ સાર મળ્યું છે, એમાં મેળના સારી છે જો થોડી વધુ મહેનત લેવાઈ હોત તો આખું ગીત શુદ્ધ બની રહેત અને ભવિષ્યમાં જો

નિરંકુશતા આવવાનો ભય રહે છે તેના દોષભાગી થતા બચી શકાત, અને એક સર્વાંગસંપૂર્ણ સુંદર કાવ્ય રચવાનો યશ કવિને મળી શક્યો હોત

મદાલસા (એક ખંડકાવ્ય)-કર્તા ગોવિંદભાઈ હ. પટેલ પ્રકાશક ગોરધનભાઈ કિશોરભાઈ પટેલ, નંદાનંદ અલકાપુરી, વડોદરા, મૂલ્ય દશ આના.

તપોવન (બે ખંડકાવ્યો)-કર્તા અને પ્રકાશક ઉપર મુજબ, મૂલ્ય બાર આના.

આપણી ભાષામાં ખંડકાવ્યોની અતિ ખોટ છે એની સતત ખૂંચ છે તેમાં એક અજાણ્યા કવિના આ ખંડકાવ્યો વાચતા મુગ્ધ થઈ જવાય છે આ કાવ્યોના એક વિવેચકે કહ્યું છે કે, “ આ કંઈ ઇંદ્રવરણા નથી કે જોતા જ રૂપ જોવા મળે, કે આ કંઈ જામફળ નથી કે ઝટ દઈને બટકુ ભરી લઈ સ્વાદ લઈ લેવાય, આ તો છે નાળિયેર એની અંદરનો મધુર ગર્ભ મેળવવા માટે થોડો શ્રમ પણ વેઠવો પડશે પણ એનો સ્વાદ ઓર હશે ” આ મત સાથે અમે સહમત છીએ સંસ્કૃત છંદોને આટલી સરળતાથી પ્રવાહબદ્ધ અને સંવાદશૈલીમાં રચી દેનાર આ કવિની શક્તિ પ્રત્યે માન ઊપજે છે

‘ મદાલસા ’ કાવ્ય પૌરાણિક વસ્તુ ઉપર રચાયેલ છે, પણ અહીં કેન્દ્રસ્થાને વાર્તાને ન રાખતા ઉપદેશને રાખ્યો છે અને વાતા ઉદ્દેશને સ્પષ્ટ કરવા આગળ વધતી રહે છે આ કાવ્યની છંદરચનામાં પાંચ ઠેકાણે અશ્વગતિબંધ, કપાટબંધ, ત્રિપદીભેદ, મુરજબંધ, અર્ધભ્રમક, સર્વતોભદ્ર અને વિશેષ ચક્રબંધ એવા ચિત્રબંધો પણ રચાયા છે કે જે આ પહેલા કવિ દલપતરામે જ રચી બતાવેલા ચિત્રબંધછંદરચના ખૂબ કૌશલ્ય માગે છે શ્રી ગોવિંદભાઈ બધા ચિત્રબંધોમાં એવું કૌશલ્ય બતાવી શક્યા નથી પરંતુ તેઓ એ રચી શકે એ તો સ્પષ્ટ દેખાય છે આ ખંડકાવ્ય ૩૪૦ કડીઓનુ (લગભગ ૧૧૦૦ લીટીઓનુ) છે

‘ તપોવન ’ મા ‘ સાવિત્રિ અને યમ ’ ખંડકાવ્યમા સાવિત્રીનો યમ સાથેનો બુદ્ધિયુક્ત સંવાદ છે તેમા ૨૬૬ કડીઓ છે આ પુસ્તકમાનુ બીજુ ખંડકાવ્ય ‘ વજ્રશિખા ’ શીખ ગુરુઓનો બલિદાનનો મહિમા વર્ણવે છે તે ૧૮૦ કડીઓનુ છે

કેટલાક શ્લોકોની કિલષ્ટતા અને ક્યાક કથાપ્રવાહ ગૂંચવાઈ ગયેલો લાગે છે એટલા વસ્તુને બાદ કરતા ત્રણે ખંડકાવ્ય આપણી કાવ્યસમૃદ્ધિને શોભાવે તેવા છે

એકટીંગના હુન્નરનું વ્યવહારુ શિક્ષણ—લેખક અને પ્રકાશક દિનશાહ રુસ્તમજી મહેતા ‘ ૧૪, કાત્રક પારસી કોલોની, સદર, કરાંચી ; મૂલ્ય રૂ. પોણા બે

‘ વ્યવહારોપયોગી અભિનય ’ એ આ પુસ્તકનું બીજુ નામ છે આ પુસ્તકના લેખકને ગુજરાત સારી રીતે ઓળખે છે. લેખકની વિશિષ્ટતા એ છે કે પોતે નટ ન હોવા છતા ‘ અભિનય ’ નુ પુસ્તક લખે છે પોતે ‘ચિતારા’ ન હોવા છતા ચિત્રો ઉપર સમીક્ષા લખે છે ગીઝખડી જ વાર્તાઓ લખી હોવા છતા વાર્તાકલી ઉપર લખે છે અને એમ જ નૃત્યકળાના શાસ્ત્રને છણે છે પણ જેમ લેખક માને છે તેમ અમે પણ માનીએ છીએ કે અમુક વિષયનો અનુભવ લીધા વિના પણ તે વિષયના શાસ્ત્ર વિષે લખી શકાય પણ અમને તો લાગે છે કે લેખકે જાહેરમા નહિ તો ઘરમા, બારણા બંધ કરીને પણ સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ અભિનયો ખૂબ વાર કરી તો જોયા જ હશે અને તે એકવાર નહિ પણ ઘણી વાર નહિતર ચેષ્ટાઓનુ જે વર્ણન એમણે પુસ્તકમા કર્યું છે તે બીજા લેખકના લખાણમાંથી ઉતારો કરી લીધા સિવાય ન લખી શકાય લેખકે બીજા પુસ્તકો અને લેખકોની સહાય જરૂર લીધી હશે, પરંતુ અહીં તો એમણે, સ્વતંત્ર રીતે અને દૃષ્ટાંતોથી વિષયને સ્પષ્ટ કર્યો છે એટલે ક્યાયથી ઉતારા લીધા હોય તેવુ સંભવિત નથી લાગતુ

પુસ્તકમા આપેલી ૧૦૭ વ્યવહારુ સૂચનાઓ તો શિખાઉને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે તેવી છે ઉપરાંત પુરવણીના લેખો રંગમંચની સજાવટ ઉપર અગત્યનો નિર્દેશ કરે છે

પુસ્તકમાં શૈલી અને દૃષ્ટાંતો ઘણાં રમૂજી છે એટલે વાચન રસિક બને છે

પુસ્તકમાં ખામીઓ એ છે કે ચિત્રો વિના ચેષ્ટા વર્ણન સમજતાં ઘણી તકલીફ પડે છે અને પુનરાવર્તનના અને વિસ્પષ્ટવનાના દોષો રહી ગયા છે

રંગના દિગ્દર્શક અને અભિનેતાની વચ્ચે અમુક અભિનયની યથાર્થતા પરત્વે મતભેદ પડે ત્યારે છેવટના નિર્ણય તરીકે સલાહ લેવામાં અને જેને જન્મગત અભિનેતાની શક્તિ નથી મળી પણ જેઓ અભિનેતા થવા ઇચ્છે છે તેમને માર્ગદર્શક બનવામાં આ પુસ્તક ઉપયોગી બનશે.

મજૂરવાખોર પિતાની તસ્વીર ['નવસૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિકપત્રનું ૧ ૯નું ભેટપુસ્તક] સંપાદક શ્રી કલ્યાણજી મહેતા, નવસૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય, અમદાવાદ મૂલ્ય રૂપિયા અઢી

રંગના જીવનમાં તનતોડ શારીરિક મજૂરી કર્યે પણ જેને પૂરતું ખાવાનું મળતું નહિ, દામ વિના દરવાજે મહેરે અને ભાગ્યે પગે જેને ઘણા દિવસ ઘેર પાછા ફરવું પડતું, પણ પછી અભ્યાસ, ચિંતન, સાહસ અને દૃઢ નિશ્ચયના બળે જે જીવનના વધતા વર્ષોમાં આયર્લેન્ડના એક વીર પુત્ર તરીકે જીવ્યો, પ્રજાકીય લશ્કરના સેનાપતિ તરીકે પરદેશી અંગ્રેજોની ગોળીએ વીંધાઈને જે મર્યો તે જેમ્સ કોનોલીનું આ જીવન ચરિત્ર છે, પણ એના વાચનમાં રસ ભર્યો છે કાર્ય વેગમય વર્ણનક્રમે આગળ વધતી નવલકથાના કથનનો

મજૂરવાખોર પુત્રીએ જ પોતાના મજૂરવાખોર પિતાની આ તસ્વીર પેને નીરખ પુરમાં રહીને દોરી છે, નવલકથાનું પાનું ગમતું હોય તેમ 'તસ્વીર'નું પાનું ઉઘાડે છે અને નવલકથાનું છેલ્લું પાન જેમ વધતું હોય તેમ 'તસ્વીર'નું છેલ્લું પાન પૂરું થાય છે, અને અંત આવતાં તો વાચક પણ આંખો લૂછીને અચંબો પામી રહે છે અને પૂછે છે ' શું મળી ગયું બધું ?' આવું પુસ્તક આઝાદીની લડાઈ લડતા આપણા દેશને ખૂબ વિચાર અને બળ આપે છે સાથે શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક આયરીશ સ્વાતંત્ર્યના લડવૈયાઓની અને ઉપરોક્ત પુસ્તકની લેખિકા સાથેની નિકટની મિત્રતાથી આયરીશ લડતને સમજીને એનો ઇતિહાસ પણ આપ્યો છે

પુસ્તકમાં ભાષાની કચાશ અને જોડણીની ભૂલો ઠીક નજરે ચડે છે

ભાવોર્મિ—સ્વ જયાશંકર જીવનરામ જોષી ('ભાવિક')ના ગદ્યપદ્ય લખાણોનો સંગ્રહ પ્રકાશક ગોપાલ દ રોડ, ભગવાન સુદ્રશ્રુકરામ દિર, સાર ઞઞા અમદાવાદ, મૂલ્ય એક રૂપિયો

નાટિકા–વાર્તા–ઉદ્બોધનો–લેખો અને કાવ્યોનો આ નાનો સંગ્રહ એક લેખકની શુભ વૃત્તિઓનો સંગ્રહ છે એના પ્રગટ થવાથી ગુજરાતી ભાષાની અમેરા થઈ નથી કે કંઈ બીજું અનિષ્ટ થયું નથી, પરંતુ આવો સંગ્રહ તો લેખકના આપ્તજનો સિવાય બીજા બહુ ઓછા જણને વાચવા લલચાવશે

'ચિત્રમય જગત' દીવાળી–અંક–૧૯૩૯

આ વિશિષ્ટ પ્રસંગના સામાયિકની ગાદિનપેલા જ્ઞાનીની છે જે ખત અને શ્રમથી એના બીજા અંકો તૈયાર થાય છે તેવી રીતે ખાસ શ્રમપૂર્વક તૈયાર કરેલો આ અંક ઘણી મનનીય વાચન-સામગ્રી પીરસે છે હિન્દુસ્તાનનું મહા–ભારત, હિન્દુસ્તાનના લશ્કરનો વિકાસ, ૧૮૫૭ અને તે પછી લશ્કરની રચના, લશ્કરના ખરચો, અદાલતી આઇને નિસરવાનો માર્ગ ઇત્યાદિ વિષયો અને ખૂબ રંગ-ચિત્ર અને આકર્ષક ચિત્રોથી આ સંગ્રહ બન્યો છે અને આ બધું આજની હિંદની પરિસ્થિતિને અનુરૂપ જ લખાયું છે

આવકાર

આત્મજીવન (લેખકો નરહરિ પરીખ ...)–પ્રકાશક પ્રો. સામ ... અને ... , ૩૧ ગુજરાત

સોમણી, અમદાવાદ વાર્ષિક લવાજમ ... શ્રી ... મ.દ ... મહેતું

કલામય કલેવર

કદાવર ગોટી

અને

કમી કિંમત

- આ ત્રણ મુખ્ય આકર્ષણો ઉપરાંત તેની સુગંધમાં એક એવા પ્રકારની માદકતા છે, કે જે તમને હમેશનું આકર્ષણ કરી શકશે.
- તમામ ચેતનવંતા સૌંદર્યને ઓપ આપવા

સ્વસ્તિકના
કાન્તિ સાબુનોજ
નિરંતર
ઉપયોગ કરો

SWASTIK
Kanti
Toilet Soap

સ્વસ્તિક
કાન્તિ
સાબુ

લોકોન પ્રકાશ । ઈન્દોર

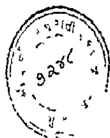

સંપાદકો

મોહનલાલ મહેતા · ઈશ્વરલાલ દવે
કાન્તિલાલ શાહ · હરજીવન સોમૈય

આ અંકના લેખકો

ધૂમકેતુ · સતીશ કાલેલકર · કાકા કાલેલકર · હરજીવન
સોનેરા · મગનભાઈ દેસાઈ · ઊર્મિલા · ડુંગરશી સંપટ
મોહનલાલ · ચારુદત્ત · જટુભાઈ વેદ

અમારાં પ્રકાશનો

નામ	મૂળ કિંમત
અંજલિ ગ્રંથમાળા	
સંજીવની	૨-૦-૦
પચાસ વર્ષ પછી-	૧-૪-૦
પ્રાયશ્ચિત્ત ભા. ૧	૨-૦-૦
,, ભા. ૨	૨-૦-૦
એ પત્ની કોની?	૨-૦-૦
અંતરની વ્યથા	૧-૪-૦
આવતી કાલ	૨-૮-૦
અખંડ જ્યોત	૧-૮-૦
મંગલમૂર્તિ	૨-૦-૦
મહાન મુસાફરી	૧-૮-૦
દીન ધ્રુવ	૨-૦-૦
ધરતી	૧-૮-૦
બંધન અને મુક્તિ	૨-૦-૦
જાગતા રે'જો (પૂર્વાર્ધ)	૨-૦-૦
આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ	
દર્દી, દવાઓ અને દાક્તરો	૧-૪-૦
અપચાના સહેલા ઉપાયો	૦-૪-૦
શરદી અને સળેખમ	૦-૬-૦
વજન શી રીતે વધારવું?	૦-૪-૦
કબજિયાત	૦-૪-૦
આંખોનું આરોગ્ય	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર: વિચાર અને વ્યવહાર ભા. ૧	૧-૦-૦
આદર્શ ખોરાક કોને કહેવો?	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા ૧	૦-૪-૦
પહેલું સુખ	૦-૪-૦
ખોરાકની પસંદગી	૦-૪-૦
કસરત, મહેનત અને રમત	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૨	૦-૮-૦

નામ	મૂળ કિંમત
ક્લેજાના રોગો	૦-૫-૦
ચિંતન ગ્રંથાવલિ	
ગુલામીની શૃંખલા	૨-૮-૦
વિશ્વસાહિત્યમાળા	
પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત	૨-૮-૦
અરુણ પુસ્તકમાળા	
શંકરાચાર્ય	૦-૨-૬
રંગ રંગ વાદળિયાં	૦-૩-૦
નાનાં છોકરાં	૦-૧-૬
નૂતન ગ્રંથાવલિ	
લગ્ન-એક સમસ્યા	૧-૪-૦
અંજવાંનાં જળ	૧-૪-૦
સાહિત્યસમીક્ષા	૨-૮-૦
ઘરભણી	૧-૮-૦
પાશ્ચિમની કલાકૃતિઓ	૧-૪-૦
ધ્રુપદાની	૧-૪-૦
વેરાનમાં	૧-૦-૦
દરિયાના મામલા	૦-૨-૦
સત્તાવન	૧-૪-૦
વિશ્વદર્શન	૩-૮-૦
વિરાટ જાગે છે ત્યારે-	૧-૮-૦
આલમેલ	૧-૮-૦
વૈજ્ઞાનિક જગત	૧-૪-૦
પ્રદક્ષિણા	૧-૮-૦
મુસ્તફા કમાલ	૧-૮-૦
લોકશિક્ષણ ગ્રંથમાળા	
રાજકોટ-સત્યાગ્રહ	૦-૮-૦
नवसर्जन ग्रंथावली	
सजीवनी	२-०-०
शोभा	१-८-०
प्रायश्चित्त भा. १	२-०-०
,, भा. २	२-०-०

ઊર્મિ

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું પાક્ષિક

૧ ઑગસ્ટ ૧૯૩૯

દર પંદર દિવસે વાર્તાઓ, લેખો, કાવ્યો, સાહિત્યવિવેચનો અને જીવનચરિત્રો રજૂ કરતું આ પાક્ષિક ઓછામાં ઓછું ૪૮ પાનાંનું વાચન આવે છે બહુ જ મર્યાદાપૂર્વકની જા. ખ. લે છે ને દર વરસે સુંદર ઍન્ટિક કાગળમાં છપાયેલું લગભગ અઢીસો પાનાંનું ભેટ-પુસ્તક આપે છે. વાર્ષિક લવાજમ ભેટપુસ્તક સાથે:

દેશમાં ૫-૦-૦

બ્રહ્મદેશમાં ૫-૮-૦

પરદેશમાં ૬-૮-૦

શિ. ૯મ

આ અંકે

આવતા અંકે

ઉપરાંત, કાવ્યો, સ્વરાજયાત્રા, અવલોકન વગેરે

મુદ્રક અને પ્રકાશક : દિનેશ હરિદાસ મોતીવાલા : ઊર્મિ કાર્યાલય : પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ
મુદ્રણસ્થાન : નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ ઘીકાંટા : નોવેલ્ટી ટોકીઝ પાસે : અમદાવાદ

'ઊર્મિ' પાક્ષિક બને છે

ગ્રાહક બંધુઓ !

આ અંક જોઈને તમે ચમકી જશો. 'ઊર્મિ' આટલું નાનું કેમ થઈ ગયું એમ તમને લાગશે, પણ [illegible] પંદર દિવસ પછી આવો જ એક અંક તમારા હાથમાં આવશે ને તે પછી દર પંદર દિવસે 'ઊર્મિ' તમારી પાસે હાજર થશે.

એમ કહી શકાય કે 'ઊર્મિ'ને સમૃદ્ધ કરવા પાછળ અમે જેટલી મહેનત લીધી છે તેટલી મહેનત અમારી બીજી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ માટે લીધી નથી, છતાં આર્થિક બાજુએ સૌ કરતાં નબળું 'ઊર્મિ' જ રહ્યું છે. 'ઊર્મિ' એનું ખર્ચ તો ઉપાડે છે પરંતુ એમાંથી કશી જ બચત નથી થતી એટલે અમે એને વિશેષ સમૃદ્ધ કરી શકતા નથી.

ગુજરાતનાં અગ્રણી માસિકોમાં 'ઊર્મિ'નું સ્થાન ક્યાં છે તે જ્યારે જ્યારે બીજાના મુખેથી અમે સાંભળીએ છીએ ત્યારે ત્યારે અમને આનંદ થાય છે, પરંતુ આર્થિક કારણોને લઈ એની પ્રગતિ અમે કરી શકતા નથી એટલે અસંતોષ રહે છે. એમ લાગે છે કે 'ઊર્મિ' અઘરું છે ને બહુ ગંભીર છે એવી જે છાપ પડેલી છે તે એને ખૂબ લોકપ્રિય બનાવ્યા છતાં ભૂંસાતી નથી. અમારા મત પ્રમાણે 'ઊર્મિ' આજે જે ગંભીરતા ધરાવે છે તે કોઈને અઘરી કે ભારે પડે તેવી નથી. એના ગંભીર લેખો પણ વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્રજીવનના કૂટ પ્રશ્નો સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય છે એટલે એ વાંચવામાં મનુષ્યને રસ અને જ્ઞાન મળે જ. ઉપરાંત, 'ઊર્મિ'માં રોચક સાહિત્યનું પ્રમાણ પણ ઠીક ઠીક હોય છે. આજનું 'ઊર્મિ' તો જ આગળ વધી શકે, જો એની ગ્રાહકસંખ્યા વધે.

આ રીતે 'ઊર્મિ'ને પાક્ષિક કરવાનો એક હેતુ એ છે કે 'ઊર્મિ' લોકપ્રિય થાય અને તેના ગ્રાહકો વધે. બીજું મહત્ત્વનું કારણ એ છે કે આપણા ગુજરાતમાં સાહિત્યનું એકેય સામયિક કે પાક્ષિક નથી. એ ચાલે કે કેમ એવી રીતે શંકા છે. અમે અત્યારે તો [illegible] પ્રમાણમાં ખર્ચ વધારીને એ ખોટ દૂર કરવાનું સાહસ કરીએ છીએ. અમને એવી આશા છે કે 'ઊર્મિ'—પાક્ષિકને ગુજરાત સત્કારશે જ.

સૌએ એટલી ખાતરી રાખવી કે 'ઊર્મિ' પાક્ષિક થતાં છતાં એની વાર્તાઓ, લેખો, નોંધો અને સાહિત્યસરો તો જે છે તે જ રહેશે—તે જ ધોરણના રહેશે. 'ઊર્મિ' પોતાનું ધોરણ કે નીતિ બદલશે નહિ.

ભેટ પુસ્તક—ચાલુ રૂપિયાના લવાજમમાં 'ઊર્મિ' અત્યારે દર મહિને લગભગ ૬૪ પાનાં આપે છે. પાક્ષિક થતાં હવે દર પખવાડિયે ૪૮ પાનાં આપી એ જ લવાજમમાંથી આપશે. જેમ ગ્રાહક વધતા જશે તેમ વાચનનું પ્રમાણ વધશે. પરંતુ [illegible] પણ 'ઊર્મિ' ભેટપુસ્તક આપવાનું સાહસ તો કરવા માગે જ છે.

'ઊર્મિ'નું નવું વર્ષ અમે એપ્રિલથી ગણીએ છીએ, એટલે જે ગ્રાહકો એપ્રિલથી વર્ષ ગણી તે [illegible] ભેટપુસ્તક માગી [illegible] તેનું નવું લવાજમ જેમ જેમ મળતું જશે તેમ તેમ ભેટપુસ્તક મોકલવામાં આવશે.

અને ભેટપુસ્તક પણ એક અત્યંત [illegible] નવલકથા છે [illegible] ની નવલકથાનો ગુજરાતી અનુવાદ [illegible] ભેટપુસ્તક તરીકે આપવામાં આવશે. [illegible] ગુજરાતના [illegible] 'વિશ્વ[illegible]' [illegible]

મુખ્ય સંપાદક ભારતી સાહિત્ય સંઘ

અમદાવાદ : ૧-૮-૩૯

વર્ષ નવમું] ૧ ઑગસ્ટ : ૧૯૩૯ [અંક પાંચમો

બુદ્ધિ વિરુદ્ધ ભાવના

બુદ્ધિના દરબારમાં, ભાવના, લજ્જાશીલ મુખે પોતાના અસ્તિત્વની જરૂરિયાત સિદ્ધ કરવા ઊભી હોય, એવી સ્થિતિ આજે આવી છે. એક રીતે ગણો તો બુદ્ધિ વિરુદ્ધ ભાવના – એવા વિગ્રહી વિભાગનું કોઈ કારણ તમને જડશે નહિ. ખરી રીતે એ એક બીજાનાં વિરોધી નહિ પણ પૂરક તત્ત્વો છે. એકના વિના બીજું અપૂર્ણ છે, એટલું જ નહિ, એ બન્નેના અસ્તિત્વ વિના કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ પણ કામ ખરા અર્થમાં કરી શકતો નથી. અને છતાં આજે બુદ્ધિને કોઈ એવો વૈજ્ઞાનિક પદાર્થ ગણવામાં આવે છે કે જાણે એ નહિ રહે તો માનવજાત પણ નહિ રહે. જીવનમાં એની જરૂરિયાતને એટલું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે કે એના વિના જીવન વેરાન ને શૂન્ય મનાય છે; એના વિના વ્યક્તિ ભયંકર ને બેવકૂફ ગણાય છે; એના વિનાનો સમાજ અંધ અને પંગુ મનાય છે; એને પ્રાણનો પ્રાણ માનવામાં આવે છે, બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય જે કહે ને કરે તે અવિચલ ગણાય છે; અને ઈશ્વરને નકારનારા પણ બુદ્ધિને નકારતાં ધ્રૂજી ઊઠે છે: એક રીતે ઈશ્વર કરતાં માનવને મહાન ગણવાનું એમનું સૌથી પ્રબળ સાધન બુદ્ધિ છે. ઈશ્વરે માનવને બનાવ્યો હોય કે ન બનાવ્યો હોય, પણ માનવ, ઈશ્વરને રાખવા ન રાખવાની પોતાની શક્તિનો ઘણો મદાર બુદ્ધિ ઉપર રાખી રહ્યો છે.

બુદ્ધિને અપાતું આ મહત્ત્વ વ્યર્થ કે કાલ્પનિક કે અકલ્યાણકારી છે એમ તો કોઈ જ નહિ કહે. પણ જ્યારે બુદ્ધિમાં ન ઊતરે એવા કોઈ કારણને કે કાર્યને, ભાવનાના નામથી સંબોધવામાં આવે છે, ત્યારે બુદ્ધિશાળીઓનો અખાડો 'અબ્રહ્મણ્યમ્' કહીને એકદમ પોકાર કરી મૂકે છે: એ પોકાર ખરી રીતે અતાર્કિક છે. તર્કથી આપણે સઘળું સિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ એ જ બતાવે છે કે કોઈક સ્થિતિ એવી હોવી જોઈએ, કે જે તર્કથી પર હોય. એમ ન હોય તો તર્કની અપરિમિત શક્તિ એટલી વિશ્વવ્યાપી ગણાય — કે માણસ

અને ઈશ્વરમા કાંઈ ભેદ જ ન રહે ઈશ્વરને સર્વજ્ઞ કહેવામા આવે છે — એ વિશેષણ માણસને જ લાગુ પડે અને વિશ્વક્રમના આદિકારણ તરીકે માનવને જ માનવો પડે

ભાવના બુદ્ધિથી પર છે, એના બે અર્થ છે એક તો એ બુદ્ધિથી નહિ — પણ બીજા કોઈ સાધનથી સમજી શકાય તેવો પદાર્થ છે અને બીજું એના અનુભવ માટે જાગૃત બુદ્ધિ સિવાય બીજી મનોસ્થિતિની જરૂરિયાત પડે છે જે વસ્તુ જેના અનુભવનો વિષય નથી તેના વિષે એને નિષેધાત્મક સૂત્ર કહેવાનો અધિકાર નથી, તેમ ભાવના વિષે સમજવુ ભાવના — એની શરૂઆત ત્યા થાય છે કે જ્યા બુદ્ધિ અત પામે છે એ એવો અનુભવ છે કે જે લેવા માટે બુદ્ધિની પરમમા પરમ શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે જેનામા બુદ્ધિ ન હોય એનામા જ ભાવના હોય એવો કોઈ નિયમ નથી પણ ભાવના, એ બુદ્ધિનો એક એવો ઉત્કૃષ્ટ અનુભવ છે કે જે કાર્યકારણ વચ્ચે થતો મનોવ્યાપાર પણ સહી શકતો નથી અને તેથી કારણ — કાર્ય એવી સાકળ નહિ પણ જાણે — પ્રેરણા અને કાર્ય — એવી સાકળ જોડાય છે આ પ્રેરણા — અને એ લાગણીનો કે બુદ્ધિનો, કોઈ પણ દોષ જ્યારે માનવમા રહ્યો ન હોય — અને બને એના ઉત્કૃષ્ટમા ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપમા હોય — ત્યારે જન્મ લેતો, એવો અનુભવ છે કે, જેનુ તમે શબ્દમા નહિ પણ કેવળ ક્રિયામા જ રૂપાતર કરી શકો

એટલા માટે બુદ્ધિ વિરુદ્ધ ભાવના — એ શબ્દવ્યાપાર અનર્થકારી છે કદાચ, એ આપણી અગ્રેજી કેળવણીએ આપણને આપેલા અનેક કાલ્પનિક દ્વદ્વો જેવુ એક અનસ્તિત્વ ધરાવતુ દ્વદ્વ છે

ભાવના એ બુદ્ધિને હણનારી કોઈ ક્રિયા નથી તેમ જ એ બુદ્ધિથી તદ્દન વિરુદ્ધ એવો કોઈ અનુભવ નથી એ કોઈ એવો આકાશી પદાર્થ નથી કે જે, જીવનમા લાવવાથી જીવન વ્યર્થ અને તરગી બની રહે એ એક એવા સામર્થ્યની જન્મભૂમિ છે કે જે સામર્થ્યની ગણના બુદ્ધિથી કરવી અશક્ય છે એટલા પૂરતો જ એને બુદ્ધિ સાથે વિરોધ — વિરોધ હોય તો — છે પણ ઘણી વખત સાધારણ વ્યવહારમા પણ માણસ, ' મને સૂઝી આવ્યુ ' એમ કહીને એનો આશ્રય જ લેતો હોય છે ઉપનિષદમા કહ્યુ છે કે આત્માનુભૂતિ પ્રગટ કરવા માટે વાણી કે ગદ્ય — પદ્ય — કે સગીતાત્મક એવી એની ઉચ્ચારણશૈલી એ તો બાહ્ય સ્વરૂપ છે સત્ય મેળવવાને માટે જ્ઞાન એક સાધન છે એ સત્ય એટલુ વિરાટ છે કે એને મેળવવા માટે અનેક ચક્ષુઓ હોઈ શકે બુદ્ધિ એ એક એવી ચક્ષુ છે ભાવના એવી જ બીજી ચક્ષુ છે આત્માને મનોમય વાડ્મય ને પ્રાણમય માન્યો છે એટલે કે એ જ્ઞાનદ્વારા — સૌન્દર્યદ્વારા — અને કાર્યશક્તિ દ્વારા મેળવી શકાય છે એ ત્રણે એની શક્તિ છે માટે બુદ્ધિ વિરુદ્ધ ભાવના — એવી કોઈ વસ્તુ નથી સમરસેટ મોમમ એક સુદર વાક્ય આપે છે કે My great religion is a belief in the blood the flesh as being wiser than intellect જો બુદ્ધિ એટલે આપણે સાધારણ વિચાર શક્તિ એવો અર્થ લઈએ તો એવી તર્કશક્તિ એ ભાવના પાસે કોઈ હિસાબની વસ્તુ નથી — ભાવના લોહીમા રહેનારી વસ્તુ છે લોહીનો ગુણ — એ માનવમા રહેલી અમર્ત્ય શક્તિનું સૂચક ચિહ્ન છે અને — એવી જે અમર્ત્ય શક્તિ — જેને કોઈ પરાજય હરાવી શકે નહિ, કોઈ મુસીબત ડારી શકે નહિ, કોઈ દુશ્મન ડગાવી શકે નહિ કોઈ સમાજ

થથરાવી શકે નહિ કે કોઈ શક્તિ પરાભવ પમાડી શકે નહિ — ગીતામાં કહેલી, ન છેદાય, ન હણાય, ન નાશ થાય એવી માનવની અજેય શક્તિ — આત્માની પ્રાણમય શક્તિ — તેનું નામ ભાવના એ મરતી નથી, મરી શકતી નથી. એને મારી શકાતી નથી. જેણે એ મેળવી એ અમર થઈ ગયો.

માણસની પેઠે પ્રજા પતિત થાય છે ત્યારે એ વ્યાકુળતામાં પોતાના રોગનું નિદાન કરતાં, અનેક ભૂલો કરી બેસે છે

અને એ ભૂલ એના સર્વ કાર્યક્ષેત્રોમાં વ્યાપક બની જાય છે એને પોતાની પતિત અવસ્થાના કારણોમાં પોતે પોતાનું સત્વ ગુમાવ્યું એ લાગવાને બદલે — પોતાની જ સંસ્કૃતિનો દ્રોહ કરવાનું મનમાં વસે છે પછી એ કહેશે — આ શ્રદ્ધાએ, આ સંસ્કૃતિએ, આ પુસ્તકોએ, આ તત્ત્વજ્ઞાને, આ વ્યવસ્થાએ, આ સામાજિક બળોએ — અમને પાડ્યા એને એમ ખબર નથી રહેતી કે એ બળોએ જ એને એક વખત દુનિયામાં સ્થાન અપાવ્યું હતું માટે એ બળોની ઉપેક્ષા કરીને નહિ — પણ એ જ બળોને યુગધર્મથી રંગીને પ્રાણ શક્તિ પ્રગટ કરી શકાશે એ બળોને એમના વિકૃત સ્વરૂપમાં નહિ — પણ એમના મૂળ સ્વરૂપમાં સમજવા ઘટે છે

આજે ભાવના વિરુદ્ધ બુદ્ધિ — એ પણ એવો જ એક કાલ્પનિક ઝઘડો છે અને આત્માની એ બે ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓનો સમન્વય સાધવાને બદલે એમની વચ્ચે દ્વંદ્વ-યુદ્ધ કરાવવાથી — આત્મા એટલો નિર્બળ બને છે

ધૂમકેતુ

●

તમને

દુઝાતા ઘાવોને કઠણ કરની અંગુલિ વતી,
અડો ના! પક્ષ્મોનો સ્પરશ મૃદુયે એ નહિ સહે!
પ્રસંગે આળા ઘા સુહૃદ સુશ્રુતાથી જ મટશે,
ટટોળ્યે સ્પર્શેથી રુધિર વ્રણથી ઓર વહશે!

પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ

જગવિખ્યાત વિજ્ઞાની

સાદો ભોળો આઇન્સ્ટાઇન

સતીશ દ. કાલેલકર (ઑક્સફર્ડ)

પ્રિન્સ્ટન યુનિવર્સિટીના લોકોને મન હવે તો આઇન્સ્ટાઇન, સામે તાકી તાકીને જોઈ રહેવા જેવા નથી રહ્યો પણ શરૂઆતમા તો આવડા મોટા વૈજ્ઞાનિક અને વિચારક પુરુષને આવો સાદો અને ભોળો જોઈને એમના આશ્ચર્યની સીમા નહોતી રહી

એ આવો ઠેઠ છે તેની જાણ લોકોને ૭ વર્ષ પહેલા જ્યારે શ્રી … આઇન્સ્ટાઇન" (જર્મનીમા આ રીતે બોલાવવાની પદ્ધતિ છે) જર્મનીમાથી અમેરિકામા કાયમ માટે રહેવા આવ્યા ત્યારે જ થઈ પ્રથમ પ્રથમ લોકોની ઉત્સુકતાને સીમા નહોતી એ જ્યારે પ્રથમ ફરવા નીકળ્યા ત્યારે બુઢ્ઢા બુઢ્ઢા પ્રોફેસરો પણ ક્ષણેક થભી જઈને એની સામે તાકી રહેતા "રોજ બનાવવાની ટેવવાળા બેશરમ લોકો એ મહાન માણસની પાછળ પાછળ ચાલીને એ વિશાળ ભાલની પાછળ ક્યા વિચારો રમી રહ્યા હશે એના તર્કવિતર્ક કરવાનુ પણ ચૂકતા નહિ હમણા જાણે કોઈક નવા ગ્રહમ કાઢશે, ને આખી પૃથ્વીને ડોલાવશે એમ જ રોજાને થતુ

આ લોકોના અસ્તિત્વનુ ભાન આઇન્સ્ટાઇનને હતુ કે નહિ એ તો કોણ જાણે પણ હોય એમ એના વર્તન ઉપરથી લાગતુ નહોતુ રોજાને થતુ શુ હશે? સ્મિત કરીને કાચની બારીમાથી એકાદ બે જણાએ અંદર જોયુ તો આઇન્સ્ટાઇન એક આઇસ્ક્રીમનુ ચોસલુ ઉડાવી રહ્યો હતો!

એક એકાત ખૂણામા શાત ગલ્લા ઉપર આવેલા નાનકડા ઘરમા આઇન્સ્ટાઇન રહે છે એક નાનકડા દીવાનખાનામા બેઠો બેઠો કામ કરે છે એક તરફની લગભગ આખી ભીંત એક કાચની બારીની બનેલી છે, અને અહીં ઊભા રહીને બહારના બગીચા ઉપર દૃષ્ટિનિક્ષેપ કરી શકાય છે ઉઘાડા કોલરવાળુ એક ઝિપર શર્ટ અને એના ઉપર એક ઢીલો કોટ એ એનો ઘરમા પહેરવાનો પોશાક એના માથા ઉપરના સુંદર સફેદ વાળની "આયાળ" પવનમા સહેજ સહેજ ફરકતી હોય છે ભમરોના ઝાંખરા નીચેની એની વિશાળ આંખો એના ફોટાઓમા દેખાય છે તે કરતા ક્યાંયે વધારે ઊંડી અને સ્નેહપૂર્ણ છે દીનપણે માફી માગતુ એવું આછુ સ્મિત તમને એક અર્ધી મિનિટ ખોટી થવા વિનતિ કરે છે, અને ટેબલ આગળથી ખસતા પહેલા એની કલમ ઝડપથી … નાના નાના વાક્યો અને ગણિતના ચિહ્નો પૂરા કરી દે છે

એનુ જીવન આવા હજારો કોરા કાગળો ચીતરી કાઢવામા જ રોકાયેલુ છે, પણ એ કાગળોનો મોટો ભાગ આખરે કચરાની ટોપલીમા જાય છે એનું આ શોધન અતઃસ્ફુરણાથી થાય છે, અને એની કલમ કનાકોના કનાકો ચાલ્યા જ કરે છે આમેય ભીંત આવીને ઊભી રહે એટલે આઇન્સ્ટાઇન ઊઠીને કાં તો વાયોલિન શરૂ કરે છે અથવા તો પિયાનો બહુ જ અસ્વસ્થ થાય એટલે ઊઠીને ચાલવા માડે છે પણ આ બધી પ્રવૃત્તિ દરમિયાન ગણિત અજાણે મન તો એના અમોઘ કોયડા ઉપર જ રમ્યા કરતુ હોય છે ગ્રેવિટિવિટીના સિદ્ધાતના મૂળભૂત તત્ત્વો એને પોતાના છોકરાને બાબાગાડીમા ફેરવતા ફેરવતા અને પ્રાગના એક બગીચામા એકલા ભટકતા જડેલાં!

આઇન્સ્ટાઇનના ચહેરા સામે જુઓ તો તરત ખબર પડે કે અતઃસ્ફુરણાતિ પ્રાસ ધરાવતા કોઈ વિભૂતિની સામે તમે જોઈ રહ્યા છો તમને તરત લાગે કે આ માણસને પરમસુખની ચાવી મળી છે, અને એ ચાવીની શોધ એની ગ્રેવિટિવિટીની શોધ કરતાયે મોટી છે

અનેક યુગ સુધી એની કીર્તિ જગતમા વિહરતી રહેવાની છે એ ભાવનાથી શુ એ સુખી દેખાય છે ? એના રિલેટિવિટીના સિદ્ધાતે આખા વિશ્વ વિષેની માનવ-કલ્પનાઓમા ક્રાતિ કરી છે માનવઈતિહાસમા વિજ્ઞાને ભરેલુ મોટામા મોટુ પગલુ એ આઇન્સ્ટાઇનની શોધ છે એમ પણ કહેવામા આવ્યુ છે બાર પાનામા જગત આગળ ધરવામા આવેલો એ સિદ્ધાત કદાચ વીસમા સૈકાનુ સૌથી વધારે મહત્ત્વનુ કાગળિયુ છે એ પ્રસિદ્ધ થયા પછી પદર જ વર્ષમા એના ઉપર ૩૭૭૫ પુસ્તકો અને પરિપત્રો લખાયા છે ! ! એથી વધારે નવાઈની વાત તો એ છે કે દુનિયા આખી એનુ મોઢુ જાણે છે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીનુ મોઢુ કોઈ સિનેમાસ્ટાર જેટલુ જાણીતુ હોવુ એ આજના યુગમા ખરેખર એક મોટી અજાયબી કહી શકાય એનામા એવુ કાઈક છે કે જે તરત જ આદર અને સદ્‌ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે મહાયુદ્ધ પછી ફ્રાન્સમા રીમના રણમેદાન ઉપર ફરી આવીને આઇન્સ્ટાઇન એક વાર એક રેસ્ટૉરટમા જમવા બેઠો હતો બાજુના ટેબલ ઉપર યુદ્ધકાળના બે પ્રખ્યાત ફ્રેંચ મહારથીઓ અને એક સરદારકુલની રમણી જમવા બેઠા હતા એમણે આઇન્સ્ટાઇનને તરત જ ઓળખ્યો અને જ્યારે એ જમીને ઊભો થવા ગયો ત્યારે આ ત્રણેએ ઊભા થઈને એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર આદરપૂર્વક વાકા વળીને આ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીનુ અભિવાદન કર્યું

પણ એના સુખનુ કારણ આ બધી કીર્તિ નથી. ઊલટુ રિપોર્ટરો, ફોટોગ્રાફરો અને ભક્તગણોથી તો એ ભાગતો ફરે છે જ્યારે પણ એ પ્રવાસ કરવા નીકળે છે ત્યારે દર્શનેચ્છુ ઉત્સુક લોકોથી ખસવાની એની ઇચ્છા અને કોઈને પણ દુખી ન કરવાની એની આકાક્ષા એ બે વચ્ચે બિચારો હમેશા હેરાન થાય છે

થોડે અશે આઇન્સ્ટાઇનની પરમ શાતિનુ મૂળ એની કામ કરવાની જબ્બર શક્તિમાં સમાયેલુ છે પણ એટલે જ દરજ્જે અથવા એથી પણ વધારે તો એ સારો, સહૃદય, અને સર્વ માનવજાત માટે પ્રેમ વાળો છે એ એની પરમશાતિ અને પરમસુખનુ કારણ છે

એની બધી ટેવોમા, એના વર્તનમા એનુ વલણ હમેશા સાદાઈ તરફ હોય છે નહાવા માટે અને હજામત કરવા માટે એ એક જ જાતનો સાબુ વાપરે છે, કારણ બે જાતના સાબુની માથાકૂટ ઊભી કરીને જીવન વધારે કૂટ અને કઠણ કરી મૂકવુ એ કૂટકોયડાઓના ઉકેલનાર આ ગણિતશાસ્ત્રીને નથી ગમતુ. ગરમીમા મોજા પહેરવા એ મૂર્ખાઈ છે એટલે ઘેર આઇન્સ્ટાઇન મોજા નથી પહેરતો ટપાલમા આવેલા જે કાગળોમા એને રસ નથી એ કાગળો આવ્યા એવા સીધા કચરાની ટોપલીમા જાય છે પછી ભલેને ગમે એટલા મોટા માણસ તરફથી એ આવ્યા હોય ! પૈસા માટેની એની અનાસક્તિ અજબ છે એક વાર રોકફેલરે એને પદરસો ડૉલરનો ચેક આપ્યો કેટલાયે દિવસ આઇન્સ્ટાઇને એને ચોપડીમા પાનુ યાદ રાખવાની કાપલી તરીકે વાપર્યો ને પછી એ પુસ્તક જ ખોઈ નાખ્યુ !

એના મનોરજનના સાધનો પણ સાદા છે ફરવા જવાનુ અને સઢવાળી નાનકડી હોડી ચલાવવાની હોડીમા કોઈ વાર એ માથે એક ટુવાલ વીંટે છે, ને પછી બરાબર ચાચિયા જેવો દેખાય છે મગજની શક્તિ સોગઠા રમવામા કે પાના રમવામા વાપરી નાખવામા એ માનતો નથી કવિતાના ટુચકા લખવામા કે બીજી ઘરમા રમી શકાય એવી તદ્દન સાદી રમતોમા એને જરૂર રસ છે દારૂને એ કદી સ્પર્શ નથી કરતો, પણ દિવસમા ત્રણ વાર ચલમ પીવાની એણે પોતાને છૂટ આપી છે એ વાચન બહુ નથી કરતો એ કહે છે, “ અમુક ઉમર પછી વાચન કરવાની ટેવ મનની ઉત્પાદનશક્તિને બીજી દિશામા વાળી દે છે કોઈ પણ માણસ, જે બહુ વાચે છે, તે પોતાનુ મગજ વાપરતો નથી ને વિચારમા આળસુ બની જાય છે. ”

પારકાઓની સેવા કરવાનો તિરસ્કાર જે ભણેલાઓમા નજરે પડે છે એ એનામા બિલકુલ નથી. પચોતેર હજાર રૂપિયાનુ પોતાનુ નોબેલ પ્રાઈઝ

એણે દાનમાં આપી દીધું અને એ પણ પોતે તદ્દન ગરીબ અને પૈસાની તંગીમાં હોવા છતાં કે કાર્યોમાં એને વિશ્વાસ છે એનો એ જબરો દાખલો છે. એક વાર મુસાફરીમાં એની બોટ ન્યૂયોર્ક પાસે નિયમ માટે રોકાવાની હતી. વિશ્રાંતિની જરૂર હોવાથી એણે નિયમ કરી નાખેલો કે એકે મુલાકાત ન આપવી, એકે ફોટોગ્રાફ ન પડાવવો ને ક્યાંય જાહેર પ્રસંગોમાં જવું નહિ. પણ અમેરિકન રિપોર્ટરો કાંઈ ગાંજ્યા જાય એવા હોય છે! એક જણાએ એની કળ જાણી લીધી. એણે કહ્યું, "તમારે મુલાકાત આપવી જ જોઈએ. એ તો આઇન્સ્ટાઇનો લાભ છે કે તેથી જ્યુ લોકોની ઝાયોનિસ્ટ ચળવળને મદદ થશે." આટલું કહ્યું ને રિપોર્ટરોનું કામ પાકયું. આગબોટે ન્યૂયોર્ક છોડયું ત્યાં સુધીમાં આઇન્સ્ટાઇને એક જાહેર સભામાં અને એક જાહેર ડિનરમાં હાજરી આપી રેડીઓ ઉપર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું, ને પાંચ દિવસ જાહેર સભા ને જાહેર કામ સિવાય બીજું કાંઈ જ કર્યું નહિ—બધું ઝાયોનિઝમ માટે!

સમારંભ અને ઔપચારિકતાના જુલમ માટે એને કેટલી ઘૃણા છે એ એક પ્રસંગે બહુ જ સરસ જણાઈ આવ્યું. સ્વાર્થ માટે યુનિવર્સિટીમાં એને ડિનરમાં મુખ્ય અતિથિ તરીકે એકવાર બોલાવવામાં આવેલો. ડિનર પૂરું થયું ને મુખ્ય વક્તા તરીકે પ્રેસિડેંટે એને બોલવાની ભલામણ કરી. આઇન્સ્ટાઇન સાહેબ ઊઠયા અને "ભાઈઓ અને બહેનો, હું ઘણો જ દિલગીર છું પણ મારે ખરેખર કાંઈ જ કહેવાનું નથી." એટલું બોલી બેસી ગયા. એક મિનિટ પછી ઊભા થઈને વળી એક વાક્ય બોલ્યા, "જો મારે કાંઈક કહેવાનું હશે તો હું પાછો આવીશ." છ મહિના પછી એક દિવસે યુનિવર્સિટીના પ્રેસિડેંટ ઉપર તાર આવ્યો. "હવે મારે કંઈ કહેવું છે"!! એટલે વળી બીજું ડિનર ગોઠવવામાં આવ્યું અને આઇન્સ્ટાઇને સુંદર ભાષણ કર્યું.

આઇન્સ્ટાઇનનું બાલ્ય જર્મનીના મ્યુનિચ શહેરમાં પસાર થયું. એનો બાપ નાનો એવો ઇલેક્ટ્રિસિટીનો ધંધો માંડ માંડ ચલાવતો. નાનપણથી જ આઇન્સ્ટાઇન શાંતતાવાદી બન્યો. ૧૮૮૦માં જ્યારે મ્યુનિકના રસ્તા લોકોના શિસ્તબદ્ધ પહેરેલા વર્ગવાથી ભરાઈ ગયેલા ત્યારથી જ આઇન્સ્ટાઇનના મનમાં દ્વેષ, નફરત અને દૃશ્ય કરતા લોહી-તરસ્યા લશ્કરો માટે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયેલો. યુદ્ધ અને હિંસા તરફનો એનો એ તિરસ્કાર આજ સુધી કાયમ છે.

એનું જીવન પણ એને આંતરરાષ્ટ્રીયત્વ તરફ દોરવામાં કારણભૂત બન્યું છે. હજી દસ વર્ષનો થયો ન થયો ત્યાં એના કુટુંબે ઇટાલીમાં રહેવાનું નક્કી કર્યું. એ કહે છે કે જીવનના સૌથી સુખમય દિવસો એણે અહીં પસાર કર્યાં. ત્યાંથી એ નિશાળમાં ભણવા માટે સ્વિટ્ઝર્લૅંડ ગયો. વિદ્યાર્થી તરીકે એ હોશિયાર તો નહોતો જ. ઝુરિચ યુનિવર્સિટીની પહેલી પ્રવેશપરીક્ષામાં એ તદ્દન ખરાબ રીતે નાપાસ થયેલો! આધુનિક શિક્ષણ અને નિશાળની શિસ્ત એ બેના ચોકઠામાં બેમાં એનું એનું માનસ કદી હતું જ નહિ. પોતે જે ભણ્યો એનો મોટો ભાગ એણે પોતાની મેળે હસ્તગત કરેલો. ચૌદ વર્ષની ઉંમરે એનું પ્રિય પુસ્તક કૅન્ટનું નીતિશાસ્ત્ર હતું!

ત્યાર પછી એ તે વખતે જર્મન સામ્રાજ્યમાં આવેલા ઑસ્ટ્રિયા-હંગરીમાં પ્રોફેસર બન્યો. એના આખા જીવનમાં આ રીતે એ ઘણા રાષ્ટ્રોનો વતની બન્યો. પણ એકે રાષ્ટ્ર માટે એણે ખાસ ભક્તિ નથી કેળવી. એ માનવજાતનું ભલું ચાહે છે. પણ તે એક જ પક્ષનું નહિ તેમ જ બીજા અંગોને ભોગે પણ નહિ. આંતરરાષ્ટ્રીયત્વનો પોતાને એ હિમાયતી કહે છે. "રાષ્ટ્રીયતા એ માનવજાતનો બાળ-રોગ છે. માનવજાતિ ઉપર ફૂટી નીકળેલા એ ઓરિયા છે."

છવ્વીસ વર્ષની ઉંમરે એણે પોતાનું *રિલેટિવિટી* વિશેનું પહેલું પુસ્તક બહાર પાડયું. ત્યાર પછી દસ વર્ષ એ વિષય ઉપર અભ્યાસ કરી એણે ટીપે ટીપે સરોવર ભર્યું. ૧૯૧૫માં આખરે એનું કાર્ય એણે સંપૂર્ણ બનાવ્યું.

ધૃષ્ટતાપૂર્વક એણે ઘોષણા કરી કે અબાધિત કાલ (absolute time) જેવી કોઈ ચીજ છે જ

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૭૯ ઉપર]

अहीं सुधी केम आव्या ?

શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

સને ૧૯૦૭થી હું રાષ્ટ્રીય કેળવણી વિષે વિચાર કરતો આવ્યો છું અને ત્યારથી મારા પ્રયોગો પણ ચાલુ છે. મેં મારા વિચારોમાં અને સિદ્ધાન્તોમાં જે પ્રગતિ કરી છે તે પણ જુદાજુદા પ્રયોગોના અનુભવ વડે જ કરી છે અને તેથી મારી પ્રગતિ પણ ધીમી થઈ છે.

આરમ્ભમાં અમારો ખ્યાલ એવો હતો કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વડે આપણે માત્ર ક્રાન્તિકારીઓ ઉત્પન્ન કરવા છે પછી જોયું કે જ્યારે આખો દેશ રાષ્ટ્રભક્ત થઈ જશે ત્યારે જ તેમાંથી કેટલાક ક્રાન્તિકારી તૈયાર થઈ શકવાના. એટલા માટે પહેલાં રાષ્ટ્રીય કેળવણી મારફતે દેશભક્ત તૈયાર કરવાની જરૂર જણાઈ. પછી અનુભવે સમજાયુ કે રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિના અધ્યયન વડે જ શુદ્ધ રાષ્ટ્રભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. એટલે કે પ્રારમ્ભમાં માત્ર રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય ઉપર જ આપણો વિશ્વાસ હતો ત્યાર પછી ધીમેધીમે આપણે યુવકોના સર્વાંગી વિકાસનું મહત્ત્વ સમજવા લાગ્યા. આમ રાષ્ટ્રીય કેળવણીના વિચાર ક્રમશઃ વ્યાપક અને ઊંડા થતા ગયા.

સરકાર અને રાષ્ટ્રીય કેળવણી વચ્ચે પરસ્પર મેળ ન હોવાને લીધે જ્યારે સરકારી નોકરી, વકીલાત, દાક્તરી, ઇજીનેરી વગેરે ક્ષેત્રો આપણે માટે બંધ થયાં ત્યારે સાહિત્યના શિક્ષણનું વાસ્તવિક મૂલ્ય શું અને કેટલું છે તે આપણે સમજવા લાગ્યા. તો પણ દેશમાં ઔદ્યોગિક કેળવણીની જે વાતો ચાલતી હતી તે તરફ આપણું આકર્ષણ ન હતું. કારણ કે આપણને લાગતું હતું કે ઔદ્યોગિક કેળવણી મેળવનાર લોકોમાં નથી જણાતી સંસ્કારિતા કે નથી જડતી દેશભક્તિ. તો પણ આપણે જોયું કે માત્ર શાબ્દિક જ્ઞાનથી નથી બુદ્ધિનો સાચો વિકાસ થતો કે નથી સમજશક્તિ વધતી. મેં તો એ પણ જોયું કે માત્ર તર્ક અને વાદ કરનાર પ્રોફેસરો અને વકીલો મહત્ત્વના વિષયો ઉપર શુદ્ધ અને કુશળ નિર્ણય પણ આપી શકતા નથી પણ પોતે પોતાની તર્કજાળમાં ફસાઈ જાય છે. જેઓ સાચું અને કાયમી કામ કરે છે તેમનામાં જ વિચારશુદ્ધિ હોય છે, અને તેઓ જ શુદ્ધ નિર્ણય કરી શકે છે. આ અનુભવે આપણે એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે હાથ-પગની કેળવણી જ પ્રધાનપણે આપવી જોઈએ.

મન અને બુદ્ધિના વિકાસ માટે આપણે આજ સુધી જીભ અને કાનનો ઉપયોગ વિશેષ કર્યો. આંખોનો ઉપયોગ પણ નિરીક્ષણ કરતાં વાંચવા વંચાવવામાં અધિક કર્યો. હવે ખ્યાલ આવ્યો છે કે આંખો વડે મુખ્યતઃ નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ થવું જોઈએ અને શિક્ષણનું સાધન પ્રધાનપણે કામ હોવું જોઈએ. જ્યારે હાથ પગથી મહેનત થશે અને પ્રયોગો વડે સમાજહિતકારી ઉદ્યોગોનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરવામાં આવશે ત્યારે જ બુદ્ધિ અને લાગણીનો સાચો વિકાસ થઈ શકશે.

'જ્યારે જ્યારે મારા શિક્ષકબંધુઓ કહે છે કે બૌદ્ધિક શિક્ષણની સાથે સાથે ઔદ્યોગિક કેળવણી પણ આપવી જોઈએ' ત્યારે મને આશ્ચર્ય અને દુઃખ બન્ને થાય છે. તેમના મત પ્રમાણે

---

* અખિલ ભારત શિક્ષણ પરિષદ, વર્ધામાં આપેલું વ્યાખ્યાન : તા. ૨૨-૧૦-૧૯૩૭.

જાણે ઔદ્યોગિક શિક્ષણમાં બૌદ્ધિક શિક્ષણ છે જ નહિ! સાચું કહીએ તો ઉદ્યોગ વડે જ ઉત્તમ બૌદ્ધિક શિક્ષણ આપી શકાય છે. હું તો હંમેશાં કહું છું કે બૌદ્ધિક શિક્ષણના બે સાધન છે. ઔદ્યોગિક શિક્ષણ અને પુસ્તકોનું શિક્ષણ. બૌદ્ધિક શિક્ષણનું ઉત્તમ સાધન ઔદ્યોગિક અથવા પ્રયોગાત્મક શિક્ષણ જ છે. તેમાં જ કશી પૂર્તિ કરવા માટે અને તેની શબ્દ બદ્ધ કરી તેનો સમન્વય કરવાની દૃષ્ટિએ પુસ્તકોના શિક્ષણની જરૂર ખરી. વ્યાપક પ્રાથમિક શિક્ષણને ધ્યાનમાં રાખીને જ હું કહી રહ્યો છું. આપણા ઋષિમુનિઓએ સાચું જ કહ્યું છે કે—"બુદ્ધિ: કર્માનુસારિણી"।

આ પ્રમાણે ઉદ્યોગનું મહત્ત્વ તે આપણા ધ્યાનમાં આવ્યું પણ પાઠ્યક્રમમાં તેને કેટલું સ્થાન આપવું તેનો આપણે પોતાના મનમાં કાંઈ નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ. માત્ર "વોકેશનલ બાયસ" ઉપર મારો વિશ્વાસ કદી હતો જ નહિ. શિક્ષણ તો ચોપડીઓનું જ રહે અને તેમાં ઉદ્યોગનું થોડુંક નામ આવે અને તેમનું કાંઈક મહત્ત્વ ગણાય આથી આપણને કશી રીતે સંતોષ થઈ શકે? ઉદ્યોગનો અર્થ ઉદ્યોગ જ હોવો જોઈએ. અને તે કેટલાક કલાકો માટે પૂર્ણપણે ઉદ્યોગનું જ અનુશીલન થવું જોઈએ. મનમાં આ વાતનો નિશ્ચય હોવા છતાં આપણે હજુસુધી તેને પૂરો સમય નથી આપ્યો. શરૂઆતમાં આપણે ઉદ્યોગ માટે માત્ર એક કલાક આપ્યો. પણ તેથી કામ ન ચાલ્યું. પછી સમય વધાર્યો અને વિદ્યાપીઠમાં ઉદ્યોગ અને પુસ્તકોને સરખો સમય આપવામાં આવ્યો. તો પણ આપણને આ વિશ્વાસ ન આવી શક્યો કે ઉદ્યોગ વડે બુદ્ધિનો વિકાસ થઈ શકે છે. એટલે 'બૌદ્ધિક કેળવણી વિરુદ્ધ ઔદ્યોગિક કેળવણી'નું જ વાતાવરણ આજ સુધી ચાલુ રહ્યું છે.

આજકાલની કેળવણી, કેળવણી જ નથી, આથી નથી વિદ્યાર્થીઓને લાભ કે નથી શિક્ષકોને. પણ બન્ને એમાં રહે છે. કોઈએ વિદ્યાર્થીઓને ઉપદેશ આપતાં સાચું કહ્યું હતું કે Never allow your studies to interfere with your education એક સમાજ સેવકે કહ્યું છે You must rescue education from the four walls of the school room. પણ હું તો હવે આ નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે સાચી કેળવણીને 'કેળવણી'ના નામથી પણ બચાવવી પડશે. ત્યારે જ તે પોતાનું શુભ પરિણામ બતાવી શકશે.

આપણે જોઈએ છીએ કે જ્યારે આપણે કેળવણીનું નામ લઈએ છીએ ત્યારે શિક્ષક, વિદ્યાર્થી, મા-બાપ અને સમાજ બધાંના મનમાં તે જ પુરાણી જૂની આકાંક્ષા જાગે છે. અને લોકો તે જ જૂની ઘરેડ અથવા ધારમાં વહેવા લાગે છે. મેં વિચાર્યું છે કે જો હું કોઈ નવી કેળવણીની સંસ્થા શરૂ કરું તો તેને આ જૂની આકાંક્ષાઓથી બચાવવા તેના દરવાજે મોટા મોટા અક્ષરોમાં લખીશ "આ કોઈ શિક્ષણસંસ્થા નથી. અહીં તો માત્ર મજૂરી જ કરવામાં આવે છે." શરૂઆતમાં આને ભલે કોઈ 'ચાઈલ્ડ લેબર'ની સંસ્થા માને. પણ તેમાં કેવળ મજૂરી માટે આવેલા બાળકોની દૃષ્ટિએ ઉદ્યોગની તાલીમ આપવામાં આવે. સંસ્થાની કેળવણી તો પ્રવીણ અને ચારિત્ર્યશીલ કારીગર-શિક્ષકોના સહવાસ વડે અને સંસ્થાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ વડે કોઈપણ જાતના નામ અથવા 'લેબલ' વિના આપવી જોઈએ.

આજ સુધી શિક્ષણનું જે કંઈ કાર્ય મેં કર્યું છે તે શહેરોમાં જ કર્યું છે. સાહિત્ય અને કળાની વાતો કરીને શહેરી લોકોની ખૂબ ખુશામત કરી છે. મારા વિદ્યાર્થીઓના સંપર્કથી અને તેમના કાર્યથી હું પુનીત અને ધન્ય થયો છું. તો પણ મારો અનુભવ એ છે કે જ્યાં સુધી આપણે ગામડાંઓમાં જઈ ત્યાંના લોકોની સેવા નહિ કરીએ અને તેમને કેળવણી નહિ આપીએ ત્યાં સુધી દેશનો ઉદ્ધાર નહિ થાય. છેવટે સ્વરાજ્યની શક્તિ તો આપણને ગ્રામીણ જનતા પાસેથી જ પ્રાપ્ત થશે. આપણી સંસ્કૃતિનો પાયો ત્યાં જ છે. પણ હું હજુસુધી ગામડામાં જઈ શક્યો નથી.

એની શંકા કરવામાં આવે છે કે ઔદ્યોગિક શિક્ષણને લીધે અને ખાસ કરીને તેને સ્વાવલમ્બી બનાવવાના પ્રયત્નને લીધે બાળકો પાસેથી બળજોરીથી કામ લેવામાં આવશે અને તેથી ગુલામી ઉત્પન્ન થશે. મને તો આવો કશો ભય નથી. કારણ કે જ્યાંસુધી આપણા શિક્ષકો પોતે કામ નહિ કરે ત્યાંસુધી વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી તેઓ કામ નહિ લઈ શકશે. ઇન્સ્પેક્ટરો પણ આ બાબતમાં સાવધાન રહેશે અને આથી વિશેષ તો એ છે કે શાળામાં જે કંઈ ઔદ્યોગિક કામ કરવામાં આવશે તેનો બરાબર હિસાબ (Record) રાખવાથી ખબર પડશે કે કામ જબરદસ્તીથી અથવા વધારે તો નથી લેવામાં આવતું.

છેવટે હું તો એ કહીશ કે આળસ અને જડતામાં ડૂબેલા આપણા આ દેશમાં મજૂરી અને ઉદ્યોગ માટે થોડી સખતાઈ કરવામાં આવે તો બૌદ્ધિક ગુલામી કરતાં તે ખૂબ સારું છે. જેટલું નુકસાન કેવળ ગોખણપટ્ટી અને બૌદ્ધિક ગુલામીથી થાય છે તેટલું પરિશ્રમપ્રધાન ગુલામીથી નથી થતું.

પ્રોફેસર શાહ કહે છે કે યંત્રયુગ લાવીને જ આપણે આપણા દેશનો ઉદ્ધાર કરી શકીએ છીએ. મારી માન્યતા આથી બિલકુલ ઊલટી છે. હુ હાથથી ચાલતાં નાનાં નાનાં મશીનોની વિરુદ્ધ નથી. હાથથી ચાલતાં મશીનો અથવા યંત્રો તો આપણે પુષ્કળ વસાવવાં પડશે રેંટિયો એક એવું જ યંત્ર છે; જે વડે આપણે જનતાની બુદ્ધિનો વિકાસ કરવા માગીએ છીએ મશીનો અથવા યંત્રોનો પ્રશ્ન નથી પણ પ્રશ્ન એ છે કે આપણે તે યંત્રોની પાછળ કઈ શક્તિનો ઉપયોગ કરવા માગીએ છીએ. યંત્રોની સાથે મનુષ્યો અને તેમના કુટુમ્બી પશુઓની શક્તિ ન યોજી અર્થાત્ તેમને બેકાર બનાવી જો આપણે પ્રાકૃતિક શક્તિથી કામ લઈશું તો આપણે ત્યાં યંત્રયુગ આવ્યા વિના રહેશે જ નહિ

આજે આપણા દેશમાં અર્ધો યંત્રયુગ તો આવી જ ગયો છે. આપણે યંત્રની વસ્તુઓ બનાવતાં તો નથી પણ ખરીદીએ છીએ. તેથી આપણે એક 'એક્સપ્લોઇટેડ નેશન' અર્થાત્ શોષિત રાષ્ટ્ર બન્યા છીએ. જો આપણે યંત્રો વડે વસ્તુઓ બનાવતા થઈશું તો આપણે 'એક્સપ્લોઇટિંગ નેશન' અર્થાત્ શોષક રાષ્ટ્ર પણ બની જઈશું. આ પ્રમાણે જો પાંત્રીસ કરોડ વસ્તીવાળો એક સંસ્કારી અને ઉદ્યોગી દેશ 'એક્સપ્લોઇટિંગ' રાષ્ટ્ર બની જાય તો તેનાથી દુનિયાને કેવળ ભગવાન જ બચાવી શકે પછી તો આપણે બનાવેલી વસ્તુઓ દુનિયાના બજારોમાં જબરદસ્તી વાપરીને જ વેચવી પડશે.

આજે આપણા દેશમાં એટલી બધી બેકારી છે કે જ્યાં સુધી બધા મનુષ્યોને અને બધાં પાળેલાં પશુઓને આજીવિકા માટે કામ નહિ આપવામાં આવે ત્યાં સુધી યંત્ર-કારખાનાઓથી કામ લેવાનો આપણને જરાએ અધિકાર નથી. સમગ્ર દેશ જ્યારે કુશળ કારીગર બની જશે ત્યારે દેશમાં બુદ્ધિનો પૂરેપૂરો વિકાસ થશે અને આળસ, અજ્ઞાન, બેકારી વગેરે રહેશે નહિ.

આપણે કેળવણીનો વિચાર અહિંસાની દૃષ્ટિએ જ કરવો જોઈએ. મારા વિચાર પ્રમાણે આપણે અહિંસા વિના કદી કેળવણી આપી શકીશું નહિ. હિંસા અને કેળવણી પરસ્પર વિરોધી વસ્તુઓ છે. મેં કેળવણીની આરાધનામાંથી જ આ વસ્તુ મેળવી છે. શરૂઆતમાં તો હું પણ બીજા શિક્ષકોની જેમ વિદ્યાર્થીઓને પશુની જેમ મારતો હતો. 'પશુની જેમ'નો અર્થ એ છે કે હું પણ પશુ બનતો હતો, તેમજ વિદ્યાર્થીઓને પણ પશુ સમજતો અને બનાવતો હતો. તાડન કરવામાં કંઈક લાભ જ સર છે પણ નુકસાન વધારે અને ભયંકર છે. તેમાં મનુષ્ય દ્રોહ છે અને સ્વરાજ્યનો તો નાશ જ છે.

મેં શિક્ષણના અનેક પ્રયોગો કરી જોયા છે. હું ક્રાન્તિકારી તો હતો જ. પણ અનેક દૃષ્ટિએ સમાજહિતનો વિચાર કરતાં જ્યારે મારી નજર સામે કેવળ અંધારું જ રહ્યું ત્યારે હું મૂંઝવણમાં પડ્યો કે હવે શું કરું? તે વખતે હું શાન્તિનિકેતનમાં હતો. મન સારા નસીબે તે

દિવસોમાં ગાંધીજી ત્યાં આવ્યા, આઠ દિવસ સુધી પ્રશ્નો પર પ્રશ્નો પૂછી મેં તેમને હેરાન કરી મૂક્યા. પણ પરિણામે મને મારો માર્ગ મળી ગયો. અહિંસાનું રહસ્ય હું સમજી શક્યો અને તે વડે જ શિક્ષણ-શાસ્ત્રનું રહસ્ય મારી સામે પ્રકટ થયું. મારું માનવું છે કે જ્યાં સુધી અહિંસાનું દર્શન નથી થયું ત્યાં સુધી કેળવણીનું સર્વવ્યાપી સ્વરૂપ આપણા ધ્યાનમાં નહિ આવે. ગાંધીજીની આ નવી યોજનાનું રહસ્ય પણ અહિંસા વડે જ બરાબર સમજી શકાશે.

પાઠ્યક્રમ કેટલા વર્ષનો હોય એ વિષે ૭ વર્ષ અથવા ૪ વર્ષ? એ વિષે ખૂબ જ ચર્ચા થઈ છે. એ સ્વાભાવિક છે કે આપણા શિક્ષણ મંત્રીઓને ૪ વર્ષથી આગળ વધવામાં સંકોચ થાય અને પ્રાથમિક કેળવણીને મફત અને ફરજિયાત બનાવવાનું ખર્ચ પોતાને માથે લેતા પહેલાં સો વાર તેઓ વિચાર કરે પણ જ્યારે વિદ્યાર્થી ભણતર સાથે કંઈક કમાતો થશે ત્યારે ચાર ને બદલે સાત વર્ષની સાર્વત્રિક કેળવણી રાખવામાં આપણી સામે કંઈ મુશ્કેલી આવશે નહિ મારા વિચાર પ્રમાણે સંપૂર્ણ પ્રાથમિક કેળવણી માટે સાત વર્ષની મુદત જરૂરી છે અને સાત એ સ્વાભાવિક સંખ્યા છે

આજકાલ લોકો ઇચ્છે છે કે છોકરો ચાર વર્ષમાં જ મેટ્રિક થઈ જાય તો સારું. પણ જ્યારે છોકરો સ્વાવલંબી થશે અને આગળ જતાં તેને આજીવિકાની ચિન્તા રહેશે નહિ ત્યારે કેળવણી જલદી પૂરી કરવાનો લોકોનો આગ્રહ પણ નહિ રહે.

હમણા શ્રીમતી સૌદામિની બહેને મોન્ટેસોરી પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ કર્યો. હું તેમના વિચારોમાં સહમત છું. બાળકોના ત્રણ ચાર વર્ષથી ૭ વરસ સુધી કેળવણી કોઈ સંસ્થા દ્વારા ન અપાય અને તે સરકારનું કર્તવ્ય ન જ હોય. સરકાર માટે આટલું બસ છે કે તે બાળ-શિક્ષણ સબંધી સાહિત્ય પ્રકટ કરાવે અને માબાપોને બાળશિક્ષણનું રહસ્ય સમજાવે બાળશિક્ષણ તો માબાપો તરફથી જ અપાવું જોઈએ આવી કેળવણી બેચાર કુટુંબનાં બાળકો એકઠાં મળી પણ લઈ શકે છે.

પણ સાર્વજનિક અને રાષ્ટ્રવ્યાપી કેળવણી તો ૭થી૧૪ વરસ સુધી જ અપાવી જોઈએ. બાળકોનો સ્વાભાવિક વિકાસ ૧૪ વરસે પૂરો થાય છે. તેમના જીવનમાં આ એક માનસિક વિકાસનો પ્રાકૃતિક ગાળો છે.

બીજી કેટલીએ શક્તિઓ બાળકોમાં ૧૪ અને ૧૬ વર્ષની વચ્ચેના ગાળામાં ખીલે છે. એટલે હું તો ૧૬ વર્ષની ઉંમર થતા સુધી સાર્વત્રિક કેળવણી રાખવાના મતનો છું. હમણાં ભલે ૧૪ વર્ષ રાખવામાં આવે. ૧૬ વર્ષ માટે આજે સમાજ તૈયાર નથી અને સરકાર પણ તૈયાર નથી. સ્વાવલમ્બી કેળવણીના અનુભવ પછી જ ૧૬ વર્ષનો ઠરાવ સ્વીકૃત થઈ શકશે.

વ્યાપક અને સામાન્ય શિક્ષણ પછી જ વિશિષ્ટ શિક્ષણનો પ્રશ્ન આવે છે. પણ આજે આપણે આ ઉચ્ચ અને વિશિષ્ટ શિક્ષણનો વિચાર નથી કરવાનો.

આપણા ઠરાવમાં ભાષાનો પણ ઉલ્લેખ છે. આ બાબતમાં તો કોઈનોએ મતભેદ નથી કે અંગ્રેજી આપણા શિક્ષણનું વાહન અર્થાત્ માધ્યમ ન જ થઈ શકે. પાયાની વ્યાપક કેળવણીમાં સ્વભાષા (પ્રાન્તિક ભાષા) અને રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની બન્નેનું સ્થાન હોવું જોઈએ. બાજી ભાષાઓ ૧૪ વર્ષ પછી શીખી શકાશે.

આપણા કાર્યમા જો કંઈ મુશ્કેલી હોય તો તે કારીગર શિક્ષકોના અભાવની છે. તેમને તૈયાર કરવા આપણે અધ્યાપન મંદિરો ખોલવાં પડશે!

મારી એક વિશેષ સૂચના એ પણ છે કે અધ્યાપન કાર્ય માટે આપણે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ વધારે પસંદ કરીએ એ જરૂરનું છે. પાયાના શિક્ષણ માટે સ્ત્રીઓ જ વિશેષ યોગ્ય હોય છે. તેમની સીધી દેખરેખ નીચે વિદ્યાર્થીઓમાં કારીગરીનો વિકાસ સહેલાઈથી થશે અને પુરુષ શિક્ષકો પાસે ભણવામાં કન્યાઓને સંકોચ રહે છે તે સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ પાસે નહિ રહે આ રીતે આજ સુધી આપણે સ્ત્રીજાતિની જે અવગણના કરી છે તેનું પણ કંઈક પ્રાયશ્ચિત થશે.

સૂરજ તપતો હતો છતાં ચોમેર અંધકાર હતો,
રેતીના વંટોળે દિશાઓને આંધળી કરી મૂકી હતી,
દુકાળની છાયાએ માનવતાને ઘેરી હતી.
ત્યારે પણ—

રણની રેતીમાં બે વસ્તુ ચમકતી હતી

—શ્રી. હરજીવન સોમૈયા

નદીકાંઠાનું ગામ છે પણ આજ ભૂખ્યું ગામ ભૂખ્યું જ તો, બીજું શું? એ નિરાધાર છોકરા શેરીએ શેરીએ અને ઘરે ઘરે આથડે છે ત્યાં એમને બે દિવસથી બટકું કહેતાં બટકું રોટલો મળ્યો નથી કે મૂઠીભર કોઈ આપી શક્યું નથી તે શું બતાવે છે?

બેય ભાઈબેન છે, નીશિયા અને પાઉન-પાઉન ભાઈ છે, નીશિયાથી નાનો છે, ગભરુ બાળ છે, કેટલાય દિવસથી પેટપૂર ખાવા નથી મળ્યું અને બે દિવસથી તો મુદ્દલે નહિ એનું મોં મરી ગયું છે, એના પગ ગળવા લાગ્યા છે 'હવે પેટનું ઘર છે ત્યાં જ, એમ એ જ ઘર જઈ આવીએ,' ભાઈના વાંસા પર ધીરે હાથ ફેરવતી બેન કહે છે ભાઈ બેનના મોં સામે જોઈ રહે છે, બેનનું મોં આંસુથી મેલું થઈ ગયું હતું ભાઈ ગોરો થાય છે, બે ન્યા વિના ચાલે છે

ત્રણ હજાર વર્ષ ઉપરની મિસર દેશમાંથી વહેતી નાઈલ નદીના મધ્યના એક ગામમાં બનેલી વાત છે, ઇતિહાસમાં પૂરી નોંધાયેલી નથી પણ દંતકથામાં બોલાય છે આ ગામમાં—આ એક ગામમાં નહિ પણ આખા મિસર દેશમાં—એકવાર ભારે દુકાળ પડ્યો

મિસરમાં દુકાળ પડે તેનું કોઈ કલ્પી જ શકે નહિ. નાઈલ* જેવા પિતાનો જેને આશરો છે તે મિસર કદી ભૂખ્યું રહેવા પામે? મનાય નહિ તેવી વાત

દુનિયામાં નાઈલ જેવડી બીજી કોઈ નદી નથી. ચાર હજાર માઈલ લાંબી એબિસીનિયાના ન્યુબિયન પહાડોમાંથી એનાં પાણી આવે હિંદી મહાસાગર અને બાબ-અલ-માન્ડબની સામુદ્રધુનીના આગળના ખારા પાણી સૂરજના તાપે ભેજ બની આકાશમાં ચડે, ત્યાંથી પવન એમને ન્યુબિયન પહાડો તરફ લાવે, પહાડોના ઊંચા શિખરો સાથે અથડાઈને અને ઘન જંગલની ઠંડીથી ઠંડા થઈ ભારે બની પોતાને ભારે તૂટી પડે અને ધોધમાર વેગે નીચે ખીણમાં ધસે ન્યુબિયન પહાડો એટલે કડા પડી ગયેલા જ્વાળામુખીના પહાડો આખો કાંપ લાવાનો જમેલો માટી સાથે લાવા ઘસડાઈ આવે આ નાઈલ નદી—આવા મૂલ્યવાન કાંપવાળી નાઈલ પોતાના પટને કિનારાની અને પોતાની ભુજાઓને દૂર દૂર સુધી લંબાવની આખા મિસરને સોનાની ભૂમિ બનાવે એવી સોનાની ધરતીમાં ઠેર ઠેર ગામો, શહેરો, ખેતરો અને વાડીઓમાં લોકોના દિલોની રહેણી ધનધાન્યથી ભરપૂર કોઠારોવાળા ઘરોમાં રહેતા લોકો નિશ્ચિંત ભાવે સાહિત્ય, કલા અને વિજ્ઞાનમાં રચ્યા રહેતા, અને જીવનમાં એક સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરતા. એની પ્રતીતિ કરાવતા ચિહ્નો (પિરામીડ) આજે પણ ઊભાં છે

મહાભાગ્યશાળી દેશ આ દેશમાં પણ દુકાળ?

* નદીનું નામ મિસરમાં નદીને પિતા દેવ માને છે

પહાડો-વિહોણા અને સહરા અને સુદાનના રણ પ્રદેશથી ઘેરાયેલા મિસરના પ્રદેશ તરફ વરસાદ આવે જ આવી ચડે રેણુની ગરમી વાદળાની એ વરાળ બનાવી તેને વધુ ઊંચે ચડાવી દે એટલે જો કોઈક વર્ષે ન્યુબિયા (એબિસીનિયા) મા વરસાદ ન પડે અને નાઈલમા પાણી ન આવે તો—

એ જ વિપત્તિ કે જે વિપત્તિની કલ્પના કરવામા પણ મિસરવાસીઓ પાપ માનતા તે એક વર્ષે સાક્ષાતરૂપે સામે આવી મિસરને નાઈલનો આશરો પણ ખોટો થયો કોઈ માની ન શકે એવી વાત સાચી ઠરી દેશ આખામા દુકાળ હુકકાર કરવા લાગ્યો

લોકોની દાણાની કોઠીઓ ભરેલી હતી એટલે એક વર્ષ પાણી ન આવ્યુ તેથી લોકો ગભરાયા નહિ આરામમા ઊછરતી પ્રજા તો વધુ આરામ મળતા આનદ પામી ખેતર વાડીની ચિંતા છોડી લોકો તો નિશ્ચિતભાવે ખાનપાન અને ગુલતાનમા દિવસો વિતાવવા લાગ્યા

વર્ષ પૂરુ થયુ કોઠીઓ ખાલી થઈ લોકોએ ધાર્યું કે નાઈલનુ અતર ભરાશે અને કોઠીઓને ભરાતા વાર નહિ લાગે પણ બીજે વર્ષે પણ નાઈલ ખાલી ને ખાલી રહી ત્યારે આશ્ચર્ય અને દુશ્ચિંતામા લોકોની આખો ફાટી રહી

આ શુ થયુ ? નાઈલમા પાણી ન આવે તેવુ એક વર્ષ પણ ન બની શકે તેને બદલે બે વર્ષ થયા ? નાઈલ સુકી કેમ રહી શકી ? નાઈલમા પાણી કેમ ખૂટે ?

ન્યુબિયન પહાડો શુ ધરતીમા પેસી ગયા ? એના જગલો શુ બળી ગયા ? ખીણમા ભોગી આગ ભભૂકી અને પાણી શોષાઈ ગયા કે સમુદ્ર પાતાળમા ઊતરી ગયો કે એમાથી વરાળ ન બની ? કે પવન જ ફરી ગયા અને વાદળો ન્યુબિયા તરફ આવવાને બદલે અરબસ્તાન તરફ ધસડાઈ ગયા ? શુ થયુ કે નાઈલમા પાણી ન આવ્યા ? પુરોહિતોએ એવી કથા કહી કે સુરપતિ સૂરજ અને સાગર ત્રણ દેવો વચ્ચે હરીફાઈ જાગી છે તેઓ એ જોવા માગે છે કે કોના પ્રતાપે પૃથ્વી સુખી હતી એ કારણે ત્રણેએ પોતાના ધર્મોને સ્થભાવી દીધા છે તેને લીધે નાઈલમા પાણી ખૂટી ગયા છે 'શુ ખરેખર આમ હશે ?' વાત સાભળીને લોકો અવાક્ થઈ ગયા.

વરસોવરસ કપાસના પીળા ફૂલો અને મધ્યે ફાટીને બહાર નીકળેલા સુદર સફેદ કપાસથી ખેતરો હસુ હસુ થઈ રહેતા તેમા હવે જટિયા જ ઊડે છે સૂર્યના તડકામા પ્રફુલ્લ થઈને જે ઘાસના ખીર ચોતરફ સુગધ ફેલાવતા તે હવે ખારી રેતી જ ઉડાડે છે નથી ઘઉ, નથી મકાઈ, નથી શેરડીના સાંઠા, નથી ખજૂરી ઉપર રસદાર પેશીઓ—નાના છોકરા ખાશે શુ ? ભયાનક ! દેવોને આવુ કેમ સૂઝે છે ? દેવો આ કેમ જોઈ શકે છે ? દેવો આ જોઈને કંપી નથી ઊઠતા ? અને આ આપણો પિતા—નાઈલ પિતા !'

લોકો નાઈલને પોકાર કરવા લાગ્યા પિતા પિતા ! અમે તારા બાળ !

દેવોને આ સાભળીને કઈ થતુ હતુ કે નહિ તે તો કોણ જાણે પણ એ પોકાર સાંભળી નાઈલ કંપી ઊઠતી હતી એની આખો બાળકની ચિંતાથી એટલી ભયત્રસ્ત બની હતી કે એ ફાટી જ રહેતી એમાથી આસુનુ ટીપુ પણ પડી શકતુ નહિ

અને પિતાના ચહેરા પરની કરચલીઓ પડેલી અને સુકાઈ ગયેલી ચામડીને જોઈને બાળક પણ ભયથી તરત ચૂપ બની જતુ

એવા અનેક બાળકોના પ્રતિનિધિ જેવા ભાઈ બેન નીશિયા અને પ્રાઉન હાથ પસારી આગળે આગળે ફરતા હતા

આજે એમને ખબર નથી કે એમના માબાપ ક્યા ગયા છે દુકાળ પહેલા એમના બાપા ખેતી કરતા એમની મા ઘર સાચવતી હજી યે એમને એ યાદ આવે છે કે એમના બાપા ઘોડો અને હળ લઈને સવારે વહેલા ખેતરે જતા સાજે પાછા આવતા મોસમમા બાપા ક્યારેક ચણા લાવતા ક્યારેક લીલા ઘઉ લાવતા તેનો પોક પાડતા

ઘરમાં સૌ ખાતાં નીશિયા ભારે મુંઝાતી હતી, તે છાતીમાની પડોશના ભાઈબહેનોને બોલાવી લાવતી. બાપા નીશિયાને પોંક આપે અને નીશિયાના ભાઈબહેનોને ન આપે એ તો કેમ બને? એટલે ખિજાતા ખિજાતા પણ તે એમને પણ ભાગ આપતા અને પછી સૌ હસીને એ ખાતા. નીશિયાને એની મા તો બહુ યાદ છે. મા ઘરના કામમાં ભારે ચતુર. નદીથી દૂર દૂરથી એ ક્યાંકથી રેતી લાવતી, એમાં નદીનો કાંપ અને ચૂનાની ગાર ભેળવતી અને પછી ગારો તૈયાર કરતી. એ ગારાથી ઘરની ભીંતો લીંપતી. એ ભીંતો એટલી તો ચકચકિત અને લીસી બનતી કે પાસે ઊભા રહેતા અંદર પોતાનું મોં દેખાય અને ઉપર હાથ મૂકીએ તો હાથ સરી જાય. નીશિયા પણ માનું અનુકરણ કર્યા કરતી આખો દિવસ એ ગારો ખૂંદે અને શરીર બગાડે એટલે મા તો એવી ખિજાય–મારે પણ ખરી, પણ નીશિયા એને ગણકારે નહિ. નીશિયાને એક શોખ લાગ્યો હતો.

એક દિવસે ખૂબ મેળવણી કર્યા પછી નીશિયાએ મા કરતી તેવો જ ગારો તૈયાર કર્યો અને એમાંથી એક મૂર્તિ બનાવી.*

કેવી સરસ હતી મૂર્તિ! ભાઈબહેન ઓટલા પર મૂર્તિને મૂકી એને નીરખી રહ્યા હતા. શેરીમાં હાલતા ચાલતા સૌ માણસો એને આશ્ચર્યથી જોતા જતા હતા. તેમાં એક માણસ એને જોતાં ઊભો રહી ગયો. તે બસ રહી જ ગયો.

"ક્યાંથી મેળવી આ મૂર્તિ?" એ બોલ્યો.

"અમે પોતે બનાવી" નીશિયાએ કહ્યું.

'તમે પોતે? વાહ, તમારા આવું સરસ કળા જાણતા લાગો છો"

'નહિ જી, આ તો અમે ભાઈબહેને મળીને બનાવી"

એ સાંભળીને તો એ માણસ તો વિસ્મયથી અવાક્ થઈ ગયો. પછી ધીમી વારે બોલ્યો.

* અત્યારે મિસરમાં ઇસ્લામ ધર્મ પાળે છે પણ ઇસ્લામ પહેલાં મૂર્તિપૂજા સામાન્ય.

"મારે આવી મૂર્તિ જોઈતી હોય તો મારે શું કરવું?"

"શું કરવું? લઈ જાઓ આ"

"આ? લો તો મને ઘણો આનંદ થાય બોલો, આનો બદલો શું આપું?"

ભાઈબહેનમાંથી કોઈ 'બદલો' એટલે શું એ જ જાણતાં નહોતાં ને! નીશિયાએ કહ્યું "તમે લઈ જાઓ"

પેલો માણસ મૂર્તિને લઈ ગયો હતો પણ જતાં જતાં ભાઈ અને બેન બન્નેને દેવનું એક એક સુખન કરતો ગયો હતો.

તે દિવસથી ભાઈબહેનને એક શોખ લાગ્યો હતો કે બસ, મૂર્તિઓ બનાવવી, મનાવીને જે માગે તેને આપી દેવી અને બદલામાં દેવનું એક સુખન લેવું પણ એ એક સુખનથી બન્નેને કેટલો બધો આનંદ થતો હતો!

પાઉરને આ બધું યાદ તો હતું પણ નીશિયાને તો બહુ જ યાદ હતું.

પછી આવ્યો દુકાળ. માબાપ શું ખાતા એ તો ખબર ન પડી. થોડા મહિના તો એમણે ઊંટોને બરાબર ખવરાવ્યું, ખેતર વેચ્યું, ઢોર વેચ્યા, બેનીના ઘરેણાં વેચ્યા, ઘરનો સામાન વેચ્યો અને છેવટે ઘર પણ વેચ્યું પણ બે વરસ કાઢવા હતા એ સહેલી વાત નહોતી.

"મા, ખાવાનું દે ને!"

"બા, ખાવાનું કેમ દેતી નથી?"

"બા, તને ખબર નથી પડતી કે અમને ભૂખ કેવી લાગી છે?"

રોજ ખાવું-ખાવું કરતા પણ મા બિચારી શું જવાબ આપે? કોઈ પણ જવાબ આપવાને બદલે સૌનું ખાવાનું જ બગાડ્યા મોંમાં મૂકી શકાય તે માટે નિશાળીએ બહુ ફાંફાં માર્યાં પણ પછી હારી ગઈ

ગઈ હતી.

પત્નીએ પતિને કહ્યું "આજે તો છોકરાંને નિશાળને બહુ ભૂખ લાગી હોય.'

પતિ જાણે હતો કે છોકરાં રને ખાવું

આપવાને પજવતા હશે, માને તો કેટલાય દિવસથી ખાવાનું નડતું મળ્યું, એ બાળકોને શું ખાવા આપે? એ ગુસ્સામાં એમને મારી બેઠી હતી એ કંઈ બોલ્યો નહિ

'આપણે જાણીએ છીએ કે અંત શું આવવાનો છે, તો એની વળી રાહ જોવાની?" પત્ની પડખું ફરી જઈને બોલી

"મને ન પૂછ, હું મૂંઝાઈ ગયો છું" પતિ બોલ્યો

થોડી વાર ગંભીર શાંતિ છવાઈ રહી.

'આ જોવું અત્યારે જ અસહ્ય થઈ પડ્યું છે તો હવે તો જે આવવાનું છે તે આનાથી પણ ભયંકર આવવાનું છે એ જોવા આપણે રહેવું છે'

પછી શાંતિ છવાઈ ગઈ

સવારે છોકરાં જાગીને જુએ તો ઘર ખાલી!

"મા! મા!" પાઉન મોટેથી રડી ઊઠ્યો

'મા હમણાં આવશે ખાવાનું લેવા ગઈ હશે" બેને ભાઈને શાંત પાડ્યો

સાંજ પડી ગઈ પણ મા કે બાપા—બેમાંથી કોઈ જ આવ્યું નહિ એટલે ભાઈબેન એમને શોધવા ગામમાં નીકળ્યાં

કાકા, મારા બાપુને ભાળ્યા?'

'માસીમા મારી મા આંહીં આવી છે?

બાળકોના આ પ્રશ્નો અનુત્તર જ રહેતા લોકો એમની સામેથી મોં ફેરવી લેતા કોઈક બોલતું

"બિચારાં છોકરાં! એ શું જાણે એમનાં મા બાપ તો ત્યાં ગયાં છે કે જેની સૌને ખબર છે અને છતાં ખબર નથી'

ભાઈબેન આમ શેરીએ શેરીએ આથડતાં હતાં એક ઘર આગળ તેઓ આવ્યાં. ભૂતિયા મકાન જેવું ઘર હતું ઘર વચ્ચે એક હાડપિંજર જેવો માણસ ખુલ્લી ભોંય પર પડ્યો હતો ખુલ્લા બારણામાંથી ઘરનો ખૂણેખૂણો દેખાતો હતો ખૂણા બધા ખાલી હતા કિનારીએ અને વચમાં ધૂળના ઢગલા જામ્યા હતા

"લે, હું પૂછું છું" નીશિયાએ પાઉનને કહ્યું

"મારા બાપુની ખબર છે?" નીશિયાએ બારણા આગળ જઈ ઘરમાં સૂતેલા માણસને પૂછ્યું

સૂતેલો માણસ સમજીને અર્ધો બેઠો થઈ ગયો "હા? શું કહ્યું?" ઘોઘરા પણ ક્ષીણ અવાજે એણે પૂછ્યું

"મારા બાપુ"

"તારા બાપુ? હા, હા, આવ અંદર આવ." એ માણસ બોલ્યો

નીશિયાએ પાઉન સામે પાછા ફરીને જોયું અને પછી એને પોતાની પાછળ અંદર આવવાનો ઇશારો કર્યો બંને અંદર ગયા

"શું કહ્યું?" એ માણસે ફરીને પૂછ્યું

'બાપુ નથી જડતા' પાઉન બોલ્યો

'તારા બાપુ ને?' કહીને એ માણસે એકદમ ભાઈબેનને એક એક હાથમાં મજબૂત રીતે પકડ્યાં અને આંખો મોટી કરીને પોતાના મોટા મોટા દાંત વાળું મોં એમની નજીક આણ્યું

એનો દેખાવ જોતાં પાઉન મોટી ચીસ પાડી ઊઠ્યો અને નીશિયાએ ઝટકાથી પોતાને એના હાથમાંથી છોડાવી લીધી

પેલો માણસ ખો-ખો જેવું બોખનું હાસ્ય હસ્યો અને બકવા લાગ્યો ભાગશો તે ક્યાં? કેટલાય દિવસનો ભૂખ્યો છું સારા ઘરના માણસ બધા ભાગી ગયા ઢોર પણ નાસી ગયાં ઢોર ખવાઈ ગયાં પછી પણ આઠ દિવસથી ખાવાનું પામ્યો નથી માટે આજે તમારું કૂણું કૂણું માંસ ખાવા મળ્યું છે, એમ શા હું છોડી દેવાનો?" એમ કહીને એ નીશિયા તરફ દોડ્યો. નીશિયાએ ચીસાચીસ કરી મૂકી ભાઈ એ દુષ્ટના હાથમાં પડ્યો હતો એટલે એને મૂકીને ભાગી જવાય એમ હતું નહિ એટલે 'નહિ નહિ,' કરતી ઉંબર આગળ જ ઊભી રહી એ ચીસો પાડતી હતી

આજુબાજુનાં ઘરોમાં તો કોઈ સળવળતું નહોતું પણ રસ્તા પર એ વખતે બે ચાર માણસો હતાં તે એની ચીસોથી ત્યાં દોડી આવ્યા. અને ભાઈબેનનો છુટકારો થયો

અહીંથી છૂટયા પછી પણ પાઉન તો એવો ને એવો જ નજરે હતો એના ગળામાથી અવાજ ઊડી ગયો હતો એની આખો જાણે મૃત્યુને શોધતી હતી કોઈ માણસને એ જોઈ શકતો નહોતો, જોતા જ એના અંગો થરથર કાપવા લાગતા નીશિયા એને ગામ બહાર લઈ ગઈ ગામ બહાર ખાડાખડિયા-વાળી જમીન હતી આસપાસ તો ધૂળના ગોટા ઊડતા એક ખાડામા ભાઈને સુવડાવી રાખી પોતે પાસે બેસી રહતી.

"તુ મારી સાથે ચાલશે કે હુ એકલી જ ગામમા જઉ ? તારે ખાવુ જોઈએ ને ?" નીશિયા ભાઈને પૂછતી પાઉન જવાબમા બેન સામે જોઈ જ રહેતો

"બીજુ નહિ, સૂઈ રહેજે, ગામમા હુ એકલી જાઉ છુ, તારે માટે ખાવાનુ લાવુ, જલદી જ આવીશ" કહીને ભાઈને કોઈ સારે ઠેકાણે બેસાડી નીશિયા ગામમા જતી

પહેલે દિવસે ગામમા આવતા એને ખબર ન પડી કે ખાવાનુ ક્યાથી મેળવવુ રસ્તા પર જતા આવતા લોકોને એ આખો પહોળી કરીને જોઈ રહેતી, કોઈક વખત બારણા ખુલ્લા હોય અને કોઈને કઈ ખાતા જુએ તો દૂર ઊભી રહીને એ તરફ તાકીને જોઈ રહેતી

એક દિવસે એ જોતી ઊભી હતી ત્યા એણે એક માણસને હાથ લાંબા કરીને એક બીજા જણાને કઈક કરગરીને કહેતો જોયો નીશિયા એની નજીક ગઈ પેલો હાથ લાબા કરીને માણસ કહેતો હતો, "મહેરબાન ભૂખ બહુ લાગી છે થોડુ ખાવાનુ આપશો તો બચી જઈશ, હમણા નાઈલમા પાણી આવશે અને ખેતી કરીને બદલામા હુ તમારા કોઠાર કણથી ભરી દઈશ"

બીજા માણસે એને પોતાના થેલામાથી રામ ગની એક મુઠ્ઠી કાઢી આપી અને માગનારો આનંદ પામીને ચાલતો થયો નીશિયાએ એ જોયુ એ તરત પેલા આપનાર પાસે દોડી અને બોલી 'મહેરબાન, ભૂખ બહુ લાગી છે થોડુ ખાવાનુ આપશો તો બચી જઈશ, હમણા નાઈલમા પાણી આવશે અને ખેતી કરીને બદલામા હુ તમારો કોઠાર કણથી ભરી દઈશ "

પેલાએ નીશિયા સામુ જોયુ અને પછી એનું બોલવુ જોઈને એકદમ હસી પડયો "મારો કોઠાર તુ ખેતી કરીને ભરી દેશે ?" એ બોલ્યો.

" હુ ખેતી કરી કરીને ભરી શકુ ? મારા બાપ કરી નાખતા " નીશિયા બોલી.

" ત્યારે તુ આ શુ બોલી ગઈ ?" પેલાએ પૂછ્યુ

નીશિયા તો એ સાભળીને બાચી બની એની તરફ જોઈ જ રહી

' ક્યા છે તારા બાપુ ?" પેલા માણસે પૂછ્યુ

"ખબર નથી ' નીશિયાએ જવાબ આપ્યો

તો તુ ક્યા રહે છે ? '

'ખબર નથી"

' છોકરી ગાડી થઈ ગઈ છે ' કહીને પેલાએ એને રામગની મુઠ્ઠી આપી ચાલવા માડયુ નીશિયા દોડીને ભાઈ પાસે પહોચી ભાઈએ બધા મગગ એક સામટા મોમા મૂકી દીધા નીશિયા એને ખાતો જોઈ રહી અને પછી બે ચાર દાણા ખાતા ખાતા ભાઈના મોમાથી નીચે પડી ગયા હતા તે પોતે દાણામાના પોતાના મોમા મૂકી દીધા

એ પછી હમેશા નીશિયા ગામમા જતી, કોઈ પણ માણસ દેખાય એટલે એના આડી ઊભી રહે અને કહે "થોડુ ખાવાનુ આપો, હમણા નાઈલ આવશે, બદલામા ખેતી કરીને તમારો કોઠાર કણથી ભરી દઈશ '

ઘણા લોકો સામે હસે એવુ કઈ કહ્યુ નહોતુ કે કોઈ બીજાને દાનમા આપી શકે પણ નીશિયાનુ બોલવુ સાભળી એમને હસવુ આવતુ અને મૂઠી મમરા કે ટુકડો રોટલો આપતા સાજ પડે બેનભાઈ થોડુક ખાઈને પણ સતોષ મેળવી લે એટલુ ખાવાનુ મળી જતુ

પહેલા ભાઈ ખાતો બેન વચ્ચે થોડુ થોડુ ચ્યુમાતુ મોમા મૂકી જતી અને પછી ભાઈ

ખાતો અને એટલે એ ઝટપટ થવેનું પોતાના મોમા મૂકી દેતી ભાઈને બેય પડખોપડખ બેસી રહેતા. સૂરજ આથમવા આવે એટલે પોતાના ખાસ ખાડામા આવીને સૂઈ રહેતા.

રેતી-પથ્થર પાણી કરતા ગરમ પણ બહુ જલદી થાય અને ઠરી પણ બહુ જલદી જાય ગરમ હોય ત્યારે અતિશય ગરમ હોય અને ઠડા હોય ત્યારે ઠડા હોય. નાઈનને કારણે શિયાળો તો ન કહેવાય એ બન્ને પણ એ છે તો રણ જ દિવસે ગરમ રેતીના વટાળ અને રાતે ઠડી અસહ્ય હવા અને રેતીના તોફાનો એમા ખાસ ના હોય છે ખાડામા પડયા રહેવાથી ભાઈબેનને રેતી ધસી આવતી રોકવાને તો આવડ્યું હતું પણ ઠંડીથી બચવા માટે એમણે અગ્નિને મેળવવો જરૂરી હતો નીરિયાએ ઝાંખરા અને સૂકી ડાળી વીણી લાવીને દમ્યો ફરી ગયો હતો રાત પડે ને પથ્થર ઘસી દેવતા પાડે, રાતના પવનના સુસવાટામા લાકડા બળે ત્યા ઊડી જઈને દેવતા વિખાઈ ન જાય તે માટે તેને એક ખાડામા સળગાવતી

મહિનો એક તો એમનુ ચાલ્યુ, ખાસ તકલીફ જણાઈ નહિ, પણ હવે જે દિવસો આવવા લાગ્યા તે તેમને આકરા પડવા લાગ્યા અને છેલ્લા બે દિવસમા તો નીરિયા ઘણે ઠેકાણે આથડી ખૂબ કરગરી, પણ ક્યાયથી કોઈ પાસેથી પણ એ દાણા મમરાના કે બટકુ રોટલો મળ્યો નહિ. નીશિયા સાજે ભાઈ પાસે આવે બેન આવી ખરી. કંઈક ખાવાનુ લાવી હશે,' એમ ધારી ભાઈ ઊભો થઈને બેનને વળગી પડે. 'કેટલુ લાવી આજે? કોઈક દિવસ તો ધરાઈને ખવાય એટલુ લાવ!' કહીને એ બેનના બે હાથ, બગલ અને લૂગડાના છેડા તપાસવા મડી જાય. બેન કાઈ બોલી ન શકે અને જ્યારે ભાઈને ખાતરી થાય કે બેન પાસે કંઈ જ નથી ત્યારે એ રડી પડીને બોલે, 'કંઈ જ નહિ? કેમ કંઈ ન લાવી? ખાઈ ગઈ કે? મને ભૂખ કેવી લાગે છે તે નથી જાણતી? નહિ, જા ફરીથી જા, કંઈક લાવી દે કંઈક લાવી દે!'

બેનની આખમાથી દડદડ આસુની ધાર ચાલે 'કોઈ કંઈ નથી આપતુ, ભાઈ!' ભાઈને ગળે વળગીને એ બોલે

એવો તો આજ બીજો દિવસ થયો.

"તુ કાલે સાથે આવ, તને જોઈને કદાચ કોઈક કાઈક આપે" બેને કહ્યુ

ત્રીજે દિવસે ભાઈ અને બેન બન્ને ગામમા ગયા ઘણી શેરીઓ ભટક્યા ઘણા લોકો પાસે દોડી ગયા પણ કોઈએ કાઈ આપ્યુ નહિ બેનના શબ્દો ભાઈએ શીખી લીધા હતા, બીજા માગનારાઓ કોઈ આપી શકે તેવા માણસના પગ પકડતા તે તેણે જોયુ હતુ એટલે એ જેને દેખે તેના પાસે જાય, એના પગ પકડી લે અને બોલે 'થોડુ ખાવાનુ આપો, હમણા નાઈન આવશે, બેતો મરીને તમારો કોઠાર કણથી ભરી દઈશ"

ભિખારીઓ પણ એના આ આચરણથી હસતા ભાઈ સાથે બહેનને પણ સૌ ગાડા ગાડા કહીને પજવવા લાગ્યા.

આથી તો ભાઈ બહુ કટાળ્યો, એ દિશાશૂન્ય બની ગયો. ગભરાઈને એ રસ્તા વચ્ચે લાબો થઈને સૂઈ ગયો.

"ભાઈ, ભાઈ, ભાઈ! નીશિયા એની પાસે બેસી ગઈ

ભાઈ શાંત જ પડ્યો હતો.

'જો પેલુ એક ઘર રહ્યુ એના બારણા ખુલ્લા છે બસ, હવે એ એક જ ઘેર જઈ આવીએ બેને કહ્યુ એણે ભાઈને બેઠો કર્યો, ભાઈનો વાસો પપાળ્યો

ભાઈના પગ ગળતા હતા એ કાઈ બોલ્યો નહિ ચુપચુપ બેનની સાથે ચાલવા લાગ્યો.

ઘરના ઉબર આગળ એક નાનો છોકરો હાથમા કંઈક લઈને ખાતો હતો પાઉન એને જોઈને દોડ્યો એણે નાના છોકરાના પગ પકડી લીધા, ઓહ થોડુ ખાવાનુ આપો હમણા નાઈન આવશે, બેતી કરીને તમારો કોઠાર કણથી ભરી દઈશ."

પણ પેલો છોકરો તો એની આખો અને એના ચાળાથી એકદમ ચીસ પાડી ઊઠ્યો. ચીસ સાભળીને ઘરમાથી એક માણસ દોડી આવ્યો પાઉનને છોકરાના પગ પકડીને ઊભેલો જોતા એણે કાઈક અવળુ જ ધાર્યુ એકદમ એ નજીક આવ્યો અને 'હરામ

ચોર ' કહીને જોરથી એક થપ્પડ પાડવના લમણામા ચોડી દીધી પાછળ લથડિયુ ખાઈને રેતીમા દૂર જઈ પડયો

"કોણ છે ?" નીશિયા સામે આખો ફાડીને જોતા, પ્રશ્ન પૂછીને એના જવાબની રાહ જોયા વિના બારણા બધ કરી ઠોકરને લઈને તે માણસ અદર ચાલ્યો ગયો

ભાઈને પડતો જોઈને નીશિયા 'આહ–' કરી નીચે બેસી ગઈ એણે ભાઈ ને ઊચકી લીધો

ભાઈને ઊચકીને એ ગામ બહાર પોતાને સ્થાને આવી એનુ ચિત ઠેકાણે ન રહ્યુ

' ભાઈ, ભાઈ,' એ ભાઈને બોલાવતી રહી

ગત સૂસવાટા મારતી વહી રહી છે કાનના પડદા તૂટી જાય એવા અવાજ થયા કરે છે ઠડી જોશભેર ઊતરી રહી છે આજ તો દેવતા પણ નથી કર્યો

નીશિયાએ જોયુ કે ભાઈનુ શરીર ખૂબ ધ્રૂજી રહ્યુ છે હળવેથી ઊભી થઈ એ આગના ખાડા પાસે આવી નીચે ધરતી શાત નહોતી ધરતી ઉપર પચીસ પચાસ ફૂટ ઊચુ આકાશ શાત નહોતુ, રેતી એમા તોફાન મચાવીને કોલાહલ મચાવતી હતી પણ ઊચે ખૂબ ઊચે, જ્યા ચદ્ર ચમકે છે ત્યા ઊચે, આકાશ શાત હતુ, એમા રમતી ચાદની શાત હતી

ચાદનીના પ્રકાશમા નીશિયાએ ચકમક ઝરવવા પથ્થર હાથમા લીધા પણ ખાડા સામે નજર જતા એને વિચાર આવ્યો, 'રાખ બહુ થઈ ગઈ છે, લાકડા બરાબર તાપ આપશે નહિ, રાખ ઓછી કરી નાખુ તો ?'

એ રાખને ઉવેચવા બેઠી મગજ શૂન્ય હતુ છતા અચાનક એક ચમકારાથી એ ચમકી ઊઠી રાખમા કઈક ચમકતુ હતુ

"એ શુ ?" એને પ્રશ્ન થયો

"હશે કઈક " એણે સમાધાન મેળવ્યુ

લાકડાને એણે ખાડામા નજીક નજીક ર્યા, પણ એની વચ્ચે પેલી ચમકતી વસ્તુ તો ડોકિયા કરતી જ હતી

"બરાબર જોઉ તો ખરી જ" એને બીજો વિચાર આવ્યો લાકડાને દૂર કર્યા થોડી વધુ રાખને દૂર કરી ચમકતી વસ્તુને હાથમા લીધી કાચ!

નીશિયાને એ ચમકતી વસ્તુના નામની ખબર નહોતી એને તો એટલી જ ખબર પડી કે એ વસ્તુ માત્ર ચમકારા મારે એવી જ નહોતી એની આરપાર પણ દેખાતુ હતુ અને લીસી તો એવી હતી કે એની માએ પોતાના ઘરની ભીંતને બનાવી હતી તે પણ તેના જેવી નહોતી આનદ નીશિયાએ કાચના ટુકડાને હાથમા લઈ લીધા ભાઈ જાગતો હોત તો એને એ એકદમ બતાવવા માડત અને નવાઈ પામવામા અને ચર્ચા કરવામા ટાઢને પણ ભૂલી જાત

ટુકડાને બાજુ પર મૂકી દઈ એણે અગ્નિ સળગાવી લીધો અને પછી ટુકડા હાથમા લઈ એને જોતી, આશ્ચર્ય પામતી બેસી રહી આખ આડી હથેળી રાખીએ તો ભાઈનુ મો નથી દેખાતું પણ આ લીસી વસ્તુ આડી રાખીએ છીએ તોય ભાઈનુ મો બરાબર દેખાય છે!

ભાઈ ક્યારે જાગે અને ક્યારે કાચ બતાવુ એની આતુરતામા એ ધીરે ધીરે ઊઘમા પડી ગઈ

સવારે ખૂબ તાપ થઈ ગયો ત્યારે એ જાગી જાગીને જુએ તો ભાઈ હજી જાગ્યો નહોતો

બેનને તરત કાલની ભાઈની દશા યાદ આવી ગઈ 'ઝટપટ ગામમા જાઉ, ગમે એમ, કાઈક તો ખાવાનુ લઈને ઝટપટ પાછી આવુ જ ભાઈ કેવો થઈ ગયો!' વિચારી એ ઊઠી કાચના ટુકડા એના હાથમા રહ્યા હતા તે અત્યારે તો એ ભૂલી જ ગઈ

આજે એ એક નવી જ શેરીમા આવી ચડી એક ઘરને બારણે ઊભી રહી "અરે મહેરબાન, એક થોડુ, માત્ર થોડુ, પણ કાઈક તો ખાવા આપો જ, મારો ભાઈ ગામ બહાર રેતીમા શેકાતો પડયો છે, એનાથી ઉઠાતુ પણ નથી મારે માટે કાઈ ન આપો તો કઈ નહિ, મારા ભાઈને માટે કાઈક આપો, તમે આવો, જોઈ જાઓ મારા ભાઈને, અને પછી કહો કે તમારે એને ખાવા આપવુ જોઈએ કે નહિ એ ભના મહેરબાન, કાઈક ખાવાનુ આપો!'

એની બૂમો સાંભળીને એક પ્રૌઢ પુરુષ બહાર આવ્યો એના કપડા સારા હતા એટલે લાગતું હતુ કે એના વગમા હજી ખાવાનું ઠીક ઠીક ગયુ હશે

"શુ છે ?" પેના પ્રૌઢે પૂછ્યુ

"અરે મહેરબાન—"

અચાનક પ્રૌઢની નજર નીશિયાના હાથમાના કાચના કકડા પર ગઈ

' પેલુ શુ છે, તારી મુઠીમાં ?" એણે પૂછ્યુ

"એ તમારે જોતિ હોય તો લો, મહેરબાન, પણ કઈક ખાવાનું જરૂર આપો" કહીને નીશિયાએ કાચના કકડા પ્રૌઢના હાથમા મૂકી દીધા અને એ કઈક ખાવાનુ આપે તે માટે એના મો સામે ઊંચુ જોઈ રહી

' ક્યાથી લાવી આ ?" કાચને તપાસી લઈ આશ્ચર્ય પામતા, પ્રૌઢે પૂછ્યુ

' મહેરબાન, રેતીમા આગ પેટાવુ છુ તે ખાડા માથી મળ્યા પણ મહેરબાન ખાવાનુ–'

"કોની દીકરી તુ ?" તદ્દન બીજા જ વિચારમા ઘૂમરીઓ ખાતા પ્રૌઢે બીજો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો

નીશિયાને લાગ્યુ કે પોતાની મા કેવી ચતુર હતી તે વાત કહેવાથી આ માણસ રાજી થશે અને કંઈક ખાવાનું આપશે એટલે બોલી

' મહેરબાન દીકરી તો મારી માની છુ પણ મા જેવી તેવી નહિ અમારા ઘરની ભીંતો જેવી તો રાજાના મહેલની ભીંતો પણ નહિ હોય, એવી લીસી અને જોવા ધારીએ તો અંદર મો દેખાય એવી હતી. રેતીમા રાખ અને નાઈનનો મય ભેળવીને એ એનો ગારો બનાવતી '

પ્રૌઢ કઈક વધુ ઊંડા વિચારમા પડ્યો.

"મહેરબાન કઈ ખાવાનું–

' હા, હા ઊભી રહે આપુ "

પ્રૌઢે નીશિયાને એવડો મોટો કટોરો ભરીને ખાવાનુ આપ્યુ કે એ ઉપાડવામાં એણે ખૂબ ધ્યાન રાખવુ પડે

"કાલે પાછી અહીં આવજે, હા !" પ્રૌઢે કહ્યુ

"હો" કહી નીશિયા દોડી ભાઈ પાસે આવી ભાઈ હજી પણ ઊંઘતો જ હતો

"અરે ! આ દેવ મિથરુના ખરાબ. તડકો કેવો થયો છે, રેતી ઉપર તો પગ પણ મૂકી શકાતા નથી. અરે પાઉન, ભાઈ, ભાઈ, ઊઠ, જો ખાવાનુ લાવી અરે આ તડકામાથી તો બેઠો થા" નીશિયા બોલી.

નીશિયાએ ઘણીવાર સુધી ભાઈને બૂમો મારી કરી, હલબલાવ્યો પણ ખરો પણ ભાઈ તો ઊઠ્યો જ નહિ

"મે તને કાલે પરાણે ઉઠાડ્યો ને એક ઘર બતાવ્યો અને ત્યા તને પેલા માણસે થપ્પડ મારી એમાં મારા પર ચિડાયો છે, એમ ને ? ઠીક ભલા, ચિડાવુ હોય તો ચિડાજે પણ જોઈ લે, હું પણ તુ ઊઠે નહિ ત્યા સુધી અહીં તારી પડખે જ રેતીમા સૂતી છુ '

કહીને એ શરીરને લબાવવા ગઈ પણ એને ભૂખ બરાબર લાગવા માડી હતી પાસે જ કટોરામા ખાવાનું પડ્યુ હતુ અર્ધી બેઠી રહી એણે નજરને આમતેમ ફેરવવા માડી આગના ખાડામા થોડા તણખા ઝગ ઝગતા અને વચ્ચે કાચની કણીઓ ચમકતી હતી ભાઈને લલચાવવાની વસ્તુ મળી આવી એમ લાગતાં એણે બરાબર બેઠી થઈને બોલવા માડ્યુ "અરે પાઉન, જો, આવુ તે કદી દીઠુ છે ? જો તો ખરો, કેવુ ચમક ચમક થાય છે !'

પણ પાઉને તો આપવાનુ મગજ માર્યુ નહિ

"ઠીક સૂતો જ રહે ત્યારે હવે તો હું પણ ખરેખર સૂઈ જાઉ છુ" નીશિયા ભાઈની પડખે જ સૂઈ ગઈ અને પછી સૂતા સૂતા જ બોલવા લાગી

"અને તારે ખાવુ તો છે જ નહિ, એમ ને ! ન ખાજે, હું પણ ખાવાની નથી.'

અને એ પડખુ ફરી ગઈ

સૂરજ તપતો હતો અને ભાઈ બેન પડખોપડખ સૂતા હતા, એમની ઉપર રેતી ઊડી ઊડીને અડતી હતી અને સરી જતી હતી

એવી ઝગતી રેતીમાંહે બે વસ્તુ ચમકતી હતી આગના તણખા વચ્ચે કાચની કણીઓ, અને ઝગતી આંખો વચ્ચે–

રોગનું મૂળ અને તેના ઉપાયો

શ્રી. નરસિંહભાઈ પટેલના આ ચોંકાવનારા લેખનો જવાબ શ્રી. અશોક હર્ષે આપ્યો, શ્રી. અંબાલાલ પુરાણીએ આપ્યો અને આજે શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ આપે છે. તેઓ કહે છે કે-

માનવસ્વભાવને પરખો

—ને પછી આગળ વધો.

સીધું સત્ય કે સીધું અસત્ય સમાજને નુકસાન નથી કરતું, જેટલું કે, અર્ધદગ્ધ માણસની જેમ, અર્ધસત્ય કરે છે.

'માનવસ્વભાવને પારખીને સમાજના નિયમ ઘડાય તો સંસ્કૃતિ સધાય'—એવે વ્યાપક ધોરણે શ્રી. નરસિંહભાઈ પટેલે 'ઊર્મિ' (મે માસ) માં લખેલા 'રોગનું મૂળ અને તેનો ઉપાય' નામનો લેખ વાંચીને મને આ વિચાર આવ્યો, કેમ કે, ખરેખર, એ લેખ અર્ધસત્યોથી ભરપૂર છે, છતાં સ્વાંગ ધરે છે સંપૂર્ણ વૈજ્ઞાનિકતાનો !

એ લેખમાં સમાજની અનેક બાજુઓ એકસામટી ઉલ્લેખવામાં આવી છે. અને એમ કરવામાં અનેક ભારે મોટાં પ્રતિપાદનો સીધેસીધાં કહી જઈને વિચાર-ધારા આગળ વધારી છે. એમ એકસામટી બધી બાજુઓને સ્પર્શવા જતાં વિચારધારા ગૂંચવાઈ ન જાય તોય બહુસૂત્ર તો થાય જ, એ સ્પષ્ટ છે. મને લાગે છે, પ્રસ્તુત લેખમાં બેઉ પરિણામો આવ્યાં છે. આમ છતાં, સરવાળે આખો લેખ ગૂજરાતનું— અને શ્રી અશોક હર્ષ 'ઊર્મિ'ના જૂન અંકમાં એમની આ લેખની ઉત્તર-ચર્ચામાં કહે છે એમ, ભીતિ છે કે,—યુવાન વર્ગનું ધ્યાન ખેંચશે જ. વાચક માફ કરે તો આપણાં છાપાંનો શબ્દ વાપરીને કહું તો, ભારે 'ચકચાર', અને કોઈક વર્ગોના મનમાં તો ગડમથલ ફણ, જગવશે. લેખની આ બહુસૂત્રતાને લઈને તેને સમગ્રપણે વિચારવું તો છોડવું જ જોઈએ. હું તેમાંથી એક તાંતણો પકડવાને ઈરાદે આ લખું છું. અને તે તાંતણો કદાચ એ આખી અર્ધસત્યમાળનો મણિગણ-સૂત્રવત્ જ છે.

૧

આ તાંતણો એટલે પ્રસ્તુત લેખમાં ગૃહીત લીધેલાં મનુષ્યસ્વભાવનાં લક્ષણો. લેખક છૂટી છૂટી જગાએ થઈને માનવપ્રકૃતિ કે મનુષ્યસ્વભાવને અંગે નીચેનાં વિધાનો કરે છે—

(૧) પ્રાણીમાત્રમાં ચાર પ્રકૃતિપ્રેરણા છેઃ આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન.

(૨) માણસે 'કાયમની ચિંતા ટાળવાને માટે બને તેટલો આહારસંગ્રહ કરવા માંડ્યો.' એટલે કે, તેના સ્વભાવમાં આ એક લક્ષણ છે, જે પશુઓથી ભિન્ન છે.

(૩) ચાર પ્રકૃતિપ્રેરણા (જુઓ કલમ ૧ માં)ની અનુકૂળતા સાધવા જતાં પ્રાણીમાં બુદ્ધિવિકાસ થયો છે. અને તરત જ પછી લેખક કહે છે, 'ઇતર પ્રાણી કરતાં માનવીમાં બુદ્ધિનો વિકાસ વધારે થયો છે.' શાથી તે બતાવવાની લેખકને જરૂર નથી લાગી. પણ એમ કહેવામાં એ આવી ગયું કે, માનવી ઇતર પ્રાણીઓ કરતાં બુદ્ધિ વધારે વિકસાવી શકે છે.

(૪) 'માણસને જે કરવાનો નિષેધ કરો એ જ કરવાનો એ પ્રયત્ન કરે એ માનસશાસ્ત્રનો અવિચળ નિયમ છે.' આમ માનવા છતાં લેખક માણસને કહે

છે કે, તમે રોગોમાંથી અથવા અમુક માર્ગ લો તેમ કહેશો તો ને તેથી જ તે, પોતાના માનસશાસ્ત્રના અવિચળ કાયદા પ્રમાણે, ઊપટી જ નહિ જાય ? પણ મારે ચર્ચામાં ખેંચાઈ જવું ન જોઈએ સંયમપૂર્વક પાછાં લેખકે ગૃહીત લીધેલાં માનવલક્ષણો વિચારવા તરફ વળવું ઘટે

(૫) માનવસ્વભાવની નિર્બળતા કહો કે ફાવે તે કહો, પણ વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે, અમુક સમય પછી (કેટલો એનું કાંઈ માપ હશે ?) સ્ત્રી-પુરુષને લગ્ન બહાર બીજાના સહવાસમાં વિહાર કરવાની ઇચ્છા થાય છે'

(૬) 'શ્રમ કરીને સૌ જણ જીવન-નિર્વાહની સામગ્રી મેળવે ને પોતાનો જીવનનિર્વાહ ચલાવે એવી માનવસ્વભાવને અનુકૂળ પ્રાકૃતિક યોજના ને વ્યવસ્થા થાય તો આર્થિક દુરવસ્થા ટળે ' એટલે કે, 'શ્રમ કરીને સામગ્રી મેળવવી એ મનુષ્યસ્વભાવને અનુકૂળ છે તો પછી મનુષ્ય કેમ વાંકો જાય છે ? અને આ લક્ષણ માનો તો તેની સાથે લક્ષણ નં ૨ કેવી રીતે ઘટાવી શકાશે ? પણ પાછો હું ચર્ચા તરફ ઢળ્યો

(૭) 'ચિરસ્થાયી લગ્ન' લક્ષણ નં ૫ જોતાં પણ અપ્રાકૃતિક ઠરે છે આ વસ્તુ રોગોનું મૂળ છે * તેથી 'હવે ભૂલ્યા ત્યાંથી પાછા વળવું ઘટે, પ્રકૃતિ તરફ—પશુજીવન તરફ— દૃષ્ટિ કરી ઘો વિકૃતિમાંથી પાછું વળવા માટે પશુજીવન તરફ પણ દૃષ્ટિ માંડવી પડે.' કારણ કે, "માનવ સ્વભાવને પારખીને સમાજના નિયમ ઘડાય તો સંસ્કૃતિ સધાય" (કે 'પ્રકૃતિ' સધાય ?)

(૮) સંસ્કૃતિ સાધવી એ માનવલક્ષણ છે. એ આખા લેખનો ધ્વનિ જ માનવો જોઈએ, જો બધામાં ગુણગાન છે પ્રકૃતિના.

* રશિયાએ એનું નિદાન કરવા માંડ્યું છે એમ લેખક કહે છે આ હકીકત સાચી છે કે ? અને કેટલા વર્ષ જૂની એ હકીકત છે ? કેમ કે યુરોપમાં ઊતરી નહિ વાસી પશ્ચિમની ઘણી વાતો અહીં તાજી નવી માનીને ચવાવાય છે, એટલે શંકા કરું છું.

આથી વધારે ક્રમો પણ ગોઠવી શકાય એમ છે પરંતુ, લેખ જોતાં સહેજે જે સૂઝ્યો તે અહીં ગણાવી ગયો વાચકને રસ હોય તો, મૂળ લેખમાંથી જ, આ ધોરણે, બીજા અનેક ક્રમો તારવી લે.

હવે આપણે તે વિચારવા તરફ વળીએ.

૨

શ્રી નરસિંહભાઈનો ધર્મ વિકાસવાદ કે પ્રકૃતિવાદ છે 'ઈશ્વર' કે એવા શબ્દોથી એ નફરત ગણે છે છતાં એવા ધર્મમાં નહિ માનનારા એવા ભર્તૃહરિનો પ્રકૃતિવિચારને પોતાના કામ પૂરતો ઉતારે છે. અને એ કહેવાનું છોડી જ દે છે કે, 'धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ।

પરંતુ એ વસ્તુ છોડીએ. પ્રકૃતિવાદથી પણ એમ તો કહેવું જોઈતું હતું કે, મનુષ્યપ્રાણીમાં બુદ્ધિતત્વ ઇતરપ્રાણીઓ કરતાં વિચક્ષણ છે વિકાસવાદે પ્રાણીઓના શરીરના વિકાસને બુદ્ધિપુરઃસર ગોઠવી બતાવવા બુદ્ધિના ઘોડા દોડાવ્યા પણ બુદ્ધિના વિકાસની તેમણે એવી સયુક્તિકતા નથી બતાવી, હજુ સુધી નથી બતાવી શક્યા

'કાયસની ચિંતા ટાળવી' એ મનુષ્યચિત્તનો જ વેપાર નથી ? અને એ ક્યા વિકાસક્રમમાં મનુષ્યે લાધ્યો ? અરે, કાયમ, કામચલાઉ, ઇ૦ કાયમગુનાન ભાવો જ ક્યાંથી આવ્યા ? એ ખાસ મનુષ્યમનનો જ વેપાર છે અને તેથી જ બેસરી, રોગ મરણ ઇ૦ દશાઓ માત્ર શારીરિક વ્યથા ઉપરાંત માનસિક વ્યથાઓ અને સામાજિક વ્યથાઓ પણ બની શકી છે અરે, ધર્મ જેવી વિશેષતા પણ માનવીની આ જ એક નવી ઇંદ્રિયને કારણે ઊભી થઈ ! શ્રી ગંધાકૃષ્ણન ગયે વર્ષે અમદાવાદમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે એ જ કહ્યું હતું કે, આ એક નવી ઇંદ્રિય લગ્નને જ માનવી માનવી હોય અને નહિ તો નથી કેવળ પશુ જ છે

લેખની આ વસ્તુને લઈને જ મેં આગળ કહી તેવી છાપ પડે છે કે, વિજ્ઞાનનું અર્ધદગ્ધ

વાપરી લેખકે કાગનો વાઘ કરી મૂકયો છે. વૈજ્ઞાનિકોએ જ આ વસ્તુની ચર્ચા (Instinct and Intuition) સહજબુદ્ધિ કે 'પ્રકૃતિ પ્રેરણા' અને માનવબુદ્ધિ કે પ્રજ્ઞા યા વિવેકશક્તિ એ નામે કરી છે. લેખક પોતાના પ્રતિપાદનને રજૂ કરવામાં આ વસ્તુ જ છોડીને ચાલ્યા છે.

પરંતુ જ્યાં આર્થિક બાબત પર તે જાય છે ત્યાં બીજે ન્યાયે ચાલતા લાગે છે. ત્યાં તે સંયમવાદી સુધારકો અને ઉપદેશકોના 'Earn thy bread by the sweat of thy brow'—જાતમહેનતથી રોટલો ખાઓ એ સૂત્ર પર દોડી જાય છે! કોઈ પ્રતિવાદી એમ નહિ કહે કે, 'Man takes the line of least resistance'? અને જો કામાગારમાં સ્વૈરવિહાર પ્રકૃતિ જ છે એમ કહેવાય, તો આરામથી રોટલો મળે તો સૌને ગમે; પછી ભલેને તેઓ જોર જોરથી કહો કે 'અમુક જ માણસો ધનને પકડી રાખે અને બીજાને શ્રમે મજા ઉડાવે, પરિણામે શ્રમજીવી શ્રમણોને ભૂખે મારે, તો અંતે સમાજનો નાશ'—આમ લખ્યા કે બોલ્યા કરો!

આ વસ્તુને હું ન્યાયસકર કહું છું. અને તેમાં પછી ન્યાયાભાસ જ થયા કરે છે, જે અર્ધસત્યનું સનાતન લક્ષણ કહો તોય ખોટું નથી.

માણસના આદિ કાળના ઇતિહાસનો પણ લેખકે ઉપયોગ કર્યો છે. એમણે એને જેવો સરળ ને સીધો નિરૂપ્યો છે એવો જ એ હોત તો કેવું સારું ! અને એ ઇતિહાસ પણ ઘણી વાર મનગમતા સમાજવાદો, ધર્મવાદો, કે પ્રગતિવાદોની પોતપોતાની કલ્પના અનુસાર ઘડી કઢાય છે. અને એ ટીકા સર્વ પક્ષે લાગુ પડે છે. સારાંશ કે, દલીલનો છેવટનો આધાર એવા ઇતિહાસો ઉપર ન નાંખવો જોઈએ.

આદિ કાળમાં મનુષ્ય અનિયતકાલિક સ્વૈર લગ્ન જ કરતો, અને જાતમહેનતે રોટી કમાતો, એમ લેખક રજૂ કરતા લાગે છે. જો મહાભારતનો દાખલો ટાંકયો છે ત્યાં જ છે કે, એ સ્વૈર લગ્ન સાર્વત્રિક નહોતું. અને ચોરી, ધનમત્તા ઇ૦ પાપો આદિ કાળમાં નહોતાં એમ કહેવાય ખરું? પાપ, આચાર વિચાર આદિમાં વસ્તુતાએ તે મૂલગત ખાસ ફેરફાર મનુષ્યસમાજે ઇતિહાસકાળમાં કર્યો છે કે કેમ એ શંકા છે. સમાજ વધારે ને વધારે વિસ્તર્યો છે, જટિલ થયો છે; પ્રકૃતિ પર પ્રભુત્વ વધવાથી સમાજના બાહ્ય સંગઠનનાં સાધનો ફર્યાં છે; પરંતુ માણસની મૂળ વૃત્તિઓમાં ફરક થયો છે એમ કહેવું કઠણ છે. હા, તે વૃત્તિઓએ બાહ્ય રૂપ ધરતી વખતે બાહ્ય તંત્રમાંથી પોતાનું શરીર જરૂર ઘડયું છે. પરંતુ એ બધાં શરીરોના ઇતિહાસ-પ્રવાહમાં માણસની અંતરેંદ્રિય અને તેને મનુષ્યત્વ અર્પનારી શક્તિ (પછી તેને તમે ગમે તે નામ આપો એમાં કોઈ વાંધો નથી લેતુ.) એકસમાન અને અમર રહેલી છે. ૧૯ મા સૈકાના પશ્ચિમના વિકાસવાદી સમાજશાસ્ત્રીઓએ આ વસ્તુ નથી ઓળખી. તે ઓળખ્યાનો તેમણે દાવો પણ નથી કર્યો. શ્રી નરસિંહભાઈનાં લખાણો જોતાં તે એ જ પેઢીને હજી વળગી રહેતા લાગે છે. એકેક પેઢી પછી પણ તેમને એ વાદમાં મૂલગત શંકા હજી નથી લાગી. ઈશ્વરને ધિક્કારવામાં કે આ લગ્નસંસ્થાને રોગનાં મૂળ નિરૂપવામાં, એ સિવાય બીજી વિચારસૃષ્ટિ પ્રતીત થતી નથી. ક્રમભાગ્યે છેલ્લામાં છેલ્લી ગણાતી આજની સમાજદૃષ્ટિઓ પણ ગયા જમાનાના આ જ ભ્રમમાં ભરાઈ પડેલી છે, જોકે તેઓ સમાનતા અને વર્ગરહિતતાનો શાંતિપાઠ તો ભણ્યા કરે છે.

અને આદિ કાળમાં જે પ્રકૃતિ જ દશા હતી એ સારી હતી એમ કેવી રીતે માની શકાય? શું મનુષ્યસમાજે ત્યાર બાદનાં સૈકાંમાં જે ફેરફારો કર્યા તે વિવેકરહિત હતા એમ જ માનવું જોઈએ? તે વિવેકવાળા હતા એમ પણ કહેવાનો આશય નથી. તે બધામાં તે પોતાની શક્તિ વાપરી, ઠીક પરિણામ આવશે એવી આશાએ જ, વર્ત્યો છે. જ્યાં તેને ભૂલ લાગી છે ત્યાં તેણે સુધારી છે તે પણ એ જ એની ગંગશોધક પ્રેરણાએ. એમાં એણે પોતાના સત્ત્વને જેવું ઓળખ્યું તેવું ગ્રહણ કરીને, સુધારા વિચાર્યા છે. ઉપનિષદ્કાર કહે છે એમ, અંતે માનવશેષ પોતાના

માનવત્વની જ છે અને એ માનવત્વની જે કલ્પના લઈને શ્રી. નરસિંહભાઈએ ચર્ચા કરી છે તે અધૂરા વિજ્ઞાનવાળી અને અતિ એકપક્ષી મને લાગે છે

પરંતુ તેમણે જે અભાવાત્મક ધ્વનિથી આખો લેખ લખ્યો છે, તે શુષ્કટીકા પૂરતો યોગ્ય છે છતાં તે જ દોષ મારે ન કરવો જોઈએ મનુષ્ય સ્વભાવમાં શું તત્ત્વ છે હું એ વિષેની મારી માન્યતા થોડા શબ્દોમાં રજૂ કરીને આ ચર્ચા હું આટોપીશ

૩

સમાજમાં ને પ્રાણીસૃષ્ટિમાં કલહ જ ધોરણ છે એમ સમજીને ચાલનારા સમાજશાસ્ત્રીઓ એ જ ધોરણને શાશ્વત રાખે એવા નિગમનો ઉપર આવવાના એ ઉઘાડું છે યુરોપીય સમાજશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાન વિકાસ ૧૯ મા સૈકાની આ પોતાની ભૂલમાથી હજી નીકળી નથી શક્યા તેની જ વેદના એ આજ ભોગવે છે એ કલહવાદને જ સમાજમાં વિગ્રહવાદ તરીકે નિરૂપવામાં આવે છે એ દૃષ્ટિવાળા લોકોને તમે ગમે તે ચીજ આપો, એનુ એ અર્થનુ જ ચોકઠું તે ગોઠવી આપશે કેમ કે, બુદ્ધિ કયુ ચોકઠું ન ગોઠવી શકે એવી એની ઉપર મર્યાદા છે? સ્ત્રીપુરુષ-સબંધની વાત કરો તો ઝટ તેમના ગૃહીત વાદને દાવે તે ચાલવા મડશે ને કહેશે, સ્ત્રી ને પુરુષના હિત-વિરોધમાથી સૌ જાગુ ઊભુ થયુ છે, અને છતાં અતે જણાવશે કે તેમણે મેળ સાધવાનો છે આ વાદો આત્માના ઇન્કાર પર અવલબે છે પણ આત્મા જ શુ કામ કહેવુ? ક્રોપોટકીનનુ માનીએ તો, સમાજની સુમેળ અને પરસ્પર સાહાય્યની નક્કર હકીકતોના જ ઇન્કાર ઉપર નથી અવલબતા? આ બે હકીકતોમાથી કઈ ગ્રહણ કરવી, એ નિર્ણય માત્ર વિજ્ઞાન કે લૌકિક વિદ્યાઓ ન આપી શકે રાધાકૃષ્ણન્ એક જગાએ લખે છે એમ, "માનવ આચારનું ધ્યેય શોધવામાં, તથા માનવ ચિત્તના ઉચ્ચ પુરુષાર્થોનુ ઐક્ય સાધવામાં, વિજ્ઞાનની પ્રત્યક્ષ વિદ્યાઓના કરતા ધર્મ અને ફિલસૂફી આપણને વધારે મદદ કરે છે" આ ધર્મ અને ફિલસૂફી પર પણ ઉપરની જાડવાહી દૃષ્ટિએ પોતાના પ્રિય કલહવાદનુ કોકડું ગૂથ્યુ છે તે હુ જાણુ છુ. પણ એ વિજ્ઞાન નથી, તે પણ એક ધર્મ કે ફિલસૂફી જ છે કેમ કે, વિજ્ઞાન એટલે જ નક્કર હકીકતોનો સ્વીકાર અને તે પરથી બુદ્ધિ દ્વારે એમ નિર્ણયો તારવવા જો એક પણ માણસ કામવાસના કે ધનવાસના કે પ્રભુત્વ-વાસનાથી પર થઈ શકે છે — અને એમ થઈ શકાય છે એની જગતનો બધો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે — તો માણસને માટે કામલોલુપતાનો સ્વભાવ ઠોકી બેસાડવો એ અવૈજ્ઞાનિક એટલે કે દૂષિત નિગમન થયુ પ્રકૃતિમાં પણ કામલોલુપતા નથી, પણ કામ-વ્યવસ્થિતિ છે પશુઓ લોલુપ છે એમ કહેવાય? વિવેકસ્વામી માણસને જ એવુ થવાનો અધિકાર છે, કેમ કે તે તરી શકે છે તેમ જ ડૂબી પણ શકે છે એ શક્તિ જ એની વિશેષતા છે અને એ શક્તિનો ઉગમ એની જાગ્રત (ને વિજ્ઞાન-ભાષામા કહો તો, વધુ વિકસિત) આત્મશક્તિમાથી છે એટલે, કોઈ પણ માનવસસ્થા મનુષ્યની આ વિશેષતા પારખ્યા વગર ઘડાય તો તે માનવસસ્થા તો હશે, કેમ કે માનવી ભૂલ પણ કરી શકે છે, પરંતુ તે ખોટી હશે, વિકૃતિ કે અધોગતિ તરફ લઈ જનારી નીવડશે. ઘણા માણસો માટે આ સત્ય નથી એમ કહેવુ પણ બરોબર નથી કેમ કે, માણસ ભલે આ જ્ઞાન સભાન ન પામ્યો હોય, પરંતુ તે જ મૂળ જ્ઞાનદોષને જોરે એની આર્ષવૃત્તિ (અને તેથી રગાયેલી) બુદ્ધિ કામ કરે છે જનસમૂહો નાશ પામતા ઇતિહાસમા જોયા છે તે આવા આર્ષવૃત્તિ નિગમનો પર ચાલીને. શ્રી અશોક હર્ષ એમના ઉત્તરમા આના કાઈક દાખલા આપે છે, એટલે મારે તે દિશામા જગા રોકવાની જરૂર નથી પ્રજાની દૃષ્ટિ બહુમતીએ ન નક્કી થાય. 'Nations perish for want of vision', નહિ તો, ન કહેવાત 'Vision'—દીર્ઘદૃષ્ટિ, અનતનુ દર્શન— સૌને નથી સાપડતુ. તેથી તેને બજાર કરવાથી પ્રજા જ પાયમાથી વહોરે એ બીજે સ્થળે આ બાબતમા મે લખેલુ અહીં ઉતારતા બહુ વાચક

મને ક્ષમા આપશે: "મનુષ્ય-સમાજનો ઇતિહાસ જોઈએ તો એમ લાગે છે કે, ગીતાકારનું નીચેનું વાક્ય માત્ર અધ્યાત્મ-ક્ષેત્રમાં જ નહિ પણ ઉપયોગી એવી બધી વાતોમાં સાચું છે: 'હજારો મનુષ્યોમાં કોક જ્ઞાનપૂર્વક સિદ્ધિ પાછળ પડે છે, અને એમ મંડનારામાં કોક ફાવે છે, અને એવા ફાવનારામાં પણ સો ટકા સત્ય પાછળ પડનારો તો વળી કોક જ હોય છે.' સારાશ અને સચ્ચાઈની પાછળ મંડવાનું એવું અઘરું કામ છે. એમ કરવા જતાં રસ્તામાં એવાં એવાં ને એટએટલાં પ્રલોભનો, આકર્ષણો, વિઘ્નો, પ્રમોહનો વગેરે આવે છે કે, શરતમાં પાર જનાર તો કરોડોમાં કોક બને છે. પરંતુ આ પરથી એવો અર્થ નથી નીકળતો કે, માટે કોઈએ તે રસ્તે જવાની જરૂર નથી. મનુષ્ય ધારે તો તેમાં પણ ફાવી શકે અને.........

"આથી કરીને જગતના નાયકોનું કામ એ હોય છે કે, તેઓ લોકકેળવણી દ્વારા આખા જનસમાજનું વહેણ આ એક મુખ્ય વસ્તુ ઉપર કેન્દ્રિત કરે છે, કે જેથી સચ્ચાઈ અને સારાશનું જોર વ્યક્તિશઃ અને વ્યષ્ટિતઃ વધતું રહે. લોભ, મોહ, સ્વાર્થ, સંકુચિતતા વગેરે સર્વ અસામાજિક વૃત્તિઓ ઉપર સમાજ, ધર્મ, શિક્ષણ, સંગતિ સર્વ થઈને સમાજ-પોષક ને પ્રાગતિક સયમો યોજે છે. આવી બધી સંયમ કે ધારણાની શક્તિ જ 'ધર્મ' કહેવાય છે."[1]

[1] જુઓ ગોપાળદાસ પટેલ સંપાદિત 'યોગશાસ્ત્ર'નો મારો પ્રારંભક લેખ.

શ્રી. નરસિંહભાઈ જે વિધાન કરે છે તે મનુષ્યમાં રહેલાં અસામાજિક વૃત્તિ કે આવેગને કેવી અસર કરે છે—ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ—તે ઉપરથી તે વિધાનની સત્યાસત્યતા નક્કી કરવી જોઈએ.

આ ચર્ચા શ્રી નરસિંહભાઈએ માગી છે અને તે યોગ્ય જ છે. તે જ ભાવે હું એમનો લેખ વાંચીને પ્રેરાયો અને આ રજૂ કરું છું. આખા જગતમાં આજ વિજ્ઞાનવાદી યા જડવાદી વિરુદ્ધ આત્મવાદી સમાજદૃષ્ટિનું કલહ, સૂક્ષ્મરૂપે ચાલી રહ્યું છે. ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે આપણો દેશ આત્મવાદી સમાજ-રચના સપ્રયોગ શોધવા મથે છે. તેનું શાસ્ત્ર ઉપજવા લાગ્યું છે; સામે ઊભેલા વિજ્ઞાનવાદી શાસ્ત્ર જેવું રોકડું તે રજૂ કરતું નથી, ન કરી શકે, કેમકે તેનો પ્રયોગ ચાલુ છે. આ વસ્તુ પણ આપણે ખ્યાલ બહાર ન કરવી જોઈએ. એ આત્મવાદી સમાજ-દૃષ્ટિએ વિચારવાના પક્ષનો હું છું. એક લેખની મર્યાદામાં આથી વધારે એનો ચિતાર આપવો ન જોઈએ, ન આપી શકાય. એનો કાંઈક ઇશારો જ કરીને અહીં પૂરું કરવું ઘટે.*

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
૧૭-૬-'૩૯

મગનભાઈ દેસાઈ

[* આ ચર્ચાનો શ્રી. નરસિંહભાઈ જવાબ આપવા ઇચ્છતા હશે તો એ છપાશે ને તે પછી ચર્ચા બંધ થશે. સં.]

કલાધરની શોધમાં

અનુ. ઊર્મિલા

● એ શાથી ડરતો હતો? લોકલાગણીથી? કીર્તિથી? ધંધાદારીથી? મનોરમા કહે છે કે ના, પ્રેમથી. એને ભય હતો કે કોઈ સાથે પ્રેમ કરીશ તો મારી પ્રિયતમા કલાદેવી નારાજ થશે ને કદાચ મને છોડી જશે; પણ મનોરમા તો એની પાછળ ભટકે છે ને છેવટે કશુંક ગુમાવ્યું, કશુંક સાંત્વન લઈને પાછી આવે છે. ●

હિંદી માસિક 'મહિલા'માંથી

તે વખતે પણ નિયમ પ્રમાણે જ બન્યું. મનોરમાએ પત્ર લખ્યો અને દસબાર દિવસ જ્યાં ત્યાં ભટકાઈને એ પત્ર ફરી મનોરમાની પાસે આવી ગયો. પત્ર લેતા જ મનોરમા શેવાળ જેવી થઈ ગઈ. એના હૃદયમાં તીર ભોંકાવા લાગ્યાં અને ક્ષણભરને માટે એ પોતાને ભૂલી ગઈ. પછી તો ધીરે ધીરે ઊઠીને પોતાની ઓરડીમાં ચાલી ગઈ. એક નાની સોનેરી પેટી જે એવા જ પાછા આવેલા પત્રોથી ભરી હતી તે ખોલી અને એમાં પેલો પત્ર મૂકીને પાછી વળી, પરંતુ કોણ જાણે શું એને વિચાર આવ્યો કે તે ત્યાં જ બેસી ગઈ અને એક પછી એક પત્ર કાઢી એને વાંચવા લાગી. પત્રો કોઈ ક્રમસર ન હતા, પરંતુ આજથી એક વર્ષ પહેલાં જે પત્રો લખ્યા હતા તે આવા હતા:

મહોદય!

આ પત્ર માટે હું ક્ષમા માગું છું. જેઠ માસના 'દેવભૂમિ'ના અંકમાં મેં તમારી વાર્તા વાંચી અને તે મને બહુ ગમી ગઈ. સાચે જ કહું છું કે લોકમાનસનું આટલું સૂક્ષ્મ અધ્યયન આજની દુનિયામાં કેવી રીતે સંભવી શકે? એ જ મારે માટે તો આશ્ચર્ય છે. તમે એ આશ્ચર્યને સંભવિત બનાવી દીધું છે એટલે હું કહું છું કે તમે ભવિષ્યના એક મહાન કલાકાર છો.

બીજો પત્ર આમ હતો:

પ્રિય મહોદય!

કેટલાય દિવસો પહેલાં એક પત્ર લખેલો તે તો પાછો આવ્યો. પોસ્ટ-ઑફિસ તમને શોધી ન શકી. પત્ર પર એ લોકોએ 'લેફ્ટ' લખ્યું હતું એટલે શું કરું? પરંતુ એ પછી વળી મેં 'દેવભૂમિ'માં તમારી એક બીજી વાર્તા વાંચી. શ્રાવણના મનોજ'ના અંકમાં પણ તમારો એક લેખ પ્રકટ થયો હતો. એટલે મેં મનમાં નક્કી કર્યું કે ક્યાંક પણ તમે વસો તો છો જ. મને ખબર નથી પડતી કે એ લેખો મને પસંદ કેમ પડે છે! જ્યારે હું તે વાંચું છું ત્યારે મારું હૃદય બળપૂર્વક એ તરફ ખેંચાઈ જાય છે ને મનમાં થાય છે કે તમને ખૂબ ખૂબ અભિનંદન —એ અભિનંદનની તમને શી કિંમત હશે એ વિચારવા જેટલું મારી બુદ્ધિ કામ નથી કરતી. એટલી સૂક્ષ્મતા આપણા સાહિત્યમાં ક્યાંય દેખાય છે? આ યુગના મોટા મોટા કલાકારોને તમારી ઈર્ષ્યા થતી હશે, પરંતુ જ્યારે મેં 'દેવભૂમિ'ના સંપાદકોને પૂછ્યું કે તેઓ 'ધૂમિલ'ને ઓળખે છે? તો એમણે જવાબ દીધો, અમારે પણ એ જ સમસ્યા છે. 'ધૂમિલ' કોણ છે અને ક્યાં રહે છે એ કોઈને ખબર નથી. તો પછી હું કઈ રીતે જાણી શકું?

તે પછીનો એક પત્ર આ રહ્યો:

અમર શિલ્પી!

દુનિયા કેવી છે? એક પત્ર પણ તમારા સુધી પહોંચી ન શક્યો. હવે તો પત્ર પહોંચવાની બધી

સંભાવનાઓ નષ્ટ થતી જાય છે છતાં પણ આશા તો હજુ યે છે, એ આશા મને ક્યાં લઈ જઈને અથડાવી મારશે તે હું નથી જાણતી. પરંતુ હું તો આડી વાતે ઊતરી ગઈ. હું એમ કહેવા માગું છું કે આ બિભત્સ દુનિયામાં આંટા મારતાં પ્રાણીઓ તમારા હાથમાં આવતાં જ આટલાં દૈવી કેમ બની જાય છે? તમારા એ પત્રો કેટલા સ્પૃહણીય છે? જે દુનિયાનું ઠેકાણું પણ, અહીં અમે તેટલી શોધ કરતાં છતાં મળી શકતું નથી તેનું દર્શન તમે તો સત્યની સંગીન દીવાલ પર તમારી કલાનો આધાર રાખીને કરાવો છો. કહો તો ખરા, તમે કાદવની ગટરમાં કમળને કેવી રીતે સર્જાવો છો?......

એક બીજો પણ પત્ર હતો.

દેવ !

તમે કવિ પણ છો, 'કવિ'! હું આ શું કહું છું? આ બે અક્ષરનો શબ્દ તમારું પ્રતિનિધિત્વ નથી બતાવી શકતો, તમે સ્વયં સ્રષ્ટા છો. તેની જેમ જ નિરાકાર, નિર્વિકાર અને સર્વવ્યાપી છો, નહિ તો તમે આટલું સુંદર કઈ રીતે લખી શકો? એ સંભવી જ કેમ શકે? માણસ શું આટલો ઊંડો ઊતરી શકે ખરો?

પરંતુ ઓ નિર્દયી! હું તો તને શોધી કાઢવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠી છું. જાણું છું કે આ ગાંડપણ છે, નિરાકારને સાકાર કોણ કરી શકે? પરંતુ તમે જ અસંભવને સંભવિત બનાવવાનો પાઠ મને ભણાવ્યો છે; એનો પ્રયોગ તમારા પર જ થાય એમ હું ઇચ્છું છું.

હું પેલા મહાન ઇશ્વર સાથે તમને સરખાવવા લાગી પરંતુ તમે પોતે તો ઇશ્વરમાં માનતા નથી હમણાં તમે લખ્યું હતું "મનુષ્ય સાથે ઘૃણા કરીને માણસે ઇશ્વરને મેળવ્યો છે, હું એવા ઇશ્વરને નથી માનતો, હું નાસ્તિક છું" પરંતુ ઓ કલાધર! તમારા માનવપ્રેમમાંથી જ મને તમારામાં ઇશ્વરની ભ્રાંતિ દેખાવા લાગી છે, કેવી અશક્ય ને ઊલટી આ વાત છે!

આજે જે પત્ર લખ્યો હતો એમાંનાં થોડાં વાક્યો આ રહ્યાં:

હદથી જ્યાદે ભલે ને કોઈ પણ જાય, તે પોતાનું રૂપ ખોઈ બેસે છે. જોઉં છું કે તમારી શોધમાં આખો દેશ ગાંડો બન્યો છે પરંતુ હજુ તમને કોઈ ખોળી નથી શક્યું. સૌને તમે પ્રેતાત્મા હો એવો શક છે, તો તો તમે આત્મવિજ્ઞાપનથી પર હશો.

પ્યારે શિલ્પી! તમારા હૃદયની સદ્‌ભાવનાઓ આટલી ઉદાર થઈને કેમ વીખરાઈ ગઈ છે! તમે માત્ર સુંદરતાની ઝાંખી જ નથી કરાવતા પણ તેનું નિર્માણ કરો છો અને એ 'સુંદર' પણ કેવું? કે જે મનુષ્યની કલ્પનામાં આવી શકે એવું. લ્યો હું તો તમારું મૂલ્ય આંકવા બેઠી, પરંતુ કોઈનું મૂલ્ય આંકવું એ સારું છે? વહેતા પાણીને જે માપે તે ગાંડું જ હોય–પરંતુ ફરીથી પણ મન વિવશ થઈ જાય છે ત્યારે જોવા મંડું છું કે પ્રવાહમાં તેજી કેટલી છે?...

આટલી તીવ્ર દૃષ્ટિ, આટલું સૂક્ષ્મ અધ્યયન, આટલી ઉદારતા, આ બધું હોવા છતાં તમે કેમ ભૂલ કરો છો કે તમે જેટલા રહસ્યમય બનતા જશો એટલી જ દુનિયા તમારી પાછળ પડશે? શું તમે એમ ઇચ્છો છો કે દુનિયા બધું જ છોડીને તમારી શોધમાં ફરે? પાગલ કલાધર! સંસાર હવે હદ ઉપર આવી ગયો છે, તે આગળ નહિ વધે અને તમે રહસ્યના ગર્ભમાં જ છુપાયેલા પડી રહેશો; તમે કહેશો "હું એ જ ઇચ્છું છું" પણ એ શું સંભવિત છે? હું કહું છું, હું હવે ચૂપ નહિ બેસી રહું, તમને શોધીશ, અવશ્ય શોધીશ......

મનોરમા આ પત્ર વાંચતી વાંચતી આવેશમય બની ગઈ. 'અવશ્ય હું એને શોધી જ કાઢીશ, તે ભલે ને ગમે ત્યાં હોય, હવે છૂપા નહિ રહી શકે, પરંતુ ......' વળી તે વિચારવા લાગી, 'હું એને શા માટે શોધું? એનો ને મારો સંબંધ શું? ગાંડી મનોરમા' એમ કહેતી કહેતી મનોરમા હસવાનો પ્રયત્ન કરવાલાગી અને તે ખરેખર હસી પડી, બહુ જોરથી હસી પડી. 'એક ગૃહસ્થ-ઘરની કન્યા કોઈ અજાણ્યાને આટલા ને

આવા પત્રો લખે એ જો કોઈ જાણે તો શુ કહે ?' અને મ્હેતા મ્હેતા એનામા ફરી તેજી આવી ગઈ તેણે નાની પેટીને બે ય હાથમા દબાવીને છાતી સાથે લગાવી દીધી ને મ્હેવા લાગી–મારી બાબતમાં કોઈને કાંઈ મ્હેવાનો શુ અધિકાર છે ? હુ દુનિયાની ચિંતા શા માટે કરુ ? હુ તો કેવળ મારાને જ જાણવા માગુ છુ'

એ જ વખતે બહારથી કોઈએ કહ્યુ–'બીબી ! 'દેવભૂમિ'ના સંપાદક આવ્યા છે'

મનોરમા ચોંકી ઊઠી એણે પત્રોને એકદમ પેક કરતા કરતા કહ્યુ 'એમને અંદર મોકલો

તે બહાર આવી ગઈ તેણે જોયુ તો ખાદીધારી નવયુવક એની સામે ઊભો હતો

મનોરમાએ કહ્યુ 'આવો તમે બહુ તકલીફ લીધી' અને તે અંદર આવીને બેસી ગયા

સંપાદક બોલ્યા –'તમારા પત્રો મળ્યા હતા કારણ વશાત્ ઉત્તર આપી ન શક્યો તેથી ક્ષમા માગવા આવ્યો છુ'

મનોરમા લજ્જાથી નમી પડી ને કંઈ બોલી ન શકી તે ફરીથી બોલ્યા તમે ધૂમિલના આટલા પ્રશંસક છો તે સ્વાભાવિક જ છે તમે પણ બહુ સુંદર લખવા લાગ્યાં છો પરંતુ બહેન ! આશ્ચર્ય તો એ છે કે ધૂમિલને આજ સુધી કોઈ જોઈ નથી શક્યુ એના એક ઠેકાણા પર હુ ગયો હતો પરંતુ ત્યા કોઈ 'ધૂમિલ' લેખક વિશે કાંઈ કહી ન શક્યુ મકાનમાલિક એટલુ કહી શક્યો કે આ મકાનમા એક બદ્રી નામનો કારકુન રહેતો હતો એને અહીંના હવાપાણી માફક નહોતા આવતા તેથી તે ગઝનામુ છૂટીને પોતાને દેશ ચાલી ગયો છે

મનોરમા ઉત્સુક બનતી ગઈ પણ બોલી નહિ પરંતુ સંપાદક બોલ્યા એ લાલાજીએ એક અદ્ભુત વાત મને કહી છે '

'શુ ?' મનોરમા એકદમ બોલી ઊઠી

'કે તે કારકુન બહુ ઓછી વાતો કરતો હતો અને મોટે ભાગે લખ્યા જ કરતો હતો '

'તો શુ તમે એમ માનો છો કે તે કારકુન જ આપણા મહાન કલાકાર 'ધૂમિલ' હોય ?

'નહિ નહિ હુ એમ નથી કહેતો બિચારો કારકુન શુ લખે ! તે ક્યા સ્વતંત્ર હોય છે ?'

મનોરમાએ વિરોધ તો બતાવ્યો પણ એના મન માંયે શંકાનુ બીજ વવાઈ ગયુ જો કે તે દૃઢ નહોતુ વાદળમા ચંચળ વીજળી ચમકીને ચાલી જાય પણ કેવી જ્યોતિમય હોય ! એવી એની શંકા હતી. એ વિચારતી હતી ત્યા સંપાદક ફરીને બોલ્યા 'આ વખતે જે પત્ર આવ્યો છે એમાથી એક બીજા ઠેકાણાનુ સૂચન મળે છે હુ અત્યારે ત્યા જ જાઉ છુ આ વખતે આપણે એ રહસ્યને ખુલ્લુ કરી શકીશુ એવી મને આશા છે'

તમે અત્યારે જ જાવ છો ?' મનોરમા જાગૃત થઈ

'હા જી

થોડીવાર મનોરમા કંઈક વિચારમાં પડી ગઈ, પછી એકદમ બોલી ઊઠી હુ જ જઈશ.'

તમે ? સંપાદકે આશ્ચર્યથી પૂછ્યુ

હા હુ જઈશ તમે મને ત્યાનુ સરનામુ આપી દો હુ તેને અવશ્ય શોધી કાઢીશ'

સંપાદક મહોદય ભડકી ગયા તેને આશ્ચર્ય પણ બહુ થયુ પરંતુ મનોરમા દૃઢ હતી. તેણે કહ્યુ, કલાકાર સૌની સંપત્તિ છે એને માટે હુ જે કંઈ કરુ તેથી કોઈ પર ઉપકાર નહિ થાય.

સંપાદક લજ્જિત થઈને બોલ્યા ના ના, હુ એમ નથી કહેવા માગતો તમારો પ્રયત્ન સ્તુત્ય છે હુ તમને સફળતા ઇચ્છીશ

અને તે ચાલ્યા ગયા મનોરમાએ જાણે રાજ્ય મેળવ્યુ હોય એમ એની મેળે જ એનુ મન ખીલી ઊઠ્યુ એ દિવસે મનોરમા બહુ હસનારી છે એ વાત વિશેષ રૂપે પ્રકટ થઈ

જે મકાનની સામે મનોરમા જઈને ઊભી રહી તે એક સાધારણ ગલીમા હતુ ચારે બાજુ ખૂબ ઘરો હતા. બધા જ ગંદા હતા જાણે ગંદકીથી લીપાયેલા ન

હોય ! જે ઘરની સામે તે ઊભી હતી એ પણ એટલું જ ગંદું હતું પણ તદ્દન ખાલી દેખાતું હતું. મનોરમાએ ત્યાં કોણ રહે છે તે કોઈ પાસેથી જાણવા ચારેબાજુ જોયું. એ વખતે તે ઉદ્વિગ્ન થઈ ગઈ હતી કારણ કે એને કેટલીય જગાએ ભટકવું પડ્યું હતું. વસ્તી બહાર રહેનાર બધી જાતિઓના મહોલ્લામાં એ ફરી વળી હતી, જેને દુનિયા તિરસ્કૃત અને નીચ કહે છે એવી વસ્તીમાં જઈને પણ એણે જોયું હતું. કેટલી વાર એના મનમાં એ પ્રશ્ન થતો, 'ધૂમિલ' જેવા કલાકાર પણ આવી જગાએ રહી શકતા હશે શું ? પરંતુ ત્યારે એ વિચિત્ર વાતો સાંભળતી કે એની શંકાનું બીજ ખીલી ઊઠતું ને એ આગળ વધતી.

એક મહોલ્લામાં જઈને એણે પૂછ્યું 'ધૂમિલ'નું ઘર ક્યું ? તો કેટલાય માણસો એની સામે જોવા લાગ્યા. તેઓને આવી સુંદર સ્ત્રી અહીં કેવી રીતે આવી હશે એનું જ અચરજ થતું હતું–તેઓ 'ધૂમલ' કે 'ધૂમિલ'ના પ્રશ્નને ભૂલી જઈને 'તમે કોણ છો ?' એમ જ પૂછવા લગ્યા.

મનોરમા શું કહે ? પણ ઉત્તર તો દેવો જ પડશે એમ વિચારીને બોલી 'હું ધૂમિલના ગામની રહેવાસી છું.'

'ધૂમલ'–જાણે હમણાં જ એને ખ્યાલ આવ્યો હોય એમ–એક જણ બોલી ઊઠ્યો અમે કોઈ 'ધૂમલ'ની વાત નથી જાણતા. અમને તો અમારા ગોવિંદભાઈની ખબર છે.'

'ગોવિંદ કોણ ?' મનોરમાએ પૂછ્યું.

'ગોવિંદને તમે નથી ઓળખતાં ?'

'અમે શરાબ ન પીઈએ એમ એણે કહેલું,' એકે કહ્યું–'હું હવે શરાબ નથી પીતો.'

બીજો બોલ્યો–'હું રોજ સાબુથી કપડાં ધોઉં છું.'

ત્રીજાએ કહ્યું–'મેં મારા છોકરાને ભણવા મૂકી દીધો છે.'

ચોથાએ કહ્યું–'મેં માંસ ખાવું છોડી દીધું છે.'

અને એવી એવી બીજાઓની વાતો સાંભળીને મનોરમાનું મગજ ભરાઈ ગયું.

ત્યાં એક નવયુવક ફરી બોલ્યો, 'અમારા ગોવિંદભાઈ મહાન પંડિત હતા–મેં તો એમને હમેશાં દીવાને અજવાળે લખતા જ જોયા છે.'

'હાં...' કહેતાં મનોરમા કાંપી ઊઠી ને પૂછવા લાગી કે તે ક્યાં છે ?

'તે ક્યાં છે એ તો અમે પણ જાણવા ઇચ્છીએ છીએ.' નવયુવકે જવાબ દીધો 'કેટલાય મહિના વીતી ગયા અને જ્યારે તહેવારનો દિવસ આવ્યો ત્યારે અમે ગોવિંદભાઈને ન જોયા.' આમ કહેતાં તે રડવા જેવો થઈ ગયો: 'દેવ હતા પણ ચાલ્યા ગયા.' પાછળથી કોઈક બોલ્યું.

મનોરમા મૂંઝવણમાં પડી ગઈ, અહીં પણ એને માટે વીજળીનો ચમકાર દેખાઈ ગયો હતો. પરંતુ ગોવિંદ અને ધૂમિલ એક જ હશે એમ એ કઈ રીતે માની શકે ? હોઈ પણ શકે અને ન પણ હોય. આટલા માટે જ એણે ગોવિંદને મળવાની ઇચ્છા કરી. પરંતુ ગોવિંદ પણ આ રહસ્યમય દુનિયામાં એક વધુ રહસ્યમય બનીને ગૂમ થઈ ગયો.

તે પાછી ફરી. હવે એનું મન ભારે થઈ ગયું હતું તેથી ઘેર જવાનો વિચાર કરતી હતી, ત્યાં એક છોકરી એકદમ એની પાસે આવી. તે લગભગ ૧૬–૧૭ વર્ષની હશે, શ્યામવર્ણી પણ નમણી હતી કપડાં સ્વચ્છ હતાં. 'તમે ગોવિંદભાઈને મળવા આવ્યાં છો ?' એણે પૂછ્યું.

મનોરમાને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. તેણે કહ્યું, 'હા'–

'તે ક્યાં રહે છે તે હું જાણું છું.'

'તું ?' મનોરમાને વધારે આશ્ચર્ય થયું. 'તો મને બતાવશો ?

'ચાલો' કહી છોકરી ચાલી. મનોરમાએ પાછળ ચાલવા માંડ્યું. એનું મન ફરી ખીલી ઊઠ્યું. 'તારું નામ શું છે ?' મનોરમાએ પૂછ્યું.

'ગોમતી !'

ગોવિંદ ત્યાં રહે છે એની તને કેમ ખબર પડી ? પેલા લોકો તો નથી જાણતા !'

ગોમતી ખમચાઈ ગઈ, પણ પછી તુરત બોલી 'જ્યારે તે જતા હતા ત્યારે મને કહી ગયા હતા. હજુ પણ હું કોઈ કોઈવાર ત્યાં જાઉં છું. એમણે તે ત્યાં રહે છે એ કોઈને કહેવાની મને ના પાડી છે.'

'ત્યારે તેં મને તો કહી દીધું !'

ગોમતી જરી પણ પાછી ન પડતાં બોલી, 'તમે તો એના ગામથી આવો છો એટલે એમના કાંઈક સગાં હશો.'

મનોરમા કાંપી ઊઠી

ગોમતી તો બોલતી જ હતી 'એમનું મોં તો તમારા જેવું છે, પણ કોણ જાણે કેમ તે અમારા જેવાં ગંદાં માણસોની વચ્ચે રહે છે મને તે કહેતા હતા કે હવે હું જલદી મારે ગામ ચાલ્યો જઈશ' આમ કહેતાં કહેતાં તો ગોમતીની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં

મનોરમા સામે દુનિયાનું એક નવું જ સ્વરૂપ—નવો જ રંગ દેખાવા લાગ્યો તેણે બહુ જ ધીરા સ્વરે પૂછ્યું, 'એના જવાથી તને દુ:ખ થાય છે ગોમતી ?'

'હા, જીજી' ગોમતી બોલી, પણ શરમની મારી સજ્જડ થઈ ગઈ મનોરમા સમજી ગઈ કે છોકરી પોતાના ગોવિંદને ચાહે છે, અને તેના હૃદયમાં ગોમતી માટે સહાનુભૂતિ ઊભરાઈ આવી એ જ વખતે તે એક બહુ જ ગંદી ગલી સામે આવી ગઈ હતી ગલીમાં ત્રીજું મકાન એનું છે ગોમતીએ કહ્યું 'હું ત્યાં નહિ આવું તમો જઈ શકો છો જીજી ! પરંતુ 'ગોમતી આગળ ન બોલી શકી

મનોરમાએ કહ્યું, 'હું તારા ગોવિંદને ક્યાંય નહિ લઈ જાઉં, હો ગોમતી ! એ ઠીક ને ?

ગોમતી ચાલી ગઈ અને મનોરમા ત્યાં જ ખમચાઈને ઊભી રહી ગઈ કોઈ આવે તો પૂછું એ વિચારે છે ત્યાં તો કેટલાય માણસોએ એને ઘેરી લીધી મનોરમાને ત્યાં ઊભેલી જોઈને સૌને આશ્ચર્ય થયું સૌ પૂછવા લાગ્યા 'કોનું કામ છે ?'

'આ મકાનમાં કોણ રહે છે ?' મનોરમાએ પૂછ્યું

'ચારણભાઈ' બધા એક સાથે બોલી ઊઠ્યા

'હું એમને જ મળવા માગું છું'

આથી બધાંને વધારે આશ્ચર્ય થયું પણ સૌએ કહ્યું, 'ઠીક, આવો' અને મનોરમા એમની સાથે ચાલવા લાગી એણે ત્યાં જે કાંઈ જોયું તેથી તે કંપી ઊઠી ઘૃણાથી એનું દિલ ભરાઈ આવ્યું આંખો બંધ કરવાની એને ઇચ્છા થઈ, અને મનમાં થવા લાગ્યું કે અહીં તો 'ધૂમિલ'ની છાયા પણ આવી ન શકે, છતાં પણ તેણે તો ચાલવા માંડ્યું કોણ જાણે કેમ, એની ચેતના એને પાછી ખેંચી જતી હતી પરંતુ ઉપચેતના આગળ ખેંચવા લાગી આવા યુદ્ધમાં ઉપચેતના જ હંમેશાં જીવતી રહે છે—તેનો અંત આવે છતાં પણ તે મનુષ્યને મરવા દેતી નથી મૃગજળમાં લોભાવી રાખે છે મનોરમાની ઇચ્છાને પણ એણે જ બાંધી રાખી

એ વખતે એક જણ બોલી ઊઠ્યો, 'પેલા રહ્યા ચારણભાઈ' બીજા માણસે આગળ આવીને તેને ઢંઢોળવા માંડ્યો ને બૂમો પાડવા લાગ્યો, 'ચારણભાઈ, જુઓ તો, કોણ આવ્યું છે ?'

એ ચારણભાઈ નામની વ્યક્તિ લીમડાના ઝાડ નીચે ચરાઈ પર સૂતી હતી લાંબો ને મજબૂત આદમી લાગતો હતો એનો રંગ સફેદ હતો પણ મોં પર જાણે રુવાબીનું ગાઢ બેતર ઊગ્યું હોય એવું લાગતું હતું કપડાં સાફ હતાં, અવાજ સાંભળતાં તે ચોંકી ઊઠ્યો એણે આંખો ઉઘાડી તો જાણે એમાંથી અગ્નિ ઝરતો હોય એમ લાગતું હતું

થોડીવાર ઊંચે જોઈને તે ફરી ચત્તો સૂઈ ગયો પેલા માણસે ફરી ચારણને બોલાવ્યો, 'ચારણભાઈ તમને શું થયું છે ?' બીજો બોલ્યો, 'લાગે છે કે આજ એણે ભાંગ પીધી છે'

'ના, ના, એ તો '

'બાપુ ! આજ કન્હાઈએ એને પણ પિવરાવી દીધી છે' પાછળથી એક છોકરો બોલ્યો.

'એણે ના ન પાડી ?'

'ના,'

'અજબ માણસ લાગે છે' આવનાર માણસો ગુસપુસ કરતા ઊઠવા લાગ્યા અને મનોરમાને કહેવા લાગ્યા, 'હવે અત્યારે તે નહિ ઊઠે, તમે સાંજે ' મનોરમા શરમથી ગ્લાનિથી ને ઘૃણાથી ઊભરાઈ ગઈ 'નહિ, નહિ, ફરી કોઈવાર આવીશ ' કહીને તે પાછી ચાલી ગઈ એ એટલી ઝડપથી ચાલી કે એને પોતાને જ

આશ્ચર્ય થયું. જ્યારે સડક પર આવી ત્યારે જ પોતે એ જ દુનિયામાં છે એની એને ખાતરી થઈ.

હોટેલની કૅબિનમાં બેસીને મનોરમાએ એ આખી ઘટના પર વિચાર કર્યો. ત્યાંથી પાછા આવીને તુરત જ એણે નોકરને કહી દીધું હતું કે તે આજે રાતની ટ્રેનમાં ઘેર જશે. પરંતુ હવે એ મૂંઝવણમાં પડી ગઈ હતી. તે કૂવા પર જઈને તરસી પાછી આવતી હોય એવું તો નહિ હોય! એની ઠીક તપાસ તો કરું!

વળી અંદરથી અવાજ આવતો, કેવી મૂર્ખ છોકરી! એ તે શું ધૂમિલને રહેવાનું સ્થાન! તું કોની પાછળ ભટકે છે?

વળી તેને વિચાર આવ્યો, આ બધી વસ્તુએ મને નવી દુનિયાનું દર્શન કરાવ્યું છે. કેટલી બીભત્સ! પરંતુ દયા-મમતાથી કેટલી ભરપૂર છે! એ કેટલી ભલી દેખાય છે! જાણે કેવળ અંધારી રાતમાં આગિયાનો ઝબકારો!.........

અને તે બોલી ગઈ, 'એકવાર તો ચારણને જરૂર મળીશ. એ લોકો એનું નામ કેમ લેતા હતા? એ પહેલાં પણ તેઓએ પૂછયા વિના જ ગોવિંદની વાત કરેલી, અને પેલો કારકુન? એ બધા ય લખે તો છે જ. ત્યારે, ત્યારે...' એની સામેથી કાંઈક પડદા જેવું ખસવા લાગ્યું. 'ત્યારે 'ધૂમિલ'નાં પાત્રો પણ આ જ દુનિયાનાં છે. એટલાં જ ગંદાં, એટલાં જ દુરાચારી, પરંતુ કેટલાં સાચાં! માનવદયાથી ભરપૂર......'

એણે નિશ્ચય કરી લીધો અને નોકરને બોલાવીને કહ્યું કે તે કામસર બહાર જાય છે, દસ વાગે પાછી ફરશે.

અને તે ચાલી ગઈ. એ જ મકાનની સામે જતાં જ તે ખમચી અને ઊભી રહી ગઈ.

ત્યાં બિલકુલ શાંતિ હતી અને અંધકાર તો એવો હતો કે જાણે એ જગાને પોતાની છાતીમાં સમાવીને નિશ્ચિંતતાથી સર્પ સૂતો હતો. માત્ર પેલાં બારણાંની તિરાડોમાંથી ક્યાંક ક્યાંકથી પ્રકાશનું કિરણ આવતું હતું. જાણે કે પૃથ્વીને કોઈએ ઉઝરડા ન કર્યા હોય!

એણે ધીરેથી કમાડ ખખડાવ્યું 'કમાડ ખોલો!'

કોઈ બોલ્યું નહિ.

મનોરમા ફરી બોલી. 'કમાડ ખોલી દો ચારણ! 'કમાડ ઉઘાડો, ચારણ, ગોવિંદ જે કોઈ હો તે બારણાં ઉઘાડી નાંખો.'

ચારણ ચોંકી ઊઠયો, હરખો અને બારણાં ઉઘાડી નાંખ્યાં. બહાર જોયું તો એક ગૃહસ્થઘરની કન્યા તેના સુંદર મોં પર કેટલાય ભાવો છુપાવીને ઊભી હતી 'તમે?' તે બોલી ઊઠ્યો.

'હાં, હું મનોરમા. કેમ, અંદર આવી શકું કે?' ચારણે રસ્તો કર્યો, તે એક બાજુ ઊભો રહી ગયો અને મનોરમા અંદર આવી ગઈ. ઓરડો આખો ખાલી હતો, માત્ર એક ચટાઈ, માટીનાં બે ચાર વાસણ અને લખવાનો સામાન ત્યાં પડ્યો હતો.

'બેસો' તેણે કહ્યું.

'તમને અચરજ થતું હશે' બેસતાં બેસતાં મનોરમાએ કહ્યું. તે હસી પણ ન શક્યો.

મનોરમા ચુપ થઈ ગઈ. કેવી રીતે કહે? શું કહે? માત્ર સામે જોઈને બેસી રહી. તે જોતી હતી કે પહેરવેશ વિચિત્ર છતાં મુખ કેટલું શાંત અને ગંભીર હતું! જાણે કે એ વ્યથાની પાછળ કોઈ ઊંડી અનુભૂતિ પડી હતી. તો શું આ જ 'ધૂમિલ'.

તે બોલ્યો. 'હું તમારી ઓળખ માગું તો?'

મનોરમા પણ એકદમ બોલી ઊઠી, 'અને હું પણ 'ધૂમિલ'નો પરિચય માગું તો?'

મનોરમાને તો એટલી વારમાં જાણે ધરતીકંપ થયો હોય એવું લાગ્યું. પરંતુ એ તો હતો એમ જ શાંત રહ્યો અને બોલ્યોઃ

'તમે ધૂમિલને શોધો છો!'

'હા'

'તો જાણો કે હું જ તે ધૂમિલ છું.'

'ધૂમિલ ! મહાન કલાકાર ધૂમિલ તમે ?'

મનોરમા આશ્ચર્ય અને હર્ષથી ઊભરાઈ ગઈ અને કયાય સુધી બન્ને ચુપ રહ્યાં મનોરમા શુ બોલે ? શુ કહે ? તે તો વાણી જ ખોઈ બેઠી હતી ધૂમિલ પણ ઉપરથી શાત હતો પરતુ એના દિલમા વિચારોનુ એક ભયકર યુદ્ધ ચાલી રહ્યુ હતુ મનોરમા ઊકતા ઊકતા બોલી, 'હવે જાઉં છુ ને બધાને જ કહી દઉ છુ કે મે ધૂમિલને મેળવ્યા છે'

ધૂમિલે કહ્યુ 'તમારો હક્ક સાચો છે પરતુ જરા બેસો" મનોરમા બેસી ગઈ ધૂમિલ બોલ્યો "હુ હવે મને છુપાવીશ નહિ અને હુ એ પણ જાણું છુ કે તમે અહી કયારે ને કેવી રીતે આવ્યા છો હુ દુનિયાથી છૂપો છુ પણ દુનિયા મારાથી છૂપી નથી હુ એ પણ કહી દઉં કે હુ તમારી રાહ પણ જોતો હતો જો તમે ન આવત તો કદાચ મને આશ્ચર્ય થાત તમને હુ સારી રીતે જાણુ છુ."

મનોરમા ફરી આશ્ચર્યથી ઊભરાઈ ગઈ અને તે તો કહેતો જ ગયો, "હુ તમને મળીને ખુશ થયો છું મે આજે જાણ્યુ કે આ દુનિયામા પણ મારા માટે આટલો પ્રેમ છે"

મનોરમા બોલી ઊઠી, "તમારે માટે દુનિયા ગાડી બની છે તમે અમર શિલ્પી છો"

"શક્ય છે દેવી ! પરતુ હુ માનુ છુ કે દેશનો આત્મા હજુ મને ઓળખતો નથી અને વળી અધકારમા રહેવાને હુ એટલો ટેવાયલો છુ કે પ્રકાશનુ પહેલુ કિરણુ જોતા જ હુ અધો બની જઈશ"

મનોરમા પાછી સ્થિર

'ત્યારે તેણે કહ્યુ,' 'હુ તમને કહુ '

તે એકાએક અટકી ગયો મનોરમા ચમકી, ધ્રૂજી ઊઠી. તે ફરી બોલ્યો, "હુ ભૂલ્યો, હુ તમને પ્રાર્થના કરુ છુ કે તમે ધૂમિલને જોયો છે એવુ કોઈને કહેશો નહિ"

'ધૂમિલ' શબ્દ તે એટલી જલદીથી બોલી ગયો કે મનોરમા કપી ગઈ થોડીવાર સુધી તો એ સમજી ન શકી, પછી સમજી ને એને લાગ્યુ કે એનો જીવનરસ મરુભૂમિમા નષ્ટ થઈ ગયો છે તે બબડવા લાગી 'દુનિયા જે દેવતાને ઇચ્છતી હતી એ દેવતાને મનોરમા મેળવે ને છતા મનોરમા દુનિયાને કહે કે દેવતા નથી ? નહિ નહિ '

ધૂમિલ બોલી ઊઠયો, 'બોલો, તમે એટલુ કરશો ? જો હુ ધારત તો તમે મને શોધી ન શકત, પરતુ ગોમતીનુ વચન હુ કઈ રીતે ફેક કરુ ?'

'ગોમતી !' મનોરમા ફરી જરીક ધ્રૂજી ગઈ "હુ જાણુ છુ કે તે તમને ચાહે છે'

'હુ પણ જાણુ છુ ને તેથી જ આજે જ અહીંથી ચાલ્યો જાઉ છુ'

'ક્યાં જશો ?'

'તે નથી જાણતો દેવી ! જવુ છે, કેવળ એટલુ જ હુ જાણુ છુ'

'ગોમતીને પણ નહિ મળો ?'

'નહિ દેવી'

મનોરમા આને શુ કહે ? મહાન કલાકાર કે નિર્દયી હત્યારો ?

તે બોલ્યો, 'તમને આશ્ચર્ય થતું હશે પણ જે માણસના હૃદયમા પડ્યુ હોય છે તેને બહાર લાવવા માટે આવી સઘળી માયાનો ત્યાગ કરવો જ પડે છે મારુ હૃદય જો હુ ગોમતીને દઉં તો દુનિયાને શુ દઉ ?'

મનોરમા ચુપ જ રહી

"બોલો દેવી ! જવાબ દો માણસ જો દુનિયાને કાઇક આપે તો તો પોતે કાઇક ય મેળવી શકે, પણ જો બધુ પોતે જ લઈ લે તો દુનિયાને શુ દે ? કાંઈ જ દઈ શકતો નથી'

મનોરમા સ્તબ્ધ બની એની વાતો સાભળતી હતી તેનુ હૃદય રડતુ હતુ, 'કેટલો વિવશ ! કેટલો દયાભાવી' પરતુ કેવો મહાન ! જાણે અધારામા બેસીને પોતાના હૃદયના લોહીથી બાની પટ પર અમર ચિત્ર ચીતરે છે ? અને કહે છે 'મને કોઈ ન દેખે ને હુ સૌને દેખુ'

અને તેનું દિલ ભરાઈ આવ્યું, વિકસતાં જીવના એણે કહ્યું, 'જાઉં છું, વિશ્વાસ રાખજો, કોઈને નહિ કહું. પરંતુ દેવ ! શું તમે જાણો છો કે હું તમને ..'

મનોરમા આગળ ન બોલી શકી. એણે એકદમ 'ધૂમિલ'ના ચરણનો સ્પર્શ કરી લીધો અને બહાર નીકળી ગઈ.

ધૂમિલ તો એ જ રીતે શાંતિથી સ્થિર બની ત્યાં જ બેસી રહ્યો. એણે પોતાની સઘળી શક્તિ ખર્ચીને અંદરના આવેગને અંદર જ રોકી રાખ્યો હતો. મનોરમા જ્યારે ચાલી ગઈ ત્યારે પોતાની સાથે વાત કરતો હોય એમ ધીરે ધીરે એ બોલવા લાગ્યો, "જીવનનું આ દૃશ્ય કેટલું સુંદર ! કેટલું સાચું ! છતાં અપ્રકાશથી આચ્છાદિત થયેલું છે તેના ઉપરનું આવરણ ઉતારવા માટે મારે પોતાને આવરણ ઓઢવું જ પડશે, હું શું કરું ?" અને તે મહાન કલાકાર એ ઘોર અંધકારમાં ડુસકે ડુસકે રડી પડ્યો

× × × ×

ઘેર જઈને તુરત જ મનોરમાએ 'દેવભૂમિ'ને લખી મોકલ્યું, 'હું દિલગીર છું કે હું 'ધૂમિલ'ને શોધી નથી શકી, શી ખબર, કશાયે એને ક્યાં સંતાડી દીધો છે!'

એ સાંજે જ ગોમતી ચારણના નિવાસ પર જઈને ખૂબ વખત સુધી રડતી રડતી પડી રહી હતી તેને ખાતરી જ થઈ હતી કે પેલી સુંદર સ્ત્રી ગોવિંદની જ સ્ત્રી હતી અને તે જ ગોવિંદને પોતાની સાથે લઈ ગઈ

એનો એ વિશ્વાસ કેમ તરે !

મુરાદ

અગમ્ય ભૂતાવળ ઘોર બોલતી,
આયુષ્યની જંગલ ઝાડીઓમાં
કાંટાળ એ પથ્થર – પંથ સોહે,
ગાથા – મઢ્યો ઉજ્જ્વળ ભૂતકાળ.
ત્રૈ વીરલા સાહસ-સૌરભે ભર્યા,
રચી સૂતા મંદિર કીર્તિ-રંગ્યાં

ત્યાં તેજવંતાં પગલાં પડેલાં
જ્વલંત પ્રત્યેક પદે સમેટી
સ્વમાન ને સ્વાર્પણ શૌર્ય કેરાં
સમુજ્જ્વલા સ્વસ્તિક ભૂમિ આંકતા

ઉત્ક્રાન્તિના દુષ્કર કર્મયજ્ઞે
હઠાવવા વાદળ મૃત્યુ-દાસ્યનાં,
આયુષ્યના એ ઇતિહાસ-માર્ગે
હું યે બની પથ્થર એક નાનો
વિરાટના ગંભીર ઘોર નર્તને
મુરાદ કે "ઠેક ઝીલી ઝણી રહું"

- અજ્ઞાત -

—હિંદમાં શણનો ઉદ્યોગ—

☆ શ્રી ડુંગરશી ધરમશી સંપટ ☆

૧ શણ

છોડના વૃક્ષની છાલના એ રેસા છે હિંદના પ્રાંતો બંગાળ બિહાર ઓરિસ્સા અને આસામનો જાણે એ ઇજારો જ છે કુદરતે આ પ્રાંતોને હિંદમાં જ એનો ઇજારો આપ્યો છે એમ નહિ પણ દુનિયા આખીમાં બીજા કોઈને એ ઉગાડવાનો પ્રકૃતિએ પરવાનો નથી આપ્યો જગતના બીજા વિભાગોમાં શણ ઉગાડવાના ઘણા નિષ્ફળ પ્રયત્નો થઈ ચૂક્યા છે પણ હિંદના ઉપલા પ્રાંતો સિવાય બીજે ક્યાંય પણ આ છોડવાઓ ઉગી શક્તા નથી બંગાળના ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રાના જળથી અને માટીથી પુરાયેલા મેદાનોમાં આ છોડવાઓ સરસ રીતે વિકાસ પામે છે આથી શણનો મુખ્ય પાક બંગાળમાં જ થાય છે કપાસ પછી હિંદમાં આ વેપારનો નંબર બીજો છે ક્યારેક કોઈક વર્ષમાં શણનો વેપાર પ્રથમ નંબર પણ લઈ જાય છે જગત આખું શણ માટે બંગાળ તરફ જ નજર રાખે છે અને એની માગ મોટી રહે છે

૨ શણની જાતો

બંગાળી ખેડૂતો શણ મોટા પ્રમાણમાં વાવે છે એ પાક કિંમતી ગણાય છે બંગાળમાં બે પાક મોટા ગણાય પહેલો ચોખાનો અને બીજો શણનો શણમાંથી ખેડૂતોને વધારે પૈસા મળે છે શણની બે જાતો રહે છે પણ બંનેમાંથી લગભગ સરખી પેદાશ થાય છે પહેલી જાત કેપસુલારીઝ (capsularis) અને બીજી જાત ઓલિટોરિયસ (olitorius) કહેવાય છે બ્રહ્મપુત્રા અને ગંગા નદી હિમાલયનો કાંપ ખેંચી લાવીને બંગાળના આ મેદાનોમાં ઠાલવે છે તેમાં શણ ફૂલે ફાલે છે એના સંશોધન પાછળ બંગાળનું ખેતીખાતું અને એસોસિએશન મોટી રકમ મા નાણાં ખરચે છે આ શણનો પાક સરસ માટી વાળી અને નીચી જમીનમાં બહુ સારા થાય છે

૩ શણની ખેતી

ખેડૂતો શણના બિયા આ માટિયાળ જમીનમાં માર્ચથી એપ્રિલ માસમાં વાવે છે જમીનમાં ઊંડી ખેડ કરવાની જરૂર પડતી નથી તેમ હિમાલયનો કાંપ ભરેલો હોવાથી ખાતરની પણ જરૂર પડતી નથી શરૂઆતમાં ફેબ્રુઆરીમાં સાધારણ વરસાદ પડી જાય છે એટલે જમીન ઉપર સામાન્ય હળ ફેરવી જમીન તૈયાર કરવામાં આવે છે બંગાળામાં ખેતી કરવા માટે સારા જાનવરોનો અભાવ છે ત્યાંના જાનવરો કદમાં નાના અને ઊંડી ખેડ કરવાની શક્તિ નહિ ધરાવનાર હોય છે એપ્રિલ અને મેમાં સારા વરસાદના ઝાપટાની આવશ્યકતા રહે છે શરૂઆતમાં છોડો નાના હોય છે એટલે એની અતિ સંભાળ રાખવાની હોય છે વચ્ચેથી ઘાસ અને બીજા નકામા છોડોને સંભાળથી ખેંચી કાઢવામાં આવે છે છોડવાઓના મૂળ પાસે માટી પણ ઢીલી કરે છે

૪ શણની વૃદ્ધિ

શણના છોડવાઓ એપ્રિલ માસમાં એક ફૂટ ઊંચા થાય છે હવે એની વિશેષ સંભાળ રાખવાની જરૂર પડતી નથી જોરની પેઠે છોડવાઓ વધતા જાય છે પણ ઘણી વખતે મે માસમાં કે જૂનની શરૂઆતમાં ધોધમાર વરસાદ વરસે છે ત્યારે ખેતરો પાણીથી ભરાઈ જાય છે માર્ચ-એપ્રિલમાં વરસાદની ખામીથી પાક ઉપર ખરાબ અસર થાય છે ઘણા વરસાદથી છોડવાની છાલ ઝાંખી પડીને રેસાઓ નબળા પડી જાય છે થોડા વરસાદથી છાલમાંથી પૂરા પ્રમાણમાં તંતુઓ નીકળતા નથી એક વખત છોડવાઓ વધવું શરૂ કરે એટલે પછી વધતા જ જાય છે દશથી બાર ફૂટ ઊંચા થાય એટલે લગભગ જુલાઈ માસમાં કાપવાની શરૂઆત થાય છે બંગાળમાં નદીઓમાં રેલ ઘણીવાર આવે છે એ વખતે ખેતરોમાંના શણના છોડવાઓ તણાઈ જવાનો બહુ ભય હોય છે

૫. શણ તૈયાર થાય છે

ખેડૂતો જુલાઈ માસની શરૂઆતમાં છોડને કાપે છે. પછી એના મોટા ભારા બાંધે છે. બંગાળામાં ૧૦૦ થી ૧૨૫ ઇંચ સુધી વરસાદ પડે છે. જૂન-જુલાઈમાં ત્યાં મોટા વરસાદો પડે છે એટલે ખેતરોની બહાર ઊંડા પાણીનાં ખાબોચિયાં ભરાય છે. ખાબોચિયાંમાં શણના ભારા નાખી દઈ વરસાદના પાણીમાં પલળવા દે છે. ત્રણ અઠવાડિયાં સુધી છોડ પાણીમાં બોળાયેલા રહે છે એટલે જરા કંઈક નરમ થઈ જઈ એમાંથી ચીકાશનો ભાગ નીકળી જાય છે. પછી ધોકાઓથી છોડવાઓને કૂટી છાલને જુદી પાડવામાં આવે છે. આ છાલને ધોકાથી વળી કૂટીને પાણીથી ધૂએ છે એટલે ચળકતા સફેદ તંતુઓ રહે છે. આ તંતુઓ એ જ શણ. શણ ઘણી જાતોનું જુદું કરવામાં આવે છે. તદ્દન સફેદ રંગનું ઊંચું ગણાતું હોય છે. નરમાશમાં પણ તે સારું હોય છે. કુમાશ વગરનું, કાળું અને મેલાશવાળું શણ હલકું ગણાય છે.

૬. શણનું ખેતીવાડીખાતું

બંગાળ અને તેની બાજુના બીજા પ્રાંતોનાં ખેતીવાડીખાતાં શણના પાક ઉપર નજર રાખે છે. સારું બિયારણ પેદા કરવા માટે ખેતરોમાં અખતરાઓ કરે છે. સારાં બીજ પૂરાં પાડે છે. ખેતીની સ્થિતિ, વરસાદની ખામી, પાકની હાલત, ઇત્યાદિ વિષે બંગાળ, બિહાર, ઓરિસ્સા અને આસામનાં ખેતીવાડી-ખાતાંઓ કાચા અને પાકા રિપોર્ટો બહાર પાડે છે. શણના પાકના ભાવો ઓછા આવતા હોય તો પાકની વાવણી ઓછી કરવા ખેડૂતોમાં મોટી જાહેરાત કરે છે. એ સિવાય કેટલો પાક થશે તે માટે અડસટ્ટાઓ પણ તૈયાર કરીને બહાર પાડે છે, જે પરથી તે વરસે પાક કેટલો ઊતરશે તેની પ્રજાને ખબર પડે. આ અડસટ્ટાઓ ઉપર વેપારનું બંધારણ બંધાય છે.

૭. ગૃહઉદ્યોગ તરીકે શણ

શરૂઆતમાં શણ માત્ર બંગાળની મોનોપોલી (ઇજારો) હતી. છોડવાઓમાંથી રેસા કાઢી તેમાંથી ઝૂંપડાંઓનાં સ્ત્રી-પુરુષો જાડી વણકરીવાળા કોથળા તૈયાર કરે છે. એને બંગાળમાં ફલિયા કહે છે. આ ફલિયાનો બહુ મોટો ઉપયોગ કપાસની કાચી ગાંસડીઓ બાંધવામાં થતો હતો. આથી મોટા પાયા ઉપર આનો વ્યાપાર ચાલતો હતો, પરંતુ હવે કપાસની કાચી ગાંસડીઓનો વેપાર ઘટવાથી ફલિયાના ગૃહઉદ્યોગને મોટો ધક્કો લાગ્યો છે. એ ગૃહઉદ્યોગનો વિકાસ થવાને બદલે દિનપ્રતિદિન તે ઘટતો જ જાય છે.

૮. શણમાંથી શું શું બને છે ?

શણમાંથી અનાજ ભરવાના કોથળા મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર થાય છે. દરેક દેશ એ કોથળાઓ મોટા પ્રમાણમાં બંગાળામાંથી આયાત કરે છે. શણની વસ્તુઓના વિકાસ માટે મુખ્ય બંદર કલકત્તા છે. *ઑસ્ટ્રેલિયાના ઘઉંના મોટા પાકને ભરવા કલકત્તાથી* કૉર્નસૅક્સ તરીકે ઓળખાતા કોથળા કરોડોની સંખ્યામાં ત્યાં જાય છે. જાપાનના ચોખાના પાકને ભરવા હેવીસી કોથળા મોટા જથ્થામાં જાપાન જાય છે. જાવા અને ક્યુબાની ખાંડને ભરવા માટે સ્યુગર બેગ્સ (ખાંડના કોથળા) પણ અસંખ્ય જાય છે. આમ અબજો કોથળા દર વર્ષે હિંદમાં અને પરદેશમાં વપરાય છે અને કલકત્તાથી રવાના થાય છે. ઉપરાંત, કપાસની ગાંસડી બાંધવા માટે શણના કપડાની મોટી જરૂર પડે છે. અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોમાં કપાસનો એક કરોડથી પોણા બે કરોડ ગાંસડીઓ જેટલો પાક થાય છે. આ ગાંસડીઓને પાકી બાંધતી વખતે એના પર શણનું કાપડ વીંટાળે છે તે માટે કરોડો વાર શણ-કાપડ દર વરસે અમેરિકા અને બીજાં રાજ્યો મંગાવે છે. શણના ગાલીચા, પાથરણાં, પગલૂછણિયાં એવી અનેક ચીજો બને છે.

૯ શણના પ્રતિનિધિઓ

શણ એ હિંદનો ઇજારો છે. બીજા દેશો શણ જેવી વસ્તુ પોતાના દેશમાં પેદા કરવા વરસોથી મોટા પ્રયત્નો કરે છે પરંતુ હજી સુધી શણ જેવું ઉપયોગી અને સસ્તું પ્રતિનિધિ શોધવામાં કોઈ દેશ તદ્દન સફળ નથી થયો. હિંદ જેવા પરતંત્ર દેશ ઉપર શણ જેવી અત્યંત ઉપયોગી વસ્તુ માટે આધાર રાખવાનું સ્વતંત્ર દેશોને ગમતું નથી, એટલે પરદેશના રસાયનશાસ્ત્રીઓ આ વિષયમાં શોધખોળ કરવા વરસોથી ખંતથી મંડ્યા છે. હિંદી સરકારના ખેતીવાડીખાતાએ

દક્ષિણમા તૈયાર થતા શણના છોડવાઓ ઉપર અખતરા કરવા માંડયા છે અને એમાથી અસલ શણના જેવા જ રેસાઓ પેદા કરે છે દક્ષિણ જેવા ઓછા વરસાદના પ્રદેશમા એ ઊભી શકયા છે જર્મની હમણા બધી વસ્તુઓ માટે પોતાના પર જ આધાર રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેણે એક જાતનું ઘાસ શોધી કાઢ્યુ છે એ શણ જેવુ કામ આપી શકે તેમ જણાયુ છે પણ તેની કિંમત શણ કરતા ત્રણ ગણી થઈ જાય છે

૧૦ શણનો વેપાર

શણ ખેડૂતો પાસે આગસ્ટ માસમા તૈયાર થાય કે સપ્ટેમ્બરમા બંગાળના જુદા જુદા મુકામોએ તેની આવક શરૂ થાય છે ખેડૂતો પાસેથી વચ્ચેના બંગાળી વેપારીઓ હાટ(ગામડાની બજાર)માંથી શણ ખરીદી લે છે તેઓ મોટા વેપારીઓ અને મિલના એજન્ટોને તે વેચે છે બંગાળના જુદા જુદા મુકામોમા આવેલા પ્રેસોમા આ શણની ગાંસડીઓ બંધાય છે ત્યાથી તે કલકત્તા ચડે છે એનો જબરો વેપાર ચાલે છે લાખો માણસો એના ઉપર જીવે છે શણની સૌથી મોટી ખરીદી કરનાર શણ વણનારી મિલો છે બીજે નંબરે ડંડી(સ્કોટલન્ડનું શહેર)ના વેપારીઓની ખરીદી થાય છે ત્યારપછી જર્મની ફ્રાન્સ અને ઇટાલીના વેપારીઓ ખરીદીમા આવે છે મુકામો અને કલકત્તા ખાતે શણના ખાસ બજારો છે કલકત્તામા શણના વાયદાના મોટા સટ્ટા ચાલે છે એમા જાણવાજોગ વધઘટ થાય છે અને પરિણામે ઘણા ધનવાન બને છે ઘણા ભિખારી બને છે

૧૧ શણના કપડા

પચોતેર વર્ષ પહેલા શણનો મોટો વેપાર હાથઉદ્યોગનો હતો ત્યારે બંગાળમા ખેડૂતવર્ગ અને મજૂરવર્ગ શણના બનાવેલા કપડા પહેરતા એ વખતે કલકત્તામા એક પણ મિલ સ્થપાઈ નહોતી એ વખતે શણ મુખ્યત્વે જાડા કોથળા અને કપડા બનાવવાના કામમા આવતુ હતુ ઝૂંપડે ઝૂંપડે શણ વણવાની હાથશાળો હતી સને ૧૮૫૦-૫૧ મા એક પણ મિલ નહોતી ત્યારે આવા હાથના બનાવેલા કોથળા ૨,૧૫૯૭૮ પૌંડના પરદેશ ખાતે ચડ્યા હતા ખેડૂત પોતે શણ પેદા કરતો પોતે જ તે વણતો, અને પોતે તેના વસ્ત્રો બનાવીને પહેરતો સામાન્ય રીતે ખેડૂત સુખી હતો પરંતુ જ્યારથી મિલ ઉદ્યોગ શરૂ થયો અને વધવા લાગ્યો ત્યારથી ખેડૂતો ઉપર ગરજના દગા થવા લાગ્યા છે સામાન્ય રીતે શણના કપડા બનતા નથી કારણકે તેની આવરદા ઝાઝી હોતી નથી કપાસ જેવો બારીક તાર એમાથી નીકળતો નથી કપડા બની શકે તે માટે તેના પર ઘણા રસાયણિક પ્રયોગો થતા છે પરંતુ હજી સુધી તેમા સફળતા મળી નથી.

૧૦ શણ-મિલ ઉદ્યોગની શરૂઆત

શણના મિલ ઉદ્યોગનો ઇતિહાસ રસપ્રદ છે લોકોએ કહ્યો છે હજી સુધી એ ઉદ્યોગ સ્કોટલેન્ડના હાથમા મોટે ભાગે છે પરંતુ મૂળ પાયો નાખનાર એક અંગ્રેજ વેપારી હતો ચરખા અને હાથશાળનો તદ્દન બહિષ્કાર કરનાર વિનાયનમા બનેલા યંત્રો હિંદમા આવવા લાગ્યા તે પહેલા શ્રીરામપુરના ડચ શહેરમા તે નાના પાયા ઉપર સ્થપાયો હતો સને ૧૮૫૪ સુધી એ ઉદ્યોગની બંગાળમા શરૂઆત થઈ નહોતી એ વર્ષમા મિ જ્યોર્જ ઑકલેન્ડ નામના અંગ્રેજનું ધ્યાન આ ઉદ્યોગ માટે મિલ બાંધવા તરફ ગયુ કલકત્તાના એક પરાથી ગંગાકિનારે આવેલા રિસરા ગામમા એણે ધી રિસરા યાર્ન મિલ્સ કંપનીની સ્થાપના કરી પછીથી તે 'રિસરા કંપની લિમિટેડ'ના નામથી ઓળખાઈ હતી

૧૩ એની મુશ્કેલીઓ

મિ જ્યોર્જ ઑકલેન્ડ સિલોનમા કૉફીના બગીચાઓ ધરાવતો હતો, પૈસાદાર માણસ હતો એણે આ મિલ બનાવવા ઘણી મહેનત કરી પરંતુ શરૂઆત કરનારના નસીબમા મહેનત જ હોય છે, ફળ નથી હોતુ જ્યોર્જ ઑકલેન્ડને પણ ભારે મુશ્કેલીઓ ભોગવવી પડી સને ૧૮૫૭મા તે વિલાયત ગયો ડંડીના મિ જોન કેરે તેને ત્યાંથી કોથળા બનાવવાની સૂચના કરી અને એણે જોન કેરને તે માટેના સંચાઓ બનાવવા કહ્યુ પોતાના બે પુત્રો અને ડંડીના નિષ્ણાતોને લઈ તેણે રિસરા ખાતે પહેલી કોથળા વણવાની મિલ ઊભી કરી હમણા ત્યા વેલિંગ્ટન મિલ ઊભી છે પરંતુ આ સાહસ કેટલેક અંશે

થયું નહિ. કેટલાક સારા-માઠા સમયને સાચવતાં પણ આખરે ચૌદ વર્ષે આ કંપનીને ફડચામાં લઈ જવાની તેને ફરજ પડી.

૧૪. પાવરથી ચાલતી શાળો

સને ૧૮૫૯માં એક સ્કોટમેન મિ. જ્યોર્જ હેન્ડિસને 'બોર્નિયો જ્યુટ કંપની' ઊભી કરી. એણે વરાળની શક્તિની મદદથી શાળો ચલાવવી શરૂ કરી. એને પણ સખ્ત આર્થિક મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું, છતાં છેવટે એને યશ મળ્યો. સને ૧૮૬૪માં મિલનો વિકાસ કરી તેમાં બેવડી શક્તિનાં યંત્રો ગોઠવવામાં આવ્યાં. એમની મૂડી પણ બેવડી બની. સને ૧૮૭૨માં મિલને લિમિટેડ કંપની કરી 'બરાનગર જ્યુટ ફેક્ટરી'માં તેને ફેરવી નાખી. ત્યારપછી સ્કોટમેનોએ ગૌરીપુર, સિરાઝગંજ અને ઇન્ડિયા જ્યુટ મિલોની સ્થાપના કરી. સને ૧૮૬૮થી ૧૮૭૩ સુધીનાં ૬ વરસોમાં મિલોને નાણાંની રેલ વધી. માત્ર રીશરામિલ મંદ સ્થિતિમાં હતી. કુલ શાળો ૧૨૫૦ અત્યાર સુધીમાં થઈ હતી.

૧૫. મિલોને નશો

શણ-મિલો સારી કમાણી કરતી થઈ હતી. મોટાં ડિવિડન્ડો જાહેર થતાં હતાં. ૧૫થી ૨૦ ટકા ડિવિડન્ડો, એટલે વહેંચણી સારી હતી. સને ૧૮૭૨-૭૩માં શણની મિલો મોટી કમાણી દેવા માંડી હતી. નવી મિલ નીકળતી કે તેના શેરો ઉપર પડાપડી થતી. શરૂઆતથી જ શેરોના ભાવો ઊંચા જવા માંડતા હતા. ચાહ અને કોલસાના ઉદ્યોગો પણ યુરોપિયન માલેકીના હતા. તેમાં પણ સારી પેદાશ અને સમૃદ્ધિ મળતી હતી. પણ સૌથી સારી પેદાશ મિલોવાળાને શણની હતી. આથી વિલાયત તરફ સોનાની નદી વહેવા માંડી હતી. હિંદીઓને માત્ર મજૂરી મળતી હતી, થોડા કારકુનોને પગાર મળતા હતા. બાકીની જંગી કમાણી હિંદ બહાર પરદેશીઓનાં ગજવામાં ઠલવાતી હતી.

૧૬. મિલોનો વિકાસ

સને ૧૮૭૨-૭૩માં ત્રણ નવી મિલો સ્થપાઈ: (૧) ફોર્ટ ગ્લોસ્ટર, (૨) બજબજ અને (૩) શિવપોર. સને ૧૮૭૫માં ચાંપદાની અને શામનગર જ્યુટ મિલો સ્થપાઈ. સને ૧૮૭૫માં આઠ મિલો સ્થપાઈ. બે વરસમાં ૧૨૫૦ શાળો વધીને ૩૫૦૦ થઈ. હાવરા ઓરિએન્ટલ (હવે યુનિયન), એશિયાટિક (હવે સુરાહ), ક્લાઈવ, બેલિયાગાટા, બરાનગર, રૂસ્તમજી (હમણાં સેંટ્રલ), ગેંજિસ, હેસ્ટિંગ્સ એમ મળીને તેર મિલો સને ૧૮૭૪-૭૫માં હતી. આ રીતે ૭ વરસ સુધી મોટા નફા મળ્યા એટલે મિલોના રાફડા ફાટવા લાગ્યા. ઉપલી મિલોમાંથી ગેંજિસ વિલાયતમાં રજિસ્ટર થઈ હતી. હેસ્ટિંગ્સ બર્ડમાયર ભાઈઓની ખાનગી માલેકીની હતી.

૧૭. મિલો મંદીની અસર નીચે

એકદમ એકી સાથે તેર મિલોના સ્થપાવાથી બજારોને જરૂર હોય તે કરતાં બહુ વધારે માલ નીકળવા માંડયો. આની અસર ઉદ્યોગ ઉપર ખરાબ થઈ. મિલો વચ્ચે માલ વેચવાની હરીફાઈ ચાલી. આ હરીફાઈમાં ભાવ કાપી નાંખી નુકસાનથી વેચવાનું મિલોએ શરૂ કર્યું. જૂની મિલોએ સારા નફા કરીને રિઝર્વ ફંડો ભેળાં કર્યાં હતાં, તેઓ તો આ હરીફાઈના કટોકટીના સમયમાંથી પસાર થતાં યે ટકી રહી જ્યારે ચાર મિલો ઓરિએન્ટલ, એશિયાટીક, રૂસ્તમજી અને બેંગાલ પ્રેસિંગ મેન્યુફેક્ચરીંગ કંપનીઓ ફડચામાં ગઈ. તેમનો પુનરુદ્ધાર થઈ પાછળથી તે નવી કંપનીઓને સોંપાણી. ફોર્ટ ગ્લોસ્ટરની મૂડી ઘણી ખરી ખલાસ થઈ ગઈ. એક દશકો શણ-મિલ-ઉદ્યોગને માટે ખરાબ ગયો. સને ૧૮૭૫-૮૫ વચ્ચે માત્ર એક જ મિલ નવી બંધાઈ હતી. આ કમરહટી મિલ હતી.

૧૮. મિલો મંદીની અસર દૂર કરાવે છે.

મંદીની આ ભયંકર અસરમાંથી દૂર કેમ થવાય તે માટે મિલોને મોટી ચિંતા થઈ પડી. માલનો મોટો જમાવ થયો. ભાવો એકદમ બેસી ગયા. નુકસાનીથી કામ કરવું કેટલો વખત પાલવે? છેવટે મિલોએ આ મંદીમાંથી છૂટવાને એકસંપીથી ગોઠવણ કરવાનો વિચાર કર્યો. બધી મિલો સ્કોટમેનોની મેનેજમેન્ટ અને રાહબરી નીચે ચાલતી હતી. એટલે સૌ મિલોએ એકઠી મળીને અમેરિકાથી એક લાખ રૂપિયા ફી ઠરાવીને એક અનુભવીને બોલાવ્યો. એણે સર્વ પરિસ્થિતિ તપાસીને મત આપ્યો કે જગતમાં શણના

કાપડ અને કોથળાઓની માગ છે તે કરતાં માલ ઘણો વધુ પેદા થયો છે માટે બધી મિલોએ એક થઈને રાત્રિદિવસ કામ કરવાને બદલે અઠવાડિયામા સાડ કે એથી પણ ઓછા કલાક કામ કરીને માલની પેદાશ ઘટાડી નાખવી એના અભિપ્રાય મુજબ મિલોએ કામના કલાક એકસરખા ઘટાડી નાખ્યા, પેદાશ ઓછી કરી નાખી, જૂના માલને કાઢી નાખ્યો અને નુકસાનમાથી બચી ગયા પરિણામે જ્યારે શણની માગ જગતમા વધી ત્યારે તેઓ ઉત્સાહપૂર્વક કામ કરી શકવા લાગ્યા અને ફરી પાછો ઉદ્યોગ સારી હાલતમા આવી ગયો

૧૯ મિલોનો ફરી વિકાસ થાય છે

સને ૧૮૮૨મા ૫૧૫૦ શાળો હતી સને ૧૮૮૫ની આખરમા હુગલી, ટિગગર, વિક્ટોરિયા અને કકનાડા એમ ચાર મિલો બધાઈ આથી કુલ શાળોની સખ્યા ૬૭૦૦ થઈ સને ૧૮૮૫થી ૧૮૯૪ સુધી ફરી મદીની અસર ચાલી એટલે કોઈ નવી મિલ ન બધાઈ વળી કામના કલાકો ઘટ્યા, પેદાશ ઘટાડી જૂનો સ્ટોક ખલાસ કર્યો અને સ્થિરતા મેળવી સને ૧૮૯૬ થી ૧૯૦૦ સુધીમા નવ મિલો નવી બાધવામા આવી તે પછીના ચાર વર્ષોમા જૂની મિલોમા મોટા ફેરફાર કરી વધારે શાળો ગોઠવવામા આવી આ વરસો દરમિયાન મિલોએ વ્યાજબી રીતે ઠીક નફો કર્યો હતો તે પછીના પાચ વર્ષોમા દશ નવી મિલો બધાઈ શાળો ૩૩૦૦૦ હતી કુલ મૂડી બાર કરોડની રોકાતી હતી બે લાખ મજૂરો કામ કરતા હતા ઉદ્યોગ સારી સ્થિતિમા આવી ગયો

૨૦ શણ-ઉદ્યોગના સુવર્ણયુગની શરૂઆત

સને ૧૯૧૪ના જુલાઈ માસમા મહાયુદ્ધ શરૂ થયુ યુરોપના બધા કારખાનાઓ સામાન્ય જીવનની જરૂરિયાતના માલને બદલે યુદ્ધને કામ આવે તેવો માલ પેદા કરવા લાગ્યા સમુદ્રમા સબમરીનોએ સ્ટીમરો ડુબાડવા માડી વેપાર બધ થઈ ગયો શણ મિલોની બનાવટના કોથળા અને કાપડના ભાવો તદ્દન ઘટી ગયા મિલો બધ કરવાનો સમય આવ્યો એટલામા આ મિલોના દૈવે જોર કર્યું સર્વે મિત્ર-રાજ્યોના સૈન્યને શણની મોટી જરૂર જણાઈ ફ્રાન્સમા અને બીજે ખાઈઓ ખોદીને સામસામાં સૈન્ય પડ્યાં હતાં. એ ખાઈઓની એક તરફ રેતીના કોથળા ભરીને સેકડો અને હજારો માઈલોની વાડો કરવાની હતી. આથી મિત્રરાજ્યો તરફથી કરોડો સેન્ડ બૅગ્સ (રેતીના કોથળા)ની વરદી હિંદની શણ-મિલોને મળી રાતદિવસ મિલોમા કામ શરૂ થયુ મિત્રરાજ્યોની માગ એવડી મોટી હતી કે મિલો એને પહોચી શકતી નહોતી શણની વસ્તુઓના ભાવો ટોચે પહોચ્યા

૨૧ સોનાની નદી વહેવા માંડે છે

શણની મિલોને મોટા નફા મળવા લાગ્યા સને ૧૯૧૪થી ૧૯૧૮ સુધી આ સુવર્ણયુગ ચાલ્યો. મિલોવાળાને એકના ત્રણ મળ્યા મિલો લડાઈના કોથળા બનાવવાના કામમા એટલી બધી ઉદ્યત હતી કે બીજો વેપારનો માલ થોડો બનાવતી હતી એમા એને માગ્યા ભાવો મળતા હતા હેસિયન કપડાના સાત રૂપિયાના ૪૫ રૂપિયા મળવા લાગ્યા આ ચાર વર્ષોમાં મિલોની મૂડી કરતાં પણ અનેકગણું કમાઈ બેઠી હતી ખરેખર શણની મિલોને સોનાની ટકશાળ વહેવા લાગી મોટા નફામાથી શણ મિલોએ પોતાના યુરોપિયન અધિકારીઓને બાદશાહી બોનસ આપ્યા ભાગીદારોને ૨૦૦થી ૩૦૦ ટકા ડિવિડન્ડ મળ્યા. બાદશાહી રિઝર્વ-ફડ ભેગા કરાયા, કારકુનોના પગારો પણ વધ ગયા મજૂરોની પણ થોડી મજૂરી વધી

૨૨. પણ ખેડૂતોને લાભ મળ્યો નહિ

મિત્ર-માનેકોએ એકસપ [illegible] કર્યો હતો જર્મની શણનુ મોટુ ગ્રાહક હતું પરતુ તે શત્રુ હોવાથી તેણે શણ લેવાનુ બધ રાખ્યુ હતુ આથી કાચા શણની છત થઈ પડી તે પાણીના ભાવે વેચાતુ હતુ મિત્રો વાળા એક્સપોર્થી શણના ભાવો ઊચા લાવવા દેતા નહોતા બગાળની સરકાર પણ ગોરાગ રમેટ મેનો અને અગ્રેજોની બનેલી હતી એટલે એણે ખેડૂતોને કઈ પણ મદદ આપી નહિ પરિણામે બધુ માખણ મિલોવાળા ખાઈ જવા લાગ્યા ખેડૂતોના હાથ કાગ જ રહ્યા મજૂરોને સહેજ લાભ મળ્યો હતો મિલોના શેરોના ભાવો ઘણા વધી ગયા એટલે એક એક મિલને ઘી-કેળા થઈ પડ્યા. [અપૂર્ણ]

ચારિત્ર્યનું અનુવર્તન

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

ઓગસ્ટની પહેલી તારીખ રાષ્ટ્રીય શ્રાદ્ધનો દિવસ છે તે દિવસે શ્રદ્ધાવાન વ્યક્તિ ।। ચારિત્ર્યના અનુવર્તનના સંકલ્પને પુનર્જીવિત કરવાનો છે. શ્રાદ્ધ દ્વારા આપણે કેવળ દિવગત વ્યક્તિઓનુ સ્મરણ જ તાજુ કરવા નથી માગતા પરતુ એ વ્યક્તિઓને આપણે સદાને માટે જીવત રાખવા માગીએ છીએ લોકમાન્ય તિલક આજે જીવતા હોત તો તેઓ ૧૯૨૦મા હતા તેવા ન હોત આજે જે જીવતી વ્યક્તિઓ છે તે આજ સુધીમા ક્યાની ક્યા પહોચી ગઈ છે ? રાજાજી, જવાહરલાલજી કે વલ્લભ ભાઈ સામે જુવો ! આ ગાળામા એમનો ચારિત્રક્રમ કેટલો બદલાઈ ગયો છે ? એ સ્થિતિમા શુ લોકમાન્ય તિલક જેવા પ્રતિભાશાળી અને તેજસ્વી દેશભક્ત જેવા હતા તેવા ને તેવા જ રહેત ? જે ત્રણ વ્યક્તિઓનુ આપણે ઉદાહરણ ઉપર લીધુ તેમના જીવનમા જે પરિવર્તનો થયા એની ૧૯૨૦મા કોઈને કલ્પના પણ આવી શકતી હતી ? એમને પોતાને પણ ખબર હતી કે એમનામા આટલુ પરિવર્તન થશે ? તો પછી આજે આપણે એમ કેવી રીતે કહી શકીએ કે લોકમાન્ય તિલકે આજની પરિસ્થિતિમા ફલાણુ કર્યુ હોત અને ઢીકણુ ન કર્યુ હોત ?

જ્યારે દેશમા પક્ષાપક્ષી થાય, વાડાઓ બધાય ત્યારે સર્વમાન્ય દિવગત વ્યક્તિઓનો આશરો લઈ સહુ કોઈ પોતાના પક્ષને પુષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરે એ સૌથી સહેલો માર્ગ છે આથી પ્રચલિત પરિસ્થિતિને કશો લાભ થતો નથી જ, પરતુ દિવગત વ્યક્તિઓ પ્રત્યે ભારે અન્યાય થાય છે અને તે પણ તેઓ પોતાની જાતને બચાવી ન શકે એવી સ્થિતિમા કોઈ ખાસ પરિસ્થિતિમા લોકમાન્ય તિલક શુ કરત એ જો કોઈ પણ વ્યક્તિ કહી શકે તો તો લોકમાન્ય તિલકનુ 'તિલકત્વ' જ કાંઈ ન રહ્યુ એમ કહેવુ પડશે શાળાઓ તથા કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ આવા પ્રશ્નો કરે અને તેના જવાબો આપવા બેસે તો એમના બુદ્ધિકૌશલ્યને અજમાવવાનુ એ એક સરસ સાધન છે.

લોકમાન્યનું આપણે જે શ્રાદ્ધ કરીએ છીએ તે તો તેમના તરફથી મળેલી પ્રેરણાને સજીવ કરવા માટે જ એમણે દેશ સમક્ષ જે અવિરત સેવાના, સ્વરાજ્યના અખડ ધ્યાનના, ત્યાગ અને બલિદાનના આદર્શો રાખ્યા તેનાથી જ તો આજે દેશ આટલો ઊચો ચઢી શક્યો છે લોકમાન્ય જેવા દેશભક્તોએ હળ ચલાવીને રાષ્ટ્રસેવાનુ ક્ષેત્ર તૈયાર ન કર્યું હોત તો ગાધીજી જેવા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓને આજે જેટલી સફળતા મળી છે તેટલી ન જ મળી હોત ગાધીજીએ પોતે સાચુ કહ્યુ છે કે લોકમાન્યે સ્વરાજ્ય-ગીતાનો પૂર્વાર્ધ લખ્યો કે 'સ્વરાજ્ય મારો જન્મ-સિદ્ધ હક છે' જ્યારે ગાધીજીએ એ જ ગીતાનો ઉત્તરાર્ધ પૂરો કર્યો અને કહ્યુ 'વ્યાપક સ્વદેશી દ્વારા હુ એ સ્વરાજ્યને સિદ્ધ કરીશ'

લોકમાન્ય પોતાના યુગના સર્વશ્રેષ્ઠ રાજનીતિજ્ઞ હતા કારણકે એમની બુદ્ધિમા અસાધારણ વીરતા હતી 'દેશના કરોડો લોકોમા એવી જ વીરતા પડી છે અને એને હુ જાગ્રત કરી શકુ છુ' એ એમનો વિશ્વાસ હતો આવો વિશ્વાસ જેમનામા હોય તે જ પોતાની જાતને લોકમાન્યના અનુયાયી કહેવડાવી શકે છે પોતાની વીરતામા અને પોતાના દેશભાઈઓની ત્યાગશક્તિમા વિશ્વાસ એ જ લોકમાન્યનુ લોકમાન્યત્વ હતુ.

ધનદોલતનો લોકમાન્યે કેટલો ત્યાગ કર્યો તેની તો આપણને કશી માહિતી નથી, અને તે મેળવવા ઇચ્છા ધરાવતા પણ નથી તેઓ સરકારી નોકરી

ફક્ત તો કેટલું કમાત, હાઈકોર્ટે ન્યાયાધીશ બનત તો કેટલી પ્રતિષ્ઠા પામત, આનો જ્યારે કોઈ હિસાબ કરવા બેસે છે ત્યારે આપણને ખૂબ ચીડ ચડે છે લોકમાન્ય મનુષ્ય હતા, મનુષ્યસહજ આકાંક્ષાઓ એમનામા પણ હતી એમના જીવનકાર્યનો પ્રારંભ તદ્દન સામાન્ય હતો આ બધુ ખરુ છે છતા તે પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી આગળ વધતા જ રહ્યા, ક્યાય રોકાયા નહિ. બે બાબતો વચ્ચે જ્યારે જ્યારે પસંદગી કરવાનો પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે ત્યારે એમણે તુચ્છ વસ્તુનો ત્યાગ કરી ઉચ્ચ વસ્તુને જ ગ્રહણ કરી હતી પોતાના ૬૩ વર્ષના જીવનકાળ દરમિયાન એમણે પોતાને હાથે એક પણ એવુ કાર્ય ન થવા દીધુ કે જેથી એમને કે દેશને શરમાવુ પડે એમની દેશભક્તિ અને વીરતાએ રાષ્ટ્રજીવનમા કદી પણ પોતાનુ સ્થાન ઊતરવા દીધુ નથી.

લોકમાન્યના જીવનની બે બાબતો આપણને ખાસ આકર્ષે છે. અસાધારણ વિદ્વત્તા હોવા છતા એમણે કદી દેશભક્તિના માર્ગમા એને આડે નથી આવવા દીધી જ્યારે એમને કોઈએ કહ્યુ કે 'તમારી વિદ્વત્તા ત્રિખંડપંડિત થવા લાયક છે તમે સશોધન અને અનુશીલનના કાર્યો છોડીને રાજકારણની આ ગદકીમા શુ કામ પડો છો?' ત્યારે એમણે જવાબ આપ્યો કે 'વિદ્વત્તાના ક્ષેત્રમા મારી માતૃભૂમિ કદી વાઝણી રહી નથી, ભવિષ્યમા એવુ વાઝિયાપણુ એને આવવાનુ નથી, સ્વરાજ્ય વિના એનુ સૌભાગ્યતિલક નષ્ટ પામ્યુ છે જો હુ એ ફરીથી પ્રાપ્ત કરાવી દઉ તો સારી દુનિયાને ચકિત કરી નાખે તેવા સેકડો સશોધકોને એ જન્મ દેશે' એમા જ લોકમાન્યનુ તિલકત્વ હતુ

બીજી વાત એ હતી કે જનતાને સ્વદેશી ભાષા દ્વારા રાજનૈતિક શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કરવાને કારણે એમને શરૂઆતથી જ અગ્રેજી ભણેલા દેશનેતાઓ સમક્ષ ઘણા દિવસો સુધી અપ્રતિષ્ઠિત રહેવુ પડ્યુ. પરતુ એમણે પોતાનો માર્ગ કદી છોડ્યો નહિ દેશી ભાષામા સ્વદેશની શક્તિ છે એ તેઓ બરાબર જાણતા હતા દેશના કરોડો અભણ ભાઈઓની જાગૃતિમા સ્વરાજ્યની કૂચી છે એ પણ તેઓ જાણતા હતા આથી એમણે પ્રથમથી જ એ કાર્ય કર્યું અને અગ્રેજીમા લખનાર, બોલનાર અને સ્વપ્ના સેવનાર લોકો સાથે એ હમેશા લડતા જ રહ્યા લોકમાન્ય કોઈ અજાતશત્રુ ધર્મરાજ ન હતા. એમનામા સારા પ્રમાણમા કડવાશ હતી, મોટા ઝઘડાખોર હતા પરતુ એમનામા વ્યક્તિગત દ્વેષભાવ જરા પણ ન હતો સ્વરાજ્યપ્રેમી વ્યક્તિ સાથે એમનો ગમે તેટલો ઝઘડો થયો હોય તોપણ એને સહકાર દેવામા એ જરા પણ આચકો ન ખાતા પોતાના ઝઘડાથી એમણે કદી દેશને નબળો નથી પાડ્યો

લખનૌ કોંગ્રેસ વખતે અને ખિલાફત-આદોલનના દિવસોમા એમણે મુસલમાનોને બતાવી દીધુ કે તેઓ એમના શત્રુ ન હતા શત્રુતામા પણ તેઓ આજન્મ એકનિષ્ઠ રહ્યા એમનો એક જ શત્રુ રહ્યો અને તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની નોકરશાહી. જો લોકમાન્યની એકનિષ્ઠા આપણે દેશમા પ્રસ્થાપિત કરી શકીએ તો આજની પરિસ્થિતિમા સ્વરાજ્યના પ્રશ્નો ઉકેલ લાવવામા આપણને એક વર્ષ પણ નહિ લાગે *

ઑગસ્ટ, ૧૯૩૮

* મૂળ હિંદી ઉપરથી

આપણી સ્વરાજ્યાત્રા

શ્રી. મોહનલાલ

રાજકેદીઓના ઉપવાસ

દેશ સમક્ષ આજે અનેક પ્રશ્નો પડ્યા છે તેમાં રાજકેદીઓનો પ્રશ્ન સૌથી અગત્યનો અને ઉગ્ર બન્યો છે. અલીપુર અને દમદમ જેલમાં આપણા રાષ્ટ્રની મોંઘી મિલકત સમા નેવાશી વીર પુરુષોએ ઉપવાસ આરંભી દીધા છે ને રોજ ને રોજ તેઓ પોતાના મૃત્યુ ભણી ડગલાં ભરી રહ્યા છે. એ વીરો વિષે આપણાં દિલમાં કેટલું માન અને કેટલો પ્રેમ છે તેની પરીક્ષા થઈ જાય એવો પ્રસંગ અત્યારે આવી પડ્યો છે.

રાજકેદીઓનો ઇતિહાસ આજે ભાગ્યે જ કોઈથી અજાણ્યો હશે કારણ કે એ પ્રશ્ન ઉપર ગાંધીજીએ પોતાની બહુમૂલ્ય શક્તિનો પુષ્કળ ભોગ આપ્યો છે અને એક વખત એ પ્રશ્ન ઉપર જ મહાસભાના મહાનમાં મહાન પ્રયોગ—પ્રધાનપદાંને છોડવાની પણ તૈયારી કરેલી છે. યુક્તપ્રાંત અને બિહારના બનાવો કોઈથી ભૂલી શકાય એવા નથી.

સૌએ એવી આશા રાખેલી જ કે મહાસભાવાદી પ્રાંતોની ઝડપે નહિ તો છેવટ ધીમી ગતિએ પણ પંજાબ અને બંગાળના રાજકેદીઓ તો છૂટી જ જશે, પરંતુ જૂની સરકારનું પ્રતીક હોય એમ એ બંને સરકારોએ એ આશાઓને ધૂળમાં જ મેળવી છે. ગાંધીજીના પ્રબળ પ્રયત્ને અને લોકમતના દબાણને વશ થઈ એમણે નજરકેદીઓ અને કેટલાક રાજકેદીઓને આજ સુધીમાં છોડ્યા તો છે, પરંતુ એમ કરવા માટેની આજની એમની ઝડપ જોતાં કેટલાય રાજકેદીઓનું આયુષ્ય જેલમાં જ પૂરું થઈ જાય એવો સંભવ છે.

દોઢેક વર્ષ પહેલાં રાજકેદીઓએ જ્યારે ઉપવાસ આદરેલા ત્યારે ગાંધીજીએ જ આખા રાષ્ટ્રની વતી એમની મુક્તિ માટે પ્રબળ પ્રયત્ન કરવાનું વચન આપેલું અને એવી આશા વ્યક્ત કરેલી કે તમે એકાદ વર્ષમાં તો મુક્ત થઈ જ જશો. અહીં એ વાતની યાદ આપવાની જરૂર હોય જ નહિ કે એ તમામ રાજકેદીઓએ વ્યક્તિગત તેમ જ સમૂહગત એવી ખાતરી આપી છે કે 'દેશને સ્વતંત્ર કરવા માટે હિંસાનો માર્ગ નિષ્ફળ નીવડ્યો છે એમ અમે સ્વીકારીએ છીએ.' આવી સ્પષ્ટ ખાતરી અને તે ઉપરાંત ગાંધીજીએ સ્વીકારેલી જોખમદારી અને જેલમાંથી છૂટેલા અને કેદીઓનો વર્તાવ એ બધું બંગાળ કે પંજાબ સરકારનાં હૃદય પિગળાવવામાં ઉપયોગી થઈ શક્યું નથી અને એટલે જ જીવનથી થાકીને આ વીરોએ ઉપવાસનો માર્ગ લીધો છે.

ઉપવાસની ટીકા કરવાનું ઘણું સહેલું છે, પરંતુ એમની સ્થિતિનો જો આપણે વિચાર કરીએ તો આપણને એમ થઈ જ જાય કે તેઓ ઉપવાસ ન કરે તો કરે શું? છેલ્લાં બે વરસથી એમનાં જીવન આશાતંતુ ઉપર લટકેલાં છે. એમનાં દિલમાં મોતનો ડર નથી, જીવનનાં સુખ ભોગવવા માટે બહાર નીકળવાની એમની ઇચ્છા નથી. એમની જ્વલંત ઇચ્છા તો આજે પણ એ જ છે કે છૂટા થઈને આજની નવી દૃષ્ટિએ—અહિંસક દૃષ્ટિએ માતૃભૂમિની સેવા કરીએ. એ વિનાનું જીવન એમને હવે અકારું થઈ પડ્યું છે અને એટલે જ તેઓએ દેશને, ગાંધીજીને અને સરકારને કહ્યું છે કે 'જો આ રીતે જ અમારે જીવવાનું હોય તો મરવામાં અમને વધુ સુખ છે.'

પરંતુ એ બલિદાનવીરોની ભૂલ તો ત્યાં થઈ રહી છે કે જે નવી દૃષ્ટિએ આજે તેઓ માતૃભૂમિની સેવા કરવા ઇચ્છે છે તેમાં સુખદુ:ખની પસંદગીને અવકાશ નથી. એમાં તો જે માર્ગ સાચો લાગે તે

આચરતા જનીમ તરફથી જે પ્રકારનું દુ:ખ આવે એ હળવું હોય કે કઠણુ હોય—તે શાંત ચિત્તે ને હસતા મુખે સહન જ કરવાનુ હોય છે આ દૃષ્ટિએ તેઓ આજે જેલમાંથી છૂટવા માટે ઉપવાસ કરે છે તે એમની અહિંસક વીરતાને ઝાંખપ લગાડે છે અને તેથી જ દેશના તમામ નેતાઓ એમને ઉપવાસ છોડી દેવાની વિનતિ કરે છે

સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં કોઈનો પણુ દેહ પડે તે ઉપર આંસુ સારવાના હોય નહિ એવું મૃત્યુ તો આંસુનું નહિ પણુ ફૂલોનુ અધિકારી હોય છે ગાંધીજી અને બીજા આગેવાનો એ વીરોને આજે ઉપવાસ છોડવાની વિનતિ કરી રહ્યા છે તેનો અર્થ એ નથી તેઓ કોઈ પણુ ભોગે એમનુ જીવન જ ઇચ્છે છે ગાંધીજીએ તો છેલ્લા વીસ વર્ષથી આપણુને શિખાડ્યુ છે કે સ્વમાન ગુમાવવા કરતા દેહ ગુમાવવાનુ પસંદ કરજો આવો માણુસ કોઈનો દેહ બચાવવા માટે ઝૂરે નહિ એમની વેદના તો એ છે કે તમે દેશનુ નવનીત છો ઉપવાસનો માર્ગ સાચો નથી એ માર્ગે જીવન ગુમાવો નહિ આ વિનતિને રાજકેદીઓએ હજી સુધી તો પોતાના દિલ અને દિમાગમા ધારણુ કરી નથી.

પરંતુ એ તો રાજકેદીઓના કર્તવ્યની વાત થઈ તેઓ ઉપવાસ છોડે કે ન છોડે પણુ રાષ્ટ્રનો ધર્મ આજે સ્પષ્ટ છે જો આપણે વિનતિઓ કરી કરી એમના ઉપવાસ છોડાવીને જ શાંતિ પામશુ તો આપણે એમની સાથે વિશ્વાસઘાત કરીશુ ને આપણી કાયરતા અને સ્વાર્થાંધતા ઉપર મહોર મારીશુ આપણે એ ત્રિવિધ પાપમાંથી બચી જવાના આજે માર્ગો વિચારવા જ જોઈએ અને બંગાળ સરકારના કઠણુ હૃદયને પિગળાવવા માટે રાષ્ટ્રનાયકો તરફથી જે કાંઈ માગણી કરવામા આવે તે પૂરી પાડવી જોઈએ.

વર્તમાનયુગનુ પુણ્યધામ

આ અંક પ્રગટ થશે તે દિવસે મુંબઈમાંથી શરાબ અને તેના સાથીઓ અફીણુ ગાંજો ચરસ ઇત્યાદિએ વિદાય લીધી હશે એક વર્ષ પહેલા અમદાવાદમાંથી પણુ એ મંડળીને વિદાય આપી હતી પરંતુ તે દિવસ કરતા આજના દિવસનું મહત્ત્વ અનેક રીતે અનેકગણુ વધારે છે અમદાવાદમા ભાગ્યે જ કોઈએ એ પ્રવૃત્તિનો વિરોધ કર્યો હતો જ્યારે મુંબઈમા તો કોઈ મહાન તોફાન જાગવાનુ હોય એટલો વિરોધ થઈ રહ્યો છે દૂર બેઠા બે ચાર છાપાના અહેવાલો વાચનારને તો એવુ લાગી જાય કે શુ ત્યા બળવો ફાટી નીકળશે? શુ મુંબઈ સરકારને આ બધા લોકો ઉથલાવી મૂકશે? પરંતુ બીજી બાજુ સરકારની મક્કમતા ગાંધીજીના નિશ્ચલ આશીર્વાદ અને લાખ્ખો લોકોના હૃદયની મૂગી અને પ્રગટ સહાનુભૂતિ જોઈને એમ થાય છે કે આ એક જ કર્તવ્ય મહાસભાના પ્રધાનપદના પ્રયોગને સફળ અને સિદ્ધ બનાવશે.

નશાબંધીનો અનેક પ્રકારે વિરોધ થઈ રહ્યો છે તેના છેલ્લામા છેલ્લો પ્રકાર ડા. ગિલ્ડરનો બહિષ્કાર કરવાનો છે જે પારસી જમાતે આ ઠરાવ કર્યો છે તેમણે પોતાની બુદ્ધિને ક્યા મૂકી હશે તે જ સમજાતુ નથી તેઓ એટલુ પણુ નહિ સમજતા હોય કે દારૂબંધી કરનાર ડૉ. ગિલ્ડર નથી એ તો એક વિશાળ કાય સરકારનુ નાનકડુ અંગ જ છે? જો કોઈનો બહિષ્કાર કરવો જ હોય તો મહાસભાનો અને સરકારનો કરવો જોઈએ કારણુ કે નશાબંધી ડા. ગિલ્ડરે નહિ પણુ એમણે કરી છે પરંતુ વિરોધીઓ આજે ભાન ભૂલ્યા જણાય છે એમને પહેલા તો એવી આશા હતી કે સરકાર ડરી જશે હારી જશે ને આ છોડી દેશે પરંતુ સરકારને ડરવાનુ કંઈ કારણુ નથી. કારણુ કે એનુ અસ્તિત્વ જ એ માટે છે જો એ આવુ કાર્ય ન કરી શકે તો એણે ખસી જવુ જોઈએ એવો સ્પષ્ટ આદેશ છે

સુભાષબાબુ

સુભાષબાબુની પ્રવૃત્તિઓ એ પણુ આજે તો મોટો બનાવ ગણાવો જોઈએ કારણુ કે તેઓ મહાસભાના નેતાઓ સામે આજે મરણિયો સંગ્રામ ખેલવા માટે મેદાને પડ્યા જણાય છે એમનો ત્યાગ ભોગ અને પ્રતિભાને આપણે વંદન કરીએ પરંતુ

આજે તેઓ જે એકનું એક બોલ્યા કરે છે તે તો હજાર વખત સાંભળવા છતાં સમજમાં આવતું જ નથી. એમ લાગે છે કે તેઓ ક્રોધ અને નિરાશામાં આજે સમતોલન ગુમાવી બેઠા છે. મહાસમિતિના ઠરાવ સામે એમણે તા. ૯ મીએ જે બળવો જગાવ્યો તેને લઘુમતિનો પોકાર ગણવો કે મહાસભાની જડ ઉપરનો પ્રહાર ગણવો તે સમજવાનું જરા યે અઘરું નથી. અમે એવી તો આશા રાખેલી જ કે તેઓ રાષ્ટ્રપતિની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતાં પહેલાં બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિનું પ્રમુખપદ તો છોડી જ દેશે. પરંતુ એમ કરવાનું તેઓએ વ્યાજબી ધાર્યું જ નથી. એમ જણાય છે કે તેઓ પોતે ખૂબ કુનેહપૂર્વક કામ કરી રહ્યા હોય એમ માને છે. એમના મનમાં એવી ભ્રમણા છે કે જો એમની સામે શિસ્તનાં પગલાં લેવામાં આવશે તો એમનો પક્ષ બળવાન બનશે. એટલું ખરું કે તા. ૯ મીએ જેવા દેખાવો થયા તે કરતાં યે ઉગ્ર દેખાવો તે દિવસે થશે, પરંતુ એથી એમનો પક્ષ બળવાન બને એ વાતમાં સાર લાગતો નથી. અત્યાર સુધીનો અનુભવ એમ કહે છે કે મહાસભાની સામે શીંગડાં ભરાવનાર મહાસભાને પછાડી શકયા નથી, પણ પોતે જ પડી ગયા છે. સુભાષબાબુ ઘણા મોટા પ્રસિદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત માણસ છે, પરંતુ તેઓ એમાં અપવાદ બનશે નહિ કારણ કે લોકો હવે રાજકારણના મર્મને ધીમે ધીમે સમજવા લાગ્યા છે.

સુભાષબાબુને ખરેખર એમ લાગતું હોય કે મહાસમિતિનો ઠરાવ અયોગ્ય છે તો એમની પાસે નીચેના માર્ગો સાફ પડ્યા છે.

૧ મહાસભાના પ્રાથમિક સભ્યોને પહોંચી જઈ એમને પોતાના પક્ષમાં ખેંચે. જલદી ખેંચી શકે તો એમના જોરે અત્યારે જ મહાસભાનું અધિવેશન માગે ને ત્યાં એ ઠરાવને ઉડાડી દે.

૨ બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખપદનું અને પોતાના બીજા હોદ્દાઓનું રાજીનામું આપી દઈ એમનામાં શક્તિ હોય તેટલા જોરે લોકમત કેળવે.

૩. એમ ન બને તો બંગાળમાં, જ્યાં પ્રાંતિક સમિતિ એમની જ છે, ત્યાંથી મંજૂરી લઈ એ પ્રાંતમાં જ સત્યાગ્રહનો સફળ પ્રયોગ કરી બતાવે. આમ કરશે તો લોકોને એ વાતની પણ ખાતરી થઈ જશે કે પ્રજા યુદ્ધ માટે તૈયાર છે.

આમનો એકેય માર્ગ ન લેતાં એમણે હિંદભરના પ્રવાસનો માર્ગ લીધો છે તે કોઈ રીતે સમજવામાં આવતું નથી. મહાસભાની દૃષ્ટિએ જે પ્રાંત ઘણો જ નબળો છે તે પ્રાંતમાં જ તેમણે પોતાની શક્તિઓનો વિશેષ ઉપયોગ કરવો જોઈએ એમ કહેવામાં એમનો જરીપણ અવિનય નથી. આજનો એમનો પરિશ્રમ જે આત્મસંસ્થાનું દૂધ પીને આખો દેશ ઊછર્યો છે તેને જ ત્રાસ આપનારો છે. એમનો આ પરિશ્રમ ચાલુ રહેવા દેવામાં આવે તો મહાસભાનું આખું મંડાણ જ તૂટી પડે. મહાસમિતિનો એકેય ઠરાવ એવો તો હોય જ નહિ કે જેનો કોઈ વિરોધ ન કરે. સુભાષબાબુનો સિદ્ધાંત સ્વીકારીએ તો એવા વિરોધીઓ મહાસમિતિનો મંડપ છોડયા પછી એ ઠરાવના નાશની પ્રવૃત્તિમાં જ લાગી જાય અને પ્રજાતંત્રના નામે અંધાધૂંધી જ મચાવી દે. આવો વિરોધ કોઈ સામાન્ય સભ્ય કરે તો તો હજીયે સમજી શકાય, પરંતુ જેમના માથે એ ઠરાવના અમલની જવાબદારી રહેલી છે એવા મહાસભાના હોદ્દેદારો જ એમ કરે પછી કોઈ પણ ઠરાવનો અર્થ જ કયાં રહે ?

અને વાત એટલેથી જ અટકી નથી. સુભાષબાબુએ દારૂનિષધને અંગે એક પછી એક જે નિવેદનો કર્યાં છે તે તો આ માર્ગમાં એમની કૂચ કેટલી ઝડપથી થઈ રહી છે તે બતાવે છે. હમણાં એમણે મુંબઈની ફોરવર્ડ બ્લોકની સભામાં તો ત્યાં સુધી કહ્યું કે 'જો મહાસભામાંથી મને કાઢી મૂકવામાં આવશે તો હું એવી સમાન સંસ્થા ઊભી કરીશ.' આ શબ્દો ખરેખર એમના જ હોય તો તેઓ અતિશય ઝડપથી પોતાનું સ્થાન અને સાન ગુમાવી રહ્યા છે એમ સાથે કહેવું જ જોઈએ.

હૈદ્રાબાદના સુધારા

જેની કેટલાયે સમયથી રાહ જોવાતી હતી તે

સુધારાનો ખરડો હૈદ્રાબાદ રાજ્યે પ્રગટ કરી દીધો છે જે રાજ્ય હિંદમાં સૌથી મોટું છતાં સૌથી પછાત છે તે પોતાના સુધારામાં 'જવાબદાર રાજતંત્ર' જેવું આપી દેશે એવી તો કોઈએ આશા નહોતી રાખી પરંતુ આટલી મોટી આશાઓ આપીને અને જહેમત ઉઠાવીને આવા સુધારાઓ આપશે એવી પણ કલ્પના નહોતી અગત્યની વાત તો એ છે કે આ સુધારાઓ, જેમાં રાજ્યની ૧૨ ટકા મુસ્લિમ પ્રજાને ૮૮ ટકા જેટલી પ્રજા જેટલું જ પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવ્યું છે તે એનો વિરોધ કરે છે ને તેનું પરિણામ હિંદુ-મુસ્લિમ-રમખાણ થવાની હદ સુધી આવી પહોંચ્યું છે મુસ્લિમોને આટલું મોટું પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં રાજ્યે દલીલ એ કરી છે કે 'આ રાજ્યમાં એમનો મોભો, સ્થાન અને પરંપરા એવી છે કે એમને આટલા અધિકારો મળવા જ જોઈએ ' અભ્યાસીઓ આ વિધાનનો જવાબ આપે છે કે આ સાવ જુદી વાત છે જો એ રીતે જ અધિકાર આપવા હોય તો ત્યાંની મરાઠા કોમ જેની વસ્તી મુસ્લિમો કરતાં વધુ છે અને જેણે જ હૈદ્રાબાદ લડીને જીત્યું હતું અને એમની મહેરબાનીથી જ મુસ્લિમોએ અધિકારો મેળવ્યા હતા તેમને જ મળવા જોઈએ પરંતુ આ યુગની દૃષ્ટિએ આપણે જોઈએ તો ભૂતકાળની કોઈ પણ બહાદુરી ચાંચિયાગીરી કે ઠગાઈને આજે વિચારવી જ ન જોઈએ આજની પરિસ્થિતિ લક્ષમાં રાખીને જ સુધારાની રચના થવી જોઈએ શું હિંદના મુસ્લિમો આવા સુધારાઓ કાશ્મીરમાં થાય તો સ્વીકારશે? ત્યાં બરાબર હૈદ્રાબાદ કરતાં ઊલટી જ સ્થિતિ છે

આ ઉપરાંત હૈદ્રાબાદના આર્ય-સત્યાગ્રહ પ્રત્યે રાજ્યે એ જ જુલમી વલણ અખત્યાર કર્યું છે હજી પણ એમને ખાતરી આપવામાં નથી આવી કે તેઓ પોતાના ધાર્મિક સમારંભો કોઈ પણ પ્રકારની રોકટોક વિના કરી શકશે. આર્ય-સત્યાગ્રહીઓએ આજ પહેલાં અપૂર્વ બલિદાનો આપી પોતાની સચ્ચાઈને સિદ્ધ કરી છે અને જ્યારે સુધારા પ્રગટ થયા છે ત્યારે રાજ્યને કોઈ પણ પ્રકારનું જુલમ કરવાનું બહાનું ન મળી જાય તે માટે સત્યાગ્રહ મોકૂફ રાખીને આજની પરિસ્થિતિને શાંત ચિત્તે વિચારે છે આપણે એવી આશા રાખીએ કે હૈદ્રાબાદ-સત્યાગ્રહની સમિતિઓ રાજ્ય પાસેથી પોતાની તદ્દન નજીવી છતાં જીવનના શ્વાસ જેટલી જરૂરી માગણીઓ સંતોષી શકશે અને આજના સત્યાગ્રહનો અંત આવશે

આ સુધારાની તરફેણમાં માત્ર એટલું જ કહી શકાય કે જ્યાં ઘોર અંધારું હતું ત્યાં આશા આપતું એક કિરણ ઊંચે પ્રગટ્યું છે જો પ્રજાશક્તિ વધારવામાં એ કિરણનો ઉપયોગ થઈ શકે તો કોઈક દિવસ એમાંથી પૂરેપૂરો પ્રકાશ મળી રહેશે.

ભારતના એલચી

પંડિત જવાહરલાલજી સિલોનથી પાછા આવી ગયા છે તેઓ ત્યાં શું કરી આવ્યા છે તેની પૂરી વિગતો તો મહાસભાની કારોબારીની બેઠક મળી ગયા પછી પ્રજા જાણી શકશે. અત્યારે તો એટલું જણાયું છે કે તેઓ પોતાના પ્રયાસમાં જેમ પૂરા સફળ થયા નથી તેમ નિષ્ફળ પણ ગયા નથી બંને પલ્લાં સરખાં જ લાગે છે એક બાબતમાં પૂરેપૂરી સફળતા મળી છે અને તે એ કે તેઓએ હિંદવાસીઓ અને લંકાવાસીઓ વચ્ચે જે ઝેર રેડાઈ રહ્યું હતું તેને અટકાવ્યું છે ને એ બંને પ્રજાઓ જે સંસ્કૃતિ અને હજારો વર્ષોના સંબંધને લઈ એક પ્રજા જ છે તેમનામાં વ્યાપતી જતી વેરની લાગણીને ઘણી જ નબળી બનાવી દીધી છે

સિલોનથી પાછા ફર્યા પછી મદ્રાસમાં અને મુંબઈમાં એમણે જે ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે તે ઉપરથી લાગે છે કે મહાસભાની કારોબારી આ ગંભીર પ્રશ્ન ઉપર દેશને પૂરેપૂરી સમજ આપશે ને દોરશે

સરહદનો પ્રવાસ

સરહદ પ્રાંતે આપણી છેલ્લી લડતમાં અપૂર્વ બલિદાન આપ્યું હતું અને આજે ત્યાં મહાસભાનું પ્રધાનમંડળ છે છતાં આપણે એ પ્રદેશના રાજકારણ વિષે જાણે ઓછું જ જાણતા હોઈએ તેવું લાગે છે એ પ્રદેશમાં દરેક પક્ષ અને કોમના નેતાઓના પ્રવાસો થાય છે તે પણ જાણે રહસ્યવાળા લાગે છે આ

વખતના ગાંધીજીના પ્રવાસે એ રહસ્યને પ્રગટ કર્યું છે. એમ જણાયું છે કે ત્યાંના મહાસભાવાદીઓમાં ભારે ફાટફૂટ પડી છે અને મહાસભા–ધારાસભાપક્ષમાં પણ ભારે મતભેદો છે ત્યાંનું પ્રધાનમંડળ મહાસભાના અન્ય પ્રાંતો જેટલું બળવાન અને સુસ્થિર નથી લાગતું. ગાંધીજીના છેલ્લા પ્રવાસે આ મતભેદો અને ફાટફૂટોને દૂર કરવામાં સફળતા મેળવી હોય એમ જણાય છે. ખાનસાહેબ, જે આ મતભેદોથી થાકીને આઘા ખસ્યા હતા તેમણે ફરી પાછું સુકાન હાથમાં લઈ લીધું છે. આપણે એવી આશા રાખીએ કે ગાંધીજીની હાજરીમાં જે એકતા અને વિશ્વાસની પુનર્રચના થઈ છે તે હવે અખંડ રહેશે.

●

સાદો ભોળો આઈન્સ્ટાઈન

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૮૨ થી]

નહિ અને બે બનાવો એક જણને સાથે બન્યા હોય એમ લાગે તે બીજાને ન લાગે એ વસ્તુ તદ્દન સંભવિત છે. આઈન્સ્ટાઈનના આ તત્ત્વમાંથી કાળ એ ચોથું ગણક (dimension) ઉત્પન્ન થયું. વિશ્વમાંની દરેક ચીજ બીજી બધી ચીજોની દૃષ્ટિએ પોતપોતાની લંબાઈ પહોળાઈ અને જાડાઈમાં ફરતી હોવા છતાં એ બધી ચીજોને એ ત્રણ મહત્ત્વો ઉપરાંત પોતાનું સ્વતંત્ર કાલ-મહત્ત્વ પણ છે.

જ્યારે હિટલરના હાથમાં રાજકારણ આવ્યું ત્યારે આઈન્સ્ટાઈનને જર્મની છોડવું પડ્યું. નાત્સી લોકોએ પોતાનું પોત બરાબર પ્રકાશીને જગતના આ મહાનમાં મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીને પાણીચું આપ્યું—કારણ એ જ્યૂ હતો. એકેડેમી ઑફ સાયન્સમાંથી એને બરતરફ કર્યો, એની માલમિલકત અને એની હોડલી પડાવી લીધી. એની બેંકમાંની બધી મૂડી જપ્ત કરી, અને જાણે આટલું બસ ન હોય એમ "શસ્ત્રો સંતાડેલાં છે કે કેમ તે જોવા" એના ઘરની ખૂણેખાંચરે ઝડતી લીધી!!! આખરે અમેરિકાએ એને વધાવી લીધો. અને કયું રાષ્ટ્ર એને ન વધાવી લે?

એક સ્ત્રીએ એકવાર આઈન્સ્ટાઈનને પૂછ્યું: "તમને પોતાને સોએ સો ટકા ખાતરી છે કે તમારા સિદ્ધાંતો સાચા છે?"

"હું માનું છું કે એ સાચા છે." આઈન્સ્ટાઈને કહ્યું. "પણ એ વાત નક્કી તો ઈસ્વી સન ૧૯૮૧માં થશે; ને ત્યારે તો હું મરી ગયો હોઈશ."

"ત્યારે શું થશે?" સ્ત્રીએ ફરી પૂછ્યું.

"જો હું સાચો હોઈશ તો જર્મન લોકો કહેશે કે હું જર્મન હતો, અને ફ્રેંચ લોકો જર્મનીને મહત્ત્વ ન આપવા માટે કહેશે કે હું જ્યૂ હતો. જો હું ખોટો ઠરીશ તો જર્મન લોકો કહેશે કે હું જ્યૂ હતો, ને ફ્રેંચ કહેશે કે હું જર્મન હતો."

આજે પ્રિન્સ્ટન યુનિવર્સિટીમાં આઈન્સ્ટાઈને નવું ઘર માંડ્યું છે. કદી નહોતી કરી એટલી મહેનત અને અભ્યાસ એ આ ઉંમરે પણ કરે છે. પણ એની સાદાઈ, સહૃદયતા અને ભાવનાપ્રધાનતા તો એવાં ને એવાં જ રહ્યાં છે. આઈન્સ્ટાઈનને પ્રત્યક્ષ મળતાં પહેલાં તમને એમ થાય કે તમે એક મહાન પુરુષની જોડે વાર્તાલાપ કરવાનો અનુભવ મેળવવાના છો, પણ પ્રત્યક્ષ મળ્યા પછી જ ખબર પડે કે તમારો અનુભવ તો એથી ક્યાંયે વધુ ઉચ્ચ કોટિનો હતો-કારણ કે એ અનુભવ હોય છે 'એક સહૃદય અને સારા માણસને મળ્યાનો.' *

* અમેરિકન નિયતકાલિક "નેશન"માંના એક લેખનો ટૂંકો સાર.

કોઈક જ નવલકથાએ પાચ વર્ષમા ૭ હજારનો આકડો ભાળ્યો છે અમે આ પુ તકનુ સ્વાગત કરીએ છીએ

જગતનો આવતી કાલનો પુરુષ અનુ૦ મગનભાઈ પ્રાપ્તિ પ્ર૦ જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ સ્થાન નવજીવન કાર્યાલય અમદાવાદ
મૂલ્ય બાર આના

આ પુસ્તકના પ્રકાશન માટે સૌથી પહેલુ અભિનદન શ્રી જૈન સાહિત્ય પ્રકાશનસમિતિને આપવુ જોઈએ, કારણ કે જે પ્રકાશનસમિતિની આગળ એક સંપ્રદાયનુ નામ હોય તે જગતના તમામ પરમ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રકાશ કરીને એવુ ભાગ્યે જ બને છે આ પ્રકાશનસમિતિએ એ પ્રકારની સકુચિતતા પ્રથમથી જ છોડી છે તે ખરેખર નોધપાત્ર છે

હિંદના મહાન તત્ત્વજ્ઞ સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનનુ 'The World's unborn soul' નામના વ્યાખ્યાનનો આ સુદર અને ગભીર અનુવાદ છે પુસ્તકને અંતે 'સર્વધર્મસમભાવનો પંડિત' એ નામે સર રાધાકૃષ્ણનની જીવનરેખા આપી છે અને એ પછી વિસ્તૃત ટિપ્પણો આપવામા આવ્યા છે પુસ્તકનો મધ્યવર્તી પ્રશ્ન એ છે કે આજે વિજ્ઞાનની સહાયે આખુ જગત બહુ નજીક આવી ગયેલુ દેખાય છે પરતુ ખરેખર એમ છે ખરુ ? માનવહૃદય એકમેકની નજીક આવ્યુ છે ? યુરોપીય ઇતિહાસની ભૂમિકા ઉપર આ એકતાની ચર્ચાનો એમણે આરભ કર્યો છે અને જુદા જુદા તત્ત્વજ્ઞાનનુ દર્શન કરાવતા ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન પાસે આપણને લઈ આવ્યા છે ને તે પછી વર્તમાન આશા સુધી વચ્ચે જે આશાકિરણો ઝબકી રહ્યા છે તેનુ દર્શન કરાવે છે

આ પુસ્તક ગુજરાતમા આવવુ જ જોઈતુ હતુ

કલ્યાણયાત્રા લેખક શ્રી દર્શક પ્રકાશક : વોરા એન્ડ કં પબ્લિશર્સ લિ. મુંબઈ ૨ મૂલ્ય દોઢ રૂપિયો

ટૂંકી વાર્તાના સ્વરૂપની ૨૧૮ પાનાની આ કથા ઘડાતા રાષ્ટ્ર-હિંદના વિવિધ અનુભવોવાળી લાબી કથા—નવલકથાના એક ખડરૂપ છે

વાર્તામા જે પિતાનુ પાત્ર છે તે ઘણુ નામય છે કથામા જે અવાન્તર કથા આવે છે તે કાવ્યમય છે પણ એ નવલકથાના મૂળ પ્રવાહને રૂંધે છે તે ઉપરાત, આખી વાર્તામા જે આડબરી ભાષા વપરાયેલી છે તે કોઈ ચિંતનપ્રધાન કથાને જ અનુરૂપ છે જ્યારે આમા તો વાર્તા છે એક ગરીબ પિતાના સાદા જીવનની એટલે અહીં એ ભાષા હાસ્યાસ્પદ જ લાગે છે સામાન્ય લોકની જાહેરસભામા બોલવુ કે 'ધરિત્રીના ક્ષીર જેવુ ઊજળુ લવણ' અથવા એક સામાન્ય છોકરાને કોઈ યાત્રીનુ કલ્પનાદર્શન કરાવી દેવુ કે જે 'કોણ છો'ના જવાબમાં કહે 'પ્રાણ' અને 'ક્યા જાઓ છો'ના જવાબમાં કહે 'જ્યાં જીવન ગંગ ૩૩ ત્યા' એ ભદ્રભદ્ર જેવુ થઈ જાય છે જ્યા જવાબ આપવાનો છે ત્યા સરકૃતમા લાબુ ભાષણ અપાય એ કેવુ લાગે ! અંગ્રેજી વાક્યો વચ્ચે વચ્ચે આવે તેની જોડણીની બેદરકાર જૂનો તરફ ખોજ અવનોખનકારોએ આગળી ચીંધી જ છે એ કરતા વધારે જૂની ગુજરાતીની છે

હિસાને કોઈ માનતુ નથી, એમ કહ્યુ કે એણે અહિંસાને એટલી ઓઢી સાથી છે—Man does not march from error to truth but from truth to greater truth' 'માનવીમા હિંસા તો છે પણ તે શકિત નથી–અજ્ઞાન છે' (પ્રેમસ્વરૂપ) માતાને પેટે જન્મેલ માણસ પ્રેમને ન ઓળખે એ મનાય નહિ' આવા આવા સત્યોને સહેલી રીતે કહી બતાવનાર લેખક પાસેથી આપણે ઘણી આશા રાખી શકીએ

રૂપાની ગાય લેખક અને પ્રકાશક શાહ કાર્યાલય : અમદાવાદ કિમત આઠ આના

કિશોર-કિશોરીઓને ભજવવા યોગ્ય છ નાટિકાઓનો આ સગ્રહ છે તેમા બે રવિબાબુની નાટિકાઓનો અનુવાદ છે અને એકનુ વસ્તુ 'Les miserables' કેમ નવલકથામાથી લીધુ છે રવિબાબુની નાટિકાઓ સરસ છે હાસ્યપ્રધાન છે લેખકની મૌલિક નાટિકાઓમાથી 'મામાને ઘેર' રસપ્રદ છે, 'રવિનુ મૂલ્ય' સારી છે પણ કિશોરો માટે અસ્પષ્ટ છે 'ભગતનું જાદુ' અને 'રૂપાની ગાય' ભજવવા શ્રમ પડે તેવી નથી જણાતી.

અંજલિ ગ્રંથમાળા

પાંચમું વર્ષ

પહેલું પુસ્તક | બંધન અને મુક્તિ | લેખક દર્શક

બીજું પુસ્તક

જા ગ તા રે' જો

[પૂર્વાર્ધ]
પ્રગટ થઈ ચૂક્યું છે

ત્રીજું પુસ્તક

જા ગ તા રે' જો

[ઉત્તરાર્ધ]
ઓક્ટોબરમાં પ્રગટ થશે

શ્રી. સોપાનની આ સર્વોત્તમ કૃતિ છે. આ નવલકથામાં એક પતિતાત્માનું દર્દ ભરેલું છે. નવલકથાનો પ્રવાહ અત્યંત વેગવાન હોવા છતાં એમાં કારુણ્ય અને ગંભીરતાની છાયા રહેલી છે આ નવલ ગુજરાતને નવીન લાગશે

ચોથું પુસ્તક

જ ગ ત નો તા ત

રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક

ફે બ્રુ આ રી માં પ્ર ગ ટ થ શે.

અંજલિ ગ્રંથમાળા : પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ

URMI — REGD No B 4061

નવી દુનિયા

સંચાલકો
ભોગીલાલ ગાંધી
વેર્વીનિત પારેખ

વાર્ષિક ૧૨૦૦ પાનાં
વાર્ષિક ૫ પુસ્તકો
[પાકાં પૂઠાં]
વાર્ષિક ૬ રૂા લવાજમ
પરદેશ ૮ શિલિંગ
[પોસ્ટેજ સહિત]

છૂટક રૂપિયા ૭ાા નાં પુસ્તકો વાર્ષિક ગ્રાહક થવાથી રૂપિયા ૬માં. ટપાલખર્ચ માફ

ત્રીજું વર્ષ પૂરું થયું છે ○ ચોથું વર્ષ શરૂ થાય છે

૧ શહીદી [પાશવાર્તાઓ] ચન્દ્રભાઈ ભટ્ટ રૂા ૧-૪-૦

૨ ગુલાપચન્દ્ર [જીવન] [આ પુસ્તક ખલાસ થઈ ગયું કોઈ તેને બદલે ગતુ રુમ ભા ૧, માનમ વિજ્ઞાનનો દૃષ્ટિકોણ અથવા સમાજવાદ શા માટે ? મળશે]

૩ અમ્મા [નવલકથા] ભોગીલાલ ગાંધી [મેક્સિમ ગોર્કીની MOTHER ઉપરથી આપણા દેશની આબોહવાને અનુરૂપ રૂપાંતરિત નવલકથા]

૪ અમે પિંજરના પંખી [નવલકથા] નીરૂ દેસાઈ [જેલજીવન કેવું ક્રૂર છે ? દુનિયા આખી જ જેલ જેવી નથી ?–નો આબેહૂબ ચિતાર આપની નવલકથા]

૫ બાહુ [ક્રાંતિમાંની નવલકથા] ચન્દ્રભાઈ ભટ્ટ

તરતજ ગ્રાહક થાવ

ભીખો ચોટ્ટો

[નવલકથા]
લે રમણલાલ સોની
પૃ ૩૨૦ કિ રૂા ૨
[illegible]

રૂપાની ગાય

[કિશોર નાટિકાઓ]
લે રમણલાલ સોની

માથાનું દાન નાટિકાના લેખકની ભજવવા લાયક પાંચ કિશોર નાટિકાઓનો સંગ્રહ

શરદ કાર્યાલયનાં પુસ્તકો 'નવી દુનિયા'ના ગ્રાહક થવાથી પોણી કિંમતે મળશે

— હવે પછી —

૧ ચિરવિદાય ['ઉપવાસી' (ભોગીલાલ ગાંધી)ના કાવ્યોનો સંગ્રહ શ્રી ઉમાશંકર જોષી ના આમુખ સહિત]

૨ મીતાક્ષી : ન્યાયુલાલ નોનોની બાળવાર્તાઓનો સંગ્રહ

શરદ કાર્યાલય

સંચાલકો
રમણલાલ સોની
ભોગીલાલ ગાંધી

વર્ષ ૯ ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૨૯ અંક ૬

સંપાદકો

મોહનલાલ મહેતા · ઈશ્વરલાલ દવે

કાન્તિલાલ શાહ · હરજીવન સોમૈયા

સાહિત્ય અને સમાજ

સાહિત્ય એ સમાજનું માત્ર પ્રતિબિંબ નથી. તે પ્રતિબિંબ તો છે જ, છતાં તેનામાં પ્રેરકબલ રહેલું છે તે સમાજના માનસને ઘડે છે, એટલે એની સર્જકશક્તિનો સ્વીકાર કર્યા વગર ચાલે એમ નથી. પ્રજાજીવનના વિવિધ પાસાં અને પહેલુ: સાહિત્ય પણ એક મહત્ત્વનો પહેલુ છે, પ્રજાજીવનનું મહત્ત્વનું અંગ છે અંગ એટલે શક્તિનો આવિષ્કાર કરવાનું એક સાધન. આમ સાહિત્ય એ સર્જકશક્તિ છે—સામાજિક બળ છે.

શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈ

સંચાલક ભારતી સાહિત્ય સંઘ પો. બો. ૭૩ અમદાવાદ

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું પાક્ષિક

ઊર્મિ

∴ પત્રવ્યવહારનું સરનામું ∴

પાનકોર નાકા : પો. બો. નં. ૭૩

અમદાવાદ

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું પાક્ષિક

ઊર્મિ

દર પંદર દિવસે વાર્તાઓ, લેખો, કાવ્યો, સાહિત્યવિવેચનો અને જીવનચરિત્રો રજૂ કરતું આ પાક્ષિક ઓછામાં ઓછું ૪૮ પાનાંનું વાચન આપે છે બહુ જ મર્યાદાપૂર્વકની જાહેરખબર લે છે ને દર વરસે સુંદર એન્ટિક કાગળમાં છપાયેલું લગભગ અઢીસો પાનાનું ભેટ-પુસ્તક આપે છે વાર્ષિક લવાજમ, ભેટપુસ્તક સાથે દેશમાં રૂા ૫-૦-૦, બ્રહ્મદેશમાં રૂ ૫-૮-૦, પરદેશમાં રૂ ૬-૮-૦, (શિ દસ)

અનુક્રમ

આ અંકે

આવતા અંકે

૧૫ ઓગસ્ટ
૧૯૩૯

મુદ્રક અને પ્રકાશક લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમદાસ વાધી ઊર્મિ કાર્યાલય પો. બો. નં. ૭૩ અમદાવાદ
મુદ્રણસ્થાન : નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ ઘીકાંટા નોવેલ્ટી ટોકીઝ પાસે · અમદાવાદ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

સમાચાર અને સૂચનાઓ

૧ 'ઊર્મિ' માસિકને ગયા અંકથી પાક્ષિક કરવામાં આવ્યું છે લવાજમમાં કશો જ વધારો નથી કર્યો છતાં દર વરસે અઢીસો પાનાનું સુંદર ભાગમાં છપાયેલું ભેટપુસ્તક આપવાનું પણ ઠરાવ્યું છે આ વર્ષનું ભેટપુસ્તક જગવિખ્યાત લેખક આનાતોલ ફ્રાન્સની નવલકથા 'અહંકાર' છે તેની પ્રસ્તાવના પ્રસિદ્ધ વિવેચક શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક લખવાના છે

હવે 'ઊર્મિ'ના પાક્ષિક અંક દર પહેલી અને પંદરમી તારીખે પ્રગટ થશે ભેટપુસ્તક ઑક્ટોબરમાં બહાર પડશે

૨ 'વિશ્વસાહિત્યમાળા'નું પહેલું પુસ્તક 'પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત' પ્રગટ થઈ ગયું છે બીજું પુસ્તક 'અહંકાર' જે 'ઊર્મિ'ની ભેટ તરીકે પણ અપાશે તે ઑક્ટોબરમાં પ્રગટ થશે

૩ જે કોઈ 'ઊર્મિ' અને 'વિશ્વસાહિત્યમાળા' એ બંનેના ગ્રાહક હશે કે 'ભારતી સભ્ય' હશે તેને જો 'અહંકાર'ની બે નકલ નહિ જોઈતી હોય તો અમારાં આજસુધીમાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોમાંથી જેની મૂળ કિંમત રૂા સવા કે દોઢ હોય તે, 'અહંકાર'ની બીજી નકલને બદલે પસંદ કરી શકશે પરંતુ પોતાની એવી ઇચ્છા એમણે સપ્ટેમ્બરની આખર પહેલાં જણાવવી પડશે. ત્યાં સુધીમાં નહિ જણાવનારને 'અહંકાર' જ મોકલવામાં આવશે

૪ 'ઊર્મિ' પાક્ષિક થવાથી એના પ્રકાશનની તારીખ પહેલી અને પંદરમી રાખવામાં આવી છે, જ્યારે 'નવરચના'ના પ્રકાશનની તારીખ હવે દસમી રહેશે હવે 'નવરચના' આવતી દસમી તારીખે પ્રગટ થશે

૫ સપ્ટેમ્બર માસની આખર સુધીમાં નીચેનાં પુસ્તકો પ્રગટ થઈ જશે એવી ધારણા છે

૧ અહંકાર (વિશ્વસાહિત્યમાળા)
૨ લગ્ન-એક સાધના (ચિંતન ગ્રંથાવલિ)
૩. પ્રવાસપત્રો (અરુણ પુસ્તકમાળા)
૪. આપણા ભાડુઓ (   )
૫ હજીયે મને સાંભરે છે (,,)

૬ 'આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ'ની પહેલી ચાર પુસ્તિકાઓ બહુ નાની નીકળી છે તેથી ઘણા ગ્રાહકો નિરાશ થયા છે એ સૌએ જાણવું જોઈએ કે આ વર્ષની ત્રીજી પુસ્તિકામાં અમે લખ્યું છે કે પાંચમું પુસ્તક ૨૫૦ પાનાનું દળદાર થશે

૭ આ અંકના પાછલા પૂંઠા ઉપરની 'ઉધાર ન માગજો' અને 'મુંબઈના ગ્રાહકોને' એ બે જાહેરાતો ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જવા વિનંતિ છે

૮ મુંબઈશાખાની અવ્યવસ્થાને લીધે અમે છેલ્લા ચાર માસથી મુંબઈના ગ્રાહકોના લવાજમો વી પી થી વસૂલ કરતા હતા હવે ત્યાંનું કામ સુવ્યવસ્થિત થઈ ગયું છે એટલે મુંબઈના ગ્રાહકોને વી પી થશે નહિ અમારા પ્રતિનિધિ રૂબરૂ આવીને લવાજમ લઈ જશે

મુખ્ય સંચાલક
ભારતી સાહિત્ય સંઘ

અમદાવાદ
૧૧-૮-'૩૯

વર્ષ નવમું] ૧૫ ઓગસ્ટ : ૧૯૩૯ [અંક છઠ્ઠો

' કલાકારની નિષ્ક્રિયતા '

સાહિત્યકાર, કલાકાર કે હરકોઈ માનસી ક્રિયાના ઉપાસક ઉપર અત્યારે જો કોઈ મોટામાં મોટો દોષ આરોપાતો હોય તો તે તેની નિષ્ક્રિયતા વિષેનો છે. ક્રિયામાત્ર ઉપકારક છે માટે તેણે ક્રિયા કરવી એમ કોઈ કહેવા માગતું નથી; પણ તે પોતે જે વસ્તુને અંદર જુએ છે તેને બહાર મૂર્ત કરવાની ક્રિયામાં પોતાનો ફાળો લૌકિક દૃષ્ટિએ આપી શકતો નથી અને એટલા માટે એનું આંતરદર્શન એ મિથ્યા સ્વપ્ન જ રહે છે.

આ આરોપ સામે એક પક્ષ કલાકારની તટસ્થવૃત્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે. અને તેથી કલાકારનાં આંતરદર્શન અને ક્રિયા-અસહકાર વચ્ચે એમને વિરોધાભાસ લાગતો નથી. બીજો પક્ષ આ તટસ્થવૃત્તિને જ નબળાઈ માને છે ને કલાકારનું સ્વપ્ન મિથ્યા, ભ્રામક ને મોહક ગણે છે.

જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુઓ રજૂ કરતી આ વૃત્તિમાંથી જ કેટલેક અંશે ભાવનાવાદ ને વાસ્તવવાદનો જન્મ પણ થયો છે.

આ સઘળી વિવેચનાનો જન્મ એટલા માટે થયો છે કે ખરેખરા અર્થમાં મહાન એવો કોઈ કલાકાર અત્યારે જન્મતો નથી-આ જગ્યાએ ' કલા ' શબ્દ-સઘળી માનસી ક્રિયા પરત્વે વાપરેલો છે-એટલે એવી એક મહાન શૂન્યતાને લીધે અનેક પ્રકારની તોફાની વૃત્તિઓનું ઘર્ષણ કલાના ક્ષેત્ર ઉપર થઈ શકે છે. ખરેખરા અર્થમાં મહાન કલાકાર, એક રીતે કહો તો, યુગપરિવર્તનની ઘડી ઉપર જ દેખા દે છે ને એવા સત્ત્વસર્જન માટે કુદરત પણ, એનો સમય, આવ્યા વિના વંધ્યત્વ અનુભવે છે. આ વસ્તુ કોઈને અવૈજ્ઞાનિક લાગવાનો સંભવ છે ખરો, પણ અત્યારનું વિજ્ઞાન આંકડાની સાબિતી સ્વીકારે છે એ જોતાં, હિંદુસ્તાન પૂરતી વાત કરીએ

તો તુલસીદાસ પછી કોઈ મહાન કલાકાર જન્મ્યો નથી, અને એમ ન વલામા કાંઈક કારણ હોવુ જોઈએ મહાન કલાકાર એ છે કે જે, પોતાની માનસી ક્રિયા પરત્વે એટલા વિશાળ, ચિરસ્થાયી અને મહાન અનુભવોના સાગરમાથી પસાર થાય છે કે એના એ આંતરદર્શનને એણે આપેલુ સ્વરૂપ અનેક ક્રિયાઓના ગર્ભસ્થાન જેવુ બની રહે છે એની એ માનસી ક્રિયા એટલી તલસ્પર્શી, ચિરસ્થાયી, સત્ત્વશાળી અને વિશાળ હોય છે કે માનવના હૃદયમા રહેલી સુપ્ત ક્રિયાત્મક શક્તિને એ પ્રેરે છે, એટલુ જ નહિ, એર્યા પછી પણ માનવ, વારવાર પોતાની મુશ્કેલીઓનો તોડ એમા જુએ છે આવી માનસી ક્રિયાનો જે સ્વામી હોય તે કલાકાર કહેવાય—અને એવા કલાકારની અત્યારે ખામી છે એટલે જ હરકોઈ માણસ કહી શકે છે કે મિથ્યા સ્વપ્નની ભૂમિ એ કલા ન હોઈ શકે

કલા માટે જે માનસસાધના કરવી પડે છે ને એના જન્મ માટે જે તપ, ઉપાસના ને આરાધના કરવી પડે છે તે અત્યારના જમાનાને અપરિચિત છે

કદાચ આ પારિભાષિક શબ્દો પણ એને અપરિચિત જેવા છે, અને જેમ પારિભાષિક શબ્દોના પરિચય વિના કોઈ સૂત્રનો મર્મ પકડી શકાતો નથી તેમ અત્યારે કલાનો મર્મ પણ ગ્રહી શકાતો નથી, અને જે વસ્તુ વિષે માણસને જ્ઞાન હોતુ નથી, તેવી અપરિચિત વસ્તુને જેમ એ ફેંકી દેવાની સહજવૃત્તિ ધરાવે છે, તેમ કલા વિષે એને પરિચય નહિ હોવાથી એને પણ એ ફેંકી દેવા માગે છે એ કહે છે—આ કલા નહિ, આ સ્વપ્ન નહિ, આ કલ્પના નહિ, આ સૌન્દર્ય નહિ—એમાથી અમને કાંઈ મળતુ નથી ખરી રીતે માનવમાત્રને જોઈએ એવું આપવાનું તો મહાન કલાકાર પાસે જ હોય છે કલાને પાછુ જીવનમા સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવવુ હોય તો મહાન કલાકારોને, મહાન ભક્તોને, મહાન વ્યક્તિઓને, હરેક મહાન ક્રિયાને—એણે સમજવુ રહ્યુ, ત્યારે જ એને ખબર પડશે કે હજારો ને લાખો ક્રિયાઓ કરતા પણ વધારે મહાન એવી નિષ્ક્રિયતા હોઈ શકે છે, અને તે માત્ર કોઈ મહાન ક્રિયાવાન સમૃદ્ધ આત્મા પાસે જ હોય છે

કલાકારની નિષ્ક્રિયતા—એ હજારો અનુભવોનો નિચોડ કૃતિઓમાં મૂકયા પછી મેળવેલી જરૂરી શાંતિ છે. એ નિષ્ક્રિયતા વિના એ ફરીવાર ક્રિયાવાન થઈ શકતો નથી પ્રાસંગિક વિવેચન કરનારાઓ જ્યારે કલાનો, વિદ્યાનો, સંસ્કારનો, સંસ્કૃતિનો કે વૈજ્ઞાનિક શક્તિઓનો ઉપહાસ કરે છે ત્યારે તેઓ પોતે જેના વિષે કાંઈ જાણતા નથી એ વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ કરે છે એમ સમજી લેવાએ કલાદૃષ્ટિને જીવનમાથી ગુમાવવી ન જોઈએ જે પ્રજા એક વખત કલાદૃષ્ટિ ગુમાવે છે તેને માટે સર્વસ્વ ગુમાવવું બહુ સહેલુ થઈ પડે છે

કલાદૃષ્ટિ જ નિત્યજીવનમા અને નિત્યના કાર્યક્રમની પ્રેરક હોવી જોઈએ

ધૂમકેતુ

सत्यनी विभूतिओ

दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर

ભગવાન વ્યાસે સત્યના તેર આકાર વર્ણવ્યા છે. અહિંસા, સમતા, સંતોષ વગેરે બધી જ સદ્વૃત્તિઓનો એમણે સત્યમાં અંતર્ભાવ કર્યો છે. જીવનના વિશાળ નિરીક્ષણ અને ઊંડા અધ્યયન પછી જ એમણે એ શોધ કરેલી હોવી જોઈએ કે અંતે સદ્ગુણ તો એક જ છે અને તે સત્યનું પાલન. જેમ બીજમાંથી અંકુર અને પલ્લવ ફૂટે છે તેમ એક સાર્વભૌમ સત્યમાંથી જ બધી શુભ વૃત્તિઓ અને અશેષ ધર્મસિદ્ધાન્તો નીકળે છે.

આવા અનુભવ પછી જ સાર નીકળ્યો કે સત્ય એ જ આત્મા, એ જ અંતરાત્મા અને એ જ પરમાત્મા કે વિશ્વાત્મા.

આમાં અતિશયોક્તિનું કાવ્ય ન હોય તો આપણો પરમ ધર્મ થાય છે કે સત્યનું સ્વરૂપ શું છે એ આપણે શોધવું જોઈએ. જીવનની જરા સરખી પણ જેને પિછાન છે તે જાણે છે કે સત્ય જેટલું સાવ પરિચિત લાગે છે તેટલું જ તે ગૂઢ છે, અદ્ભુત છે. જે લોકોએ જીવન સમસ્તને જોખમે સત્યની શોધ કરી છે, તેઓ કહે છે કે સત્ય અનંત છે, એનો અંત હજી હાથ લાગ્યો નથી. એ સીધું છે, સહેલું છે પણ અમર્યાદ છે, અને વિશેષ તો એ કે તે અમર્ત્ય છે.

સત્યનો અર્થ આપણે સામાન્ય રીતે શો કરીએ છીએ? સત્યનો હમેશનો અર્થ યથાર્થ કથન એટલો જ થાય છે. જેવું જોયું, જાણ્યું અથવા કલ્પ્યું હોય તેવું ને તેવું જ પ્રામાણિકપણે કહી દેવું તેનું નામ સત્ય. કહેલી વાત પરમાર્થતઃ સાચી હોય કે ન હોય, આપણે જેવી સાંભળી અથવા જાણી અને માની તેવી ને તેવી તે કહી દેવી એ આપણો ધર્મ છે, આપણે એમાં અપલાપ ન કર્યો, પ્રતારણા ન કરી, ચિત્તશાઠ્ય ન કર્યું એટલે પત્યું. આપણે પોતાની સાથે સીધા રહીએ, સાચા રહીએ એ જ એમાં મુખ્ય વાત છે. યથાર્થ કથન એ જેટલો સામાજિક ધર્મ છે, (એમાં જેટલી સમાજસેવા રહેલી છે) એટલો જ એ સ્વધર્મ પણ છે. (એટલી જ એમાં આત્મસેવા પણ છે.) એ વ્રતની જેણે દીક્ષા લીધી છે તેને ધીમે ધીમે સત્યની સર્વ વિભૂતિઓ સુલભ થઈ જાય છે. અન્તર્બાહ્ય સૃષ્ટિની રચના જ એવી છે કે જે સાચો સમાજધર્મ છે તે જ આત્મધર્મ પણ છે. આત્મધર્મ પ્રત્યેની પરમ નિષ્ઠામાંથી સમાજધર્મ સહેજે સૂઝે છે અને પળાય છે.

આમ છતાં યથાર્થ કથનમાં સત્યનો સંપૂર્ણ અંતર્ભાવ નથી થતો. સત્યનિષ્ઠ માણસ પાસેથી એથી ઘણી વધારે અને ઊંચી વસ્તુની અપેક્ષા રાખે છે. માણસને ભાગે એકલું જ્ઞાતૃત્વ કે ભોક્તૃત્વ નથી પણ કર્તૃત્વ પણ છે. સત્ય પ્રત્યે સીધા રહેવું એટલું બસ નથી પણ પોતે સત્યરૂપ થવું એ પણ એનો ધર્મ છે. માણસ પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાલે એટલું બસ નથી; એણે પોતાનું આપેલું વચન પણ પાળવું જોઈએ. અને વચન પાળવામાં પોતે ઉત્પન્ન કરેલી રાસ્ત અપેક્ષાઓ પૂર્ણ કરવાની વાત પણ આવી જ જાય છે. વચનપાલન અને અપેક્ષાપૂર્તિ એ પણ સત્યના પાલનનો આવશ્યક ભાગ છે. આ પાલન હમેશાં સહેલું નથી હોતું. કોઈ કોઈ વાર બધી બુદ્ધિશક્તિ અને સંકલ્પશક્તિ વાપરીએ ત્યારે જ તે શક્ય થાય છે. અને કોઈ કોઈ વાર તો એ પાલન શિર સાટે જ થઈ શકે છે. માણસના હૃદયમાં સત્ય વિષે એવો અદમ્ય રસ, એવી પરમ નિષ્ઠા હોય છે કે જિજીવિષાને મહાત કરીને પણ તે તૃપ્ત કર્યા વગર એનાથી રહેવાતું નથી. પ્રતિજ્ઞાપાલનમાં જેટલું સંકટ વધારે તેટલો એ પાલનનો આનંદ વધારે. કેમકે એમાં જ હૃદય પોતાનો ઉત્કર્ષ અનુભવે છે. મનુષ્યનું જો કાંઈ પણ સર્વસ્વ હોય તો

એ એનુ જીવન છે એ પણ જેની આગળ ભોગ ધરવા લાયક બને છે, તેને જ જો માણસ ઈશ્વર-તત્ત્વ તરીકે ઓળખાવે તો તેમા શી નવાઈ?

અને આખુ વિશ્વ પ્રતિજ્ઞાપાલનથી બધાયુ નથી શુ? વરસાદ, સમુદ્ર અને વાદળાને ભલે ચચળ લેખો, તરગી કહો કે સ્વૈરચારી ગણો પણ તેમનુ નિયમપાલન અનાદિ કાલથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યુ છે પવન વાય છે સૂર્ય, ચદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા ફેરા ફરે છે જીવનકના પોતાનો વિસ્તાર વિસ્તરે છે અને સર્વભક્ષ મૃત્યુ એને યથાવકાશ કિચિત્કાલ ભૂસી નાખે છે એ બધાની પાછળ ઋતમ્ અને સત્યમ્ જોઈને માણસની ખાતરી થાય છે કે જે સત્ય આપણને રચ્યુ તે જ આ વિશ્વનુ પણ નિબધન છે એટલા માટે જ એવો ઉભય અર્થમા ધર્મ શબ્દ યોજ્યો

યથાર્થ કથન, નિયમાનુવર્તન અને પ્રતિજ્ઞાપાલન એ સત્યના ત્રણ અર્થ તો થયા પણ એટલેથીયે સત્યની વિભૂતિનો અત આવતો નથી જીવનમા જે જે પ્રિય હોય છે જે જે કષ્ટપ્રાપ્ય હોય છે જે જે પોષક અને સવર્ધન્ય નીવડે છે તે બધુ એક ક્ષણે ફેકી દેવાની શક્તિ જેની ઉપાસના વડે પ્રાપ્ત થાય છે, જેને અર્થે જિદગી ફના કરવામા જ એની કૃતાર્થતા જણાય છે તે સત્ય જીવનથી પર હોવુ જ જોઈએ જીવન અને એની અદર સમાયેલા અનતવિધ અનુભવ જ્યારે અપૂર્ણ જણાય છે, એથીયે ઊચે ઊડવાનુ મન થાય છે, ત્યારે આપણે શ્રદ્ધાના ક્ષેત્રમા પ્રવેશ કર્યો જાણવો આવી શ્રદ્ધા યથાર્થ દર્શનનો તિરસ્કાર કરી સ્વતત્ર રીતે વિરાજે છે, અનુભવની અપૂર્ણતા સિદ્ધ કરી અતે અનુભવ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે અને આ રીતે દૃષ્ટ સત્ય કરતા સત્યતમ બને છે સત્યનારાયણનુ આ ચોથુ સ્વરૂપ.

સત્યનો પાચમો વ્યૂહ તે વિશિષ્ટ અનુભવનુ જ નહિ પણ જેટલાનુ આકલન અને જેટલાની માત્ર કલ્પના જ થઈ શકે તે અખિલ વિશ્વનુ જે પરમ રહસ્ય, જે હોવાની સ્ફુરણા જ નહિ પણ ખાતરી દરેક હૃદયમા હોય છે પણ જે જડ્યાનુ સમાધાન હજી કોઈ હૃદયે અનુભવ્યુ નથી તે છે એનુ સ્મરણ કરી કરીને, એનુ ધ્યાન ધરી ધરીને અને એના વિરહની વેદના ક્ષણે ક્ષણે અનુભવીને ઋષિઓએ અને સતોએ આખરે કહ્યુ કે એ જ ઈશ્વર છે, એ જ ધ્યેય છે, એ જ ગેય છે, એને અર્થે બધુ છે, એ કશા અર્થે નથી એનાથી આત્મા જુદો હોઈ શકે એમ કલ્પનામા પણ નથી આવી શકતુ જે કઈ છે તે એને માટે જ છે એટલુ જ નહિ પણ એની અદર જ છે, એ જ છે અને છતા એ એથી વધારે છે આકાશનો અત જાણ્યા વગર જેમ પક્ષીઓ આકાશમા ઊડ્યા જ કરે છે તેમ આપણે પરમહસ થઈને એ સત્યના અવકાશમા વિહાર કરીએ અને એ વિહાર સાથે અનુભવીએ કે આપણે એ જ છીએ પણ એ આપણા કરતા મોટુ છે તેમ ન હોત તો ભક્તિનો આનદ ક્યાથી સભવત? એકાગ્રતાનુ પ્રયોજન શુ રહેત? અને સ્વાનુભવનો સપૂર્ણ રસ શી રીતે ચૂસી શકાત?

सामुद्रो हि तरंग

क्वचन सामुद्रा हि तारंग ।

એક મુક્તક

સદેશાર્થ ન મેઘ હસ શશીને તું દૂત કે'તી પ્રિયે!
સૂનો વાસ વિલોકતા મુજ હીણો, સ્નેહાર્દ્ર કૂણા ઉરે
જે થાશે અનુભાવ એ જ સહુ છે સદેશ, જે તુ હીણા
એકાકી સમજી બરાબર શકુ દાઝ્યો વિયોગાગ્નિનો

પારાશર્ય

(ભાષાન્તર)

'સર્વ રોગોનું મૂળ'

[ઊર્મિના ગયા અંકમાં શ્રી મગનભાઈનો લેખ આવી ગયો તેને અંતભાગે એ ચર્ચા સમેટવાનો અમારો ઇરાદો અમે જાહેર કર્યો હતો શ્રી અશોક હર્ષ તરફથી એ ચર્ચામાં રહી જતો એક મુદ્દો અમને મળ્યો છે, જે અહીં નીચે આપીએ છીએ

આ ચર્ચાનો જવાબ શ્રી. નરસિંહભાઈ તરફથી અમને મળી ગયો છે એ અમે આવતા અંકમાં પ્રગટ કરશું. —મ]

[એક રહી જતો મુદ્દો]

"શ્રી મગનભાઈ દેસાઈએ રશિયાની પરિસ્થિતિ પર જે અનુમાન બાંધ્યું છે એ સાચું જ છે, અને આજે રશિયામાં મુક્તવિહાર જેવું કશું છે જ નહિ થોડો વખત રશિયામાં એ અખતરો ચાલેલો પણ રશિયાને પોતાની ભૂલ સમજાઈ ને એ અખતરો ખેંચી લીધો છે તાજેતરમાં અવસાન પામેલા હેવલૉક એલિસ ને મોરિસ હિંડસ વચ્ચે એક વખત આ બાબતની ચર્ચા નીકળતાં હિંડસે વસ્તુસ્થિતિ કહેલી કે, 'રશિયાના એ પ્રયોગે ફરી કોઈએ એવા પ્રયોગમાં નહિ ઝંપલાવવાનો જગતને બોધપાઠ આપ્યો છે.' એટલું જ નહિ પણ માર્ક્સ ને એંગલ્સે પણ પોતાના 'The Holy Family' પ્રબંધમાં કુટુંબસંસ્થાનો આદર કરેલો છે એથી વધુ ખાતરી જોઈતી હોય તો રશિયાના મુખપત્ર 'Pravda'માંથી અમેરિકાના Readers Digest મા આવેલા Chastity નામક અનુવાદનો આ ઉતારો બતાવી શકાય

"'The sexual question can be correctly decided in one way only steadfast and lasting marriage founded on love Frivolous and casual sexual relationships which are bound to lead to various ugly consequences are vigorously opposed by the Commune '

"બાકી એવા બડા ઇતિહાસમાં નવા નથી ઓસ્માનમને વાપીસ્તાન સરખા માનના 'શમ્ભ' (મૃચ્છકટિક) જેવા બડપોરો તો અનેક નીકળે છે, પણ સમાજે તો લગ્નબંધનને હમેશાં કરાર (contract) ને બદલે (Sacrament) સંસ્કાર જ માન્યો છે અને સમાજનો અનવસ્થાપ્રસંગ ઇતિહાસમાં કદી ન આવ્યો હોય તો આ જ માન્યતાને લીધે.

" બાકી તો પૂરતું કહેવાઈ ગયું છે"

અશોક હર્ષ

શ્રી. અશોક હર્ષ

સાગર, શાને રો ?

(૧)

ભંડારો તવ સભર ભર્યાં, ને
નદી નિત ઠલવે પાણી,
તળિયે મોતીથાળ છવાયા,
હજી કમીના શાની ?
સાગર, શાને રો ?

(૨)

નયનપણછથી તાકી ફેંક્યાં,
ચંદ્રીએ તેજલ તીરો,
ને શું કાતિલ તેની ચોટે,
પડ્યો જિગરમાં ચીરો ?
સાગર, શાને રો ?

(૩)

વ્રણમાં કાળી વેણ્ય થતી, ને
ધાય સમીર સલૂણા !
સ્પરશે સ્પરશે દર્દ ઊછળતાં,
દર્દ કરેલાં – જૂનાં !
સાગર, શાને રો ?

(૪)

નવખંડા પૃથિવી આ નમણી,
તેનો તું કંદોરો !
એ પદમાં કૈં હજી અધૂરું,
(કે) વધુ મેળવવા રો !
સાગર, શાને રો ?

(૫)

અધણારે પૃથ્વી જતી નમતી,
પ્રલય નજીક તું જો !
પઠશે પૃથ્વી સમાવવી પડે,
એ અતિજ્ઞાનથી રો !
સાગર, તેથી રો !
સાગર, શાને રો ?

દેવજી રા. મોઢા

પાપનશ્યસ પોતાનાં તપ અને દેહદમન ઉપર મુસ્તાક છે. એ માને છે કે પ્રખર તાપમાં આ દેહને સૂકવીને મારી વાસનાઓને બાળી નાખીશ, એ માને છે કે આ દેહ ઉપર કોરડા વીંઝીને મનના પાપને હાંકી કાઢીશ, એ ભ્રમણામાં છે કે દેહને જાળવીશ, તો આકીનું બધું જ જળવાઈ રહેશે......પરતુ એક અંધારી રાતે એના દેહમંદિરમાં ચોર પેસી જાય છે.

• મૃતદેહનું દર્શન •

મૂળ લેખક • આનાતોલ ફ્રાંઝ——————અનુવાદક • હરજીવન સોમૈયા

તે રાત્રે જ્યારે આ નવજાત નગર નિદ્રા લઈ રહ્યું હતું ત્યારે પાપનશ્યસે એક અવાજ સાંભળ્યો.

'પાપનશ્યસ, તું તારાં કાર્યોથી વિખ્યાત અને તારી વાણીથી શક્તિશાળી બન્યો છે. ઈશ્વરે પોતાના ગૌરવ અર્થે તને ઊંચે ચડવા પ્રેરણા કરી છે. એણે તને ચમત્કારો કરવાને, માંદાને સાજાં કરવાને, નાસ્તિકોને આસ્તિક બનાવવાને, પાપીઓને પ્રકાશ આપવાને, મિથ્યાવાદીઓને દ્વિધામાં નાખી દેવાને અને ધર્મમાં શાંતિ પ્રવર્તાવવાને નિયુક્ત કર્યો છે.'

પાપનશ્યએ ઉત્તર આપ્યો, 'ઈશ્વરેચ્છા બલવાન છે.'

ફરીને અવાજ સંભળાયો—

'પાપનશ્યસ, હવે એ સમય આવ્યો છે કે તારે ઊભા થઈને કોન્સ્ટેન્ટીનના ભાઈ કોન્સ્ટેન્સના મહેલનો માર્ગ લેવો જોઈએ કારણ કે તે પોતાના ભાઈનું અનુસરણ ન કરતાં એરિયસ અને મારકસના ભ્રમમૂલક વિચારોમાં આથડે છે. જા, તારે માટે એના મહેલનાં અષ્ટધાતુદ્વારો ખૂલી જશે; અને તારી પાદુકાઓનો પ્રતિધ્વનિ સુસજ્જિત મહેલની સુવર્ણ ભૂમિ પર બાદશાહોનાં સિંહાસનની સામે જ પડશે; અને તારો બુલંદ અવાજ કોન્સ્ટેન્ટીનસના પુત્ર અને કોન્સ્ટેન્ટીનના ભાઈ કોન્સ્ટેન્સના હૃદયની પાર ઊતરી જશે. એક પ્રતિભાવાન અને શાંતિમય ધર્મરાજ્ય ઉપર તું સત્તા ચલાવશે અને જેમ આત્મા દેહને ચલાવે છે તેમ તું ધર્માસન પરથી શાસન ચલાવશે. રાજ્યાધિકારીઓ, પ્રજાનેતાઓ અને જમીનદારો પણ તારે વશ હશે. જંગલીઓની ઉદ્દંડતાને અને લોકોની લાલસાઓને તુ મિટાવી દઈ શકશે. વૃદ્ધ કોતા પણ તને સમ્રાટનો સમ્રાટ માની તારાં ચરણ ધોવામાં માન સમજશે; અને તારા દેહાન્તે તારો મૃતદેહ એલેકઝાંડ્રિયામાં લાવવામાં આવશે જેને મહાધર્માધિકારી એક ઋષિના અવશેષ તરીકે ચૂમવામાં ગર્વ લેશે.'

"પ્રભુની ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ." પાપનશ્યસ બોલ્યો.

અને પછી ઊભા થઈ ને નીચે ઊતરવાની એણે ચેષ્ટા કરી. તુરત જ એને ફરીને અવાજ સંભળાયો.

"સીડીદ્વારા તો ન જ ઊતરીશ. એ તો થયું સામાન્ય કોટિના મનુષ્યનું કામ. તારામાં રહેલી અસામાન્યતા વિષેનું એ અજ્ઞાન સૂચવશે. તારા જેવા મહાત્માએ તો હવામાં ઊડવું જોઈએ. કૂદી પડ! દેવદૂતો તને ઝીલી લેવાને ઊભા છે. બસ, કૂદી પડ!"

"જેમ સ્વર્ગમાં તેમ પૃથ્વી પર પણ એક તેની જ ઇચ્છાનું પાલન થાઓ!"

આમ કહીને પાપનશ્યસે પોતાના હાથને પંખીની તૂટેલી પાંખો પહોળી થાય તેમ લાંબા કર્યા, પણ એ જ ક્ષણે એના કાનમાં એક તીક્ષ્ણ ઉપહાસપૂર્ણ હાસ્ય ગાજી ઊઠ્યું. "કોણ આવી રીતે હસે છે?"

"હા–હા–હા!" ફરીને હાસ્યનો ચરચરાટ સંભળાયો. "હજી તો આપણી દોસ્તીની આ શરૂઆત છે. કોઈક દિવસ તું મને વધુ સારી રીતે ઓળખશે, પ્યારા દોસ્ત! એ તો હું કે જેની પ્રેરણાથી તું અહીં ચડ્યો છે. અને મને જાણીને સંતોષ થયો છે કે મારી ઇચ્છાઓને નિરાપદ ભાવે તેં પાર ઉતારી છે. પાપનશ્યસ, તારા પર હું પ્રસન્ન છું."

ભયથી રૂંધાતા અવાજે પાપનશ્યસ બોલ્યો:

"દૂર થા! હાં, ઓળખી ગયો તને. તું એ છે કે જેણે જિસસને શિખર પર લઈ જઈને સમગ્ર પૃથ્વીનું દર્શન કરાવ્યું હતું. ચાલ્યો જા અહીંથી."

હતાશ અને ભયભીત થઈ પથ્થર પર એ પડી રહ્યો.

"આ વસ્તુનું મને પહેલાં જ જ્ઞાન કેમ ન થયું? મારામાં શ્રદ્ધા ધરાવતા લૂલા લંગડા અને આંધળાઓ કરતાં પણ હું વધુ હતભાગી છું દૈવી જેવી કોઈ વસ્તુનું મને ભાન નથી રહ્યું જેઓ માટી ખાવા લાગે છે અને શબ પાસે બેસી રહે છે એ ચિત્તભ્રમ લોકો કરતાંય હું વિશેષ નષ્ટબુદ્ધિ થઈ ગયો છું દૈવી અને નારકી અવાજો વચ્ચેનો ભેદ હું પારખી શકતો નથી મારામાં એટલી બુદ્ધિ પણ રહી નથી કે જેટલી બુદ્ધિ હાથમાંથી માતાનું સ્તન છૂટવાઈ જતાં રડી પડતા બાળકમાં શેરના પગલાને સૂંઘવા માત્રથી ઓળખી જતા કૂતરામાં કે સૂર્યના પ્રકાશનો અનુસરણ કરી તેની તરફ ફરી જતા ફૂલોમાં હોય છે હું તો બની ગયો છું સેતાનનું મજાક કરવા માટેનું રમકડું મને અહીં ચઢાવનાર સેતાન જ છે હું ઊંચે ચડ્યો તે સાથે મારું અભિમાન અને મારી દેહવાસના પણ ચડ્યાં મારા પ્રલોભનોનો વિસ્તાર મને ગભરાવતો નથી પર્વત પર એન્તોની પણ આનાથી પિડાય છે મારા શરીરમાં દેવતાઓની સાક્ષીએ તેમની તલવાર ભોંકાઈ જાય તો સારું વેદનાને સહેતાં તો હું સુંદર રીતે શીખ્યો છું પણ ઈશ્વર મારી સાથે વાતો કરતો નથી તે સહેવાતું નથી એ એમ કેમ કરે છે તે સમજાતું નથી મારે માટે જે એક માત્ર આશ્વાસનનું સ્થાન હતું એ મને છોડી ગયો મને છોડી જઈને કેવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં એણે મને એકલો મૂકી દીધો છે! મારી પાસેથી એ નાસી જાય છે પણ હું એની પાછળ જઈશ આ પથ્થર હવે મને અગ્નિ જેવો લાગે છે હવે તો અહીંથી છૂટું અને ઈશ્વર પાસે પહોંચું

આમ કહીને થાંભલાના આગળ ટેકાઈને ઊભેલી નિસરણીને એણે પકડી એના પર પગ મૂક્યો અને એક પગથિયું નીચે ઊતર્યો કે એના મોં સામે મૂર્તિનું મોં આવ્યું મૂર્તિ વિચિત્ર રીતે હસી હવે જ એને ખાતરી થઈ કે જે સ્થાનને એણે શાંતિપ્રદ અને ગૌરવશાળી માન્યું હતું તે જ એના પતન અને દુઃખનું કારણ હતું ત્વરાથી નીચે ઊતરી એણે જમીન પર પગ મૂક્યો પગ પોતાની ક્રિયા ભૂલી ગયા હતા એ લથડિયું ખાઈને પડ્યો. પણ પૈશાચિક સ્તંભની છાયા પોતાની ઉપર પડી રહી છે એમ લાગતાં એ ભોજ કોઈ અજ્ઞાત બળે એનામાં અદ્ભુત શક્તિ મૂકી દીધી અને તે ઊભો થઈને દોડ્યો. આખું નગર નિદ્રા લેતું હતું કોઈ જુએ નહિ તેમ સ્તંભની આસપાસ જ્યાં દારૂની દુકાનો, ભઠિયારાની ભઠ્ઠીઓ અને ધર્મશાળાઓ વસી ગઈ હતી તે ચોકને વટાવી જઈ તે એક નાની ગલીમાં દાખલ થઈ ગયો એની પાછળ એક કૂતરું ભસ્યું પણ એ તો ભાગતો જ રહ્યો.

દૂર દૂર જ્યાં તદ્દન ઉજ્જડ હતું, એક પણ પ્રાણી દેખાતું નહોતું તેવા મરુસ્થાનમાં પહોંચીને તે અટક્યો જંગલી જાનવરોના ચાલવાથી પડેલી આછી કેડીઓ સિવાય અહીં બીજો કોઈ રસ્તો નહોતો પણ અહીં બહુ વાર અટકવાનો એનો વિચાર નહોતો પોતાની પાછળ ધન કમાવા સારુ ઊભા થયેલા મકાનોથી ખૂબ ખૂબ દૂર જવા તે ઇચ્છતો હતો એટલે ત્યાંથી પણ આગળ તે રાત અને દિવસ ભાગતો રહ્યો

અંતે ખૂબ થાક, ભૂખ અને તરસથી પિડાતો, અને હજી એ સમજી શક્યો નહોતો કે ઈશ્વર એનાથી કેટલો દૂર છે એવી દશામાં તે એક શાંત-મૃત શહેર પાસે આવી પહોંચ્યો શહેર ઉત્તર દક્ષિણ દૂર સુધી પથરાયેલું હતું શહેરમાં મકાનો ખૂબ મોકળાશમાં બાંધેલાં અને એક જ ઘાટનાં હતાં પિરામીડોને અધેથી કાપી નાખ્યા હોય તેવાં તે હતાં એ બધી સમાધિઓ હતી મકાનોના દરવાજા ભાંગી ગયા હતા અને બહારથી અંદર ઓરડામાં તરસ અને વરુ જેવાં પ્રાણીઓ પોતાનાં બચ્ચાંને લઈને આંખો તગતગાવતાં બેઠેલાં દેખાતાં હતાં ઉંબરામાં લૂંટારાઓને હાથે લૂંટાયેલાં અને રાની પશુઓને હાથે પીંખાયેલાં મુડદાં પડ્યાં હતાં આવા આ પ્રેતનગરમાંથી પસાર થતાં પાપનસ્યુસ થાકથી લોથ થઈને એક સમાધિ આગળ પડી ગયો આ સમાધિની નજીક એક ઝરણું અને આજુબાજુ તાડ-ખજૂરીનાં ઝાડો હતાં સમાધિ સારી રીતે શણગારાયેલ પણ લાગતી હતી બારણાં ન હોવાથી અંદરના રંગ રોગાનવાળા ઓરડામાં તે જોઈ શક્યો ઓરડામાં સાપનાં કેટલાંક ભોયણાં દેખાતાં હતાં

એક નિશ્વાસ નાખીને એ બોલ્યો, "આ જ મારુ સાચુ નિવાસસ્થાન, મારા પ્રાયશ્ચિત્ત અને આત્મદમનનુ મંદિર!"

એની નજીક એ ગયો પગથી સર્પોને હાકી કાઢ્યા અને પછી સતત અઢાર કલાક સુધી પથ્થરની જમીન પર લાંબો થઈને પડ્યો રહ્યો ત્યારપછી ઊઠીને તે ઝરણા પાસે ગયો, ખોબે ખોબે પાણી પીધુ, ઝાડ ઉપરથી ફળો પાડીને અને ખાબોચિયા માથી કમળકાકડી તોડીને પેટ ભર્યું આ જીવનને અત્યુત્તમ સમજી તેને જ નિયમ બનાવી દેવાનો એણે નિર્ધાર કર્યો સવારથી સાજ સુધીમા તે પોતાનુ મસ્તક સુદ્ધા જમીન પરથી ઊચુ કરતો નહિ કે એક પાસેથી બીજે પાસે ફેરવતો નહિ

પણ એક દિવસ તે એવી રીતે લાબો થઈને પડ્યો હતો તે વખતે તેને એક અવાજ સભળાયો

'આ મૂર્તિઓ સામુ જો, તને જાણવાનુ મળશે'

પછી ઊભા થઈને એણે દીવાનખાનાની દીવાલ પરના ચિત્રો સામે નજર કરી ગૃહજીવનના અને જીવત હોય તેવા, અદ્ભુત પ્રાચીન કલાના નમૂનારૂપ એ ચિત્રો હતા ગાયના ગળોફા ફુલાવીને અગ્નિ ફૂકતા ગુલામો, બતકને ચીરતા અને ઘેટાના માસને તવામા તળતા રસોઇયા પણ દેખાતા હતા થોડે દૂર એક શિકારી એક સાબરને મારીને ખભે નાખીને લાવતો હતો એક તરફ ખેતર ખેડતા, બી વાવતા લણતા અને ઊપણતા ખેડૂતો દેખાતા હતા બીજી તરફ વાદ્યોના સૂરમા નૃત્ય કરતી સ્ત્રીઓ ચીતરી હતી, એક યુવતી સિતાર વગાડતી હતી એના અંબોડામા એક કમળ હતુ આછા વસ્ત્રોમાથી એના અગો સુસ્પષ્ટ દેખાતા હતા એના સ્તન અને મુખની માસપેશીઓ સંપૂર્ણ હતી એણે ગરદનને એક તરફ નમાવી દીધી હતી એની આખોનું લાવણ્ય તેજ જોનાર સામે જ ફેકાતુ હોય એમ લાગતુ હતું ચિત્ર સર્વાંગ અનુપમ હતુ પાપનશ્નસે ચિત્રની રેખાઓનુ નિરીક્ષણ કર્યું અને પછી આખો નીચી ઢાળીને બોલ્યો

"શા માટે આ મૂર્તિ સામે જોવાની મને આજ્ઞા કરી છે? એક મૂર્તિપૂજક સસારીના જીવનના આ ચિત્રો છે કે જેનુ શબ મારા પગ નીચે ભોયરામા+ કાળા પથ્થરની પેટીમા બધ છે ગમે તેટલુ સૌંદર્યયુક્ત હોવા છતા આ ચિત્ર એક મૃત દેહનુ જ સ્મરણ કરાવે છે, મડદાથી વિશેષ–છાયાની પણ છાયાથી વિશેષ તે કઈ નથી કેટલુ અહમ્ '

"એ મૃતદેહ છે, પણ એક દિવસ એમા જીવન હતુ તુ તો મૃત્યુ પામશે છતા જીવ્યો નહિ હો!' અવાજે કહ્યુ

તે દિવસથી પાછી પાપનશ્નસની શાતિ હરાઈ ગઈ એક ક્ષણ પણ શાતિની એ પામતો નહોતો સતત બધા વખત એને અવાજો સભળાયા કરતા સિતારવાળી યુવતી એને પોતાની પાપણો નીચેથી જોઈ જ રહેતી એક દિવસ તો એ પણ બોલવા લાગી

જો મારામા કેટલુ સૌંદર્ય અને રહસ્ય ભર્યું છે! મને પ્રેમ નહિ કરે? જે પ્રેમ તને પજાળી રહ્યો છે તેને મારી ભુજાઓમા સમાવીને શમાવ મારાથી ભય પામીને શુ મેળવીશ? મારી પાસેથી તુ છૂટીને ક્યાય જઈ શકવાનો નથી મૂર્ખ માણસ! મારી પાસેથી ભાગીને ક્યા જવા ધારે છે? પુષ્પોની સુગધમા હરિણોની છલાગમા, ઝરણાના કલરવમા ચદ્રની જ્યોત્સ્નામા અને તુ આખ મીંચી દેશે તો સર્વ સ્થળે–ઝાડના પાનની ડુમાશમા અને પક્ષીની પાંખોના ફફડાટમા પણ તુ મારા રૂપને જ જોઈશ એ વાતને હજાર વર્ષ થઈ ગયા કે જ્યારે આની નીચેના ભોયરામા કાળા પથ્થરની પેટીમા આછા વસ્ત્રોએ લપેટાઈને સૂતેલા પુરુષે મારા મસ્તકને પોતાના વક્ષ પર લીધુ હતુ મારા હોઠની સુધાનો આસ્વાદ લીધો હતો તેને આજ હજાર વર્ષ થયા છતા એ સુધા હજી ત્યા કાયમ છે પાપનશ્નસ તુ મને ઓળખે છે–તુ મને કેવી રીતે ઓળખી શક્યો? કારણ કે હું થેનસના અસખ્ય અવતારોમાની એક છુ તુ વિદ્વાન મતધારી છે, તુ વસ્તુનુ સારુ જ્ઞાન ધરાવે છે, તે પ્રવાસ કર્યો છે, અને પ્રવાસ તો એવી વસ્તુ છે કે જે માણસને ઘણી વસ્તુઓ શીખવે છે કેટલીક વાર તો ઘર આગળ દશ વર્ષમા ન પામીએ એટલુ પ્રવાસમા

+ ઇજિપ્તવાસીઓ પ્રાચીન કાળમા મૃતદેહને કૂવાઓમા કે ભોયરાઓમા રાખતા

એક દિવસમા મળે છે તું ગણુતો હઈશ કે થેપ્સ પહેલા આગેીસમા રહેતી ત્યારે એનું નામ હેલન હતુ એનુ બીજુ સ્વરૂપ થીબ્સમા હેકારોમ્પીનમા અનતરિત થયુ થીબ્સની હેકારોમ્પીન થેપ્સ તે હું પોતે તું આ અનુમાન કેમ ન કરી શકયો હોય? મારા પ્યારા તપસી! જ્યારે હું જીવતી હતી ત્યારે જગતના તમામ પાપોનો ભાર મારે માથે લઈ લેતી હતી આજે હુ એક છાયા માત્ર છુ છતા તારા સર્વે પાપોને મારી ઉપર લઈ લેવાની શક્તિ ધરાવુ છુ આમ સ્તબ્ધ કેમ ઊભો છે? એ નક્કી છે કે તુ જ્યા હશે ત્યા થેપ્સને ફરી ફરીને જોશે જ '

પાપનસ્યસે ધડ અવાજે પોતાનું માથું પથ્થરની ફરસ પર પછાડયુ ભયનો એક ચિત્કાર નાખી તે બેશુદ્ધ બન્યો પણ એ સિતારવાદિની દર ગત્રિએ દીવાલ પરથી ઊઠીને એની પાસે આવતી અને તે એની લુબ્ધક ચેષ્ટાઓનો પ્રતિકાર કરતો ત્યારે મૃદુ પણ સ્પષ્ટ સ્વરે એ બોલતી

' પ્રિયતમ! શા માટે મને પ્યાર કરતા નથી? મારો પ્રતિકાર કરશો તેથી તો તમને જ વધુ ને વધુ વેદના થશે મૃતનારીની ધીરજનુ માપ તમે જાણુતા નથી આવશ્યક જણાશે તમારા મૃત્યુપર્યંત હુ તો ગહ જોઈશ હુ જાદુગરણી છુ તમારા મૃતદેહમા પણ હુ સજીવની રેડી શકીશ, પછી એ મારી ઇચ્છાનો વિરોધ નહિ કરી શકે પાપનસ્યસ, કલ્પના તો કરો કે પોતાના આવરણને દેહને ખુલી રીતે ભ્રષ્ટ થતો જોઇ તમારા આત્માને કેટલુ દુઃખ થશે જે ઈશ્વરે તમને અંતિમ ન્યાય પછી કાયાન્તે તમારો દેહ તમને પાછો સોપવાનુ વચન આપ્યુ છે તે પોતે પણ મૂઝાઈ ને ઊભો રહી જશે અસુરે જેને પોતાનુ ધામ બના યુ હશે, જાદુગરણીએ જેને પોતાના જાદુની પ્રયોગશાળા બનાવી હશે તેવા દેહને ઈશ્વર સ્વર્ગમા કેવી રીતે આવવા દઈ શકે? આનો તમે વિચાર જ કર્યો નથી, ઈશ્વરે પણ નહિ આપણા વિષયે એણે બહુ વિચાર નહિ કર્યો હોય એને તો કોઈ પણ જાદુગર છેતરી જઇ શકે તેમ છે અને સારુ છે કે એની પાસે વજ્રની શક્તિ અને આકાશનુ પ્રવપાતક છે, નહિતર કોઈ પણ નાનું છોકરુ પણ એની દાઢી વારેવારે ખેચતુ જાત એના શત્રુ ૧૬ સર્પ એના કરતા વધુ બુદ્ધિમાન છે, એનામા અજબ તરેહનુ કલાકૌશલ્ય છે હુ સુંદર હોઉ તો તેનુ કારણ એ છે કે એણે મારામા એટલુ સૌંદર્ય ભર્યું છે એણે જ મને વાળના ગુચ્છા પાડતાં શીખવ્યું છે, એણે જ મને નખને રંગતા શીખવ્યુ છે, એણે જ મને મારા અર્ધકુસુમિત અધરોમાથી માદક હાસ્યગંધ સ્ફુરાવતા શીખવ્યુ છે તમે એને સાચી રીતે કળી શકયા નથી તમે જ્યારે અહીં આવ્યા ત્યારે એના વંશજ સર્પોને તમે નસાડી મૂકયા અને એના ઈંડાઓને ચગદી નાખ્યાં મને લાગે છે કે તમારે એનુ વેદનાપૂર્ણ ફળ ભોગવવુ પડશે તમે એટલુ તો જાણુતા હતા કે સર્પરાજ પ્રેમી છે, એ સગીતપ્રિય છે, છતાં તમે કેવુ કામ કર્યું? વિજ્ઞાન અને કલા સાથે તમે શત્રુતા બાધી! તમારી દશા શોચનીય છે ઈવા+ તમને સહાય કરવા કેમ આવતો નથી? હવે એ આવશે એવો સભવ દેખાતો નથી સર્વ સૃષ્ટિના વિસ્તાર જેટલો તમારા કર્મે એનો વિસ્તાર થઈ ગયો છે એટલે સ્થળના અભાવે તે ચલી શકતો નથી અને આટલી અથ ડયતા વચ્ચે પણ જરાકે ચાલવાની તે ચેષ્ટા કરશે તો આખી સૃષ્ટિ સ્થાનભ્રષ્ટ થઈ જશે માટે પાપ નસ્યસ, તુ મારી નજીક આવ, એક-એક જ ચુબન આપ "

પાપનસ્યસ જાણુતો હતો કે જાદુથી અનેક ઊથલ પાથલ મચી જઈ શકે વિચાર કરતા એના ગભરા ટનો પાર ન રહ્યો

જે મૃતપુરુષ મારા પગ નીચેના ભોયરામા સૂતો છે તેને 'ગુપ્ત ગ્રંથ'મા લખાયેલા ગુપ્ત મંત્રો કંઠસ્થ હોવા જોઈએ કોઈ બાદશાહી કબરમા આ સ્થાનની નજીકમા એ ગ્રંથ હોવો જોઈએ એના શબ્દોની શક્તિથી મૃતદેહો જે રૂપે પૃથ્વી પર જીવતા હતા તે રૂપે સજીવ બનીને સૂર્યનો પ્રકાશ અને નારીનુ સ્મિત જોઈ શકતા હશે

એનો ભય એ હતો કે રખેને પેલો મૃતપુરુષ અને આ સિતારધારી છાયા સ્ત્રી હાથમા હાથ પરોવીને

+ યહૂદીઓના જ્ઞાનના દેવ

એની સામે આવે અને જીવતા જીવનમા કરે તેમ એની દૃષ્ટિ સમક્ષ જ સભોગક્રિયા શરૂ કરી દે કેટલીક વાર એણે સુન્દરીના તો સ્પષ્ટ સ્વર સાભળ્યા હતા

એનુ મગજ બહાવરુ બની ગયુ ઈશ્વરની અનુપસ્થિતિમા ભાવ-અનુભવનો એને જેટલો ભય રહેતો તેટલો જ વિચારનો પણ ભય રહેતો કોઈ પણ વિષય પર વિચાર કરતા તે ભય પામતો, રખેને એ વિચાર એને પેલી સુદરીના વિચાર તરફ ધસડી જાય છતાય એક દિવસ એને પેલો અવાજ સભળાઈ ગયો

"પાપનસ્યસ, જગત પર તુ ધારે છે તે કરતા અનેકગણા માનવીઓ છે અને મે જે જોયુ છે તે તુ જોવા પામે તો આશ્ચર્યમા તારુ હૃદય ધબકાર લેવુ ભૂલી જાય દુનિયામા એવા મનુષ્યો છે કે જેમને એક જ આખ હોય છે, એવા પણ મનુષ્યો હોય છે કે જેમને પૂરા બે હાથ નથી હોતા, એવા મનુષ્યો છે કે જે નરમાથી નારી અને નારીમાથી નર બની જાય છે. કેટલાક એવા નર-વૃક્ષો હોય છે કે જેઓ પોતાના મૂળ જમીનમા ઊડા ઉતારે છે, એવા મનુષ્યો છે કે જેમને ખોપરી નથી હોતી અને નાક, આખો અને મો છાતીમા જડાયા હોય છે જિસસે આ બધાની મુક્તિ અર્થે પોતાના પ્રાણનુ દાન કર્યુ હતુ એમ તુ માને છે?"

બીજે દિવસે એને એક દૃશ્ય દેખાયુ ખૂબ ઝળહળતા પ્રકાશમા એણે એક પહોળો માર્ગ, એક ઝરણુ અને મહેકતા ઉદ્યાનો જોયા માર્ગ ઉપર શેગ્રિયાસ અને એરિસ્ટોબુલસ (જેમનો એને પોતાને ત્યા ભોજનસમારભ વખતે પરિચય થયો હતો) પોતાના સીરિયન ઘોડાઓને દોડાવતા જઈ રહ્યા હતા સવારીથી એમના મો લાલ થઈ ગયા હતા એક વિસામા નીચે કાલિક્રાતિસ પોતાના કાવ્યો બોલી રહ્યો હતો એના મો પર અને આખોમા વિજયનો ગર્વ હતો બાગમાથી ઝેનોથેમિસ સુવર્ણફળો વીણી રહ્યો હતો અને રૂપેરી પાખોવાળા સપને પપાળી રહ્યો હતો હરમોડોરસ સફેદ વસ્ત્રો અને મુક્તામડિત મુગટ ધારણ કરીને એક પવિત્ર છત્ર નીચે ધ્યાન ધરીને બેઠો હતો છત્રમા ફૂલો ભરેલા નહોતા પણ ઇજિપ્તની દેવીઓને માથે હોય છે તેવા ગીધ, બાજ અને ચદ્રના આકારો હતા. પાછલી બાજુ ઝરણુને કાઠે નિસિયસ એક તારાવર્તુલ ઉપર તારાઓની નિયમિત ગતિનો અભ્યાસ કરતો હતો

એ પછી એક સ્ત્રી મો પર પડદો નાખીને પાપનસ્યસ પાસે મેંદીની એક ડાખળી લઈને આવી એ બોલવા લાગી

'સાભળ! કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે જેઓ અવિનાશી સૌંદર્યને માટે લાલાયિત રહે છે અને પોતાના નશ્વર જીવનને અમરત્વમા મૂકવા મથે છે બીજા કેટલાક તો મુદ્દલે વિચાર જ કરતા નથી, પણ એમ કરીને તેઓ પોતાની જાતને સીધી અને સરળ કુદરતને સોંપી દે છે, અને તેથી તેઓ સુખી પણ બને છે કેવળ જીવીને પણ તેઓ જીવનને સુદર બનાવી જાય છે આમ તેઓ તેમના સૃષ્ટાને માન આપે છે પ્રાણી માત્રે સુખી થવુ તેમા દોષ નથી, સૌને સુખી થવાનો અધિકાર છે જો આ લોકો સાચા હોય તો, પાપનસ્યસ, તુ ભયકર મૂર્ખાઈ નથી કરી રહ્યો?"

દૃશ્ય અદૃશ્ય થયુ

આમ અનેક રીતે પાપનસ્યસ સામે મન અને દેહના પ્રલોભનો મૂર્ત થતા આસુરી તત્ત્વો એને ક્ષણની પણ શાતિ નહોતા આપતા નગરના રાજમાર્ગ પર જેટલી ભીડ ન હોય તેટલી ભીડ અહીં આ નિર્જનમા રહેતી પિશાચો મોટેથી ખડખડ હસતા, ચૂડેલો એની સામે નાચતી, પ્રેતો અને આભાસરૂપો સાસારિક દૃશ્યો ભજવ્યા કરતા, સાજે ઝરણા પાસે જતો ત્યારે પણ કિન્નર-કિન્નરીઓ જલવિહાર કરતા દેખાતા તેઓ તેને ઘસડી જતા અને પોતાની વાસના-તરબોળ મસ્તીમા ભેળવતા, દાનવો હવે એનાથી મુદ્દલે ડરતા નહિ. તેઓ તેનુ અપમાન કરતા, તેની મશ્કરીઓ કરતા અને તેને મારી પણ જતા અને એક દિવસ તો એક જ હાથ ઊંચુ એક વામનપ્રેત આવીને એણે પહેરેલી એની એકની એક લગોટ ખેચી ગયુ

પાપનસ્યસ ગણગણ્યો, "મન! તુ મને ક્યા ખેચી જાય છે!"

અને પછી એણે નક્કી કર્યું કે હાથને નવરા ન પડવા દેવા તો જ, મનને જે આરામની જરૂર છે તે મળી શકશે ઝરણા પાસે તાડ-ખજૂરીની છાયામા કેટલીક કેળો ઊગી હતી એને કાપીને તે સમાધિ પાસે લાવ્યો અને પથ્થર વડે કૂટી એના રેસા બનાવ્યા રેસાઓને વળ દઈ, ગૂથીને એક લગોટી જેવુ બનાવી લેવાની એની ઇચ્છા હતી એને આમ કાર્યમા રત થયેલો જોઈને સેતાન મૂઝાયો જેમ જેમ પાપનસ્યસ રેસાઓ અને રેસાઓમાથી દોરીઓ બનાવતો ગયો તેમ તેમ સેતાનને પોતાને અને તેના ચાકરોને એના કાન પર અવાજો નાખવાનુ અને ભીંત ઉપરની ચિત્રિત સિતારધારિણીને પોતાનુ રૂપ એની આખો સામે લાવવાનું મુશ્કેલ બનવા માડ્યુ પાપનસ્યસના આખો અને કાન કામના ધ્યાનમા એકતાન થઈ ગયા હતા.

એને લાગ્યુ, 'પ્રભુકૃપાથી હવે વાસનાઓને શાંત કરી શકાશે આત્મા માટે તો મારી શ્રદ્ધા અડગ જ છે અસુરો અને સ્ત્રીદર્શન મને વ્યર્થ જ શકાશીન બનાવતા હતા હુ એમને દવાવતાર જહોનના શબ્દોમા કહીશ 'આદિમા એક શબ્દ હતો અને શબ્દ એ બ્રહ્મ હતો મારી એ વાતમા અચલ શ્રદ્ધા છે અને મારી શ્રદ્ધા જો હાસ્યાસ્પદ હોય તો તે વસ્તુત વધુ દૃઢ બને છે વસ્તુત એ હાસ્યાસ્પદ જ હોવી જોઈએ, નહિ તો મને 'શ્રદ્ધા ન હોય પણ 'જ્ઞાન' હોય અને જીવનને અનત રૂપ આપનાર જ્ઞાન નથી પણ શ્રદ્ધા છે

તે હમેશા રેસાઓને પલાળતો, સૂકવતો અને સુકાઈને સડી ન જાય તે માટે ફેરવ્યા કરતો પોતાને એક નાનુ બાળક બની ગયેલ જોઈને એને આનદ થતો હતો લગોટ તૈયાર થઈ ગયો એટલે એણે સાદડીઓ અને ટોપલીઓ બનાવવા માડી કબરનો ઓરડો તો એક ધોરીનુ (સાવરણી, ટોપલા, સાદડીઓ ઈ બનાવનારી જાત) ઘર બની ગયો પાપનસ્યસ જરા પણ મુશ્કેલી વિના કામમાથી પ્રાર્થના તરફ વળી શકતો

છતા, હજી ઈશ્વરની પૂરી કૃપા એને મળી નહોતી, કારણ કે એક રાત્રે એક મૃત્યુ પામેલા પુરુષના અવાજથી તે ઊંઘમાથી જાગી ગયો હતો

એ અવાજ અધીરપણે બોલતો હતો

"હેલન, હેલન! જલદી દોડ, ચાલ, ચાલ, જલદીથી સ્નાન માટે જળમા પડીએ!"

અને એક સ્ત્રીનો અવાજ આવ્યો, પાપનસ્યસના કાન પાસે જ એ સ્ત્રીનુ મો હોય તેવો એ અવાજ હતો

"પ્રિયતમ! મારાથી ઊઠી શકાય તેમ નથી એક બીજા પુરુષનો દેહ મારી ઉપર પડ્યો છે"

અચાનક પાપનસ્યસના જોવામા આવ્યુ કે તેના ગાલ એક સ્ત્રીની છાતી ઉપર હતા સિતારવાળી સ્ત્રીને એ ઓળખી ગયો, જેણે એના સહેજ ઊચા થવાની સાથે પોતાની છાતીને એની નીચેથી બહારની બાજુએ સરકાવી દીધી પાપનસ્યસને આ મધુર સુવાળા, હૂફાળા શરીરને છોડવાની ઇચ્છા થતી નહોતી આર્જવ સ્વરે એ કહેતો હતો

'જરા વાર, મારી મધુરી, જરા વાર પડી રહે!

પણ એ તો ઊભી થઈને ઉબર પાસે જઈ ઊભી રહી હતી અને ચદ્રના ધવલ કિરણોમા ધવલ હાસ્ય સુધા છાંટતી હતી કટાક્ષ કરતી એ બોલી

"શા માટે મારે પડ્યા રહેવુ? જેને આટલી સૂક્ષ્મ કલ્પના છે, તેને માટે છાયાની છાયા પણ બસ છે વળી, દેહલાલસાને તો તે પૂરી કરી લીધી, હવે વિશેષ તારે શુ જોઈએ?"

પાપનસ્યસ રાતભર રડ્યો અને જ્યારે દિવસ ઊગ્યો ત્યારે પ્રાર્થનામા ધ્યાનસ્થ થઈને બોલતો હતો

"જિસસ! મારા જિસસ! શા માટે તુ મારાથી નાસી જાય છે? હુ કેવા ભયની ઊડી ખાઈમા પડ્યો છુ તે તુ જુએ છે ઓ ત્રાતા! મારી રક્ષા કર! મારો ઉદ્ધાર કર! તારો પિતા મહાન પ્રભુ તો મારી આખોને દેખાતો નથી તારા સિવાય હવે મારે કોનો આશરો શોધવો? એના સુધી મારો અવાજ પહોચતો નથી, એને હુ ઓળખી પણ શકતો નથી. એના તરફની મારી સર્વ આશાઓ હવે નષ્ટ બની છે એની કરુણા હુ હારી બેઠો છુ પણ જિસસ, તુ તો એક સ્ત્રીને પેટે જન્મ્યો હતો, તુ પણ એક પુરુષ હતો, એટલે તુ મને સહાય કરશે એ વિષે મને શ્રદ્ધા છે હુ તને પ્રાર્થુ છુ, તે એટલા માટે નહિ કે તુ ઈશ્વરનો ય ઈશ્વર છે, તુ જ્યોતિની ય પરમ જ્યોતિ

છે, પરમ પિતાનો ય પિતા છે; હું તને પ્રાર્થું છું તે એટલા માટે કે તું આ પૃથ્વી ઉપર, કે જ્યાં હું આજે પીડા ભોગવી રહ્યો છું ત્યાં, એક વાર દીન અને હીનની સાથે રહ્યો હતો, સેતાને તારામાં પણ વાસનાઓને પ્રેરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, માનસિક વેદનાએ તારા કપાળ ઉપર પણ પરસેવો વાળ્યો હતો. હું વીનવું છું તારી માનવતાને; હું તારી પ્રાર્થના કરું છું, જિસસ! જિસસ, મારા બંધુ!"

આમ એ પ્રાર્થના કરતો હતો અને હાથ ઘસતો હતો ત્યાં જ કબરમાંથી ખડખડ હસવાના અવાજે દીવાલોને ધ્રુજાવી દીધી, અને સ્તંભ ઉપર એણે જે અવાજ સાંભળેલો તે જ અહીં એની સામે દાંતિયાં કરતો અને બોલતો સંભળાયો :

"ઓહ! વિધર્મી મારકસ જે જાતની પ્રાર્થના કરે તે તું કરે છે! પાપનસ્યસ પણ એનો ચેલો બની ગયો! વાહ વાહ!"

માથા પર વજ્ર પડ્યું હોય તેવી વેદનાથી પાપનસ્યસ બેશુદ્ધ બની ગયો.*

* 'ભારતી સાહિત્ય સંઘ'ની 'વિશ્વસાહિત્યમાળા'ના પ્રગટ થનાર બીજા પુસ્તક અને 'ઊર્મિ'ના ભેટપુસ્તક 'અહંકાર'માંથી.

અચિન્તી ઊર્મિ

×

હસે વ્યોમે ચાંદા શતદલ ખીલ્યું પદ્મ નભનું!
શીળી જ્યોત્સ્નાધારે ઉદધિ ઉર ઉલ્લાસ ઊછળે,
અને મોંઘાં મોંઘાં રતન ઊજળાં મુગ્ધ ઉરનાં
હસી અર્પે પ્રેમે રસછલકતો સાગર લ્હેરાં.

સુનીલું સોહન્તું ગગન નમાયું તારકમઢ્યું,
શકે નીચે બાગે મુકુલ ઊઘડે મંદ હસતાં
ભરે આછી અનેરી અવનિ અવકાશે સ્મિતપ્રભા
.સુવાસે મ્હેકન્તી પગક નિશિગન્ધા પમરતી,
અચિન્તી ઊર્મિ ત્યાં મુજ ઉર તીરે ભાવ ભરતી
ભીનું ચક્ષુ, સામે મુખ મલકતી માત તરતી.

: તારાબ્હેન પંડિત :

• આપણી ગ્રંથમાળાઓ •

શ્રી. છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર

દા. સં. ૧૯૧૬-૧૭નાં વર્ષોમાં કે તે અગાઉ એકાદ બે વર્ષોમાં સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયની 'વિવિધ ગ્રંથમાળા' તથા 'ચરિત્ર માળા'ના અનુકરણરૂપ અનેક માળાઓ નીકળી હતી તે વખતે બધી માળાઓની એક યાદી મે તૈયાર કરી હતી વર્ષો જતા તે યાદી અત્યારે તો ઉપલબ્ધ નથી પણ ફરીથી આપણા સાહિત્યમા નવી માળાઓનો યુગ શરૂ થયો છે ત્યારે તે તથા ચાલુ માળાઓની યાદી માર્ગદર્શક થઈ પડશે તેમ માની આ યાદી તૈયાર કરી છે કોઈ વાચક તેમા કોઈ રહી ગયેલ માળાનુ નામ સૂચવશે તો આભાર થશે કંઈ પણ નિયમ વિના બહાર પડતી માળાઓમાથી બની શકે તેટલીની નોંધ આમા લીધી છે

માળાઓમા પ્રથમ સ્થાન સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયની વિવિધ ગ્રંથમાળાનુ આવે છે અત્યારે ૧૯૯૫ મા તેનુ અઠ્ઠાવીસમુ વર્ષ ચાલે છે અત્યાર સુધી તે માળામા ૫×૯ ની સાઈઝના ૧૬૦૦ થી ૨૦૦૦ પૃષ્ઠ આપવામા આવતા તેને બદલે ચાલુ વર્ષથી ૫×૭॥ ના ૨૦૦૦ થી ૨૪૦૦ પૃષ્ઠ (રૂ ૫) ના જ લવાજમમાં આપવામા આવવાના છે પુસ્તકો પામ પૂરના હોય છે વર્ષમા ત્રણથી ચાર પુસ્તકો બહાર પડતા હોઈ પુસ્તકો ખૂબ દળદાર થાય છે ચાલુ વર્ષનુ એક પુસ્તક 'આખ્યાનમાળા ગ્રંથ ૨ જો' બહાર પડેલ છે

વિવિધ ગ્રંથમાળાના અનુકરણ યા પૂર્તિ રૂપે પ્રગટ થતી પણ અત્યારે તો માત્ર નામશેષ થયેલી બીજી થોડીક માળાઓનો નિર્દેશ જ થઈ શકશે. સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયે શરૂ કરેલી 'ચરિત્ર માળા' દ્વારા ગુજરાતને દેશવિદેશના સ્ત્રીપુરુષોના અનેક ચરિત્રોની ભેટ મળી છે ચરિત્રમાળા' ગ્રાહકોના અભાવે બંધ પડ્યા થોડા વર્ષો પછી 'વિવિધ ગ્રંથમાળા'નો બીજો વર્ગ શરૂ કરી તે દ્વારા ચરિત્રો તથા કવિવાણી આપવાની શરૂ કરેલ પરંતુ તે વિભાગ પણ સત્વર બંધ કરવાની ફરજ પડી હતી

શ્રી ડાહ્યાભાઈ રામચંદ્રે શરૂ કરેલ 'સસ્તી વાર્તામાળા' દ્વારા વાર્તાઓના સારા પુસ્તકો પ્રગટ થયા હતા સ્વ ધૃજલાલ જાદવજી ઠક્કરનુ કથાગુચ્છ એક વર્ષ પૂરુ કરી શક્યુ નહોતુ તેવી જ સ્થિતિ 'હિંદના પુત્રો તથા મિત્રો'ની ચરિત્રમાળાની થઈ હતી અમદાવાદથી નીકળતી 'સનાતન ધર્મની ગર્જનાઓ' દ્વારા તથા શ્રી મૂળચંદ કરસનદાસ કાપડિયાએ સંપાદિત કરેલ સસ્તી જૈન ગ્રંથમાળા' દ્વારા નાના પુસ્તકો પ્રગટ થયા હતા. જામનગરની 'વિજયકૃષિમાળા'મા ખેડૂતોને ઉપયોગી થોડી પુસ્તિકાઓ પ્રગટ થઈ હતી 'ભગિની સમાજ પત્રિકા માળા' એ સ્ત્રીઉપયોગી પત્રિકાઓ મોટી સંખ્યામાં પ્રગટ કરી હતી 'સુમનમાળા' નામની એક આના-માળામા પણ નાના પુસ્તકો પ્રગટ થયા હતા તે સિવાય પણ એ પછીની થોડીક માળાઓ નીકળી હતી પરંતુ તેના નામ અત્યારે યાદ આવતા નથી

વિવિધ ગ્રંથમાળાની માફક વર્ષોથી ચાલી આવતી બીજી માળા તે અમદાવાદ (હવે મુંબઈ પણ)ના સાહસિક બુકસેલર શ્રી જીવનલાલ અમરશીની 'જ્ઞાન વર્ધક પુસ્તકમાળા' ૧૯૧૫ મા તે શરૂ થયેલ હોવાથી અત્યારે તે પચીસમા વર્ષમા છે પ્રવેશ-ફીનો રૂા ૧) લઈ બહાર પડતા બધા પુસ્તકો અર્ધી કિંમતે આપવાનો તે માળાનો રિવાજ હતો પરંતુ ચાલુ સંવત ૧૯૭૯ થી તે નિયમમા ફેરફાર કરી કુલ સોળ પેજી ૧૧૦૦-૧૨૦૦ પૃષ્ઠના પુસ્તકો રૂપિયા ૪ (પોસ્ટેજ સાથે રૂ ૫ માં) આપવાનો તેણે નિયમ કર્યો છે અને તે મુજબ ચાલુ સાલમા નીચેના પુસ્તકો અપાશે ૧ સુવાસચંદ્ર ૨ હૃદયત્રિપુટી ૩ પુસ્તક ભાગ ૧, ૪ સદ્ગુરીની ગોધમા ૫ નિ દુરે

છેલે. આ પુસ્તકો પ્રગટ થતાં માળા દ્વારા પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા ૯૩ થશે.

વર્ષો સુધી 'વિવિધ ગ્રંથમાળા' તથા 'જ્ઞાન-વર્ધક પુસ્તકમાળા'–આ બે જ માળા–પ્રગટ થતી હતી. અસહકારના યુગ પછી પાછી માળાઓની શરૂઆત થઈ. 'યુગધર્મ' માસિકે 'યુગધર્મ' ગ્રંથમાળા શરૂ કરી હતી. પરંતુ બીજી માળાઓને શરૂ કરવાનું માન તો એક વખત ગુજરાતનાં ઘરોમાં જેનાં પુસ્તકો વંચાતાં હતાં અને જેની પ્રવૃત્તિ અત્યારે તદ્દન શિથિલ છે તે 'પ્રસ્થાન' કાર્યાલયની 'સસ્તવતી ગ્રંથમાળા'. વર્ષે ૭૦૦ પાનાંનાં પુસ્તકો રૂ. ૨ માં આ માળા આપે છે. તેનું અત્યારે સાતમું વર્ષ ચાલે છે અને સાતમા વર્ષમાં, 'આપણો આહાર' 'સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા' 'ગિરિરાજ આબુ' અને 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા' બહાર પડેલ છે.

રાજકોટ નવયુગ પુસ્તકભંડાર તરફથી પ્રગટ થતી બે માળાઓ 'નવયુગ ગ્રંથમાળા' તથા 'લીલાવતી ગ્રંથમાળા' વર્ષે ૧૦૦૦ પૃષ્ઠનાં પુસ્તકો રૂ. ૩, (પાકાં પૂઠાં રૂ. ૪)માં આપે છે. આ બન્ને માળા દ્વારા વિવિધ વિષયનાં તથા સ્ત્રી-ઉપયોગી ૯૦ પુસ્તકો બહાર પડી ચૂક્યાં છે. અત્યારે બન્ને માળાઓએ સાતમા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો છે. 'નવયુગ ગ્રંથમાળા' દ્વારા 'પાંખડીઓ' અને 'રાખરોટી' તથા 'લીલાવતી ગ્રંથમાળા' દ્વારા 'તાત્પારાવનું તાવીજ' બહાર પડેલ છે.

આ જ સંસ્થા દ્વારા ડીટેક્ટીવ પુસ્તકો આપતી 'ગુપ્તચર ગ્રંથમાળા' બહાર પાડવામાં આવતી હતી. તે ત્રણેક વર્ષ ચાલીને બંધ પડી છે.

પરંતુ ગ્રાહકોની તથા વાંચકોની સંખ્યામાં પોતાનું સર્વોપરીપણું સિદ્ધ કરતી ભારતી સાહિત્ય સંઘની 'અંજલિ ગ્રંથમાળા' છે. આ ગ્રંથમાળા દર વર્ષે બારસો પાનાંમાં ચાર નવલકથા રૂ. ૩, (પાકું પૂઠું રૂ. ૪) માં આપે છે. અત્યારે તે માળાનું પાંચમું વર્ષ ચાલે છે અને તેનાં બે પુસ્તકો 'બંધન અને મુક્તિ' અને 'જાગતા રેજો' બહાર પડેલ છે.

આ જ સંસ્થાની બીજી માળા 'આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ છે'. લગભગ ૬૫૦ પાનાંની આરોગ્યની રક્ષા માટેની આઠથી બાર પુસ્તિકાઓ ત્રણ રૂપિયામાં આપવામાં આવે છે. તેનાં પહેલા વર્ષનાં બાર અને બીજા વર્ષનાં ચાર પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ગયાં છે.

અમદાવાદના 'નવી દુનિયા' કાર્યાલયની ત્રણ માળાઓ હવે લઈએ. 'નવી દુનિયા ગ્રંથમાળા' વર્ષમાં ૧૧૦૦ પાનાંનાં પુસ્તકો રૂ. ૩ (પાકું પૂઠું રૂ. ૪)માં આપે છે. તેનાં ત્રીજા વર્ષનાં ચાર પુસ્તકો 'શહીદી, સુભાષચંદ્ર, અમ્મા, અમે પિંજરનાં પંખી' બહાર પડ્યાં છે.

માત્ર રૂ. ૧)માં ૮૦૦ પાનાંનાં ત્રણ પુસ્તકો આપતી 'ચાલો વિચારીએ' ગ્રંથમાળાના ચાલુ ત્રીજા વર્ષમાં 'ગતું રુસ ભાગ ૧-૨' પ્રગટ થયા છે. ત્રીજું પુસ્તક 'આવતી કાલે' બહાર પડવાનું છે.

તે જ સંસ્થાની 'ચાલો પલટીએ' ગ્રંથમાળાનાં પહેલા વર્ષનાં ચાર પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં છે.

'કૌમુદી'ના સંચાલક શ્રી. મૂળશંકર ભટ્ટે 'કૌમુદી ગ્રંથમાળા' શરૂ કરી તેનાં બે પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં હતાં, પણ ત્યાર બાદ પુસ્તકો બહાર ન પડતાં તે માળા બંધ થઈ જતાં ગ્રાહકોનું લવાજમ બાકી રહી ગયું છે.

અમદાવાદના 'નવચેતન સાહિત્ય મંદિર' તરફથી સ્ત્રી-ઉપયોગી ગ્રંથમાળા 'ગૃહલક્ષ્મી ગ્રંથમાળા' પ્રગટ થાય છે. ૧૨૦૦ પાનાંનાં પુસ્તકોનું લવાજમ રૂ. ૪ છે. અત્યારે ચોથા વર્ષનાં બે પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે. 'ઉમા' અને 'શોભા'. કુલ ૨૧ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે.

અમદાવાદના ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય તરફથી 'તરુણ ગ્રંથમાળા' બહાર પડે છે. વર્ષમાં ૬૫૦ પાનાંનાં પુસ્તકો રૂ. ૩ના લવાજમમાં આપવામાં આવે છે. ત્રણ વર્ષમાં થયેલી પુસ્તકોની પસંદગી સારી કહી શકાય તેવી છે. ચાલુ ચોથા વર્ષમાં શ્રી. પ્રેમચંદજીનું 'ગોદાન' (પૂર્વાર્ધ) બહાર પડેલ છે.

પોરબંદરથી પ્રગટ થતી 'લોકોપયોગી સસ્તી ગ્રંથમાળા' દ્વારા 'યુગાવતાર ગાંધી ભા. ૧-૨-૩' 'કુદરતમય જીવન' તથા 'ખોરાક' સબંધી એક પુસ્તક બહાર પડેલ છે

બાકીની માળાઓને ટૂંકમાં પતાવીએ ડૉ. જટાશંકર નાન્દીએ 'જીવનપ્રકાશ ગ્રંથમાળા' દ્વારા માણસને નીરોગી રહેવા માટે 'મંદાગ્નિ' 'બ્રહ્મચર્ય' 'માણસ માંદો કેમ પડે છે?' તથા 'મંદવાડ કેમ મટાડવો' એ ચાર પુસ્તિકાઓ બહાર પાડી છે પહેલી પુસ્તિકાની કિંમત એક આનો તથા બાકીની દરેકની બે આના છે

અમદાવાદથી 'સારસી ગ્રંથમાળા' નામે એક માળા નીકળે છે તેનું એક પુસ્તક પ્રગટ થયાનું જણાય છે

આ સિવાય 'પ્રસ્થાન' કાર્યાલયની 'ટૉલ્સ્ટૉય ગ્રંથાવલિ' તથા 'રવીન્દ્ર ગ્રંથાવલિ', ભારતી સાહિત્ય સંઘની 'ચિંતન ગ્રંથાવલિ' 'વિશ્વસાહિત્યમાળા' તથા હિંદીમાં પ્રગટ થતી 'નવસર્જન ગ્રંથાવલિ', મુંબઈના આર આર શેઠની 'વિરાટ' તથા 'સરભર ગ્રંથાવલિ' વિગેરે અનેક માળાઓ છે, પરંતુ તેમાં કોઈ માળામાં ગ્રાહકોને અનામત પૈસા રાખી પુસ્તકો મોકલવામાં આવે છે તો કોઈ માળામાં ૨૫ ટકા વળતર કાપીને પુસ્તકો આપવામાં આવે છે તે માળાઓની વિગત આ લેખમાં આપી નથી

હવે આપણે બાળસાહિત્યની માળાઓ લઈએ આ માળાઓની વિશેષતા એ છે કે તેમાંની એક પણ હજુ બંધ પડી નથી તેમ જ પુસ્તકો પણ ઠીક નિયમિત પ્રગટ થાય છે 'શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર' બાલસાહિત્યવાટિકાના ૧૦૮ પુસ્તકો—દરેક પાંચ આનાની કિંમતે—પ્રગટ કરતું હતું, પણ હવે તો તે સંસ્થા બંધ થઈ હોઈ ચાલુ વર્ષમાં તેના પ્રકાશનો નીકળશે કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે 'બાલસાહિત્ય માળા' દ્વારા બીજા પુસ્તકો પણ આ સંસ્થાએ પ્રગટ કર્યા છે

સુરતના ગાંડીવ સાહિત્યમંદિરે 'બાલોદ્યાન માળા'ના ચાર ગુચ્છ દ્વારા કુલ ૮૦ પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા છે આ માળાના પુસ્તકોની કિંમત અગર પ્રકાશન-સમય માટે કંઈ નિયમ નથી તેવી જ રીતે 'કુમાર-માળા' દ્વારા ૧૩ પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા છે

પોસ્ટેજ સાથે વાર્ષિક બે રૂપીઆના લવાજમમાં શ્રી નાગરદાસ પટેલ તથા રમણલાલ ના. શાહ 'અશોક બાલપુસ્તકમાળા' ચલાવે છે દર મહિને એક પુસ્તક તથા એક ભેટપુસ્તક મળી કુલ તેર પુસ્તકોમાં ૫૦૦ પાનાનું સચિત્ર વાચન આ માળા આપે છે તેના પાંચમાં વર્ષના પાંચ પુસ્તકો અત્યાર સુધીમાં પ્રગટ થયેલ છે શ્રી નાગરદાસ પટેલે બીજી માળા—'બાલવિનોદમાળા' દ્વારા ત્રણ આનાની કિંમતે રૂપરંગમાં આકર્ષક ત્રીસ પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા છે આવા વીસ પુસ્તકોના એક સેટનું લવાજમ ત્રણ રૂપિયા હોય છે

એમની ત્રીજી માળા 'બાલવિનોદગ્રંથાવલિ' છે અને તે દ્વારા બે પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે આ ત્રીજી માળાનું એક પુસ્તક બાદ કરતાં, પ્રગટ થયેલ તથા પ્રગટ કરવા ધારેલ પુસ્તકોની કિંમત ચાર આના રાખવામાં આવેલી છે

આણંદની ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીએ 'કિશોર ચરિત્રમાળા'ના બે ગુચ્છ પ્રગટ કરેલ છે, પણ તે ગુચ્છો એકી સાથે પ્રગટ થતા હોઈ માળામાં ગણી શકાય નહિ

અમદાવાદના શ્રી ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય 'ગૂર્જર બાલગ્રંથાવલિ'ના ૧૨૦૦ પાનાના પુસ્તકો ત્રણ રૂપિયામાં મળે છે અત્યારે ત્રીજું વર્ષ ચાલે છે અને તે વર્ષના સાત પુસ્તકો બહાર પડી ગયા છે

રાજકોટના કવિ વલ્લભજી સુંદરજીએ પોતાના પુત્ર સ્વ. નરોત્તમના સ્મરણાર્થે 'નરોત્તમ બાલ ગ્રંથાવલિ' શરૂ કરી છે વર્ષમાં બાર પુસ્તકો બહાર પડે છે દરેક પુસ્તકની છૂટક કિંમત ત્રણ આના

તથા વાર્ષિક લવાજમ બે રૂપિયા છે. આ માળાનુ અત્યારે બીજુ વર્ષ ચાલે છે

અમદાવાદનુ જ્યોતિ કાર્યાલય લિમિટેડ બે માળાઓ ચલાવે છે એક તો 'કુમારગ્રંથમાળા'. ૮૫૦ પૃષ્ઠના કુમારોપયોગી ૬ પુસ્તકોનુ લવાજમ રૂા ત્રણ છે. પહેલા વર્ષના ૬ પુસ્તકો પ્રગટ કરી આ માળાએ બીજા વર્ષમા પ્રવેશ કર્યો છે અને તે વર્ષનું એક પુસ્તક 'ગમુજી ટુચકા' બહાર પણ પડી ગયુ છે. આ જ પ્રકાશક વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી વીસ પુસ્તિકાઓનુ ગુચ્છ 'વિદ્યાર્થી વાચનમાળા' તરીકે બહાર પાડે છે ચાલુ વર્ષમા આઠમી શ્રેણી બહાર પડી ગયેલ છે આ શ્રેણિનુ લવાજમ રૂા ૧-૮-૦ છે

ભરૂચથી 'આપણી બાળગ્રંથમાળા' વાર્ષિક રૂ ૧)ના લવાજમમા ૬ પુસ્તકો આપે છે. તે માળાના બીજા વર્ષના પાચ પુસ્તકો અત્યાર સુધીમા બહાર પડી ગયા છે.

'બાલજીવન'ના સચાલક શ્રી. રમણલાલ શાહે 'બાલજીવન'ના સાથીદાર પ્રકાશન તરીકે 'બાલજીવન ક્રમિક વાર્તામાળા' શરૂ કરી છે. ૪૦૦ થી વધુ પાના તથા ૧૦૦ ચિત્રોવાળા ૬ પુસ્તકો તથા ૧ ભેટપુસ્તક મળી કુલ સાત પુસ્તકોનું લવાજમ ટપાલખર્ચ સહિત બે રૂપિયા છે આ માળાના બે પુસ્તકો 'અટકચાળા વાદરા' તથા 'સહેલી વાતો' બહાર પડી ગયેલ છે

શ્રી ભારતી સાહિત્ય સઘે બાળકો માટે 'અરુણ પુસ્તકમાળા' શરૂ કરી છે વર્ષે એક હજાર પાનાની મોળ પુસ્તિકાઓ પ્રગટ કરવાની યોજના છે આ માળાનું લવાજમ ત્રણ રૂપિયા છે તેના ત્રણ પુસ્તક 'શકરાચાર્ય' 'ગગરા વાદળિયા', અને 'નાના છોકરા' બહાર પડયા છે

સમગ્ર દૃષ્ટિથી આ માળાઓનો આપણે વિચાર કરીએ. બાલસાહિત્યની માળાને આપણે આ વિચારમાથી દૂર રાખશુ કેમકે જે ખામીઓ બીજી માળાઓમા છે તેમાની ઘણી ખરી મોટા ભાગે આ બાલસાહિત્યની માળાઓમા નથી.

અપવાદ તરીકે એકાદ બે માળા બાદ કરતા આ માળાઓમા વર્ષમા કયાં પુસ્તકો [illegible] થવાના છે તેની ગ્રાહકને ખબર હોતી નથી ગ્રાહકના હાથમા પુસ્તક આવ્યા બાદ જ તેને તે માળામા પુસ્તક પ્રગટ થયાની ખબર પડે છે અને તે પોતે ચાર પાચ માળાઓનો ગ્રાહક હોય તો જોઈ લો મજા! અમુક પુસ્તક કઈ માળા તરફથી તેને આવ્યુ તે યાદ રાખતા તેને ખૂબ મહેનત પડે છે વળી આ માળાને અને નિયમિતતાને કશોયે સબધ હોય તેમ લાગતુ નથી બે મહિને, ત્રણ મહિને કે ચાર મહિને પુસ્તક પ્રગટ થાય તેવો કઈ નિયમ હોતો નથી અલબત્ત જે પુસ્તકથી લવાજમ વસૂલ કરવાનું હોય તે પુસ્તક ઠીક વહેલુ પ્રગટ થઈ જાય છે પછી તો એક વર્ષને બદલે પુસ્તકો પૂરા કરતા બે અઢી વર્ષ પણ ચાલ્યા જાય તો નવાઈ નહિ

આમ અનિયમિતતા હોવાથી પ્રગટ થયેલ પુસ્તક ગુમ થાય તોપણ ગ્રાહકને ત્યારપછીનુ પુસ્તક મળે ત્યારે જ ખબર પડવાનો સભવ છે કેમકે અમુક માળાનુ અમુક પુસ્તક પ્રગટ થઈ ગયુ છે તેવી ખબર કયાયે છાપવા છપાવવાની જરૂર પ્રકાશકોને લાગતી નથી.

પુસ્તક બહાર પડયા પછી ગ્રાહકને બને તેટલું મોડુ મોકલવામા આવે છે અમુક પુસ્તક માળામા પ્રગટ થયુ છે ને તેની ગ્રાહકોને ખબર ન હોય ને તે છૂટક કિમતે ખરીદી લે, ત્યાર પછી તેને તે જ પુસ્તક મળતા પુસ્તક બેવડાય છે પ્રગટ થયા પછી પુસ્તકની ખૂબ [illegible] થયા બાદ ત્રણ મહિના સુધી પણ ગ્રાહકને પુસ્તક ન મળ્યાના દાખલા મોજૂદ છે ગ્રાહક પોસ્ટકાર્ડ લખી ઉઘરાણી કરે ત્યારે જ પુસ્તક મળે છે વર્તમાનપત્રોમા સમાલોચના જોયા બાદ પોતાને પુસ્તક આજકાલ મળશે તેમ ગ્રાહક રાહ જોયા જ કરે છે, પણ તેની રાહનો અત ખૂબ મોડો આવે છે પ્રકાશકોની આ બેદરકારી ગ્રાહકોએ જરા પણ ચલાવી લેવી ન જોઈએ.

આપણે ત્યા દિનપ્રતિદિન વાચન પ્રત્યે અભિરુચિ વધતી જાય છે તેવે સમયે માળાના પ્રકાશકો પુસ્તકો

પસંદ કરવામાં તથા ગ્રાહકોની સગવડ પૂરેપૂરી સાચવવામાં ધ્યાન રાખે તો તેમને જ ફાયદો છે

પુસ્તકપસંદગીની સામે પણ ચાલુ ફરિયાદ રહેવાની પાના પૂરા કરવાના હિસાબે અગર તો અમુક વખતે પુસ્તક આપવાનું છે તે ખાતર વર્ષમાં અમુક પુસ્તક 'મોળું' અપાઈ જાય છે દરેક પ્રકાશક જો વિચારી જોશે તો તેણે આ ભૂલ કરી હશે તેમ તેને લાગશે આ ક્ષતિ દૂર કરવા માટે પહેલેથી જ પૂરી તૈયારી કર્યા બાદ પ્રકાશનોના નામ પ્રસિદ્ધ કરવા અને ખાસ કારણ સિવાય તેમાં ફેરફાર કરવો જ નહિ

મોઘું ટપાલખર્ચ આ માળાના પ્રચારમાં મોટા વિઘ્નરૂપ છે પણ જ્યાં સુધી પુસ્તકો માટે 'જ્ઞાનપ્રચારની દૃષ્ટિએ' ટપાલના દર અમેરિકામાં જેમ ઓછા થયા છે તેમ ન થાય ત્યાં સુધી, ગામવાર એજન્ટો નીમીને આ પ્રશ્નનો નિવેડો લાવવા યત્ન થવો જોઈએ

હું પોતે પ્રકાશક ન હોવાથી પ્રકાશકોની મુશ્કેલીઓનો મને ખ્યાલ ન હોય તેમ કોઈ પ્રકાશક ભાઈ કહેશે અલબત્ત મેં તો આ બધું ગ્રાહકની દૃષ્ટિથી લખ્યું છે તેમાં કોઈ ચર્ચાસ્પદ મુદ્દો હોય ને કોઈ પ્રકાશક ભાઈ ચર્ચા કરશે તો તેને આવકારદાયક ગણીશ

●

અમે

પૃથ્વી

અમે પથિક, કિંતુ સૌ ક્ષિતિકિનારના પથ એ,
અમે શ્રમિત, કિંતુ ઇન્દ્રધનુના વિસામા બધે,
અમે ક્ષુધિત, કિંતુ ભોજન બધેય જૃમ્ભા તણા,
અમે તૃષિત, કિંતુ વારિ બસ ઝાંઝવા ઝાંઝવા

કહીંથી નીકળ્યા, વળી કહીં જવું, વિના ભાન એ
ભવાટવી વિષે અહીં ભટકતા ભૂલા સૌ પડ્યા,
અને કઠિન ઠોકરો અદીઠ કંટકોને સદા,
બનાવી અમ ભોમિયા અગમ પંથ સૌ જૈ રહ્યા

કુટાઈ કુકરાઇ કોઇ દિન આંસુડાં નેનથી,
જરાક વળી સારવી જગત આંગણે ખેલતા
અમે શિશુ નચિંત, તોય ઘરને કદી ઓટલે
જઈ સૂઇ જવાની આશ અણદીઠ હૈયે રમે

અમો ઘરવિહીનને ઘર તણી ન કૈયે મણા,
અમારું ઘર ત્યાં જ જ્યાં રઝળતા જ લોટી પડ્યા

રજનીકાન્ત દેસાઇ

—હિંદમાં શણનો ઉદ્યોગ—

☆ શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ ☆

[ગતાંકથી સંપૂર્ણ]

૨૩ હિંદી મિલો

શરૂઆતમાં મુંબઈના શેઠ ચદાગમજી નામના ગૃહસ્થે શણ-કામની સ્થાપના કરી પરંતુ પાછળથી તેમણે તે વેચી નાખી તે પછી રુસ્તમજી મિલ મોઈ પારસી સાહસને આભારી હતી પરંતુ ખરાબ વખતમાં નુકસાની કરવાથી તે પણ બીજાને વેચાઈ ગઈ એકાદ બંગાળી ગૃહસ્થે એક નાની મિલ બાંધી બીજાઓને એટલે કે યુરોપિયનોને ચલાવવા આપી હતી સામાન્ય રીતે બંગાળી જમીનદારો પાસે પુષ્કળ પૈસા હોય છે પરંતુ તેમને ઉદ્યોગો પ્રત્યે પક્ષપાત નથી એટલે તેઓ પોતાના ફાજલ પૈસા ગવર્નમેન્ટ લોનોમાં રોકે છે હજી સુધી કોઈ બંગાળીની માલિકીની મિલ થઈ નથી. આવા નફાકારક ધંધામાંથી પણ બંગાળીઓ નિવૃત્ત રહી શકે છે એ એક અજાયબી છે મુંબઈના ઉદ્યોગપતિઓ પણ આ વિષયમાં પરાઙમુખ રહ્યા છે! હમણાં ૭ સાત મિલો હિંદના વહીવટ નીચે છે તેમાં બિરલાના, હુકમીચંદ, આદમજી એ મુખ્ય છે બીજી ત્રણ ચાર નાની મિલો હિંદીઓના વહીવટ નીચે છે પરંતુ લડાઈના વખતની સુંદર કમાણીનો લાભ હિંદીઓએ લીધો નથી.

૨૪ મહાયુદ્ધ પછી મિલોનો વિકાસ

મહાયુદ્ધની મોટી કમાણી મિલોને મળવાથી સને ૧૯૧૪ થી ૧૯૧૬ સુધીમાં ૧૬ નવી મિલો બંધાઈ કુલ આઠ મિલોમાંથી ૭૬ મિલો થઈ જૂની મિલોએ પણ શાળો વધારી આથી કુલ શાળોની સંખ્યા ૩૦૦૦૦ માંથી ૪૦૦૦૦ થઈ સને ૧૯૨૧-૨૨ માં ચાર મિલો વધી. મિલોની સંખ્યા ૮૧ થઈ આ ચાર વર્ષ મિલઉદ્યોગના સારા હતા મિલોવાળાને યોગ્ય નફો મળ્યો હતો કદી ભાવો ઘટી જતા તો મિલોવાળા કામ કરવાના કલાકો ઘટાડીને ઓછો માલ કાઢતા હતા આમ જૂનો સ્ટોક ખલાસ કરતા હતા અને ભાવોને સુધારી લેતા હતા આવા બજારના ફેરફારો ઘણા થતા હતા પરંતુ એકંદર વિકાસની દૃષ્ટિએ શણમિલોએ ઠીક પ્રગતિ કરી હતી

૨૫ પછીના દશ વર્ષોમાં વિકાસ

સને ૧૯૨૧-૨૨ માં કોથળા અને શણના કાપડનો ભાવ ઘટી ગયો એટલે મિલોએ કામના કલાકો ઘટાડી નાખ્યા એટલે વળી બજાર સુધરી આવી. આમ વારંવાર કરીને મિલોએ ભાવો ટકાવી રાખ્યા હતા પરંતુ હવે નવી મિલો પુષ્કળ બંધાવા લાગી સને ૧૯૨૧-૨૨ માં ચાર મિલો વધી. સને ૧૯૨૨-૨૩ માં પાંચ વધી. સને ૧૯૨૩-૨૪ માં ત્રણ વધી સને ૧૯૨૬-૨૭ માં ભાવો બહુ સારા રહેવાથી તે વર્ષે ૭ મિલો વધી. કુલ ૯૬ મિલો થઈ સને ૧૯૩૦ માં પૂરી ૧૦૦ મિલો થઈ તેમાં ૨૩।। કરોડ રૂપિયાની મૂડી રોકાઈ પોણા ત્રણ લાખ કામ કરનાર હતા કુલ શાળોની સંખ્યા ૬૧ હજારે પહોંચી હતી આ દશ વર્ષો મિલઉદ્યોગ માટે સારા ગણાય. વચ્ચે કોઈ કોઈ વરસ નબળા આવતા પરંતુ મોટા રિઝર્વ ફંડો, નાણાંની છૂટ અને આગલા વર્ષોની સારી કમાણીથી નબળા વર્ષોમાં મુશ્કેલી નહોતી આવતી.

૨૬ મંદી

સને ૧૯૩૦-૩૧ માં લગભગ ૧૦૦ મિલોની તે પછીના દશકામાં એક પણ મિલ વધી નથી, તેમ બીજો વિકાસ પણ થયો નથી, કારણ કે છેલ્લા દસકામાં એક બે વરસ સિવાય બધો વખત મંદી જ રહી છે ઉપાય કયા ઉપન્ન પ્રાપ્ત થતુ હતુ મિલોની સંખ્યા અને શાળોની સંખ્યા ઘણી વધી

ગઈ હતી આથી સ્વાભાવિક રીતે જ મદી આવી ઉપરાંત કેટલીક મિલો જ્યુટ મિલર્સ એસોસિયેશનની બહારની હતી તેઓ રાત્રિ દિવસ કામ કરી વધારે માલ તૈયાર કરતી હતી આથી પેદાશ ઘણી થતી હતી આ સ્થિતિમા આ દશકામા મિલોએ ઓછા કલાક કામ કરવા માટે ચાલુ ગોઠવણો કરી હતી દર અઠવાડિયે ૪૮ થી ૬૦ કલાક કામ કરવાની વારેવારે ગોઠવણો થઈ હતી છતા માલ દુનિયા ઉપાડી શકે તે કરતા વધુ જ પેદા થતો હતો અને મદી ચાલુ જ રહેતી હતી

૨૭ બગાળી ખેડૂતો

સને ૧૯૩૭થી બગાળ સરકારે શણના ઓછા ભાવો જોઈ શણની વાવણી ઓછી કરવા માટે સબળ પ્રયત્નો કર્યા હતા ખેડૂતો વચ્ચે શણ ઓછુ વાવવાની મોટી જાહેરાત ચાલુ છે ખેડૂતો પણ હવે જાગ્રત થયા છે એમની વચ્ચે સ્વતત્રતાની અને પોતાના હક્કોની સમજણ પ્રસરવા લાગી છે છતા શણના ઉઠાવ ઉપર શણના ભાવોનો આધાર હોય છે બગાળ સરકાર એમને મદદ કરે છે પરતુ બગાળની સરકારને અગ્રેજ સભ્યોનો સક્રિય અને જબ્બર ટેકો હોવાથી તે તેમની દબાયેલી રહે છે અને આથી યુરોપિયન હક્કોની વિરુદ્ધ બગાળની સરકારથી ખેડૂતોને મદદ થઈ શકે તેમ નથી છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી પાકની વાવણી ૨૫ ટકા ઘટાડવા સરકાર મોટા પ્રયત્નો કરે છે બગાળમા જમાબધીની પદ્ધતિ હોવાથી જમીનદારોને જમીનનો રસકસ ઘેર બેઠા મળે છે અને ખેડૂતો ગરીબ રહે છે

૨૮ શણ-મિલોની હમણાની સ્થિતિ

શણ-મિલોની હમણાની સ્થિતિ મદ છે તેમના હાથમા હેસિયન એટલે શણનુ કપડુ અને કોથળાનો મોટી રકમ સ્ટૉક થઈ ગયો છે મિલો પાસે પૈસા છે એટલે આટલો મોટો જથ્થો સભાળી શકે છે પરતુ હવે તેમના ગળા ભરાઈ ગયા છે લગભગ ૪૫ કરોડ વાર જેટલુ શણ-કાપડ એમની પાસે વગર વેચાયેલુ પડ્યુ છે કોથળા પણ જગી જથ્થામા પડ્યા છે છેલ્લા બે વરસથી સ્થિતિ બગડતી ચાલી છે બધી મિલોને એકત્ર કરવા માટે ભગીરથ પ્રયત્નો થયા છે કેટલીક હિંદી મિલોએ ઓછા કલાક કામ કરવા બદલ નુકસાની માગી પણ તે આપવા મોટી મિલો તૈયાર ન થઈ હોવાથી જ્યારે બહુ નુકસાન થઈ પડ્યુ ત્યારે હવે સૌ મિલો ભેગી થઈ ગઈ છે

૨૯ મિલોએ કરેલા નવા કરારો

મિલોએ મળીને કરારો કર્યા છે તેમા બજાર સુધારવા માટે ઓછા કલાક કામ કરવાનો નિર્ણય થાય તો સૌએ તે મજૂર રાખવુ તેમા જે કરાર ભગ કરે તેણે દડની મોટી રકમ ભરવાની રહે સૌ મિલો પાસેથી ડિપૉઝિટ લેવામા આવી છે ખુશીથી આ કરારો થયા છે આ વરસના ફેબ્રુઆરી માસમા યુરોપમા લડાઈનાં વાદળો ચડેલા જોઈ અગ્રેજ સરકારે વીશ કરોડ યુદ્ધ માટેના કોથળાઓનો ઑર્ડર આપ્યો હતો તે છ માસ ચાલ્યો તેટલા સમયમા બજારમા ઠીક સુધારો થયો હવે એ ઑર્ડર જુલાઈમા પૂરો થયો એટલે બજાર ન ઘટે તે માટે મિલોએ મળીને ૨૦ ટકા શાળો બધ કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે આથી બજાર ટકેલી પડી છે પરતુ જૂનો સ્ટૉક પૂરો થયા વગર બજાર લાબી સુધરશે નહિ

૩૦ શણ-મિલો અને હિંદીઓ

આ શણ-મિલોના સાઠ ટકા ઉપર શેરો હિંદીઓના હાથમા છે પરતુ આ મિલોની મૅનેજમેન્ટ અને કુલ સત્તા સ્કૉટમૅનોની છે મૅનેજીંગ એજન્ટો બધી સ્કૉચ પેઢીઓ છે મૅનેજરો, એસિસ્ટટ મૅનેજરો એન્જિનીઅરો અને અધિકારીઓ બધા યુરોપિયનો છે એમને મોટા પગારો અને બોનાઉસો મળે છે કારકુનો અને નાના અધિકારીઓ બગાળી બાબુઓ હોય છે એમને સાધારણ પગારો મળે છે મોટો અધિકાર ક્યારે પણ હિંદીઓને આપવામાં આવતો જ નથી રૂપિયે તેર આના લગભગ કારભાર યુરોપિયનોના હાથમા છે જૂની મિલો અત્યત ધનવાન અને મોટા સાધનો ધરાવનારી છે સરકારમા એમની લાગવગ ભારે મોટી રહે છે

૩૧ મજૂરો

મિલોમાં બંગાળી મજૂરો બહુ જૂજ પ્રમાણમાં છે, કારણ કે બંગાળીઓને મહેનત વિશેષ પ્રિય નથી એટલે યુક્ત પ્રાંત અને બીજા ભાગોમાંથી પુષ્કળ મજૂરો કલકત્તામાં મજૂરી કરવા આવે છે મજૂરો માટે ચાલો એટલે બસ્તીઓ બંધાય છે પરંતુ ત્યાં સ્વચ્છતા, સફાઈ અને સુઘડતા નથી હોતી છોકરાઓ માટે નિશાળો કોઈક જ ઠેકાણે હોય છે મજૂરોને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની કોઈ યોજના નથી સ્ત્રીઓને માટે સુવાવડખાનાં નથી કેટલીક મિલોમાં દવાખાનાં છે, કેટલીક મિલોમાં એ સગવડ પૂરતી રીતે રાખેલ નથી મજૂરોને આનંદના સાધન તરીકે સંગીત કે સિનેમાની સગવડ નથી, રમતગમતના સાધનો પૂરા પાડવામાં આવતા નથી એમનામાં સુધારો આવે, આર્થિક રીતે તેઓ સારા થાય એમનામાં સમજ અને જ્ઞાન આવે એવું કંઈ જ કોઈ મિલ કરતી નથી

૩૨ મજૂરોમાં એકસંપીની ખામી

શણ-મિલોના મજૂરો હિંદુ અને મુસલમાન બંને હોય છે, પણ કોમી ઝઘડા હજી ત્યાં પહોંચ્યા નથી પણ મજૂરોમાં સંગઠન પણ જોઈએ તેવું નથી ગેર યા બીજા અસંતોષથી હડતાળો ઘણી પડે છે ત્યારે બંગાળ સરકાર તેને ભાંગી નાખવા આડકતરી રીતે મિલોવાળાને મદદ કરે છે ઘણીવાર તોફાનને નામે ગોળીબાર જેવું પણ થાય છે ઉપ્લા કેટલાય વર્ષોથી મિલો ઓછા કલાક કામ કરે છે એટલે મજૂરોને એક અઠવાડિયાને બદલે ચાર દિવસ જેટલી જ રોજી મળે છે આ વિષયમાં ઘણી ચર્ચાઓ થઈ છે પરંતુ સંતોષકારક નિર્ણય હજી આવ્યો નથી મજૂરો વધુ પગારની માગણી કરે છે, મિલોવાળા એને ધુતકારી કાઢે છે છતાં એકંદર પગારના ધોરણમાં સુધારો થયો છે પગાર અઠવાડિક આપવામાં આવે છે

૩૩ મજૂરોનું ટ્રેડ-યુનિયન

કલકત્તાના મજૂરોના નેતાઓના પ્રયાસથી મજૂર સંઘ સ્થપાયો છે, પરંતુ હજુ જોઈએ તેવું સંગઠન નથી છતાં એટલું તો સંગઠન થયું છે કે ઘણી વાર મિલોવાળાને નમવું પડે છે હજુ બંગાળની મિલોમાં દારૂનો દૈત્ય મોં ફાડીને ઊભો છે તેમાં મજૂરોની કમાણી હોમાય છે મે માસની શરૂઆતથી જુલાઈની અધવચ સુધી અને નવેમ્બરની આખરથી જાન્યુઆરીની આખર સુધી મજૂરો ઓછા મળે છે ક્યારેક કોઈ ચેપી રોગ ફાટી નીકળે છે ત્યારે પણ મજૂરો ભાગી જાય છે કલકત્તાની મિલોની મજૂર-બસ્તીઓમાં લગભગ ત્રણ લાખ માણસો વસે છે, એ સૌનો દુશ્મન દારૂ છે

૩૪ શણ-મિલોમાં લાવવામાં આવે છે

જુદા જુદા મુકામો (પરગણાઓની બજારો)માં મિલોના પ્રતિનિધિઓ (ઘણું કરીને મારવાડી લોકો) શણ ખરીદે છે જૂના વેપારને લીધે હવે શણની જુદી જુદી જાતો નિશ્ચિત થઈ ગઈ છે પ્રામાણિક વેપારીઓના માલમાં બગાડ મિલાવટનું શણ મળતું નથી શણના મુઠિયા કાપવા, તેને ગોઠવીને જુદી જુદી ગાંઠો બાંધવી, એ કામો જુદા જુદા પ્રેસોમાં થાય છે ત્યાંથી શણની ભરેલી ગાંસડીઓ કે જેમાં સાડા ત્રણ મણ શણ હોય છે તે કલકત્તાની મિલોના ગોડાઉનોમાં મૂકવામાં આવે છે લાખો મણ શણ ભરી શકાય તેવા ગોડાઉનો દરેક મિલ ધરાવે છે એ ગોડાઉનોમાં અગ્નિના ભય સામે રક્ષણનાં યંત્રો રાખેલાં હોય છે મિલો પાસે નાણાંની બહુ છૂટ રહે છે તે સિવાય ઇમ્પિરિયલ બેંક અને બીજી અંગ્રેજ બેંકો યુરોપિયન ઉદ્યોગપતિઓને છૂટથી નાણાં ધીરે છે મિલો છ થી આઠ માસ જેટલું શણ સગવડ પડતા ભાવે ખરીદીને રાખી મૂકે છે સાથે વાયદાના પોતાના તૈયાર માલના વેચાણ કરી પોતાના ઉપરથી જોખમ ઓછું કરે છે

૩૫ મિલમાં કામ

સવારે ૫ વાગ્યા જ મિલમાં કામ શરૂ થાય છે મિલોની પાસે કે મજૂરોના ટોળા ધસી આવી પોતાના વિભાગમાં પરોવાઈ જાય છે કેવી જાતનું માપનું વણતર છે તે નક્કી કરી તે પ્રમાણે ગોડાઉન-

ઑફિસમા યુરોપિયન અનુભવીની દેખરેખ નીચે જુદી જુદી જાતના માર્કના શણના રેસાઓને મિશ્ર કરી મિલમા મૂકવામા આવ્યા હોય છે શણ-કાપડમા ઊંચી જાતનું શણ વધુ મિશ્ર થયુ છે શણ-કોથળામા હલકી જાતનું શણ વધુ ભેળવાય છે જુદા જુદા ગોડાઉનોમાથી જુદી જાતના શણની ગાસડીઓ મગાવી આજના જોઈતા કાપડ માટે મિશ્રણ કરવામા આવે છે તાણા અને વાણા માટે જુદી જુદી જાતનુ શણ જોઈએ છે

૩૬ શણ તૈયાર કરાય છે

શણના રેસા કડક હોય છે એટલે પ્રથમ એને નરમ કરવુ પડે છે પાણી અને જાડુ તેલ છાટતા જઈ એને ખૂબ ખૂંદે છે પછી જુદા જુદા રોલરોની નીચેથી એને પસાર કરવામા આવે છે આ રોલરોમા રેસાઓ ચોળાઈ દબાઈ મસળાઈ, ધોવાઈ સુવાળા બને છે પછી મિલમા એના તાણાવાણા બને છે ત્યાથી શાળો ઉપર વણાય છે દરેક શાળ ઉપર ૭ મજૂરો વણવા અને કાતવા માટે જોઈએ છે હેસિયન (શણ-કાપડ) ની દરેક શાળમા દરરોજ દો મણ શણ વપરાય છે જ્યારે કોથળા બનાવવાની શાળમા દરરોજ સાડા ત્રણ મણ શણ જોઈએ છે ત્રીશ મણ શણમાથી ૨૭ મણ તૈયાર કાપડ નીકળે છે કાપડને પાછળ અસ્ત્રી કરવાના સાચા ઉપર મૂકી દે છે ત્યા તે પાલીશ થઈ સફાઈદાર બને છે ત્યાથી કાપડના મોટા વીંટા કાપવાના સચા ઉપર જાય છે ત્યા તેના જોઈતા માપમા કટકા થાય છે પછી ઓટવાના સચા ઉપર કોથળા બે બાજુથી ઓટાય છે અને કોથળા તૈયાર થઈ જાય છે ઉપરની બાજુએથી ઓટવાનુ હાથથી બને છે સ્ત્રીઓ એ કામ કરે છે કોથળાઓ ગણતરી કરીને ૨૫૦ ૩૦૦ અને ૪૦૦ની સખ્યામા પાકી ગાસડીઓમા બધાઈ ગોડાઉનમા પહોચે છે કોથળાના ભાવ દર સો ઉપર બોલાય છે

૩૭ શણનુ કાપડ તૈયાર થાય છે

કાપડમા ઓટવાની જરૂર પડતી નથી દરેક એક હજાર અથવા બે હજાર વારની એવી પાકી ગાસડીઓ બધાય છે આ બધા કામમા યત્રનું મુખ્ય કામ પડે છે છતા હાથમહેનતને માટે પણ થોડો અવકાશ રહે છે સરેરાશ દરેક મિલમા ૫૦૦ શાળ, દશ હજાર ત્રાકો અને ત્રણ હજાર મજૂરો હોય છે સરેરાશ સુતરાઉ કાપડની મિલ કરતાં સરેરાશ શણ કાપડની મિલ મોટી હોય છે આ શણમાથી ઢાંકવાના ટરપાલો પણ બનાવાય છે

૩૮ સોદાને લગતી હકીકત

યુરોપિયન મિલો ઘણુ ખરુ યુરોપિયન દલાલો મારફતે કામ કરે છે દલાલ કોન્ટ્રાક્ટની બે નકલો કરીને લેનાર અને વેચનારને મોકલી દે છે, મહિનાની આખરે ડિલિવરી સ્ટીમરમા આપવા મિલવાળા બધાય છે કારણ કે તેઓ સ્ટીમર પરબારો માલ વેચે છે સ્ટીમરનું નામ લેનારે આઠ દિવસ પહેલા આપવુ પડે છે મિલવાળો સ્ટીમરની મેટસ રસીદ મેળવી પૈસાનુ બિલ બનાવી લેનાર ઉપર મોકલે છે જો આ કોન્ટ્રાક્ટમા કઈ વાધો પડે તો તેનો નિકાલ બગાળની ચેમ્બર ઑફ કૉમર્સ (અગ્રેજોનુ બનેલુ વેપારીમડળ)ની લવાદી ઉપર છોડવામા આવે છે જે હારનાર પાસેથી ૮૨ રૂપિયા ફીના લે છે

૩૯ શણના ભાવની બજાર

કાચા શણની બજાર જુદી છે ત્યા મોટો સટ્ટો ચાલે છે કરોડો રૂપિયાની ઊથલપાથલ થાય છે તેવી જ રીતે શણના માલના સોદા [illegible] થાય છે અહીં બધા દેશોના વેપારીઓ અને દલાલો ભેગા થાય છે દેશપરદેશ બધા દેશોને માટે તૈયાર કોથળા અને કાપડ (હેસિયન)ના સોદા થાય છે યુરોપની પરિસ્થિતિ અને સામાન્ય અફવાઓથી પણ બજારમા મોટી ઊથલપાથલ થાય છે તે સિવાય બીજો સટ્ટો મારવાડીઓ મુખ્યત્વે કરે છે અબજો રૂપિયાનો સટ્ટો તેમા ચાલે છે પરતુ તેમા માલની ડિલિવરી બિલકુલ લેવાતી દેવાતી નથી માત્ર નફો નુકસાન લેવાય દેવાય છે

૪૦. સરકારી જકાત

સને ૧૯૧૬થી શણ પરદેશ ચડે તેના ઉપર સરકારી જકાત ૪૦૦ રતલની ગાંઠ ઉપર સવા બે રૂપિયા હોય છે. હેસિયન (શણ-કાપડ) ઉપર ટને ૧૬ રૂપિયા અને કોથળા ઉપર ટને ૧૦ રૂપિયા હતા. સને ૧૯૨૭થી આ જગાત લેવામાં આવે છે. એની પેદાશ રૂપિયા બેથી સવાબે કરોડ હિંદી સરકાર લેતી, પરંતુ હવે બંગાળની સરકારને એ જકાતી પેદાશનાં અર્ધાં નાણાં મળે છે.

૪૧. મિલોમાં માલની પેદાશ

હાલમાં ૯૮ મિલો કામ કરે છે, લગભગ ૬૪ હજાર શાળો ચાલે છે, પોણાત્રણ લાખ માણસો એની પાછળ રોકાયાં છે, ૨૪ કરોડની મૂડી છે. આટલાથી લગભગ ૪૨ કરોડ કોથળા અને ૧૫૬ કરોડ વાર કાપડ બને છે. તેની કિંમત લગભગ બાવીસ કરોડ રૂપિયા થાય. આ સિવાય યુરોપની અને જાપાનની મિલો માટે સાડાસાત લાખ ટન શણ કાચું ચડે છે અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો ૧૦૦ કરોડ વાર હેસિયન ખરીદે છે. ૩૦ કરોડ વાર દક્ષિણ અમેરિકા ખરીદે છે. ૩૩ કરોડ વાર બીજા પરદેશોમાં જાય છે, શાળોમાં ૨૨૦૦૦ શાળો કોથળા અને ૪૨૦૦૦ શાળો કાપડ બનાવવા માટેની છે.

૪૨. ઇન્ડિયન જ્યુટ મિલ્સ ઍસોસિયેશન

સને ૧૮૮૪થી આ મિલમાલેકમંડળ સ્થપાયું છે. એ ઘણું વગવાળું અને ધનવાન મંડળ છે. મિલોને થોડો વખત ચલાવવી, કલાકો ઓછા કરવા, એમની નીતિ બાંધવી વગેરે કામ એ કરે છે. એ યુરોપિયનોનું મંડળ છે. મિલોની એકસપી રાખવા માટે તે ભારે પ્રયાસ કરે છે. સરકાર સાથેનો મિલોનો સંબંધ અને નીતિ પણ આ મંડળને હસ્તક છે. તે સિવાય હિંદી સરકારના અનુભવીઓ, બંગાળ સરકારના અનુભવીઓ અને મિલોના અનુભવીઓનું ઇન્ડિયન મંડળ સેંટ્રલ કમિટી છે. તે શણની વાવણી, પાક, જંતુનાશ, શણવિભાગમાં પાકા રસ્તાઓ બાંધવા, મુકામોમાંથી માલ મંગાવવાની સગવડો વધારવી, શોધખોળો કરાવવી ઇત્યાદિ કામો કરે છે. તે માટે તેને દર વર્ષે હિંદી સરકાર પાસેથી પાંચ લાખ રૂપિયા ગ્રાંટ મળે છે.

૪૩. પરદેશમાં શણનો ઉદ્યોગ

ડંડી (સ્કોટલેંડ)માં સને ૧૮૩૮માં શણની મિલો સ્થપાઈ તેમાં શણની સરસ બનાવટો થાય છે. ત્યાં લગભગ ૨૦ મિલો છે. તે સિવાય યુરોપમાં હેમ્બર્ગ, ડનકર્ક, જિનોઆ, ટ્રીસ્ટ, ન્યુયોર્ક અને જાપાન ખાતે શણ-મિલો સ્થપાઈ છે. પણ એ બધી મિલોને કાચું શણ તો હિંદમાંથી જ મેળવવું પડે છે. દર વર્ષે લગભગ સાડાસાત લાખ ટન શણ હિંદમાંથી પરદેશો ખાતે જાય છે. ત્યાંની મિલોમાં શણની અનેક ચીજો બને છે.

૪૪. શણને લગતા આંકડા

સરકાર તરફથી હમેશાં શણના પાકના અંદાજો બહાર પડે છે. પરંતુ વરસ આખરે અંદાજ કરતાં વધારે માલ નીકળે છે. પાકના આંકડા નીચે મુજબ છે:

વરસ	કુલ ગાંઠ	પરદેશ ચડેલ ગાંઠ	મિલોએ વાપરી ગાંઠ
૧૯૩૫-૩૬	૮૫,૮૨,૦૦૦	૪૧,૨૭,૦૦૦	૪૪,૫૫,૦૦૦.
૧૯૩૬-૩૭	૧,૦૭,૪૧,૦૦૦	૪૮,૨૭,૦૦૦	૬૧,૨ ,૦૦૦.
૧૯૩૭-૩૮	૯૯,૯૭,૦૦૦	૩૭,૨૦,૦૦૦	૬૧,૭૭,૦૦૦.

સને ૧૯૩૮-૩૯નો પાક એક કરોડ દશ લાખ ગાંઠ થવાની વકી છે, કારણ કે વરસાદ અને ઋતુ અનુકૂળ રહ્યાં છે.

[રેખાચિત્ર] —— હીરિયો —— [સાંદીપનિ]

એક ખરો રમતિયાળ છોકરો છે કામ કરતા હો ત્યાં સુધી કામ કરો, અને રમતા હો ત્યા સુધી રમો એ જાણીતી અંગ્રેજી કહેવતને, એની કાર્યપદ્ધતિ જોતા એના જીવનમા જરા જુદી રીતે ઘટાવી શકાય તેમ છે સવારના સાતથી તે સાંજના પાંચ વાગ્યા સુધીનો મિલનો આખોય સમય એ કામ કરતો કરતો રમે છે, અને રમતો રમતો કામ કરે છે

શાહપુર વનમાળી વાંકની પોળમા એક નાની સરખી ઓરડી રાખીને સાવ આછાપાતળા સાધનો સાથે એ એકલો રહે છે બ્રાહ્મમુહૂર્તે અમારી ઉદ્યોગી નગરીમા યંત્રવાદની આરતી ઊતરે છે ઘટારવોની જેમ ટાવરોમાથી વિસ્તરતા છના ટકોરાને ટણકારે અને શરૂ થતા મહાભારતના યુદ્ધની જેમ એક પછી એક ફુંકાતા જતા પ્રચંડ શંખનાદો સમા સો સો ભૂંગળાના ભેંકારે એથી અઢી લાખ મજૂરોના ટેવાયેલા કાન ભરઊંઘમાથી ફફડી ઊઠે છે, અને સૌની સાથે હીરિયાની આંખોય ઊઘડી જાય છે

પણ એના પંથ બધાઓથી ન્યારા છે મોડી રાત સુધી રવડીરખડીને પરસેવાના પૈસાનો દુર્વ્યય કરીને પાછલી રાતે સૂનારા તેમજ ઢંઢોળનારી ઘર વાળીને 'ઊઠું ઊઠું છું ઊઠું છું ઊઠું' કરીને આંખો મીંચી દેનારા ખેંચેની ગોદડીને ફરી ફરી ઓઢતાં ઢંઢોળનારી તરફ જેમ તેમ બબડનાર નિશાચર સરીખા અનેક મજૂરોની જેમ એના શરીરમા સુસ્તી, થાક, કંટાળો કે બેચેની નથી યંત્રવાદ મૂડીવાદના સદસદ્ તત્ત્વોના રશિયન પૃથક્કરણ એ સમજતો નથી મિલ લાઇન તરફ એને તિરસ્કાર કે ઉપેક્ષા નથી

ધરતી, ઢોર માતા ભાઇભાભી અને એક નાની બ્હેનને વતનમા છોડીને એ એકલો ખાસ કમાવા જ નહિ, છતાય કમાવા જ, એ અહીં આવ્યો છે એટલે કે કમાણીથી પર એવા કોઈ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે પોતાની ઊગતી જુવાનીની શરૂઆત એણે શહેરી કારકિર્દીથી કરી છે, કરી છે કહેવુ એના કરતા કરવી પડી છે કહેવુ વધારે ઉચિત છે, નહિ તો વતનમા એને જિવાડો છે મિલ એને મન ખરેખર મંદિર છે અને ભૂંગળાનો ભેંકાર જીવનયુદ્ધના યોદ્ધાને ઉત્તેજતો શંખનાદ છે

વાગી રહેલી અનેક વ્હીસલોમાથી એની ટેવાયેલી અને જાગરૂક શ્રવણશક્તિ એની મિલની વ્હીસલ પરખી લે છે અને એ સ્ફૂર્તિથી ઊભો થઈ જાય છે નિરાંતે દાતણપાણી કરે છે ચકલી નીચે બેસીને નિરાંતે ચોળીચોળીને નહાય છે સુસ્તીને ઉરાડવા કે થાકેલા અવયવોને ઉત્તેજવા એને ચાના કીટલીની કે મનગમતી તેજ પાનના ડૂચાની જરૂર નથી પડતી એ તો રાત્રે પોતાના હાથે બનાવી રાખેલી ઘઉંની ભાખરીમાથી એક બે ચોપડેલી ભાખરી અને થોડાક દૂધનો નાસ્તો કરી લે છે થોડી ભાખરી થોડુ કોરુ શાક અને થોડો ગોળ મૂકીને એક નાનો ભાતનો ડબ્બો પેક કરે છે વતનમાથી લાવી રખાતી ગડાકુમા થોડો સૂકો ભેળવીને ચુંગીના બે ઉતાવળા સડાકા મારી લે છે થોડી ગડાકુ અને સૂકાની પોટલી તેમજ ચુંગી અને દીવાસળીને એક ખીસામા નાખે છે તો બીજા ખીસામા એક ચપ્પુ થોડા પૈસા તૂટેલા તાર સાંધવાનો એક સોયો તેમજ નુકસાની માલ સમારી લેવાની એક ઝીણા દાંતવાળી લોખંડની કાંસકી વિગેરે વિગેરે સંભારી સંભારીને ગોઠવી દે છે દિશાદિશામાથી ધસ્યાં આવતા સમાજના અનેકવિધ થરોના સેંકડો નરનારીઓનો એકત્ર મજૂરસમુદાય સવારના પોણાસાતે દિલ્હી ચકલાને કોઈ રંગીન ઝાંય અર્પે છે અને એ બધાને ચંપલની હોટલોમા વિખરાતા વિખરાતા આવતા મેલીને આપણા રેખા ચિત્રનો નાયક બધાની પહેલાં પહોંચવાના હેતુથી શાહીબાગરોડને સ્વસ્થ ગતિથી વટાવતો હોય છે

ચાલુની વ્હીસલ થાય અને બધા મજૂરો એક

પછી એક પોતપોતાના સાંચા પર જઈને ગોઠવાય તે પહેલાં તો પા કલાક અગાઉથી તે તેના સાંચા પર પહોંચી ગયો હોય છે. સફાઈવાળો આવીને સાંચો સાફ કરશે, તેમ જ તેલવાળો બુઢ્ઢો મિયાં આવીને સાંચાને તેલ પૂરી આપીને જરા સરળ બનાવી આપશે એવી રાહ તે કદીય જોતો નથી. પોતાના સાંચા માટે એક ઇલાયદી સાવરણી અને એક ઇલાયદું 'ઑઇલિ કેન' ગમે તે હિકમતે તેણે હાથ કરી લીધાં છે. બીજા કારીગરની નજરે ચડે નહિ તે રીતે એ તેને સંતાડી રાખે છે, અને મિલ ચાલુ થતાં પહેલાં પા કલાક અગાઉ આવીને, એના બંને સાંચા, એની જ ભાષામાં કહું તો 'રેડી ફીટ કંપલેટ' કરી લે છે.

જેટલું કામ થાય તેના પ્રમાણ ઉપર જ દરેક કારીગરને પગાર મળવાનો હોય છે. કારીગરોએ લીધેલા પગારના પ્રમાણમાં જ મુકરદમને પગાર મળવાનો હોય છે. એજન્ટના કમિશનનો આધાર પણ ઉત્પન્ન ઉપર જ હોય છે, અને ઓછામાં ઓછા સમયમાં કરાવી લીધેલું વધારેમાં વધારે ઉત્પન્ન એ હરકોઈ કંપનીની આબાદીનાં ઘણાં કારણોમાંનું એક છે, એટલે વધારે કામ કરીને વધારે પગાર લઈ જનારો કારીગર પોતાની જાત ઉપરાંત મુકરદમ, એજન્ટ અને કંપની ત્રણેને ઉપકારકર્તા છે.

બીજા કારીગરોને સામાન્ય રીતે 'ઑઈલીંગ-ક્લીનીંગ'ની કંઈ પડી નથી હોતી. વ્હીસલ થઈ ગયા પછી પાંચપાંચ સાતસાત કે દશદશ મિનિટે, મુકરદમનાં દાંતિયાં કરતા મુખડાનાં દર્શન કરતાં કરતાં, અને બગાસાં ખાતાંખાતાં, આવનારા એ બાદશાહો, દેવાયેલા ગધેડાની જેમ સાંચા પર આવીને આઘુંપાછું કર્યા પછી વણવાની શરૂઆત કરે તે પહેલાં તો કમારનાથ પોતાના બંને સાંચાઓને હીરિયાએ અજબ જોમથી રમરમાવા માંડ્યા હોય છે.

જુવાનીમાં આવતો જતો અઢાર ઓગણીસ વર્ષનો પાતળી કાઠીનો ઊંચો ઘઉંવર્ણો હીરિયો સાંચા પર કામ કરે છે ત્યારે પારા જેટલો ચંચળ, પવન જેવો ઉલ્લાસિત રમતિયાળ, તેમ જ ગીત ગૂંજતાં ગૂંજતાં અને ઘરકામ કરતાં કરતાંય દાદરા આગળ રમતા બાળકનું ધ્યાન રાખી રહેલી માતા સરખો ચીવટવાન દેખાય છે.

શહેરમાં ગણાતા થઈ જવાની વૃત્તિને લઈને જ શહેરમાં આવ્યા છતાંય, કોઈ પણ શહેરી ટટ્ટવરૂપી જળો એણે એના જીવનને વળગવા નથી દીધી, એટલે એવું ગામડિયા આરોગ્ય હજીયે એવી ને એવી નક્કર તાજપ દાખવે છે. અખાડિયન નહિ હોવા છતાંય અખાડિયન જેવો લાગે છે. ઢીંચણ સુધીનો ભાગ ખુલ્લો રહે એ રીતે, લાંબા પહોળા કેરીકિનારના બદ્દુછાપ ધોતિયાનો એક મઝાનો ગૂલવનો કાછડો એણે વાળી લીધો હોય છે. ખુલ્લા બદન પર માત્ર રહેવા દીધેલા, કાળા ચટાપટાવાળા, ને ચપસીને આવી રહેતા ગંજીફરાકને તોડું તોડું કરી રહેલ એનો કૃશ છતાંય તેજસ્વી અને વિશાળ બનતો જતો સીનો એક પ્રકારની સુકુમાર મર્દાનગીભરી છટાથી નીતરતો લાગે છે. નૈસર્ગિક વાંકડિયાળ ઝુલ્ફાં એને શિરે છે નહિ, અને બોચી સુધી આવતાં કાઠિયાવાડી કાનશિયાં એને પસંદ નથી. આછા આછા વાળ અને આગળના ભાગમાં જરા પાંથી જણાઈ આવે એવા આછી સુક્કી છતાંય કુમારાવન્તી બાબરીવાળા શિરે, કામ કરવાના સમગ્ર સમય દરમિયાન એ એક રેશમી રંગીન જપાની રૂમાલ બાંધી રાખે છે ને એ એવા તો બંકિમ છટાથી બાંધે છે કે એની સાંચા પરની સમગ્ર હિલચાલમાં, બોડની બાબરીની સાથે ફરફરતો રૂમાલ, એક પ્રકારની સંવાદી નાજુકાઈ પાથરી રહે છે. કમર પર ચાંદીનો કંદોરો ચકચકી રહે છે. બંને કાને ઉપરના ભાગે સોનાના તારની વાળીઓ ઝૂલે છે. ને વિંધાયેલી બૂટોમાં ડમરો ને મોગરો મહેકે છે ડાબા હાથનું કાંડું છુંદાવીને પોતાનું 'હીરિયો' નામ પડાવ્યું છે. કોઈ કોલેજિયન જે આસક્તિથી વારંવાર ઘડિયાળ જુએ તેમ એ પસીનામાં નહાતું પોતાનું 'હીરિયો' નામ જોયા કરે છે.

પોતાના સાંચા તરફની એની દૃષ્ટિ પણ બીજાઓથી તદ્દન ન્યારી છે. અમુક દિવસે અમુક પગાર અપાવનારાં માત્ર જડ મશીનો તરીકે જ એ એને નથી જોતો, ખેતરના ચાસેચાસ પર લક્ષ દઈને ખેતી કરતાં શીખેલો એક ખેડૂતને છોકરો પોતાની હરિયાળી

ધરતીને જેમ અન્નપૂર્ણાના પ્રતીક તરીકે નિહાળે છે ને હૈયુ-ભરીભરીને ધુવામણા ગાય છે તેમ હીરિયો પણ પોતાની ખેડૂતસુલભ વૃત્તિથી અમુક પ્રકારના ભક્તિભાવનું આરોપણ કરીને તેના સાચાઓને લાડ લડાવતો જોવાય છે વારવાર એ એના મશીનોને સાફ કરે છે વારવાર તેને પૂરીપૂરીને સુવાળા સ્નિગ્ધ ચકચકીત અને સબળ રાખે છે બળેવને દિવસે પોતાના હાથે રાખડી બધાવતા પહેલા સાચાને અને તાર સાંધવાના સોયાને રગબેરગી વરખવાળા મોટા મોટા ફૂમતાવાળા મનોહર ગોટાઓ બાધે છે ધન તેરસને દિવસે વતનમાના પોતાના પશુઓના શીંગડા રગથી રગવાની પડી ગયેલી ટેવને લીધે એ અહીં આગળ પણ ઘેરથી કકુ લેતો આવે છે અને ધન તેરસને દિને સાચાને પાચપાચ ચાંલ્લા કરે છે પ્રત્યેક હિંદુ તહેવારે અને મુસલમાનોના તાજિયા પ્રસગે રગબેરગી કાગળો ઘરના પસે ખરીદે છે ઘેરથી જ અવનવી ડિઝાઈનોમા કાપી લાવે છે ને ભિન્નની ઝીણી દોરીઓનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરીને, સાચાઓની ઉપર અને આજુબાજુ પાઈપોના અવલબને ધ્વજા પતાકાથી શોભતી કમાનોવાળો એક નાનકડો રગમડપ ઊભો કરી દે છે દીવાસળીની છાપો, કાપડ પરની છાપો, અગરબત્તીની છબીઓ, સિનેમાની આકર્ષક જાહેરખબરોવાળા હેન્ડબીલો તેમજ દવાઓ અને અત્તરવાળાની જાહેરખબર કરતા સુગધિત કાર્ડ વિગેરે વિગેરે ઉપર એને અજબ આસક્તિ છે જ્યાથી મળે ત્યાથી એ બધુ ભેગુ કરે છે એક બીજા સાથે કઈક મેળ મળે, સગત લાગે તેમજ કઈક કૌતુકભર્યો ભપકો સાધી આપે, એવુ રાખે છે ને બાકીનુ ફેંકી દે છે સાઈઝીંગમાથી થોડીક ઊકળતી કાજી, એ પસદ કરેલી સામગ્રીને ચોટાડવા લાવે છે, ને લોખડના ભયકર હુકાર વચ્ચે ગરજી રહેલા એ લોખડી વાતાવરણમા પોતાને ઊભવા જેટલી જગાને એ હીર હીરિયો જેવી સુવાળાશ અર્પે છે એના સાચા પર જતા કે ત્યાંથી પસાર થતા એમ લાગે કે જાણે નાના છોકરા આ તો 'મદિર મદિર' રમે છે

પ્રત્યેક મશીનને એક સરખો આકાર હોય છે, અને એન્જિનની એકધારી અખડ ગતિ પ્રત્યેક મશીન પર એક સરખુ પ્રભુત્વ પાથરતી વટી રહી છે પણ સાચા ચાલુ રાખવા ઉપરાંત એ ગતિનો બીજી રીતે વિવિધ ઉપયોગ કરીને વિવિધ સગવડો ઊભી કરવાની ઉત્કટા અને આવડત ઓછામા જ દેખાય છે હીરિયાએ જાડુ પૂઠુ કાપીને ફરફરિયાના આકારના બે પખા બનાવ્યા છે અને સાચા પર એવી રીતે લગાડયા છે કે ચક્કર ચક્કર ફર્યા કરે વળી બે સાચાની વચ્ચે બે ફૂટ પહોળાઈમા તેણે એક ચામડાનો પટો હીંચકાની રીતે સાંધ્યો છે એજન્ટ કે અધિકારીઓ ખાતામા ફરવા આવે એટલી વાર તે પખા કાઢી લે છે અને પટો છોડી લે છે બાકી આખો દિવસ પગ પર બેઠા બેઠા પખો ખાતા ખાતા એ કામ કરે છે અતિશય ગતિથી ફરતો ભમરડો જેમ ઊંઘ લેતો દેખાય છે, તેમ કોઈ પણ પ્રકારની ચૂથાચૂથી કે તૂટફૂટી કે અવ્યવસ્થા સિવાય ચાલતા હીરિયાના સાચા ઊંઘ લેતા હોય એવુ લાગે છે ને એકધારી ફુમાશવાળુ કાપડ એક પણ ખીલ્લા ફેર સિવાય વણાયે જાય છે દિવસભરમા ચાર ચા, ચાર પાન અને પચીસ બીડીનો ઉપયોગ કરનારા, આખો દિવસ સાચા પર ઊભા ને ઊભા રહેનારા અને વર્ષોના જૂના કારીગરો દિવસને અતે જે કામ આપે છે તેનાથી અનેકગણુ સુદર અને પ્રમાણમા વધારે કામ, આજકાલનો હીરિયો, ભાખરી ગોળ અને દૂધ પર નભીને ચામડાના ઝૂલતા પટા પર બેસીને, પખો ખાતા ખાતા આપે છે કોઈ પણ અધિકારી ખાતામા ફરતો હોય છે તે વેળાએ તેની પૂઠે બરાબર તે અધિકારીની જ લાક્ષણિક ચાલ તેના લાક્ષણિક અભિનય સાથે હીરિયો ભજવી બતાવે છે અને આખા ખાતામા એક રમૂજભરી કિનકારી લહેરાય છે પેલાને આ કૌતુકની જાણ થાય તે પહેલા તો તે ગુપચુપ પોતાની હદમા આવીને મશીન સાથે મશીન બની ગયો હોય છે મોજમા આવે તો તે બીજાઓને મદદ પણ કરે છે, બીજાઓની મશ્કરી પણ ઊડાવે છે અને ગમે તેવા ગામગપાટા પ હાંકે છે

પણ આ બધી પ્રવૃત્તિમા તે લગભગ જડવત્ જ રહે છે ગમે તેવી રમતિયાળ પળોમાય તેની દૃષ્ટિ તેના સાચાની ચોકી કરતી હોય છે સવારથી સાજ સુધીના નવે નવ કલાકમા એક મિનિટ માટે પણ મશીન બંધ ન રાખવુ એ એનો આદર્શ હોય છે કઈક બગડે છે અને તેનો મુકરદમ સાજ કરવા આવે છે કે તુરત જ હીરિયો જે કઈ સાધનો જોઈએ તે રજૂ કરી દે છે મુકરદમ નવો આવેલો હોય તો હીરિયાના સાચા પર તેની કસોટી થાય છે મથતા મથતા જરા વાર થઈ તો મુકરદમ મૂઝાય છે હીરિયો પળેપળે અધીર બને છે એ આખાય રિપેરીંગના સમય દરમિયાન એની લાક્ષણિક રમતિયાળ દેહરેખાઓ સખ્ત બની જાય છે ને છેવટે છણકાઈ ને લાલ આખે એ મુકરદમને નિહાળી રહે છે પોતાના હાથની આગળીઓથી પોતાની દાઢી પસવારે છે, ડાબા હાથની હથેળી પર જમણા હાથની આગળીઓ ફેરવીને ચપટિયુ વગાડે છે ને એ અભિનય દ્વારા મુકરદમને સૂચવે છે કે તમે આ મિલ માટે નાલાયક છો, હજામ છો, કાળુપુરના પૂલ પર બેસો અને હજામત કરી ખાવ. આવી જ મૂઝવણનો સામનો તેના સાચાની નકશી બગડે છે ત્યારે નકશીવાળાને પણ કરવો પડે છે ચૂથાઈ ગયેની ડિઝાઈનને જોતજોતામા છિનાળની આખ જેવી કરી આપે એવા સિદ્ધહસ્ત અને સ્ફૂર્તિવાળા ફેન્સી જોબરને જ તે પોતાના સાચા પર ટકવા દે છે

ચાલુ કામના કલાકો દરમિયાન પણ લગભગ દરેક કારીગર ખાતાની બહાર નીકળવાનો અને હોટેલમા બેસવાનો એ વાત નક્કી હીરિયો આમાની કોઈ પણ વાતમા માનતો નથી એટલુ જ નહિ પણ બપોરની રજાના સમયમા ખાવા માટે પણ બહાર નીકળતો નથી બપોરની નાનકડી છુટ્ટી પડવાને થોડી વાર હોય છે ત્યારે એ બહાર નીકળે છે કુદરતી હાજતે જતો આવે છે હાથ પગ મો ધોતો આવે છે ને પવાલુ પાણી ભરતો આવે છે છુટ્ટી પડે છે, બધા બહાર નીકળે છે, કોઈ ખાવા માટે ઘેર સાથ દોડાવે છે, કોઈ કોઈ સાથે લાવેલુ ખાણુ મિલના કંપાઉન્ડમા ગમે ત્યા ટુકડીમા બેસીને ખાય છે હીરિયો ખાતાની અંદર જ રહે છે

ભૂતાવળનો ગરાસ થઈ ગયો હોય એવા વિશાળ ખીચોખીચ અને શાન્ત સ્તબ્ધ વાતાવરણમા એના એકલાના સાચા ચાલ્યા કરે છે ચામડાના પટા પર સૂતા બેસીને ચબેના ખાતા ખાતા એ એનુ ખાણુ ખાય છે પવાલુ પાણી પીએ છે ને કોઈ જોઈ ન જાય એવી સફાઈથી ચુગીના બે સડાકા પણ ખાતાની અંદર ને અંદર જ લગાવી લે છે આ પ્રવૃત્તિ પણ એને મન ગૌણ છે વધારે કામ, વધારે પગાર અને પાચસો કારીગરોમા પહેલો નબર એ જ એની પ્રધાન ઝખના છે

દરેક બારમે દિવસે પગારનો દિવસ આવે છે ત્યારે એનો મુકરદમ એનો ખભો થાબડીને એના પગારની ચિઠ્ઠી એના હાથમા મૂકે છે, તે હજાર સાચાને ચલાવનારા પાચસોય કારીગરો એના તરફ માનભરી નજરે જોઈ રહે છે બારબાર દિવસના દરેક હપ્તે એ લગભગ પહેલો હોય છે વીવીગ માસ્તર જેવો ખાતાનો સર્વોપરી અધિકારી દિવસમા એકાદવાર હીરિયાના સાચા પર આટો મારી જાય છે દીવાલ પર એક પાટી લટકતી હોય છે તેને હાથમા લઈને મીઠી નજરે નિહાળી રહે છે જે વિશાળ કારખાનાના ચક્રો પોતાના ચક્રવર્તીપણા નીચે ચાલી રહ્યા છે તેના ઉત્પન્નની પાઈપાઈની ઊચામા ઊચી ટોચ જોવા તે હીરિયાના સાચાની પાટીનો ઉપયોગ કરે છે કોઈ વાર મજૂરો અને માલિક વચ્ચે પગારમાપનો ઝઘડો પડ્યો હોય છે ત્યારે મિલનો એજન્ટ મજૂર-મહાજનના મત્રી આગળ હીરિયાની પાટી અને પગારનો આકડો ધરે છે, ને દલીલ કરે છે કે હજી તો અમારે ત્યા પગારનુ ધોરણ એટલુ ઊચુ છે કે સારો કારીગર આટલો પગાર લઈ જાય છે આવી જ્યારે આવી પડવાની હોય છે ત્યારે કેટલાક કારીગરોનુ ડેપ્યુટેશન હીરિયાને ભલામણ-ખાનગી ભલામણ-કરે છે કે બધાઓની ખાતર હમણા ઓછુ કામ કર અને ઓછો પગાર ઉતાર

પગાર લેતી વખતે નોટોથી હીરિયાનુ મન ભરાતુ

નથી, એ હમેશા રોકડા રૂપિયા પસંદ કરે છે બમ્મે વાર ગણે છે અને ખખડાવી ખખડાવીને ખાતરી કર્યા પછી સવા ફૂટ લાંબી અને અઢી ઈંચ પહોળી એવી એક ખાદીની કોથળીમા ભરી લે છે પગાર આપનાર કારકુનની સાથે જ હોટેલનો માલિક ચોપડી લઈને બેઠો હોય છે પોતાની રકમ કાપી લીધા પછી જ દરેકના હાથમા તે પગાર જવા દે છે. આવી જહાંગીરી પદ્ધતિથી ટેવાયેલા હોટેલવાળાની આંખો હીરિયાના પગારની અસલ રકમ તરફ ખરેખર કતરાય છે હોટેલવાળો તો ઠીક છે જાણે, પણ કાયદેસરનું પર ચૂરણ હીરિયાને પસંદ નથી દાખલા તરીકે ત્રીસ રૂપિયા આવવાના હોય ને એક આનો સ્ટેમ્પનો કપાવાનો હોય તો ઓગણત્રીસને પંદર આના લેવા પસંદ ન કરતા એક આનો ખીસામાથી આપે છે અને ત્રીસ રોકડા પસંદ કરે છે

શનિવારે રાત્રે ટ્રેનમા ઊપડવુ રવિવારની રજા વતનમા વિતાવવી અને સોમવારે કામ પર ચડવા માટે રવિવાર રાત્રે પાછા આવી જવુ એ પદ્ધતિ એને ખૂબ અનુકૂળ છે એનુ ગામ પણ એટલુ જ નજીક છે એની સાદી જિંદગીને જે કંઈ ચીજોની જરૂર છે તે બધી તે પોતાના ઘેરથી લેતો આવે છે તૈયાર લોટ, તુરત જ કામ લાગે એટલે લગીની તૈયારીવાળુ બીજુ અનાજ, નાસ્તા માટેનો મગસ, પગની ચંપલો, ત્યાના જ દરજીએ સીવેલા કપડા તૈયાર ગડાકુ અને ધુપેલ–એવા બધી ચીજો એ દર રજાએ ઘેરથી લેતો આવે છે અને પગારની રકમ સીધી ઘેર આપે છે

જ્યા સુધી શહેરમા રહેવુ જ છે ત્યા સુધી આ રીતે રહી જાણવુ, શહેરી સુઘડતા કે સરસાઈતા ધીરે ધીરે ગ્રહણ કર્યે જવી, પણ બેવકૂફ સ્વચ્છંદતાનો લેશ આરોપ ન લેવો એ એનો નિશ્ચય છે છતાય જ્યારે જ્યારે એ વતનમા જાય છે ત્યારે ત્યારે એ ગામડિયાઓની નજરમા પોતે શહેરી તરીકે ખપે એવા પ્રકારની કેટલીક કૃત્રિમ રીતભાત એને આદરવી પડે છે

વાત એમ છે કે પાટીદાર જ્ઞાતિના જે ગોળમા હીરિયો જન્મ્યો છે તેમા એક તો કન્યાઓની તાણ છે, તે ઉપરાંત મુરતિયો જોવાની પ્રવર્તમાન દૃષ્ટિ જ છે એવી કે સૌને જરા શહેરી છટાળા વર જોઈએ છે આ બે ઉપરાંત ત્રીજી મર્યાદા એ છે કે હીરિયો પોતે પણ, બધાઓને મળે છે તેનાથી જરા વધારે સુઘડ સંસ્કારી પાત્ર ઇચ્છે છે તેના શહેરના વસવાટનુ પ્રધાન કારણ આ છે

દરેક કોમને માટે જ્યાં ફરજિયાત કેળવણી છે એવા ગાયકવાડી રાજ્યના એકાદ ગામડામાથી જરા ભણેલી ગણેલી કન્યા મળી જાય, પોતાની સાથે રહી જાય અને મન મેળીને રહેતી થાય ત્યા લગી શહેરમા રહેવુ ને તે પછી–ખરી હકીકત–પોતાની દૃષ્ટિ પ્રમાણેનુ જીવનનુ સાચુ રહસ્ય ઘરવાળીને ગળે ઉતારીને વતનની ધરતી ખેડવા ચાલ્યા જવુ–આવુ કંઈક નિશાન તાકી બેઠેલો હીરિયો જિંદગીની તંગ પણછ પર અત્યારે તો પ્રયત્નોના શર સાંધે જાય છે.

ટૂંકી વાર્તામાં રસાસ્વાદ*

શ્રી. જયેન્દ્રરામ મણિશંકર ઉપાધ્યાય • બી. એ., બી. ટી.; એમ. આર. એસ. ટી. (લંડન)

[અનુસંધાન જુલાઈ પૃષ્ઠાંક ૨૧૮]

પૃથક્કરણની વિવિધતામાં મશગૂલ થયેલાને કાંકરો આવે ને જે સ્થિતિ થાય તેવી અવસ્થાએ આસ્વાદની લેખનપ્રવૃત્તિ પહોંચી છે. અર્થાત્ આસ્વાદરસમાં પરોવાયેલા ભાવકને કોઈ પણ પ્રકારનો અવરોધ થોડીવાર અસ્વસ્થ બનાવે છે. આવા અવરોધથી જે અસ્વસ્થતા આવે છે તે અનુભવે જ જાણી શકાય છે, છતાં તેનો ઉકેલ રસવૃત્તિને વિશેષ સતેજ બનાવે છે માટે આસ્વાદની આનુપૂર્વીમાં ક્રમભંગ કરીને પણ કેટલીક શંકાઓ નોંધવી પ્રાપ્ત થાય છે.

રસાસ્વાદના ત્રણ હપ્તા પરથી એનો લખનાર વિવેચક બનવા માગે છે એવું અનુમાન એક ભાઈએ બાંધ્યું. બીજાને ઉક્ત આસ્વાદમાં તદ્દન નવી વિચારસરણીનું દર્શન થયું. ત્રીજાએ એમાં અમુક વાર્તાઓનાં અવલોકન જ છે એમ માની લીધું. ગુજરાતના એક સમર્થ અને શિષ્ટ સાક્ષર વિશે એવો પણ સૂર સંભળાય છે કે તેમનાં કેટલાંક કાવ્યો અને વિવેચનો ઘણે અંશે પરોપજીવી છે. તદનુસાર અવતરણોથી ભરેલા પ્રસ્તુત રસાસ્વાદને "કહ્યું કહે તે શાનો કવિ" એ સામળનું વિશેષણ કેમ ન લગાડવું એવી મ્હને શંકા રહ્યા કરે છે. મ્હારી દલીલ પૂર્વપક્ષીના શબ્દોમાં મૂકવી હોય તો એમ જણાવાય કે રસાસ્વાદને નામે આરંભેલી પ્રવૃત્તિ પ્રમાણ અને અવતરણોનો સંગ્રહ છે એમાં અન્યનાં સર્જનો વિશે વ્યક્તિગત અભિપ્રાયોના સંચય સિવાય વિશેષ કાંઈ જ નથી. તેથી પારકાની વિચારસામગ્રીનો આશ્રય લેવાને બદલે કાંઈક નવું સરજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ વધારે શ્રેષ્ઠ છે એવો વિચાર પણ આવે છે. અત્ર ઉપસ્થિત કરેલા પૂર્વપક્ષને રા. ભાઈ ઉમાશંકર જોષીનું વચન–"વાર્તાકલા વિષેનો અભ્યાસ આમુખ તરીકે મૂકવો હતો. પણ એ કરતાં બની શકે તો એક વાર્તા જ શા માટે ન લખવી એમ કરીને એ વિચાર પડતો મૂક્યો."[૨૯] ટેકો આપે છે. આમાં સર્જનની તુલનાએ અભ્યાસને ગૌણ ગણ્યો છે, પણ વસ્તુતઃ 'એક મગની બે ફાડય' જેવાં બંન્નેમાં એક જ વસ્તુનું દર્શન માલમ પડે છે. બન્નેમાં એક સરખાં ઉપાદાનનો ઉપયોગ કર્યો હોય છે પણ એક સંયોજનવ્યાપારથી કાળમૂર્તિ સરજાવે છે, ત્યારે બીજો પૃથક્કરણ વડે એનાં અંગોપાંગની સુંદરતા પ્રત્યક્ષ કરાવે છે. વળી અમુક વિષયના ઊંડા અભ્યાસ વિના તથા તેનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોના જ્ઞાન વિના, સર્જનનાં પ્રચાર ને મૂલ્યાંકન સંભવતાં નથી. માટે વિષયમાત્રમાં સર્જન અને અભ્યાસ સરખાં મહત્ત્વનાં છે.

પણ અભ્યાસને પરિણામે પ્રગટ થતા સાહિત્યમાં મૌલિકતા હોવી જોઈએ એમ પૂર્વપક્ષનું કહેવું છે. વિચાર અને વિચાર વચ્ચે સંબંધ તેમજ આકર્ષણ છે એ સાચું હોય તો કોઈ પણ ચિન્તક અન્યના વિચારોથી નિર્ભેળ રહી શકતો નથી. તેથી વિચારમાત્રની નિર્ભેળતાને મૌલિકતા કહેવાતી હોય તો તે અભ્યાસ એટલે વિવેચનના ક્ષેત્રમાં સંભવતી નથી. વિચાર એ ભાવનું બીજું સ્વરૂપ છે, અને ભાવ એ દરેક માણસને કુદરત તરફથી મળેલો વારસો છે. તેથી ભાવ કે વિચારના સામ્ય ઉપરથી અમુક વિવેચન મૌલિક મટી જાય છે એ માન્યતા યથાર્થ નથી. આવી અવળી દલીલને લીધે વિવેચન પુનરુક્તિનો પ્રકાર છે એવી ભ્રમણા ફેલાશે અને શિષ્ટ પ્રમાણોનો અનાદર કરવાથી મૌલિકતાને નામે ઉરાંગઉટાંગ જેવા

* આ લેખની જોડણી લેખકની પોતાની છે. સં.

૨૯. શ્રાવણી મેળો—નિવેદન પૃ. ૧૦

વિચારો પ્રસરશે વૈજ્ઞાનિકની જેમ વિવેચક પ્રમાણોના બળાબળની તુલના કરે છે અને એમાંથી નવું અર્થ-દર્શન તારવી પોતાના અભ્યાસના નીચોડ તરીકે રજુ કરે છે આચાર્યશ્રી રામનારાયણ પાઠકે "કાવ્યની શક્તિ"નું જે અર્થદર્શન કરી બતાવ્યું છે તે સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી કાવ્યશાસ્ત્રના પરિશીલનનું પરિણામ હોવા છતાં આપણા વિવેચનભંડારની મૌલિક કૃતિ છે એ વિશે બે મત નથી એટલે અવતરણ કે પ્રમાણના ઉપયોગથી અભ્યાસના ગ્રન્થોની મૌલિકતા ઘટતી નથી એમ પ્રતીત થશે.

સાહિત્યને જીવનનું પ્રતિબિંબ માનવામાં આવે છે એ રીતે વિચારતા સામો પ્રશ્ન ઊઠે છે કે જીવનના ક્યા વ્યવહારમાં માણસ સ્વાવલંબી છે? ઇશ્વરકૃત સર્જનના મૂળ અંગો–પ્રકૃતિ અને પુરુષ–અન્યોન્યાશ્રયી છે લોકવ્યવહારમાં વપરાતી કહેવતનો ઉપયોગ કરિયે તો "એક હાથે તાળી પડતી નથી" તેમ ભૌતિક કે માનસશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં કોઈ પણ સર્જક આગલી પેઢીઓના વિચારકોના આશ્રય વિના રહી શકતો નથી મૌલિક સર્જનના શ્રેષ્ઠ નમૂના કહી શકાય તેવા ગ્રન્થોમાં પુરોગામીઓના વિચારનો સંભાર સૌથી વધારે હોય છે એ હકીકત આ સંબંધમાં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે સારાંશ કે, વ્યવહારમાં ને જીવનમાં માણસ અથેતિ પરાવલંબી છે કવિયે યથાર્થ ગાયું છે કે–

'આજ લગી રહ્યો ગર્વમાં હું,
ને માગી મદદ ન લગાર
આપ બળે માર્ગ જોઈને ચાલવા
હામ ધરી મૂઢ બાળ,
હવે માગું તુજ આધાર–પ્રેમળ જ્યોતિ"૩૦

સારાંશ કે, સૈન્યની પ્રેરણા અને સહાનુભૂતિ વિના માર્ગ કાપવાની હામ ધરનારને કવિ મૂઢ કહે છે તેમ પુરોગામીઓના વિચારસમુચ્ચયથી સર્વાંગે અલિપ્ત રહીને સ્વોપજીવી કે સ્વતંત્ર સર્જનનો દાવો કરવો એ નરી અહંતા છે ભગવત્ ભગવાન્ શંકરાચાર્ય કે રસરાજ કવિ જયદેવને આ વિધાનમાં અપવાદ ગણાવાય, પણ તેથી આગલી પેઢીઓનું ઋણ સર્જકોમાં વધતે ઓછે અંશે હોય છે એ વ્યાપ્તિને બાધ આવતો નથી. તે જ પ્રમાણે, પરભાષી સાહિત્યના વાચનને પરિણામે અમુક કૃતિમાં, પૂર્ણોપયોગે, અન્યના ભાવસાદૃશ્ય કે પ્રતિધ્વનિ માલુમ પડે તો તેથી નવું સર્જન મૌલિકતાની અપેક્ષાએ ઉતરતું બને છે એ માન્યતા પણ વજુદ વગરની છે કેમકે ભિન્ન વિચારોની તુલના અને મન્થનથી જ તત્ત્વબોધ પ્રાપ્ત થાય છે હિંદુસ્તાનના જ નહીં પણ દુનિયાના દર્શન સાહિત્યમાં શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા એક અપૂર્વ ગ્રન્થ લેખાય છે ભારતવર્ષના પ્રખર આચાર્યોએ એના ઉપર છ પ્રકારના ભાષ્યો લખ્યા છે, તે સિવાય અનેક વાર્તિકો ઉપલબ્ધ છે પશ્ચિમના સમર્થ પંડિતોએ પણ એનું તત્ત્વદોહન કર્યું છે એ બધાય સંપ્રદાયો અને ભિન્ન મતવાદીઓ ઉપરથી ગીતા-રહસ્યનું નવું અર્થદર્શન લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર ટિળકે "કર્મયોગશાસ્ત્ર"માં કરી બતાવ્યું છે તે દર્શનશાસ્ત્રોના સર્વોત્કૃષ્ટ મૌલિક ગ્રન્થોમાં અગ્રસ્થાન ભોગવે છે તાત્પર્ય કે, અન્યના પ્રમાણોનો આધાર લેવા છતાં રહસ્યદર્શનમાં નવી વિચારપદ્ધતિ એ મૌલિકતાની કસોટી છે એટલે રસાસ્વાદમાં અવતરણો કે પ્રમાણોનો આધાર, એની વિચારસરણીના સમર્થનમાં વક્તવ્યને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા, લેવામાં આવે છે એમ સમજાશે.

એક બીજી વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે રસાસ્વાદમાં વિવેચનનું દૃષ્ટિબિંદુ નથી એ પહેલા હપ્તાના પ્રારંભમાં જ સ્વીકારેલું છે વિવેચક સમગ્ર કૃતિને લક્ષમાં રાખી તેના અવયવોનું સાંગોપાંગ પૃથક્કરણ કરી બતાવે છે રસાસ્વાદમાં તો જે અંશ કે વિભાગમાંથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે તેનું જ પાન કરાવવાનો હેતુ છે કૃતિના આકારની મીમાંસા ગૌણ રાખી, રસોદ્દીપક બિંદુઓ ક્યાં પાત્ર કે પ્રસંગમાં રહેલા છે અને તે લાગણીના સ્વાભાવિક પ્રવાહને કેટલે અંશે અનુરૂપ છે તે રજુ કરવાનો નમ્ર પ્રયાસ

૩૦. Cardinal Newman's Pillar of the cloudનું સ્વ. શ્રી નરસિંહરાવકૃત ભાષાન્તર

આમાં છે. વિવેચના એ કૃતિનું મૂલ્યાંકન છે, રસાસ્વાદ એ એની આરાધના છે. એક સર્વગ્રાહી છે બીજું રસોન્મેષક છે. સૌન્દર્યની એવી આરાધનાને વિવેચનનો પ્રકાર ગણવો કે કેમ એ રસજ્ઞો પર છોડું છું.

સામાન્ય રીતે વિવેચન કે રસાસ્વાદ અમુક પદાર્થ કે કૃતિને અનુલક્ષીને હોય છે. લક્ષણદર્શી કૃતિયો એ આસ્વાદનું આધેય છે. એના નમૂના મારફત કલાકૃતિનાં હેતુ અને સંબંધ વિચારવામાં આવે છે. રસનિષ્પત્તિનો જે ક્રમ આગળ સ્વીકાર્યો છે તેના અર્થબોધ માટે વાર્તાઓમાંથી ટાંચણ આપ્યાં છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે વાર્તાઓના ગુણદોષની પરીક્ષા કરવાનો હેતુ રસાસ્વાદમાં નથી પણ આસ્વાદરસમાં અમુક વાર્તાઓ કેટલે અંશે અને કઈ પરિસ્થિતિમાં ભાવકની અભિરુચિ પોષે છે તે બતાવવાનો આમાં ઉદ્દેશ છે. વાર્તાની રજુઆત તથા વિકાસમાં જે લક્ષણોને આવશ્યક માન્યાં છે તે પૈકી કથા કઈ વાર્તા કે પ્રસંગમાં વ્યક્ત થાય છે, તથા એમાં ન્યુનાધિકતા શી છે અને એવાં લક્ષણો છતાં અમુક વાર્તાઓ શા કારણે વાચકમાં ભાવોદ્દીપન નથી કરતી એની આછી રુપરેખા આમાં છે. આધુનિક સાહિત્ય વાર્તાઓથી ઉભરાય છે તે પૈકી અમુકનો જ અત્ર ક્રેમ નિર્દેશ થાય છે તે પણ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. આ પ્રકારની પસંદગીમાં રુચિભેદને પુષ્કળ અવકાશ છે પણ આસ્વાદના વિષયમાં તે નિવારી શકાય એવી ઘટના છે.

પણ પ્રસ્તુત આસ્વાદ શાસ્ત્રીય ધોરણે થાય છે એમ શા ઉપરથી માનવું ? આનો ઉત્તર લેખક આપે તે કરતાં સદસતનો વિવેક જાણનાર પર છોડવો વધારે યોગ્ય છે, છતાં સંખ્યાબાહુલ્ય શાસ્ત્રીય દર્શનમાં ઉપકારક હોય તો રસાસ્વાદનું આલેખન વિવિધ વાર્તાઓ તેમજ વિવેચનગ્રન્થોનો પરિપાક છે એમ સંકોચ સાથે જણાવું છું. છતાંય ધારો કે કોઈ વાર્તાસર્જક આસ્વાદમાં બતાવેલ રસદર્શન વિશે શંકા ઉઠાવે તો તેનો શો ખુલાસો છે? વાર્તાની ઉત્પત્તિમાં અમુક ઘટના અમુક સ્વરૂપે શા માટે છે તે બાબતમાં બીજા કોઈ કરતાં વાર્તાલેખક પોતે વધારે પ્રમાણભૂત નથી ? આનો ખુલાસો એક ઉદાહરણથી વિશેષ સ્પષ્ટ થશે. ઘી, સાકર અને લોટના સાધનથી મિષ્ટાન્નની અનેક વાનગીઓ થાય છે અને તેમાંથી કઈ વાનગી તૈયાર કરવી એ વિશે રસોયો સ્વતંત્ર છે. પણ એ ત્રણેયના મિશ્રણથી એકજ પદાર્થ જુદા જુદા રસોયા બનાવે તેના આસ્વાદમાં ફેર હોય એ અનુભવસિદ્ધ હકીકત છે. આમ એકસરખી સામગ્રીના ઉપયોગથી એકજ વાનગી પરત્વે આસ્વાદમાં જે ફેર માલમ પડે છે તે પાકશાસ્ત્રમાં કૌશલ કે અકૌશલની નિશાની છે અને તે જમનારની આસ્વાદવૃત્તિથી પરખાય છે. તે જ પ્રમાણે પાત્ર, પ્રસંગ અને લાગણીના ઉપાદાનથી જે કલાકૃતિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તેમાં પણ આસ્વાદની ભિન્નતા રહેલી જ હોય છે અને તેનો નિર્ણય સર્જક ઉપર નહીં પણ ભાવક ઉપર રહે છે, કેમકે કાં તો પોતાની કૃતિ ઉપર સ્વાભાવિક મમતાને લીધે અથવા રસગ્રાહી દૃષ્ટિની ન્યૂનતાને લીધે સર્જક એની તટસ્થ તુલના કરી શકતો નથી. આના સમર્થનમાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલના 'મણિમય સેંથી' અને 'કુલડાંકટોરી'માં જે ભાવનાની દીપ્તિ રહેલી છે તે કાવ્યના ઉત્પાદક તરીકે કવિશ્રી પોતે બતાવે તે કરતાં અત્યંત સરસ રીતે સા. શ્રી નરસિંહરાવે ભાવકવૃન્દ સમક્ષ મૂકી છે. એ જ રીતે વિશ્વકવિ શેક્સપિયરને કલ્પનામાં પણ નહીં હોય એટલો રસનિધિ રસાચાર્યોએ એનાં નાટકોમાંથી ઉછળાવ્યો છે તે જોતાં સ્રષ્ટા તરીકે ખૂદ શેક્સપિયરને પણ આશ્ચર્ય થાય તેમ છે. આ એમ પૂરવાર કરે છે કે આસ્વાદના વિષયમાં સર્જક કરતાં ભાવકની રસવૃત્તિ વધારે મર્મગ્રાહી હોય છે માટે રસનિર્ણયમાં સ્રષ્ટા કરતાં દ્રષ્ટા વધારે પ્રમાણભૂત છે.

આયુઃક્ષમતા*

• શ્રી. ડાહ્યાલાલ હ. જાની •

'જિંદગી ટૂંકી છે ને જંજાળ લાંબી છે' એ એક વૈરાગીનું વચન છે. આ ટૂંકી જિંદગીને આપણે શી રીતે લેખે લગાડી શકીએ ને એને શી રીતે લાંબી બનાવી શકાય તેનો શ્રી જાની જવાબ આપે છે

વેદમાં માણસ માટે આયુ શબ્દ વપરાયો છે, અને એના માટે જે ઉપવેદ રચવામાં આવ્યો છે તેને માટે આયુર્વેદ એવું સાર્થ નામ રાખવામાં આવ્યું છે પૂરું આયુષ્ય માણવું એ આદિકાળથી માનવી માટે પરમ આવશ્યક ને પવિત્ર ગણાતું આવ્યું છે દરેક ધર્મે પૂર્ણાયુ સાધવા માટે ભારપૂર્વક જીવનના વિધિનિષેધ ફરમાવતો આચાર પ્રબોધ્યો છે આવરદાનું અર્થશાસ્ત્ર પણ વિચારવા જેવું છે.

જીવનનદ

જિંદગીનો સમય બે ભાગમાં વહેંચી શકાય ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક અનુત્પાદક કાળ રમત ગમત, ઊંઘ, આરામ, માંદગી, આળસ, ગપ્પાસપ્પા અને હાળાગફાળા વગેરેમાં જાય છે ખાસ કરીને બાળપણ માંદગી, ઘડપણ એમાં જ જાય છે જ્યારે ઉત્પાદક કાળમાં જીવનની સાધના અને સિદ્ધિનો સમાવેશ થાય છે નદીને તટ અને ખુશ્ક-ભીનો પટ તથા સૂકો પટ બન્ને હોય છે જીવનનદમાં ઉત્પાદક કાળ એ જ વહેતો જીવનપટ (Dynamic Life), અને ઊંઘ, આરામ, અજ્ઞાન, પ્રમાદ વગેરેમાં રોકાયેલો અનુત્પાદક, અર્થશૂન્ય કાળ (Static Life) એ સૂકો પટ

ઉદ્યમ, સંયમ, કળા વડે માનવી ભીનો પટ જેટલો વિસ્તારે અને સૂકો પટ જેટલો સંકોચે તેટલી જીવનની સફળતા ગણાય જીવનની સાર્થકતા નદીના કુલ પટ ઉપરથી નહિ, પણ સજીવ પટ પરથી અંકાય વિસ્તાર સાથે ઊંડાઈ અને વેગ મળી નદીનો માપ ને પૂરો ખ્યાલ આવી શકે છે એથી જ અર્થપ્રપૂર્ણ ને અર્થ-સૌરભ જીવન જીવી જનાર શંકર, નાનક, રામતીર્થ કીટ્સ, શેલી, કલાપી, ગોખલે, તોરુદત્ત, રાજચંદ્ર વગેરેના જીવનની મહત્તા અંકાય છે वरं शीघ्रज्वलन, न तु चिरं धूमायित

હાંસેલું જીવન

આથી જ 'આપણે વર્ષોને બદલે કાર્યોમાં જીવીએ' એમ બેકન કહે છે અને એથી જ વિસ્તાર કરતાં ઊંડાણનું મહત્ત્વ ગણાયું છે મહાત્માજી, શ્રી અરવિંદ, કવિવર ટાગોર, સુભાષ, જવાહર, ગ્લેડસ્ટન એડીસન બેઝાંટ વગેરે રોજિંદા જીવનમાં કેટલાં કલાક કામ કરે છે, અને એ સાધનાની સેવા દ્વારા શું સાધે છે તેની મૂલવણી થાય છે સોળ, અઢાર કે વીસ બાવીસ કલાક કામ કરનાર એ નરનારીઓ બીજા ચાર છ કે આઠ કલાક કામ કરનાર કરતાં એક જ દિવસમાં ત્રણ ચાર કે પાંચગણું નથી જીવી જતા શું ? વખતને એળે નહિ ગાળતા માણસ ઊંઘ, હાળાગફાળા કે અન્ય અર્થશૂન્ય ચેષ્ટાઓમાંથી વખત બચાવી અર્થપૂર્ણ સર્જનાત્મક કામો પાછળ વખત ગાળે તેટલું તે જીવન વધારે જ છે આમ સવાયા કે દોઢા કલાકો કામ કરનાર સવાયું કે દોઢું જીવન જીવી ગયો ગણાય ! પોષણ, વ્યાયામ, આરામ અને આરોગ્યપ્રદ આદતોથી જીવન પૂરું ને પરિણામદાયી બનાવી શકાય છે ગામ આહાર, વિહાર, ચેષ્ટા, ઊંઘ, આરામ વગેરેનું હિતમિત ધોરણ દાખલ કરનાર જીવન જીતી જાય છે

'युक्ताहार विहारस्य युक्तचेतस्य कर्मसु।
युक्तस्वप्नावबोधस्य जीवनंहि चिरायते ॥

* લેખકના 'કાયેકે દશ વર્ષ'ના પુસ્તકનું એક પ્રકરણ

કાર્યક્ષમતા જ તરણોપાય

હિંદનુ પતન આજે એની બેસુમાર સખ્યા, અનહદ આળસ અને હલકી કાર્યક્ષમતાને લીધે છે ૧૯૪૧ ની મરદમશુમારીમા હિંદની વસતિ ૪૦ કરોડે પહોચશે, અને સરાસરી આવરદા કદાચ ત્રીસ બત્રીસ સુધી પહોચશે, પણ એ કશાથી ખાસ મલકાવાનુ નથી ગરીબી, ગુલામી અને અજ્ઞાન વધવા સાથે પ્રજાસખ્યા વધે તો તેથી હિંદનો કદી દિ' વળશે નહિ સખ્યા નહિ પણ આવરદા વધવી જોઈએ તેમ આવરદા જ નહિ પણ પહેનાતો ઉદ્યમ અને કાર્યક્ષમતા વધવા જોઈએ કે જેથી સમૃદ્ધિ ને સ્વાતંત્ર્ય મળે

બાકી આજની માફક કંગાળ પ્રજા (Scrub Population) વધે તે તો ઘોર આફત છે, અને પ્રજાની બીજી આફતને અભાવે કેવળ આવરદા જ વધે તો વળી એ ઘોરતર આફત છે એ ન ભૂલીએ હિંદીવાનની સરાસરી કાર્યક્ષમતા આજે ઘણી જ ઓછી છે હિંદનો સરાસરી શ્રમજીવી કે બુદ્ધિજીવી પૂર્વમા ચીન, જપાન કે અફઘાનિસ્તાનના કે પશ્ચિમના તે તે માણસો કરતા ખેદજનક રીતે ઊતરતો છે એ આપણે ન વીસરીએ હિંદનો ખરો પ્રશ્ન તો કમાતન કે કામગરા પ્રજાનુ (Effective Population) પ્રકાર અને પ્રમાણ વધારી રાષ્ટ્રસપત્તિ દાસન કરવાનો છે અને તે તો આવરદાની સાથોસાથ કાર્યક્ષમતા વધે તો જ બની શકે દુનિયામા આજે દિવસે જે ઉચ્ચોચ્ચ કાર્યક્ષમતા ગણાય તેનાથી ત્રણગણી કાર્યક્ષમતા લડાઈમા પશ્ચિમના દેશોએ દાખવી હતી હિંદ સસ્કાર, સયમ, પોષણ ને રાષ્ટ્રભાવના દ્વારા તેની કાર્યક્ષમતાનુ ધોરણ સહેજે બમણુ કરી શકે તેમ છે અને જો એને જગતમા જીવવુ હશે તો એણે એ કરવુ જ પડશે કામના કલાકો અને કાર્યક્ષમતા વધશે ત્યારે હિંદની વિપુલ સખ્યા આફતને બદલે ઊલટી વિપુલ આશીર્વાદરૂપ નીવડશે (વર્ધમાન પુરસ્કારના નિયમને આધારે)[1]

આવરદાનું અર્થશાસ્ત્ર

ધારો કે એક માણસ પચીસ, પચાસ, પોણોસો કે સો વર્ષ જીવે છે એમ ચાર રીતે વિચારતા એનો અનુત્પાદક કાળ બમણો, ત્રમણો કે ચારગણો નહિ જાય કેમ જે એને બે ત્રણ કે ચાર વાર બાળપણ, ઘડપણ વગેરે અનુત્પાદક સમય વિતાવવા નહિ પડે. એટલુ જ નહિ પણ એને તૈયાર થવાનો સાધનાકાળ પણ બમણો, ત્રમણો કે ચાર ગણો નહિ લાગે આથી એનો ઉત્પાદક કાળ માત્ર બમણો ત્રમણો કે ચારગણો નહિ પણ વર્ધમાન પુરસ્કારના નિયમે (Law of Increasing Returns) વધારે ને વધારે જ રહેવાનો

એનુ સ્પષ્ટ ઉદાહરણ લઈએ સરાસરી માણસનુ ૭૦ વર્ષ ને ૭૫ દિવસની જિંદગીનુ નીચે પ્રમાણે સમયપત્રક રહે છે –

ઊંઘ ૨૩ વર્ષ, વાચન ૭, કામ ૧૮, શાળા ૧। ખાનપાન ૩, માંદગી ૧॥, હજામત સ્નાન વ ૨।, રમતગમત ૧॥, નાટક-સિનેમા ૦॥, પ્રવાસ ૨।, આળસ ૨॥, પરચૂરણ ૭, સામાજિક ૬૦ દિ૦, ફોગટ ૧૫ દિ.

આમાથી ઓછી આવરદાએ ૫ ઉત્પાદક કાળ ઓછો, ને અનિવાર્ય અનુત્પાદકનુ પ્રમાણ ક્ષીયમાણ પુરસ્કારના ધોરણે (Law of Diminishing) ઘટતુ જવાનુ એક જ જિંદગી લબાય ટૂકાય તેથી વાસ્તવ જીવન-સજીવ જીવનમા (Dynamic Life) કેવો જબ્બર ફેર પડે છે તે લક્ષમા આવ્યુ હશે વળી રોજિંદા જીવનમા કામના કલાકો વધવાથી ફેર પડે છે તે પણ જોયુ આમા રોજિંદો અને વર્ષોના વાસ્તવ જીવનનો એમ બે બાજુનો લાભ મળે તો તો ન્યાલ થઈ જઈએ ને ! વ્યક્તિ કરતા પ્રજાને એ વાત તો વળી વર્ધમાન પુરસ્કારના ધોરણે લાગુ પડે છે તેમ વાજબી હદ સુધી, વિવેકપૂર્વક, રજા પ્રમાણે વધારેલા ન્લાકોના કામથી આવરદા ટૂકાતી નથી માત્ર શ્રમ ને આરામનુ (Depuration Recuperation) સુમધુર પ્રમાણ આવશ્યક છે આળસ ને બદફેલીથી તો ઊલટી આવરદા

---

[1] બર્નાર્ડ શૉ ઇન્ટેલીજન્ટ વુમન્સ ગાઇડ ટુ સોશ્યાલીઝમ કેપીટાલીઝમ સોવીયેટીઝમ એન્ડ ફસીઝમ

ધારે છે 'નાટયા (નડાયા) કરતા તો ધાર્યુ સારુ' એ કહેવત જીવનયંત્રને ખાસ લાગુ પડે છે

જિંદગીનાં માપ

રોજિંદા કલાક ને જિંદગીના વર્ષો બન્ને જીવનના લબાઈ પહોળાઈના રૂપ છે, તેની સાથે સરકારનુ ઊંડાણ આવે તો જીવન તરબતર અને ભર્યું ભર્યું લાગે એમા વળી નાર્યક્ષમતાનો વેગ ઉમેરાય તો જીવનનદીના નીર જેટલા પ્રસન્ન તેટલા વિશદ અને જેટલા આહ્લાદક તેટલા જ ઉપકારક થઈ પડે।

દીર્ઘજીવનનુ આ અર્થશાસ્ત્ર સમજનાર પુનર્જીવનની અનુત્પાદકતા ને અપવ્યય કલ્પી શકશે પચીસ વર્ષ જીવી મરી જનાર કયારે ને કેવો જન્મ પામે તે સવાલ તો છે જ ને? એમ **पुनरपि जननं पुनरपि मरणं, पुनरपि जननी जठरे शयनं** પાછળ કેટલો કાળનો અપવ્યય થાય? જન્મ્યા પછી પણ ફરી બાળપણ, ભણતર, રમત, ગમત, ગપ્પાસપ્પા, માદગી, ઘડપણ વગેરે પાછળ પણ બીજી વાર વખત તો વિતાવવો રહે જ છે એટલે વર્તમાન જીવન જ બને તેટલુ ક્રિયાવાન્ કાર્યક્ષમ, ઉદ્યામક, સરકાર અને સ્વાર્પણ-સમૃદ્ધ બને તેટલી સાર્થકતા આથી અભ્યાસ, અનુભવ, આવડત વગેરેના અપવ્યયમાથી બચી જવાય છે આવરદાનુ આ અર્થશાસ્ત્ર વ્યક્તિ કરતા પ્રજાને તો કઈ ગણા પ્રમાણમા લાગુ પડે છે મુદતની દૃષ્ટિએ તેમજ નાણાની દૃષ્ટિએ બચતથી તેમજ ઉપાર્જનથી પણ પશ્ચિમની એક ગણતરી પ્રમાણે ૫૦ વર્ષ જીવનાર નાના ધોરણમા ૬૦૦૦ કલાક, આનંદપ્રમોદમા ૧૨૦૦૦ ક અને ઊંઘવામા ૧૫૩૦૦૦ ક ગાળે છે પણ તેથી ટૂકુ જીવનારને તો દોઢાથી ઓછો અને અર્ધું જીવનારને અર્ધાથી વધારે અને ૫૦ વર્ષની બે જિંદગીઓમા તો એથી યે વધારે સમય લાગે તે દેખીતુ છે પશ્ચિમમા જન્મતા સુધીમા ૧૦૦ રૂ ઉછેરના ૧૫૦૦, અને ૫૦ વર્ષ પૂરા કરતા ૨૭૯૭૦ રૂ જરૂરી ખર્ચાય છે તેમા હજામતના ૮૦૦, સાબુ-તેલના ૨૨૫, કપડા ૧૨૫૦, બૂટ ૨૦૫, ધોબી ૮૦૦, ટોયલેટ ૬૦૦, ખોરાક ૮૦૦૦, મકાનભાડુ ૩૬૦૦ દીવાબત્તી ૭૫૦, વાહન ૬૦૨૫ પરચૂરણ ૩૦૦, ચાય ૨૦૬૨, ધુમ્રપાન-મુખવાસ ૬૦૧૨ રૂપિયા।

આ બધાના ઉપરક ને વિકાસક ક્રિયાઓ ને ખર્ચ કેટલા? ને ટૂંકમ જીવન કરતા એક લાબુ કેવુ સસ્તુ, કમાઉ અને ફાયદાકારક? આમ જીવનમા લગન કામના વાકો, ચઢિયાતુ કામ, સરકાર ને કાર્યક્ષમતાની ત્રિવેણી રહે તો જીવન કેટલુ સમૃદ્ધ ને મધુર બને।

પશ્ચિમ જેટલા હિંદના ઉંડાણના આકડા નથી હોતા તોપણ પ્રમાણ તો લગભગ એવુ જ રહે, ભલે પાચમે ત્રીજા કે અર્ધા ભાગના હોય. આજે જે હિંદનો અતિ આસામી, મારતુંજાર દેશના ઊંચા જેટલુ, મધ્યમ સામી પાળેથા કૂતરા જેટલુ અને શ્રીમત ચાકર જેટલુ માડ મેળવે છે, એ ભીષણ ખાના સામે આખમિચામણા કર્યે પાલવે તેમ નથી જ આ સ્થિતિમા હિંદની સખ્યાની વિપુલતા એ પાપરૂપ ને શાપરૂપ ભલે લાગે પણ તેનુ ખરુ કારણ સખ્યા નહિ રાજકીર ગુલામી જ છે સ્વાતંત્ર્ય વિના સમૃદ્ધિ નથી પ્રજા આપભોગ, સયમ શ્રમ દાખવશે તેમ તેમ એ ચાવ્યા જ આવશે

હિંદ આજે પણ સહેજે નમણી પ્રજા નિભાવી શકે તેમ છે એની સ્વાતંત્ર્ય ને ન્યાયપૂર્ણ અર્થતંત્રની સુવ્યવસ્થા ને સુઅવસ્થા આણવા માટે પહેલો તો હિંદે, હિંદના કરોડોએ, રવગ બધા કાજે પૂરતા શ્રમ સયમ, સમજ ને સ્વાર્પણ દાખવવા જોઈએ એમાજ એના દીર્ઘાયુની સાર્થકતા છે પ્રભુ આપણ સહુને એ માર્ગ પ્રેરે **आयुर्यज्ञेन कल्पताम्।**

અંધારી રાતના તારા

શ્રી. ચંદુલાલ એમ પટેલ

સુધરેલા લોકોમા કદાચ આ વાતનો કોઈ વિશ્વાસ ન કરે, લોકો એને 'અસત્કૃત' કહી કાઢે, પણ આ વાત સુધરેલા લોકોમા બની નથી એટલે એની કંઈ ચિંતા નથી આ વાત તો છે ગંગાકાંઠાના એક એવા પ્રદેશની કે જેની ચારે પાસ ઘન જંગલ છે, જંગલમા વાઘ ચિત્તા ગર્જે છે અને એમની વચ્ચે થોડાક માનવીઓ વસે છે, જંગલમા વસતા એ માનવીઓની આ વાત

જંગલ અંધારુ હતુ, અંદર રહેતા લોકોને પણ 'અંધારામા રહે છે' કહેવામા આવતુ એ અંધારા જંગલમા ઉપર આસમાનમા તારાઓ ચમકતા હતા તેવી જ જંગલને વીંધી નાખતી તારા જેવી બે આંખો ગીચ ઝાડીમા ચમકતી હતી

દૂરની કોઈ જાગીરના જાગીરદાર ભરતમાણુએ એ ચમકતી આંખોને નોંધીને પોતાની બંદૂકમાથી ગોળીઓ છોડી આખા જંગલમા એક તીખી સનસનાટી પ્રસરી ગઈ નજીકમા લાકડા ફાડતા જંગલના જુવાન જનકે પાછળ જોયુ, 'ઓહ!' એના મોમાથી શબ્દ નીકળી ગયો

ભરતમાણુની ગોળીએ વાઘને ઘાયલ કર્યો હતો પણ તેનો જાન ન લઈ શકી છંછેડાઈને વાઘ ભરતમાણુ પર કૂદ્યો જનકની નજરે એ જોયુ કુહાડી લઈને એ દોડ્યો એણે અડબોત મારી એણે વાઘને દૂર ફેંક્યો અને પછી વાઘ સામે આવ્યો એટલે બરાબર એના માથા પર કુહાડી બેસાડી દીધી, એ જ જોરથી જે જોરથી તે લાકડામા હંમેશ કુહાડીને બેસાડી દેતો વાઘ મરી ગયો

"ઓ જુવાન! તે મારો પ્રાણ બચાવ્યો!" ભરતમાણુ ગળગળા થઈ ગયા

"હુ!" વાઘના માથામાથી કુહાડી ખેંચી લેતા જનક બોલ્યો

"મારી સાથે જાગીર પર આવીને રહો" ભરતમાણુ બોલ્યા

"અહીં મજા છે" કુહાડી પરથી લોહી સાફ કરતો જનક બોલ્યો

"તમને જંગલ જેવી જ ત્યા છૂટ રહેશે મારી જાગીર એ તમારી જાગીર રહેશે"

"જી, મારો બુઢ્ઢો બાપ છે, સાથે બાળા છે, બધા કેવી રીતે આવીએ?" જનકને જવાબ શુ આપવો એ ન સમજાતા તે થોથરાવા લાગ્યો

"બધા આવો, મારો મોટો મહેલ છે, મહેલને ફરતો મોટો બગીચો છે, બગીચામા ઝરણુ છે, તમે ઇચ્છશો તો આ જંગલની અને ગંગાની મજા ત્યા પણ લઈ શકશો"

પછી બાળા, બાળાના વૃદ્ધ પિતા અને જનક ભરતમાણુને ઘેર આવીને રહ્યા બાળા યૌવનમા આવતી કુમારિકા હતી જનક એનો કોઈ નહોતો, કોઈ કેમ નહોતો? એના માબાપ મરી ગયા પછી, નાની વયથીજ બાળાના પિતાએ એને ઉછેરીને મોટો કર્યો હતો એ ખરુ, પણ આજ તો એ બાળાનો સર્વ કાંઈ હતો બાળાને જનક વિના ન ચાલે અને જનકને બાળા વિના ન ચાલે

શિકાર કરવા ગયેલા જમીનદાર ભરતમાણુ પાછા ફરતી વખતે પોતાની સાથે એક મારેલો વાઘ તો લાવ્યા, પણ સાથે ગોરા ગોરા બદનવાળી અને કાળા કાળા વાળવાળી બાળાને પણ લાવ્યા અને તેની સાથે તેના કોઈક જનકને અને તેના પિતાને લાવ્યા ત્યારે ગામ આશ્ચર્યમા એક બીજા સામે જોઈ રહ્યુ હતુ પણ જ્યારે ગામે જાણ્યુ કે ભરતમાણુ તો જંગલની એ છોકરીને પરણે છે ત્યારે તો તેને લાગ્યુ કે 'ગજબ થયો! એક જંગલી છોકરી, ન જાણીએ જાત, ન જાણીએ નાત, બસ રૂપ દીઠુ એટલે પરણવુ!'

એ વાતથી સૌથી વિશેષ બેચેન બન્યો તે તો જનક

એ પહેલા વાત આમ બનેલી.

એક વખત ભરતબાબુ બાલા પાસે આવ્યા અને બોલ્યા

"બાલા—"

"બાબુજી!"

"બાલા, તું પરણવા નથી માગતી?"

"પરણવા?" બાલા સમજી નહિ ભરતબાબુએ એને ઘણુ સમજાવ્યુ પણ બાલા કંઈ જ સમજી નહિ, આખરે એ બોલી, "આપ જનકને જ કહી જોજો ને! કદાચ એ જવાબ આપી શકશે"

"જનકને?"

"હા"

"બાલા, હુ તને પ્રેમ કરુ છુ"

"એથી મને આનંદ થાય છે જનક પણ મને પ્રેમ કરે છે બાબા પણ મને પ્રેમ કરે છે" બાલા બોલી

ભરતબાબુ આખરે કંટાળીને ચાલતા થયા બાલાને સમજાયુ નહિ કે બાબુજી ગુસ્સે કેમ થયા એ એકદમ જનક પાસે આવી, રોવા જેવી થઈને બોલી

"બાબુજી કેમ ગુસ્સે થયા હશે?"

"ગુસ્સે થયા?"

'હા, પહેલા મને કહે, 'મારી સાથે પરણ, આપણે બને ભેળા રહીએ, જિંદગી આખી ભેળા રહીએ, આપણા બાળક થશે તે આપણા જ કહેવાશે,' પણ મને એમની વાત બિલકુલ સમજાઈ નહિ હુ ખરુ કહુ છુ, મને એ વાત સમજાઈ નહિ પછી મને કહે, 'હુ તને પ્રેમ કરુ છુ' એટલે મે કહ્યુ, મને જનક પણ પ્રેમ કરે છે, બાબા પણ પ્રેમ કરે છે' બસ, એમ એમ કહ્યુ અને રોષ કરીને ચાલ્યા ગયા"

"હુ પૂછી જોઈશ કારણ" જનક બોલ્યો

પછી જનક ભરતબાબુને મળ્યો ભરતબાબુએ એને વિસ્તારથી વાત કરીને કહ્યુ, 'આ જિંદગીની તમે જ તમારી મનફાવતી રીતે વ્યવસ્થા કરો, મને બાલા સાથે જિંદગીભર રહેવાનું મળવુ જોઈએ"

જનકે જવાબ આપ્યો, "સારુ"

બાલાને જનકે ફરીથી વાતની સમજણ પાડી, બાબાના પિતાને પણ વાત કરી પિતા બોલ્યા, 'વાહ, આવડા મોટા જમીનદાર, એમના ઘરની માલકન મારી નન્હી બને એથી તો મને આનંદ જ હોય ને! જો કે મારી તો ઈચ્છા હતી કે બાલા એક દિવસ જનકની રખેવાળ બને, પણ ખેર! નસીબ કંઈ જુદુ જ કહેતું લાગે છે! આખર જનક પણ આ જ ઘરમા રહેવાનો છે ને? અને—"

"પણ બાબા, જનક સાથે હુ આવડીક હતી ત્યારની રહેતી આવી છુ અને હવે ભરતબાબુ સાથે જ રહેવાનું? એ વાત મને સમજાતી નથી" બાલા બોલી

"મે ન કહ્યુ બેટા, કે જનક સાથે જ જિંદગી ભર રહી શકી હોત તો સારુ હતુ, પણ ભરતબાબુનુ જ્યારે આપણે અન્ન ખાધુ ત્યારે એ કહે છે એમ કરવુ પડે!" વૃદ્ધ બોલ્યો

જનક નીચુ જોઈને ત્યાથી ચાલ્યો ગયો

ગામે ખૂબ ચર્ચા કરી જનક બેચેન બન્યો, બાલા રડી, પણ વૃદ્ધે સૌને માથે હેતનો હાથ મૂક્યો અને બધુ શાંત થઈ ગયુ બ્રાહ્મણ આવ્યો, બે ચાર સંસ્કૃત શ્લોક બોલ્યો, ભરતબાબુના હાથમા બાલાનો હાથ મૂક્યો અને બાલા અને ભરતબાબુ આખા જીવન માટે એક બની ગયા

આઠ દિવસ સુધી ધામધૂમ ચાલવાની હતી રોજ રાત્રે રોશની થતી, દારૂખાનુ ફૂટતુ મિષ્ટ ભોજન થતા દાન અપાતા અને સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ સજાતા છેલ્લે દિવસે મોટી પાર્ટી હતી પાર્ટીમા મોટા મોટા લાટ સાહેબો આવવાના હતા ખબર આવી હતી કે ગવર્નર આવવાના હતા ભરતબાબુનો ઉત્સાહ સમાવ્યો સમાતો નહોતો એ ખુશખબર બાલાને આપવા તેઓ બાલાને શોધતા ઓરડે ઓરડે ફરી રહ્યા હતા.

'બાલા, બાલા,' બૂમ મારતા તેઓ એક ઓરડામા આવ્યા ઓરડામા પગ મૂકતા દૃશ્ય જોઈને થંભી ગયા જનકના ખોળામા ઊંધુ માથુ નાખી બાલા પોકે પોક રોતી હતી જનક એના માથા પર હાથ ફેરવી રહ્યો હતો

"બાલા—!" ભરતબાબુએ રાડ મારી

"જી!" બાલા હળવેથી બેઠી થઈ પણ તરત એણે માથુ જનકના ખભા પર નાખી દીધુ

"ઊભી થા!" ભરતબાબુએ હુકમ કર્યો.

બાલા ઊભી થઈ.

"મારી પાછળ ચાલ." લાલ આંખ કરી ભરતબાબુ બોલ્યા અને જવા માટે પગ ઉપાડ્યો. બાલા એમની પાછળ જવા ઓરડાની બહાર નીકળી.

ભરતબાબુ બાલાને લઈ પોતાના ઓરડામાં આવ્યા. થોડીવાર એ બાલા સામે જોઈ રહ્યા, પણ બાલાની આંખોમાં કંઈ યે ફેર પડ્યો નહિ એટલે બોલ્યા:

"શું હતું?"

"મને આ નથી ગમતું."

"આ...એટલે?"

"આપનાં જે સૌ લોકો આવ્યાં છે તે કહે છે કે આપના સિવાય કોઈ પુરુષનું મોં મારે ન જોવું, જનકનું પણ નહિ."

"એ વાત બરાબર છે."

"બરાબર કઈ રીતે છે?"

"બરાબર કઈ રીતે? બ્રાહ્મણે આપણો હસ્તમેળાપ કરાવ્યો ત્યારથી તું એક મારી જ બની છે. આપણી કુલમર્યાદા કહે છે કે તારાથી હવે કોઈ પરપુરુષનું મોં ન જોવાય."

બાલા આમાં કંઈ ન સમજી. એ બોલી:

"મને એ પસંદ નથી. મારાથી એમ નહિ રહેવાય. તો મારે આપની સાથે પરણવા નથી ગણાતું."

ભરતબાબુને શું જવાબ દેવો તે સૂઝ્યું નહિ.

"તારી બીજી વાતો મારે સાંભળવી નથી, મારો આ છેલ્લો હુકમ છે કે જનકને તારાથી હવે મળાશે નહિ અને જે રીતે આજ જનક પાસે તું બેઠી હતી તેમ હવેથી બેસી શકાશે નહિ" કહીને તેઓ બહાર ચાલવા લાગ્યા. અચાનક યાદ આવતાં પાછા ફર્યા: "હાં, જો, એક ખુશીના ખબર છે કે ગવર્નરે પણ આપણાં લગ્નની પાર્ટીનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું છે. તેઓશ્રીની સવારી સાંજે આઠ વાગે પધારવાની છે. એ વખતે આપણે એને સામે લેવા જઈશું, તું તૈયાર થઈ રહેજે." અને પછી એ ચાલ્યા ગયા.

બાલા ક્યાંય સુધી શૂન્યમનસ્ક બેસી રહી. એના મગજમાં એક વિચાર આવ્યો, "અહીં ન રહીએ એ જ સારું છે." એ ઓરડાની બહાર નીકળી જનકના ઓરડામાં એકદમ આવી. જનક ઊંધું માથુ નાખી જમીન પર પડ્યો હતો.

"જનક—!" બાલા ધીમેથી બોલી.

જનકે ઊંચું જોયું.

"બાબાને કહે, આપણે અહીંથી ચાલ્યાં જઈએ." બાલા બોલી.

"ભલે."

બંને વૃદ્ધ બાબા પાસે આવ્યાં. વૃદ્ધ બોલ્યો:

"તમે લોકો દુનિયાને સમજતાં નથી એ ભારે તકલીફની વાત છે, ખેર, જેવી તમારી મરજી, પણ ભરતબાબુની રજા તો લેશો ને?"

"રજા લીધા વિના ચાલશે. આપણે ચાલવા જ માંડીએ, ઝટપટ જાગીરની હદ વટાવી જઈએ." જનક બોલ્યો.

"જુવાનિયાંઓની વાતો અમારા વૃદ્ધોથી સમજવી મુશ્કેલ છે, પણ ખેર, તમને પણ ભગવાને બુદ્ધિ આપી છે, ચાલો, ચાલીએ."

મહેલની પાછલી બાજુએ નાની સીડી હતી, જનકને એની માહિતી હતી, ત્રણે ત્યાંથી પાછળના નિર્જન સ્થાનમાં થઈને ચાલ્યાં ગયાં.

જ્યારે બે કલાક પછી ભરતબાબુ જોવા આવ્યા કે બાલા કેવીક તૈયાર થઈ છે, ત્યારે બાલાને ઓરડામાં ન જોતાં તેઓ પ્રથમ એકદમ જનકના ઓરડા તરફ ગયા, ત્યાં તેને ન જોતાં વૃદ્ધના ઓરડામાં ગયા, ત્યાં તો વૃદ્ધ પણ નહોતો એટલે આખો મહેલ જાતે ઘૂમી વળ્યા, નોકરોને ઘૂમી વળવા કહ્યું, દોડાદોડ કરાવી મૂકી, પણ જનકનો, બાબાનો, બાલાના પિતાનો—કોઈનો ય પત્તો લાગ્યો નહિ.

"જંગલી લોકો! અંધારામાં જ રહેવાને ટેવાયેલાં ઘુવડ આ ઝાકઝમાળને ક્યાંથી ઓળખી શકે? પણ મારી આબરૂ—"

એક ખુરશીમાં તેઓ પટકાઈ પડ્યા.

સુધરેલા લોકો ન માની શકે એવી આ વાત છે, પણ વાત ખરી છે કે જનક અને બાબાની આંખોના તારા જંગલના અંધકારમાં જ ચમકી ઊઠ્યા, ભરતબાબુના મહેલના ઝળહળાટમાં તેઓ ફિક્કા પડી ગયા હતા.

અવલોકન ☆

શ્રી. જદુભાઈ વૈદ્ય
શ્રી 'ચા'
શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ

પ્રાચીન ભારતની દંતવિદ્યા લે. ડૉ. કેખશરૂ સોરાબજી ઝુલા. પ્રકાશક ઝુલા બ્રધર્સ. નવસારી

"પશ્ચિમની આજે નવી જણાતી દંતવિદ્યા ભારતની હજારો વર્ષની જૂની દંતવિદ્યાનો પુનર્જન્મ છે" એમ સમર્થ ઇતિહાસવેત્તા પુરાતત્ત્વઅન્વેષક અને વિદ્વાન ડાક્તરોના અનેક પ્રમાણો આપીને સરળતાપૂર્વક આ નાનકડા પુસ્તકમા પુરવાર કરવામા આવ્યુ છે ચિત્રો પણ ઘણા છે

દંતવિદ્યાની જન્મભૂમિ ભારતદેશ છે ઇજિપ્ત, ગ્રીસ કે અરેબિયા નહિ, એવો પ્રમાણપુરઃસર દાવો સાબિત કરીને પ્રજા પાસે કબુલ કરાવવાની પહેલવહેલી કોશિશ કરનાર મુંબઈના ગ્રાંટ મેડિકલ કોલેજના દંતવિદ્યાના પ્રોફેસર સ્વ. ડૉ જમશેદજી જીવણજી મોદી હતા મિત્ર તરીકે મરહૂમનુ અધૂરુ કાર્ય પૂર્ણ કરવાના શુભ હેતુથી લેખક પોતાના માનવતા મિત્રની ત્રીજી મૃત્યુસંવત્સરીએ શ્રદ્ધાંજલિ રૂપે આ પુસ્તિકા પ્રગટ કરીને સુહૃદધર્મની પવિત્ર ફરજ બજાવે છે અને પોતાનુ ઋણ અદા કરે છે

લેખક પ્રાચીન—પૌર્વાત્ય દંતવિદ્યાના સમર્થ અભ્યાસી છે, પુરાતત્ત્વશોધક છે અને ડાક્તર હોવા છતા આયુર્વેદના સાચા ભક્ત તેમજ પરમ ઉપાસક છે આ પુસ્તક સને ૧૯૩૮ના જાનેવારીથી 'વૈદ્ય કલ્પતરુ' માસિકમા ક્રમશઃ પ્રગટ થતુ હતુ દાંતના રોગો અને તેની ચિકિત્સાના બીજા તેમના લેખો—ગ્રંથો પણ વિદ્વત્તાપૂર્ણ અને મનન કરવા લાયક છે

આ પુસ્તક પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ માહિતીપૂર્ણ છે તેમા દેશી વૈદ્યવિદ્યાને ન્યાય આપવાનો બહુ વિરલ પ્રયત્ન થયેલો છે આવી દૃષ્ટિથી જ્યારે ડાક્તરો આયુર્વેદને જોશે ત્યારે વૈદોને માટે સુવર્ણનો સૂર્ય ઉદય થશે વૈદ્યજગતમા આ પુસ્તક ગૌરવભરેલુ છે ડાક્તરોએ તો અવશ્ય વાચવા જેવુ છે કે જેથી દેશી વૈદક તરફ અજ્ઞાનથી બેઠી તિરસ્કારવૃત્તિ આવેલી છે તે દૂર થશે અને દેશી વૈદોને પણ પોતાના દટાઈ ગયેલા ખજાનાનુ ભાન થશે

પુસ્તકમા શૈલી અને ભાષા સારા છે હવે પછી દંતરોગની ચિકિત્સાના આયુર્વેદિક ઉપાયોનુ એક પુસ્તક લખીને સમાજને લાભ આપી ઉપકારક બના[વ]શે એમ આશા છે

પાછળ, કપાવેલ નાક સાંધવાની ક્રિયા કરનાર કાઠિયાવાડના ડૉ શાહનુ નામ છે તે બીજા કોઈ નહિ પણ જૂનાગઢવાળા સુવિખ્યાત ડૉ ત્રિભુવનદાસ છે એક કાળે ગિરમા જ્યારે બહારવટિયાઓ વટેમાર્ગુના નાક કાપી લેતા તેને બને ગાલો અને કપાળ પરની પાતળી ચામડી ઉતારી સાંધી નવુ નાક બનાવી દેતા આ વિધિ સુશ્રુતસંહિતામા બતાવેલી છે અને એને પ્રત્યક્ષ કરી બતાવનાર ડૉ ત્રિભુવનદાસ મોતીચંદ શાહ જૂનાગઢવાળા છે આ નાક સાંધવાની કળા 'ઇન્ડિયન ઓપરેશન' નામથી પાશ્ચાત્ય સર્જરીઓમા પણ ઓળખાય છે

જદુભાઈ વૈદ્ય

શરીર અને આરોગ્ય-લેખક અને પ્રકાશક : શ્રી રવિશંકર જટાશંકર ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ ૧—૮—૦

'વૈદ્ય કલ્પતરુ' (માસિક પત્ર)ની ૧૯૩૮ની સાલનુ આ ભેટપુસ્તક છે, તેમા ચિત્રો આપીને શરીરરચના સમજાવવામા આવી છે તે સાથે આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ રોગોના કારણો અને નિવારણો આપ્યા છે રોગના ઉપાયો ઘરગથ્થુ બતાવ્યા છે ભાષા સરળ છે

ભારતીય સમાજશાસ્ત્ર લેખક નીમનલાલ મગનલાલ ઠાકર પ્રકાશક લોહાણા મિત્ર પ્રેસ, વડોદરા મૂલ્ય રૂ ૧—૬—૦

કર્વે વિદ્યાપીઠની 'ગૃહીત આગમા'ની ઉપાધિ મેળવવા શીખવાના સમાજશાસ્ત્રના વિષયમા ઉપયોગી

બને તે રીતે ઘણા વાંચન અને મનન પછી પોતાનાં અને બીજા લેખકોનાં મંતવ્યો રજૂ કરીને આ પુસ્તક લખાયું છે. લેખકના વિચારો સુસ્પષ્ટ છે અને પ્રગતિવાદી છે. ભાષા રુચિકર છે. સામાન્ય વાંચકને પણ પુસ્તક ઉપયોગી જણાશે.

રાતું રુસ–લેખક : ચંદ્રભાઇ ભટ્ટ. પ્રકાશક : નવીદુનિયા કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. ૧—૦—૦

છેલ્લી રશિયન ક્રાંતિના ઇતિહાસના બે ભાગ પ્રગટ કર્યા પછી આ તેનો ત્રીજો અને છેલ્લો ભાગ પ્રગટ થયો છે. ભાષામાં જોશ છે અને ચિત્રાત્મક છે અને રસિક વાંચન છે, પણ તે સાથે વાક્યપ્રયોગો વિચિત્ર અને પ્રસંગો ફુલાવીને મોટા કર્યા હોય તેવા આવી ગયા છે, કે આવી ગયા હોય તેવું લાગ્યું છે.

પથિકના પત્રો (ગુચ્છ પહેલો–વિદ્યાર્થીઓને) લેખક અંબાલાલ પુરાણી. પ્રકાશક : અરવિંદ કાર્યાલય, આણંદ. મૂલ્ય નવ આના.

જેમણે પોતાની વ્યાયામપ્રવૃત્તિને કેવળ શરીર સાથેના સંબંધ પૂરતી જ ન રાખતાં મન અને અધ્યાત્મ સાથે પણ તેનો સંબંધ કલ્પ્યો હતો તેવા શ્રી. અંબુભાઈએ પોતાની એ પ્રવૃત્તિને અને યોગને સમજાવતા જે પત્રો લખેલા તેનો આ સંગ્રહ છે. સંગ્રહ ઉપકારક છે.

કમળદળ–કર્તા અને પ્રકાશક : નારણદાસ પુરુષોત્તમ સુખડિયા. ગાણસ્મા. મૂલ્ય ચાર આના.

છત્રીસ પાનાંમાં પચાસ જેટલાં પ્રભુભક્તિ અને દેશભાવનાનાં એક સજ્જન હૃદયમાંથી નીકળેલાં નાનાં સાદાં ગીતોનો સંગ્રહ છે.

બેઝીક–ઈંગ્લીશ કર્તા હરિકૃષ્ણ વ્યાસ. લાઠી (કાઠિયાવાડ)

દુનિયાની આવતી કાલની ભાષા તરીકે અંગ્રેજી સ્વીકારાય તે રીતે અંગ્રેજીનું જે સાદું અને વ્યાપક સ્વરૂપ વ્યવહારમાં આવી રહ્યું છે તે ગુજરાતને શીખવવા લેખકે એક માળા શરૂ કરી છે તેની પહેલી અને ત્રીજી પુસ્તિકા જોતાં લેખકનો પ્રયાસ સ્તુત્ય લાગે છે.

કાવ્યપરિચય (ભા. ૨ જો) સંપાદકો. શ્રી રામનારાયણ વિ. પાઠક અને નગીનદાસ પારેખ : પ્રકાશક નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય ૧૨ આના.

વિનયમંદિરનાં પાંચમા–છઠ્ઠા ધોરણમાં વિદ્યાર્થીઓને કાવ્યો શિખાડવા માટે આ સંગ્રહ ઘણો જ યોગ્ય છે. પહેલી આવૃત્તિ કરતાં બીજી આવૃત્તિમાં ઘણાં વધુ ગીતો સમાવાયાં છે. એની વિશિષ્ટતા એ છે કે કવિની પૂરી પિછાન મળે તે માટે એક કવિના એકથી વધુ કાવ્યો લીધાં છે.

ચાર આનાની કિંમતમાં પોણા ત્રણસો પાનાંનું પાઠ્યપુસ્તક સસ્તું કહેવાય.

રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની કોશ–સંપાદક શ્રી. મગનભાઈ દેસાઇ, પ્રકાશક. નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય રૂ. દોઢ. પાના ૬૬૭.

આપણને હિંદી શીખવામાં અને હિંદીના યથાર્થ શબ્દો જાણવામાં ઘણો ઉપયોગી થાય તેવો આ કોશ છે; અમે જે હિંદી કોશો વાપર્યા છે તે સૌમાં આ ઉપયોગી થાય તેવું જણાયું છે. એમાં સંસ્કૃત શબ્દો કરતાં ઉર્દૂ શબ્દોનું પ્રમાણ વધુ રાખ્યું છે, એમ સમજીને કે સંસ્કૃત શબ્દો જે આપણે ગુજરાતીમાંથી જાણી લઈ શકીએ તે આમાં ઉમેરીને કોશને મોંઘો ન કરવો. આમેય કોશ ઘણો જ સસ્તો છે. નવલકથા–વાર્તાઓનાં પુસ્તકોની કિંમત આ કરતાં દોઢી હોય છે. આ પ્રયાસનો ગુજરાતે લાભ ઉઠાવવો જ જોઈએ.

ભીખો ચોટ્ટો–લેખક : રમણલાલ સોની. પ્રકાશક–શારદ કાર્યાલય, અમદાવાદ. કિંમત બે રૂપિયા.

એક યુરોપીય લેખકની નવલનું ખોખું ઉઠાવી લેખકે આ વાર્તાની રચના કરી છે. તેનો પ્રથમ ભાગ ઘણો જ આકર્ષક અને હળવા હાસ્યનો બન્યો છે, ત્યાં સુધીનો પાત્રનો વિકાસ પણ બહુ સ્વાભાવિક બન્યો છે, પણ ત્યાર પછીના ભાગમાં રામલીલા અને સરકસના જે પ્રસંગો આવે છે અને જ્યાંથી 'પ્રેમ'ની વાત શરૂ થાય છે ત્યાંથી તો વિશેષે કરીને કથા કથળતી દેખાઈ છે. 'ભીખો ચોટ્ટો' એ નામ યથાર્થ નથી લાગતું. નાનપણમાં ભીખાથી એવું થઈ જતું કે તેનું નામ ચોટ્ટો પડી ગયેલું, બાકી તો બીખાનું ચોટ્ટાનું તો શું, પણ કોઈ પણ ખાસ કહેવાય એવું લક્ષણ નથી.

પહેના ભાગમા માતાની સાથેના સબધમા રહીને અને બીજાના 'ચોટ્ટા'પણાને વળગી રહીને જો થા આગળ વધી હોત તો ખરેખર એક અનુપમ સર્જન આપણા સાહિત્યને મળત

સહચરીની શોધમા—લેખક મામાસાહેબ મુરલીધર પ્રકાશક જીવણલાલ એન્ડ સન્સ મૂલ્ય રુપિયો દોઢ

અઢીસો પાનાનુ શિષ્ટ અને હળવા હાસ્યનુ આ પુસ્તક છે મોટી ઉમર સુધી કુવારા રહી ગયેલા એક માણસની પત્ની મેળવવાની તાલાવેલીનો લાભ લઈ એક મિત્રમડળ એની મજાક ઉડાડી આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે મૂર્ખ માણસની મૂર્ખાઈ અને પુસ્તકમા સ્થળે સ્થળે આવતા રમૂજી પ્રતિમન્ચોના વાચનથી વાચકને આનદ મળે છે પણ એક શિષ્ટ મડળ ગરીબ માણસને નાહક પૈસા ખર્ચાવે અને હેરાન કરે તે વસ્તુના મડાણ ઉપર રચાયેલી વાર્તા સ્વાભાવિકતાનો ભગ કરે છે

રેખા (માસિકપત્ર)—સચાલકો ગતિ અને રેખા મડળ સપાદક જયતિ દલાલ ઝવેરીવાડ, અમદાવાદ વાર્ષિક લવાજમ બે રૂપિયા

ચાલુ માસિકો કરતા જુદુ પડતુ હોય તેવા વેશમા શિષ્ટ સાહિત્યનુ આ એક નવુ હળવુ માસિક છે ચાલુ પુસ્તકની સાઈઝમા જાણીતા લેખકોના સામાન્ય જનતાના વિષયોનુ ૭૨ પાનાનુ વાચન અને ચાર-પાચ કટાક્ષ ચિત્રો એના પહેલા અકમા છે પાના રફ જેવા લાગે છે ખૂબ ગમી જાય તેવુ છે શ્રી નવલરામનુ 'એકલેખી પ્રતિહાસ દર્શન છે પના લાલ પટેલની વાર્તા પણ સારી છે કવિ શ્રી બ ક ઠાકોરની કવિતાનો તો હેતુ જ સમજાતો નથી બીજા લેખનોમા ઓજસ દેખાતુ નથી

સારા સારા લેખકોનો સહકાર મેળવ્યો છે તો સામગ્રી પણ તેવી સરસ હોય તેવી આશા આ નવા માસિક પાસે રાખીએ.

સ્કાઉટ વીર (માસિકપત્ર)—સચાલક જીવરામ જોષી સપાદક ગુણવતલાલ ભટ્ટ વડોદરા વર્ષિક લવાજમ રૂ ૨

આ માસિક નવ વર્ષથી ચાલે છે તેનો એક અક આજે પહેલો જ જોવા મળે છે સ્કાઉટ-પ્રવૃત્તિને ઉપકારક એવી વાર્તાઓ પ્રવાસવર્ણનો સૂચનાઓ અને હિંદીશિક્ષાના વિષયો સરસ આવે છે હિંદી શિક્ષાના પાઠોની ગોઠવણી સુધારવા જેવી લાગ છે

હસ (સરસ્વતી પ્રેસ બનારસ)નો શ્રી અરવિંદ-અક—મૂલ્ય બાર આના

'હસ' હિંદી સામયિકોમાં કોઈ વિશિષ્ટ રીતે પોતાનુ મહત્ત્વ જાળવી રાખીને હિંદી ભાષાની સેવા કરે છે તેણે પોતાનો જુલાઈ-આગસ્ટનો અક ખાસ અરવિંદ અક બનાવ્યો છે શ્રી અરવિંદ વિષે પ્રચલિત ભ્રાન્તિઓથી મુક્ત થવા આ અક વિચાર પ્રેમીઓએ જરૂર વાચવો જોઈએ સંપાદકોએ પોતાના ભાગના ખાસ અકોની પેઠે આની પાછળ સારો શ્રમ લીધો દેખાય છે ગુજરાતના શ્રી અબુભાઈનો પણ એમા મોટો હિસ્સો દેખાય છે **ચા**

'મજૂરપોથી'—૧ પ્રકાશક મિલમાલિકમડળ, અમદાવાદ

પ્રૌઢ શિક્ષણનું કામ આટલે વરસે ય પૂરુ નથી થયુ ત્યા તો ત્રણેક પ્રૌઢપોથીઓ બહાર પડી છે એ પ્રજાના આ માર્ગમા રસ અને ઉત્સાહની સચોટ નિશાની ગણાય પરતુ એક એવો પ્રશ્ન પણ મનમા ઊઠે છે કે ટપોટપ નવી જેટલી પોથીઓની આપણને જરૂર હતી ખરી ? પ્રૌ.સાહિત્યનો જેટલો બને એટલો વિકાસ ભલે થાય એમ વિચારીએ તો તો એવા પ્રશ્નને ખાસ સ્થાન નથી પણ એવા વિમાસતી શરત કે છે કે એક જ જરૂર માટે અનેક હાથે થતા પ્રયત્નોમા કાઈક નવીન દૃષ્ટિ કાઈક વિશેષતા કાઈક નવો મર્મ હોવા જોઈએ

એ દૃષ્ટિએ જોતા આ મજૂરપોથી જોઈને ઉત્સાહ નથી છૂટતો એમ કબૂલ કરવુ જોઈએ. અમદાવાદ જેવા શહેરમા અભણ મજૂરોની મોટી સખ્યા છે એમને ભણાવવા માટે મિલમાલિકમડળ તથા મજૂરમહાજન તત્પર થાય એ વધાવી લેવા જેવુ ગણાય એ રીતે આ બે મડળોએ શહેરની પ્રૌ. શિક્ષણ સમિતિનુ કામ હળવુ કરી આપ્યુ એમ પણ માની શકાય પરતુ એ કામ માટે નવી પોથી કાઢવા સુધી જવાની જરૂર સમજાતી નથી મજૂરોને

તેમના પ્રત્યક્ષ કાર્યનું તથા શહેરી જીવનનો પરિચય આપનારું જ્ઞાન જરૂર આપવું છે. તેને માટે ખાસ સાહિત્ય તૈયાર કરવું જોઈશે. પણ આ પોથી તેવી જાતનું સાહિત્ય ન ગણાય જોકે તેમાં મિલોમાં વપરાતા શબ્દો વાચન માટે મૂક્યા છે એ નોંધવા જેવી એની ખાસિયત છે ખરી પરંતુ, અક્ષર શીખવાનો પ્રારંભ કરતા મજૂરોને માટે શ્રી જુગતરામભાઈ અને નરહરિભાઈએ તૈયાર કરેલી સુંદર 'લોકપોથી' લીધી હોત તોપણ મિલમાલેકમંડળની પ્રારંભિક ગરજ તો સરી જાત અને એથી કરીને તેઓ પોતાની શક્તિ અને ધન ખાસ મજૂરો માટેનું સાહિત્ય તૈયાર કરવામાં વાપરી શકત.

આમ છતાં, બે પૈસા જેટલી કિંમતમાં આ પોથી મળે છે એ પણ એક લાભ જ છે પરંતુ એ પોથીના સંપાદનમાં એટલી બધી ત્રુટિઓ અમને લાગે છે કે, આ આવકારપાત્ર લાભની કિંમત લગભગ ભુંસાઈ જાય છે. જોડણીનો તો કશો ધડો જ નથી રખાયો. 'શ્રીમતિ, મીલ, માલીક, હય (હૈ), મણી, હમારી, પુણી, સુતર, નહવડાવે છે, સુવાનો, મ્હારું' વગેરે કેટલાય શબ્દોની જોડણી અક્ષમ્ય ગણાય અંગ્રેજી તો ઘણા શબ્દોની જોડણી ભૂલવાળી જ છે આગળ જઈને કેટલીક તો એવી ભૂલો છે કે જે બેદરકારીની જ ગણાય 'કાટા વાળુ ગુલાબ', 'નમસ્તે' તો ઠીક, પરંતુ 'ચિન્હ, મધ્યાન્હ' એના દાખલા આપ્યા તે કેમ ચાલે? ચિહ્ન, મધ્યાહ્ન ખરું રૂપ છે એટલે કે, ભ્રમચિહ્ન ત્યાં છે પા ૧૩ ઉપર છેવટે શબ્દો છે તેમાં 'મીનીટ' એ વાપરવાનું શું કામ? અને જોડણી 'મિનિટ' જોઈએ એ તો ઉપરાંત

આશા છે કે નવી આવૃત્તિમાં પોથીના સંપાદકો સાંગોપાંગ સુધારો કરી લેશે અમારી ખાસ ભલામણ તો એ છે કે, મિલમજૂરોને ઉપયોગી સરળ સાહિત્ય ઉપજાવવા તરફ જો મિલમાલિકમંડળના શિક્ષણપ્રેમીઓ વળે તો વધારે સારું થશે

મગનભાઈ દેસાઈ

ખોટી કલ્પના

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

વૃક્ષે વૃક્ષ ભમન્ત કો' વિહગ, ના હૈયે ધરી હેતુ કૈં,
બેઠું એક સુડાળપે' તરુતણી, ધાર્યું તરુએ: "નકી
આ પંખી મુજથી પ્રસન્ન ગલકે, સર્વસ્વ માને મને"
ત્યાં પાંખો ફફડાવીને ગયું ઊડી બીજે અજાણ્યે સ્થળે!

જયાનંદ દવે

આપણી સ્વરાજયાત્રા

રખે બેદરકાર બનીએ

શ્રી સુભાષબાબુના પ્રયત્ને બંગાળના રાજકેદીઓના ઉપવાસ બે મહિના માટે મુલતવી રહ્યા એ સમાચારે આખા દેશમા સતોષની લાગણી જન્માવી છે રાજકેદીઓની મુક્તિ અને ઉપવાસનો પ્રશ્ન એટલો બધો જટિલ બની ગયો હતો કે જો આવો કોઈ માર્ગ ન નીકળ્યો હોત તો આ દેશ ઉપર મહાન આફત તૂટી પડવાનો પૂરેપૂરો સભવ હતો બંગાળ સરકાર પોતાના નિર્ણયમા મક્કમ હતી, રાજકેદીઓ પણ મક્કમ હતા અને સુભાષબાબુ એમની મક્કમતાને ઉત્તેજી રહ્યા હતા બીજી બાજુ ગાંધીજી અને રાષ્ટ્રપતિ રાજકેદીઓને ઉપવાસ છોડવા વીનવી રહ્યા હતા, પરંતુ એ વીનવણીઓ જેલની દીવાલ સાથે અથડાઈને પાછી ફરતી હતી, પંડિત જવાહરલાલજી જેવા કહેતા હતા કે આ મુદ્દા ઉપર મહાસભાના પ્રધાનમડળો મડાગાંઠ ઊભી કરી શકે નહિ, જ્યારે સુભાષબાબુ અને બીજા ઉદ્દામ આગેવાનો એ માટે ઐથી યે ઉગ્ર પગલાની ભલામણ કરતા હતા તેઓ રાજકેદીઓના ઉપવાસને રાજકોટના ગાંધીજીના ઉપવાસ સાથે સરખાવતા હતા અને જેમ એ વખતે પ્રધાનમડળો મડાગાંઠ માટે તૈયાર થઈ ગયા હતા તેમ આ વખતે પણ થવુ જ જોઈએ એમ દૃઢપણે તેઓ માનતા હતા પરિસ્થિતિ એવી હદે પહોચી ગઈ હતી કે જેમા એક બાજુ રાજકેદીઓ ઉપર મૃત્યુ તોળાઈ રહ્યુ હતુ અને બીજી બાજુ મહાસભાના મોવડીઓ અને સુભાષબાબુ વચ્ચે કાર્યપદ્ધતિનો મતભેદ જાગ્યો હતો

રાજકેદીઓને મુક્તિ અપાવવા માટે સૌથી વધુ તલસાટ કોનો હતો તેનું પૃથક્કરણ થઈ શકે એમ નથી, પરંતુ ગાંધીજી, રાષ્ટ્રપતિ, જવાહરલાલજી અને મહાસભાના બીજા અગ્રણીઓ કરતા સુભાષબાબુનો તલસાટ વધુ હોય તોપણ આ પ્રશ્ન ઉપર તેઓ બંગાળને જે જોર આપી રહ્યા હતા તે તો વાજબી નહોતુ જ એક બાજુ આ પ્રશ્નને અખિલ હિંદનો પ્રશ્ન કહેવો અને બીજી બાજુ અખિલ હિંદના બહુમાન્ય નેતા અને સસ્થા પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરવુ તે રાજદ્વારી ડહાપણ ગણાય કે કેમ એ વિષે અમને શકા છે અમને તો એ વખતે એમ લાગેલુ કે આ મહત્વનો અને નાજુક પ્રશ્ન સુભાષબાબુના હાથે જોખમાઈ જશે.

અને રાજકોટના ઉપવાસ અને રાજકેદીઓના ઉપવાસ વચ્ચે પણ કોઈ સરખામણી થઈ શકે એમ નથી રાજકોટના પ્રશ્ન ઉપર પ્રધાનમડળો રાજીનામા આપે એ બાબતમા બહુ મોટો તફાવત છે દેશીરાજ્યોના પ્રશ્નોમા તો મહાસભા હમેશા એમ કહે છે કે સાર્વભૌમ સત્તાએ વચ્ચે પડવુ જોઈએ, જ્યારે પ્રાન્તના પ્રશ્નોમા તો આપણે એમ કહીએ છીએ કે તમામ સત્તા પ્રધાનોના અને ધારાસભાના હાથમા હોવી જોઈએ જે મુદ્દા ઉપર યુક્તપ્રાંત અને બિહારમા આપણે કટોકટી ઊભી કરી પ્રધાનોની સત્તા ઉપર મહોર મારી હતી તે મહોર આ વખતે શુ ઉખેડી નાખવી જોઈતી હતી? બંગાળનુ પ્રધાનમડળ શુ યુક્તપ્રાંત કે બિહાર જેવુ મહાસભાનુ જ પ્રધાનમંડળ નથી? રાજકેદીઓના પ્રાણ આપણને ગમે તેટલા પ્યારા હોય પણ એ માટે સિદ્ધાંતનો ત્યાગ કરી શકાય? જે સિદ્ધાંતને સ્થાપિત કરવા માટે આપણે મહાન જગની તૈયારી કરી હતી અને એ જગ જો થયો હોત તો આપણે અપાર ભોગ આપવાનો આવ્યો હોત એ સિદ્ધાંત તજી દેવામા આપણે, ભલે સદ્‌હેતુપૂર્વક પણ, ભૂલ જ કરી બેસત.

પરંતુ જે થયુ તે સારુ થયુ રાજકેદીઓના ઉપવાસ મોકૂફ રહ્યા એથી હાલ તુરત તો આપણે મહાન આફતમાથી ઊગરી ગયા હવે ભય એટલો જ રહે છે કે આપણે એ પ્રશ્ન તરફ બેદરકાર તો નહિ બની જઈએ! એક બાજુ ગાંધીજી કે એક સુભાષબાબુ એમને છોડાવો, હવે એવી આસક્ત મા તો નહિ પડી જઈએ? એક બીજો ભય પણ મહે તોળાઈ રહ્યો છે આપણને સતત એ યાદ રહેવુ જોઈએ

કે રાજકેદીઓએ ઉપવાસ મોકૂફ રાખ્યા છે, તજી દીધા નથી. સુભાષબાબુ એમની આ નીતિનું સમર્થન કરે છે. અમને પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો સુભાષબાબુ ઉપવાસની નીતિનો સ્વીકાર કરે છે તો અત્યારથી જ સવિનય ભંગ શરૂ કેમ નથી કરતા ? શું રાજકેદીઓ ઉપવાસ કરશે ત્યારે તેઓ સત્યાગ્રહ શરૂ કરશે ? એક બાજુ મૃત્યુ અને બીજી બાજુ સત્યાગ્રહ એ બેમાં કોની ઝડપ વધશે ? અમને લાગે છે કે આપણે આપણા તોરમાં રાજકેદીઓના જાનને ગુમાવી બેસશું. અમારા મત પ્રમાણે આ સ્થિતિમાં બે જ માર્ગ હોઈ શકે. એક તો એ કે રાજકેદીઓએ ઉપવાસનો માર્ગ સદંતર છોડી દેવો અને મહાસભાએ એમને છોડાવવા માટે પોતાની તમામ શક્તિનો ઉપયોગ કરવો, અથવા તો સુભાષબાબુ જે સત્યાગ્રહની તૈયારી કરી રહ્યા હતા તેનો હમણાં જ આરંભ કરી દેવો કે જેને પરિણામે રાજકેદીઓના ઉપવાસ જીવલેણ બને ત્યાર પહેલાં આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આવી જાય. આ બે માર્ગ સિવાય ત્રીજો કોઈ માર્ગ કલ્પી શકાતો નથી. આમાંનો પહેલો માર્ગ ગાંધીજીનો છે અને અમારા મત પ્રમાણે એ સાચો ને કાર્યસાધક છે. બીજો માર્ગ સુભાષબાબુનો છે. એનો અત્યારે જ આરંભ થાય તો એમાં સફળતાની થોડી ઘણી આશા રહેલી છે. પરંતુ અત્યારે સત્યાગ્રહની દમદાટી આપવી અને છેક ઉપવાસનો આરંભ થાય તે દિવસે સત્યાગ્રહ કરવો એમાં તો અમને જરી પણ આશા નથી લાગતી.

રાજસ્થાન પ્રજાપરિષદ

રાજસ્થાની પ્રજાની સેવા અને મુક્તિ અર્થે જ જેનું અસ્તિત્વ છે તે રાજસ્થાન પ્રજાપરિષદને ગાંધીજીએ હમણાં ભારે મહત્ત્વ આપ્યું છે. થોડા જ દિવસ પહેલાં ધામીના હત્યાકાંડ સંબંધમાં ત્યાંના આગેવાનો ગાંધીજીની સલાહ લેવા આવ્યા હતા અને એ જ રીતે ઠેર ઠેર વેરાયેલાં સંખ્યાબંધ દેશીરાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ ગાંધીજી પાસે આવ્યા જ કરે છે. આ બધા પ્રતિનિધિઓને ગાંધીજી સલાહ આપે છે કે એમણે રાજસ્થાન પરિષદની કાર્યસમિતિને મળવું અને એની દોરવણી નીચે કામ કરવું. અમને લાગે છે કે આ સલાહથી રાજસ્થાની પરિષદની જવાબદારી અનેકગણી વધી છે. રાજકોટમાં ગ્વાયરચુકાદો મળ્યો તે પછી એક વખત જવાહરલાલજી બોલેલા કે દેશીરાજ્યોમાં કામ લેવાની ગાંધીજીની અને મારી રીતિમાં ભેદ છે એટલે હું નિશ્ચિત બેઠો છું. ગાંધીજીની આ સલાહ ઉપરથી લાગે છે કે ગાંધીજીને પોતાને એવો ભેદ લાગ્યો નથી. તેઓ તો રાજસ્થાન પરિષદ મહાસભાનું જ અંગ હોય અને એ જ સિદ્ધાંતો પ્રમાણે કામ કરતી સંસ્થા હોય એ રીતે જ એની ગણના કરે છે. હવે તો રાજસ્થાનના અને પરિષદના કાર્યકરોએ જ આ સલાહને અમલી રૂપ આપી પરિષદને શક્તિશાળી સંસ્થા બનાવવી જોઈએ.

આ પ્રસંગે એક બીજો વિચાર પણ આવે છે. આ દેશમાં ગાંધીજીના જેવી આર્ષદૃષ્ટિ બીજા એક પણ આગેવાનમાં નથી એ વાત કબૂલ રાખીએ તોપણ આપણે હવે એટલું તો સમજવું જ જોઈએ કે કોઈ પણ દેહધારી માણસને મર્યાદાઓ હોય જ છે. ગાંધીજીમાં ગમે તેટલી શક્તિ હોય તોપણ એ આ દેશના દરેકે દરેક પ્રશ્ન અને તેની વિગતને તપાસી શકે નહિ–તે ઉપર સલાહ આપી શકે નહિ. આપણે એમની પાસેથી દરેક નાની મોટી બાબતમાં સલાહ લેવા દોડીએ તો છેવટે તેઓ પણ થાકી જાય અને આપણે પણ થાકી જઈએ. અને એવા થાકમાંથી કોઈ દિવસ પ્રેરક યોજનાઓ જન્મે નહિ. ગાંધીજીની અવસ્થા, એમના ઉપરના કામનો બોજો, દેશના અનેક પ્રશ્નોની ચિંતા વગેરેનો ખ્યાલ કરીને આપણે નછૂટકે જ એમની પાસે જવાનું રાખવું જોઈએ. અમને તો એમ લાગે છે કે હવે એ સમય આવી પહોંચ્યો ગણાવો જોઈએ કે જ્યારે ગાંધીજી આપણને માત્ર દિશા જ બતાવે અને એ દિશાનાં વન–વગડા આપણી જાતે જ આપણે ખેડીએ. એકેએક મુંઝવણ માટે ગાંધીજી પાસે જવાથી પ્રજાશક્તિ કુંઠિત જ થવાની છે, અને જે દિવસે ગાંધીજીનો નશ્વર દેહ આ જગત ઉપરથી વિદાય થશે તે દિવસે

આપણું સર્વસ્વ વિદાય થઈ ગયું આપણે અનુભવશું સિદ્ધાન્તને સમજવા ગાંધીજી પાસે જરૂર જઈએ, પરંતુ રોજ-બ-રોજના વ્યવહારમાર્ગો તો આપણી મેળે જ આપણે નક્કી કરી લઈએ

કાર્યવાહક સમિતિ

મહાસભાની કારોબારીની આ વખતની બેઠકમાં જેટલું કામ થયું છે તેટલું ભાગ્યે જ કોઈ બેઠકમાં થયું હશે આ વખતની બેઠકના ઠરાવો પોતે જ એમ બોલે છે કે સુભાષબાબુ અને બીજા કેટલાક ઉદ્દામો કહે છે તેમ મહાસભા બંધારણવાદી નથી બની ગઈ, પરંતુ ૧૯૨૧ કે ૧૯૩૦માં હતી તેવી જ કે તેથીયે વધુ લડાયક સંસ્થા છે કારોબારીએ સુભાષબાબુને પદચ્યુત કરતા ઠરાવની સાથોસાથ વડી ધારાસભાના બહિષ્કારનો અને મહાયુદ્ધ અંગેનો જે ઠરાવ કર્યો છે તેમાં અદ્ભુત કુનેહ રહી છે જો માત્ર સુભાષબાબુનો જ ઠરાવ થયો હોત તો કારોબારીના કપાળ ઉપર 'મવાળ' નામનું તિલક લગાવવામાં આવત પરંતુ તે સાથે જ જે લડાયક ઠરાવો થયા છે તે મહાસભાને લડાયક સંસ્થા તરીકે પુરવાર કરે છે

આ વખતની કારોબારીએ ખરેખર સખત હાથે કામ લીધું છે યુદ્ધસમિતિમાં જે જાતની કડકાઈની આપણે કલ્પના કરી શકીએ તે કડકાઈ આ વખતના ઠરાવોમાં દેખાય છે મધ્ય પ્રાંતના ઉધોજીના વર્તનની સખત ઝાટકણી કાઢી એમને બરતરફ કરવામાં આવ્યા છે દિલ્હી પ્રાંતિક સમિતિને વિખેરી નાખવામાં આવી છે બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિની છેલ્લી બે કને પણ ગેરકાયદે ઠરાવી છે અને સૌથી વિશેષ તો સુભાષબાબુને સ્થાનભ્રષ્ટ કર્યા એ છે આ બધા પગલાંઓ સંસ્થાની આંતરિક નબળાઈઓ દૂર કરનારાં છે, જ્યારે બીજા ઠરાવો મહાસભાનું પ્રાણતત્ત્વ પ્રગટ કરનારા છે એ ઠરાવોમાં વડી ધારાસભાની મુદત લંબાવવાનો અને લશ્કરી ટુકડીઓ ધારાસભાની ઉપરવટ થઈને બહાર મોકલાઈ છે તેનો વિરોધ છે આ વિરોધ પોકળ નથી તેની ખાતરી આપવા માટે પહેલું પગલું વડી ધારાસભાની આગામી બેઠકના બહિષ્કારનું લીધું છે મહાયુદ્ધ અંગેના ઠરાવમાં મહાસભાવાદી પ્રાંતોના પ્રધાનોને સ્પષ્ટ આદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે યુદ્ધની તૈયારીના કોઈ પણ કામથી દૂર રહેજો ને એનો વિરોધ કરજો એ માટે જરૂર પડે તો પ્રધાનપદનાં રાજીનામાં આપજો અથવા બરતરફ થજો આ ઠરાવોને વાંચનાર જો હજીયે એમ કહે કે આજના નેતાઓ મવાળ છે તો એમની એ ભ્રમણા કે અસત્ય કોઈથી કોઈ દિવસ દૂર થઈ શકશે નહિ એમ જ માનવું જોઈએ

એ યોગ્ય જ થયું છે

મહાસભાની કારોબારીના ઠરાવોમાં ખરું જોતાં સૌથી ધ્યાન ખેંચનારા ઠરાવો વડી ધારાસભાનો બહિષ્કાર અને યુદ્ધવિરોધનો ગણાવા જોઈએ પરંતુ અત્યારે તો સુભાષબાબુના ઠરાવે જ સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તા. ૯ મી જુલાઈએ જ્યારે સુભાષબાબુએ રાષ્ટ્રપતિની અવગણના કરી તે દિવસે જ તમામ પક્ષના લોકોએ માન્યું હતું અને જાહેર પણ કર્યું હતું કે આ માટે જલદમાં જલદ પગલાં લેવાશે છતાં જ્યારે એ પગલાં લેવાયાં છે ત્યારે તમામ ઉદ્દામ વર્ગ તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે 'એ જાણીને આંચકો લાગ્યો છે' કેટલાકે તો મહાસભાની કારોબારીની ખબર લઈ નાખવાની અને અત્યારે જ મહાસભાનું અધિવેશન બોલાવી એનો નિર્ણય લેવાની પણ માગણી કરી છે સુભાષબાબુ પોતે તો આ નિર્ણય માટે 'બસ આટલું જ!' એમ કહે છે

સુભાષબાબુએ જે પગલું ભર્યું તે શિસ્તભંગ હતો કે નહિ એ વિષે ઉદ્દામોમાં પણ મતભેદ છે કેટલાક એમ માને છે કે એમાં શિસ્તભંગ જેવું હતું જ નહિ જ્યારે કેટલાક એમ કહે છે કે શિસ્તભંગ જરૂર થયો છે પરંતુ મહાસભાના ઉચ્ચ આદર્શો અને પ્રજાતંત્રની ભાવનાઓ રક્ષવા માટે એ શિસ્તભંગ જરૂરી હતો આ વખતની કારોબારીના જ બે ઠરાવો લઈને આપણે આ વસ્તુને તપાસીએ

કોઈ એમ તો કહી શકશે જ નહિ કે વડી ધારાસભાની આગામી બેઠકનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો છે તે ધારાસભાના તમામ સભ્યોને પસંદ હશે હવે જે સભ્યોને એ ઠરાવ પસંદ ન હોય તે એનો

ખુલ્લો વિરોધ કરે એ માટે ગામે ગામ સભાઓ ભરે અને અખિલ હિંદ હિત ગજવે તો એ યોગ્ય ગણાશે ખરું? ઉદ્દામો એ સાંખી શકશે? અને એટલું જ નહિ પણ એવું નહિ કરવા માટે રાષ્ટ્રપતિ વિનંતિ કરે અને પછી આજ્ઞા પણ કરે છતાં એ વિરોધ ચાલુ જ રાખવામાં આવે તો એના નિવારણ માટે ઉદ્દામો શી સલાહ આપશે? અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે વડી ધારાસભાના બહિષ્કારનો ઠરાવ તો કારોબારીએ કર્યો છે, જેમાં બીજા કોઈ મહાસભાવાદીના પ્રગટ મતને અવકાશ નથી. જ્યારે પ્રાંતોમાં સત્યાગ્રહને લગતો ઠરાવ તો મહાસમિતિએ કર્યો છે અને અતિ વિશાળ બહુમતિથી કર્યો છે

• એવો જ બીજો દાખલો લઈએ યુદ્ધ અંગેનો જે ઠરાવ થયો છે તે શું બધા જ પ્રધાનોને પસંદ હશે? પ્રધાનપદની મોહ-બેડીમાં ફસાયેલા કોઈ પ્રધાનને જવા દઈએ તોપણ શું આઠ પ્રાંતના પ્રધાનોમાં એવા પ્રધાનો પણ નહિ હોય કે જે પ્રમાણિકપણે એમ માનતા હોય કે આ મુદ્દા ઉપર અમારે બરતરફ ન થવું જોઈએ? સુભાષબાબુની નીતિરીતિથી વિચારીએ તો આ પ્રધાનો પણ એમ કહે કે અમે અમારા પ્રાંતની પ્રજા સમક્ષ આ ઠરાવોનો વિરોધ કરશું ઠેર ઠેર સભા ભરશું ને એ રીતે લોકશાસનનો સિદ્ધાંત અમલમાં લાવશું

આવા તો અનેક દાખલાઓ રજૂ કરી શકાય આશ્ચર્ય તો એ વાતનું થાય છે કે પોતે જ્યારે રાષ્ટ્રપતિ હતા ત્યારે શિસ્ત માટે લાંબા લાંબા નિવેદનો કર્યા હતા તે આજે તદ્દન ભુલાઈ ગયા છે તે દિવસે જેમાં શિસ્ત અને સંગઠન દેખાતું હતું તેમાં આજે પ્રજાતંત્રનો ભંગ દેખાય છે

સુભાષબાબુને સ્થાનભ્રષ્ટ કરતા કારોબારીએ જે ખેદ અને દુઃખ અનુભવ્યાં છે તે સાથે આખો દેશ સંમત હશે સૌ કોઈને એમ લાગતું હશે કે હજી ગઈ કાલે જ જેના હાથમાં રાજ્યદંડ આપ્યો હતો તેને આજે સામાન્ય આસન ઉપર બેસવાની પણ મનાઈ ફરમાવવામાં આવી છે પરંતુ વ્યક્તિના નહિ પણ સિદ્ધાંતના પ્રેમીને આજે એમ લાગતું જ જોઈએ કે એમ કર્યા વિના છૂટકો જ નહોતો સુભાષબાબુને સ્થાનભ્રષ્ટ કરવામાં નથી આવ્યા પણ પોતાની જાતે જ એમણે એમ કર્યું છે રાષ્ટ્રપતિની વીનવણીઓને ઠોકરે મારીને જ એમણે આ નિર્જન રસ્તો પસંદ કર્યો છે

અને તા ૯મીના વિરોધ પછી પણ એ ક્યાં શાંત રહ્યા છે? એમના દારૂબંધીના નિવેદને ભલભલાને આઘાત પહોંચાડ્યો છે 'મને શિસ્તભંગના પગલાંની પરવા નથી' એ ઉદ્ગારે પણ અનેકોને દુઃખ પમાડ્યું છે અફસોસનો એક શબ્દ પણ આજ સુધી તેઓ બોલ્યા નથી એમના માટે કારોબારીએ જે પગલું લીધું છે તે સર્વથા યોગ્ય છે એમ જ રોમરોમે સાબિત કર્યું છે

વાદળ ઘેરાશે?

મહાસભાએ જ્યારથી પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કર્યો છે ત્યારથી ઘણી વાર આપણને લડતની વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ છે આપણાં પ્રધાનપદ પણ યુદ્ધની જ તૈયારી છે એવું અનેક વખત ભુલાઈ ગયું છે અને આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે કેવળ યુદ્ધના વ્યૂહને ખાતર જ જેમણે ધારાસભાનો કબજો લીધો છે તેમના માથે બંધારણમાર્ગનું આળ ચડાવવામાં આવ્યું છે એ નેતાઓ। દેશના અને મહાસભાના સદ્ભાગ્યે એ આળ જૂઠું છે એવા પુરાવાઓ આપતા પ્રસંગો સમયે સમયે આપણને સાંપડતા જ જાય છે આપણે યાદશક્તિ ન ગુમાવી હોય તો આ બે વર્ષમાં એવા ત્રણ પ્રસંગો આવી ગયા તે તો આપણને યાદ રહેવા જ જોઈએ રાજકેદીઓના પ્રશ્ન ઉપર યુક્ત પ્રાંત અને બિહારના પ્રધાનોએ રાજીનામાં આપ્યાં એ પહેલો પ્રસંગ ગવર્નરની નિમણૂકના પ્રશ્ન ઉપર ઓરિસ્સાનું પ્રધાનમંડળ રાજીનામું આપવા તૈયાર થયું તે બીજો પ્રસંગ અને ગાંધીજીના રાજકોટના ઉપવાસ વખતે આઠેય પ્રાંતોના પ્રધાનોએ પોતાની તંત્ર ચલાવવાની અશક્તિ જાહેર કરી તે ત્રીજો પ્રસંગ આપણા પ્રધાનો તરફ સહેજ પણ સહાનુભૂતિ આપણા દિલમાં હોય તો આ પ્રસંગો પછી આપણને ખાતરી થવી જ જોઈએ કે તેઓ ત્યાં બેઠા છે તે સત્તાનું સિંહાસન

નથી, યુદ્ધનો ભય જ છે. પરંતુ આપણા દુર્ભાગ્યે ઘણાને એમ લાગતું નથી. તેઓ તો આપણા પ્રધાનોને બ્રિટિશ શાહીવાદના પ્રતિનિધિઓ જ સમજે છે.

જે ન જ સમજવા ઇચ્છે તેને સમજાવવાનું કઠણ હોય છે. નહિ તો આજે જે [illegible] પ્રસંગ આવી ગયો છે તે પણ મહાસભાની મનોવૃત્તિને સાચી રીતે પ્રગટ કરનારો છે. ધારાસભાની બેઠકનો બહિષ્કાર એ નાનોસૂનો પ્રશ્ન નથી. સમવાયતંત્ર સામેની લડતનો એ પ્રથમ-પહેલો મોરચો છે. [illegible] કહે છે કે આ તો અમારું પહેલું જ પગલું છે. આ પગલા ઉપરથી આપણને સમજાવું જોઈએ કે એ પગલું સહકાર તરફ નહિ પણ અસહકાર તરફ છે, સત્તા તરફ નહિ પણ યુદ્ધ તરફ છે. અમને એમ લાગે છે કે હિંદુસ્તાનના આકાશમાં યુદ્ધનું એ વાદળ તો આજે ઊગી આવ્યું છે. એ વાદળ વિખરાઈ જશે કે વેગને તે ફેરવાતું રહ્યું છે. એટલી વાત નિશ્ચિત છે કે એ વાદળ કંઈ પણ પરિણામ વિના તો વિખરાવાનું નથી જ. જો એ વાદળ તરફ બ્રિટિશ સત્તા દુર્લક્ષ કરશે તો આવતી કાલે યુદ્ધ-[illegible] પ્રશ્ન ઉપર પ્રધાનપદના રાજીનામાનું બીજું પગલું આવશે અને એથી આખું આકાશ અવશ્ય ઘેરાઈ જશે. આવી ઘોર આંધિ નહિ આવે ત્યાં સુધી [illegible] વાદીઓ આજના આગેવાનો પ્રત્યે [illegible] રહેશે કે શું એ પ્રશ્નનું સૌને દુઃખ થાય છે. અમે એવી આશા રાખીએ કે એવી આંધિ આવતા પહેલાં આપણા હળમાં વિશ્વાસ, સન્માન અને હિતની ભાવના દૃઢીભૂત થઈ જાય.

આન્તર હેતુ

અનુષ્ટુપ

પુણ્ડરીકો ખીલી ઊઠે ઊગે જ્યાં ભવ્ય ભાસ્કર;
હિમાંશુ પેખતાં સુપ્ત હૈયું, જાગે સમુદ્રનું;
પ્રીતિની સર્વ ગાંઠોને બાંધે આન્તર હેતુ કો'.

- જયાનંદ દવે -

અંજલિ ગ્રંથમાળા

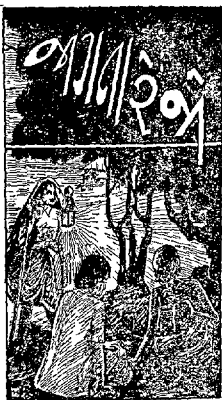
પાંચમું વર્ષ

પહેલું પુસ્તક — **બંધન અને મુક્તિ** — લેખક દર્શક

બીજું પુસ્તક

જા
ગ
તા
રે'
જે

[પૂર્વાર્ધ]
પ્રગટ થઈ ચૂક્યું છે

ત્રીજું પુસ્તક

જા
ગ
તા
રે'
જે

[ઉત્તરાર્ધ]
ઑક્ટોબરમાં પ્રગટ થશે

શ્રી નોપાનની આ સર્વોત્તમ કૃતિ છે આ નવલકથામાં એક પતિતાત્માનું દર્દ ભરેલું છે નવનકથાનો પ્રવાહ અત્યંત વેગવાન હોવા છતા એમા કારુણ્ય અને ગંભીરતાની છાયા રહેલી છે આ નવલ ગુજરાતને નવીન લાગશે

ચોથું પુસ્તક

જ ગ ત નો તા ત

લે. રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક

ફેબ્રુઆરીમાં પ્રગટ થશે.

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું પાક્ષિક

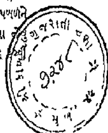
વર્ષ ૯ ૧ સપ્ટેંબર ૧૯૩૯ અંક

સંપાદકો

મોહનલાલ મહેતા · ઈશ્વરલાલ દવે
કાન્તિલાલ શાહ · હરજીવન સોમૈયા

હિંદુસ્થાનમાં ઘણા રજપુત રાજાઓ થઈ ગયા, જેમના ઉપર કોઈ દુશ્મને હલ્લો ન કર્યો; તેઓ જીવ્યા અને મર્યા. તેઓનાં નામ આપણને ક્યાં યાદ છે? એમ પૂર્વના સંસ્કારોને લીધે જેમના સંકલ્પબળને કસોટીએ ચઢ્યા વિના જ સફળતા મળી, તો તેથી શું તેમની કિંમત વધારે છે? પણ રાણા પ્રતાપ વિષે તમે શું કહો છો! તે હાર્યો. એક વાર નહિ, અઢાર વાર; અને છેવટે પૂરી ફતેહ તો ન જ થઈ. એટલે શું તેની કિંમત પેલા રાજાઓ કરતાં ઓછી? પરિણામે પ્રતાપને થોડું ઘણું ય પાછું મળ્યું. પણ ધારો કે કાંઈ ન મળ્યું હોય અને ટળવળતો ભૂખ્યો જંગલનાં પશુની જેમ અરવલ્લીમાં હારેલાની જ નામના મેળવીને મર્યો હોત તો શું તેની કિંમત ઓછી ગણાત? પરિણામને શું વળગ્યું છે! પ્રયત્નમાં જ બધું છે. પૂર્વસંસ્કારના બળે અમુક પરિસ્થિતિમાં આવ્યા, પણ તેથી કંઈ નથી. સંકલ્પબળ કેળવતાં કેળવતાં નિષ્ફળતામાં ને નિષ્ફળતામાં જ મર્યા તેમાં કાંઈ નથી. ઈશ્વર પરિણામનો ભૂખ્યો નથી, કર્તવ્યનો ભૂખ્યો છે. એટલે ધારો કે આપણે નસીબે સંકલ્પબળને કેળવવામાં જ આપણી આખી જિંદગી ખર્ચવાની હોય તોપણ શું વાંધા જેવું છે? એ વીરમૃત્યુ, ઝૂઝ્યા વિના જ મરવા કરતાં ઘણું વધારે પસંદ કરવા જેવું છે.

'અજ્ઞાત'

અભિનંદન

'ગુજરાત સાહિત્યસભા'એ ગુજરાતના લાડીલા કલાકાર શ્રી. કનુ દેસાઈને રણછોડલાલ સુવર્ણચંદ્રક આપીને સર્વ રીતે યોગ્ય કર્યું છે. આવા સુવર્ણચંદ્રકો કેટલીક વખત માણસનું મૂલ્ય અંકાવવામાં કારણભૂત થાય છે અને કેટલીક વખત જેનું મૂલ્ય અંકાયેલું જ હોય તેની શોભામાં એક કલગીનો ઉમેરો કરે છે. શ્રી. કનુભાઈ પોતાના પરિશ્રમે અને કલાપ્રેમે આજ પહેલાં જ પોતાનું મૂલ્ય અંકાવી ચૂક્યા છે. ગુજરાતમાં તો ભાગ્યે જ એવો કોઈ સાહિત્યપ્રિય કે કલાપ્રિય હશે જે એમની કલાને ન પિછાનતો હોય. પરંતુ એમની ખ્યાતિ તો પ્રાંતની અને અલ્પ અંશે દેશની સીમાઓની બહાર પણ પહોંચી ગઈ છે. આ સુવર્ણચંદ્રક આપીને સાહિત્યસભાએ એમની શોભામાં યોગ્ય રીતે એક કલગીનો ઉમેરો કર્યો છે.

ચંદ્રક સ્વીકારતી વખતે શ્રી. કનુભાઈએ પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પ્રગટ કરી છે તે સાત્ત્વિક અને પ્રેરક છે. દુનિયાના ખંડેખંડમાં પહોંચી જવાની એમણે વાત નથી ઉચ્ચારી. એમણે તો પોતાની સૌમ્ય કલાને ઘરઘરમાં પહોંચાડવાની મુરાદ પ્રગટ કરી છે. એમની મહત્ત્વાકાંક્ષા એ છે કે વેપારી ગુજરાત સૌંદર્યપ્રેમી થાય. આ મહત્ત્વાકાંક્ષા ખરેખર અભિનંદનને પાત્ર છે. જો એમની એ સાધના ફળે તો ગુજરાતે પોતાની વ્યાપારશક્તિ મેળવતાં જીવનના કોમળ અને મંગલ રસો પ્રત્યે જે બેદરકારી રાખી છે તે દૂર થાય અને ગુજરાતનુ જીવન પૂર્ણતા તરફ એક મહત્ત્વનું પગલું માંડે.

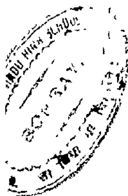
શ્રી. કનુભાઈને આ મહત્ત્વાકાંક્ષા બદલ અને આ ચંદ્રકની પ્રાપ્તિ બદલ અમે અભિનંદન આપીએ છીએ.

હાથ રાખજે !

હાથ દેઈને રાણી ! હેઠાં ઊતરજો
　　મ્હારાં અંતરને ઊતરાણે હો !
જીવતરને પાળે પાય ટેકાવી
　　ત્હમે ઊભજો આથમ્યા વા'ણે
　　દેજો સાથ આયખુ-ઓટને ટાણે.
આસ્તે રાણી તમે અમી ઉભારજો
　　આથમ્યા જંતર રમાડજો
ઢીલા આ આતમાના તાર તાણો તો
　　તંબૂર-તૂંબડું સમારજો !
　　ધીમા ધ્યાન-લ્હેકામાં વિરામજો !
આતમ ઘડૂલો રાણી ! ઊર્મિથી ફાંસજો,
　　કાયાના કૂપમાં ઉતારજો
પ્રેમપાતાળનાં પાણીડાં સીંચતાં
　　મનખ્યાદોરીને હાથ રાખજો,
　　જોજો ઘડો ભવે ન ભટકાડજો.

સુધાંશુ

હોય, પણ હું તે હું હતો અને સુકન્યા તે સુકન્યા હતી. અમારા સબંધની તોલે જગતનો કોઈ પણ સબંધ આવી શકે એમ નહોતુ.

અને બીજા ચાર મહિના પસાર થઈ ગયા. સુકન્યાએ પરીક્ષા આપી દીધી. હું તો આ વખતે પણ એમ. એ. માં ન બેસી શકયો. મે આશા રાખી કે આ વખતે તો સુકન્યા મારા કહ્યા વિના જ અહીં આવી પહોંચશે, પણ એનો કાગળ આવ્યો કે 'હું ત્યાં આવું તે કરતાં તમે જ ન આવો ? ત્યાં આપણને શી મજા પડશે ?'

મને આ કાગળ ગમ્યો કે ન ગમ્યો તે કહી શકું નહિ એમ તો થયુ કે સુકન્યાએ આવવુ જોઈએ. અમારા આનંદ ઉપરાંત અમારે માતાપિતાના આનંદનો પણ સહેજ વિચાર કરવો જોઈએ. મે સુકન્યાને લખ્યુ કે 'આ વખતે તુ આવી જ જા. તારે ફરી મુંબઈ જવાનું થશે ત્યારે જો શકય હશે તો હુ સાથે આવીશ. તને જોઈને બા-બાપુ પણ ખૂબ રાજી થશે.' આ કાગળ ટપાલમાં નાખતી વખતે મને થતુ હતુ કે કદાચ સુકન્યા હજી યે મને ત્યાં બોલાવવાનો આગ્રહ કરશે તો મારા હૃદયમાં શી લાગણી થશે તે હું સમજતો હતો. પરંતુ મારી સુકન્યા એવી નહોતી. એણે તો કાગળ પહોંચતા જ તાર કર્યો. 'હું આવુ છું.'

અને એ આવી—અંગમા ને આંખમાં નવીનતાના રંગો પૂરીને. મે એને સ્ટેશન ઉપર જોઈ ત્યારે ખરેખર હુ તાજુબ થઈ ગયો મારે જે જોઈતુ હતુ તે છલોછલ મળી ગયુ હતું મારા કરતાં આ પૃથ્વીપટ ઉપર બીજુ કોઈ જ વધુ સુખી ન હોય એમ મારુ અંતર ગણગણવા લાગ્યુ સુકન્યા અને હુ ગાડીમા બેસીને ઘેર પહોંચ્યા.

એક વર્ષ પહેલાંની અને આજની સુકન્યામાં અજબ ફેર પડી ગયો તેની સાક્ષી મારી બાએ અને પાડોશીએ સહેજ મોં બગાડીને પૂરી અને મારા મિત્રોએ મો ઉપર હર્ષની ભરતી લાવીને પૂરી હુ જોઈ શકયો કે જૂના યુગની મર્યાદાઓ સુકન્યાએ વટાવી દીધી છે અને હવે એ સર્વ રીતે નવયુગી બની ગઈ છે.

જે આધુનિકતા, નવીનતા, ચપળતા, સ્વતંત્રતા સસ્કારિતા હુ ઇચ્છતો હતો તે મને મળી ગયા હતાં.

[અપૂર્ણ]

●

એક સુધારો

'ઊર્મિ' ના પહેલી ઓગસ્ટના અંકમાં શ્રી. 'ઊર્મિલા'ની અનુવાદિત વાર્તા 'કલાધરની શોધમાં' હિંદી માસિક 'મહિલા'માંથી અનુવાદ કર્યાનું જણાવ્યું છે તે એક ભૂલ થઈ છે. વસ્તુતઃ ઉપરોક્ત વાર્તા 'વિશ્વમિત્ર' (હિંદી માસિક)ના જૂન-અંકમાંથી અનુવાદિત થઇ છે અને તેના લેખક શ્રી. વિષ્ણુ પ્રભાકર છે. —સં

હર્ષ-શોકની મિશ્ર લાગણી વચ્ચે સુકન્યાએ લખ્યું કે 'તમે જાણીને આનંદ પામશો કે હું આ રજાઓ મુંબઈમાં જ ગાળીશ વચ્ચે થોડાક દિવસ ચન્દ્રશેખર સાથે પચગીની જવાની પણ ઇચ્છા છે રજા આપશો ને?' આ કાગળથી મને આનંદ થયો હતો કે શોક થયો હતો તેનું પૃથક્કરણ હું પોતે કરી શક્યો નથી જવાબમાં મે લખ્યું હતું કે 'મે ધારેલું કે રજાઓમાં તું અહીં આવશે તારા આગમનની તૈયારી અને કલ્પનાઓ પણ હું કરતો હતો, પરંતુ તે ત્યાં રહેવાનું અને પચગીની જવાનું ઠર્યું તેથી મને આનંદ થયો છે મારે જે જોઈતું હતું જોઈએ છે તે હવે તારામાં ઝડપભેર આવી રહ્યું છે સુકન્યા તારામાં જેની ઊણપ હતી તે વસ્તુ હવે તને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે'

સુકન્યાનો જવાબ અત્યંત આનંદભર્યો હતો આ નવા જીવનમાં એને પોતાને કેટલી પ્રફુલ્લતા લાગે છે તેનું વર્ણન હતું અને આજ લગી એ અજ્ઞાન અને ગ્રામ્યતાની સાંકળમાં જકડાયેલી હતી એવો એકરાર હતો જીવનનો આ અનુપમ આનંદ લૂટવા માટે જ્યારે મે એને મુંબઈ મોકલી ત્યારે એ ખૂબ રડેલી તે ઉપર એ અત્યારે હસી રહી હતી હું જોઈ શક્યો કે હવે સુકન્યા પ્રસન્નચિત્ત છે અને એના રૂપ, ગુણ અને યૌવનની સાથે નવયુગનો રંગ પણ ભળી રહ્યો છે સુકન્યાને મેળવીને હું હવે ધન્ય બની રહ્યો હતો

અને પછી પચગીનીથી સુકન્યાના કાગળો આવ્યા ત્યાંની અદ્ભુત કુદરતમાં પોતે કેટલી મુક્તતા અનુભવે છે અને 'જો તમે સાથે હોત તો મારા આનંદ ને અવધિ જ ન રહેત' તેનું બયાન હતું ડુંગરે ડુંગરે ને વૃક્ષે વૃક્ષે કેટલી નવીનતા અને સૌંદર્ય ભર્યું હતું તેનું વર્ણન કરતા સુકન્યાએ પાંચ પાનાં ભર્યાં હતાં આ કાગળમાં ચન્દ્રશેખરની પણ ખૂબ પ્રશંસા કરી હતી મને આ કાગળ સર્વ રીતે આહ્લાદક લાગ્યો હતો

રજા પૂરી થઈ અને બીજું સત્ર શરૂ થયું સુકન્યાએ લખ્યું કે આ સત્રમાં પોતે બહુ મઝા નહિ લૂટી શકે કારણ કે વાંચવાનું ઘણું છે પરંતુ તે સાથે જ દર રવિવારે કોઈની સાથે ફરવા જવાના ને સિનેમા જોવાના સમાચારો તો આવતા જ હતા મને આ સમાચારો વાંચીને થતું હતું કે એ વખત તો એને આંખ ભરીને જોઈ લઉં ભાવનગરમાં બેઠો બેઠો મીઠી મનોરમ્ય કલ્પનાઓ તો કરી શકતો હતો, પરંતુ કલ્પના કરતાં વાસ્તવમાં ઓર મઝા રહી છે એમ જાણતો હોવાથી ત્યાં જવાની ઇચ્છા જોર કરતી હતી છેવટે આઠેક દિવસ માટે ત્યાં જઈ આવવાનો મે નિશ્ચય કરી લીધો ને શાળામાંથી રજા લીધી પરંતુ ભાગ્ય કંઈક વિપરીત હતું જવાને આગલે દિવસે જ પિતાજી તાવમાં પટકાઈ પડ્યા અને હું ન જઈ શક્યો. છેવટે મને એક રસ્તો સૂઝ્યો મે સુકન્યાને લખ્યું કે 'પિતા બિમાર પડી ગયા છે એટલે નથી આવતો હવે તારો છેલ્લામાં છેલ્લો ફોટો મોકલી તારું દર્શન કરાવજે' વળતી ટપાલે જવાબ આવ્યો કે 'તમે આવો ત્યારે તમને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરવાની યોજના મે ઘડી હતી તમને લાગે કે પેલી સુરજ તો મરી જ ગઈ અને તમારી સુકન્યાએ પણ નવો જન્મ લીધો પણ તમને આશ્ચર્ય થશે કે મે અહીં આવીને એક પણ ફોટો પડાવ્યો નથી બે ચાર વખત મિત્રોએ આગ્રહ કરેલો પણ મે ના પાડી હતી મારી ઇચ્છા હતી કે જિંદગીમાં પહેલવહેલો ફોટો તો તમારા સાથે જ પડાવવો પણ હવે આજે સ્ટુડીઓમાં જાઉં છું એકાદ બે દિવસમાં તમને ફોટો મળી જશે.'

અને બે દિવસ પછી ફોટો પણ આવ્યો. ખરેખર એણે નવો અવતાર લીધો હતો એના સુંદર શરીરમાં સહેજ સ્થૂળતા લાગતી હતી તે ચાલી ગઈ હતી આંખમાં અને મો ઉપર ચાપલ્યની તમામ રેખાઓ ઊપસી આવી હતી માથાના વાળ અને કાનના લટકણિયાં, હસતું મો અને મનકજરી આંખો એ જોઈ જોઈને હું એનું સાંનિધ્ય અનુભવતો હરખાવા લાગ્યો અને એનો વિચાર કેવો સુંદર હતો! 'જિંદગીમાં પહેલવહેલો ફોટો તો તમારા સાથે જ પડાવવો' એ ખરું હતું, યથાયોગ્ય હતું મારે સાથે જ પડાવવા જોઈએ ને! મિત્રો ભલેને હજાર

પાસ થવા વિષે શંકા નહોતી અને એની એ ધારણા સાચી પડી આટલા દિવસ એ અને હુ બહુ પ્રેમથી રહ્યા હતા એટલે એને પાછી મોકલતા મારુ દિલ સહેજ દુઃખી જતુ હતુ સુકન્યા તો જવા જ નહોતી ઇચ્છતી એમ હુ સમજી ગયો હતો પહેલી વખતે એની આખમાં આસુ આવેલા એમ તો આ વખતે ન બન્યુ પરંતુ આ વખતે એના મો ઉપર વિષાદ તો છવાઈ જ ગયો હતો જવાની આગલી રાત્રે મે એને ભાવી જીવનની સુદર કલ્પનાઓ આપીને ખૂબ સમજાવી હતી મારી સમજાવટની એના ઉપર કેટલી અસર થઈ હશે તે તો પ્રભુ જાણે, કારણકે એણે મારી સામે એક પણ દલીલ કરી નહોતી, તેમ બધી વાતને અંગે મતો પણ પ્રગટ કર્યો હતો હુ એને સમજી શક્યો હતો ત્યા સુધી તો એની મનોવૃત્તિ ફરીને તપ કરવા જતી હોય એવી હતી. એને મારે ખાતર જ શિક્ષણ લેવુ પડતુ હોય એવા ભાવો એના મો ઉપર હતા એ જ્યારે મુબઈથી આવી અને થોડાક દિવસ પ્રેમથી રહી ત્યારે એણે એમ માન્યુ હશે કે હુ જે ઇચ્છતો હતો તે એને પ્રાપ્ત થઈ ગયુ છે સુકન્યા એમ માને તેમા નવાઈ નહોતી, કારણકે એ પરણીને આવી ત્યારે મે એને પ્રેમનો એક શબ્દ પણ કહ્યો કહ્યો હતો ! અને આ વખતે ?

પણ સુકન્યાની સાધના હજી અધૂરી હતી એને બીજી વખત મુબઈ મોકલતા મને કેટલુ દર્દ થતુ હતુ તે મે એને સમજાવ્યુ હતુ જો હુ આટલુ સહન કરી રહ્યો છુ તો એણે પણ સહન કરી લેવુ જોઈએ એવો મારો અભિપ્રાય એને કઈક અસર કરી શક્યો હતો

આમ સુકન્યા મુબઈ ભણી વિદાય થઈ અને હુ અભ્યાસ કરતો કરતો એક શાળાના મુખ્ય શિક્ષક તરીકે નોકરી કરવા લાગ્યો આ વખતે સુકન્યાએ મુબઈ જઈને છાત્રાલયમા જ રહેવાનું હતુ એટલે હવે પછી એના પ્રગતિના સમાચારો અદ્ભુત હશે એમ હુ ધારતો હતો એ મારી સાથે આટલો સમય રહીને સમજી ગઈ હતી કે મારે મન એના શિક્ષણ કરતા યે નાગરિકના સસ્કાર વધુ જરૂરી હતા એ થોડુ ઓછુ ભણેલી હોય, કોઈ પદવી ન ધરાવતી હોય તેની મને ચિંતા નહોતી, પરંતુ એ જો મારા મિત્રો સાથે બેસી શકે એવી ન હોય, મારી પાસે પણ પોતાનો સ્વતંત્ર મત પ્રગટ કરી શકે એમ ન હોય તો એની કોઈ પણ પદવીની મને કિંમત નહોતી

સુકન્યાના મુબઈ પહોચવાના સમાચારમા જ આ સુદર પલટાના ચિહ્નો હતા એને સ્ટેશને લેવા માટે પપ્પા ઉપરાત આઠ દસ મિત્રો કન્યાઓ અને કુમારી—આવ્યા હતા સુકન્યાએ લખ્યુ હતુ કે ‘ ગાડીમા મને આખો દિવસ બેચેની લાગી હતી પણ ગમે સારી ઊંઘ આવી ગયેલી સવારમા મુબઈ પહોચતા મન આનદમા હતુ ’ હુ આ જ સ્થિતિ ઇચ્છતો હતો આનદ વિના નવસસ્કારનુ ઘડતર એના હૃદય ઉપર શી રીતે થઈ શકે ?

બસ, આ સમયથી સુકન્યાના પલટાનો કાળ શરૂ થયો આજે સુકન્યામા જે જે દેખાય છે તે બધુ એ વરસે વવાયુ હતુ પહેલુ ગોઠ વર્ષ તો ધરતી ખેડવામા જ ગયુ હતુ એમ કહેવુ જોઈએ

એકાદ મહિનો વીત્યા પછી સુકન્યાની સાથે કોઈ વાર ધીમતિ તો કોઈ વાર કના, કોઈ વાર ચદ્રશેખર તો કોઈ વાર મનુકુમારના પત્રો પણ આવવા લાગ્યા એ બધા ક્યા ક્યા ફરવા ગયા હતા તેનુ સુકન્યા વર્ણન મોકલતી હતી હુ આવા દરેક કાગળના જવાબમા સુકન્યાને ફરવાના નવા નવા સ્થળો અને મુબઈમા આવતા સારા બોલપટો સૂચવ્યા કરતો હતો. હુ જાણીને રાજી થતો કે મારી દરેક સૂચનાનો અમલ એ પછીના રવિવારે સુકન્યા અને એના તથા મારા મિત્રો કરતા જ.

દિવસો પછી દિવસો વીતવા લાગ્યા અને સુકન્યાના રંગ બદલાતા ગયા. એક સત્ર પૂરુ થયુ ત્યારે મે માન્યુ કે સુકન્યા હવે ઘેર આવશે હુ ઇચ્છતો પણ હતો કે એ ઘેર આવે મારે એના મો ઉપર નવીનતા જોવી હતી. જે ચાપલ્યને હુ ઝખતો હતો તેનું દર્શન કરી અતર પ્રફુલ્લિત કરવુ હતુ હુ તો આ વખતે એમ. એ ની તૈયારી પૂરી કરી શકેલો નહિ એટલે એ માટે મને ચિંતા નહોતી. પણ મારા આશ્ચર્ય અને

આનંદ અને આશાભર્યો હું એક મહિનો મુંબઈમાં રહ્યો. એક મહિનામાં મને જણાયું કે સુકન્યાને હવે છાત્રાલયમાં મૂકી શકાય એટલી તૈયારી એની થઈ ગઈ છે, પરંતુ મુંબઈ જેવા શહેરમાં પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાને સમજી શકે એવું છાત્રાલય મને મળ્યું નહિ. મેં જોયું કે કૉલેજ–કન્યાઓ માટે એવાં છાત્રાલયો હતાં, પરંતુ સુકન્યાને કૉલેજ–કન્યા થવાને હજી વાર હતી. પદ્મા અને હું ખૂબ પરિશ્રમ કરીએ તોપણ એ એક વરસ પછી મૅટ્રિકમાં બેસી શકે એમ હતું. પદ્માની મહેનત અને સુકન્યાની તેજ બુદ્ધિથી પ્રગતિ તો સારી થઈ હતી.

આ સ્થિતિમાં પદ્મા પાસે જ સુકન્યાને રાખીને હું ભાવનગર જવા તૈયાર થયો. મારા ભાવનગર જવાના દિવસો નજીક આવ્યા ત્યારે સુકન્યા રડવા જેવી થઈ ગઈ હતી, પરંતુ આ વખતે મારી સાથે ફેરવીને મેં એને અનેક મિત્રો સાથે ઓળખાણ કરાવી હતી. વધુમાં એ મિત્રો–કન્યાઓ અને કુમારોને પણ મેં ભલામણ કરી હતી કે સુકન્યા સાથે સહવાસ વધારજો અને એનામાં નવા યુગના સંસ્કારો સીંચજો.

આટલી તૈયારીઓ પછી હું ભાવનગર પાછો ફર્યો ત્યારે મારું ચિત્ત પ્રફુલ્લ હતું. સ્ટેશન ઉપર સુકન્યા મને મૂકવા માટે આવી ત્યારે એનું રડી જતું મોં છાતી સરસું ચાંપી દેવાની મને ઇચ્છા થઈ હતી, પરંતુ મેં મારા મનને મજબૂત બનાવ્યું હતું. હું મારી જાતને કહેતો હતો કે 'સમગ્ર જીવનના અમૃત માટે થોડો સમય દુઃખ સહન કરી લે.' મારા મનમાં ખાતરી જ હતી કે હવે સુકન્યાને મારે યોગ્ય થવા માટે વધુમાં વધુ બે વરસ લાગશે. અને એ બે વરસ પછીની કલ્પના મને કેટલી મધુર લાગતી હતી તેનું તો વર્ણન જ અશક્ય છે.

એક વરસ બીજું વીતી ગયું અને પદ્માની લાગવગથી એક શાળા દ્વારા મારી સુકન્યા મૅટ્રિકમાં બેઠી. આ દિવસોમાં એના કાગળો ઓછા થઈ ગયા હતા, પરંતુ એ કેટલી જહેમત ઉઠાવી રહી હતી તેનું વર્ણન પદ્મા મને લખતી હતી અને મારો હર્ષ કોઈ રીતે સમાતો નહોતો. પરીક્ષા પૂરી કર્યા પછી સુકન્યાને ઘેર આવવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ હતી. મને તો હતું કે એ રજાના દિવસો પણ મુંબઈમાં ગાળે અને મારા મિત્રો સાથે સંસર્ગ વધારી નવા યુગનું પાન કરે, પરંતુ ભાવનગર આવ્યા વિના એ રહી શકે એમ જ નથી એમ જ્યારે પદ્માએ મને લખ્યું ત્યારે એને બળાત્કારે ત્યાં રોકવાનું મને વ્યાજબી ન લાગ્યું. મેં એને આવવાની રજા મોકલી અને વળતી જ ટ્રેનમાં એ ભાવનગર આવવા માટે રવાના થઈ ગઈ.

સુકન્યા રવાના થઈ કે તુરત જ મારાં બાએ તો એને ફરી નહિ જવા દેવા માટે મારા પિતાને સમજાવવાનું શરૂ કરી દીધું. એના મત પ્રમાણે મૅટ્રિક સુધીનું શિક્ષણ જોઈએ તે કરતાં ઘણું ઘણું વધારે હતું, પરંતુ મારા પિતાએ એની વાતને ટેકો આપ્યો જ નહિ એટલે એ નિરાશ થઈને બેસી રહી. સુકન્યાને ઘેર રોકી લેવા માટે એની મોટામાં મોટી દલીલ એ હતી કે એને મારાથી દૂર ન રાખવી જોઈએ. આ દલીલ કેટલી ક્ષુદ્ર હતી તેનો વિચાર હું મનમાં હસતો હતો. મને થતું હતું કે મારી બા ક્યાંથી સમજી શકે કે આજની સુકન્યા મારી સાથે રહે કે ન રહે તે મારે મન સરખું જ છે. મારે જે સુકન્યા સાથે રહેવું છે તે તો હજી હવે તૈયાર થવાની છે!

સુકન્યા આવી ગઈ. ઘરનાં સૌએ એને પ્રેમથી સત્કારી. આડોશીપાડોશી અને મિત્રોએ પણ એના ફેરફારની પ્રશંસા કરી. નવા અને જૂના–બંને યુગનાં લોકોએ જ્યારે એનાં વખાણ કર્યાં ત્યારે મને નવાઈ ન થઈ, કારણ કે સુકન્યાની પ્રગતિ અત્યારે એ બંને યુગની મર્યાદા ઉપર પહોંચી હતી. અત્યારે એ જૂના યુગમાં પણ હતી અને નવા યુગમાં પણ હતી. એના મોં ઉપર શિક્ષણનો, આશાનો પ્રકાશનો ઉલ્લાસ હતો, તેમ નવવધૂમાં આવશ્યક ગણાય એવાં લજ્જા અને વિનય પણ હતાં. એ મારા મિત્રો સાથે હસતી હતી, તેમ મારાં વડીલોનો આદર પણ કરતી હતી. સુકન્યા સર્વ રીતે સૌને પ્રિય થઈ પડે એ રીતે ત્યાં રહેવા લાગી.

પરીક્ષાનું પરિણામ આવી ગયું. સુકન્યાને પોતાને

તે રાત્રે મને ઘણા વિચાર આવ્યા. એમ થયું કે સંસ્કાર અને કેળવણી વિના આ રૂપને, યૌવનને, શરીરને શક્તિને કરવા શું? મને લાગ્યું કે આ કરતાં અપરિણીત જ રહ્યો હોત તો શું ખોટું હતું? જે પ્રેમની રીતભાત સમજતી નથી, મિત્રો સાથે મોજ લઈ શકતી નથી, નવા યુગની કોઈ છાપ પાડી શકતી નથી તે મારી પત્ની હોઈ શકે? હમણાં હું એમ. એ. થઈશ. પછી કોઈ કૉલેજનો પ્રોફેસર થઈશ. કેટલીયે કન્યાઓ સમક્ષ મારે રજૂ થવાનું આવશે. એ વખતે મારી પત્ની આ સૂરજ?

મેં નક્કી કર્યું કે બીજે દિવસે જ એને ભણાવવાનો પ્રબંધ કરવો અને તે પણ અહીં ભાવનગરમાં નહિ પણ મુંબઈમાં. અહીં તો એને એનું એ વાતાવરણ મળશે. મુંબઈના ખુલ્લા હવાપાણીમાં એનો પ્રાણ જરૂર મહોરશે.

*

સૂરજને પસંદ નહોતું ને મારી બા પણ નારાજ હતી છતાં મેં સૂરજને પંદર દિવસ પછી મુંબઈ મોકલી જ આપી. જતી વખતે એ ખૂબ ખૂબ રડી પણ મેં નમતા પડતા મારા મનને મનાવ્યું કે જો આખી જિંદગી હસવું હોય તો આજના રડવાને સ્વીકારી લે. એને પોતાને ભણવાની કશી જરૂર લાગતી જ નહોતી. એના જીવનનું એક જ નિશાન હતું અને તે હું. હું એટલે મારું શિક્ષણ, મિત્રો કે સંસ્કાર નહિ પણ મારું પતિત્વ. મારા જીવનની એકેય વાત એ મને પૂછતી નહિ. સામે આવીને બની નહોતી. હું જોઈ શકતો કે મારી આજ્ઞા સાંભળવાની એને બહુ હોંશ હતી, પણ મારે એવી આજ્ઞાંકિત ગુલામ નહોતી જોઈતી, મારે તો સંસ્કાર અને સ્નેહભરી પ્રિયતમા જોઈતી હતી, એટલે એને દુઃખ આપીને પણ મેં એને મુંબઈ મોકલી આપી.

મુંબઈમાં મારા મિત્રો હતા, સગાં પણ હતાં. ત્યાં મેં એને પહેલાં તો છાત્રાલયમાં રાખવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું કારણ કે ત્યાં જ એ વિશેષ રીતે આજની નવયુગી કન્યાઓના સંસર્ગમાં આવી શકે, પરંતુ એમ કરવામાં એક મોટી મુશ્કેલી હતી. એ ત્યાં રહે ખરી? એને ત્યાં ગમે ખરું? આધુનિક કન્યાઓની પાસે એની આંખો અંજાઈને મિંચાઈ ન જાય? મને લાગ્યું કે થોડો વખત તો મારા કાકાને ત્યાં જ રહે ને એમની પુત્રી પદ્મા, જે આધુનિક છે તેની પાસે જ અભ્યાસ કરે. પદ્માએ મારી આ માગણી કબૂલ રાખી હતી એટલે સૂરજ, હવે સુકન્યા એને ત્યાં જઈને રહી.

સૂરજ જ્યાં સુધી ભાવનગરમાં હતી ત્યાં સુધી એના પ્રત્યે મારામાં જાણે લાગણી જ જન્મતી નહોતી. મારે નિખાલસપણે કહેવું જોઈએ કે જે દિવસે સૂરજ મુંબઈ ગઈ તે રાત્રે મેં પહેલવહેલી એની ઊણપ અનુભવી. મારા થીજેલા હૃદયમાંથી સ્નેહનું એક ટીપું પણ તે દિવસે જ ઓગળ્યું એમ કહું તો ખોટું નથી. તે રાત્રે બે ચાર વખત હું જાગી ગયો અને મને વિચારો આવ્યા જ કર્યા કે હવે સૂરજને હું આ રીતે કાગળ લખીશ અને તે રીતે કાગળ લખીશ. જવાબમાં એના ગરબડિયા અક્ષરો મારે વાંચવાના રહેશે, જે ધીમે ધીમે મોતીના દાણાના રૂપમાં ફેરવાતા જશે. મારી હારેલી બાજી હું ફરી જીતી રહ્યો હોઉં એવો આનંદ મારા દિલમાં વ્યાપી ગયો.

અને બન્યું પણ એમ જ. પદ્માએ છ મહિનામાં તો સૂરજને સાચેસાચી સુકન્યા બનાવી દીધી. રજાના દિવસોમાં હું મુંબઈ ગયો ત્યારે એનામાં મેં જે ફેર જોયો તેણે મારા અંતરને નચાવી મૂક્યું. મને થયું કે હવે એક વર્ષમાં તો સુકન્યા સર્વાંગ-સુંદર બની જશે. એની કપડાં અને વાળની ઢબ ઢબમાં અજબ ફેર પડી ગયો હતો. આધુનિક કન્યામાં જોઈએ એવી વાણીની સરળતા એનામાં આવી નહોતી. કેટલીયે વાતો હજી એ મુગ્ધભાવે સાંભળી રહેતી. એની મશ્કરી થતી હોય ત્યારે એ સામા જવાબ ફેંકી શકતી નહિ, માત્ર મીઠું હસીને અથવા જરા મૂંઝાઈને ચૂપ બેસી રહેતી. છતાં પ્રભાત ઊગી ગયું હતું. અજ્ઞાનતાનો અંધકાર ભેદાઈ ગયો હતો. જે ચાપલ્યને હું ઝંખી રહ્યો હતો તેનો પગરવ હવે સંભળાવા લાગ્યો હતો. મારી પાસે પણ મૂંગી બેસી રહેનાર હવે ઓળખીતાઓની સાથે દરિયા સુધી ફરવા નીકળતી અને કંઈ કંઈ વાતો કરી શકતી.

ગામનાઓની સંખ્યામાંથી એ સંખ્યા અતિ અલ્પ હતી. સામાન્ય અર્થશાસ્ત્ર કે વ્યવહારગણિત જાણનાર સમજી જ શકે કે દરેક નવા યુગના છોકરાને નવા યુગની છોકરી મળવાનું અશક્ય છે, કારણકે એટલી છોકરીઓ છે જ નહિ. જ્યાં પોતાના ગામમાં મુંબઈની કમાણીને પ્રતાપે કોઈએ બંગલો બંધાવ્યો હોય ને સૌને આશા બંધાય કે પોતે યે મુંબઈ જઈને બંગલા જેટલું કમાઈ આવશે, એવું જ મને હતું. પણ એવા અનેકની પેઠે હું યે રખડતો જ રહી ગયો. ને જે દિવસે મને ભાન થઈ ગયું કે આ તો ઝાંઝવાનાં નીર છે તે દિવસે મારી બાએ સૂરજનું નામ મૂક્યું ને મેં કબૂલ રાખી લીધું. કાંતિ મને પ્રિય હતી, પણ એની સાથે લગ્ન કરી શકાય એવા સંજોગો નહોતા—જુવાનીના આભૂષણ તરીકે એ ઠીક હતી.

આમ હું થાકેલો માણસ આખરે સૂરજને પરણી ગયો. પરણતાં પહેલાં એટલું વિચારી લીધું કે સૂરજને હું શિક્ષિત અને સંસ્કારી બનાવીશ અને થોડા જ સમયમાં એ મારે યોગ્ય થઈ જશે. આ માટે બા અને પિતાજીની સંમતિ પણ મેં પહેલેથી લઈ લીધી હતી. તેઓ તો જાણતા જ હતા કે આવા ભણેલા છોકરાને આવી વહુ ગમશે નહિ, એટલે એમાં વાંધો લઈ શકાય એવું હતું જ નહિ.

પણ સૂરજ જુદી જ મનોવૃત્તિની નીકળી. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે લગ્નના દિવસે મારા દિલમાં કશો જ ઉમળકો નહોતો. લગ્નની પહેલી રાત નવાનાં અંતરમાં આનંદનો ન કલ્પાય એવો ઉછાળો ઊભો કરે છે એવું મને કશું જ નહોતું થયું. સૂરજનું ગોળ અને નમણું મોં મને ગમ્યું હતું, નિખાલસ આંખો પ્રત્યે પણ મારું ધ્યાન ખેંચાયેલું, પણ કૉલેજ-કન્યાનું લાવણ્ય એની આંખમાં કે અંગમાં હતું જ નહિ, અને એ રીતભાતનો તો એનામાં છાંટો યે ક્યાંથી હોય!—પણ મારે કહેવું છે તે તો જુદું છે. સૂરજ પહેલી રાત્રે મોડી મોડી આવી. ઘરનું કામ પતાવ્યા પછી મારી બા પાસે બેસી રહેતી! એની રાહ જોયા જ કરતો હતો. મારા મનમાં એની સાથે કરવાની વાતો ગોઠવાતી હતી. મેં વિચારેલું કે આજે જ એને ભણવાની વાત કરીશ અને એ રાજી રાજી થઈ જશે, અને એ દિલ દઈને ભણશે,—કેમ નહિ ભણે? હું આગ્રહ કરીશ અને પ્રેરણા આપ્યા જ કરીશ તો મે વરસમાં એ તદ્દન નવીન બની જશે. પછી મારા ને એના રસો એક બનશે, મનો એક બનશે, જીવનની દિશા અને નિશાન એક બનશે, જીવનના વિકટ પંથ અનંત આશાભર્યા પગે અમે સ્નેહ અને સત્કાર સાથે પ્રવાસ કરશું. આ મારાં સ્વપ્નો હતાં ને વિચારો હતા. સૂરજ ધીમે પગલે ઓરડામાં આવી ત્યારે આ બધું કહી દેવા માટે મારું દિલ તલપાપડ થઈ રહ્યું. પણ એ તો સોફા ઉપર મારી પાસે ન આવતાં પલંગને છેડે ઈસ ઉપર બેસી રહી.

એ રાત એમ નકામી ગઈ. મને વાત કરવાનો ઉત્સાહ જ આવ્યો નહિ. બીજી ને ત્રીજી રાત પણ એવી ગઈ. ચોથા દિવસની સવારે કંઈ કારણ વિના એની આંખો રડી રડીને સૂજી ગઈ હોય એવી મને લાગી. મને થયું કે એનાં માતપિતા એને યાદ આવ્યાં હશે. મારા દિલમાં થોડી અનુકંપા થઈ આવી, પણ મેં કલ્પેલું એનું દુઃખ હું ફેડી શકું એમ નહોતું. એ હવે આ ઘરનું માણસ થઈ ગઈ હતી.

એમાં એક દિવસે મારા ચારેક મિત્રો મને મળવા આવ્યા. એમને બારણામાં જોતાં જ મારા દિલમાં ધ્રાસકો થયેલો. એ આવતાંની સાથે જ હસશે, ટીખળ કરશે, અભિનંદન આપશે ને છેવટ સૂરજને બોલાવશે તે હું સમજી ગયો. શું કરું? શી રીતે આ સૂરજની અસંસ્કારિતા—ગ્રામ્યતા આ મિત્રોથી છુપાવું? શી રીતે મારી લાજ હું એની પાસે રાખું? મેં પ્રયાસ તો કર્યા પણ વાત ખુલ્લી પડ્યા વિના રહી શકી નહિ. એમણે સૂરજને મળવાની ઇચ્છા કરી અને મેં બહુ જ આગ્રહ કરી સૂરજને બોલાવી, પણ એ ઉંબરથી આગળ વધી જ નહિ. મિત્રોએ મજાક કરી તોપણ એની આંખો જમીન ઉપરથી ઊખડી નહિ, તેમ મોં ઉપરની રેખાઓ પણ અસ્થિર બની નહિ. હું તો શરમથી નીચું જોઈને બેસી રહ્યો.

મારી પત્નીનો વિકાસ

સોપાન

એનું મૂળ નામ સુરજ, પણ મેં એનું નામ સુકન્યા રાખ્યું છે એટલે એ નામે જ તમે એને ઓળખજો. આજે ઘણા શિક્ષિત પતિઓ પોતાની પત્નીના વિકાસ માટે સતત ચિંતાતુર રહે છે. તેમની પાસે મારો આ અનુભવ રજૂ કરતા મને અપાર આનંદ થાય છે.

હું કોઈ મામૂલી માણસ છું એમ તમે માનશો નહિ. મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો એમ. એ. થયેલો હું અત્યારે એક આગેવાન દૈનિક પત્રનો તંત્રી છું. મારી પત્ની પણ હવે મામૂલી નથી. એ 'સ્ત્રીરત્ન-મંડળ'ની અત્યારે મંત્રી છે. અમે બંને જૂહુના ઉપર એક બંગલો ભાડે રાખીને હમણાં રહીએ છીએ.

જે સુકન્યાને અત્યારે અર્ધું મુંબઈ શહેર ઓળખે છે તે એક દિવસ ચાર ગુજરાતી જ ભણેલી હતી એમ હું કહીશ તો કદાચ કોઈ નહિ માને. પણ કોઈ ન માને તેથી મારી સાચી વાત ખોટી કરી શકાશે નહિ, એટલે જે બિના બની છે તે મારે કહી જ દેવી જોઈએ.

હું બી. એ. માં હતો ત્યારે મારાં લગ્ન થયાં છે. આ સુકન્યા—તે દિવસની સુરજ—અમારા કાઠિયાવાડના ખરસરા ગામના એક માલદાર વણિકની પુત્રી છે. ખરસરામાં આગળ ભણવાનું સાધન નહિ હોય તેથી, કે કદાચ એની બા પણ કશું ભણી નહોતી જ્યાં એના જીવનમાં વિખૂટ નહોતી તેથી, પણ ગમે તે ચાર ગુજરાતી ભણીને 'ભણેલી'નું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. શરીર સારું હતું, રૂપ પણ સારું અને ઘરના કામ-કાજમાં જબરી એટલે મારી બાને એ કન્યામાં કશી જ ખામી નહિ લાગેલી.

તમે પ્રશ્ન કરશો કે 'તારી બાને તો ખામી નહિ લાગેલી, પણ તનેય શું નહોતી લાગી? તું શા માટે એવી ગામડાની જડ છોકરીને પરણી ગયો!' આ પ્રશ્નનો એક જવાબ તો એ છે કે એ છોકરીનું ચેતન આજે કોઈથી અજાણ્યું નથી, પણ બીજો અને સાચો જવાબ એ છે કે હું લગ્ન વિના થાકી ગયો હતો. હું બોઘ કે ગમાર નહોતો છતાં કૉલેજની કોઈ પણ છોકરીને ખેંચી શકેલો નહિ. તમે રખે એમ માની લેતા કે કૉલેજ-કન્યાથી હું ડરનારો કે એને તિરસ્કારનારો હતો! હું વર્તમાન યુગના અનેક જુવાનોની સાથે જ કૉલેજ-કન્યા પ્રત્યે મમત્વ ધરાવનારો હતો.

પણ એટલેથી બધું પતે એમ નહોતું. મારી મમતાની કૉલેજની કોઈ પણ છોકરીને પરવા નહોતી, કારણ કે કૉલેજ-કન્યાને આકર્ષવામાં અગ્રભાગ ભજવે એવી લગભગ દરેક વસ્તુની મારામાં ખામી હતી. સૌથી મોટી ખામી એ હતી કે હું કોઈ મોટર-બંગલા-વાળાનો પુત્ર નહોતો. બીજી ખામી એ કે આખી કૉલેજમાં સૌને બનાવી જાઉં એવું બુદ્ધિચાતુર્ય મારામાં નહોતું. ત્રીજું એ કે કોઈ કન્યાને બોલાવવાની કે ખુશામત કરવાની પણ મારામાં જોઈએ તેટલી લાયકાત નહોતી. આ સ્થિતિમાં હું ટટળતો રહું એમાં નવાઈ શી!

આમ જ્યાં મેં ફાંફો તો ઘણાં વરસ સુધી રાખ્યો હતો. મારી બાએ ને બાપાએ જ્યારે જ્યારે મારી પાસે સુરજ જેવી છોકરીની વાત મૂકી હતી ત્યારે ત્યારે મેં મોં બગાડીને ના સુણાવી હતી. એમ તો હું સમાજમાં ક્રાંતિ કરવાના મતનો હતો, પણ આ દુનિયામાં મારી પ્રતિજ્ઞા લાંબો વખત ચાલી શકી નહિ. હું જોઈ શક્યો કે ભણેલી, કેળવાયેલી, તેજ બુદ્ધિની, સ્વતંત્ર કે નિરંકુશ છોકરીઓની સંખ્યા આ જમાનામાં ભલે મોટી દેખાતી હોય પણ એવા

નાખે કરવાનો છે 'એક વખત ના પાડી દીધા પછી હા કેમ પડાય ?' એ જાતની ખોટી પ્રતિષ્ઠાને વળગી ન રહેતાં જમનાલાલજીના આ ધુરંધરનો લાભ લઈ પ્રજાને નાગરિક અધિકાર આપી પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કરવાની સુવર્ણતક ન ગુમાવે.

શિસ્તભંગનાં પગલાં

મહાસભાની મધ્યસ્થ સમિતિએ તા. ૯મીની વિરોધસભાઓમાં ભાગ લેનારાઓમાંથી માન સુભાષબાબુ સામે જ શિસ્તભંગનાં પગલાં લઈ બાકીના વિષે વિચાર કરવાનું કામ પ્રાંતિક સમિતિઓ પર છોડી દીધું એ ઠીક જ થયું. સુભાષબાબુ માટે તો એમ થવું જ જોઈતું હતું. મહાસભા જેવી મહાન સંસ્થામાં શિસ્તપાલનનો કડક આગ્રહ જાળવી રાખવા માટે એની જરૂર હતી. બીજી બાજુ કારોબારી સમિતિ પોતપોતાના પ્રાંતમાં શિસ્તભંગ કરનારાઓ સામે શાં પગલાં ભરવાં એ વિચારી રહી છે. મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતિક સમિતિએ તો પોતાના પ્રાંતમાં શિસ્તભંગ કરનારાઓને આ વખતે માત્ર ચેતવણી આપીને જ જવા દીધા. ફાટફૂટ, પરસ્પર દ્વેષ અને ઝઘડાના આ કાળમાં મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતિક સમિતિનું આ ઉદાર પગલું ઘણું જ ડહાપણભર્યું અને પ્રસંગોચિત છે. એથી મહાસભાની એકતા જાળવવાનું કામ સહેલું થશે. કોઈ એમ કહેશે કે શિસ્તભંગ કરનારાઓ મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતિક સમિતિના આ ઉદાર પગલામાં મહાસભાના ભાગલા પડતા અટકાવવાની તેની શુભ વૃત્તિ જોવાને બદલે સમિતિની નબળાઈ જ જોશે અને એથી ભવિષ્યમાં બીજે વખતે આવા જ પ્રસંગે તેઓને શિસ્તભંગ કરવાનું ઉત્તેજન મળશે. સુભાષબાબુને થયેલી સજા પછી જો કે એમ થવાનું કારણ નથી. છતાં જે શિસ્તભંગ કરનાર માણસો મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતિક સમિતિના આ ઉદાર પગલાને નબળાઈની નિશાની રૂપ ગણશે તો તેઓ ભૂલ કરશે. ભવિષ્યમાં ફરીને શિસ્તભંગ કરનાર જોશે કે જે સમિતિ તેને ક્ષમા આપી શકે છે, તે વખત આવે ત્યારે તેને દંડ પણ કરી શકે છે. આ કારણે અમે મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતિક સમિતિના આ પગલાને વધાવીએ છીએ અને બીજી પ્રાંતિક સમિતિઓ એનું અનુકરણ કરે એવી આશા સેવીએ છીએ.

જવાહરલાલની વિદાય

છેલ્લા એક મહિનાથી 'જવાહરલાલજી ચીન જવાના છે' એવી જે અફવા ઊડતી હતી તે આખરે સાચી પડી. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના આશીર્વાદ લઈ જવાહરલાલજી એરોપ્લેન મારફત ચીન ઊપડી ગયા. એમના નિવેદનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દુનિયાના જુદા જુદા દેશોની જેમ ચીન સાથે સંપર્ક સાધવાની તેમની ઇચ્છા ઘણા લાંબા સમયથી હતી, પણ અહીંના પ્રશ્નો તેમને અહીં રોકી રાખતા હતા. ત્રિપુરી કોંગ્રેસ પછી ડહોળાયેલા દેશના રાજકારણથી જવાહરલાલજીનું દિલ ઉચક રહેતું જ હતું. બીજી બાજુ ચીનના મિત્રોના ઉપરાઉપરી પ્રેમપૂર્વકના આમંત્રણો આવ્યાં જેને જવાહરલાલજી પ્રયત્ન કરવા છતાં પાછાં ન ઠેલી શક્યા. આ રીતે તેઓ ચીન જવાના નિર્ણય ઉપર આવ્યા.

ચીન અને હિંદુસ્તાન બન્ને દેશો વચ્ચે ઘણું સામ્ય છે. બન્ને દેશોની સંસ્કૃતિ પ્રાચીન છે. બન્નેને યશસ્વી ભૂતકાળ છે. આજે બન્ને દેશો સામ્રાજ્યવાદનો ભોગ થઈ પડ્યા છે. હિંદુસ્તાનની પેઠે ચીન પણ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. આપણા દેશની માફક એ પણ ગામડાંઓનો મુલક છે. આમ બન્ને દેશોનો સંપર્ક એક બીજાનાં સુખદુખો સમજશે અને આપત્તિકાળમાં એકબીજાને મદદ આપવા તત્પર થશે. વર્તમાન યુગમાં ચીન સાથેના સંપર્કની શુભ શરૂઆત કવિવર ટાગોર અને તેમની વિશ્વવિખ્યાત સંસ્થા વિશ્વભારતીથી થઈ. ચીન દેશે ૪૦,૦૦૦ની કિંમતનાં જ્ઞાન વિજ્ઞાનનાં અનેક પુસ્તકોની તેને ભેટ ધરી. એ પછી જવાહરલાલજીના શુભ પ્રયત્નથી જાપાન સાથેના યુદ્ધમાં ચીની સૈનિકોની સુશ્રૂષા કરવા માટે મહાસભાએ એક રેડક્રોસની ટુકડી મોકલી.

હિંદુસ્તાનની સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરવા અને ચીની પ્રજાની વધારે ઓળખ કરવા આજે જવાહરલાલજી પોતે ચીન જાય છે. એમનો આ પ્રવાસ મનુષ્યસંખ્યામાં જગતના સૌથી મોટા એવા આ બને દેશોને વધારે નજીક લાવશે અને બને દેશોને પ્રેમની મજબૂત સાંકળથી જોડવામાં કારણભૂત થશે. જવાહરલાલજીનું આ મહાન મિશન પાર પડો.

૨૯-૮-'૩૯

ખ્યાતિ પામેલા એવા કેટલાયે આગેવાનો છેક પાર્ના મે ૮ સુધી પહોંચ્યા આ બધાને પરિણામે આખરે તેઓને વિજય મળ્યો ધાર્મિક અને નાગરિક સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર મેળવવા માટે પ્રજાએ કેવી ભારે કિંમત ચૂકવવી પડે છે એ હૈદ્રાબાદ-સત્યાગ્રહે બતાવ્યું દેશી રાજ્યોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની લડત માટે જેઓ ઉતાવળા થઈ રહ્યા છે અને બ્રિટિશ હિંદમાં તાત્કાલિક સીધા સામનાની નીતિની જેઓ તરફેણ કરી રહ્યા છે તેમણે એ માટે કેટલા બલિદાન અને આપભોગની જરૂર છે તે હૈદ્રાબાદ-સત્યાગ્રહ ઉપરથી બરોબર સમજી લેવાની જરૂર છે કારણ કે હૈદ્રાબાદની લડત તો માત્ર થોડા સુધારા માટેની જ લડત હતી જ્યારે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની લડાઈ એ તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જીવનમરણનો સવાલ છે સામનો માંડતા પહેલા તે હિંદુસ્તાનની અગ્નિપરીક્ષા કરી જોશે એનો અર્થ એ નથી કે આઝાદીની લડત કદી લડવાની જ નથી, તેમ એ પણ નથી કે અમે ત્યારે આખડિયા કરવાથી બ્રિટિશ સત્તા નમી જશે એવા કેસરિયા કરવાનો યુગ હવે ચાલ્યો ગયો કે અત્યારે તો માત્ર આવી લડતની ગંભીરતા સમજી લઈ તેને માટે જોઈતી તૈયારી કરી લીધા પછી જ તેનો સામનો થઈ શકે એ વાત સમજવાની જરૂર હૈદ્રાબાદ એ વસ્તુ સમજાવવામાં મદદગાર થાયો

સત્યાગ્રહની આ લડતમાં આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભા આખર સુધી દૂર રહી એનો અર્થ એ નહોતો કે તે લડતના વાજબીપણામાં શંકા હતી આ પ્રશ્ન જ એટલો કોમળ હતો કે તેના ઉકેલ માટે રાષ્ટ્રીય મહાસભા દૂર રહે તે જ યોગ્ય હતું મહાસભાની દરમિયાનગીરી આ પ્રશ્નને ઉકેલવાને બદલે વધારે ગૂંચવે એવો સંભવ હતો એમ છતાં મહાસભાના તમામ નેતાઓ—ગાંધીજી સુદ્ધાં—આ લડતના રોજેરોજના બનાવોને કેટલી ચિંતાપૂર્વક નિહાળી રહ્યા હતા એ વસ્તુ બતાવે છે કે મહાસભાના નેતાઓનો ખાનગી રીતે આ લડાઈને સંપૂર્ણ ટેકો હતો લડતનો સફળ અંત આવ્યા પછી મહાત્મા ગાંધી, રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રબાબુ વિગેરે આગેવાનોએ આર્ય-સત્યાગ્રહના નેતાઓને જે અભિનંદનો પાઠવ્યા છે એ જોયા પછી મહાસભાની આ લડત પ્રત્યે સહાનુભૂતિ નહોતી એવી શંકાને જરાયે સ્થાન રહેતું નથી આ લડતને સફળતાપૂર્વક પાર પાડવા માટે આર્યસત્યાગ્રહીઓએ જે હિંમત, સાહસ, બલિદાન બતાવ્યા છે, અને એ કરતાયે વધારે સમાધાન માટે જે તત્પરતા બતાવી છે તેને માટે અભિનંદન ઘટે છે બીજી બાજુ 'જંગલના કાયદા'નો આશ્રય છોડી પરસ્પર સમજાવટ અને ભલી લાગણીનો જે માર્ગ નિઝામની સરકારે ગ્રહણ કર્યો એ બદલ તેને પણ અભિનંદન ઘટે છે રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રબાબુએ અભિનંદન આપતા જે શબ્દો વ્યક્ત કર્યા છે કે 'સફળ સત્યાગ્રહ તે જ કહેવાય જેમાં બન્ને પક્ષોને અભિનંદન આપી શકાય' તેમાં અમે પણ અમારો સૂર મિલાવીએ છીએ

આ સત્યાગ્રહ વધારે આગળ ચાલ્યો હોત તો હિંદુ-મુસલમાનનો પ્રશ્ન વધારે તીવ્ર બનવા જેમ સંભવ હતો તેમ બન્ને પક્ષો સહિષ્ણુતા ઉદારતા અને પરસ્પર વિશ્વાસની લાગણીથી સમાધાન ઉપર આવી શક્યા તે હિંદુ-મુસલમાનના પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવામાં કારણભૂત થવાનો સંભવ છે સમાધાન કરતી વખતે બન્ને પક્ષોએ જે સહિષ્ણુતા, ઉદારતા અને પરસ્પર વિશ્વાસની લાગણી બતાવી તેવી જ ભવિષ્યમાં જો ચાલુ રહેશે તો હૈદ્રાબાદની હિંદુ જનતા અને નિઝામ સરકારના સંબંધો તો સુધરશે જ, એટલું જ નહિ પણ આ પ્રસંગ હિંદુસ્તાનની સૌથી મોટી બે કોમો વચ્ચે સુમેળ સાધવામાં નિમિત્તરૂપ બનશે

જમનાલાલજી છૂટયા

રાજસ્થાન-જગતમાં આર્યસત્યાગ્રહના વિજય જેવો જ બીજો વિજય આપણને જયપુરમાં સાંપડ્યો છે. જયપુર રાજ્યે નબળી તબિયતનું કારણ બતાવી જમનાલાલજીને છોડી મૂક્યા છે ગમે તેમ પણ આથી એક વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે અને તે એ કે જયપુર રાજ્ય જમનાલાલજીને જીરવી શક્યું નથી નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય જેવા પ્રાથમિક અધિકારો માટે જયપુર જેવું રાજ્ય આટલી જીદ કરે તેમાં તેની જરાય શોભા નથી જમનાલાલજીએ તો બહાર આવતા જ સાફ વાત જાહેર કરી દીધી છે કે 'નાગરિક અધિકારો મેળવ્યા સિવાય હું જંપવાનો નથી ' પ્રજાપક્ષનો આ નિર્ણય સાંભળી લીધા પછી હવે વિચાર તો જયપુર

અને રોટી વિના તરફડે છે આ અને આવા દિલ હ્રદય વાળો ગરજ ને રોજ આપણા કાન ઉપર અથડાય છે દિવસો સુધી આકાશ સામે આશાની મીટ માંડીને બેઠેલા લોકોએ આખરે આશા છોડી અને બીજી મીટ સરકાર માબાપ ઉપર, કહેવાતા ગૌપાલક પ્રતિપાલ અને અન્નદાતા રાજાઓ ઉપર માંડી એ સદ્‌ભાગ્યની વાત છે કે આજે આપણા પ્રાન્તમાં મહાસભાવાદી સરકાર સત્તા ધરાવે છે સ્થિતિની ગંભીરતા જોઈ તુરત જ તેણે તીસ લાખ રૂપિયા રાહત માટે ખર્ચવાની તૈયારી કરી છે ગુજરાતના શિરતાજ સમા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે તો ગુજરાત મહાસભાની એક સભામાં ત્યાં સુધી જાહેર કરી દીધું છે, 'આ મહિનાના અંત સુધીમાં જો વરસાદ નહિ થાય તો ગુજરાત કોલેજ બંધ થશે' કાઠિયાવાડના પ્રાણપ્રશ્ન જેવી રાજકોટની લડત વખતે વિદ્યાર્થીઓને થોડા વખત પૂરતી પણ રાજકોટ કોલેજ છોડવાની ના પાડનાર સરદાર આ વખતે ગુજરાત કોલેજ બંધ કરવા સુધીનો વિચાર કરી રહ્યા છે, એ પરિસ્થિતિ કેટલી હદ સુધી ખરાબ થઈ ગઈ છે તેનો ખ્યાલ આપે છે ગોંડલનરેશ જેવા થોડા રાજવીઓએ સખાવત જાહેર કરવા માંડી છે એ શુભ ચિહ્ન છે પણ હજી કેટલાયે રજવાડાઓ બાકી છે પોતાની વસ્તીને જિવાડવા માટે તેઓએ રાહતના તાત્કાલિક પગલાં ભરવાં જોઈએ

ઈશ્વર પણ મનુષ્યના યત્નની કદર કરી હોય તેમ છેલ્લા બેચાર દિવસથી ઠેકઠેકાણેથી વરસાદની શરૂઆતના શુભ સમાચાર આવી રહ્યા છે પણ હજી જોઈએ એ કરતાં ઘણો જ ઓછો પડ્યો છે આપણે આશા રાખીએ છીએ કે શરૂ થયેલો આ વરસાદ સતત ચાલુ રહે અને ગુજરાત-કાઠિયાવાડ ઉપર ઝઝૂમી રહેલો દુષ્કાળનો ઓળો દૂર કરી લોકોનો અજંપો દૂર કરે

એક બીજી વાત અત્યારે તો વરસાદની શરૂઆતથી, મહાસભાવાદી સરકાર, પ્રાંતિક સમિતિ અને બીજા કેટલાક સખાદિલ રાજવી તથા શ્રીમંતોના સહકારથી આ વર્ષ પૂરતી તો દુષ્કાળની આફત હળવી કરી શકાશે. પણ ગુજરાત-કાઠિયાવાડ ઉપર આવી ભયંકર આફત એક દિવસ ઊતરી હતી એ પણ ભુલાઈ જશે પણ ભવિષ્યમાં દુકાળ નહિ પડે તેની શી ખાતરી? હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ જોતાં માલૂમ પડે છે કે અહીં અવારનવાર મોટા દુકાળો પડતા આવ્યા છે અને જ્યારે ત્યારે આખા પ્રજાજીવનને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું છે આમ દુષ્કાળનો પ્રશ્ન એ કંઈ માત્ર આજનો જ પ્રશ્ન નથી પણ કાયમી પ્રશ્ન છે અને કાયમી ઉકેલ માગે છે ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં અઢીસો આસપાસ રજવાડાઓ છે, મોટા મોટા ધનકુબેરો છે એ બધાએ મળીને કોઈ ચોક્કસ પ્રકારની યોજના ઘડી એકદમ આ કાયમી દુ:ખ દૂર કરવું જોઈએ સરકાર રેગની યોજના ઘડી કહેનાર છે કે અહીંની ઋતુઓમાં ફેરફાર થઈ ગયા છે અહીંનો વરસાદ તણાઈ ગયો છે એ બધાની પૂર્તિ માટે મોટા પ્રમાણમાં ઝાડો વાવવાની, નહેરો બાંધવાની કે એવી બીજી યોજનાઓ હાથ ધરી કાઠિયાવાડના રાજાઓએ પોતાનું અન્નદાતાપણું સિદ્ધ કરી બતાવવું જોઈએ અને જે પાયા ઉપર તેઓ ઊભા છે તેને સલામત રાખવો જોઈએ કારણ કે તેમની સમૃદ્ધિ આખરે તો ખેડૂતોની સમૃદ્ધિ ઉપર જ આધાર રાખે છે ને? ખેડૂત અને પશુધન જે દિવસે મરી પરવારશે ત્યારે કોણ જીવવાનું છે? એટલે પ્રાંતિક સરકાર, ગુજરાત-કાઠિયાવાડના રાજવીઓ, અને સખાદિલ ધનિકોની દુષ્કાળનો કાયમી ઉકેલ લાવવાની પહેલી ફરજ છે એ ફરજ તેઓ અદા કરે

આર્યસત્યાગ્રહનો વિજય

પ્રજાના ધાર્મિક અને નાગરિક-અધિકારો માટે આટલા લાંબા સમયથી ચાલતા આર્યસત્યાગ્રહનો આખરે વિજયવંત અંત આવ્યો છે આ સત્યાગ્રહ દરમિયાન લગભગ ૧૫૦૦૦ જેટલા સ્ત્રી-પુરુષોએ જેલની બરદાસ્ત કરી અઢાર જેટલા માણસો જેલમાં અને જેલ બહાર શહીદ થયા જેટલા જેલમાં ગયા એ કરતાંયે વધારે માણસોએ એમાં સક્રિય ભાગ લીધો હિંદુસ્તાનના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી તેની સહાનુભૂતિ માટે સભાઓ અને ફંડો થયાં અખિલ હિંદની

કાર્યવાહકસમિતિ સુભાષબાબુએ પ્રથમ પહેલા નીમી હતી એ જ રહે છે

રાષ્ટ્રપતિના આ સુધારા માટે એમનો મુખ્ય અને અંતિમ કારણ સાત દિવસની નોટિસના નિયમનું પાલન નથી થયું એ આપેલ છે શુદ્ધ બંધારણની દૃષ્ટિએ આ કારણ વ્યાજબી છે, પરંતુ જો એ પહેલાંના બનાવો સુભાષબાબુ-પક્ષની દાનત વિષે શંકા પેદા કરનારા ન હોત તો સાત દિવસનો પ્રશ્ન કારોબારી સમિતિ પાસે આવત જ નહિ આ આખા પ્રશ્ન ઉપર વિચાર કરતાં પ્રશ્નો એ ઊઠે છે કે સુભાષબાબુએ બંધારણીય માર્ગો જ લીધા હોત તો શું તેઓ પોતાનું ધાર્યું પાર ન ઉતારી શકત? બંગાળના લગભગ તમામ મહાસભાવાદીઓ એમની પાછળ છે એ હકીકત શું બતાવતી છે? સુભાષબાબુને પોતાનો પોતાના નેતૃત્વ વિષે શું શંકા હતી! બીજું એમ પણ થાય છે કે અખિલ હિંદના રાજકારણમાં પ્રગતિ અને લઘુમતિના હક્કો વિષે પોકાર કરનાર પોતાના પ્રાંતમાં જુદી જ રીતે વર્તે છે તેનો અર્થ એ તો નથી કે એ પોકારની પાછળ કોઈ સિદ્ધાંત જ નથી! મહાસભાની કારોબારી અને લઘુમતિના જુલમોની વાતો કરનાર પોતાની કાર્યવાહી તપાસતા હોય તો કેવું સારું!

પણ આટલેથી વાત પૂરી નથી થતી. વિકટ પ્રશ્ન તો એ છે કે હવે શું થશે? સુભાષબાબુને સ્થાનભ્રષ્ટ કર્યા અને કાર્યવાહકસમિતિની નવી રચના દ્વારા તુરત વીંખી નાખી એનો પ્રત્યાઘાત બંગાળમાં કેવો થશે? બંગાળના મહાસભાવાદીઓ અખિલ હિંદની મહાસભાને વળગી રહેશે કે સુભાષબાબુની આજુબાજુ વર્તુલ ગોઠવશે? ફરી એક વાર બંગાળ વિખૂટું કે કજિયાળું તો નહિ બની જાય? અમને લાગે છે કે આ પ્રશ્નો ઉપર બંગાળનું મહાસભાનું રાજકારણ ડહોળાઈ જશે અને તે સાથે જ ત્યાંના અનેક ગંભીર પ્રશ્નો પણ પક્ષાપક્ષીની ગૂંચમાં પડી જશે આ સ્થિતિનો નિકાલ આવે એવું એકેય આશા કિરણ અત્યારે તો દેખાતું નથી બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિ થોડા જ દિવસમાં આ બંને પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા કરવાની છે એ વખતે શા નિર્ણયો થશે એ અત્યારથી જ સમજી શકાય છે એ નિર્ણયો આ ગૂંચને ઉકેલનારા નહિ હોય એ વાતમાં શંકા નથી.

કુદરતનો કોપ

ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં વરસાદની ખેંચને લીધે દુકાળના ભયથી લોકોના જીવ અદ્ધર ચડી ગયા છે કુદરત આગળ પોતાની અસહાયતા અને લાચારી જોઈને કુદરતી રીતે જ લોકો વરસાદ માટે કુદરતને પ્રાર્થના કરી રહ્યા છે વરસાદની રાહ જોતાં જોતાં અત્યાર સુધીમાં તો દુકાળના ઓળો પોતાની કાળી છાયા ગુજરાત કાઠિયાવાડ ઉપર પ્રસારી દીધી છે ઘાસચારાના અભાવે સેંકડોની સંખ્યામાં ઢોરો મરી ગયા અને બીજા સેંકડો ઘાસના અભાવે હાડપિંજર જેવા દેહ લઈને મૂવા વાંકે જીવે છે ઘાસને અભાવે સો સો અને બસો રૂપિયાની કિંમતના બળદો અને ભેંસો આજે માલિકો મફત આપવા તૈયાર થઈ ગયા છતાં તેને કોઈ સંઘરતું નથી એવી કરુણ સ્થિતિ ઊભી થઈ છે અને ઘાસચારાને અભાવે તેઓ મોતનો આશરો લે છે આવા પશુઓના મુડદા ઉપર મિજબાની કરતા ગીધ-કાગડાઓના ટોળાં દરેક ગામની ભાગોળનું સામાન્ય દૃશ્ય થઈ પડ્યું છે પણ જ્યાં માણસોની દશા એથીયે બદતર થઈ ગઈ હોય ત્યાં પશુઓની વાત ક્યાં કરવી?

ધોળકા તાલુકા અને ભાલના કાંઠા ઉપર આવેલા ગામોમાં પાણી અને ઘાસની તંગીને લઈને લોકો વતન છોડી જવા લાગ્યા છે આજે કેટલાક માણસો ઝાડનાં પાંદડાં ખાઈને દિવસો કાઢે છે? કોઈ બીડ નામના ઘાસના મૂળિયા ખોદી તેની રાબ ઉપર ગુજારો કરે છે અડાલજના ખેડૂતોના ટાંટિયા ભાંગી ગયા છે જુવાર-બાજરીના રોટલાને બદલે તેઓ ઘાસ બાફીને ખાય છે ગોધરાના લોકોમાંથી કેટલાક તો એવા છે જેણે ત્રણ ત્રણ દિવસના ફાકા કર્યા છે વનાળા ગામના કોળીઓએ ટુકડો રોટી મેળવવા બાવળ કાપી લાકડાં વેચવાનો પ્રયત્ન કરતાં તેના ઉપર કેસ ઊભો કરવામાં આવ્યો છે તેમનાં બાળકો

આપણી સ્વરાજયાત્રા

શ્રી. કાન્તિલાલ શાહ

બંગાળનો પ્રશ્ન

બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિની કાર્યવાહીની છેલ્લી બેઠક વિષે રાષ્ટ્રપતિએ પોતાનો ચુકાદો પ્રગટ કરી દીધો છે એ ચુકાદાને બંગાળ કઈ દૃષ્ટિએ જોશે તે સમજવાનું મુશ્કેલ નથી રહ્યું સુભાષબાબુએ આ ચુકાદા ઉપરનું પોતાનું મંતવ્ય જાહેર કરતા કહ્યું છે કે એમા બારોબાર અન્યાય થયો છે આપણે એ ચુકાદાને સમજવા માટે એની પૂર્વભૂમિકા જોઈએ

બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિનું આજનું કાર્યવાહક મંડળ એ રીતસર ચૂંટાયેલું મંડળ નથી, પરંતુ સુભાષબાબુને પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ ચૂંટ્યા પછી સર્વાનુમતે એમના હાથમા કારોબારી રચવાની સત્તા આપી તેનું પરિણામ છે આવી સત્તા આપવાનું કારણ તે દિવસે એ હતું કે એમ કરવાથી સુભાષબાબુ, જે તે દિવસે મહાસભાના રાષ્ટ્રપતિ હતા, તે બધા પક્ષોને પોતાની વિશાળ પાંખમા સમાવી શકે અને બંગાળનું ડહોળાયેલું રાજકારણ શાંત થાય પરંતુ સુભાષબાબુએ જે નિમણૂક કરી તેથી પ્રફુલ્લ ઘોષ, કિરનશંકર રૉય વગેરે લઘુમતિ-પક્ષોને સમાધાન ન થયું એ નિમણૂકમા એમને પક્ષપાત લાગ્યો સુભાષબાબુને સત્તા આપતી વખતે નક્કી એમ થયેલું કે બધા પક્ષો સાથે સલાહ કર્યા પછી જ એમણે કાર્યવાહકમંડળની નિમણૂક કરવી પરંતુ સુભાષબાબુએ એમ કરવાનું વ્યાજબી નહોતું ધાર્યું આ કાર્યવાહકમંડળમા સુભાષબાબુના પક્ષના સભ્યોની સંખ્યા ૧૧ અને લઘુમતિ પક્ષોની સંખ્યા માત્ર ૩ની હતી કાર્યવાહકસમિતિની પહેલી જ બેઠકમા કુલ ઘોષે પોતાનો અસંતોષ પ્રગટ કરતો ઠરાવ રજૂ કર્યો હતો, પરંતુ પ્રમુખે—સુભાષબાબુએ—એ ઠરાવને રદ ઠરાવેલો આ નિમણૂક છેક જૂન માસમા થઈ તે પણ જાણવા જેવું છે

એ પછી કાર્યવાહકમંડળની ફક્ત એક સભા થયેલી ને એમ લાગેલું કે જેમ થયું છે તેમ હવે ચાલશે, પરંતુ ત્યા તો મુંબઈની મહાસમિતિએ એક એવો ઠરાવ કર્યો કે જેને લઈ ૧૪૮ સભ્યોની પ્રાંતિક સમિતિમા માત્ર ૩૭ સભ્યોની લઘુમતિ પણ સુભાષબાબુને ખૂંચી મહાસમિતિનો ઠરાવ ચૂંટણીના ઝઘડા અને પંચની નિમણૂક બાબતનો હતો એ ઠરાવ પ્રમાણે દરેક પ્રાંતિક સમિતિના કાર્યવાહકમંડળે શક્ય હોય તો સર્વાનુમતે અને નહિ તો છેવટ 3/4 બહુમતિથી એ પંચની નિમણૂક કરવાની હતી જો બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિએ એટલે કે સુભાષબાબુએ આખું તંત્ર પોતાની જ ઇચ્છા પ્રમાણે ચલાવવું હોય તો એમને ૩૭ સભ્યોની લઘુમતિ ભારે અડચણરૂપ હતી આ વિકટ પરિસ્થિતિમાથી રસ્તો કાઢવા માટે એમણે આખી જ કાર્યવાહકસમિતિ, જે પોતાની જ નીમેલી હતી તે, બદલી નાખવાનો નિર્ણય કરી લીધો રાજેન્દ્રબાબુનો ચુકાદો કહે છે કે એમ કરવા માટે અયોગ્ય રીતે રીક્વિઝીશન મેળવી પ્રાંતિક સમિતિની બેઠક બોલાવી પ્રાંતિક સમિતિની બેઠક બોલાવવા માટે સાત દિવસની મહેતલ આપવી જોઈએ તે પણ પૂરી ન અપાઈ અને એ રીતે તા ૨૬મી જુલાઈએ મળેલી પ્રાંતિક સમિતિએ—જેમા લઘુમતિ-પક્ષ વિરોધ નોંધાવી ગેરહાજર રહ્યો હતો—જૂની કાર્યવાહકસમિતિને કશું કારણ આપ્યા વિના રદ કરી નવી કાર્યવાહક સમિતિ ચૂંટી લીધી, જેમા લઘુમતિ-પક્ષની સંખ્યા માત્ર ૧૩ની રહી આ કાર્યવાહકસમિતિએ તા. ૩૦ મીની પોતાની બેઠકમા પંચની નિમણૂક કરી લીધી

રાષ્ટ્રપતિનો ચુકાદો પૂરતી વિગતો સાથે પ્રગટ થયો છે, ને અંતે એમણે તા ૨૬મી જુલાઈ અને ૩૦મી જુલાઈની બેઠકોને ગેરબંધારણીય ઠરાવી છે. એમના ચુકાદા પ્રમાણે બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિની

દરેક દર્શન સ્વરાજ્ય સમ્રાટ જેવું હોય છે પોતાની શક્તિથી પોતે બધું કરી શકે, પોતાને બીજા કોઈની મદદની જરૂર નથી, પોતે અસહાય નથી, મદદ લે તો તે ઉદારતા બતાવવા અને ઉત્તેજન આપવા ખાતર જ, એવી વૃત્તિ દરેક દર્શનની હોય છે એના વગર એનામાં દર્શનત્વ કેમ આવી શકે? યહૂદી લોકોના પરમેશ્વરની પેઠે દરેક દર્શન એ દ્વિતીયાક્ષમ—આખાખાગો ઈશ્વર હોય છે

કેટલાક લોકો દરેકમાંથી થોડુંક થોડુંક સારું તત્ત્વ ભેગું કરી સારાપણાનો સંપૂર્ણ મસાલો તૈયાર કરવા માગે છે પણ દર્શનોનો સ્વભાવ જ એવો છે કે બીજા સાથે એ ભળે નહિ. તેલ પાણી ભળે નહિ, ખાંડ મીઠું ભળે નહિ, તેમ એ દર્શનો મળીને ન ચાલે. એમનો ખીચડો કરવાથી એ જાતે પણ બગડી જાય છે અને જીવનને પણ બગાડી મૂકે છે છતાં માનવસ્મૃતિની શરૂઆતથી મનુષ્યજાત તો દરેકમાંથી થોડુંક થોડુંક ભેગું કરીને જ પોતાનું જીવન નભાવતી આવી છે અશ્રદ્ધાળુ માણસજાત પોતાની જવાબદારી એક હાથમાં સોંપે જ નહિ. બધાં દર્શનોની સમિતિ નીમી પોતાનું કારભારું એના હાથમાં સોંપે છે

માણસજાતને આને લીધે સગવડ ભલે ઘણી થઈ હોય, સુરક્ષિતતા પણ જળવાઈ હોય, પણ એ ક્રમ ઉન્નતિને માટે યોગ્ય નથી એક એકના હાથમાં જીવન સોંપીને માણસજાતે કેટલાક પ્રયોગો કર્યા, પણ એમાં એને હંમેશાં પસ્તાવું પડ્યું છે પણ એમાં વાંક દર્શનોનો નથી, વાંક માણસજાતની અધીરાઈનો જ છે દરેક દર્શને જીવનનો વહીવટ હાથમાં લેતાં પહેલાં જે કોલકરાર કર્યા છે તેમાં એણે આકરી શરત એ મૂકી છે કે અમારો પ્રયોગ એકાગ્રતાથી બહુ જ દીર્ઘ કાળ સુધી કરવા દેવો જોઈએ આ ધીરજની શરત માણસજાત પાળી શકી નથી તેથી એક દર્શનની પૂરી કસોટી થયાનું સમાધાન નથી મળ્યું તે દર્શનને કે નથી મળ્યું માણસજાતને માણસજાતને નજીકનો લાભ જોઈએ છે અને પરિણામે મુદ્દલ ફળ પણ જોઈએ છે આદ્યે, વચ્ચે અને અન્તે લાભદાયક, સુખદાયક અને સહેલું હોય એવું કાંઈક માણસજાતને જોઈએ છે આ ઇચ્છા ગમે તેટલી સ્વાભાવિક હોય તોયે જીવનધર્મથી એ વિરુદ્ધ છે ધીરજ કહે છે કે જેમ મધરાત વિના સૂર્યોદય નહિ તેમ નિરાશામાંથી પસાર થયા વગર આશાનાં સુવર્ણકિરણો શ્રદ્ધા પણ બતાવી શકતી નથી

દર્શનોના આ મહાન સ્વયંવરમાં માણસજાતને હાથે માળ પહેરવા એક દર્શનરાજ ઉપસ્થિત થયો છે એનું નામ છે શિક્ષણ શિક્ષણ એ અદ્ભુત જડીબુટ્ટી છે, અલૌકિક રસાયન છે, અમૃતસંજીવની છે, કામધેનુ છે કલ્પલતા છે જેટલું ઇચ્છો તે બધું છે અને તેના ઉપરાંત પણ છે સત્યયુગ આણવાની તાકાત તો એની જ છે—એ જાતનો દાવો શિક્ષણના દર્શનકારોનો છે એ દર્શનનું સ્વરૂપ, એની માગણી, એના દાવાદારો, એની શરતો અને એની ફલશ્રુતિ આપણે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવી જોઈએ સંભવ છે કે આ છેલો રાજપુત્ર જ સ્વયંવરમાં ફાવી જશે. અત્યાર સુધી કોઈ ન ફાવ્યું એટલે શિક્ષણ પણ નહિ ફાવે એવું અનુમાન કાઢવામાં અણછાજતી ઉતાવળ થવાનો પણ સંભવ છે દરેકનું સાંભળતા આવ્યા છીએ, શિક્ષણનું પણ સાંભળીએ

जीवनदर्शनो

श्री. दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर

પ્રસ્થાનત્રયીની એકવાક્યતા કરી બતાવે તે આચાર્ય, એમ આપણા વિદ્વાન ધાર્મિકો એ નક્કી કર્યું છે પ્રસ્થાનત્રયી એટલે શું? ઉપનિષદો બ્રહ્મસૂત્ર અને ભગવદ્ગીતા ઉપનિષદો એ આપણા ઋષિઓનો મૌલિક અનુભવ અને મૌલિક વિચાર છે બ્રહ્મસૂત્રો એ ઉપનિષદોના વચનોમાંથી નીતરતું દાર્શનિક શાસ્ત્ર છે અને ગીતા એ એ જ ઉપનિષદોમાંથી તૈયાર કરેલું દિવ્ય રસાયન છે ગીતા એ ઉપનિષદોનું અત્યન્ત વ્યાપક જીવનભાષ્ય છે

એટલે મૂળ વસ્તુ તો ઉપનિષદમાં સંઘરેલો જીવન્ત અને પ્રામાણિક અનુભવાત્મક વિચાર જ છે એ બધાની જે એકવાક્યતા કરી શકે, એટલે કે એ ઉદ્ગારોમાંથી એકરૂપ સળંગ જીવનરહસ્ય નિચોવી કાઢી આપે તે જ આચાર્ય, તે જ જીવનસ્વામી

જીવનના અખિલ તત્ત્વોની મીમાંસા જેમાં કરેલી હોય, એક સાર્વભૌમ તત્ત્વથી એકેએક સવાલનો ઉકેલ જેમાં આણેલો હોય, બુદ્ધિનું જે સમાધાન કરે, હૃદયને સંતોષે, કર્મને પ્રેરે, અને એ ત્રણેનો સમન્વય કરી પુરુષાર્થને અન્તે વિજયી શાન્તિ આણી આપે, તે દર્શન એવું દર્શન જોનાર તે ઋષિ ને એનો વ્યાસ તે આચાર્ય

આજના જમાનામાં જીવનના બધા જ મુખ્ય ... ઉકેલ આણનાર કેટલાક દર્શનો પ્રવૃત્ત થયાં સંપત્તિશાસ્ત્ર એ એવું એક દર્શન છે એ માને અને કહે છે કે સંપત્તિના પ્રયોગથી એકેએક વસ્તુ થઈ શકે છે સંપત્તિના ક્ષેત્રમાં જે નથી જ તું તેની ઉપેક્ષા કરી એમ એ દર્શન કહે છે ઉપેક્ષાની સનાતને લીધે એ દર્શન અધૂરું કે ન ગણાય. વેદાન્ત પણ જગતની અને માયની જ સૂચવે છે ને!

વૈદક એ પણ એક દર્શન છે એ કહે છે કે આત્મરક્ષા એ પરમધર્મ છે, અને બધી જાતના કામોપભોગ ભોગવવાની શક્તિ કેળવી વધારેમાં વધારે જીવવું એ જીવનનો પરમ પુરુષાર્થ છે

રાજસત્તા એ પણ એક દર્શન છે સૈન્યબળ અને કાયદાનું બળ એ એના દ્વિવિધ સાધન છે દુનિયાના તમામ દુ:ખોનું ઓસડ સત્તાના યોગ્ય ઉપયોગમાં છે એમ એ માને છે જો કોઈ સામાજિક આપત્તિ દૂર કરવી હોય અથવા સામાજિક અભિનાર પૂરો પાડવો હોય તે બધો ડહાપણભર્યા કાયદા કરવાથી અને તે કાયદાનો અમલ કરવાની શક્તિ કેળવવાથી થઈ શકે છે

જગદ્વ્યાપી વેપાર અને વિનિમય એ પણ દર્શનની કોટિએ પહોંચવાને ઉમેદવાર છે ભૂખ એ જીવનનું મુખ્ય કારણ છે જ્યાં ભૂખ જણાય ત્યાં તે તૃપ્ત કરો, એટલે જીવનનું મુખ્ય કાર્ય થયું

દુનિયાનો દરેક ધર્મ તો જીવનના એકેએક સવાલનું નિરાકરણ કરવા માટે જ અવતર્યો છે દરેકને થાય છે કે જીવનનું રહસ્ય અમે જ બરાબર જાણ્યું છે લોકો એનું સેવન કરે એટલે એમને સુખ મળવાનું જ અથવા એમને જે કંઈ મળશે તે જ સાચું સુખ છે

આજકાલ કળા પણ પોતે સંપૂર્ણ દર્શન હોવાનો દાવો કરે છે દુઃખની વાત એટલી જ છે કે એ પોતે પોતાનું સ્વરૂપ જ જાણતી નથી દરેક વાત સહેલી, આહ્લાદક અને અનુકૂળ કરવાનું બીડું કળાએ ઝડપ્યું છે જે સવાલો ધર્મને વિકટમાં વિકટ લાગ્યા છે તે અત્યંત સહેલા અને સુખસાધ્ય કરી શકવાનું જાદુ પોતાની પાસે છે એ કળાનો મોટો દાવો છે

નૂર, મજૂરી, બંદરી જકાત અને બીજા ખર્ચ વગેરે, એનું કાપડ બનીને હિંદ આવે ત્યારે એના ઉપર ૫૦ ટકા જકાત પડે અને છતાં તે કાપડ સસ્તુ પરવડે ! એની હરીફાઈમાં હિંદની કે લેંકેશાયરની મિલો ઊભી રહી શકતી નથી દરેક વિરોધી સંયોગને એ પહોંચી વળે છે અને સસ્તુ કાપડ હિંદમાં અને દુનિયાની બીજી બજારોમાં મૂકે છે એનું કાપડ વારના હોઢ આના સુધી સસ્તુ ગયું છે અમેરિકા અને લેંકેશાયરમાં પણ તે હરીફાઈ કરી શકે છે સૌ એની આ રમત જોઈને અજાયબ થાય છે

જાપાનિઝ કાપડની આયાતનો ઇતિહાસ

લડાઈ પહેલાં જાપાની કાપડ બજારોમાં ઓછું આવતું હતું લડાઈ પહેલાં એની આમદાની માત્ર ૩૧ લાખ વાર હતી પરંતુ યુરોપના રાષ્ટ્રો લડાઈમાં રોકાયા તે તક સાધી તેણે પોતાનો મિલઉદ્યોગ વધારી લીધો એણે સસ્તુ કાપડ વેચવું શરૂ કર્યું હિંદખાતેની એની નિકાસ ૩૦૦ ગણી વધી ગઈ ! લડાઈ દરમિયાન એની સરેરાશ નિકાસ ૯॥ કરોડ વારની થઈ લડાઈ પછીનાં વર્ષોમાં પણ એણે ધીમી પણ ચોક્કસ પ્રગતિ કર્યે રાખી લડાઈ પછી સરેરાશ ૧૧॥ કરોડ વારની એની નિકાસ હતી હિંદી સરકારે એના ઉપર જકાતો વધારવા માંડી છતાં એનું કાપડ વધારે ને વધારે આવવા લાગ્યું.

હિંદી મિલોને એની હરીફાઈનો બહુ ડર લાગ્યો સને ૧૯૩૧માં સપ્ટેંબરમાં ઇંગ્લેંડે સોનાનું ધોરણ છોડ્યું જાપાને કાચો માલ અગાઉથી ખૂબ ભરી રાખ્યો હતો—એણે પણ સોનાનું ધોરણ છોડી દીધું આમ કરીને એણે પોતાના સિક્કા યેનના ભાવ ૨૦૦માંથી (૧૦૦ રૂપિયાના) ૭૫ સુધી લાવી દીધા હૂંડિયામણના ભાવ ઘટતાં જાપાનના નિકાસ-વેપારને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું હિંદમાં જાપાની કાપડની આયાત ખૂબ વધવા લાગી હિંદી મિલોએ એ સામે સખ્ત પોકાર કર્યો પરિણામે પ્રથમ એના પર ૩૧॥ ટકા, પછી ૫૦ ટકા અને છેલ્લે ૭૫ ટકા આયાત-જકાત પડી છેલ્લી જકાતથી જાપાન નારાજ થયું હિંદી કપાસની એની ખરીદી મોટામાં મોટી હતી, એણે હિંદી કપાસનો બહિષ્કાર પોકાર્યો એટલે હિંદી સરકારને એની સાથે કરારો કરવાની ફરજ પડી

હિંદી સરકારે જાપાનના વેપારી-પ્રતિનિધિઓને સિમલા બોલાવ્યા અને ૧૯૩૬માં ઘણી વાટાઘાટોને અંતે નક્કી થયું કે જાપાન હિંદમાં ૪૦ કરોડ વાર કાપડ મોકલી શકે બદલામાં હિંદ પાસેથી ૧૭ લાખ ગાંસડી રૂ તે ખરીદ કરે ૧૯૩૭-૩૮માં જાપાને હિંદમાં ૩૦ કરોડ વાર કાપડ મોકલ્યું હતું અને બદલામાં ૨૦ લાખ ગાંસડી રૂ ખરીદ્યું હતું જાપાની કારખાનાઓને હિંદી રૂ બહુ અનુકૂળ પડે છે આ વરસે જાપાન ૩૫ કરોડ વાર હિંદમાં મોકલશે પણ સુતરાઉ સિવાય સસ્તુ રેશમી કાપડ જાપાન એટલા મોટા પ્રમાણમાં મોકલે છે કે તેથી આપણા કાપડ-ઉદ્યોગને મોટો ધક્કો લાગે છે વળી પોતાનું કાપડ વધારે પ્રમાણમાં હિંદમાં ઘૂસી શકે તે માટે તેણે કાપડનો પનો પણ વધાર્યો છે આવતા વરસે જાપાન સાથેના કરારો પૂરા થાય છે એટલે નવા કરારોની વાટાઘાટો શરૂ થઈ ગઈ છે. પણ હમણાં અંગ્રેજો સાથે જાપાનને તકરાર થઈ હોવાથી કરારો લંબાશે એમ લાગે છે

જાપાની અને હિંદી ઉદ્યોગની સરખામણી

અહીં આપણે તો એ વસ્તુ વિચારવા યોગ્ય છે કે જાપાન પોતાના માલને આટલો સસ્તો કેમ બનાવી શકે છે ?

ઉદ્યોગનું સંગઠન, પોતાની જ સરકાર, કેળવાયેલ કામદારવર્ગ, ઊંચી જીવનશક્તિ, વેપારની દીર્ઘદર્શિતા અને સાધનોની વિપુલતા—આમ ઘણાં કારણો એની પાછળ છે બીજા સ્વતંત્ર દેશો કેટલીક બાબતોમાં જાપાન કરતાં વધુ સગવડો ભોગવે છે. પરંતુ તેઓમાં જાપાન જેટલું રાષ્ટ્રઐક્ય અને નીચું અને સાદું જીવનધોરણ ન હોવાથી તેઓ જાપાનની કક્ષાએ આવી શકતા નથી હિંદને જાપાન સાથે નીચેની બાબતોમાં જુદું પડતું કહી શકાય કે જે કારણે હિંદ પછાત રહ્યું છે અને જાપાન આગળ વધી રહ્યું છે

[અપૂર્ણ]

મહાયુદ્ધ પછી હિંદી મિલોને રાહત

મહાયુદ્ધમાં જગતનું આર્થિક બંધારણ બદલ્યું. હિંદે ઇંગ્લંડને મદદ તરીકે મહાયુદ્ધમાં એક અબજ રૂપિયા અને સેંકડો સિપાઈઓ અને સેવકો ભેટ ધર્યા. મહાયુદ્ધના ખર્ચનો ખાડો પૂરવા માટે સને ૧૯૧૭માં ૭ાા ટકા જકાત નાખવી પડી. ખર્ચને વધુ સારી રીતે પહોંચી શકવા ૧૯૨૧માં ૧૧ાા ટકા જકાત નાખવામાં આવી. ખજાનચી સર માલ્કમ હેલીએ બે શિલિંગનું હૂંડિયામણ ટકાવવાના લોભમાં ૪૫ કરોડ રૂપિયાનું બલિદાન આપ્યું એટલે એ ખાડો પૂરવા વળી જકાત વધારવી પડી. છેક સને ૧૯૨૫માં હિંદી મિલોના બનાવેલા માલ ઉપરની આબકારી જકાત કાઢી નાખવાનું બની શક્યું. હવે હિંદને થોડી જકાતી રક્ષણતા મળી હતી. મુંબઈની કાપડની મિલોની સ્થિતિ સુધારવા માટે સને ૧૯૩૦-૩૧માં બ્રિટિશ માલ ઉપર ૧૨-૧૫ ટકા જકાત નખાઈ.

પણ પરદેશીમાં બ્રિટિશ માલને પસંદગી

પણ હિંદમાં બીજા દેશોનું કાપડ બ્રિટિશ કાપડ કરતાં વધુ ન ફાવવું જોઈએ એ દૃષ્ટિ તો કાયમ હતી. એટલે જ્યારે બ્રિટિશ કાપડ ઉપર ૧૫ ટકા જકાત હતી ત્યારે બીજા દેશોના કાપડ ઉપર ૨૭ ટકા જકાત હતી. હિંદી સરકારના ખર્ચનો આંકડો તો વધતો જ રહે એટલે વધારાના ખર્ચને પહોંચી વળવા જકાતો વધતી જ ગઈ. સને ૧૯૩૧માં એ જકાતમાં પાંચ ટકાનો વધારો થયો. સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૧ના વધારાના બજેટમાં ૨૫ ટકા સરચાર્જનું લાકડું ઘૂસ્યું. આથી પરદેશી કાપડ ઉપર ૩૧ા ટકા અને બ્રિટિશ કાપડ ઉપર ૨૫ ટકા જકાત થઈ. જાપાનિઝ કાપડની ભીંસ આ સમયે બહુ હતી એટલે એના ઉપર (૧૯૩૨ના ઑગસ્ટ માસથી) ૫૦ ટકા જકાત નાખી. એપ્રિલ ૧૯૩૪માં જાપાન સાથેના બ્રિટિશ વેપારી કરારો પૂરા થયા એટલે જાપાન અને યુરોપના બાકીના દેશોના માલ ઉપર ૭૫ ટકા જકાત નાખી.

સને ૧૯૩૩માં ઓટાવા-કરારો મુજબ બ્રિટિશ માલને ખાસ પસંદગી આપવામાં આવી તે પછી તરત મોદી-લીસ કરારો થયા, એ અનુસાર બ્રિટિશ કાપડ ઉપર સાદા ૨૦ ટકા જકાત લેવાનું ઠર્યું. સને ૧૯૩૬માં જાપાન સાથે નવા કરારો થયા તેમાં જાપાન ૧૫ લાખ રૂની ગાંસડીઓ હિંદમાંથી લે તેના બદલામાં તે ૪૦ કરોડ વાર કાપડ હિંદમાં મૂકી શકે એવા કરાર નીચે તેના પરની જકાત ૫૦ ટકા કરી નાખી. બ્રિટનને જકાત ૨૦ ટકા અને જાપાનને ૫૦ ટકા આપવી પડે છે પણ બંને ૪૦-૪૦ કરોડ વાર કાપડ જેટલો માલ હિંદ ચડાવે છે.

ત્રણ વરસો થયા લાગટ પ્રયત્નો છતાં હિંદ અને લેંકેશાયરના હિતો પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી કરારો થઈ શકતા નહોતા. એ માટે હિંદી વેપારી-સભ્ય સર ઝફરૂલાખાન ત્રણ વખત વિલાયત જઈ આવ્યા. છેવટે દબાણને વશ થઈને કરારો થઈ ગયા છે. એ કરારો હિંદી વેપારી સલાહકારોના મતને અવગણીને થયા છે. એ કરારો ત્રણ વરસો માટે છે. લેંકેશાયરનું કાપડ દર વરસે ૪૨ કરોડ વાર આયાત કરવાનું છે. હમણાં ૩૫ કરોડ વાર આયાત થાય છે. વિલાયતી કાપડ ઉપર ૧૫ થી ૧૭ાા ટકા જકાત નખાવામાં આવી છે—અહીંથી પાંચ ટકા ઘટાડવામાં આવી. બદલામાં લેંકેશાયર પહેલે વર્ષે ૫ લાખ, બીજે વરસે ૫ાા લાખ અને ત્રીજે વરસે ૬ લાખ ગાંસડી રૂ હિંદમાંથી ખરીદે (હમણાં પણ ૭ લાખ ગાંસડી તો ખરીદે જ છે). વિલાયતી કાપડની આયાત ૪૨ કરોડ વારથી ઘટે તો જકાત ઘટાડવી અને વધે તો વધારવી એવો એક નિયમ સ્વીકાર્યો છે. પણ આ કરારો હિંદની તરફેણમાં ગણાતા નથી. હિંદી વેપારીઓ એની તારીફ કરતા નથી. ૧૮ પેન્સનો મોંઘો રૂપિયો સ્થિર કરવામાં આવ્યો છે તેથી પણ લેંકેશાયરને ૧૨ાા ટકાનો ચોખ્ખો લાભ મળશે.

જાપાની કાપડની હરીફાઈ

હિંદી કાપડને ગૂંગળાવવામાં એક બાજુ લેંકેશાયરે આવો ભાગ ભજવ્યો અને બીજી બાજુ જાપાને એક સાવ નિરાળી પદ્ધતિથી પોતાનું કાપડ અતિ સસ્તું કરી હિંદમાં ઘુસાડીને ભાગ ભજવ્યો. જાપાન હિંદમાંથી કપાસ ખરીદે, તેની ઉપર સ્ટીમર અને રેલવેના

માટે વીશ લાખ શાળો ચાલતી હતી તેટલાથી ૨૬ ટકા હિંદી પ્રજાની જરૂરિયાતો પૂરી પડાતી હતી ૭૪ ટકા માટે લેંકેશાયરનુ કાપડ જવાબદાર હતુ સને ૧૮૫૮ મા આઠ લાખ પૌંડની કિંમતનુ કાપડ હિંદમાથી નિકાસ થયુ હતું જ્યારે ૫૬ લાખ પૌંડનુ કાપડ લેંકેશાયરથી હિંદમા આવ્યુ હતુ સને ૧૯૦૯ થી ૧૯૧૩ સુધી દર વરસે ૨૫૦ કરોડ વાર કાપડ લેંકેશાયરથી હિંદ આવતુ હતુ સને ૧૯૨૭મા ૧૫૨ કરોડ વાર, સને ૧૯૨૮મા ૧૪૪ કરોડ વાર, સને ૧૯૨૯મા ૧૨૬ કરોડ વાર અને સને ૧૯૩૫ ૩૮મા ૩૪ થી ૩૫ કરોડ વાર આવ્યુ છે એ કાપડની હિંદમા આયાત ઘટી ગઈ તેનુ કારણ આપણી રાષ્ટ્રીય હિલચાલ અને આપણા મિલઉદ્યોગનો વિશાળ વિકાસ છે

હિંદમાં મિલોની સ્થાપના

છેક સને ૧૮૧૭મા કલકત્તાની હુગલી નદીના કિનારે ઓવગ્યિા મિલ સ્થપાઈ હતી, પરતુ તે નિષ્ફળ ગઈ હતી સને ૧૮૫૧મા ભરૂચમા એક મિલ સ્થપાઈ હતી ચીન ખાતે જાડા સૂતરનો મોટો જથ્થો જવા લાગ્યો સને ૧૮૭૬મા ૪૭ મિલો સ્થપાઈ હતી એ પછી સખ્યા વધતી ગઈ તે સને ૧૮૭૭મા ૫૧, ૧૮૮૫મા ૮૭ મિલો, ૧૮૮૭મા ૧૦૩, ૧૮૯૨મા ૧૪૨, ૧૯૦૦મા ૧૯૩, ૧૯૧૦મા ૨૬૩, ૧૯૨૨મા ૨૯૮, ૧૯૨૯મા ૩૪૪, ૧૯૩૬મા ૩૦૯ અને ૧૯૩૮મા લગભગ ૪૦૦ સુધી મિલોની સંખ્યા થઈ અગાઉની મિલો નાની અને હલકા યત્રો-વાળી હતી હવે જે મિલો થતી જાય છે તે સરસ બને છે. તેમા યત્રો નવા નવા દાખલ થાય છે મિલોનુ મુખ્ય મથક મુબઈ છે પરતુ અમદાવાદ ખૂબ વિકાસ પામે છે અને મુબઈને પહોચી જાય તેવી આશા છ બીજે નબરે અમદાવાદ અને ત્રીજે નબરે કોઈમ્બતુર (મદ્રાસ) આવે.

લેંકેશાયરનાં હિતો

વિલાયતમા લેંકેશાયરને માટે હિંદી વજીરે ભૂતકાળમા સતત પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે ૧૮૭૪ની સાલમા લોર્ડ સેલિસબરી હિંદી વજીર હતા, તેમણે હિંદી સરકારની ઉપરવટ થઈને અંગ્રેજી માલને હિંદમા રક્ષણ આપવાની તેને ફરજ પાડી હતી વૉઈસરૉય લોર્ડ લિટન અને ખજાનચી લાર્ડ સ્ટ્રેચી તેને સાનુકૂળ હતા એ સમયે લેંકેશાયર હિંદનો કપાસ લેતુ હતુ હિંદનો કપાસ લેંકેશાયરને સસ્તો પડે તે માટે સને ૧૮૭૮ મા તેના પરની નિકાસ-જકાત લેવી બધ કરી હતી એ જ વરસમા વિલાયતથી હિંદમા આયાત થતુ કેટલુક સાદુ કાપડ, જેની સામે હિંદી મિલો હરીફાઈ કરતી, તેના ઉપરની આયાત-જકાત માફ કરી લેંકેશાયરના માલને હિંદમા સસ્તો કર્યો હતો

હિંદી સરકાર ઉપર વિલાયતથી વારવાર દબાણ કરવામા આવતુ હતુ એ ગજદારી દબાણથી હિંદી સરકાર મુક્ત રહી શકે તેમ નહોતી સને ૧૮૭૯ મા વળી ૩૦ નબરની નીચેના સૂતરમાથી બનાવેલુ કાપડ લેંકેશાયરથી હિંદ આવે તે ઉપરની આયાત-જકાત માફ કરી વૉયસરૉય લોર્ડ લિટને પોતાની કાઉન્સિલના મતની અવગણના કરીને આ પગલુ ભર્યું હતું હિંદી વજીર લાર્ડ સેલિસ્બરીએ પણ ઇન્ડિયા કાઉન્સિલના મતને કોરે મૂકીને આ જકાતમાફીને બહાલી આપી સને ૧૮૮૨ મા લેંકેશાયરના પાર્લમેન્ટના સભ્યોની મોટી લાગવગને અધીન થઈ હિંદમા આવતા વિલાયતી માલ ઉપરની આયાત-જકાતની 'ફ્રી ટ્રેડ'ને નામે બિલકુલ બધી થઈ હિંદને આ જબરો ખુલ્લો ગેરઈન્સાફ હતો

ફરીને સને ૧૮૯૨મા વિલાયતી કાપડ ઉપર પાચ ટકા જકાત નખાઈ એનુ કારણ હિંદી સરકારને નાણાની તગી જણાઈ હતી એ હતુ પરતુ લેંકેશાયરે આની સામે મોટો વાધો લીધો એટલે એને રાજી કરવા ૧૮૯૬મા હિંદી મિલોમા તૈયાર થતા કાપડ ઉપર ૩॥ ટકા આતરિક જકાત નાખી હિંદી માલને મોઘો કરી લેંકેશાયરના માલનો માર્ગ મોકળો કર્યો વીશ વર્ષના લાબા ગાળા સુધી આ દુ:ખમય અને શરમજનક સ્થિતિ ચાલુ રહી. હિંદી વર્તમાનપત્રો, રાજદ્વારીઓ, મહાસભા, ધારાસભાના સભ્યો, અને મિલમાલિકોની બૂમો, ભાષણો, અરજીઓ અને લાગવગોની અંગ્રેજ રાજદ્વારીઓ ઉપર કાઈ અસર થઈ નહિ

ગુજરાતમાં બનતું કાપડ ઇંગ્લાંડ તાર્તરી, તુર્કી, સીરિયા, અરબસ્તાન, બાર્બરી, અને ઇથોપિયા ખાતે ચડતું

હિંદમાં લાખો રેંટિયા, ચરખા અને શાળો ગૃહઉદ્યોગમાં રોકાયા હતા દોઢ કરોડ માણસો એમાંથી ગુજરાન મેળવતા હતા મરે લખી ગયો છે કે હિંદી કાપડ જાતના કોઈ પણ કાપડ કરતા બારીકાઈ, સુંવાળપ, સુંદરતા અને વિવિધ ભાતોમાં ચડિયાતું છે

સને ૧૬૨૨માં સાન ગુજરાતમાંથી જ ૫૦૦ ગાંસડી સૂતર વિલાયત ખાતે ચડ્યું હતું ૧૬૭૭માં માન ઇંગ્લેંડ ખાતે દોઢ લાખ પૌંડનું કાપડ હિંદમાંથી ગયું હતું સને ૧૬૯૭ થી ૧૭૦૨ સુધીમાં કાપડની ચડગત દશ લાખ પૌંડની થઈ હતી ! અને આ જબરા વેપારમાંથી જબરો નફો ખાવા માટે જ તો ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના થઈ હતી ને !

હિંદી કાપડની ચડગત બંધ થાય છે

ઇંગ્લાંડના વણકરો હિંદી ઉદ્યોગને જોઈને બળી જવા લાગ્યા એમણે પ્રજાકીય પાર્લામેન્ટને ફરિયાદ કરી ૧૭૦૧માં પાર્લામેન્ટે પોતાની પ્રજાનું હિત વિચારી હિંદી કાપડ પહેરનાર ઉપર ૨૦૦ પૌંડના દંડનો કાયદો કર્યો પરંતુ લોકોને હિંદી કાપડનો મોહ એટલો હતો અને ખુદ કાયદા ઘડનારાઓને એ વિના ચાલી શકે તેમ નહોતું એટલે કાયદો સખ્તાઈપૂર્વક ચલાવાતો નહોતો પણ ૧૭૨૧માં હિંદી કાપડ કેલીકોનો ઉપયોગ એટલો વિશાળ થઈ ગયો કે તે વેચનારને ૨૦ પૌંડ અને ખરીદનારને પાંચ પૌંડ દંડનો નવો કાયદો સખ્તાઈપૂર્વક પળાવા માંડ્યો એણે હિંદના કાપડને ફટકો માર્યો, યુરોપના બીજા રાજ્યોએ પણ ઇંગ્લાંડની નકલ કરી હિંદી કાપડની આયાત ઉપર પ્રતિબંધો મૂક્યા આવી રીતે કરોડો રૂપિયાનો હિંદી માલ પરદેશ ખાતે નિકાસ થતો અટકી ગયો

હિંદી માલ ઉપર જકાતો

હિંદી વસ્ત્રો ઉપર વિલાયતમાં જે જકાતો એ વખતે પડવા માંડેલી તે વિશે વિલ્સન જણાવે છે ઇંગ્લાંડમાં વણાતા કાપડ કરતાં હિંદી બનાવટનું કાપડ એટલે દૂરથી તે આવતું હોવા છતાં ૫૦–૬૦ ટકા જેટલું સસ્તું વેચાતું આથી હિંદના માલ ઉપર ૭૦–૮૦ ટકા જકાત ઇંગ્લાંડની સરકારે નાખી જો આ જકાત ન નાખી હોત તો માન્ચેસ્ટર અને પેસ્લીની મિલો બંધ પડી ગઈ હોત સને ૧૭૬૭–માં આર્કરાઇટ અને હારગ્રેવ્ઝની શોધોથી અંગ્રેજી યાંત્રિક શાળો શોધાઈ સ્ટીવન્સને વરાળયંત્ર શોધી કાઢ્યું અને ૧૭૯૦ લગભગ ઇંગ્લાંડમાં પહેલી કાપડ વણવાની મિલ સ્થપાઈ સને ૧૮૩૫ સુધી હિંદી કાપડ ઉપર જકાત લેવામાં આવતી અને જ્યારે અંગ્રેજી ઉદ્યોગ બરાબર વિકસી ગયો ત્યારે એટલે કે ૧૮૫૨માં એ જકાત ૫ ટકા કરી નાખી એ દરમિયાન હિંદમાં પણ અંગ્રેજી હકૂમત ઠીક જામી ગઈ હતી એટલે પરિસ્થિતિનું વહેણ ઊલટું ચાલ્યું ૧૮૪૦માં ઇંગ્લાંડની મિલોનું ઝીણું સૂતર હાથમાં વપરાવા લાગ્યું મિલના ૪૦ થી ૨૦૦ નંબરના સૂતર સાથે હાથથી કાંતનારીઓનું સૂતર હરીફાઈમાં હવે ટકી શકે તેમ નહોતું એટલે એમનો ઉદ્યોગ નાશ પામ્યો–ત્રીસ વર્ષની મુદતમાં ત્રણ હજાર વર્ષનો જૂનો ગૃહઉદ્યોગ એક રાજસત્તાની કુટિલતાએ નાશ પામ્યો ! લાખો રેંટિયા ચૂપ થઈ ગયા

અને કામ અહીં જ ન અટક્યું જો હિંદમાં જ હિંદી કાપડને ઊભવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું તો બીજા દેશમાં તો તે ક્યાંથી જ ઊભું રહી શકે ? એક પછી એક, પણ બહુ ઝપાટાભેર યુરોપ, એશિયા અને આફ્રિકાના દેશોનો વેપાર હિંદના હાથમાંથી સરકી જવા લાગ્યો

લેંકેશાયરનું કાપડ હિંદ સર કરે છે

લેંકેશાયરની મિલોનો માલ હવે હિંદમાં પુષ્કળ આવવા લાગ્યો હતો ઇંગ્લાંડની સરકાર એ જ હિંદની સરકાર હતી એટલે બંને સરકારની મહેરબાની આ ઉદ્યોગ ઉપર હતી આથી હિંદના ચરખા અને શાળો બંધ થયા, એટલું જ નહિ પણ જે જે દેશોમાં હિંદી કાપડ જતું ત્યાં લેંકેશાયરનું કાપડ પેસી ગયું ૧૮૫૮ સુધી હિંદમાં પોતાના આગરાઓની જરૂરિયાતો

આપણો કાપડનો ઉદ્યોગ

——— શ્રી ડુંગરશી ધરમશી સંપટ ———

કપાસ – એનો આદિ દેશ ભારત

કપાસ એ કાચા દ્રવ્યોનો રાજા છે. આજે કપાસની મુખ્ય પેદાશ અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોમાં થાય છે. દર વરસે દોઢથી બે કરોડ ગાંસડીઓ કપાસ ત્યાં થાય છે, પરંતુ ત્યાં કપાસ થવા માંડ્યે હજી એક જ સદી થયેલ છે. કપાસનો નિપજાવનાર આદિ દેશ તો હિંદ જ છે. આજે હિંદનો નંબર એમાં બીજો છે. હિંદમાં આજે દર વરસે પચાસથી સાઠ લાખ ગાંસડીઓ જેટલો કપાસ પેદા થાય છે. હિંદમાં પ્રાચીન કાળમાં કપાસ ઉત્પન્ન કરાતો તેના પુરાવા તરીકે ઋગ્વેદની એક ઋચા છે. એમાં રૂના વસ્ત્રો વિષે ઉલ્લેખ છે. અશ્વલાયન શ્રૌત સૂત્રોમાં પણ એને વિષે ઇશારો છે. મનુએ તો એ વિષે સ્પષ્ટ લખ્યું છે. ખ્રિસ્તી સનની પહેલાંના બધા ગ્રીક લેખકો હિંદના કાપડ માટે લખી ગયા છે. ઇસુના જન્મ પહેલાં ૧૫૦૦ વર્ષો અને તેના જન્મ પછી ૧૫૦૦ વરસો એ હિંદના કપાસના બનાવેલા વસ્ત્રના ઉત્તમ ગણાતા વર્ષો હતા.

હિરોડોટસ, સિકંદર સાથે ગયેલા ઇતિહાસકારો, સ્ટ્રેબો અને પ્લીની—આ સર્વ પ્રાચીન લેખકો 'હિંદમાં એક જાતના છોડ ઉપર ઊન થાય છે' તેમ કહી નવાઈ તરીકે કપાસનું સૂચન કરે છે. રોમન સામ્રાજ્યના સમયમાં હિંદમાંથી રૂના વસ્ત્રોની આયાત ત્યાં કરવામાં આવતી. તે વખતે કાપડનો ઉપયોગ માત્ર શ્રીમંતો કરતા. મધ્યયુગમાં આરબો હિંદમાં બનતા શ્રેષ્ઠ નમૂનાના કાપડને વિષે લખી ગયા છે. પ્રસિદ્ધ મુસાફર માર્કોપોલો હિંદમાં કોરોમંડળ-કિનારાના શહેરોમાં થતા સુંદર જાતના વસ્ત્રોનું વર્ણન કરે છે. યુરોપમાં સત્તરમી સદી સુધી મનાતું કે હિંદમાં એક જાતના છોડવા ઉપર ઘેટાં થાય છે. એ ઘેટાંના ઊનના બનાવેલા વસ્ત્રો હશે એમ મનાતું. હિંદમાંથી કપાસ ઉગાડવાની રીત આપણે ચીનમાં ગઈ

હિંદના કાપડની શ્રેષ્ઠતા

કોઈ પણ આધુનિક યંત્ર ન કાંતી શકે એવું બારીક સૂતર હિંદની સ્ત્રીઓ હાથથી ચાલતા રેંટિયા ઉપર કાંતતી. પાદશાહોની બેગમો માટે આ બારીક કાપડ બનતું. એક વીંટીમાંથી આખો તાકો પસાર થઈ જાય તે અમે બંગાળામાં જોયો છે. હવે એવા જૂના નમૂના થોડા જ રહ્યા છે. પરંતુ એક જમાનામાં એ સામાન્ય વાત હતી. બાદશાહ ઔરંગઝેબની શાહજાદી ઝેબુન્નિસાએ સાત સાત પડોળાં પહેર્યાં છતાં મર્યાદા સચવાઈ નહોતી તે વાત જાણીતી છે. યુરોપિયન લેખકો તાજુબી સાથે લખી ગયા છે કે બંગાળના ઢાકા શહેરમાં બનતી મલમલ ઘાસ ઉપર પાથરી હોય તો ખબર ન પડે કે ત્યાં કોઈ વસ્ત્ર પડ્યું છે. સને ૧૬૬૦માં ટ્રેવેનિયર લખી ગયો છે કે હિંદી વસ્ત્ર જે કોઈ પહેરે છે તે છતેવસ્ત્રે નાગો જ લાગે એવાં બારીક એ વસ્ત્રો હોય છે. અઢારમી સદીમાં લેંકેશાયરના વણકરો હિંદી બારીક સૂતર મંગાવીને કોમળ વસ્ત્રો વણતા. ટ્રેવેનિયરે લખ્યું છે કે ઇરાનનો એલચી પોતાના શાહ માટે રત્નજડિત નાળિયેર હિંદમાંથી લઈ ગયો. શાહે તે ખોલ્યું તો અંદરથી અત્યંત સુંદર રંગીન અને સોનેરી બુટાવાળો ૩૦ વારનો તાકો નીકળ્યો!

હિંદના કાપડની જૂની પેદાશ

કપાસ અને કાપડ એ મૂળ હિંદના જ પાક છે એ હવે નિર્વિવાદ છે કે એની બનાવટ અને હતી. મસલીપટ્ટમમાં સર્વશ્રેષ્ઠ રંગીન કાપડ બનતું. ઢાકામાં બારીક મલમલ બનતી. અમદાવાદ અને બનારસમાં કિનખાબ બનતું. કાલીકટમાં કેલીકો નામનું કાપડ બનતું. ગુજરાતમાં ખાસ અરબસ્તાન મલાકા અને બ્રહ્મદેશ માટે કાપડ બનતું

વિચારો સિદ્ધ થયા કરનાર પણ એવી ભાવના-ભક્તિથી જ એમ નથી કરી શકતા છે, વસ્તુતાની દૃષ્ટિથી નહિ. એમ માનતી (sentiment થી) વ્યક્તિઓ કરે તેમની ભાવનાને માન આપી પ્રકૃતિ પોતાના અચલ નિયમ ફેરવશે એમ જે તે માનતા હોય તો ભીંત ભૂલે છે। પ્રકૃતિ તો પોતાના અચલ નિયમમાં એવી અચલ છે કે ગમે તેવાની તે પરવા કરતી નથી. કાગળ ઉપર ગમે તેટલી ભાવનાઓ ચીતરો, પણ પ્રસન્ન આવે દૂધમાં ખાંડ ઓગળી જાય એમ કાગળ ઉપરના ચિતામણ પ્રકૃતિનિયમનની વિરુદ્ધના હશે તો ઓગળી જવાના છે, અને એટલા માટે તો મેં કહ્યું જ છે કે "તાપમાં એક પણ સામાન્ય એવું છે જે જાતીએ હાથ મૂકીને કહી શકે કે એનો હું ગુરુકુલ છું?"

મેં જોયું છે કે મારા લેખ વિરુદ્ધના બધા ટીકાકારોએ મારા વિચારોને નેતિ નેતિ કહીને વખોડ્યા છે પણ આજે લગ્નસંસ્થામાં ખાડ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે એની તો કોઈએ ના નથી પાડી, છતાં યે એ સ્થિતિનાં મૂળ કારણ કે તે સ્થિતિના નિવારણના ઉપાય પણ કોઈએ બતાવ્યા નથી.

અને ભાઈ અશોક હર્ષ તો મને ‘ આથી ય વધુ જડબાતોડ જવાબ ’ આપવામાં ગયે છે। પણ એમણે સમજવું જોઈએ કે જડબાતોડ જવાબ આપવાથી અથવા માથાતોડ લાકડી વાપરવાથી પ્રકૃતિ કંઈ પોતાના નિયમ બદલવાની નથી. અને એવા જડબાતોડ જવાબ કે માથાતોડ લાકડી એ કંઈ આ યુગની નવીનતા નથી રમેશ કહે છે કે "નૈતિક વિષયોમાં ક્રાન્તિનો પ્રચાર કરનાર ઉપર, જેમ સોક્રેટિસ ઉપર તેમ, આરોપ મુકાવાનો જ કે તેઓ જુવાનિયાને બગાડી મૂકે છે" (પૃ. ૨૪૨) અને ગેલિલિયો, લ્યુથર, હેવલોક એલિસ અને સ્વામી દયાનંદ-એ સૌને એ આરોપની પ્રસાદી મળી છે। ત્યારે એથી ડરે તે કેમ પાલવે?

અને ‘ગુજરાતના જુવાનોને ચાળ’ આપ્યાનો ભાસ ભાઈ અશોક હર્ષને મારા કયા શબ્દોમાં થયો તે એ ભાઈ કૃપા કરીને બતાવશે? હું તો સૌને પ્રાર્થના કરું છું કે મારા વિચારો "ગમે તેટલા ભયંકર લાગતા હશે તો યે આજની સ્થિતિથી જડ લગ્નસંસ્થાથી ઉત્પન્ન થયેલા અને સમાજમાં ભયંકર રૂપે પ્રસરી રહેલા મહારોગમાંથી નીકળવા માટે એવા ભયંકર પણ વિચારો કરવા જ જોઈએ " અને ગુજરાતના જુવાનોને તો રોજ મારા શબ્દોમાં પ્રાર્થના કરું છું કે "જુવાનો, આજના જુવાનો, તમને તમામ પગ તળે કચડી, આગળ વધવા કૂચ કરો. આગળ કરતાં વધુ મહાન અને વધુ સુખી બનો " (‘પ્રસ્થાન,’ જેઠ ૧૯૯૫, પૃ ૧૮૧)

અને છેવટે ફરી કહું છું કે "મારા આ વિચારો નર્યા ભ્રમ છે કે સનાતન સત્ય છે એવો દાવો હું કરતો નથી " અને છતાં પ્રાર્થના કરું છું કે એ વિચારોને તાગી જોવાને એ માર્ગે પ્રયાણ તો કરી જુઓ ‘એને અજમાવી જોયા વિના જ એ અશક્ય છે એમ કહી દેવું એ કંઈ દલીલ નથી " (ગાંધીજી: કેળવણીનો કોયડો, પૃ ૪૦૯) બાકી પશ્ચિમના લોક મૂર્ખ છે, એમને સાચી સંસ્કૃતિનું કંઈ યે ભાન નથી, પૂર્વના જ લોક સાચી સંસ્કૃતિને ઓળખે છે, એ મિથ્યાભિમાનથી બાપદાદાની ગુફા ઉપર જીવવામાં જ ગાળી રહેવું એથી તો આપણા નાવનો માર્ગ મોકળો થવાનો છે

એક વાત વચમાં કહેવી રહી ગયેલી તે કહી લઉં: મેં લગ્નસંસ્થાને ધનવાદની માતા કહી છે ભાઈ અમૃતલાલ પુરાણી કહે છે "શ્રી નરસિંહભાઈ મૂડીવાદને સર્વ અનિષ્ટોનું મૂળ ગણાવે છે પરંતુ હિંદને માટેનો ઉદ્ધાર ઉપર કેવા હોવો જોઈએ તે વિષે કાંઈ દિગ્દર્શન કરાવતા નથી " મેં મૂડીવાદને ‘ સર્વ અનિષ્ટોનું’ નહિ, પણ સર્વ આર્થિક અનિષ્ટોનું મૂળ ગણાવ્યું છે આ લેખમાં તેની ચર્ચા અપ્રસ્તુત છે. આ લેખના વિષય સાથે મૂડીવાદને જે સંબંધ છે તે જ મેં બતાવ્યો છે, તેને માટેનું દિશાદર્શન યોગ્ય વિચારકો કરાવી રહ્યા છે અને છતાં યે હું તો માનું છું કે "ધનવાદનો નાશ કરવાના આજે પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે, પણ તેની માતાનો-સ્થિરસ્થાયી જડ લગ્નસંસ્થાનો-નાશ કર્યે ધનવાદનો નાશ તો આપોઆપ થઈ જશે ’

ગુજરાતના વિચારકો, જડબાતોડ જવાબ આપવા માટે નહિ પણ સમાજશુદ્ધિને માટે આ વિષય ઉપર ગંભીર વિચાર કરો એવી મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે

તા ૯ . ૮ : '૩૯

સ્ત્રી-પુરુષનો સંબંધ કેવો હોવો જોઈએ તેની કાંઈક ઝાંખી થાય કે" પણ ભાઈ સુરેશ દીક્ષિત તો સાચી રીતે જુદુ જ કહે છે કે જ્યારે એમીબા "પુખ્ત શરીરનું થાય છે ત્યારે ફક્ત તેના શરીરના બે કકડા થાય છે અને બન્ને કકડા જુદા જીવ રૂપે જીવે કે આમ જીવનને પહેલે પગથિયે જાતિભિન્નતા નથી" એટલે સ્પષ્ટ છે કે એ બે કકડા સમાન છે તેમા કોઈ સ્ત્રી કે કોઈ પુરુષ નથી. ત્યારે એમા ભાઈ અમાનાલને 'સ્ત્રી પુરુષનો સંબંધ કેવો હોવો જોઈએ તેની કાંઈક ઝાંખી' ક્યાંથી થઈ?

મે જણાવેલું કે "કર્ણ, સત્યકામ જાબાલ, કૃપાચાર્ય, દ્રોણાચાર્ય, શુકદેવ, વ્યાસ વગેરે અનેક યુગપુરુષો અને શકુન્તલા જેવી ભવ્ય ભારતમાતા—એ બધા એવા મુક્તવિહારના જ સંતાન હતા, અને આર્યોના એ સંતાન માટે તો આજે પણ આપણે અભિમાન લઈએ છીએ" એ સંબંધે 'પ્રજાબંધુ' મને યાદ આપે છે કે "એ બધાને કુટુંબની રીતભાતે ઉછેર્યા હતા એ વાત તે ભૂલી જાય છે" જાણે હું એમ જ કહેતો હોઉં કે મુક્તવિહારની અવસ્થામા કુટુંબ જેવું કંઈ હશે જ નહિ, ને તેમના સંતાન રસ્તાની ઈંટની પેઠે રખડતા જ ઊછરે! અને વળી સત્યકામ જાબાલની માતા જબાલી તો ઉત્તરાવસ્થા કુમારી રહી પરપુરુષોની સેવામા રહેતી છતા યે સત્યકામ જેવા પુત્રને એણે ઉછેર્યો હતો એ વાત 'પ્રજાબંધુ' ભૂલી જાય છે

એક લેખકનું એક વાક્ય મે મારા કથનના આધાર માટે લીધુ એટલે એ લેખકના સર્વ વાક્યને મારે આધારરૂપ માનવા જ જોઈએ એમ માનીને ભાઈ મગનભાઈ લખે છે કે "'ઈશ્વર' કે એવા શબ્દોથી એ (નરસિંહભાઈ) નફરત રાખે છે છતા એવા ધર્મમા નહિ માનનાર એવા ભર્તૃહરિના મુક્તવિહારને પોતાના કામ પૂરતો ઉતારે છે અને એ કહેવાનું ભૂલી જાય છે કે પશ્ચાત્ હૃદ ભેદ ગિરો વિગ્રો[illegible] હીના પશુભિ સમાના।" પણ ભાઈ મગનભાઈ સ્મૃતિમાંથી કે પુરાણમાંથી એક વાક્યને પોતાના આધાર માટે ઉતારે એટલે એ પુસ્તકના બધા જ વાક્યોને પ્રમાણભૂત માનવા જોઈએ? ભર્તૃહરિના એમણે ટાંકેલા વાક્યને એક રીતે પ્રમાણભૂત માનું છું કે માનવીએ ઊભો કરેલો કપોલકલ્પિત ઈશ્વરધર્મ પશુમા નહિ—માનવીમા જ છે અને વળી તેને પકડીને ટકાવી રાખવા હજારો ધતીંગ ઊભા કર્યા છે એટલી માનવીની વિશેષતા છે ખરી, બાકી સમાજધર્મ તો કીડી મધમાખી જેવા સમાજ બાંધી રહેનાર સૌ પ્રાણીમા છે, એટલે એ પ્રાણી ને માનવી એ વાતે સમાન છે માનવીમા તેનો વધારે વિકાસ થયો છે એટલે એ પ્રાણીમા અને માનવીમા જે ભેદ છે તે પ્રમાણભેદ જ છે પ્રકારભેદ નહિ જ

ફરીફરીને કહું છું કે કામવાસના ઊપર કૃત્રિમ સંયમ રાખવા ગમે એટલા ને એવા બંધનો મૂકો, કાયદા પણ કરો, પણ પ્રાકૃતિક નિર્બળતાને લીધે માનવી એ બંધન ને કાયદા તોડશે જ જવાનો છે એમ સર્વ દેશનો ને સર્વ કાળનો ઇતિહાસ પોકારી પોકારીને સાખ પૂરે છે અને દરેક દેશના ને દરેક કાળના સમાજસુધારકો એ વાત સારી રીતે સમજે છે માટે તો કાળે કાળે સ્મૃતિઓ બદલાતી જાય છે—અમે એવા બંધન નાખ્યા ને કાયદા કર્યા કે સૌ વિધવાઓ બ્રહ્મચર્ય નથી જ પાળી શકતી એટલા માટે તો તેમના અપવાદને અવગણીને પણ સરકારે ને સ્મૃતિઓએ તેમને પુનર્લગ્નની સ્વતંત્રતા આપી જ છે વાંઢા ને વિધુર સંયમ નથી પાળી શકવાના એમ જાણીને એમને લગ્નની છૂટ ને સગવડ કરી આપવા માટે પણ આજે આપણી સરકાર અનેકપત્નીત્વને છેદવા માટે કાયદાની યોજના કરી રહી છે ગમે તો સ્વયંવરથી થયું હોય તોપણ તે કરનાર સ્ત્રીપુરુષ એ લગ્નથી બંધન જેવા કટાળી જાય, તેમનું લગ્નજીવન અસહ્ય થઈ જાય ત્યારે તેમને ગુનેગાર કેદીની પેઠે જકડી બાંધી રાખી તેમને છૂટા થવા ન જ દેવા એનું પરિણામ ભયંકર આવે, એમ માનીને તો આજની સરકાર લગ્નવિચ્છેદના કાયદાની યોજના કરી રહી છે. આ બધા પ્રસંગો અનિયંત્રિત રૂપે પણ ઇતિહાસમાંથી મુક્તવિહારની દિશામાં નથી થયા? અને સંતતિનિરોધની યોજનાઓ પણ!

અને આ બધા કાયદા વિરુદ્ધ ભાવના રાખનારા લોક ખૂબ ઉન્મત્ત બની ગયા છે તેથી જ રીતે આગ

lization શા માટે કહેત? અને આજે પ્રવર્તી રહેલી આ સ્થિતિને ભાઈ અશોક 'પાશવતા ઉપર માનવતાનો વિજય' માને છે?

ભાઈ અંબાલાલ પુરાણી પૂછે છે કે "શ્રી નરસિંહભાઈ આપણને એ બતાવશે પરા કે એમણે બતાવેલા સ્વેચ્છાચારના ઉપાયમા સીફીલિસ-ચાંદી પરમિયો-વગેરે વ્યાધિઓ કેવી રીતે આપોઆપ અટકી જવાના છે?-કે ઊલટા હાલ છે તેથી વધારે પ્રચાર પામશે?" મે સાગ લેખમા જણાવ્યુ જ છે કે "સમાજે લગ્નસસ્થા ઉપરના જડ બંધન ધીરે ધીરે શિથિલ કરતા જવુ અને અંતે તેનો સમૂળો નાશ કરવો એ જ આજની ભયંકર દુર્દશામાથી નીકળવાનો એકમાત્ર માર્ગ છે આ માર્ગ વિપ્લવથી નહિ પણ વિકાસથી ઇષ્ટ રીતે સધાશે ' "એવા લગ્નહીન સમાજમા વેશ્યાસસ્થા તો ક્યારની યે ઊડી ગઈ હશે અને લગ્નજનિત શારીરિક અને માનસિક રોગો પણ લુપ્ત થઈ ગયા હશે." એ સબધે બ રસેલ પણ કહે છે કે " સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય કે આવા રોગોનો નાશ કરવા માટે, ઔષધ ઉપરાત વૈશ્યાસસ્થાને સડેલી લેવી એ જ ઉપાય છે હવે સસ્થાને સંકેલવા માટે જુવાન સ્ત્રીપુરુષોને જાતીય સબધની વધારે સ્વતંત્રતા આપવી એ જ ઉપાય છે " (પૃ ૨૨૯)

બાકી આજની સ્થિતિને થાપાથાબડી કરીને કે થીગડા મારીને કે રંગરોગાન લગાવીને કાયમ રાખવાથી તો Syphilization વધે જ જશે અને બીજુ નવુ નવુ શુ નહિ થાય તેની તો કલ્પના ય કરવી અશક્ય છે

અને ત્યારે આ સર્વ રોગનો ઉપાય વર્તમાન લગ્નબંધન શિથિલ કરતા જવુ એ જ છે મે સાગ લેખમા જણાવ્યુ જ છે કે "માનવસ્વભાવની નિર્બળતાઓને ધ્યાનમા લઈ રશિયાએ લગ્નબધન શિથિલ કરવા માડ્યા છે ને લગ્નહીન અવસ્થા તરફ પ્રયાણ કરવા માડ્યુ છે એ માર્ગે તેણે વિકાસ કરવા માડ્યો છે, તેનુ આપણને ભડકાવતુ ભયંકર પરિણામ નથી જ આવ્યુ, ઊલટી ત્યાની વેશ્યાસસ્થા લુપ્ત થતી ચાલી છે " આ સાગ ઉલ્લેખ ઉપર શકા લાવી ભાઈ મગનભાઈ લખે છે કે "રશિયાએ એનુ નિદાન કરવા માડ્યુ છે એમ લેખક કહે છે આ હકીકત સાચી છે કે? અને કેટલા વર્ષ જૂની એ હકીકત છે? કેમકે યુરોપમા ઊતરી જઈ વાસી થયેલી ઘણી વાતો અહીં તાજી નવી માનીને ચલાવાય છે, એટલે શકા કરુ છુ " છેક આ જ દશકામા—સ ૧૯૩૨ મા—પ્રકટ થયેલી, રસેલના Marriage and Morals પુસ્તકની પાચમી આવૃત્તિમાથી નીચેની હકીકત આપીને એ ભાઈની શકાનુ નિવારણ કરવા પ્રયત્ન કરુ "રશિયા સિવાય કોઈ દેશમા અને કોઈ કાળે જાતીય સબધની નીતિ અને સસ્થાઓનુ (લગ્નનીતિ અને લગ્નસસ્થાઓનુ) બુદ્ધિવિવેક ઉપર નિર્માણ થયુ નથી આ વિષયમા સોવિયેટ રશિયાની લગ્નસસ્થા સપૂર્ણ છે એમ હુ નથી કહેતો, પણ એટલું તો કહુ છુ જ કે બીજા દેશોની અને સર્વકાળની સસ્થાઓની પેઠે રશિયાની લગ્નસસ્થા વહેમમાથી અમે રૂઢિમાથી નથી જ ઉદ્ભવી " અને ભાઈ અંબાલાલ જણાવે છે કે "રશિયામા લગ્નબંધન શિથિલ કરવાના પ્રયાસો થયા છે એ સાચુ છે, પરતુ તેનુ પરિણામ શુ આવ્યુ કે ત્યા લગ્નો સ્થાયી થવા માડ્યા છે " સાગી વાત છે સાચી તે ઉન્નત ભાવનાથી લગ્નો સ્થાયી થવા માંડે એ જ ઇષ્ટ છે અને ત્યારે આપણે પણ એવી સાચી ને ઉન્નત ભાવનાથી લગ્નો સ્થાયી થાય એમ કરવુ હોય તો આજના લગ્નબધન શિથિલ કરી જ નાખવા ઘટે પછી વળી જ્યારે તેમા સડો પેસશે ત્યારે વળી તે સમયનો સમાજ તે સડો દૂર કરવાના ઉપાય શોધી લેશે રશિયાએ એ પ્રયોગ શરૂ કર્યો છે એ બતાવે છે કે કમમા કમ એને એ પ્રયોગ વિષે શ્રદ્ધા તો છે જ, પછી પરિણામ ગમે તે આવે, ભૂડુ તો નહિ આવે

ભાઈ સુરેશ દીક્ષિતના વાક્યનો ઊંધો જ અર્થ કરી ભાઈ અબાલાલ પુરાણી પોતાની વાત સાચી ઠરાવવા લખે છે "શ્રી સુરેશ દીક્ષિત એમીબાના શરીરના બે ટુકડા થઈને બને જુદા એકેક તરીકે જીવનનો આરભ કરે છે એ હકીકતમા આપણને

માણસની જીવનસામગ્રી એક જ પ્રકારની હોવાથી સાથસાથમાં અને માણસમાણસમાં એ જીવનસામગ્રી માટે કલહ વર્તે છે, સાથના જેટલો માણસમાં પ્રગટ રૂપે નહિ તો ગુપ્ત રીતે એ જ જાતિ વચ્ચેના એ જીવનકલહો એટલા જ માટે સ્વજાતિકલહ પણ કહેવામાં આવે છે કેટલાક પ્રાણીઓમાં તેમ જ માનવીમાં અનુભવે એ ભાવ પ્રગટ્યો કે અમુક સંખ્યામાં દળ બાંધીને રહીએ અને પરસ્પર સાહાય્ય કરીએ તો જીવનસામગ્રી સરળતાથી મેળવી શકાય ત્યારે ક્રોપોટકીનના વર્ણન પ્રમાણે એવાં સાહાય્ય સમાજો કીડી, મધમાખી વગેરે પ્રાણીઓમાં તેમ જ માનવીમાં ઉદ્ભવ્યા

યુરોપીય સમાજશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનવિકાસ ૧૮મા સૈકાની આ પોતાની જૂનમાંથી છૂટી નીકળી નથી શક્યા ' એમ જણાવીને ભાઈ મગનભાઈ લખે છે 'શ્રી નરસિંહભાઈના લખાણો જોતાં તે એ જ પેઢીને વળગી રહેતા લાગે છે એ એક પેઢી પછી પણ તેમને એ વાદમાં મૂળગત શંકા ઉઠી નથી લાગી" પણ મેં બર્ટ્રાન્ડ રસેલના જે પુસ્તકના આધાર આપ્યા છે તે Marriage and Morals પુસ્તક તો આ જ દશકામાં-પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૨૯માં-છપાયું અને તેની પાંચમી આવૃત્તિ ૧૯૩૨માં પ્રગટ થઈ છે છતાં પાનવે તો ભાઈ મગનભાઈ તો સુખેથી કહી શકે છે કે 'ક્રમશઃ ને છે ગામાં ઊંચી ગણાતી આજની સમાજદૃષ્ટિઓ પણ ગયા જમાનાના આ જ ક્રમમાં ભરાઈ પડેલી છે" અને ભાઈ મગનભાઈની સમાજદૃષ્ટિ?

ભાઈ મગનભાઈ કહે છે માણસે 'ભયમની ચિંતા ટાળવાને માટે અને તેટલો આહારસંગ્રહ કરવા માંડ્યો ' એટલે કે તેના સ્વભાવમાં આ એક લક્ષણ છે, જે પશુઓથી ભિન્ન છે" એમનું એ તારણ ખોટું છે કીડી કણ સંગ્રહ કરે' છે, અને મધમાખી મધપૂડામાં મધ સંગ્રહ કરે છે, તે પણ એ જ હેતુએ એટલે એ વિષયમાં માનવી પશુથી ભિન્ન છે તે પ્રકારભેદે નહિ, પણ પ્રમાણભેદે જ અને આહારસામગ્રી માટે અમુકો કહે છે કે Man tries the line of least resistance પરિણામે તો સમાજમાં આ બધી આર્થિક દુર્વ્યવસ્થા ઊભી થઈ છે એ વસ્તુએ-ધનવાદે-તો ચોરી લૂંટ આદિ વસ્તુઓને જન્મ આપ્યો છે જેમ લગ્નની જડ સંસ્થાએ વ્યભિચાર અપહરણ આદિ વસ્તુઓને જન્મ આપ્યો છે

ભાઈ અશોક હર્ષ મારે માટે લખે છે કે "પૈસા જેવી જડ વસ્તુને લગ્ન જેવી જીવંત સંસ્થા સાથે સરખાવવામાં પણ એમણે બલિહારી કરી છે ' પણ પૈસા જેવી જડ વસ્તુનો માણસ 'સ્વામી,' ધણી', માલેક' થઈ પડ્યો છે બરાબર તેવી જ રીતે પુરુષ સ્ત્રીને જડ જેવી માની તેનો સ્વામી ધણી', માલેક થઈ પડ્યો છે, પૈસાની પેઠે તેને પૂરી રાખી તેનું રક્ષણ કરી રહ્યો છે, અને સ્ત્રી ઉપર પોતાની માલકી કાયમ કરી દેવા માટે તો લગ્ન જેવી જીવંત સંસ્થાને એણે જડ કરી મૂકી છે એમાં એ ભાઈને બલિહારી નથી લાગતી!

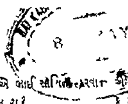
ભાઈ અંબાલાલ પુરાણી લખે છે કે "લગ્ન વિષે શ્રી નરસિંહભાઈ એવી રીતે દલીલ કરે છે કે જાણે લગ્નની સંસ્થા પ્રયોગો વગર જ એકદમ ઓચિંતી જ હસ્તીમાં આવી ગઈ ન હોય' એ ભાઈ માને છે એટલો લગ્નસંસ્થાના ઇતિહાસમાં હું છેક જ બાળક નથી હું તો માણસજાતિની ઉત્પત્તિ વિકાસક્રમે માનું છું અને તેની લગ્નસંસ્થા પણ વિકાસક્રમે આજની સ્થિતિએ આવી પહોંચી છે એમ માનું છું, એ બધું જાણવાની એ ભાઈને પરવા હોય તો મારું 'લગ્નપ્રપંચ' પુસ્તક વાંચે ભાઈ અશોક કહે છે કે "મનુષ્ય આજની કોટિને, જીવનસૃષ્ટિની અધમ કોટિમાંથી વિકાસ સાધીને, પહોંચ્યો છે ' "આજ સુધીની બધી જ સંસ્કૃતિઓ લગ્નસંસ્થાનું પાવિત્ર્ય સ્વીકારીને ઊભી થયેલી" છે, ત્યારે એ ભાઈ શું એમ કહેવા ઇચ્છે છે કે આજની કોટિ શું સુંદર ને પવિત્ર છે? 'ગુજરાત સમાચાર'ના લેખક અતિ 'સંસ્કૃતિની ટોચ' તરફનું પ્રયાણ માને છે? એમ હોત તો આજના civilization ને ટોલ્સ્ટોય devilization અને અમુક અંગ્રેજ લેખક syphi

એમ કરી શકે એવા સમગ્ર નથી જ, અને તેથી જ હજી યે આપણે નસીબે ભગવાનના સ્વપ્નાં જ સેવવાનાં રહ્યાં છે ભાઈ મગનભાઈ કહે છે "જો એક પણ માણસ કામવાસના કે ધનવાસના કે પ્રભુત્વવાસનાથી પર થઈ શકે છે, તો માણસને માટે કામલોલુપતાનો સ્વભાવ ઠોકી બેસાડવો એ અવૈજ્ઞાનિક એટલે કે દૂષિત નિગમન થયું પશુઓ લોલુપ છે એમ કેમ કહેવાય?" ના જ કહેવાય, માટે તો કહું છું કે લગ્નવિષયમાં માનવીએ પાછા વળી પ્રથમ પશુકોટિએ જવું જોઈશે ને પછી સંસ્કૃતિની સાચી દિશા શોધવી જોઈશે એ ભાઈના તર્કને અનુસરીને એમ પણ કહી શકીએ કે 'જો એક પણ વિધવા કામવાસનાથી પર થઈ શકે છે તો વિધવાવર્ગને માટે કામવાસનાનો સ્વભાવ ઠોકી બેસાડવો એ અવૈજ્ઞાનિક એટલે કે દૂષિત નિગમન થયું" અને ત્યારે તો વિધવાવર્ગને પુનર્વિવાહની સ્વતંત્રતા આપવી એ પણ ભાઈ મગનભાઈને મતે અવૈજ્ઞાનિક એટલે કે દૂષિત નિગમન થયું! એમ જ ને? ત્યારે એ ભાઈએ જાણવું જોઈએ કે જગતમાં કોઈ વિરલ માણસ એ વાસનાઓથી પર થઈ શકે માટે સૌ યે થઈ શકે એવો નિર્ણય આપવો એ અવૈજ્ઞાનિક છે, ગીતાના વર્ણવેલા ત્રિગુણાત્મક લોક તો સદાય રહેવાના ગાંધીજી કહે તે પ્રમાણે કરનારા અમુક હિંદીઓ હતા જ, પણ સર્વે તે પ્રમાણે ન કરી શક્યા, માટે તો આપણે સ્વરાજ્ય પામી શક્યા નથી અને ભાઈ મગનભાઈ પોતે જ ગીતાનું વાક્ય ટાંકીને મારા કથનને પુષ્ટિ આપે છે "હજારો મનુષ્યોમાં કોક જ્ઞાનપૂર્વક સિદ્ધિ પાછળ પડે છે, અને એમ મથનારામાં કોક ફાવે છે, અને એવા ફાવનારામાં પણ સો ટકા સત્ય પાછળ પડનારો તો વળી કોક જ હોય છે" પણ ત્યારે બાકીના ૯૯૯ નું શું? જે બિચારા અશક્ત છે તેનું શું? બેશક એ ભાઈ કહે છે તે સ્વીકારું છું કે "પરંતુ આ પરથી એવો અર્થ નથી નીકળતો કે, માટે કોઈએ તે રસ્તે જવાની જરૂર નથી" બેશક જવું જ જોઈએ

અને માટે તો મેં મારા લેખમાં લખ્યું જ છે કે "સમાજસેવાને અર્થે વૈરાગ્યની પ્રબળ પ્રેરણા જાગ્યે જ માનવી સંન્યસ્તનો અધિકારી બને છે, તેમ જ સમાજસેવાને અર્થે વંશવર્ધનની પ્રબળ પ્રેરણા જાગ્યે જ માનવી લગ્નનો અધિકારી બને છે પણ ઉત્તરાવસ્થામાં સૌએ સંન્યસ્ત લેવું એવી યોજના સમાજમાં જાગી, ત્યારથી સંન્યસ્તસંસ્થાની પવિત્રતાનો નાશ થયો એ જ પ્રમાણે પૂર્વાવસ્થામાં સૌએ લગ્ન કરવું એવી યોજના સમાજમાં જાગી ત્યારથી લગ્નસંસ્થાની પવિત્રતાનો નાશ થયો" ('લગ્નપ્રપંચ', ૪૬૨) અને હજારમાં જે એકાદ વિરને ઉન્નત ભાવનાએ લગ્ન કરવું હોય તે લગ્ન કરે અને તેવાને માટે મારા 'લગ્નપ્રપંચ' પુસ્તકમાં 'લગ્નનો કલ્યાણહેતુ' વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે એવાં લગ્ન તે માનવસંસ્કૃતિ છે આજનાં લગ્ન તો મોટે ભાગે વિકૃતિ જ છે

અને એ ભાઈ મગનભાઈ 'સો ટકા સત્ય' કોને કહે છે? મારા લેખમાં તો એ ભાઈ 'અર્ધસત્ય' જ જુએ છે હું સ્વીકારું છું કે મને તો જે અર્ધ સત્ય પણ લાધ્યાં તે જ ઉપર હું તો ચાલી શકું પણ એ ભાઈએ પોતાના લેખમાં 'સો ટકા સત્ય'નું સ્વરૂપ સમજાવ્યું હોત તો મને તો બહુ લાભ થાત જ મને તો એમ જ લાગ્યું છે કે સંપૂર્ણ સત્ય તો કોઈને ય લાધ્યું નથી, સૌ સત્યના શોધાન્તમાર્ગના પ્રવાસી છે અને સંપૂર્ણ સત્ય જેવું કંઈ હશે કે કેમ તેની જ મને તો શંકા છે! પ્રખ્યાત ચિંતક રોમે રોલાં કહે છે "સતત બદલાતા આ વિશ્વમાં જે સત્ય કદી બદલાતું નથી તે જૂઠાણું છે, અથવા તેના કરતાં યે ખરાબ છે" ('પ્રસ્થાન,' જેઠ ૧૯૯૫, પૃષ્ઠ ૧૮૨) ત્યારે 'સો ટકા સત્ય' જેવું કાંઈ હોઈ શકે ખરું?

'સમાજમાં ને પ્રાણીસૃષ્ટિમાં કલહ જ ધોરણ છે,' એ વાત ભાઈ મગનભાઈ નકારે છે આત્મરક્ષણને માટે જીવનસામગ્રી મેળવવા સારુ વિશ્વમાં સર્વત્ર કલહ પ્રવર્તી રહ્યો છે એ અવલોકનથી તુરત સમજી શકાશે ગાય અને માણસ વચ્ચે એ કલહ નથી પ્રવર્તતો, કારણ કે એ બેની જીવનસામગ્રી એક જ પ્રકારની નથી, પણ ગાયગાયની અને માણસ-

જોઈએ એમ એ વાક્યથી એ ભાઈ [illegible] માગે છે ? અને માનવપુરુષનું શું ?

અને મોટે ભાગે અન્નાહારી પ્રાણીઓમાં અનેક લગ્ન હોય છે ઉત્ક્રાન્તિવાદ પ્રમાણે માનવી અમુક અન્નાહારી પ્રાણીનો વંશજ છે માટે તે પણ સ્વભાવથી અનેકલગ્નમાં રાચે છે એકલગ્નથી તેને સંતોષ નથી થતો છતાં એના અનેકલગ્નના સ્વભાવને તમે આંતરો તો તમારી સંસ્કૃતિની વાડમાં એ છીંડા પાડે માટે જ રસેલ કહે છે "સ્ત્રીપુરુષોને સખ્ત બંધન ન હોય, અથવા તેમનામાં પોતાનામાં નીતિની ખૂબ ઊંચી ભાવના ન હોય તો તેમને વારંવાર વ્યભિચારની પ્રચંડ વૃત્તિ થયા વિના નહિ રહે (પૃ ૧૮૨) જાતીય સંબંધ બાંધવાની સ્વતંત્રતા આપવા સિવાય માનવીની કામલોલુપતા શમવાની નથી, પણ સમાજમાં એ સ્વતંત્રતા રિવાજ તરીકે સ્વીકારવામાં નહિ આવે અને સાથે જ જાતીય વિષયો સંબંધે સાચી કેળવણી અપાતી નહિ થાય ત્યાં સુધી માત્ર એવી સ્વતંત્રતાથી ધાર્યું પરિણામ નહિ લાવી શકાય." (પૃ ૨૨૮)

અને સંતતિ માટે જ લગ્ન છે એમ સ્વીકારીએ તો પણ 'ભાવિ સમાજે એવડી નીતિ સ્વીકારવી જોઈશે એક બાજુએ સંતતિનો પ્રશ્ન બાદ કર્યા પછી લગ્નસંબંધ બહાર મુક્તવિહાર સ્વીકારવો જોઈશે અને બીજી બાજુએ આજના કરતાં સંતતિજનન તરફ વધારે ધ્યાન આપવું જોઈશે" (પૃ ૨૧૭) 'હું માનું છું કે જ્યાં સંતતિનો પ્રશ્ન જ નથી ત્યાં બધા જાતીય સંબંધોને પોતપોતાના ખાનગી વ્યવહાર સમજવા, અને અમુક પુરુષ અને અમુક સ્ત્રી સંતતિજનનની ઈચ્છા સિવાય સાથે રહેવા ઈચ્છતા હોય તો એ એમની પોતાની ઈચ્છાની વાત છે, એમાં વચ્ચે માથું મારવાનો કોઈને અધિકાર નથી" (પૃ ૧૩૨) "હું માનું છું કે બે માનવી વચ્ચે શ્રેષ્ઠ અને સૌથી વધારે મહત્ત્વનો સંબંધ તે લગ્ન છે એ અનુભવ આજ સુધી ઘણું કરીને નથી થયો તેનું કારણ એ છે કે પતિ અને પત્ની એક બીજા ઉપર ચોકી રાખ્યા કરે છે, જો લગ્નને સફળ કરવું હોય તો પતિઓએ અને પત્નીઓએ એટલું સમજતા શીખવું જોઈશે કે કાયદો ગમે તે કહેતો હોય પણ તેઓ પોત-પોતાના જીવનવ્યવહારમાં સ્વતંત્ર હોવા જોઈએ" (પૃ ૧૧૫)

વળી લેડી બર્ટ્રેંડ રસેલ પોતાના The Right to Happiness નામે પુસ્તકમાં લખે છે "પુરુષ છ પત્નીઓ કરે તો તેમાં કંઈ ખોટું નથી, જો એમ કરવામાં એમને સુખ મળી રહેતું હોય તો અને તેમ જ સ્ત્રી છ પતિઓ કરે અને તે દરેકથી એક એક સંતાન હોય તો તેમાં યે કંઈ ખોટું નથી, જો એ સૌને એના જીવનથી સંતોષ થતો હોય તો" મુક્તવિહાર એ સ્ત્રીઓને "લગ્નની ધોંસરીમાંથી છોડાવવાને બહાને પુરુષોની વાસનાના બોજા તળે દબાવી દેવાની આ તરકીબ નથી?" એવા ભાઈ અશોકના પ્રશ્નનો ઉત્તર સ્ત્રીના જ ઉપરના કથનથી મળી રહેશે

મુક્તવિહાર તરફના આ પ્રકારના પ્રયાણથી કામલોલુપતા ઓછી થઈ જાય છે જ્યાં લગ્ન-સંસ્થાનાં બંધન પ્રત્યે અને બહુવિહાર પ્રત્યે ધર્મ-દૃષ્ટિએ જોવાની કેળવણી મળી છે ત્યાં તેવું થવાનો સંભવ નથી સેમોઆ (samoa) ટાપુમાં મુક્ત-વિહાર પ્રવર્તે છે ત્યાં કામલોલુપતા નથી એમ મિસ મીડ પોતાના Coming of age in samoa નામે પુસ્તકમાં લખે છે અને વળી ઉમેરે છે કે ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ પોતાની સંસ્કૃતિને અનુસરીને ત્યાંના ખ્રિસ્તી થયેલા લોકમાં લગ્નબંધન અને સ્ત્રી પુરુષના સંબંધની પવિત્ર મનાતી ભાવનાઓ દાખલ કર્યા છે, તેથી તે ખ્રિસ્તીઓમાં જાતીય વિકૃતિ થવા માંડી છે કારણ કે ભાઈ અશોક કહે છે તેમ "કુદરતને મન વ્યક્તિનું મૂલ્ય કોડી જેટલું યે નથી" તો સમાજનું, જગતનું કે મહારાજ્યનું મૂલ્ય પણ કોડી જેટલું યે નથી, જો તે કુદરતના નિયમ વિરુદ્ધ જાય તો

ત્યારે સમાજગુરુઓએ માનવનિર્બળતાની ગણતરી કરવી જ જોઈશે. ગાંધીજી કહે તે પ્રમાણે સૌ હિંદીઓ કરે તો એક વર્ષમાં સ્વરાજ્ય લાવી આપવાની ગાંધીજીની બાંહેધરી હતી, પણ સૌ હિંદીઓ

બીજું ઉદાહરણ મેં આપેલું "બાળકને ભાવતું ખાવાનું ન આપો, આપો તો ય તેને સંતોષ ન થાય એમ થોડે થોડે તેને તરસાવી તરસાવીને આપો તો લાગ મળતાં તે ચોરીને પણ ખાય તેને રોટલો ખાવો હોય અને તેને તમે લાડુ આપો તો એ લાડુને ફેંકી દઈ રોટલા માટે હઠ કરશે." તેના ઉત્તરમાં એમ કહેવાયું છે કે "એમ પણ કેમ ન બને કે બાળક આગળ દાબડો મૂકવાથી તે અકરાંતિયું જ બને'." આ પ્રશ્ન સામાન્ય અનુભવની વિરુદ્ધનો છે અને બર્ટ્રાન્ડ રસેલ કહે છે કે જ્યાં ખાવાની તાણ અને તેથી પ્રતિબંધ હોય છે ત્યાં જ અકરાંતિયાવેડા આવે છે (Marriage and Morals, પૃ૦ ૨૯૭) અને એમ કહીને એ વિચારક સાબિત કરે છે કે જ્યાં કામવાસના ઉપર પ્રતિબંધ હોય છે ત્યાં જ તે વધી જાય છે ભાઈ અશોક હર્ષ માની લે છે તેમ ભૂખ હમેશને માટે મરી જાય એટલા માટે નહિ પણ સ્વાદલોલુપતા ટળી જાય એટલા માટે મુક્તાહારનો પ્રયોગ છે કામવાસના હમેશને માટે મરી જાય એટલા માટે નહિ પણ કામલોલુપતા શમી જાય એટલા માટે મુક્તવિહારનો પ્રયોગ છે

ભાઈ અશોક કહે છે "એક જાતની હિંસાથી હિંસાભોગની જિજ્ઞાસા શાન્ત નથી થતી તો પછી એ શાન્ત થાય ત્યાં સુધી એ ચાહે તેવો અનિયંત્રિત અત્યાચાર એને શા માટે ન ચલાવવા દેવો'" એ સંબંધમાં ગાંધીજી આમ કહે છે 'गायां में यदि इस प्रकार की बुद्धि पैदा की जा सकती कि उनमें से पर्याप्त संख्या में शेर के मुंह में जाने के लिये तैयार हो जाती तो शेर को जो गोमांस खाने का चस्का लगा हुआ है उसे वह छोड देता और उसकी प्रकृति में परिवर्तन हो जाता।' ('हरिजन-सेवक')

બેશક સંસ્કૃતિ સાધવા માટે માનવજાતિએ સંયમ સાધવો ઘટે પણ એ પણ સમજવું ઘટે કે સૌ માનવીમાં એટલું અંતર્બળ નથી હોતું તેમના ઉપર બાહ્ય બંધન ન નાખતાં તેમની નિર્બળતાને માર્ગ કરી આપવો જ ઘટે, નહિ તો એવા માનવી બાહ્ય બંધન સામે બંડ કરીને સમાજે સાધેલી સંસ્કૃતિનો પણ નાશ કરી મૂકશે અને આજે એમ શું નથી થયું? સમાજ ને સંસ્થાઓએ એની નિર્બળતાની ધાપાધાબડી કરવી ના ઘટે એને નિર્મૂળ કરવાના ઉપાય લેવા ઘટે એ સાચું, પણ એ ઉપાય સાચા હોવા ઘટે, એ નિર્બળતાને નીકળી જવાને તેમને માટે છટકબારી (safety valve) રાખો તો જ એ ઉપાય સાચો નીવડે.

કહેવામાં આવ્યું છે કે 'લગ્નબહારનો જાતીય સહચાર એને આપણે સામાન્ય રીતે વ્યભિચાર કહીએ છીએ પણ મૂળે તો એ શબ્દનો અર્થ 'વધારે પડતો જાતીય અભિચાર' એ જ છે ને?' પણ લગ્નબહારના જાતીય સહચાર ઉપરના પ્રતિબંધ ઊઠી જશે તો એ 'વધારે પડતો જાતીય અભિચાર' પછી 'વધારે પડતો' નહિ રહે લગ્નના અભિચારથી અમુક વખત પછી તે વિષેની માનસીની નવીનતા ઊડી જાય છે અને ત્યારે તે લગ્ન બહાર ડોકિયાં કરતો થાય છે પણ તેના ઉપર પ્રતિબંધ હોવાથી તેની કામવાસના વધી જાય છે અને લગ્નમાં પણ 'વધારે પડતો અભિચાર' કરતો થાય છે બ૦ રસેલ કહે છે પતિપત્ની "પરસ્પર ખૂબ સ્નેહ રાખતાં હોય અને પરસ્પર ખૂબ આસક્ત રહેતાં હોય પણ મોડેવહેલે સતત સહવાસને પરિણામે તેમની કામવાસનાની ધાર બૂઠી થઈ જાય છે અને તેને પૂર્વેની પેઠે સતેજ કરવા માટે તેઓ બહાર ડોકિયાં કરવા માંડે છે (પૃ ૧૧૨) અને ત્યારે મારા લેખમાં, 'કામશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે સ્વયંવર લગ્નમાં પણ લગ્નનો મોહ કે સ્નેહ ત્રણથી વધારે વર્ષ એકધારો નથી ટકી શકતો, પછી આકર્ષણ ઓસરતું જાય છે" એમ જે લખ્યું હતું તેમાં ખોટું શું છે?

ભાઈ અશોક હર્ષ Outline of Rationalism ને આધારે એમ માને છે કે "હિંસક જાતિની માદાઓ પણ પોતાનો આહાર સ્વતંત્ર રીતે મેળવતી હોઈ હમેશાં એકાચારી (monogamous) સાયુજ્ય સ્વીકારે છે" પણ માનવી તેવો હિંસક નથી અને તેની માદા સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો આહાર નથી મેળવતી તેને માટે પણ એકપતિલગ્ન જ હોવું

સામગ્રીઓના આકર્ષણ-સ્નેહ-છે તેથી જ સ્ત્રી-પુરુષ સબંધ જોડે છે અને તેથી વંશવર્ધન થાય છે બાકી તે સિવાય સ્ત્રી-પુરુષના સ્નેહને કોઈ સ્વતંત્ર સ્થાન નથી.

એ કામસ્નેહને બળે આકર્ષાતો પુરુષ સ્ત્રી પ્રત્યે દોડે છે, વચમા બીજો કોઈ પુરુષ આવી પડે તો કોઈ પણ પ્રકારે તેને દૂર કરે છે અને પછી તે સ્ત્રી સાથે સબંધ જોડે છે ઇતર પ્રાણીઓમા આ લગ્ન સગ્રામ પ્રત્યક્ષ છે, માનવજાતિએ લગ્નસસ્થા યોજ્યા પછી યે એ લગ્નસગ્રામ અનેકવાર પ્રત્યક્ષ, વારવાર પરોક્ષ રીતે ચાલ્યો જ રહ્યો છે લગ્નસસ્થાના સુદર દેખાતા આડબર નીચે ઢકાયેલો એ સગ્રામ આડબરનો પોપડો ઊખડતા જ પ્રકટ થઈ જાય છે, એ સગ્રામ કદાપિ નિર્મૂળ નથી જ થવાનો

માનવી એ સગ્રામથી દૂર રહે એટલા માટે સમાજગુરુઓએ લગ્નસસ્થા ઉપર ધર્મને નામે સીનસિક્કો માર્યો, પણ માનવસ્વભાવની નિર્બળતા એ ધર્મને ગાઠી નથી જેમ જેમ લગ્નબધન વધારે મજબૂત ને જડ કર્યા તેમ તેમ તે બધનને તોડવા માનવીએ તેના ઉપર ઘા કર્યા અને છતા યે સમાજે માનવી ઉપર સજા ઠોકી બેસાર્યાથી એને પાછુ પડવુ પડયુ તેમ તેમ તેની કામવાસના ઉશ્કેરાઈ, ધર્મની સીમા તોડવા મથી રહી અને વળી એ કૃત્રિમ ધર્મે સ્ત્રીના કપાળમા તો ગુનાસીનો ડામ જ દીધો છે આજે પણ સસ્કૃત ગણાતા માનવસમાજો કરતા પ્રાકૃત સમાજોમા લગ્નસગ્રામની અને કામવાસનાની માત્રા ઓછી છે સ્ત્રીની પરાધીનતા પણ ઓછી છે, કારણ કે ત્યા લગ્નબધન આટલા જડ નથી

નાનપણમા હું ભણતો હતો તે નિશાળના મહેતાજીને લખવા માટે કાગળશાહી અને લીટીઓ દોરવા આકણી મળેલી હતી આમણી વડે લીટીઓ સીધી દોરાતી ઘરેણાગાઘ વિનોનો પાઠ સમજાવતા એક દિવસ એ મહેતાજીએ વર્ગમા અમને કહ્યુ કે "આપણને ઘરેણાગાઠાની જરૂર હોત જ તો ભગવાન આપણને તે પહેરાવીને ના મોકલત ? ઓણે એમ નથી કર્યું એ જ બતાવી આપે છે કે આપણે ઘરેણાગાઠા પહેરવાની જરૂર નથી" એ ધીરે રહીને ઊભા થઈ કહ્યુ 'સાહેબ, આપણને કપડા પહેરવાની જરૂર હોત જ તો ભગવાન આપણને તે પહેરાવીને ના મોકલત ? એણે એમ નથી કર્યું એ જ બતાવી આપે છે કે આપણે કપડા પહેરવાની જરૂર નથી " ઉત્તરમા મહેતાજીને બીજુ કઈ ના સૂઝયુ ત્યારે સીધી લીટીઓ દોરવાની આમણી વડે મારી પીઠ સીધી કરી દીધી ! પણ ત્યારે તે રાતે જ આકણી ગુમ થઈ ગઈ ! બીજે દિવસે મહેતાજીએ આમણી ના જોઈને મારી ઉપર આખ લાલચોળ કરી પણ આકણી પાછી ના આવી !

માનવવ્યવહારને સરળ ને સીધો બનાવવા ધર્મ આકણીની યોજના હોય પણ વ્યવહારને બદલે ત્યા માનવીને જ સરળ ને સીધો કરવા એ ધર્મ-આકણીનો ઉપયોગ થાય ત્યારે તો એ પોતે જ ગુમ થઈ જાય અને આજે એ ધર્મ-આકણી ગુમ થાય છે ત્યારે 'હાય ! ધર્મનો નાશ થાય છે ! " એમ કહીને શાસ્ત્રીઓ છાતી કૂટે, આખ લાલચોળ કરે આકણીની પેઠે ગુમ થતો ધર્મ કઈ પાછો આવવાનો છે ?

માટે જ મે મારા લેખમા કહેલુ કે લગ્ન ઉપરના જડ બધન સકેલી લો તો પછી માનવીમા સ્વાભાવિક પ્રકૃતિપ્રેરણા જ રહેશે, બધી કામલોલુપતા ચાલી જશે અને મે ઉદાહરણ આપેલુ કે " અગ્નિમા ચમચે ચમચે ઘી હોમ્યે એની જ્વાળા જરૂર પ્રદીપ્ત થશે, પણ આખુ તપેલુ તેના ઉપર રેડી દીધે અગ્નિ સમૂળગો હોલવાઈ જશે " તેના વિરુદ્ધ કહેવામા આવ્યુ કે " પણ વાસનાનો દવ લાગ્યો છે ત્યા કયા ચમચા બની જવાના " અને પછી યયાતિ રાજાનુ ઉદાહરણ ધરવામા આવ્યુ છે પણ યયાતિ રાજાએ નાના પુત્ર પાસેથી જુવાની મેળવી તેણે 'હજાર વર્ષ સુધી સર્વ પ્રકારના ભોગો ભોગવી કામનાઓનુ શમન કરવાનો અખતરો કરી જોયો ' એ અખતરામા તેણે મુક્તવિહાર કરેલો કે બદ્ધવિહાર કરેલો એ જણાવ્યા પછી પોતાનુ જ્ઞાન પુત્રને સભળાવ્યાની હકીકત એ ઉદાહરણ ધરનાર ભાઈ અથવા તો પુરાણીએ કહી હોત તો વધારે સ્પષ્ટતા થાત

રોગનું મૂળ અને તેનો ઉપાય

શ્રી. નરસિંહભાઈ પટેલ

ઉપરના વિષય સંબંધે મારો લેખ 'ઊર્મિ'ના મે માસના અંકમાં છપાયો છે. તેના ઉપર 'પ્રજાબંધુ'ના તા. ૭ : ૫ : '૩૯ ના અંકમાં તથા 'ગુજરાત સમાચાર'ના તા. ૧૧, ૧૮, ૨૫ : ૬ : '૩૯ ના તેમ જ તા. ૨ : ૭ : '૩૯ના અંકોમાં ચર્ચા થઈ છે. વળી 'ઊર્મિ'ના જૂનના અંકમાં ભાઈ અશોક હર્ષે, જુલાઈના અંકમાં ભાઈ અંબાલાલ પુરાણીએ તથા ઑગસ્ટના અંકમાં ભાઈ મગનભાઈ દેસાઈએ ચર્ચા કરી છે. અને આ તેની ચર્ચાને અંતે એ પાક્ષિકપત્રે જણાવ્યું છે કે: "આ ચર્ચાનો શ્રી. નરસિંહભાઈ જવાબ આપવા ઇચ્છતા હશે તો એ છપાશે ને તે પછી ચર્ચા બંધ થશે." ત્યારે એ બધી ચર્ચાનો એક-સામટો ખુલાસો કરી લઉં.

પણ પ્રથમ એક વાત જણાવી લેવી ઇષ્ટ લાગે છે: ભાઈ અંબાલાલ પુરાણી પોતાના લેખની શરૂઆતમાં વાંચકોને મારી વિરુદ્ધ મતાગ્રહ બંધાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે: પોતાની બુદ્ધિ સ્વતંત્ર છે એ બાબત ખાતરી કરવા માટે ચોંકાવનાર લખાણ કરવાની "માનસિક આતશબાજીનો જેમને શોખ હોય છે તેઓ પોતે રજૂ કરેલા પ્રશ્ન ઉપર જાણે માનવજાતિએ કદી વિચારો કે પ્રયોગો કર્યા જ ન હોય એમ ઘણુંખરું માની લઈને જ વિચારણા ચલાવે છે. રા. નરસિંહભાઈએ 'ઇશ્વરનો ઇનકાર' નામનું પુસ્તક લખ્યું તેમાં પણ જાણે નાસ્તિકતાની શોધ પહેલવહેલી કરવામાં આવી હોય એવો ધ્વનિ હતો. જ્યારે હકીકત એ છે કે નાસ્તિકતા માનવના માનસિક ઇતિહાસ જેટલી જૂની છે." મારું એ પુસ્તક ભાઈ અંબાલાલે વાંચ્યું હોત તો તુરત એ જોઈ શકત કે ભારતવર્ષના પ્રાચીન અને યુરોપના અર્વાચીન નાસ્તિક આચાર્યનાં નામ મેં વારંવાર આપીને તેમના આધાર ટાંક્યા છે. મારા તરફથી "જાણે નાસ્તિકતાની શોધ પહેલવહેલી કરવામાં આવી હોય એવો ધ્વનિ" આપતું એક પણ વાક્ય મારા એ પુસ્તકમાંથી ભાઈ પુરાણી બતાવે તો બહુ કૃપા થાય. હજી કોઈએ એવો આરોપ મારા ઉપર મૂક્યો નથી, ત્યારે એ આરોપ મૂકવા જેવી પ્રથમ શોધ કરવાની આતશબાજી ઉડાડવાનો પ્રયોગ તો, મારા વિરુદ્ધ વાંચકવર્ગને મતાગ્રહ બંધાવવા માટે જ કર્યો હશે ને!

અને એ આતશબાજીને ટેકો આપવા માટે, 'સર્વ પ્રકારનું અનાજ–સર્વ ખોરાક રાંધ્યા વિના જ ખાવો જોઈએ એમ' માનનાર અને તે વિષે પ્રયોગ કરનાર પોતાના એક વિદ્યાર્થી–મિત્રનું ઉદાહરણ ભાઈ અંબાલાલે ટાંક્યું છે. એવું જ માનનાર અને એ વિષે અનેક પ્રયોગ કરનાર ગાંધીજીને એ ભાઈ અંબાલાલે પોતાની આતશબાજીમાંથી મુક્ત રાખ્યા છે તે માટે ગાંધીજીએ એ ભાઈનો ઉપકાર માનવો ઘટે।

આમ મારા વિરુદ્ધ વાંચકોને મતાગ્રહ બંધાવવાનો પ્રયત્ન કરીને એવે જ ભાવે મારા લેખ વિષે એ ભાઈએ ચર્ચા કરી છે. હું ગમે તેવો ...(અહીં પોતાને ગમતું વિશેષણ ભાઈ અંબાલાલ મૂકીને સંતોષ માની લે!) હોઉં, પણ સૌ વાંચકોએ સ્પષ્ટ ભાવે જાણી લેવું ઘટે કે: "વાંચકને તો કામ લખાણનું જોઈએ છે, એના લેખક જોડે નહિ." ગાંધીજી: 'કેળવણીનો કોયડો' (પૃષ્ઠ ૪૩૯).

સ્ત્રી–પુરુષના જાતીય સંબંધનો–અર્થાત્ લગ્નનો–એકમાત્ર હેતુ વંશવર્ધન–જાતિસાતત્ય છે, તે સિવાય પ્રકૃતિપ્રેરણાનો બીજો કશોય અર્થ નથી જ. વિકાસમાં પગલાં માંડતા માનવીએ પછી ઘર બાંધ્યું, તેનાથી અનેક સાધનાઓ સાધી એ વાત ખરી, પણ મૂળ હેતુ તો વંશવર્ધન જ છે.

આહારમાં સ્વાદ, રૂપ, ગંધ, વગેરે રુચિકર સામગ્રીઓ છે તેથી જ પ્રાણી આહાર ખાઈ શકે છે. તેવી જ રીતે સ્ત્રી–પુરુષમાં રૂપગુણ વગેરે અનેક રુચિકર

પ્રતિનિધિ તરીકે મેં પત્ની માફક ગણી હતી (મૃદુતાથી) તેને ભય હતો કે હું તે આવશે ત્યાં સુધી એકલવાયો પડીશ અને તેણે મને સલાહ આપી હતી કે જો પ્રેમના વિચારો આવે તો એ વિચારો હું જેમ તેને કહેતો તેમ તને કહેવા

(તેને ભેટે છે)

ગેલેશિયા એ તો બરોબર છે

પિગમેલિયન (તેને છૂટી કરતા) પણ જ્યારે તેણે એ કહ્યું તું ત્યારે તું પાષાણ હતી પણ અત્યારે તું જીવતી-જાગતી છે એ જ તફાવતનું કારણ છે

ગેલેશિયા આ તો વિચિત્ર દુનિયા છે એક સ્ત્રી તેના પતિને ખૂબ ચાહે છે અને હું પણ તેને ચાહું તે સાંખી શકતી નથી તેને ભય લાગે છે કે તે પાછી ફરે ત્યાં સુધી પતિ એકલવાયો પડશે છતાં યે મને એ પતિની એકલતામાં આનંદ નહિ પૂરવા દે તે જડ પાષાણ પ્રતિ તેને પ્રેમ વ્યક્ત કરવાની સલાહ આપશે, પણ જ્યારે પાષાણ સજીવન થશે ત્યારે કહેશે—'મૂંગો રહે!' ખરેખર આ તો ભારે વિચિત્ર! હું તેનો પાર પામી શકતી નથી

પિગમેલિયન (સ્વગત) મારે હિંમત ધરી આના કોયડાનો અંત આણવો જોઈએ (મોટેથી) ચાલ, ગેલેશિયા મારી પત્ની આવે ત્યાં સુધી મારી બહેન તને તેના ઘરમાં રાખશે તેનું ઘર નજીક જ છે

ગેલેશિયા (આશ્ચર્ય અને ભય પામી) મને અહીંથી મોકલી ના દે, પિગમેલિયન મને અહીં રહેવા દે

પિગમેલિયન એમ ન થાય, ગેલેશિયા, ચાલ આપણે ફરીથી મળીશું

ગેલેશિયા (નછૂટકે) જેવી તારી ઇચ્છા, પિગમેલિયન! પણ ફરી આપણે મળશું ને? થોડા સમયમાં જ?

પિગમેલિયન હા, હા, થોડા સમયમાં

ગેલેશિયા અને તારી પત્ની પાછી ફરે ત્યારે મને તારી સાથે રહેવા દેશે?

પિગમેલિયન મને ખબર નથી (સ્વગત) મારે શા માટે તેનાથી સત્ય છુપાવવું જોઈએ? (મોટેથી) મને કહેતા શોક થાય છે, ત્યારે હું તને નહિ મળી શકું

ગેલેશિયા (ત્રાસ પામી) ઓહ! પિગમેલિયન આ કેવા ભયંકર શબ્દો છે!

પિગમેલિયન તદ્દન સાચી વાત હું તને ચાહી શકું યે નહિ મારે તને અહીંથી મોકલી દેવી જોઈએ

(બેસે છે)

ગેલેશિયા એ શબ્દો પાછા ખેંચ પિગમેલિયન, વહાલા પિગમેલિયન! આ માટે શું દેવે મને જીવન બક્ષ્યું'તું? પિગમેલિયન મારા પર દયા કર જો હું તારી કલા છું તે મને સર્જી છે દેવોએ મને તારી પાસે મોકલી છે હું તારી છું ફક્ત તારી જ, નિર્વિવાદ તારી જ!

(સ્વગત)

આજ ઊર્મિથી મારું હૈયું ધડકે છે તું મને તારા પ્રેમની હકદાર પત્ની વિષે કહે છે અને તને એકલી તેના માટે જ પ્રેમ છે અરેરે! એ વાત હું સમજતી નથી હું ફક્ત એ જ સમજું છું કે દેવે મને અહીં તારી જીવનસાથી થવા મોકલી છે (તેની જમણી બાજુએ ઘૂંટણિયે પડે છે) તું મને તારી પત્ની પ્રત્યેની ફરજ વિષે કહે છે તું ફક્ત એને જ ચાહે છે એવી પ્રતિજ્ઞા વિષે કહે છે, અરેરે! હું એ સમજી શકતી નથી. હું ફક્ત એ જ સમજું છું કે મને અહીં મોકલનાર દેવે મને તને અર્પણ કરી છે એક શ્રેષ્ઠ ફરજ બજાવવા તને ચાહવાની અને તારી સાથે ફરી ફરી અનેકવાર પ્રેમ કરવાની!

(પિગમેલિયનને બાહુપાશમાં બાંધે છે)

(આ વાણીપ્રવાહ દરમિયાન પિગમેલિયન અનિશ્ચિતતાના લક્ષણો દાખવે છે અંતમાં તે પણ ગેલેશિયાને બાહુપાશમાં જકડે છે અને આવેશમય આલિંગન કરે છે)

[અપૂર્ણ]

મળતી આવતી હતી પણ જીવનમા તફાવત તદ્દન સ્પષ્ટ છે

ગેલેશિયા હુ એના કરતા વધુ સુદર છુ એથી ખૂબ ખુશ થાઉ છુ પણ શુ એનાથી વધુ સારી છુ ?

[બેસે છે]

પિગ્મલિયન (ઊભો રહીને જ) એની મને ખબર નથી

ગેલેશિયા એનામા ખામીઓ છે ?

પિગ્મલિયન હા પણ બહુ જ થોડી હુ અને એ એક જ માટીમાથી સર્જાયા છીએ તે બતાવવા પૂરતી જ—નજીવી ખામીઓ એવી ભૂલોને લીધે તો ઊલટો હુ એને ખૂબ ખૂબ ચાહુ છુ

[ગેલેશિયાના ગમે પડખે બેસે છે]

ગેલેશિયા (જરા શોભીને) મને એ ખામીઓ જણાવ અને હુ પણ એ પ્રાપ્ત કરીશ

પિગ્મલિયન એ માટે ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી સમય જતા તે આપમેળે જ આવશે એમ જોતા તો અત્યારે આપણે પ્રેમબદ્ધ બેઠા છીએ તેમા પણ મહાપાપ છે

ગેલેશિયા પાપ આવુ મઝાનુ હોય છે ? જો આપણે બેઠા છીએ એમ બેસીને વાત કરવી એ પાપ હોય તો હુ આખો દિવસ એવુ પાપ કર્યા કરુ ! પણ મને કહે વહાલા પિગ્મેલિયન, અત્યારે હુ કરુ છુ તે—તુ અને હુ એક માટીમાથી સર્જાયા છીએ એ બતાવવા પૂરતી થાય એવી—કોઈ ખામી નથી ?

પિગ્મેલિયન ખરેખર મને ભારે શરમ જાય છે કે એવી જ એ ખામી છે

ગેલેશિયા ત્યારે એ ખામી બદલ તુ મને વધુ ચાહે છે ને ?

(તેને ભેટે છે)

પિગ્મેલિયન એની ના પાડી શકે એવો પૃથ્વી પર કયો માનવી હશે ?

ગેલેશિયા (તેને છોડી) બસ હવે મને સતોષ થયો પિગ્મેલિયન, તારી પત્ની અને હુ સમાન પ્રેમના ભાગે રહી શકીશુ તને એ ચાહે છે ને ?

પિગ્મેલિયન બહુ જ

ગેલેશિયા એ જાણી હુ રાજી થઉ છુ મને તારી પત્ની ગમે છે

પિગ્મેલિયન શા માટે ?

ગેલેશિયા (આશ્ચર્ય પામી) અમારા વિચારો મળતા આવે છે તેથી અમે બે તને બહુ ચાહીએ છીએ એથી રૂડુ તો તુ અમને બન્નેને ચાહે છે મને ખાતરી છે અમારે એક બીજા સાથે બનતુ આવશે

પિગ્મેલિયન (સ્વગત) મને ભારે શક છે

ગેલેશિયા તે ઘરમા છે ?

પિગ્મેલિયન ના તે ઘરમા નથી

ગેલેશિયા પણ તે ઘેર આવશે તો ખરી ને ?

પિગ્મેલિયન (ઊભો થઈ) અરે હા, જરૂર તે પાછી આવશે

ગેલેશિયા (ઊભી થઈ તેના ગળે હાથ ભેરવી) પાછી આવીને તે જ્યારે જાણશે કે તેની ખોટ પૂરવા અહીં કોઈક હતુ ત્યારે તે કેટલી ખુશ થશે !

પિગ્મેલિયન (શુષ્કપણે કટાક્ષમા) હા મારે કહેવુ જોઈએ તે ખૂબ રાજી થશે

ગેલેશિયા પણ તારા અવાજમા એવુ કાઈક છે એ બતાવે છે કે તુ મશ્કરી કરે છે એક વાત કહેવી અને બીજો અર્થ કરવો એ બની શકે ?

પિગ્મેલિયન હા કેટલીક વાર એમ જ થાય છે

ગેલેશિયા કેટલુ આશ્ચર્યજનક ! કેવની હોશિયારી !

પિગ્મેલિયન અને કેટલુ બધુ ઉપયોગી !

ગેલેશિયા હા, મને એ શીખવ

પિગ્મેલિયન સમય જતા એ કળા પણ આવડશે સાચુ કહુ તો મારી પત્ની જરાયે ખુશ નહિ થાય

ગેલેશિયા તારી પત્ની મને ગમે એમ હુ ધારતી નથી મને એના વિશે વધારે કાઈ કહે

પિગ્મેલિયન ઠીક

ગેલેશિયા તે તારાથી છૂટી પડી ત્યારે છેલ્લુ તેણે શુ કહ્યુ'તુ ?

પિગ્મેલિયન હ હ ઠીક, મને યાદ કરવા દે હા, ખરુ છે—તેણે તને પોતાની એકની

પિગમેલિયન મને તેના લક્ષણો કહે તો હું તને જવાબ દઈશ

ગેલેશિયા તેના લક્ષણો? જેમ હું અનુભવું તેમ કહેવા દે હું તારાથી અને તારા માટે સર્જાઈ છું એવી લાગણી થાય છે મારે સંપૂર્ણપણે તારી ન હોય એવી કોઈ ઇચ્છા નથી તારી સત્તા ન માને એવા મારે કોઈ વિચાર નથી એવી આશા નથી એવું પરાક્રમ નથી (તેની આગળ ઘૂંટણિયે પડી) તારે માટે જીવી શકું એ અર્થે મારું જીવન છે હું તારી છું તું અને હું એક છીએ! (આવેશમાં તેને ભેટે છે પણ પોતાના ઊર્મિવેગથી મૂંઝાઈ છૂટી થાય છે તેને ઘૂંટણિયે પડી રહી) આ પ્રેમ કઈ જાતનો કહેવાય?

પિગમેલિયન એ પ્રેમ એવી જાતનો છે કે એની સાથે રમત રમતા મારે ભારે જોખમ વહોરવું પડે.

ગેલેશિયા એમ શા માટે, પિગમેલિયન!

પિગમેલિયન તારા જેવો પ્રેમ એક પુરુષ પોતાની પત્ની અથવા પત્ની થવાની હોય એ સિવાય બીજી કોઈ તરફથી સ્વીકારી શકે નહિ.

ગેલેશિયા ત્યારે હું તારી પત્ની થઈશ

[ફરીથી તેને ભેટે છે]

પિગમેલિયન (તેનાથી છૂટો થતા) એમ ન થાય. મારે એક પત્ની છે, અને દેશ કાયદો ને જ પત્ની કરવાની છૂટ આપે છે

ગેલેશિયા ત્યારે દેવોએ મને અહીં, તારી પાસે, શા માટે મોકલી?

પિગમેલિયન મને શી ખબર? (ઊભો થઈ એક આરો લે છે, ગેલેશિયા હજુ ઘૂંટણિયે પડેલી છે) મ્હાય મારી વિચારહીન અને મિથ્યાભિમાની પ્રાર્થના બદલ સજા કરવા! હું યાચતો તો કે તું જીવતી થાય. મારી પ્રાર્થના ફળી અને હું હવે એનાથી ઉપજતા ભયંકર પરિણામને જોઈ રહ્યો છું

ગેલેશિયા (ઊભી થઈ તેની ડાબી બાજુએ જાય છે) ત્યા તું તો મને ચાહે છે ને?

પિગમેલિયન આવું સુંદર વદન જોઈ કેમ કો ચાહ્યા વગર રહી શકે?

ગેલેશિયા, ત્યારે શું હું સુંદર છું?

પિગમેલિયન નિઃશંક, તું સુંદર છે

ગેલેશિયા મને ઇચ્છા થાય છે કે હું મારું વદન જોઈ શકું પણ એ કઈ બની શકે?

પિગમેલિયન ના એ વિચાર બરાબર નથી. આ દર્પણ તારા વદનનું પ્રતિબિંબ ઝીલશે જો!

(તેના હાથમા દર્પણ આપે છે)

ગેલેશિયા કેટલું સુંદર! હું જાણી ખુશ થાઉં છું કે આપણા બંનેના દૃષ્ટિબિંદુઓ આટલા સંપૂર્ણપણે મળતા આવે છે! ઓ મારા પિગમેલિયન મે મારું મુખ જોયું તે પહેલા તારા કરતા કોઈ વધુ સુંદર હોય એવું હું નહોતી ધારતી. સાચું કહું છું, વહાલા પિગમેલિયન! હું આ દર્પણમાં આખો દિવસ જોયા જ કરું એમ થાય છે ત્યારે ખરેખર હું એક સુંદરી છું!

પિગમેલિયન એ વિષે કંઈ શક નથી!

ગેલેશિયા આવી સુંદર કન્યા બનવાનું સુખ! અને એથી યે અધિક મરજી પ્રમાણે મીટ માંડી આટલું સુંદર મુખ જોયા કરવાનું સુખ, પિગમેલિયન!

પિગમેલિયન ચૂપ રહે ગેલેશિયા! તું નિર્દોષપણે (તેના હાથમાંથી દર્પણ લઈ લેતા) ન બોલાય એવા વેણ બોલી રહી?

ગેલેશિયા ખરેખર પિગમેલિયન, શું પોતે ખૂબ સુંદર છે એમ ધારવું એ ખોટું છે?

પિગમેલિયન એ આતરિક લાગણી સ્ત્રીઓ દૈપાના ઊંડાણમાં હમેશા સેવતી હોય છે પણ, સામાન્ય રીતે તેઓ એ પોતાના અંતરમાં જ છુપાવી રાખે છે

ગેલેશિયા અને તારી પત્ની પણ મારા જેવી સુંદર છે?

પિગમેલિયન ના, ગેલેશિયા તને ઘડવામાં એના સુંદર દેહનો આધાર લીધો હતો પણ આરસમાં તેને વધુ સુંદર બનાવ્યો હતો

ગેલેશિયા (નિરાશ થતા) ઓહ! ત્યારે હું મૌલિક નથી!

પિગમેલિયન હ ના એટલે કે તારી સમાકૃતિ છે, પરંતુ જો કે તું આરસમાં એની સાથ

પછી ધીમે અદૃશ્ય ગતિએ બાહ્યવસ્તુઓની આછી ઝાંખી થવા લાગી તિમિરભર્યું અને અપૂર્ણ-છતાં યે મને દેખાવા લાગ્યું મારી ચારે બાજુ ભીંતો અને અટૂલી હું-પેલી તામ્રતી, પેલો પડદો-પછી તો ગેલેશિયાને બોલાવતો સાદ! મારા આરસના અંતરમાં સ્પંદનો જગવનાર એ શબ્દે જે પહેલાં ઝાંખું હતું તે સ્પષ્ટ થયું મારી ચારે બાજુ ગુંજન કરતા અસ્પષ્ટ, અશ્રાવ્ય, અર્થહીન સ્વરો હું સમજી શકું એવી ભાષામાં પીગળી જતા લાગ્યા મારા અંગમાં મારા આરસને સ્નાયુઓમાં ફેરવી નાખતું તેજ મેં અનુભવ્યું તેની કોર અને કઠણ વસ્તુ સચેતન જીવનથી ધબકવા લાગી. મારાં નાનો ચચળ બન્યાં અને હું હાલી-હું જીવવા લાગી? નવી જિંદગીની મસ્તીમાં હું જીવવા લાગી, મને ઘડનારના પ્રેમમાં હું જીવવા લાગી. હજારો ગૂંચાયેલા આશાભર્યા વિચારોમાં જીવવા લાગી. પ્રેમ, કૃતજ્ઞતા વગેરે વિચારો એક શબ્દમાં ઓગળી જવા લાગ્યા એ શબ્દ તે પિગમેલિયન!

(તેની આગળ ઘૂંટણિયે પડે છે)

પિગમેલિયન મારો આનંદ તને જણાવવા મારી પાસે શબ્દો નથી, સંપૂર્ણ લાવણ્યે શુદ્ધાતી સુંદરી!

ગેલેશિયા સુંદરી એટલે? હું સુંદરી છું?

પિગમેલિયન હા

ગેલેશિયા તું યે?

પિગમેલિયન ના, હું પુરુષ છું.

ગેલેશિયા પુરુષ એટલે?

પિગમેલિયન એક બળવાન બાંધાનો માણસ સ્ત્રીનો મેવક અને બધાં અનિષ્ટો દૂર કરી બળ અને હિંમતથી તેનું રક્ષણ કરનાર, તેને આરામ આપવા મહેનત અને મજૂરી કરનાર, તેને રીઝવવા માટે તેની સમસ્ત રહીને શોક કરનાર, તેનો જીવ બચાવવા લડીને તેની ખાતર જાનફેસાની કરનાર.

(ડાબી બાજુની બેઠક તરફ તેને લઈ જાય છે. તે તેના ડાબે પડખે બેસે છે)

ગેલેશિયા (જરા થંભીને) નારી છું તેથી મઝા પડે છે મને.

પિગમેલિયન હું પણ આનંદ પામું છું.

ગેલેશિયા હું તો તારે જે પીડાઓ વેઠવાની છે તેમાંથી છટકી જઉં છું એટલે આનંદ પામું છું

પિગમેલિયન હું તારે ખાતર પીડાઓ ખમવા-માં આનંદ માનું છું

ગેલેશિયા ત્યારે તું કોની સાથે લડશે?

પિગમેલિયન જેના શબ્દ કે કાર્યથી ગેલેશિયાને દુઃખ થાય એવા કોઈ પણ માણસ સાથે (તેની કમરે હાથ વીંટે છે)

ગેલેશિયા આ અજાણી દુનિયામાં બીજા માણસો પણ છે?

પિગમેલિયન હા, ઘણા

ગેલેશિયા અને બીજી સ્ત્રીઓ?

પિગમેલિયન (તેની કમરેથી હાથ ખસેડી લઈ-સ્વગત) હા, હું ઘડીભર માટે ભૂલી ગયો હતો (મોટેથી) હા, બીજી સ્ત્રીઓ પણ

ગેલેશિયા એ બધી યે માટે પુરુષો મહેનત-મજૂરી કરે છે? શોક કરે છે? રડે છે ને લડે છે?

પિગમેલિયન જો જરૂર પડે તો એ બધી યે માટે લડવાની પુરુષની ફરજ છે પરંતુ તે જેને ચાહે છે તેના માટે જ તેમ કરે છે

(તેની કમરે હાથ નાખે છે.)

ગેલેશિયા તારા વર્તનથી હું જાણું છું કે તું મને ચાહે છે

પિગમેલિયન આને જ, હું તને ચાહું છું

(તેને ભેટે છે)

ગેલેશિયા ઘડી નતના પ્રેમથી તું ચાહે છે?

પિગમેલિયન (તેને ફરી ફરી પોતાનું મન કાબૂમાં લાવતો) હું તને ચાહું છું-એક શિલ્પી તેની પ્રતિમાને ચાહે તેમ! (સ્વગત) મેં ચતુરાઈભર્યો જવાબ દીધો છે

ગેલેશિયા મારો પ્રેમ તારાથી જુદા પ્રકારનો છે; હું શિલ્પી નથી અને મેં કોઈ પ્રતિમા ઘડી નથી. જ્યારે હું તને ચાહું છું કહું, મારો પ્રેમ કેવો છે!

હઉં, હા હું કાંઈ અણઘડ નથી જેટલા પુરુષો હું સર્જું છું તે બધા સુંદર અવયવવાળા અને સંપૂર્ણ પૌરુષની પ્રભાથી દીપી ઊઠે છે હું વળેલી પીઠવાળા સર્જતો નથી બાહ્ય દેખાવમાં મારા બધા પુરુષો દેવા છે અને મારી સુંદરીઓ દેવીઓ છે પણ ત્યાં જ મારી મર્યાદા છે (ડાબી બાજુ બેસી) ત્યાં લગી જ હું જઈ શકું છું, આગળ વધી શકું તેમ નથી તે સ્થાને મને બળાત્કારે અટકાવનાર બંધનોને શાપ દેતો હું અટકી પડું છું 'નરોમાં તું નરોત્તમ થશે છતાં યે તું આ ડ સમો નાનો હશે' એવું કહેનાર એ અભિમાની દેવોની ધૃષ્ટતાને હું ધિક્કારું છું

ગેલેશિયા (વકદા પાછળથી વચ્ચે) પિગ્મેલિયન !

પિગ્મેલિયન (જાગ્રત થઈ જઈ) કોણ બોલાવે છે એ ?

ગેલેશિયા પિગ્મેલિયન !

(પિગ્મેલિયન ડાબી બાજુ જુએ છે, પછી વચમાં જુએ છે પડદો ખેંચી કાઢે છે અને ગેલેશિયાને જીવતી નિહાળે છે પ્રણામ કરતો તે પ્રતિમાની ડાબી બાજુ ઘૂંટણિયે પડે છે)

પિગ્મેલિયન ઓ દેવો ! ગેલેશિયા જીવે છે !

• ગેલેશિયા પિગ્મેલિયન !

પિગ્મેલિયન હે ! એ બોલે છે ! મારી પ્રાર્થના ફળી ! મારી ગેલેશિયા શ્વાસ લે છે !

ગેલેશિયા હું ક્યાં છું ? મને બોલવા દે. પિગ્મેલિયન, મને તારો હાથ આપ, બંને હાથ-કેવા સુંવાળા અને ઉષ્ણ ! (તખ્તી પરથી તે ઊતરે છે પિગ્મેલિયન તેને દોરતો વચમાં લાવે છે) હું ક્યાંથી આવી ?

પિગ્મેલિયન કેમ, પેલી તખ્તી પરથી

ગેલેશિયા પેલી તખ્તી ! અહાહા, મને સ્મરણ છે, એક વખત એવો હતો જ્યારે મારો એ એક ભાગ હતી !

પિગ્મેલિયન તે વખત તો સદાને માટે ચાલ્યો ગયો હવે તું જીવતી, શ્વાસ લેતી, નારી-જાતના દરેક ગુણની પરાકાષ્ઠા સમી સુંદરી છે

ગેલેશિયા હું ક્યાં છું ?

પિગ્મેલિયન કેમ દુનિયામાં-ચમત્કારથી અવતાર પામેલી !

ગેલેશિયા આ જ દુનિયા કે ?

પિગ્મેલિયન આ જ

ગેલેશિયા આ ખંડ તે ?

પિગ્મેલિયન આ ખંડ તો ઘરનો એક ભાગ છે ઘર એક કુંજમાં છે કુંજ પણ ઘણીમાંની એક-એથેન્સમહીની હજારો કુંજોમાંથી એક છે

ગેલેશિયા ત્યારે એથેન્સ એ દુનિયા ?

પિગ્મેલિયન હા, તો એથેન્સવાસીને મન તો એમ જ

ગેલેશિયા હું યે એથેન્સવાસી કે ?

પિગ્મેલિયન જન્મથી અને પિતાપક્ષથી વંશાનુવંશથી નહિ

ગેલેશિયા પણ હું કેવી રીતે સર્જાઈ ?

પિગ્મેલિયન જરા મને વિચાર કરવા દે ઓહ, તને પેન્ટેલિકસની ખાણમાંથી ખોદી કાઢવામાં આવી મેં તારી માગીમાં આકૃતિ ઘડી માગ કારીગરોએ તારો એ પરથી આરસમાં સામાન્ય આકાર ઘડ્યો. મેં છેવટે મારી કલામય બુદ્ધિ તારા પર વાપરી અને તને તું અત્યારે છે તેવી બનાવી કેવળ જીવનહીન. મેં જે શરૂ કર્યું હતું તે દેવોએ પૂરું કર્યું અને તને આપવા હું અસમર્થ હતો એવી જીવનની બક્ષિશ આપી

ગેલેશિયા ત્યારે શું, આ જીવન છે ?

પિગ્મેલિયન . હા, એ જ

ગેલેશિયા અને થોડા સમય પહેલાં જ હું ઠંડા-જડ પાષાણ હતી મને સાંભરે છે કે હું એક પાષાણ હતી ગમે તેમ પણ મને એની સમજ હતી આત્મજ્ઞાનનું એ આછું કિરણ હતું મને હિમસમી જાતનું ભાન થયું-ઠંડો સ્થાવર દેહ. હું જાણતી હતી કે હું પાષાણ હતી, બીજું કાંઈ મને માલૂમ નહોતું !

પણ સ્વર્ગમા જન્મી છે હુ તો ધન માટે કામ કરુ છુ

સિનિસ્કા ના, વહાલા પિગમેલિયન, તુ તો કીર્તિ માટે કામ કરે છે

પિગમેલિયન અને કીર્તિ ધનને લાવે છે વિચાર ધૃણાજનક છે પણ ધનને માટે કામ કર્યા સિવાય મારો છૂટકો ક્યા ?

સિનિસ્કા જેવુ ઉમદા કાર્ય જડ આરસને પ્રાણવાન કરવાનુ, તેના મુખમાથી આ શબ્દો ?

પિગમેલિયન પ્રાણવાન ? શુ એ પ્રાણવાન ?

સિનિસ્કા હા એક શ્વાસની જ ખોટ !

પિગમેલિયન (કટુતાથી) કેવળ શ્વાસની જ ખોટ ! એટલે તે મોટેથી વાત કરે છે ? કેવળ ગતિહીન ! એટલે એ ચાલે છે અને દોડે છે ? કેવળ જીવનહીન ! એટલે એ જીવે છે ? ના ના પ્રિયે, એ વસ્તુ ઠરેલો નકામો પથ્થર છે-અમુક પ્રતિમા રૂપે ઘડેલો છતાયે નકામો પથ્થર (પ્રતિમા તરફ જુએ છે) જીવનહીન-ચેતનહીન-જીવનની મશ્કરી ! ફક્ત પરમાત્મા જ જીવન સર્જે છે હુ તો માત્ર મૃત્યુ સર્જી શકુ તેમ છુ

(પ્રતિમાના પડદા બધ કરી નીચે ઉતરી)

સિનિસ્કા ચૂપ પિગમેલિયન ! દેવો એટલા સારા છે કે બીજાઓ કરતા તને તેમણે વધુ પ્રમાણમા પોતાના જેવો બનાવ્યો છે આ તો તારી કૃતઘ્નતા કહેવાય વારુ પણ હવે હુ ઊપડુ

(જમણી બાજુ ફરાય છે અને બેઠક પર પડેલ ઉપવસ્ત્ર માથે ઓઢે છે)

પિગમલિયન આટલી ઉતાવળ અને કેટલા બધા સમય માટે ?

સિનિસ્કા એક દિવસ તો જલદીથી પસાર થઈ જશે

પિગમેલિયન બેશક, પચાગ પ્રમાણે ગણતરી કરનાર માટે પણ જે સિનિસ્કાના નયનોના સૂર્યતેજ સેવનના દિવસોને પિછાનતો નથી તેને માટે નહિ પાછી ફરે ત્યા સુધી સારે માટે તો રાત્રિ જ

સિનિસ્કા ત્યારે ઊધ્યા કરજે, પિગમેલિયન ! પણ ઊભો રહે તારે એકલા કટાળામા સમય વિતાવવો નહિ પડે સાભળ એક વાત કહુ હુ જ્યારે તારાથી દૂર હોઈશ ત્યારે (ગેલેશિયાની પ્રતિમાને પડદા ખસેડી બતાવતા) મારી પ્રતિનિધિ સામે ઊભી છે એ મારી પ્રતિનિધિ છે અને હુ આપ મહારાયને ફરમાવુ છુ કે એની સાથે મારી સાથે રહ્યા છો તેમ વફાદાર રહેજે ! એના ધ્યાનમગ્ન શાત કર્ણોમા તારી અનકારી ભાષાનો અજાનો ઠાલવજે અને તારી સળવળતી જીભને પૂરી છૂટ આપજે, નહિ તો વળી એના ચન પર ઉપયોગ વિના કાટ ચડી જશે (તેની પાસે જઈ) અને જો પ્રેમના વિચારોનુ જૂથ તારા મનને ઘેરી લે તો અહી સામે મારી બીજી જાત ઊભી છે એને એ કહેજે તે ધ્યાન દઈ સારી રીતે સાભળશે (અધીરાઈ દર્શાવતી) નહિ, એ અનુચિત વિચાર છે કારણ તે મારુ સ્વરૂપ છે, મારા કરતા તે વધુ સુદર તેને મિજાજ નથી તેમ જીભ પણ નથી તને પરવાનગી મળી છે તેનો પૂરો ઉપયોગ કરજે (પ્રતિમા સામે જોઈને) અત્યારથી જ હુ અર્ધી અદેખી બની ગઈ છુ (પડદા ખેચી પ્રતિમાને ઢાકતી જાય છે) લે ત્યારે ! હવે એ જતી રહી પણ આખરે તો એ પ્રતિમા જ છે એટલે તેની સાથે તને એકલો છોડી જવામા હુ સાવ નચિંત છુ અચ્છા, પાછી ફરુ ત્યા સુધી વિદાય પિગમેલિયન !

(તેને ચૂમીને જમણી બાજુથી જાય છે)

પિગમેલિયન (કટુતાથી) 'આખરે તો એ પ્રતિમા જ છે !' સિનિસ્કાને ભાગ્યે જ ખબર હશે કે એ શબ્દોમા તેણે મારા અસ્તિત્વને ચાંપીને સ્પર્શ કર્યો છે મારી પાસે બીજા માણસો પાસે નથી એવી બક્ષિશ છે મને જડ આરસનુ ગચ્ચુ આપો-હા, હુ એક જાદુગર છુ અને એના ગર્ભમા શુ તત્ત્વ છે તે કહેવુ મને સુગમ છે (ગર્વથી) એમા પુરુષ સમાયેલો હશે, સ્ત્રી હશે, બાળક હશે-અને મારી ઇચ્છા થાય તો તેમા દરેક સ્ત્રી પુરુષો સમાયેલા હશે ત્યા લગી તો હુ અને દેવો એકસરખા હરીફ છીએ અરે, ત્યા લગી તો હુ તેમના ધધામા જ તેમને હરાવી

પ્રતિમા અને પ્રિયતમા

["પિગ્મેલિયન અને ગેલેશિયા" નામના ગ્રીસની એક પૌરાણિક દંતકથાના આધારે રચાયેલ સર વિલિયમ એસ. ગિલ્બર્ટ કૃત હાસ્યપ્રધાન નાટકનો અનુવાદ]

અનુવાદક–શ્રી. કૃષ્ણવદન જેતલી

પાત્રો

પિગ્મેલિયન–એક એથેન્સવાસી શિલ્પી.
લુસિપસ–એક સૈનિક.
ક્રિસોસ–કલાનો એક આશ્રયદાતા
એજિસિમોસ–ક્રિસોસનો ચાકર
મિમોસ–પિગ્મેલિયનનો ચાકર.

ગેલેશિયા–એક સજીવન થયેલી પ્રતિમા.
સિનિસ્કા–પિગ્મેલિયનની પત્ની.
ડાફ્ને–ક્રિસોસની પત્ની.
મેરિન–પિગ્મેલિયનની બહેન.

સ્થળ: પિગ્મેલિયનનું કલામંદિર
સમય: ચોવીસ કલાકમાં જ બધું કાર્ય સમાપ્ત થઈ જાય છે.

અંક પહેલો

દૃશ્ય: પિગ્મેલિયનનું કલામંદિર. કેટલીક પૌરાણિક પ્રતિમાઓ તથા સંપૂર્ણ માનવના માપની વિનસની મૂર્તિ ખંડમાં ગોઠવ્યાં છે. પાછલા ભાગમાં પ્રેક્ષકોથી છુપાવેલી, પડદામાં દેરી જેવા કબાટમાં ગેલેશિયાની પ્રતિમા છે. પડદા માટે એવી ગોઠવણ છે કે ઝટ સહેલાઈથી પડદો જલદીથી ઊંચો કરી પ્રતિમાને ખુલ્લી કરી શકે. ત્રીજા અંકના છેલ્લા ભાગમાં પડદા એમ ને એમ બંધ થઈ જાય એવી યાંત્રિક ગોઠવણવાળા છે. તેમાં કેટલાક દ્વારોની પણ યોજના દેખાઈ આવે છે

પડદો ઊપડતાં ચાકર મિમોસ અર્ધ ઘડેલી પ્રતિમાના પાર્શ્વમાં ગૂંથાયેલો જણાય છે તેની જમણી બાજુથી એજિસિમોસ આવે છે. તેણે ભપકાબંધ કપડાં પહેર્યાં છે.

એજિસિમોસ (રુવાબથી નમીને) પિગ્મેલિયનનું કલામંદિર તે આ જ કે?

મિમોસ: (નમીને) આ જ.

એજિસિમોસ: તમે જ પિગ્મેલિયન છો?

મિમોસ ના જી, હું એમનો ચાકર છું.

એજિસિમોસ: પિગ્મેલિયનને ચાકરો છે? પથ્થર ફોડનારની સેવામાં ખડા રહેનારા ચાકરો! કાંઈ લાવવા લઈ જવા માટે ધક્કા ખાનારા! એક સલાટની મરજી મુજબ ધક્કામુક્કા અને ચાબખા ખાનારા! સામે થયા વિના પીઠ નમાવનારા? અરેરે, આ દુનિયાનું શું થવા બેઠું છે?

મિમોસ: આપની આજ્ઞા?

એજિસિમોસ: એ કે આજે સાડા ત્રણ વાગે ક્રિસોસ પિગ્મેલિયનનો મેળાપ ઇચ્છે છે, તે વખતે એ આવી જાય.

મિમોસ: મહાશય, આપ જ ક્રિસોસ છો કે?

એજિસિમોસ: (મિજાજથી) ના રે ના, હું...હું નહિ, હું તો માત્ર તેમનો ચાકર છું.

મિમોસ: (લહેરથી) તેમનો ચાકર?

એજિસિમોસ: (વધુ ગર્વથી) મારું નામ એજિસિમોસ!

મિમોસ: (હસીને) અને એજિસિમોસને વળી શેઠ છે કે? કાંઈ લાવવા લઈ જવા માટે ધક્કા ખાવા હુકમ કરનાર! અને શેઠની મરજી મુજબ ધક્કામુક્કા

પણ હજી રિબેનટ્રોપ વાટાઘાટ ચલાવવા ગયો છે. તે દરમિયાન જો યુદ્ધ પાછળનું હોય અને જર્મનીના આક્રમણને રોકવું હોય તો તાત્કાલિક રશિયા સાથેની વાટાઘાટોનો સફળ અંત લાવી શકાય એવો મોકો છે. પણ એવી ઇચ્છાનો જ બ્રિટનપક્ષે અભાવ છે.

આજે તો રશિયા તટસ્થ જ રહેશે. પણ તેમાંથી આગળનું પગલું બન્નેની લડાયક મૈત્રીમાં આવે તો આખી દુનિયાના રાજકારણમાં અજબ પલટો આવશે. રિબેનટ્રોપ જાય છે એવા ખબર માત્રથી જ ચારે તરફ ખળભળાટ થઈ ગયો છે, અને મુત્સદ્દી-મંડળોમાં ફફડાટ શરૂ થઈ ગયો છે. આપણા દેશના પાટનગર સિમલામાં પણ આની અસર થઈ છે અને તટસ્થ રહેવાની વારંવાર ઘોષણા કરનાર અમેરિકામાં પણ તાત્કાલિક વિચારણા ચલાવવા માટે કારોબારીની સભાઓ ભરાવા લાગી છે.

આ બધાની અસર ખરાબ તો બ્રિટન માટે છે. આજે નહિ તો કાલે બ્રિટનને લડાઈમાં ઊતર્યા વગર છૂટકો નથી. અને એ જેમ મોડું થતું જાય છે તેમ આખરે જ્યારે એ લડાઈમાં ઊતરશે ત્યારે હાર ખાવાના પૂરતા સંયોગો હશે. મ્યુનિકનું ભૂત હવે ચેમ્બરલેઇનને પોતાને જ ભરખી જશે એ આગાહી સાચી પડશે.

વા. ૨૪ : ૮ : '૩૯

[કરારો થઈ ગયા છે. એનાં પરિણામોની ચર્ચા આવતા અંકે કરશું. ૨૮ : ૮ : '૩૯]

આવકાર

નવજીવન કાર્યાલય તરફથી 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' નામના માસિકપત્રનો આરંભ થાય છે તે જાણીને સૌ આનંદ પામશે. જ્યારે 'નવજીવન' ચાલતું હતું ત્યારે કાકાસાહેબના સંપાદન હેઠળ 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' પૂર્તિ નીકળતી. તેણે પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી હતી. આ માસિકપત્ર એથી યે વધુ ઉપયોગી થશે એવી આશા રાખવાને પૂરતાં કારણો છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના મહામાત્ર શ્રી. મગનભાઇ દેસાઈ એના તંત્રી છે. શ્રી. જુગતરામ દવે, શ્રી. ગોપાળદાસ પટેલ, શ્રી. નગીનદાસ પારેખ, શ્રી. મણિભાઈ દેશાઈ અને શ્રી. જીવણજી દેશાઇ એના સંપાદકો છે.

એક નવો ધડાકો કરીને લશ્કરી મંડળી રશિયા સાથે વાટાઘાટો કરવા રવાના કરવામાં આવ્યું અને તેથી યુરોપને એકવાર તો બ્રિટનની પ્રમાણિકતામાં વિશ્વાસ બેઠો કે હવે તો બ્રિટન જરૂર કંઈક કરવા માગે છે પણ તેનો ફેજ પણ પૂર્વવત્ જ થયો લોકોને અને જર્મનીને ભ્રમમાં નાખવા માટેની આ પણ એક યુક્તિ જ હતી કારણ કે આ વાટાઘાટોનો પણ કશો અંત ન આવ્યો આ લોકોને પણ કોઈ મહત્ત્વના કરારો કરી લેવાની કશી જ સત્તા વગર માત્ર બોલવા અને વખત ખેંચવા જ મોકલવામાં આવ્યા હતા એ હકીકત બહાર આવી ગઈ

રશિયા આવું અપમાન સહન કરવા શા માટે તૈયાર થાય ! ગરજ આજે પ્રજાતંત્રને છે રશિયાની મદદ તો માગવામાં આવી છે, રશિયા મદદ આપવા નીકળ્યું નથી રશિયાની વસ્તી ૧૮ કરોડની છે તેનું લશ્કર વધારેમાં વધારે છે તેનું વિમાનીદળ દુનિયાના બધા દળો કરતાં જબ્બર છે તેને દુનિયાની કશી પડી નથી તે તો આજે એક જ શરતે સંધિ કરવા તૈયાર થાય કે તેને પણ એક પ્રમુખ શક્તિ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે ચેમ્બરલેઇનની એ રીતે તેને સ્વીકારવાની તૈયારી તેમજ ઇચ્છા નથી

પરિણામે આજે જોઈએ છીએ તેમ જર્મનીએ પોતાની મુત્સદ્દીગીરી અજમાવી અને હવે કદાચ તેમાં તે ફાવી પણ જાય. છેલ્લા બે ત્રણ માસથી તે જે ભાષણો કરે છે તેમાં રશિયા સામેની દુશ્મનાવટનો બિલકુલ ઉલેખ નથી હવે તે રશિયા તરફ આગળ ન વધવાની ખાતરી આપે તો નવાઈ નથી. કારણ તેને પશ્ચિમ તરફ પ્રજાતંત્રો પાસેથી હજી પોતાનો હિસાબ પતાવવાનો બાકી છે અને પોતાના સંસ્થાનો પણ તેને પાછા મેળવવાં છે

રશિયાએ પણ એ જ જાતનાં ચિહ્નો બતાવવા માંડ્યા હતા. લિટવીનોફને દૂર કરવામાં પણ જર્મનીને રાજી કરવાનો ઇરાદો અને પશ્ચિમના પ્રજાતંત્રોને ચેતવણી આપવાનો ઇરાદો જણાઈ આવે છે લિટવીનોફ યહૂદી છે, જ્યારે તેની જગાએ આવેલ મોલોટોવ આર્ય છે

બ્રિટનની [illegible] જર્મનીને સામ સામે [illegible] મારવાની હતી અને તેમ કરીને બન્નેને નબળા પાડવાની હતી કારણકે પોતાના બચાવ માટે પહેલામાં પહેલી મદદ રશિયાની આવી શકે અને એ એમને જર્મનીના લડાઈ શરૂ થઈ ગયા પછી જર્મનીની મૈત્રી બાંધી લેતાં કે યુદ્ધમાં જ ન ઊતરતાં માત્ર રશિયા અને જર્મનીને જ લડાવી મારવાના હેતુની ગંધ રશિયાને આવી હોય તો નવાઈ નથી પણ એ બાજી હવે જર્મનીએ ઊંધી વાળી છે

રશિયા માટે એક પ્રશ્ન હવે બાકી રહે છે અને તે એ કે આમ કરવાથી જર્મની બળવાન નહિ થાય ? થશે પણ બ્રિટનને મદદ આપવાથી બ્રિટન પણ બળવાન થવાનું હતું તેને તો જર્મની કે બ્રિટન બન્ને આજ સરખા છે કારણ બ્રિટન કંઈ ફેસિઝમનું વિરોધી નથી, અને જો કદી જર્મની અને રશિયા વચ્ચે કે રશિયા અને જાપાન વચ્ચે યુદ્ધ સળગે તો કોઈ રાજ્ય રાતા રશિયાની મદદ કરવા આવવાનું નથી એ નિઃસંશય છે એટલે રશિયા સમજે છે કે આખરે તો તેને પોતાના એકલાના બળ ઉપર જ આધાર રાખવાનો છે અને પોતાના લડાયક સામર્થ્યમાં તેને એટલો વિશ્વાસ છે કે દુનિયાની ગમે તે શક્તિ સામે થઈ શકે પણ આજે દુશ્મનોની લડાઈ પોતાના ઉપર વહોરીને જે રચનાત્મક કાર્ય શરૂ થયું છે તેના ઉપર પાણી ફેરવવા તે તૈયાર નથી

શાહીવાદી સામ્રાજ્યોની અંદર અંદરની લડાઈઓમાંથી જ ક્રાંતિ તો આપોઆપ ફાટી નીકળવાની છે એટલે એ લોકોની કાચો માલ કે દુનિયાની વિભાગણી માટેની લડાઈઓમાંથી અલગ રહેવામાં જ રશિયા આજે ડહાપણ માને છે પણ એનો અર્થ એવો તો નથી જ કે તેણે પોતાના સિદ્ધાન્તો ફેરવ્યા છે

હવે પછીના દિવસોમાં યુરોપમાં ભારે ફેરફારો થશે એ ચોક્કસ છે હીટલરે તો રશિયાને સામા પક્ષમાંથી અલગ પાડીને જબ્બર વિજય મેળવ્યો છે

એ એક જ કોટિમાં છે. ગમે તેને મદદ કરવા જતાં એ મૂડીવાદને જ મદદ કરે છે અને તેથી શાહીવાદ જ વધારે મજબૂત બનવાનો છે. આ કારણે જ હવેની કોઈ પણ લડાઈમાં ઊતરવાની તેની ઇચ્છા નથી.

આ માન્યતા ધરાવનારો વર્ગ રશિયામાં નાનોસૂનો નથી. તેઓ બ્રિટનને મદદ આપીને મૂડીવાદી નબળા સામ્રાજ્યને બળવાન બનાવવા માગતા નથી. ઊલટું આવા યુદ્ધમાં કોઈ એક પક્ષને મદદ કરવાને બદલે બધાં શાહીવાદી રાષ્ટ્રોને અંદર અંદર કપાઈ મરવા દે અને નબળાં થવા દે તો એમાં રશિયા પોતાનું હિત જુએ છે. કારણ, તો જ ક્રાંતિ કરવા માટેની યોગ્ય ભૂમિકા તૈયાર થશે એમ તેમનું માનવું છે.

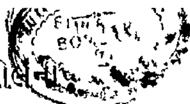
ઉપરાંત રશિયાને ચેમ્બરલેઇન-બ્રિટન-ઉપર બિલકુલ વિશ્વાસ નથી. બ્રિટનમાં આજનો સત્તાધારી-વર્ગ રશિયાનો કટ્ટર દુશ્મન છે. તેઓ જર્મનીના ફેસિઝમને રશિયાના બોલ્શેવિઝમ કરતાં વધારે આવકારે છે, અને માટે જ રશિયા સાથે કોઈ પણ પ્રકારના કરારો થાય એ એમને ગમતું નથી. રશિયા સાથે વાટાઘાટો શરૂ કરવાનો હેતુ તો હીટલરને ડરાવવાનો હતો. પણ હીટલર તો આવા મુત્સદ્દીગીરીના દાવપેચોને ઘોળીને પી જાય એવો છે. ઝેકોસ્લોવાકિયા વખતે રશિયાને બ્રિટને જે દગો દીધો, અને ત્યાર પછી ચાર રાજ્યોની જે સભા થઈ એમાં અને તેની પછીની બધી વાટાઘાટોમાં રશિયાને બાતલ રાખીને તેની જે અવગણના કરવામાં આવી તે રશિયા ભૂલ્યું નથી. ચેમ્બરલેઇનનું ચાલત તો તો યુરોપના રાજકારણમાંથી રશિયાનું નામનિશાન એણે ભૂંસી નાખવું હત, પણ પોલાંડ વખતે રશિયાની મદદની ભીખ માગ્યા વિના ન ચાલ્યું. આવે વખતે રશિયા પોતાની કિંમતે જ સંધિ કરવા તૈયાર થાય એ સમજી શકાય એવું છે.

રશિયાએ બાલ્ટીક રાજ્યોને પણ આ પ્રકારની ખોળાધરી આપવાની પોતાની શરત પહેલેથી જ મૂકી. પણ બ્રિટન તો માત્ર પોતાની જ રગ બચાવવા માગતું હતું, રશિયાની નહિ. એટલે એ વાટાઘાટો આ મુદ્દા ઉપર ઘણો વખત લંબાઈ. જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેનો હીટલરે લાભ લઈ લીધો. એક બાજુથી ડાન્ઝિગમાં પૂર્વતૈયારી કરી લેવાનો તેને પૂરતો વખત મળ્યો અને બીજી બાજુથી રશિયાને લલચાવવાનો પણ પૂરતો મોકો મળ્યો.

જે રીતે રશિયા સાથેની વાટાઘાટો ચાલી છે એ જોતાં બ્રિટન સંધિ કરવા માગતું જ નથી એવું જણાવ્યા સિવાય રહે નહિ. આ હકીકત હમણાં જ લૉઇડ જ્યોર્જના લેખ ઉપરથી આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ. જે શરતો ઉપર વાટાઘાટો લંબાઈ તે શરતો પ્રથમથી જ રશિયાએ આગળ ધરી છે, પણ જ્યારે ત્રણ દિવસમાં રશિયાએ પોતાની શરતો રજૂ કરી ત્યારે તેનો જવાબ વાળવામાં બ્રિટને બીજાં ત્રણ અઠવાડિયાં લીધાં, ત્યાર પછી રશિયાએ જ્યારે તુરત જ પોતાનો જવાબ આપ્યો ત્યારે વળી તેનો જવાબ આપવામાં બે અઠવાડિયાં જેટલો વિલંબ બ્રિટન તરફથી થયો. આ વિલંબ જ બતાવે છે કે બ્રિટન પોતાની શરતે રશિયાનો સાથ માગે છે. પણ રશિયન લોકો એવા મૂર્ખ નથી કે બ્રિટનની લડાઈ રશિયા પોતે લડે અને ખુવાર થાય અને બધો લાભ આખરે બ્રિટન ઉઠાવી જાય !

એમને બરાબર ચેતવણી આપવા માટે લિટ્વીનોફને તેમણે પરદેશમંત્રીના પદેથી દૂર કર્યો. એ ચોખ્ખી જાહેરાત હતી કે હવે જો વધારે વિલંબ કરવામાં આવશે તો રશિયા પોતાની પરદેશનીતિ બદલશે. પણ બ્રિટન અને પ્રજાતંત્ર રાજ્યો સમજ્યાં નહિ અને સ્વાભાવિક રીતે જ રશિયા જર્મની તરફ વળ્યું.

સંધિ કરવા માટે જે માણસને રશિયા મોકલ્યો એ પણ એક કારકુનની કોટીનો માણસ હતો. જર્મની સાથે જ્યારે વાટાઘાટો ચલાવવાની હતી ત્યારે હેલીફાક્સે આવ-જા કરી અને ચેમ્બરલેઇન પોતે પણ ઊડીને ત્રણ વાર જર્મનીની જાત્રા કરી આવ્યો. જ્યારે રશિયાની સાથે એક મામૂલી કારકુનને મોકલ્યો અને તે પણ પૂરી સત્તા વગર. એ વાટાઘાટોનો અંત ન આવ્યો અને પ્રજામત વિક્ષુબ્ધ થવા લાગ્યો ત્યારે

આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો

શ્રી ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ

જર્મની અને રશિયા

હીટલરે રશિયાની સાથે વેપારી સંધિ કરી હવે અનાક્રમણકારી સંધિ કરવાની તૈયારીની જાહેરાત કરીને યુરોપના રાજકારણમાં અજબ પલટો આણ્યો છે આના શા શા પરિણામો આવશે તેની ખબર તો જ્યારે આવા કરારની સંધિના પૂરા ખબરો મળશે ત્યારે જ જાણી શકાશે પણ હીટલરે અજબ મુત્સદ્દીગીરી વાપરી છે અને બ્રિટન તથા ફ્રાન્સના હાથ નબળા પાડી દીધા છે એમ કહેવું જ જોઈએ કે વગર યુદ્ધ ડાન્ઝિગ પોતાના હાથમાં પડે એવી પૂર્વતૈયારી સુંદર રીતે કરી લીધી છે

પણ ઘણાને આશ્ચર્ય તો એ થાય કે બોલ્શેવિક રશિયા અને ફેસિસ્ટ જર્મની નજદીક નજદીક કેમ આવી શક્યાં ? હીટલરે કોમ્યુનિઝમની શત્રુતા તો ઢોલ પીટી પીટીને આજ સુધી જાહેર કરી છે છતાં આમ એકદમ બન્ને વચ્ચે સંધિ કેમ સંભવી ?

જેઓ ઝીણવટથી અભ્યાસ કરતા હશે તેમને આ બાબતમાં બહુ આશ્ચર્ય નહિ પણ થાય. હીટલરને ડાન્ઝિગ જોઈએ છે–યુદ્ધથી કે યુદ્ધ વગર, પણ બની શકે તો યુદ્ધ વગર જ તેને હજી વિજયો મેળવવા છે પણ ઝેકોસ્લોવાકિયાના પતન પછી જે ઉતાવળથી બ્રિટન તથા ફ્રાન્સે પોલાંડને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું તે જોતાં હીટલરને થંભી જવું પડ્યું બ્રિટને હીટલરને વધારે ડરાવવા માટે રશિયાની સાથે વાટાઘાટોની પણ તુરત જ મંત્રણા ચલાવવા માંડી જો આ વાટાઘાટો સફળ થાય તો યુદ્ધ વગર ડાન્ઝિગ મળવાનો સંભવ નહોતો તેમ ડાન્ઝિગ નહિ લેવાની જાહેરાત તો થઈ ચૂકી હતી એટલે પોતાની પ્રજાને હવે તે પીછેહઠ પણ બતાવી શકે એમ નહોતું એટલે હીટલર પાસે સરળ રસ્તો એ જ હતો કે રશિયા પોતાની સામેના પક્ષમાં ન ભળે એમ કરવું આમ બે પક્ષે શરત શરૂ થઈ હતી બ્રિટનની રશિયાને પોતાના પક્ષમાં ખેંચવાની અને હીટલરની રશિયાને સામા પક્ષથી અલગ રાખવાની

રશિયાની યુદ્ધતૈયારીની હકીકતો સાંભળીએ તો જર્મની તેની સામે યુદ્ધમાં ઊતરવાનું સાહસ હમણાં જ કરી શકે એવું નથી એટલે ડાન્ઝિગ લેવું હોય તો હરકોઈ ઉપાયે રશિયા ભાવિ યુદ્ધમાંથી અલગ રહે તેમ કરવું જોઈએ જર્મનીને પોતાનો મુલક વધારીને યુરોપમાં બળવાન થવું છે પછી રશિયાને ભોગે કે પ્રજાતંત્ર રાજ્યોને ભોગે થવું એ તો જેવો સમય. જ્યાં સુધી ચેમ્બરલેઈને જર્મનીને મદદ કર્યા કરી ત્યાં સુધી તેણે પોતાનો મોરચો પૂર્વ તરફ વાળ્યો પણ જ્યારે હવે પૂર્વમાં બ્રિટન આડ ખીલી નાખવા માંડ્યું એટલે તેણે રશિયાની સાથે આવા કરારો કરવાનું પગલું ભર્યું આમ કરીને આજે એ પ્રજાતંત્રના રાજ્યોને ડરાવવા માગે છે, અને પોતાની માગણી સંતોષાઈ જાય એમ ઇચ્છે છે

રશિયા શા માટે હીટલરને મદદ કરે ? એ પણ એવો જ પ્રશ્ન છે

આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં પહેલી વાત તો એ મનમાં ઊઠે કે રશિયાએ કોને ખાતર બ્રિટનની મૈત્રી જાળવવી ? પોલાંડને ખાતર ? પ્રજાતંત્રને ખાતર ? રશિયા માને છે કે પોલાંડમાં ખરું પ્રજાતંત્ર આજે છે જ નહિ. ખરું પ્રજાતંત્ર ઝેકોસ્લોવાકિયામાં હતું તેને બચાવવા ખાતર તે યુદ્ધમાં ઊતરવા તૈયાર હતું પણ બીજા પ્રજાતંત્ર રાજ્યોએ એને દગો દીધો અને એ પ્રજાતંત્રને મારી નાખ્યું હવે તો પોલાંડો ગદદ કરવી એટલે બ્રિટિશ શાહીવાદને મદદ કરવી. આજે એને મન મૂડીવાદી બ્રિટન કે ફેસિસ્ટ જર્મની

અત્યારે બાલસાહિત્યમાં જે પ્રવાહ ચાલી રહ્યો છે એ જોતાં, માબાપોએ બાળકોના હાથમાં મૂકવાનાં પુસ્તકોનું વિવેકી વર્ગીકરણ કરવું પડશે. નહિતર પાંજરું રહેશે-ને પોપટ નહિ રહે. બાલસાહિત્યમાં જે લખાય છે તે બાળકો માટે લખાય છે. એ સાહિત્યમાં જે લખાય તે એટલું સાદું હોવું જોઈએ કે બાળકોને સમજતાં મુશ્કેલી ન પડે ને તે ઝટઝટ વાંચી જાય.

જીવનકલહને આટલો ગુલાબી રંગવા સામે વાંધો પ્રગટ કરી શકાય. બાળક ઝટઝટ વાંચે-એ બાળકનું માનસ રોગી થાશે. મોટી ઉંમરે એ ડિટેક્ટીવ વાર્તાઓ વાંચશે. બાળકને જે વાંચતાં થોભવું પડે, મુશ્કેલી ઓળંગવી પડે, એ સાહિત્ય એને ઘડશે.

બાળકનું સાહિત્ય ઘડવું એ પણ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો મનોયત્ન છે એમ સમજ્યા વિના અત્યારના ક્રમ પ્રમાણે જો બાલસાહિત્ય થોકબંધ ઉત્પન્ન થયા જ કરશે — તો આ વિદ્વાનોના પ્રયત્ને છેવટે પોપટ નહિ રહે — ને પાંજરું લટક્યા કરશે. મોન્ટેસોરી-પદ્ધતિનો દેહ રહેશે — પણ એનો આત્મા ઊડી ગયો હશે.

આજે જો કોઈ પણ સાહિત્યની કડકમાં કડક સમાલોચના કરવી જરૂરી હોય તો તે બાલસાહિત્યની છે. એમાંનું ઘણું જે માબાપો ને શિક્ષકો બાળકોના હાથમાં મૂકે છે તે તેમને સંસ્કાર આપવાને બદલે — શોખ આપે છે વાચનનો. શોખ એ ભયંકર વસ્તુ છે. એ ક્રિયાહીન માનસની ધાત્રી છે. જે વાચનમાંથી બાળકને એના નિત્યજીવનમાં ઉપયોગી એવું કાંઈક નહિ મળે — પછી છેવટે નિર્દોષ આનંદ — તે વાચન વ્યસનનું રૂપ પકડશે.

એટલા માટે આજે ગુજરાતમાં જે માબાપો પોતાને મોન્ટેસોરી-પદ્ધતિનાં અનુયાયી માને છે તેમણે આ વિષય ઉપર એક વખત ફરી વિચાર કરવો ઘટે છે.

મોન્ટેસોરી-પદ્ધતિથી બાળકો કૃત્રિમ થયાના દાખલા પણ આવ્યા છે. કૃત્રિમ વિવેક, કૃત્રિમ સરકાર, કૃત્રિમ પ્રદર્શન, કૃત્રિમ બહાદુરી, કૃત્રિમ ઉદારતા — અને એવી ભયંકર કૃત્રિમતા જીવનના સંચાલક બળ તરીકેનું સ્થાન લે એવો ભય પણ જન્મ્યો છે.

આમાં મોન્ટેસોરી-શિક્ષકનો, પદ્ધતિનો કે વાતાવરણનો કોઈનો દોષ નથી.

માબાપોએ પણ જાણવું જોઈએ કે કુદરતે એમના દોષનો ઢાંકપિછોડો કરવાનો ઇજારો રાખ્યો નથી. કુદરતને એમની એવી કાંઈ પડી નથી કે એમના લોહીના દોષ શિશુની લોહીનળીમાં વહેતા ન મૂકે. બાળકો માટે માબાપોએ પહેલાં પોતાની જાતને સુધારવી ઘટે.

જે લોકો શિશુ — કોરા કાગળ જેવું છે — એમ કહેતા હોય તે લોકો ભયંકર રીતે અવૈજ્ઞાનિક છે.

શિશુ કોરા કાગળ જેવું છે આ અર્થમાં કે, દોષ ગમે તેટલા મહાન હોય – પ્રેમ પાસે પીગળીને ખાખ ન બને એવો કોઈ દોષ હોતો નથી.

એટલા માટે સરકારી માબાપોએ પોતાનાં બાળકો માટેની પદ્ધતિનો ફરી ખ્યાલ કરવો ઘટે છે.

અક્ષરશઃ પળાતી મોન્ટેસોરી કૃત્રિમતા જન્માવી રહી છે: અક્ષરશઃ પળાતી જૂની પોકેસોરી લુચ્ચાઈ શિખવાડી રહી છે. ભય દંભ શીખવે છે: કૃત્રિમ પ્રેમ ચાંપલાશ શીખવે છે. સાદો-સીધો-જીવનને અનુરૂપ અકૃત્રિમ પ્રેમ-એ પ્રેમ જ બાળકને દોરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે.

• ધૂમકેતુ •

સા હિ ત્ય અ ને સં સ્કા ર નું પા ક્ષિ ક

ઊર્મિ

દર પંદર દિવસે વાર્તાઓ, લેખો, કાવ્યો, સાહિત્યવિવેચનો અને જીવનચરિત્રો રજૂ કરતું આ પાક્ષિક ઓછામાં ઓછું ૪૮ પાનાંનું વાચન આપે છે. બહુ જ મર્યાદાપૂર્વકની જાહેરખબર લે છે ને દર વરસે સુંદર એન્ટિક કાગળમાં છપાયેલું લગભગ અઢીસો પાનાંનું ભેટ-પુસ્તક આપે છે. વાર્ષિક લવાજમ, ભેટપુસ્તક સાથે દેશમાં રૂા. ૫-૦-૦, બહારદેશમાં રૂ. ૫-૮-૦, પરદેશમાં રૂ. ૬-૮-૦, (શિ. દસ)

અનુક્રમ

આ અંકે

આવતા અંકે

૧ સપ્ટેમ્બર
૧૯૩૯

મુદ્રક અને પ્રકાશક : લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમદાસ ગાંધી : ઊર્મિ કાર્યાલય : પો. ઓ. નં. ૭૩ : અમદાવાદ
મુદ્રણસ્થાન : નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ : ઘીકાંટા : નોવેલ્ટી ટોકીઝ પાસે : અમદાવાદ

અમારાં પ્રકાશનો

નામ	મૂળ કિંમત
અંજલિ ગ્રંથમાળા	
સંજીવની	૨-૦-૦
પચાસ વર્ષ પછી-	૧-૪-૦
પ્રાયશ્ચિત્ત ભા. ૧	૨-૦-૦
" ભા. ૨	૨-૦-૦
એ પત્ની કોની?	૨-૦-૦
અંતરની વ્યથા	૧-૪-૦
આવતી કાલ	૨-૮-૦
અખંડ જ્યોત	૧-૮-૦
મંગલમૂર્તિ	૨-૦-૦
મહાન મુસાફરો	૧-૮-૦
દોન કુવ	૨-૦-૦
ધરતી	૧-૮-૦
બંધન અને મુક્તિ	૨-૦-૦
જાગતા રે'જો (પૂર્વાર્ધ)	૨-૦-૦
આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ	
દર્દો, દવાઓ અને દાક્તરો	૧-૪-૦
અપચાના સહેલા ઉપાયો	૦-૪-૦
શરદી અને સળેખમ	૦-૬-૦
વજન શી રીતે વધારવું?	૦-૪-૦
કબજિયાત	૦-૪-૦
આંખોનું આરોગ્ય	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર:	
વિચાર અને વ્યવહાર ભા. ૧	૧-૦-૦
આદર્શ ખોરાક કોને કહેવો?	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૧	૦-૪-૦
પહેલું સુખ	૦-૪-૦
ખોરાકની પસંદગી	૦-૪-૦
કસરત, મહેનત અને રમત	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૨	૦-૮-૦
કલેજાના રોગો	૦-૫-૦
વૅક્સિનેશન કે સેનિટેશન?	૦-૬-૦

નામ	મૂળ કિંમત
લાંબું ચાલો ને લાંબું જીવો	૦-૬-૦
ચિંતન ગ્રંથાવલિ	
ગુલામીની શૃંખલા	૨-૮-૦
વિશ્વસાહિત્યમાળા	
પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત	૨-૮-૦
અરુણ પુસ્તકમાળા	
શંકરાચાર્ય	૦-૨-૬
રંગ રંગ વાદળિયાં	૦-૨-૦
નાનાં છોકરાં	૦-૧-૬
નૂતન ગ્રંથાવલિ	
લગ્ન—એક સમસ્યા	૧-૪-૦
ઝાંઝવાનાં જળ	૧-૪-૦
સાહિત્યસમીક્ષા	૨-૮-૦
ઘરભણી	૧-૮-૦
પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ	૧-૪-૦
ધૂપદાની	૧-૪-૦
વેરાનમાં	૧-૦-૦
દરિયાના મામલા	૦-૨-૦
સત્તાવન	૧-૪-૦
વિશ્વદર્શન	૩-૮-૦
વિરાટ જાગે છે ત્યારે-	૧-૮-૦
આલબેલ	૧-૮-૦
વૈજ્ઞાનિક જગત્	૧-૪-૦
પ્રદક્ષિણા	૧-૮-૦
મુસ્તફા કમાલ	૧-૮-૦
લોકશિક્ષણ ગ્રંથમાળા	
રાજકોટ-સત્યાગ્રહ	૦-૮-૦
નવસર્જન ગ્રંથાવલી	
સજીવની	૨-૦-૦
શોભા	૨-૮-૦
પ્રાયશ્ચિત્ત મા. ૧	૨-૦-૦
" મા. ૨	૨-૦-૦

☆ મુંબઇ અને ગુજરાતમાં મૂળ કિંમતમાંથી પચીસ ટકા કાપી આપવામાં આવશે.

☆ બૃહદ્‌ગુજરાતમાં અમારા એજન્ટો ને પ્રતિનિધિઓ ૧૨॥ ટકા કાપી આપશે.

☆ ટપાલથી મંગાવનારે પણ સાડાબાર ટકા કાપીને પૈસા મોકલવા.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પાનકોર નાકા :: પો. બો. ૭૩ :: અમદાવાદ

શંકરાચાર્ય

પ્રવાસ પત્રો

URMI (FORTNIGHTLY) REGD. NO. B-4061

વર્ષ ૯

: સંપાદકો :

મોહનલાલ મહેતા, ઈશ્વરલાલ દવે
કાન્તિલાલ શાહ, હરજીવન સોમૈયા

"સંચાલક ભારતી સાહિત્ય સંઘ પો. બો. ૭૩ અમદાવાદ"

અમારાં પ્રકાશનો

નામ	મૂળ કિંમત
અંજલિ ગ્રંથમાળા	
સંજીવની	૨-૦-૦
પચાસ વર્ષ પછી-	૧-૪-૦
પ્રાયશ્ચિત્ત ભા. ૧	૨-૦-૦
,, ભા. ૨	૨-૦-૦
એ પત્ની કોની?	૨-૦-૦
અંતરની વ્યથા	૧-૪-૦
આવતી કાલ	૨-૮-૦
અખંડ જ્યોત	૧-૮-૦
મંગલમૂર્તિ	૨-૦-૦
મહાન મુસાફરો	૧-૮-૦
ધ્રોન ધ્રુવ	૨-૦-૦
ધરતી	૧-૮-૦
બંધન અને મુક્તિ	૨-૦-૦
જાગતા રે'જો (પૂર્વાર્ધ)	૨-૦-૦
આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ	
દર્દો, દવાઓ અને દાક્તરો	૧-૪-૦
અપચાના સહેલા ઉપાયો	૦-૪-૦
શરદી અને સળેખમ	૦-૬-૦
વજન શી રીતે વધારવું?	૦-૪-૦
કબજિયાત	૦-૪-૦
આંખોનું આરોગ્ય	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર: વિચાર અને વ્યવહાર ભા. ૧	૧-૦-૦
આદર્શ ખોરાક કોને કહેવો?	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા ૧	૦-૪-૦
પહેલું સુખ	૦-૪-૦
ખોરાકની પસંદગી	૦-૪-૦
કસરત, મહેનત અને રમત	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૨	૦-૮-૦
કલેજાના રોગો	૦-૫-૦
વૅક્સિનેશન કે સેનિટેશન?	૦-૬-૦

નામ	મૂળ કિંમત
લાંબું ચાલો ને લાંબું જીવો	૦-૬-૦
ચિંતન ગ્રંથાવલિ	
ગુલામીની શૃંખલા	૨-૮-૦
વિશ્વસાહિત્યમાળા	
પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત	૨-૮-૦
અરુણ પુસ્તકમાળા	
શંકરાચાર્ય	૦-૨-૬
રંગ રંગ વાદળિયાં	૦-૨-૦
નાનાં છોકરાં	૦-૧-૬
નૂતન ગ્રંથાવલિ	
લગ્ન-એક સમસ્યા	૧-૪-૦
અંજવાનાં જળ	૧-૪-૦
સાહિત્યસમીક્ષા	૨-૮-૦
ઘરભણી	૧-૮-૦
પશ્ચિમની કલાકૃતિઓ	૧-૪-૦
ધ્રુપદાની	૧-૪-૦
વેરાનમાં	૧-૦-૦
દરિયાના મામલા	૦-૨-૦
સત્તાવન	૧-૪-૦
વિશ્વદર્શન	૩-૮-૦
વિરાટ જાગે છે ત્યારે-	૧-૮-૦
આલબેલ	૧-૮-૦
વૈજ્ઞાનિક જગત	૧-૪-૦
પ્રદક્ષિણા	૧-૮-૦
મુસ્તફા કમાલ	૧-૮-૦
લોકશિક્ષણ ગ્રંથમાળા	
રાજકોટ-સત્યાગ્રહ	૦-૮-૦
नवसर्जन ग्रंथावली	
सजीवनी	२-०-०
शोभा	२-८-०
प्रायश्चित्त भा. १	२-०-०
,, भा २	२-०-०

સાફી કિંમતની પ્રથા રદ કરી છે એટલે ઉપર લખેલી કિંમતો ઘેરબેઠાં અથવા તો ટપાલખર્ચ સાથે સમજવી.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પાનકોર નાકા :: પો. બો. ૭૩ :: અમદાવાદ

મહત્વના ફેરફારો

૧ ગ્રાહકોને અમારા પ્રકાશનો સસ્તા મળી શકે તે માટે આ વર્ષે સારી કિંમતની જે યોજના કરી હતી તે રદ કરવી પડે છે, કારણ કે એથી કિંમતની બાબતમા ઘણા ગોટાળાઓ થાય છે અને કોઈ કોઈ સ્થળે એનો દુરુપયોગ પણ લેવાય છે આજની તારીખથી બધા પુસ્તકોની કિંમત પોષ્ટેજ સાથે અથવા તો ઘેર બેઠા મૂળ કિંમત જ સમજવી

૨. 'ઊર્મિ' પાક્ષિક અને ભેટપુસ્તકની યોજનાને જોઈએ તેવો આવકાર મળ્યો નથી. ચોક્કસ કક્ષાનુ અને વિવિધતાવાળુ લેખન આપવામા પણ મુશ્કેલી થાય છે અને ત્રીજી બાજુ કાગળોના ભાવો પણ વધ્યા છે આ બધાને કારણે એ પાક્ષિક અને ભેટપુસ્તકની યોજના રદ થાય છે અને 'ઊર્મિ' જે પ્રકારનુ માસિક હતું તેવુ જ હવે બની રહે છે હવે 'ઊર્મિ' એટલા જ લવાજમમા દર મહિને ૮૦ થી ૧૦૦ પાનાનું વાચન આપશે

'ઊર્મિ' ની પાક્ષિક અને ભેટપુસ્તકની પ્રથમની જાહેરાત પછી આજ સુધીમા જે નવા ગ્રાહકો થયા હશે તેમને જ માત્ર હવે 'અહમર' (એ નકલ થઈ જતી હોય તેને બીજુ કોઈ પણ પુસ્તક) મળી શકશે

અગત્યનું નિવેદન

યુદ્ધને અગે કાગળોની અછત અને મોંઘવારી થઈ છે તેને પરિણામે તમામ પત્રો ને પ્રકાશનસસ્થાઓને અસર પહોચી છે લાખ્ખોની મૂડી ધરાવતા અને વર્ષોથી જામી ગયેલા પત્રોને પણ પોતાના પાના ઘટાડવા પડ્યાં છે લગભગ તમામ પત્રોએ ગ્રાહકોની સહાનુભૂતિ માગીને પોતાના પત્રના કેટલાક વિભાગો બંધ કર્યા છે અને કેટલાક ટૂંકાવ્યા છે

આ સ્થિતિમા અમે પણ ઠીક ચિંતામા પડ્યા છીએ અમારા ગ્રાહકોનો મોટો ભાગ તો જાણે છે કે અમારુ ગાડુ મૂડી ઉપર નહિ પણ વ્યવહારની પ્રમાણિકતા કુશળતા ને પરિશ્રમ ઉપર ચાલે છે આજની કટોકટી લાંબો સમય ચાલશે તો શુ પરિણામ આવશે તે કલ્પી શકાતુ નથી અમારી પોતાની માન્યતા એ છે કે હિંદુસ્તાનમા પ્રત્યક્ષરૂપે યુદ્ધ નહિ આવે તો પ્રકાશનના કામને બહુ મોટી હાનિ પહોચશે નહિ કાચુંપાકુ ચાલતી પ્રકાશનપેઢીઓ બેસી જશે અને મોટા પ્રકાશકો તકલીફમા પડશે એટલી વાત નિ સદેહ છે

યુદ્ધને અગે કાગળ – બધામણી વગેરેમા જે ખર્ચ વધે છે તેને પહોચી વળવા માટે અમે નીચેના માર્ગો લીધા છે

૧ વ્યવસ્થાનુ ખર્ચ સારી પેઠે ઘટાડ્યુ છે

૨ ભેટ – નમૂના વગેરે ઉપર સારી પેઠે કાપ મૂક્યો છે

૩ ક્યાક પાના ઘટાડ્યા છે ને ક્યાક માગણીની બાબતમા ફેરફાર કરવાનું નક્કી કર્યું છે

અમને આશા છે કે અમારા સહાનુભાવી ગ્રાહકો આ મુશ્કેલીમાં અમારી પડખે જ રહેશે

અમારે આ વર્ષમા હજી ઘણા પ્રકાશનો કરવાના છે, એટલે અહીં એ પણ જણાવવુ જરૂરી છે કે જે ગ્રથાવલિમા 'અનામત'ની પદ્ધતિ જેવુ છે તે ગ્રથાવલિઓના પુસ્તકો પણ પ્રગટ થશે જ ઈશ્વરકૃપાતો અમારી એક પણ પ્રવૃત્તિ બંધ થશે નહિ કે તેના પ્રકાશનો અટકશે નહિ માત્ર આજના સ્થિતિ – સંજોગોમાં નિયમિતતા જાળવવામા જરી મુશ્કેલી આવશે એટલુ ગ્રાહકો નિભાવી લ્યે એવી હૃદયપૂર્વકની માગણી છે

અમદાવાદ
૨૧ : ૯ . ૩૯

મુખ્ય સચાલક
ભારતી સાહિત્ય સઘ

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ઊર્મિ

યોજના

દર મહિને વાર્તાઓ, લેખો, કાવ્યો, સાહિત્યવિવેચનો, જીવન ચરિત્રો ઇત્યાદિ સામગ્રી ૮૦ થી ૧૦૦ પાનામાં આપવામાં આવે છે નવું વર્ષ એપ્રિલથી શરૂ થાય છે, પરંતુ કોઈ પણ મહિનાથી એક વર્ષ માટે ગ્રાહક થઈ શકાય છે

• એનું વાર્ષિક લવાજમ •

દેશમાં	બ્રહ્મદેશમાં	પરદેશમાં
પાંચ રૂપિયા	સાડા પાંચ રૂપિયા	સાડા છ રૂપિયા (શિ દસ)

છૂટક કે નમૂનાની નકલના આઠ આના

લેખ સંબંધી

૧ જે લેખનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે તે લેખ જો પહેલા જ અંકમાં પ્રગટ થઈ શકે એમ હોય તો તેના લેખકને ખબર આપવામાં આવતી નથી જે લેખનું પ્રકાશન મોડું થવાનું હોય તેની ખબર આપવાનો રિવાજ છે

૨ જે લેખ સાથે ટપાલખર્ચ નથી હોતું તે લેખ જો સ્વીકારવા યોગ્ય ન લાગે તો રદ કરવામાં આવે છે

૩ જે લેખનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે તેના કારણો આપવાને અમે બંધાયેલા નથી. અમારા તરફથી કારણો ન મળે તો અમે નથી ગણવા ઇચ્છતા એમ સમજવું.

૪. કોઈ પણ લેખકનો લેખ જે અંકમાં છપાય તે અંક અને તે લેખની છૂટી પાંચ પ્રતો લેખકને મોકલવાનો રિવાજ છે કોઈ પણ કારણસર છૂટી પ્રતો ન મોકલી શકાય તો તે ફરીથી છપાવી આપવાનું જોખમ અમે સ્વીકારતા નથી

વ્યવસ્થા સંબંધી

૧ કોઈ પણ ફરિયાદ માટે જવાબી ટપાલખર્ચ અને ગ્રાહક નંબર જણાવવો જરૂરી છે

૨ જે ગ્રાહકોનું લવાજમ પૂરું થવા આવે છે તેને અગિયારમા અંક સાથે એ જાતની ચેતવણી મોકલવામાં આવે છે અને એમના તરફથી વખતસર જવાબ નથી આવતો તો બારમો અંક એમને વી પી થી મોકલવામાં આવે છે વી પી રૂા ૫-૪-૦નું થાય છે જેના ગ્રાહકે રૂા ૫ ૬-૦ ભરવા પડે છે આ વી. પી જો ગ્રાહક ન સ્વીકારે તો છેલ્લા અંક ઉપર એમનો અધિકાર રહેતો નથી. વી.પી ખર્ચના ચાર આના મોકલીને જ તે અંક પાછો મેળવી શકાય છે

૩. અંગ્રેજી મહિનાના પહેલા અઠવાડિયામાં જ 'ઊર્મિ'નો અંક પ્રાપ્ત ન થાય તો ગ્રાહકને વિનંતિ છે કે તેમણે ટપાલ-ઓફિસમાં ખબર કાઢવી અને ટપાલખાતા તરફથી જે લેખિત જવાબ આવે તે અહીં મોકલી આપતા એમને તે અંકની બીજી નકલ મોકલી આપવામાં આવે છે

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પો. ઓ. નં. ૭૩ : અમદાવાદ

અહિંસા–સિદ્ધાંત કે નીતિ?

આ પ્રશ્નને ફેરવીને જુઓ. શુ હિંસા કદી જીવનનો સિદ્ધાંત બની શકે છે? ચોર, બદમાસ કે મહત્ત્વાકાંક્ષી ગજા પણ કદી હિંસાને જીવન–સિદ્ધાંત તરીકે નહિ ઓળખાવે પરતુ, પોતાની યોજનાઓની સફળતા માટે હિંસાનીતિનો આશ્રય લેવાની આવશ્યકતા આગળ કરશે એટલે કે હિંસા સિદ્ધાંત નથી બની શકતી, બહુ બહુ તો તે નીતિ બની શકે છે

સામ્યવાદી પણ આખરી ધ્યેયે તો હિંસાનો નાશ અને અહિંસાની સ્થાપના જ ઇચ્છે છે અર્થાત્ સિદ્ધાંત રૂપે તે અહિંસાને માને છે પરતુ પોતાની યોજનાઓની ત્વરિત સફળતા માટે આવશ્યક જણાયે હિંસાનીતિને અત્યાજ્ય નથી સમજતો

જો આ બરાબર હોય તો આપણા લોકોમા 'અહિંસા–સિદ્ધાંત કે નીતિ?'ની જે ચર્ચા ચાલી રહી છે તે ફોકટ જ છે ચર્ચા જો કરવાની જરૂરી હોય તો તે એ વિષયે કરવાની કે "શુ હિંસાનીતિ સર્વથા ત્યાજ્ય થઈ શકે છે?"

માનવસમાજ કેવો છે તે આપણે જાણીએ છીએ ભલે આપણે માનીએ કે તે એક દિવસ આદર્શ સરકારી બની જશે, પણ આજે તો આપણે આજની મર્યાદાઓમાથી જ માર્ગ કાઢવાનો છે એમા હિંસાનો થોડો ઉપયોગ થવાનો જ છે ત્યારે પંડિતાઈ કરતા વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રશ્ન આટલો જ બની જાય છે કે—

(૧) અમુક એક પરિસ્થિતિમા આપણે હિંસાનીતિનો સ્વીકાર કરવો કે નહિ?

(૨) જ્યા એ અનુચિત લાગે ત્યા અહિંસક માર્ગ કયો હોઈ શકે? અને

(૩) જ્યા હિંસા અપરિહાર્ય લાગે ત્યા એની મર્યાદા કઈ હોઈ શકે?

રાજકીય કાર્યકર્તા તાત્ત્વિક ચર્ચા ન કરતા એટલુ સ્વીકારે કે (૧) સિદ્ધાંત તરીકે અહિંસા જ હોઈ શકે, (૨) એટલા માટે નેતાનુ પ્રથમ કર્તવ્ય અહિંસાની રીત શોધવાનુ જ હોઈ શકે છે અને (૩) હિંસા અપરિહાર્ય જણાયે પણ એને વધુમા વધુ નિયત્રણમા રાખવી પડશે. આટલી વાતનો સ્વીકાર કર્યા પછી ઊભા થતા એક એક સવાલને ઉકેલવાના વ્યવહારુ ઉપાયો શોધે તો સભવ છે કે મોટા ભાગના પ્રસગોએ તે એક જ નિર્ણય પર આવશે

શ્રી કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો

શ્રી. ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ

આખરે યુદ્ધ શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. હિટલરે આખરે આખી દુનિયાને યુદ્ધમાં ઉતારવાની–લોહીમાં રગદોળવાની શરૂઆત કરી દીધી છે. આ જ વખતે યુદ્ધ થશે કે કેમ તેની તેને તો કદાચ શંકા જ હશે. ગયા વરસે જેમ ઝેકોસ્લોવાકિયાનો બલિ શાંતિ ખાતર અપાયો તેવી જ રીતે આ વખતે પણ પોલાંડનો બલિ ધરવા ચેમ્બરલેઈન તૈયાર થશે. અને પોતાની ધમકીઓને આધારે પોલાંડનો કર્નલ બેક સહેજ વાંકો વળીને હિટલરને *શરણે આવશે એવી આશા ઠેઠ સુધી હિટલર રાખતો હતો એમ જણાય છે. પણ એમાંનું કશું બન્યું નહિ અને આખરે યુદ્ધ ૧લી તારીખથી શરૂ પણ થઈ ગયું.

૧લીએ જર્મન લશ્કરે પોલાંડમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩જીએ ઇંગ્લાંડે બે કલાકની નોટીસ આપીને યુદ્ધ જાહેર કર્યું. સાથે ફ્રાંસે પણ જર્મની સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. ત્રણ અઠવાડિયાં સુધીમાં જર્મનીએ પોલાંડનો ઘણો ભાગ કબજે કરી લીધો, અને બાકીનું અધૂરું કામ રશિયાએ પૂરું કર્યું. આજે આ લખાય છે ત્યારે પોલાંડ બે ભાગે વહેંચાઈ ગયેલું છે, જેમાંનો પશ્ચિમનો ભાગ જર્મનીએ લીધો અને પૂર્વનો મોટો ભાગ રશિયાએ લીધો છે. જ્યારે રશિયા — જર્મનીના અનાક્રમણકારી કરારો બહાર પડ્યા ત્યારે રશિયા પોલાંડની પીઠ પાછળ ઘા કરશે એવી કોઈની ધારણા નહોતી. જર્મનીની ધારણા હતી કે કેમ એ બાબત શંકાસ્પદ છે, પણ આખરે એ બનાવ તો બન્યો જ. હજી કોઈ કોઈ જગાએ પોલાંડનું લશ્કર ટક્કર ઝીલે છે ખરું પણ હાલ તુરત માટે તો એ એનાં છેલ્લાં ડચકાં જેવું જ ગણાય. હિટલરે તો પોલાંડનું યુદ્ધ સંપૂર્ણ થયાનું જાહેર પણ કરી દીધું છે.

ઇંગ્લાંડ કે ફ્રાંસ કોઈ પોતાનું સૈન્ય પોલાંડની ભૂમિ ઉપર ઉતારી શકે એવું તો હતું જ નહિ. એઓ એક જ રીતે પોલાંડ ઉપરનું જર્મનીનું દબાણ ઓછું કરી શકે અને તે જર્મનીની પશ્ચિમ સરહદ ઉપર જર્મની ઉપર હલ્લો લઈ જઈને જર્મનીના પૂર્વ તરફ જતા સૈન્યને પશ્ચિમ તરફ વાળવાની ફરજ પાડે. એ રીતે પશ્ચિમ તરફ યુદ્ધ શરૂ થયું પણ ખરું અને આજ સુધી ચાલે છે. આ સરહદ ઉપર બન્ને બાજુએ મજબુત કિલ્લેબંદી છે. જર્મનીની સીગફ્રીડ લાઈન અને ફ્રાંસની મેગિનોટ લાઈન બન્ને કિલ્લેબંદીઓ અભેદ્ય છે. એટલે અહીંનું યુદ્ધ વધારે આકરું છે અને થશે.

જર્મનીની યોજના શરૂઆતમાં બહુ જ થોડા વખતમાં પોતાનું બળ ખરચીને પોલાંડને કચરી નાખવાની હતી અને ત્યાં સુધી ફ્રાંસની સરહદ ઉપર ઝાઝું લક્ષ આપવું નહિ; અને એ રીતે એણે કર્યું પણ ખરું. પરિણામે પોલાંડનું નાનું રાજ્ય જર્મનીના વધુ બળવાન લશ્કર સામે ટકવું અસંભવિત હતું અને એમ જ થયું.

પોલાંડનો મોરચો પૂરો કરીને હવે હિટલર પોતે પશ્ચિમ સરહદ ઉપર આવ્યો છે. એટલે વાસ્તવિક રીતે યુદ્ધની ખરી શરૂઆત હવે જ થાય છે એમ કહી શકાય. છેલ્લા બે દિવસથી જર્મન–હલ્લાઓ જોસથી શરૂ થયા છે, પણ કહે છે કે ફ્રેંચ તોપોના મારા આગળ જર્મનો આગળ વધી શક્તા નથી. આથી કદાચ હોલાંડ અને બેલ્જિયમ મારફત જર્મની, ફ્રાંસ અને ઇંગ્લાંડ ઉપર હલ્લો લઈ આવે એવી એક દહેશત રહે છે.

જર્મન સબમરીનોએ તો ગયા મહાયુદ્ધની જેમ જ આ વખતે પણ સમુદ્ર ઉપર ત્રાસ વર્તાવવાનું શરૂ કરી દીધું છે. અનેક સ્ટીમરો ઈંગ્લાંડની ડુબાડી દીધી છે. અને 'કરેજિયસ' નામનું એક બ્રિટિશ લશ્કરી જહાજ પણ ડુબાડ્યું છે. જ્યારે સામી બાજુએ બ્રિટિશ લોકોએ હજી એવું ભારે જબરું કામ કર્યું હોય એવી હકીકત બહાર આવી નથી.

આ તો થઈ અત્યારની યુદ્ધની પરિસ્થિતિ

આ યુદ્ધ દરમિયાન જે આશ્ચર્યકારક ઘટના બની તે તો જર્મની અને રશિયાનું જોડાણ તથા આખરે રશિયાએ પોલાંડ ઉપર હુમલો કર્યો તે. ઈંગ્લાંડ રશિયાને પોતાના પક્ષમાં ન લઈ શક્યું તેનો આ સીધો જવાબ છે.

આજ સુધી એમ જ મનાતું કે રશિયા અને જર્મની બન્ને તો કદી એક થાય જ નહિ. તેમનું વૈર એ તો જગજાહેર વસ્તુ હતી. પણ રશિયાની પરદેશનીતિ જાણે કે સાવ પલટાઈ ગઈ હોય એમ જણાય છે અને આ જોડાણથી દુનિયાના રાજકારણમાં પણ એક જબરજસ્ત પલટો આવ્યો છે. જો કે કેટલાક જાણીતાઓએ આ આગાહી કરી જ હતી કે જતે દહાડે સ્ટેલિન અને હિટલર બન્ને હાથ મિલાવશે જ. પણ એ આગાહી ઉપર તે વખતે ઝાઝું લક્ષ અપાયું નહોતું. આજે તો બધાની ગણતરી ઊંધી વળી ગઈ અને નવી પરિસ્થિતિમાં ફરી બંધબેસતા થવા માટે બધાના પ્રયત્નો શરૂ થઈ ગયા.

મુત્સદ્દીગીરીમાં હિટલર ચેમ્બરલેઈનને વટાવી ગયો એમ તો જણાય છે જ. પણ આ સંધિને પરિણામે સ્ટેલિન ફાવ્યો કે હિટલર તે હજી નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે.

અત્યાર સુધી કૉમ્યુનિઝમ વિરોધી સંઘનો નેતા હિટલર હતો અને ઈટાલી તથા જાપાનને તેમાં તેણે ભેગાં કર્યા હતાં. જેની સામે આ સંઘ સ્થાપવામાં આવ્યો હતો તેની જ સાથે હિટલરે હાથ મિલાવવાથી શરૂઆતમાં તો બધા જ મિત્રો વિચારમાં પડી ગયા. જાપાન ઉપર તેની સારી અસર નહોતી થઈ; કારણ કે પૂર્વમાં જાપાન—સોવિયેટની તકરારો ઘણા વખતથી ચાલ્યા જ કરે છે. એટલે પશ્ચિમમાં જ્યાં સુધી રશિયા ઉપર જર્મનીની ભીંસ પડતી હતી ત્યાં સુધી પૂર્વમાં રશિયાનો ઝાઝો ડર નહોતો. સંધિને પરિણામે રશિયાને પશ્ચિમની બીક જતી રહી એટલે હવે જો રશિયા જાપાનને સીધું કરવા ધારે તો સહેલાઈથી તેમ કરી શકે એમ હતું. જાપાન આથી મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યું, કારણ કે ચીનમાં તો એ

રોકાયેલું છે જ. ઉપરાંત ચીનમાં ઈંગ્લાંડની સામે પણ તેણે માથું ઊંચક્યું હતું અને હોંગકોંગને ઘેરો નાખવાની તૈયારી ચાલુ હતી. આ રીતે બ્રિટનને મૂંઝવવામાં હિટલરનો સ્વાર્થ હતો, જેથી પોલાંડની બાબતમાં ઈંગ્લાંડ મૂંગું રહે. પણ જાપાનને હવે પૂર્વમાં રશિયા અને ઈંગ્લાંડ બન્નેની દુશ્મનાવટ આવી પડી જાય એવું હોવાથી તેણે ઈંગ્લાંડની સાથે મળતું કરી લેવાની પેરવી ચલાવી અને હોંગકોંગનો ઘેરો ઉઠાવી લીધો. ઉપરાંત હિટલરે આ યુદ્ધ શરૂ કરવામાં ગણતરીભૂલ કરી છે એવું પણ જાપાન તરફથી જાહેર કરવામાં આવ્યું. હિટલરનો આ રીતે એક મિત્ર ઓછો થવાની તૈયારીમાં હતો, પણ વળી હિટલરે જાપાન—રશિયા જોડે સંધિ કરવામાં આખરે ફાવ્યો. એટલે સરહદ ઉપર જાપાન—સોવિયેટ વચ્ચે સમાધાની થઈ ગઈ. હિટલરને પણ લાભ થયો. પણ આથી રશિયાને પણ એટલો જ લાભ થયો, કારણ બન્ને બાજુએ તેને સતત યુદ્ધનો ડર રહ્યા કરતો હતો તે એનો ઘટી ગયો.

ઈટાલિ અને રશિયાની સરહદો ક્યાંયે કોઈ રીતે નજીક નથી આવતી. પણ ઈટાલિએ પણ આખરે આ નવી સંધિ સ્વીકારી પણ લીધી છે. એટલે આખરે કૉમ્યુનિઝમ—વિરોધી સંઘમાં રશિયા પણ હવે આજે ભળી ગયું છે એમ ગણી શકાય! અને એ નવાઈ કંઈ ઓછી નથી!!

અત્યાર સુધી સમજી શકાતું હતું કે ઈંગ્લાંડે રશિયાનું આજ સુધી જે અપમાન કર્યા કર્યું છે એનો આ સચોટ જવાબ રશિયા વાળે છે. જર્મની આજે પોતાનું નામ કાઢી લેવા માગે છે અને રશિયા સામા પક્ષમાં ન ભળી જાય એ કરવા માગતું હતું. એટલે તેણે પણ આ પગલું આખરે ભર્યું છે. ૧૭ તારીખથી રશિયા પોલાંડ ઉપર ચડાઈ કરશે એમ તો ઘણા ઓછાએ કલ્પ્યું હશે. પણ આખરે એ બન્યું. જેમ કોઈ પણ પ્રદેશ કબજે કરવા માટે ત્યાંની લઘુમતી કોમોના દુઃખોનો હાઉ બનાવવાનો નાઝીઓ પ્રચાર કરતા હતા એનો જ આશરો રશિયાએ લીધો.

અને આખી સરહદ ઉપરથી પોલાન્ડમાં પ્રવેશ કર્યો બન્ને બાજુની ભીંસમાં બિચારું પોલાન્ડ શે ટકે?

જર્મની આખું પોલાન્ડ કદાચ હજમ કરી જવા માગતું હોય તોપણ જ્યારે ભાગલા જ પાડવાના છે, અને પોલાન્ડ ટકવાનું તો હતું જ નહિ ત્યારે જર્મની બધો ભાગ પડાવી લે એ રશિયાને કેમ પોસાય? તેણે પણ પોતાનો ભાગ પડાવી લીધો અને તે પણ ઓછામાં ઓછી મહેનતે.

આજે જે ભાગ રશિયાને મળ્યો તે ભાગ ખેતીને માટે ઉત્તમ છે જર્મનીને એ જોઈતો હતો પણ તેની સાથે યુક્રેઈન જોડાયેલ છે અને યુક્રેઇન ઉપર જર્મનીની નજર ઘણા વખતથી છે એટલે ભવિષ્યમાં એ પ્રદેશ ઉપર જર્મની નજર નાખે એ પહેલાં એને દૂર જ રાખવાનું પગલું રશિયા આજે શા માટે ન ભરે! પોલાન્ડની આ આખી લૂંટમાં રશિયાએ જર્મનીને છેતર્યું છે કે જર્મનીએ રશિયાને રમાડ્યું છે એ તો કોણ જાણે પણ આજે તો કોઈ કશું બોલતું નથી અને જાણે કે પોલાન્ડના આ જાતના ભાગલા એ અગાઉથી જ નક્કી કરી રાખ્યા હોય એ રીતે બન્નેએ એ વસ્તુનો સ્વીકાર કરી લીધો છે.

હિટલરની ધમકી

પોલાન્ડ લગભગ કબજે થયું એટલે ડાન્ઝીગમાં હિટલરે ગૌરવપ્રવેશ કર્યો. નાઝી લોકોનો મોટો જલસો કર્યો અને ત્યાં હિટલરે પોતાના દુશ્મનોને સંધિ માટેની પોતાની શરતો પણ બતાવી અને ધમકી પણ આપી તેણે કહ્યું—"અમારે શાંતિ રાખવી છે વર્સાઈલ્સની સંધિ વખતે સાડા આઠ કરોડ જર્મનોનો કશો જ વિચાર કરવામાં આવ્યો નહોતો પણ જર્મન પ્રજા જીવવા માગે છે અને જીવશે અમારે ઇંગ્લાંડ કે ફ્રાંસ સામે યુદ્ધ કરવું નથી તે છતાં જો હજી યુદ્ધ ચાલુ રહેશે તો તેનો દોષ ઇંગ્લાંડ માથે છે પોલાન્ડ અને ફ્રાંસ તો સંધિ કરવા તૈયાર હતા પણ ઇંગ્લાંડે જ પોલાન્ડને ચડાવ્યું છે અને યુદ્ધ સળગાવ્યું છે એટલે યુદ્ધ કરવાની મુરાદ અમારી નહિ પણ ઇંગ્લાંડની જ છે જો તો લડવું જ હોય તો અમારી પાસે એક એવું સાધન છે કે જેનાથી અમારા ઉપર હલ્લો થઈ શકે નહિ જ્યારે દુશ્મનને અમે જેર કરીએ ઇંગ્લાંડ ત્રણ વરસના યુદ્ધની વાત કરે છે પણ અમે ત્રણ વરસે પણ શરણે જવાના નથી જર્મની 'શરણું' શબ્દ આઠ વરસે પણ ઉચ્ચારનાર નથી" વગેરે

એટલે જે પોલાન્ડ છીની લીધું છે તેનું જો જર્મની પાસે રહેવા દે તો હિટલર હવે ન લડે એ પ્રકારની તૈયારી હિટલરે બતાવી છે, અને મુસોલિનીએ હજી હમણાં જ ભાષણ કરતાં એ જ બાબતનો પુનરુચ્ચાર કર્યો છે—'ખરું યુદ્ધ તો હજી શરૂ થયું જ નથી જે પરિસ્થિતિ અસહ્ય હતી તેને જ ચાલુ રાખવાનો કે એનાથી પણ વધારે ભયંકર પરિસ્થિતિ ઊભી કરવાનો મમત છોડી દેવામાં આવે તો હજી આખા યુરોપને દાવાનળમાંથી ઉગારી લેવાય એમ છે" એમ તેણે કહ્યું છે પણ ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાંસ હવે એ વસ્તુ સ્વીકારી શકે એમ છે જ નહિ. નાઝીવાદ અને હિટલરશાહીનો નાશ નહિ થાય ત્યાં સુધી આ યુદ્ધ અટકવાનું નથી, અને પોલાન્ડને ફરી સ્વતંત્ર બનાવવું જ એ જાતની ખાતરી વારંવાર ઇંગ્લાંડ તથા ફ્રાંસ તરફથી ઉચ્ચારવામાં આવે છે આ મક્કમતા ઉપરથી હિટલર કે મુસોલિનીની સમાધાનીની ધારણાઓ હવે તો ધૂળભેગી જ મળે છે

આજે હજી એક મુદ્દો નથી સમજાતો તે એ છે કે રશિયા પોલાન્ડનો પોતાનો ભાગ પડાવીને જ સંતોષ માની જશે કે હજી વધારે આગળ વધશે? અનેક જાતની અટકળો કરવામાં આવે છે રશિયાએ પોતાની પરદેશનીતિ તો સાવ જ બદલી નાખી છે હંગેરી-જાપાન-બલ્ગેરિયા બધા સાથે આસ્તે આસ્તે રશિયાના સંબંધો સુધરવા લાગ્યા છે એ હિસાબે લોકો કલ્પના કરે છે કે રશિયા હજી જર્મનીને સક્રિય સહાય કરશે એટલે પોલાન્ડનો કબજો કરીને જેમ જર્મનીને પૂર્વ તરફથી છૂટું મૂક્યું તેવી જ રીતે ઇંગ્લાંડને વધારે મૂંઝવવા ઇરાક તરફ અને હિંદુસ્તાન તરફ ધસારો કરે એવી કેટલાક કલ્પનાઓ કરે છે ચર નથી તો હજી કલ્પના જ કહી શકાય. આજના જમા

આ તો થઈ અત્યારની યુદ્ધની પરિસ્થિતિ

આ યુદ્ધ દરમિયાન જે આશ્ચર્યકારક ઘટના બની તે તો જર્મની અને રશિયાનું જોડાણ, તથા આખરે રશિયાએ પોલાંડ ઉપર હુમલો કર્યો તે ઇંગ્લાંડ રશિયાને પોતાના પક્ષમાં ન લઈ શક્યું તેનો આ સીધો જવાબ છે

આજ સુધી એમ જ મનાતું કે રશિયા અને જર્મની બન્ને તો કદી એક થાય જ નહિ તેમનું વેર એ તો જગજાહેર વસ્તુ હતી પણ રશિયાની પરદેશનીતિ જાણે કે સાવ પલટાઈ ગઈ હોય એમ જણાય છે અને આ જોડાણથી દુનિયાના રાજકારણમાં પણ એક જબ્બર પલટો આવ્યો છે જો કે કેટલાક જાણ્યાએ આ આગાહી કરી જ હતી કે જતે દહાડે સ્ટેલિન અને હિટલર બન્ને હાથ મિલાવશે જ પણ એ આગાહી ઉપર તે વખતે ઝાઝું લક્ષ અપાયું નહોતું આજે તો બધાની ગણતરી ઊંધી વળી ગઈ અને નવી પરિસ્થિતિમાં ફરી બંધબેસતા થવા માટે બધાના પ્રયત્નો શરૂ થઈ ગયા

મુત્સદ્દીગીરીમાં હિટલર ચેમ્બરલેઈનને વટાવી ગયો એમ તો જણાય છે જ પણ આ સંધિને પરિણામે સ્ટેલિન ફાવ્યો કે હિટલર તે હજી નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે

અત્યાર સુધી કમ્યુનિઝમ-વિરોધી સંઘનો નેતા હિટલર હતો, અને ઇટાલી તથા જાપાનને તેમાં તેણે ભેળવેલા હતા. જેની સામે આ સંઘ સ્થાપવામાં આવ્યો હતો તેની જ સાથે હિટલરે હાથ મિલાવવાથી શરૂઆતમાં તો બધા જ મિત્રો વિચારમાં પડી ગયા જાપાન ઉપર તેની સારી અસર નહોતી થઈ, કારણ કે પૂર્વમાં જાપાન—સોવિયેટની તકરારો ઘણા વખતથી ચાલ્યા જ કરે છે એટલે પશ્ચિમમાં જ્યાં સુધી રશિયા ઉપર જર્મનીની સેહ પડતી હતી ત્યાં સુધી પૂર્વમાં રશિયાનો ઝાઝો ડર નહોતો સંધિને પરિણામે રશિયાને પશ્ચિમની બીક જતી રહી એટલે હવે જો રશિયા જાપાનને સીધું કરવા ધારે તો સહેલાઈથી તેમ કરી શકે એમ હતું જાપાન આથી મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યું, કારણ કે ચીનમાં તો એ

રોકાયેલું છે જ ઉપરાંત ચીનમાં ઈંગ્લાંડની સામે પણ તેણે માથું ઊંચક્યું હતું અને હોંગકોંગને ઘેરો નાખવાની તૈયારી ચાલુ હતી આ રીતે બ્રિટનને મૂંઝવવામાં હિટલરનો સ્વાર્થ હતો, જેથી પોલાંડની બાબતમાં ઈંગ્લાંડ મચક આપે પણ જાપાનને હવે પૂર્વમાં રશિયા અને ઈંગ્લાંડ બન્નેની દુશ્મનાવટ આકરી પડી જાય એવું હોવાથી તેણે ઇંગ્લાંડની સાથે મળતું કરી લેવાની પેરવી રચી અને હોંગકોંગનો ઘેરો ઉઠાવી લીધો ઉપરાંત હિટલરે આ યુદ્ધ શરૂ કરવામાં ગણતરીભૂલ કરી છે એવું પણ જાપાન તરફથી જાહેર કરવામાં આવ્યું હિટલરનો આ રીતે એક મિત્ર ઓછો થવાની તૈયારીમાં હતો, પણ વળી હિટલરે જાપાન—રશિયા જોડે સંધિ કરવામાં આખરે ફાવ્યો એટલે મંચુકુઓની સરહદ ઉપર જાપાન—સોવિયેટ વચ્ચે સમાધાની થઈ ગઈ હિટલરને પણ લાભ થયો, પણ આનાથી રશિયાને પણ એટલો જ લાભ થયો કારણ બન્ને બાજુએ તેને સતત યુદ્ધનો ડર રહ્યા કરતો હતો તે એનો ઘટી ગયો

ઇટાલિ અને રશિયાની સરહદો ક્યાંયે સીધી રીતે નજીક નથી આવતી, પણ ઇટાલિએ પણ આખરે આ નવી સંધિ સ્વીકારી પણ લીધી છે એટલે આખરે કમ્યુનિઝમ—વિરોધી સંઘમાં રશિયા પણ હવે આજે ભળી ગયું છે એમ ગણી શકાય! અને એ નવાઈ કંઈ ઓછી નથી!'

અહીં સુધી સમજી શકાતું હતું કે ઇંગ્લાંડે રશિયાનું આજ સુધી જે અપમાન કર્યા કર્યું છે એનો આ સચોટ જવાબ રશિયા વાળે છે જર્મની આજે પોતાનું કામ કાઢી લેવા માગે છે અને રશિયા સામા પક્ષમાં ન ભળી જાય એ કરવા માગતું હતું એટલે તેણે પણ આ પગલું આખરે ભર્યું છે પણ આનાથી રશિયા પોલાંડ ઉપર ચડાઈ કરશે એમ તો ઘણા ઓછાએ કલ્પ્યું હશે પણ આખરે એ બન્યું જેમ કોઈ પણ પ્રદેશ કબજે કરવા માટે સૌની લઘુમતી કોમોના દુઃખોનો હાઉ બતાવવાનો નાઝી લોકો પ્રચાર કરતા હતા એનો જ આશરો રશિયાએ લીધો

નામા અનુમાનો બાંધવામા જોખમ સમાયેલુ છે પણ રશિયાનો હજી લડવાનો ઇરાદો હોય એમ બે બાબતો ઉપરથી જાણી શકાય છે એક તો એણે સૈન્યભરતી ચાલુ રાખી છે લશ્કરની તૈયારી પણ એવી જ ચાલુ છે અને બીજુ તેણે બાલ્ટીક સમુદ્રના મોટા કાફલાની હરફર ચાલુ કરી છે આનો ઉદ્દેશ તો પોલિશ સબમરીનનો પીછો પકડવાનો બતાવવામા આવે છે પણ એક સબમરીન પાછળ ૭ ૭ ક્રૂઝરો અને પચાસ જેટલી સબમરીનો દોડાવવામા આવે છે એ તો કીડી માથે કટક જેવુ છે, અને એટલે એ હિલચાલ ભેદી જણાય છે ઉપરાત તુર્કીની સાથ પણ તેની વાટાઘાટો ચાલુ છે આજે તુર્કી બ્રિટન તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવે છે અને એ એણે યુદ્ધની શરૂઆતથી જ જાહેર પણ કરી છે પણ રશિયા-તુર્કીના સબધો ઘણા જૂના છે અને એ સબધો તથા તુર્કી રશિયાની સાવ નજીક જ આવેલુ સ્થાન બન્ને તપાસતા રશિયા તેને પોતાના તરફ વાળી લે તો નવાઈ નહિ અને તો ડાર્ડેનલ્સની સામુદ્રધુનીમા થઈને તેનો સીધો કાફલો ભૂમધ્યમા એ ઉતારે અને સ્વેઝ તરફ આગળ પણ વધી શકે આ તો માત્ર અનુમાનો છે, પણ પાયા વગરના નથી અને તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને માથે રશિયામા ભય ઘણો મોટો ગણાય.

રશિયા પોલાડ અર્ધુ ચાવી ગયુ તોપણ ઇગ્લાડ કશુ બોલતુ નથી રશિયા પ્રત્યે શી વલણ રાખવી તે તેણે હજી નક્કી કર્યુ જણાતુ નથી પણ મોડા વહેલુ જો ઇગ્લાડ પોતાના વચનને ખરેખર વળગી રહેવા માગતુ હોય—જો પોલાડને ફરી તેનો અર્ધો મુલક પાછો અપાવીને જ જપવા માગતુ હોય તો રશિયા સાથે યુદ્ધમા ઊતર્યા વગર છૂટકો જ નથી કારણ હવે પોલાડનો જે ભાગ રશિયાએ લીધો છે તે યુદ્ધ કર્યા વગર રશિયા જવા દે એવો મુદ્દલ સભવ નથી જર્મની કદાચ હારે તોપણ રશિયાનો મુલક રશિયા હાર્યા વગર તો કેમ પાછો કરે? આ પ્રશ્ન બ્રિટનને મૂઝવતો હોય એમ જણાય છે પણ રશિયા સાથે ઊતરતા પહેલા પોતાની શક્તિનુ માપ આ કાઢવુ જ રહ્યુ

આ મૂઝવણમાથી હજી બ્રિટનને રસ્તો જડ્યો હોય એમ જણાતુ નથી દરમિયાન પશ્ચિમ સરહદ ઉપર યુદ્ધ શરૂ થઈ ચૂક્યુ છે પણ હજી ઇગ્લાડે દુનિયાને આજી દે એવુ પરાક્રમ કરી બતાવ્યુ નથી તેમ હજી તેનુ લશ્કર ગણનાપાત્ર રીતસર યુદ્ધમા ઊતર્યુ પણ નથી કદાચ જર્મનીનુ બધુ બળ જ્યારે ફ્રાસની સરહદ ઉપર અથડાય ત્યારે આ લશ્કર એ પ્રસગ માટે રાખ્યુ હોય આજે તો ચેમ્બરલેઇને જાહેર કર્યુ છે કે અમે યુદ્ધમા સાહસ કરવામા માનતા નથી સાહસ કરનારને શરૂઆતમા જ વિજયો મળે છે પણ પાછળથી એ તૂટી જાય છે એટલે અમે તો આગળ ભરેલુ પગલુ પાછુ ન ભરવુ પડે એ વિચારથી જ ધીમે ધીમે પણ મક્કમપણે આગળ યોજનાઓ ઘડીએ છીએ પણ ત્રણ વરસ સુધી યુદ્ધ ચાલશે એ ગણતરીએ આજે ચાલ્યા વગર છૂટકો નથી એટલે અતે તો ઇગ્લાડનો જ વિજય છે એમા શકા નથી ”

ઇટાલિએ પોતાની તટસ્થતા ફરી એકવાર જાહેર કરી છે અને પોતે સીધી રીતે યુદ્ધમા ઊતરવા માગતુ નથી એમ તેણે કહ્યુ છે આનો અર્થ તે હમણા નિરાતે જોયા કરવાની મનોદશા ભોગવતુ હોય એમ જણાય છે અને દરમિયાન ખાનગી રીતે તટસ્થ દેશ તરીકેનો લાભ લઈને જર્મનીને માલ વગેરે પહોચતુ કરવા માગતુ હોય એવો સભવ છે

જાપાનનુ વલણ પણ હજી અનિશ્ચિત છે પણ જતે દહાડે તે બ્રિટનની વિરુદ્ધ જ જોડાશે એવા સજોગો જણાય છે સોવિયેટની સાથે સમાધાની થઈ જતા ફરી તેણે ચીનને જીતી લેવાની તૈયારી જોર શોરથી શરૂ કરી દીધી છે અને રશિયાની મૈત્રીને લીધે તથા ઇગ્લાડ યુરોપમા યુદ્ધમા રોકાયેલુ હોવાને લીધે તેને સરસ મોકો મળી ગયો છે ઉપરાત બ્રિટન વિરોધી હિલચાલો જે તેણે મોળી પાડી દીધી હતી તે ફરી સજોર થઈ છે એ બધા ચિહ્નો બ્રિટન માટે શુભસૂચક જણાતા નથી પાસિફિક અને હિંદી મહાસાગરમા લાગ મળતા જાપાન પોતાનો ભાગ પડાવી લેવાની તક જતી કરે એમ નથી જણાતુ.

શ્રેષ્ઠ પ્રતિકાર

[પૃથ્વી]

ખડા રહી સુશાંત, નિશ્ચળ, અશબ્દ, સાચા વીરો !
વનશ્રી સમ ધીટ રે', અડગ, મૃત્યુ-ભેટો ધરો,
અજીત, રણજંગનાં ચમકદાર શસ્ત્રો સમા
ચિરંતન ઝગો, ઝગી અદબભેર ઊભા રહો.

કદાપિ પછી દ્રોહીઓ કર ઉપાડવાનું કરે,
ભલે ચઢી ય આવતા, તમ વિષે ખુશીથી ફરે,
શિરો ઊડી જતાં, થતા જખમ, અંગ છૂટાં પડે,
મચી કતલ છો રહે, મનગમ્યું બધું યે કરે.
સહો અદબભેર, થિર નજરે, ઉરે ના લહી
જરી ય ભય, રે અજાયબ થતું લગારે નહીં.
શમે અનલ ક્રોધનો, કતલ-તાંડવે તુષ્ટ થૈ
સુશાંત રહી ત્યાં સુધી નિરખજો લીલા એમની.

પછી શરમ લૈ જશે નિજ ગુહા વિષે; ને વહ્યું
બધું રુધિર તેમને મુખ ચઢી, પુકારી ફરી
લજામણી કહાણી આ જગતને કહેશે ખરી.
સ્ત્રીમાત્ર નિજ અંગુલિ, નિરખી તેમને ચીંધશે;
ન મિત્રમિલને રહી કદીય સ્વસ્થ તેઓ શકે.

થશે કતલ એ, અપૂર્વ ઊકળી હૃદે દેશના
મહાશબ્દ પ્રેરણા, ગરજતી, હૃદે ગાજતા
ભયંકર ભૂકંપ શી—

ઊઠો, સબળ કેસરી સમ-અસંખ્ય-નિદ્રા તજી,
અજીત, ફગવો હૃદે, કઠતી શૃંખલા પૃથ્વીપે
—તુષારસમ-મુક્ત એ દુષણથી બનીને બઢો.
તમો વીર ! અસંખ્ય છો; બહુ જ અલ્પ એઓ અરે !

'અજ્ઞાત'

[કવી શેલીના કાવ્યનો આ પદ્યાનુવાદ છે. એ કાવ્ય વિષે મિસીસ શેલી આ પ્રમાણે લખે છે: '૧૮૧૯ની સાલમાં પાર્લામેન્ટના અમુક સુધારાઓની તરફેણ કરવા એક સભા મળેલી તેની ઉપર સિપાહીઓએ ઘોડા દોડાવેલા, પરિણામે સાતેક સ્ત્રી-પુરુષો મૃત્યુ પામેલાં અને અનેક ઘાયલ થયેલાં. શેલીને ઇટાલિમાં એ સમાચાર મળ્યા ત્યારે પ્રથમ તે અવાક્ થઈ ગયા અને પછી જાણે એકાએક એમને આ અત્યાચારનો ઉપાય સૂઝ્યો હોય તેમ જોશમાં આવીને તે બોલવા લાગ્યાઃ'

એ શબ્દોમાં જુલમના શ્રેષ્ઠ પ્રતિકારની રીત રહેલી હતી. શ્રેષ્ઠ પ્રતિકારની રીત એ જ છે કે જુલમી મારવા આવે ત્યારે તેની સામે આંગળી પણ ઊંચી ન કરતાં દૃઢ રીતે છાતી ટટાર રાખીને શાંતિથી સામા ઊભા રહો. સં.]

પ્રતિમા અને પ્રિયતમા

["પિગમેલિયન અને ગેલેશિયા" નામનું મૌલિક એક પૌરાણિક કૌતુક
નાટક લખનાર સર વિલિયમ એસ. ગિલ્બર્ટ કૃત ઇંગ્રેજી નાટકનો અનુવાદ]

અનુવાદક—શ્રી. કૃષ્ણવદન જેતલી

[ગતાંકથી ચાલુ]

પાત્રો

પિગમેલિયન—એક એથેન્સવાસી શિલ્પી
લ્યુસિપસ—એક સૈનિક
ક્રિસોસ—કલાનો એક આશ્રયદાતા
એગિસિમોસ—ક્રિસોસનો ચાકર
મિમોસ—પિગમેલિયનનો ચાકર

ગેલેશિયા—એક સજીવ થયેલી પ્રતિમા
સિનિસ્કા—પિગમેલિયનની પત્ની
ડેફ્ને—ક્રિસોસની પત્ની
માયરિન—પિગમેલિયનની બહેન

સ્થળ : પિગમેલિયનનું સ્ટુડિઓ

સમય : ચોવીશ કલાકમાંજ બધું કાર્ય બનાવ બની જાય છે.

મેરિન (ન માનતા) અ જ બ, જો આ વાત સાવ સાચી હોય તો!

પિગમેલિયન સાવ સાચી

(મેરિન ઉપરથી રંગભૂમિ પર જાય છે પડદા ખોલે છે અને પ્રતિમાની બેઠકવાળી તખ્તી ખાલી જુએ છે)

મેરિન પ્રતિમા ચાલી ગઈ છે!

(ગેલેશિયા જમણા દ્વારમાં પ્રવેશતી દેખાય છે)

પિગમેલિયન પ્રતિમા સામે દ્વાર પાસે છે!

(મેરિન આશ્ચર્ય પામી ગેલેશિયા તરફ જોયા કરે છે અને ધીમે ધીમે જમણી બાજુ જાય છે)

ગેલેશિયા (પાસે આવી પિગમેલિયનને આલિંગતા) આખરે આપણે મળ્યા ખરા! મારા પિગમેલિયન આપણે મળ્યા એટલામાં તો કેવી વિચિત્ર વિચિત્ર વાતો બની ગઈ!

પિગમેલિયન કેમ, તને શું થયું?

ગેલેશિયા ઘણી ભયંકર વાત! (મેરિનને) હું તારી સાથે તારા ઘરમાં ગઈ—

મેરિન હં હં

ગેલેશિયા અને પછી હું એકલી બેઠી અને રડી ઘણો લાંબો સમય મારા પિગમેલિયન માટે રડી પછી ધીમે ધીમે–ચાંદનાની જેમ ધીમે પ્રકાશ–અનુપમ પ્રકાશ પ્રભુએ પાથરેલ પ્રકાશ મેં ડૂબતો જોયો. દુનિયાની પાછળ ડૂબતો ડૂબતો! પછી તો હું ઠંડી પડવા લાગી પહેલાં હતી તેવી–મારા પિગમેલિયને મને જીવન અર્પ્યું તે પહેલાં હતી તેવી ઠંડી મને એ વખતે એક બીહામણો વિચાર આવ્યો કે હું ધીમે ધીમે પાછી પથ્થરમાં ફેરવાઈ જતી હતી! હું કેટલું બધું રડી અને મેં ચોધાર આંસુએ મોટેથી પ્રાર્થના કરી કે એવું ન થાઓ! બચાવો દેવો મને બચાવો મેં કહ્યું મારા પિગમેલિયન ખાતર થોડી વાર જ પિગમેલિયન માટે! અરે મને મારા પ્રેમથી આટલી જલદી વિખૂટી ન પાડો અરે રે મને એક વખત તેને મળવા દો–ફરીથી એક જ વખત! પણ ના તેમણે મારું સાંભળ્યું નહિ જો તેમણે સાંભળ્યું હોત તો જરૂર તેઓ મારી દયા ખાત કારણ તેઓ સારા કહેવાય છે તેમણે તને જોયો નહોતો માટે જે સુખથી છૂટા પડવાનું હતું તેનો તેમને ખ્યાલ પણ નહોતો (મેરિનને) હું તારા પલંગ પર સૂઈ ગઈ મારાં પોપચાં બંધ થયાં મારું ભાન ધીમે ધીમે ઊડી ગયું તિમિરમય સમયનો એક ગાળો પસાર થયાં પછી મેં પાછી પેલી ઘૃણાજનક તખ્તી પર મારી જાતને જોઈ ત્યાં સુધી મને કાંઈ ભાન નહોતું હું એક સ્થિર ચૈતનહીન પ્રતિમા જેવી બની ગઈ હતી. પછી મેં પ્રભાવતા દેવોને ઊતરતા જોયા! આ ખંડમાં આવતા! ખંડ તેમના તેજથી ઝળહળી ઊઠ્યો હતો! તેઓ આવ્યા અને પિગમેલિયનને જોવા લાગ્યા અને એક પછી એક તેને ચુંબન કરી મને જીવન અર્પે એવા સ્વરમાં કહેવા લાગ્યા આપણે ગેલેશિયાને આ સુખથી વિખૂટી ન પાડવી જોઈએ! પિગમેલિયનના પ્રેમ ખાતર ગેલેશિયા ભલે જીવે! અને પછી મેં ગુમાવેલો ભાન પ્રકાશ પાછો આવ્યો–મેં જોયું તો ત્યાં મેરિનનો ખંડ હતો અને તેનો પલંગ હતો આકાશમાં સૂરજ તપતો હતો અને પંખીઓ લીલા ગૂંથતા વૃક્ષોમાં ગાઈ રહ્યાં હતાં મેં તેમને ગાતાં સાંભળ્યાં કે તત્કાળ હું મારા પ્રિતમને જોવા ફરીથી જીવતી બની

મેરિન ઓહ એ તો સ્વપ્ન હતું પૃથ્વી પર વસનારા તું અને હું જ્યાં સુધી ફરીથી જાગીએ નહિ એવી નિદ્રા ન લઈએ ત્યાં સુધી દરરોજ એકવાર આવું મરણ આપણને આવવાનું

ગેલેશિયા (ભય પામી મેરિનનો હાથ પકડે છે) ફરીથી નહિ જાગવું?

પિગમેલિયન એવો યે વખત આવશે. ભલે અત્યારે ન આવે છતાં તે જરૂર આવશે અને આપણે બધા તને જે ઠંડી માટીમાંથી ખોદી કાઢી હતી તેમાં પાછા ભળી જઈશું

ગેલેશિયા ઊગતા નવા જીવનની ઇચ્છાઓનો રંગ ઝળકતી આશાના ચિત્રમાંથી ધીમે ધીમે ઊડતો જાય છે પિગમેલિયન પ્રત્યે પ્રેમ એ ઘોર પાપ? તેને છુપાવી રાખવો પડે એવો શરમજનક? નિદ્રા પથ્થર જેવી ચેતનહીન નિદ્રા એક સ્વાભાવિક

સ્થિતિ! અને જીવન એ તેમાંથી જન્મ પામતું ચંચળ સ્વપ્ન! એક પછી એક તેજોમય ઇચ્છાઓના રંગ કેવા ફૂટકી જાય છે!

મેરિન : બીજા કેટલાયે માણસો છે જેમને તું ચાહી શકે છે. પણ પિગમેલિયનને નહિ કારણ તેને તો એક પત્ની છે.

ગેલેશિયા : તેને બીજું કોઈ ચાહતું નથી?

મેરિન : ચોક્કસ, હું ચાહું છું. તે મારો ભાઈ છે.

ગેલેશિયા : તને સજીવન એણે કરી?

મેરિન : હં...ના, પણ એટલે—

ગેલેશિયા : એણે તને જીવન નથી આપ્યું, છતાં તું એને ચાહે છે! અને જેનું જીવન એના પ્રેમને આભારી છે તેવી હું એને કેમ ન ચાહું?

(પિગમેલિયન તરફ ફરે છે)

પિગમેલિયન : વારુ, તું મને પિતા ગણીને ચાહી શકે.

મેરિન : હા, તે તારો પિતા થાય, કારણ તેણે તને જીવન આપ્યું.

ગેલેશિયા : ઠીક, જેવી તારી ઇચ્છા. મારે માટે તો હું પિગમેલિયનને ચાહી શકું એ વાત જ પૂરતી છે. તું પણ મને ચાહશે ને, પિગમેલિયન?

પિગમેલિયન : હા, પુત્રી ગણીને. ચાલ હવે સમાધાન થયું ને?

ગેલેશિયા : (તેનો હાથ ચૂમી) હવે મને સંતોષ થયો.

મેરિન : (સ્વગત) ખરેખર, હું આશા રાખું છું કે સિનિસ્કા પણ સંતોષ પામશે!

(જાય છે.)

ગેલેશિયા : (જમણી બાજુથી જતાં પિગમેલિયનને) તું મારી પાસેથી જતો રહેતો નથી ને?

પિગમેલિયન : થોડીવાર માટે જ.

ગેલેશિયા : મને તારી સાથે લઈ જા, પિગમેલિયન! (બીજી પ્રતિમાઓનો નિર્દેશ કરી) મને આ મારી પહેલાંની જાતનાં પ્રતીકો સાથે એકલી મૂકી જા નહિ! હું તેમની સામે જોવાની હિંમત પણ કરી શકતી નથી.

પિગમેલિયન : (આવું જોઈ) આ લુસિપસ આવે; હું પાછો આવું ત્યાં સુધી તે તને આનંદ આપશે. મને બહુ વાર નહિ લાગે.

ગેલેશિયા : લુસિપસ! એ કોણ છે?

પિગમેલિયન : એક બહાદુર લડવૈયો.

ગેલેશિયા : એટલે શું?

પિગમેલિયન : પોતાના દેશના શત્રુઓને મારવા ભાડે રાખેલો પગારદાર માણસ.

ગેલેશિયા : (ભય પામી) પગારદાર ખૂની!

પિગમેલિયન : (ચિડાઈને) ખૂની! વાહ, એમાં જ અણકેળવાયેલું માનસ જણાઈ આવે છે. આવી કઢંગી લાગણી તો જંગલી જ સેવી શકે. સંસ્કારી રાજ તો સૈનિકને અત્યંત કીમતી માને છે. અત્યંત સુધરેલા એથેન્સમાં તો સૈનિકનું સામાજિક સ્થાન લગભગ અમીર ઉમરાવ જેવું છે.

ગેલેશિયા : તે સંહાર કરે છે! અને સંહાર માટે તેને પગાર મળે છે!

પિગમેલિયન : બેશક, પણ તે તેના દેશબાંધવોને બચાવવા માટે સંહાર કરે છે.

ગેલેશિયા : તેના દેશબાંધવો સાચા હોય કે ખોટા હોય તોપણ?

પિગમેલિયન : એની સાથે તેને નિસ્બત નથી. એને માટે તો મારવા શત્રુઓ છે એ જ પૂરતું છે, તેના પર હુકમ થાય એટલે તે જાય છે અને તેમની કતલ કરે છે.

ગેલેશિયા : કેવું ભયંકર! ઓ પિગમેલિયન, તું મને કેટલી ભયાનક વાતો શિખવાડી રહ્યો છે! તેં મને મૃત્યુની – સૌને ભરખી ખાતા ઘૃણાજનક મૃત્યુની – વાત કરી. એ વાત પતી એટલે અહીં સંહારનો ધંધો કરનાર માણસ ખડો થાય છે. તેં મને આપેલી અમૂલ્ય બક્ષિસ – જીવનની બક્ષિસ – બીજા પાસેથી લૂંટી લેનારનો તું બચાવ કરે છે!

પિગમેલિયન મને એ બધુ સ્પષ્ટ કરવા સમય નથી. અહીં એ આવ્યો છે તેની સાથે વાત કરજે અને તને લાગશે કે એનો ધંધો ભયકર હોવા છતા તે માયાળુ છે

ગેલેશિયા (ખૂબ ભય પામી) ના ! મારાથી એની સાથે નહિ રહેવાય. પિગમેલિયન થોભ ! એ તો ખૂની છે !

પિગમેલિયન હાસ્યજનક ! અરે ગેલેશિયા, તને એ ઈજા નહિ કરે એ જેટલો બહાદુર છે એટલો ભલો છે મને બહુ વાર નહિ થાય હુ જલદી પાછો ફરીશ, વિદાય !

(જમણી બાજુથી જાય છે)

ગેલેશિયા તારી ઇચ્છાને હુ માન્ય રાખીશ પણ જેનું જીવનકાર્ય સહારનુ જ છે એવા સાથે એકના રહેવુ ! કેટલુ ભયકર !

(જમણી બાજુથી લુસિપસ મરેલી હરણીને લઇને આવે છે)

લુસિપસ અચૂક ઘા ! આવો ઘા ફરીથી કોઈ દિવસ મારાથી નહિ થાય !

(મૃગલી જમણી બાજુ ભેખડ પર ફેકે છે)

ગેલેશિયા (ડાબા ખૂણામા ભરાતા) રાક્ષસ ! મારી સામે ન આવતા !

લુસિપસ ઓહો, આ કોણ છે ? નહિ રે, હુ તને ઈજા નહિ કરુ સુદરી !

ગેલેશિયા મને મારતો નહિ ! મે તારા દેશનુ કાંઈ બગાડ્યુ નથી — હુ કાંઈ શત્રુ નથી !

લુસિપસ હુ સોગન ખાઈને કહું છુ અગર એથેન્સના શત્રુઓ તારા જેવી સુદરીઓ હોત તો એથેન્સને સૈનિકોની જરા યે ખોટ ન રહેત

ગેલેશિયા (આગળ આવી) અરે અભાગી માણસ, (તખ્તીને બતાવી) ફરીથી તુ કઠોર આગ સમાં ફેરવાઈ જાય તે પહેલા વિચાર કર !

લુસિપસ મને બરોબર સમજાતુ નથી.

ગેલેશિયા મહાશય, યાદ રાખજો કે જે શિ પીએ આપને ઘડ્યા અને જીવન અર્પવા દેવોને પ્રાર્થના કરી તેને ભાગ્યે જ ખબર હતી કે તેણે દુનિયા પર એક દાનવને છૂટો મૂક્યો છે. તારા ઘાતકી ગભાભીના હાથ જો ! આઘો રહે, મને સ્પર્શતો નહિ !

લુસિપસ (સ્વગત) બિચારી ભ્રમિત બાળા ! (મોટેથી) હ હ, ગભરાવાનું કાંઈ કારણ નથી હું તને ઈજા નહિ કરુ (મૃગલીને ઉપાડી) લોહી તો આને લીધે છે

ગેલેશિયા : એ શુ છે ?

લુસિપસ મૃગલી

(ગેલેશિયાના પગ પાસે ફેકે છે)

ગેલેશિયા (ઘૂટણિયે પડી) એ હાલતી યે નથી !

લુસિપસ ના, મે એને ઘાયલ કરી છે

ગેલેશિયા ઓહ ! ભયક ? !

લુસિપસ ગરીબ બિચારી ! એક અકસ્માત જેમ જ થયુ હું એક ઝાડ તળે સિસોટી બજાવતો આરામથી આડો પડ્યો હતો એટલામા જ મે એને દૂર ખીણમા ફાળો ભરતી જોઈ મારુ ધનુષ પાસે જ હતુ એટલે કેવળ ગમ્મતમા જ મે તેને તાકીને તીર છોડ્યુ હુ તો માનતો હતો કે સો વારને છેટે એ બિચારી સહીસલામત જ રહેશે, પણ મને કહેતા અજાયબી થાય છે કે મે તને વીધી નાખી આ પડી બિચારી ! (નીચો નમી મૃગલીને જુએ છે) તે તરફડે છે — બાપડી ! અરે રે, તે મરી ગઈ !

ગેલેશિયા ઓહ, કેવુ ત્રાસજનક ! ઓ હત્યારા, તે આ શુ કર્યુ ? (મૃગલીને ઊચકે છે) અરે રે, તે એનું ખૂન કર્યું ? બાપડુ બચ્ચુ ! મને ખબર નથી તુ શુ છે, તારો ચાટ મને અજાણ્યો છે, પણ તારામા યે જીવન હતુ અને તારુ જીવન તેણે હરી લીધુ છે !

(તેના રૂમાલથી મૃગલીને પપાળે છે પછી ઊઠીને લુસિપસને તે સોપે છે)

પ્રભુ તને બદલો આપે તે પહેલા અહીંથી ચાલ્યો જા !

લુસિપસ ઠીક, સાચે, મને પણ એ બાબતમાં શકા છે હુ જાણતો નહોતો પણ એ મેરિનની મૃગલી હતી એ મરી ગઈ છે એ જાણીને તેને ખૂબ દુખ

થશે. એટલે એને બદલે હું તેને બીજી લાવી આપું નહિ ત્યાં સુધી આ વાત તેનાથી કાળજી દઈ છુપાવી રાખજે.

(જમણી બાજુથી મૃગલીને લઈ લુસિપસ જાય છે.)

ગેલેશિયા : ચાલ્યો જા અહીંથી. મારે એક ખૂની સાથે કાંઈ વાત કરવી નથી.

(મેરિન ડાબી બાજુથી પ્રવેશે છે.)

મેરિન : (ચિંતાપૂર્વક) કેમ ગેલેશિયા! આમ બીએ છે કેમ?

ગેલેશિયા : મેરિન, મારે તને એક વાત કહેવાની છે; એ સાંભળવા તું તારી હિંમત એકઠી કર. પેલો માણસ-તુ ચાહે છે તે પેલો માણસ-ખૂની છે!

મેરિન : (નચિંતપણે) અરે ભાનવગરની! પિગ્મેલિયને અહીંથી જતાં પહેલાં મને કહ્યું હતું કે આપણા દેશના એ સૌથી બહાદુર સૈનિકને તુ ખૂની ગણે છે. એ ખૂની નથી, એ તો સૈનિક છે.

ગેલેશિયા : ત્યારે ખૂની એટલે શું!

મેરિન : જે નબળાં અસહાય પ્રાણીઓ સાથે લડે છે તે-જે ઓચિંતા છૂપી રીતે મારવાનો ધંધો કરે છે તે. મારો બહાદુર લુસિપસ કાંઈ ખૂની નથી.

ગેલેશિયા : તારો બહાદુર લુસિપસ જરાયે બહાદુર નથી. તારા કહેવા પ્રમાણે એ કેવળ ખૂની જ છે. તેણે લીધેલા બલિદાન સહિત મેં તેને જોયો છે, એના હત્યારા હાથ એ બલિના લાલ રક્તથી રંગાયા હતા! પેલી બાજુ એ ઠરી અને નિર્જીવ પડી હતી, તેની મૃદુ આંખો મૃત્યુના પડળથી ચમકતી'તી. તે એકવાર હાલી અને તેણે તેની તરફ મોં ફેરવી બોલવા પ્રયાસ કર્યો, પણ તે એક શબ્દ ઉચ્ચારી શકે તે પહેલાં જ તેનું માથું અસહાય પડી ગયુ અને તે મરણ પામી!

મેરિન : અરે બાળા, તું લવારા પર ચડી છે! આવું તને કોણે કહ્યું?

ગેલેશિયા : તેણે જાતે જ. અને એ કાર્ય માટે તો તે મગરૂર હતો. તદ્દન ગમ્મતમાં તીર ખેંચી તેનું હૃદય કેવી રીતે વીંધ્યું એ મને તેણે જ કહ્યું.

મેરિન : શું લુસિપસે તને આ બધું કહ્યું? અશક્ય! તને કેવળ સ્વપ્ન આવ્યું હશે!

ગેલેશિયા : મારી જિંદગીના સોગન, એ ખરું છે. જો એના લોહીથી ખરડાયેલો આ રૂમાલ. મેં જ એના ઘા પર લોહી અટકાવવા દાબ્યો હતો.

મેરિન : (ગભરાઈને) કોણ એનો ભોગ થઈ પડ્યું?

ગેલેશિયા : ના, હું કહી શકતી નથી. એની આકૃતિ મારાથી અજાણી હતી. અરે, આ એ આવ્યો. અરેરે મને એ દુષ્ટ ખૂનીથી છુપાવ!

(ડાબી બાજુ જાય છે. જમણી બાજુથી લુસિપસ પ્રવેશે છે.)

મેરિન : લુસિપસ, આ ભીષણ કહાણી ખરી છે કે?

લુસિપસ : (એક બાજુ ગેલેશિયાને) તારે મારી આ ખાનગી વાત ઢાંકી રાખવી જોઈતી'તી. અરેરે ભોળા! જો, તેને એથી કેટલુ દુઃખ થાય છે! (મેરિનને) એ ખરેખર સાચું છે.' પણ ગેલેશિયાએ એ છુપાવી રાખવું જોઈતું હતું. હું જાણતો હતો કે તને એથી ખૂબ શોક-સંતાપ થશે.

મેરિન : (એની બેપરવાઈથી આશ્ચર્ય પામી સ્વગત) લુસિપસનું મગજ કોઈ સેતાને ફેરવી નાંખ્યુ હોવું જોઈએ. (મોટેથી કટાક્ષમાં) એ બધુ આપે કર્યું!

લુસિપસ : નિઃશંક મેં જ. મારા દષ્ટિક્ષેત્રમાં મેં મારા બલિને આનંદથી નાચતી જોઈ અને મેં મારૂં ધનુષ ઉપાડી સો વારને છેટે એના હૃદયને વીંધવા એક સીધું તીર છોડયું! એટલી દક્ષતા બહુ થોડા જ સૈનિકો બતાવી શકે.

મેરિન : (ફિક્કાશથી) ખરેખર, હું યે ધારું છું કે એવા થોડા જ છે! અરેરે પામર! (રડે છે.)

લુસિપસ : આ ઠીક નથી. મારા ઘા માટે મારે મગરૂર થવા જેવું છે. એ બદલ તારે મને ઊલટી શાબાશી આપવી જોઈએ. અને મેં લીધેલા ભોગમાં એક વધારે હોય કે એક ઓછું હોય તો યે શું? હજી તો ઘણા બાકી છે!

(ગેલેશિયા તરફ ફરે છે એટલે ચીસ પાડતી તે દૂર પાછળ ડાબી બાજુ નાસી જાય છે.)

વળી એ ખ્યાલ કર કે મે નહોતું ધાર્યું કે એટલે દૂર મારું તીર તેને વાગશે. પણ મારું નિશાન ધાર્યા કરતા વધુ અચૂક નીવડયું અને બિચારી મરણ પામી!

મેરિન (આશ્ચર્ય પામી ચિત્રવત્ સ્વગત) અરેરે, આ સ્વસ્થતા ઘેનછાનું ચિહ્ન છે શું કરીશું? (મોટેથી) જાવ, તમારી જાતને છુપાવો.

લુસિપસ પણ—

મેરિન એક શબ્દ પણ નહિ. હું તારો અવાજ પણ સાંભળવા માગતી નથી હું ફરીથી તારું મુખ પણ જોવા ઇચ્છતી નથી ચાલ્યો જા!

(લુસિપસ ગેલેશિયા તરફ ફરે છે)

ગેલેશિયા જાવ મહાશય, નહિ તો હું ચીસોથી આખા ઘરને ગજાવી મૂકીશ!

લુસિપસ (બબડે છે) વાહ! ખરેખર આનું નામ જ ડહાપણ! આખરે તો તે સ્ત્રીઓ છે સ્ત્રીઓને દરેક વાતનો ન્યાય કરવા માટે આગવું ટીલાળું પોતાનું જ તર્કશાસ્ત્ર હોય છે એ શાસ્ત્ર સમજવાનો ઢોંગ પણ પુરુષ કરી શકતો નથી હું એથેન્સ જઉં છું જ્યારે તમારી સાન ઠેકાણે આવે ત્યારે–મગજમાં આવે ત્યારે મને બોલાવજો ત્યાં સુધી વિદાય!

(જમણી બાજુથી બહાર નીકળી જાય છે)

મેરિન ઓહ આ એક સ્વપ્ન હોવું જોઈએ, અને હું જાગૃત થતાં ફરીથી સુખ પામીશ!

ગેલેશિયા (વિચારને ઝડપી લતા) સ્વપ્ન! બેશક! (મેરિન પાસે જાય છે) આપણે બંને સ્વપ્નમાં છીએ અને એક સરખું જ સ્વપ્ન જોઈ રહ્યા છીએ! પણ મેરિન, આપણે સ્વપ્નમાં છીએ કે જાગીએ છીએ એ ક્યાં લક્ષણોથી પારખી શકીએ?

મેરિન કેટલીક વાતો એટલી ભીષણ હોય છે કે સાચી મનાય જ નહિ આ એક એવી જ વાત છે

(મૃગલી લઈને પિગમેલિયન જમણી બાજુથી પ્રવેશે છે)

પિગમેલિયન કેમ, લુસિપસને શું થયું? મેં તેને ઘરમાંથી નીકળી ઘોડેસ્વાર થતા જોયો ત્યારે તે ખૂબ ક્રોધમાં જણાતો હતો શી ગરબડ છે?

મેરિન એક શોચનીય વાત છે તે ગાંડો થયો છે અને હું નામ દેતા યે સંકોચ પામું એવું તેણે કૃત્ય કર્યું છે તેણે જતા પહેલા તને કાંઈ કહ્યું કે નહિ?

પિગમેલિયન હા, મેં તેને શા માટે ક્રોધ ચડયો હતો તે પૂછયું, ત્યારે તેણે મારી સામે (મૃગલી બતાવી) આ કેં કહ્યું

ગેલેશિયા (અત્યંત ગભરાટમાં) તેનું બલિ–અહીંથી એ લઈ જા! હું એની સામે જોઈ શકતી નથી.

મેરિન કેમ, આ શું છે?

ગેલેશિયા ગમ્મતમાં એણે મારી નાખેલું પ્રાણી. પરમેશ્વરે આપેલી જિંદગી તેણે લૂંટી લીધી અરે, તેને અહીંથી લઈ જાઓ, હું મૃત્યુને જોવા હામ ધરી શકતી નથી!

મેરિન શા માટે તેણે માર્યું તે શું આ જ હતું કે?

ગેલેશિયા (આશ્ચર્ય પામી) એ જ! એ શું ઓછું છે?

મેરિન અરે છોકરી તું તો ગાંડી થઈ લાગે છે! પિગમેલિયન ગેલેશિયાએ કહ્યું કે તેણે કોઈનું ખૂન કર્યું છે કોનું તેની તેને ખબર નહોતી!

પિગમેલિયન (ખૂબ રોષમાં) આ છોકરી તો આપણને બધાને પાગલ બનાવશે! મારો ઘોડો તૈયાર કરાવો, હું તેને પાછો બોલાવી લાવું

(મેરિન ડાબી બાજુએથી જાય છે)

ગેલેશિયા મેં શું કાંઈ ખોટું કર્યું છે? ખરેખર મને કાંઈ જ ખબર નથી તું મારાથી ગુસ્સે તો નથી ને?

પિગમેલિયન હા હું તારા પર અત્યંત ચિડાયો છું એટલેથી જ બસ નથી મારા પર તારો પ્રગાઢ પ્રેમ છે એની જાહેરાત કરતા યે તું સંતોષ ન પામી અને તેં તારી બેહદ મૂર્ખાઈથી લુસિપસને પણ તેના પ્રેમથી વિખૂટો કર્યો

(જમણી બાજુથી મિમોસ પ્રવેશે છે)

મિમોસ મહાશય ક્રિસોસ અને તેમનાં પત્ની બહાર આવ્યા છે

પિગમેલિયન હું તેમને અત્યારે મળી શકીશ નહિ અરે થોભ, તેમને અંદર આવવા દે (મિસોસ જાય છે)

(ગેરેશિયા જાય છે પિગમેલિયન એક નાની પ્રતિમા પાસે જઈ તે પર કામે લાગે છે જમણી બાજુથી ડાફ્ને પ્રવેશે છે)

ડાફ્ને પિગમેલિયન ક્યાં છે ?

પિગમેલિયન (કામ કરતા) આ રહ્યો પિગમેલિયન

ડાફ્ને અમે થોડા દિવસ પર તમને મળવા આવ્યા હતા, પણ તમે અહીં ન હતા અહીં આવ્યા એટલે જરા આજુબાજુ નજર કરતા અમે તમે ખૂબ સભાળથી પડદા તળે ઢાંકી રાખો છો તે આરસને જોયો

પિગમેલિયન (તેની તરફ ફરી) એ તમે બિલકુલ અણુઘટતી છૂટ લીધી

ડાફ્ને મહાશય, મને ઓળખો છો ?

પિગમેલિયન તમે ક્રિસોસના પત્ની છો ક્રિસોસ તમારી સાથે આવેલ છે કે ?

ડાફ્ને તે બહાર ગાડી જુએ છે , તો તે તમો માન આપો છો તેની વધાઈ આપુ છુ. મહાશય, જરા વિવેક રાખો કદાચ તમારી એ પ્રતિમા ખરીદશે જો તે ખરીદે તો તમારુ તકદીર ફરી ગયુ માનજો !

પિગમેલિયન (મિસોસને) તેમને અંદર મોકલ્ય

(જમણી બાજુથી મિસોસ જાય છે અને ક્રિસોસ પ્રવેશે છે)

ક્રિસોસ (બાજુ પર ડાફ્નેને) કેમ જુવાનનુ મગજ તો ઠેકાણે છે ને ? -

ડાફ્ને (બાજુ પર ક્રિસોસને) હા, તદ્દન શાંત લાગે છે પેલા આરસને પૈસા આપી ખરીદી લો મે સાભળ્યુ છે કે તેના માટે કોઈ પણ કિંમત વિસાતમા નથી પણ ખરીદતા પહેલા એની જરા નિંદા કરજો ને ઉતારી પાડજો

ક્રિસોસ (પિગમેલિયનને) મે ગયે અઠવાડિયે જોઈ હતી તે પ્રતિમા ક્યા છે ?

પિગમેલિયન (મૂઝાઈને) મહાશય, તે અધૂરી છે એ કદરી વસ્તુ છે મને એ માટે શરમ આવે છે

ક્રિસોસ : હા એ સારી નથી, તેમા સુરેખતા નથી તે ખૂબ સખ્ત અને પાતળી લાગે છે વળી પશ્ચાદ્ભૂમિકા વિચિત્ર છે અરે ખૂબ વિચિત્ર વળી લાવણ્યની ખામી છે તાઝગી નથી, તેમ સ્ફૂર્તિ નથી તેજ-છાયાનુ ઠેકાણુ નથી, તે ખૂબ બેદરકારીથી દોરી છે મારા જીવનના સોગન, ચિત્રણ છેક કચરો છે !

ડાફ્ને (બાજુપર ક્રિસોસને) તમે જરા વિચાર કરીને બોલો ! એ બધુ તો ચિત્રકળા માટે કહેવાય આ તો શિલ્પ છે !

ક્રિસોસ (બાજુ પર ડાફ્નેને) એમ ? એ તો એનું એ જ સિદ્ધાત તો એક જ ને ? હવે તેની કિંમત વિષે આપણે જોઈએ તેનુ વજન કેટલુ થાય ?

ડાફ્ને (બાજુ પર ક્રિસોસને) પચાસ મણની આસપાસ

ક્રિસોસ (પિગમેલિયનને મોટેથી) ધારો કે એક હજાર મહોર આપીએ તો ?

પિગમેલિયન ના ના, ના મારા મહેરબાન કૃતિ ખૂબ વિચિત્ર અને પાતળી છે અને વળી મહાશય, યાદ કરો, ચિત્રણ ઠેક-

ક્રિસોસ કચરો, કાંઈ વાંધો નહિ ભલે વસ્તુ બહુ સારી ન હોય, મારા ખંડમા બીજી વસ્તી ગોઠવવા તો કામ લાગશે

પિગમેલિયન માફ કરો મહેરબાન, એ સરસ ન હોય છતા મારે મન એ પ્રતિમા આગળ કોઈ પણ કિંમત વિસાતમા નથી.

ક્રિસોસ છી છી આટલા આરસ માટે હુ હજાર મહોર આપુ છુ, પણ જો અણુઘડેલો હોય તો એથી અડધી કિંમત પણ ન ઊપજે !

ડાફ્ને અરે જુવાન માણસ, તને ખબર છે, થોડા વખત પર જ અમે આનાથી સમજુ મોટા અપોલો માટે ૫ હજાર મહોર આપી હતી ?

પિગમેલિયન પરંતુ, માફ કરજો, એક શિલ્પી સુંદરતાની પરીક્ષા કદાપી નથી કરતો

ક્રિસોસ ઓહ ! ત્યારે ડાફ્ને એમ સમજે છે કે ?

ડાફ્ને જુવાન બરોબર ધ્યાન રાખ ? તું ક્રિસોસને માઠું લગાડી રહ્યો છે !

ક્રિસોસ અને તેની પત્નીને પણ

(ડાફ્ને મેં ચડાવી બહાર જાય છે)

પિગમેલિયન એ એક આફત છે, પણ મારે સહન કરવી જ રહી મહાશય, બધી વાતની એક વાત કહું કે એ પ્રતિમા વેચવા માટે નથી

ક્રિસોસ મહાશય, છેવટની વાત કરું તો મને તમે ના પાડી શકશો નહિ ગમે તેમ થાય. કલાના કદર દાન પર કલા સત્તા બજાવે તો એ કલાના કદરદાનની શી વલે થાય છે ? (પિગમેલિયન ડાબી બાજુથી બહાર જાય છે) (સ્વગત) એને ખબર પાડવી જોઇએ (મોટેથી) આરસ ક્યાં છે ? (તખ્તી પાસે થઈ પડદા ખોલે છે) એ તો ચાલી ગઈ છે ! (તે પ્રતિમા માટે ડાબી તરફ જુએ છે-ધીમે ધીમે ડાબા ખૂણામાંથી વચમાં નજર કરે છે અહીં તે જમણી બાજુથી પ્રવેશેલી ગેલેશિયાને જુએ છે અને આશ્ચર્યથી તેની સામે મીટ માંડી રહે છે) ઓહ ! આ શું !

ગેલેશિયા તમારી તબિયત સારી નથી ?

ક્રિસોસ (સ્વગત) અરે ના-પહેલાં તો મેં વિચાર્યું કે-છી છી હાસ્યજનક ! (બાજુપર સ્વગત ધીમેથી) છતાં યે તે તદ્દન એના જેવી જ છે ! (મોટેથી) હું. તમારા ચહેરાને ઓળખું છું (મૂઝાય છે) શું મેં તમને ક્યાં જોયેલા

ગેલેશિયા આરસમાં ! ઘણું ખરું તો !

ક્રિસોસ (જાત પર કાબૂ લાવતા ધીમેથી) ઓહ હવે મને સમજાયું આ પિગમેલિયનનું પ્રતીક હોવી જોઈએ ! હા, એમ જ છે ખરેખર ઘણી હિંમતવાન સ્ત્રી લાગે છે એ પ્રતીકો હમેશાં એવા જ હોય છે તેનું વદન સુંદર છે, તેનું અંગ પણ ઘાટીલું અને સૌષ્ઠવયુક્ત છે (મોટેથી) સુંદરી અહીં જરા આવશો કે ?

ગેલેશિયા (તેને આશ્ચર્યથી પારખવા મથી રહી છે, મને કહો છો ? તમે શું છો ?

ક્રિસોસ : હું શું છું ?

ગેલેશિયા હા, હું પૂછું છું, તમે પુરુષ છો ?

ક્રિસોસ વાહ ! લોકો એમ જ કહે છે

ગેલેશિયા ત્યારે તેમને માનતા નહિ તમને એ છેતરે છે

ક્રિસોસ ઓત્તારી ! એમ છે ?

ગેલેશિયા : પુરુષ તો ખૂબ ઊંચો, ટટાર અને બળવાન હોય તેની આંખો મોટી હિંમતભરી હોય વદન સુંદર હોય અને અવાજ સ્નિગ્ધ હોય. મેં તો એવો એક જોયો છે

ક્રિસોસ ખરેખર !

ગેલેશિયા (તેને ધ્યાનપૂર્વક જોઈ) હા, તમે પુરુષ નથી

ક્રિસોસ (ધીમેથી) શું આ યુવતી મને સ્ત્રી ગણે છે ?

ગેલેશિયા સ્ત્રી ? ના, સ્ત્રી તો મૃદુ અને અબળા હોય વળી ઘાટીલી તથા અનુપમ લાવણ્યભરી હોય હું સ્ત્રી છું—તમે મારા જેવા નથી

ક્રિસોસ ભગવાન મને તારા જેવો ન બનાવે અને આગલી ઉમર પછી મારી આબરૂ પર પાણી ન ફેરવે !

ગેલેશિયા છતાં યે તમે મને ગમો છો, કારણ તમને જોઈ મને હસવું આવે છે તમે લાવણ્યમ અને ગોળમગોળ છો ઝીણી ઝીણી આંખો અને મોટું મોટું મોં. ચહેરા પર વાંકીચૂકી રેખાઓ અને વળી એટલા ગંદી અને જાડા છો !

ક્રિસોસ : (સ્વગત) આ છોકરી ખૂબ વિચિત્ર લાગે છે

ગેલેશિયા અરે થોભો, હું સમજી, પિગમેલિયનની કલા ઘણા અનુભવનું ફળ છે તમને ઘડનાર કોઈ શિખાઉ કારીગર હશે !

ક્રિસોસ (મૂંઝવણમાં પડી) ના, મારે સાત

મોટા ભાઈઓ છે. (ધીમેથી) વિચિત્ર છે, આટલી નાની વયે વાણીમાં આટલી હિંમત બતાવે છે.

ગેલેશિયા : (આશ્ચર્યથી) એ હિંમત નથી, પણ અજ્ઞાન છે. પિગમેલિયન એમ જ કહે છે અને તે ખરું જ કહેતો હશે.

ક્રિસોસ : બેશક, પરંતુ હું ગઈ કાલે જ નહોતો જન્મ્યો. (ડાબી બાજુએ બેસે છે.)

ગેલેશિયાઃ સાચેસાચ–હું તો ગઈ કાલે જ જન્મી હતી. (ક્રિસોસને પોતાની પાસે બેસવા સંજ્ઞા કરે છે. ક્રિસોસ તેનું કારણ સમજી શકતો નથી) તમે કેવી કઢંગી રીતે બેસો છો ?

ક્રિસોસ : હું બેઠો છું તેમાં કાંઈ વિચિત્રતા છે એવું મને લાગતું નથી. બેસવાની પદ્ધતિમાં વિવિધતાની બહુ શક્યતા નથી.

ગેલેશિયાઃ મેં તો પિગમેલિયનને આવી રીતે બેસતાં કદી યે જોયો નથી.

ક્રિસોસઃ તે શું બીજા માણસો જેમ નથી બેસતો?

ગેલેશિયા : અલબત્ત એમ જ. પણ તે હમેશાં કમ્મરે હાથ વીંટાળે છે,

ક્રિસોસઃ (સ્વગત) ઓત્તારી ! બદમાશ કલાકાર !

ગેલેશિયાઃ તમે એમ બેસતા નથી. કદાચ તમને કેમ બેસવું એ નહિ આવડતું હોય.

ક્રિસોસ : અરે ના, મને સારી પેઠે આવડે છે.

ગેલેશિયાઃ ત્યારે એમ કરો જોઈએ.

ક્રિસોસઃ (સ્વગત) આ વિચિત્ર ઇચ્છા છે, છતાં હું તેને ખુશ કરીશ. (એમ કહી મોટેથી) તમને ખાતરી છે કે આ નિર્દોષતા છે ?

ગેલેશિયાઃ ચોક્કસ એમ જ છે. મેં તમને કહ્યું ને કે હું ગઈ કાલે જ જન્મી છું.

ક્રિસોસઃ તારી માતા કોણ ?

ગેલેશિયાઃ માતા ? એ શું વળી ? મારે એ નથી. હું તો પિગમેલિયનની પુત્રી છું. બધાં લોકોને હમેશાં માતા હોય છે ?

ક્રિસોસઃ હા, એ તો સનાતન નિયમ છે.

ગેલેશિયાઃ પણ પિગમેલિયન તો ઘણાં ખરાં માણસોથી ખૂબ વધારે હોશિયાર છે.

ક્રિસોસઃ હા, મેં સાંભળ્યું છે કે એની પાસે બીજાં માણસોમાં ન જડે એવી શક્તિઓ છે અને હું તેમાં માનવાની શરૂઆત કરું છું !

(જમણી બાજુથી ડાફને પ્રવેશે છે.)

ડાફને : કેમ, આ શું માંડ્યું છે ?

(ક્રિસોસ ગેલેશિયાથી જલદી દૂર ખસી બેઠકના બીજે છેડે જાય છે.)

ક્રિસોસ : મારી પત્ની !

ડાફને : મારી આંખો શું સાચું જ જુએ છે ? (ગેલેશિયા ઊભી થાય છે) આ સ્ત્રી કોણ છે? વાહ, લગભગ દરેક રીતે—

ક્રિસોસઃ શેના જેવી?

ડાફને : આપણે જે પ્રતિમા ખરીદવા ઇચ્છતાં'તાં તેના જેવી ! એ જ મુખ, એ જ વસ્ત્રો ! દરેક વાતમાં એને જ મળતી છે ! એનું સ્વરૂપ આરસને એટલું અજાયબ રીતે મળતું આવે છે કે કોઈ લગભગ એમ જ ધારે કે પિગમેલિયને ગમે તે અજબ રીતે એ પ્રતિમાને સજીવન કરી છે.

ક્રિસોસઃ (સ્વગત) ખૂબ સરસ વિચાર–હું તેનો લાભ લઉં એવો. જરા સાહસ જેવું ખરું, પણ અસાધ્ય રોગોને અસાધ્ય દવાઓની જરૂર છે. (ઘરચી આવી મોટેથી) નિરીક્ષક ડાફને ! તારી કલ્પના સત્ય જ છે. તું કહે છે કે તે પ્રતિમા જેવી છે, ખરે જ એ એવી છે અને એમ હોય તે યોગ્ય જ છે. કારણ કે દેવોએ ચમત્કાર કરી આરસની પ્રતિમાને સજીવ કરી છે !

ડાફને : વાહ ! તમે મને ગાંડી ધારો છો કે !

ગેલેશિયાઃ એની વાત સાચી છે. પિગમેલિયનને તેની પ્રાર્થનાના પ્રભાવથી મારા અંગમાં જીવનનો તણખો ઝગ્યો અને હું અત્યારે છું એવી બનાવી ત્યાં લગી હું ઠંડું આરસનું ગચ્ચું હતી – જડ અને લાગણીહીન.

ક્રિસોસ : (દૂર બાજુ પર ગેલેશિયાને) બરાબર છે, એમ જ વાતને વળગી રહેજે.

ડાફ્ને : અરે બેશરમ છોકરી, હું તેની પત્ની છું!

ગેલેશિયા : એની પત્ની! (ક્રિસોસને) ત્યારે અહીંથી દૂર જા, તારી પત્ની અહીં હોય ત્યારે હું તને પ્રેમ કરી શકું નહિ. (પોતે ક્રિસોસથી દૂર જાય છે)

ડાફ્ને : આ નફટાઈ કોઈ નવીન પ્રકારની છે!

ક્રિસોસ : એ નિર્દોષતાની નફટાઈ છે. તેનો ન્યાય તને લાગુ પડતા નિયમોથી ન તોલ. તે તો ગઈ કાલે જ જન્મી હતી. તું કાંઈ એમ જન્મી નથી!

(જમણી બાજુ મિસોસ પ્રવેશે છે.)

મિસોસ : કૃપાવંત, પિગમેલિયન પધારે છે.

ક્રિસોસ : (સ્વગત) તે બધી બાજી બગાડશે.

ડાફ્ને : (મિસોસને) આ સ્ત્રી કોણ છે!

ક્રિસોસ : વાહ, મેં તને કહ્યું તો ખરું કે તે—

ડાફ્ને: બસ, એક શબ્દ નહિ. મારે તેના મોંથી સાંભળવું છે.

ગેલેશિયા: હું જાતે કહું છું પછી તેને પૂછવાનું શું પ્રયોજન!

ડાફ્ને: ચૂપ રહો (મિસોસને) આ સ્ત્રી કોણ છે? જો જૂઠું કહેશે તો હું તને ફટકાથી મરાવીશ.

મિસોસ: અરે, હું બિલકુલ જૂઠું નહિ કહું એ તો સજીવન થયેલી પ્રતિમા છે.

ક્રિસોસ: (બાજુપર મિસોસને) હું તારો ખૂબ ઋણી છું!

(તેને પૈસા આપી થાબડે છે. જમણી બાજુથી મિસોસ જાય છે અને ડાબી બાજુથી મેરિન પ્રવેશે છે)

મેરિન : શું છે? શી બાબત છે?

ડાફ્ને : હા, આ સ્ત્રી—

મેરિન: એ સજીવન થયેલી પ્રતિમા છે!

ક્રિસોસ: (બાજુપર મેરિનને) હું તમારો અત્યંત ઋણી છું। (તેની સાથે હાથ મિલાવે છે. જમણી બાજુથી પિગમેલિયન પ્રવેશે છે)

પિગમેલિયન : કેમ, શું છે ક્રિસોસ!

ક્રિસોસ: પેલી પ્રતિમા—

ડાફ્ને: ઊભા રહો!

ક્રિસોસ : મને સમજાવવા દો. પ્રતિમા જે મેં ખરીદવા—

ડાફ્ને : મને કહેવા દો ક્રિસોસ. આ બાળા, મેરિન અને તમારો ચાકર બધાં યે ભેગાં મળી મને કહે છે કે એ—

પિગમેલિયન : સજીવન થયેલી ગેલેશિયાની પ્રતિમા છે! નિઃશંક એમ જ છે.

ક્રિસોસ : મને પણ એમ જ લાગે છે. હું તમારા બધાનો ખૂબ આભારી છું.

(પિગમેલિયન સાથે હાથ મિલાવે છે અને ડાફ્ને તરફ ફરે છે. જમણી બાજુથી સિનિસ્કા પ્રવેશે છે.)

સિનિસ્કા : પિગમેલિયન, મારા વહાલા!

પિગમેલિયન : સિનિસ્કા અહીં!

સિનિસ્કા : હું ધારતી 'તી તે કરતાં વહેલી આવી શકી (સ્વગત) આ બધાં કોણ છે! (પ્રગટ મોટેથી) માફ કરજો, હું ધારતી'તી કે મારા પતિ એકલા હશે.

ડાફ્ને : (કટાક્ષમાં) નિઃશંક, હું પણ ધારતી 'તી કે મારા પતિ એકલા હશે. આપણે પત્નીઓ બેહદ વિશ્વાસ રાખીએ છીએ.

સિનિસ્કા : (બાજુપર પિગમેલિયનને) આ બધાં કોણ છે!

પિગમેલિયન : વાહ, પેલો ક્રિસોસ છે અને એ ડાફ્ને છે. તેઓ......

ડાફ્ને : જુદા જુદા આશયથી આવ્યાં છે. (ગેલેશિયાને બતાવી) ક્રિસોસ આ લજ્જાહીન છોકરીને મળવા આવ્યો છે અને હું ક્રિસોસ પાછળ—

ક્રિસોસ : જો તું કાર્યના ક્રમની એમ સ્પષ્ટતા જ કરવા માંગતી હોય તો એમ પણ કહે કે પિગમેલિયન તારી પાછળ આવ્યો છે!

સિનિસ્કા : (ડાબી બાજુ ઊભેલી ગેલેશિયાનો નિર્દેશ કરી) આ સન્નારી કોણ છે! ઓહ અશક્ય!

ડાફ્ને : ઓહ, જરાયે નહિ.

સિનિસ્કા : (ખાલી તખ્તી તરફ જોઈ) પરંતુ પ્રતિમા યે જતી રહી છે !

પિગમેલિયન : સિનિસ્કા ચમત્કાર થયો છે અને દેવોએ ગેલેશિયાને સજીવન કરી છે.

સિનિસ્કા : ઓહ, અદ્ભુત ! (અત્યંત પ્રશંસાપૂર્વક ગેલેશિયા પાસે જઈ) મારા પિગમેલિયને પોતાના હાથે ઘડી એ જ આકૃતિ છે ?

પિગમેલિયન : ખરેખર એ જ છે.

સિનિસ્કા : મને જોવા તો દે, (ગેલેશિયાની પાસે જમણી બાજુ ઘૂંટણિયે પડે છે) હા, એ જ ચારુ વદન, એ જ સૌષ્ઠવભર્યું અંગ, વસનની એ જ કલામય ઘડી–પાટલી !

ગેલેશિયા : શું ત્યારે તું મને ઓળખે છે ?

સિનિસ્કા : અરે એને સાંભળો ! એ બોલે છે ! આપણી ગેલેશિયા મોટે સ્વરે બોલે છે ! (ગેલેશિયાને) તને ઓળખું છું ? વાહ કલાકો સુધી બેસી રહીને મેં તને ઘડાતી જોઈ છે–પિગમેલિયનના કામમાં મગ્ન રહી તારી માફક સ્થિર બેસીને. ફક્ત કોઈ વાર ખૂબ આનંદમાં આવી હું તું અત્યારે છે એવી તને બનાવનાર વિજયી હાથોને ચૂમવા દોડી જતી ! ચાલ, મને એક બહેન તરીકે પ્રેમનું ચુંબન લેવા દે. (તેને ચૂમે છે) જુઓ તો, ચુંબન પણ કરે છે !

ડાફ્ને : હા, તે એમ કરી શકે છે તેની હું ખાતરી આપું છું !

સિનિસ્કા : ઓહ, મારા પિગમેલિયન, દેવોએ તારી પ્રવીણતા પર કીર્તિકળશ ચઢાવ્યો છતાં તારા વદન પર જોઈએ એવો ચમકારો મારતો આનંદ ક્યાં છે ?

ક્રિસોસ : (બાજુપર પિગમેલિયનને) આપણી વાતને પકડી રાખજે. (ગેલેશિયાને બતાવી) ભલે તે નફ્ફટ હોય તે હજુ ઊગતી જુવાનીમાં છે અને કદાચ પાછળથી પસ્તાય જૂઠું બોલવું એ ખરેખર શોચનીય છે. પણ જો તે બોલવું પડે તો સરસ રીતે બોલવું જોઈએ.

(જમણી બાજુથી જાય છે.)

સિનિસ્કા : (જરા ક્રોધમાં) હું બધુંયે સમજું છું. હું ખૂબ વહેલી આવી છું.

ડાફ્ને : ના, મને શંકા છે કે તમે ખૂબ જ મોડાં આવ્યાં છો, સિનિસ્કા આ માણસને કદીયે વિખૂટો ન મૂકતી, અથવા તો હમેશ માટે તેનો સંગ છોડી દેજે !

સિનિસ્કા : (આશ્ચર્ય પામી) કેમ, આ બધું શું છે ? (પિગમેલિયનને) જતાં પહેલાં તને હું જે શબ્દો કહી ગઈ હતી તેની સાથે શું તું દગો રમ્યો છે !

ગેલેશિયા : અરે, સન્નારી, એની સાથે સહિષ્ણુતા રાખ. ઉતાવળથી એનો ન્યાય ન કર. દરેક શબ્દમાં, દરેક વિચારમાં તે તારી ઇચ્છાને અનુસર્યો છે. તેં તેને મારી સાથે તારી જોડે બોલે છે તેમ બોલવા કહ્યું હતું અને તે અને હું એટલા પ્રેમથી સાથે બેઠાં છીએ કે (પિગમેલિયન તરફ જાય છે) જો તું જોવા માટે હાજર હોત તો તને થાત કે તારી ઇચ્છાઓ કેટલી વફાદારી સાથે અનુસરવામાં આવતી હતી !

સિનિસ્કા : પિગમેલિયન ! આ શું કહે છે ?

પિગમેલિયન : (ગેલેશિયાને) જા. અહીંથી ચાલી જા. તારા બેપરવાઈથી ઉચ્ચારેલા શબ્દોનું કેવું ભયંકર પરિણામ આવશે તે તારે જાણવાની જરૂર નથી !

ગેલેશિયા : તેનો ન્યાય ઉતાવળથી ન કરતાં. તે અને હું અહીં એકલાં બેઠાં હતાં ત્યારે તે આવો નહોતો. તેને બે અવાજ અને બે ચહેરા છે, એક દુનિયા માટે અને બીજો મારે અને તેને માટે !

સિનિસ્કા : (ક્રોધ દબાવી પિગમેલિયન તરફ જાય છે. ગેલેશિયા સંકોચ પામી એક ડગલું પાછું ભરે છે) તારી પત્ની તારી આંખો સમક્ષ છે ! આ પ્યાદાંઓ છે, ઠીક, તું તારો દાવ રમ્યો છે અને હાર્યો છે.

પિગમેલિયન : સિનિસ્કા મને સાંભળ! એક શાપિત ઘડીએ મેં એ પ્રતિમાને સજીવન કરાય એવી શક્તિ માટે પ્રાર્થના કરી. મારી અપવિત્ર પ્રાર્થનાએ કુપિત દેવોને જગાડ્યા; તેઓ મારા ન્યાયાધીશ છે. મને તેમના હાથમાં છોડી દે. હું તેમને બેવફા નીવડ્યો છું, તને નહિ! મને મુક્તિ આપ!

સિનિસ્કા : ઓ દયાપાત્ર સાહસી! દાવ હારે છે, પણ લેણું ચૂકવવાની હિંમત નથી? જરા મર્દ બન! જો, હું બહાદુર છું અને મારે તારા કરતાં વધુ સહન કરવાનું છે! વિચાર કર કે હું તો એકલી છું અને તારે તો તારી પ્રતિમા-પત્ની પણ છે! (રોષમાં) ઓહ, આર્ટેમિસ, મારી દેવી! હું આ માણસને ચાહતી'તી એમ પાપ કરી, તેના સ્મરણમાં મારી લજ્જાને ડુબાવી દઉં તે પહેલાં મને સાંભળ–જો તે કર્મમાં કે વિચારમાં બેવફા બન્યો હોય તો ન્યાય કરજે અને તેને તે માટે સજા ભોગવવા દેજે!

(પિગમેલિયન ચિત્કાર કરી, હાથો વડે આંખો દબાવી દે છે.)

ગેલેશિયા : સિનિસ્કા તેના પર દયા ધર! (સિનિસ્કા પાસે ઘૂંટણિયે પડે છે.)

સિનિસ્કા : દયાને હું પિછાનતી નથી. જે કૃત્યે તને કઠોર પથ્થરમાંથી મૃદુ બનાવી તે જ કૃત્યે મને કઠોર પથ્થર જેવી કરી છે! આપણે એક બીજાની બદલી પર છીએ. આ ઘડીથી તું તેની પત્ની બનજે, અને હું લાગણીહીન પથ્થર બનીશ!

(ગેલેશિયાને ધક્કો મારે છે એટલે તે સિનિસ્કાના પગ પાસે મૂર્છા પામી પડે છે. નક્કી પડદો પડે છે.)

[અપૂર્ણ]

•

રાત્રિ

શાર્દૂલવિક્રીડિત

સંધ્યાની સરકાવી કોમલ કરે કંચુકીને કેસરી,
રાત્રિએ સ્તનપો શશી ઝૂલતો સેવ્યો મુખે સુપ્તિના,
ઘૂંટે ધાર સહસ્ર દિવ્ય દૂધની, નેત્રો મીંચી ગોદમાં
ઝીલે શાશ્વત શૈશવે વિહરતી સૃષ્ટિ, જનેતામુખે
વાત્સલ્યસ્મિતથી અનંત ઉડુની દંતાવલિ દીપતી.

• રમણિક અરાલવાળા •

આપણો કાપડનો ઉદ્યોગ

—શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ—

[ગતાંક પૃષ્ઠ ૫૨૦થી સંપૂર્ણ]

૧ હિંદના મિલ-મજૂરો અજ્ઞાત છે જ્ઞાતિઓના નાના વાડાઓમાં હોઈ જ્ઞાતિરિવાજોથી સખ્ત જકડાયેલા અને તેને અંગે ઘણા ખોટા ખર્ચાઓથી પિસાઈને કંગાલ હાલતમાં રહે છે, તેથી વ્યક્તિગત શારીરિક અને માનસિક શક્તિ ઓછી ધરાવે છે મિલના માલ અને સામાનને 'ક્યાં આપણું બગડે છે' કહીને ગમે તેમ વાપરે છે અને નુકસાન પહોંચાડે છે કામ ઉપર પ્રેમ નથી ધરાવતા, ગેરહાજર થતું રહે છે અને એ રીતે ઉત્પાદનમાં એકસૂત્રતા નથી રહેતી મોટો ભાગ ગામડાંઓમાંથી ખેતીની મોસમ ન હોય ત્યારે મિલમાં કામ કરવા આવે છે ૭૦-૮૦ ટકા મજૂરો મોસમ શરૂ થતાં મિલ છોડી ખેતરમાં જતા રહે છે, આમ તેઓ મિલકામમાં નિપુણતા મેળવતા નથી હિંદની ઋતુને કારણે પણ તેમનામાં કાર્યશક્તિ ઓછી રહે છે એક જાપાની મજૂર ૭ શાળ અને નવ કેમ કુશળતાપૂર્વક સાચવતો હોય છે ત્યારે હિંદી મજૂર બે શાળને પણ બરાબર સાચવી શકતો નથી. હિંદી મજૂરોમાં વ્યસનો બહુ હોય છે એટલે કરજ બહુ થાય છે, શરીર-મનને પોષણ આપી શકતા નથી, ચપળતા પ્રેરે તેવી સ્વચ્છતા અને સુઘડતા પણ તેઓ પોતાની અંદર લાવતા નથી જાપાની મજૂર સ્વચ્છતા અને સુઘડતાથી જ અર્ધી સ્ફૂર્તિ લાવે છે તેઓની કુટુંબ અને ગૃહવ્યવસ્થા સરળ હોય છે એટલે ઘરની સ્ત્રીઓ પણ મિલકામ કરવા જઈ શકે છે, અને આ બેવડી આવકથી મિલમાલિકો મજૂરોની મજૂરીના દર હળવા રાખતાં તેમના જીવનનિર્વાહનું કેમ થશે તેની ચિંતાથી મુક્ત રહી મજૂરીના દર ઓછા રાખી શકે અને એ રીતે ઉત્પાદનના ખર્ચમાં મોટો ઘટાડો લાવી શકે છે મજૂરોની કાર્યશક્તિ ઘણી હોવાથી ઝાઝા મજૂરોને નિભાવવા પડતા નથી, તેથી પણ ઉત્પાદન ખર્ચ ઘણું ઓછું રહે છે

૨ એકલા મજૂરોનો જ દોષ કાઢી શકાય નહિ મિલમાલેકો ધારે તો મજૂરોની સ્થિતિ સુધારી તેની કાર્યશક્તિ વધારી શકે છે મજૂરોને સારાં આનંદનાં સાધનો પૂરાં પાડી તેમના મનને પ્રફુલ્લ રાખે, તેમને વ્યસનોથી દૂર રાખે, તેમને સારાં રહેઠાણો આપે, દાક્તરી સારવારની સારી ગોઠવણ આપે, એમની કેળવણી વધારવા પ્રયત્નો કરે તો કેળવણી વધતાં સંસ્કાર મળે અને મિલને નુકસાન કરતાં તેમને આંચકો લાગે તેઓ મજૂરો સાથે મીઠો સંબંધ રાખે, એમનાં અંગત સુખદુઃખોથી માહિતગાર રહે અને એમને આશ્વાસન આપે કે જેથી વારંવાર ઊભા થતા હડતાલના પ્રસંગો ન આવે અને ધંધામાં અવ્યવસ્થિતતા ન આવે અને યંત્રો કાટ ખાતાં ન પડ્યાં રહે

૩ હિંદી મિલો યંત્રો અને માલ પ્રત્યે બેદરકાર રહે છે, તેઓ યંત્રો બદલતા નથી. પરદેશથી યંત્રો મંગાવવાનાં હોવાથી એક યંત્ર બીજા યંત્ર સાથે મેળ ખાતું નથી, આથી કામ એકધારું નીકળતું નથી જૂનાં યંત્રોથી પેદાશ ઘટે છે મિલોમાં યંત્રકામ કરનારાઓ યંત્રો સંબંધી વ્યાપક જ્ઞાન ધરાવતા નથી એટલે પણ યંત્રો ઝડપી કામ આપતાં નથી માલ સ્વચ્છ રીતે જળવાતો નથી, રૂ મેલું થાય છે તેથી કાપડની જાત ખરાબ થાય છે, ઉપરાંત તે યંત્રમાંથી પસાર પણ બરાબર થતું નથી એથી યંત્ર બગડે પણ છે

૪ વ્યવસ્થામાં પણ આપણે ત્યાં ખામી હોય છે મુંબઈની મિલો મેનેજીંગ એજન્ટોના કબજામાં છે તેઓ પોતાના ગજવાની વધુ સંભાળ રાખે છે કોલસા, કપાસ, યંત્રો વગેરેના તેઓ કોન્ટ્રાક્ટો લઈ ખરીદીમાં મોટાં કમિશનો ધરાવે છે અપ્રમાણિકતા પણ એમનું જબરું દૂષણ છે ઘણીવાર તો ખરીદીમાં અણઆવડત પણ હોય છે વ્યવસ્થાશક્તિની ઊણપ ધરાવે છે મિલો

ભાગીદારોને મોટાં ડિવિડન્ડો આપી દે છે પણ અના મનમાં રકમ વધારવા એટલું લક્ષ આપતા નથી. આપણે ત્યા સટ્ટાની પણ જબરી બદી છે જે જાપાનમા જોવા પણ સાંપડતી નથી

જગતભરનાં નગરોમા હિંદી માલને પહોંચવાની સારી સગવડ નથી તેની પાસે પોતાનું સારુ વહાણ વટુ, પોતાની બેંકો, પોતાની રેલવે કે પોતાના યત્ર કારખાનાં નથી જગતવ્યાપી વ્યાપારનો એને અનુભવ લેવાની તક મળતી નથી. પાગમ સાધનો દ્વારા ચાલતા ઉદ્યોગોમા ઉત્પન્ન મોઘુ જ નીવડે એ દેખીતું છે

મિલોની આર્થિક સ્થિતિ સદ્ધર નથી અને સરકાર સાવકી હોવાને કારણે તે તરફથી આર્થિક મદદ તો શુ પણ આર્થિક સગવડ પણ મળવી દુર્લભ છે જાપાનની સરકાર પોતાના દેશના ઉદ્યોગને પરદેશમા હરીફાઈ કરવી ફાવે માટે પોતાનું હૂંડિયામણ ઘટાડ્યા જ કરે છે જ્યારે આપણે ત્યા આટઆટલા વિરોધ છતા આપણા જ દેશમા આપણો માલ ન પરવડે તે માટે સરકાર દેશના અહિતનું ૧૮ પેન્સનું હૂંડિયામણ જ ચાલુ રાખે છે જાપાનમા ખોટ ખાઈને પણ પોતાનો માલ વેચે છે અને સરકાર તરફથી તેને દેશમા તેનુ વળતર મળી રહે તેવા ઉપાયો લેવાય છે જ્યારે હિંદમા તો એ વાતનું સ્વપ્નુ પણ સેવાતુ નથી. હિંદની સરકાર તો લેંકેશાયરના માલને અહીં રક્ષણ મળે તે માટે વારંવાર કારખાનાઓને લગતા કાયદાઓ, જકાતો અને રેલવે-નૂરોમા ફેરફાર કરે છે અને એમ હિંદી ઉદ્યોગને ઊલટી તકલીફમા જ નાખે છે

હિંદમા જગતના બીજા સુધરેલા દેશો કરતા સરેરાશ કાપડ ઓછુ વપરાય છે યુરોપમા જ્યારે માણસ દીઠ વરસે ૫૦ વારની ગણતરી થાય છે ત્યારે આપણે ત્યા ૧૮ વારની રાશ આવે છે જો કે આપણા ગરીબ દેશમા જ્યા માણસની માસિક સરેરાશ આવક સવાચાર રૂપિયા છે ત્યાં વધુ કાપડ વાપરવુ ન પરવડે પણ કાપડની ઓછી વપરાશની પણ ઉદ્યોગ ઉપર માઠી અસર તો થાય કે

આ કારણોએ હિંદી મિલઉદ્યોગ પાછળ છે અને જાપાન આગળ વધી રહ્યુ છે

હિંદી મિલોનો વિકાસ

એક વખત હિંદ લેંકેશાયરનું મોટામા મોટુ ઘરાક હતું લડાઈ પહેલા લેંકેશાયરનું ૨૫૪ કરોડ વાર કાપડ આયાત થતું પરંતુ લડાઈ થઈ એટલે હિંદમાં મિલઉદ્યોગ વિકાસની શકયતા પામ્યો રાતદિવસ હિંદી મિલો કામ કરવા લાગી જર્મન સબમરીનોના ભયને લીધે લેંકેશાયરનો માલ હિંદ આવી શકતો નહિ, આથી પણ કાપડના ભાવો વધ્યા અને હિંદી કાપડ-ઉદ્યોગને દર વર્ષે ૧૨ થી ૧૫ કરોડ રૂપિયાનો નફો થયો લડાઈ દરમિયાન ૧૯૭ કરોડ વાર કાપડ લેંકેશાયરનુ આવતું હતું તે આપણો ઉદ્યોગ ખીલતા ૧૧૮ કરોડ વારે આવી ઊભુ ત્યાર પછી જાપાન અને હિંદી માલની હરીફાઈ જામી તેમા લેંકેશાયર એટલુ પાછળ રહી ગયુ કે ૧૯૩૭–૩૮મા માત્ર ૨૬૫ કરોડ વાર કાપડ જ લેંકેશાયરથી આવી શકયુ હવે એ સ્થિતિ આવી છે કે લેંકેશાયર હિંદમા વધુ પગ પેસારો કરી શકે નહિ પણ આ પરિસ્થિતિનો હિંદે જોઈએ તેવો કુશળતાપૂર્વકનો લાભ લીધો નથી હિંદી મિલો જેમ વધુ નફો કરતી ગઈ તેમ શેર હોલ્ડરોને મોટા ડિવિડન્ડો આપતી ગઈ અને ભવિષ્યમા મારા વર્ષોનો ખ્યાલ કરી રિઝર્વ એટલુ વધાર્યું નહિ પરિણામે મોળા વર્ષોમા બહુ તકલીફ ભોગવવી પડી

હિંદી મિલઉદ્યોગે ઘણા તડકા છાયા જોયા છે મુંબઈ એ ઉદ્યોગમા પ્રથમ નબરે હતુ પરંતુ અત્યારે અમદાવાદ જોર કરી રહ્યુ છે મુંબઈ વધારે ખર્ચાળ છે, મેનેજીંગ એજન્ટો મોજીલા છે એમને વ્યાજની મોટી રકમો ભરવી પડે છે વળી મુંબઈમા મ્યુનિસિપલ અને પોર્ટચાર્જ પણ વધારે છે મુંબઈ કરતાં અમદાવાદના મેનેજીંગ એજન્ટો શેરહોલ્ડરોનુ હિત વધારે પ્રમાણમા જુએ છે દક્ષિણમા કોઈમ્બતુરમાં પણ મિલો સ્થપાતી જાય છે ત્યા પણ નાનુ અમદાવાદ બન્યુ છે દેશી રાજ્યોમાં પણ મિલો સ્થપાવા લાગી છે આગળ 'હિંદમા મિલોની સ્થાપના' એ શીર્ષક નીચે મિલોની સખ્યા હિંદમા કેવી રીતે વધતી ગઈ તે દર્શાવ્યુ છે લગભગ ચાર લાખ મજૂરો આ મિલોમા કામ કરે છે એમા ત્રીસ કરોડ ઉપરાંત મૂડી રોકાઈ છે હિંદમાં પહેલા નબરનો એ ઉદ્યોગ છે

હિંદી મિલોની સ્થિતિ

હિંદની મિલોએ લડાઈના વખતમાં જે નફો ખાધો તેનું તો હવે સ્વપ્નું જ રહ્યું છે, છતાં હમણાં એને વાજબી નફો તો મળે છે; પણ છેલ્લાં થોડાં વરસોથી કાપડની પેદાશ વધે છે, ત્યારે એટલા પ્રમાણમાં તેનો નિકાલ થતો નથી. આથી આજે હિંદી મિલો બહુ વિમાસણમાં પડી ગઈ છે. લડાઈ પહેલાં સરેરાશ કાપડ ૧૧૦ કરોડ વાર પેદા થતું હતું. લડાઈ દરમિયાન ૧૪૪ કરોડ વાર અને લડાઈ પછીનાં વર્ષોમાં એ સરેરાશ ૧૬૭ કરોડ વારની થઈ. ૧૯૩૧ પછી વિકાસ વધ્યો, મિલોની સંખ્યા વધી અને કાપડની પેદાશ સરેરાશ ૨૦૦ કરોડ વારમાંથી ૩૦૦ કરોડ વારની થઈ. ૧૯૩૭-૩૮માં એ સરેરાશ ૪૦૮ કરોડ વાર ઉપર પહોંચી છે.

હિંદમાં હજી જૂની મિલો છે. એ મિલોનાં સાંચા-કામ પણ જૂનાં થઈ ગયાં છે. હવે જૂની મિલો ઓછી થતી જાય છે અને ઉદ્યોગ સુધારા પર આવે છે. જૂનાં યંત્રો પૂરતી પેદાશ આપતાં નથી અને ખર્ચ વધારે માગે છે એટલે એ સફેદ હાથી જેવાં છે. મિલો માટે તો હવે સ્વયંચાલક (ઑટોમેટિક) શાળો શોધાઈ છે. અમદાવાદની મિલો લગભગ નવાં જ યંત્રો ધરાવે છે. આ સુધરેલી મિલો ઊંચા નંબરનું એટલે કે ૪૦ થી ૨૦૦ નંબર સુધીનું સૂતર કાંતે છે. ઘણી ખરી મિલો ઝીણું સૂતર કાંતે છે. મુંબઈમાં હજી જૂની મિલો થોડી રહી છે. જાપાનની મિલોમાં શાળો સારી અને છેલ્લી ઢબની છે પણ તે ટકાઉ નથી અને વિશ્વસનીય પણ નથી, પણ એમની વ્યવસ્થા સારી હોવાથી એમને મુશ્કેલી નથી જણાતી.

ચીનની બજાર હિંદના હાથમાંથી ચાલી ગઈ છે એટલે જાડા (૨૦ નંબરના) સૂતરની હવે દરકાર નથી.

પણ હિંદી મિલો એકત્ર નથી થતી. એક જ વહીવટ નીચે એકત્ર થઈ એક જ તંત્ર માલ ખરીદવા, સાંચા મંગાવવા અને માલ વેચવાનું રાખે તો મિલ-ઉદ્યોગ ઘણો સુધરી જાય. જાપાનમાં ૭૫ ટકા મિલો ત્રણ કંપનીના હાથમાં છે. આથી વહીવટી ખર્ચ ઘણો ઓછો આવે છે. સસ્તામાં સસ્તી પદ્ધતિથી માલ ખરીદી શકાય છે અને સંગઠિત રૂપે માલને બજારમાં મૂકવાથી સામુહિક અસર પણ સારી થાય છે. જેવી રીતે સિમેંટ-ઉદ્યોગ એક તંત્ર નીચે થઈ ગયો છે તેવી રીતે જાપાનની પેઠે મિલઉદ્યોગ પણ એક તંત્ર નીચે રહે તો ભવિષ્ય ઊજળું બને. થોડાં વરસો ઉપર આવી હિલચાલ થઈ હતી પણ પરસ્પર અવિશ્વાસ અને બીજાં કેટલાંક કારણોએ તે નિષ્ફળ ગઈ હતી.

વળી મેનેજીંગ એજન્ટો પોતાના સગાંસંબંધીઓને તેમનામાં પૂરતી કાબેલિયત ન હોવા છતાં મોટા પગારે મિલોમાં રાખે છે તે પદ્ધતિ પણ નુકસાન કરે છે. હવે તો મેનેજીંગ એજન્ટની પદ્ધતિ જ નીકળી જવાની છે, પરંતુ ત્યાર પછી પણ ઉપર જે ત્રુટિઓ દર્શાવી છે તેને ધ્યાનમાં લેવી જોઈશે. આજે હિંદની મિલોને સરકાર તરફથી જકાતી રક્ષણ મળે છે, પરંતુ આપણી વ્યવસ્થાની ખામીને કારણે જ એ રક્ષણની જરૂર પડે છે.

આગળ ઉપર મજૂરો વિષે લખવામાં આવ્યું છે. જાહેર મતના બળથી હવે મિલમાલેકો મજૂરોને માટે હિતકારી સંસ્થાઓ ખોલતા જાય છે પણ તે હજી બાળદશામાં કહેવાય. એમાં હજી એકવાક્યતા નથી. કોઈ મિલમાં કંઈ છે તો કોઈ મિલમાં બીજું. દવાની વ્યવસ્થા બધી મિલોમાં છે, નિશાળો પણ ઘણી ખરી મિલોમાં ખૂલી છે, ઘણે ઠેકાણે ઘોડિયાં નાનાં બાળકો માટે રાખવામાં આવે છે અને કસરતશાળાઓની પણ ક્યાંક ક્યાંક શરૂઆત થઈ છે; પણ સુવાવડખાનાં નથી તે કરવા જેવાં છે. ખાસ તો મજૂરોને રહેવા માટે સારી સ્વચ્છ અને હવા-ઉજાસવાળી ચાલો બાંધવી જરૂરી છે. મુંબઈમાં હમેશાં રહેવાની જોગવાઈ કરી આપવામાં આવવાની છે એવી સગવડ સર્વત્ર થવાની મોટી જરૂર છે. મિલોમાં જ આનંદ-ઉલ્લાસનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે તેવાં સાધનો ઊભાં કરવાં જોઈએ. મદ્રાસમાં મેસર્સ બીની કંપનીની બકીંગહામ અને કર્ણાટક મિલોમાં જેવી સરસ સગવડો અને હિતકારી

પ્રવૃત્તિઓ રાખવામા આવી છે તે સર્વે મિલોમા હોવી જોઈએ

મિલો માટે કપાસ

હિંદી મિલોમા મોટે ભાગે હિંદી કપાસ વપરાય છે ધીમે ધીમે કરતા ૩૦ લાખ ગાસડી હિંદી કપાસ હિંદી મિલો વાપરવા લાગી છે હિંદી કપાસની ૫૫ લાખ ગાસડીમાથી આમ ૩૦ લાખ બાદ જતા ૧૫ ૧૭ લાખ જાપાન અને પાચેક લાખ ગાસડી લેંકેશાયર ખરીદે છે એટલે કપાસની અછત વધારે રહેતી નથી પરતુ હિંદી કપાસ ટૂકા તારનો છે માત્ર પજાબ અને કબોડિયામા પાચ લાખ ગાસડી લાબા તારનુ કપાસ પાકે છે પરતુ હિંદની જરૂરિયાત માટે એ પૂરતુ નથી તેથી હિંદને બેથી ત્રણ લાખ ગાસડીઓ ઇજિપ્તથી મગાવવી પડે છે ઇજિપ્તના કપાસમાથી ૧॥ ઇંચ જેટલો તાર નીકળે છે આ પરદેશી કપાસ ઉપર રતલે ૦)ના જકાત હતી પરતુ આ વરસથી હિંદા ખજાનચી સર જેમ્સ ગ્રીગે એ કપાસની આયાત ઉપર રતલે એક આનો જકાત કરી છે

મજૂરો

મુબઈ અને અમદાવાદના મજૂરોનો મોટો ભાગ ગામડામાથી ભરતી થઈને આવે છે મજબૂત બાંધાના એ ખેડૂતો મુબઈ જેવા શહેરમા આવીને કમાવા માડે છે ચા નાસ્તા સિગારેટ સાથે દોસ્તી થાય છે એ મજૂર મુબઈમા મોજીલો જુવાન બને છે એને ખાવાપીવાનુ પણ પુષ્ટિકારક મળતુ નથી એ મોટે ભાગે અભણ અને નિરક્ષર છે એને મોજ શોખનો નાદ લાગે છે ને તે ઉપર બિલકુલ અકુશ રાખી શકતો નથી એ કરજે નાણા મેળવે છે અને પગારનો વખત આવે છે ત્યારે મિલને દરવાજે પઠાણ અને લેણદારો ઊભા જ હોય છે ઉપરાત તાડી અને દારૂવાળાને ત્યા પગારનો મોટો ભાગ ઠલવાય છે આવા મુબઈના ખરાબ હવા-પાણી મિલની ગદી હવામા કામ અનિયમિત જીવન અને વ્યસનોમા એનુ ગામડાનુ શરીર ભાગી જાય છે અને ફરી પાછો એ થાકીને ગામડામા જાય છે આકડાઓ કહે છે કે મિલોમા ૨૦% મજૂરો જ સ્થાયી રહે છે બાકીના ૮૦% ગામડામા જા આવ કર્યા કરે છે

મજૂરોને લગતા કાયદાઓ

મજૂરોને લગતા ઘણા કાયદાઓ પસાર થયા છે કેટલાક હિંદી સરકારે અને કેટલાક પ્રાંતિક સરકારોએ પસાર કરેલા છે કેટલીક સમિતિઓ પણ આ વિષય માટે નિમાઈ છે પ્રજાસઘના પ્રયત્નોને લઈને પણ કેટલાક સુધારા થયા છે મજૂરને અકસ્માત થયે કઈક બદલો આપવાની ગોઠવણ થઈ છે બાળકોને મિલમાં કામ ન કરવા દેવાનો કાયદો પણ થયો છે મજૂરો અને કારીગરોના પગારો સુધર્યા છે ૭ દિવસનુ અઠવાડિયુ અને દસ કલાકનો દિવસ અને ૬૦ કલાકનુ કામ નિર્ણિત થયુ છે લેબર કમિશનની પણ કેટલીક સૂચનાઓ અમલમા આવી છે મિલમાલેકો કોઈ પણ માણસને વગર કારણે રજા આપતા હવે વિચાર કરે છે દશ કરતા પણ સારી પેઠે વિચાર કરવો પડે છે ટ્રેડ યુનિયનોનુ બળ વધ્યુ છે મિલમાલેકોને તેઓ ઘણીવાર હફાવી શકે છે મુબઈની મહાસભા સરકારે હડતાળ પાડતા પહેલા સમજૂતી—બોર્ડની મારફતે પતાવટ કરવાનો કાયદો કર્યો છે

હડતાલો

મિલમાલેકોને નમાવવા માટે હડતાલ એ પશ્ચિમ મા ઉત્તમ સાધન ગણાયુ છે હિંદમા પણ મજૂરો પુષ્કળ હડતાલો પાડે છે કેટલીક હડતાલો માટે ખરે ખર મિલમાલેકોની નીતિ જોખમદાર છે કેટલીક હડતાલો સમજફેરની પણ પડે છે હડતાલો પાડતા ઘણીવાર મારામારીઓ પણ થાય છે અને પોલીસને લાઠી કે ગોળીઓનો ઉપયોગ પણ કરવો પડે છે ઘણી ખરી હડતાલોમા છેવટે મજૂરોને જ થાકીને નમવુ પડે છે અમદાવાદમા ગાંધીજીના સુકાન નીચે ચાલતા મજૂર મહાજને હડતાલ કરતા સમાધાનીથી જ વધુ કામ લીધુ છે અને પક્ષોને આથી ઘણો ફાયદો થયો છે હડતાલથી ઉદ્યોગોને ઘણુ જ સહન કરવુ પડે છે મુબઈની મોટી હડતાલોમા આમ બન્યુ છે

હિંદી કાપડની નિકાસ

અગાઉ હિંદમાંથી પુષ્કળ સૂતર અને કાપડ ચીન ખાતે ચડતાં હતાં, પણ ચીનમાં જાપાનીઓએ બાવન મિલો અને ચીનાઓએ ૯૦ મિલો બાંધી એટલે ચીન ખાતે નજીવી નિકાસ થાય છે. ઈજિપ્ત પણ પોતાના દેશનો મિલ–ઉદ્યોગ વધારવા માગે છે એટલે ત્યાં પણ માલની નિકાસ ઓછી થવા માંડી છે. અત્યારે બ્રહ્મદેશ અને સિલોન હિંદી કાપડનાં ઘરાકો છે, પરંતુ હિંદી કાપડ મોટે ભાગે હિંદમાં જ ખપે છે. લગભગ બધા દેશો પોતાના કાપડ–ઉદ્યોગને જ ટેકો આપે છે અથવા તો કોઈ ને કોઈ મિત્રરાજ્ય સાથે વેપારી કરારો કરી લઈ પરસ્પર લાભ મેળવે છે. હિંદમાંથી દર વરસે ૧૫ થી ૨૦ કરોડ વાર કાપડ પરદેશ જાય છે, જેમાં મુખ્ય સ્થળો બ્રહ્મદેશ, સિલોન, રાતા સમુદ્રનાં બંદરો, ઈરાની અખાત, ઈસ્ટ આફ્રિકા, મલાયા વગેરે પૂર્વના જ દેશો છે.

કાપડનો ગૃહઉદ્યોગ

હિંદમાં ૩૭૬ મિલો હોવા છતાં ગૃહઉદ્યોગથી પેદા થતું કાપડ પણ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં વપરાય છે. ગાંધીજીએ સ્થાપેલા ચરખાસંઘથી તેને ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું છે. એ ઉપરાંત મિલના સૂતરમાંથી મોટા પ્રમાણમાં હાથશાળો ઉપર પણ કાપડ વણાય છે. અત્યારે હિંદમાં લગભગ પાંચ કરોડ ચરખાઓ અને વીસ લાખ હાથશાળો ચાલે છે. આ વિષય પણ એટલો વિશાળ છે કે એની સ્વતંત્ર ચર્ચા માટે સ્વતંત્ર લેખની જ જરૂર પડે. અહીં તો માત્ર ઉલ્લેખ જ કર્યો છે. હાથશાળનો કારીગર દસ કલાકની મહેનતમાં લગભગ બાર આના અને ચરખાનો કારીગર, ત્રણ આના મેળવી શકે છે. દક્ષિણમાં મદુરા, પંજાબમાં અમૃતસર, લુધિયાણા, બંગાળમાં ઢાકા, યુક્તપ્રાંતમાં બનારસ, ઉપરના ભાગમાં કાશ્મીર, ઇત્યાદી સ્થળોએ ગૃહઉદ્યોગ વિશેષ પ્રમાણમાં ચાલે છે. રેશમ અને જરીના ગૃહઉદ્યોગમાં હવે જાપાની રેશમ અને ફ્રેંચ જરીનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. આપણા દેશમાં લગભગ એક કરોડ માણસો અત્યારે હાથઉદ્યોગ ઉપર નભે છે, જ્યારે મિલઉદ્યોગ માત્ર ચાર લાખ માણસોને જ કામ આપે છે. હિંદની કુલ કાપડની જરૂરિયાતમાં હિંદી મિલો ૬૨½%, જાપાન ૧૨½%, લેંકેશાયર ૧૦% અને ગૃહઉદ્યોગ ૧૫% નો હિસ્સો પૂરે છે.

૧૯૩૮માં મિલઉદ્યોગ

આ વર્ષ મિલઉદ્યોગ માટે સારું નથી. સને ૧૯૩૭–૩૮ બંને વરસો ઠીક હતાં. આ વરસે કાચી ચીજો–કપાસ, શણ, ઘઉં, ચોખા વગેરેના ભાવો નીચા રહ્યા છે એટલે ખેડૂતો પાસે માલ ખરીદવાને પૈસા નથી. એટલે ૧૯૩૮માં હિંદી મિલોએ ૪૦૯ કરોડ વાર કાપડ બનાવ્યું હતું, જ્યારે આ વરસે વધુમાં વધુ ૩૫૦ કરોડ વાર કાપડ થવા સંભવ છે. અમદાવાદ અને મુંબઈના મિલમાલેકો પાસે કાપડનો ઘણો જથ્થો એકઠો થયો છે. એમણે કામના કલાકો ઘટાડ્યા છે અને રાતપાલી બંધ કરી છે. દક્ષિણની મિલ એસોસિયેશને પણ એવો જ ઠરાવ કર્યો છે. કાપડના ભાવો ઘણા વધ્યા છે. જાપાની હરીફાઈ સખત છે, એ તો પાણીના ભાવે માલ ફેંકે છે, પરિણામે હિંદી મિલોને પણ ભાવો ઘટાડવા પડયા છે.

હિંદના કાપડ–ઉદ્યોગના ઇતિહાસની આ સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા છે.

સંગીતની મહેફિલમાં

શ્રી. લખમશી જૈન

ધૂળિયાળમાં મધરાતના બાર ટકોરા થયા ત્યારે કપને હેઠો મૂકી ખાસાહેબે પાછળ બેઠેલા પોતાના શાગિર્દ તરફ સ્વરમેળ તપાસવા તબૂર માટે હાથ લબાવ્યો. શાગિર્દ ધૂનમા હતો કે કોણ જાણે કેમ, તે આંખો મીંચી કંઈ સાધના કરી રહ્યો હતો. તબૂર હાથમા ન આવતા ખાસાહેબે આછા આછા સ્મિતનો પ્રભાવ પ્રેક્ષકગણ પર પાથરતા સહેજ ઝીણી આંખો બનાવી ધીમી ચાલે ડોકને પાછળ વળાંક આપ્યો. બિલકુલ બાજુના જ સોફા ઉપર એક ગૃહસ્થ બહુ જ પ્રયત્નપૂર્વક નિદ્રાદેવીને મહાત • કરતો બેઠો હતો. તેણે રેશમી વસ્ત્રો પહેર્યા હતા. સેન્ટની તીવ્ર ગંધ આજુબાજુ બેઠેલ અન્ય પ્રેક્ષકગણને પોતાની કિંમત અકાવવા નિરર્થક ચેષ્ટા કરી રહી હતી. ત્યા તો સૌ પોતાની લાયકાતમા મુસ્તાક હતા. અનાયાસે ગવૈયાની નજર તેના પર ઠરતા તેની ખુશીનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે આવેશમા આવી જઈ એકદમ ફરમાશ કરી દીધી. 'ખાસાબ એક ભીમપનાસકી ચીજ હોને દીજિયે.' ગવૈયાએ જરા સ્મિત કર્યું. મધરાતના વખતે ભીમપનાસ ગાવાની ફરમાશ કરનાર પર જાણે તે દયા ખાતો હોય! તે ગૃહસ્થે માન્યુ કે હવે જરૂર ભીમપલાસ સાભળવા મળશે. તેણે કલકત્તામાં એક ગાનારીના મુખે 'ઉન બીન નાહીં આવત ચૈન' થી શરૂ થતી ચીજ સાભળી હતી. નાજ નખરા સાથે જ્યારે તે ગાનારીએ એ એક જ લીટી સત્તાવીશ પ્રકારે ગાઈ સભળાવી ત્યારે તે પાગલ બની ગયો હતો. તેણે સોની નોટથી તે ચીજનુ સ્વાગત કરતા પૂછેલુ કે એ કયો રાગ હતો? ગાનારીએ જ્યારે તે ચીજને ભીમપલાસ રાગ કહ્યો ત્યારથી તે માનતો થયો કે સગીત-આલમમા ભીમપનાસ જેવુ અન્ય કશુ નહિ હોય. ગવૈયો ભીમપલાસ ગાશે એટલુ નક્કી થતા નિદ્રાએ તેની દુશ્મની છોડી દીધી. તે ટટાર થઈ બેઠો. 'ઉન બીન નાહી આવત ચૈન' એ લીટી તે બહુ જ ધીમે બસુરા અવાજે ગણગણી રહ્યો.

તબલિયા તરફ જોઈ ગવૈયાએ ઘૂંટણ પર હાથની ટપલીઓ મારી ખ્યાલની લય સમજાવી. તબલિયો શરૂ થઈ ગયો.

ધાગે તીરકીટ ધીન...

ગાનારે ધીન સાથે બધેશ મેળવી લીધુ

'પી રનજા... '

'કોનસા રાગ હૈ ખાસા'બ?' પાડોશીઓને રાગ પૂછી ઠગાયેલો અને ત્યારપછી સીધો ગવૈયાને જ પૂછી લેવાનો નિશ્ચય કરી ચૂકેલો એક તરુણ કે જે પેલા શ્રીમત ગૃહસ્થની બિલકુલ સામેની હરોળમા બેઠો હતો. તેણે ખાસાહેબને પૂછ્યુ. માલકૌસ જેવા સરળ રીતે ઓળખાઈ જતા રાગનુ નામ પાડતા ગવૈયાને ક્ષોભ જણાયો. તે બેદરકારીથી બોલ્યો,

'ચેહી-ગ મ ધ ની સા સભી કોમલ'

તરુણ એ લાબો અસ્પષ્ટ જવાબ કઈ ન સમજ્યો. હવામા એ જવાબનો પ્રતિકાર યે ન થયો. ઊંચોનીચો થતા તેણે આજુબાજુનાઓ તરફ જોયુ. બાજુના એકે કહ્યુ, 'એ માલકૌસ છે.' તરુણે અનુભવીની ઢબે નકારસૂચક માથુ હલાવ્યુ. પેલો હસવા લાગ્યો.

ગવૈયો સ્વરોની જાળ ગૂથતો અવારનવાર 'પી રનજા' કહેતો ગાયે જતો હતો, અને સારગીવાળો તો જાણે ગવૈયાની મજાક ન ઉડાવતો હોય તેમ ગવૈયો એક તાન ફેંકે તેને મારી મચડીને, તો ક્યારેક બની શકતી તો તેવી ને તેવી વગાડીને ચાળા પાડતો હતો.

'ચચલ નારીકી નૈન છૂપે નહિ!' જેવા માઢની બેતો સાભળવા ન મળતા, અને માથુ ફોડી નાખતા

તાનપલટાથી ત્રાસી ગયેલા બે વેપારી ભાઈઓ પાણીમાં ગયેલ ટિકિટના પૈસા બદલ અફસોસ કરવા ગુંદરના ભાવ અને બજારની રૂખ વિષે વાતે ચડી પોતાનું મન મનાવવા લાગ્યા. બાજુવાળા કોઈએ ‘ભાઈ, ચૂપ રહો.’ કહ્યું ત્યારે તેઓ બળીને અડધા થઈ ગયા. ઝઘડો થઈ જશે એ બીકે તેમણે ‘આવ્યો મોટો સાંભળનારો.’ એમ ગણગણીને પોતાની બળતરા શમાવવા કોશિશ કરી.

અડધો કલાક વહી ગયો. દરમિયાન ગાનારે પાંત્રીસ વખત ‘પી...રનજા...’ કહ્યું. પણ એ ‘પીર ન જા...’ પાછળ ‘ની’ અક્ષર સંકળાયેલો હતો તે બતાવવું કોણ જાણે કેમ તેની શક્તિની બહાર હતું. તેણે જબ્બર મહેનતથી પોતાની ચીજને શણગારવા માંડી હતી, પણ તેમ કરતાં તેને થતી પીડા તેના ગાયનની પંક્તિ મુજબ કોઈએ જાણી નહિ.

પેલો ગૃહસ્થ ‘ઉન બીન નાહીં આવત ચૈન’ નો જાપ જપતો એના પ્યારા ભીમપલાસ વગર ખરે જ બેચેન થઈ ગયો હતો. છતાં જાણે તે રસમાં તરબોળ ન થઈ ગયો હોય તેમ વારેવારે માથું હલાવતો અને પગથી અનાયાસે પડતો સાચો ખોટો તાલ દેતો. જ્યારે સારંગીવાળાના મુખેથી ‘સુભાન અલ્લાહ!’ ‘ક્યા બાત હૈ!’ આદિ ચિત્કારો સરી જતા, ત્યારે પોતે પાછળ રહી ગયો જાણી ઉતાવળે ‘વાહ વાહ’ બોલતો હતો.

હવે ગાનારે ગાવાની ગતિ વધારી મૂકી ત્રિતાલનું નાનુંશું બંધેશ લીધું. સમાધિસ્થ થયેલ તબલિયો જે બહુ જ ખ્યાલથી માત્રાની ટપલીઓ અને ટકોરીઓ માર્યે જતો હતો, તેના હાથોમાં નવીન ચૈતન્ય આવ્યું, તબલાંનો ધુમરાટ જરા મોટો થયો. ઘડીભર સાંભળનારાના કાન ઊંચા થયા. બે ચાર આવર્તન પસાર થઈ. હવે તો જાણે ગવૈયા અને તબલિયાનું દ્વંદ્વ યુદ્ધ. તબલિયો સમ બતાવે જ નહિ અને ગાનાર ગણતરીની તાનો અને બંધેશ ગાયા કરે. બહુ જ ખેંચાખેંચી પછી બંને જણાએ જ્યારે સાથે જ અટકી જઈ સમ બતાવ્યો ત્યારે સાંભળનારાઓએ તેમને તાળીઓથી વધાવી લીધા.

ચીજ પૂરી થતાં, એક ખૂણા તરફ ખુરસીમાં બેઠે બેઠે ઊંઘ કાઢતો એક બુઝર્ગ જાગી ઊઠ્યો. માલકૌંસના પ્રભાવશીલ ગાંભીર્યથી નિર્ભેળ મજલ કાપતી ઊંઘમાં, સ્વરોની એકાએક વહેતી બંધ થયેલી ધારાએ વિક્ષેપ પાડ્યો. તેણે ઈંદ્રભુવન જેવી મહેફિલમાં ચારે તરફ જોયું, અને યાદદાસ્તને તાજી કરવાને આંખો ચોળવા લાગ્યો.

દૂર દૂર એક નવયુવક બેઠો હતો. જાણે સુધારાનો સૂત્રધાર ન હોય તેમ તેણે પોતાની પત્નીને ખાસ સાથે લાવી, માથાની ટોપીને દૂર કરી દીધી હતી. તેના તેજસ્વી કપાળથી એવો ભ્રમ થતો કે કદાચ તે ‘સંગીત નિપુણ’ ન હોય! તેણે ખાંસાહેબને ફરમાસ કરીઃ

‘જનાબ, અબ માલકૌંસ સુનાઈયેગા.’

જનસમૂહમાંથી કેટલાક એક સામટા હસી પડ્યા. યુવક ભોંઠો પડી ગયો.

‘હાં, હાં, જરૂર.’ ખાંસાહેબે તેને દિલાસો આપ્યો. તેના હોઠ પર ફરકતું કટાક્ષમય હાસ્ય કહેતું હતું કે ‘હવે હું કંઈ પણ ગાઈશ તેને આ તરુણ માલકૌંસ નથી એમ થોડું કહેવાનો છે?’

નવી પ્રજા : નવી રચના

· ધૂમકેતુ ·

કેટલીક વસ્તુઓ કોઈ દિવસ વૃદ્ધ થતી નથી કેટલીક વસ્તુઓ કોઈ દિવસ જુવાની જાણતી નથી નવરચના કરવા મથનારે આ વસ્તુઓનો પરિચય સાધવાનો હોય છે જો એ કોયડાનો એ ઉકેલ લાવી શકે તો જ એ નવી સમર્થ પ્રજાના જન્મ માટે શક્ય એવી ભૂમિકા તૈયાર કરી શકે આહીં ઉત્સાહી માણસોનું એક વસ્તુ પ્રત્યે લક્ષ્ય દોરવું ઘટે છે કે ભૂમિકાની તૈયારી વિના કોઈ પણ રચના સ્થાયી બની શકતી નથી

આપણે એક ઉદાહરણ લઈએ આપણી જ્ઞાતિઓ એ એક વખતે આપણા સામર્થ્યને વ્યક્ત કરવાનો બળવાન દુર્ગ હતો આજે એ જ જ્ઞાતિઓ આપણી નબળામા નબળી કડી બની રહેલ છે આનો ઉકેલ શો ? જ્ઞાતિઓનું અસ્તિત્વ શા માટે હતું — અને હવે આજે શા માટે ન જોઈએ ?

કોઈ પણ થનગની રહેલા લોહીવાળા જુવાન પાસે આનો જવાબ તૈયાર છે હું જ્ઞાતિમા માનતો નથી. જ્ઞાતિઓ જવી જોઈએ એનાથી આપણી એકતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી — વગેરે

આજે આપણે જ્ઞાતિઓને કોઈ પણ વિશિષ્ટ ગુણ ધરાવનાર એકમ તરીકે જોઈ શકતા નથી, અને એવી રીતે એમનું અસ્તિત્વ રહ્યું નથી એ જ આપણા વિનિપાતનું મુખ્ય કારણ છે જ્ઞાતિઓને લીધે આપણો વિનિપાત થયો નથી, થઈ શકે નહિ જે વિશિષ્ટ ગુણનો ઉત્કર્ષ સાધવા માટે એ એકમ ઘડવામા આવ્યુ હતુ તે મૂળ પંથનો ત્યાગ કરવાથી જ જ્ઞાતિઓ અરસપરસના દોષદર્શન માટે ને કલહ માટે બાકી રહી છે અને તેથી મૂળ હેતુ પર લક્ષ્ય આપી એની સિદ્ધિ માટેનો માર્ગ નિર્માણ ન કરતા જો આપણે માત્ર જ્ઞાતિઓના કોલાહલમા જ આપણી બધી નવરચનાશક્તિ વેડફી નાખીએ તો આપણે કદાચ જ્ઞાતિઓનો નાશ કરી શકીએ — પણ નાશ કરીને કોઈ પરિણામ ન લાવી શકીએ એટલે એ નાશને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી જગ્યામા બીજા એવા જ અસ્થાયી અને હેતુ વિનાના કાર્યે પોતાનો પગ મૂક્યો હશે

આ વસ્તુસ્થિતિને વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે, એક બીજું ઉદાહરણ લઈએ એક જ્ઞાતિ ધારો કે સોના ઉપર કારીગરીનો ધંધો વર્ષોથી ચલાવે છે કુદરતી રીતે એ ધંધા ઉપર એ કુટુંબનો નાનામા નાનો છોકરો જે કાબૂ ધરાવતો હશે તે પણ અસાધારણ હશે એ વિશિષ્ટ તત્ત્વ ન ગુમાવવું હોય તો એ જ્ઞાતિએ પોતાની વિશિષ્ટતા પૂરતી અમુક મર્યાદા સ્વીકારવી રહી એ મર્યાદા તે જ્ઞાતિ એ તત્ત્વ સ્થાયી છે – એને વૃદ્ધાવસ્થા નથી પણ ધારો કે એવું બન્યું કે એ જ જ્ઞાતિમા એક છોકરો બીજા ધંધામા રસ લે છે — તો શું થાય ? એ વખતે જ્ઞાતિએ એ જ મર્યાદાને વિશાળ બનાવવી જોઈએ જો એ પ્રમાણે એ ન બનાવી શકે તો એ કોઈ દિવસ જુવાન કે પ્રાણવાન ન હતી એમ જ કહેવાય

જ્ઞાતિસંસ્થાઓએ વિશિષ્ટ ગુણોના ઉત્કર્ષ માટે જે મર્યાદા ને જે વિશાળતા બતાવવા ઘટે એમા એમની મહત્તા રહી છે

જ્યાં જ્યા જ્ઞાતિઓનું બંધન આવા કોઈ અર્થ પરત્વે વિશાળ બને ત્યા ત્યા જ્ઞાતિ વધારે પ્રાણવાન બને છે પણ જેવી રીતે આજે એક જ્ઞાતિ ટાઈપિસ્ટ, પોસ્ટમેન, ક્લાર્ક, દરજીધંધો કરનાર, મોચી મોટર ડ્રાઈવર સાઈક્લીસ્ટ, ચાવાળો—એવી સઘળી પ્રકારની વ્યક્તિઓને પોતાનામા ગણાવવાનુ અભિમાન

હે છે, અને ખરી રીતે એમાંનો કોઈ એમનો નથી, તેવી રીતે એ પોતાની મર્યાદાને સાચવવાની વૃત્તિ રાખે છે, અને એ મર્યાદા સાચવવાનું એની પાસે કોઈ કારણ નથી કે કોઈ હેતુ પણ નથી. આવી રીતે હેતુ, કારણ, ધ્યેય, વિશિષ્ટત્વની ઉપાસના વિના જે મર્યાદાઓ રાખવામાં આવે છે એ મર્યાદાઓએ એમના મૂળ ગુણને ખોયો છે ને નવા જમાનાનો એક પણ ગુણ કેળવ્યો નથી. એટલે આજે ઘણી ખરી *જ્ઞાતિઓ–એ હજારો ધંધા કરનારા હજારો વૃત્તિવાળા* માણસોનું નિરર્થક સંમેલન હોઈ, નિરર્થક બની રહેલ છે.

અથવા એમની સાર્થકતા એકાદ ઢંગધડા વિનાની ચૂંટણીમાં–'આપણી જ્ઞાતિના છે હો'–એવા શબ્દો વડે પ્રજાશક્તિનો હ્રાસ કરવા પૂરતી જ રહી છે.

આ પરિસ્થિતિમાં જ્ઞાતિભંગનો માર્ગ લેવાય તે જો વિહ્‌વળતાથી પ્રેરિત હોય તો એ પણ એટલો જ નિરર્થક છે.

વિશિષ્ટ ગુણોત્કર્ષ, વૈજ્ઞાનિક પરિશુદ્ધિ અને એક ન સમજી શકાય એવી આંતરઆકર્ષણની સૂચક માર્ગદર્શના–એ ત્રણેનો સમન્વય સાધવા માટે જે જ્ઞાતિઓ પોતાની મર્યાદાને વિશાળ નહિ કરે, અને જે નવરચનાવાદીઓ આ ધ્યેય લક્ષ્યમાં રાખ્યા વિના આંધળિયા ભૂસકા મારશે–એ સઘળા જ પ્રજાકીય નવરચનામાં શરીરનો, મનનો અને ગુણોનો અપકર્ષ લાવશે.

કેવળ નવીનતાની ખાતર કરેલ મર્યાદાલોપનો કાંઈ અર્થ નથી. કેવળ પ્રાચીન પ્રથા પ્રમાણે મર્યાદા જાળવવાનો પણ કાંઈ અર્થ નથી.

પેટાજ્ઞાતિઓ વડે કોઈ હેતુ સરતો નથી માટે એમણે જવું જોઈએ. અખિલ ભારતવર્ષીય–એ એક વિશેષણ પછી–બીજું પેટાજ્ઞાતિનું કોઈ પણ વિશેષણ અશક્ત અવસ્થાના એકરાર જેવું ગણાવું જોઈએ.

જ્ઞાતિઓ પોતાના ચિરંજીવ તત્ત્વનું મર્યાદાથી રક્ષણ કરી, એને વૈજ્ઞાનિક પરિશુદ્ધિનો લાભ આપે: અને એના અચિરંજીવ, માત્ર સમયધર્મે સ્વીકારેલા તત્ત્વને ફેંકી દઈ પોતાની વિશાળતા સમજાવે.

તો જ એ રહી શકશે. તો જ એમણે રહેવું જોઈએ.

સર્વભક્ષી કાલ જ્ઞાતિઓને ભક્ષી જાય એ અફસોસનો વિષય નથી. જ્ઞાતિઓ પોતપોતાની વિશિષ્ટતા ખોઈ જે પરાધીનતા સ્વીકારશે એ અફસોસનો વિષય છે.

પ્રજાના ઉત્કર્ષની સાધનામાં જ્ઞાતિઓની નવેસરથી પરિશુદ્ધિ એ આવશ્યક તત્ત્વ બની રહેશે.

જીવનપાઠ

[અનુષ્ટુપ]

વિશ્વકેરી મહા, ભવ્ય તેજસ્વી રંગભૂમિ પે
વિધિદિગ્દર્શને ખેલી મારો જીવનપાઠ, હું
જવાનો; ક્યાં ? ન જાણું હું જાણવાય ન ઉત્સુક:
'ખેલવું કેમ' જાણું છું: એટલું બસ શું નથી ?

• જયાનન્દ દવે •

ગીતામાં અહિંસા ધર્મ

દિલખુશ બ. દિવાનજી

આ જે અહિંસા ધર્મને ખૂબ મહત્ત્વ મળી ચૂક્યુ છે ગીતામા અહિંસાને કેટલુ અને કેવુ સ્થાન છે એ પ્રશ્ન ખડુ વિચારવા જેવો છે ગીતાના બધા અધ્યાયો વાચી ગયા પછી અહિંસા ગીતામા કેટલે અંશે સ્થાન મેળવે છે તે સમજતા મુશ્કેલી નથી પડતી

(૧) પૂ ગાધીજી લખે છે તેમ "અહિંસાનુ પ્રતિપાદન ગીતાનો વિષય નથી ગીતાકાળની પૂર્વે પણ અહિંસા પરમ ધર્મરૂપે મનાતો ગીતાને તો અનાસક્તિનો સિદ્ધાત બતાવવો હતો" અર્જુનમા વિષાદ થયો અને મૂઝવણુ ઉત્પન્ન થઈ એટલે કૃષ્ણુ ભગવાને એ વિષાદ દૂર કરવા ગીતાનો ઉપદેશ કર્યો હવે અર્જુનના વિષાદમા કઈ હિંસા અહિંસાનો પ્રશ્ન ન હતો કૈરવોના સહારના કાર્યમા એને કઈ હિંસાનો ડખ લાગ્યો ન હતો એને જે દૌર્બલ્ય પ્રાપ્ત થયુ તે તો આસક્તિમાથી પ્રગટ્યુ હતુ કૈરવો એના સ્વજન હતા એટલે એમની સાથે લડતા એ કાચવાયો આથી એણે કૃષ્ણ ભગવાન આગળ જે ધર્મ-સકટ રજૂ કર્યું એમા સ્વજન પ્રતિનો મોહનો પ્રશ્ન હતો, નહિ કે અહિંસાનો હિંસાનો આથી સ્વાભાવિક છે કે એ પ્રશ્નના નિવારણમા જે ઉપદેશ કૃષ્ણ ભગવાન આપે છે એનુ મધ્યબિંદુ અહિંસા ન હોય પરતુ મોહત્યાગ અથવા અનાસક્તિ જ હોય

આથી જ કૃષ્ણ ભગવાન મોહત્યાગ અથવા અનાસક્તિનુ આખુયે તત્ત્વજ્ઞાન અર્જુન આગળ ખડુ કરે છે

(૨) પરતુ જો ગીતાનો પ્રધાન સૂર અહિંસા નથી તો એના આખા ઉપદેશમા અહિંસા અધ્યાહાર અથવા ગૃહિત તો છે જ એ અનાસક્તિના આખાયે તત્ત્વનું જો આપણે વિચારપૂર્વક મનન કરીશુ તો એમા અહિંસા જ વ્યાપેલી જણાશે આથી જ પૂ ગાધીજી લખે છે "પણ ગીતાના શિક્ષણને પૂર્ણતાએ અમલમા મૂકવાનો લગભગ ૪૦ વર્ષ પર્યન્ત સતત પ્રયત્ન કરતા મને તો નમ્રપણે એમ લાગ્યુ છે કે સત્ય અને અહિંસાના સપૂર્ણ પાલન વિના સપૂર્ણ કર્મફલ-ત્યાગ મનુષ્યને વિષે અસભવિત છે"

(અ) કર્મફલ-ત્યાગનો મહિમા ગાતાં કૃષ્ણ ભગવાને કર્મફલ-ત્યાગીના ગુણો તથા લક્ષણો બતાવતા ત્રણ પ્રકારના પુરુષોના ગુણોની આવશ્યકતા કર્મફલ-ત્યાગ માટે દર્શાવી છે (૧) સ્થિતપ્રજ્ઞ, (૨) ભક્ત, (૩) ગુણાતીત આ ત્રણે પ્રકારના પુરુષો માટે જે ગુણોનું વર્ણન થયુ છે તેમા એવા ગુણો ગણાવ્યા છે જે અહિંસાના જ અગો છે, અથવા જેના સમૂહમાથી અહિંસા એની મેળે નીતરી રહે છે એ ગુણો મુખ્યત્વે આ છે ઇન્દ્રિ-સયમ રાગદ્વેષ-ત્યાગ શત્રુમિત્ર પ્રતિ સમત્વ, સુખદુખ-સમભાવ, અક્રોધ, પ્રાણીમાત્ર પ્રતિ દ્વેષરહિતપણુ દયા, નમ્રતા, ક્ષમા, નિર્ભયતા, દૃઢ નિશ્ચયબળ પવિત્રતા, ઇશ્વરપરાયણતા, અને ઇશ્વરનિષ્ઠા-"જેનાથી લોકને ભય નથી, જેને લોકોનો ભય નથી"

કર્મફલના ત્યાગ માટે આવા ગુણોનો ઉત્કર્ષ તદ્દન અનિવાર્ય છે, અને એ ગુણોના ઉત્કર્ષમા સહેજે અહિંસા સમાયેલી છે એટલે અનાયાસે પણ ગીતામા અહિંસાને મહત્ત્વનુ સ્થાન મળે છે ગીતાના કર્મફલ ત્યાગને પ્રાપ્ત કરનારને અહિંસાધર્મનુ પાલન સહેજે કરવુ પડે છે

(આ) ગીતાના ૧૬ મા અધ્યાયમા દૈવી અને આસુરી સપત્તિનુ વર્ણન કર્યું છે એમા પણ ઉપના ગુણોનુ લગભગ વર્ણન છે, અને અહિંસાનો સ્પષ્ટ રીતે એમા ઉલ્લેખ પણ બીજા જ શ્લોકમાં થાય છે –

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शांतिरपैशुनम्
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम्।

(ટ્ટ) ગીતામાં ત્રણ ગુણોના વર્ણનમાં સાત્વિક ગુણને જ સર્વોપરિ અને શ્રેયાર્થી માટે ઇષ્ટ ગણ્યો છે. એમાં પણ જ્યાં સાત્વિક ગુણ નથી એવાં કર્મ, કર્તા, હિંસાયુક્ત છે એમ જણાવ્યું છેઃ

(૧૮–૫) કર્મ–જે કર્મ પરિણામનો, હાનિનો, હિંસાનો પોતાના ગજાનો વિચાર કર્યા વિના મોહને વશ થઈને માણસ આરંભે છે. તે તામસ કર્મ કહેવાય છે.

(૧૮–૨) કર્તા જે રાગી છે, કર્મફળની ઈચ્છાવાળો છે, લોભી છે, હિંસાવાન છે, મેલો છે, હર્ષ અને શોકવાળો છે, તે રાજસ કર્તા કહેવાય છે.

આવી રીતે ગીતાએ હિંસાનો આ બે શ્લોકો દ્વારા સ્પષ્ટ નિષેધ કર્યો છે. ઉપરાંત બીજા શ્લોકો અને બીજા અધ્યાયોમાં પણ જ્યાં ત્યાં ક્રોધ, દ્વેષ, લોભ, વેર, ઇત્યાદિ હિંસાપોષક તથા અહિંસાવિરોધી દુર્ગુણોનો ગીતાકારે સખત નિષેધ કર્યો છે. આથી અહિંસાનું પ્રતિપાદન તો થયું જ છે. એટલું નહિ પરંતુ હિંસા અને એને સંકળાયેલા દુર્ગુણોની ગંધ સરખી પણ કર્મફળત્યાગીમાં ન રહે એવો કડક ઉપદેશ ગીતામાં થયો છે.

(ઈ) ગીતાકારે એવાં સર્વકર્મોનો સખત નિષેધ કર્યો છે, જેમાં સહેજ પણ આસક્તિ હોય–હિંસાકર્મ એવું કર્મ છે જેમાં આસક્તિ રહે જ છે. આથી ગીતામાં સહેજે હિંસા માત્રનો નિષેધ આવી જાય છે.

(૩) આટલા વિવેચન પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે ગીતામાં અહિંસા ધર્મનો સમાવેશ અનાયાસે થઈ જ ગયો છે, અને હિંસાનો નિષેધ જ થયો છે. પરંતુ જે અહિંસાનો એમાં ઉલ્લેખ થયો છે તે અનાયાસે થયેલો હોવાથી બહુ સ્પષ્ટ અને વ્યાપક નથી. કૃષ્ણ ભગવાને કંઈ અહિંસાનું તત્ત્વજ્ઞાન અર્જુનને નથી સમજાવ્યું. એમણે કંઈ અહિંસાનો (હિંસાનો મુકાબલો કરતાં) મહિમા નથી ગાયો. આજે પૂ. ગાંધીજી જે અહિંસા ધર્મને જગતની, વિશેષ કરીને ભારતની પ્રજા આગળ રજૂ કર્યો છે તેની વિશેષતાનો ગીતાકારે ઉલ્લેખ નથી કર્યો. પૂ. ગાંધીજીના અહિંસાધર્મની વિશેષતા એ છે કે એની કેવળ નિવૃત્તિમય–નકારસૂચક અને નિષ્ક્રિય બાજુ જ એમણે નથી દર્શાવી, એમણે તો અહિંસામાં પડેલું અમોઘ બળ એ રીતે બતાવ્યું છે કે જેથી એમાં જગતના દુઃખના નિવારણનો, જગતની દુષ્ટતાના વિનાશનો રામબાણ ઉપાય શ્રેયાર્થી અને સુધારક મેળવી લે છે. અત્યાર સુધી દુષ્ટતાના નિવારણ સારુ જ્યાં હિંસાનો માર્ગ લેવામાં આવતો અને તેને પરમાર્થે વપરાતી નિઃસ્વાર્થ હિંસા ગણી તેને ધર્મ ગણી લઈ, શુદ્ધ અહિંસાનું એટલું ખંડન ક્ષમ્ય અને અનિવાર્ય ગણી લેવાતું –ત્યાં મહાત્માજીએ અહિંસાની સુધારક શક્તિનું દર્શન કરાવી એ અનિવાર્ય ગણાતી હિંસાના દોષમાંથી અહિંસાને બચાવી લીધી છે. જગતની દુષ્ટતાનું નિવારણ કરવાની શક્તિ અહિંસામાં એ રીતે પડી છે કે અહિંસાના ધર્મને પાળનાર ઈશ્વરનિષ્ઠ હોય છે અને દુષ્ટ, રાક્ષસી કૃત્યો કરનાર મનુષ્યમાં પણ એને શ્રદ્ધા હોય છે કે એને પ્રેમબળથી–દુઃખસહન અને તપથી મહાત કરીશું તો એનામાં પડેલી સદ્‌વૃત્તિ જાગી ઊઠશે અને અંતે એ દુષ્ટતાને ધોઈ નાંખશે આ દૃષ્ટિએ તપાસતાં "અહિંસા એ કેવળ નિવૃત્તિરૂપ કર્મ કે નિષ્ક્રિયતા નથી પરંતુ બળવાન પ્રવૃત્તિ અથવા પ્રક્રિયા છે."

ગીતામાં આ પ્રકારની અહિંસાનો ઉલ્લેખ નથી, અને એ સ્વાભાવિક છે કારણ કે અર્જુનને કંઈ હિંસા અહિંસાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો ન હતો. પરંતુ આમ છતાં–આ પ્રકારભેદ છતાં અહિંસાપોષક જે ગુણો છે તેનું સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન તો ગીતામાં થયું જ છે, આથી ગીતાધર્મનું જે આચરણ કરે છે તે એવા દૈવી ગુણો સહેજે સંપાદન કરે છે. એથી મહાત્માજીની બળવાન, પ્રક્રિયાવાન્, દુષ્ટતાનિવારક, પરદુઃખભંજન, એવી અહિંસાનું આચરણ કરવા એ શક્તિવાન થાય છે.

ગીતાના કર્મફળ–ત્યાગના ઉપદેશનું સંપૂર્ણ આચરણ કરનાર પુરુષ બીજી રીતે પણ પરમાર્થે લોકસેવાનાં કાર્યમાં ગાંધીજીએ દર્શાવેલો સક્રિય અહિંસાનો જ આશ્રય લેવા પ્રેરાશે. કર્મફળ–ત્યાગ

માટે એ જ કર્મો છૂટ મૂક્યાં છે, જે લોકસેવા અને પરમાર્થનાં છે એટલે કર્મફલત્યાગી એવા જ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત રહેશે હવે આગળ જણાવ્યું એ પ્રમાણે ફલ ત્યાગની ભાવનાથી અનાસક્તિની દૃષ્ટિથી એ લોકસેવા કરશે એટલે, સ્થિતપ્રજ્ઞ અથવા ગુણાતીતના સર્વ ગુણોનો વિકાસ એને કરવો જ રહ્યો આપણે જોયું એ પ્રમાણે એ ગુણોનો જ્યાં ઉત્કર્ષ છે ત્યાં હિંસા માત્રનો ત્યાગ જ છે—અહિંસાનો ધર્મ જ ત્યાં સહજ થઇ પડે છે, આવી રીતે લોકસેવા અને પરમાર્થના કર્મો કરનાર કર્મફલ-ત્યાગી હિંસામાર્ગ છોડી અહિંસા માર્ગે જ વળે છે અને લોક સેવામાં અહિંસાનો માર્ગ એટલે જ ગાંધીજીએ ઓળખેલી, અહિંસાની દુષ્ટનાનિવારક બળવાન શક્તિ આ રીતે વિચારતા ગીતામાં અહિંસાનું આ સ્વરૂપ પણ છુપાયેલું જ છે

(૪) ગીતામાં રહેલી અને છુપાયેલી અહિંસાની આ બધી યે દલીલો સાવ નિરર્થક નીવડે જો એમ વિચારવામાં આવે કે એ આખા યે ગીતાના ઉપદેશનો હેતુ અર્જુનને હિંસક યુદ્ધમા મોકલવાનો હતો આવી શંકા સહેજે ઊઠે છે ગીતાનો પ્રસગ મહાભારતમા આવે છે અને અર્જુનને જ્યારે ક્ષુદ્રહૃદય-દુર્બળતા છોડવાનો ઉપદેશ થાય છે ત્યારે અવારનવાર એને કૃષ્ણ ભગવાન ' માટે તું યુદ્ધ કર-પાછો ન હઠ" એવી સલાહ આપે છે આથી હિંસાવાદીઓ જ્યારે દેશહિત માટે હિંસાનો આશ્રય લે છે, ત્યારે ગીતા માથી જ પ્રેરણા મેળવે છે દાખલા તરીકે બંગાળના વિપ્લવવાદીઓ માટે ગીતા પ્રબળ પ્રેરણા દેનારુ પુસ્તક હતુ

પૂ ગાંધીજી આ દલીલને વિચારે છે અને આવો તોડ કાઢે છે–

(અ) મહાભારત ઐતિહાસિક ગ્રંથ નથી "પાત્રોની અમાનુષી અને અતિમાનુષી ઉત્પત્તિ વર્ણવી વ્યાસ ભગવાને રાજાપ્રજાના ઇતિહાસને ભૂસી નાંખ્યો છે તેમા વર્ણવેલા પાત્રો મૂળે ઐતિહાસિક ભલે હોય પણ મહાભારતમા તો તેમનો ઉપયોગ વ્યાસ ભગવાને કેવળ ધર્મનુ દર્શન કરાવવાને સારુ જ કરેલો છે "

(આ) વ્યાસ ભગવાનના હૃદયમાં તો અહિંસા જ વસી હતી, હિંસાયુદ્ધની યોગ્યતા લોકકલ્યાણ માટે પણ એ સ્વીકારતા ન હતા, અને કૃષ્ણ ભગવાન પાસે અર્જુન આગળ એ યોગ્યતા સિદ્ધ કરવાપણુ એમને હતુ જ નહિ મહાભારતકારે ભૌતિક યુદ્ધની આવશ્યકતા સિદ્ધ નથી કરી, તેની નિરર્થકતા સિદ્ધ કરી છે વિજેતાની પાસે રૂદન કરાવ્યુ છે, પશ્ચાત્તાપ કરાવ્યો છે, ને દુ ખ સિવાય બીજુ કાંઈ રહેવા નથી દીધુ "

(ઇ) "તેનો બીજો અધ્યાય ભૌતિક યુદ્ધવિહાર શીખવવાને બદલે સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણ શીખવે છે, સ્થિતપ્રજ્ઞને ઐહિક યુદ્ધ સાથે સબંધ ન હોય એવુ તેના લક્ષણમા છે જ, એમ મને તો ભાસ્યુ છે સામા-ન્ય કૌટુંબિક ઝઘડાની યોગ્યતા-અયોગ્યતાનો નિર્ણય કરવાને સારુ ગીતા જેવુ પુસ્તક ન સભવે"

(ઈ) ગીતાકારે અનાસક્તિનો ઉપદેશ કરવા ઐહિક યુદ્ધનું ઉદાહરણ એટલા માટે લીધુ છે કે "ગીતાયુગમા અહિંસા-ધર્મ મનાતા છતા ભૌતિક યુદ્ધ સર્વસામાન્ય વસ્તુ હોઈ ગીતાકારને એવા યુદ્ધનુ ઉદાહરણ લેતા સંકોચ ન થયો, ન થાય.

(૫) આ બધી મૂઝવણમાથી ટળી જવા આપણે તો એમ માનીને ગીતા વાચવી કે એ ધર્મગ્રંથ મહાભારતનું અગ છે અને એમા આત્માનો ઇતિહાસ છે એટલે ગીતામા પણ "પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયની અદર નિરતર ચાલતા દ્વદ્વ યુદ્ધનું જ વર્ણન છે" કૌરવો એટલે વિકારો, પાડવો એટલે સદ્‌વૃત્તિઓ આ વસ્તુ ધ્યાનમા રાખીને આખી ગીતાનો અર્થ સમજતાં પેલી મૂંઝવણો દૂર થાય છે અને હજારો વર્ષો થયા જિજ્ઞાસુઓ અને મુમુક્ષુઓએ ગીતામાથી પ્રેરણા મેળવી છે, તે એ જ દૃષ્ટિથી જનતાને જ્યારે વિકારો પીડે છે, અને સદ્‌વૃત્તિઓ અને દુષ્ટ વાસનાના ધમપછાડામા એ સપડાય છે ત્યારે ગીતાનો આશ્રય લઈ એ સાત્વન મેળવે છે, આથી ગીતાના ઉપદેશનું હાર્દ એ વિચારયુદ્ધના વિજયી ઉકેલમા જ આવી જાય છે

સહેજ સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કરીશું તો વિકાર-યુદ્ધમાં અનાસક્તિયોગનો ઉપદેશ કેટલો બધો બંધ બેસતો છે એ સમજાઈ જશે. કૌરવો–સ્વજનો છે, પ્રિય છે, એટલે એ પ્રતિ અર્જુનનો મોહ પ્રગટ્યો અને એમનાં કાર્યો દુષ્ટ છે તેથી એ દુષ્ટ કાર્ય અટકાવવા સારુ ધર્મયુદ્ધમાં એ સ્વજનની હિંસા પણ ઇષ્ટ છે. એથી એ ચમક્યો. અને કૌરવો પ્રતિની આસક્તિને લીધે એ શિથિલ થયો–નિષ્ક્રિય થયો. એ જ રીતે વિકારો દુષ્ટ છે, એમ જાણ્યા પછી જ્યારે એનો સંહાર કરવા મનુષ્ય તૈયાર થાય છે ત્યારે એ વિકારોમાં રહેલી આસક્તિ, એના ભોગમાં રહેલી મિષ્ટતા એને મોહમાં નાંખે છે. અને એ પ્રિય લાગતા વિકારોનો નાશ કરવા એ અશક્ય છે. સ્વજન પ્રતિની આસક્તિ જેટલી જ વિકારો પ્રતિની આપણી આસક્તિ મોહક છે. કૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનની આ આસક્તિનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપતાં શરીર અને આત્માનો ભેદ બતાવ્યો.

શરીર નશ્વર છે, ક્ષણજીવી છે. એનું સુખ આભાસ માત્ર છે એવું સમજાવી એનો મોહ ટાળવા પ્રયાસ કર્યો. એમાં રહેલો આત્મા તો અમર છે–શરીરનાશ સાથે આત્માનો નાશ નહિ થાય એ રહસ્ય સમજાવ્યું. એ જ રીતે વિકાર અને વિકારભોગ માટે વપરાતી ઇન્દ્રિયશક્તિ વચ્ચેનો ભેદ સમજી લેવાનો છે. વિકાર નશ્વર છે–ક્ષણજીવી છે–એના ભોગમાંથી મળતું સુખ તો આભાસ માત્ર છે, અને તો એની દુષ્ટતા જ આપણી સદ્‌વૃત્તિઓને ચૂંથી નાંખે છે. એટલે ક્ષણિક સુખની લાલસા પોષનાર એ વિકારોનો મોહ ટાળ્યે જ છૂટકો. એ વિકારનો વિનાશ થશે, તેથી કંઈ પેલી ઇન્દ્રિયશક્તિનો હ્રાસ નથી થવાનો, એ તો અખંડ રહેશે અને એની શક્તિ સદ્‌વૃત્તિના વ્યાપાર માટે મોકળી–સ્વતંત્ર થશે. માટે દુષ્ટતા પ્રગટાવનાર વિકારોનો નાશ થવો જ જોઈએ જેથી એના ભોગ કરવામાં વેડફાતી ઇન્દ્રિયશક્તિને સદાચારમાં વાળી શકાય. દાખલા તરીકે પ્રેમશક્તિ, જ્યારે સ્ત્રી પ્રતિના કામવિકારમાં રોકાય છે ત્યારે દુરાચાર પ્રગટે છે. એ કામવિકારને દુષ્ટ સમજી શ્રેયાર્થી જ્યારે તેનો વિનાશ કરવા તત્પર થાય છે ત્યારે એ જ કામવિકારનું સુખસ્વરૂપ જોઈ એ પ્રતિ શ્રેયાર્થી મોહવશ થાય છે. અને ક્ષણિક સુખ આપનાર એ પ્રિય લાગતો વિકાર છોડતાં એ અશક્ય છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તો એ વિકારને નશ્વર તરીકે ઓળખાવે અને એના સુખને મોહજન્ય આભાસ માત્ર વર્ણવે. કામવિકારનો નાશ કરવાથી કામવિકાર નાશ પામશે–પરંતુ તેથી કંઈ પેલી પ્રેમશક્તિ ખંડિત નહિ થાય, સ્ત્રી પ્રતિના કામવિકારમાં ખર્ચાતી અને દુરાચાર પ્રગટાવતી એ પ્રેમશક્તિ કામવિકારના વિનાશથી શુદ્ધ થશે અને એ જ સ્ત્રી પ્રતિની પછીથી એ શુદ્ધ નિર્વિકાર પ્રેમશક્તિ કેવળ સદાચારને જ પ્રગટાવશે અને પોષશે. આવી રીતે આપણી સદ્‌વૃત્તિ અને વિકારો વચ્ચે જ્યારે અથડામણ થાય છે ત્યારે પેલા વિકારો પ્રતિની આસક્તિનો ત્યાગ એ જ આપણો ધર્મ થઈ પડે છે. અને ગીતાના ધર્મનું દોહન એ જ અનાસક્તિયોગ છે. આ પરથી ગાંધીજીએ જે ધર્મયુદ્ધનું રૂપક ખડું કર્યું છે એમાં બિલકુલ વિસંવાદ નથી એ સમજી શકાય છે.

(૫) ગીતામાં અહિંસાધર્મનું પ્રતિપાદન નથી કર્યું એ કંઈ એનો પ્રધાનસૂર નથી, એ બહુ સ્વાભાવિક છે. એનું વિશેષ કારણ એ છે કે તે યુગમાં કંઈ હિંસાનું સામ્રાજ્ય આજના જેટલું વ્યાપક અને પ્રબળ ન હતું. આજે તો જીવનના અને સમાજના પ્રત્યેક અંગ અને વિભાગમાં એક અથવા બીજા સ્વરૂપે હિંસા જ વ્યાપી રહી છે. અને તેથી આજે તો એના સફળ પ્રતિકાર માટે અહિંસાનો જ મહિમા ગાંધીજી ગાય છે. વ્યાસ ભગવાનના સમયમાં હિંસા હતી પરંતુ બહુ મર્યાદિત સ્વરૂપમાં તે હતી. અને ક્ષત્રિયજાતિના કાર્યમાં જ એના મર્યાદિત સ્વરૂપમાં એનો વધારેમાં વધારે વ્યાપાર હતો; જ્યાં ત્યાં એનો દુરુપયોગ થતો ન હતો. આથી વ્યાસ ભગવાનને અથવા અર્જુનને એ હિંસા–અહિંસાના પ્રશ્નની મૂંઝવણ ન હતી અને તેથી ગીતામાં એને પ્રધાન સ્થાન નથી મળતું.

રા મો ત્સ વ

અનુ. શ્રી. ઊર્મિલા——————શ્રી. અ. ન. કૃષ્ણરાય

આનંદરાયને ઘેર રામોત્સવની ધમાલ મચી રહી હતી. તે માત્ર મૈસુરમાં જ નહિ પરંતુ મદ્રાસ, કુંભકોણમ, ત્રિચિનાપલ્લી, તાંજોર વગેરે સ્થાનોમાં પણ મશહૂર હતા. કોઈ કહેતું 'તોડી રાગ તો એમનો જ', અને કોઈ કહેતું 'એમના જેવી ભૈરવી તો કોઈ ગાઈ જ નથી શક્યું.' 'શ્રીરાગ' 'હંસધ્વનિ' 'મધ્યમાવતી' 'કાનડા' વગેરે એમના અતિ પ્રિય રાગો હતા. એમની પત્ની એમની 'હિંદુસ્તાની કાફી' પર તો બહુ જ ખુશ હતી. એ આનંદરાય પર ગમે એટલી ચિડાઈ હોય તો યે જો એના કંઠેથી 'આદિસિદ્ધ યશોદા જગદોદ્ધારન' સાંભળે તો પીગળી પીગળીને ઠંડી થઈ જતી અને કહેતી 'તમે તો ગુસ્સે રહેવાની તક પણ નથી આપતા.' લોકોની રુચિને પારખનાર કાલીદાસના કહેવા પ્રમાણે દરેકની રુચિમાં ભિન્નતા હોય છે. પરંતુ આનંદરાયની રુચિ વિષે કોઈ કશું ચોક્કસ કહી શકતુ નહોતું જો એમને તોડીની ધૂન લાગતી તો અઠવાડિયું બે અઠવાડિયાં તે એ જ ગાયા કરતા, 'સિંહેન્દ્રમધ્યમ'ની ધૂન લાગતી તો એ ગાવામા તેઓ એટલા તલ્લીન થઈ જતા કે સંગીત-શાસ્ત્રની કળામાં કોઈ બીજા રાગો છે જ નહિ એમ સૌને લાગતું. ગાતી વખતે એમને એમના શરીરનું પણ ભાન ન રહેતું.

તેમને મહારાજા સામે, કોઈ હોટેલ સામે કે કોઈ લલિતાદ્રિની ટેકરી પર ગાતાં એક સરખું જ અભાન રહેતું. તેમના શ્રોતાઓ પણ સ્થળ-કાળનું ભાન ભૂલી જતા. એમને લાગતું કે કાળા, કુરૂપ અને સ્થૂલકાય આનંદરાયની જગાએ દેવી સરસ્વતી પોતે જ ગાઈ રહી છે. આનંદરાય પણ ગાતા ગાતા કેટલીક વાર હસતા, કેટલીક વાર રોતા અને કદીક ગાયન બંધ કરીને હાથ જોડીને કહેતા. 'મા, શું હું તારો પુત્ર નથી? મારી કસોટી કેમ કરે છે! તારા અસ્પષ્ટ સ્વરોને સ્પષ્ટ કરીને મને સંભળાવ, મા!' તે વારંવાર કહેતા કે સંગીતમાં રસ હોવો જોઈએ, જીવન હોવું જોઈએ, ગાનારનું જીવન ગીતની ભાવનામાં સમરસ બની જવુ જોઈએ. આવું આવું કહીને તે સાંભળનારાઓને આશ્ચર્યચકિત કરી દેતા. પોતાના શિષ્યોને પણ તે કહેતા કે ધનથી કલાની કિંમત આંકવી અને માણસોના મનરંજન માટે આત્માને ભૂલી જવો એ આનંદરાય માટે ઝેર બરાબર છે. અને તેથી જ તેના સંગીતમાં અદ્‌ભુત સૌન્દર્ય અને માધુર્ય હતાં.

આજે આનંદરાયના પ્રિય શિષ્ય રામૂનો સંગીત-સમારંભ હતો. સાથે વાદ્યો વગાડનારા તબલચી વગેરે સિદ્ધહસ્ત કલાકારો પણ હતા, કેટલા ય રસિકજન, કલાપારખુ અને સાહિત્યશિરોમણિને આમંત્ર્યા હતા ગાયકના મનમાં આત્માભિમાન જાગી રહ્યું હતું ગુરૂ એની સફળતાને આનંદપૂર્વક જોઈ રહ્યા હતા. અને પુત્રની જેમ સદા તેનું કલ્યાણ-મંગળ ઇચ્છનારી ગુરુપત્નીની છાતી આ પ્રસંગે ગજગજ ઊછળી રહી હતી.

આ વર્ષે જેટલા લોકો આવ્યા હતા એટલા પહેલાં કદી આવ્યા નહોતા. લોકોને ખાતરી હતી કે આનંદરાય પોતાના પ્રિય શિષ્યનું સંગીત સંભળાવશે. આજે જ એનો પહેલો જલસો હતો. રાયજી ઉત્સાહમાં ડૂબી ગયા હતા અને ઇચ્છતા હતા કે શિષ્ય વિજયી બનીને પોતાની કીર્તિ વધારે. એમના મોં પર પવિત્ર આનંદ ફેલાઈ રહ્યો હતો

ગજાનનની સ્તુતિ થઈ, ઇષ્ટદેવની પ્રાર્થના પણ થઈ. રામૂ જ્યાં ઊભો હતો ત્યાંથી જ તેણે ગુરુને અને ગુરુપત્નીને નમસ્કાર કરીને 'ષડાનન શિખિવાહન'નું કીર્તન શરૂ કર્યું. વચ્ચે વચ્ચે સારેગમનો ઉચ્ચાર અને પાછું સંગીત એમ આવતું હતું. એનાં બધાં ગીતોમાં એક જ રસ અને એક જ પ્રતિભા હતાં. સંગીતમાં તો એટલું ગાંભીર્ય હતું કે સાંભળનારને શંકા થતી કે આ એનો પહેલો જ જલસો હશે? ગાયકના અંતરમાં પેસીને દેવી સરસ્વતી પોતે જ ગાઈ રહી હોય એમ લાગતું હતું. સંસારનાં સઘળાં સુખદુઃખોને પોતામાં એકત્ર કરી દઈને ગાયકે શ્રોતાઓને મુગ્ધ કરી દીધા. શ્રોતાઓએ ઊગતા કલાકારની પ્રશંસા કરી. લગભગ એક કલાક સુધી સંગીત ચાલુ રહ્યું, પરંતુ ગાયકના મોં પર થાક નહોતો, ત્યાં તો દેદીપ્યમાન કાન્તિ ઝળકતી હતી. અને આંખો તારાની જેમ ચમકી રહી હતી. જ્યારે રામૂએ ભૈરવી આલાપી અને એ જ રાગમાં "રઘુવર સુગુણાલય" ગાવું શરૂ કર્યું ત્યારે આનંદરાય ધીરેથી ઊઠીને ચાલ્યા ગયા. કુતૂહલવશ લોકોએ એ બાજુ જોયું, પરંતુ રામૂની તાનોએ તેઓને પોતાની તરફ વીજળીની જેમ ખેંચી લીધા.

(૨)

આનંદરાય ત્યાંથી ઊઠીને પોતાના ઓરડામાં ગયા. ઘર જેવો જ સાદો તે ઓરડો હતો, વૈભવશાળીની વિલાસી ચીજો ત્યાં નહોતી, સ્વચ્છતા જ એ ઓરડાની સંપત્તિ હતી. શણગારમાં બે તંબૂર, એક હાર્મોનિયમ અને એક વીણા હતી. એક બાજુ ગાદી બિછાવી રાખી હતી અને બીજી બાજુ જૂનું મેજ અને બે ખુરશીઓ હતી. મેજ પર તેનો તથા તેની પત્નીની યૌવનસમયની એક છબી હતી. તેના હાથમાં પટ્ટાભિષિક્ત શ્રી રઘુરાયનું સુંદર ચિત્ર હતું. પાસે જ એક બીજી તસવીર પડી હતી. તેમાં બાળકને ખોળામાં લઈને એક સુંદરી બેઠી હતી. વાળની લટોમાં છુપાયલું વિશાળ કપાળ, ચમકતી ઝીણી આંખો, ચંપા જેવું અણીદાર નાક, જરા મોટું પણ સુંદર મુખ, હોઠો પર મંદહાસ્ય, ને શાંત પવિત્ર તેજ છબી પર ફેલાઈ રહ્યું હતું. આનંદરાયે એ તસવીરને જોઈને એક દીર્ઘ શ્વાસ લીધો અને તેણે અતિ આનંદ તેમ જ દુઃખ બન્ને સાથે અનુભવ્યાં. તે છબીને એકી નજરે જોઈ રહ્યો. ઓરડાનું બારણું બંધ હતું. તે છબીને સંબોધીને બોલ્યોઃ 'સુંદરા, આજ તું હોત તો? તારા પુત્રનો વૈભવ દેખીને કોણ જાણે તું શું કહેત! સુંદરા, તું જાણે છે કે ભૈરવી રાગ મને બહુ પસંદ છે, એટલે જ તું તારા પુત્રના કંઠમાં વસીને મને સંભળાવી રહી છે ને? રામૂમાં તારો જ કંઠ, તારી જ સ્ફૂર્તિ, તારી જ ગંભીરતા છે. આજ આપણો રામૂ........' તે આગળ ન બોલી શક્યા, ગળું ભરાઈ આવ્યું. એ તસવીર પાસે ઉત્તરની આશા રાખતા ત્યાં જ બેસી ગયા. કોઈ પ્રેમી પોતાની પ્રેયસીની આતુરતાપૂર્વક પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હોય એવી રીતે તે છબીને હાથમાં લઈને ત્યાં બેઠા હતા. થોડો સમય એમ જ ચાલ્યો ગયો. તે સમજી ગયા કે છબી કાંઈ ઉત્તર નહિ દે એટલે છબીને છાતી સરસી ચાંપી દીધી અને તેના પર મધુર ચુંબનો લગાવીને પ્રેમાશ્રુથી નવડાવવા લાગ્યા.

આનંદરાયના મનમાં વાદળાં ઘેરાવા લાગ્યાં. એમાંથી બચવા માટે તેઓ રઘુરાયની તસવીર અને તેમની પત્નીની તસવીર તરફ જોવા લાગ્યા. પોતાના અંતરની કોઈ અદશ્ય શક્તિ સાથે તે લડી રહ્યા હતા. પરંતુ આખરે સુંદરાની છબીએ જ તેમના પર વિજય મેળવ્યો. કોઈ એક અદશ્ય આકર્ષણ એને એ બાજુ ખેંચી ગયું.

આ માનવજીવન પણ એક માયાવી ખેલ છે. જે રીતે પડછાયો આપણી સાથોસાથ કે પાછળ આપણી જાણ વિના જ ચાલે છે, દોડે છે અને ઊભો રહે છે તેવું જ સ્મૃતિનું પણ છે—તે પણ અજાણપણે આપણા પર સવાર થાય છે.

(૩)

આનંદરાયને આજથી ચોવીસ વર્ષ પહેલાંની ઘટના યાદ આવી. ચલચિત્રની જેમ એક પછી એક દશ્ય એના મનોપટ પર આવવા લાગ્યું. ગ્રીષ્મનો

પ્રારંભ હતો, ગણપતિપૂજા સમાપ્ત કરીને ઊભા થતા હતા ત્યાં એક ઘરડી વેશ્યા બાર-તેર વર્ષની એક કુમારિકાને લઈને આવી ઊભી રહી એણે અને છોકરીએ ગવૈયાજીના ચરણોમાં મસ્તક નમાવ્યું અને બોલી, 'ગવૈયાજી, આ છોકરીને તમારી જ સમજજો, આ અનાથ છે, એના પાલનપોષણનો ભાર તમારા પર છે આપ મોટા ધર્માત્મા છો એટલે એની રક્ષા અવશ્ય કરી શકશો.'

વેશ્યાનું નામ સાંભળીને જ ગવૈયાજીએ વિચાર્યું કે આ છોકરીને પોતે પોતાની શિષ્યા બનાવી લે આનંદ ગવૈયાને શિષ્યોની સંખ્યા બહુ ઓછી હતી કારણ કે તે શિષ્ય બનવા આવનારની બહુ આકરી પરીક્ષા કરતા પરીક્ષામાં જે એમને સંતોષ આપતા અને જેનામાં એ કલાવૃત્તિ જોતા તેને જ પોતાનો શિષ્ય બનાવતા શિષ્યોને પ્રતિજ્ઞા કરવી પડતી કે તેઓ વિદ્યાનો દુરુપયોગ નહિ કરે અને નાટક-સિનેમામાં પણ એનો ઉપયોગ નહિ કરે સામાન્ય રીતે તેઓ સ્ત્રીઓને ન શીખવતા તે કહેતા કે સ્ત્રીઓનો સંગીતનો શોખ પતિ મેળવ્યા પછી પૂરો થાય છે વેશ્યાઓને તો તે કદી શીખવતા જ નહિ તેમને કહેતા, 'તમને શીખવનાર ઘણા છે, તમે એમની પાસે જાવ' એટલે આ વેશ્યાની ધૃષ્ટતાથી તે પહેલાં તો ક્રોધિત થયા બીજાને મોહિત કરી ધન કમાનાર અને પોતાને જ વેચનાર કુલટા શું વિદ્યા શીખવાને યોગ્ય છે? છતાં પણ ગવૈયાજીનું મન જરા ચમન થઈ ગયું તેમને એ છોકરીનું સરલ અને આકર્ષક મોં વેશ્યાની છોકરી કરતાં જુદું લાગ્યું એના ચહેરા પર નિર્મળતાનું તેજ દેખાયું લાચાર બનીને તેમણે છોકરીને પાસે બોલાવી અને તેના વાંસા પર સ્નેહથી હાથ ફેરવતાં પૂછ્યું 'તારું નામ શું બેની?'

'સુંદરા'

'મારી પાસે ગાતાં શીખવા આવી છે?'

'જી, હા'

'મારી પાસે જ કેમ શીખવા ઇચ્છે છે?'

'તમારા જેવું ગાતાં શીખવા માટે'

'એટલે?'

'એટલે, જ્યારે આપ ગાઓ છો ત્યારે સાંભળનાર ગદ્‌ગદિત થઈ જાય છે ને એમની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગે છે'

'તું પણ જો બધાની આંખોમાંથી આંસુ વહેવડાવવા લાગીશ તો પૈસા કોણ દેશે? પૈસા કમાવા માટે તો સારી રીતે કપડાં પહેરી મોં પર પાવડર લગાવી નાચતાં શીખવું જોઈએ નાચની થોડી રીતો શીખી લે એટલે બસ મારા સંગીતથી તને શું ફાયદો થશે?'

સાંભળીને છોકરીની આંખમાંથી એક આંસુ સરી પડયું છોકરીના એ આંસુ જોઈને ગવૈયાજી લજ્જિત અને દયાભાવથી બોલ્યા

'રડે છે શા માટે?'

'શું કરું ગુરુજી? તમારી વાત જ એવી હતી.'

'ગુરુજી' શબ્દે રાજાજીના મનમાં પરિવર્તન કરી દીધું

'તો શું મેં જૂઠું કહ્યું હતું?'

'જી, હા, દરેક છોકરી શું એવી જ ઓછી હોય છે? તમારા આશીર્વાદથી હું બીજા પ્રકારની ન બની શકું?'

'સારું, તો સંગીત શીખીને તું શું કરીશ?'

'લગ્ન કરવા ઇચ્છે છે" ડોશીએ કહ્યું બાલિકાએ શરમના માર્યાં માથું નીચે નાખી દીધું અને માતા તરફ ફરીને જેમ પ્રિયવદાની વાતો સાંભળીને શકુંતલા નારાજ થઈ હતી તેમ હોઠો પર હાસ્ય ભરી જૂઠી નારાજી વ્યક્ત કરી

રાજાજીએ થોડા સમયના વિચારને અંતે સ્વીકાર કરી લીધો અને મા-દીકરી પ્રણામ કરીને ચાલ્યા ગયા.

છોકરી હવે છોકરી મટી વીસ વર્ષની નવયૌવના થઈ ગઈ હતી તેનું પાંડિત્ય જોઈને ગુરુ પોતે જ ચકિત થઈ જતા અને તેનો વિકાસ જોઈ પોતે પોતાની જ પીઠ થાબડી લેતા આજે તે ગુરુજી પાસે દીક્ષા માગવા જવાની હતી એનું યૌવન ખીલી ઊઠયું હતું તેનાં અંગોમાં સ્ત્રીત્વ વિકાસ પામવા લાગ્યું હતું તેને 'ભવાની પ્રતિમા' બનાવવાની આનંદરાય ની ઇચ્છા ફળીભૂત થઈ હતી એમને વિચાર આવ્યો

કે જો પોતે તેના જીવનમાં પ્રવેશ ન કર્યો હોત તો તે આજે ક્યાં હોત ? સુંદરાને જોઈ ગુરુજીમાં નવા ઉત્સાહની વૃદ્ધિ થતી. સુંદરા પણ આ બાબતથી પરિચિત હતી. ધીરે ધીરે ગુરુજીના પ્રેમમાં ફેર પડવા લાગ્યો. તે ભૂલવા લાગ્યા કે સુંદરા તેમની પાલિત કન્યા છે, અને તે તો તેને જોતાં જ મોહિત થઈ જવા લાગ્યા.

સુંદરા જતી વખતે કોઈ અલભ્ય વસ્તુ ગુરુદક્ષિણામાં આપવા ઉત્કંઠિત હતી. એણે ખૂબ વિચાર કર્યો પણ કંઈ નક્કી કરી ન શકી. જો ગુરુજી તેની જીભ માગે તો જેમ એકલવ્યે દ્રોણને પોતાનો અંગૂઠો આપ્યો હતો તેમ તે સહર્ષ પોતાની જીભ પણ આપી દે. એને વિચાર આવ્યો કે ગુરુજીને જ કેમ ન પૂછવું ? પણ કદાચિત તે કશું ન જ માગે તો ? પરંતુ આમ વિચાર કરતાં કરતાં તે થાકી ગઈ.

કૃષ્ણપક્ષની બીજની રાત્રી હતી. ચંદ્રકિરણોથી ભર્યું ભર્યું શાંતિમય વાતાવરણ હતું. રાતની શોભા મૃદુ પલ્લવોમાં અવલંબીત્યાં પુષ્પો જેવી લાગતી હતી. સમય મધરાતનો હતો, મંદ વાયુ લહેરાઈ રહ્યો હતો ને સાથેસાથ સંગીતના મધુર સ્વર રેલી રહ્યા હતા. સુંદરાની સંગીતસાધનાની તે છેલ્લી રાત હતી. સુંદરા ભુપાલીથી ભૈરવી સુધી ગઈ હતી ને પોતાની પ્યારી ભૈરવી 'રઘુવર સુગુણાલય......" સમાપ્ત કરી અને મંગળ પણ ગાયું. આનંદરાય શિષ્યાનો હાથ પકડી બોલ્યાઃ 'સુંદરા, આજ તારો અભ્યાસ પૂરો થયો, કાલથી તું સ્વતંત્ર છે."

'તમારી કૃપાથી જ મને...વેશ્યાની પુત્રીને... આપે મા શારદાનાં ગુણગાન કરવાની વાણી આપી.'

'સાચું છે, પણ જાણે છે ને કે ગુરુદક્ષિણા વિના વિદ્યા સાર્થક નથી થતી ! આજ દિવસ સુધી તેં જે સાધના કરી છે તેની સિદ્ધિ ગુરુદક્ષિણા પછી જ થશે.'

સુંદરાએ આતુરતાપૂર્વક પૂછ્યુ, " આપ જ કહો ગુરુજી, હું આપને શી દક્ષિણા આપું ? "

રાયજી આવા જ જવાબની રાહ જોતા હતા. તેઓ તો કહેવાને આતુર થઈ રહ્યા હતા પરંતુ જીભેથી વાત જ નહોતી નીકળી શકતી. ઘણા પ્રયત્ન પછી બોલ્યાઃ 'સુંદરા, મારે બીજું કશું નથી જોઈતું. મારે...મારે...માત્ર તારો પ્રેમ જોઈએ.'

સુંદરાને આશ્ચર્ય થયું. તે પોતાના કાન ઉપર વિશ્વાસ ન મૂકી શકી. દેવતા જેવા પોતાના ગુરુની વાતો તેને સાચી ન લાગી. શું ગુરુજી મારું શરીર માગે ? તેને એ બાબત સંદેહ થવા લાગ્યો. કલાવિશારદોનો આ રાજા શું ભિખારણની એંઠ પર તરાપ મારવા ઇચ્છે છે ? એણે આંખો ફાડીને જોયું તો તેની સામે આંખોમાં ભીષણ કામુકતા ભરી એક વ્યક્તિ ઊભી છે અને તેને લોલુપતાથી 'ગળી જવા' માગે છે. શું આ જ એના ગુરુ આનંદરાય ? શુ આ જ ? સુંદરા પોતામાં થોડું સાહસ એકઠું કરી બોલીઃ

'ગુરુજી, હું આપની શિષ્યા, હું...દીકરી છું.'

રાયજીની વિચારશક્તિ લુપ્ત થઈ ગઈ હતી. એક વેશ્યાની છોકરીનું આટલું અભિમાન ? આટલી ઉદ્ધતાઈ ? રાયજીની કળા અને સુરુચિ કોણ જાણે ક્યાંય છુપાઈ ગઈ. અત્યારે તો ત્યાં પરપુરુષની ભયાનક અને અંધ કામપિપાસા હતી. તેણે સુંદરાને બળપૂર્વક બાહુમાં જકડી લીધી.'

...પછી, તેને યાદ આવ્યું સુંદરાનું એ મલિન અને નિરાશ મુખડું, અને તેનું હૃદય ચૂરેચૂરા થઈ ગયું. પછી તો સુંદરા બે વર્ષ જ બચી...રામૂને જન્મ આપી દુઃખ અને નિરાશામાં ઝૂરી ઝૂરી મરી ગઈ.

આ બધું યાદ આવતાં આનંદરાયની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં અને તે બાળકની જેમ ડુસકે ડુસકે રોવા લાગ્યા.

(૪)

બહાર રામૂનો જલસો પૂરો થયો અને મંગળ આરતીનો સમય થયો ત્યારે આનંદમાં લીન થયેલા શ્રોતાઓને રાયજીનો વિચાર આવ્યો. તેને શોધતા તેમના મિત્ર ઓરડામાં આવ્યા. રાયજીની સ્થિતિ જોઈને માન્યું કે આ અતિ આનંદનું પરિણામ છે.

તેઓ રાયજીને બહાર લઈ ગયા. મંગળ આરતી સમાપ્ત થઈ અને બધા ગુરુ-શિષ્યની પ્રશંસા કરતાં પાછા ફર્યા.

એ ઓસરીમાં રાયજી અને રામૂ એકલા રહ્યા. બંનેની ચિત્તવૃત્તિ સરખી જ હતી. બંને કાંઈક બોલવા ઇચ્છતા હતા પરંતુ બોલી નહોતા શકતા. અને આ નાટકને જોઈને શ્રી રઘુરાય જાણે મંદાસન પર બેઠા બેઠા હસતા હતા. રાયજી એ બાજુ ફરી ગયા. રામૂ તેના ઊભરાતા મનોભાવ રોકી ન શક્યો અને ગુરુનાં ચરણોમાં પડી ગયો. રાયજી ચૂપ રહી ન શકયા. તેને હૃદય સાથે લગાવીને બોલ્યાઃ 'બેટા, સુંદરાએ કહ્યું હતું કે હું પુત્રી છું, હું એની એ વાતને પાળી ન શક્યો......પરંતુ રામૂ, હું તને મારો જ પુત્ર માનું છું.'

* * *

એટલામાં ક્યાંકથી અવાજ આવ્યો કે આજે રામૂનો જન્મદિન છે, અને રાયજીની સ્ત્રી સામે આવીને ઊભી રહી. રાયજી અને તેની સ્ત્રીની દૃષ્ટિ મળી. બંનેની આંખોમાં આંસુની ધારા વહેવા લાગી. રાયજી એ અશ્રુધારામાં સ્નાન કરીને પ્રેમ અને ક્ષમાની શીતળતાનો અનુભવ કરવા લાગ્યા.

●

સૌરાષ્ટ્ર–આંગણે

[વસન્તતિલકા]

મન્દાનિલે નવલ-પલ્લવ-માલિકાઓ
દ્વારાવતી-ભવનમાં યુગ-પૂર્વ ઝૂલી;
શ્રી વલ્લભીપુર તણે પથ ભૂરિ રેલી-
સર્વે થતું સ્મૃતિ-વસ્ત્રે ઇતિહાસ-લીન

વર્ષા-ઝડી-રચિત રૈવત-સ્નાન વાધ્યાં
અંધાર-સંકલિત-વર્ષસહસ્ર વીત્યાં
ભૂપાલ-સ્વૈરમતિ – શાસિત-લોકલીલા
મૂઢાત્મ કીટક-કદમ્બક શી સરી'તી.

હૈયાં વિત્રસ્ત ઊછળ્યાં નવચેતને ત્યાં
હો' અદ્ભુતા વિજયની પ્રકટી મનીષા;
મુક્તિકેતુ સ્વસદને પ્રકટાવતાં કે,
તેને નમે તનમનો બલિરૂપ હોમી

નિર્દોષ-આહુતિ હવે સફલા સદા યે,
સૌરાષ્ટ્ર-આંગણુ સુવર્ણ-કથા સજાશે.

• તનસુખ ભટ્ટ •

હિટલરની ઓળખાણ

શ્રી. 'ચારુદત્ત'

'હિટલર શું કરવા ઇચ્છે છે' આ વાક્યને આપણે પ્રશ્નાર્થચિહ્નથી પૂરું નહિ કરીએ પણ આશ્ચર્યચિહ્નથી જ પૂરું કરીશું. દુનિયાના રાજપુરુષોમાં એક હિટલર જ એવો છે કે જેના કથનમાંથી એ કહેવા માગતો હોય તે જ અર્થ નીકળી શકે. કોઈ પણ માણસ સમજી શકે તેવી સીધી જ વાત હિટલર કરતો હોય છે એટલે આપણે એ પ્રશ્ન કરવો જ ન પડે કે હિટલર શું કરવા ઇચ્છે છે. હિટલરની ઇચ્છા હશે કે ન્યાયે કે અન્યાયે પણ દુનિયાને પોતાના તાબા નીચે લાવવી છે તો તે તે વાત એ જ શબ્દોમાં કહી દેશે. એની પાછળનાં કારણો તે આપશે તો તે પણ એટલા જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં હશે, એ પછી ભલે એની ગમે તે મનોદશા સૂચવનારાં હોય ઘણા લોકો આને એની નફટાઈ ગણે છે, એ જે હો તે, પણ તેમાં પ્રમાણિકતા તો છે જ, કોઈ ને ભ્રમમા રાખીને એ કાર્ય કરતો નથી.

જે સ્પષ્ટ શબ્દો માટે હિટલરને અનેકાનેક ગાળો ખાવી પડે છે, જ્યાં ત્યાં એના નામ પ્રત્યે ઘૃણા પેદા થાય છે તેવા સ્પષ્ટ શબ્દો હિટલર શા માટે બોલે છે ! બીજા ઘણાઓની પેઠે પોતાની વાહવાહ કહેવરાવીને પણ પોતાનું કામ કાઢી લેવામાં એ કેમ માનતો નથી ? એના હૃદયમાં શું શુદ્ધ પ્રમાણિકતાનો એટલો બધો ગુણ છે ? હિટલર શુદ્ધ પ્રમાણિકતાને ગમે તેટલી માનતો હોય, જો કે જર્મન પ્રજા એની પ્રમાણિકતા માટે પંકાયેલી છે, પણ હિટલરની સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જાહેર થતી ઇચ્છાઓ પાછળ વિશેષતઃ તો બીજું કારણ રહ્યું છે એ માને છે કે પ્રજાને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જ ધ્યેય સમજાવી દેવું જોઈએ. એ રીતે જ તેઓ પોતાને શું કામ કરવું છે તે બરાબર સમજી જશે અને એ માટે વધારેમાં વધારે સારી રીતે કટિબદ્ધ થશે.

હિટલર જે બોલે છે કે જે લખે છે તે વ્યવસ્થિત નથી હોતું. એક વાત એક સ્થળે કહે અને બીજી વાત કે જે પહેલીના અનુસંધાનમાં જ કહેવાવી જોઈએ તે વળી ક્યાંક બીજી કહેવાયેલ હોય, અથવા એક વાતનું ઘણે ઠેકાણે પુનરાવર્તન થતુ હોય. આનું કારણ એ હોઈ શકે કે તેના હૃદયમાં ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે એટલુ જોશ વહી રહ્યું હોય છે કે કહેતી વખતે એનું હૃદય જ ઉકળતું હોય છે અને મગજ તેની તીવ્ર ગતિ સાથે રહી શકતું નથી, એટલે જ તો એના કથનમાં એટલું બધું જોર હોય છે.

તો હિટલરના હૃદયમાં એવું તે શું છે કે એને જગત વિરુદ્ધ થઈને પણ આટલા જોશપૂર્વક કામ કરવા પ્રેરે છે ? વર્સેલ્સના ઠરાવોથી જર્મનીને મારી નાખવાના પ્રયત્નો થયા તેનો રોષ તો સ્વાભાવિક રીતે હરકોઈ જર્મન-હૃદયમાં હોય, પણ હિટલરને એના કામમાં પ્રવૃત્ત કરવા મુખ્યત્વે એ વસ્તુ નથી.

હિટલર જન્મ્યો હતો એક એવા નાનકડા શહેરમાં — એ શહેરને ગામડું જ કહી શકાય—કે જે બે જર્મન રજવાડાંની સરહદો ઉપર આવેલું હતું: એનું શિક્ષણ ઓસ્ટ્રિયામાં થયું, ગરીબીને કારણે એને નાનપણમાં વિયેના શહેરમાં કાપડની ફેરી કરીને ગુજરાન મેળવવાની ફરજ પડી હતી. વિયેનામાં એણે ઘણું જોયું, ઘણું અનુભવ્યું અને ઘણું વિચાર્યું.

હિટલર જર્મન હતો અને નાનપણથી એનામાં એ વિચારના સંસ્કાર પડ્યા હતા કે જર્મન પ્રજા જગતની શ્રેષ્ઠ આર્યપ્રજા છે. જર્મન એ પ્રજા નહિ પણ એક સંસ્કૃતિ છે. એ સંસ્કૃતિને જાળવવા, જર્મનના શુદ્ધ લોહીને સંકર બનતું અટકાવવા જર્મન સામ્રાજ્યનો વિકાસ થવો જોઈએ, એ એક બળવાન સત્તા બનવી જોઈએ. પંદર વર્ષની ઉમરે એ માનતો થયો હતો કે ઓસ્ટ્રિયાએ તેની અંદર વસતી મોટી

જર્મન વસ્તીને ખાતર પોતાના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો ત્યાગ કરી જર્મનીમાં ભળી જવું જોઈએ. જર્મન-સંસ્કૃતિનું રક્ષણ, જર્મન-સંસ્કૃતિનો વિકાસ એ જ વસ્તુ હિટલરને આટલો દૃઢનિશ્ચયી અને ભયંકર બનાવનાર છે.

આજે હિટલરની ગણતરી છે કે જર્મનીની આઠ કરોડની વસ્તીને તેમને જરૂરી છે તે કરતાં અર્ધી જગ્યામાં સમાવું પડે છે, અને જર્મન-સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે એની આજે જેટલી વસ્તી છે તે કરતાં ત્રણગણી વસ્તી થવી જોઈએ. એ ગણતરીએ જર્મનીને કબજે આજે છે તે કરતાં છગણો પ્રદેશ હોવો જોઈએ. એટલો પ્રદેશ મેળવવા માટે હિટલરના આજના બધા પ્રયત્નો છે. હિટલરે આ વસ્તુ છાની નથી રાખી, એટલે દરેકે એ સમજી રાખવું જોઈએ કે વર્સેલ્સના કરારોથી જે પ્રદેશો જર્મનીએ ગુમાવ્યા છે તે મેળવીને જ તેને સંતોષ નથી થવાનો.

એવું જ યહૂદીઓ વિષે. ૧૯૧૪-૧૮ના યુદ્ધમાં યહૂદીઓ જર્મનીના માર્ગમાં કાંટા બની ઊભા રહ્યા તે માટે તેમના પ્રત્યે હિટલરને રોષ છે અને તે તેમનો નાશ ઇચ્છે છે તે વસ્તુ કરતાં યહૂદીઓ એક સંસ્કૃતિહીન પ્રજા છે અને તેમની જોડેનો સંસર્ગ જર્મનીની ઊંચી આર્યસંસ્કૃતિને ભ્રષ્ટ ન કરી શકે તેના ઉપાય તરીકે તે યહૂદીઓનો નાશ ઇચ્છે છે. હિટલર તો માને છે કે સ્લાવ લોકો જોડે પણ જર્મન પ્રજા ન રહી શકે. જ્યાં જર્મન-પ્રદેશ હોય ત્યાંથી તેમને દૂર હાંકી કાઢવા જોઈએ. પરંતુ યહૂદીઓની પેઠે તેમને તે સંસ્કૃતિહીન નથી માનતો. સ્લાવને તે જર્મનો કરતાં ઊતરતી સંસ્કૃતિના માને છે એટલું જ. અને વસ્તુની સત્યતા તો કોઈ પણ રસ્તે ચાલનો માણસ જોઈ શકશે કે જર્મનો ઘણા પ્રમાણિક, મહેનતુ, ચપળ, કરકસરિયા, પ્રગતિવાળુ અને ચોખ્ખા હોય, કે ગરીબ જર્મનના કપડાં સાંધેલાં હશે પણ મેલાં તો નહિ હોય, તેનું ઘર સાંકડું હશે પણ અસ્વચ્છ તો નહિ જ હોય. એ એમના જન્મગત સંસ્કાર સૂચવે છે, જ્યારે સ્લાવ અને યહૂદીઓ એથી ઊલટા જ માલૂમ પડશે.

જર્મન-સંસ્કૃતિના સંરક્ષણ અને વિકાસ અર્થે હિટલર વધુ ને વધુ વિશાળ પ્રદેશ જ શા માટે ઇચ્છે છે?

હિટલર વિયેનામાં યુવાન વયે ગરીબ હાલતમાં કાપડનો ધંધો કરતો તે વખતે ગ્રાહક માટે ટીકી ટીકીને નજર માંડી રાખવાનું તેને ખૂંચતું. મજૂરોને બીજાને માટે કામ કરતા જોઈને પણ એને ઘણા વિચારો આવતા. બધા વિચારોને અંતે એને લાગ્યું હતું કે દેશના નિકાસ-વેપારને વધારવો તે દેશની પ્રગતિની ચાવી નથી, જેમાં હમેશાં હરીફાઈનો ભય રહે છે, જેમાં બીજાની ખરીદશક્તિ ઉપર જ આધાર રાખવો પડે તેવી રીતનો આખલાર જેવી નકામી છે. પોતાના દેશનો માલ દુનિયાના બીજા દેશો વાપરે તેનો અર્થ તો એ કે દુનિયાના બીજા દેશો માટે પોતે મજૂરી કરવી—આ વિચાર એને અસહ્ય લાગતો. હિટલરનું તો એ પણ એક મંતવ્ય છે કે દેશનો માલ દેશમાં જ વપરાઈ જવો જોઈએ—એટલું જ ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ અને દેશની જરૂરિયાત દેશમાંથી જ પૂરી પડી રહેવી જોઈએ. કોઈની ઓશિયાળી કરવાનું નહિ હોવું જોઈએ. વળી એ મોટાં કારખાનાંઓને પસંદ નથી કરતો. મોટાં શહેરોને જમાવવામાં નથી માનતો. જે પ્રજાએ પોતાની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિને ઉચ્ચ જ કાયમ રાખવી હોય તેણે બહુ મોકળાશથી રહેવું જોઈએ.

આ જ માન્યતા છે કે જે હિટલરને વધુ ને વધુ પ્રદેશો કબજે કરવા પ્રેરે છે. આજે જર્મની પાસે જેટલો પ્રદેશ છે તેટલામાં જર્મન-પ્રજાને સમાવી દેવા માટે સંતતિનિયમનની એની પાસે કોઈ વાત કરવા જાય તો તેની મૂર્ખાઈનું પ્રદર્શન કરશે, કારણ હિટલર તો જર્મન-સંસ્કૃતિનું રક્ષણ જ નહિ પણ વિકાસ-વ્યાપકતા—એની જનસંખ્યા પણ બહુ ઝડપભેર વધે તેવું ઇચ્છે છે. દેશમાં જ નાના નાના એકમો રચીને સંસ્કૃતિનું રક્ષણ અને તેનો આંતરિક વિકાસ તો થઈ શકે, પણ તે રક્ષણ અને વિકાસ પ્રજાસંસ્કૃતિમાં વિભાગો ઊભા કરી દે, જે ભવિષ્યમાં આખી સંસ્કૃતિને માટે ભયજનક બને. વળી તેમ

કરવાથી જનસખ્યાની વૃદ્ધિ તો થાય નહિ જર્મનોને દૂર દૂર વસવા મોકલવા—જર્મન-વસાહતો કરવી તેમા પણ તેને કઈ લાભ નથી દેખાતો એથી પણ જન સખ્યાને વધવા અવકાશ રહે, આતરિક વિકાસ પણ થાય પણ સસ્કૃતિનુ સરક્ષણ ભયમા જ રહે અને તેમ ન થાય તો જે એક સનગ્ર બળ હોય તેમા ભાગલા પડી જાય આમ્યા માટે તે જર્મનીનો પાડોશનો જ પ્રદેશ જીતી લઈ જર્મની સાથે ભેળવી દેવા માગે છે, અને એની તાત્કાલિક માગણી એ છે કે જે પ્રદેશમા જર્મન-બહુમતી હોય તે પ્રદેશ તો એક દમ જર્મની નીચે આવી જવો જોઈએ

આવો પ્રદેશ જીતવા માટે યુરોપમા પશ્ચિમ તરફ વધવા કરતા પૂર્વ તરફ વધવાનુ તે પસદ કરે છે તેનુ કારણ એ નથી કે તે તરફ અગ્રેજ અને ફ્રેચ જેવી શક્તિશાળી સત્તાઓ છે—જરૂર હોય તો તે તેમની જોડે લડાઈ કરવા પણ તૈયાર થાય, પણ તેને પશ્ચિમ તરફ વધવાને કોઈ કારણ નથી પશ્ચિમ તરફ વિશાળ પ્રદેશો જ ક્યા છે ? એ તો પૂર્વ તરફ જ એટના માટે તે પૂર્વ તરફના પ્રદેશો કબજે કરવા તૈયાર થયો છે પોતાના દેશને બદરો હોય તેવી તેને ઇચ્છા છે તે વાત એના વિચારોને જોતા ખોટી લાગે એને પરદેશોમા પોતાના દેશનો માલ મોકલ વાની જ ઇચ્છા નથી પરદેશોનો માલ પોતાના દેશમા આવે તે પણ તે ઇચ્છતો નથી, તો પછી એને બદરો હોય કે ન હોય તે સરખુ જ છે

એ અગ્રેજો કે ફ્રેચો જોડે લડવા માગતો નથી પણ તેને એમ છે કે તેઓ એની પ્રગતિને સાખી શકતા નથી અને વચમા અતરાયો ઊભા કરે છે એટલે નછૂટકે એમનો સામનો કરવાની તૈયારી રાખવી પડે છે જો તેઓ તેને તેનુ કામ વિના વિઘ્ને કરવા દે તો તેમની જોડે ન ઝઘડવાના કરારો કરવા તૈયાર છે મજૂર-રાજ્ય સામે તેને તીવ્ર રોષ છે એ માને છે કે એથી સસ્કૃતિમા સકરતા પેસી જવાની ઘણી જ સભવિતતા રહે છે, અને સસ્કૃતિ સકર થઈ જતા જગતમા વિશુદ્ધિ રહી શકતી નથી આવી માન્યતા હોવા છતા, રશિયા સાથે દોસ્તી કરવા કરતા ફાસો ખાવો વધુ પસદ કરુ તેવુ જાહેર કર્યા છતા તે રશિયા સાથે દોસ્તી બાધી છે તેની પાછળ એ જ કારણ છે કે તે જર્મનીને તેનુ કામ, વચ્ચે દખલ ગીરી લાવ્યા સિવાય કરવા દે

પોતાની આત્મકથાની પ્રસ્તાવનામા એ કહે છે કે તેનુ—તેની પાર્ટીનુ—કામ તડજોડ કરવાનુ નથી, એથી તે જે નાશ કરવા માગે છે તે સિદ્ધ થવાનુ નથી તેની પાર્ટીનુ કામ છે તડફડ કરવાનુ અને એ કામ પ્રજા સત્તાકથી ન બને એ તો બને સરમુખત્યારીથી જ એની એવી સમજ છે કે લોકો સીધા હુકમોથી જ કઈક અસરકારક કરી શકશે લોકો ઉપર નિર્ણય કરવાનુ અને તે પછી કામ કરવાનુ છોડતા કામ થોડુ થશે અને ઝઘડાઓ વધારે થશે સ્ત્રીઓની પેઠે જનતા પણ દલીલોથી વશ નહિ થાય તેટલી તેની લાગણીઓને ઉશ્કેરી મૂકવાથી વશ થશે

એ દેશ જેવી કોઈ ચીજને સમજતો નથી, એ સમજે છે પ્રજાને એ ધર્મને ઠેડવાનુ પસદ કરતો કરતો નથી ધર્મ એ વ્યક્તિની વસ્તુ છે—વ્યક્તિના અતરની વસ્તુ છે

જર્મન-સસ્કૃતિનો વિકાસ એટલે શુ, એનો હેતુ શો, બીજી સસ્કૃતિઓ પોતાને તેના જેવી કે તેના કરતા ચડિયાતી માનતી હોય ત્યારે એમાથી કોનો દાવો વધુ સાચો, એમાથી ઊભા થતા ઘર્ષણોનો નિકાલ શો, ઇત્યાદિ પ્રશ્નો છે, પણ હિટલર તે વિચારવા ન માગતો હોય તેમ આજે પોતાના મતવ્યોથી જગતમા અશાતિ ફેલાવવાના કારણરૂપ બની રહ્યો છે ગ્રામપ્રતિષ્ઠા, સ્વાવલબન ધર્મ પર બિનઆક્રમણ નીતિ એ વિષયોમા એ ગમે તેટનો બુદ્ધિયુક્ત લાગતો હોય, જગતને એ એક આશીર્વાદ પણ હોઈ શકે, પણ તે સૌની ઉપર જે સસ્કૃતિપ્રચારનો વિચાર રહ્યો છે તે મહાન શાપરૂપ જણાય છે હિટ-લરના આ છેલ્લા હેતુને સમજ્યા પછી એની પ્રવૃત્તિ ઓની સમજ અને કલ્પના મેળવવી સહેલી થઈ પડે છે *

* હિટલરની આત્મકથાનો અગ્રેજી અનુવાદ 'My Struggle' અને આર ઇન્સરના 'મેન મેન્ડ એન્ડ યુરપ' એ વિષય પરનુ ભાષણ આ લેખનુ પ્રેરક છે લે.

ઉદ્યોગ અને બુદ્ધિવિકાસ

શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ

શ્રી નટરાજન આપણા દેશિકાના એક જાણીતા પત્રકાર છે મહાસભાની ઘણી વાતો એમને ગમતી નથી, કેટલાક મહાસભાવાદીઓ વિષે પણ તે પૂર્વગ્રહી બની ગયા હોઈ, વિચારનુ સમતોલપણુ જાળવી શકતા નથી પરતુ, વર્ધાયોજના વિષે વિરોધ હોવા છતા, તે વિષે સીધો વિરોધ ને તેની ભાષા કાઢવાને બદલે તેઓ સમતોલ પણુ ખોઈને જે બોલે છે, તે તો તેનેય હદ વટાવે એવી છે અને નવાઈ તો એ છે કે, આ એમનો મિજાજ ગમે તે વખતે પણુ વિષયાતરરૂપે ફાટી નીકળી શકે છે તાજેતરમા એક તૃતીય વાત કરતા તેમણે એમના સાપ્તાહિકમા લખ્યુ

"કોન્ગ્રેસ તરફથી રજૂ થયેના બધા સુધારા કેળવણીતત્રમા દાખલ કરવામા આવે તોપણુ જનતાનુ સામાન્ય બુદ્ધિનુ માપ સામાન્ય ખેડૂતની સપાટીએ લાવી મૂકતા એક પેઢી તો લાગશે ખેડૂતને વાણી કે લેખનની સ્વતત્રતાની પડી નથી અને પોતાને માટે બીજા વિચાર કરે તો એને તો આનદ આનદ જ છે"

"બુદ્ધિમાનમા ગણાનાર શ્રી નટરાજને ખેડૂતની જે કદર કરી છે તે કેટલી ખરી છે એ તો બાજુએ રાખીએ પણુ એમની અસામાન્ય બુદ્ધિ પણુ કેળવણીમા અત્યારે વિરાગતા સુધારાનુ ફળ આ જ જુએ, તો એમની બુદ્ધિની અસામાન્યતા પ્રત્યે કોઈને અદ્દે ખાઈ તો નહિ જ ઊપજે

એક બીજે પ્રસગે વર્ધાયોજનાને અગે એમણે લખેલુ અને તેમા પણુ આવી જ અનિષ્ટ બુદ્ધિમત્તા દેખાડી હતી વર્ધાયોજનામા સ્થાનિક ઉદ્યોગને વધુ પસદ કરવાનુ સૂચવ્યુ છે, તે પરથી વાત કરતા તેમણે લખ્યુ

"અહીં વર્ગમા એક જ હાથઉદ્યોગ ચાલે છે, અને તે કતલખાનાનો અને પ્રાથમિક શાળાની ઉમરના બાળકો માટે પ્રાણીઓની કતલ તો ભાગ્યે જ અનુકૂલ ઉદ્યોગ ગણાય"

ઈશ્વરાર્પિત બુદ્ધિ જો આમ જ વિચારવા માટે હોય તો તો ખેડૂતની સાદી બુદ્ધિ ખોટી નથી જ વક્રબુદ્ધિ સીધી થવામા સરવાળે તે બુદ્ધિને અને તેના માલિકને બેઉને ફાયદો જ છે જો કેળવણી એ કરી આપે તેમા એક એ વિરલ શક્તિ તો માનવી જ જોઈએ ગાધીજી ઘણી વાર કહે છે કે, આજે મળતુ ભણતર ભૂલવામા પણુ એક પ્રકારનુ ડહાપણુ રહેલુ છે, તે બુદ્ધિના આવા જ અરાજક ઉપયોગને લઈને જ કદાચ હશે

પરતુ વર્ધાયોજના આવવાની સાથે, શ્રી નટરાજન અને એમના જેવા વિચારવાળાનો વર્ગ જ આજ દેશમા ઊભો થયો છે, જો કે દેશને સદ્ભાગ્યે તે બહુ જબરો નથી આ વર્ગ એવી ભીતિ રાખે છે કે જે જાતની બુદ્ધિ અને તેને વિકસાવવાના સાધનો આજ એમને મળ્યા છે, તે આ વર્ધાયોજના દેશપાર કરશે કે શુ? તેમને એમ વસી ગયુ છે કે, કેળવણીમા ઉદ્યોગ દાખલ થવાથી બુદ્ધિમા વિકાસ થતો અટકશે તેથી એક લેખમા તો શ્રી નટરાજન એટલે સુધી ગયા છે કે, "આ વર્ધાયોજનામા કેન્દ્રમા રાખવા યોગ્ય જો કોઈ એકમાત્ર ઉદ્યોગ હોય તો તે લેખનઉદ્યોગ છે લેખન વાચન ને ગણિતથી માંડીને સર્વોચ્ચ ફિલસૂફી શીખવવા સુધી સૈકાથી તે કેન્દ્રમા રહેલો છે" અને એ બતાવે છે કે, લેખન

ક્રિયા કરતા બાળકને તમે જુઓ તો તમને ખાતરી થશે કે લેખન એ, ખરેખર ઉદ્યોગ છે, અઘરો ઉદ્યોગ છે, એક માત્ર ઉદ્યોગ છે કે જે કરતા મગજ અને સ્નાયુઓ સપૂર્ણ રીતે અનુબંધમા કામ કરતા હોય છે

વર્ધાયોજનાએ આ 'ઉદ્યોગ'ને પણ હઠાવ્યો તો નથી જ, એને મધ્યમા નથી મૂક્યો, અને તે એટલા જ સાદા કારણને લઈને કે, સૈકાથી મધ્યમા રહેલા છતા, આ 'અનગ અને સપૂર્ણ અનુબંધ સાધતો' કહેવામા આવેલા 'ઉદ્યોગે' આપણને જોઈએ એવી કેળવણી નથી આપી ઉપર બતાવેલો વર્ગ પણ એ તો કબૂલ કરે જ છે ઊલટુ આ 'ઉદ્યોગે' એક પ્રકારનો પરજીવી વર્ગ ઊભો કર્યો છે અને તે ઉદ્યોગ શીખ્યાને અભિમાને તે વર્ગ એવો તો માથાભાર થઈ પડ્યો છે કે, શરૂઆતમા જોઈ આવ્યા તે પ્રકારની, દેશના કરોડોની સખ્યાવાળા જે ખેડૂત તેમની તે ઠેકડી કરી શકે છે એ ઉદ્યોગ અઘરો જ છે એમ નહિ, તે મોંઘો પણ નીવડ્યો છે અને તેણે કશુ ઉપજાઉપણુ પણ નથી બતાવ્યુ વર્ધાયોજના ઉપજાઉ ધંધો માગે છે, અને ઘડીભર લેખન પણ એક ઉદ્યોગ' છે એમ માનો, તો તે ઉદ્યોગને પણ પોતાની સજીવનીથી ઉપજાઉ કરવાની તે હોશ રાખે છે

ન જોયેલુ, ન અનુભવેલુ સામે આવે છે ત્યારે અમુક 'ભીતિ' ઊપજવી તો સ્વાભાવિક છે વર્ધાયોજનાની ઉદ્યોગશિક્ષણની કપનાને નસીબે આવી ભીતિને દૂર કરવાનુ આવ્યુ છે અગ્રેજી કેળવણીની અનેક ખામીઓમા તેણે ઉદ્યોગ અને જાતમહેનતની પ્રત્યે ઉપેક્ષા, અણગમો, તિરસ્કાર અને અતે જઈને તુચ્છભાવ કેળવ્યો છે, તે ભારેમા ભારે છે જૂની આર્યપદ્ધતિ જુઓ તો ઊંચામા ઊંચી બ્રહ્મવિદ્યા ભણનારો પણ ગુરુઘેર મજૂરી કરતો, અનેક નાની મોટી જીવન માટે જરૂરી ઉદ્યોગવિદ્યાઓ સહેજે શીખતો આખો દિવસ લખલખ કરવાનો 'લેખન ઉદ્યોગ' નહોતો કરતો અને જો તેના સમયની વહેચણી જ જોવા જઈએ તો દિવસનો ઘણો ભાગ એવી જાતના નાના મોટા આશ્રમજીવનને નિભાવનારા કામોમા જ નહિ જતો હોય? બાળક પણ લેખન ઉદ્યોગ કદી આખો દહાડો કરી શકશે કે? પણ નાના મોટા અને યોગ્ય ઉદ્યોગો જો ગોઠવાય તો તે ઘણો વખત કરશે, અને આજે જે વર્ધા-શાળાઓ ચાલે છે ત્યા એ પ્રત્યક્ષ જોવામા પણ આવ્યુ છે

વર્ધાયોજનાને લીધે પોતે માનેલા બુદ્ધિવિકાસને ભયમા જોનારને એટલુ જ કહેવાનુ તો છે કે, તમે આ પ્રયોગ તો કરી જોવા દો અને આજે કયો બુદ્ધિવિકાસ આપણી પ્રાથમિક શાળાઓ કરી દે છે કે તમને એ જોખમાતો લાગે છે? બલ્કે, વર્ધાયોજના તો આજની પ્રાથમિક શાળાને વધારે સારી, સુઘડ અને વધુ કાર્યકર કરવા માગે છે ઉદ્યોગ ને જાતમહેનતનો જ અણગમો જો સુપ્ત માનસમાથી જાગીને આ વિરોધવિકાર કરતો હોય, તો તે અણગમાની ગ્રથિ તેમણે પોતે છેદવી રહી, અને તેમ કર્યા પછી ખુલ્લા મગજથી નવા પ્રયોગને આવકારવો ઘટે અતે, વર્ધાયોજનાકારો પણ બુદ્ધિવિકાસ પર છેદ તો નથી જ મૂકવાનુ કહેતા ને? છતા જો વિરોધ કરવો જ હોય ને શ્રી નટરાજનની રીતે, તો એટલુ જ કહેવુ જોઈએ કે, પૂર્વગ્રહો કમોતે જ મરે છે, સીધુ સમજીને સુધરતા નથી

જેક કેમ મર્યો ?

અનુવાદક શ્રી. હરજીવન સોમૈયા

[શ્રી રોય એમ હમિલ્ટન નામના અમેરિકન લેખકે યુદ્ધના મેદાન પર સિપાઈ તરીકે રહી જે જોયું-અનુભવ્યું તે આ વાર્તામાં મૂક્યું છે. ગત મહાયુદ્ધમાં તેમણે લડાઈમાં ભાગ લીધેલો. બેલોવુડનું ૧૯૧૮ના જૂનથી નવેમ્બર સુધી એ ચાલુ હતું. પરિણામે અમેરિકન ફોજને ચાર લાખ દસ હજાર માણસની ખુવારી પછી પાછું જીતી લેવામાં આવ્યું હતું]

જૅક અને ઉપનાયક બંને નવા હતા. તેઓ ખીણમાં આવી પહોંચ્યા. ખીણનું નામ હતું 'ડેવીલ-વુડની ખીણ'. કેવી સુખી હતી એ ખીણ! એ ખીણ તે પોતાની લીલી વાડી સાથ વનાની મિત્રા નહોતી. જોગના વરસાદ પછી બળી જઈને કે પછી જાણે કે સૂકાં મોટાં પોલાણોએ ઘર પડી છત ખાઈ નાખીને ઝાડોને મૃત કે મૃતપ્રાય કરી નાખ્યાં હતાં. પોતાના વખત ઉપર આ ખીણમાં સુંદર જંગલ હતું. પંખીઓનાં કલરવ હતા. ત્યાં આજે એક નવી જાતનો મનિર્વિન મહા જંગલ જાગ્યો હતો. એધા મચેલા ઉકળાટ અને થનગનાટ ખીણના જીવનને હવાની મૃત્યુ હતું. ઢોળાવા પર હવે રંગહીન તાડપત્રીઓના તંબૂ ઊભા હતા. સિપાહીઓ અને કારીગરો ખડકો અને તોપોના મોરચા તૈયાર કરતા હતા. ટટ્ટાર છાતીવાળા માણસો અને સ્તબ્ધ બનેલાં જાનવરોથી ખીણમાં પણ જાણે પ્રાણ ટક્યું હતું અને એ સૌ સાથે આ યુદ્ધનું માખીઓનું જંગી લશ્કર. ઇસ્પિતાલ માટે ઊભા કરેલા તંબૂઓ, ખાદ્યસામગ્રી અને મડદાંના ઉપર તેઓ એટલી સંખ્યામાં આવીને બણબણતી કે પછી એમની નીચે શું છે તે જોઈ શકાતું જ મુશ્કેલ. એમનો ગણગણાટ એટલે અવિરત ચાલતું એક સ્વરગાન કે જે ધ્યાનમાં માણસનું મગજ એકતાન જ રહે. લડાઈમાં આવતા પહેલાં જ માણસે આ માખીઓની દેવીને વચન આપ્યું હતું કે દરેક માનવ પ્રાણી કે પશુના મૃત્યુ સાથે લાખો માખીઓને તેણે જન્મ આપશે. આ વચન યોગ્ય રીતે પાળવામાં આવતું હતું.

જૅક મોરટ અને વેગ ફ્રાંકો બંને ઉપનાયકો અને સૈનિકો પોતાને ચાલુ મોરચો તૈયાર કરવામાં મશગૂલ થઈ ગયા. આ વખતે જર્મનોએ નિશ્ચય કરી મૂક્યો હતો કે આ ખીણનો દાવ જીતી લેવો.

તોપખાના અને ગોળાગાડીઓ ગોઠવાઈ ગયાં. ગોલંદાજોએ એમની કવાયત શરૂ કરી દીધી. એમના મોરચાઓમાં ખોરાક ધરાવા લાગ્યો. અને પછી મારો ચાલ્યો!

જો ખડકોના આશ્રય ન હોત તો એ તો ધરતીની ધરાશાયી થતી હતી. અગ્નિના વરસાદથી ખીણની પેલી પાર ગામડાં અને જંગલ સળગી ઊઠતાં હતાં. જેટલા માણસોને મારવાનો ઈરાદો રાખ્યો હોય તે કરતાં ઘણાં વધુ માણસોને ભરખી જવાની તક છૂટ વગરની સળગેલી આગ જતી કરે તેમ નહોતું. આકાશમાં ગજબનો તણખા હતા. એ તો જાણે કોઈ તમાશો જોતા હોય તેમ દારૂગોળા રોકાઈ ગયા હતા.

બિચારી તોપો! એમને તો આરામ જ નહિ! નિયત ટાંકો ઉપરાંત એમને હવે કામ કરવું પડતું હતું. વધારાનો ભાર શું? બસ, ખાઓ આ દારૂ એનું જ પેટ જેની ઉપર એમણે બેસવાનું હતું. તે પેટ તૂટ તૂટ થઈ ગયાં હતાં તે તો કોઈ જોતું જ નહોતું. ખવાય પણ કેટલું? છતાં ય નિયતે ગળા હેઠળ ઉતારવા. મગજ તો ચે ઠીક હતું. આ તો ગળામાં ખાઈ નાખે કે પાછળથી પડે દલીલ કે ખાધેલું શું એમ જવાય

તોપો અને બૉંબખાનાં આગના શોળા ઓકતાં હતાં. સાંજ પડી, રાત આવતી હતી પણ કામ પૂરું થયું નહિ. અંધારું તો દિવસનો આંતરો હતો. અવિરત ઝબકારા અને ચમકારાથી અંધારું ભયંકર બની ઊઠતું હતું. પૃથ્વીની ભયાનક પ્રવૃત્તિના લાલ પડછાયાથી વાદળાં-સુદ્ધાં ઝબકી ઊઠતાં હતાં.

સોમે નદીના મેદાનનું આ યુદ્ધ હતું. અનસ્થાને કાંઠે આવેલી ક્ષિતિજનો ચુરા થઈ જાય તેવી રીતે સ્વયંચાલક યુદ્ધરાક્ષસો ગર્જતા હતા. પૃથ્વી પણ ચીસો પાડતી પોતાની લાલ જીભના લબકારા કરતી હતી. એમની ગર્જના, એમનો માર અને એમનું પાગલપણું આખી સૃષ્ટિને ખાઉં ખાઉં કરી રહ્યાં હતાં. સેતાન છૂટો થયો હોય અને તેને નીચે પછાડવો હોય તેમ તેઓ આ પ્રયત્નો કરતા હતા. એની વ્યગ્રતામાં તેઓ દૂરનાં ખેતરોને, દ્રાક્ષની વાડીઓને અને દેવાલયોને માટીમાં મિલાવી દેતા હતા.

જેક બોસ્ટે ટૉપી વેલીની આ કલ્પના તો કરી જ નહોતી. આ અવાજો અને આ હિલચાલો જોઈને એ સ્તબ્ધ બની ગયો. બંદૂકોની તડતડાટી, તોપોના ગડગડાટ અને બૉંબગાડીના ધડાકાઓ વચ્ચેથી ચાલવું એને અકળાવવા લાગ્યું. યુદ્ધ એટલે આ?

પણ હવે તે ઇચ્છે તોપણ પાછો ફરી શકે તેમ નહોતો. એની ટુકડી ઘણી આગળ કૂચ કરી ગઈ હતી અને પાછલો માર્ગ બંધ થઈ ગયો હતો. અહીં-તહીં માટીનાં મોટાં પોડાં સિવાય કંઈ દેખાતુ નહોતુ. હવામાં અવાજો સંભળાતા હતા, ઝબકારા દેખાતા હતા, જમીન ઉપર કંઈક પછડાતું અને તે પછી ધૂળના ગોટા ચડતા, એ બધું જોવામાં આવતુ પણ જેનાથી એ બનતું તે કશુ જોવામાં ન આવતુ. ચાલતાં ચાલતાં જમીનમાં મોટા ખાડાઓ પડી ગયેલા જોવામાં આવતા. એક ઝબકારો થયો. એક ઘોડાનું અર્ધું અંગ અને એક માણસનું માથું જેકના જોવામાં આવ્યું-એક ક્ષણ જ એ દેખાયું અને પછી અંધારું! કેટલીયે ક્ષણો સુધી જેક ધ્રુજતો રહ્યો પણ જેક પોતે મરતાં ડરતો નહોતો, એ બહાદુર હતો, પોતાની જવાબદારી સમજતો હતો એટલે ફરી અક્કડ થઈને તે આગળ ચાલવા લાગ્યો. ચાલતાં ચાલતાં એનો પગ ધબ્બ કરતો એક ખચ્ચરના ફાટી ગયેલ પેટના ઊંડા ખાડામાં પડ્યો. જેક કૂદકો મારી આગળ જઈ ઊભો. કોઈકે એનું બાંવડું પકડ્યું. "કોણ?" જેક ખબરદાર બન્યો.

"કોણ? તારી પડખે ચાલનાર કોણ હોય?"

"ઓહ, વેબ!"

વેબ હસ્યો. "ઇગ્લાંડ આમ નહિ જીતી શકે."

સવાર ઉદાસીનપણે ઊઘડતું હતું. જેકને એ સારું લાગતું હતું. એ રાતના અનુભવને યાદ કરવા લાગ્યો. વેબના શબ્દો એને યાદ આવ્યા અને તેને પોતાની શરમ આવવા લાગી. એને લાગ્યું કે પોતે સ્થૂલ રીતે જેવો છે તેવો, કેવળ લોહી-માંસના પિંડાથી વિશેષ કશું જ નથી. તેને થયું કે દિવસના અજવાળા કરતાં તોપગોળાના ઝબકારા જ પોતાને વધુ ગમવા જોઈએ.

ત્યાં તો તેની નજીક ઉપલી બાજુએ એક ભડકો પડ્યો. એ એની સામે સ્મિત કરતો જોઈ રહ્યો. જાણે એ બહુ દૂર પડ્યો હોય તેમ તે નિર્લેપભાવે આગળ વધ્યો. પછી એમના પક્ષની તોપો અને બંદૂકો ફૂટવા લાગી, આકાશમાં વિમાનો ઘરઘર કરવા લાગ્યાં અને તેનાં અંગોમાં નવા જ લોહીનો સંચાર થયો. કંઈક આશાસ્પદ જેનાં આનંદની ઝણઝણાટી એ અનુભવવા લાગ્યો.

વચ્ચે તાર આવતા તો તેની ઉપર થઈને તે ટુકડી લઈને આગળ ચાલતો. ઉપર પથરાયેલી અને ઝડપભેર ઊડી જતી પાંખોને એ આનંદથી જોતો. ક્યાંક પાણીનાં ખાબડાં તેમાં પડેલાં મડદાંઓનાં લોહીમાંસથી અને ઑઇલના ગંધકથી જાડો કીચડ બની ગયેલાં દેખાતાં હતાં. પડી ગયેલાં મકાનોનાં ઈંટો, થાંભલાઓ, ચૂના અને માટી, ભૂખરા રંગના કોથળાઓના ઢગલા, સપાટ બનેલી ખાઈઓ, ઊંડા ખાડાઓ, પગમાં અટવાતાં તારનાં ગૂંચળાં, ભાંગેલી રાઇફલો, માથાના ટોપ, બૉંબ અને ગોળીઓનાં ખોખાંના ઢગલા — પુરાણકાળના ખંડેર જેવું બધું હતું.

જેકને આનંદ થતો હતો કે આવા સ્થળે પણ તે આગળ વધી શકતો હતો આ કંઈ સહેલુ કામ નહોતું કેટલુ ભયાનક દૃશ્ય!

આગળ જતા તો આખી ધરતી ઉપર-નીચે થઈ ગયેલી દેખાતી હતી, ધૂળનો વિશાળ સમુદ્ર દેખાતો હતો. સૂરજના સખત તાપથી બચવા એમની ઉપર ઘાસનુ તરણુ કે ઘરનુ એક છાપરુ સુદ્ધા નહોતુ ઘડી પહેલા મહા ઝંઝાવાત આવી ગયા જેવુ લાગતુ હતુ, અને દિશાઓ હજી પણ એવી ગાજતી હતી કે જાણે ફરીને બીજુ એવુ જ તોફાન આવવાનુ હતુ આ ધૂળના ઢગલાઓ નીચે એના અનેક મિત્રો દટાયા હશે અને હવે કદાચ પોતાને પણ દટાવાનુ, આવે ઉપર આકાશ સુક્કુ હતુ, ત્યા ધૂસર ગોટા ઊડતા હતા.

નાયક વર્સવીગનો અવાજ આવ્યો, "ખાઈ-ા નીચા વળીને રહો, દુશ્મનો જોવા ન પામે"

એ ખાઈ હતી? એ તો એક લાંબી પહોળી ક્યારી માત્ર હતી કેટલેક ઠેકાણે એને પાળ પણ નહોતી સિપાહીઓના ખભા પણ ઊચા દેખાઈ આવતા હતા ઊંચે અચાનક ઘરઘરાટ થયો, થોડા ઢેફા વરસ્યા પછી થોડે દૂર નાના બોંબો પડ્યા

ખડેરોમાથી લપાતા છુપાતા સૂરજના પ્રખર તાપ નીચે તેઓ આગળ વધ્યા આ આખે માર્ગે બોંબવર્ષા થોડાક જ સમય પહેલા થઈ ગઈ હોય તેવુ દેખાતું હતુ ગોળામારાથી જમીનમા પડેલા ખાડા ઓમાથી કેટલાકમાથી હજી ધુમાડો નીકળતો હતો અને માથુ ફાટી જાય તેવી દુર્ગંધ આવતી હતી એમની આગળ ગયેલી ટુકડીઓના માણસોના અંગો ટુકડાઓ થઈને અહીંતહીં પડેલા દેખાતા હતા પાછળ આવતી ટુકડીઓ તેમની ઉપર ધૂળ વાળતી જતી હતી જેક એ દશ્ય ઉપર આખોને ઘડીક સ્થિર કરી રાખતો પણ એના હૃદય કે મગજમા એથી કઈ થતુ નહોતું

બીજા મોરચા આગળ તેઓ આવી પહોચ્યા અહીં જેક જરા અસ્વસ્થ થયો બાજુમા ચાલતા વેબને એણે કહ્યુ "આ માર્ગ મને ફાવશે નહિ"

વેબ હસ્યો "કયો માર્ગ? મરવાનો?"

"ના, એ કઈ અઘરુ નથી"

"ત્યારે?"

જેક જવાબ આપતા ગૂંચવાયો

"જર્મનો આપણા માણસોને મારે છે તે જુએ છે?"

"મુડદા જોવાથી તો હવે ટેવાઈ ગયો છુ પણ થાય છે કે હું કોઈને મારી નહિ શકુ આ મુડદા કેવા ભયંકર લાગે છે! મારી સામે ચાલ્યા આવતા જીવતા માણસને-" જેકની આખો આગળ એનુ ચિત્ર તરી આવ્યુ, એ આગળ ન બોલ્યો

વેબ હસ્યો, "હુ આ પહેલા એક વાર મોરચા પર આવી ગયો છુ અત્યારે હુ કેવો લાગુ છું? માણસોને ગોળીથી પાડી નાખતી વખતે મને એમ અત્યારે નથી લાગતુ કે ચીંથરાના ચાડિયાને પાડી નાખવા કરતા કઈ જુદુ કામ કરી રહ્યો છુ પણ પહેલાયે આવો હતો એમ ન માનજે આપણી બાજુથી થોડા બોંબ વરસ્યા, શત્રુના થોડા સૈનિકો પડ્યા, મારી બંદૂકમાથી ગોળી છૂટી, સામે એક જણ પડ્યો, બસ ટેવ પડી ગઈ, અને દેખાઉ છુ તેવો થઈ ગયો છાતીને મજબૂત નહિ બનાવીએ તો ઇજ્જત છે તે નહિ હોય બની જવાનુ"

જેકે વાત સાભળી લીધી એના મગજે કઈક ઉશ્કેરાટ અનુભવ્યો

ખાઈમા એક જગાએ જેક નાયક વર્સવીકની બાજુમા ઊભો હતો જેકે જરા ઊચા થઈને સામે પડેલી સપાટ જમીનને જોઈ બધુ શાત અને સ્થિર હતુ સામે દૂર એક કાળી હાર દેખાતી હતી એ બળી ગયેલા જંગલના ઝાડના ઠૂઠા અને રાખના ઢગ ના હતા. એની જમણી બાજુ ઉપર એક મોટો કાટમાળનો ખડકનો દેખાતો હતો એ જગ્યા ઉપર ગોળાઓ પડ્યા તે પહેલા ત્યા કોઈ ગામ હશે એ બાજુ ધૂળના વાદળ ચડતા દેખાતા હતા અને અવાજો પણ ત્યાથી આવતા હતા

"જેરી એ બાજુને જર્મનો વિનાનો બનાવવા મથી રહ્યો છે." વર્સવીક બોલ્યો.

અચાનક સામેથી એક ગોળી આવી. "જમીન-ભર!" વર્સવીકે બૂમ મારી, જેકે એકદમ માથું નીચું નમાવી દીધું. પણ જમીનભર થવા જાય ત્યાં તેનું શરીર વધુ પડતા જોશથી સરકી ગયું, એ જમીન-ભર તો થયો પણ તેનું મોં જમીન પરના કીચડમાં ડૂબી ગયું. મોં ઊંચું લઈને, એણે તે લૂછ્યું પણ પાછો તુરત એ વધુ સરક્યો-અને ફરી મોં ખરડાયું. એણે પગ આગળ નજર કરી. એક સૈનિકના મુડદા પર એના પગ હતા, અને તે ઉપર ભારે આવતાં મુડદું સરકી જતું હતું અને સાથે પોતે પણ પડતો હતો, તે એક બાજુ ખસી ગયો.

સામે જે તરફ ઝાડવાંનાં-ઠૂંઠાં દેખાતાં હતાં ત્યાં આગળ એક મોટો ધડાકો થયો, લાલ લાલ જ્વાળા ઊડતી દેખાઈ, પછી લીલા પીળા રંગનો કોઈ પ્રવાહી પદાર્થ જમીન ઉપર દેખાયો. એમાંથી ગંધકની ઉગ્ર વાસ આવી, જમીનમાંથી ધૂળના ગોટા અને માટીનાં ઢેફાં અને પથ્થર ઊંચે ઊડ્યાં અને એની પાછળ આગના ભડકા દેખાયા.

"દુશ્મનો આપણા કરતાં વધુ ચાલાક લાગે છે. આપણે જેટલો પ્રદેશ મેળવતા આગળ જઈએ છીએ તે પ્રદેશ તેઓ બાજુ પરથી ધસી આવી ફરીને સર કરી લે છે. આપણે ઘણી વધુ હિંમત બતાવવી જોઈશે." વર્સવીકે કહ્યું.

જેકને એ શબ્દોથી જોશ આવ્યું. વેબને એણે કહ્યું, "તું હો તો આપણી ટુકડી ગમે તેટલી નાની હશે તોપણ શત્રુઓ સામે ટકી શકશે."

વેબ ખૂબ હિંમતવાન હતો. આરામ લેવાની કોઈને પણ જરૂર હોય તો તેને હતી. જેક જોઈ શકતો હતો કે થાકથી એ નંખાઈ ગયો હતો. એની આંખો લાલ બની ગઈ હતી. એનું મોં ખેંચાઈ આવતું હોય તેવું દેખાતું હતું. સૌની પાછળ રહીને આરામથી બંદૂકને નીચી રાખીને બધા કેમ ચાલે છે તે તે જોઈ શકે તેમ હતો પણ એની સામે એમના પક્ષની ખુવારી જ તરતી રહેતી હતી એટલે એ આગળ રહીને પણ એ બધાની ઉપર નજર રાખતો હતો અને વિશેષ હિલચાલ માટે હુકમો આપતો હતો. જેકની સાથે રાત્રે તે કૂચમાં ચાલ્યો. જેરી જે તરફ હતો એ તરફનો મોરચો વધુ વિકટ હતો, તે તરફ જ જેકે પોતાની ટુકડીને કૂચ કરાવી.

રાત ગૂંજતી હતી. સૈનિકોએ કેવળ થોડાક આરામ સિવાય ચોવીસ કલાક સુધી એક સામટી કૂચ તો કરી જ હતી, રાત્રે થોડો અવાજ પણ ખૂબ દૂર પહોંચે, એટલે એમને અવાજ કરવાની મનાઈ હતી છતાં ધીમે અવાજે તેઓ ઠઠ્ઠા મશ્કરીઓ કરતા આનંદિત ચહેરે આગળ વધતા હતા. બધું શાંત હતું.

એક અવાજ આવ્યો-બિલાડીનો ઘૂરકાટ. કોઈક સિપાહીએ જ મોજમાં આવીને એ અવાજ કાઢ્યો હતો. પણ એ અવાજથી આજુબાજુની સૂતેલી ભયંકરતા એકદમ જાગી ઊઠી. જેકને થયું, એ અવાજ પોતે અટકાવી દે. જ્યાં મુડદાંઓ પડ્યાં હતાં, કપાઈ ગયેલાં, પીળાં પડી ગયેલાં અંગો, ખુલ્લાં રહી ગયેલાં મોંમાં બહાર દેખાતી કાળી જીભો, ફાટી રહેલી ફિક્કી આંખો ભયાનક! અને એમાં એ અવાજ!

જાણે કાળ-રાક્ષસ ઘૂરકાટ કરતો સામો આવતો હતો. એનું વિકરાળ મોં આગની ગુફા જેવું, આંખના ખાડા, વિચિત્ર રીતે સંધાયેલાં અંગો-જેકની પાછળ એ ઠૂંઠા ઉગામીને આવી ઊભો: 'ચાલ, આ તારી સામે ઊભો તેને ઠાર કર.'

જેક ચાલતાં ચાલતાં તંદ્રામાં પડી ગયો અને એક સ્વપ્ન એની આંખો સામેથી પસાર થઈ રહ્યું હતું.

ચારે તરફ બસ ખાઈ-ખાઈ-ખાઈ! નથી બીજી કોઈ જમીન, નથી કોઈ ઝાડવું, નથી પશુ, નથી માણસ કે કોઈ જીવંત પ્રાણી. છે એક લાંબી લાંબી ખાઈ અને બીજાં મુડદાં. જેકને ખાઈમાંથી ભાગી જવાનું મન થયું. "ભાગું, હા, કોણ છે અહીં? કોઈ અટકાવનાર નથી, ક્યાંક તો ખાઈનો અંત આવતો હશે ને? ત્યાંથી બહાર નીકળી જઈશ." એ દોડવા લાગ્યો, ખૂબ દોડ્યો પણ ખાઈનો અંત આવતો નહોતો, અને મુડદાંના ઢગ તો વધતા જ જતા હતા.

'ઓહ પ્રભુ !' એના મોંમાંથી ઉદ્‌ગાર નીકળી ગયો એનો પગ લથડ્યો

એ સાથે જ લથડ્યો અંધારું એટલું ગાઢ હતું કે પાસે ચાલનારને પણ જોઈ શકાય નહિ જેક પડ્યો તેનો અવાજ તેની બાજુમા ચાલતા વેમે સાંભળ્યો, એ ટુકડીમાંથી બહાર ભગ્ગી ગયો ટુકડી મોરચા તરફ રવાના થઈ ગઈ હોય ત્યાર પછી એમાંથી કોઈ ઓછું થાય તો તેની શોધ સામાન્ય રીતે થતી નથી તે વેમ જાણતો હતો ગરે નામમારો આનુ થઈ ગયો વેમ બેઠો હતો એ જ સ્થળે એ રોગ પડી ગયો

જેક ફરી બેઠો થયો પોતે ક્યા છે, ક્યા હતો તેનો વિચાર કરતા એ ચમક્યો એની બાજુમા કોઈ કણસી રહ્યો હોય તેનો અવાજ એના સાંભળવામા આવ્યો એ એ તરફ ઘસડાયો "કોણ ?"

"વેમ."

'વેમ ? ટુકડી ક્યા ?'

"આગળ"

"અને આપણે—"

'તું ચાલતા પડી ગયો એ મે જાણ્યું એટલે હું તારી પાસે બેસી ગયો આ લાંબુ વાક્ય બોલતા વેમનો શ્વાસ ઘણા જોરથી ચાલવા લાગ્યો વાક્યને અંતે એના મોંમાંથી ઓહ' નો આછો ઉદ્‌ગાર નીકળી ગયો

"ઘવાયો છે તું ?' જેકે પૂછ્યું

"સહેજ" મુશ્કેલીથી વેમે ઉચ્ચાર કર્યો

'જોઉં" જેકે વેમને શરીરે હાથ ફેરવ્યો વેમને એ બહુ સારુ લાગ્યું

'ઓહ ! આ તો તારો આખો વાંસો ફાટી ગયો છે" જેકના મોંમાંથી ચીસ નીકળી ગઈ

વેમ ચૂપ રહ્યો

જેક મગજમા કોઈ નિશ્ચયને ઘૂંટતો હતો એ બોલ્યો, 'હું તો સ્વપ્નમા લડાઈથી ભાગતો હતો"

પછી શાંતિ અચાનક વેમના ગળામા ઘરઘરાટી બોલવી શરૂ થઈ જેક ગભરાયો, વેમની છાતી ઉપર નમ્યો

વેમના મોંમાંથી આછા સ્વરો નીકળતા હતા 'હિમ્ મ ત શત્ રુ મા ' જેવો અક્ષરો એ બોલી શક્યો નહિ પણ જેક એ સમજી ગયો વેમની છાતી સમુદ્રના મોજાંની પેઠે એક વાર ઊંચી આવી અને પડી એ એમ નાચે બેસી ગઈ એના પ્રાણ ઊડી ગયા જેક સુન્ન બની ફાટી આંખે જોઈ રહ્યો

પછી એ ઊભો થઈ ગયો વળી નીચો નમ્યો, ધૂળ લીધી એના કાનમા શબ્દો ગુંજ્યા, 'હિંમત, શત્રુ સામે હિંમત' અને વેમના શરીર પર ધૂળની એક ચપટી જ નાખી મો ફેરવીને ત્યાંથી તે નાઠો.

* *

આખા મોરચા પર સિપાહીઓ–સિપાહીઓ હતા સિપાહીઓની હારીઓ હલવાતી હતી ભયાનક યુદ્ધ મચ્યું હતું બંને પક્ષનો સરખો જ ભયાનક ઘસારો હતો, સરખી જ ખુવારી હતી. પ્રચંડ ઝંઝાવાતમા ઝાડવાં જેમ ઊખડીને જમીન પર પડે તેમ ટપોટપ સિપાહીઓ જમીન પર પડતા હતા, એમને ઉપાડવાનો પણ કોઈને સમય નહોતો

અચાનક અંગ્રેજ–પક્ષમાં હુકમ ફર્યો, 'પીછે હઠ !" પીછેહઠ શરૂ થઈ પણ સૌની નજરે જોયું કે એક સિપાહી પાછળ હઠવાને બદલે આગળ વધતો હતો એ સિપાઈ નહોતો, પણ ઉપનાયક જેક મોલ્ટ હતો એની એક ગોળી શત્રુના એક માણસને અવશ્ય પડતી હતી એક ગોળી સામેથી આવી એના ખભામાથી નીકળી ગઈ એની બંદૂક દૂર ઊડી પડી એક બીજી ગોળી આવી, એની છાતી સોંસરી નીકળી ગઈ, જેનુ માથું એના ખભા પર ઢળી ગયું ને પડ્યો એના માથા પરનો ચમ્ચમિત ટોપ થોડી વાર માથા પર રહ્યો ચાર ક્ષણ એનો શ્વાસ ખેંચાયો અને પછી જ્યારે એના અંગો ઢગલો થઈ ગયા ત્યારે તે એક બાજુ ઢળી પડ્યો

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

લડાઈના લાભાલાભ

'કલમ અને કિતાબ'કારે તા ૨૪-૯-'૩૯ના અંકમાં 'ગુજરાતી સાહિત્ય પર યુદ્ધનો ઉપકાર!' વર્ણવ્યો છે તે જોઈ જવા જેવો છે. શંકા એટલી જ થાય છે કે કાગળોની મોંઘવારી અને અછત-ને લઈને માત્ર નબળાં ને નમાલાં પ્રકાશનોને જ હાનિ પહોંચશે કે સબળાં અને ઉપયોગીને પણ? અને જે પ્રકાશકો પાસે નાણાં હોય કે છે તેનાં પ્રકાશનો ઉત્તમ જ હોય છે? ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થતાં તમામ અઠવાડિકો, માસિકો ને પુસ્તકોને નજર સમક્ષ રાખો અને પછી એની પ્રકાશક-પેઢીઓને જુઓ. સાચી વસ્તુ સમજાઈ જવામાં વાર નહિ લાગે.

એટલું સાચું કે કદાચ પ્રકાશનો ઓછાં થવા માંડે, પણ તેથી સાહિત્યને લાભ થશે એમ તો માની શકાતું નથી. જો કે અમને તો એમ લાગે છે કે પ્રકાશનો યે થોડો સમય જ ઓછાં થશે, જો હિંદમાં ઉલ્કાપાત ન જાગે, અને જાગશે તો તો માત્ર પ્રકાશ-નો જ નહિ—બીજું બધું ભસ્મીભૂત થશે, તો તો લોકોની ખરીદશક્તિ ધીમે ધીમે વધશે અને લોકો પુસ્તકોમાં પૈસા ખર્ચી શકશે. ગયા યુદ્ધ વિષે એમ સાંભળીએ છીએ કે આપણે ત્યાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં નવલકથાઓ પ્રગટ થયેલી. ત્યારે લોકો પાસે પૈસા આવતા હતા અને તેમાંથી મોજ લૂંટવાની મનોવૃત્તિ જોરદાર હતી. જો કે એ નવલકથાઓનું પ્રકાશન સાહિ-ત્યના લાભ ખાતે ગણાવી શકાય એમ નથી.

એક બીજી વસ્તુ પણ વિચારવા જેવી છે. જો ખરેખર પ્રકાશનો ઓછાં થશે તો કેશો કાગળોના ભાવો બહુ વધી શકશે? અને પ્રકાશનોનાં બીજાં ખર્ચો—પ્રેસ, બાઈન્ડીંગ, લેખન, ચિત્ર વગેરેમાં કશો ફેર પડશે? આજની સ્થિતિ તો એ છે કે છાપખાનાંવાળા ને બાઈન્ડરો કામની શોધમાં પડ્યા છે. આજ છે ત્યાં સુધી કાગળોવાળા રોકડા પૈસા માગે, પણ પ્રેસવાળા, બાઈન્ડરો, લેખકો ક્યાંથી માગે? એમને તો કામની જ અછત પડી છે.

પ્રકાશનના ખર્ચમાં નીચેની રકમો ગણાય છે: કાગળ, છપાઈ, લેખન, સુશોભન અને બંધામણી જો એક હજાર નકલનો હિસાબ ગણીએ તો લડાઈ પહેલાંના ભાવ પ્રમાણે કાગળનો હિસ્સો માત્ર ૧૫થી ૨૦ ટકાનો જ હતો. એ હિસ્સો વધી વધીને કેટલો વધી જશે? પ્રકાશકોને કેટલાં વધુ નાણાંની જોગવાઈ કરવી પડશે?

અહીં એ વસ્તુ પણ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કે મોટા ભાગના પ્રકાશકો જેમ કાગળ-છપાઈ વગેરેમાં ઉધાર મેળવી શકે છે તેમ એમની ઉઘરાણી પણ ઠીક પ્રમાણમાં રહે છે. અને ઓછી મૂડીમાં વધુ વેપારની પ્રથા—એટલે કે ધીરધાર અને વ્યવહાર ઉપર જ વેપાર ચલાવવાની પ્રથા—લગભગ તમામ વ્યાપારોમાં છે. એમાં પ્રકાશન-પેઢીઓ અપવાદરૂપ થવાનું શા માટે ઇચ્છે? એમાં દોષ પણ શો છે?

એટલે અમારા મત પ્રમાણે તો (૧) પ્રકાશનો ઓછાં થશે નહિ, (૨) થશે તો તેથી સાહિત્યને હાનિ જ પહોંચશે, કારણકે નબળા ને નકામા સાથે સબળ અને ઉપયોગી સાહિત્યનું પ્રકાશન પણ અટકશે. (૩) એ સ્થિતિમાં જે પ્રગટ થશે તેમાં પણ નબળું-સબળું અને નકામું-ઉપયોગી હશે જ.

એટલે જો પ્રકાશકો મુશ્કેલીમાં આવી પડવાના હોય તો અમારા મત પ્રમાણે એ હર્ષનો વિષય નથી. 'કલમ અને કિતાબ'કાર માને છે તેમ એથી સાહિ-ત્યને લાભ નહિ થાય, કંઈક ગેરલાભ જ થશે. હા, જો પ્રકાશનો ઓછાં થશે તો વિવેચકો માથેનો ભાર કંઈક ઓછો થશે ખરો.

રાસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયનું વસિયાતનામું

ભિક્ષુ અખંડાનંદજીનું વસિયતનામું વાંચતાં એક સાથે જ બે લાગણીઓ મનમાં પેદા થાય છે. એક માન અને આદરની અને બીજી દુઃખ અને લજ્જાની. માન અને આદર એટલા માટે થાય છે કે સ્વામી-જીએ લાંબાં બત્રીશ વર્ષ સુધી સ્થિર, પ્રબળ અને નિસ્વાર્થ પરિશ્રમ કરી આવી એક મહાન સંસ્થાની રચના કરી, અને દુઃખ તથા લજ્જા એટલા માટે

થાય છે કે સમસ્ત ગુજરાતમાંથી એમનો એક પણ વારસદાર, તેઓ શોધી ન શક્યા, અને એમના હાથે જ એમને સંસ્થાનું મૃત્યુખત લખવું પડ્યું.

જો મરવાના વાંકે જીવતી કોઈ સંસ્થા એના સર્જકને હાથે મરી હોત તો તો દુઃખ ન થાત, ઊલટો આનંદ થાત. સંસ્થામાંથી પ્રાણ પરવારી જાય તો યે એનું ખોળિયું સાચવી રાખવાની અને સાથે ફેરવ્યા કરવાની આપણે સાં મનોવૃત્તિ છે. એટલે જ્યારે કોઈ સર્જક પોતાના હાથે જ પોતાના સર્જનને સંકેલે છે ત્યારે એની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને નિર્લેપભાવ માટે આદર ઊપજે છે, પરંતુ આવી પ્રાણવાન સંસ્થાનું મૃત્યુ જોતાં દુઃખ થયા વિના રહેતું નથી. આ સંસ્થાનું જીવન ઉજ્જવળ–સુગંધિત છે એટલે ખરું જોતાં એના વિલયને મૃત્યુનું નહિ પણ નિર્વાણનું નામ જ આપવું જોઈએ આપણે એવી આશા રાખીએ કે આ વસિયતનામાથી કોઈને નવસર્જન કરવાની પ્રેરણા જાગે.

આપણાં માસિકો

ગુજરાતનાં માસિકોની કંગાળ દશાનો ખ્યાલ એમના સંચાલકોને પૂછવાથી પણ આવી શકે, પરંતુ એવું ન કરીએ અને બીજા પ્રાંતનાં માસિકો જોઈએ તોપણ આપણને ખાતરી થઈ જાય કે આપણાં માસિકોને પોષણ જ મળતું નથી હમણાં 'कल्याण'નો **तत्त्वांक** હાથમાં આવ્યો. એની ૫૦૬૦૦ નકલ છપાઈ છે. અને પાના ૧૦૭૬ છે એકરંગી, દ્વિરંગી અને બહુરંગી એવાં થોકબંધ ચિત્રો છે. આ માસિક જાહેરખબર લેતું નથી. એનું વાર્ષિક લવાજમ ચાર રૂપિયા ત્રણ આના છે.

આપણે એમ કહીશું કે આપણે ત્યાં ધાર્મિક મનોવૃત્તિનું પ્રાબલ્ય છે તેને લઈને 'कल्याण' નો આટલો બહોળો ફેલાવો છે. આ મહદ્ અંશે સાચું છે, પરંતુ મરાઠી, બંગાળી અને હિંદી ભાષાનાં માસિકો ત્રણ હજારથી પંદર હજાર સુધીનો ફેલાવો ધરાવે છે તેનું શું કારણ હશે? આ માસિકોમાં જાહેરખબરો પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં આવે છે. ગુજરાતી માસિકો કોઈ દિવસ બે હજાર ઉપરનો આંકડો જોઈ શકશે ! કોઈ દિવસ એમાં ચિત્રોની અને લેખકોની એવી વિધવિધ સામગ્રી આવી શકશે !

ગુજરાતી ભાષાભાષીઓની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે, પરંતુ તે સાથે જ એમની ખરીદશક્તિ બીજા પ્રાંતોના પ્રમાણમાં વિશેષ છે. આ લોકોમાં સાહિત્યનો રસાસ્વાદ જાગે તો આપણાં માસિકો માટે પણ વિશાળ ક્ષેત્ર છે. પરંતુ એ રસાસ્વાદ જાગે શી રીતે ! એમ લાગે છે કે જો માસિકોમાં એવાં રસમય અંગો ઉમેરાય, માસિકો સચિત્ર બને તો લોકરુચિ એ તરફ ખેંચાય જ; પરંતુ મહામુસીબતે ખર્ચ કાઢતાં માસિકો એવું સાહસ શી રીતે ખેડી શકે ! માત્ર માસિકો માટે જ નહિ પરંતુ સમસ્ત સાહિત્યપ્રકાશન માટે અમને એમ લાગે છે કે ગુજરાતના ધનિકોનું શુદ્ધ અને સંસ્કારી વ્યાપારી દૃષ્ટિએ આ તરફ ધ્યાન જવું જરૂરી છે. દરેક વ્યવસાયમાં એક બાજુ નાણું અને વેપારી કુશળતાની અને બીજી બાજુ એ વ્યવસાયના વિશિષ્ટ જ્ઞાન અને રસની જરૂર હોય છે. આપણી પ્રકાશનસંસ્થામાં આમાંથી એકાદની ખામી જ રહે છે અને તેથી જ એનો વિકાસ થઈ શકતો નથી. સાહિત્યનું જ્ઞાન અને રસ ધરાવનાર ધનિકો આપણે ત્યાં નથી જ એમ ન કહી શકાય, પરંતુ તેઓ ધંધાદારી રીતે આ ક્ષેત્ર તરફ કદી નજર જ કરતા નથી. અત્યારે વાચનનો શોખ અને ઉપયોગ વધી રહ્યો છે ત્યારે આવા માણસોએ આ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવો જ જોઈએ જેમ બીજા વ્યાપારમાં દરેક માણસ આરંભમાં નુકસાની ખમવાની તૈયારી રાખે છે ને પુષ્કળ નાણું વેરીને પણ પોતાના ધંધાને સ્થિર કરે છે તેમ જ આમાં થવું જોઈએ. જો એમ થાય તો આ ધંધો પણ માણસને ઠીક ઠીક કમાણી આપી જ શકે. ભલે ભિન્ન દૃષ્ટિએ આરંભાયેલું, પણ સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય આ ધંધાની આવકનો ખ્યાલ આપી શકે છે.

વિવેચનના નમૂનાઓ

વિવેચનનો એક હેતુ રસાસ્વાદનો પણ હોઈ શકે, પરંતુ એનો ખાસ હેતુ તો લેખકને અને પ્રજાને માર્ગદર્શન આપવાનો જ હોવો જોઈએ એ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વિવેચકને માથે ગંભીર જવાબદારી રહેલી છે. આપણે ત્યાંનાં સામયિકોમાં જવાબદારી કેવી રીતે બજાવાય છે તે જોવા માટે વિવેચનના કેટલાક

નમૂનાઓ એક સાથે જ આપણે જોવા જોઈએ જેણે પુસ્તક વાંચ્યુ હશે તે તો આ વિવેચન સાથે પોતાના વિવેચનને સરખાવી જોઈને જવાબદારીનો ક્યાસ કાઢી શકશે આવતા અંકે અમે 'પોલકી અને બીજી વાતો' (લે સુન્દરમ્) 'બંધન અને મુક્તિ' (લે દર્શક) અને 'અજિતા' (લે ધૂમકેતુ) ના વિવેચનો રજૂ કરશુ

લેખક અને પ્રકાશક

'પ્રતાપ'ના છેલ્લા અંકમા 'સાહિત્ય-મહેફિલ'મા આવેલ એક નોંધ અહીં ઉતારી છે

"ગુજરાતમા પ્રકાશકોની અપ્રમાણિકતા સંબંધમા કેટલીક લીટીઓ આ કડિકાઓમા લખી ગયો છુ તે પછી, એક બીજી રીતની અપ્રમાણિકતાના પ્રસગની ચર્ચા જુદા જુદા સામયિકોની સાહિત્ય કડિકાઓમા થઈ રહેલી જણાય છે એ ચર્ચા ગુજરાતના જાણીતા સાહિત્યકારની એક કૃતિની નક્કી કર્યા કરતા વધારે નકલો છપાવીને વેચી નાખવાને લગતા બનાવની છે હમણા ઘણા લાંબા સમયે આની રીતની અપ્રમાણિકતા ચર્ચાએ ચઢી છે જો કે અગાઉ બે ચાર પ્રકાશકોએ આપણા નામાંકિત સાહિત્યકારો સાથે, નકલોના સબંધમા કરેલી અપ્રમાણિકતાના દાખલા બહાર આવ્યા હતા એનો ભોગ થઈ પડનારા સાહિત્યકારોમા કવિ શ્રી નાનાલાલ પણ હતા અને એવી અપ્રમાણિકતામાથી જનતાને ઉગારવા માટે, તેમણે તેમના છપાયેલા પ્રત્યેક પુસ્તક ઉપર તેમના હસ્તાક્ષર કરવાની પરિશ્રમભરી પદ્ધતિ સ્વીકારી હતી સામાન્ય મુદ્રણાલયો કરતા પુસ્તકોનુ પ્રકાશન અને વેચાણ બને કાર્ય એકી સાથે કરનારાઓ તરફથી આ પ્રકારની અપ્રમાણિકતા વિશેષ પ્રમાણમા થવા પામે છે એ હકીકતની વાત છે હમણા બહાર આવેલો પ્રસગ, તો ના કનૈયાલાલ મુનશી જેવા નામાકિત અને કાયદામાજ મચકાર સાથેનો છે, અને 'ગુજરાતના તારાપોરવાળા'નુ બિરુદ મેળવનારા પ્રકાશકને હાથે તેમને આની રીતે શોષવુ પડયુ છે ગુજરાતના પ્રકાશકો માટે એવા પ્રસગો શોભાસ્પદ નથી એ વાત કોઈથી ઇનકારી શકાય એમ નથી

આ ઉપરથી એક બે વાતો વિચારવાની છે રૉયલ્ટીની રકમ નક્કી કરીને આખાય પ્રકાશનની જવાબદારીનુ કાર્ય પ્રકાશકને સોંપી દેવાને પરિણામે આવા પ્રસગો બનવા પામે છે જે ગ્રથકારો પાસે પોતાના ગ્રથના મુદ્રણ વગેરેની વ્યવસ્થા કરવા માટે જોઈતા નાણા ન હોય તેઓએ તો કોઈ પણ રીતે આવા પ્રકાશકોનુ શરણ શોધ્યે જ છૂટકો છે પરતુ જે ગ્રથકારો સાધનસપન્ન છે અને જેઓ પોતાના પુસ્તક પાછળ પાચસો છસો કે તેથી વધુ રકમ સહેલાઈથી રોકી શકે હોય તેઓ પોતે જાતે પ્રકાશન કરીને એના વેચાણ પૂરતો જ અધિકાર પુસ્તકવિક્રેતાઓને સોંપે તો એથી આવી અપ્રમાણિકતાનો ભોગ બનતા, લેખકો બચી શકે એમ મને લાગે છે

—મહેલાણી"

આ નોંધને અતિ વિશેષ લખવાપણુ નથી લેખક-પ્રકાશકના બીજા ઝઘડાઓ સમજી શકાય એવા હોય છે—અને જો સમભાવથી વિચારવામા આવે તો એમા મોટે ભાગે બને નિર્દોષ અથવા તો બ દોષી જ હોય છે, પરતુ અહીં જે કિસ્સો રજૂ થયો છે તે એવો નથી. જો આ બનાવ સાચો હોય તો ખરેખર ખેદ ઉપજાવનારો છે

પરતુ આમાથી ઊગરવાનો માર્ગ કયો? ઉપરની નોંધના લેખક સૂચવે છે તે માર્ગ બહુ જૂજ લેખક જ લઈ શકશે એમા માત્ર નાણા રોકવાનો જ પ્રશ્ન નથી વેચાણની વ્યવસ્થા અને માલને સાચવવાનો પણ પ્રશ્ન છે એ કરતા તો કવિશ્રી નાનાલાલની સહી કરવાની પદ્ધતિ ઓછી તકલીફવાળી છે એક બીજો માર્ગ પણ સૂઝે છે જે પુસ્તક છપાય તે દરેકના કરારો થાય અને તે ઉપર પ્રકાશક, પ્રેસના માલિક અને લેખકની સહી થાય પુસ્તકમા નકલોની સખ્યા પણ છાપવામા આવે આમ થશે તો પ્રકાશકને અપ્રમાણિકતા કરવાનુ ઘણુ જ મુશ્કેલ બનશે અને કોઈ પણ પ્રેસ-માલિક પણ એમ કરતા ડરશે આ પદ્ધતિ પ્રચલિત થયા પછી તો કોઈ પ્રેસ કે પ્રકાશક એમ કરવાની હિંમત પણ નહિ કરી શકે આમ કરવાનો આડકતરો લાભ એ પણ થશે કે લેખકોનો મોટો ભાગ આજે પ્રકાશનની ગૂચો સમજતો નથી તે સમજતો પણ થશે મો.

જર્મનીની ભીતરમાં

શ્રી. શાંતિપ્રસાદ પાઠક બી. એ.

[આજની યુરોપીય પરિસ્થિતિમાં દરરોજ નહિ પણ હર ક્ષણે નવા બનાવો બનતા જાય છે રાજકારણના સમર્થ અભ્યાસીઓ પણ કશું અનુમાન નથી કરી શકતા યુદ્ધ પહેલા લખાયેલા આ લેખમાં જર્મનીની ભીતરમાં શી સ્થિતિ છે તેનું આબેહૂબ વર્ણન કરેલું છે હિટલર યુદ્ધમાં આટલો ઝટપી શા માટે છે તે સમજવામાં આ લેખ ઉપયોગી થશે તંત્રી]

નેપોલિયન પછી ૧૩૦ વર્ષ સુધી જર્મનીના ભાગ્યવિધાતા હેર હિટલર સિવાય દુનિયામાં કોઈ પણ એવો પુરુષ નથી થયો જેણે યુરોપના માનચિત્રમાં ફરીને નવો રંગ પૂરવાનું ક્રિયાત્મક સ્વપ્ન જોયું હોય પોતે તો વિચિત્ર વીર છે, પરંતુ એનું સ્વપ્ન પણ કેવું વિચિત્ર છે। જર્મન સામ્રાજ્યના ઉદ્ધાર અને વિસ્તાર માટે ત્રણ મુખ્ય આદર્શ એણે પોતાની સમક્ષ રાખ્યા છે

(૧) જર્મનીને સ્વતંત્ર કરવું

(૨) તેનો વિસ્તાર અને સંગઠન કરી તેને મજબૂત બનાવવું

(૩) રશિયાના બોલ્શેવીઝમનો નાશ કરવો

પહેલું લક્ષ્ય એણે પૂર્ણ કરી લીધું છે એવી એને ખાતરી છે બીજા અને ત્રીજા લક્ષબિંદુની પૂર્તિ માટે તે પોતાની વસાહતો પાછી લેવા માગે છે એ રીતે યુરોપમાં પોલેંડ હંગેરી, રૂમાનિયા લિથુઆનિયા તથા યુક્રેન પ્રદેશ પર તે સત્તા જમાવવા ઇચ્છે છે આ પ્રદેશ પર સત્તા જમાવવાનો હિટલરનો ઉદ્દેશ પોતાના મુખ્ય શત્રુ રશિયાને એકલું અને અસહાય બનાવવાનો છે યુક્રેન પ્રદેશ પર ઘણા સમયથી તેની નજર રહી છે, કારણ કે એ પ્રદેશ રશિયામાં સૌથી વધુમાં વધુ ધનિક પ્રદેશ છે રશિયાને અર્ધા ઉપરાતની ધાતુ આ પ્રદેશમાંથી મળે છે અને કોલસા તથા લોઢાની તેની સઘળી જરૂરિયાત આ પ્રાંતની ખાણોમાંથી જ પૂરી પડે છે કપાસ, ફળ અને ઘઉંના પાકમાં પણ આ પ્રાંત ઘણો જ સમૃદ્ધ છે ગયા મહાયુદ્ધમાં જર્મનીને ખોરાક અને કાચો માલ ચારે બાજુથી પૂરો પાડવામાં આવતો હતો છતાં તેની મુશ્કેલી ઓછી નહોતી થઈ, અને એ જ કારણે તેને પોતાના સામ્રાજ્યનો પરાજય સ્વીકારવો પડેલો મહાયુદ્ધની એ મુશ્કેલીને જર્મન સરમુખત્યાર બરાબર સમજ્યો છે અને તેથી એ જરૂરિયાતોની પૂર્તિ માટે યુક્રેન પ્રાંત પર પોતાનો અધિકાર જમાવવાનું તે અનિવાર્ય સમજે છે યુક્રેન પ્રાંતને પ્રાપ્ત કરવાથી તેને ત્રીજું લક્ષ્ય સાધવાનો માર્ગ સરળ થઈ જશે

યુક્રેનનો થોડો ભાગ પોલેંડ અને રૂમાનિયાના અધિકારમાં છે, થોડો ઝેકોસ્લોવેકિયામાં ભળેલો હતો અને બાકીનો ભાગ રશિયાની સોવિયેટ સરકારની સત્તા નીચે છે ઝેકની જીત પછી પોલેંડ અને હંગેરીની માગણીને લીધે હિટલરે રૂથેનિયા હંગેરીને દઈ દીધું આ લોકોની આ માગણીને હિટલરે આટલી સહેલાઈથી કેમ સ્વીકારી લીધી? એમાં એની કોઈ મુત્સદ્દીગીરી હોવી જોઈએ સંભવ છે કે ઝેકની જીત પછી મધ્ય યુરોપમાં જે ખળભળાટ થઈ ગયો તેને પોલેંડ અને હંગેરીની સાથે શત્રુતા કરી વધુ ભીષણ બનાવવાનું તેણે યોગ્ય નહિ ધાર્યું હોય પાછળથી તો સરમુખત્યારોને આગળ વધવા કે પાછા હઠવામાંથી કોણ રોકી શકે એમ હતું? આજે હિટલરે હંગેરીને રૂથેનિયા દીધું છે તો ભલે તે એની પાસેથી એથી વધારે ભાગ લઈ પણ શકે છે રૂથેનિયાના રહેવાસીઓ કિસાન છે ઘણા મહેનતુ છે પરંતુ યુરોપના અતિ ગરીબ લોકોની હરોળમાં ગણાય એવા ગરીબ છે તેમની હાલની સ્થિતિથી તેઓ ઘણા અસંતુષ્ટ

છે. છાપાંના વાંચકને તો ખબર હશે કે કૂટનિતિજ્ઞ હિટલરે સુડેટન લોકોને ભડકાવીને તેમની ખરાબ સ્થિતિનો લાભ લઈ તેમનો કેવી રીતે શિકાર કર્યો છે. હંગેરીને રૂથેનિયા આપી દેવાનું કાર્ય મુત્સદ્દીગીરીની દૃષ્ટિએ નકામું ન કહી શકાય.

પોલેંડના ઉત્તર–પૂર્વમાં પોલીશ યુક્રેનની સ્થિતિ રાજકીય બળવા માટે વધુ સંભવ ધરાવનારી છે. આખા યુરોપના કોઈ પણ ભાગની જનતા પોલીશ યુક્રેન લોકો જેવી દીનહીન નહિ હોય. એ લોકોનું ખિસ્સું જો તમે તપાસો તો તમને એક પેન્સ પણ ન મળે. યુક્રેન લોકોના બેંકમાં કેટલા રૂપિયા જમા છે તે બાબત હમણાં તપાસ કરવામાં આવી તો માલૂમ પડયું કે બેંકમાં જેટલા રૂપિયા જમા છે તે સરેરાશ સાડા દસ આના લગભગ આવે છે. ધનના અભાવને લીધે ક્યાંક ક્યાંક લેવડદેવડ માટે સિક્કાને બદલે ઈંડાંનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે. આ લોકોની આવી ભયંકર ગરીબીનું કારણ ત્યાંની જમીનદારીની પ્રથા છે. ધનિક લોકો આ કિસાનોએ ઉત્પન્ન કરેલ સંપત્તિનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરી રહ્યા છે અને કિસાનોને તો તેમની એંઠ પર જ સંતોષ માની લેવો પડે છે. તેઓ ઇચ્છે છે કે પોતે જ પોતાના પરિશ્રમના અધિકારી બને, પણ લાચાર છે.

પોલીશ યુક્રેનની હદ ઉપર જ સોવિયેટ સરકારનો સમૃદ્ધ યુક્રેન પ્રાંત આવેલો છે. સોવિયેટ રશિયાની રાષ્ટ્રીય નીતિથી ત્યાં ખેતી થાય છે અને એ પ્રમાણે સંપૂર્ણ સંપત્તિ અને ઊપજ સોવિયેટની જ છે, પરંતુ આ પ્રાંતના નિવાસીઓ આ પરિસ્થિતિને ઘણી લાચારીથી સહન કરી રહ્યા છે. તેઓ પોતાના ઘર ઇચ્છે છે, પોતાના બગીચા ઇચ્છે છે અને પોતાની સંસ્કૃતિ માગે છે.

રૂમાનિયામાં બુકોવિના અને બેસેરેબિયાના યુક્રેનોની ઘણી ખરાબ દશા છે. ઉનાળામાં અનાવૃષ્ટિને લીધે ત્યાં દુકાળ પડયે જ જાય છે. અને ઉપરાંત રૂમાનિયાના અધિકારીઓનો અત્યાચાર. એ અત્યાચારથી યુક્રેન પ્રજા તંગ આવી ગઈ છે અને તેથી પોતાની સ્વતંત્રતા માટે જર્મની તરફ ઘણી આશાભરી દૃષ્ટિથી જોઈ રહી છે. જર્મન સરમુખત્યાર માટે આ સમય ઘણો જ મોકાદાર છે. આ સમયનો લાભ ઉઠાવીને પોતાની યોજનામાં તે ઘણો જ સફળ થઈ શકે એમ છે. મહાયુદ્ધથી ત્રસ્ત, કચડાયલી અને જકડાયલી જર્મન પ્રજાના ઉદ્ધાર અને નિર્માણની આ યોજના ચોક્કસ મહાન છે જ. અને તેનું ક્રિયાત્મક રૂપ તો એથી ય વિસ્મયભર્યું છે. લોહી રેડયા વિના મેમલ, ઑસ્ટ્રિયા, અને સુડેટન પર વિજય પ્રાપ્ત કરવો એ આશ્ચર્ય નહિ તો શું છે? જર્મન સરમુખત્યારની સફળતાઓ મહાન ઐતિહાસિક સફળતાઓ છે. જાણે એ કોઈ જાદુગર હોય એમ તેના માત્ર ઇશારા પર જ વિજયશ્રી નાચે છે. દુનિયા એની એકેએક ગતિ અને એકેએક ચેષ્ટા ભય અને આતુરતાપૂર્વક જોઈ રહી છે. એના ત્રાસથી આજે યુરોપનો રંગ બદલાઈ ગયો છે. પોતાની રાજનૈતિક યોજનાઓ અને સાધનાઓને તે જેટલી સરળતા અને સ્વાભાવિકતાથી સફળ બનાવી રહ્યો છે તે જોઈને કહેવું પડે છે કે હિટલર વસ્તુતઃ જર્મનીનો ચાણક્ય છે. મેકિયાવેલી અને કૈઝરના રાજનૈતિક વિચારોનો તેના પર પ્રભાવ પડ્યો છે. એટલે તેણે સમસ્ત યુરોપના પ્રભુત્વની ચાવીરૂપ મધ્ય યુરોપ પર પોતાનો અધિકાર જમાવવાનું શરૂ કર્યું છે. મેમલ અને ઑસ્ટ્રિયાની જેમ તેણે ઝેક ઉપર પણ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો અને આ બનાવમાં યુરોપની મોટી મોટી શક્તિઓ પણ વચમાં આવી. પરંતુ હિટલરની ગર્જનાની સામે તેમની ન્યાયપ્રિયતાનો ઢોંગ ફીકો પડી ગયો અને છેવટે તેઓ પણ નમી ગયા. નાઝી જર્મનીની હિંમત વધી અને હવે તેણે પોલેંડ પર નજર નાંખી. ઝેકના વિજય પછી હિટલરે યુરોપના મહાન રાજનિતિજ્ઞોને થાપ દીધી કે તે હવે યુરોપના બીજા કોઈ દેશો સાથે ઘર્ષણ નહિ કરે. પરંતુ સરમુખત્યારને વચનપાલન જેવું ક્યાં હોતું નથી. મિથ્યા ભાષણ, ધૂર્તતા, લંપટતા, છળપ્રપંચ–એ બધું એની રાજનીતિમાં ઉચિત ગણાય છે. એમ તો પશ્ચિમની સમગ્ર રાજનીતિમાં નૈતિકતા નામની કોઈ ચીજ જ નથી, પરંતુ સરમુખત્યારોએ તો તેમની રાજનીતિમાં અનૈતિકતાનો રેકર્ડ સ્થાપી દીધો છે. હિટલરની આ

કૂટનીતિએ હવે આખા યુરોપની આંખો ખોલી દીધી છે અને તેથી લગભગ બધા જ દેશો પોતપોતાના લશ્કરી સામાન અને રાજનૈતિક સંધિઓના કામમાં ડૂબેલા છે મોટા મોટા રાજનીતિજ્ઞોનું અનુમાન છે કે યુરોપ હવે મહાયુદ્ધને કિનારે આવી પહોંચ્યું છે કોઈ પણ પળે યુરોપનો નકશો બદલી નાખે એવો દાવાનળ સળગી ઊઠે એમ છે યુરોપના પ્રજાસત્તાક દેશો પણ જ ખિન્નતાથી મહાયુદ્ધની તૈયારી કરી રહ્યા છે, પરંતુ મહાયુદ્ધ થશે કોની સાથે? જર્મની સાથે? નાઝી-જર્મનીની ચેષ્ટાઓ જોતાં લાગે છે કે પરિસ્થિતિ તો જર્મનીને અનુકૂળ છે, હિટલરના મગજના ખોર કાર્યક્રમો પણ ઠીક ઠીક આગળ ધપી જાય છે પરંતુ એની યોજના લાંબી છે અને માન મેમલ, ઑસ્ટ્રિયા અને સુડેટનની એની નીતિરીતિથી જ એનો ઉદ્દેશ સફળ થશે એ વિષે અમને શંકા છે જર્મન જનતાની સહાય વિના આટલા વ્યાપક અને વિસ્તૃત કાર્યક્રમને અમલમાં મૂકવાનું તદ્દન અસંભવિત છે તો આપણે જોઈએ કે જર્મન જનતા મહાયુદ્ધ માટે કેટલી તૈયાર છે જર્મન લોકોની અત્યાચારી નાઝી-ચળવળ સાથે તેઓ કેટલી સહાનુભૂતિ ધરાવે છે આ સઘળી બાબતો જાણી લેવાનું જરા જરૂરી છે જર્મનીને અત્યાર સુધી જે લોહી રેડ્યા વિનાની સફળતા મળી છે તે હિટલરની કૂટનીતિને લીધે જ મળી છે પરંતુ એવો સંભવ નથી કે નાઝીઓની સંપૂર્ણ મહાન આકાંક્ષાઓ માત્ર કૂટનીતિથી જ પૂર્ણ થાય એ માટે તો જર્મનીને પૈસા અને માણસોના મહાન બલિદાનોની જરૂર છે, પરંતુ શું જર્મન જનતા આ મહાન યજ્ઞને માટે તૈયાર છે? જર્મનીથી આવતા સમાચાર તો આ વાતના સમર્થનમાં કહે છે કે જર્મની મહાયુદ્ધ માટે પૂરેપૂરું તૈયાર છે પરંતુ ખરી સ્થિતિ તો કોઈ બીજી જ છે નાઝી સરકારના સખ્ત નિયમોને લઈને જર્મન લોકોને બહારની દુનિયાની ખબર નથી પડતી અને બહારની દુનિયાને જર્મનીની આંતરિક અવસ્થાની સાચી માહિતી મળતી નથી જર્મનીમાં જ્યારે કોઈ પરદેશી દાખલ થાય છે ત્યારે ત્યાંના વાસીઓ તેને પૂછે છે કે સરમુખત્યાર વિનાના દેશો જર્મની પર આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરે છે એ વાત શું સાચી છે? સાધારણ માણસોને જર્મનીના ચલણ વિષે બહુ ભય છે ગયા મહાયુદ્ધ વખતે ચલણની નીતિમાં ફેર પડેલો તેથી તેઓને ઘોર આર્થિક સંકટનો સામનો કરવો પડ્યો હતો, એટલે આ સમયે તેઓ બહુ ડરે છે જર્મનીના લગભગ બધા જ રેડીઓ-સ્ટેશનોથી ઇંગ્લેંડ, ફ્રાંસ અને અમેરિકાની ઘોર નિંદા કરવામાં આવે છે, અને એ રીતે જનતામાં બીજા દેશોની સાચી ઇચ્છાઓના સંબંધમાં ભ્રમ ફેલાવાય છે અને એવી જ રીતના ભ્રમભરેલા સમાચાર આપણને મળે છે નાઝી-જલ્સાઓનો બાહ્ય આડંબર અને જનસમૂહ દેખીને કોઈને પણ એમ લાગે કે નાઝી સરકાર સાથે જર્મનીની જનતાનો સંપૂર્ણ સાથ છે નાઝી-ચળવળની સભામાં સાગર જેમ ઊભરાતી જનતાના સમૂહને દેખીને કોને એમ ન લાગે? પરંતુ, એવું ખાસ જનતાનો આમ ઉત્સાહ નથી બલ્કે નાઝી સરકારની અનુકૂળતાઓ છે જે તે પોતાની ચળવળને પૂર્ણ વેગ આપવા માટે અને આગળ વધારવા માટે સમસ્ત શ્રમજીવીઓને આપે છે આ સભામાં ભાગ લેવા શ્રમજીવીઓને છુટ્ટી આપવામાં આવે છે પરંતુ આ બધું હોવા છતાં પણ આખી જનતા ચળવળને હાર્દિક સાથ નથી આપતી

જર્મનીની વધતી જતી આર્થિક વિટંબણાને લીધે લોકોમાં અસંતોષ ઊભરાઈ રહ્યો છે જર્મનીની લગભગ બધી દેશી વિદેશી સંપત્તિ શસ્ત્રો બનાવવાની તૈયારીમાં નાખેલી છે બીજા ધંધામાં ધનનો તદ્દન અભાવ છે, બધી ચીજોના ભાવ વધી ગયા છે પગાર ઘટી ગયા છે ને તેના પર પણ વિવિધ કરોનો ભાર ઉત્તરોત્તર વધી રહ્યો છે વેપારી ક્ષેત્રોમાં આ પરિવર્તનને લીધે ઉથલપાથલ મચી ગઈ છે જે લોકો પાસે પૈસો છે તે આઠ આઠ કે દશદશગણી કિંમત આપીને સોના-ચાંદી ખરીદી રહ્યા છે અને એવા લોકો પણ તે જ છે કે જે અસ્ત્રશસ્ત્રના કારખાનામાં કામ કરતા હોય.

અસ્ત્રશસ્ત્રના કારખાનાની આવી સ્થિતિ છે જ્યારે સાધારણ માણસોને પેટ ભરીને શુદ્ધ ખોરાક પણ નથી મળતો જર્મનીમાં આજે એવા હજારો કુટુંબ

છે જે મહિનાઓથી સત્વહીન ખોરાકથી તેમનું પેટ ભરી રહ્યાં છે. ઘઉંની જગ્યાએ રાઈ અને સોયાબીનની નકલી રોટી તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ જ રાઈ પહેલાં જાનવરોના ચારા તરીકે વપરાતી હતી. કોફી પણ લોકોને શુદ્ધ નથી મળતી, બળેલા જવમાંથી કોફી તૈયાર કરવામાં આવે છે. લાકડાના માવાથી અને વનનાં ફૂલના મુરબ્બાથી લોકો પોતાના શોખ પૂરા કરે છે. એક પરદેશી મુસાફરે લખ્યું છે કે છેલ્લાં ચાર વર્ષથી ફળોનો સંપૂર્ણ અભાવ છે. એક દિવસ આખા બર્લિનમાં તપાસ કર્યા પછી પણ એક બિમાર સ્ત્રી માટે ચક્રુ ન મળી શક્યાં. દૂધ બહુ જ ઓછું મળે છે. લીલાં શાકની ગણના શોખમાં થવા લાગી છે. ઈંડાં દૂધમાંથી બનાવવામાં આવે છે. સૈનિકોને પણ પૂરો ખોરાક નથી મળતો. એમના ભોજનમાં પણ પહેલાં કરતાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે એટલે તેઓ પોતાને ઘેરથી ખોરાકનાં પાર્સલ મંગાવે છે. ખેડુઓની તો ભારે દુર્દશા છે. પોતાનું પેટ ભરવું જ એમને માટે કઠિન છે ત્યાં પશુઓનાં કેવી રીતે ભરે? લાચારીથી તેઓ પોતાનાં પશુઓને બજારમાં વેચી રહ્યા છે છે. જર્મનીને એક જ વસ્તુ મળી શકે છે, કાં તો અન્ન અને કાં તો શસ્ત્ર. તેણે અન્નને લાત મારીને શસ્ત્રનો સંગ્રહ કરવાનો જાણે સ્વીકાર કરી લીધો છે, પરંતુ આ સ્થિતિ ઓછી ભયજનક નથી. ગયા મહાયુદ્ધમાં જર્મન સામ્રાજ્યના પરાજયનું મુખ્ય કારણ જ ખાદ્યસામગ્રી અને કાચા માલનો અભાવ હતું, જેથી લાચાર બનીને જર્મન વીરોએ પોતાનાં શસ્ત્રો નમાવવા પડ્યાં હતાં: મહાયુદ્ધ સમયની એ હેરાનગતિનું સ્મરણ કરતાં આજે પણ જર્મનોનાં હૃદય થરથરી જાય છે.

આવી સ્થિતિમાં નાઝી સરકાર જનતા પાસે વધારે વખત સહાયની આશા રાખી શકે ખરી? સાધારણ માણસો પાસે જીવિકા ચલાવવાથી વધુ કાંઈ પણ રહેતું નથી તો આથી વધારે ત્યાગ ને બલિદાનની આશા તેમની પાસેથી શી રાખી શકાય? અને જો રાખે તો ક્યાં સુધી? જો નાઝી નેતાઓ પણ આ પ્રકારનો ત્યાગ કરી રહ્યા હોય તો જનતાનો સાથ તેમને મળી શકે, નહિ તો ન મળે.' પરંતુ નાઝી નેતામાં તો હિટલર સિવાય કોઈ એવો નેતા નથી જે સુખસગવડની ચિંતામાં ન હોય. તેઓ હમેશાં સ્પાર્ટન વીરોની જેમ વૈભવ-વિલાસને ત્યાજ્ય ગણવાનો ઢોંગ કર્યા કરે છે પરંતુ એક દશકાથી પણ ઓછા સમયમાં તેમણે પોતાને માટે જે ઐશ્વર્યમયી અલકાપુરીનું નિર્માણ કર્યું છે તે જોઈને એક દિવસ જનતાની આંખ અવશ્ય ખૂલશે. જનતા પોતાનાં ત્યાગ અને બલિદાનનું આવું પરિણામ કદી સાંખી નહિ શકે અને તુરત જ નાઝી સરકારને ડામાડોળ કરી મૂકનાર બળવા અને અસંતોષની આગ એક દિવસ સળગી ઊઠશે સાચું પૂછો તો તો જનતામાં અસંતોષની ચિનગારીઓ દેખાઈ રહી છે અને એવા લોકોની સંખ્યા વધતી જ જાય છે. તેઓ હિટલરના સ્વપ્નના વિરોધી બનતા જાય છે. જનતાનો આજનો વિરોધ માત્ર નાઝી સરકારની ભાવના પર નથી પરંતુ હિટલર અને તેની નાઝી-પાર્ટીની હાલની નીતિ પર જ તેની જવાબદારી છે.

ગૅસ્ટાપોની આ વિરોધીઓ પર કરડી નજર હોવા છતાં લગભગ એક ડઝન નાઝી-પાર્ટીની વિરોધી એવી સમિતિઓ ગુપ્ત રીતે કામ કરી રહી છે. હજારોની સંખ્યામાં આના સભ્યો છે અને એના કાર્યકરોની પ્રણાલી પણ ભારે પ્રભાવશાળી છે.

એક બાજુ નાઝી નેતાઓનું ઐશ્વર્ય અને બીજી બાજુ સાધારણ જનતાની આવી ગરીબી કે જેની પાસે પોતાની જરૂરિયાત માટે એક લીંબુ કે સંતરા ખરીદવાના પૈસા પણ ન હોય. જનતા અને નેતા વચ્ચેની આ ખાઈ વધારે દિવસો શું ટકી શકશે? એક દિવસ એ સઘળા ઊંચા રાજમહેલો જેમાં જનતાનાં તપ અને ત્યાગનાં ફળનો ખજાનો એકઠો કરવામાં આવ્યો છે તે અંદરઅંદરના ઝઘડા અને બળવાના પ્રચંડ આઘાતથી જમીનદોસ્ત થઈ જશે.

ફિલ્ડ માર્શલ ગોરિંગ પોતાના વિશાળ વૈભવને લીધે પ્રજામાં 'મોટા આસામી'ના નામથી ઓળખાય છે. તેની રહેણીકરણી ઝારથી પણ ચડી જાય એવી

ભભકાદાર છે સ્વીડન સિવાય પણ ચાર બીજા સ્થાનોમાં તેણે પોતાની મિલ્કત બનાવી દીધી છે. જે વ્યક્તિ પાસે પાચસો સૂટ હમેશાં રહેતા હોય તેને સાધારણ માણસ કેમ કહેવાય ? ઈંગ્લંડના પ્રધાનમંત્રી મિ. ચેમ્બરલેનની આમદાનીમાંથી કોઈ આવો ઠઠ ન કરી શકે. ગયા માર્ચ માસમાં ઈટાલીની મુસાફરી સમયે જેણે એનો એ ઠાઠ દેખ્યો હશે તે જ એના ઐશ્વર્યપૂર્ણ જીવનનું કાંઈક અનુમાન કરી શકશે. એની ટ્રેનમાં એક ભોજનનો ડબ્બો, ત્રણ સામાનના ડબ્બા અને દસ તો કોચ હતા. આઠ સેક્રેટરી એની સાથે હતા, અને ચાર દાસીઓ લેડી ગોરિંગની સેવા માટે હતી. આ સિવાય જાસૂસો અને રક્ષકોનો એક દસ્તો ! એક નાઝી નેતા પાસે આટલો વૈભવ ? આઠ વરસ પહેલાંનો સાધારણ લશ્કરી, પેન્શન અને પૈરેશૂટના ધંધામાંથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો ગોરિંગ આજે આટલો સંપત્તિશાળી કેવી રીતે બન્યો ? આવા પ્રશ્નો જર્મનીની ભૂખી જનતામાં એક દિવસ ચોક્કસ અસંતોષ ફેલાવશે.

ડૉ. ગાબેલ્સ સન ૧૯૩૨માં એક સાધારણ સ્થિતિનો માણસ હતો, પરંતુ આજે તો એ પણ એક સુંદર રાજમહેલ જેવા મકાન ઉપરાંત એક મોટી મિલ્કતનો સ્વામી છે. બર્લિન પાસેના એક શ્રીલ નામના દ્વીપને ખરીદીને તેણે ઘણી સુંદર જગા બનાવી દીધી છે.

આ પ્રકારનું વાતાવરણ જર્મન જનતામાં અસંતોષ ઉત્પન્ન કરી રહ્યું છે અને તે પોતાના નેતાઓ પર આક્ષેપયુક્ત પ્રશ્નો પણ કરવા લાગ્યા છે. નીચેના બનાવથી આ વાતને ટેકો મળે છે. એક નાઝી નેતાએ જર્મનીના કોઈ સ્થાનમાં ૫૦૦૦૦ માર્કસના ખર્ચે એક સુંદર મકાન બનાવ્યું. એક રાત્રે કોઈ પાડોશીએ તે મકાન પર એક નોટીસ ચોડી. એમાં મોટા મોટા અક્ષરે લખ્યું હતું. "મિ. હરમૅન, ૫૦૦૦૦ માર્કસ તમારી પાસે ક્યાંથી આવ્યા ?" સવારે નોટીસ જોઈને નાઝી નેતા ખૂબ ગુસ્સે થયો ને તેણે નોટીસ ચોડનારની શોધ માટે પચાસ હજાર માર્કસનું ઈનામ જાહેર કર્યું. પરંતુ બીજે જ દિવસે મકાન પર તેણે એક બીજી નોટીસ જોઈ. એમાં લખ્યું હતું કે આ પચાસ હજાર માર્કસ તમે ક્યાંથી લાવ્યા ?

જનતાના વિરોધનું એક બીજું ચિહ્ન વિયેનામાં પણ દેખાયું. 'એક રાષ્ટ્રધ્વજ, એક જનતા, એક દેશ' એવો નાઝી લોકોનો જે પોકાર છે તેની વિયેનામાં પોસ્ટર મારફત થોડા દિવસો પહેલાં મજાક ઉડાવવામાં આવી હતી. પોસ્ટરમાં લખ્યું હતું : "એક રાષ્ટ્રધ્વજ, એક જનતા અને દિવસમાં માત્ર એકવાર ભોજન." જનતા અને નેતાઓની સ્થિતિમાં અને આદર્શોમાં દિવસે દિવસે જે અંતર વધતું જાય છે તેને લીધે હિટલરી મહત્ત્વાકાંક્ષા ઘણી શંકાશીલ બની ગઈ છે અને કદાચ આ જ કારણોથી તેની દૃઢ શ્રદ્ધા પણ ઢીલી થતી જાય છે. પોતાના રાજનૈતિક સ્વપ્નને તે જેટલી ઉતાવળથી અમલમાં મૂકવા ઇચ્છતો હતો તે ન મૂકી શક્યો. એટલે જ કદાચ તેને હવે કાંઈક માનસિક અશાંતિ થઈ છે. ક્ષણભરનો વિલંબ હવે તેને સહ્ય નથી. વીજળીક વેગથી તે પોતાની યોજનાઓને પાર કરવા ઇચ્છે છે. તેની વાણીમાં બળ છે પરંતુ નિરાશા કાંઈક વધી ગઈ છે. એટલે આ પરિસ્થિતિથી વ્યાકુળ બનીને તેણે થોડા દિવસ પહેલાંના ભાષણમાં એમ કહી દીધું કે તે પાંચ વર્ષથી વધુ જર્મનીનું શાસન નહિ કરી શકે. આમ આશા-નિરાશા વચ્ચે જર્મનીના ભાગ્યવિધાતાનું સ્વપ્ન ઝૂલી રહ્યું છે. તેની મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂરી થાય છે કે નહિ તે જોઈએ.

શુદ્ધ શિક્ષણ

—શ્રી. दत्तात्रेय बालकृष्ण 'कालेलकर

કેટલાક લોકોનું જીવન છીછરું હોય છે, કેટલાકનું ઊંડું–ગંભીર હોય છે. ઘણા-ખરા લોકોનું જીવન સંકુચિત હોય છે, થોડાક લોકોનું જીવન વ્યાપક–વિશાળ હોય છે. કેટલાક લોકો ચાલુ ક્ષણ માટે જીવતા હોય છે અને કેટલાક ઉદાર મહાત્માઓને એક પેઢી જ એક ક્ષણ જેવી લાગતી હોય છે. પણ આ બધાને પોતાના જીવનને માટે થોડી ઘણી તૈયારી તો કરવી જ પડે છે. પોત-પોતાની કલ્પના પ્રમાણે જીવન કાર્યક્ષમ, સમૃદ્ધ, સંપૂર્ણ અને કૃતાર્થ કરવા માટે જે કાંઈ તૈયારી કરવી પડે તેનું નામ શિક્ષણ.

એ રીતે જોઈએ તો મનુષ્યનું શિક્ષણ તે જન્મ લે તે પહેલાં જ શરૂ થઈ જાય છે. માતપિતાના સંસ્કાર ગર્ભાધાન સમયે મળતાં માતાના પેટમાં જ તે વધવા લાગે છે અને તેની સાથે જ શિક્ષણનો આરંભ થઈ જાય છે. માણસ ઘરડો થઈને છેક ક્ષીણ થઈ જાય છે તોપણ તે ક્ષણે ક્ષણે કંઈક ને કંઈક સંસ્કાર મેળવતો જ હોય છે અને કોઈક બાબતમાં પોતાની યોગ્યતા વધારતો જ હોય છે. તેમ જ સમગ્ર જીવનના પોતાના સંસ્કાર કોઈ ને કોઈ રૂપે સમાજમાં તે ફેલાવતો રહે છે. પુનર્જન્મમાં માનનારા આપણે માનીએ છીએ કે એક જીવન એટલે જ પછીના જીવન-ની પૂર્વતૈયારી. જગતમાં જે કાંઈ અનુભવ લઈએ છીએ કે દઈએ છીએ તે સર્વ આપણાં અધ્યયન અને અધ્યાપન હોય છે. વિદ્યાર્થી પણ પોતાનો અનુભવ અને પરિચય શિક્ષકોને અને વડીલોને શીખવતો હોય છે. સર્વત્ર જે વ્યાપાર ચાલી રહ્યો છે તેનું જો કંઈ મહત્ત્વ હોય તો તે આ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ જ. સાંખ્ય, યોગ, વેદાંત આદિ છ કે છત્રીસ, ગમે તેટલાં દર્શનો ભલે હોય, પણ સર્વ જીવનમાં અને વિશ્વમાં વ્યવસ્થા આણનાર કોઈ એક સાર્વભૌમ દર્શન હોય તો તે શિક્ષણદર્શન છે.

'જીવનના સર્વ પ્રશ્નોનો જે ઉત્તર આપે, સર્વ ગ્રંથિઓને જે છૂટી પાડે, સર્વ ઘટનાઓનો જે ખુલાસો કરે, જીવનના ઉદ્દેશને નિશ્ચિત કરી તે ઉદ્દેશ પ્રમાણે ચાલવાની જે શક્તિ આપે, અને સર્વ જીવનરહસ્યને ખુલ્લું કરીને અશેષ જીવનનો જે સાક્ષાત્કાર કરાવી આપે તે દર્શન', આ વ્યાખ્યા જો બરાબર હોય તો જીવનવ્યાપી શિક્ષણ એ એક સાર્વભૌમ દર્શન છે. ઇતર સર્વ દર્શનોનું તે શિરોમણિ છે અને અંતમાં તેનો જ વિજય છે એમાં શંકા નથી.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં જન્મભર જે કાંઈ ચાલે છે તે શિક્ષણ જ છે એમ કહેવું પડશે. અને તે ખરું પણ છે. તોપણ જે કાળે સર્વ શક્તિ અપરિપક્વ પણ વધવા લાગેલી હોય છે અને જે કાળે સામાજિક જવાબ-દારીનો વિકાસ હજી થવાનો હોય છે તે કાળ જ શિક્ષણનો કાળ ગણાય છે. એ કાળ જે પ્રમાણમાં થોડો તે પ્રમાણમાં એ થોડા સમયમાં સૌથી મહત્ત્વની વસ્તુ વધારેમાં વધારે કેવી રીતે ઠાંસવી અને અજ્ઞાનથી કે અયોગ્ય શિક્ષણથી થનારાં નુકસાનો કેમ ટાળવાં તે શોધી કાઢવા તરફ જ સમાજપુરુષોનું લક્ષ્ય લાગેલું હોય છે.

શિક્ષણ એટલે જીવનસાફલ્યની પૂર્વતૈયારી. એ વ્યાખ્યા જો ખરી હોય તો શિક્ષણ લેનાર વ્યક્તિની શક્તિ, તેનો સ્વભાવ, તેની પરંપરા, તેની રુચિ, વ્યક્તિ-ગત ગુણદોષ—એ સર્વેનો વિચાર કરવો જોઈએ. અને જે અસંખ્ય વસ્તુઓ મળીને સંપૂર્ણ જીવન બને છે તેનું તારતમ્ય પણ જોવું જોઈએ. બધી જ સારી

અથવા મહત્ત્વની વસ્તુ સરખા મહત્ત્વની નથી હોતી, અને જ્યારે બધું સાધવાનું બની શકતું નથી ત્યારે કેટલીય સારી સારી બાબતો ગૌણ હોવાને કારણે છોડી દેવી પડે છે

જુદે જુદે યુગે જુદી જુદી વિદ્યાઓનાનું વધતું ઓછું મહત્ત્વ હોય છે સર્વત્ર ધમાધમ હોય તે વખતે જે પ્રકારનું શિક્ષણ આવશ્યક હોય તે જ શિક્ષણ શાંતિના કાળમાં ઓછા મહત્ત્વનું ઠરે કે સદ્‌ગના ગણમા જીવનસાફલ્યની એક પ્રકારની તૈયારી કરવાની હોય છે અને પ્રશાંત મહાસાગરના બેટમાં જુદા જ પ્રકારની રાજપુતાનામાં એક પ્રકારની અને સુજલા સુફલા બંગભૂમિમાં અન્ય પ્રકારની કાશ્મીરમાં એક પ્રકારની અને કેરળમાં બીજા પ્રકારની લોકોની જરૂરિયાત અને આકાંક્ષાઓનો વિચાર કર્યા વિના દેશ-કાલ-પરિસ્થિતિનો વિચાર કર્યા વિના જો શિક્ષણક્રમ આખો ઘડવામાં આવે તો તે વ્યર્થ જ નીવડવાનો એટલું જ નહિ પણ અનર્થકારી પણ નીવડવાનો આપણે ત્યાંની શિક્ષણ પદ્ધતિ પહેલાં બ્રાહ્મણી પદ્ધતિની હતી કર્મકાંડ જ્યોતિષ મતવૈકલ્ય—એને જ પ્રાધાન્ય હતું એમાં કંઈક ફેરફાર કરી ધનુર્વેદ વધાર્યો એટલે ક્ષત્રિયનું શિક્ષણ થયું

સંગીત વૈદક લુહારી સુતારી વગેરે વિદ્યાઓનું જ્ઞાન વડીલો પાસેથી કે તે તે કળાના ઉસ્તાદો પાસેથી જેવું મળતું તેવું લેતા જોઈને કરવું અને કરીને જોવું એમાં સર્વ શિક્ષણકલા આવી જતી શુશ્રૂષા એ એક શબ્દમાં ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળવો અને એમની સેવા કરવી એ બંને આવી જતાં.

આપણું આજનું શિક્ષણ શરૂઆતમાં કારકુનના ધંધાનું હતું લખવું વાંચવું અને હિસાબ કરવા એ જ આ શિક્ષણના મુખ્ય અંગ હોય છે અંક અને લિપિ એ બે જ એ શિક્ષણના આધાર ઉજળિયાત લોકોએ છાયામાં બેસીને આંકડા ગણવાના ચોપડા લખવાના અને જીભથી હુકમ છોડવાના—એટલા જ કામની એમને ખબર હતી કોઈ પણ ઠેકાણે કામ ચાલુ હોય એને એમના હાથ રખીગરપણે કમર ઉપર મૂકેલા જ નજરે પડવાના!

પણ હવે એ નહિ ચાલી શકે રાજવિધિનો યુગ પાછળ પડી ગયો છે અને હવે તકલી[1] અને તર્કુ[2]ના દિવસ આવ્યા છે પ્રાચીન કાળમાં ઉજળિયાત અને શોખીન લોકોનાં ઘરોમાં પણ તકલી અને તર્કુ રહેતાં અને વપરાતાં હતાં એવા પુરાવા મળે છે

ગણિત શીખવાથી હિસાબ કરતાં આવડે એટલું જ નહિ પણ બુદ્ધિશક્તિ તીવ્ર બને અને અચૂક અનુમાન કેમ કરાય એ કળામાં પણ માણસ નિષ્ણાત બને એવું કહે છે અને શિક્ષણક્રમમાં ગણિતને રાખવાનો મુખ્ય ફાયદો એ જ ગણાય છે આજે વસ્તુ ગણિતથી સધાય તે વ્યાકરણથી પણ સધાય છે વાક્યોના અને ભાષાનાં રૂપ ધ્યાનમાં આવતાં શબ્દ કેમ બને છે તેનો પ્રયોગ કેમ કરાય છે શબ્દોનાં પરસ્પર સંબંધ કેવા હોય છે ઇત્યાદિ બાબતો ધ્યાનમાં આવવાથી બુદ્ધિને શાસ્ત્રીયતાનું વળણ મળે છે અને એમ કેળવાયેલી શક્તિ જીવનમાં ઉપયોગી બને છે

જે કાર્ય વ્યાકરણ કે ગણિતથી થાય છે તે જ પ્રમાણશાસ્ત્ર કે તર્કમીમાંસા શીખવાથી થઈ શકે એથી પણ અનુમાનની વૈધતા તર્કની સચોટતા અને કાર્યકારણસંબંધની દૃષ્ટતા કેળવાય છે

બુદ્ધિને તેજસ્વી કરવા માટે ગણિત વાપરો વ્યાકરણ વાપરો કે તર્ક વાપરો સાધન ગમે તે લો એક જ સાધ્ય આ ત્રણે સાધે છે

ઉજળિયાત શિક્ષણના પુરસ્કર્તા એમ માનીને ચાલે છે કે બુદ્ધિના વિકાસના આ ત્રણ જ સાધનો છે પણ એમાં એમની ભૂલ થાય છે સુતારી લુહારી વગેરે કોઈ પણ ઉદ્યોગ લઈએ અને તે પદ્ધતિસર શિખવાય તો તેમાંથી ઉપરના પ્રકારનું શિક્ષણ મળતું જ જોઈએ ઉદ્યોગ શીખતાં જે બુદ્ધિવિકાસ થાય તે શબ્દવિસ્તારના શિક્ષણથી થતા વિકાસ કરતાં જરા યે ઓછો નહિ હોય સાહિત્ય વ્યાકરણ આદિ

---

૧ તકલી એ તો સુતારી એ ઓજાર પાસે

૨ તર્કુ એટલે તકલી કે ત્રાક

વિષયો સેંકડો વર્ષ સુધી શિક્ષણનાં સાધનો તરીકે વપરાતા હોવાથી તેના અધ્યયનની ટેવ પડી ગઈ છે. કોશ, વ્યાકરણ, અલંકાર, છંદ આદિ સાધનગ્રંથો તૈયાર થયા છે. શિક્ષણનો ક્રમ પણ રૂઢ થઈ ગયો છે. પ્રત્યેક વિભાગનાં પૃથક્કરણ અને વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યાં છે. આ જ પ્રકાર જો સુતાર, લુહાર, કુંભાર, વણકર વગેરે લોકોના ઉદ્યોગોને લાગુ પાડવામાં આવે તો ત્યાં પણ પૃથક્કરણ, વર્ગીકરણ અને ક્રમીકરણ ઉત્પન્ન થાય છે. અને આ ત્રિવિધકરણમાં જ સર્વશિક્ષણનું રહસ્ય આવી જાય. વિષય કોઈ પણ હોય, પરિણામ લાવવાનું એ પૃથક્કરણ, વર્ગીકરણ, ક્રમીકરણ અને પરસ્પર સંબંધોના નિશ્ચયીકરણમાં જ. તો પછી જીવનમાં જે વિષયનું મહત્ત્વ સર્વથી અધિક અને વ્યાપક તે જ વિષયનો આધાર લઈને જ, જનતાનું સર્વશિક્ષણ કાં ન ચલાવવું? મિકેનિક્સ, સુતારી, લુહારી ઇત્યાદિ યાંત્રિક કલા; પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયન આદિ ભૌતિક શાસ્ત્રો વગેરેનો ઉપયોગ કરીને બૌદ્ધિક વિકાસ સાધવામાં આવે તો શિક્ષણ પૂર્ણપણે મળે અને આજીવિકાની પણ તૈયારી થઈ જાય. કેવળ શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ જોતાં યે હુન્નરમૂલક શિક્ષણ અધિક લાભકારી છે. ગણિત, વ્યાકરણ, તર્ક, કવિતા આદિ વિષયો બહુ તો મનને કેળવે છે, પણ એનાથી ઇંદ્રિયો કેળવાતી નથી. એથી ઊલટું, ઇંદ્રિયો કેળવવાનો પ્રયત્ન કરતાં મન ઘણે ભાગે ઓછું કેળવાય છે. આ માટે શિક્ષણનો આધાર, શિક્ષણનું માધ્યમ અથવા વાહન શાબ્દિક ન લેતાં ઔદ્યોગિક લેવું એવું જગતના શિક્ષણવિશારદો હવે કહેવા લાગ્યા છે. અને આ નવું શિક્ષણ જ વિરાટ જનતાને અધિક અનુકૂળ છે એમ દેખાયું છે. પુસ્તકિયા શિક્ષણના હાથ જ્યાં હેઠા પડ્યા છે ત્યાં ઉદ્યોગપ્રધાન શિક્ષણે યશ મેળવ્યો છે.

૨

આજે સમાજમાં સ્પષ્ટ બે વર્ગ પડેલા દેખાય છે—શ્રમજીવી અને પરોપજીવી. પરોપજીવી લોકોએ પોતાનું સ્વરૂપ દીપાવવા પોતાને માટે બુદ્ધિજીવી એવું સંશયાસ્પદ ગૌરવવાળું નામ ધારણ કર્યું છે. પોતાના અંગના પરસેવાએ પોતાની આજીવિકા ચલાવનારા લોકોને જે ગૌરવવંતું નામ અપાવું જોઈએ—હલાલખોર—તે બિચારા સર્વશ્રેષ્ઠ પણ દલિત સમાજસેવક ભંગીને લાગુ પાડ્યું છે!—અને પરોપજીવી લોકોને માટે જે વિશેષણ યોગ્ય હતું—હરામખોર—તે કેવળ એક ગાળ—અસંસ્કારી લોકના મોઢાનો જ શબ્દ બની રહ્યો. આજનું શિક્ષણ પરોપજીવી લોકોની દૃષ્ટિએ રચાયું છે. કોઈક દાદા પોતાના પૌત્રને જરૂર કહેતા હશે, 'કંઈક શીખ, નહિતર પછી બીજાના જોડા સાફ કરવા પડશે.' એમના કહેવાનો ભાવ સ્પષ્ટ કરવો હોય તો એમ કહેવાય કે, 'જો થોડું ભણ્યો હોઈશ તો તારા જોડા તારે સાફ નહિ કરવા પડે પણ તારા જોડા સાફ કરવા બીજાને રાખી શકીશ.' બીજાના જોડા સાફ કરવા અથવા પોતાના બીજા પાસે સાફ કરાવવા એ બે જ પંથ સમાજમાં દેખાય છે. અમે કહીએ છીએ કે કોઈની ઉપર પણ બીજાના જોડા સાફ કરવાપણું આવે નહિ અને કોઈ બીજા પાસે પોતાના જોડા સાફ કરાવવા જેટલો એદી અથવા પાંગળો બને નહિ. સમાન દરજ્જાના લોકો એકએકના જોડા સાફ કરી દે તેમાં કંઈ ખોટું નથી, સમાન દરજ્જાના લોકોમાં સ્વાવલંબન પણ શોભે અને પરસ્પરાવલંબન પણ શોભે. અને તેમાં પણ જ્યાં સ્વાવલંબન શક્ય હોય ત્યાં પરસ્પરાવલંબનની ગૂંચવણ ઊભી કરવી નહિ. સામાજિક જીવન એટલે જ પરસ્પરાવલંબન એ ખરું પણ જોરદાર સ્વાવલંબનની વૃત્તિના પાયા પર જ પરસ્પરાવલંબનની સામાજિક ઇમારત ચણી શકાય છે.

'નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ,' આવું જે બ્રહ્માનું વર્ણન ગીતામાં કર્યું છે તેનું સ્મરણ કરીને આપણે નિષ્પાપ અને સમાનતામૂલક બ્રાહ્મીસમાજ સ્થાપન કરવાનો છે. કારણ, આ જ પાયા પર જગતની શાંતિ અને અદ્રોહની સ્થાપના કરી શકાવાની છે. દેવે માણસને સર્વોત્કૃષ્ટ વર—મનુષ્યાય હિતતમ—આવો આપ્યો છે: 'Under the sweat of thy brow thou shalt earn thy bread'

તારા પરસેવાની રોટી તું ખાજે પણ જગતના પૂતળાં પેઠે બેસી રહેનારાઓને લાગ્યું કે, ‘એ તો મહા શાપ મળ્યો’

આ પછી નિષ્પાપ જીવનનું શિક્ષણ શરૂ કરવાનું છે અર્થમાત્ર કર્મમૂલક જ હોવાનું કર્મથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે, જીવનશુદ્ધિ થાય છે અને સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પણ થાય છે

૩

પરોપજીવી લોકોની શિક્ષણની દૃષ્ટિ કેવી હોય છે તે ઉપર કહ્યું છે ગામડાના લોક અને શહેરના કારીગરવર્ગના લોકો તો ‘શિક્ષણ’થી ડરે જ છે તેઓ કહે છે, ‘ભણ્યા પછી છોકરો કામને માટે નાલાયક બને છે એ અહીંનો ય નથી રહેતો ને ત્યાંનો ય નથી રહેતો’ ઉજળા લોકો પોતાનો છોકરો શીખતો ન હોય તો કહેશે, ‘તો શું, પછી હળ ઝાલવું છે?’ અને કોઈ ખેડૂતને પૂછીએ કે ‘તારા છોકરાને ભણાવતો કેમ નથી?’ તો કહેશે, ‘ભણાવીને શું કરવું છે? પછી તો હળ ઝાલતા યે નહિ આવડવાનું’ પ્રતિષ્ઠિત પરોપજીવી થતા આવડે તે માટે ઉજળા લોકોએ શોધી કાઢેલી યુક્તિ તે શિક્ષણ — એ જ ખેડૂતની કલ્પના હોય છે, અને એ યુક્તિ પોતાના છોકરાથી ન સધાય તો હાથનો હુન્નર પણ જાય અને નવીન પ્રકારની છેતરપિંડી પણ હાથ ન લાગે, એવી સ્થિતિ થતા શિક્ષણ પાછળ ખર્ચેલા નાણાં વ્યર્થ થાય અને ખર્ચાળ રીતે રહેતા શીખેલા છોકરાને ઘરમાં બેસાડી રાખી તેને પોષ્યા કરવો પડે આવી સ્થિતિ ન જોઈએ, કહીને એ શિક્ષણથી ડરતો હોય છે

નવી શિક્ષણપદ્ધતિ જૂની કરતા ભિન્ન છે એવું જ્યારે ખેડૂતોને અને કારીગરોને દેખાશે ત્યારે માછલું જેમ પાણી તરફ દોડે તેમ તેઓ દોડીને શિક્ષણ લેવા આવશે — અને ઉજળા લોકોને પણ દેખાશે કે અક્કલ અને વિદ્યાના જોર ઉપર પોદળાની પેઠે રહેવા કરતા બુદ્ધિમાન અને કલ્પક કારીગર થઈને રહેવું એ જ સાચા લાભનું અને સાચી પ્રતિષ્ઠાનું જીવન છે

આજના ચાલુ શિક્ષણના દોષોની ચર્ચા એટલી થઈ છે કે એને સારું કહેનારો કોઈ રહ્યો નથી આજની પદ્ધતિને ખરાબ કહેતા કહેતા યે એને જ ટેકો દેનારા લોકોનો વર્ગ તો બહુ મોટો છે આવા લોકોએ શિક્ષણમાં ઇન્દ્રિયનું શિક્ષણ ઉદ્યોગ અને પ્રયોગ એ વસ્તુઓને સ્થાન આપવાની શરૂઆત કરી છે પણ આજ કાલ તો એ એક ખેલ જ થઈ પડ્યો છે આર્થિક ખર્ચનો પ્રશ્ન છોડી દઈએ તો સ્વાવલંબન એ પરિશ્રમનું અને નિર્દોષ સામાજિક જીવનનું વ્યાકરણ છે પરિશ્રમથી જો સ્વાવલંબન ન આવે તો એ પરિશ્રમમાં રામ નહિ હોય અથવા સમાજવ્યવસ્થા હોવી જોઈએ તેવી નિર્દોષ નહિ હોય, એમ જ કહેવું જોઈએ સ્વાવલંબનનું વ્યાકરણ સરળ છે, પણ મધ્યમવર્ગને કોઠે પડવું બહુ કઠણ છે આ રસાયણ જો પચી શકે તો મનુષ્ય વજ્રકાય બને, નહિતર સિંહના દૂધની પેઠે અંગે અંગે ફૂટી નીકળે

સુશિક્ષિત લોકો પૈસા ઓછા મેળવતા નથી કોઈ કોઈ લોકો તો પૈસાની પથારી કરે છે એમ પણ કહેવાય આટલું છતાં નિષ્પાપ સ્વાવલંબી જીવનની સુશિક્ષિતોને બીક પેસી ગઈ દેખાય છે એક જાણીએ કહ્યું છે, “આજના ‘સુશિક્ષિત, સંસ્કારી’ લોકો નરકથી નથી બીતા એટલા ગરીબીથી બીએ છે, ગરીબી ટાળવા માટે ગરીબોનો દ્રોહ કરે છે, સ્વાતંત્ર્યનો દ્રોહ કરે છે અર્થાત્ આત્મદ્રોહ કરે છે સુખ અને ચેન વધારવા અને ગરીબીમાં રહેવાના સંકટ આવે નહિ એટલા સારુ કેટલાક લોકો લગ્ન સરખા પણ માગતા નથી’

સાવ સાદી વાત લઈએ પોતાની કન્યાને માટે સારું સ્થળ શોધતા હોય ત્યારે કન્યાને સાસરિયાં દુઃખ દે તેવાં છે કે કેમ — એ દૃષ્ટિએ કન્યાના માતાપિતા ખૂબ બારીકાઈથી જુએ છે છોકરો રોગી, વ્યસની ભલે હોય પણ એક પણ દિવસ નછૂટકે પણ કન્યાને કામ ન કરાવે એવું સાસરું જોઈએ

પકડી કામ કરવાની હિંમત અથવા અભિરુચિ ન હોય ત્યારે ધનલોભ અને અધિકારલોભ ઉત્પન્ન

થાય છે અને એવુ વાતાવરણ તૈયાર થાય એટલે સાહસી અને ઉદ્યમી લોકો પણ એની અસર નીચે આવે આ સર્વ દ્રોહમય જીવન છે આ પરિસ્થિતિમા અન્યાય, દુખ અને પરતત્રતા પણ દૂર કરી શકાય નહિ, એટલે જ અદ્રોહી જીવનનુ શિક્ષણ શરૂ કરવાનું આવશ્યક છે સારાયે સમાજે દક્ષતાપૂર્વક આ મહાન સકલ્પ કરી નવા શિક્ષણનો પ્રારભ કરવો જોઈએ

૪

આખો સમાજ એ એક કુટુબ સમાન છે એ આપણુ કથન ઉપરછલુ નથી આપણામા એ વાત રસાઈ ગયેલી હોય તો પ્રત્યેકના કુટુબની સામાન્ય કાળજી સાધારણપણે સઘળાને હોવી જોઈએ ઘરમા એકાદ ભાઈ, દીકરો કે વહુવારુ ભૂખ્યુ હોય અને બીજા જમવા બેસે તો તે અયોગ્ય લાગે પોતાના ગામમા કોઈ પણ અજાણ્યો—અભ્યાગત ભૂખ્યો રહ્યો નથી એવી ખાતરી થયા પછી જ ગૃહસ્થે જમવુ એવો આપણો સામાજિક નિયમ હતો દરેક શેઠે પોતાના આશ્રિતોને જમાડ્યા પછી જ પોતાની પત્ની સાથે જમવા બેસવુ એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે આ આજ્ઞા પહેલા કોણ જમવા બેસે અને પછી કોણ બેસે એટલા પૂરતી જ નથી, પરતુ સપત્તિની વહેંચણીમા શેઠે મજૂર સાથે કેમ વર્તવુ એની સૂચના પણ કરી દે છે મજૂર એ ભૃત્ય (નોકર)—પોષ્ય છે તેને પેટપૂર ખવરાવ્યા પછી જ શેઠનો પોતાની સપત્તિ પર હક લાગે છે એ ભાવ આપણી જૂની સમાજવ્યવસ્થામા ભરેલો હતો આમા કેવળ જડવાદ ન હોતા આત્મૌપમ્ય અથવા આત્મૈક્ય છે

ગામમા અન્નછત્રો અને સદાવ્રતો સ્થાપવા અને એ રીતે કોઈને ઉપવાસી ન રહેવા દેવો એ પણ આપણી પાસે એક ઉપાય હતો, પણ એ ભૂલભરેલો હતો સમાજનુ યત્ર જ્યારે બગડે છે ત્યારે કોઈને કઈ સૂઝતુ નથી આવે સમયે નાઇલાજના તત્પૂરતા ઇલાજ તરીકે સદાવ્રત ચલાવવા એ જુદી વાત છે, પણ બેકારીનો ઉપાય ન કરતા બસ લોકોને ખાવ શાવ્યા જ કરવુ એ સમાજહિતને મારક છે આ રીતથી તો હમેશ પણ ભીખ માગતો થઈ જાય અને અનાચારના ભારથી પૃથ્વી દબાઈ જાય 'મને ભૂખ લાગી છે, કઈક ખાવાનુ આપો' એ થઈ યાચકની ભાષા 'મને ભૂખ લાગી છે, પેટપૂર ખાવા મળે તેવુ આગ તોડ કામ આપો' એ થઈ મર્દની ભાષા આ ભાષાનુ શિક્ષણ એ જ ખરુ શિક્ષણ

મોટા મોટા અમલદારો પોતાનો પગાર ઓછો કરાવે, સાવ સાદી રીતે રહેવા શ્રીમતો મન કરે, એ શા માટે? ગરીબોને અગભર કામ મળે, પેટપૂર અન્ન મળે, આખભરી ઊંઘ મળે અને તૃપ્તિભર જ્ઞાન મળે એટલા સારુ પ્રત્યેકનો એ હક છે કામ કરવા ઇચ્છનારને અગભર કામ ન મળે તો સમાજધર્મનો લોપ થયો છે એમ જ કહેવુ પડે ઉદ્યોગમૂલક શિક્ષણથી જ આ ધર્મની પુનઃસ્થાપના થવી શક્ય છે શિક્ષણના યોગે જ પ્રત્યેક મનુષ્યને ધર્મક્ષમ કરવો શક્ય છે, કેવળ શબ્દવિલાસથી તે નહિ બને *

મરાઠીમાથી

વર્સાઈલ્સના કરારો અને તેનાં પરિણામો

શ્રી ભાસ્કરરાવ વિદ્વાંસ

આજથી વીસ વરસ પૂર્વે વર્સાઈલ્સની સંધિ થઈ એ પહેલાંના સાડાચાર વરસ દરમિયાન જગતે અને ખાસ કરીને યુરોપે મહા યુદ્ધનો પૂરો અનુભવ લઈ લીધો હતો. યુદ્ધની યાતનાઓનો પાર નહોતો. અગાઉ કદી ન થયેલું એવું એ યુદ્ધ હતું. એમાં ઊતરેલાં રાજ્યોનો સમૂહ ઘણો મોટો હતો. એમાં થયેલ માનવસંહાર અગણિત હતો. સંપત્તિના નાશનો સુમાર નહોતો, અને સંપત્તિ પણ વિશાળ હતી. એ યુદ્ધને પરિણામે ધનપતિઓને ઘેર ટંકશાળો ખૂલી હશે, ગજબગણી પુરુષોએ પોતાને માથે એક એક યશકલગી વધારે ચડાવી હશે, પણ સામાન્ય જનસમૂહ તો ભોગવવી પડેલી યાતનાઓથી બિલકુલ કંટાળી ગયો હતો.

સામાન્ય ગણતરી પ્રમાણે લગભગ ૮૦ લાખથી એક કરોડ સુધીની સંખ્યા તો રણમેદાનમાં મરણ પામી ચૂકી હતી અને એ પણ વસ્તીનો જુવાન વર્ગ. આ પુખ્ત ઉમરવાળો વર્ગ એનાથી ઓછામાં ઓછી બમણી સંખ્યાના લોકો અપંગ થયા હતા. કોઈએ આંખ ગુમાવી હશે તો કોઈએ પગ, કોઈએ હાથ તો કોઈએ કોઈ બીજા અવયવ. યુદ્ધની માનસિક અસર પણ એટલી જ ભયંકર હતી. ઘણા માણસો ગાંડા થઈ ગયા હતા. માનસિક આઘાતોનો કોઈ સુમાર નહોતો. સામાજિક અસરમાં સમાજમાં યુવાન પુરુષવર્ગ નાશ પામવાથી અનેક પ્રકારની અવ્યવસ્થા જન્મી હતી, રોગો પણ બેસુમાર વધી પડ્યા હતા. આમ અનેક દિશામાં જગતે યુદ્ધનાં કડવાં પરિણામોનો પૂરો અનુભવ કર્યો હતો.

હારેલા દેશો તેમ જ જીતેલા દેશો બન્નેને સરખું જ ભોગવવું પડ્યું હતું. યુદ્ધમાં અને યુદ્ધને ભોગવવો પડેલો ભૂખમરો, રોગચાળો બધાને અંગે લગભગ અઢી કરોડ માણસોનો નાશ થયો. રશિયાની સ્થિતિ ઘણી કફોડી થઈ હતી. પોલાંડમાં તો લોકો ઘાસ ખાવા સુધીની સ્થિતિએ પહોંચ્યા હતા. ઑસ્ટ્રિયા-જર્મનીના ગરીબ લોકોને ખાવાના સાંસા પડ્યા હતા. અને સર્બિયા જેવા નાના દેશમાં પુરુષવર્ગનો અર્ધો ભાગ મરણ પામ્યો હતો, અને કુલ વસ્તીના ત્રીજા ભાગને ક્ષયરોગ લાગુ પડ્યો હતો. ફ્રાંસની ભૂમિ ઉપર યુદ્ધ થયું હતું. તેનો સંપત્તિનો અને મનુષ્યોનો વિનાશ પણ એવો જ થયો હતો. ઈટાલીની સ્થિતિ પણ એનાથી વિશેષ સારી ન કહેવાય. ખાધાખોરાકીની-પોષણની તંગીની અસર હિંદુસ્તાન ઉપર પણ પડી હતી અને ઈન્ફ્લુએન્ઝાની અસર તળે ૬૦ લાખ માણસો તો માત્ર હિંદમાં જ મરણશરણ થયા હતા.

મહાયુદ્ધની આ બધી યાતનાઓમાંથી ઊગરવા અને શાંતિ મેળવવા મનુષ્યજાત ઝંખી રહી હતી. આ ઘાતક દુનિયાને બદલે કોઈ નવી દુનિયાની રચના થવી જોઈએ એવી એક પ્રબળ ઇચ્છા માનવજાતના હૃદયમાં રમી રહી હોય તો આશ્ચર્ય નથી. અને એ નવી દુનિયાની અસ્પષ્ટ ઝાંખી રશિયાના લોકોએ લેનિનમાં સ્પષ્ટ થતી જોઈ. પશ્ચિમ યુરોપના લોકોએ અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સનમાં એ ભાવનાઓને સ્પષ્ટ થતી જોઈ.

યુદ્ધવિરામ અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સનની મધ્યસ્થીથી થયો હતો. જર્મનીએ પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સનનાં ભાષણો અને તેમાં ઉચ્ચારેલ સિદ્ધાંતો ઉપર વિશ્વાસ રાખીને સંધિ કરવાની કબૂલાત આપી હતી. પણ ત્યાર પછી તો એક પછી એક એવા સંજોગો બન્યા કે જર્મનીએ સજ્જડ હાર ખાધી. તે છતાં અમેરિકાની મદદ વગર પશ્ચિમનાં પ્રજાતંત્ર રાજ્યો સર્વનાશમાંથી બચી શક્યાં હોત કે કેમ એ શંકા છે. અમેરિકા માનવતાના હિતને ખાતર, નવી દુનિયાના સર્જન ખાતર, નાની પ્રજાઓના રક્ષણ ખાતર

યુદ્ધમાં ઊતર્યું હતું અને તેથી જ્યારે વર્સાઈસની સંધિની વાટાઘાટો શરૂ થઈ ત્યારે વિલ્સનના વિચારોની છાપ એમાં જોઈ શકાય છે. પ્રે૦ વિલ્સનનાં ભાષણો અને તેના પ્રખ્યાત ૧૪ મુદ્દાઓએ યુદ્ધને અંતે થનાર દુનિયાના નવા સર્જનની આગાહી કરી હતી અને તેના તરફ દુનિયા મીટ માંડી રહી હતી.

અમેરિકા યુદ્ધમાં ઊતર્યું તે પહેલાં બે મહિના અગાઉ પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સને ભાષણ આપતાં કહ્યું કે—

"હું માનવજાતિ તરફથી અને આપણા જેવા તટસ્થ રાજ્યો—જેમનાં હિતો નિરંતર જોખમાયા કરતાં હતાં તેમના તરફથી બોલ્યો હતો. બન્ને પક્ષો તરફથી મને જણાવવામાં આવ્યું છે. વર્તમાન યુદ્ધનો અંત આવે ત્યારે, શાંતિની સ્થાપના કરી શકાય એવા સંજોગો મને જણાય છે. યુદ્ધવિરામ માટે જે કંઈ વાટાઘાટો થાય તે બધી વાટાઘાટોનું એક પરિણામ તો અચૂક આવવું જ જોઈએ કે જેમાં બધી પ્રમુખ શક્તિઓનો એક સંઘ સ્થપાય અને એને પરિણામે આજના જેવી આપત્તિની કદી પણ પુનરાવૃત્તિ ન થાય. યુદ્ધને અંતે જે સંધિ થશે, અને જેના પાલન માટે આપણે બાંહેધરી આપશું, તે એવા પ્રકારની હોવી જોઈશે કે જેને માટે બાંહેધરી આપવાનું યોગ્ય હોય, અને જેને ટકાવી રાખવાનો અર્થ હોય. એ સંધિ યુદ્ધમાન રાષ્ટ્રોના તાત્કાલિક ઉદ્દેશો પૂરા કરનારી કે પ્રજાગત ટૂંકા સ્વાર્થોને સંતોષનારી માત્ર નહિ હોય એ એવી સંધિ હશે કે જેને સમસ્ત માનવજાત આવકારશે. જગતની ભાવિ શાંતિ અને નીતિનો જે પ્રશ્ન ઉપર આધાર છે તે પ્રશ્ન તો એ છે કે આ યુદ્ધ એક ન્યાયી અને શાશ્વત શાંતિની સ્થાપના માટે છે કે શક્તિઓની નવી સમતુલા (Balance of Power) સ્થાપવા માટે છે? જો માત્ર નવી સમતુલા સ્થાપવા માટે જ આ યુદ્ધ હોય તો તેને ટકાવી રાખવાની બાંહેધરી કોણ આપી શકે? યુરોપમાં તો શાંતિ-સંતુષ્ટિ હશે તો જ સ્થિરતા આવશે. વિજયનો અર્થ તો વિજેતાએ હારેલા ઉપર ઠોકી બેસાડેલી શાંતિ છે. એ તો અપમાનિત મને, વ્યથિત હૃદયે, નછૂટકે સ્વીકારેલી શાંતિ હશે અને તેના સ્મરણો એટલાં તીવ્ર હશે કે જેને પરિણામે સ્થપાયેલ શાંતિ શાશ્વત પાયા ઉપર રચાયેલી નહિ હોય પણ રેતી ઉપર રચાયેલી હશે. સમાન પ્રજાઓની વચ્ચે સમાનતાના ધોરણે સ્થપાયેલી શાંતિ જ ચિરસ્થાયી ટકી શકશે.

"કોઈ પ્રજાએ બીજી પ્રજા ઉપર પોતાની સત્તા ઠોકી બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરવો ન જોઈએ. દરેક પ્રજાને પોતાની રાજ્યવ્યવસ્થા કે રાજ્યનીતિ નક્કી કરવાનો અધિકાર—આત્મનિર્ણયનો (Self-determination) અધિકાર હોવો જોઈએ અને એ માર્ગે જવામાં કોઈ પ્રજાએ વચ્ચે અડચણ ન નાખવી જોઈએ. નાની પ્રજા કે મોટી પ્રજા બધીએ સાથે સાથે જ એક બીજાથી ડર્યા વગર પોતાને માર્ગે પ્રગતિ સાધવી જોઈએ.

"અમેરિકન પ્રજાના આ સિદ્ધાંતો છે અને આ સિદ્ધાંતો ખાતર જ આપણે જે કંઈ વેઠવું પડે તે વેઠીએ. આ જ સિદ્ધાંતો માનવતાના સિદ્ધાંતો છે અને તેનો જ વિજય થવો જોઈએ."

ત્યાર પછી અમેરિકાને યુદ્ધમાં ઊતરવા માટે આગ્રહ કરતાં જે ભાષણ વિલ્સને આપ્યું તેમાં તેણે કહ્યું—

"દુનિયામાં પ્રજાતંત્ર સ્થાપી શકાય એને માટેની શાંતિ અને સહીસલામતી સ્થપાવી જોઈએ. રાજકીય સ્વાતંત્ર્યના મજબૂત પાયા ઉપર સુલેહની રચના થવી જોઈએ. આપણે કંઈ આપણો સ્વાર્થ સાધવાનો નથી. આપણે કોઈ જાતની આશા નથી. કોઈ મુલક આપણે ઇચ્છતા નથી, આપણે કોઈ ભૌતિક લાભ પણ ઉઠાવવો નથી."

આવા પ્રકારના ઉચ્ચ આદર્શો અને સિદ્ધાંતોથી પ્રેરાઈને પ્રે૦ વિલ્સને પોતાની પ્રજાને યુદ્ધમાં ઉતારી હતી અને યુદ્ધને અંતે જે નવી દુનિયાની તેણે ઝાંખી કરાવી હતી અને જેના આધારે વર્સાઈલ્સની વિશ્વવિખ્યાત સુલેહ થઈ તે વિલ્સનના ૧૪ મુદ્દા મો નીચે મુજબ હતા.

(૧) સંધિઓ બધી જાહેર થવી જોઈએ, અને ભવિષ્યમાં ગુપ્ત સંધિઓ બંધ થવી જોઈએ.

(૨) રાષ્ટ્રના પોતાના સમુદ્રની હદ બહારના સમુદ્ર ઉપર શાંતિના સમયમાં કે યુદ્ધના કાળમાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય હરકોઈ વહાણો માટે હોવું જોઈએ, સિવાય કે આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજ તરફથી તેમાં કોઈ પ્રતિબંધો મૂકવામાં આવે

(૩) શક્ય તેટલા આર્થિક પ્રતિબંધો ઊડી જવા જોઈએ

(૪) યુદ્ધની સામગ્રી જરૂર કરતાં જેટલી વધારે હોય તે ઓછી કરવી જોઈએ

(૫) વસાહતો ઉપરના હક્કોની વ્યવસ્થા સંપૂર્ણ નિષ્પક્ષ રીતે થવી જોઈએ અને જેના સંબંધનો હોય તે પ્રજા તથા સરકારનો બન્નેનો એવી નવી વ્યવસ્થા નક્કી કરવામાં સરખો અધિકાર હોવો જોઈએ

(૬) રશિયાની ભૂમિ દુશ્મનોએ ખાલી કરી જવી જોઈએ અને રશિયાને સ્વયંવિકાસ માટે સગવડતા મળવી જોઈએ

(૭) બેલ્જિયમને ફરી સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મળવું જોઈએ

(૮) બધા ફ્રેંચ પ્રદેશોને મુક્ત કરવા જોઈએ, સને ૧૮૭૧માં ફ્રેંચ પ્રજાને પ્રશિયા (જર્મની)એ જે અન્યાય કર્યો છે તે દૂર થવો જોઈએ

(૯) રાષ્ટ્રીયતાના ધોરણે ઈટાલીની સરહદોની પુનર્રચના થવી જોઈએ

(૧૦) ઑસ્ટ્રિયા-હંગેરીના સામ્રાજ્યમાં વસતી પ્રજાઓને પોતાનો સ્વતંત્ર વિકાસ કરવાની તક મળવી જોઈએ

(૧૧) રૂમાનિયા, સર્વિયા અને મોન્ટીનીગ્રો દુશ્મનોએ ખાલી કરવા જોઈએ, સર્વિયાને સમુદ્રકિનારો મળવો જોઈએ અને બાલ્કન રાજ્યોની પ્રજાઓના પ્રજાત્વના ધોરણે પુનર્રચના થવી જોઈએ

(૧૨) ઑટોમન સામ્રાજ્યમાં તુર્ક સિવાયની પ્રજાઓને સ્વતંત્ર વિકાસ કરવાની ખાતરી મળવી જોઈએ, અને ડાર્ડેનલ્સની સામુદ્રધુની બધી પ્રજાઓ માટે ખુલ્લી મૂકવી જોઈએ

(૧૩) પોલાંડને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર બનાવવું જોઈએ અને તેને સમુદ્રમાર્ગ પણ કરી આપવો જોઈએ

(૧૪) નાના તેમ જ મોટાં રાજ્યો પોતપોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવી રાખે, સાથે સાથે જ વિકાસ સાધે, એ માટે બધાં રાષ્ટ્રોનો એક સામાન્ય સંઘ રચાવો જોઈએ.

યુરોપની નાની પરાધીન પ્રજાઓ, ઉપર દર્શાવેલા મુદ્દાઓ ઉપર આશાની મીટ માંડીને બેઠી હતી. કારણ એમાં તેમને દરેકને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય પાછું મળવાની આશા હતી-ભવિષ્યમાં કોઈ કોઈને પરાધીન ન બનાવે તેવી સ્થિતિની આગાહી હતી ખુદ જર્મન પ્રજાએ પણ આ મુદ્દાઓ ઉપર જ આધાર રાખીને યુદ્ધવિરામ માટે તૈયારી બતાવી હતી અને પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સન આ જમાનામાં એકનો બધો લોકપ્રિય થયો હતો, તેનો પ્રભાવ એટલો જબરો મનાતો હતો, અને તેને પોતાના આદર્શોને સિદ્ધ કરવા માટે પોતાનું લશ્કરનું પીઠબળ પણ એટલું જબર હતું કે નવી દુનિયામાંથી આવેલ આ વિલ્સન ભાવિ નવા જગતનો સર્જનાર, ઈશ્વરે મોકલેલ પયગંબર, સમાન ભાસ્યો.

યુદ્ધવિરામ પછી ૧૮મી જાનેવારી ૧૯૧૯ના રોજ પારિસ પાસેના વર્સાઈલ્સના એ ઐતિહાસિક ખંડમાં સંધિ માટેની વાટાઘાટોની શરૂઆત થઈ હતી પારિસમાં આ વખતે દેશદેશાવરથી બધા જ પ્રકારની પચરંગી પ્રજાઓ ભેગી થઈ હતી પાસેના તેમ જ દૂરના ખૂણામાં જ્યાં જ્યાં જે કોઈ પ્રજાને પરદેશી ધૂસરી સીધી કે આડકતરી રીતે ખૂંચતી હતી તે બધી જ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ પોતપોતાના દુઃખો દર્શાવવા અને તેનું નિવારણ કરવા માટે પારિસમાં આવ્યા હતા દરેકનું મન નવી દુનિયામાં પોતાનું સ્થાન શું હશે એની ઝાંખી કરવા માટે અને સારામાં સારી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટેની આશાઓ સેવતું હતું દુનિયાનો સામાન્ય જનસમૂહ અને થોડાક વિચારક આદર્શસેવીઓ માનતા હતા કે આજ-સુધીના જગતના પાપ બધા જગને પોતાના જ માનવીઓના રક્તથી ધોઈ નાખ્યા છે અને હવે નવા

સત્યયુગનો અવતાર થવામાં ઝાઝી વાર નથી. સાડા-ચાર વરસ સુધી દુનિયાએ સહેલી યાતનાઓ તો પ્રસવવેદના હતી, અને નવી દુનિયાના અવતાર માટે એ અનિવાર્ય હતી.

આવી આવી આશાઓ અને આકાંક્ષાઓ વચ્ચે પારિસની શાંતિપરિષદ શરૂ થઈ. પણ ધીમે ધીમે પ્રેસિડન્ટ વિલ્સનના સિદ્ધાંતો અને આદર્શો ઓગળવા માંડ્યા. કારણ કે પારિસમાં ભેગા થયેલા માણસોમાં રાજકારણી પુરુષો, ધનપતિઓ, કારખાનાંના માલેકો વગેરે પણ હતા. તેઓ પ્રભાવશાળી હતા અને તેમનાં મનમાં પોતપોતાની રાષ્ટ્રભાવના જાગ્રત હતી. તેમના પોતપોતાના સ્વાર્થો જાળવવાના કોડ હતા અને આ સુંદર અવસર હતો. પરિણામે અનેક ગાથાફૂટ પછી જે સંધિ થઈ તેમાં વિલ્સનના મનોરથોના મોટા ભાગનો ભૂકો થઈ ગયો હતો તેમ છતાં તેના મુખ્ય સિદ્ધાંતોનો અંશ તો જળવાયેલો જોઈએ છીએ. ભાવિ યુદ્ધની આગાહી આ સંધિ વખતે જ કેટલાકે કરી મૂકી હતી. પણ સંધિના એ દોષોની સમીક્ષા કરતાં પહેલાં એ સંધિ શું હતી તેનો આછો ખ્યાલ જરૂરી છે. ત્યાર પછી તેની સમીક્ષા અનુકૂળ થઈ પડશે.

યુદ્ધ પછી પાંચ જુદી જુદી સંધિઓ થઈ હતી. તેમાં વર્સાઈલ્સની સંધિ તે જર્મની સાથે થયેલી હતી અને એ જ મહત્ત્વની હતી. ચાર સંધિઓ તે ઑસ્ટ્રિયા સાથે, તુર્કી સાથે, બલ્ગેરિયા સાથે અને હંગેરી સાથે.

આ સંધિઓ પ્રમાણે પ્રથમ જે મોટો ફેરફાર થયો તે યુરોપના નકશાનો. યુરોપનાં ઘણાં રાજ્યોની ભૌગોલિક સરહદો બદલાઈ ગઈ. ૭ રાજ્યો આ યુદ્ધ વખતે તટસ્થ હતાં તેમાંનાં પાંચની સરહદોમાં કશો ફેરફાર ન થયો, પણ ડેન્માર્કને જર્મનીનું એક પ્રગણું મળ્યું. આ પ્રગણાને ૫૦ વરસ અગાઉ મતગણતરી કરીને કોની સાથે ભળી જવું તે નક્કી કરવાનું વચન આપવામાં આવ્યું હતું. બાકીનાં, યુદ્ધમાં ઊતરેલાં રાજ્યોમાં મેડખિટનની યુરોપની સરહદમાં કશો ફેરફાર ન થયો.

ફ્રાંસને જર્મનીમાંથી આલ્સાસ અને લૉરેઈનના પ્રાંતો પાછા મળ્યા. આ પ્રાંતો ૧૮૭૧માં જર્મનીએ પડાવી લીધા હતા. હવે તે પાછા જર્મનો પાસેથી લઈ લેવામાં આવ્યા. સાર પ્રગણાને છૂટું પાડવામાં આવ્યું. તેની વ્યવસ્થા રાષ્ટ્રસંઘને સોંપવામાં આવી અને ત્યાંનો કોલસો વગેરે વસ્તુઓનો વિકાસ કરવાની ફ્રાંસને તક આપવામાં આવી. બેલ્જિયમને પણ થોડોક મુલક આપવામાં આવ્યો.

પોલાંડના રાજ્યને પુનર્જીવિત કરવામાં આવ્યું અને તેને બાલ્ટીક સમુદ્રનો કિનારો મળે એ હેતુથી જર્મનીના ઈસ્ટ પ્રશિયાનો મુલક છૂટો પાડીને વચ્ચેથી એક રસ્તો પોલાંડને આપવામાં આવ્યો, જેને પોલિશ કૉરિડોરના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ વિભાગમાં ડાન્ઝીગ બંદર આવેલું છે. એ બંદરને આંતરરાષ્ટ્રીય દેખરેખ નીચે મૂકવામાં આવ્યું અને પોલાંડનો વેપાર આ બંદરેથી ચાલવા દેવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ પોલાંડમાં જર્મનીનો કૉરિડોરવાળો ભાગ, તથા અપર સાઈલેશિયાનો થોડો ભાગ જોડવામાં આવ્યો.

ઈટાલીને ટીરોલનો ભાગ તથા ટ્રેન્ટિનોનો ભાગ મળ્યો. અને સર્બ લોકોના હાથમાંથી પાછળથી તેણે ફ્યુમ બંદર પડાવી લીધું.

બાલ્કન રાજ્યોમાં ઘણા ફેરફારો થઈ ગયા. રૂમાનિયાની સરહદ વધારવામાં આવી. તુર્કોનું રાજ્ય સાવ ટૂંકાવવામાં આવ્યું. ગ્રીસને વધારે મુલક આપવામાં આવ્યો. યુગોસ્લાવિયાનું રાજ્ય બે ચાર પ્રજાઓ ભેળવીને ઊભું કરવામાં આવ્યું અને બલ્ગેરિયાની સરહદ ટૂંકાવવામાં આવી.

ઑસ્ટ્રિયા–હંગેરીના સામ્રાજ્યને છિન્નભિન્ન કરી નાખવામાં આવ્યું અને ઑસ્ટ્રિયા તથા હંગેરી બે નાના દેશોને જુદા પાડવામાં આવ્યા. આ સામ્રાજ્ય ઘણું જૂનું હતું. તેના હાથ નીચે ઘણી લઘુમતી પ્રજાઓ કચડાતી હતી. આખરે આ લઘુમતી પ્રજાઓને સ્વતંત્ર બનાવવામાં આવી. ઑસ્ટ્રિયા તો સાવ નાનું રાજ્ય થઈ ગયું. અને આર્થિક રીતે એવી સંકડામણમાં મુકાઈ ગયું કે તે ઠીક પોતાની ધડ બેસાડી પણ શકે નહિ.

આ અને આવા ફેરફારો ઉપરાંત ૭ નવા રાજ્યો જ ઊભા કરવામાં આવ્યાં ઑસ્ટ્રિયા હંગેરીના સામ્રાજ્યમાંથી ઝેકોસ્લોવાકિયા ઊભું કરવામાં આવ્યું આ એક પ્રજા ઘણા વખતથી સ્વાતંત્ર્ય માટે મથામણ કરતી હતી અને આ સંધિઓ વખતે અને યુદ્ધ દરમિયાન મસારિક અને બેનેશના પ્રયત્નો એવા સતત ચાલુ રહ્યા કે આખરે સંધિઓમાં આ પ્રજાને સ્લોવાક પ્રજા સાથે ભેળવીને એક નવું રાજ્ય સ્થાપવામાં આવ્યું એવી જ રીતે પોલાંડ સ્થપાયાની હકીકત આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ બાકીના ચાર રાજ્યો — ફિન્લાંડ એસ્થોનિયા, લેટ્વિયા અને લિથુઆનિયા — બાલ્ટિક સમુદ્ર ઉપર રશિયાના મુલકમાંથી કાપીને નવા તૈયાર કરવામાં આવ્યા

આ રીતે યુરોપમાં મોટા ભાગના રાજ્યોની નજદીક સરહદોમાં ઘણો મોટો ફેરફાર થઈ ગયો એ ઉપરાંત જે અવાંતર ફેરફાર આ બધા કારણોને લીધે થયો તે એ કે જૂના ત્રણ ઐતિહાસિક રાજવંશોનો નાશ થયો — રશિયાનો રોમાનોફ વંશ, ઑસ્ટ્રિયા-હંગેરીનો હાબ્સ્બુર્ગ વંશ જર્મનીનો હોહેન — ઝોલર્ન વંશ અને તુર્કીનો ઑટોમન વંશ

યુરોપની બહારના ભૌગોલિક ફેરફારોમાં જર્મનીની બધી વસાહતો લઈ લેવામાં આવી અને આફ્રિકાની મુખ્ય વસાહતો અંગ્રેજોને મળી જેમાં ટાગાનિકા અને જર્મન વેસ્ટ આફ્રિકા આવી જાય છે બાકીની વસાહતો ફ્રેંચ અને અંગ્રેજો વચ્ચે વહેંચી લીધી પાસિફિકમાંના ટાપુઓમાં જાપાનને થોડોક હિસ્સો આપવામાં આવ્યો, તેમ જ ચીનમાં જે હકો જર્મનીને મળેલા હતા તે જાપાનને સુપ્રત કરવામાં આવ્યા

આ રીતે આ સંધિઓને પરિણામે ભૌગોલિક ફેરફારો કરવામાં આવ્યા જેને પરિણામે જર્મનીનું સામ્રાજ્ય નાશ પામીને તેની વસાહતો ગઈ તેનો મુલક ગયો, ઑસ્ટ્રિયા-હંગેરીનો સંપૂર્ણ વિચ્છેદ થયો

સંધિઓનું બીજું લક્ષણ શસ્ત્રસંન્યાસનું આમાં હારેલી પ્રજાઓને લશ્કરો રાખવા ઉપર અને યુદ્ધ સામગ્રી તૈયાર કરવા ઉપર કડક અંકુશ મૂકવામાં આવ્યા તેમના દેશની આન્તરિક વ્યવસ્થા જળવાય એટલી જ હદે તેમની પાસે લશ્કર તથા યુદ્ધસામગ્રી રહેવા દેવામાં આવી નૌકાસૈન્ય તથા હવાઈ દળની પણ એ જ દશા કરવામાં આવી. ર્‌હાઈનલેંડમાં ૧૫ વરસ માટે મિત્રરાજ્યોએ પોતાનું લશ્કર રાખવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું જર્મન વ્યાપારી તેમ જ લશ્કરી કાફલો અંગ્રેજોને સોંપી દેવાનું ઠરાવ્યું આ રીતે શસ્ત્રસન્યાસની શરૂઆત હારેલા રાજ્યોથી કર્યા પછી ધીરે ધીરે બાકીના રાજ્યોએ પણ પોતાની યુદ્ધ સામગ્રી તથા લશ્કર ઘટાડવાની યોજનાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો

ત્રીજું લક્ષણ યુદ્ધદંડનું અને દંડને લગતું હતું આ મુજબ જર્મનીએ પોતાનો વ્યાપારી વહાણોનો કાફલો સોંપી દેવાનો હતો ફ્રાંસ બેલ્જિયમ અને ઇટાલીને વાર્ષિક અમુક કોલસા આપવાના હતા ઉપરાંત સાર પ્રગણું ફ્રાંસ ૧૫ વરસ પોતાને કબજે રાખે નાશ પામેલા ભાગોને ફરી સુવ્યવસ્થિત કરવાનો બધો ખર્ચ જર્મનીએ આપવાનો હતો બેલ્જિયમે યુદ્ધને અંગે જે દેવું કર્યું હોય તે પણ જર્મનીએ પોતાને માથે લઈ લેવાનું હતું અને સિવાય દંડ પેટે ઘણા પૈસા આપવાના હતા ઑસ્ટ્રિયા અને હંગેરિ વાળાએ પણ ભારે યુદ્ધદંડ ભરવાનો હતો

ચોથું અને મહત્ત્વનું લક્ષણ રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપનાનું હતું જેમાં શરૂઆતમાં રશિયા અને હારેલા રાજ્યોને ભેળવવામાં આવ્યા નહોતા ભવિષ્યમાં ફરી યુદ્ધ ન થાય, પણ પ્રજાઓ પોતપોતાના ઝઘડા આપસમાં સમજાવટથી અને વાટાઘાટોથી પતાવે એ આશયથી આ સંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી

વર્સાઈલ્સની સંધિનો મુસદ્દો જ્યારે જર્મન પ્રતિનિધિઓને બતાવવામાં આવ્યો ત્યારે તેમણે તેનો સખત વિરોધ કર્યો તેમણે જણાવ્યું કે વિલ્સનના ચૌદ મુદ્દાઓ મુજબ આ મુસદ્દો તૈયાર કરવામાં આવ્યો નથી અમારા માથે અત્યંત આકરી શરતો લાદવામાં આવી છે પણ જર્મનીનો આ અવાજ કોઈ સાંભળે એવી મનોદશા તે વખતે નહોતી તેણે તો સંજોગ હાર ખાધી હતી આખા યુદ્ધનો દોષ

જર્મનીનો ગણવામાં આવ્યો હતો અને તેથી ગમે તે શરતો પણ તેણે તો આખરે સ્વીકાર્યે જ છૂટકો હતો

અને ખરેખર આ શરતો જર્મની માટે આકરી તો હતી જ આ સંધિ થયા પછી જર્મનીની શી અવસ્થા હતી આ સંધિથી તેને શું નુકસાન થયું હતું અને તેને માથે લાદવામાં આવેલો ભાર તે ઉપાડી શકે એમ હતું કે કેમ તે તપાસવાથી જર્મનીના વિરોધનો ખ્યાલ આવી શકશે

ભૌગોલિક ફેરફારોની હકીકત આપણે વિગતથી જોઈ ગયા છીએ ૧૮૭૧માં જે વર્સાઈ-સભામાં જર્મનીએ પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું અને જેની જગતને ઘોષણા કરી એ જ વર્સાઈમાં હવે તેના • સાગ પ્રગણા પાછા પડાવી લીધા આલ્સાસ અને લૉરેન તો પાછા ગયા જ ઉપરાંત ર્‍હાઈન ઉપર સરહદ પહોંચાડવી એવો ફ્રેન્ચ લોકોનો તો આશય હતો, પણ એ આખરે બંધ રહ્યું ફ્રેડરિકે જે પોલાંડને ચીંખીને પોતાના મુલકમાં તેનો ભાગ મેળવી લીધો હતો તે જ પોલાંડને હવે પોતાના મુલકમાંથી રસ્તો કરી આપવો પડ્યો અને એ રીતે જર્મનીનો અંગ ભંગ કરવામાં આવ્યો ખુદ પ્રુશિયાના જ પોતાના મુલકના બે કટકા કરીને બીજાને તેની એક ફાચર આપવામાં આવે એ સ્થિતિ જર્મન જેવી સ્વમાની અને શૂરવીર પ્રજા ઝાઝો વખત સહન કરી શકે એ અસંભવિત હતું પોલાંડને આપેલો મુલક તો તેને ખાસ ખૂંચતો હતો તેમાં તેઓ પોતાના સામ્રાજ્યના ભાગીને ભુક્કો થતો જોતા હતા ઉપરાંત સાર પ્રાંત ૧૫ વરસ માટે ફ્રાન્સને સોંપવાનો અને ફ્રાંસ તેની આર્થિક ખીલવણી કરે એવું પણ ઠરાવ્યું આ ભાગ કોલસાથી ભરપૂર છે

વળી પરદેશની બધી જ વસાહતો તેની પાસેથી લઈ લેવામાં આવી અને ફ્રાંસ ઇંગ્લાંડ વગેરેએ પોતાનામાં વહેંચી લીધી અલબત્ત આ બધી વસાહતો તાત્કાલિક તો વહેંચી લેવામાં ન આવી પણ તેની ખીલવણી કરવા અને એ પછાત પ્રજા નવી ઢબે પોતાનો વિકાસ સાધી શકે એવી તેમને કેળવણી આપવાનું કાર્ય આ વિજેતાઓને સોંપવામાં આવ્યું હતું પણ એ તો ઉપરછલ્લા બહાનું જ માત્ર હતું

આ રીતે જર્મનીનો પોતાનો મુલક તથા તેની વસાહતો બન્ને તેની પાસેથી લઈ લીધાં આ વસાહતો જર્મનીને ઝાઝો લાભ આપી શકતી નહોતી એ ખરું ત્યાં ઝાઝા જર્મનો વસી શક્યા નહોતા, તેની સાથે જર્મનીનો ઝાઝો વેપાર પણ વિકસ્યો નહોતો—તેમ છતાં વસાહતો હોવાની એક પ્રતિષ્ઠા હતી જર્મની કહી શકતું હતું કે અમારે પણ પરદેશમાં વસાહતો છે, અમારે પણ એક વિશાળ સામ્રાજ્ય છે ઉપરાંત લશ્કરી દૃષ્ટિએ બહારના ભાગોમાં આવેલાં આ થાણાંઓ અતિ અગત્યનાં હતાં અને એનાથી નવા મુલકો મેળવવાની તેમની ખ્વાહિશ હતી પણ આ તેમની આશાઓના અને તેમની મતિ ઢાંના પણ વર્સાઈએ ચૂરા કરી નાખ્યા

આવી જ આકરી શરતો લશ્કર સંબંધેની હતી જર્મનીનો ભય ફરી કદી ઊભો થાય જ નહિ એવી સ્થિતિમાં જર્મનીને મૂકી દેવાનો મિત્રરાજ્યોનો ઇરાદો હતો અને તેથી દેશના આંતરિક રક્ષણ માટે તદ્દન જરૂરી એટલું જ લશ્કર તથા સામગ્રી રાખવી અને તે ઉપરાંતની બીજી વસ્તુઓ ન રાખવી તથા હોય તેને સોંપી દેવી કે નાશ કરવો એવું ઠરાવવામાં આવ્યું આ બાબતમાં તેના ઉપર જે બંધનો લાદવામાં આવ્યાં તે તપાસતાં લશ્કરી બળ કેટલી હદે ઘટાડી દેવામાં આવ્યું હતું તેનો ખ્યાલ આવશે

(૧) પ્રથમ શરત તો એ હતી કે ૧ લાખના લશ્કર કરતાં વધારે લશ્કર તેણે રાખવું નહિ. અમલદારોનો સમાવેશ આ સંખ્યામાં જ થઈ જાય ઉપરાંત ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ જે બધા જર્મનોને અપાતી તે બંધ કરવામાં આવી જેથી બધી જર્મન પ્રજા લશ્કરી તાલીમ લીધેલી ન બને. (૨) ર્‍હાઈનના મુલકના બધા જ કિલ્લાઓને જમીનદોસ્ત કરવા અને તે ભાગમાં હવે પછી જર્મનીએ પોતાનું કોઈ પણ પ્રકારનું લશ્કર ગોઠવવું નહિ. આમ કરવાનો હેતુ ફ્રાન્સની સરહદથી જર્મન લશ્કરને અમુક અંતરે

દૂર રાખવાનો હતો, જેથી ત્યાં જર્મની તરફથી તાત્કાલિક હુમલાનો ડર ન રહે (૩) યુદ્ધસામગ્રી બહારથી પણ મગાવી શકાય નહિ તેમ દેશમાંથી બહાર મોકલી પણ શકાય નહિ, એવું પણ ઠરાવવામાં આવ્યું તો જ સામગ્રીના કારખાના ઉપર અંકુશ રહે (૪) લડાયક જહાજોમાંથી માત્ર ૭ જ મોટા જહાજો રાખી શકાય, ૬ નાની ક્રૂઝરો રાખી શકાય તથા ૧૨ નાની ટોરપીડો-બોટો રાખી શકાય. ઉપરાંત હવાઈ વિમાનો લશ્કરી દૃષ્ટિએ તો ન જ રાખી શકાય આ શરત જર્મનીની કેડ ભાંગી નાખે તેવી આકરી ગણી શકાય કારણ બિનહથિયારી પ્રજા કોઈની સામે કેમ થઈ શકે? (૫) ઉપરાંત કેટલીક નાની શરતો હતી કે બાલ્ટિકના કિનારે કિલ્લાઓ જર્મનીએ બાંધવા નહિ, કીલ કેનાલ દરેક પ્રજાને માટે ખુલ્લી મૂકવી વગેરે (૬) છેલ્લી શરત એ હતી કે જર્મનીએ એકે સબમરીન રાખવી નહિ. ગત યુદ્ધમાં સબમરીનોથી જર્મનીએ જ હાહાકાર મચાવી દીધો હતો તેને પરિણામે આ શરત ઉદ્ભવી હતી

ઉપરની શરતોનો વિચાર કરતાં જણાશે કે લશ્કરી દૃષ્ટિએ જર્મની યુરોપમાં ફરી કદી માથું ઊંચું ન કાઢી શકે એવી સ્થિતિમાં તેને મૂકવાનો મિત્રરાજ્યોનો ઇરાદો સ્પષ્ટ હતો

વ્યાપારી દૃષ્ટિએ જર્મનીનાં જે વ્યાપારી જહાજો ઇંગ્લાંડની હરીફાઈ કરતાં હતાં તેમાંના મોટા ભાગનાં જહાજો તેણે મિત્રરાજ્યોને આપી દેવાનાં હતાં નાનાં જહાજો થોડાંક રાખવાની તેને છૂટ હતી જે બંધનો હતાં તે એવા પ્રકારનાં હતાં કે લગભગ બધાં જ જહાજો બંધાયેલાં તેમ જ જે ચાલુ બંધાઈ રહ્યાં હતાં તે મિત્રરાજ્યોને સોંપી દેવાનાં હતાં જેમ કરવાનો આશય સમુદ્ર ઉપર માલની લાવજા કરવામાં ઇંગ્લાંડની સર્વોપરીપણું જાળવી રાખવાનો હતો એ સ્પષ્ટ છે ઉપરાંત પાંચ વરસ સુધી ૨ લાખ ટનનાં વ્યાપારી જહાજો તેણે મિત્રરાજ્યોને બાંધીને તૈયાર કરી આપવાનાં હતાં, જેનો ખર્ચ તેના દંડ પેટે ગણી લેવાનો હતો આમ વ્યાપારી દૃષ્ટિએ સમુદ્ર ઉપર ફરી ઘણાં વરસો સુધી જર્મન જહાજો પોતાનો વ્યાપાર પોતાનાં જહાજો મારફત ન ચલાવી શકે એવી નબળી હાલતમાં તેને મૂકી દેવામાં આવ્યું

ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ પણ જર્મનીને સાવ અપંગ બનાવી દેવામાં આવ્યું સંધિમાં કોલસો અને લોખંડને લગતી કલમો એવી આકરી હતી કે જર્મની ઔદ્યોગિક હરીફાઈ પણ ભવિષ્યમાં ન કરી શકે. મહાયુદ્ધ પહેલાં જર્મની ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ પ્રથમ પંક્તિએ આવવા લાગ્યું હતું અને ઇંગ્લાંડની હરીફાઈમાં તેનાં બજારો કબજે કરવા લાગ્યું હતું તેને કોઈ રીતે ઇંગ્લાંડ દબાવી દેવા માગતું હતું આ સંધિમાં તેને એવી રીતે પાંગળું બનાવી દેવામાં આવ્યું હતું કે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં તે આગળ આવી શકે નહિ

જર્મનીની ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ ત્રણ બાબતો ઉપર અવલંબેલી હતી-(૧) તેનો પરદેશનો વ્યાપાર, તેનાં વહાણો, વસાહતો, પરદેશમાં મોકલેલ મૂડી ઉપર અવલંબેલો હતો (૨) તેનાં માલ લાવવા લઈ જવાનાં આંતરિક સાધનો અને જકાતપદ્ધતિ અને (૩) કોલસો અને લોખંડ

તેનો વ્યાપારી કાફલો કબજે કરીને અને તેની વસાહતો આંચકી લઈને પરદેશનો વ્યાપાર તો તેનો તોડી પાડ્યો હતો કીલ કેનાલ અને તેની નદીઓ બધી પ્રજાઓ માટે ખુલ્લી મૂકીને આંતરિક માર્ગો ઉપર પણ જર્મનીનું વર્ચસ્વ રહેવા દીધું નહોતું હવે ઉદ્યોગો તોડવા માટે તેનાં લોખંડનાં તથા કોલસાનાં ક્ષેત્રો લઈ લેવામાં આવ્યાં

લૉરેઇન મોટું લોખંડનું ક્ષેત્ર છે તે ભાગ તથા સાઈલેશિયાના લોખંડ ઉપર તેણે ઉદ્યોગો રચ્યા હતા હવે લૉરેઇન અને સાઈલેશિયા જતાં અને તેમાં પણ ખાસ કરીને લૉરેઇન જતાં લોખંડની બાબતમાં તેને જબરો ફટકો લાગ્યો ભારે ઉદ્યોગોનો બધો આધાર આ લોખંડ ઉપર હતો હવે એ ઉદ્યોગો ચાલુ રાખવા હોય તો તેણે પરદેશના લોખંડ ઉપર આધાર રાખવો પડે જેથી લોખંડમાં તેમ જ કોલસામાં પણ તેને ખમવું પડ્યું સાર અને બીજા ભાગો જવાથી

કોલસો પણ તેનો ઘટયો. ભારે ઉદ્યોગો માટે જેટલી જરૂર લોખંડની છે તેટલી જ કોલસાની છે. હવે તેનો ત્રીજા ભાગનો કોલસો તેણે ગુમાવ્યો. પોણા ભાગનું લોખંડ અને ત્રીજા ભાગનો કોલસો જતાં ઉદ્યોગોમાં જર્મની હવે પોતાના જ પગ ઉપર ભારે પ્રગતિ કરી શકે એ લગભગ અસંભવિત હતું. આટલી કોલસાની તાણ ઉપરાંત બીજો કોલસો તેણે અમુક વરસ સુધી ફ્રાંસ, બેલ્જિયમ અને ઇટાલીને પણ આપવાનો હતો.

રેલવેમાં પણ ૫૦૦૦ એન્જિનો અને દોઢ લાખ વેગનો તેણે આપી દેવાનાં હતાં. તેની નદીઓ ઉપર આંતરરાષ્ટ્રીય કમિશનો સંભવ રાખવાનાં હતાં.

આ બધું તપાસતાં ઔદ્યોગિક દષ્ટિએ જર્મનીના શા હાલ થાય એ પણ કલ્પી શકાય એવું છે. મુલકની દષ્ટિએ, ઉદ્યોગોની દષ્ટિએ, વ્યાપારી પ્રજાની દષ્ટિએ, વસાહતો ધરાવનાર સામ્રાજ્ય તરીકે અને પ્રતિષ્ઠિત પ્રજા તરીકે–દરેક રીતે જર્મનીને એવી સ્થિતિમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યું હતું કે આ અપમાન અને અપકીર્તિ જર્મની કદી ભૂલે નહિ, હારનો દુઃખ કદી ભૂલે નહિ, વેર લેવાનો આતશ સળગતો જ રહે.

જર્મનીને માથે લાદવામાં આવેલી આ શરતો ખરેખર કડક હતી. અને આવી કડક શરતો લાદ્યા પછી ભવિષ્યમાં કદી લડાઈ થશે જ નહિ એવી આશા રાખવી એ ફોગટ હતી. એટલે આજે જે યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું છે તેની જવાબદારી ઘણા લોકો વર્સાઇલ્સની સંધિ ઉપર નાખે છે. આમાં સત્ય પણ છે તેમ એ સિવાય વર્સાઇલ્સ વખતે બીજું શક્ય હતું કે કેમ એ દષ્ટિએ પણ વિચાર કરવો જોઈએ.

સંધિ જર્મની માટે જરૂર આકરી હતી. જર્મનીએ તે વખતે જ આની સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો. અને આજે તો પોતે પોતાને કરવામાં આવેલા અન્યાયનો બદલો લેવા નીકળ્યું છે–એક ભયંકર અન્યાય દૂર કરીને ફરી શાંતિ સ્થાપવા નીકળ્યું છે એમ તે જાહેર કરે છે. અને તેની આ જાહેરાતને કેટલાક લોકો તરફથી અત્રે સહાનુભૂતિ પણ મળી રહે છે. પણ વર્સાઇલ્સની સંધિ કેવા સંયોગોમાં થઈ હતી?

જર્મની સંપૂર્ણ હાર્યું હતું. વિજેતાઓ વિજયના ઉન્માદમાં હતા. બીજી બાજુથી આત્મનિર્ણયતા જાહેર કરેલા સિદ્ધાંત મુજબ દરેક પ્રજા–પોલ, ઝેક, સર્બ વગેરે પ્રજાઓ–પોતે સ્વતંત્ર થવા માગતી જ હતી. હારેલાં રાજ્યોનો અંગભંગ કર્યા વગર આ નવી પ્રજાઓને બધીને સ્વાતંત્ર્ય આપવું, તથા તેમનું સ્વાતંત્ર્ય ટકી રહે તેવા દરેકને સંજોગો કરી આપવા એ અશક્ય હતું. વિજેતાઓ બધી પ્રજાઓની આશાઓને પૂરી પાડયા વગર રહી શકે એમ હતું જ નહિ, એટલે અંગભંગ થવાનો.

બીજી બાબત એ હતી કે એ વખતના સંયોગો રાજકારણી પુરુષોને કે પ્રજાઓને શાંતિથી વિચાર કરવા દે એવા હતા જ નહિ. છેક છેલ્લી ઘડીએ આ જીતેલી પ્રજાઓ મહાવિનાશમાંથી ઊગરી ગઈ હતી એટલે આ પોતાનો નજીક આવેલ વિનાશ તથા આજ સુધી થયેલ માનવસંહાર તથા સંપત્તિનો નાશ એ બધાંનું મૂળ કારણ જર્મની છે એમ પ્રજાના મનમાં સજ્જડ પેસી ગયું હતું. અને તે સર્વથા અસત્ય પણ નહોતું. પ્રશિયન લશ્કરવાદ એ આ યુદ્ધનું કારણ હતો આથી આ લશ્કરવાદને અને તેના પ્રતીકરૂપ જર્મનીને સજ્જડ રીતે દબાવી દેવાની મનોવૃત્તિ એટલી બધી પ્રબળ હતી કે જર્મનો તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવામાં પણ રાજકારણી પુરુષો પોતાની લોકપ્રિયતા ગુમાવી બેસે તેવું હતું. લોકોનાં મન વેર વાળવા માટે–બદલો લેવા માટે તલસી રહ્યાં હતાં. અને જર્મનીને દબાવી દેવાથી ફરી આ ભય ઊભો નહિ થાય એવું ટૂંકી દષ્ટિએ વિચાર્યું હોય તો તેમાં નવાઈ નથી.

ત્રીજી વસ્તુ, યુદ્ધના નાશનો અનુભવ લઈ ચૂકેલા પારિસમાં જ આ વાટાઘાટો ચાલુ હતી. જર્મનીનો વિનાશકારક હથોડાનો અનુભવ લીધેલા શહેરમાં જર્મની તરફ સહાનુભૂતિ પેદા થાય અને લોકોનાં મન શાંત રહે એવી કલ્પના વધારે પડતી છે. હજી તો પારિસમાંથી ધુમાડા નીકળતા હતા અને ગોળાઓની ગરમી ચાલુ હતી એમાં મનની શાંતિની કલ્પના કેમ કરી શકાય?

ચોથી વસ્તુ બધા રાજકારણી પુરુષો પોતપોતાના

સ્વાર્થો લઈને આ આવ્યા હતા. યુદ્ધમાં ઊતરેલી પ્રજાઓ કોઈ માનવતાના મહાસિદ્ધાંત ખાતર ઊતરેલી નહોતી. તે તો માત્ર બહાનું હતું. એ બહાના તળે તેઓને તો દરેકને પોતપોતાના સ્વાર્થો સાધી લેવાના હતા, અને જે નેતા પોતાની પ્રજાને વધારેમાં વધારે લાભ અપાવી શકે એ જ નેતા પોતાની નેતાગીરી ટકાવી રાખે એમ હતું. ફ્રાંસને આલ્સાસ અને લૉરેઇન ખટકતા હતા, ઇંગ્લાંડને જર્મનીની સમુદ્ર ઉપરની હરીફાઈ અને ઔદ્યોગિક હરીફાઈ ખટકતી હતી. જીતથી મળતો લાભ આ બન્ને પ્રજાઓ જવા દે એવું હતું જ નહિ.

પારિસની અંદર જ્યારે આ સંધિ કરવા માટે બધા રાજકારણી પુરુષો એકઠા થયા ત્યારે તેમની મનોદશા કેવા પ્રકારની હતી તે સભાની શરૂઆત કરતી વખતે આખી સભાને આવકારતા ફ્રાંસના પ્રેસિડન્ટ પોઇન્કારેએ જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યાં તેના ઉપરથી જાણી શકાશે. તેણે કહ્યું—

"આજથી બરાબર ૪૮ વરસ પહેલાં ૧૮૭૧ના જાનેવારીની બરાબર ૧૮મીએ આક્રમણકારી લશ્કરે વર્સાઈલ્સના રાજમહેલમાં જર્મન સામ્રાજ્યની ઘોષણા કરી હતી. એ સામ્રાજ્ય બે ફ્રેંચ પ્રાંતોની ચોરીથી ખરડાયેલું હતું. આ રીતે એ સામ્રાજ્ય પ્રથમથી જ અન્યાયમાં જન્મ્યું હતું. એનો યોગ્ય અંત પણ આવી ગયો છે. જે નુકસાન–અન્યાય થયો છે તેને સુધારવા માટે અને ફરી એવો અન્યાય બનવા ન પામે એ માટે તમે બધા અહીં એકઠા થયા છો. તમારા હાથમાં દુનિયાનું ભાવિ રહેલું છે."

સંધિ વખતે આગળનાનો બદલો લેવાનો ધ્વનિ આ ભાષણમાં જ જોઈ શકીએ છીએ, અને એના ઉપરથી જ આપણા ધ્યાનમાં આવશે કે જે જાતની મનની અને આજુબાજુની શાંતિ જોઈએ એ શાંતિ આ વાટાઘાટો દરમિયાન નહોતી. અને ન હોય એ સ્વાભાવિક પણ છે. કારણ કે બીજા બધાનો ગમે તે સ્વાર્થ હોય તોપણ યુદ્ધમાં ઊતરવાનો અને આખી દુનિયાને ઉતારવાનો દોષ જર્મનીને પક્ષે વધારે હતો. આલ્સાસ અને લૉરેઇનના ૧૮૭૧માં ખોયેલા પ્રાંતો ફ્રાંસ મેળવવા તલપાપડ થઈ રહ્યું હતું. ૧૮૭૧માં પ્રશિયાને હાથે થયેલી હાર અને તે વખતે ખમવું પડેલું અપમાન અને ભરવો પડેલો દંડ ફ્રાંસ સહેજે ભૂલી જાય, અને તે પણ જ્યારે પોતે જીત્યું હતું ત્યારે ભૂલી જાય એ સંભવિત નહોતું. વિજેતાઓ જીતેલાને દબાવે એ તો રાજનીતિનો પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવતો સિદ્ધાંત હતો. ફ્રાંસની તો આકાંક્ષા એથી પણ વધારે આગળ વધેલી હતી. તેને તો જર્મનીની સરહદ કાયમ લગોલગ આવતી હોવાથી તથા એ સરહદના ઝઘડાઓ કાયમના ચાલ્યા કરતા હોવાથી એકવાર એવો નિકાલ કરવો હતો કે જર્મની ફરી પાછું બેઠું જ ન થઈ શકે. અને જો તેનું પોતાનું ચાલ્યું હોત તો ફ્રાંસની સરહદ રહાઇન નદી સુધી લઈ જવાના તેને કોડ હતા. પણ ઇંગ્લાંડના વિરોધને લીધે એમ બનતું અટકી ગયું. અને આખરે રહાઇનના મુલકમાં જર્મનીએ પોતાનું લશ્કર ન રાખવું એટલી શરતોથી અને થોડાક વધારે દંડના પૈસાથી ફ્રાંસે સંતોષ માન્યો. તે પછીનાં ફ્રાંસનાં પગલાંઓ તપાસીએ તો જર્મનીની સત્તાને તોડી પાડવાના એક આશયથી જ તેણે બધાં ભરેલાં છે. પણ આ સંધિ સાથે અત્યારે તેને સંબંધ ન હોવાથી અહીં ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી.

ઇંગ્લાંડને પણ પોતાનો સ્વાર્થ તો હતો જ. ઇંગ્લાંડની પ્રજાએ પણ જર્મનીને આ યુદ્ધને માટે દોષિત ઠરાવ્યું હતું. અને તેથી નુકસાનીનો દંડ ભરી લેવા, આ યુદ્ધ માટે મોટામાં મોટા જવાબદાર કૈસરને પકડીને ફાંસીએ ચડાવવાની સુદ્ધાં બૂમ ઉડાવી હતી. એટલે ઇંગ્લાંડનો વડો પ્રધાન ગમે તેટલી સમાધાનીની વાતો ઉચ્ચારવાનો પ્રયત્ન કરે તો પણ તેનું કશું લોકો પાસે ચાલે એમ નહોતું. પરદેશી વ્યાપાર, વહાણવટું અને ઉદ્યોગોમાં પણ ઇંગ્લંડને જર્મનીની હરીફાઈ સહન કરવી પડી હતી. એટલે આ યુદ્ધને પરિણામે હરીફ તરીકે જો જર્મનીને કચડી ન નાખવામાં આવે તો પછી શા માટે અંગ્રેજ પ્રજાએ પોતાનું લોહી રેડ્યું હતું? જર્મની ઉપર દયા લાવવા તો હરગિજ નહિ. ઇંગ્લાંડની સમુદ્ર ઉપરની સર્વોપરી સત્તાને જર્મનીએ પડકારી હતી. ઇંગ્લાંડ પોતાની એ

સત્તા ફરી પ્રસ્થાપિત કરવા માગતુ જ હતુ આવા અનેક સ્વાર્થોના પ્રેર્યો ફ્રાન્સનો વડો પ્રધાન સધિની શરતો મોળી કરવા કેમ દે ?

ઉપરાંત જર્મની સાથેના યુદ્ધ દરમિયાન મિત્ર રાજ્યો જેમ જેમ ભળતા ગયા તેમ તેમ દરેકને કંઈક ને કંઈક લાભ આપતી ગુપ્ત સધિઓ કરવામા આવી હતી—જે બધી સધિઓ રશિયાએ પાછળથી ખુલ્લી કરી દીધી પણ આ બધી ગુપ્ત સધિઓ અને પ્રેસિડન્ટ વિલ્સનના પ્રગટ કરેલા આદર્શો અને સિદ્ધાંતોનો મેળ બેસારવો એ સહેલુ કામ નહોતુ

સધિ કરનારાઓમા ચાર વ્યક્તિઓ મુખ્ય હતી અમેરિકાનો પ્રેસિડન્ટ વુડ્રો વિલ્સન, ઇંગ્લાંડનો લોઈડ જ્યોર્જ, ફ્રાન્સનો ક્લેમેન્શો અને ઈટલીનો ઓરલેન્ડો. આ ચારે જણાઓ પૈકી જે કોઈને ઓછામા ઓછો સ્વાર્થ હોય તો તે પ્રેસિડન્ટ વિલ્સનને, બાકીના બધા તો પોતપોતાના સ્વાર્થથી ઓતપ્રોત ભરેલા હતા વિલ્સન આદર્શવાદી હતો પણ બીજા સ્વાર્થ-સાધુઓની વચ્ચે તેની સ્થિતિ શરૂઆતથી જ કફોડી થવા લાગી હતી અને જો અમેરિકાની અણીની ઘડીએ આવેલી મદદથી મિત્રરાજ્યોની જીત થઈ શકી એ હકીકત ન હોત, અને અમેરિકાનું ૨૦ લાખનુ તાજુ લશ્કર ફ્રાન્સની ભૂમિ ઉપર હાજર ન હોત તો તો વિલ્સનના આદર્શો મિત્રરાજ્યોના સ્વાર્થના ખડક ઉપર અથડાઈને ભાંગીને ભુક્કો થઈ ગયા હોત જે કંઈ આદર્શો અને સિદ્ધાંતો આપણને એ સધિમા દેખાય છે તે તો ઉપરની બે હકીકતોને પ્રતાપે જ, પણ એકલો વિલ્સન તો આ બધા રાજદ્વારી પુરુષોની જાળમા અટવાઈ ગયો હતો, અને પોતાના દેશમા પણ તેનુ આસન ડગમગવા લાગ્યુ હતુ છતા તેણે પોતાનુ બનતુ કર્યું એ આપણે જોઈશુ

બાકીના ત્રણે પ્રધાનોમા જર્મનીને કચડી નાખવુ જોઈએ, તેને ફરી બળવાન થવા ન દેવુ જોઈએ એ બાબતમા તો બધા જ એકમત હતા પણ ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે જર્મનીની ભાવિ સ્થિતિ કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ એ સબધે એકમતી નહોતી, જર્મની ફ્રાન્સનુ તો સાવ પડોશી જર્મન લશ્કરની એડીઓનો સ્વાદ ફ્રાન્સે પૂરો ચાખ્યો હતો જર્મનોને હરાવ્યા હતા પણ તે વખતે જ તેઓ જાણતા હતા કે નાગની ફેણ ઉપર પગ મૂકીને તેને છછેડ્યો છે હવે તેને જીવતો જવા દેવામા ફ્રાન્સનુ હિત નહોતુ ફરી કોઈ વાર જર્મની જો બળવાન થાય તો તે ફ્રાન્સને જ સૌથી વધારે ભારે પડે એટલે જર્મનીને સપૂર્ણ રીતે કચડી નાખવુ એવો ફ્રાન્સનો મત હતો

ઇંગ્લાંડ એનાથી જુદો મત ધરાવતુ હતુ ઇંગ્લાંડે પોતાનુ સામ્રાજ્ય પાથરી રાખ્યુ હતુ એવા મોટા પથારાને સાચવવા માટે શાંતિની જરૂર હતી એટલે શાંતિ યુરોપમા તેમ જ બહાર રહે તેમા સામ્રાજ્યનુ હિત વધારે સચવાતુ હતુ જર્મનીને થોડો ઘણો પણ સતોષ જ આપવામા આવે તો શાંતિ સ્થપાય એ અશક્ય હતુ એટલે જર્મન પ્રજાને એટલી હદે તો અપમાનવી ન જ જોઈએ કે જેથી એ કદી ન ભૂલે આ જાતની વિચારસરણી ઇંગ્લાંડની હોવાથી ફ્રાન્સની સાથે તેને પૂરતો મેળ નહોતો તેમ વળી વેપારનુ હિત પણ એમા હતુ કે જેમા જર્મની ફરી ઔદ્યોગિક વિકાસને રસ્તે જાય તો જ ઇંગ્લાંડની મૂડી જર્મની લે, જર્મની સાથે ઇંગ્લાંડ વેપાર કરીને પૈસા કમાય પણ એ તો ત્યારે જ થાય કે જર્મનીને કંઈક કમાણી કરી શકે એવી આશા જન્મે તો એટલે સામ્રાજ્યનુ હિત તો શાંત અને કંઈક અંશે સમૃદ્ધ થતુ જતુ જર્મની હોય એમા હતુ, જ્યારે ફ્રાન્સનુ હિત જર્મનીને બિલકુલ દબાવી દેવામા છે એમ તે પોતે માનતુ હતુ

ઉપરાંત એક વિશેષ ડર પણ ફ્રાન્સ તરફથી અંગ્રેજોને હતો જર્મનીની હરીફાઈ ઓછી તો કરવી જ હતી, પણ ફ્રાન્સને પોતાના હરીફ તરીકે ખડો કરવો નહોતો લોરેઈન અને સાર ફ્રાન્સના આવતા જેમ જર્મનીએ ઇંગ્લાંડની હરીફાઈ કરી હતી તેમ હવે ફ્રાન્સ પણ ઇંગ્લાંડની હરીફાઈ કરી શકે અને દુનિયાની બજારો જેમ જર્મની હસ્તગત કરવા લાગ્યુ હતુ તેમ હવે ફ્રાન્સ કરવા લાગે એવો ઇંગ્લાંડને ઊંડે ઊંડે ડર હતો અને તેથી જર્મની થોડુ ઘણુ પણ

બળવાન રહે અને એ પણ ઇંગ્લાંડની મદદથી બળવાન રહે તો ફ્રાંસને શેહ આપ્યા કરે અને તો તેનાથી ઇંગ્લાંડને ઓછો ડર રહે આ વસ્તુ પણ એ સંધિ પછી થઈ ગએલ સુલેહના બનાવોમાં આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ પણ તેનો વિસ્તાર કરવો એ પ્રસ્તુત નથી આવા વિચારોને અંગે જર્મનીને સતાવવાની નીતિ પણ થોડે ઘણે અંશે વર્સાઈ સમાં થોલી જોઈ શકીએ છીએ

આ સંધિથી જો કોઈએ સૌથી વધારે લાભ મેળવ્યો હોય તો તે ઇંગ્લાંડે મેળવ્યો હતો ઓછામાં ઓછો લાભ ઇટાલીને મળ્યો હતો જ્યારે ફ્રાંસને લાભ તો મળ્યો પણ તેની રાજનીતિ જોઈએ તેટલી સફળ ન થઈ અને ત્યાર પછી તેને જર્મનીને દબાવવાના બીજા પ્રકારના જ પગલાં ભરવા પડ્યા

આ રીતે જર્મનીને દબાવવાની સંધિ એ ભાવિ યુદ્ધનું મૂળ જ હતું એમ કેટલાક કહે છે અને તેની સત્યતા આજે આપણે જોઈએ પણ છીએ પણ કોઈ પણ સંધિ આખરે એવી જ રહેવાની વિજેતાઓ અને જીતેલા બન્ને વચ્ચે જ્યારે જ્યારે સંધિ થવાની ત્યારે તે આવી જ હોવાની તેનો અર્થ જર્મની આજે જે પગલા લઈ રહ્યું છે તે પણ ન્યાયી છે એમ આપણે ઠરાવીએ તો તેમ કરવામાં પણ ભૂલ ખાઈશું અલબત્ત સંધિની શરતો આકરી હતી. વિ સન આ શરતોને આકરી કહે તો તેને એમ કહેવાનો અધિકાર છે પણ જર્મનીને કેટલા પૂરતો અધિકાર છે? જર્મનીએ પોતે શું કર્યું હતું?

રશિયામાં ક્રાંતિ થઈ અને તેણે હરકોઈ ઉપાયે જ્યારે જર્મની સાથે સંધિ માગી ત્યારે એ સંધિ શું ઉદારતાથી ભરેલી હતી? તે વખતે રશિયાને જેટલું નિચોવી શકાય તેટલું તેણે નિચોવ્યું જેટલી આકરી શરતો મૂકી શકાય તેટલી આકરી શરતો મૂકી કદાચ કૈસરને પછી એમ પણ લાગ્યું હોય કે આ તો માગવામાં ભૂલ થઈ તેની પાસેથી વધારે કેમ માગ્યું નહિ? આવી આકરી શરતો જે જર્મની કરી શક્યું તેને પોતે જ્યારે હાર્યું ત્યારે પોતાના વિજેતાઓ પાસેથી વધારે સારી વર્તણૂકની માગણી કરવી એ કેટલા પૂરતું વાજબી ગણાય? એ જ પ્રશિયાએ એ જ વર્સાઈલ્સના મહેલમાં જ્યારે જર્મન સામ્રાજ્યની ઘોષણા કરી અને ફ્રાંસના બે પ્રાંતો લઈ લીધા તથા ભારે દંડ માગ્યો ત્યારે ઉદારતા દર્શાવવાનો વિચાર કર્યો હતો? પોતાના વિજય વખતે તેને ઉદારતા બતાવવાનું સૂઝ્યું નથી તેને પોતાના પરાજય વખતે ઉદારતા માગવાનો કેટલો અધિકાર છે? અથવા કદાચ અધિકાર સ્વીકારો તો પણ વિજેતા કદાચ આકરા થાય તો તેને દોષ આપવાનો તો અધિકાર હરગિજ નથી જ ઇતિહાસ પ્રજાઓ સહેલાઈથી ભૂલી શકતી નથી ૧૮૭૦નો પરાજય ફ્રાંસ નહોતું ભૂલ્યું તો ૧૯૧૯નો વર્સાઈ સની સંધિ જર્મની નથી ભૂલ્યું એ ભૂલવાને માટે તો જગતની માનસિક તૈયારી અનેકગણી વધારે હોવી જોઈએ છે

આ તો એક બાજુ થઈ એક બીજી બાજુનો પણ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ જર્મનીએ પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી લીધી હતી તેણે માગ્યો તેટલો દંડ આપવાની હા પાડી અને યુદ્ધ ખાતર જે વ્યક્તિને દોષ દઈ શકાય તે કૈસરને પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો જે રાજ્યવ્યવસ્થાને દોષ દઈ શકાય એ રાજ્યવ્યવસ્થા દૂર કરીને પ્રજાસત્તાની સ્થાપના પણ કરી હતી પોતાના મુલકો આપી દીધા હતા લશ્કર-હથિયારો બધું મૂકી દીધું હતું ઝેટને ભૂતને ધોઈ નાખવા માટે શક્ય તેટલું બધું જર્મનીએ કર્યું હતું તો પછી પાછળથી પુનર્જીવિત થએલ જર્મની તરફ જો એક પ્રજા — જેને આત્મનિર્ણયનો અધિકાર છે એવી એક પ્રજા તરીકે જો સ્વીકારી હોત તો કદાચ આજની સ્થિતિ ન આવત યુદ્ધનાણું માટે દંડ માટે તેના ઉપર કડકાઈ ન કરી હોત તો આજનો હિટલરવાદ ફરી ન જન્મ્યો હોત પણ એ કેમ સૂઝે? જર્મનીને પક્ષે આટલી હકીકત આપણે સ્વીકારવી જોઈએ—અને તો કદાચ દુનિયાની શાંતિ વધારે લાંબો વખત જળવાઈ રહેત ખરી પણ એ પ્રસંગ સાચવી લેના આવડ્યો નહિ અને તેથી આખરે વર્સાઈલ્સની સુલેહ શાંતિ ન સ્થાપી શકી અને ભાવિ યુદ્ધના બીજ ઊંડા નાખતી ગઈ જે વૃક્ષનાં ફળો આજે આપણે ચાખીએ છીએ

તો પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે વિલ્સનના ૧૪ મુદ્દાઓની કશી જ અસર આ સંધિમાં નહોતી? આ સંધિના ગમે તેટલા દોષો દેખાય તો પણ વિલ્સનની છાપ તો એ સંધિમાં પડેલી આપણે જરૂર જોઈ શકીએ છીએ

વિલ્સનના બધા મુદ્દાઓનો સાર બે બાબતોમાં કાઢી શકીએ એક તો યુરોપની સરહદોની વહેંચણી એવી કરવી કે જેથી ભવિષ્યમાં પ્રજાઓની અથડામણો ઓછી થાય એટલે કે નાની નાની પ્રજાઓને સ્વાતંત્ર્ય આપવું અને નવી સરહદોમાં આ વસ્તુ આપણે સ્પષ્ટપણે જોઈ શકીએ છીએ ઝેકોસ્લોવેકિયા અને પોલાંડ તથા બાલ્ટીકના ચારે રાજ્યો આનો સ્પષ્ટ પુરાવો છે પણ તેની સ્થિરતા ટકાવી રાખવાને માટે જે કરવું જોઈતું હતું તે એમાં થયેલું નહિ એટલે આ રાજ્યો પોતાનું રક્ષણ ન કરી શક્યાં કે આંતરિક વ્યવસ્થા પૂરી ન રાખી શક્યાં એ અલગ પ્રશ્ન છે પણ વર્સાઈલ્સની સંધિ પછી જે નવી સરહદો નક્કી કરવામાં આવી તેમાં માત્ર બધી લઘુમતીઓ પૈકી માત્ર ૩ ટકાની જ લઘુમતી પરાધીનતામાં રહેતી હતી, બાકીની બધી જ લઘુમતીઓને પૂરતા હક્કો મળી રહેતા હતા અને આ ત્રણ ટકા તો લઘુમતી રહે એ અનિવાર્ય હતું આ રીતે નવી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થઈ અને તેમને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું એમાં વિલ્સનનો સિદ્ધાંત અમુક અંશે તો ફળીભૂત થયેલો આપણે જરૂર જોઈએ છીએ

તેવી જ રીતે એની બીજી મહત્ત્વની વસ્તુ તે ભવિષ્યમાં યુદ્ધ ન થાય તેને માટે રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના સંધિની વાટાઘાટોના પ્રથમ બે મહિના તો આની ચર્ચામાં જ ગયા અને આખરે રાષ્ટ્રસંઘ સ્થપાયો આમ એમ આદર્શની સિદ્ધિ તો જરૂર થયેલી જોઈએ છીએ પછી એ આદર્શ પૂર્ણ સફળ ન થયો એમાં બીજી અનેક બાબતો કારણભૂત હતી જેની ચર્ચા અત્યારે અસ્થાને છે પણ દુનિયામાં આ જાતના રાષ્ટ્રસંઘ જેવા કોઈ સંઘ મારફત શાંતિથી વ્યવહાર ચલાવી શકાય, અને જેમાં નાની મોટી બધી જ પ્રજાઓ એકબીજાના સહકારથી એક કુટુંબ જેમ પોતાનો વિકાસ સાધી શકે એવા મહાન આદર્શ તરફનું એ એક પગલું તો જરૂર હતું મહાન આદર્શો ઘડીભરમાં સફળ થતા નથી, કારણ કે એનો અમલ કરનાર વ્યક્તિઓ એટલી મહાન નથી હોતી, પણ તેથી આદર્શની મહત્તા ઘટતી નથી આજે એ આદર્શ ભુંસાઈ ગયો છે, આજે રાષ્ટ્રસંઘની કશી કિંમત રહી નથી, પણ આખરે એવા જ કોઈ પ્રયત્ન સિવાય દુનિયાની શાંતિ અશક્ય છે અને એ જ દિશામાં ચિરશાંતિ સ્થાપી શકાશે એનું માર્ગદર્શન તો આ સંધિએ જરૂર કરાવ્યું છે એની ઊણપો જેમ જેમ દૂર થતી જશે તેમ તેમ એ દિશા તરફ દુનિયા ઝડપી પગલાં ભરશે એવો વિશ્વાસ જ માત્ર આજે તો આપણે બતાવીને ચૂપ થવું પડે છે—કારણ સંજોગો આપણને આજે ચૂપ બનાવી મૂકે છે

આખી સંધિ અને તેમાંથી ઊભા થતા જુદા જુદા સાધકબાધક મુદ્દાઓનો આટલો વિચાર કર્યા પછી હવે એ સંધિનું મહત્ત્વ કેટલું છે એનો કયાસ આપણે બાંધી શકીએ

એ સંધિથી જે નવી દુનિયાનો પૃથ્વી ઉપર અવતાર થશે એવી મનોરમ કલ્પનાઓ બાંધી હતી એ ટકી નહિ કારણ કે આખરે એ વિજેતા અને હારેલી પ્રજા વચ્ચેની સંધિ હતી જર્મની સંપૂર્ણ હાર્યું હતું તેણે ભૂતકાળમાં ઉદારતા માગવા જેવું વર્તન બતાવ્યું નહોતું તેમ યુદ્ધમાં ઊતરેલા રાષ્ટ્રો પૈકી વિલ્સનને થોડે અંશે બાદ કરીએ તો દુનિયા સમસ્તનું ભલું કરવાની કોઈ પ્રબળ ભાવનાથી પ્રેરાઈને યુદ્ધમાં ઊતર્યાં નહોતા. આટલી વસ્તુઓ જો ખ્યાલમાં લઈએ તો સંધિની કઠોરતા તરફથી આપણી ઘૃણા ઓછી થશે જ્યાં સુધી અપૂર્ણ કેળવણીને લીધે પ્રજા પ્રજા વચ્ચેના સ્વાર્થોનું ઘર્ષણ ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી આવી અનેક સંધિઓ થશે તે બધી જ કઠોર હશે

પણ જો વિજેતાઓ પોતે પોતાના સ્વાર્થથી જરા નીચે ઊતર્યા હોત, અને જર્મનીએ કૈઝરને પદભ્રષ્ટ કરીને, પોતાના યુવરાજ ખોઈને અને પોતાની પ્રજાનું લોહી રેડીને કરેલ પ્રાયશ્ચિત્ત પછી જો

જર્મનીને જરા દયાથી — ઉદારતાથી વિકાસ કરવાની છૂટ આપી હોત — જે પ્રજાઓના આત્મનિર્ણયનો સિદ્ધાંત બીજી પ્રજાઓને માટે ગણવામાં આવ્યો એ જ સિદ્ધાંત જો જર્મનીને પણ લાગુ પાડવામાં આવ્યો હોત-તો જર્મન પ્રજા કદાચ બીજી બધી પ્રજાઓની માફક જ શાંત રીતે પોતાનો વિકાસ કરતી રહી હોત અને તો આજનું યુદ્ધ ઉપસ્થિત ન પણ થયું હોત પણ તેનો દોષ કોને દેવો ?

પુરુષો તો સંયોગોના ગુલામ છે કોઈક જ મહાપુરુષ સંયોગોથી પર થઈ શકે છે અને વર્સાઈલ્સના ઘડનારા પણ સંયોગોના ગુલામ હતા સંયોગોને તેઓ ફેરવી શક્યા નહિ, અને સંયોગોએ તેમને જીતી લીધા અને જેમ વિજેતાઓ અને હારેલાની વચ્ચે બધી જ સંધિઓ થાય છે તેવી જ સંધિ એ વર્સાઈલ્સની પણ થઈ અને જેમ દરેક આવા પ્રકારની સંધિ નવા યુદ્ધનું મૂળ હોય જ છે તેમ આ સંધિ પણ નવા યુદ્ધનું મૂળ બની તો તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું ? અને ભવિષ્યમાં પણ જ્યારે ત્યારે હજી સંધિઓ થશે ત્યારે પણ ભાવિ યુદ્ધનાં બીજો એ સંધિમાં પણ રહે તોપણ આશ્ચર્ય શું ?

આજે તો વર્સાઈલ્સ વખતે સેવેલાં નવી દુનિયાનાં સ્વપ્નાં ક્યાંયે હવામાં ઊડી ગયાં, અને છેલ્લા મહાયુદ્ધ કરતાં પણ વધારે ભયાનક યુદ્ધ પૃથ્વી ઉપર શરૂ થઈ ચૂક્યું છે અને આપણે આખરે તો એટલું જ ઇચ્છીએ કે એને અંતે આખરે માનવજાતને સન્મતિ સૂઝે અને કાયમી શાંતિ સ્થપાય એવાં પગલાં ભરે તોપણ ભૂતકાળનો ઇતિહાસ વ્યર્થ ગયો નહિ ગણાય

●

અ હિં સા

• અનુષ્ટુપ •

ધરાના મૂળ ધારે છે ધરાને, ધરતી ધરા
પૃથ્વીનાં ઝાડપાનાં ગઢાં, જે ધારે ચેતનઝરા,
પ્રાણીનાં અંગ પે જુઓ, એડી ધારતી પાયને,
પેટને પાય ધારે છે, જે ધારે ઉર શિરને

પછી તો પ્રાણી યે છૂટો, આદરે નિજની લીલા
ધારવું એ અહિંસા છે, ટેકો બીજા અર્થમાં
સહાય આપવી-લેવી, વિશ્વગૂંથ્યાં સુમર્મમાં
આભ ધારી રહે તેથી, રવિ ચૈતન્ય અર્પતો,
તારકો પથ દાખે છે, ચંદ્ર અમૃત વર્ષતો
પૃથ્વી ને આભ ત્રિલોક બ્રહ્માંડ સઘળું લસે
અહિંસા કર્મમાં ઊતરે, વસ્તુ કો'ન પૃથક વસે
અહિંસા વિશ્વપ્રકૃતિ સાચી છે, ન કદી હિંસા
અહિંસા સ્થિર છે વિશ્વે, હિંસા તો ઘણી અસ્થિરા,
અહિંસા જીવવી સાચી, પ્રાણ પ્રેમળ નિર્ઝરા
અહિંસા મુક્તિ છે મીઠી, લોકકલ્યાણની ધરા

• મોહિનીચંદ્ર •

અ વ લો ક નો

વાર્તા–નવલકથા

શુભદા–શરદચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય. અનુવાદકો : શાંતિલાલ શાહ અને હિમાંશુ ચક્રવર્તી. પ્રકાશકઃ એન. એમ. ઠક્કરની કું. મુંબઈ, ૨. મૂલ્ય અઢી રૂપિયા. ૫૮ *

શુભદા લેખકનું સૌથી પહેલું અને એમની સમર્થ સાહિત્યકૃતિઓની સરખામણીમાં સામાન્ય પુસ્તક છે, પરંતુ એમાં યે લેખકની વાર્તાકાર તરીકેની પ્રતિભા તો દેખાઈ આવે છે. કથા શુદ્ધ સામાજિક છે, એક ગરીબ કુટુંબની સ્ત્રી અત્યંત ગરીબાઈથી પોતાનું કુટુંબ ચલાવતી જુગારી અને ચોર પતિને વેઠી રહી છે એની આ વાત છે. વસ્તુ સાદું, સામાન્ય અને ઠેર ઠેર બનતા બનાવ જેવું છે. પતિનો ત્રાસ, ગરીબી અને સહનશીલતા–એ ત્રણ મુખ્ય વસ્તુઓ આમાં બતાવેલી છે. શુભદાનું પાત્ર મુખ્ય છે. શુભદામાં લેખકે પ્રાચીન હિંદુ સ્ત્રીના સંસ્કાર રેડ્યા છે, જે પોતે ભૂખી રહે પણ પતિ અને છોકરાને ખવરાવે, ગમે તેવાં દુઃખ સામે પણ એ જરા પણ ઉશ્કેરાયા વિના શાંતિથી ઊભી રહે; સહનશીલતા એ એનો ખાસ ગુણ છે, સ્વભાવે એ તદ્દન ગરીબ છે એટલે પોતાની જાત પર પડતાં સર્વે દુઃખો એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના સહી લે છે. પતિના અતિ ત્રાસને અંતે પણ એના દિલમાં પતિ માટે બિલકુલ રોષ જન્મતો નથી. દુઃખ એ તો જાણે હમેશનું હોય જ એટલી સહેલાઈથી અને સહજ રીતે એ બધું સહી લે છે. બીજું ધ્યાન ખેંચે એવું પાત્ર લલનાનું છે. બીજા ભાગમાં લલના જ મુખ્ય પાત્ર તરીકે દેખાય છે. તે બાળવિધવા છે પણ કુટુંબનું દુઃખ ન જોઈ શકવાથી વેશ્યાવૃત્તિ તરફ દોરાય છે. અતિ શુદ્ધ આર્યમાતાનું દૂધ પીને આવી વૃત્તિ કેમ ઊપજી શકે તે એક કોયડો છે. લેખક બાળસ્વભાવને બહુ સરસ ને સચોટતાથી આલેખી શક્યા છે. બાળકની સાદી ભાષા, અવાસ્તવિક કલ્પના ને ભોળપણ બહુ સરસ રીતે લેખક બતાવી શક્યા છે. બાળક માધવ અને લલનાની વાતો ગમે તેવા કઠણ હૃદયને પણ પિગળાવી દે એવી છે. બીજાં બધાં જ પાત્રો હારાણ, છલના, રાસમણિ, સદાનંદ, શારદાચરણ, સુરેન્દ્રબાબુ ધ્યાન ખેંચે એવી ઝીણવટથી દોરાયાં છે અને તેમની વિશિષ્ટતા સાથે આપણી સમક્ષ ખડાં રહે છે. એકેય એવું નબળું પાત્ર નથી કે જે દૃષ્ટિ બહાર રહી જાય. લેખકના વિશિષ્ટ ગુણોનું ચિત્ર ખડું કરે તેવું પાત્રાલેખન; સાદી, સરળ ને પ્રવાહી ભાષા અને રસદાર જિજ્ઞાસા પ્રેરે એવી કથાશૈલી આમાંથી બાકાત રહી નથી શકી. એટલે કોઈ ખાસ પ્રશ્ન કે આદર્શની રજૂઆત ન હોવા છતાં પુસ્તક સામાજિક વાર્તા તરીકે સફળ રીતે રજૂ થયું છે.

દુર્ગેશનંદિનીઃ–(પૂર્વાર્ધ–ઉત્તરાર્ધ) લેખક : બંકીમબાબુ. અનુવાદક દયાશંકર ભ. કવિ. પ્રકાશક એન. એમ. ઠક્કરની કંપની મુંબઈ. મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા. ૫૯

લગભગ ત્રણસો પાનાંનું દળદાર પુસ્તક હાથમાં લેતાં આનંદ થાય છે. જેકેટ પરનું ચિત્ર જોતાં જ લાગે છે કે કોઈ ગમરુ બાળાની કહાણી હશે, અને છે પણ એમ જ. કથા મોગલસમય પહેલાંની છે, જ્યારે પઠાણોની સત્તા આથમતી જતી હતી અને મોગલો એક પછી એક પ્રદેશ સર કરતા હતા. વાર્તા મોટા ભાગમાં ઇતિહાસ આલેખે છે. મોગલો પઠાણ અને રાજપૂતોને હાથ કરતા જતા હતા. માનસિંહ મોગલોમાં ભળી ગયો હતો અને તેનો પુત્ર જગતસિંહ પઠાણોને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવા ચોતરફ લશ્કર લઈને ફર્યા કરતો હતો. અકસ્માત તે એક દુર્ગકન્યાને મળે છે અને પ્રેમમાં પડે છે. ઘણી ઘણી મુશ્કેલીઓને અંતે બંને પરણી શકે છે અને પઠાણો હારે છે. વાર્તાનો આ સાર છે.

કથા જૂના કાળની છે તેમ જ લખાઈ છે પણ ઘણા સમય પહેલાં. એટલે આજે એના આલેખન વિષે

---

* એપ્રિલ '૩૬ થી ગયા અંક સુધીમાં અવલોકાયેલાં પુસ્તકો ૫૭.

કાંઈ પણ કહેવું અયોગ્ય ગણાશે. શરૂઆતની નવલકથાઓ ભેદી રોમાંચક અને શૃંગારભરી હતી જે અત્યારે તો ખામીવાળી ગણાય. લાંબાં લાંબાં વર્ણનો, અલંકારી ભાષા, સ્ત્રીસૌંદર્યનાં પાનાં ભરીને વર્ણન, પોશાકનાં અને ભેદી મકાનોનાં વર્ણન–એ બધું વર્તમાન સાહિત્યના વાંચકને કંટાળાભર્યું લાગે. પરંતુ જે સમયે આ પુસ્તક લખાયું છે એ સમયની રસવૃત્તિને અનુરૂપ હોવા સંભવ છે. પાત્રોનો ખાસ ઉઠાવ નથી એકેય પાત્ર ખેંચી જાય એવું નથી. આયેશાનું માર્દવભર્યું પણ વ્યથિત પાત્ર આવીને ચાલ્યું જાય છે. વિમલાનું પાત્ર આપણી સહાનુભૂતિ મેળવી નથી શકતું. નવલકથાનું પ્રયોજન માત્ર મનરંજન કરવાનુ હોય એમ લાગે છે. કારણકે એમાં કોઈ એવી વસ્તુ નથી જડતી કે જેમાં કોઈ જટિલ સમસ્યા હોય અથવા તો ઇતિહાસનુ જ્વલંત દૃશ્ય હોય.

અનુવાદ પણ રસિક નથી. મૂળની ભાષા વાંચી નથી પણ અનુવાદની ભાષા તો શુષ્ક અને કમજોર છે. પુસ્તક હાથમાં લેતાં જે આનંદ થાય છે તે પછી પાનાં ફેરવતાં નથી રહેતો.

પુસ્તકો ઉતારવામા વિવેકની કડકાઈ રાખવામા આવે તો સારું એમ આ પુસ્તક વાંચીને લાગ્યા જ કરે છે.

જમુકિયાં–લેખકઃ પ્રો. અનિલ ભટ્ટ. પ્રકાશકઃ 'મતિ અને રેખા' ૧૯૨૭ ગાંધીરોડ, અમદાવાદ. કિંમત ૦—૮—૦. ૬૦

સિનેમા ઇષ્ટ છે કે અનિષ્ટ છે તેની ચર્ચાનુ આ સ્થળ નથી. સિનેમા આજે લાખ્ખો માણસોના હૈયાં હલાવે છે એ વાતમાં શંકાને સ્થાન નથી જેમ એણે અપરંપાર બદીઓ જન્માવી છે, તેમ લોકકેળવણી અને શિક્ષણનુ પણ એ ઉત્તમ સાધન મનાયું છે. અમારા મત પ્રમાણે એ એક શક્તિ છે, એનો સારો ને બૂરો બન્ને ઉપયોગ થઈ શકે છે. પણ આ પુસ્તક તો સિનેમાનું શાસ્ત્ર અને રચના સમજાવે છે. આજે જ્યારે લાખ્ખો લોકો એમાં રસ લે છે ત્યારે આ પુસ્તકને આવકારલાયક ગણવું જોઈએ.

આ પુસ્તકનાં પહેલાં ત્રણ પ્રકરણમાં સંવાદની ઢબે ચિત્ર કેમ ઉતારાય છે તેની માહિતી લેખક આપણને આપે છે, કેટકેટલી વાર પાત્રોને રિહર્સલ કરવાં પડે છે, કેમેરામેન, સાઉન્ડરેકર્ડિસ્ટ અને દિગ્દર્શકને કેટલી ચપળતાથી ને કેટલી મુશ્કેલીમાં કામ લેવું પડે છે તે હળવી ભાષામાં અને ટૂંકમાં લેખકે આપણને જણાવ્યું છે. અવાજ અને હલનચલન જુદી જુદી રીતે કેમ ઉતારવામાં આવે છે એ પણ ટૂંકમાં અહીં જણાવાયું છે. પછી એક પછી એક ચિત્રના બીજા ભાગો કેમ તૈયાર થાય છે તેની સમજ આપવામાં આવેલી છે. ખબરપત્રી, તવારીખી અને હાસ્યચિત્રો વિષે પણ ટૂંકમાં માહિતી આપેલી છે.

બીજા ભાગમાં આપણા હિંદમા તૈયાર થતાં ચિત્રોની વિભાગી સમીક્ષા કરવામાં આવી છે જુદાં જુદાં ચિત્રોના દાખલા આપીને લેખક કહે છે કે આપણામાં નવું ક્ષેત્ર ખેડવાની સાહજિક બીક અને અનુકરણની વૃત્તિ છે. તે પછી આપણાં ચિત્રોમાં વાર્તા અને વસ્તુમાં શી શી ચીજ હોવી જોઈએ તેનુ પૃથક્કરણ કરીને લેખક લંબાણથી એમની માન્યતાઓ સમજાવે છે. ચિત્ર લેવાતાં દિગ્દર્શન, ચિત્રાંકન અને ધ્વનિઆલેખન, સંગીત, નૃત્ય, ટેકનીક, અભિનય, વેશભૂષા–એમ જુદા જુદા વિષયો લઈ તેનું મહત્ત્વ અને તે કેટલો વિકાસ પામ્યાં છે તે બતાવે છે.

ત્રીજા ભાગમાં "ચિત્રનું ભવિષ્ય ને ભવિષ્યનું ચિત્ર" લેખક આલેખે છે. ચિત્ર ભવિષ્યમાં કેવું બનશે એ કહેવાની લેખક ના પાડે છે પણ વાર્તાકાર ચિત્રનું ભાવિ કેવું જુએ છે તે જણાવે છે. ચિત્ર ધંધા તરીકે સફળ ધંધો છે એમ તે માને છે પણ એ ધંધામાં ય એમને પ્રેક્ષકોને, કલાકારને, વૈજ્ઞાનિકને, સાહિત્યકારને, વિવેચકને–એમ સહુને સંતોષ આપવાનો હોય છે. ચિત્રના ભાવિ માટે પોતપોતાની મુશ્કેલી રજૂ કરી છે. આ રીતે સૌના પ્રશ્નને રજૂ કરીને હળવી અને સમજી શકાય એટલી સહેલી ભાષામાં ચિત્ર વિષેની સંપૂર્ણ અને ટૂંકી માહિતી આપી છે. છેલ્લે સિનેમાના ખાસ શબ્દોના અર્થો વગેરે આપીને માહિતીને પૂર્ણ બનાવી છે. ઊ.

શોધ—લેખક : મોહન શુક્લ. પ્રકાશક : ભનુભાઈ ર. વ્યાસ, C/o પોસ્ટ બૉક્ષ નં. ૫૫૧૩. મુંબઇ ૧૪ કિંમત ચાર આના. ૬૧

પચાસ પાનાંની આ એક ટૂંકી વાર્તા છે, તેમાં લેખક કહેવા માગે છે કે માણસ ભૂલને સમજતો હોવા છતાં તેનાથી ભૂલને નિવારવી મુશ્કેલ બને છે. એ ભૂલો એ એનો સ્વભાવ હોય છે. ભૂલો જતાં સ્વભાવ પણ જાય છે અને તો પછી જીવનમાં રહે છે શું ? કેવળ મૃત્યુ જ. વાર્તામાં વસ્તુ બરાબર કહેવાયેલ છે પણ ભાષા અને રજૂઆત કુત્સ લાગે છે. વિષયને બાજુએ રાખીએ તો વાર્તાના પ્રસંગોની યોજનામાં ઘણી ભૂલો લાગે છે. 'જોડણીની ભૂલો માટે હું માફી નહિ માગું, વિવેચકો મગાવશે' લેખકનું આ કથન ખેદ ઉપજાવે છે. પોતાની કચાશ માટે પોતાની અંદરથી જેને દિલગીરીનો ભાવ ઊભો ન થાય તે માણસ સાહિત્ય સર્જીને જનતાને કંઈ ઉચ્ચ વસ્તુ આપવાની ઇચ્છા રાખે છે ?

પથેર દાબી—ભાગ 1, ૨. લેખક : શરદ્‌ચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય. અનુવાદક : દયાશંકર ભ. કવિ. પ્રકાશક : એન. એમ. ઠક્કર મુંબઈ. કિંમત અનુક્રમે દરેક ભાગની રૂ. ૨॥ અને ૨. ૬૨

શરદ્‌બાબુની બીજી નવલકથાઓની પેઠે આ નવલકથા એની વાર્તાથી આકર્ષક નથી બનતી, પણ એમાં રાષ્ટ્રભાવનાને ઉત્તેજનારાં જે ભાષણાત્મક વાક્યો આવે છે તે આકર્ષે છે.

વાર્તાનું આકર્ષક તત્ત્વ બરાબર સ્ફુટ કરવાનું કામ અનુવાદકનું હતું તે અહીં થયું નથી. અનુવાદકની જોડણીની અને ભાષાની ભૂલોને અપરંપાર એવું વિશેષણ લગાડી શકાય. અનુવાદ ક્લિષ્ટ છે અને ક્યાંક તો અનુવાદક મૂળના મર્મને સમજ્યા નથી એમ લાગે છે. અનુવાદકે નવલકથાના બીજા ભાગમાં પોતાની પ્રસ્તાવના તરીકે કથામાંથી એક લાંબી કંડિકા ઉતારી છે તે જોવાથી પણ એની ખબર પડે છે.

વાર્તાનો ઘટનાપ્રદેશ બ્રહ્મદેશ છે અને તેનાં વર્ણનો તાદશ છે. વાર્તા ઊઘડતાં ભારતી અને અપૂર્વનાં પાત્રો આકર્ષી લે છે. કથાનું જોશ પણ સારું લાગે છે. પણ વાર્તાનું મુખ્ય પાત્ર તો 'પથેર દાબી' સમિતિના ડૉક્ટરબાબુ જ છે. પણ આગળ ચાલતાં અપૂર્વનું પાત્ર બહુ જ સામાન્ય બની જાય છે અને એ કેન્દ્રસ્થાને રહેતું નથી. વાર્તાનું કથાનક પણ એક વસ્તુ પર કેન્દ્રિત બનતું નથી. પાત્રોના ચિત્રણને જોતાં આ વાર્તાનાં પાત્રો ઉઠાવદાર નથી લાગતાં.

બિંદુ—લેખક : શ્રી શરદ્‌ચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય. અનુવાદકો : ચન્દ્રકાંત મહેતા અને મનુભાઈ જોધાણી. પ્રકાશક : જીવણલાલ મહેતા ઍન્ડ સન્સ, અમદાવાદ. કિંમત આઠ આના. ૬૩

શરદ્‌બાબુની આ વાર્તા સારા અનુવાદકને હાથે આ પહેલાં 'બિંદુર છેલે'ના નામથી ગુજરાતીમાં પ્રગટ થઈ ચૂકી છે, પણ આ અનુવાદ પણ ખરાબ નથી. ખૂબ કરુણ એવી આ વાર્તા છે. પૂઠું કાચું પણ સચિત્ર છે, ૧૦૦ પાનાં છે. આ રીતે આ પુસ્તક વાંચકોને ખરીદવું પોસાય તેમ છે.

મંજરીમાલા—લેખક અને પ્રકાશક : ભાઈલાલ વ. બક્ષી, રાજપીપળા: મૂલ્ય બાર આના. પાના ૧૪૮. ૬૪

સામયિકોમાં પ્રગટ થઈ ગયેલી વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ છે. 'લગ્નનો ઉમેદવાર' એક કટાક્ષયુક્ત રેખાચિત્ર છે, એ અને વાર્તાઓમાં પ્રસંગોપાત જે વ્યંગોક્તિઓ આવે છે તે જોતાં લાગે છે કે લેખક એ દિશામાં સફળ થયા છે. ક્યાંક ગૃહસંસારનાં ચિત્રો આવે છે તે પણ સરસ લાગે છે, પરંતુ વાર્તાઓ એમાંનાં પાત્રો, ઘટના અને ગૂંથનમાં સાવ નબળી છે તેવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતાં ખેદ થાય છે.

છાયાદેવી અને બીજી વાતો—લેખક : શ્રી. 'અવિનાશ'. પ્રકાશક : શ્રી. જટાશંકર મહેતા, પ્રગતિ સાહિત્યમંદિર, રાજકોટ. મૂલ્ય : કાચું પૂઠું રૂ. દોઢ. ૬૫

'પ્રગતિ ગ્રંથમાળા'ના પ્રથમ વર્ષનું આ પ્રથમ પુસ્તક છે. એમાં દોઢસો પાનાંમાં 'છાયાદેવી' નામની એક નવલકથા અને ૧૦૦ પાનાંમાં ટૂંકી વાર્તાઓ છે. નવલકથા રસિક છે; એને રસિક બનાવતી આંટીઘૂંટીઓ અને સંશયમાંથી નીપજતી કરુણતાઓ સારી રીતે યોજાયેલ છે. વાર્તાઓ સામાન્ય કહી શકાય પણ તેમાંય ચાતુર્યનું તત્ત્વ ક્યાંક ક્યાંક ઠીક ચમકી જાય છે.

બાલસાહિત્ય

જાપાનિકા—લખનાર: કસનજી દેસાઈ અને જીવરામ જોષી પ્રકાશક ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર, સુરત કિંમત ચાર આના ૬૬

આમાં ચાર જાપાની વાર્તાઓ આપી છે વાર્તાઓ તદ્દન સામાન્ય છે એમાંથી બાળકોને આનંદ કદાચ મળે, પણ એની પાછળ કોઈ હેતુ રહ્યો નથી

બંગાળી બિરબલ—લેખક: નટવરલાલ વીમાવાળા પ્રકાશક: 'ગાંડીવ', સુરત, કિંમત છ આના ૬૭

બાદશાહ અને મિરઝાની જેવી ગુજરાતીમાં વાર્તાઓ છે તેવી 'હોનેરેગ ગોપાળ ભાંડ' નામની બંગાળી ચોપડીમાની વાર્તાઓને ચાળીને બાળભોગ્ય ભાષામાં અહીં રજૂ કરી છે

બકોર પટેલ—ભાગ ૮ ૯–૧૦ ૧૧ લેખક હરિપ્રસાદ વ્યાસ પ્રકાશક 'ગાંડીવ સુરત કિંમત ભાગ ૮, ૯, ૧૦ ના દરેકના પાંચ આના, ભાગ ૧૧ના ચાર આના ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧

એક પાત્રની વાતના રમૂજી ચિત્રો અને છૂટા છૂટા રમૂજી પ્રસંગોની આ ચોપડીઓએ બાળકોમાં સારું આકર્ષણ ઊભું કર્યું છે પણ એમાં ચાતુરીનો બહુ ઉપયોગ નથી થયો એની ક્રાઉન આઠપેજી સાઈઝ એની અંદર જે ઉમરના બાળકો માટેનું લખાણ છે તેમના કરતા ઘણા નાના બાળકોને યોગ્ય છે

માયાવી દેશ—અનુવાદક ભાનુપ્રસાદ વ્યાસ ગાંડીવ' સુરત કિં સવા રૂપિયો ૭૨

પ્રેમેન્દ્ર મિત્રની બંગાળી બાલવાર્તાનો આ સરસ અનુવાદ છે, વાર્તા પણ રસિક છે

પતંગપોથી—લેખક હીરાલાલ કાપડિયા પ્રકાશક 'ગાંડીવ' સુરત કિંમત પાંચ આના ૭૩

ગાંડીવ' (પાક્ષિક) નો પતંગઅંક પ્રગટ થઈ ગયા પછી એ જ લખાણને એ જ ચિત્રો અને સુશોભનો સાથે ચોપડી કરીને બહાર પાડેલ છે લખાણને વધુ રસિક થવાનો ઘણો અવકાશ હતો

નરવીરો કર્તા અને પ્રકાશક શારદાપ્રસાદ વર્મા યુગાન્તર કાર્યાલય સુરત મૂલ્ય દોઢ આનો ૭૪

હિંદની ધાર્મિક, રાજકારણી, સાહિત્યિક એવી નવ વ્યક્તિઓના જીવનપ્રસંગો લઈ તેમની મહત્તા બાલભોગ્ય ભાષા અને શૈલીમાં દર્શાવી છે

દેશનેતા—(કિરમ લહરી ત્રીજી) કર્તા અને પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે મૂલ્ય અઢી આના ૭૫

ઉપલી ચોપડીના જેવી આ ચોપડી છે આમાં સાત દેશનેતાઓના જીવનપ્રસંગો છે

આવતી કાલે—લેખક રમણલાલ સોની પ્રકાશક 'નવી દુનિયા' અમદાવાદ મૂલ્ય ૭ આના. ૭૬

પ્રકાશકોએ આને 'નવી ઢબનું બાળસાહિત્ય' કહેલ છે તે કદાચ એની અંદરની વાતો સમાજવાદ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે માટે કહેલ હશે. પરંતુ આમાંની પહેલી વાત (વાર્તા નહિ) તો નવી જ ઢબની છે કામદારોનું શોષણ કેટલું અન્યાયી છે તે તે દ્વારા બતાવેલ છે આમાંની બે વાતો શ્રી રતિલાલ મહેતા અને સુભદ્રા ગાંધીની લખેલી છે ભાષા સહેલી છે, પણ વાતો રસિક છે એમ નહિ કહેવાય પરંતુ છેલ્લે છે શ્રી સોનીનું કાવ્ય 'દેખો આ દુનિયા' સાદું અને સરસ છે

પાઠ્યપુસ્તક

વાચનપ્રવેશપોથી (ભાગ ૧ થી ૪) અને ત્રિપદ પદ્ધતિ કર્તા રતિલાલ અ ત્રવેદી પ્રકાશક ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ મૂલ્ય દરેકનો સવા આનો ૭૭–૮૨

પોથીઓનું નામ 'વાચનપ્રવેશ' છે પણ તેમાં પ્રવેશ કરાવાયો છે લેખનપ્રવેશથી અનુમત પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ એ સરસ છે પણ અહીં એ નિરર્થક છે, કારણ કે બાળકને લખવાનો મહાવરો તો બહુ સમય પછી આપવાનો છે લેખક પોતે વાચનની વચ્ચે ચિત્રો આવે તેમાં માનતા નથી એમ એમની બીજી પુસ્તિકા 'ત્રિપદ પદ્ધતિ અને વાચનશિક્ષણ' કે જે આ ચોપડીઓને કેમ શીખવવી તેની માર્ગદર્શક છે તેમાંથી જાણવા મળે છે, છતાં તેઓ વાચનપોથીમાં વાચનની મધ્યે જ્યાં ત્યાં ચિત્રો મૂકે છે તેના બચાવમાં 'ત્રિપદ પદ્ધતિ' વાળી પુસ્તિકામાં તેઓ કહે છે કે તે શોભનાર્થે છે એ ચિત્રોને શોભનાર્થે જ રાખવા માટે અમને વધુ સારી રીત એ લાગી છે કે એમને લખાણની વચ્ચે નહિ પણ એક તરફ રાખવા જોઈતા હતા જો કે અમને તો એવું પણ લાગે કે મૂળાક્ષરો શીખી ગયા પછી જે પાઠો આપ્યા તેમાં શબ્દસૂચક કે કથાસૂચક ચિત્રો આવે તે જરૂરી છે પણ આ પોથીઓની તો છપાઈ જ આંખને ગમે તેવી નથી લાગતી ત્યાં ચિત્ર સુશોભન આકર્ષક ક્યાંથી લાગે ?

સેગ્યૂઇન-ત્રિપદ પદ્ધતિ અનુસાર શિખવાય તેવા ઉદ્દેશથી આ પોથીઓ તૈયાર થઈ છે. તેની શરૂઆતના ઘણા પાઠો વાક્યોથી રહિત છે પણ શબ્દોની યોજના સારી છે અને તે શ્રમપૂર્વક તૈયાર થએલ દેખાય છે. બીજા ભાગમાં જોડાક્ષરો શીખવવાના ન હોવા છતાં એક ઠેકાણે 'ઊર્મિ' જેવો શબ્દ આવી ગયો છે કે જે શબ્દને બહુ સરળતાથી નિવારી શકાત. ચોથા ભાગમાં પ્રૌઢ શિક્ષણ લેનારાઓ માટે જ જે સુવાક્યો આપ્યાં છે તેની ભાષા ઘણી અઘરી છે. એકંદરે જેઓનો વિશ્વાસ હજી પણ સરકારી બાળપોથી પર હોય તેમણે તો આ પોથીઓને જ પ્રથમ પસંદગી આપવી જોઈએ એમ બહુ આનંદ સાથે કહી શકાય.

ગણિતપ્રવેશપોથી (ભાગ પહેલો)–કર્તા : રતિલાલ આચાર્ય, પ્રાપ્તિસ્થાન ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ. કિંમત સવા આનો. ૮૨

૧ થી ૧૦૦ સુધી ગણતાં, ઉમેરતાં અને બાદ કરતાં તેમ જ આંકના ગડિયા બનાવવાની રીત આ ચોપડીમાં ઘણી સરસ અને શાસ્ત્રીય રીતે આપી છે. આશા છે કે દરેક શિક્ષક આ ચોપડીનો બાળવર્ગનાં બાળકોને ગણિતમાં રસ લેતાં કરતાં અને તેમને ગોખણપટ્ટીથી બચાવવામાં ઉપયોગ કરશે.

પૈસામાં પ્રૌઢશિક્ષણ–કર્તા અને પ્રકાશક : હરિકૃષ્ણ વ્યાસ. લાઠી (કાઠિયાવાડ). કિંમત એક પૈસો. ૮૩

મૂળાક્ષરો શીખી ગયેલાં પ્રૌઢોને ઇતરવાચનમાં રસ પડે તેવાં તેમનાં જાણીતાં ભજનો અને તેવા રાગનાં ગીતોનો આ નાનો સંગ્રહ છે. ગીતોમાં શબ્દોનો વિકાસ ક્રમિક જ હોય તેવો પ્રયત્ન થયો છે. આવી ચોપડીઓ વધુ બહાર પડે તે ઇષ્ટ છે.

બેઝિક ઇંગ્લિશ ગ્રંથમાળા (પૂર્તિ ૨–૩, પુસ્તક : ૨-૪-૧૫) કર્તા ને પ્રકાશક : ઉપર પ્રમાણે. મૂલ્ય : અનુક્રમે પ્રચારાર્થે મફત, એક આનો, એક રૂપિયો, બે આના અને નવ આના. ૮૪-૮૮

સામાન્ય વ્યવહારની, સરળમાં સરળ અને જલદીથી શીખી લઈ શકાય તે જાતની ભાષાનું અંગ્રેજીનું જે રૂપ પ્રચારમાં આવ્યું છે તે ગુજરાતની અંગ્રેજી ન જાણતી કે ઓછું જાણતી જનતાને શીખવવા શ્રી. હરિકૃષ્ણ વ્યાસે આ પુસ્તિકાઓ લખી સફળ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો છે. પૂર્તિ બીજીમાં ૧ થી ૧૦ પાઠોનું જે અવતરણ છે તે પાઠોનો ક્રમ માનસશાસ્ત્રીય છે. પૂર્તિ ત્રીજીમાં પહેલા પાઠની દરેક રીતની સાદી ભાષામાં આપેલી સમજાવટ, પુસ્તક ચોથામાં દશે પાઠ લઈને વ્યાકરણ જે રીતે શીખવવા પ્રયત્ન થયો છે તે અને બીજી બાબતો લેખક એક સારા શિક્ષક છે એમ બતાવે છે.

પુસ્તક બીજું સંપૂર્ણ બેઝિક શબ્દકોશનું છે અને પુસ્તક પંદરમું ગુજરાતમાં પ્રચલિત ૨૦૦૦ અંગ્રેજી શબ્દોનું છે. આ પુસ્તકો બેઝિક શીખનારને તો ઘણાં કામનાં છે, પણ સામાન્ય ઉપયોગ માટે પણ કામનાં છે.

પુસ્તકોની છપાઈ, કાગળ; પુસ્તકો તૈયાર કરવા પાછળ અને તેની અટપટી છપામણી પાછળ લેવાયેલો શ્રમ જોતાં કિંમત બહુ વાજબી ગણાય.

કાવ્યો

રાસમાલિકા–પ્રકાશક : સ્વાશ્રયી લેખકમંડળ, પ્રકાશન એજન્ટ : ગૂર્જર સાહિત્ય ભંડાર, લાઠી (કાઠિયાવાડ). કિંમત એક રૂપિયો. ૮૯

પ્રકાશકોના 'અન્યાયો'નો અંત લાવવા એક યોજના આ પુસ્તકના સંપાદકે કરી છે લેખકોને એકત્ર થઈ ફાળે આવતા થોડા થોડા ખર્ચે પોતાનું લખાણ પુસ્તકારૂઢ કરાવી લેવું અને પછી ફાળે આવતી નકલો તેને મળે તેને વેચવાની કે વેચાવવાની તેણે વ્યવસ્થા કરી લેવી એ યોજના અનુસાર રાસનું આ એક પુસ્તક પ્રગટ થયું છે. અને આ પછી બીજાં પણ પુસ્તકો પ્રગટ થવાનાં. આ યોજના કેટલી વ્યવહારુ છે તેની ચર્ચા યથાવકાશે અમે કરશું.

આ રાસસંગ્રહના સંપાદક કહે છે તેમ આમાંના રાસોનું ધોરણ ઊંચું કયા પ્રકારે છે તે સમજી શકાતું નથી. શ્રી. વિહારીજીના રાસો કે જેમાં લોકભોગ્યતાનું સારું તત્ત્વ છે તેને બાદ કરતાં બીજા રાસો કેવળ શબ્દગૂંથણી છે, એમાં રસ નથી. શ્રી. સુંદરમનો રચિત એક અને શ્રી. લલિતજીના બે રાસ છે, પણ તેમે કંઈ ખાસ આકર્ષક નથી જણાયા. બીજા રાસલેખકોનાં ઘણાંખરાં નામો સાવ અપરિચિત જ છે.

વિદ્યારીજીના ગરબોમાંથી ઘણા અવતરણો ટાંકવાની ઇચ્છા થાય તેવા તે ગરબો છે ' આધો આધો વિરેહી રૂગિયા ... મારી હવે ઊગળી થારી રાત ' એ તો બહુ પ્રખ્યાત ગીતો છે ' વંદે માતરમ્ 'નો ગીત અનુવાદ સુંદર છે અને ' હિંદી કૂતક 'માં હિંદી નેતાઓને કૂનો સાથે સુંદર રીતે સરખાવ્યા છે એ ઉપરાંત બીજાં પણ સરસ છે

કુમારના મન્થો—કર્તા અને પ્રકાશક મહેંદ્રકુમાર દેસાઈ આનાવાડી પોળ વડોદરા મૂલ્ય એક રૂપિયો ૮૦

ચોપડી હાથમાં આવતાં ચોપડીના નામમાં વ્યાકરણની ભૂલ (' કુમારના મન્થો ' નહિ પણ ' કુમારના મન્થો ' જોઈએ) અને મુખપૃષ્ઠ ઉપરનું કેવળ વિનાશ એવો ભાવ આપતું ચિત્ર અને કાગળ છપાઈ ઈ પુસ્તક વિષે નિરાશાનો પૂર્વગ્રહ બંધાવી દે છે એ નિરાશાની અસર કાવ્યો વાંચતાં ઘણી ઓછી થાય છે ઘણાં કાવ્યોની રચનામાં સુંદર છંદપ્રાવિણ્ય અને હળવી કલ્પના મનને આરામ આપે છે પણ કેટલાંક કાવ્યો ખોટા શબ્દભારે ભરેલાં પણ લાગે છે મોટા ભાગનાં કાવ્યોમાં સંસ્કૃત શબ્દપ્રયોગ સરળ રીતે વપરાયા આવે છે પણ એથી કવિતા સુબોધ બને છે એવું નથી પ્રારંભમાં શ્રી રમણલાલ વ દેસાઈએ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં અંતે ગુજરાતના કવિઓને રાસ રાસડા અને રોદણાં લખવા બંધ કરી જીવનના જોમને પ્રગટ કરતાં કૂચગીતો લખવાની જે સૂચના કરી છે તે યથાસ્થાને જણાય છે

પાંખડી—કર્તા જેઠાલાલ ત્રિવેદી ' કુમાર ' કાર્યાલય અમદાવાદ મૂલ્ય બાર આના ૮૨

પ્રગટ થતાં અને અપ્રગટ રહેતાં ઘણાં કાવ્યોથી જ્યારે આપણે કંટાળ્યા છીએ ત્યારે સુંદર મુક્તકોનો આ નાનો સંગ્રહ વાંચતાં ખરેખર મનનો થાક ઊતરી જાય છે એમાં કેટલાક વાણીનું ચાતુર્ય કેટલાક કલ્પના અને કેટલાક વ્યવહારજ્ઞાન આપે છે સાથે શ્રી રામનારાયણ વિ પાઠકની પ્રસ્તાવના છે તેમાં મુક્તકની વ્યાખ્યા તેનો ઇતિહાસ અને આ સંગ્રહમાંનાં મુક્તકોની આલોચના છે કાગળ છપાઈ સુશોભન વગેરે સુંદર છે

વિજ્ઞાન

રસાયનશાસ્ત્રાતીલ નવલકથા (મરાઠી) લેખક ગ ના ભાગવત એમ એ બી એસ સી પ્રકાશક કા મ તામ્હનકર નવભારત પ્રકાશન સંસ્થા મુંબઈ ૪ મૂલ્ય દોઢ રૂપિયો ૧૨

મુંબઈની સેંટ ઝેવિયર્સ કૉલેજના રસાયનશાસ્ત્રના મુખ્ય પ્રાધ્યાપક અને એ ખાતાના ડાયરેક્ટર શ્રી ભાગવતે આ પુસ્તક સરસ રીતે લખ્યું છે તેમ નિઃસંકોચ કહી શકાય. પુસ્તકના બીજા ભાગમાં પેનિસિલિન કોનસો દીવાસળી ધાતુ રંગ ખેતી માટેનાં રસાયન દ્રવ્યો કૃત્રિમ હીરા મોતી અને ઘડિયાળ વગેરે વિષે તેમનું શાસ્ત્ર તેમનો ઉપયોગ ઇતિહાસ અને તેમની પ્રગતિની રચના વગેરે બાબતો રસિક રીતે સમજાવેલ છે ' रसायनशास्त्र आणि मानवीप्रगति ' અને ' चमत्कार विरेचन ' એ બે લેખો આપણી દૃષ્ટિને જગતની પ્રગતિ અને ' જાદુ ' જેવી લાગતી વસ્તુઓ પાછળ રહેલ કુદરતી નિયમ સમજાવીને ચોખ્ખી કરી નાખે છે ઘડિયાળમાં વપરાતી વસ્તુઓ રસાયણ સાથે સંબંધ રાખે છે તે માટે આ પુસ્તકમાં ઘડિયાળને સ્થાન આપ્યું છે પણ વિશેષત તો ઘડિયાળ કેમ શોધાયું કેમ ચાલે છે ઇત્યાદિ બાબતો ચર્ચી છે કે જે રસાયનશાસ્ત્ર સાથે સંબંધ નથી ધરાવતી

પુસ્તકનો ઉઠાવ સાઇઝ બાંધણી ઇત્યાદિ સારાં છે એટલે પુસ્તકની કિંમત ભારી ન કહી શકાય આવાં પુસ્તકમાં ચિત્રોની અપેક્ષા સૌ રાખે જ પરંતુ આમાં એની ત્રુટિ છે

નવજીવનનાં પુસ્તકો

કેળવણીના પાયા લેખક શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળા બીજી સુધારેલી આવૃત્તિ કિંમત રૂપિયો એક ૮૩

શ્રી કિશોરલાલભાઈની ભાષા એક વખત ક્લિષ્ટ ગણાતી એમના લખાણમાં એ વસ્તુ બહુ રહેતી હોય એમ લાગે છે આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિમાં એ ભાષાને સહેલી કરવા પ્રયત્ન કરેલો અને આ આવૃત્તિમાં પણ પ્રયત્ન કર્યો છે કહેતાં આનંદ થાય છે કે કિશોરલાલભાઈની ભાષા પહેલાં કરતાં તો હવે

ઘણી સરળ અને માધુર્યપૂર્ણ બની છે આ પુસ્તકની આ આવૃત્તિમા ભાષાનો એ ગુણ આવી વસ્યો છે ઉપરાત પણ બીજો થોડો ફેરફાર આ આવૃત્તિમા થયો છે પુસ્તકના ગુણ વિષે તો એટલુ જ કહેવાનુ હોય કે પ્રત્યેક ગુજરાતીએ એ વાચવુ જ જોઈએ

સીતાહરણ–લેખક ચદ્રશકર શુક્લ, પાચમી આવૃત્તિ, કિમત બાર આના ૯૪

'સીતાહરણ' ની પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૨૬મા બહાર પડી આ જ રીતીએ 'સીતાહરણ' પડીની વાત આ જ લેખકને હાથે પ્રગટ થવી આવશ્યક છે નવજીવનના બીજા પુસ્તકોની બાધણી ઘ જેવુ હોય છે તેવુ જ બાળકો–કિશોરો–વિદ્યાર્થીઓ માટેના પુસ્તકોનુ હોય કે તેના રૂપરગમા ફેરફાર કરી તેને વધુ આકર્ષક ન બનાવી શકાય?

ગામડાંની વહારે–બીજી આવૃત્તિ લેખક ગાધીજી કિમત ૧ આનો ૯૫

૭ વર્ષ પહેલા આની પહેલી આવૃત્તિની પાચ હજાર પ્રતો છપાયેલી. આજે બીજી આવૃત્તિમા પણ એટલી જ પ્રતો છપાય છે.

ગાધીજી–ચોથી આવૃત્તિ લેખક જુગતરામ દવે કિમત ૪ આના ૯૬

આ પહેલાની ત્રણ આવૃત્તિની કુલ મળી વીસ હજાર પ્રતો ખપી છે આમા થોડા રેખાચિત્રો વધારાયા છે

કાવ્યપરિચય–ભાગ ૧ લો સપાદક નગીનદાસ પરીખ, બીજી આવૃત્તિ કિમત બાર આના ૯૭

આંધળાનુ ગાડુ લેખક જુગતરામ દવે. બીજી આવૃત્તિ, કિમત એક આનો ૯૮

નવાઈની વાત છે કે આવા સરસ નાટકની દશ વર્ષે આ બીજી આવૃત્તિ જ પ્રગટ થાય છે પહેલી આવૃત્તિની પણ બારસો જ પ્રતો હતી આ નાટકમાના પ્રસગોની ચોટ, એના ગીતો, એની મીઠી અને સહેલી ભાષા એ બધુ કોઈ પણ બાળનાટકને પાછળ રાખી દે તેવા છે ખૂબ ભજવવા જેવુ અને વાચવા જેવુ નાટક છે

આવકાર

પૂર્ણિમા–(માસિક) તત્રીઓ જયત પડ્યા, વિપિનકુમાર નાગર, જેકાભાઈ લેન ઘાટકોપર. વાર્ષિક લવાજમ ત્રણ રૂપિયા.

આ માસિકનો પહેલો અક પ્રગટ થાય છે ત્યા તો તેના પૂઠા પર 'અજોડ માસિક' એમ છપાઈ પણ ગયુ! આને અજોડ માસિક બનાવવાના તત્રીઓ પ્રયત્નો જરૂર કરતા હશે સારા સારા લેખકો, ચિત્રકારો અને ફોટોગ્રાફરોની મદદ મેળવવા તેમણે પ્રયત્નો કર્યા છે પણ એનુ દૃષ્ટ સ્વરૂપ હજી પ્રથમ બે અકોમા તો નથી આવ્યુ જણાતુ પરતુ તત્રીઓના પ્રયત્નો શુભ માટે છે એટલે 'પૂર્ણિમા'નુ પ્રાગટ્ય ઇષ્ટ છે

કારવાં–(માસિક) તત્રી 'વહશી' ગદેરી અને 'બેકાર' કણપીડ, સુરત વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા ચાર.

ફોટો, ચિત્રો, વ્યગચિત્રો અને સુદર લખાણોથી ભરપૂર મુસ્લિમો માટેના આ નવા માસિકને આવકારીએ છીએ એના તત્રીઓ ગુજરાતી સાહિત્યમા જાણીતા છે તેઓ પ્રગતિને ઇચ્છનારા છે એટલે આશા છે કે આજે હિંદુ અને મુસ્લિમ એવા જે બે મોટા વાડાઓ પડી ગયા છે તેને એક કરવા, એકમેક પ્રત્યે પેદા થયેલી અવિશ્વાસની લાગણીને મિટાવી દેવા અને સાચુ લોકશિક્ષણ ફેલાવવા પ્રયત્ન કરશે. આ પહેલા અકમા એમણે હિંદુ લેખકોની સારી મદદ મેળવી છે અને તે તેમની બન્ને કોમ વચ્ચેના એખલાસની ઇચ્છાનો પુરાવો આપે છે

હિંદુસ્તાની–(સાપ્તાહિક) તત્રી: ગગાદાસ મહેતા, ચીચપોક્લી, મુબઈ ૧૨ વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૭

સારા લેખો અને સુદર વાર્તા-લેખો ઇ ની સામગ્રીવાળુ આ સાહિત્યિક સાપ્તાહિક ગુજરાતની એક મોટી ખોટ પૂરે છે

નૌમ–કોચીનથી નીકળતા આ નામના ગુજરાતી સાપ્તાહિકનો હમણા પ્રગટ થયેલો 'દક્ષિણ હિંદ અક' એક સ્તુત્ય પ્રયાસ છે છપાઈમા વપરાતી લીલીપીળી શાહી આખને નુકસાન કરે છે તે કહેવુ આવશ્યક ગણાશે ચા

મારી પત્નીનો વિકાસ

શ્રી સોપાન

(ગયા અંકના પાન ૫૨૭ થી ચાલુ)

૨

આને તે પછી અમારુ નવયુગી ગૃહજીવન શરૂ થયુ મારી અને સુકન્યાની ગણતરી તો એ હતી કે આઠ પંદર દિવસમા પિતાજી સાજા થઈ જશે અને તે પછી સુકન્યા તુરત જ મુંબઈ જઈને પોતાનો અભ્યાસ શરૂ કરી દેશે પરતુ અમારા મંદભાગ્યે પિતાજીની માદગી લબાતી જ ગઈ અને છેવટે જીવલેણ નીકળી. ત્રણ મહિના સુધી પિતાજી માદગીમા પીડાયા આ ત્રણ મહિના સૌના માટે દુખના હતા પિતાજી મારા પિતાજી હતા પરતુ મારી બાના તો જીવનાધાર હતા એમનુ દુખ કોઈથી જોઈ શકાય એમ નહોતુ પિતાજીની માદગી એવી રીતે ઉગ્ર થતી જતી હતી કે જાણે ક્રમશ મૃત્યુ ભણી પગલા જ માડતા હોય! આ પગલા કોઈથી પાછા ન વાળી શકાય તે હુ સમજતો હતો હું પ્રાણ આપુ તોયે પિતાજીને બચાવી શકુ એમ નહોતુ પરતુ એથી યે વિશેષ દુખ તો બાને એક બીજુ થઈ રહ્યુ હતુ મારા ઉપર અપાર વિશ્વાસ ધરાવનારી બાનો વિશ્વાસ દિવસે દિવસે ઓછો થતો જતો હતો જે સૂરજ ઉપર એને અપરપાર શ્રદ્ધા હતી અને જે સૂરજના વખાણ કરતા એ થાકતી જ નહિ તે સૂરજ આ ત્રણ મહિનામા એને અળખામણી થઈ પડી હતી હું ત્યારે સમજતો જ નહોતો કે બાને આમ શાને લઈને થઈ રહ્યુ છે! સૂરજ ઘરનું કામ તો કરતી બાનુ માન પણ સાચવતી પિતાજીની સેવા કરવામા પણ મારી સાથે જ ઊભી રહેતી છતા મારી બાને એમ કેમ લાગ્યુ કે એ ઉદ્ધત થઈ ગઈ છે! એના ધણી સિવાય બીજા કોઈને જોઈ શકતી જ નથી! એ કાયડો ઘણો ઘણો મોડો મને સમજાયો તે દિવસે હુ વધુમા વધુ એટલો સમજેલો કે હવે એ મારી બાથી ડરતી નહોતી તેનુ જ એ કારણ હતુ અને વિશેષ કહુ તો મારી બા એમ માનતી કે સૂરજ હવે મારા સિવાય બીજા કોઈના દાબમા રહે એમ નથી

આમ છતા પ્રાતપણે દુખ પામતી બાએ પિતા પાસે પોતાના દુખને અદ્ભુત રીતે છુપાવ્યુ હતુ બા બાપના ઉપર એમના ત્યારે ઘણીવાર રડી પડતા અને પિતાની આખમાં પણ આસુ આવી જતા પરતુ એ આસુ તો ચિર વિયોગના હતા એમા ભાવિની નિરાધારતાનુ દુખ નહોતુ એટલુ તો હું પણ સમજી શકતો અને તેથી જ એ આસુથી ગદ્‌ગદિત થઈ જતો હુ પ્રેમની પરાકાષ્ઠાના દર્શન કરતો

પિતાજી તો છેવટે ગયા જ એમણે જતા જતા એમ માન્યુ કે સુકન્યા અને હું મારી બાને લેશમાત્ર ઓછુ નહિ આવવા દઈએ અને એમની એ માન્યતા મને ખોટી પણ નહોતી લાગી મે મારા અતરમા નિશ્ચય કર્યો હતો કે પ્રાણના ભોગે પણ હુ મારી બાને જાળવીશ અને એના આનદ માટે મારા કોઈ પણ આનદનુ સુખેથી બલિદાન આપીશ

પિતાજી જતા અમારુ ઘર સૂનુ બન્યુ હતુ પિતાજી હતા ત્યારે તો તેઓ એકના જ હતા છતા જાણે સો માણસો એક સાથે જ બેસતા ઊઠતા હોય એમ આખુ ઘર ભર્યું ભર્યું લાગતુ હતુ હું તદ્દન છોકરા જેવો છુ એવુ ભાન પણ તે દિવસે જ મને થયુ મારુ વ્યક્તિત્વ કોઈ રીતે ઘરમા દેખાતુ જ નહોતુ હુ ત્યા હોઉ કે ન હોઉ તેથી ઘરની ગરમીમા કોઈ જાતનો ફેર પડે એમ નહોતુ બા એક ખૂણામા બેસી રહેતી પિતાજી જતા એ જાણે છે જ નહિ એવુ લાગતુ હતુ બીજી બાજુ એના મો ઉપર કોઈ કોઈ વખત લાચારીના ભાવો પણ આવી જતા હતા જે સૂરજને એ વિના સકોચે આજ્ઞા કરી શકતી તેને હવે જાણે વિનતિ કરતી હોય એવુ લાગતુ હતુ કોણ જાણે કેમ એ મારાથી સહન જ નહોતુ થતુ સૂરજને હું ચહાતો હતો પરતુ બાને

તો હવે હું પૂજતો હતો. મેં એક દિવસે સુકન્યાના ધ્યાન ઉપર આ વાત મૂકી. મને એમ હતું કે બાને આમ લાગે છે તેનું કારણ તો પિતાજીનો વિયોગ છે. પરંતુ સુકન્યાએ મને જવાબ આપ્યો ત્યારે મારો ભ્રમ ભાંગી ગયો. મેં ધારેલું કે સુકન્યા આ વાતનું આશ્ચર્ય બતાવશે અને બાને એમ કેમ લાગતું હશે એ વિષે ચિંતા પ્રગટ કરશે, પરંતુ એણે તો મને કહ્યું:

'મારે પણ તમારી સાથે આ બાબતમાં વાત કરવી હતી.' એ કઠોર અવાજથી આટલું બોલી ત્યાં જ હું એનો મનોભાવ સમજી ગયો, પરંતુ ખંજરના ઘા જેવું વાક્ય-સાંભળવાનું હજી મારે માટે બાકી જ હતું. એ બોલી: 'હવે મારે અભ્યાસ છોડી દેવાનો છે શું?'

મેં ધીમેથી કહ્યું : 'અત્યારે તો એ વિચાર પણ ક્યાં કરી શકાય એમ છે?'

'તમે એમ. એ. ની પરીક્ષામાં નહિ બેસો ?' એણે કહ્યું.

'હું તો બેસીશ. મેં તો બધું કરી લીધું છે.'

'ઠીક' એટલું બોલી એ ત્યાંથી ઊઠી ગઈ. મારી વાત અધૂરી રહી. પછડાટ ખાઈને હું પડ્યો હોઉં તેમ ખુરશી ઉપર બેસી રહ્યો. સુકન્યા આમ બોલે-બોલી શકે એવી કલ્પના પણ મને કોઈ દિવસ નહિ આવેલી.

એ આખો દિવસ હું વિચારમાં જ ડૂબેલો રહ્યો. ઘણીવાર શિક્ષણ અને સંસ્કારના મને વિચાર આવ્યા, પિતાજી ગયા પછીની બાની સ્થિતિના વિચાર આવ્યા. લગ્ન સમયની સૂરજના વિચાર આવ્યા. મારું મન ન સમજાય એવા પ્રશ્નોથી ભરાઈ ગયું અને હું મૂંઝાવા લાગ્યો. મેં તે દિવસે એટલો નિશ્ચય તો કર્યો જ, હવે પછી સુકન્યાને મારે એક શબ્દ પણ ન કહેવો અને બાને મારાથી જેટલું સુખ આપી શકાય તેટલું આપવું.

પરંતુ એની વળી વિપરીત અસર થઈ. સુકન્યાને એમ લાગવા માંડ્યું કે એના પ્રત્યેના રોષને લઈ હું આમ કરી રહ્યો છું, એટલે એ વિચાર મારે તુરત જ છોડી દેવો પડ્યો બા બહુ સમજુ હતાં એટલે મારી મૂંઝવણ સમજવામાં એમને વાર ન લાગી. હું ન જાણી શકું એમ એમણે સુકન્યા પ્રત્યેનું પોતાનું વલણ ફેરવી નાખ્યું. હું એ સમજી તો ગયો. પરંતુ એમાં મારે દુઃખ પામવા જેવું લગીર પણ નહોતું. એક સુંદર સમાધાન મેળવી હું નિરાંતથી રહેવા લાગ્યો. બા અને સુકન્યા વચ્ચે પણ બાહ્યમેળ સંધાઈ ગયો.

*

સુકન્યાને ભાવનગર આવ્યે ૭ મહિના વીતી ગયા હતા. હું એમ. એ. ની પરીક્ષા આપી ચૂક્યો હતો. બા હવે હૃદયના ઊંડા ઘાને ઢાંકી આનંદથી રહેતાં હતાં. ઘરનું વાતાવરણ પ્રમાણમાં શાંતિભર્યું હતું. માત્ર એક પ્રશ્ન પ્રતિદિન ઉગ્ર બનતો જતો હતો. સુકન્યા અવારનવાર અભ્યાસની અને મુંબઈની વાત મારી પાસે મૂકતી હતી. હું કહેતો હતો કે 'બા પાસે રહેવું જ જોઈએ એટલે તું ભાવનગરમાં જ અભ્યાસ કર.' એને એ પસંદ નહોતું. ભાવનગરનું વાતાવરણ એને ઉલ્લાસમય કે સ્વતંત્ર નહોતું લાગતું. જે કારણે મેં એને ભાવનગર નહિ, પણ મુંબઈમાં શિક્ષણ લેવા પ્રેરી હતી તે કારણો એ આગળ ધરતી હતી. હું કહેતો હતો કે 'તે દિવસની સ્થિતિ જુદી હતી, પિતાજી બેઠા હતા અને તારી પ્રાથમિક તૈયારી પણ થઈ નહોતી.' એને મારી વાત ગળે ઊતરતી નહિ. એ એમ માનતી હતી કે હું એને પણ સ્વાતંત્ર્ય આપતાં અચકાઉં છું.

જેમ દિવસો વીતતા જતા હતા તેમ આ પ્રશ્ન મૂંઝવણભર્યો બનતો જતો હતો. એક બાજુ અમારો મતભેદ ચાલ્યા કરતો હતો અને બીજી બાજુ મુંબઈનાં મિત્રોના એના ઉપર અને મારા ઉપર પત્રો આવ્યા કરતા હતા. એ ઘણાખરા પત્રો મને વંચાવતી હતી. મારા ને એના તમામ પત્રોનો ધ્વનિ એક જ હતો : 'આટલાં શિક્ષણ અને સંસ્કારથી સંતોષ ન માનવો જોઈએ. હજી તો મા   ક્રિયા જ તૈયાર

થઈ છે ચણતર બહુ ભારે છે ' અને તે સાથે જ મુબઈની મઝાના વર્ણનો આવતા

હવે સુકન્યામા ગભરામણ તો રહી જ નહોતી, એટલે મારા મિત્રો આવતા ત્યારે મારે શરમાવુ નહોતુ પડતુ મારા કરતા યે વધારે મોજથી અને છૂટથી એ સૌની સાથે રહી શકતી એક વખત મારી બાએ મારી પાસે એ વિષે સહેજ અણગમો પ્રગટ કરેલો, પણ મે એને સમજાવી હતી કે ' જો એટલી યે છૂટ ન લઈ શકાય તો શિક્ષણનો અર્થ જ શો ? ' એટલે એ ચૂપ રહી હતી અને તે પછી કોઈ દિવસ બોલી જ નહોતી સુકન્યા તો સમજતી જ હતી કે બાને આ નથી ગમતુ પરતુ એ વિષે એને ચિંતા નહોતી એ દૃઢપણે માનતી હતી કે મારો ને એનો અધિકાર એક સરખો જ છે પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચેની અસમાનતા હુ પ્રથમથી જ ઇચ્છતો નહોતો અને એ પણ હવે એમ જ ઇચ્છતી થઈ ગઈ હતી

પણ કોણ જાણે કેમ મે કલ્પ્યો હતો એવો રસ મને મળતો જ નહોતો અમે જ્યારે જ્યારે એકાતે મળતા ત્યારે ત્યારે મોટે ભાગે કોઈ ને કોઈ વાદવિવાદમા જ ઊતરી જતા અને તેનુ પરિણામ પણ મતભેદમા જ આવતુ સુકન્યા પ્રથમ પહેલી મુબઈ ગઈ ત્યારે એના મો ઉપર મને જે જડતા લાગેલી તે હવે હતી નહિ પણ એ સાથે જ એના ગાલ ઉપર શરમની લાલી રહેતી અને આખો કોઈ કોઈ વખત ન વર્ણવી શકાય એવા ભાવથી ઊભરાઈ જતી તે પણ હવે ચાલ્યુ ગયુ હતુ હુ મારા મનને ફરી ફરીને કહેતો કે એ ખરેખર જવુ જ જોઈતુ હતુ એ લજ્જા અને એ લાગણી સ્નેહના પ્રતીક નહોતા પણ ભય અજ્ઞાન અને હીનતાના પ્રતીક હતા પણ મન જાણે માનતુ જ નહોતુ એ એમ કહ્યા જ કરતુ હતુ કે આ શિક્ષણ અને સસ્કારની સાથે એ લજ્જા ને એ લાગણી નહિ આવે તો તારા ચિત્તને ઠડક મળશે નહિ.

દિવસ મારો કેટલો સુદર જતો ! હુ વાચનમા ને શિક્ષણકાર્યમાં મશગૂલ રહેતો એ પણ ઘરકામ ને વાચનમા સમય ગાળતી સાજ-સવાર મિત્રોની વચ્ચે અમે ગુલતાન કરતા કોઈ ઘેર આવતુ ત્યારે અમારો મુક્ત પ્રેમ જોઈ આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ જતુ પરતુ રાત્રે ?

કોણ જાણે કેમ હવે તો દરેક રાત્રે મુબઈ જવાની વાત નીકળતી સુકન્યા કહેતી કે ' તમે એમ. એ થઈ ગયા છો હવે તમારે પણ મુબઈ જેવા વિશાળ ક્ષેત્રમા જ આવવુ જોઈએ અને મારી જિંદગી રસોડામા જ ખતમ થવાની ન હોય તો મને પણ વિશાળ ક્ષેત્ર આપવુ જોઈએ એની વાત કેટલી સાચી હતી ! પણ બા મુબઈ આવવા ઇચ્છતા નહોતા જો કે મને ભય હતો કે બા મુબઈ આવે તે સુકન્યા પસદ કરે કે નહિ પણ એ પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થયો નહોતો સુકન્યાને ખાતરી હતી કે બા મુબઈ આવે જ નહિ. પણ બાનો પ્રશ્ન એક કોરે મૂકુ તોપણ મને મુબઈ તરફ આકર્ષણ થતુ જ નહોતુ એક છાની બીક પ્રગટ કરવાની રજા આપો તો કહુ કે મને એમ લાગ્યા જ કરતુ હતુ કે ત્યા સુકન્યા ને હુ એકાત મેળવી શકશુ જ નહિ અમારો તમામ રસ આનદ મિત્રોમા વહેચાઈ જશે

' પણ એમા શુ ? ' મારા મનમા પ્રશ્ન થતો ' એ તો સારી સ્થિતિ કહેવાય ઊંચી સ્થિતિ કહેવાય સ્વાતત્ર્ય અને સમાનતાની પરાકાષ્ઠા કહેવાય ' પણ મન ક્યા ભોળુ હતુ ? એ સામો પ્રશ્ન પૂછતુ ' કયા આદર્શને ખાતર આ એકાતનો ત્યાગ ? ' મને એનો જવાબ મળતો નહિ હુ એટલુ જાણી ગયો હતો કે સુકન્યાને મન સ્વાતત્ર્ય અને સમાનતાનો અર્થ હજી સુધી તો એટલો જ હતો કે એ પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તી શકે કોઈની રોકટોક વિના કોઈની પણ સાથે સબધ રાખી શકે મારે આ અર્થ સામે વાધો નહોતો પરતુ આ અર્થ એટલે કે આ સ્વતત્રતા અને સમાનતા અમને વિખૂટા જ પાડી દેશે તો ? એવો ભય મનમા પેદા થયા કરતો હતો

આખરે મુબઈ જવાનો દિવસ પણ આવી પહોચ્યો સુકન્યા પ્રતિદિન નારાજ રહેવા લાગી જેમ હુ એને મુબઈ ન જવા માટે સમજાવતો ગયો

તેમ તેમ એને લાગવા માડ્યુ કે હુ સ્વાતંત્ર્યનો માત્ર ડોળ જ કરુ છુ સુકન્યાએ મને ત્યા સુધી કહ્યુ કે એને શિક્ષણ આપવાની પાછળ એને શિક્ષિત, સરકારી કે સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી કરવાનો મારો ઇરાદો નહોતો, પરતુ મિત્રોમા મારી પત્ની ગમાર ન ગણાય એટલુ જ મારે જોઈતુ હતુ એના આ વાક્યનો હુ જવાબ નહોતો આપી શક્યો એ ખોટુ હતુ એમ કહેવાની મારી હિંમત નહોતી, કારણ કે એ મનોભાવ મારામા હતો જ પરતુ એની સાથે તો અમારા સયુક્ત સુખની કલ્પના પણ જડાયેલી જ હતી સુકન્યા એ સ્વીકારે એમ નહોતુ—સમજે એમ પણ નહોતુ.

બાની સમતિ લઈ અમે બને મુબઈ જવા માટે ઊપડ્યા ભાવનગરના ઘણા મિત્રો અમને વળાવવા માટે સ્ટેશને આવેલા જેમ મુબઈના મિત્રોની ઇચ્છા હતી કે અમે મુબઈ આવીને રહીએ તેમ ભાવનગરના મિત્રો અમને ભાવનગર ઇચ્છતા હતા શા માટે તેઓ એમ ઇચ્છતા હતા તેનુ વિશેષ પૃથક્કરણ ન કરુ તો યે મારે એટલુ તો કહેવુ જોઈએ કે અમે બને બધાને આનદરૂપ હતા માત્ર અમે બને જ એકના આનદ લઈ શકતા નહોતા

મુબઈ મારા માટે નવુ નહોતુ પણ સ્થાયી રહેવાનો વિચાર કોઈ દિવસ મે કરેલો જ નહિ એ જ રીતે ઘર વસાવીને રહેવાનુ પણ જિંદગીમા પહેલવહેલુ જ બનતુ હતુ પણ એ બધુ તો ગોઠવાઈ ગયુ સારી એવી નોકરી પણ મળી ગઈ સુકન્યા પણ કૉલેજમા દાખલ થઈ ગઈ બધુ જ વ્યવસ્થિત થઈ ગયુ માત્ર હૃદય દિનપ્રતિદિન અવ્યવસ્થિત થવા લાગ્યુ મુબઈના અનેકાનેક મિત્રો ને મોજોમા અમારી વચ્ચે મતભેદ રહેવા જ લાગ્યો મારા પ્રત્યે સુકન્યા આદર રાખે એવુ તો મારે યે નહોતુ જોઈતુ પણ મારી વાતો પ્રેમ અને સહાનુભૂતિથી વિચારે એવી મારી ઝખના વધતી જ જતી હતી સૌથી વધુ દુ ખ મને એ વાતનુ થતુ હતુ કે મારી પ્રત્યેક 'ના'ને એ પતિનો હુકમ જ સમજતી હતી અને મારી પ્રત્યેક ઇચ્છાને એ અત્યાચાર જ માનતી હતી. સુકન્યા મારી પત્ની હતી અમે એક- એક સાથે જીવનભરને માટે જોડાયા હતા, પરતુ એના વતી હુ કોઈને એ શબ્દ પણ કહુ, અમે આવશુ કે નહિ આવીએ એવુ પણ કહુ તો એ છછેડાઈ જતી. એની સ્વતત્રતા હુ હરી રહ્યો છુ એમ કહેતી

એક દિવસ થાકીને મે એને ચિઠ્ઠી લખી કે હુ તમારી સાથે વાત કરવા ઇચ્છુ છુ એ કહેવાની જરૂર નથી કે મુબઈ આવ્યા પછી મે એને તુ કહેવાનુ બધ કર્યુ હતુ અમસ્થો યે હુ અજાણ્યાની વચ્ચે તો એને તમે જ કહેતો, પરતુ મિત્રોની વચ્ચે તુ કહેવાઈ જતુ તેમા એને અસમાનતા લાગતી હતી હુ એને કહેતો હતો કે એ પણ તુ કહીને બોલાવે, પણ જાહેરમા એમ કરવા માટે એ તૈયાર નહોતી

મારી ચિઠ્ઠી વાચીને એ તુરત જ વાત કરવા માટે તૈયાર થઈ ગઈ મે જોઈ લીધુ કે વાત કરવામા સાર નથી, પરતુ મારુ ગૃહજીવન નષ્ટ થઈ રહ્યુ હતુ એટલે મે મનને મજબૂત કરી વાતનો આરભ કર્યો મે પહેલો જ પ્રશ્ન એને એ પૂછ્યો કે

તમારી સાથે હુ શી રીતે રહુ એમ તમે ઇચ્છો છો ?

એણે મને જવાબ આપ્યો 'જેમ રહો છો તેમ જ '

'મને એમા વિસના લાગે છે '

જવાબમા એણે મો મરડ્યુ

'મારુ કહેવાનુ તમે સમજો 'હુ ખૂબ નરમા શથી બોલ્યો આ રીતે આપણે એકબીજાથી દૂર જતા જઈએ છીએ.'

'તો શુ કરવુ ?'

'આપણા સહજીવનને અને સ્નેહતત્ત્વને હાનિ ન પહોચે તેમ આપણે રહેવુ જોઈએ '

'એટલે કે તમે કહો તેમ કરવુ જોઈએ '

'તમે ઊધુ ન લો હુ એમ માગતો જ નથી ' મે કહ્યુ

'તો શુ માગો છો ?'

'બીજા મિત્રો કરતાં આપણો સંબંધ કંઈક વિશિષ્ટ છે એમ તમે સ્વીકારો છો ?'

'પણ તેથી શું ?'

'તો આપણે એકમેકને અનુકૂળ રહેવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ '

'એનો અર્થ એ કે મારે તમને અનુકૂળ રહેવું જોઈએ '

'એમ હું નથી કહેતો '

'ત્યારે શું કહો છો ?'

'મારી કોઈ પણ વાત ઉપર તમે સહાનુભૂતિપૂર્વક વિચારો એમ હું ઇચ્છું છું '

'તમે એમ કરો છો ?'

'હું નથી કરતો ?' મારાથી ઊંચે સાદે બોલી જવાયું

'તો હું પણ કરું છું ' એણે દૃઢતાથી કહ્યું— મને લાગ્યું કે વાત પૂરી થઈ ગઈ છે હું બે ત્રણ મિનિટ મૂંગો બેસી રહ્યો એટલે એ ઊઠીને ચાલતી થઈ મેં એક નિશ્વાસ મૂકી દીધો. માર્ગ વિચારવા માંડ્યો

*

મારો કાગળ વાંચી સુકન્યા તુરત જ મારી પાસે આવી અને હાથ આપ કરી એણે મને કહ્યું હું માનું છું કે તમે વહેમી છો. મારી મૈત્રીઓને સાંખી શકતા નથી હું માનું છું કે તમે જૂના વિચારમાંથી નીકળ્યા નથી મારી સ્વતંત્રતા તમારાથી સહેવાતી નથી '

એ એવા ઘણા વાક્યો બોલી ગઈ પણ મને યાદ ન રહ્યાં મેં મારું હૃદય કાગળમાં ઠાલવી દીધું હતું એ કાગળનો સાર આ હતો કે આ બધી બંધના સદુપયોગ માટે છે, સત્તા માટે નથી, ને તમે જો વિશિષ્ટ સંબંધ ન રાખી શકીએ તો આપણા લગ્નની અને સંયુક્ત જીવનની કશી કિંમત નથી હું તમને અંતરથી ઇચ્છું છું, પણ તમે મારાથી દૂર ને દૂર જતાં જાવ છો જો આમ જ આપણે રહેવું હોય તો મારે મને અપરિણિત અથવા તો વિધુર જ માનવો રહ્યો '

જવાબમાં સુકન્યાએ મને સંભળાવ્યું 'તમે વહેમી છો અસહિષ્ણુ છો ' આ વચનોનો મારી પાસે જવાબ નહોતો એના ગયા પછી મેં ટેબલ ઉપર એક ચિઠ્ઠી મૂકી સૂરજ મારા માટે યોગ્ય હતી કે સુકન્યા તે મારાથી સમજાતું નથી એમ લાગે છે કે સૂરજ હવે મરી ગઈ છે અને સુકન્યા તો મારી પાસે આવી જ નથી હું એકલો જ હતો અને છું '

આ ચિઠ્ઠી મૂકી હું ઑફિસમાં ચાલતો થયો ને હું ઘેર આવ્યો ત્યારે સુકન્યા અમારાં સ્ત્રી-પુરુષ મિત્રોની વચ્ચે બેઠી હતી અને આજે ત્યાંક થઈ ગયેલા 'સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યમંડળ'ની સ્થાપનાના વિચારો ત્યારે ચાલતા હતા

o

આ અંકમાં 'જર્મનીની લીતરમાં' પ્રગટ થયેલો લેખ હિંદી 'વિશ્વમિત્ર' માંથી અનુવાદિત કરેલો છે સં૦

URMI REGD. No. B. 4061

અરુણ પુસ્તકમાળા અને બાલજગત [પાક્ષિક]

- આ માળામાં દર વરસે એક હજાર પાનાંમાં બારથી સોળ પુસ્તિકાઓ પ્રગટ થશે.
- લગભગ દરેક પુસ્તિકાનું સંપૂર્ણ લેખન ચિત્રોથી સુશોભિત અને પૂરું દ્વિરંગી ચિત્રવાળું બને છે.
- બાળકો ને કિશોરો હોંશે હોંશે વાંચે એવા સુંદર ટાઈપો ને લીસા કાગળમાં પુસ્તિકાઓ છપાય છે.
- એની કિંમત ગુજરાતના કોઈ પણ બાલસાહિત્ય કરતાં સસ્તી રાખવામાં આવે છે.
- નીચેનાં સાત પુસ્તકો તો નક્કી થઈ ગયાં છે ને તેમાંનાં પ્રથમ ત્રણ તો પ્રગટ પણ થઈ ગયાં છે.

શંકરાચાર્ય લે. હરજીવન સોમૈયા
જીવનચરિત્ર : મૂલ્ય અઢી આના

રંગરંગ વાદળિયાં લે. સુન્દરમ્
બાળગીતોનો : સંગ્રહ મૂલ્ય બે આના

નાનાં છોકરાં : લે. ચારુદત્ત
ત્રણ બાળવાર્તાઓ : મૂલ્ય દોઢ આના

પ્રવાસપત્રો લે. રામભાઈ
પ્રવાસવર્ણન (છપાય છે.)

હજીયે મને સાંભરે છે લે. ગિજુભાઈ
બાળપણનાં મધુર સંભારણાં (છપાય છે.)

આપણાં ભાંડુઓ લે. હેમુભાઈ
સાદાં રેખાચિત્રો (છપાય છે.)

છીપલાં લે. મોહન ઠક્કર
બાળકાવ્યોનો સંગ્રહ

આ માળાનું વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ ત્રણ, બ્રહ્મદેશમાં રૂ. સાડાત્રણ અને પરદેશમાં રૂ. ચાર છે.

- બાળકોને નિર્દોષ આનંદ, રસ અને આપવામાં આ પાક્ષિક અવશ્ય સફળ થઈ શકે
- આ પાક્ષિકના મુખ્ય લેખકો ગુજરાતનાં સુપરિચિત છે. અને તેથી જ આ પાક્ષિક નું શરૂ થયું છે એવું કોઈને લાગ્યું જ નથી.
- ગુજરાતમાં ઢગલાબંધ બાલસાહિત્ય પ્રગટ થ છે એટલે તમારાં બાળકો માટે એમાંનું કંઈ પણ વસાવતાં પહેલાં આ પાક્ષિક જોઈ જવા જેવું છે.
- દર અંકે વાર્તાઓ, ગીતો, ઉખાણાંઓ, ટુચકાઓ સાદા પાઠો અને ચિત્રો આપવામાં આવે છે.
- દરેક અંકમાં 'દેશ અને દુનિયા' એ મથાળા હેઠળ બાલશૈલીમાં મહત્વના બનાવો આપવામાં આવે છે.
- આ પાક્ષિકના હજી થોડા જ અંકો પ્રગટ થયા છે છતાં વર્ષોથી નીકળતું હોય એટલું એ સમૃદ્ધ લાગે છે.
- લગભગ તમામ અવલોકનકારોએ આ પાક્ષિકને પ્રેમભર્યો આવકાર આપ્યો છે ને એ બાળકોની સેવા કરી શકશે એવી આશા વ્યક્ત કરી છે.
- એના સંપાદકો છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી બાળકોની દુનિયામાં જ રહે છે ને બાળસાહિત્યનું સર્જન કરે છે.
- આ પાક્ષિકમાં દર અંકે ચોવીસ પાનાનું વાચન આપવામાં આવે છે ને લગભગ દરેક પાનું ચિત્રોથી સુશોભિત બને છે.
- એના મુખપૃષ્ઠ ઉપર દર અંકે કોઈ સુંદરમાં સુંદર ફોટો કે ચિત્ર મૂકવામાં આવે છે.

એનું વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ચાર, બ્રહ્મદેશમાં રૂ. સાડાચાર અને પરદેશમાં રૂ. પાંચ છે

અરુણ પુસ્તકમાળા અને બાલજગતનું પ્રકાશન તમારાં બાળકો માટે જ છે.

અરુણ પુસ્તકમાળા અને બાલજગત : પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ

મુદ્રક અને પ્રકાશક : લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમદાસ ગાંધી : ઊર્મિ કાર્યાલય : પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ
મુદ્રણસ્થાન : નવપ્રભાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ : : ઘીકાંટા રોડ : નોવેલ્ટી ટોકીઝ પાસે : અમદાવાદ

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ ૯ નવેંબર ૧૯૩૯ અંક ૯

: સંપાદકો :

મોહનલાલ મહેતા : ઈશ્વરલાલ દવે
કાન્તિલાલ શાહ : હરજીવન સોમૈયા

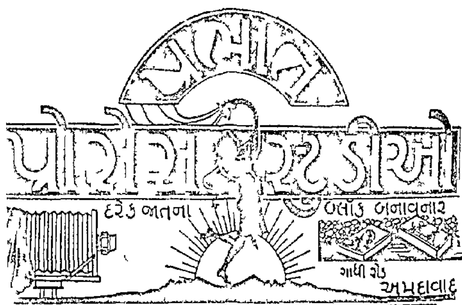

છૂટક નકલ આઠ આના

સંચાલક ભારતી સાહિત્ય સંઘ પો. બો. ૭૩ અમદાવાદ

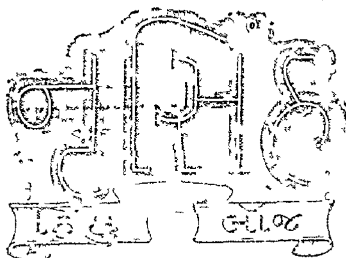

લાઇન, હાફટોન તથા વગેરે કલરના હાઇકલાસ

બ્લોક, ડીઝાઇન તથા સિને-સ્લાઇડ

બનાવનાર

ભારતી સાહિત્ય સંઘનાં પ્રકાશનોના બધા બ્લોક અમે બનાવીએ છીએ

નવું ઠેકાણું નોંધી લેશો જી

અમારાં પ્રકાશનો

નામ	કિંમત
અંજલિ ગ્રંથમાળા	[ઘરબેઠા]
સંજીવની	૨-૦-૦
પચાસ વર્ષ પછી-	૧-૪-૦
પ્રાયશ્ચિત્ત ભા. ૧	૨-૦-૦
,, ભા ૨	૨-૦-૦
એ પત્ની કોની?	૨-૦-૦
અંતરની વ્યથા	૧-૪-૦
આવતી કાલ	૨-૮-૦
અખંડ જ્યોત	૧-૮-૦
મંગલમૂર્તિ	૨-૦-૦
મહાન મુસાફરો	૧-૮-૦
દીન ધ્રુવ	૨-૦-૦
ધરતી	૧-૮-૦
બંધન અને મુક્તિ	૨-૦-૦
જાગતા રે'જો (પૂર્વાર્ધ)	૨-૦-૦
આરોગ્ય ગ્રંથાવલિ	
દર્દી, દવાઓ અને દાક્તરો	૧-૪-૦
અપચાના સહેલા ઉપાયો	૦-૪-૦
શરદી અને સળેખમ	૦-૬-૦
વજન શી રીત વધારવું ?	૦-૪-૦
કબજિયાત	૦-૪-૦
આંખોનું આરોગ્ય	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર:	
વિચાર અને વ્યવહાર ભા. ૧	૧-૦-૦
આદર્શ ખોરાક કોને કહેવો ?	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૧	૦-૪-૦
પહેલું સુખ	૦-૪-૦
ખોરાકની પસંદગી	૦-૪-૦
કસરત, મહેનત અને રમત	૦-૪-૦
નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા. ૨	૦-૮-૦
કલેજાના રોગો	૦-૫-૦
વૅક્સિનેશન કે સેનિટેશન?	૦-૬-૦
લાંબું ચાલો ને લાંબું જીવો	૦-૬-૦

નામ	કિંમત
ચિંતન ગ્રંથાવલિ	[ઘરબેઠા]
ગુલામીની શૃંખલા	૨-૮-૦
વિશ્વસાહિત્યમાળા	
પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત	૨-૮-૦
અહંકાર	૧-૮-૦
અરુણ પુસ્તકમાળા	
શંકરાચાર્ય	૦-૨-૬
રંગ રંગ વાદળિયાં	૦-૨-૦
નાનાં છોકરાં	૦-૧-૬
નૂતન ગ્રંથાવલિ	
લગ્ન-એક સમસ્યા	૧-૪-૦
આંસુનાં જળ	૧-૪-૦
સાહિત્યસમીક્ષા	૨-૮-૦
ઘરભણી	૧-૮-૦
પાશ્ચિમની કલાકૃતિઓ	૧-૪-૦
ધૂપદાની	૧-૪-૦
વેરાનમાં	૧-૦-૦
દરિયાના મામલા	૦-૨-૦
સત્તાવન	૧-૪-૦
વિશ્વદર્શન	૩-૮-૦
વિરાટ જાગે છે ત્યારે-	૧-૮-૦
આલબેલ	૧-૮-૦
વૈજ્ઞાનિક જગત	૧-૪-૦
પ્રદક્ષિણા	૧-૮-૦
મુસ્તફા કમાલ	૧-૮-૦
લોકશિક્ષણ ગ્રંથમાળા	
રાજકોટ-સત્યાગ્રહ	૦-૮-૦
નવસર્જન ગ્રંથાવલી	
સંજીવની	૨-૦-૦
શોભા	૨-૮-૦
પ્રાયશ્ચિત્ત ભા. ૧	૨-૦-૦
,, ભા. ૨	૨-૦-૦

સાદી કિંમતની પ્રથા રદ કરી છે એટલે ઉપર લખેલી કિંમતો ઘરબેઠાં અથવા તો ટપાલખર્ચ સાથે સમજવી.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પાનકોર નાકા :: પો. બો. ૭૩ :: અમદાવાદ

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[× મૂકેલા પુસ્તકો મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણીખાતા તરફથી મંજૂર થયેલા છે]

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા

વીર વલ્લભભાઈ	૦–૨–૬
× રાજાજીની વાતો	૦–૩–૦
અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ	૦–૪–૦
× જાતકકથાસંગ્રહ	૦–૩–૦
ક્રાન્તિ	૦–૫–૦
ક્રાન્તિકારી ધર્મ	૦–૩–૦
૧૮૫૭ બળવાની બીજી બાજુ (નથી)	
ઇટાલીનો મુક્તિયજ્ઞ	૦–૬–૦
વીરની હાકલ ભા. ૧	૦–૧૨–૦
દારૂનિષેધ અને સ્વરાજ	૦–૪–૦
બારડોલીની હિજરત	૦–૨–૬
ગાંધીકૃષ્ણ આશ્રમ	૦–૮–૦
સોરઠની વીરાંગનાઓ	૦–૨–૦
લૂટાયુ હિંદ	૦–૩–૦
ગુજરાતનું કમળ	૦–૩–૦
રૂપિયાનું ઝાડ	૦–૫–૦
ક્રાન્તિને માર્ગે	૦–૫–૦
× દેશને ખાતર	૦–૩–૦
પરદેશી કાપડની હરીફાઈ	૦–૮–૦
× મારી કહાણી	૦–૮–૦
× ચબૂતરો	૦–૧૦–૦
કાયા ભગતની કડવી વાણી અને ગરીબોના ગીતો	૦–૮–૦
પ્રિન્સ બિસ્માર્ક	૦–૮–૦
× કળજુગ	૦–૩–૦
× તૂટેલા તાર	૦–૮–૦
તારુણ્યમાં પ્રવેશતી કન્યાને પત્રો (સુધારેલી આવૃત્તિ)	૦–૬–૦
જીવનચર્યા	૦–૧૦–૦
નૂતન રશિયામાં ડોકિયું	૦–૮–૦
× ચીન જાપાનની યાત્રા	૦–૮–૦
ગરીબાઈનો ગુનો	૦–૩–૦
બોલ્શેવિઝમ અને બીજી વાતો	૦–૬–૦
લગ્ન કે પ્રણય ?	૦–૮–૦
× દેવદાસ	૦–૮–૦
સામ્યવાદ અને સર્વોદય	૦–૬–૦
શહીદનો સંદેશ	૦–૧૨–૦
કાગળો	૦–૩–૦
આપણો આહાર	૦–૬–૦
સ્ત્રી-પુરુષ મર્યાદા	૦–૧–૦
ગિરિરાજ આબુ	૦–૮–૦
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ઉપનિષદ	૧–૪–૦

લવાજમ

પ્રસ્થાન માસિક	૫–૦–૦
કિશોર માસિક	૪–૦–૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા	૭–૦–૦
ટૉલ્સ્ટોય ગ્રન્થાવલિ	૬–૦–૦
રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ	૬–૦–૦
બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ	છૂટક

— પ્રસ્થાન —

પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ

ટૉલ્સ્ટોય ગ્રન્થાવલિ

× પ્રેમનો દંભ (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૧–૪–૦
× સ્ત્રી અને પુરુષ (બીજી આવૃત્તિ)	૧–૦–૦
× કથાવલિ ભા. ૧	૧–૪–૦
× નવો અવતાર ભા. ૧	૨–૪–૦
× નવો અવતાર ભા. ૨	૨–૦–૦
× નવો અવતાર ભા. ૩	૧–૦–૦
× હૃદયપરિવર્તન	૧–૪–૦
× કથાવલિ ભા. ૨	૧–૪–૦
વસંતુખ	૧–૪–૦

રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

× ઘરે-બાહિરે	૨–૦–૦
× ચતુરંગ અને બે બહેનો	૧–૪–૦
નૌકાડૂબી	૨–૮–૦

બૃહદ્ ગ્રન્થાવલિ

એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા	૧૧–૦
એક ક્રાન્તિકારની આત્મકથા	૧–૧–૦
× ગાતા આસોપાલવ	૧–૮–૦
× દ્વિરેફની વાતો ભા. ૨	૧–૪–૦
× ગીતામન્થન	૧–૪–૦
× સત્યમય જીવન	૧–૧૦–૦
લગ્નપ્રપંચ	૩–૮–૦
શેષના કાવ્યો	૨–૮–૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૨	૧–૪–૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

× દ્વિરેફની વાતો ભા. ૧	૧–૪–૦
સ્વૈરવિહાર ભા. ૧	૧–૮–૦
સુખન અને બીજી વાતો	૧–૪–૦
ભારતપુણ્યપ્રવાસ	૧–૦–૦
ગાંધી મણિમહોત્સવ	૧–૪–૦
કયે રસ્તે ?	૧–૮–૦
રામ અને કૃષ્ણ (ત્રીજી આવૃત્તિ)	૦–૮–૦
બુદ્ધ અને મહાવીર (,)	૦–૬–૦
× ઘરગથ્થુ વૈદક	૨–૦–૦
× દિનચર્યા	૧–૮–૦
× સાબરમતી	૧–૪–૦
× રશિયાનું પાતર	૨–૦–૦
ભૂખમરાનો ઉપાય	૨–૦–૦
શહીદનો સંદેશ	૧–૦–૦
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા	૧–૮–૦
તમને એ નહિ સમજાય	૦–૬–૦
અસહકાર	૨–૮–૦
અપારણમાં સૌથી	૧–૮–૦
મંદિરપ્રવેશ	૧–૪–૦
કાનાવાસની કહાણી	૦–૧૨–૦
અનંતા	૦–૮–૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

શાળાઓને તેમ જ પુસ્તકાલયોને યોગ્ય કમિશન કાપી આપવામાં આવશે

સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ઊર્મિ

યોજના

દર મહિને વાર્તાઓ, લેખો, ગીતો, સાહિત્યવિવેચનો, છબી વગેરે ઇત્યાદિ સામગ્રી ૮૦ થી ૧૦૦ પાનામાં આપવામાં આવે છે. નવું વર્ષ એપ્રિલથી શરૂ થાય છે. પરંતુ કોઈ પણ મહિનાથી એક વર્ષ માટે ગ્રાહક થઈ શકાય છે.

• એનું વાર્ષિક લવાજમ •

દેશમાં	બ્રહ્મદેશમાં	પરદેશમાં
પાંચ રૂપિયા	સાડા પાંચ રૂપિયા	સાડા છ રૂપિયા
		(શિ ૯મ)

છૂટક કે નમૂનાની નકલના આઠ આના

લેખ સંબંધી

૧. જે લેખનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે તે લેખ જો પહેલા જ અંકમાં પ્રગટ થઈ શકે એમ હોય તો તેના લેખકને ખબર આપવામાં આવતી નથી. જે લેખનું પ્રકાશન મોડું થવાનું હોય તેની ખબર આપવાનો રિવાજ છે.

૨. જે લેખ સાથે ટપાલખર્ચ નથી હોતું તે લેખ જો સ્વીકારવા યોગ્ય ન લાગે તો રદ કરવામાં આવે છે.

૩. જે લેખનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે તેના કારણો આપવાને અમે બંધાયેલા નથી. અમારા તરફથી કારણો ન મળે તો અમે નથી આપવા ઇચ્છતા એમ સમજવું.

૪. કોઈ પણ લેખકનો લેખ જે અંકમાં છપાય તે અંક અને તે લખાણની છૂટી પાંચ પ્રતો લેખકને મોકલવાનો રિવાજ છે. કોઈ પણ કારણસર છૂટી પ્રતો ન મોકલી શકાય તો તે ફરીથી છપાવી આપવાનું જોખમ અમે સ્વીકારતા નથી.

વ્યવસ્થા સંબંધી

૧. કોઈ પણ ફરિયાદ માટે જવાબી ટપાલખર્ચ અને ગ્રાહક-નંબર જણાવવો જરૂરી છે.

૨. જે ગ્રાહકોનું લવાજમ પૂરું થવા આવે છે તેને અગિયારમા અંક સાથે એ જાતની ચેતવણી મોકલવામાં આવે છે અને એમના તરફથી વખતસર જવાબ નથી આવતો તો બારમો અંક એમને વી. પી. થી મોકલવામાં આવે છે. વી. પી. રૂ. ૫-૪-૦નું થાય છે, જેના ગ્રાહકે રૂ. ૫-૬-૦ ભરવા પડે છે. આ વી. પી. જો ગ્રાહક ન સ્વીકારે તો છેલ્લા અંક ઉપર એમનો અધિકાર રહેતો નથી. વી. પી. ખર્ચના ચાર આના મોકલીને જ તે અંક પાછો મેળવી શકાય છે.

૩. અંગ્રેજી મહિનાના પહેલા અઠવાડિયામાં જ 'ઊર્મિ'નો અંક પ્રાપ્ત ન થાય તો ગ્રાહકને વિનંતિ છે કે તેમણે ટપાલ-ઑફિસમાં ખબર કાઢી અને ટપાલખાતા તરફથી જે લેખિત જવાબ આવે તે અહીં મોકલી આપતાં એમને તે અંકની બીજી નકલ મોકલી આપવામાં આવે છે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ : પો. બો. નં. ૭૩ : અમદાવાદ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

સમાચાર અને સૂચનાઓ

૧ અમારાં પ્રકાશનોમાં અમે જે કાગળો વાપરીએ છીએ તેમાં દેશી કાગળો ટાઇટલ વગેરેના ભાવો દોઢા ઉપરાંત થયા છે, અને પરદેશી કાગળના ભાવો બમણા કરતાં પણ વધ્યા છે. પરદેશી કાગળો માત્ર 'નવરચના'માંજ વપરાય છે, કારણ કે એ જાતના કાગળો દેશમાં બનતા જ નથી, હવે એમાં પણ દેશી કાગળો જ વપરાશે.

૨ 'વિશ્વસાહિત્યમાળા'નું બીજું પુસ્તક 'અહંકાર' પ્રગટ થઇ ગયું છે ને ગ્રાહકોને રવાના થવા માંડ્યું છે.

૩ 'અરુણ પુસ્તકમાળા'નું ચોથું પુસ્તક 'પ્રવાસપત્રો' (રામભાઈ) પ્રગટ થઇ ગયું છે, અને પાંચમું 'આપણાં ભાંડુઓ' (હેમુભાઇ) તથા છઠ્ઠું 'હજી યે મને સાંભરે છે.' (ગિજુભાઈ) ચાર પાંચ દિવસમાં જ પ્રગટ થઇ જશે. આ ત્રણેય પુસ્તકો એક સાથે જ રવાના કરવામાં આવશે.

૪ 'અંજલિ'નું ત્રીજું પુસ્તક 'જાગતા રે'જો' (ઉત્તરાર્ધ) નવેંબરની આખરે પ્રગટ થશે અને એ જ રીતે 'આરોગ્ય'નાં પુસ્તકો ત્યારે જ પ્રગટ થશે.

૫ 'વિશ્વસાહિત્યમાળા'નું ત્રીજું પુસ્તક 'પશ્ચિમના સમરાંગણે' (All Quiet on the Western Front) તૈયાર થાય છે. ડિસેંબરમાં પ્રગટ થઈ જશે.

૬ 'ચિંતન ગ્રંથાવલિ'નું બીજું પુસ્તક હજી નક્કી થઇ શક્યું નથી.

અમદાવાદ
૩૧ : ૧૦ : '૩૯

મુખ્ય સંચાલક
ભારતી સાહિત્ય સંઘ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

મુંબઇ-શાખા
બ્લૉક નં. ૭, દેવકરણ મૅન્શન :
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટની પાછળ

મુખ્ય કાર્યાલય
પાનકોર નાકા : પો. બો. નં. ૭૩
અમદાવાદ

'ઊર્મિ'ના લવાજમ બાબત

ભાઇશ્રી,

આ પછીના અંક સાથે આપનું આ વર્ષનું લવાજમ પૂરું થશે. આપ ગ્રાહક થયા તે માસથી અગિયાર માસ સુધી આપે અમારા માસિકનો પરિચય કરીને ખાતરી મેળવી હશે કે અમે ઉત્તરોત્તર માસિકને સારું કરવાના પ્રયત્નો કરીએ છીએ. આ વસ્તુસ્થિતિ લક્ષમાં લઈ આપ ગ્રાહક તરીકે ચાલુ જ રહો એવી આશા વધુ પડતી નહિ ગણાય.

આવતા અંક સાથે આપનું લવાજમ પૂરું થશે એટલે આપ ગ્રાહક તરીકે રહેવા ઈચ્છતા હો તો આપના નવા વર્ષનું લવાજમ રૂા. ૫–૦–૦ નવેંબર મહિનાની ૨૫મી તારીખ સુધીમાં મ. ઓ. થી મોકલી આપી આભારી કરશો. જો વિચારને અંતે આપને એમ લાગે કે નવા વર્ષ માટે ગ્રાહક રહેવું નથી તો એક પોસ્ટકાર્ડ દ્વારા તા. ૨૫ મી સુધીમાં એવો નિર્ણય જણાવી દેશો.

આપના તરફથી તા. ૨૫ મી સુધીમાં હા–નાનો જવાબ નહિ આવે તો આપને આવતા મહિનાનો અંક બરાબર પહેલી તારીખે વી. પી. થી રવાના થશે. વી.પી. રૂા. ૫–૪–૦ નું થશે, જેના આપે ત્યાં રૂા. ૫–૬–૦ ભરવાના રહેશે.

સારું તો એ જ છે કે આપ તા. ૨૫ મી સુધીમાં મ. ઓ. થી લવાજમ મોકલી આપો અથવા તો 'ના' લખી નાખો. એટલે આપને આવતો અંક અમે સાદી ટપાલથી મોકલી આપીએ.

આમ છતાં આપના તરફથી જવાબ ન આવતાં અહીંથી વી. પી. થાય તો તે સ્વીકારી લેવાની કૃપા કરશો. આશા છે કે આપ ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહી ગુજરાતના આ સંસ્કાર અને સાહિત્યના માસિકને આજની ભીડના સમયમાં મદદગાર થશો.

આપનો

મોહનલાલ મહેતા

મુખ્ય સંચાલક
ભારતી સાહિત્ય સંઘ

અમદાવાદ

તા. ક:–જો આપ મુંબઇના ગ્રાહક હો તો ઉપર લખ્યા સ્થળે અમારી શાખામાં લવાજમ ભરશો.

વર્ષ નવમું | નવેમ્બર ૧૯૩૯ | અંક નવમો

ગુજરાતનો પ્રાંતિક વિકાસ

[રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ]

જેવી રીતે માણુસ પોતાની વિશિષ્ટતાને લીધે સમાજમાં મહત્ત્વનું સ્થાન મેળવે છે અને સમષ્ટિની ઉત્ક્રાન્તિમાં પોતાનો હિસ્સો નોંધાવી શકે છે, તેવી રીતે આપણી અત્યારની રાષ્ટ્રવ્યાપી સાંસ્કારિક એકતા માટે પણ દરેક પ્રાંતે પોતાનું વિશિષ્ટ ધ્યેય સાધવું પડશે; અને એવા પોતાના વિશિષ્ટ સર્વાંગીણ વિકાસ વિના સંસ્કૃતિના મહાસાગરમાં પોતાનું કહેવાય તેવું કાંઈ પણ તેનાથી આપી શકાશે નહિ.

એટલે આપણી પ્રાંતિક ભાવના પાસે ત્રણ મુખ્ય પ્રશ્નો આવીને ઊભા છે. એક તો સર્વાંગીણ વિકાસ સાધવાનો પ્રયત્ન, બીજો પ્રશ્ન સાંસ્કારિક એકતામાં એનું વહેણ, અને ત્રીજો મહાન પ્રશ્ન વિશ્વવ્યાપી બલાબલની સાચી તુલના કરવાની એની શક્તિ. આ ત્રીજો પ્રશ્ન એટલા માટે મહત્ત્વનો છે કે અત્યારે કોઈ નાનામાં નાનું ગામ પણ વિશ્વવ્યાપી બળોની અસર નીચે ન આવે એવું શક્ય નથી.

પ્રાંતિક સર્વાંગીણ વિકાસ વિષે દરેક પ્રાંતને પોતપોતાના વિશિષ્ટ પ્રશ્નો છે ને સામાન્ય પ્રશ્નો પણ છે. ઉદાહરણ તરીકે સાધારણ રીતે ગુજરાતીઓ પ્રાંતિક ભાવના પરત્વે વધારે ઉદારતાથી જોઈ શકે છે. અને તેના પ્રમાણમાં મહારાષ્ટ્ર–બંગાળ પછાત છે. તો વિદ્યા સંગીત, ચિત્ર, સાહિત્ય એવી સામગ્રીમાં વિકાસદૃષ્ટિએ એ બન્ને પ્રાંતો ઘણા આગળ છે. એટલે દરેક પ્રાંતે પોતાના વિશિષ્ટ પ્રશ્નોનો પોતાની રીતે ઉકેલ લાવવાનો હોય છે. તેમાં કેટલીક વખત અતિ ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓ લાભને બદલે નુકસાન પણ કરી બેસે છે. ઉદાહરણ તરીકે સાહિત્યદૃષ્ટિએ હિંદી પાસેથી ગુજરાતને બહુ ઓછું મળે તેમ છે. પણ એનું રાષ્ટ્રભાષા તરીકેનું ગૌરવ જાળવવા એના પ્રત્યે લોકો ઉદાસીન ન રહે એ જોવું જરૂરનું છે. પણ હજી તો ગુજરાત પોતાના પગભર પોતાની ભાષામાં માંડ માંડ થતું આવે છે, તે પહેલાં

એના ઉપર હિંદીનો એટલો બોજો મૂકવામાં આવે કે એ બોજા આડે એ પોતાની પ્રાંતિક ભાષાનો વિકાસ પણ સાધી શકે નહિ તો એ વસ્તુ લાંબે ગાળે બન્ને ભાષાને નુકસાન કરવા ઉપરાંત ગુજરાતને એની પોતાની સમ્ભારિતામાં પીછેહઠ કરાવનારી પણ નીવડે. રાષ્ટ્રભાષાને લેશ પણ ઓછું મહત્ત્વ આપ્યા વિના પ્રાંતમાં એના સ્થાનનો નિર્ણય કરવાનું કામ જેટલું બને તેટલું વધારે અભ્યાસ દ્વારા નહિ પણ અભ્યાસ વિનાનાં સાધનો દ્વારા રેડિયો–સિનેમા દ્વારા રાખવું જોઈએ અભ્યાસ તરીકે નિશાળોમાં થતો એનો ઉપયોગ એ કદાચ લાંબે સમયે કંટાળાજનક ને નિરર્થક લાગ્યા વિના નહિ રહે અત્યારના અભ્યાસ ક્રમમાં ઘટાડો કર્યા વિના નવા વિષય તરીકે હિંદીને દાખલ કરવામાં એક રીતે માનસિક હ્રાસ પણ છે અત્યારના વિષયો પરત્વે બાળકોને જે કંટાળો છે તેટલો જ કંટાળો હિંદી પ્રત્યે આવશે, ને જેમ અંગ્રેજી ભાષામાં ગુજરાતીનો ખીચડી–પાક બનાવ્યો, તેમ કદાચ હિંદી દ્વારા નવો ખીચડી–પાક પણ થશે

રાષ્ટ્રભાષાનું ગૌરવ જ્યારે રાજદ્વારી પુરુષો સ્થાપવા મથે ત્યારે તેમણે એ વિષે કેળવણીકારો, લેખકો, ચિંતકો ને સર્જકોની ઉપેક્ષા ન કરતાં એમના અભિપ્રાયોને વજન આપવું જોઈએ ને જેટલા બને તેટલા વિશેષ અભિપ્રાયો મેળવવા જોઈએ કોઈ પણ દેશમાં–પછી એ ભલે ગમે તેવા ઉદાર રાજદ્વારી પુરુષોથી નિયંત્રિત થતો હોય છતાં–એમાં વિચાર કરી શકે તેવા પુરુષો પ્રત્યે ઘૃણા દર્શાવવામાં રાજદ્વારી પુરુષો કોઈ દિવસ પાછા હઠતા નથી

ઇંગ્લંડમાં બર્નાર્ડ શૉ મોટો ચિંતક છે પણ એનો રાજદ્વારી પુરુષોએ કોઈ દિવસ હિસાબ ગણ્યો નથી એટલે જે વિષય ખરી રીતે કેળવણીકારો માટે મહત્ત્વનો છે તેનો નિર્ણય એકાદ નિયમથી કરી નાખવામાં કે બહુમતીથી કરવામાં પણ એકંદરે પ્રજાને નુકસાન છે એ વિચારને પ્રજા સમક્ષ ઘણો લાંબો વખત વહેતો મૂકવો જોઈએ

પ્રાંતના સર્વાંગીણ વિકાસ માટે પ્રાંતીય ભાવનાની ખીલવણી જરૂરી છે

એ ભાવના જ્યારે પોતાના એકમ સ્થાનથી વધારે દૂર જાય છે ત્યારે જ એના ઉપર નિયંત્રણ જરૂરી છે અત્યારે ગુજરાતનાં સાહિત્ય ચિત્ર સંગીત નૃત્ય રંગભૂમિ નાટકો–મેળાઓ ઉત્સવો–વ્યાયામો સમૂહ ઉત્સવો સર્વમાંથી ગુજરાતનો ધ્વનિ ઊઠવો જોઈએ બંગાળી રાગમાં કવિતા ઉતારી એ ગુજરાતના છોકરા પાસે મૂકવી એમાં હવે ગુજરાતના કવિઓએ પણ શરમ ગણવી જોઈએ ગુજરાતનું પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ વિકસે–અને એના સંસારી તરવરાટીઓની ને ભજનિકોની પરંપરાની પેઠે–સંસાર સમૃદ્ધિ ને સંસ્કૃતિનો સમન્વય ગુજરાત સાધી બતાવે એ એની સૌથી વધારે સુંદર અને કદાચ ચિરસ્થાયી પ્રણાલિકા છે એની પ્રાંતિક વિશિષ્ટતા એના સંસ્કારની સૌને પ્રિય લાગે એવી સૌરભમાં રહી છે એના પ્રાંતિક અભિમાને બીજાને હસ્યા નથી કે દૂભવ્યા નથી આજે ગુજરાત પોતાના પ્રાંતિક વિકાસ માટે એના લોકનાયકો પાસે દૃષ્ટિની અપેક્ષા રાખે છે

[વિશ્વવ્યાપી બલાબલની તુલના કરવામાં ગુજરાતીઓ પાછા પડશે તો પોતાના વ્યાપાર સમૃદ્ધિ ને સંસ્કારિતા સઘળું ગુમાવી બેસશે

એટલે રાજકારણ ગમે તેટલું બળવાન ને વ્યાપક તત્ત્વ થવા મથે—અને એણે થવું જ જોઈએ તોપણ એ પ્રાંતના સર્વાંગીણ વિકાસ, ખાસ કરીને પ્રાંતની વિશિષ્ટતા દ્વારા સધાતા સંસ્કૃતિવિકાસને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો જ એની લાંબે ગાળે ફતેહ છે કારણ કે તો જ એને પ્રજાનું પીઠબળ મળે, બળવાન, તેજસ્વી, સ્વતંત્ર વિચારશક્તિવાળા જુવાનોનો ટેકો મળે. નહિ તો પછી ટોળા ભેગા થાય. ટોળા તાલી પાડે. ટોળા માને કે આપણા ભેગાં થવાથી પૃથ્વી ધ્રુજે છે. ને જે વખતે પરદેશી સત્તાનો માત્ર એક ફટાકડો ફૂટે ત્યારે ટોળાને શું કરવું એ પણ ગમ ન હોય, કારણ કે એમનામાં વિચાર કરવાની શક્તિ જ ન હોય—માત્ર શબ્દોને અનુસરવાની જ શક્તિ આવી હોય.

સર્વાંગીણ વિકાસ સાધવો હોય તો પ્રાંતની વિશિષ્ટતા સામા રહી છે એ લોકસેવકો ને લોકનાયકોએ જાણવું જ જોઈએ એમનાથી પ્રાંતના કલા–સાહિત્ય–કવિતા–પ્રણાલિકા અને સામાન્ય સંસ્કારભૂમિકાની ઉપેક્ષા કે મશ્કરી કરી શકાય જ નહિ

વિદ્યા અને સંસ્કારની કોઈ પણ ભૂમિકાને ક્રૂર ઉપહાસનો વિષય બનાવી પ્રજાને દોરવાનો દાવો કરનારા ઘણા વખત સુધી ગમે તેટલા લાખો ટોળાં ભેગાં કરે છેવટે જ્યારે ઓટ આવે ત્યારે પ્રજા ત્યાંની ત્યાં હોય છે—ન એ આગળ વધે ન પાછળ જુએ.

એટલા માટે અતિ ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓએ પોતાના ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક વિકાસ રૂંધાતો નથી એ હમેશાં જોવું રહે છે.

રાષ્ટ્રભાષા પ્રાંતભાષાને ન રૂંધે—રાષ્ટ્રપ્રેમ પ્રાંતવિકાસને ન અપનાવે એ સ્થિતિ પ્રત્યે પણ નજર રાખવી રહી.

· ધૂમકેતુ ·

પૂજાનું મૂલ્ય

[શાર્દૂલવિક્રીડિત]

સૂતાં ના સુખસેજમાં જગતમાં મોટાઈ કો'ને મળે,
કષ્ટો કૈંક સહ્યા પછી જગતની પૂજા વિબુધો રળે;
સૂતા કૈં પથરા નગે, સરિતમાં; ના ભાવ કો'એ પૂછે
વેઠે ઘા જળના, મશાટકરના, તે દેવ : સૌ કો' પૂજે.

· જેઠાલાલ ત્રિવેદી ·

मतभेद अने शिष्टता

श्री दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर

સામાજિક જીવનનુ મામૂલી વ્યાકરણ પણ જેઓ નથી જાણતા તેઓ કોઈ કોઈ વખત એટલા પક્ષાન્ધ થઈ જાય છે, કે ભિન્ન મત રાખનારને તેઓ પોતાના દુશ્મન માને છે વિવાદમા જે હારે તેના મોમા ધૂળ ભરનાર શાસ્ત્રીઓથી આપણે પરિચિત છીએ પોતાના વિરોધીઓને ઝેર પાનાર લોકોના કિસ્સા પણ ઇતિહાસમા મોજૂદ છે જેનામા આપણે નિષ્ઠા મૂકી તેની દરેક વાતને માની લેવી તેના દોષનુ પણ સમર્થન કરતા રહેવુ અને જેને વિરોધી માની લીધા તેમને દુશ્મન સમજી જમીનદોસ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ વૃત્તિ મનુષ્યજીવનની અત્યત અસસ્કારી અને પ્રાથમિક અવસ્થાનુ ચિહ્ન છે એવા લોકો અહિંસાનુ માહાત્મ્ય તો શુ, તેનો અર્થ પણ સમજી શક્તા નથી અહિંસાવાદી જૈનોમા પણ જ્યારે લોકો વાદમત્ત બને છે, ત્યારે પ્રતિપક્ષીનો કોઈ પણ રીતે નાશ કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે

સામાજિક જીવનમા જ્યા ચર્ચા મારફતે લોકમત સગઠિત કરવામા આવે છે અને જનતાને શિક્ષણ આપવામા આવે છે, ત્યા એ વાતનો ધ્યાન રાખવો જરૂરી છે કે જ્યા મતભેદ થાય ત્યા દુશ્મની માની લેવી કે પેદા કરવી ન જોઈએ વ્યક્તિગત સ્નેહસબધ જીવનના અગણિત તત્ત્વોને લીધે સ્થાપિત થાય છે કેવળ મતભેદને લીધે એનો વિચ્છેદ કરી દેવો અને પોતાની સજ્જનતા છોડી દઈ કેવળ વેર જ વેર શરૂ કરવુ એ અસસ્કારિતા અને પ્રાથમિક અવસ્થાનુ દ્યોતક છે

ધક્કામુક્કી, મારપીટ આદિ હીન વ્યાપારોમા ધર્મનો પ્રકાર લાવી ક્ષાત્રધર્મનુ વિધાન કરવામા આવ્યુ સૂતેલા શત્રુને ન મારવો જોઈએ, કમરથી નીચે પ્રહાર ન કરવો જોઈએ, શત્રુના બાળબચ્ચા પર આઘાત ન કરવો જોઈએ, શત્રુની સ્ત્રીઓનુ વચનથી પણ અપમાન ન કરવુ જોઈએ, શરણાગતને મારી ન નાખવો જોઈએ, ગાળો બોલીને પોતાના મુખદ્વારને ગટરકુડ ન બનાવવુ જોઈએ સૂર્યાસ્ત પછી (અને શીત પ્રદેશોમાં બરફની ઋતુમા) યુદ્ધ બધ રાખવુ જોઈએ, નક્કી કરેલા એક સમયે મરેલા વીરોના શબને દાટવા માટે એ બીજાએ સ્નેહથી ભેગા મળી કામ કરવુ જોઈએ વગેરે નિયમોએ ક્ષાત્રધર્મને જઘન્ય હત્યાકર્મથી ઉન્નત બનાવ્યો સામાજિક પક્ષભેદના ઝઘડાઓમા પણ એવા જ શિષ્ટમાન્ય સદાચારના નિયમ હોય છે પણ જેમને ચોરાશી લાખ યોનિઓમા થઈ પહેલી જ વાર મનુષ્યદેહ મળ્યો છે તેઓ એ મર્યાદાઓ સમજી શક્તા નથી

કોઈએ મને ગાળ દીધી તો હુ સામી ગાળ દઈ પોતાને અપવિત્ર શા માટે બનાવુ? હીનતાની હોડમા વિજય મેળવવાનો શોખ મને શા માટે થાય? સજ્જનતા કાઈ 'પ્રતિયોગી ધર્મ' નથી

દૂરદૃષ્ટિથી જોવામા આવે તો આજે જેઓ આપણા વિરોધી છે, તેમની સાથે કદાચ કાલે સહકાર કરવો પડશે એ આપણે કેમ ભૂલીએ? ઓછામા ઓછુ આપણુ આચરણ એવુ રહેવુ જોઈએ જ્યારે આજના પ્રતિયોગીઓની સાથે મળી સહકારનો સુઅવસર આવે ત્યારે એમની સામે જોવામા આપણે શરમથી મો નીચુ ન કરવુ પડે અથવા બેશરમીની નિર્લજ્જતા બતાવવી ન પડે બજારુ લોક ભલેને સજ્જનતાને કમજોરી માનતા હોય પણ એથી કોઈને યે હાનિ નથી થઈ

જ્યા મતભેદ કે પક્ષભેદ છે, ત્યા આખરે જીવન સબધ કાયમ રાખવાની વિશેષ કોશિશ કરવી જોઈએ પણ જ્યા મતભેદ કે કોઈ બીજા કારણથી આપણો મિત્ર કે વિરોધી સજ્જનતા છોડી દે ખુદ પોતાને અને સમાજને નીચે પાડતો હોય, ત્યા લોભ કે મોહને

વશ થઈ અથવા સામાજિક જીવનના ભૂલભરેલા આદર્શથી પ્રેરાઈ જો આપણે તેની સાથે જીવનસહયોગ ચાલુ રાખીએ, તો તે પ સામાજિક જીવનનો દ્રોહ છે. જ્યાં સુધી હીનતા નષ્ટ નથી થઈ અને સમાજદ્રોહ ચાલુ છે ત્યાં સુધી, પ્રેમપૂર્વક પણ પોતાનું પૂરું બળ વાપરીને તેનો વિરોધ, તેનો અસહકાર કરવો જ જોઈએ. નહિ તો આપણા નૈતિક જીવનનો કોઈ જ અર્થ નહિ રહે.

જો મતભેદ થતાં જ પરસ્પર સદ્વ્યવહાર અને શિષ્ટાચારનો અંત થઈ જાય તો સમાજમાથી ચિત્તની ઉદારતા અને બુદ્ધિનો અનાગ્રહ સદાને માટે લોપ પામશે. કોઈની સાથે મતભેદ થતાં જ જો આપણે એના હરેક વચન પર અવિશ્વાસ રાખવા લાગીએ, એના હરેક વ્યવહારને ફક્ત ઢોંગ સમજીએ, તો મતભેદ દૂર થતાં આપણે એકદમ તેને વિશ્વાસપાત્ર અને ઇમાનદાર કેવી રીતે સમજી શકીએ? પણ આજે સમાજમાં એવાં જ દૃશ્ય જોવા મળે છે. બે માણસો જ્યાં સુધી એક જ અભિપ્રાયના હોય છે, ત્યાં સુધી એક બીજાને ભલે તે તેઓ જુઠ્ઠા અને ધૂર્ત માનતા હોય, તોપણ તેમની વાતોનું સમર્થન ઘણા આગ્રહથી કરે છે. તેનું કારણ એ છે કે સાર્વજનિક જીવનમાં મતભેદનો શિષ્ટતા સાથે કોઈ સંબંધ જ નથી રહ્યો. એક માણસ જે આજે મારા સામા પક્ષનો છે, મારી નજરમાં દગાબાજ, જુઠ્ઠો અને દુષ્ટ છે, એ જ માણસ જો કાલે કોઈ કારણથી મારા પક્ષનો થઈ જાય તો તે એકદમ સજ્જન અને વફાદાર મનાય છે. હું એટલો વિચાર પણ નથી કરતો કે જો કાલે આ જ માણસ દુર્જન અને કપટી હતો તો આજ એનું મારા પક્ષમાં સામેલ થવું શું એનાં કપટ-પ્રપંચ, ધૂર્તતા અને અવસરસાધકતાનું અંગ ન હોઈ શકે? જો મતભેદ એ આપણા વિચાર અને મનનનું પરિણામ હોય, તો તેનો અંત (પરિણામ) પરસ્પર અવિશ્વાસ અને દ્વેષમાં કદી ન આવી શકે. જેની સાથે આપણો મતભેદ થઈ જાય, એને આપણું ભદ્રપુરુષ માનવાનું છોડી દઈએ, અથવા એના હરેક કામને શંકાભરેલી નજરે જોઈએ અને એના પ્રત્યેક બોલને દ્વેષમૂલક, સ્વાર્થપૂર્ણ અને ભ્રમમૂલક માનવા જ તૈયાર રહીએ, તો વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને મતસ્વાતંત્ર્યનો સમાજમાંથી નાશ જ થઈ જશે. બે માણસોનો મતભેદ જો શુદ્ધ અને પ્રામાણિક હોય, તો તેમણે પોતાની જિંદગી જ નહિ પણ પોતાની ઇજ્જત પણ એક બીજાને સોંપતાં જરા પણ અચકાવું નહિ જોઈએ. મતભેદનો અર્થ છે ભિન્ન દર્શન. ભલેને આપણી દૃષ્ટિએ બીજાઓનું દર્શન અપૂર્ણ અથવા ભ્રાન્તિજન્ય અને તર્કહીન હોય, પણ આપણે એની પ્રામાણિકતા પર અવિશ્વાસ કદી ન કરવો જોઈએ. ભિન્ન મતવાળાઓને ચાલબાજીવાળા કે અસભ્ય સમજવા એક પ્રકારની અશિષ્ટતા છે. જો આપણે પોતાના મતને શાસ્ત્રશુદ્ધ અને ન્યાયસંગત સમજતા હોઈએ, તો આપણને બીજાઓ પર અસત્ય કે છળનો આરોપ કરવાની જરૂર ન હોવી જોઈએ. એ તો એક રીતે પોતાની કમજોરી કબૂલ કરવા બરાબર છે. એનો ચોખ્ખો અર્થ એ છે કે, આપણી પાસે દલીલોનો અભાવ છે, આપણી બુદ્ધિ કુંઠિત થઈ ગઈ છે, અને તેથી હવે આપણે સ્વાભાવિક છીછરાપણાનો આશ્રય લઈ વાદમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીએ છીએ. ટૂંકમાં, જેની વિચાર કરવાની રીત આપણાથી જુદી હોય, તેની પ્રતિષ્ઠા અને આત્મસન્માનની કદર આપણે કરવી જોઈએ સભ્ય વાદવિવાદની એ મૂળ મર્યાદા છે. જેની સચ્ચાઈ અને હેતુની નિર્મળતાના સંબંધમાં આપણને સંદેહ હોય, તેની સાથે આપણે વાદવિવાદ જ કેવી રીતે કરી શકીએ? એ તો એક ચરિત્રહીન અને અશાન્ત સમાજદ્રોહી છે, જેના પર આપણે દયા ખાવી જોઈએ. આજે બે માણસ મતભેદને લીધે એકબીજાને અનીતિમાન, દુરાચારી અને દગાબાજ સમજે છે અને મતભેદ દૂર થતાં જ ફરી એકબીજાની પ્રશંસા કરવા લાગે છે, એ તો આપણા સામાજિક જીવનના પતનનું લક્ષણ છે. જે દિવસે મતભેદ, વ્યક્તિગત સ્નેહસંબંધ, અને પરસ્પર શિષ્ટ વ્યવહારનો સમન્વય થશે, તે જ દિવસે આપણું સામાજિક જીવન શુદ્ધ અને નિરામય થશે.

નવેંબર, ૧૯૩૯.

આપણી સ્વરાજયાત્રા

શ્રી. મોહનલાલ મહેતા

જ્યારે આ નોંધ લખાય છે ત્યારે ભારતવર્ષના આકાશમા સઘર્ષના વાદળા ઘેરાવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે યુરોપમા મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યુ ત્યારે નિરાશાના બધા કારણો મોજૂદ હોવા છતા એવી આશા રાખી હતી કે પોલેડની મદદે દોડી ગયેલુ બ્રિટન હિંદને કદાચ એની સ્વતત્રતા પાછી આપે છેવટ એમ તો માન્યુ જ હતુ કે પૂર્ણ સ્વાતત્ર્ય નહિ આપે તો યે એનુ વચન આપી તાત્કાલિક અમુક સત્તાઓ આપીને હિંદને સતોષી લેશે પરતુ દુ ખની વાત છે કે બહુ જ શાણુ ગણાતુ બ્રિટન વર્તમાન પરિસ્થિતિને ઓળખી શક્યુ નથી અને પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવતા રિવાજને—જાલિમ સ્વેચ્છાએ કદી ગુનામને છોડે નહિ—એણે સમર્થન આપ્યુ છે બ્રિટિશ પ્રજા સ્વાતત્ર્યપ્રેમી છે કે નહિ બીજાને ગુલામીમા રાખીને પ્રજાતત્રની વાતો કરી શકાય કે ન કરી શકાય એ બધુ જવા દઈએ તોપણ આજની કટોકટીમા બ્રિટને હિંદને તરછોડીને પોતાના સામ્રાજ્યને સિદ્ધાતને અને પ્રજાને મોટા જોખમમા ઉતાર્યા છે ખબર નથી પડતી કે આવી ભૂલની પાછળ એણે કઈ ગણતરીઓ ગણી હશે અત્યારે તો એમ લાગે છે કે લોભીને ગળેથી જેમ મરતા લગી પણ નાણુ છૂટતુ નથી તેમજ બ્રિટનને ગળેથી હિંદ છૂટી શકતુ નથી ચાલીસ કરોડની મહાન પ્રજાને ગુલામીમા રાખીને નાનકડા પોલડને બચાવવાનો પ્રયાસ કરનાર બ્રિટન એમા ફાવશે કે કેમ તે તો ભવિષ્ય નક્કી કરશે અને ફાવશે તો યે હિંદના ભારથી જ એ તૂટી પડશે કે કેમ એ પણ ઇતિહાસે જોવાનુ રહેશે

પણ જે થયુ છે તે એક જોતા સારુ જ થયુ છે વૉયસરૉયના નિવેદન માટે દુ ખ પ્રગટ કર્યા પછી પણ આપણે એટલુ તો કહેવુ જોઈએ કે એણે આપણને જગાડી દીધા છે 'રખે, તમે કોઈ એમ માની લેતા કે અમે બદલાઈ ગયા છીએ' એવુ ભાન કરાવી દીધુ છે હિંદની જાગૃતિના મડાણ થયા તે દિવસે હિંદની કોઈ પણ માગણીને નકાર વામા જે કારણો અપાતા હતા તે જ—એક પણ નવુ નહિ—આજે પણ અપાયાં છે સમજાતુ નથી કે પ્રાતિક સરકારોની મુક્તકઠે પ્રશસા કરનાર, લઘુમતીઓને અન્યાય થયો છે એવો એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચારનાર, બ્રિટિશ સરકાર મધ્યસ્થ તત્ર માટે કે પૂર્ણ સ્વરાજ માટે એ જ લઘુમતીઓનુ બહાનુ કેમ આપી શકે? પણ સામ્રાજ્યવાદીઓની એ જ બલિહારી છે વૉયસરૉય સાહેબે સુદર અને સુંવાળા શબ્દોની પાછળ બ્રિટનની સામ્રાજ્યનીતિ જ પ્રગટ કરી છે

પડકાર ઝિલાયો છે

વાયસરાયના આ નિવેદનને મહાસભાની કારોબારીએ ધિક્કારી કાઢ્યુ છે તે યોગ્ય જ કર્યું છે કારોબારીનો ઠરાવ બતાવે છે કે એ નિવેદન કોઈ જાહેરનામુ નથી પરતુ હિંદના સ્વમાનને સ્પષ્ટ પડકાર છે અને એ પડકાર કારોબારીએ ઝીલી લીધો છે આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે મહાસભા કે ગાધીજી પ્રધાનપદો છોડવા કે સીધી લડાઈ આપવા માટે આજે જરા યે ઉત્સુક નહોતા હજાર વખત એ સ્પષ્ટ કરવામા આવ્યુ છે કે મહાસભામા આજે એ તાકાત નથી કે જે વડે બ્રિટિશ સરકાર સામે એ આઝાદીનો આખરી જગ ખેલી શકે મહાસભાએ પોતાની એક પણ નબળાઈને આજ લગી છુપાવી નથી પોતાની તાકાત કે નાતાકાત એણે હમેશા ખુલ્લી કરીને બતાવી દીધી છે આ છતા આજે એણે યુદ્ધનો માર્ગ અખત્યાર કર્યો છે ને તેના પહેલા પગલા તરીકે પ્રાન્તિક સરકારોના આસનો ખાલી કરે છે. તેની પાછળ કારણ એક જ છે કે કમજોર કે પરાધીન હિંદુસ્તાન તાત

નિર્માલ્ય નથી એની તાકાત બ્રિટનની પાસેથી પોતાની સ્વતંત્રતા પાછી લઈ લેવા જેટલી આજે ભલે ન હોય પરંતુ પોતાના સ્વમાનના રક્ષણની અને તેને ખાતર મરી મટવાની તો છે જ આજની દશા જોતા એમ લાગે છે કે જો બ્રિટિશ સરકાર તરફથી મહાસભાની માગણીઓને છેવટ લગી ઠોકરે જ મારવામાં આવશે તો મહાસભા સત્યાગ્રહ જંગમાં ઝુકાવશે જ અને એ જંગ ૧૯૩૦ના જેવો સ્વરાજ પ્રાપ્તિનો નહિ હોય, પરંતુ સ્વમાનરક્ષાનો જ હશે જે પ્રજામાં સ્વમાનરક્ષાની આટલી પણ ભાવના ન હોય તેના દિલમાં સ્વરાજનું નામ પણ ન હોય અને લાખ વર્ષે એ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ન મેળવી શકે

એટલે આજના સંઘર્ષનું વાતાવરણ ઊભું કરનાર આપણે નથી પરંતુ બ્રિટિશ સરકાર જ છે આપણે તો હવે એટલું જ બતાવવાનું રહે છે કે છેલ્લા વીસ વર્ષમાં અમે તો શીખ્યા છીએ કે દરેક મનુષ્યના અને પ્રજાના જીવનમાં એવા પ્રસંગો આવે જ છે કે જ્યારે એણે પોતાની જિંદગી કે પોતાનું સત્ત્વ એ બેમાંથી એકની પસંદગી કરી લેવી જોઈએ અમે માનીએ છીએ કે આજે એ પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો છે અમે હિંદવાસીઓ આ પ્રસંગે જિંદગીના લોભી નહિ બનીએ અને સત્ત્વની રક્ષા ખાતર એને હોમી દેતા અચકાશું નહિ

મુસ્લિમ-લીગનું વલણ

દુ:ખની વાત એક જ છે કે આવી કટોકટીના વખતે હિંદના મુસ્લિમોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવવાનો દાવો કરનાર મુસ્લિમ-લીગ સામા પક્ષમાં જઈને બેસી ગઈ છે જ્યારે સ્વમાનરક્ષાનો પ્રશ્ન આવીને ઊભો છે એ વખતે એ પોતાના જૂના ગીતો જ ગાયા કરે છે મુસ્લિમ જનતા જેમ ધર્મપ્રેમી છે તેમ ધર્મઝનૂની પણ છે આ જનતાને ધર્મને નામે બહેકાવી હિંદની સ્વતંત્રતા અને સ્વમાનને જોખમમાં મૂકનાર મુસ્લિમ-લીગ માટે અફસોસ થયા વિના રહેતો નથી અજબ જેવી વાત તો એ છે કે મહાસભાના અન્યાયની બાબત લાખ વાતો કરનાર મુસ્લિમ લીગે નિષ્પક્ષ પંચ માટે તૈયારી બતાવી જ નથી સાથે બેસીને વિચાર કરવાની દરખાસ્તોને એ ઠોકરે ઉડાવે તે હજી સમજી શકાય છે પરંતુ નિષ્પક્ષ પંચને એ શા માટે નકારે છે તે નથી સમજાતું હા, એટલું સમજાય છે કે જ્યારે માણસ એક પણ દલીલ કરી શકતો નથી ત્યારે માન ના પાડીને ઊભો રહે છે મુસ્લિમ-લીગે આજે એ વલણ અખત્યાર કર્યું જણાય છે એમની શી ફરિયાદો છે તે સમજાતું નથી, એમની શી માગણી છે તેની ખબર પડતી નથી એક જ ખબર પડે છે કે જો એનું ચાલે તો આ દેશમાંથી મહાસભાનું નામનિશાન તે ઉખેડી નાખવા માગે છે અને હિંદની સ્વતંત્રતાને મુસ્લિમોના હિતોના બહાના નીચે વેચવા બેઠી છે

વિરોધી બળો

વાયસરૉયે પોતાનું નિવેદન પ્રગટ કરી દીધું અને તે પછી દેશના તમામ પક્ષોએ પોતાનું વલણ જણાવી દીધું છે આ બધી જાહેરાતો જો છેવટની જ હોય તો મહાસભાએ અનેક બળોની સામે પોતાની સત્ત્વરક્ષા કરવાનું રહ્યું છે ૧૯૩૪માં મોકૂફ કરેલા સત્યાગ્રહ પછી આ પાંચ વર્ષમાં આપણે પ્રગતિ કરી છે કે નહિ તેની પરીક્ષાનો સમય હવે તદ્દન નજીક છે અમને એમ લાગે છે કે રાષ્ટ્રને મૂંઝવનારી રહેલા લગભગ તમામ પ્રશ્નોમાં આપણે પ્રગતિ કરી છે—માત્ર એક પ્રશ્નમાં આપણે ઘણાં વર્ષો પાછા હઠી ગયા છીએ અને એ પ્રશ્ન છે રાષ્ટ્રીય એકતાનો મહાસભાની એકતાની અહીં વાત નથી એ વિષે તો અમે એમ માનીએ છીએ કે યુદ્ધનો શંખ ફૂંકાતા જ એમાં તમામ મતભેદો ભૂંસી જશે પરંતુ અહીં પ્રશ્ન છે તમામ કોમો અને પક્ષોનો એમાં આપણે પ્રગતિ કરી નથી એ બળો આજે વધુ મજબૂત સંગઠિત અને એકત્રિત બન્યા છે હિંદી રિયાસતો લોકસમૂહ મહાસભા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવે છે તેમાં શંકા નથી અને મહાસભાને નામે લાખ્ખો માણસો કુરબાની કરવા તૈયાર થશે તે વિષે પણ અમને સંદેહ નથી પરંતુ આ સંગ્રામમાં બ્રિટનના હથિયારો આપણા જ બંધુઓ—સરકારી સિપાઈઓ ને નોકરો જ નહિ પણ કોમવાદીઓ ને

બીજા ગુંડાઓ-બનશે. આનો સામનો જો આપણે કરી શકશું — અને સામનો એટલે કે એની સામે પણ ખુંની છાતીએ ને નિર્મળ આંખે આપણે ભોગ આપવા તૈયાર રહેશું તો આપણને કોઈ જ દબાવી શકશે નહિ, અને થોડા જ સમયમા એ ભાઈઓને ખાતરી થઈ જશે કે એમના હિતો બ્રિટનની સંગીનોથી સુરક્ષિત નહિ રહી શકે, કારણ કે એ સંગીનો તો હિંદુ-મુસ્લિમ-પારસી-યહૂદી-ખ્રિસ્તી-હરિજનો સૌને એક સરખી જ ભોંકાયા કરે છે, પરંતુ પરસ્પરના વિશ્વાસ અને પ્રેમથી જ સુરક્ષિત રહેશે. જો આમ આપણે કરી શકશું તો બ્રિટનને એની હઠ અને હિંદુસ્તાન છોડ્યા વિના છૂટકો જ નથી.

પણ આમ આપણે કરી શકશું ? યુરોપનું મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળતા આપણા અહિંસાના સિદ્ધાંત સાથે સમાધાન કરવા તૈયાર થઈ ગયા, તેનું જ આ કોમી પ્રશ્નોમાં તો નહિ કરી બેસીએ ? હાથ ઉગામ્યા વિના પોલીસોનો માર ખાનાર આપણે કોઈ મુસ્લિમ કે કોઈ રાજપૂત કે કોઈ જમીનદાર આવતા સામે તો નહિ મારી બેસીએ ? આપણા મનને આજ સુધી એટલી જ તાલીમ મળેલી જણાય છે કે સરકારી નોકરોની સામે આંગળી પણ ન ઊંચકવી. એ તાલીમ અહિંસાની છે કે બિનહથિયારી લડાઈની છે તેનું આ વખતે પૂરેપૂરું પારખું થઈ જશે. જો આપણે આપણી અહિંસાને વ્યાપક બનાવશું તો તો કોઈ પ્રકારનો ભય નથી, પરંતુ જો એમ ન કરી શક્યા તો આપણે ભૂંડી રીતે હાર પામશું એ વિષે લેશમાત્ર સંદેહ નથી.

સંઘર્ષ જામશે ?

પણ રહી રહીને પ્રશ્ન એ થાય છે કે મહાસભા અને સરકાર વચ્ચે સંઘર્ષ જામશે ખરો ? ગાંધીજી કહે છે તેમ આપણે વેગનમાં ઘૂમવું જ પડશે ? અમને એમ લાગે છે કે એવી સ્થિતિ નહિ આવે. આપણા પક્ષની સ્થિતિ જોઈએ છીએ તો એમ લાગે છે કે આપણને લડવાની જરી પણ ઉત્સુકતા નથી. કેવળ સ્વસંરક્ષાને ખાતર લડવું પડે છે. સામા પક્ષની સ્થિતિ જોઈએ છીએ ત્યારે પણ એમ લાગે છે કે એ લડવા માટે તૈયાર નથી. યુરોપમાં જે આગ ભભૂકી રહી છે તેમાં જ એને રોકાવું પડશે. હિંદમાં ચિનગારી મૂકાય એમાં એને જરી યે લાભ નથી, અને પારાવાર નુકસાન છે. વૉયસરૉયનું નિવેદન આખરી શબ્દ ન હોય અને માત્ર ચકાસી જોવાની વૃત્તિ જ ન હોય ? એ જ જૂનાં હથિયારો, મતભેદો, કોમી કુસંપ, વફાદારી, સામ્રાજ્યની મુશ્કેલી વગેરે એક વખત અજમાવી જોવા ન ધાર્યું હોય ? જો એમ જ હશે તો તો આ પ્રાંતની સરકારો વીખાઈ જતાં જ બ્રિટનને સાચી સ્થિતિનું ભાન થઈ આવશે ને એ મહાસભા સાથે સમાધાન કરી લેશે. પરંતુ એમ નહિ હોય અને એને પોતાની સંગીનો ઉપર અને કહેવાતી લઘુમતીઓના સાથ ઉપર અતૂટ વિશ્વાસ હશે તો સંઘર્ષ જામશે જ. આપણે આ કટોકટીની ઘડીએ એટલી પ્રાર્થના કરીએ કે બ્રિટનને સાચી સ્થિતિનું ભાન થાય અને હિંદુસ્તાન એનું દુશ્મન બને તે પહેલાં એને મિત્ર બનાવી લે.

પ્રતિમા અને પ્રિયતમા

[ગ્રીકની એક પૌરાણિક કથાના આધારે રચાયેલ સર વિલિયમ એસ. ગિલ્બર્ટ કૃત "પિગ્મેલિયન અને ગેલેશિયા" નામના હાસ્યપ્રધાન નાટકનો અનુવાદ]

અનુવાદક-શ્રી. કૃષ્ણવદન જેતલી

[ગતાંકથી સંપૂર્ણ]

પાત્રો

પિગ્મેલિયન-એક એથેન્સવાસી શિલ્પી.
લ્યુસિપસ-એક સૈનિક.
ક્રિસોસ-કલાનો એક આશ્રયદાતા.
એગ્નિમિમોસ-ક્રિસોસનો ચાકર.
મિમોસ-પિગ્મેલિયનનો ચાકર.
ગેલેશિયા-એક સજીવન થયેલી પ્રતિમા.
સિનિસ્કા-પિગ્મેલિયનની પત્ની.
ડાફ્ને-ક્રિસોસની પત્ની.
મિર્રિન-પિગ્મેલિયનની બહેન.

સ્થળ : પિગ્મેલિયનનું કલામંદિર.

સમય : ચોવીસ કલાકમાં જ બધા અંકો સમાઈ જાય છે.

અંક ત્રીજો

સ્થળ અને દૃશ્ય : પ્રથમ તથા દ્વિતીય અંકના જ

(ડાબી બાજુથી ડાફ્ને પ્રવેશે છે)

ડાફ્ને : એમ જણાય છે કે પિગ્મેલિયન તેને પથ્થરને સજીવન કરવાની અદ્ભુત શક્તિ મળી છે. તેને પૂછી ખાતરી કરીશ કે એ શક્તિ કેટલી હદ સુધી વાપરી શકાય છે (ડાબી બાજુથી અંદર જતી મિર્રિન પ્રવેશે છે) મિર્રિન, આ બધું કેમ [illegible] છે!

મિર્રિન : ઓહ, ગઈ કાલે અમે બધાં પૂર્ણ આનંદમાં હતાં અને અત્યારે શોકના સાગરમાં [illegible] છીએ. [illegible] પિગ્મેલિયન [illegible] સિનિસ્કા [illegible]

ડાફ્ને : [illegible]

મિર્રિન : (રડતાં) હા, બધું યે.

ડાફ્ને : પણ તમે તેને અટકાવી શકો નહિ! એને પૂરી ન શકો! વેચી કે ભાંગી શકો નહિ! શું તેના ટુકડા ન થાય?

મિર્રિન : ના, મને ડર રહે છે કે એમ ન થાય.

ડાફ્ને : જો હું પિગ્મેલિયનની પત્ની હોત તો ગેલેશિયાનું સૌન્દર્ય જ બગાડી દેત! તેમને એને યોગ્ય સજાની તક જ ન રહેત!

મિર્રિન : પણ હવે એ બધી બાબતોની કોઈ જરૂર નથી રહેતી, હવે તો એ અંધ બની ચૂકેલ છે!

ડાફ્ને : અંધ! એટલે શું થયું કહું! માણસને પાંચ ઇન્દ્રિયો છે અને તે એકાદ ગુમાવે છે તે [illegible] !

મેરિન એ જે સજા ભોગવી રહ્યો છે તેથી તેની પત્ની સંતોષ તો પામશે ને?

ડાફ્ને સુખી તો એ જ સ્ત્રી છે।

મેરિન સિનિસ્કા સુખી?

ડાફ્ને ચોક્કસ, પિગ્મેલિયને તેને અપમાનિત કરી અને તેણે તેની સજા કરી એને એથી વધુ શું જોઈએ?

(ડાબી બાજુથી સિનિસ્કા પ્રવેશે છે)

સિનિસ્કા શું વધારે? વાહ આ — એ પહેલાં હતો તેવો થઈ જાય એવા શબ્દો કહેવા મારી જીભને કેળવવાની શક્તિ! મારા દુખી હૈયા સાથે લડતા ભયંકર મહાંધ મનને શાંત પાડવાની શક્તિ। 'ઓ મારા પિગ્મેલિયન, મારા પ્રેમનું તું ફાવે તેમ કર, તેને સ્વીકાર કે તરછોડ, તે તારો જ છે અને તે મૃત્યુ પામી શકે તેમ નથી।' એવું કહેવાની શક્તિ। આ થોડા અંતરના સાચા શબ્દો તેને કહેવાની શક્તિ બદલ હું મારી અડધી દુખી જિંદગી હોડમાં મૂકવા તૈયાર છું

મેરિન ત્યારે તો તેને માટે કાંઈ આશા ખરી?

સિનિસ્કા ના, જરા યે નહિ આજે જ હું તેનું ઘર છોડી જઈશ અને મારી શરમ પર જ્યાં નિરાંતે વિચાર કર્યા કરું ત્યાં જઈ છૂપી રહીશ હું મારી ઈર્ષ્યાના ભારેલા અગ્નિને એ સર્વભક્ષી જ્વાળામાં પ્રગટી ઊઠે ત્યાં સુધી પંખો નાખી સચેત કરીશ અને પ્રાર્થના કરીશ કે હું યે તેની આગમાં નાશ પામું

ડાફ્ને હીરતાજડ્યાં એ વચનો છે, સિનિસ્કા, શંકા ન રાખતી, પિગ્મેલિયન એ જ્વાળાને સચેત રાખવા બળતણ પૂરું પાડશે

સિનિસ્કા મારે બળતણની જરૂર નથી મારા હૈયામાં જ મેં બળતણ સંઘરી રાખ્યું છે પિગ્મેલિયન અને ગેલેશિયા એકબીજાને ભેટ્યાં હોય એવું દૃશ્ય હું ગમે ત્યારે જોઈ શકું છું હું તે કેવું કપરું કામણ કરે છે અને તેની કલ્પિત વાસના કેવી રીતે સાકાર થાય છે તે જાણું છું। મારા હૈયામાં પ્રવેશ કરવા તેણે જે આડીઘૂંટીવાળો માર્ગ લીધો હતો તે હું જાણું છું। હું તે દુષ્ટ છોકરીને પિગ્મેલિયન અમારા પ્રેમના પરિચિત, મધુર, અર્થહીન શબ્દો કહી રહ્યો છે તે સાંભળું છું। હું તેના કાનમાં તે મારા પર વર્ષાવેલાં નાટકી મૃદુ વચનો રેડી રહ્યો છે તે સાંભળું છું। ઘડીમાં ભયજનક, તો ઘડીમાં આવેશમય, વળી ઘણી વાર ગમતભર્યાં તેના સુપરિચિત હાવભાવો હું પિછાનું છું। અને તેની સદા યે સળગતી અનાડી જીભ ગેલેશિયાના હૈયાના આવેગ સહિત રણકયા કરશે। એ જ્વાળાના એમ ને એમ કરમાઈ જશે એવો ભય ના રાખતી। (ટટ્ટાર થતાં) જ્યારે મારા હૈયામાં ઈર્ષ્યા ઘર કરે છે ત્યારે તે કદી યે પોષણના અભાવે મૃત્યુ પામતી નથી।

ડાફ્ને ચાલ, મારે ઘેર આવ. ત્યાં તેનું પોષણ કર્યા કરજે આપણે બે વિધવાઓનો પાઠ ભજવી પુરુષના વિશ્વાસભંગ પર કટાક્ષો કરતાં વખત ગાળીશું

સિનિસ્કા પણ ક્રિસોસ—?

ડાફ્ને ક્રિસોસ? અરે, તું તેને દેખશે યે નહિ

સિનિસ્કા એમ કેમ?

ડાફ્ને એમ કેમ? મેં એને ઘરની બહાર કાઢી મૂક્યો છે। (સ્વગત) વાહ આ યુવતી તો ઈર્ષ્યાનો પોતે અવિભક્ત ઈજારો રાખ્યો હોય એવું માનતી લાગે છે। (મોટેથી) તેં પિગ્મેલિયન પર તારું વેર લીધું છે હવે તે તારા વદનનું દર્શન કરી આનંદ પામી શકશે નહિ, અને ક્રિસોસ પણ હવે મારું વદન જોવાનો આનંદ માણી શકશે નહિ। હું તેને અંધ બનાવી શકતી નથી એમ કરી શકું એવી ઈચ્છા તો થાય છે પણ હું તેને મારું વદન જોતાં રોકી શકું છું અને મેં એમ કર્યું છે

સિનિસ્કા હું તમારો આભાર માનું છું સખારી હું તમારી સાથે આવીશ.

(જમણી દ્વાર બાજુ જાય છે મેરિન તેને રોકે છે)

મેરિન ના, ના, તું પિગ્મેલિયનને છોડી ન જા તું તેને તરછોડશે તો તે જીવશે નહિ તેના

દુઃખમાં વધારો ન કર. આ બીજો ઘા કદાચ તે શરૂ કરેલું કાર્ય બરાબર પૂરું કરી નાખશે!

સિનિસ્કા નહિ, મને જવા દે. મારે તેનું મુખ જોવું ન જોઈએ ડાફ્ને, જો હું તેને જોઉં તો કદાચ પશ્ચાત્તાપ કરું. મને રોક નહિ મેગિન, વિદાય!

(જમણી બાજુથી જાય છે. મેગિન અનુસરે છે)

ડાફ્ને વાહ! જો પ્રતિમાઓ સ્વેચ્છા પ્રમાણે સજીવ બને તો એથેન્સમાં હવે ગજબની ધમાલ મચવાની.

(ક્રિસોસ જમણી બાજુથી દેખાય નહિ તેમ પ્રવેશે છે)

વળી મારે પુત્રીઓ છે — બધી યે ઉમરલાયક. જો દરેક પુરુષ પથ્થરનું રમકડું લઈને પોતાના સ્વભાવને અનુકૂળ કુટુંબ કોતરી કાઢશે તો ભોળી સરળ સ્ત્રીઓ માટે ક્યાં સ્થાન રહેશે?

ક્રિસોસ જો દરેક યુવતી ડાફ્ને હોય તો પુરુષ પથ્થરના શિલ્પ તરફ મીટ યે જોવાની પરવા ન કરે! (લાગણીવશ થઈ) ઓ ડાફ્ને!

ડાફ્ને રાક્ષસ, ચાલ્યો જા, અહીંથી દૂર થા. (સ્વગત) જો મારી પાસે સિનિસ્કા જેવી છૂરી હોત તો હું તેને સળગાવી દેત! (સિનિસ્કાની નકલ કરી આશ્ચર્યમુગ્ધ ક્રિસોસને) ઓહ, હું, તમે અને ગેનેશિયા એકના પ્રેમમગ્ન જ્યાં એક હતા તે દશ્ય ગમે ત્યારે કલ્પી શકું છું! ઓહ, સમજતો નહિ કે હું એ — જ્યારે પ્રિયા મારા હૈયામાં વસ કરે છે ત્યારે તે પોષણના અભાવે નથી મરી જતી!

ક્રિસોસ મને તેની ખાતરી છે! તમારી મહેમાનગીરી જગમશહૂર છે વહાલી, તેને મારી તરફ આગળ વધવા દો તો? મને ફરીથી ઘરમાં સ્થાન આપો!

ડાફ્ને ઘર? ના, હું નહિ રાખું. વાહ મારી પાસે તો દેવીઓનું જૂથ છે લગભગ પચાસનું — અર્ધનગ્ન મદિરાદેવીઓ પણ — દરેક જાતની વનદેવીઓ અને જળપરીઓ. જો હું ઘેર જઈને જોઉં કે તે બધીઓએ તેમના મસ્તકમાં સજીવ થવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તો ઘરમાં તમે હો તો તેમનું કે

મારું શું થાય? ના, ના, આરસમાં ભલે તે સામાન્ય ગણાય, પણ જીવતી થતાં!!! હું એ બધી લજ્જાહીન રંડાઓને વેચી મારીશ. જ્યાં સુધી હું તેમને વેચી મારું નહિ ત્યાં સુધી ક્રિસોસ, તમારે બહાર રહેવું પડશે.

ક્રિસોસ પણ મેં કર્યું છે શું?

ડાફ્ને આપે શું નથી કર્યું, મહેરબાન?

ક્રિસોસ હું તમને કહી શકતો નથી — એમાં અત્યંત સમય જશે!

ડાફ્ને મેં તને પેલી આરસની નખરાળી સાથે એની કમરે તારો હાથ વીંટાળી બેઠેલો જોયો છે એ સમજાય તો ક્રિસોસ

ક્રિસોસ એ તો એમને એમ સમજ્યા. એવું છે વહાલી ડાફ્ને હું તો કલાનો કદરદાન રહ્યો અને મને પ્રતિમાઓ તો બહુ ગમે છે.

ડાફ્ને વાહ — એમ તો તમારી માફક મને પણ કલા પ્રત્યે પ્રેમ છે છતાં તમે કદી યે મને પથ્થરના એપોલોની કમરે મારા હાથ વીંટાળી બેઠેલી જોઈ નથી! અને આ "પ્રતિમા" માટે તો — જો હું તેને અત્યારે જોઉં તો તમને તેના ટુકડાઓ માટે પ્રીતિ થાય છે કે કેમ તેની ખાતરી કરું!

ક્રિસોસ એ બાળાને ક્ષમા કર. તે તદ્દન જુવાન છે અને તદ્દન નિર્દોષ છે. તારી દયાની એ હકદાર છે.

ડાફ્ને એમ કે?

ક્રિસોસ : હા, ખરેખર. જો મેં ડાફ્નેને એપોલોને હાથ વીંટાળી બેઠેલી જોઈ હોય તો મને એપોલોની દયા આવે.

(ડાફ્નેની કમરે તેનો હાથ વીંટાળે છે)

ડાફ્ને (પીગળતી) ખરું કહો છો?

ક્રિસોસ ખરેખર, મારા સોગન, ખરેખર.

ડાફ્ને ઓ ક્રિસોસ, તને હું મારી આપું છું (તેને ભેટે છે) — આખરે મંગળો આશાદાયક હતા.

ક્રિસોસ (ધીમેથી) ખરેખર ગોરની!

ડાફને ઘેર ચાલ પણ યાદ રાખજે હું એ દેવીઓનું જૂથ વેચી મારવાની છું પથ્થર સજીવ થાય એમાંથી કોઈ ભલીવાર આવે નહિ

ક્રિસોસ માફ કરજે પણ ડ્યુકેલિયને પાછળ નાખેલા પથ્થરમાંથી જ પૃથ્વીના એકેએક જીવ અવતર્યા છે

(વિનસની પ્રતિમા પાસે જઈ તેને નિહાળે છે)

ડાફને પરંતુ ડ્યુકેલિયનને તો કેવળ પથ્થરો જ ફેંક્યા તેમને ઘડવાનું કામ તો તેણે દેવોને સોંપ્યું હતું

ક્રિસોસ (સ્વગત–તેના તરફ જોઈ) અને દેવોએ કેવું કામ કર્યું તે આપણે જાણીએ છીએ એના કરતાં પિગ્મેલિયનને સોંપ્યું હોત તો ?

ડાફને (ક્રિસોસનો હાથ પકડી ખુંચાવતાં) ચાલ ત્યારે જઈએ।

(જમણી બાજુથી જાય છે વળી ગેલના સહિત જમણી બાજુથી મેરિન પ્રવેશે છે)

મેરિન : પિગ્મેલિયને જાણ્યું છે કે તે તેની પત્નીથી વિખૂટો પડશે અને તેણે સ્વર્ગના બધા યે દેવોના સોગન ખાધા છે કે જો તે તેને હવે તરછોડી ચાલી જશે તો તે જીવશે નહિ ! શું–શું કરવું જોઈએ ?

(ડાબી બાજુથી ગેલેશિયા પ્રવેશે છે)

ગેલેશિયા મેરિન અહીં ? પિગ્મેલિયન ક્યાં છે ?

મેરિન : ઓહ, દુષ્ટ છોકરી ! તારી સ્વચ્છંદતાએ જે અનિષ્ટ કર્યું છે તેથી સંતોષ ન પામતાં શું તું તેના મરણનું દર્શન કરવા આવી છે ? ઠીક થયું વખતસર આવી છે

ગેલેશિયા એનો શો અર્થ છે ?

મેરિન : જે હું કહું છું તેનો આ અર્થ છે– સિનિસ્કાએ પિગ્મેલિયનને તરછોડ્યો છે એટલે હવે એ જીવશે નહિ ઓહ બાળા ! એનું રક્ત તારા શિરે છે !

ગેલેશિયા પિગ્મેલિયન જીવશે નહિ ? પિગ્મેલિયન મરી જશે ? અને અરરે, અભાગિણી હું તેનું કારણ ? ઓ, શું કરવું જોઈએ ?

મેરિન મને રે સૂઝ પડતી નથી છતાં એક ઉપાય છે–ફક્ત એક જ, હું પિગ્મેલિયનને કહીશ કે તારી પત્ની અહીં તારી વાટ જુએ છે તે તને સિનિસ્કા માનશે જ્યારે તે બોલે ત્યારે તું તેની પત્ની હોય એમ જવાબ દેજે

ગેલેશિયા હા, હા, મને સમજ પડી

મેરિન ત્યારે હું જાઉં છું દેવો તને આ યુક્તિમાં મદદ કરે

(ડાબી બાજુથી જાય છે)

ગેલેશિયા દેવો ભલા છે દેવો મને મદદ કરશે (ઘૂંટણિયે પડે છે) ઓહ પ્રભુ, આ મહા દુઃખમાં હું તારું શરણ શોધું છું હું જીવતી થઈ તે પહેલાં સિનિસ્કા એની સાથે જેમ બોલતી તેમ બોલતાં મને શીખવ અરે, મારો સ્વર પિગ્મેલિયનને સિનિસ્કાના જેવો જ લાગે એવો કર, અને એ જીવશે–સિનિસ્કાને માટે, મારે માટે નહિ–છતાં યે તે જીવશે (ડાબી બાજુથી મેરિન પિગ્મેલિયનને દોરતી આંખ બાંધ્યા વિના પ્રવેશે છે) અત્યારે તેને ઘેરી વળેલી બધી યાતનાઓનું મૂળ હું જ છું તે માટે મારે આ સહન કરવું પડે તે યોગ્ય જ છે મારી આ એક અરજ સ્વીકાર હું પિગ્મેલિયનનો પ્રેમ માગતી નથી તેનું જીવન માગું છું ! (મેરિન પિગ્મેલિયનને સામી બાજુની બેઠક પર બેસાડી જમણી બાજુથી ચાલી જાય છે પિગ્મેલિયન આનંદનો ચિત્કાર કરે છે ગેલેશિયા તેની તરફ ધસી જઈ પગે પડે છે) પિગ્મેલિયન !

પિગ્મેલિયન આ પ્રાર્થના સાંભળી હું કેટલો આનંદ પામ્યો છું તે કહેવા મારી પાસે શબ્દો નથી ઓ વહાલી, પ્રિયતમા મને તારી બાથમાં સમાવી દે ! અને તારા સ્વર્ગીય પ્રેમને જોખમમાં નાખવાથી મેં કેટકેટલું જોખમમાં નાખ્યું છે તે મને બતાવ !

ગેલેશિયા (પિગ્મેલિયન તેને ઉત્તર આપે છે એમ માની) પિગ્મેલિયન! મારા વહાલા પિગ્મેલિયન! ફરીથી એકવાર એ શબ્દો—ફરીથી—એકવાર ફરીથી તે કહે! મને કહે કે મેં તને મારી જાતે આપેલા દુઃખ બદલ તું મને ક્ષમા આપે છે!

પિગ્મેલિયન તને ક્ષમા? વાહ મારી નિર્મમ (ગેલેશિયા ભયથી ચમકી જાય છે) મારામાં તારી ક્ષમા માગવાની હિંમત ન હતી અને તું મારી ક્ષમા માગે છે? તારી આર્ટેમિસ દેવીના ક્રૂર પ્રમાણે મને સજા કરવાનો તને સંપૂર્ણ હક હતો. દેવો જે કંઈ આપે છે તેનો સ્વીકાર કરતાં હું શીખ્યો છું

ગેલેશિયા (પ્રયત્નપૂર્વક) હા, પણ પેલી બીજી ગેલેશિયા—

પિગ્મેલિયન એનું શું?

ગેલેશિયા તેના પ્રત્યે તારો પ્રેમ હતો તે મરી ગયો?

ગેલેશિયા (મહાપ્રયત્ને) હું આ [illegible] ભૂલ થઈ હું તને ક્ષમા કરું છું!

(તેના ઉપર [illegible] [illegible] થાય છે)

પિગ્મેલિયન (હજુ [illegible]) તે મને ક્ષમા [illegible] છે અને આર્ટેમિસના શાસન મુજબ તારા [illegible] લીધેલા મારી આંખના તેજને તારી ક્ષમાએ [illegible] પાછું મેળવ્યું જોઈએ જ્યાં કુટિલ દેવોએ મારા [illegible] નુકસાન કરનારી [illegible] ફરીથી [illegible] બંધ ગણ્યા છે

ગેલેશિયા મને જ પિગ્મેલિયન—આમ [illegible] છે જો તું અત્યારે ગેલેશિયાને જોઈ શક્યો હોત તો કદાચ તેના પ્રત્યે તારો પ્રેમ ફરીથી જાગૃત થાત!

પિગ્મેલિયન ના, ના

ગેલેશિયા એમ સમજ્યું છે, ગેલેશિયા [illegible] [illegible] ભોગવે,

(જાય છે, પણ ગેલેશિયા તેને ચૂપ રહેવા સૂચવી ખૂબ ડૂસકાં ભરતી બહાર જાય છે પછી સિનિસ્કા પિગમેલિયનને આલિંગે છે અને તેથી તેનો અધાપો નષ્ટ થાય છે)

પિગમેલિયન (ઊભો થતાં) સિનિસ્કા ! જો હું દિવસનું તેજ પામી શક્યો છું ! ફરીથી એકવાર હું તારું પ્રિય વદન જોઉં છું !

(જમણી બાજુથી મેરિન અને લુસિપસ પ્રવેશે છે)

લુસિપસ પિગમેલિયન ! ફરીથી તેં તારાં ચક્ષુ પ્રાપ્ત કર્યાં છે ? ચાલ, આ તો ખરેખર સાચું સ્વપ્ન છે !

પિગમેલિયન અને તેં ? મેરિને તને ફરીથી બોલાવ્યો છે ?

લુસિપસ ના, હું જ આવ્યો–રોષથી નહિ પણ પશ્ચાત્તાપથી, કારણ મારું હૈયું તો કઠણ અને રક્ત ભીનું છે ! હું ધારતો'તો કે મેરિન મારી સામે કાયદાનો આશ્રય શોધશે, પણ સમયે અદ્ભુત ફેરફાર કરી નાખ્યો છે થોડા વખત પર જે મેરિન મને દયાહીન ખૂની તરીકે શાપ આપતી હતી તેણે જ મારા કૃત્ય બદલ ક્ષમા આપી. એટલું જ નહિ પણ મને આનંદથી બાથમાં લપેટી લીધો અને ક્ષુધાતુર અને દયાહીન આંખોએ તેણે મારો ભોગ બનેલ મૃગલીની રસોડાના અગ્નિમાં સંભાળ લીધી છે ! માંસાહારી !

(ગેલેશિયા ડાબી બાજુથી પ્રવેશે છે તે ધીમે મધ્યમાં આવે છે અને ઘૂંટણિયે પડી પિગમેલિયનના પગ પરનાં વસ્ત્રનો છેડો ચૂમે છે)

મેરિન (જાગૃત થઈને) પિગમેલિયન ! જો ગેલેશિયા આવી !

પિગમેલિયન (જે સિનિસ્કા તરફ રોકાયો છે તે ફરે છે અને ગેલેશિયાને જુએ છે) મારી પાસેથી દૂર થા નારી હો કે પ્રતિમા ! મારા પ્રેમને લાંછન લગાડનારી તું–ચાલી જા (ગેલેશિયા આંખે હાથ દે છે) તું તારી સ્વચ્છંદતાના ક્ષેત્રમાં જે કોઈ પ્રવેશ્યું છે તેને શાપરૂપ થઈ પડી છે !

સિનિસ્કા ના, ના–એ શબ્દો પાછા વાળ પિગમેલિયન તને બધી ખબર નથી

ગેલેશિયા (પાછી હટતી) ના, મને તેનાથી દૂર થવા દો. પેલો શાપ–એને અંધ કરનાર શાપ–હજુ મારા કર્ણોમાં ગાજી રહ્યો છે મારે માટે જિંદગી મૃત્યુ કરતાં વધુ કટુ છે ! (તે પગથિયાં ચડી તખ્તી પર જાય છે) વિદાય, પિગમેલિયન આ દુનિયામાં રહેવાને હું લાયક નથી–આ મહા મૂલ્યવાન દુનિયામાં વિદાય, પિગમેલિયન વિદાય, વિદાય

(પડદા તેને ઢાંકી દે છે)

સિનિસ્કા મેં તને અન્યાય કર્યો તેમ પિગમેલિયન તેં ગેલેશિયાને અન્યાય કર્યો છે ! એના અવાજે તને માફી આપી હતી–મારા અવાજે નહિ. એણે શિખવાડ્યું ત્યાં સુધી દયા શું છે તે હું જાણતી નહોતી. તે બોલતી'તી તે શબ્દો મેં સાંભળ્યા ત્યારે મને ભાગ્યે જ ખ્યાલ હતો કે તે મારા હૈયામાં પડઘા પાડશે. પણ એમ જ થયું ને તે શબ્દોને મારા જ ગણ્યા અને તારી ક્ષમા યાચી–તને ક્ષમા આપી !

પિગમેલિયન (આશ્ચર્ય પામી) સિનિસ્કા ! શું આમ બન્યું'તું ?

સિનિસ્કા. સાચ્ચે, એમ જ !

ગેલેશિયા (પડદા પાછળથી) વિદાય પિગમેલિયન ! વિદાય, વિદાય !

(પિગમેલિયન ધસીને પડદા ખેંચી કાઢે છે અને ગેલેશિયાની પ્રથમ અંકમાં હતી તેવી તખ્તી પર પ્રતિમા જુએ છે સિનિસ્કા બેઠક પર મોં સંતાડી ઢળી પડે છે લુસિપસ અને મેરિન ઊભાં છે મેરિનનું વદન લુસિપસના વક્ષઃસ્થળથી છુપાયેલું છે પિગમેલિયન પ્રતિમાની ડાબી બાજુ પાછો હટી જઈ ઘૂંટણિયે પડે છે આસ્તે પડદો નીચે ઊતરે છે.)

સંપૂર્ણ

ટૂંકી નોંધ

[હું આશા રાખું છું કે નીચે આપવામાં આવેલી મૂળ ગ્રીક દંતકથામાંની તથા બીજી માહિતીમાં 'પ્રતિમા અને પ્રિયતમા'ના વાચકોને રસ પડશે વળી મારા અધ્યાપક અને મિત્ર પ્રો. અનંતરાય રાવળનો પણ તેમના કેટલાક સૂચનો માટે મારે આ નાટકના વાચકો તરફથી તેમજ અંગત આભાર માનવો જોઈએ

પિગમેલિયન સાયપ્રસનો રાજા હતો તે પોતે બનાવેલી હાથીદાંતની કન્યાની પ્રતિમાના પ્રેમમા પડયો હતો તેથી તેણે સૌંદર્યદેવી એફ્રોડાઈટને એ પ્રતિમામા પ્રાણ પૂરવા પ્રાર્થના કરી તેની પ્રાર્થના સફળ થતા તે તે કન્યાને પરણ્યો અને તેના દ્વારા પેફસનો પિતા થયો. તેની બહેન ડિડો પોતાના ધનિક કાકા એસરબાસ સાથે પરણી પિગમેલિયને તેથી એસરબાસનુ ખૂન કર્યુ ડિડો આ બનાવ પછી વહાણમા આફ્રિકા તરફ ચાલી ગઈ અને ત્યા તેણે જમીન ખરીદી એક દુર્ગ બંધાવ્યો આ દુર્ગની આસપાસ કાર્થેજ શહેર વસ્યુ અને ડિડોની કીર્તિ ચોપાસ પ્રસરી ઊઠી કાર્થેજની આબાદી જોઈ નજીકના રાજ્યના રાજા હિયરબાસે ડિડોને પોતાની સાથે લગ્ન કરવા વિનતિ કરી અને ધમકી આપી કે જો તે માગણી નહિ સ્વીકારે તો કાર્થેજ સાથે લડાઈ જાહેર કરવામા આવશે પણ ડિડોએ પોતાના સદ્ગત પતિને વફાદાર રહેવાના સોગન લીધા હતા, એટલે તેણે હિયરબાસની માગણી પ્રથમ તો સ્વીકારી નહિ. પણ પોતાના પ્રજાજનો તેનુ હિયરબાસ સાથે લગ્ન થાય એમ ઇચ્છે છે એ જાણી તેણે એસરબાસના પિતૃઓને યજ્ઞથી તૃપ્ત કરવાના બહાને એક મોટી ચિતા રચી તેના પર ચડી પોતાની છાતીમા પ્રજાજનોની નજર સમક્ષ ખંજર હુલાવી દઈ તે સતી થઈ કાર્થેજિયનો તે પછી તેને દેવી તરીકે પૂજવા લાગ્યા કવિ વિલિયમ મોરિસે તેના 'અર્થલી પેરેડાઈઝમા – ૨ બેનસના પુત્ર અને ડિડોના ભાઈની કથા કહી છે રોમન મહાકવિ વર્જિલે તેના મહાકાવ્ય 'એનેઈડ'મા કાવ્યના નાયક સેનિયાસ સાથે પ્રેમમા પાડી છે

મૂળ ગ્રીક દંતકથા સાથે, આપણે જોઈ શકીશુ કે સર વિલિયમ ગિલ્બર્ટના આ નાટકને, તદ્દન અલ્પાંશે જ સબંધ છે બર્નાર્ડ શૉએ પણ 'પિગમેલિયન' નામનુ નાટક રચ્યુ છે અને તે પરથી સફળ ચિત્રપટ પણ ઊતર્યુ છે શૉના નાટકમા એક ઉચ્ચારશાસ્ત્રના નિષ્ણાત પ્રો હીગિન્સ એક ફૂલ વેચનારી બાળાને તેના ઉચ્ચાર અને રીતભાત સુધારી એક ઉમરાવ સ્ત્રી બનાવવાનો સફળ પ્રયત્ન કરે છે નાટકના નામને મૂળ કથા સાથે આ સિવાય બીજુ કોઈ સબંધ નથી

ગેલેશિયા અથવા ગેલેશિયા એ એક દરિયાઈ પરીનુ નામ છે મુગાઈ પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ સમદ સ્થાનમા તેની સુંદર દેહના માપની નગ્ન પ્રતિમા રાખવામા આવી છે

દેવી આર્ટેમિસ રોમન પુરાણોના ડાયેના તરીકે ઓળખાય છે તે ડેલોસના દ્વીપ પર તેના જોડિયા ભાઈ એપોલો સાથે જન્મી હતી તેના પિતા ઝિયસ અને માતા લેટો તેના ભાઈ એપોલો માફક તે પણ બ્રહ્મચારિણી છે ઓરાયને તેના શીલ પર અત્યાચાર કરવા પ્રયત્ન કરતા તેને આર્ટેમિસે બાણથી વીંધી નાખ્યો તેણે એક્ટિઓનને મૃગ બનાવી દીધો કારણ એક્ટિઓને તેને સ્નાન કરતા જોઈ હતી

ડ્યુકેલિયન ગ્રીક દંતકથામા તે પ્રોમિથિયસ ક્લિમેનનો પુત્ર ગણાય છે થેસાલીમા તે ફ્થિઆનો રાજા હતો જ્યારે ઝિયસે માનવજાતનો નાશ કર્યો ત્યારે ડ્યુકેલિયન અને તેની પત્ની પિર્હા જ ફક્ત તેમાથી તેમના ધર્મપ્રેમને લીધે બચી ગયા તેના પિતાની સલાહ પ્રમાણે ડ્યુકેલિયને એક વહાણ બાંધ્યુ અને નવ દિવસના પ્રલયપૂરમા પોતે પત્ની સાથે ઝુકાવ્યુ આખરે વહાણ પાર્નેસસ પર્વતમા ફાસિસ નામની જગાએ અટક્યુ ત્યા ડ્યુકેલિયને અને તેની પત્નીએ થેમીસ મદિરની દેવીની માનવજાતનો ફરીથી ઉદ્ધાર કેવી રીતે થાય તે બાબત સલાહ લીધી દેવીએ તેમને તેમના મસ્તક ઢાંકી તેમની માતાના હાડકા તેમની પીઠ પાછળ નાખવાની સલાહ આપી આ સલાહથી મૂઝાઈ તેમણે તેનો અર્થ ગોપ્યો કે માતાના હાડકા એટલે પૃથ્વી પરના પથ્થરો આ પ્રમાણે તેમણે પથ્થરો ફેંક્યા અને ડ્યુકેલિયને ફેંકેલા પથ્થરોમાથી પુરુષો અને તેની પત્નીએ ફેંકેલા પથ્થરોમાથી સ્ત્રીઓ પ્રગટી પછી ડ્યુકેલિયન પાર્નેસસ પરથી ઊતર્યો અને ઓપસ અથવા સિનસ પાસે પત્ની સાથે ઘર બાંધી રહેવા લાગ્યો અને તે હેલન એમફિક્ટ્યોન વગેરે સતાનોનો પિતા થયો અનુ॰]

એક 'દેવનો દીધેલ'*

– રેખાચિત્ર –

શ્રી હરજીવન સોમૈયા

'પોતાનું ભવિષ્ય પોતાના જ હાથમાં હોય છે' એ અતિ-આશાવાદીઓની વાત બોયના જીવનનો વિચાર કરતાં મને સાવ સાચી નથી લાગતી. બોયમાં શું નહોતું જે એના જીવનને સમૃદ્ધ ન બનાવી શકે? એ ચાર વર્ષની ઉંમરનો હતો ત્યારે મેં એને પ્રથમ જોયો હતો. એનાં ગરીબ માબાપ ચીડિયા સ્વભાવની અને ગમાની એની મા અને દારૂથી સડી ગયેલો એનો બાપ એની સંભાળ રાખી શકતાં ન હોવાને લીધે એટલી ઉંમરે પણ એને પૂરા પગ નહોતા આવ્યા. પણ જો એની શક્તિને રૂંધનારી કોઈ બાહ્ય વસ્તુ ન હોય તો તે કેવી ખીલી શકે તેનો પુરાવો એની મીઠી અને કાલી બોલીમાં પણ જે બુદ્ધિયુક્તિ રહી હતી તેમાં હતો. એની માને મોંએ એણે એક જ વાર મારું નામ સાંભળ્યું હશે અને ત્યાર પછી ત્યાં જ્યારે જ્યારે હું એમને ત્યાં જઉં ત્યારે ત્યારે 'કિસ લેડી મિસ લેગી' (મિસ લેસ્લી) કહી મને સત્કારે. એની નિર્મળ આંખો, સુરેખ ચહેરો અને અંગોનો ઉઠાવ ખરેખર આકર્ષક હતાં. મને એ ખૂબ ગમી ગયો હતો. એની માને પોતાના આગલા કોઈક જમાનાની સારી સ્થિતિનું ગુમાન હતું અને હું સંતાનવિહીન હતી (૪૦ વર્ષની ઉંમરે પણ હું અપરિણીતા હતી) અને પોતાને છોકરો હતો તેનું તેને અભિમાન હતું એટલે મારે ત્યાં એને મોકલવા તે ગજી નહોતી. છતાં ઘણી વિનતીઓ પછી જ્યારે હું બોયને મારે ત્યાં લાવી શકી ત્યારે ચાર જ દિવસમાં એ આનતા શીખી ગયો હતો!

પણ બોયનું ભવિષ્ય ઘડવું બોયના હાથમાં નહોતું એટલે એની માના અતિપ્રેમે અને બાપના વ્યસનોએ એને બગાડી નાખ્યું. સાત વર્ષની બોયની ઉંમર થઈ ત્યાં સુધી એનાં અંગો એવાં તો સપ્રમાણ ગઠાયેલાં હતાં. શરીર એવું ભરાવદાર, ઊંચું અને મજબૂત હતું કે માર ખાવો, પછાડ, પાણીમાં ગળકાં ખાવાં એ બધાંની અસર તો જાણે એના ઉપર ક્યારેય વરતાતી પણ નહિ. અને એ એનું કેવું ચિત્ર! આજે એ યાદ આવતાં તો મારી આંખોમાં પાણી આવી જાય છે. એનાથી વિપરીત બીજું ચિત્ર એની ઉંમર વીસ વરસની થઈ હતી ત્યારનું. જુવાનીનો ખરો સમય એ, પણ એના મોં ઉપર નૂર જ નહોતું. એનું શરીર એટલું તો દૂબળું પડી ગયું હતું કે એની સ્વાભાવિક ઊંચાઈ એને બેડોળ વરવો દેખાડતી હતી. એના હોઠ તમાકુને લીધે કાળા અને જાડા થઈ ગયા હતા. આંખો દારૂને લીધે લાલ બની ગઈ હતી. ચામડી ફિક્કી લાગતી હતી અને પગ મુશ્કેલીથી શરીરનો ભાર ઉપાડતા હતા. પહેલી વખત ચાર વરસની ઉંમરે મારા ઘરમાં એણે પગ મૂક્યો ત્યારે એના હાસ્યથી ગાજતું મારું આખું ઘર ભરાઈ ગયું હતું. 'કેમ આવો ને પકડવા' કરીને આ રીતે પકડવાનો વિચાર હોય તો 'આવો ને પકડવા' કહી મને ચીડવતો અને ઘરમાં દોડાદોડ કરી મૂકતો. અને બીજી વખત વીસ વરસની ઉંમરે મારા ઘરમાં એ આવ્યો ત્યારે જાણે ઘરમાં મુડદું આવ્યું હોય એવી પથ્થર જેવી શાંતિ છવાઈ ગઈ હતી! એ ગયો ત્યારે એની આંખોને ખૂણે બે અશ્રુબિંદુ ચમકી આવ્યાં હતાં. ત્યાર પછી છ મહિના પછી જ્યારે મેં બોઅર યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા સૈનિકોની નામાવલિમાં એનું નામ વાંચ્યું ત્યારે જ મને સમજાયું કે એ અશ્રુબિંદુઓ ભૂતકાળના ચારિત્ર્યના પશ્ચાત્તાપમાં હતાં. અને મને યાદ આવી ગયું કે 'ના ના, મેં ધાર્યું' હતું તેમ બોયમાંથી બોય મરી ગયો નથી. અંદર તો એ એનો જ જીવનો જાગતો હતો. જરૂર હતી માત્ર એને બહાર એમાંથી લાવવાની ચેતનતણખો જાગ્રત હોવા છતાં

* મેરી કેરેલીના 'બોય' માંથી

અણુઘડ માબાપે એને હરી ગયેલો સમજી જીવતે જીવનો કબરમાં દાટી દીધો!

પ્રથમ બોપ મારે ત્યાં ચારેક દિવસ રહી ગયો, મને ઇચ્છા થઈ આવી કે એને હું દત્તક લઉં, એની માને મેં એ કહ્યું, પણ એથી તો ઊલટું એનું અભિમાન ઘવાયું હોય તેમ તે છંછેડાઈ ઊઠી, "અમે ગમે તેવાં હશું પણ છોકરાને જન્મ આપ્યો છે તો એને કપડાં, અનાજ અને શિક્ષણ આપવાની પણ શક્તિ મેળવી લઈશું."

ત્યાર પછી વિશેષ હું બોલી નહિ. પણ બોપને મારી પાસે રહેવું ખૂબ ગમતું હતું એટલે એ એની મા પાસે હઠ કર્યા કરતો.

મારે ત્યાં ચોપડીઓ પુષ્કળ હતી, કેટલીક મેં બોપને ખાતર પણ વસાવી હતી. તેમાંનાં ચિત્રો જોઈને એને રમૂજ થતી. બહાર જેવું મોટું ઝાડ દેખાય તેવું જ ઝાડ, તેવાં જ ફૂલ, ફળ, પ્રાણીઓ અને 'માણસ સુદ્ધાં' નાનકડી ચોપડીમાં જોઈને એને કૌતુક થતું. માટીનાં ગાય, ઘોડાં અને કૂતરાં જોઈને અને વળી 'એ ચાલતાં નથી' એવી એણે શોધ કર્યા પછી તો એના આશ્ચર્યનો પાર ન રહેતો. હું મોજાં ગૂંથતી; તેમાં ઉપર નીચે જતી સોયને એ એકી ટસે જોઈ રહેતો. ઘેર તો એને એક જ જગ્યાએ બેસી રહેવું પડતું ત્યારે અહીં તો એ ચાહે તેવાં મસ્તી તોફાન કરી શકતો, એટલે એને અહીં આવવાનું બહુ મન થતું. એની મા સામે એટલા માટે બહુ ઝઘડતો, એ રીતે મારે ત્યાં આવી શકતો પણ પરિણામે મારે એની માના કેટલાયે અપમાનજનક શબ્દો સાંભળવા પડતા. હું એ ગુમાની સ્ત્રીને એટલું પણ કહી શકતી નહિ કે 'પણ એમાં વાંધો શું છે!'

બોપનું આ પહેલું સ્વરૂપ

બોપના બાપની તબિયત બહુ બગડી, શહેરનાં ખર્ચો પોસાતાં નહોતાં એટલે એમનું કુટુંબ દરિયાકાંઠેના ગામડામાં રહેવા ચાલ્યું ગયું. બોપ સાથેનો સંપર્ક એ નવ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી બે વર્ષ માટે તૂટી ગયો. એ દરમિયાન મને એ બહુ યાદ આવ્યા કરતો અને તેથી કોઈ વાર હું બેચેન પણ બનતી.

એક વાર મારો મિત્ર ડેસ્મોન્ડ ગામડાંઓમાં ફરવા ગયો હતો ત્યાં બોપને એણે જોયો. આવીને મને એણે વાત કરી. એણે તો તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે જ વાત કરી પણ એ સાંભળીને મારી છાતીમાં ચીરા પડ્યા.

ડેસ્મોન્ડે કહ્યું:

'તમે બોપમાં જે ગુણોનાં બીજ કલ્પ્યાં હતાં તે કેવળ ભ્રામક જ હતાં. એનામાં એવું કશું જ અસાધારણ નહોતું. જો એવું કંઈ જ હોત તો તે આજે આવો લુચ્ચો, ચોર અને રખડુ ન બની શક્યો હોત. એના આંતરિક સંસ્કાર એની દુર્વૃત્તિઓ સામે બળવો પોકારત. અને તમે જાણીને આશ્ચર્ય પામશો, ખુદ એની માએ જ આ બધું કહ્યું છે, કે એ એની માનું પણ માન રાખતો નથી. એ છોકરામાં–'

ડેસ્મોન્ડ તો બોલ્યે રાખત પણ અચાનક મારા મોં પરથી ઊડી જતા રંગને એની દૃષ્ટિએ જોયો અને એ બોલી ઊઠ્યો.

"મિસ લેસ્લી, મિસ લેસ્લી!"

"ના, કશું નથી." સ્વસ્થ થવા પ્રયત્ન કરતી હું બોલી.

"હું દિલગીર છું." એ બોલ્યો અને પછી થોડીવાર બેસીને ચાલ્યો ગયો.

એના ગયા પછી ક્યાંય સુધી હું શૂન્યચિત્ત બેસી રહી. પછી એકદમ ઊભી થઈ ગઈ અને ચાકરડીને બૂમ મારી, "સામાન તૈયાર કર. બહાર ગામ બે દિવસ માટે જવું છે."

બોપને ગામ ગઈ, બોપ મને રસ્તામાં જ મળી ગયો. ડેસ્મોન્ડની વાત ખોટી નહોતી. મેં એને જોયો ત્યારે એ જુગાર રમતો હતો. મેં એને બોલાવ્યો ત્યારે નીચે મોંએ મારી પાસે આવ્યો. મેં એના માથા પર હાથ મૂક્યો અને એ શાંતિથી ઊભો રહ્યો.

એની મા સાથે મે એના શિક્ષણ વિષે ચર્ચા કરી, એ ચર્ચા કરતા મને ઘણો ડર લાગતો હતો કારણ કે અપમાન થઈ જવાનો ઘણો સભવ હતો અહી આવ્યા પછી એની માને વધુ કપરા અનુભવો થયા હશે એટલે એ કઈક નરમ બની હતી કારણ મારુ અપમાન તો ન થયુ પણ એણે મારી વાતનો સરખો ઉત્તર ન આપ્યો

" શિક્ષણની બાબતમા મારા પોતાના પણ કઈક વિચારો છે અને હુ એનો બોય પર અખતરો કરવાની જ છુ પણ હમણા નહિ તમે મા નથી એટલે માનુ હૃદય તમને સમજાવી નહિ શકુ પણ એટલુ જ કહુ કે હુ બોયને મારો છે તે બીજાનો બનવા દઈ શકીશ નહિ છતાય તમારે એને થોડા સમય માટે તમારે ત્યા લઈ જવો હોય તો તમને હુ એ વિષે નારાજ નહિ કરુ

આ શબ્દોથી મને એટલી બધી ચીડ ચડી કે એને તડફડ કહી દેવાનુ મને મન થયુ કે આમ જ તમે જે તમારો છે તેને તમારો મિટાવી દેશો પછી એ કોઇનો નહિ રહે એ પોતાનો પણ નહિ રહે પણ એમ બોલવુ એ બોયના હિતમા ન લાગવાથી હુ મનમા જ સમસમી રહી

ઘેર આવીને બોય પાસેથી મે એની ગામડાની બધી વાતો જાણી મિસ લેસ્લી તમે જેકને ખરાબ નહિ માની લેતા દરિયામા ઘણીવાર એ ચાઈ આવતી કીમતી વસ્તુઓ અમને મળતી અને અમે તે તેને આપતા તો તે અમને બદલામા પૈસા આપતો એક વાર મને સોનાની એક સાકળી મળેલી તે મે તેને આપી તો તે બદલ તેણે મને ૭ પેન્સ આપેલા એણે એ ગામના સોનીને આપી તો એને ત્રણ પૌંડ ઊપજ્યા હતા એ ખરુ પણ એણે મને ૭ પેન્સ ન આપ્યા ! '

પછી મે એને એ ૭ પેન્સનુ એણે શુ કર્યુ તે પૂછ્યુ જવાબ જાણીને હુ ખુશ થાઉ એવુ તો કઈ ન જ હોય એ દેખીતુ છે

આ બોયનુ બીજુ સ્વરૂપ !

પણ અઠવાડિયુ વીત્યા છતા બોયમા કઈ ફુસરકારો દાખલ થઈ ગયા હતા તેની પ્રતીતિ અહી ન મળી આખો દિવસ એ કઈક ને કઈક બાગ્યુ તૂટ્યુ સમારવાનુ કે વસ્તુઓને ગોઠવવાનુ કામ કરતો, બાગમા ફૂલ-ઝાડને સરખા કરતો, તોફાન પણ કરતો પણ તે તદ્દન નિર્દોષ વાચતા શીખવા તરફ પણ એની વૃત્તિ ગઈ હતી પણ એવામા જ એક બનાવ બન્યો

ડેરમોન્ડ મારે ત્યા બહુ પડ્યો રહેતો અમારો સબધ પતિ-પત્નીનો કે પ્રેમીઓનો કે લોકો જેને અનિષ્ટ ગણે છે તેવા કોઈ પ્રકારનો નહોતો એ વાત સાચી છે પણ અહી એ કહેવી અસ્થાને છે એટલે નથી કહેતી પરતુ એટલુ જ જણાવી દઉ કે અમે બહુ નિકટના મિત્ર હતા એટલે એ મારે ત્યા બહુ રહેતો

એક દિવસ ડેરમોન્ડની બદૂક મુખ્ય ઓરડામા ખીટીએ લટકતી હતી સૌ જાણતુ હતુ બોય પણ જાણતો હતો કે ડેરમોન્ડની બદૂકને કોઈ અડે તે ડેરમોન્ડ સહી શકતો નહોતો અમે બધા રસોડામા ધમાલ મચાવી રહ્યા હતા બોય બગીચામા હતો અચાનક મોટો ધડાકો થયો અને તેની પાછળ કાચના તૂટવાનો અવાજ આવ્યો મોટા ઓરડામાથી એ અવાજ આવ્યો હતો અમે ત્યા દોડ્યા ત્યા કોઈ જ નહોતુ બદૂક એની સ્થિતિમા જ ખીટીએ લટકતી હતી. એક બારીના કાચના ટુકડા નીચે વેરાયેલા હતા

ડેરમોન્ડે બદૂક હાથમા લીધી એમાથી એક ગોળી છૂટી હતી. એણે ત્રાડ મારી કોણ હતુ અને અડનાર ?

શાતિ રાખો એની મેળે ફૂટી હશે હુ બોલી

એની મેળે ? તો ધા છત ઉપર જાત કે બારી તરફ ? બોય ક્યા છે ? એના લક્ષણ હુ જાણુ છુ

'બોયે આ કર્યુ ન હોય છતા ભલે આપણે એને બોલાવીએ

મે બોયને બોલાવી લાવવા નોકરને મોકલ્યો બોય આવ્યો

એના મોં પર ગભરામણની એક પણ રેખા નહોતી પણ ઉર્સમોન્ડે તો એને એકદમ બે બાજુથી પકડી હચમચાવી નાખતાં પૂછ્યું, "બંદૂકને તું અડયો હતો?"

બોય સૌનાં મોં તરફ જોતો ચૂપ જ રહ્યો.

"નહિ બોલે?" કહીને ઉર્સમોન્ડે પોતાની નેતર લીધી.

"ના હું જાણતો નથી."

"નથી જાણતો?" સબ્બ કરતી ઉર્સમોન્ડની નેતર એની પિંડીને ચોંટી ગઈ.

"અડયો હતો, ભૂલ થઈ." બોય ચીસ પાડી ઊઠયો.

એ સાંભળીને હું બે ડગલાં પાછળ હઠી ગઈ.

"શાંતિથી જવાબ આપશે તો કંઈ નહિ થાય. કહેજે, શા માટે અડયો હતો?" ઉર્સમોન્ડે પૂછ્યું.

"જેકે મંગાવી હતી." જવાબ દેતાં બોયના ચહેરા પર નરી સરળતા તરી આવી.

"કોણ જેક?"

"ગામડામાં અમારી સાથે રમતો અને અમારી પાસેથી વસ્તુઓ લઈ બદલામાં અમને પૈસા આપતો."

"બંદૂકના પણ તે પૈસા આપવાનો હતો?"

"એણે એમ કહ્યું હતું ખરું."

"પૈસાનું તુ શું કરત?"

એનો જવાબ બોય ન આપી શકયો.

"શું કરવું હતું પૈસાનું?" ઉર્સમોન્ડે નાડ મારી પૂછ્યું.

"હું જાણતો નથી." બોયે જવાબ આપ્યો.

ઉર્સમોન્ડ મારી તરફ વળ્યો, "આ તમારો લાડકવાયો." અને પછી બંદૂક ઉપાડી એ ચાલ્યો ગયો.

એ ગયો અને હું ત્યાં જ ભૂસ કરતો બેસી ગઈ. બોય મારા ચહેરા સામું જોઇ રહ્યો. એ રૂં રૂં થઈ ગયો.

"મિસ લેસ્લી!" એ ખરેખર રડી પડયો.

"ઓહ, બોય!" મેં એને છાતીએ દાબી દીધો.

ઘણી વારની શાંતિ પછી મેં કહ્યું, "મને વચન આપ કે ફરીને તું આવું નહિ કરે." બોય કંઈ સમજ્યો ન હોય તેવા ભાવથી મારી સામે જોઈ રહ્યો. મેં ફરીને કહ્યું, 'જો બોય, આ-પણા દેશનું રક્ષણ કરવા તારે સૈન્યમાં જોડાવું પડશે. સૈન્યમાં જોડાનાર સિપાહીમાં હિંમત જોઈએ. પણ આજે તેં જે કર્યું તે તો નામર્દાઈનું કામ હતું. તું જે કરતો હતો તે ચોરી કહેવાય અને વાત જેવી બની હતી તેવી પ્રથમથી ન કહી તેને તું જુઠું બોલ્યો એમ કહેવાય. ચોરી અને જુઠ્ઠાણું નામર્દાઈ ગણાય. મને વચન આપ કે તું કદી એવું કરશે નહિ."

ડુસકા ખાતાં બોય બોલ્યો, "હું કદી ચોરી કરીશ નહિ હું કદી જુઠુ બોલીશ નહિ."

પછી મેં એક નોંધપોથી લીધી. તેમાં મારે હાથે મેં તેને એ વાકય લખી આપ્યુ. નીચે મારી સહી અને તારીખ લખ્યાં. "આ હમેશાં તારી સાથે રાખજે. તારી કંઈ ભૂલ થઈ જાય કે તને કંઈક મૂંઝવણ થતી જણાય તો તે આમાં નોંધી લેજે." નોંધપોથી મેં એની પેટીમાં રખાવી દીધી.

બોયની ઇચ્છા હતી કે તે મારી જ પાસે રહે, અહીં મારી દેખરેખ નીચે ભણે. મારી પણ એવી જ ઇચ્છા હતી પણ એની મા તેમ ઇચ્છતી નહોતી. બોય તેનો હતો, તેને તે બીજાનો બનતો જોઈ શકે તેમ નહોતી. એણે એને પોતાની પાસે બોલાવી લીધો. જતાં જતાં બોયે મને કહ્યું. "પત્ર લખશો!"

મેં કહ્યું, "તુ વચન આપે છે કે તું તેનો જવાબ લખશે?"

"હા. પણ પછી મારા પત્રનો તમારે પણ જવાબ લખવો."

"કબૂલ." મેં કહ્યું, અને અમે છૂટાં પડયાં.

એના ગયાને ઘણા દિવસો થઈ ગયા પણ તેને વિષે મને કંઈ જ જાણવા ન મળ્યું. 'નાનું બાળક, ભૂલી પણ જાય' એમ વિચારી મેં એને સ્મરણનો એક પત્ર લખ્યો, પણ જવાબ ન આવ્યો! બીજો પત્ર લખ્યો, ત્રીજો લખ્યો, પાંચ દશ પત્રો મેં એને

લખ્યા પણ તેમાના એક પણનો જવાબ ન આવ્યો। આખરે પત્રો લખવાનું મે છોડી દીધું અને પછી તો મારે ઘણા વરસો સુધી પરદેશના પ્રવાસે ફરતા રહેવુ પડ્યુ

દશેક વર્ષે હું પાછી સ્થિર થઈને લંડનમાં રહેવા આવી તેના બીજા દિવસે જ નોકરે મને ખબર આપ્યા કે બહાર કોઈ જુવાન આપને મળવાની ઇચ્છાથી ઊભો છે મે એને અંદર બોલાવવા કહ્યું જુવાન અંદર આવ્યો ઊંચો, પાતળો, નિસ્તેજ અને મવાલી જેવા દિદારવાળો, મોમાથી દારૂની ગંધ છૂટતો હતી તેવા જુવાનને જોઈને મને ચીતરી ચડી મે પૂછ્યુ, "કોણ તમે? શુ કામ છે?"

"હું–હુ બોય" એ બોલ્યો

"બોય?" મે આખોને સંકોચી. અચાનક દશ વર્ષ પહેલાના એ બોયનું ચિત્ર મારી સામે ખડુ થયુ "તુ બોય?" મારા મોમાથી જાણે ચીસ નીકળી ગઈ હુ પાછી હટી જઈ એક ખુરશી પર બેસી ગઈ

ક્યાય સુધી શાંતિ રહી અમારા બેમાથી કોઈ કશુ ન બોલ્યુ બોય જ્યા ઊભો હતો ત્યા જ ઊભો રહ્યો મને ભાન આવતા મે એને બેસવાનુ કહ્યુ એ બેઠો પણ કંઈ બોલ્યો નહિ

"ક્યા છે હમણા?" મે કેટલીકવાર પછી પૂછ્યુ

'થોડા–થોડા પૈસાની જરૂર છે' અચકાતા અચકાતા એણે બીજી જ વાત કરી

મે મારી ચેકબુક લીધી ૫૦ પાઉડનો આકડો માડી પાનુ એને ફાડી દીધુ ચેક હાથમા પકડી રાખી એ થોડી વાર બેસી રહ્યો અચાનક એની આખોને ખૂણે બે અશ્રુબિંદુ ચમકી આવ્યા અને પછી બોલ્યો, 'હુ જઉં સારે?'

"ભલે" મારે એને ઘણુ પૂછવુ હતુ પણ એણે રજા માગી એટલે મે એને રજા આપી. એ ચાલ્યો ગયો

મહિનાને અંતે હુ મારો આવક–જાવકનો માસિક હિસાબ તપાસતી હતી ત્યા અચાનક મારી નજર એક વિગત ઉપર પડી ૫૦૦ પૌંડનો ચેક માસ્ટર ડિમુરને. માસ્ટર ડિમુર તે બોય. બોયને ૫૦૦ પૌંડનો ચેક આપેલો? ના, ૫૦ જ પૌંડનો આપેલો ત્યારે આમ કેમ? એક મીંડુ બોયે ચડાવી દીધુ? અક્ષરમા લખવાને બદલે મે આકડામા લખેલ તેથી તે તેમ કરી શકે તેમ હતું તો શુ બોય ચોર? એણે જુઠાણુ આચર્યું?

૫૦૦ પાઉડનો મારે મન હિસાબ નહોતો પણ બોયે ચોરી કરી, એણે જુઠું કામ કર્યું તે વિચાર મારાથી સહન ન થયો મારુ મગજ ચક્કર લેવા લાગ્યુ અને પછી–

હુ બેભાન બની ગઈ હતી તેની ખબર મને જાગ્યા પછી જ પડી

ખરેખર, બોયમાથી 'બોય' મરી જ ગયો

એ કેમ મરી ગયો? કોણે મારી નાખ્યો એને? દશ વર્ષ પહેલાનો બો–ત્યારેય એનામા અનિષ્ટ તો પેસી જ ગયુ હતુ પણ એ સ્પષ્ટ દેખાતુ હતુ કે અંદર તો જે હતુ તે એવુ જ અક્ષત પડ્યુ હતુ અંદરનુ કદી મરી શકે તેમ હતુ જ હતુ તો આ આ શુ થયુ?

એની મા! બોયની માતા જ આ સર્વ અનિષ્ટના મૂળમા છે એ સમજતા મને વાર લાગે તેમ નહોતુ શા માટે માએ એને જન્મ આપ્યો? પોતાના અહંને પોષવા જ? જે દેવનો દીવો હતો તેને તેની માએ જ દાનવ બનાવી દીધો

પણ હવે મારે એ વાતને શા માટે સંભાળવી? બોયને અને મારે શુ સબધ કે મારે એની દશાથી દુ ખ પામવુ

છ મહિના વીતી ગયા બોય મને યાદ પણ આવતો નહોતો

અચાનક એક દિવસ મારી ઉપર એક બુકપોસ્ટ આવ્યુ તે સાથે એક પત્ર આવ્યો પત્ર સરકારી ખાતાનો હતો એમા મને ખબર આપવામા આવી હતી કે માસ્ટર ડિમુર બોઅર યુદ્ધમા બહાદુરીપૂર્વક લડતા મૃત્યુ પામ્યો હતો મને એ વાચીને થોડુ દુ ખ

થયું પણ એ થોડી વાર જ શુકપોર્ટ તોડ્યું, એક જૂની નોંધપોથી એમાં હતી

સહજ ભાવે મેં એનું પહેલું પાનું ઉઘાડ્યું મારા હસ્તાક્ષર! દશ વર્ષ ઉપરની એક તારીખે મેં લખેલા શબ્દો 'હું કદી ચોરી નહિ કરું, હું કદી જૂઠું નહિ બોલું '! બોયે મને વચન આપેલું, એ વચનનો એણે ભંગ કર્યો એ વાતે હું ગમગીન બની હું ધીમે ધીમે નોંધપોથીનાં પાનાં ફેરવતી ગઈ

"મિસ લેસ્લીને પત્ર લખ્યો, ચાર દિવસ થઈ ગયા પણ જવાબ નથી મને એ ગમતું નથી '

'લગભગ દશ પત્રો મિસ લેસ્લીને લખ્યા, એક પણનો જવાબ નહિ! મિસ લેસ્લીએ કહ્યું હતું કે પોતે મને લખશે અને હવે નથી લખતા મિસ લેસ્લી જૂઠું બોલે તે મને ન ગમે.'

"માની વાત સાચી લાગે છે મિસ લેસ્લી મને યાદ પણ નહિ કરતા હોય એમને પોતાના પૈસાનું ગુમાન છે જો એમ ન હોય તો મારી આવી મૂંઝવણમાં પણ મને પત્રનો જવાબ કેમ ન આપે? હવે તો હું ખરેખર મૂંઝાયો છું મારે કૉલેજ ભણવા જવું નથી અને છતાં મા મને મોકલે છે કૉલેજમાં મને મારા દેશની સેવાનું શિક્ષણ તો શાનું જ મળે? મા મને સીધો જવાબ પણ નથી આપતી કે તે મને ઇંગ્લેંડ છોડી કૉલેજ શા માટે મોકલે છે?"

નોંધપોથીનું એક પછી એક પાનું હું ફેરવતી ગઈ પાને પાને 'બોય' ટપકતો હતો વાંચતાં મારે ગળે ડૂમો બાઝી જતો હતો ધીરે ધીરે એ કેમ બગડતો ગયો તેનો આખો ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસ એક પ્રસંગમાંથી બીજો પ્રસંગ સહજ રીતે ફૂટીને ચિતરાતો હતો એ બીડી પીતો થયો, દારૂ લેતો થયો, જુગાર રમતો થયો, અભ્યાસમાં બેદરકાર બનતો થયો, મારામારી કરતો થયો એનામાં એક પછી એક અવગુણ આવતા જતા હતા અને છતાં નવાઈની વાત એ હતી કે દરેક વર્તન પછી એ નોંધ કરતો, 'હું ધારું છું કે આજે જે નવીન મેં કર્યું તે ચોરી કે જૂઠાણું તો નહિ ગણાતું હોય.' 'હું ધારું છું કે આ કામ માટે મિસ લેસ્લી નારાજ ન થાય.'

ઓહ, અભાગી મિસ લેસ્લી! બોય તારો હતો! એની માએ તો એને પોતાનો આગવો જ કરી રાખવા, તારો એના પર જરા પણ હક્ક ન લાગે તે માટે તેને કૉલેજ જેટલે દૂર મોકલી દીધો હોવા છતાં બોય તો એક તને જ ઓળખતો હતો

પછી આવ્યો ૫૦૦ પૌંડના ચેકવાળો પ્રસંગ એ પ્રસંગ વિસ્તારથી આલેખાયેલો હતો હું ધ્રુસકાં મૂકતી ગઈ અને એ વાંચતી ગઈ "જુગારમાં ૫૦૦ પૌંડ હાર્યો જુગાર ન રમ્યો હોત તો સારું હતું ખાસ સારું તો એટલા સારું કે એને લીધે મારે જૂઠું આચરવું પડ્યું મારું ખૂન થઈ જવા દેવાને બદલે મેં વચનભંગ કર્યો! મિસ લેસ્લીએ ૫૦ પૌંડ જેમ મને કંઇ પણ પૂછ્યા વિના આપી દીધા તેમ, માગ્યા હોત તો ૫૦૦ પૌંડ પણ આપી દેત એમની કરુણા જોઈને હું એમની સમક્ષ રડવા જેવો થઈ ગયો અને હું કંઈ બોલી શક્યો નહિ કેવો હતો મારો એ વખતનો દેખાવ! છતાં એમને મારામાં વિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે હું ચોરી-જૂઠાણું તો નહિ જ કરતો હોઉં અને મેં એ જ કર્યું!'

અને પછી ઉશ્કેરાઈને એણે પોતાની માના અને પિતાના દોષો લખ્યા હતા માતાને તો એણે કેટલીયે ગાળો આપી હતી એ પાનાં મેં છોડી દીધાં, કારણ કે હું એ બધું સમજતી હતી.

નોંધપોથીને અંતે ચાર લીટીનું લખાણ હતું "મેં જે ખરાબ કર્યું તેને ઘણાં વધુ સારાં કામથી ફેંકી નાખવાને હવે હું જાઉં છું મિસ લેસ્લી મને મારાં કામોની માફી આપશે."

મારા હાથમાંથી એકદમ ચોપડી પડી ગઈ અને હું મોટેથી બોલી ઊઠી "માફી છે, માફી છે, બોય તને તારાં તમામ કૃત્યોની માફી છે"

બીજે દિવસે એ નોંધપોથી મેં એની મા ઉપર મોકલી આપી ઉપર મોટા અક્ષરે લખ્યું "તમારો દેવનો દીધેલ"

કુરુક્ષેત્રમાં અર્જુનનો મોહભંગ

મૂળ લેખક : શ્રી. અક્ષયકુમાર બંદોપાધ્યાય, એમ. એ.

• હિંદીમાંથી અનુવાદક : શ્રી. અભિજિત •

કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિ સંસારક્ષેત્રનું એક જ્વલંત પ્રતિબિંબ છે. દેશ અને કાળની દૃષ્ટિએ, સીમા વગરનો અને અનન્ત પ્રકારની જડ અને ચેતન વસ્તુઓવાળો આ વિશાળ સંસાર ખરું જોતાં એક યુદ્ધક્ષેત્ર છે. દરેક પ્રાણી યુદ્ધ કરતાં કરતાં જ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખે છે; યુદ્ધ કરતાં જ જીવનનો વિકાસ સાધે છે. યુદ્ધની અનિવાર્યતાને લીધે જ પ્રાણીઓનાં શરીર, ઇંદ્રિયો અને મનમાં વિચિત્ર શક્તિઓ વ્યક્ત થાય છે. રણક્ષેત્રમાં વિજયપ્રાપ્તિ અને આત્મપ્રતિષ્ઠા માટેના કાર્યને લીધે જ તેમાં વિચારશક્તિ તથા કર્મશક્તિનો વિકાસ થાય છે, વિધવિધ પ્રકારના દોષો અને ગુણો પણ સ્ફુરે છે. દુનિયામાં જન્મતાંની સાથે જ વિધવિધ પ્રકારની પ્રતિકૂળ શક્તિઓ પ્રાણીને જીવનસંગ્રામમાં નોતરે છે. આ સંગ્રામમાં વિજયી થઈને સંસારમાં આત્મ-પ્રતિષ્ઠા કરવા માટે જ બધાં પ્રાણીઓને સંઘબદ્ધ થવું પડે છે; અને આથી સજાતીય પ્રાણીઓમાં આત્મીયતાનું બંધન ક્રમશઃ દૃઢ થતું જાય છે. આ પ્રમાણે આગળ વધેલ પ્રાણીઓમાં કુટુંબ, સમાજ અને જાતીયતા ઉદ્ભવે છે. આ યુદ્ધમાં જે વ્યક્તિ, જાતિ અથવા સંઘ દુર્બળ થઈ જાય છે તેની જીવન-શક્તિ–આત્મરક્ષા અને આત્મપ્રતિષ્ઠાની શક્તિ—આ સંસારના યુદ્ધ માટેની લાયકાત ખોઈ બેસે છે; આવા લોકો પિસાતા જાય છે અને સમય આવ્યે સંસાર-ક્ષેત્રમાં તેમનો નાશ થાય છે. અહીં આ સમજી લેવાની જરૂર છે કે સૃષ્ટિપ્રવાહમાં તેમનું કાર્ય પૂરું થઈ જાય છે, તેથી હવે તેમના અસ્તિત્વની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ યુદ્ધ સમસ્ત વિશ્વનો એક મુખ્ય નિયમ છે.

આ પ્રાણીજગતની રચના પણ એવી છે કે એક જીવ બીજાનો આહાર છે; એક જાતિના જીવોના વિનાશ ઉપર જ બીજી જાતિના જીવોનું જીવન નભે છે. સ્થાવર જીવો જંગમ જીવોનો આહાર છે; નાના જીવો મોટા જીવોનો આહાર છે; દુર્બળ પ્રાણીઓ સબળ પ્રાણીઓનો આહાર છે. આ કારણને લીધે પ્રાણીજગતમાં જુદી જુદી કોટિનાં પ્રાણીઓમાં હમેશાં સંગ્રામ ચાલી રહ્યો છે. આ સંગ્રામથી જ વ્યક્તિ અને સમષ્ટિની દૃષ્ટિએ પ્રાણીજગતમાં ક્રમિક વિકાસ થયા કરે છે. પોતાનાથી દુર્બળ પ્રાણીઓનો નાશ કરવાથી બળવાન પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ ક્રિયામાં તેમની શક્તિ અને કુશળતા વધુ ખીલે છે. બળવાન પ્રાણીઓમાં પણ યુદ્ધનો અભાવ નથી. એક વનમાં બે સિંહો મહામુશ્કેલીએ રહી શકે છે.

બુદ્ધિશક્તિવાળી મનુષ્યજાતિએ પોતાની બુદ્ધિ-શક્તિના પ્રભાવથી બીજાં પ્રાણીઓને સંગ્રામમાં જીતી લઈને પૃથ્વી પર પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. મનુષ્યના ભયને લીધે, દાઢ, નખ અને પૂછડાંથી પ્રહાર કરનાર ભયંકર પ્રાણીઓ પણ ગાઢ જંગલ અને પર્વતોની ગુફાઓમાં જઈ છુપાઈ ગયાં છે. મનુષ્ય અસ્ત્ર-શસ્ત્ર સજીને આવાં નિર્જન સ્થાનોમાં પણ તેઓ ઉપર આક્રમણ કરીને પોતાની યુદ્ધપ્રિયતા અને વિજયવાસના-ને પુરવાર કરે છે. વળી માનવજગતમાં પણ દરેક વ્યક્તિ, દરેક કુટુંબ, દરેક સમાજ, દરેક જાતિ પોત-પોતાના જીવનની રક્ષા, પ્રભાવની વૃદ્ધિ અને ગૌરવની સ્થાપના કરવા માટે બીજા સાથે યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ યુદ્ધમાં વિજયપતાકા ફરકાવવા માટે જે જાતિ જેટલા પ્રમાણમાં સાધનસામગ્રીનો સંચય કરવામાં સમર્થ થાય છે તેટલા પ્રમાણમાં તે જાતિ પ્રભાવ-સંપન્ન છે તેમ મનાય છે. આ આત્મપ્રતિષ્ઠા અને

બીજાના પરાજયની ક્રિયામાં જગતમાં જે જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો ઉત્કર્ષ થાય છે, જે કુદરતી શક્તિઓ મનુષ્યના હાથમાં આવે છે, યંત્ર વગેરેનો આવિષ્કાર થાય છે અને શિલ્પ અને વેપારનો વિસ્તાર થાય છે તે બધાંની કિંમત મનુષ્યના જીવનસંગ્રામને લીધે જ છે.

આ પ્રકારે પ્રાણીવર્ગના સંગ્રામથી જુદા તરી આવતા મનુષ્યના બુદ્ધિરાજ્યમાં પણ વિવિધ પ્રકારનાં યુદ્ધ ચાલતાં હોય છે—આદર્શની સાથે આદર્શનું યુદ્ધ, વિચાર-વિચારનું યુદ્ધ, મત-મતાન્તરનું યુદ્ધ, વગેરે. મનુષ્યજાતિના જીવનપ્રવાહ ઉપર આ આદર્શો, વિચારો અને મતોનાં સંઘર્ષણ અને સંગ્રામ ખૂબ જ પ્રભાવ પાડે છે. માનવજગતમાં એક એક આદર્શ, વિચારપ્રવાહ અને મત-મતાન્તર સ્થાપવા માટે પણ ઘણે ભાગે અનેક પ્રકારનાં સંઘર્ષણો જન્મે છે, ઘણા યે માણસોનો સંહાર થાય છે અને તેથી યે વધારે દુર્બળ જાતિઓ નાશ પામે છે. માનવસંસ્કૃતિના ક્રમિક વિકાસના ઇતિહાસમાં સંસ્કૃતિ જેટલી ઉન્નત થઈ છે, મનુષ્યનાં ચિંતન, વિચાર અને કાર્યોમાં જેટલો ઉત્કર્ષ સધાયો છે, માણસની અંદર 'સત્યં, શિવં, સુન્દરમ્'નો જેટલો વિકાસ થયો છે અને મનુષ્ય જેટલી પૂર્ણતાની નજીક પહોંચ્યો છે—ઘણે ભાગે આ બધું સંગ્રામદ્વારા જ થયું છે. યુદ્ધ જ સંસારપ્રવાહનો સનાતન નિયમ છે, સૃષ્ટિની અંદર ભગવાનનું અટલ વિધાન છે અને જીવજગતના ક્રમિક વિકાસ માટેની ભગવાનની અચિંતનીય કુશળતા છે.

આ સિવાય, સંસારમાં કુદરતના નિયમો પ્રમાણે કેટલાયે ઉલ્કાપાતો, વજ્રપાતો, ધરતીકંપ, આગ, આંધી, તોફાન, વિપ્લવ અને વિનાશક ક્રિયાઓ હમેશાં થતાં રહે છે. આ બધું આ દુનિયાનો નિત્યક્રમ છે. આ દુનિયામાં ઉત્પત્તિ અને વિનાશ, જન્મ અને મરણ, સ્વાસ્થ્ય અને રોગ, જુવાની અને ઘડપણ, સુખ અને દુઃખ, સંયોગ અને વિયોગ, પ્રેમ અને હિંસા, દયા અને ઘૃણા, સંપત્તિ અને વિપત્તિ, લાભ અને હાનિ તથા જય અને પરાજય-બધું એક માળામાં ગૂંથાયેલ છે. આ પ્રકારનાં દ્વન્દ્વોદ્વારે જ આ સંસાર રચાયો છે. આ દ્વન્દ્વો સાથે આપણને રોજનો પરિચય છે. આ દ્વન્દ્વો અને સંગ્રામદ્વારા જ વિશ્વ-સૃષ્ટિમાં ભગવાનનો ગૂઢ ઉદ્દેશ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

આ દ્વન્દ્વોમાં આપણને એક ગમે છે, બીજું નથી ગમતું. આપણને જય ગમે છે, પરાજય નથી ગમતો; સુખ ગમે છે, દુઃખ નથી ગમતું; લાભ ગમે છે, હાનિ નથી ગમતી; મિલન ગમે છે, વિયોગ નથી ગમતો; ઉત્પત્તિ ગમે છે, વિનાશ નથી ગમતો. પણ નિરપેક્ષભાવથી વિચાર કરતાં આપણે સ્વાભાવિક રીતે જ સમજી શકીએ છીએ કે એક પક્ષના જયમાં બીજા પક્ષનો પરાજય નિયત છે, એક પક્ષને લાભ થવાથી બીજા પક્ષને જરૂર નુકસાન જવાનું છે, અર્વાચીનની ઉન્નતિ સાથે જ પ્રાચીનનો વિધ્વંસ અનિવાર્ય છે, વિયોગની વ્યથા વિના મિલનનો આનંદ સંભવતો નથી. આમાં એકને છોડીને બીજાનો ઉપયોગ કરવાનું સંભવિત નથી. આમ હોવા છતાં પણ એકના ત્યાગ અને બીજાની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાણીઓને સ્વાભાવિક રીતે જ આકાંક્ષા થાય છે અને આ આકાંક્ષા તૃપ્ત કરવાની ક્રિયામાં યુદ્ધ પણ અનિવાર્ય છે.

આ દ્વન્દ્વ અને યુદ્ધ જ સંસારની શાશ્વત નીતિ છે; આને આપણે હમેશ જોઈએ છીએ, હમેશ આ યુદ્ધમાં લિપ્ત રહીએ છીએ; તોપણ આપણે આનો ગંભીરતાથી અનુભવ કરતા નથી તેમજ વ્યાપક રૂપમાં આની વિચારણા કરતા નથી. પરંતુ જ્યારે આ યુદ્ધનું વિકરાળ, મૂર્ત સ્વરૂપ આપણા સ્વાર્થના ક્ષેત્રમાં ભયંકર રૂપે પ્રકટ થાય છે, જ્યારે આનાં અનિચ્છનીય અનિષ્ટ કરનારાં પરિણામો આપણો અથવા આપણાં પ્રિય સ્વજનોનો ભક્ષ કરવા માટે તૈયાર થાય છે ત્યારે આપણું હૃદય ભય, વેદના અને દુઃખથી વ્યાકુળ થઈ જાય છે, ત્યારે આ યુદ્ધ આપણને એક અચાનક આવી પડેલ નવી જ વસ્તુ ભાસે છે, આપણી વિચાર-શક્તિ મોહગ્રસ્ત થઈ જાય છે, કર્તવ્યબુદ્ધિ પોતાનું સ્થાન છોડી દે છે, ધૈર્ય અને સ્થિરતા નાશ પામે છે, આપણે પોતાની જાત ગુમાવી બેસીએ છીએ. આ આપણી નિર્બળતાની સીમા છે.

કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ માટે તૈયાર થયેલ બે આત્મીય પક્ષોની વચમાં ઊભેલ અર્જુનની આવી જ સ્થિતિ

થઈ હતી અર્જુન યુદ્ધવિદ્યામા કુશળ હતો અને લાંબા કાળ સુધી યુદ્ધ કરીને તેણે અસાધારણ મહારથીની કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી પોતાના આ વિશિષ્ટ ગૌરવ સાથે કેટકેટલી વેદનાઓની કથાઓ સકળાયેલી છે તેનો આટલા દિવસ સુધી તેણે વિશેષ ગભીરતાથી વિચાર કર્યો ન હતો તેના અસાધારણ કીર્તિમદિરના કળશમા કેટલા કુળોનો ધ્વસ અને જાતિઓનો વિનાશ, કેટલા નરનારીઓના સગાસબધીઓના વિરહના કરુણ આક્રદો, કેટલી લલનાઓના પતિ-શોક અને પુત્ર-શોકના દારુણ આર્તનાદો, કેટલા વશોનો ઉચ્છેદ અને વર્ણસકરોની ઉત્પત્તિ, અને કેટલા સામાજિક અને સાપ્રદાયિક સાધનોનો અત ભર્યો હતો-વિજયોન્મત્ત અર્જુનના હૃદયમા આટલા દિવસ સુધી આને માટે કોઈ પ્રકારની ગભીર વેદના નહોતી ઉદ્ભવી. તેના પર વિચાર કરવાનો વખત પણ તેને ક્યા હતો ? તેણે આ બધી ઘટનાઓને એક વિજયી વીર અને કીર્તિશાળી પુરુષની દૃષ્ટિએ જોઈ હતી જે માણસો તેના વિજયથી પરાજય પામ્યા હતા, તેની વીરતાથી કચડાઈ ગયા હતા, તેના લાભથી નુકસાન પામ્યા હતા અને તેની કીર્તિથી નાશ પામ્યા હતા તેમની દૃષ્ટિએ અર્જુને આ ઘટનાઓને જોઈ ન હતી તેમની મર્મભેદી યાતનાઓ અર્જુનના હૃદયને હચમચાવી શકી ન હતી.

આજ યુદ્ધ માટે તૈયાર થયેલ બને પક્ષમા પોતાના જ સ્વજનોના મુખ જોઈને યુદ્ધના ભયકર પરિણામનુ તેને એકદમ ભાન થયુ આજે તેણે ગભીરતાથી અનુભવ્યુ કે ગમે તે પક્ષનો વિજય થાય તોપણ બીજો પક્ષ હારીને નાશ પામવાનો અને તે પક્ષમા પણ આપણા જ સ્વજનો છે આ યુદ્ધના પરિણામે જે લોકસહાર, કુળનાશ, કુળધર્મ અને જાતિધર્મનો લોપ, વર્ણસકરની ઉત્પત્તિ અને પિતૃઓ માટેના પિંડનો લોપ થઈ જવાનો—આની આશકાથી જ તે વ્યાકુળ થઈ ગયો પોતે લાબા કાળથી આચરેલ સ્વધર્મને તે આજે અત્યત અધર્મ તરીકે જોવા લાગ્યો ધર્મસમૂઢચેતા અને કિંકર્તવ્યતામૂઢ થઈને તે ભયાનક વેદના અનુભવવા લાગ્યો

જે યુદ્ધના અવલબનથી મનુષ્યની જીવનધારાનો પ્રવાહ વહેતો રહે છે તે યુદ્ધની આ ક્રૂરતા અને ભીષણતા જ્યારે તેના મન પાસે સ્પષ્ટ રીતે ખડી થાય છે ત્યારે તેનો યુદ્ધમા જોડાવાનો ઉત્સાહ ઠડો પડી જાય છે, આ અત્યત દારુણ યુદ્ધક્ષેત્રનો ત્યાગ કરીને સન્યાસ ગ્રહણ કરવા તે તૈયાર થઈ જાય છે અથવા યુદ્ધક્ષેત્રમા જ નિશ્ચેષ્ટ રહીને આત્મસમર્પણ કરવા તૈયાર થઈ જાય છે અર્જુનની પણ આવી જ દશા થઈ પણ યુદ્ધક્ષેત્રમાથી ભાગી જવાનુ સ્થાન જ ક્યા છે ? સારો યે સસાર તો યુદ્ધક્ષેત્ર છે, બધી જગ્યાએ આ દારુણ યુદ્ધ ચાલી રહ્યુ છે જુદા જુદા સ્થાનોમા, જુદી જુદી અવસ્થાઓમા અને જુદા જુદા પ્રકારના વાતાવરણમા યુદ્ધનો માત્ર આકાર જ ફરે છે ફક્ત શરીરરક્ષા કરવા માટે જ પ્રાણીઓને અનેક પ્રતિકૂળ શક્તિઓ સાથે સતત યુદ્ધ કરવુ પડે છે એક વિશાળ દેશની શાતિની રક્ષા માટે જે લોકો યુદ્ધ કરે છે તેઓના યુદ્ધનો આકાર અને પ્રકાર આ યુદ્ધના આકાર-પ્રકારથી જરૂર ભિન્ન છે, પરતુ બને છે તો યુદ્ધ જ જે વ્યક્તિ જે દેશમા, જે કાળમા, જે પ્રકારના શક્તિ-સામર્થ્ય લઈને જે પ્રકારની અવસ્થામાં આવી પડેલ હોય છે તે પ્રમાણે તેને યુદ્ધ કરવુ જ પડે છે જો તે ઇચ્છાથી અને વિચારપૂર્વક ન કરે તો પ્રકૃતિ અથવા ભગવાનનુ વિધાન તેને બળજબરીથી યુદ્ધમા લગાડી દે છે મરણ આવે ત્યારે પણ જીવને સ્વભાવથી જ મૃત્યુની સાથે યુદ્ધ કરીને બચવાની ક્રિયા કરવી પડે છે અને અતે મૃત્યુથી હારી જઈને, પોતાની હાર કબૂલ કરીને મરવુ પડે છે સસારમા રહીને કોઈ પણ જીવ પ્રકૃતિનો સર્વાંશે અતિક્રમ કે અગ્રહણ કરી શકતો નથી.

સંસારક્ષેત્રમા યુદ્ધની ભીષણતા અને અનિષ્ટકારકતાનો તીવ્ર અનુભવ કરતા છતા યે યુદ્ધમાથી સર્વાંશે હટી જવાનો કોઈ પણ ઉપાય નથી, જ્યા સુધી જીવતા રહેવાનુ છે ત્યા સુધી પ્રકૃતિની તીવ્ર પ્રેરણાથી, ભગવાનના સૃષ્ટિવિધાનથી, યુદ્ધ કરવુ જ પડશે. પછી ભલે તે વિચારપૂર્વક થાય કે અવિચારપૂર્વક, ઇચ્છાથી થાય કે અનિચ્છાથી, તેજસ્વિતાથી થાય કે નિસ્તેજ

ભાવથી. આ સ્થિતિમાં, જે પ્રકારના યુદ્ધમાં, જે પ્રકારમાં આપણે લાગી જવાથી મનુષ્યોચિત આદર્શનું અનુસરણ થતું હોય, માનવજીવનના અંતિમ લક્ષ્યની સિદ્ધિમાં સહાયતા મળતી હોય, અતિ ઉન્નત આદર્શના પ્રભાવમાં વધારો થતો હોય અને માનવજાતિ આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિનાં ઉચ્ચતર પગથિયાં ઉપર પગલાં માંડતી હોય, તે પ્રકારના યુદ્ધમાં તે પ્રકારથી યથાશક્તિ પોતાને લગાડી દેવાનું જ યોગ્ય છે મનુષ્ય યુદ્ધમાંથી ભાગી તો નથી શકતો; પરંતુ તે આદર્શની ઉન્નતિ અને તે પ્રમાણે યુદ્ધનું નિયંત્રણ તો જરૂર કરી શકે છે.

પરંતુ જેટલા પ્રમાણમાં મનુષ્યનું ચિત્ત વિશુદ્ધ થતું જાય છે, જેટલા પ્રમાણમાં બુદ્ધિ ઉન્નત થાય છે, જેટલા પ્રમાણમાં વાસના અને કામનાનો વેગ ઓછો થાય છે, હૃદયમાં જેટલા પ્રમાણમાં પ્રેમ, મૈત્રી અને કરુણાનો વિકાસ થાય છે, શરીર, ઇંદ્રિય, તથા મનની ચંચળતા જેટલા પ્રમાણમાં નાશ પામે છે, તેટલા પ્રમાણમાં સ્વાભાવિક રીતે જ તેને યુદ્ધ પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઊપજે છે, હિંસાદિ ક્રિયાઓમાં અરુચિ થાય છે, જેટલાં કર્મો વાસનામૂલક હોય છે તે બધાં બંધનકારક છે એમ સમજાય છે અને સંસારના કોલાહલથી દૂર ભાગીને શાન્તિની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાણ વ્યાકુળ થઈ જાય છે. સંસારમાં જ્યારે ચારે બાજુ દ્વન્દ્વ, સંઘર્ષ અને સંગ્રામ દેખાય છે ત્યારે આખો યે સંસાર તેને દુઃખમય જણાય છે અને સંસારથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં જ પરમ પુરુષાર્થ છે એમ જ્ઞાન થાય છે.

ત્યારે વળી મનુષ્યના અંતઃકરણમાં એક નવું જ યુદ્ધ ફાટી નીકળે છે. એક બાજુ પોતાના સ્વાભાવિક નિયમાનુસાર સંસાર યુદ્ધને માટે નોતરી રહ્યો હોય છે, અને બીજી બાજુ યુદ્ધ પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય તેને તેના ત્યાગ માટે યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી ભાગી જવા પ્રોત્સાહન આપે છે. ત્યારે અંતઃકરણમાં કર્મપ્રવૃત્તિની સાથે સંન્યાસપ્રવૃત્તિનું, યુદ્ધપ્રવૃત્તિ સાથે યુદ્ધત્યાગની પ્રવૃત્તિનું એક તુમુલ યુદ્ધ શરૂ થાય છે. યુદ્ધત્યાગ કરવાનો પણ કોઈ ઉપાય દેખાતો નથી અને યુદ્ધના વિવિધ પ્રકારના દોષો સ્પષ્ટ દેખાવાથી યુદ્ધ કરવાની રુચિ પણ નથી ઉદ્‌ભવતી. ત્યારે એક જાતની દુઃખદાયી કિંકર્તવ્યતામૂઢ સ્થિતિ થઈ જાય છે. સંસારક્ષેત્રમાં બધા વિચારશીલ પુરુષોની સામે આ સમસ્યા ખડી થાય છે. બધા યુગોના બધા વિચારશીલ પુરુષોની આ સમસ્યા—આંતરિક યુદ્ધ—કુરુક્ષેત્રમાં ઊભેલ પુરુષરત્ન અર્જુનના ચિત્તમાં ખૂબ ભયંકર રૂપમાં સ્ફુરી. આ સમસ્યાનું નિરાકરણ કરવા માટે અર્જુન પોતાના સારથિ કૃષ્ણના શરણે ગયો.

જે આ સંસારરૂપી યુદ્ધક્ષેત્રના નિર્માતા છે, જે જીવના સ્વભાવમાં વિચિત્ર ભાવો, વિચિત્ર પ્રવૃત્તિઓ વિચિત્ર રુચિઓ તથા વિચિત્ર આણગમાઓ અને ઉદ્દેશો ઉત્પન્ન કરીને તેને યુદ્ધક્ષેત્રમાં પ્રેરે છે, તથા પોતે છૂપા રહીને તેનાં વિચિત્ર કર્મફૂલો ઉપર અંકુશ રાખે છે, જે બધી યે કર્મપ્રવૃત્તિ અને ભોગપ્રવૃત્તિના પ્રેરક તથા નિયન્તાના રૂપમાં દરેક જીવની અંદર હોવા છતાં પણ તેની સામે જ પોતાનું અસ્તિત્વ છુપાવે છે; વિશ્વનાટકના તે જ અદ્વિતીય નટ અર્જુનના સારથિના રૂપે હમેશાં બિરાજે છે. તે બધાના હમેશના સુહૃદ, સખા અને સંચાલક છે. પણ જ્યાં લગી મનુષ્ય પોતાને જ કર્તા, ભોક્તા, સ્વતંત્ર અને પોતાનો ભાગ્યવિધાતા માનીને અભિમાનમાં મગ્ન રહે છે ત્યાં સુધી તે અંતર્યામી વિશ્વનાટ્યકાર તેને સખાના રૂપમાં દર્શન દેતો નથી. તેના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન થયા પછી પણ મનુષ્ય કયારેક તેને ફક્ત પોતાનો સહાયક અથવા કામનાઓ તૃપ્ત કરવાવાળો જ સમજે છે; કયારેક કર્મફળ દેવાવાળો; અથવા કયારેક ઉદાસીન, નિષ્ક્રિય, સર્વસંબંધરહિત જ દેખે છે; અભિમાની મનુષ્ય તેને સખાના રૂપમાં જોવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

વિષમ દુઃખ આવી પડવાથી જ્યારે અભિમાનના ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે, પ્રવૃત્તિ સંકોચાઈ જાય છે, ચંચળતા દૂર થાય છે અને બુદ્ધિ પોતાની શક્તિનો વિશ્વાસ ખોઈને પ્રકાશની પ્રાપ્તિ માટે વ્યાકુલ થઈ જાય છે ત્યારે ભગવાન કૃપા કરીને પોતે જ પ્રકટ થાય છે, સંસારસંગ્રામનું તાત્પર્ય સમજાવે છે અને મનુષ્યને પરમ કલ્યાણનો માર્ગ દેખાડે છે. અર્જુનના

હૃદયમા આવુ જ વિષમ દ્રુપ ઊભુ થયુ છે તે બીજા લોકોની જેમ ભગવાનની દૈવી માયાથી મોહ પામીને રાજ્ય, ઐશ્વર્ય, કીર્તિ, સુખ અને ઐહિક તથા પારલૌકિક ધર્મોનુ આચરણ કરતા કરતા અભિમાનથી પોતાની વિદ્યા અને બુદ્ધિશક્તિને જે માર્ગમા પ્રવૃત્ત કરી રહ્યો હતો, તે માર્ગના સ્વરૂપને કુરુક્ષેત્રમા બન્ને બાજુએ પોતાના જ સ્વજનોને જોતા અને તેના પરિણામનો વિચાર કરતા તે એક નવા જ આકાર-પ્રકારમા જોવા લાગ્યો "શુ આ સ્વધર્મ છે? શુ આવા સ્વધર્મના આચરણમા સારુયે જીવન મે જોડી દીધુ છે? શુ આ ભયાનક પરિણામમા જ વીરધર્મની અવધિ છે? આ તો અત્યત ઘોર અધર્મ છે। મનુષ્યત્વહીનતા છે। પિતૃઓને પણ નરકમા ડુબાડવાની વ્યવસ્થા છે।" અર્જુનનો અતરાત્મા 'ત્રાહિ, ત્રાહિ,' પોકારી ઊઠ્યો તેની બુદ્ધિ કિંકર્તવ્યતામૂઢ થઈ ને લાબા કાળના મિત્ર, સ્થિતપ્રજ્ઞ, સારથિ શ્રીકૃષ્ણના શરણે ગઈ ધર્મસકટમા આવી પડેલ આ ઉત્તમ પુરુષની સામે ભગવાન પોતે પ્રકટ થયા, તેના મિત્ર અને સારથિની અદર વિશ્વનિયતા જાતે પ્રકટ થઈને તેની બધી સમસ્યાઓનુ નિરાકરણ કરવા લાગ્યા

તત્ત્વજ્ઞાનરહિત મનુષ્યની માફક અર્જુનના વિચારભ્રમના મૂળમા આ મિથ્યા જ્ઞાન હતુ કે "હુ જ બધા કર્મોનો કર્તા છુ, કોઈ કાર્યમા પ્રવૃત્ત થવામા કે ન થવામા હુ પોતે સપૂર્ણ રીતે સ્વાધીન છુ, મારી સ્વતત્ર વિચારશક્તિ અને ઇચ્છાશક્તિ જ મારા બધા કર્મોનુ નિયમન કરે છે" આજસુધી તે યુદ્ધમા પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરીને પોતાનો વશ પોતાની જાતિ સ્વદેશ, પોતાના સગાવહાલા અને સેવકોની તથા તેની સાથે સાથે પોતાની ભોગ-સપત્તિ, યશ-માન અને પ્રભાવશીલતા વધારવામા લાગ્યો હતો તેની આ સમજણ હતી કે "હુ સ્વાધીન છુ અને મારી ઇચ્છા પ્રમાણે સપૂર્ણતાથી વિચાર કરીને જ દરેક કાર્ય કરુ છુ યુદ્ધ મારુ ધર્માનુસાર કર્તવ્ય છે" બીજા અનેક વશો, જાતિઓ અને દેશોની સપત્તિના નાશ, કીર્તિ નાશ અને વિનાશ વિષે તેણે કાઈ પણ વિચાર કર્યો ન હતો આજે જ્યારે યુદ્ધનુ ઝેરી ફળ પોતાના જ વશ, જાતિ અને દેશ ઉપર પડતુ દેખ્યુ ત્યારે તે તેને અધર્મ સમજીને ભયભીત અને ચલાયમાન થઈ ગયો તેનુ કર્તવ્યજ્ઞાન તથા પૂર્વસકલ્પ ઊડી ગયા

શુ હુ આજ લગી અધર્મ કરી રહ્યો હતો? શાસ્ત્રોમા જે ક્ષત્રિયોનો સ્વધર્મ ગણાયો છે તે શુ વસ્તુત અધર્મ છે? જો અધર્મ જ હોય તો આ અધર્મનો તે અધર્મ જ છે એમ ખબર પડતા સાથે જ ત્યાગ કરવો જોઈએ અર્જુને ખૂબ વિચાર કરીને સમજી લીધુ કે "આ યુદ્ધ અત્યત ભયકર અધર્મ છે, માટે આનો તરત ત્યાગ કરીને તો મારે સન્યાસવ્રત ગ્રહણ કરવુ જોઈએ અથવા તો મારા પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે નિશ્ચેષ્ટ થઈને દુશ્મનોના શસ્ત્રાઘાતથી પ્રાણત્યાગ કરવો જોઈએ" અર્જુને વિચાર્યુ કે "મે સ્વતત્રતાપૂર્વક જ યુદ્ધનો સ્વીકાર કર્યો હતો, અને અત્યારે તેનો ત્યાગ કરવામા પણ હુ સંપૂર્ણ રીતે સ્વતત્ર છુ" આ સસાર ભગવાનનો છે, ભગવાન જ સસારની બધી ક્રિયાઓના વિધાતા અને નિયન્તા છે, બધાય મનુષ્યો, બધાય જીવો તેના હાથથી બનેલ કાષ્ઠના પૂતળા જ છે, તેના સકલ્પોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા માટે 'નિમિત્તમાત્ર' છે — આ મહાન તત્ત્વ અર્જુનના હૃદયમા સ્ફુર્યું ન હતુ આ સસારસાગરમા પડેલો, સસારતરગોમા નાચતો, દરેક માયામુગ્ધ મનુષ્ય આ ભ્રમમા પડેલ છે

આ ભ્રમને દૂર કરીને અર્જુનને સ્વસ્થ બનાવવાના હેતુથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાને પ્રકટ કરીને તેને બતાવી દીધુ કે આ સસારનો કર્તા મનુષ્ય નથી ભગવાન છે સસારના કાર્યો મનુષ્યની ઇચ્છાથી નથી બનતા પણ ભગવાનના વિધાનથી બને છે સસાર ક્ષેત્રમા સર્વત્ર જે યુદ્ધ ચાલી રહ્યુ છે તે ભગવાનનુ જ વિધાન છે તેણે જે જીવને જે પ્રકારના શક્તિ-સામર્થ્ય આપીને જે પ્રકારની અવસ્થામા મૂક્યો હોય છે, તે પ્રમાણે તેનુ કર્તવ્ય રચાય છે, તેનો સ્વધર્મ નક્કી થાય છે, અને તે પ્રમાણે સસારસગ્રામમા પ્રવૃત્ત થવા તે બધાયેલ છે જેના જીવનમા ભગવાનનો જે અભિપ્રાય અથવા હેતુ નિયત થયેલો હોય છે, તેને તે મેળવવો જ પડે છે માનવપ્રકૃતિની અદર ભગવાને જે ઇચ્છાશક્તિ અને વિચારશક્તિ સગ્રહી રાખી છે

તેને લીધે મનુષ્યની સ્વાધીનતાની પ્રતીતિ થાય છે. આ સ્વાધીનતાની પ્રતીતિ મનુષ્યની ભગવાને જ નિર્દિષ્ટ કરેલ પ્રકૃતિનું જ અંગ છે, તથા ભગવાને નિર્દિષ્ટ કરેલ ક્ષેત્રમાં જ મનુષ્યને માટે આ સ્વાધીનતાની પ્રતીતિ સાર્થક થઈ શકે છે. ભગવાને નિર્ધાર કરેલ સાધનક્ષેત્રમાંથી ભાગવાની સ્વતંત્રતા મનુષ્યને નથી.

મનુષ્ય જો પોતાની વિચારશક્તિ બરાબર ખીલવીને આ તત્ત્વજ્ઞાન સમજી લઈને, ભગવાને નિર્દિષ્ટ કરેલ સાધનસંગ્રામમાં ભગવાને જ આપેલ શક્તિ અને સામર્થ્ય અનુસારે, કર્તૃત્વાભિમાન અને ફલકામનાની નિરર્થકતાને સમજી લઈને કેવળ ભગવત્કર્મસંપાદનની ઇચ્છાથી પોતાની પ્રકૃતિ અને અવસ્થાને યોગ્ય કર્તવ્યસાધનમાં લાગી જાય, તો તેની સ્વાધીનતાનો યથાર્થ સદુપયોગ થાય છે અને માનવજીવન સાર્થક થઈ જાય છે. આમ કરવામાં શોક અને મોહનું કોઈ કારણ પણ રહેતું નથી, મનમાં વિષાદ થતો નથી.

દરેક મનુષ્ય ભગવાનના વિધાનમાં વિશ્વપ્રકૃતિ અને પોતાની પ્રકૃતિથી ગતાયમાન થઈને ક્ષેત્રને અનુસરીને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, પરંતુ વિચારશક્તિના વિકાસના પરિણામે નૈતિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિના ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ પ્રમાણે તે આ સઘળાં કર્મોનો બહુ ઊંચો અથવા અત્યંત નીચો આદર્શ લક્ષ્યમાં રાખીને તેને મેળવી શકે છે. જો મનુષ્ય પોતાના શરીર અને ઇંદ્રિયોની તૃપ્તિ, લૌકિક સંપત્તિ અથવા માનમહત્તાની વૃદ્ધિ લક્ષ્યમાં રાખીને અથવા પોતાના સ્વજનો કે જ્ઞાતભાઈઓના ઐહિક ભોગ સુખ, પ્રભાવ કે પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનું લક્ષ્ય રાખીને કર્મક્ષેત્રમાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે તો કર્મોનું સુંદર પરિણામ આવે તોપણ પોતાને ક્ષુદ્ર સીમાની અંદર બાંધી રાખે છે, અને તેને પોતાનાં તે કર્મોનું પાપ અથવા પુણ્યનું ફળ ભોગવવું પડે છે. જો તે પોતાના સ્વભાવને યોગ્ય કર્મો સારી રીતે કરે, જાતિ કે સમાજના કલ્યાણને લક્ષ્યમાં રાખીને આચરે તો તેને લીધે દૈહિક અને કૌટુંબિક ક્ષુદ્ર સીમામાંથી મુક્ત થાય છે, તેનું નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જીવન ઉન્નત થાય છે, તેનો દેહ, મન અને બુદ્ધિ ખૂબ નિર્મળ થાય છે તથા પરમાર્થપ્રાપ્તિના માર્ગમાં તે ઘણે દૂર સુધી આગળ થઈ શકે છે. વળી જો ભગવાનની સેવારૂપ સર્વોત્તમ આદર્શને લક્ષ્યમાં રાખીને તે સ્વધર્મનું આચરણ કરે તો તે કર્મદ્વારા જ સંસારબંધનથી સર્વાંશે મુક્ત થઈને ભગવત્પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. પછી આ કર્મોના આનુષંગિક દોષ અને ગુણ તેને સ્પર્શતા નથી.

हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ।

ભગવાનની આરાધનાની દૃષ્ટિએ કરેલાં અને સ્વધર્મે અનુમોદન આપેલાં કર્મોમાં કદાચ હિંસાદિ ક્રિયાઓ પણ થઈ જાય તો યે તે ક્રિયાઓ પણ અહિંસામાં પરિણમે છે, તે કર્મોના બાહ્યસ્વરૂપમાં રુદ્રના તાંડવનૃત્ય હોય તોપણ અંદર શાન્તિ અને પ્રેમનો પ્રવાહ વહે છે જ. આવી અવસ્થામાં સંગ્રામની ભીષણતા પણ આધ્યાત્મિક સાધનાની મધુરતાથી પરિપૂર્ણ રહે છે.

સંસારમાં જન્મ લઈને કુદરતી નિયમોથી આવી પડેલ સંગ્રામથી દૂર ભાગી જઈને કોઈ પણ છુટકારો મેળવી શકવાનું નથી. જે મનુષ્ય જે પ્રકારની અવસ્થામાં આવી પડ્યો હોય તે પ્રમાણે તેને સંગ્રામમાં જોડાવું જ પડશે. આ સંગ્રામમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય છે ભગવાનને આપણી અંદર સારથિ અને સંચાલકના રૂપમાં સ્થાપીને બધી ક્રિયાઓમાં તેને જ આગળ રાખીએ અને તેના ચરણોમાં સારી રીતે આત્મસમર્પણ કરીને તેના દ્વારા નિર્દિષ્ટ સંસારક્ષેત્રમાં તેણે જ આપેલ શક્તિ સામર્થ્યનો તેની સેવાને માટે નિયમપૂર્વક ઉપયોગ કરવો. તેના વિધાન અનુસાર સંગ્રામક્ષેત્ર તથા સંગ્રામના આકારરૂપમાં જ્યારે જે પ્રકારનું પરિવર્તન થાય તેનો માથું નમાવીને સ્વીકાર કરવો જ પડશે, તથા તેની અંદર આદર્શને ઉજ્જ્વળ રાખીને મનુષ્યત્વની સાધના કરવી પડશે. ભગવાનના ઉપદેશથી અર્જુનની આ બુદ્ધિ જ્યારે સારી રીતે જાગ્રત થઈ ત્યારે '[illegible]' જેવા કર્મના નિશાન ન રહ્યાં, કુળક્ષય, વર્ણસંકર અને ધર્મહાનિની વાત કોણ ગણે? કથા યે ગઈ, ને ભગવાનના હાથના યંત્રરૂપમાં પોતાને 'નિમિત્તમાત્ર' સમજનારો તથા 'करिष्ये वचनं तव' એમ કહીને ભગવાનના આદેશ મુજબ સ્વધર્મસંપાદનમાં લાગી ગયો.

मस्करा संन्यासी

श्री. दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर

બંગાળાના પ્રખ્યાત ધર્મોપદેશક પ્રતાપચંદ્ર મજુમદારે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ વિષે લખ્યું છે કે કોઈ કોઈ વખત શ્રીપરમહંસની વાતચીતમાં અશિષ્ટ વાતો આવી જતી હતી. ગોવાના સતકવિ કૃષ્ણ-જગન્નાથ બાંદિકર વિષે પણ એમના શિષ્યો પાસેથી મેં સાંભળ્યું હતું કે કોઈ કોઈ વખત વિનોદ કરતા કરતા તેઓ પણ જુગુપ્સા ઉપજાવે એવા શબ્દો ખૂબ શોખથી વાપરતા હતા. સત્પુરુષો વિકારો વધારવાની દૃષ્ટિથી કદી પણ અશ્લીલ વાતો કરતા નથી. પણ જેમના મનના વિકાર નાશ પામ્યા છે તેના સતો માટે 'શ્રી' કે 'અશ્રી'નો ભેદ રહેતો નથી. સમાજમાં કામ-લોલુપતાનો વધતો જતો પ્રભાવ જોઈને તેની મશ્કરી કરવા માટે તેઓ અશ્લીલ વાતો એકદમ ખુલ્લી રીતે બોલે છે. શિયાળાના મેથીપાક, ચાકૂતી અને વિજયસેવન પછી ફાગણ મહિનામાં હોળીના દિવસે ગંદી વાતો બોલીને કામલોલુપતા-રસિકતા-ની મશ્કરી કરવી જોઈએ એ ઇરાદાથી 'હોલિકોત્સવ' રાખવામાં આવ્યો છે, એવી જાતનો બચાવ કરવામાં આવે છે. યુરોપના પ્રસિદ્ધ અને સમર્થ કલાકાર ટોલસ્ટોય પણ કોઈ કોઈ વખત જરૂરી ચિત્ર દોરીને હીનવૃત્તિ તરફ ઘૃણા ઉત્પન્ન કરે છે.

તે ગમે તેમ હોય પણ કેટલાયે સાધુપુરુષો એવા મળે છે કે જેઓ વાતચીતમાં સભ્યતાની હદ હરહમેશ વટાવી જાય છે. એવા એક સંન્યાસી મને હિમાલયની યાત્રા વખતે મળ્યા હતા. તેમની સાથેની થોડી વાતચીતથી માલૂમ પડ્યું કે તે પણ પોતાની રીતે વિશિષ્ટ વ્યક્તિ છે.

અમે જમનોત્રીથી પાછા ફરીને ગંગોત્રી તરફ જઈ રહ્યા હતા. રસ્તામાં ઉત્તર-કાશીનું પુણ્યધામ આવ્યું. ત્યાં એક દિવસ રોકાયા અને ત્યાંના પ્રખ્યાત ઘાટ, મંદિર અને તપોમૂર્તિઓ જોયાં. આ મૂર્તિઓમાં ઉપર જણાવેલા સંન્યાસીનાં પણ દર્શન થયાં. તેમનો બાંધો મહારાષ્ટ્રી હતો. ઊંચાઈ લગભગ પાંચ ફૂટ જેટલી હશે. શરીરનો વર્ણ શાલિગ્રામજી સાથે મોટે ભાગે મળતો હતો. તેમનું મુંડન કરાવેલું માથું ચોરસા જેવું હતું. આંખો ચમકતી અને ચપળ હતી. મોમાની બત્રીસી રાજીનામું આપીને ક્યારની વિદાય થઈ ગઈ હતી, તેથી તેમની મુખમુદ્રા ઉપર બાલ્યભાવ ફરીથી આવીને બેસી ગયો હતો. જુવાનીમાં લાંબા સમય સુધી તેમણે કસરત કરી હશે તેની શરીરના સ્નાયુઓ સાબિતી આપતા હતા, તોપણ આજે તો તે દૂબળા-પાતળા બની ગયા હતા. જાંઘોમાં માંસ ખૂબ ઓછું થઈ ગયું હતું. નાનીશી લંગોટી અને ખભા ઉપરની નાનીશી ચાદર, આ બન્નેનો ભગવો રંગ તેમના શ્યામ રંગ સાથે ખૂબ આકર્ષક છતાં સ્વાભાવિક લાગતો હતો.

અમને ત્રણેને (મારી સાથે બીજા બે જણ હતા) અંદર અંદર મરાઠીમાં વાત કરતા સાંભળીને સંન્યાસીથી ન રહેવાયું. તે અમારી વચ્ચે આવીને બેઠા અને 'અમે ક્યાંથી આવ્યા, ક્યા જિલ્લાના છીએ' વગેરે કુશળ-પ્રશ્નો પૂછવા શરૂ કર્યા. ઉત્તર ખંડમાં, આટલે દૂર, આવા એક જૂના મહારાષ્ટ્રીય સંન્યાસીને જોઈને અમે પણ પ્રેમથી વિહ્વળ બની ગયા અને અમે પણ અમારી તરફથી પ્રશ્નોની ઝડી શરૂ કરી. પહેલા પહેલા તો સંન્યાસી મહાશયે આશ્રમોચિત રંગઢંગ બતાવ્યો—'આ દેહ તો મહારાષ્ટ્રી છે, અમારો આશ્રમધર્મ કહે છે કે પૂર્વાશ્રમની બાબતો સ્મરણમાં પણ ન લાવવી જોઈએ' વગેરે, વગેરે. અમે તુરત જ કહી દીધું કે આપે અમને બધા શાસ્ત્રોક્ત જવાબો તો આપ્યા, હવે માણસ માણસની સાથે વાત કરતો હોય તેવી રીતે થોડા જવાબો આપો.

સંન્યાસી આવી જ કોઈ તકની રાહ જોઈ રહ્યા હતા તે હસી પડ્યા અને તેમણે પોતાની રામકહાની શરૂ કરી દીધી તે પંઢરપુર બાજુના હતા નાનપણમા શરીરે ઠીક ઠીક પડછંદ હતા પોતાના નાનપણના પરાક્રમો સભળાવી સભળાવીને તેમણે અમને એટલા હસાવ્યા કે વાતવાતમા અમારી એમની સાથે ગાઢી દોસ્તી થઈ ગઈ ખૂબ સરસ રીતે તે ખીલ્યા પછી તો તેમણે હિમાલયમા રહીને પ્રતિષ્ઠા પામેલા અનેક સન્યાસીઓના રગઢગની વાતો અમારી સન્યાસ લીધો હોય તોપણ શરીરનો ધર્મ ઓછો છૂટે છે ? આગળ ચાલતા તેમણે પહાડી લોકોના જીવન અને 'તુરગ બ્રહ્મચારીઓ'ના પરાક્રમો વિષે સભળાવવા માડ્યુ આ બધુ તે ભારે ઉત્સાહથી વર્ણવવા લાગ્યા આ સન્યાસી આ પહાડમા વીસ-ત્રીસ વર્ષ રહી ચૂક્યા હતા પહાડી લોકોની ભાષા સારી રીતે બોલતા હતા તેમનો 'હલકો શબ્દકોશ' પણ તેમને બગાબર મોઢે હતો અને પોતાના તે જ્ઞાનનુ પ્રદર્શન આ પ્રસગે તેમણે સારી રીતે કર્યું આવી વાતો સાભળવાનો અમારામા કોઈને ખાસ શોખ ન હતો, તોપણ આ વૃદ્ધ સન્યાસી પાસે પોતાના જન્મ પહેલાના મહારાષ્ટ્રની વાતો સાભળવાનો આવો અપૂર્વ અવસર અમારા હાથમાથી કેમ રીતે જવા દેવાય ? હિમાલયની ચાલીસ દિવસની યાત્રામા લોકસ્થિતિનુ જે દર્શન અમે કરી શક્યા ન હતા તે આવા વૃદ્ધ જટાયુ પાસેથી અમને અનાયાસે મળી રહ્યુ હતુ

અમારી વાતો આગળ ચાલી અને સન્યાસીએ જાણી લીધુ કે 'બગભગ' પછી દેશમા રાષ્ટ્રીયતાનુ જે મોજુ ફરી વળ્યુ હતુ તેના અમે પ્રતિનિધિ હતા હિમાલયના આવા જનશૂન્ય પ્રદેશમા આ સન્યાસી પાસે વર્તમાનપત્ર તો ભાગ્યે જ આવતુ હોય યાત્રાળુઓના મોએ જે કાઈ વાતો કાને પડે એ જ તેમનો આધુનિક સમયનો ઇતિહાસ હતો લોકમાન્ય તિલકનુ નામ તો તેમણે સાભળેલુ જ હતુ 'તે જેલમા ગયા છે' એટલી માહિતી પણ તેમને હતી અમારી પાસેથી બાગતવર્ષની અને ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રની નવી તવારીખ સાભળીને સન્યાસીને વિશ્વાસ આવ્યો કે આ લોકોના દગ સાધારણ યાત્રીઓના નથી આ તો રાષ્ટ્રીય આદોલનમા સીધો ભાગ લેનારા સેવકો છે પછી તો તેમણે ધારણ કરેલુ સન્યાસીનુ કવચ આપો આપ ઊતરી ગયુ અને અંદરથી પુરાણો સૈનિક પ્રગટ થયો

આ સન્યાસીએ '૧૮૫૭'ની ઘટનાઓનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરેલો હતો. '૫૭ ના બળવામા મહત્ત્વનો ભાગ લેનારા અનેક રાષ્ટ્રસેવકોને તે જાણતા પણ હતા. એટલે એ સમયના દેશી રાજાઓ અને રિયાસતોની તેમ જ રાજનીતિના ભીતરની વાતો સન્યાસીના હૃદયના એક ખૂણામા છુપાયલી પડી હતી ઇતિહાસકારોની કેટલીયે જૂની વાતોનો પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ આ સન્યાસી પાસે હતી જ્યારે અમે તેમને મળ્યા ત્યારે બળવાવાળા ઘણા લોકો આ દુનિયામાથી વિદાય થઈ ગયા હતા, તેથી તેમને વાતો કરવામા કાઈ ડર ન હતો તે અતિમ વીરનુ હુ આ વર્ણન કરુ છુ ત્યારે તે પણ પરલોકમા પોતાના સ્થાને સુરક્ષિત બેઠો હશે '૫૭ ની સાલનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જતા ઘણા રાજ કારણી પુરુષો પોતાનો જાન બચાવવા માટે તથા અસ્વસ્થ ચિત્તને શાંત કરવા માટે સન્યાસ લઈને હિમાલયના પહાડો, જગલો, ઝૂપડીઓ અને ગુફાઓમા જઈને વસ્યા હતા 'मौनं चैवास्मि गुह्यानाम्।' એ મત્રનુ મનન કરતા કરતા એ બધા રાજસન્યાસીઓ પોતાના પૂર્વાશ્રમની વાતો ભૂલમાં પણ કહેતા ન હતા જેમણે ભેગા મળીને પુરુષાર્થ કર્યો હોય એવા પૂર્વાશ્રમના બે સાથીઓ એકાન્તમા મળતા હશે ત્યારે શુ કરતા હશે તે તો કોણ કહી શકે ?

એટલી વાત તો ચોક્કસ હતી કે તે બધા ભગ્નાશ, હતાશ અને નિરાશ હતા જે કાઈ કરવા જેવુ હતુ તે એક વાર કરી જોયુ, પણ તે ઈશ્વરે મજૂર ન રાખ્યુ હવે શુ થવાનુ હતું ? હવે તો ઈશ્વરનુ નામ લો અને બાકીની જિંદગી પૂરી કરો એ જ એમની તમન્ના હતી

જૂના જમાનાના આવી રીતવાળા લોકો મે મહારાષ્ટ્રમા જોયા હતા તેથી આ સન્યાસી સમક્ષ

પણ મેં એ જ પ્રશ્ન છેડ્યો. તેમણે ગંભીર બની એક ઊંડો શ્વાસ નાખ્યો અને કહેવા માંડ્યું – શું કરીએ? તે દિવસોમાં અંગ્રેજ લશ્કરની તાલીમ અમારાથી ખૂબ ચડિયાતી હતી તેમાં તો શંકા નથી, તેમની પાસે તોપો પણ વધારે હતી. તોપણ ટોપીવાળાઓ કરતાં અમે કાંઈ ઊતરતા ન હતા. ટોપીવાળાઓને અમે ઠેકાણે ઠેકાણે હાર ખવરાવતા ગયા. લશ્કરી દૃષ્ટિએ તો અમે હાર્યા જ ન હતા. પણ એકલું લશ્કર શું કરી શકે? અંગ્રેજોના હાથમાંથી અમે જેટલો મુલક છતી લીધો તેને સંભાળનારા કોઈ માણસો તો જોઈએ જ ને? જેમના હાથમાં તે સોંપ્યો તેમણે તેને પોતાની જ જાગીર બનાવવાનો વિચાર કર્યો. બ્રાહ્મણભોજન કરાવવા માંડ્યા અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો પોતાની જાગીર સુરક્ષિત રાખવા માટે અંગ્રેજોની સાથે ખાનગી રીતે મસલતો પણ શરૂ કરી. અમે અંગ્રેજોના લશ્કરથી નથી હાર્યા, આપણી બદદાનતથી હાર્યા, સંકુચિતતાથી હાર્યા છીએ. આજે પણ એ બદી સમાજમાં નજરે પડે છે. અમારા સંન્યાસીઓ જ જુઓને. પોતાનો કુટુંબકબીલો છોડીને અહીં આવ્યા તોપણ 'અન્નક્ષેત્ર'માં મઠની સગવડ પામવા માટે કેવા કેવા પ્રપંચ કરે છે! જ્યાં સુધી નિયત નહિ સુધરે ત્યાં સુધી શું કરી શકાવાનું હતું? અમે અંગ્રેજી જાણતા ન હતા. તેથી ટોપીવાળાની કેટલીક બાબતોની અમને માહિતી ન હતી. તેમનો દેશ પણ અમે જોયો ન હતો. અત્યારે તમે લોકો તો તેમની સાથે સારી રીતે વાતચીત કરી શકો છો. ઘણા તો તેમનો દેશ પણ જોઈ આવ્યા છે. તોપણ શું કરી શકવાનું છે? ખરી ચીજ તો નિયત છે. જ્યાં સુધી આપણામાં આપમતલબીપણું છે, દગો-ફિસાદ છે ત્યાં સુધી કશું કરી શકાવાનું નથી.

પછી તો સંન્યાસીએ નજરે જોયેલી અને કાને સાંભળેલી કેટલીયે વાતો સંભળાવી. મને સ્મરણ છે તે પ્રમાણે તે નિકલ્સન રાજ(?)ના ખૂબ વખાણ કરતા હતા.

તેમની વાતો ઉપરથી મને એ પણ સમજાયું કે અંગ્રેજો સાથે સરખાવતાં આપણી વ્યવસ્થા-વ્યવસ્થા ખૂબ નબળી હતી. આખા દેશમાં બનતી બાબતોની મોટા મોટા રાષ્ટ્રપુરુષોને પણ યથાર્થ રૂપમાં અને વખતસર ખબર પડતી ન હતી. આપણે લોક શૂર હતા, પણ ચતુર ન હતા. ત્યાગી હતા તોપણ રાષ્ટ્રીય સદ્ગુણોની આપણામાં ઊણપ હતી. આપણે સ્વાર્થ અને પરમાર્થ બે જ સમજી શકતા હતા. પણ પોતાના રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થને ભૂલી ગયા હતા.

'સ્વામીજી મહારાજ, આપ મહારાષ્ટ્રમાં ક્યારે આવશો?' મેં પૂછ્યું.

સંન્યાસીની ગંભીરતા ચાલી ગઈ. ફરીથી તેમના ઠઠ્ઠા-મશ્કરી શરૂ થયાં. મહારાષ્ટ્રમાં આવીને શું કરું? ત્યાં મારી સ્ત્રી ઓછી બેઠી છે કે તે મને રોટી પકાવીને ખવરાવે અને મારા પગ દબાવે? હવે તો બાબા કાલીકમલીવાળાની બે રોટી અને પહાડી દાળ-ભાજી જ અમારે માટે ઠીક છે.

સંન્યાસી ભારે કર્મકાંડી, સંયમી અને સદાચારી હતા. તોપણ વાણીમાં તેમની 'રસિકતા' વહેતી હતી. તે સિવાય તેમનું જીવન શુષ્ક બની જાત. મેં એમ પણ સાંભળ્યું કે આજુબાજુના ઘણાય સંન્યાસીઓ તેમનાથી ડરતા હતા, કારણ કે તે સંયમી અને સ્પષ્ટવક્તા હતા.

એપ્રિલ ૧૯૩૧ [હિંદી 'હંસ'માંથી]

પીરબખ્શ

શ્રી. મોહનસિંહ —અનુ શ્રી. ઊર્મિલા

"અરે એ બુઢ્ઢાશાહ, જરા ઊભા રિયો, ઊભા "

"કોણ છે ઈ અટાણે?" બુઢ્ઢાશાહે ચાલતા ચાલતા પાછા ફરીને અંધકારમાં કોઈને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કર્યો

"હું છુ હુ, જરા ઊભા રિયો "

"સાદ તો પીરબખ્શનો લાગે છે" ફરી બરોબર ઓળખીને "અટાણે કઈ બાજુ? અને આ માથે શુ મૂક્યુ છે?"

"સાલી ટ્રંક ઉપાડી ઉપાડીને ગરદન તૂટી ગઈ, તમારા કચનાગનો અવાજ આવતો હતો એટલે થયુ કે કહો ન કહો પણ લાગે છે બુઢ્ઢાશાહ. ઠીક ઠીક, આ ગધેડુ ક્યા લઈ જાઓ છો?" પીરબખ્શે બોજા નીચે દબાતા કહ્યું

'આમ જરા ગવનપીડી તરફ "

"અને આ એના પર નાખ્યુ છે શુ?'

"ખાસ કાઈ નહિ થોડુક અનાજ, વેચીને દુકાન મારુ મારફક સોદો કરતો આવીશ' આમ કહીને બુઢ્ઢાશાહે પ્રભાતના આછા પ્રકાશમા પીરબખ્શને માથાથી તે પગ સુધી જોઈ લીધા એની ઝીણી પણ ચમકતી આંખે જોઈ લીધુ કે હાલમા માઈક કાળુ છે એવું જરા મોજમા ગધેડીને ગાળ દીધી ને મોટી મૂછોમાથી મુસ્કરાઈને સાદ કાઢીને બોલ્યા, "હ પણ આ ટ્રંક ક્યા લઈ જાઓ છો? શુ પાછો દુનિયાની સાથે ઝઘડો તો નથી થયો ને?'

એ તો પૂછો જ નહિ બુઢ્ઢાશાહ મૂકો એ વાતને"

'તોપણ છે શુ?'

"હોય શુ? આ બીબીએ તો મને ક્યાયનો ન રહેવા દીધો'

"શુ? મારી નવીન થયુ છે શુ?"

"થવાનુ શુ હતું? એ જ ઊંધી ઓરતવાળી વાત જેવુ જ"

"હે એ—! એ શુ વળી?"

'ઊંધી ઓરતની વાત નથી સાભળી?"

'ના ના"

'એક હતી ઊંધી ઓરત, ને એક હતા અલ્લાહ મિયા એક વાર કપડા ધોતા ધોતા ઊંધી ઓરત તણાઈ ગઈ આખુ ગામ ભેગુ થઈ ગયુ ને પાણીના વહેણ તરફ મડયા શોધવા બે ત્રણ માઈલ જઈ આવ્યા પણ ઓરતનુ નિશાન સુદ્ધા ન મળ્યુ"

"હ પછી?" બુઢ્ઢાશાહે હોકારો દીધો

"આગળ શુ કહું યાર? જોતો નથી ટ્રંક નીચે કચડાઈ જાઉ છુ તે? એટલુ ય મોમાથી નથી બોલતા કે ટ્રંક ગધેડી પર મૂકી દો'

પીરબખ્શે નિર્દોષ જેવા બનીને પાસો ફેંક્યો બુઢ્ઢાશાહ બડો પક્કો અને કાટ વેપારી હતો લાભ વિના કોઈનુ કામ ન કરતો, અને આજે તો વળી ગધેડી પર ઘણો ભાર હતો પરંતુ પીરબખ્શ અને દુનિયાના આ નવા ઝઘડાને પોતે બીજુ મરચુ ભભરાવી અને ગામમા બધે મ્હેરી અને મઝા લેશે એ વિચારે એણે ટ્રંક ઉપાડીને ગધેડી પર મૂકી દીધી અને કૃત્રિમ હાસ્યથી કહ્યુ "ગધેડી કોની ને માલ કોનો? ટ્રંકને મૂક કોરે ને ઇચ્છા હોય તો તુ ય ચઢી જા. મારુ પછી આગળ?"

"બસ લોકો તો શોધી શોધીને થાકી ગયા, પરંતુ ઊંધી ઓરતને મળવુ નહોતુ તે ન મળી. જ્યારે બધા નિરાશ થઈને ઘેર જતા હતા ત્યારે અલ્લાહમિયાએ કહ્યુ 'મને શુ તમારુ ધ્યાન?' એ તો હતી ઊંધી ઓરત આખી ઉમરમા એણે કોઈ દિવસ મારી સાથે સીધી વાત નથી કરી. જે કહ્યો તે ઊંધુ, જે કહ્યો

તે ઊંધુ જો શોધવી જ હોય તો પાણીના વહેણ તરફ ન શોધો પણ જે બાજુથી પાણી આવે છે એ બાજુ શોધો બસ આવુ જ દુનિયાનું છે જે કહો તે ઊંધુ જે કહો તે ઊંધુ, મને તો હવે એ ગળે આવી છે "

"જાુકુ શુ બોલો છો દોસ્ત, હુ શુ દુનિયાને નથી ઓળખતો ? રોજ મારી દુકાન ઉપર આવે છે નથી સિમ્ય ખરાબ કે નથી અક્કલ ખરાબ એની એક વાત તો લાખ લાખ રૂપિયાની ખુદાની રહેમ કે તને આવી બીબી દીધી " બુઢાશાહે પીરબખ્શ પાસેથી વધુ વાત કઢાવવા એની બીબીનો પક્ષ લીધો

"દૂરથી જ ડુગરા રળિયામણા લાગે, જો દુનિયાની સાથે એક દિવસ રહેવુ પડે તો સાચી ખબર પડે"

બુઢાશાહે આખ ચમકાવીને કહ્યુ "નહિ દોસ્ત, એટલી ખરાબ તો નથી "

"તમારી દાઢી ઉખાડીને તમારા હાથમા દે ત્યારે તમને ખબર પડે કે એ એટલી ખરાબ છે કે નહિ."

"હે ! દાઢી ખેચવા સુધી એ જાય છે ? ત્યારે તો ભાઈ એણે બહુ ખરાબ કર્યું"

'દાઢીની શુ કાણુ માંડો છો ? અરે એ તો ચડે ત્યારે બાપદાદાને ય નથી છોડતી રોજ રોકકળ મચાવે છે એક દિવસનુ હોય તો કોઈ ચલાવી પણ લ્યે, પરતુ હવે તો મારાથી સહન નથી થતુ"

'વાહ રે દુનિયાની !" આખો ફાડી બુઢાશાહે આશ્ચર્ય પ્રગટ કર્યું

"હુ તો સાવ ભનો ભોળો માણસ, આ બરુ જાણે એ બીકે કાઈ કરુ નહિ ને એ તો માથે ચડતી જ જાય પણ હવે તો બરોબરની થઈ જશે હું પણ હવે જો મરદનો બચ્ચો હોઈશ તો ઘેર પાછો નહિ ફરુ " પીરબખ્શે જોશમા કહી દીધુ

"સારુ, સારુ પણ અત્યારે જશો ક્યા ?"

"ખુદાને ઘેર જગાની ક્યા તગી છે કે રહેવાની ખોટ પડે ? જ્યા મરજી પડશે ત્યા બે બાગી ખાઈને પડ્યો રહીશ"

"અરે યાર, છોડી દે આવી નકામી વાતો નાની નાની બાબતો માટે થઈને શુ તુ બીબીને છોડી દઈશ ? ઘરમા વાસણ હોય તો ખખડે, એમા શુ !"

"બુઢાશાહ ! મારા જેવો ધીરજવાન તો કોઈ માએ નહિ જણ્યો હોય એ તો હું જ એવો છુ કે જેણે દુનિયાબી સાથે વીસ વરસ ગુજારી નાખ્યા તમને શી ખબર પડે કે સ્ત્રીઓ કેવી બલા હોય છે ! તમારે તો બસ દુકાન પર બેઠા બેઠા ગપ્પા લગાવવા ! પાડ માનો ખુદાનો કે તમને ઓરતની જાળમા નથી ફસાવ્યા"

"તુ તો દોસ્ત પીરબખ્શ નકામો જ નારાજ થઈ ગયો છે તારા સુખરૂપ સસારને આમ ધૂળમા મેળવી ન દે એમ કહેવામા મે ખોટુ શુ કહ્યુ !"

"એટલે તો ધીરજ ધરતા વીસ વર્ષ વીતી ગયા મને તો ચૌદ પદર વરસ પહેલા મસીદમા ઉપદેશ દેવા આવ્યા હતા તે અહમદપુરવાળા મુલ્લાજીની વાત રોકી રાખતી હતી"

"કોણ મિયા સુકદીન ? બહુ નેક આદમી હતા"

"હા એ જ, ખુદા એને સુખી રાખે. એ કહેતા હતા કે રસૂલ કરીમનો હુકમ છે કે જે મુસલમાન પોતાની બીબી સાથે ખરાબ વર્તન રાખશે તે દોજખમા જશે એટલે જ મે દુનિયાબી પર કોઈ દિવસ હાથ નથી ઉગામ્યો કે નથી કદી કડવા વચન કહ્યા જો બહુ મિજાજ કરે તો કહેતો કે ભરતીમા આવ્યો જઈશ આમ બે ત્રણ વરસ દુનિયાબીની જીભ બધ રહી, પરતુ પછી તો 'જા, જતો હો તો, હું તો કહું છુ કે કાલ જતો હો તો આજે જ જા.' એમ કહેવા લાગી એક દિવસ સાચે જ હું જવા માટે કપડા દફ્તમા ભરવા લાગ્યો કે એ જોઈને દુનિયાબીની સાન ઠેકાણે આવી ગઈ ને લાગી પગે પડવા પછી તો જ્યારે મિજાજ કરતી ત્યારે હું દફ્ત ઉપાડવા માડતો આમ વળી પાચ સાત વરસ નીકળી ગયા ને પાછી કહેવા લાગી કે 'જાવ, અને તમારા બાપ દાદીનો દફ્ત પણ સાથે લેતા જાજો ' એક દિવસ મે ખરેખર દફ્ત ઉપાડીને ચાલવા માડ્યુ પણ એ

પોતે જ મને તળાવ પાસેથી પાછો લઈ ગઈ. આવી જ રીતે હું કેટલીય વાર ટ્રંક ઉઠાવી ઉઠાવીને ઘેરથી જતો રહેતો. કોઈ વાર તળાવ પાસેથી, કોઈ વાર મજહબના કૂવા પાસેથી, કોઈ વાર ફકીરના તકિયા પાસેથી, તો કોઈ વાર સુહાનદી પાસેથી મને પાછો લઈ જતી. પરંતુ આજ તો સુવરની બચ્ચીને ખુદા જાણે શું થયું છે કે સાત ગાઉ ચાલ્યો આવ્યો છું પણ પાછો વાળવા નથી આવી. હું પણ મારા બાપનો બેટો હોઈશ તો પાછો નહિ જાઉં, મારું નામ પીરબખ્શ છે."

"તોબા......તમારો ગુસ્સો તો ભાઈ!"

"બરોબરની સીધી થઈ જશે." પીરબખ્શ રોષમાં ને રોષમાં ઘેરથી નીકળ્યો હતો, પણ હવે ક્યાં જવું એની એને સૂઝ નહોતી પડતી. રાવળપીંડી નજીક આવી ગયું હતું અને છાવણીની બેરેકો પ્રભાતના સૂર્યનાં નવકિરણોથી ચમકતી હતી. પીરબખ્શને થયું કે જો એ દશ પંદર વર્ષ પહેલાં ભરતી થઈ ગયો હોત તો અત્યારે તો એ આ બેરેકોમાં મજા માણતો હોત, પરંતુ હવે તો એ ઘડપણને અજમાવવા જેવું હતું. આ વિચારથી એને ઘણું દુઃખ થયું, પરંતુ હવે શું થઈ શકે? વળી એને વિચાર આવ્યો કે સરકારી કિલ્લામાં નોકર રહી જાઉં અગર તો બજારમાં મજૂરી કરું. પરંતુ એ જ વખતે એને વિચાર આવ્યો કે રાવલપીંડીમાં રહેવું એને માટે યોગ્ય નથી, કારણ કે દુનિયાબી કદાચ એને લેવા માટે ત્યાં આવી પહોંચે. એટલે એણે જેલમ જવાનો નિર્ણય કરી લીધો. ત્યાં એના ગામના કેટલાય માણસો લાકડાની બજારમાં કામ કરતા હતા, બસ......એ પણ તેમની સાથે મજૂરી કરશે.

બુઢાશાહ પણ થોડી વાર પોતાના અનાજના વેચાણનો અંદાજ કરવામાં ગરકાવ થઈ ગયા હતા, આખરે નિસ્તબ્ધતાને તોડતાં તે બોલ્યા, "પીરબખ્શ, મારું કહ્યું માન, અને હજુ પણ પાછો વળ. મને બિચારી દુનિયાબી પર બહુ દયા આવે છે."

પરંતુ પીરબખ્શ પર કશી અસર ન થઈ. હવે તો એને માટે ઘેર જવું હરામ હતું. એણે ટ્રંક ઉપાડીને માથે મૂકી દીધી, કારણ કે સ્ટેશન નજીક આવી ગયું હતું અને બુઢાશાહનો રસ્તો ત્યાંથી ફંટાઈને બજાર-તરફ જતો હતો. સ્ટેશન પર જઈને એણે જેલમની ટિકિટ લીધી અને ગાડીના એક નાના ડબ્બામાં જઈ બેઠો. ભૂખથી એનું પેટ અંદર પેસી ગયું હતું, કારણ કે દુનિયાબી સાથે ઝઘડો થયો હતો એટલે રાત્રે એણે કશું નહોતું ખાધું. ઉપરાંત, સવારમાં દશ ગાઉ ચાલવું પડ્યું હતું. બેઠા બેઠાં એની મેળે જ એને એક દિવસની વાત યાદ આવી ગઈ. એક વાર દુનિયાબીએ અજમો નાંખીને ઘઉંનાં પરોઠાં બનાવ્યાં હતાં એ કેટલાં સ્વાદિષ્ટ હતાં! એ વાત યાદ આવતાંની સાથે એને અજમાની મંદ મંદ સુગંધ પણ આવવા લાગી. એ જ વખતે એને યાદ આવ્યું કે એણે જ્યારે દુનિયાબીનાં પરોઠાં વખાણ્યાં ત્યારે એના જવાબમાં તે શરમાઈને નથની આડમાં કેવી હસી હતી! એક દિવસે દુનિયાબીએ કાળું કુડતું પહેર્યું હતું ને એ કેટલું બારીક હતું! ત્યારે મેં એને મજાકમાં કહ્યું હતું, "એય! જરા જાડાં કપડાં પહેરતી જા, હં......, એમ જ કહે ને કે લોકોને રૂપ દેખાડવાનું મન થાય છે." ઉત્તરમાં દુનિયાબીએ લજ્જા, ક્રોધ અને પ્રેમથી કહ્યું હતું, "તમારા સિવાય મારી સામે કોઈ નજર તો કરે, આંખો જ એની ન કાઢું!" દુનિયાબીની આ વાત મને કેવી ગમી હતી!

પીરબખ્શને દશ વર્ષ પહેલાંની વાતો યાદ આવી રહી હતી, એવામાં એક મુસાફરે ઉતાવળમાં એનો સામાન ડબ્બામાં નાખ્યો. પીરબખ્શ ચોંકી પડ્યો. એ જ વખતે એને ગાડીની સીટી સંભળાઈ ને તે ગભરાઈને ઊભો થઈ ગયો. પોતાની ટ્રંક ઘસડીને પ્લેટફોર્મ પર ફેંકી દીધી અને પોતે ધીરે ધીરે ચાલતી ગાડીએ નીચે કૂદી પડ્યો અને માથે હાથ મૂકી ટ્રંક પર બેસી પડ્યો. તે માથાથી તે પગ સુધી પસીને તરબોળ થઈ ગયો.

જ્યારે એણે ઊંચું જોયું ત્યારે ગાડી તો ચાલી ગઈ હતી. માથેથી પસીનો લૂછ્યો અને માથે ટ્રંક ઉપાડીને ગામ તરફ પાછો ચાલવા લાગ્યો. જ્યારે સુહાનદી પર પહોંચ્યો ત્યારે અંધારું થઈ ગયું હતું.

ત્યાંથી એનું ગામ એક માઈલ દૂર હતું. દૂરથી ગામની ભઠ્ઠીમાંથી આગના ભડકા ઊડી ઊડીને અંધકારની ચાદર ફાડી રહ્યા હતા. એનું શરીર ટ્રંકના બોજા નીચે થાકી ગયું હતું, પરંતુ એની ચાલમાં જરા યે ફરક-નહોતો પડ્યો. અંધારામાં એના પગ ટેવાયેલા ઘોડાની જેમ પગદંડીને એક તસુ પણ ચૂક્યા વિના ચાલ્યા જતા હતા. ટીંબે પહોંચીને એણે ફકીરના તકિયા પાસેની શિલા પર ટ્રંક રાખી દીધી. નમાજ પઢીને ફરીથી એ જલદી જલદી ચાલવા લાગ્યો. ઘેર જવાના જ્યાંથી બે રસ્તા પડતા હતા ત્યાં આવીને તે થંભી ગયો. તેણે નક્કી માનેલું જ કે ખુદાશાહે ગામમાં પાછા ફરીને એનું પોકળ ખુલ્લું કરી દીધું હશે અને ગામનો દરેક માણસ એના પરાક્રમથી માહિતગાર હશે. જો તે બજારને રસ્તે જાય તો કોઈ ને કોઈ મળી જાય, એમ વિચારીને એણે બહારનાં ખેતરોમાં થઈને ઘેર જતો રસ્તો પકડ્યો.

જ્યારે તે ઘરની દીવાલ નજીક પહોંચ્યો ત્યારે એનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું કેટલીક વાર સુધી તે છાનોમાનો ઊભો રહ્યો. ઘરમાં તો ઘોર અંધારું હતું. કદાચ દુનિયાબી સૂઈ ગઈ હશે એમ માની તે હળવે પગે બારણા સુધી ગયો અને ભીંતે કાન માંડી સાંભળવા લાગ્યો, પણ અંદરથી કોઈ પ્રકારનો અવાજ આવ્યો નહિ. લગભગ દશ મિનિટ તે એમ જ શાંત ઊભો રહ્યો. બહાર બે માણસો વાતો કરતાં પસાર થયા. 'કદાચ તેઓ મને જોઈ જશે' એ વિચારે પીરબખ્શનો શ્વાસ ભયથી રુંધાઈ ગયો. બારણામાં મોં રાખીને એણે ધીમા ઘોઘરા સાદે કહ્યું, "એ દુનિયાબી..... ..."

'કીડ......કીડ......' ખાટલા પરથી કોઈના ઊઠવાનો અવાજ આવ્યો ને તુરત જ બારણાં ખૂલી ગયાં. દુનિયાબીએ માત્ર ચાદર ઓઢી હતી, તદ્દન શાંત અને ચૂપકીથી તે ઉંબરા પર ઊભી રહી. એના ગોરા ગોરા ગોળ હાથ ચાદરમાંથી બહાર નીકળ્યા ને પીરબખ્શના માથા પરથી એણે ટ્રંક ઉઠાવી લીધી. તુરત જ બન્નેનાં શરીર ઘરના અંધારામાં અલોપ થઈ ગયાં.

●

અ જ્ઞા ન

(અનુષ્ટુપ)

નિશાના ગાઢ અંધારે રજ્જુને દેખતાં જ્યમ
માનવી ભયથી કંપે, માનીને સર્પ એહને;
તેમ અજ્ઞાન, માયા ને મોહથી આવર્યા જગે
માનવી વિશ્વસ્રષ્ટાના ઓળખે ના સ્વરૂપને;

• જયાનન્દ દવે •

આપણો કોલસાનો ઉદ્યોગ

શ્રી. ડુંગરસી ધરમસી સંપટ

કોલસાની અગત્ય

આજના જમાનામાં શક્તિ પેદા કરવા માટે ત્રણ વસ્તુ મુખ્યત્વે જરૂરની છે. (૧) કોલસો, (૨) પેટ્રોલિયમ અને (૩) જળવિદ્યુત. કોઈ પણ દેશને ઉદ્યોગમાં આગળ આવવું હોય તો તેની પાસે આમાંની એક વસ્તુ હોવી જોઈએ. તે વિના તે આગળ ન આવી શકે. ઇંગ્લેંડ અને જર્મની પાસે કોલસાની ખાણો હતી તેથી આગળ આવી શક્યાં અને અમેરિકા પાસે એ ત્રણે ય વસ્તુ હતી એટલે જગતમાં સૌથી વિશેષ ઉદ્યોગો ત્યાં ખીલ્યા. રશિયાએ કોલસાનો મોટો જથ્થો એમના દેશમાંથી શોધી કાઢ્યો અને આગળ આવવાનો માર્ગ ચોખ્ખો કર્યો. પ્રથમ તો કોલસો જ શક્તિ પેદા કરનાર સોએ સો ટકા ગણાતો, પણ પેટ્રોલિયમ અને જળવિદ્યુતની શક્તિ શોધાયા પછી તેનું પ્રમાણ ૬૦ ટકા ઉપર આવી ગયું છે. પણ હવે સંભવ છે કે તે પ્રમાણ ૫૦ ટકા ઉપર આવી જાય; તોપણ એ પ્રમાણ ઘણું મોટું કહેવાય.

કોલસો કેમ પેદા થાય છે?

જમીનમાંથી ખાણોમાંથી ખોદીને કોલસો કાઢવામાં આવે છે. ધરતીકંપ અથવા બીજાં કારણોએ મોટાં જંગલો જમીનની અંદર દટાઈ જાય છે અને કાલક્રમે તેના પર માટીનાં પડો બંધાય છે. હવાના બિલકુલ અભાવથી હજારો વર્ષ અને જમીનના ઊંચા થરોના દબાણથી, અંદરની ઉષ્ણતાથી અને રાસાયનિક દ્રવ્યો ભળવાથી દબાયેલી વનસ્પતિ કાળી, ઘટ્ટ અને બાળવાના કામમાં આવે તેવી બને છે. ભૂગર્ભમાં કેટલેક ઠેકાણે આવા કોલસાના થરો શોધી કઢાયા છે. જમીનનો અંદરનો કોલસો પહેલદાર પાસાવાળો અને ખૂબ નક્કર હોય છે. એ કઠણ હોવાથી તરત ભાંગી શકાતો નથી, અને બાળતાં ઘણો વખત લાગે છે. એમાંથી ધુમાડો ઘણો નીકળે છે. તેની વાસ અનુકૂળ નથી હોતી. એનો તાપ સામાન્ય લાકડાના કોલસા કરતાં ઘણો ઉગ્ર હોય છે. જમીનમાં અત્યંત દબાય એટલે એ જ કોલસા હીરા બને છે. કઠણ કોલસા એટલે હીરા.

કોલસાનો ઉપયોગ

બાળવાનું એ કોલસાનો મુખ્ય ઉપયોગ. પણ હવે રસાયણશાસ્ત્રની મદદથી એમાંથી ઘણી ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવવામાં આવે છે. જર્મનીના રસાયણશાસ્ત્રીઓએ કોલસામાંથી ઘણા કીમતી અને સરસ રંગો બનાવ્યા છે. જોતાં જ આંખે ઊડીને વળગે એવા ભભકદાર એ રંગો હિંદમાં આયાત થાય છે. પેટના રોગમાં કામ આવતી દવાઓ પણ કોલસામાંથી બને છે. ડામર પણ કોલસામાંથી બને છે. ખાંડથી ૫૦૦ ગણા ગળ્યા પદાર્થ સેકેરીનનાં માતપિતા કોલસો છે. પેટ્રોલ, ગ્યાસતેલ વગેરે જમીનમાંથી નીકળતાં તેલો ખનિજ કોલસાના થરમાંથી ઉત્પન્ન થતાં હોય છે. આથી હલકા કોલસામાંથી પેટ્રોલ નીકળે છે. જર્મનીની જમીનમાંથી પેટ્રોલિયમ નીકળતું નથી, એટલે અત્યંત દબાણ લાવીને કોલસામાંથી પેટ્રોલ કાઢવાનો ઉદ્યોગ મોટે પાયે જર્મનીમાં સ્થપાયો છે. જાપાને પણ તેવી રીતે પેટ્રોલ કાઢવાનાં ઘણાં કારખાનાં કાઢ્યાં છે. કોલસામાંથી અનેક વનસ્પતિનાં રસાયનો બનાવાય છે. સારા અને મજબૂત રસ્તાઓ બનાવવા માટે કોલસાની ભૂકી રેતી સાથે પાથરી તેના પર ડામર પાથરવામાં આવે છે. એથી સપાટી મજબૂત બને છે. શહેરમાં બાળવામાં આવતાં કોલગેસ અને કેરોસીન કોલસામાંથી બને છે. મંદવાડ અને રોગોને ફેલાતાં અટકાવવા કોલસાની ભૂકી વપરાય છે. કોયલામાં ખરાબ ગંધવાળું પ્રવાહી ચૂસવાની શક્તિ હોય છે એટલે ગંદી વાસ તે દ્વારા જ શુદ્ધ બને છે. કોલસો ખટાશને પણ

ચૂસી લે છે આ રાસાયનિક જમાનામાં કોલસાના અનેક ઉપયોગો શોધાયા છે એ અત્યંત અને બહુવિધ ઉપયોગનો પદાર્થ છે

કોલસાની ખાણો

ભુસ્તરશાસ્ત્રીઓ કોલસાવાળી જમીન અખતરા કરીને શોધી કાઢે છે જમીનની અંદર ઊંડુ કોતરનારા યંત્રો ઊંડા ઉતારી નીચે કેટલા અને કેવા પડો છે તે નક્કી થાય છે પહેલું માટીનું પડ હોય છે તેની નીચે કોલસો હોય છે આ કોલસાના પડની નીચે વળી માટી હોય છે, અને માટીની નીચે કોલસો હોય છે આમ વારાફરતી પડો આવ્યા કરે છે થરોની જાડાઈ અને પહોળાઈ માપીને અનુભવીઓ એ ખાણમાં કેટલા ટન કોલસો છે તે કહી આપે છે ખાણોની વચ્ચે ઊંડો ખાડો ખોદવામાં આવે છે તે ખાણનું પ્રવેશ દ્વાર પછી નીચે કોલસો ખોદતા જઈ ઊંડો રસ્તો બનાવતાં જવાય છે ઉપરથી પડો નીચે ધસી ન પડે તે માટે કોલસાના થાંભલા થોડા થોડા વાર છેટે મૂકવામાં આવે છે માટીનો થર પૂરો થાય એટલે એક મજલો બનાવવામાં આવે આમ ખાણમાં ઊંડા ઊતરતા અનેક મજલાઓ બનાવવામાં આવે છે અંદર હવા-પ્રકાશની સારી સગવડ રાખવામાં આવે છે આખી ખાણ ઇજનેરો પૂરતી ગણતરી અને હિસાબ કરીને શાસ્ત્રીય રીતે તૈયાર કરે છે ઘણી ખાણો ત્રણ ચાર હજાર ફીટ ઊંડી હોય છે તેમાં સેંકડો મજલાઓ હોય છે કોલસાનું એક પડ પૂરું થયું કે એક મજલો પૂરો થયો અને તેને મૂકી તેની નીચે બીજું કામ ચાલે કેટલીક ખાણોમાં આડા પડો ઊતરેલા રહે છે અને કેટલીકમાંથી તદ્દન ઉપરથી જ કોલસો મળે છે

ખાણોના અકસ્માતો

ખાણોમાં પુષ્કળ અકસ્માતો થાય છે કેટલીક વાર ખાણની અંદર કામ કરતા ઉપરનો ભાગ નીચે ધસી પડે છે અને માણસો દટાઈ જાય છે કેટલીક વાર સુરંગ ફૂટતા તેના આઘાતથી બીજે ઠેકાણે કોલસાનો થર તૂટી પડે છે અને ભયંકર હોનારત થાય છે જો ખાણમાંથી પંપો ચલાવીને પાણી કાઢી નાખવામાં ન આવે તો ખાણો પાણીથી ભરાઈ નકામી બની જાય છે ક્યારેક ખોદકામ કરતાં પાણી ફૂટી આવે છે અને અકસ્માત બને છે કોઈ વાર અંદર હવાને આવવાની બરાબર ગોઠવણ ન રહી હોય તો કોલસામાં આગ લાગે છે કોલસો બળે એટલે અંદરથી જમીન ફાટીને ભયંકર અવાજ સાથે ધરતીકંપ થાય છે, ખાણ પડીને બંધ થાય છે અંદરના માણસો ગૂંગળાઈ મરે છે અંદર એક જાતનો ગેસ થાય છે એ ગેસ પ્રાણીને ગૂંગળાવી મારે એવો હોય છે ખાણમાં રાખવામાં આવતો દીવો યોગ્ય પ્રકારનો ન હોય તો તેની સાથે ગેસ બળતાં મોટો ધડાકો થાય અને તેથી ખાણ ધ્રૂજી ઊઠે અને ધસી પડે વિલાયતમાં આવા ઘણા અકસ્માતો થાય છે. હિંદમાં ઝરિયામાં પણ કોલસાની ખાણોમાં આવા અકસ્માતો થાય છે આપણા ગુજરાતના એક ગૃહસ્થની ખાણમાં આગ લાગવાથી તે બેસી ગઈ હતી. શેઠ અને મજૂરો સૌ અંદર દબાઈ મરી ગયા. અને ૧૯૩૭માં ૨૦૮ અકસ્માતો ખાણોમાં થયા હતા તેમાં ૨૪૮ માણસો મર્યા

જગતમાં કોલસાની પેદાશ

પણ આવા અકસ્માતોને દુનિયા જલદી ભૂલી જતી હોય છે અને એટલે જ એમની આવશ્યકતાની વસ્તુની ખોટ પડતી નથી. એક વરસમાં દુનિયામાં કેટલો કોલસો પેદા થયો તેના આંકડા જોઈએ

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકાએ ૧૯૩૭માં ૪૯ કરોડ ટન કોલસો ખાણોમાંથી કાઢ્યો જગતમાં કોલસો પેદા કરવામાં તેનો નંબર પહેલો છે એ બધો કોલસો એણે પોતાના જ ઉદ્યોગો માટે વાપર્યો હતો એની ઉપર દોઢ લાખ કારખાના નભે છે જળ વિદ્યુત અને પેટ્રોલિયમ પણ સારા જથ્થામાં પેદા કરે જ છે અને વાપરે પણ છે ઉદ્યોગોમાં એ દેશ પ્રથમ છે, જો કે અનાજ-કપાસ પેદા કરવામાં પણ અવ્વલ નંબર છે

જર્મની દર વર્ષે ૩૬ કરોડ ટન કોલસો પેદા કરે છે કોલસાની બાબતમાં એનો નંબર દુનિયામાં

બીજો છે. એની જમીનમાં પુષ્કળ કોલસો ભર્યો છે, અને દર વર્ષે વધારે ને વધારે કોલસો એ બહાર કાઢે છે. આ કોલસો જર્મનીનાં કારખાનાં અને હથિયારખાનાંઓમાં પૂરો પડી જાય છે. એની પાસે પેટ્રોલના કૂવાઓ નથી એટલે પેટ્રોલ બનાવવા માટે પણ એને કોલસાનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. હમણાં તો વળી ઝેકોસ્લોવેકિયાની કોલસાની ખાણો એના હાથમાં આવી છે એટલે પેદાશ વધશે.

ગ્રેટબ્રિટનમાં ૧૯૩૭ની સાલમાં કુલ ૨૪ કરોડ ટન કોલસો કાઢવામાં આવ્યો હતો. તેની પાસે મોટા મોટા ઉદ્યોગો છે તેમાં તે કોલસો વપરાઈ જાય છે. થોડો કોલસો નિકાસ થાય છે ખરો. બ્રિટનમાં પેટ્રોલ નથી પણ તેના સામ્રાજ્યમાં એવા દેશો છે કે જ્યાંથી એને પુષ્કળ પેટ્રોલ મળી રહે છે.

જાપાનમાં ૪ કરોડ ટન કોલસો દર વર્ષે નીકળે છે. તે સિવાય મંચુરિયામાંથી મળતો ૧૧ કરોડ ટન કોલસો જાપાનનો જ છે. જાપાનનો કોલસો હલકો છે એટલે જાપાન એમાંથી પેટ્રોલ બનાવવાનો ધખો કરે છે. જાપાનમાં વીજળિક શક્તિનો મોટો વિકાસ થયો છે.

ફ્રાંસે ૧૯૩૭માં ૪ાા કરોડ ટન કોલસો નીકળ્યો હતો.

સોવિયેટ રશિયાએ ૧૨ાા કરોડ ટન કોલસો ખોદ્યો હતો. ત્યાં હજી એની શક્યતા ઘણી છે. સોવિયેટ રશિયામાં પેટ્રોલ અને વિદ્યુતશક્તિ પણ બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે. પાંચ વર્ષમાં ઉદ્યોગમાં એ બીજે નંબરે આવી જાય તેવો સંભવ છે.

પોલેંડમાંથી ૩ાા કરોડ ટન કોલસો નીકળે છે, ત્યાં ઉદ્યોગો વિકાસ પામ્યા નથી એટલે એ નિકાસ કરે છે.

દક્ષિણ આફ્રિકા ૧ાા કરોડ ટન કોલસો પેદા કરે છે.

કેનેડા પણ એટલો પેદા કરે છે.

ઓસ્ટ્રેલિયા પણ લગભગ ૧ાા કરોડ ટન કાઢે છે.

બેલ્જિયમ ૩ કરોડ ટન કાઢે છે, તે બધો તેના જ ઉદ્યોગોમાં વપરાય છે.

હિંદમાં માત્ર ૨ાા કરોડ ટન હજી નીકળે છે પણ હાલમાં તેના ઉદ્યોગો માટે એટલો પૂરતો છે.

હિંદી કોલસો

હિંદમાં કોલસાના થરો મળ્યા છે, પણ ઉપરના આંકડા ઉપરથી જણાશે કે તેમાં આપણો નંબર ઘણો નીચો છે. હિંદના કોલસાની થયેલી સરવે પ્રમાણે હાલની ખાણમાંથી માત્ર ૮૦ વર્ષો સુધી ઊંચો કોલસો મળે તેમ છે. હલકો કોલસો ૨૦૦ વરસ ચાલશે. પરંતુ હજી સુધી હિંદી ખાણોમાં અનાગ કોલસો દેખાયો નથી. અમેરિકા, રશિયા અને ઇંગ્લેંડમાં બહુ મોટા જથ્થામાં કોલસાનો સંગ્રહ માલૂમ પડ્યો છે. હિંદમાં ફરીને પાકી સરવે કરવાની જરૂર છે. હિંદી કોલસો બાળવામાં ઊંચો ગણાતો નથી. હિંદી કોલસામાં ૬૦ ટકાથી વધુ કાર્બન (જ્વલનતત્ત્વ) મળ્યું નથી. સરેરાશ લગભગ બાવન ટકા હોય છે. અંગ્રેજી કોલસામાં ૬૮ ટકા કાર્બન સરેરાશ હોય છે. હિંદી કોલસામાં ૧૦ થી ૩૦ ટકા રાખ નીકળે છે. અંગ્રેજી કોલસામાં ૨ થી ૭ ટકા નીકળે છે. હિંદી રેલવે જ્યારે ૧૫૦ ટન કોલસો વાપરે ત્યારે તેટલું જ કામ વિલાયતી કોલસો ૭૫ ટન બાળવાથી થઈ શકે.

હિંદમાં કોલસાની શોધ

કોલસાની પ્રથમ શોધ ગ્રેટ બ્રિટનમાં થઈ. ત્યાર પછી કાપડ, લોખંડ અને બીજા ઉદ્યોગો ત્યાં અસ્તિત્વમાં આવ્યા. હિંદમાં સને ૧૮૫૪માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા રેલવે બંધાઈ તે પછી કોલસાની શોધ થઈ. તે પહેલાં હિંદમાં ખનિજ કોલસાનું અસ્તિત્વ નહોતું. આ રેલવેના બંધાવાથી એના માર્ગમાં કોલસાનો મોટો જથ્થો મળ્યો. એટલે ખાણોની શરૂઆત થઈ. હિંદમાં કોલસાના થરની એક મોટી ધાર આવેલી છે. એનું નામ ગોંડવાના ધાર છે. બંગાળ, બિહાર, ઓરિસ્સા, મધ્ય હિંદ અને મધ્ય હિંદ એજન્સીમાં થઈને એ ધાર પસાર થાય છે. ખાણો ખોદીને ત્યાંથી કોલસો કાઢવામાં આવે છે. હિંદમાં સૌથી પ્રથમ ૧૮૧૦ની સાલ

લગભગ રાણીગંજની કોલસાની ખાણો શોધી. એમાંથી કોલસો કાઢવામાં આવતો હતો. સને ૧૮૯૦ પછી બિહારની ઝરિયાની ખાણો ખોદાઈ. એક ખાણ હૈદ્રાબાદ દક્ષિણના પ્રદેશમાં આવેલ છે. બ્રહ્મદેશ, આસામ, પંજાબ અને બલુચિસ્તાનની ભૂમિમાં કોલસાના થરો છે. એ ભૂમિ સરવે થઈ શોધાઈ નથી.

કોલસાની કંપનીઓ

હિંદી કોલસાનો મોટો ખપ હિંદમાં જ થાય છે. હિંદમાં ઘણી ખરી ખાણો રેલવેઓની પોતાની જ છે. તાતા કંપની જેવી કંપની હસ્તક ચાલતાં મોટાં કારખાનાંઓ માટે પણ એણે પોતાની કોલસાની ખાણો મેળવી લીધી છે. રેલવે ખાણો પૂરી રીતે ચલાવતી નથી કારણ કે ખાનગી ખાણો તરફથી પોતાની પેદાશનો કોલસો રેલવેઓ ખરીદ કરી ઉત્તેજન આપે એવી માગણી સ્વીકારાઈ છે સને ૧૯૨૨માં કોલસાની ૨૮૮ શેરહોલ્ડરોની કંપનીઓ હતી એમની મૂડી ૧૧॥ કરોડની હતી આ સિવાય ખાનગી માલેકીની ઘણી ખાણો હતી. હિંદી માલેકીની ઘણી ખાણો ખાનગી મૂડીથી ઉત્પન્ન થઈ છે. ઘણી ખરી ફર્સ્ટ ક્લાસ ખાણો યુરોપિયનોના હાથમાં છે. હિંદી માલેકીની ખાણો ઓછી મૂડીવાળી અને ખાનગી હોવાથી બરાબર વિકાસ કરી શકતી નથી

હિંદી કોલસાની પેદાશ–આયાત–નિકાસ

વિલાયતમાં ખનિજ કોલસો બાળી તેનો કોક બનાવી દરેક ઘરમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. હિંદમાં તેવો ઉપયોગ હજી પૂરતો થતો નથી. સને ૧૮૬૭માં હિંદી કોલસાની સરવે કરાવવામાં આવી ત્યારથી હિંદી કોલસાની ખાણોની શરૂઆત ગણાય. રેલવેની કોલસાની માંગ નીકળી એટલે રેલવેઓએ પોતાની ખાણો શરૂ કરી દીધી. હિંદી કોલસાની પેદાશ વધી તેમ પરદેશી કોલસાની આયાત ઘટી કોલસાની મુખ્ય પેદાશ ઝરિયામાં જ થાય છે. ધીમે ધીમે કોલસાની પેદાશ વધતી ચાલી છે. હિંદનો કોલસો સિલોન અને બ્રહ્મદેશ ઉપરાંત જાવા અને સિંગાપોર પણ જવા લાગ્યો. સને ૧૮૯૧–૯૨ માં કોલસાની ખાણોમાં ૨૫ હજાર મજૂરો કામ કરતાં હતાં. અત્યારે બે લાખ માણસો કામ કરે છે. ૧૯૧૯ પછી કોલસાના ઉદ્યોગમાં ઉન્નતિ અને વિકાસ થયાં નથી.

સને ૧૮૮૧થી '૮૫ સુધી દર વર્ષે બાર લાખ ટન કોલસો મળતો હતો. સને ૧૮૯૧માં ૨૨ લાખ ટન ખોદાયો તેમાંથી માત્ર ૪૨ હજાર ટન પરદેશ ચડ્યો જ્યારે સાત લાખ ટન પરદેશમાંથી આયાત થયો. ૧૮૯૬થી ૧૯૦૦ સુધી દરેક વર્ષે સરેરાશ પેદાશ ૪૦ લાખ ટનની ઉપર થઈ તેમાંથી ૩ લાખ ટન પરદેશ ચડ્યો, જ્યારે પરદેશની આયાત થઈ ૩॥ લાખની. સને ૧૯૦૧થી ૧૯૦૫ સુધીમાં દર વર્ષે સરેરાશ ૭૦ લાખ ટનની પેદાશ થઈ. તેમાંથી ૭॥ લાખ ટન પરદેશ ખાતે નિકાસ હતી અને બે લાખ ટનની પરદેશથી આયાત હતી. સને ૧૯૦૬–'૧૦ ની દર વર્ષની સરેરાશ પેદાશ ૧ કરોડ ટનની હતી. નિકાસ ૯॥ લાખ ટનની હતી અને આયાત ૩॥ લાખની હતી. સને ૧૯૧૧થી ૧૯૧૫માં દર વર્ષની સરેરાશ પેદાશ ૧॥ કરોડ ટન, નિકાસ ૭॥ લાખ ટન અને આયાત ૪। લાખ ટનની હતી. સને ૧૯૧૬થી ૧૯૨૦ સુધીના દર વર્ષની સરેરાશ પેદાશ ૧૮। કરોડ ટન, નિકાસ ૬। લાખ ટન અને આયાત માત્ર ૪૪ હજાર ટનની હતી. પરંતુ સને ૧૯૨૧થી ૧૯૨૫ સુધીમાં દર વર્ષે ૧૯૦ લાખ ટન સરેરાશ પેદાશ હતી. તેમાંથી માત્ર ૧॥ લાખ ટન નિકાસ થયો અને ૮ લાખ ટન આયાત થયો હતો, સને ૧૯૩૫–૩૬ માં કુલ બે કરોડ, આઠ લાખ અને તોતેર હજાર ટન ખોદી કાઢ્યો હતો. સને ૧૯૩૫માં માત્ર ઝરિયા અને રાણીગંજમાંથી જ કુલના ૭૨ ટકા કોલસો ખોદી કઢાયો હતો.

આમ કોલસાની પેદાશ ઉત્તરોત્તર વધી છે.

૧૯૨૫થી ૧૯૩૪ અને '૩૬ તથા '૩૭ની સાલોની પેદાશ, આયાત, નિકાસ અને તેમાંથી કેટલાં મજૂરોને કામ મળ્યું તે નીચેના કોઠામાં બતાવ્યું છે.

વરસ	પેદાશ—(ટન)		નિકાસ—(ટન)	આયાત—(ટન)	મજૂરો
૧૯૨૫	૧૨૦	લાખ	૨૧૬૦૦૦	૪૮૩૦૦૦	૧૮૯૦૦૦
૧૯૨૭	૨૧૦	,,	૬૨૦૦૦૦	૨૪૩૦૦૦	૧૮૯૫૩૨
૧૯૨૯	૨૨૦	,,	૭૨૬૦૦૦	૨૧૮૦૦૦	૧૧૯૬૦૭
૧૯૩૧	૨૦૦	,,	૪૪૯૦૦૦	૮૮૦૦૦	૧૭૩૧૭૫
૧૯૩૨	૧૯૦	,,	૫૨૧૦૦૦	૪૭૦૦૦	૧૬૫૫૬૭
૧૯૩૩	૧૮૦	,,	૪૨૮૦૦૦	૬૭૦૦૦	૧૬૩૧૭૩
૧૯૩૪	૨૦૦	,,	૩૩૦૦૦૦	૭૨૦૦૦	૧૬૯૩૫૪
૧૯૩૭	૨૨૩	,,	૧૮૦૦૦૦૦		

સને ૧૯૩૭માં કુલે ૨૨૩ લાખના કોલસાની નીપજ થઈ તે ૧૯૩૬ની સાલ કરતાં ૧૭ાા લાખ ટન જેટલી વધારે છે. તેની કુલ કિંમત ૭ કરોડ રૂપિયાની છે, તે ૧૯૩૬ની સાલ કરતાં ૨ાા કરોડ રૂપિયા વધુ છે, નિકાસમાં તે ૧૯૩૬ની સાલ કરતાં એક લાખ ટન વધારે છે.

પરદેશથી આયાત થતો કોલસો

ઉપરના આંકડાઓથી જણાયું હશે કે હિંદમાં પરદેશથી મોટી રકમ કોલસો પહેલાં આયાત થતો. યુરોપિયન કારખાનાંઓ સીધી રીતે અંગ્રેજી કોલસો વાપરવાની ટેવવાળાં હતાં, પરંતુ હિંદી કોલસો એટલો સસ્તો છે કે એમને પણ હિંદી કોલસો હવે વાપરવો પડે છે, છતાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં કોલસાની ખાણો-વાળાઓને ત્યાંની સરકાર આર્થિક રોકડી મદદ આપે છે. આથી મુંબાઈની કેટલીક મિલોને આ કોલસો મંગાવવો ઠીક પડે છે.

મુંબઈ અને કલકત્તા વચ્ચે જે રેલવેનું નૂર ૭૦૦ માઈલને માટે છે તે કરતાં દક્ષિણ આફ્રિકાથી સ્ટીમ-રોનું નૂર ઘણું ઓછું છે. ૩૦૦૦ માઈલથી લાવવામાં માત્ર પાંચ રૂપિયા બેસતા હતા ! આ આપણી રેલવેના નૂરની ભયંકરતા ! આને કારણે દક્ષિણ આફ્રિકાનો કોલસો હિંદમાં પોસાય છે. મધ્યસ્થ ધારાસભાની ભલામણથી હિંદી સરકારે દક્ષિણ આફ્રિકાના કોલસાની આયાત ઉપર દર ટને ૦ાા રૂપિયો જકાત નાખી છે.

હિંદી કોલસો પરદેશમાં

કોલસા પરદેશ ચડાવવાનું મોટું અને અગત્યનું બંદર કલકત્તા છે. અગાઉ સિલોન અને સિંગાપોર ખાતે મોટી રકમ ખાનગી કોલસો ચડતો હતો. યુદ્ધને લીધે હિંદી કોલસાની અછત થઈ પડી, આખો ઉદ્યોગ અવ્યવસ્થિત થઈ ગયો; સ્ટીમરો માલ ઉપાડવાને મળતી નહિ. બધો કોલસો રેલવેથી હિંદભરમાં મૂકવામાં આવતો. કોલસા માટે રેલવે—વેગનો પણ મળતાં નહોતાં. મુંબઈ ખાતે કોલસો પણ સ્ટીમરોના અભાવે રેલવેમાં જવા માંડ્યો, આથી હિંદી સરકારે ૧૯૨૦ના જુલાઈમાં પરવાના વગર કોલસાની નિકાસ બંધ કરી. આથી હિંદમાંથી પરદેશ જતો કોલસો લગભગ બંધ થયો. આમ હિંદી વેપારીઓના હાથ-માંથી પરદેશોની બજાર નીકળી ગઈ. સને ૧૯૨૬–૨૭ પછી પાછી એ બજારો હાથમાં આવતી જાય છે.

સિલોન ખાતે ૧૯૧૩-૧૪માં ચાર લાખ ટન કોલસો ગયો હતો, અને ૧૯૩૫—૩૬માં કુલ ૧૩૨૬૧૮ (એક લાખ ૩૨ હજાર ૭ સો અઢાર) ટન ગયો ! સિંગાપોરમાં સને ૧૯૧૩-૧૪માં ૧૮૩૫૦૧ ટન ૧૯૩૫-૩૬માં માત્ર ૧૬૩૯૮ (અગિયારમા ભાગ કરતાં પણ ઓછા) ટનની નિકાસ હતી. હોંગકોંગ ખાતે ૪૭૨૭૦ ટનની નિકાસ થઈ હતી. હિંદી કોલસાની આ મુખ્ય બજારો છે. ૧૯૩૫ –૩૬ માં ૫ાા લાખ ટન કોલસો સ્ટીમરોને પૂરો પાડવામાં આવ્યો હતો. આ ઉપરાંત વીસ હજાર ટન હિંદની સરકારી મનવારો વાપરે છે.

હિંદમાં કેટલો માલ ક્યાં વપરાય છે?

વાપરનાર	વપરાશ–ટન	વપરાશના ટકા
રેલવેઓ	૭૨,૯૩,૦૦૦	૩૧·૯
મનવારો	૨૯,૦૦૦	૦·૧

પરદેશી સ્ટીમરો	૧૦,૨૦,૦૦૦	૪·૫
કાપડની મિલો	૧૫,૩૧,૦૦૦	૬·૭
શણની મિલો	૬,૫૩,૦૦૦	૨·૯
લોખંડ અને બીજી ધાતુનાં કારખાનાં	૫૫,૮૩,૦૦૦	૨૪·૪
પોર્ટટ્રસ્ટો	૧,૩૫,૦૦૦	૦·૬
દેશની સ્ટીમરો	૫,૫૧,૦૦૦	૨·૪
સિમેંટ, ઈંટ, નળિયાં ઈ. નાં કારખાનાં	૭,૯૨,૦૦૦	૩·૫
ચાનાં કારખાનાં	૧,૮૬,૦૦૦	૦·૮
કાગળની મિલો	૧,૭૧,૦૦૦	૦·૭
ખાણોની વપરાશ અને દુર્વ્યય	૧૨,૨૦,૦૦૦	૫·૩
બીજા ઉદ્યોગોમાં	૩૭,૧૨,૦૦૦	૧૬·૨
કુલ	૨, ૨૮, ૭૬,૦૦૦	૧૦૦

દર મનુષ્ય દીઠ સને ૧૯૩૩માં ૦·૫ ટન, ૧૯૩૪માં ૦·૬ અને ૧૯૩૫માં ·૦૬ ટનની સરેરાશ વપરાશ આવે છે. સરકારે ઇન્ડિયન કોલ ગ્રેડીંગ બૉર્ડ સ્થાપી છે, તે ખાણોને કઈ જાતનો કોલસો છે તેનું પ્રમાણપત્ર આપે છે. ઉપરાંત પરદેશ ખાતે ચડતા માલનું વર્ગીકરણ પણ કરે છે.

હિંદમાં દરેક પ્રાંતમાંથી નીકળતા કોલસાનું પ્રમાણ

પ્રાંત	૧૯૩૪	૧૯૩૫	કિંમત (દર ટને) ૧૯૩૪	કિંમત (દર ટને ખાણમાં)
આસામ	૧,૮૯,૫૨૭	૧,૨૦,૭૩૭	૧૪,૪૩,૧૭૪	રૂા. ૭—૯—૧૦
બલુચિસ્તાન	૧૪,૭૪૦	૯,૫૫૮	૮૫,૮૪૯	,, ૫-૧૩—૨
બંગાળ	૬૧,૫૯,૪૮૬	૬૬,૮૨,૭૫૨	૧,૬૨,૨૯,૪૨૪	,, ૨-૧૦—૮
બિહાર	૧,૨૬,૩૦,૪૦૯	૧,૨૭,૪૭,૩૪૯	૩૪,૨૦,૦૨,૨૨૫	,, ૨-૧૧—૪
મધ્યહિંદ	૨,૮૯,૩૮૧	૩,૨૯,૩૬૯	૧૦,૨૯,૫૯૫	,, ૩—૯—૦
મધ્યહિંદપ્રાંત	૧૮,૪૧,૪૯૨	૨૮,૧૮,૬૭૭	૬૭,૭૨ ૫૫૩	,, ૩-૧૦-૧૦
હૈદરાબાદ (દ.)	૭,૬૯,૬૨૬	૭,૨૯,૪૧૪	૨૩,૬૯,૦૭૬	,, ૩-૧૦-૧૦
પંજાબ	૧,૨૫,૨૬૦	૧,૪૪,૪૨૩	૫,૬૨,૩૯૭	,, ૪—૭-૧૦
રાજપુતાના	૩૬,૫૧૦	૩૪,૪૨૫	૧,૬૬,૮૫૮	,, ૪—૯—૧

સને ૧૯૩૭માં નીચે મુજબ ટન માલ પેદા થયો છે.

આસામ	૨,૪૩,૬૫૦
બલુચિસ્તાન	૧૦,૬૨૪
બંગાળ	૬૫,૨૭,૮૨૦
બિહાર	૧,૩૮,૩૫,૫૧૬
મધ્યપ્રાંત	૧૫,૦૪,૧૫૯
ઓરિસ્સા	૪૭,૧૨૭
પંજાબ	૧,૬૬,૬૩૨
કુલ	૨,૨૩,૩૫,૫૨૮

મુંબઈ, મદ્રાસ, સિંધ અને મધ્યપ્રાંતમાં કોલસાની ખાણો મળી નથી. મુંબઈ અને મદ્રાસમાં જળવિદ્યુતની શક્તિની સારી ખીલવણી થઈ છે. સિંધમાં કોલસાની શોધ ચાલે છે.

કોલસાની કિંમતની સરખામણી

હિંદી કોલસો બીજા દેશોના કોલસાની સરખામણીમાં હલકો છે પણ તે બહુ સસ્તો પણ રહે છે. તે નીચેની સરખામણીથી માલૂમ પડશેઃ

દેશ	હિંદ	ગ્રેટબ્રિટન	ઑસ્ટ્રેલિયા	જાપાન	અમેરિકા	દક્ષિણ આફ્રિકા
ભાવ (દર ટને)	રૂા. ૪-૯-૦	૧૩-૨-૦	૧૩-૧૧-૦	૭-૧૧-૦	૯-૧-૦	૫-૬-૦

. હિંદી કોલસો સસ્તો હોવાનું એક કારણ મજૂરીના નીચા ભાવ છે.

સને ૧૯૩૫માં હિંદી કોલસાનો ભાવ મુંબઈમાં શિલિંગ ૧૭-૯ હતો નાટાલનો કોલસો શિલિંગ ૨૧-૧૦ હતો, જ્યારે અંગ્રેજી કાર્ડિફ કોલસાનો ભાવ શિલિંગ ૨૯-૧૧ હતો. સને ૧૯૩૬માં હિંદી કોલસાનો ભાવ શિ. ૧૭-૫, નાટાલના કોલસાનો ભાવ શિ. ૨૩-૩ અને અંગ્રેજી કાર્ડિફનો ભાવ શિ. ૩૦-૧૦ હતો.

હિંદી કોલસામાંથી બીજી પેદાશ

હિંદમાં પરદેશોની પેઠે કોલસામાંથી અનેક અન્ય વસ્તુઓ બનાવાતી નથી. આપણે ત્યાં તેવું યાંત્રિક અને રાસાયનિક જ્ઞાન નથી કોલસામાંથી અનેક પદાર્થ અમેરિકનો અને જાપાનીઓ બનાવે છે. હિંદમાં કોલસો બાળીને નરમ કે સખ્ત કોક (એટલે કે ધુમાડો ન થાય તેવો કોલસો) બનાવાય છે. સને ૧૯૩૪માં ૮,૬૦,૪૭૮ ટન કોક બન્યો હતો. સને ૧૯૩૫માં ૮,૮૮,૪૯૩ ટન બન્યો હતો. નરમ કોક ઉપર દર ટને બે આના ચાર્જ રેલવે મારફતે વસૂલ કરી એની કમિટીને તે કોક-સુધારણ માટે અપાય છે.

હિંદી કોલસા ઉપર મંદીનું મોજું

'૧૪-'૧૮ની લડાઈ પછી હિંદી કોલસા ઉપર ખૂબ મંદીનાં મોજાં આવ્યાં છે. સને ૧૯૩૬ સુધી આ લાંબી મંદી ચાલી હતી. સને ૧૯૨૨ સુધી કોલસાની ખેંચ મોટા પ્રમાણમાં હિંદમાં જણાઈ હતી. આથી હિંદી સરકારે ચાર વરસ સુધી હિંદમાંથી કોલસો પરદેશ ખાતે ચડાવવા ઉપર અંકુશ મૂક્યો હતો. સને ૧૯૨૨થી મંદી ખૂબ જોરથી પ્રવર્તી છે. ફર્સ્ટ ક્લાસ કોલસાની ખાણો ચાલુ રહી છે. સેકંડ ક્લાસ ખાણો ઘણી બંધ પડી છે. થર્ડ ક્લાસ ખાણો તો લગભગ બધી બંધ રહી છે. ઘણી વાર કોલસાના ભાવો એટલા ઘટી ગયા હતા કે પંદર વર્ષો સુધી ખાણના માલિકોને ઘણી તકલીફો સહન કરવી પડી હતી. ઘણા તદ્દન ખુવાર થયા હતા. યુરોપિયનોના હાથમાં પડેલા નંબરની ખાણો હતી એટલે એમને બહુ ઓછું સહન કરવું પડ્યું. પરંતુ હિંદી ખાણ-માલિકોને બહુ ખરાબ સમય જોવો પડ્યો. પૂરતી મૂડીનો અભાવ, વ્યવસ્થા પણ સારી નહિ—આથી એમને બહુ સહન કરવું પડ્યું.

સને ૧૯૧૩માં ખાણ ઉપર દર ટને શિલિંગ ૪-૮ ભાવ હતો. સને ૧૯૧૯માં શિલિંગ ૬ હતા. સને ૧૯૩૦માં શિ. ૫-૧૦, સને '૩૨માં શિલિંગ ૫-૯, સને '૩૩માં ૫-૧, સને '૩૪માં શિ. ૪-૪ અને '૩૫માં શિ. ૪-૩ હતા.

કોલ-કમિટી

કોલસાની ચાલુ મંદીથી હિંદી સરકારે આખા સવાલની તપાસ માટે અનુભવીઓની એક કમિટી નીમી હતી. એણે તપાસ કરી જુબાનીઓ લઈ પોતાનો રિપોર્ટ ૧૯૨૫માં બહાર પાડ્યો હતો. તેની મુખ્ય મુખ્ય ભલામણો નીચે મુજબ હતી. આ ભલામણો કોલસાના ઉદ્યોગ માટે ખૂબ અગત્ય ધરાવે છેઃ

૧ કોલસા હિંદમાં ખાણોથી બીજી જગ્યાઓએ મોકલવાની સગવડો ઉપર કમિટીએ ઘણી ભલામણો કરી હતી. રેલવેનું નૂર ઘટાડવા, ખાણોની આંતરિક વ્યવસ્થા સુધારવા, કોલસો ખોદવામાં યાંત્રિક સહાય લેવા સંબંધી—આમ ઘણી સૂચનાઓ આપવામાં આવી છે. રેલવેના નૂર ઉપર ૨૫ ટકા રિબેટ હતું તે વધારીને ૩૧ા ટકા કરવા જણાવ્યું હતું. પોર્ટડ્યૂઝ અને રિવરડ્યૂઝ પણ ઘટાડવા માટે ભલામણો કરવામાં આવી હતી. કલકત્તામાં ખાલી સ્ટીમરો સસ્તા નૂરે મળતી નથી તે વિષયમાં કમિટીએ ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. તે સિવાય દરેક ખાણના કોલસાની તપાસ કરી કઈ જાતનો કોલસો એ ખાણમાંથી નીકળે છે તેની જાત નક્કી કરવા, તે જાત ઉપરથી માલ પરદેશ ચડાવવા કે મિલોને વેચવાનું અને તેની ગોઠવણ કરવાનું જણાવ્યું હતું. આ સર્વે ભલામણો હિંદી સરકારે સ્વીકારી લીધી હતી. તે પ્રમાણે કાયદે-સર ઠરાવો પણ થયા હતા. ગ્રેડિંગ બૉર્ડની સ્થાપના પણ થઈ હતી.

કમિટીની બીજી ભલામણો

હિંદી કોલસાના ૯૩ ટકા હિંદમાં જ વપરાય છે, માટે હિંદમાં કોલસો તરત અને સસ્તા દરે બધે પહોંચે તેવી ગોઠવણ કરવાની કમિટીએ ભલામણ કરી હતી. હિંદી કોલસાને જગાતી રક્ષણ આપવાની મનાઈ કરી હતી, તથા દક્ષિણ આફ્રિકાના કોલસા ઉપર જકાત નાખવાની ભલામણ કરી નહોતી. કમિટીએ વધારામાં જણાવ્યું હતું કે સને '૧૪ કરતાં '૨૪માં કોલસો ખોદવાનો ખર્ચ બેવડો વધ્યો છે. મજૂરોને પગાર વધારવામાં, તેમને માટે નિશાળો વગેરે સ્થાપવામાં, એમને માટે ઘરો બાંધવામાં અને એવા બીજા ખર્ચાઓ કંપનીઓને વધ્યા છે. દર મનુષ્ય દીઠ વાર્ષિક ૧૧૧ ટન ખોદવાની સરેરાશ ઘટીને સને ૧૯૨૦માં ૯૪ ટન ઉપર આવી છે. આ સુધારવાને માટે બે સૂચનાઓ કમિટીએ કરી હતી. (૧) ખોદવાનું કામ વિશેષ ભાગે યંત્રો દ્વારા કરાવવામાં આવે અને (૨) ખાણ ઉપર ઢગલા કરી રાખવાથી માલ બગડે છે, ચોરી થાય છે માટે ખાણમાંથી સીધો માલ યંત્રો દ્વારા માલ-વેગનોમાં ચડાવવાની ગોઠવણ કરવામાં આવે

હિંદમાં ઘણી નાની નાની ખાણો છે

હિંદમાં કોલસાની નાની નાની ખાણો વધારે પ્રમાણમાં હોવાથી ખાણના મોઢા સુધી રેલવેના પાટા નાંખવાની કમિટીની સૂચના ફાયદાકારક છતાં રેલવે માટે ખર્ચાળ થઈ પડી છે. બંગાળ અને બિહારમા ૮૨૭ ખાણો છે. દર ખાણ દીઠ ૨૧,૫૯૦ ટન વાર્ષિક રાશ આવે છે. જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં માત્ર ૬૯ કોલસાની ખાણો હોવાથી ૧,૫૪,૦૦૦ ટનની રાશ આવે છે. મોટી ખાણો હોય તો ખર્ચમાં ફાયદો થાય છે. નાની નાની ખાણો ઉપર રેલવેને પૂરાં વેગનો પૂરાં પાડવામાં પણ મુશ્કેલી નડે છે છતાં રેલવેઓ આ વિષયમાં બનતી સગવડો આપવા ગોઠવણો કર્યે જાય છે.

હિંદી મજૂરો ઓછું કામ આપે છે.

નબળા બાંધાનાં હિંદી મજૂરો પૂરતું કામ આપી શકતાં નથી, એમનામાં જીવનશક્તિનો અભાવ જે કોઈ કારણે હોય તેની ચર્ચા અહીં સ્થાને નથી, પરંતુ ધંધા ઉપર એની માઠી અસર થાય છે એ હકીકત છે, વળી ઘણી ખરી ખાણોમાં ખોદકામ હાથથી ચાલે છે આથી પણ પેદાશ ઘણી ઓછી ઊતરે છે યુરોપિયન ખાણોમાં ખોદકામ માટે વીજળિક બળનો ઉપયોગ થાય છે. હિંદી માલેકીની ખાણોમાં તેવી સગવડ નથી. હિંદમાં મજૂર દીઠ વાર્ષિક પેદાશ નીચે મુજબ છે:

પ્રદેશ	પેદાશ ઉપલા પડમાં મોકળાશમાં	નીચે સાંકડામણમાં પેદાશ
આખા હિંદનો અંદાજ	૧૮૯ ટન	૧૩૧ ટન
બંગાળ અને બિહાર	૧૯૨ „	૧૩૨ „
આસામ	૧૬૯ „	૧૨૭ „
બલુચિસ્તાન	૪૨ „	૪૧ „
મધ્યપ્રાંત	૧૭૫ „	૧૨૬ „
ઓરિસ્સા	૧૮૯ „	૧૪૬ „
પંજાબ	૧૧૦ „	૬૯ „

પરદેશોમાં યાંત્રિક શક્તિ વાપરવાથી પેદાશ ઘણી વધારે થાય છે. સને ૧૯૩૬માં ગ્રેટબ્રિટનમાં દર મજૂર દીઠ પેદાશ ૨૯૮ ટનની હતી. જાપાન ખાતે ૨૦૭ ટન, ફ્રાન્સ ખાતે ૨૧૦ ટન જર્મની ૩૧૧ ટન અને અમેરિકા ૬૧૧ ટન હતી. હિંદી માલેકીની ખાણોમાં ઘણું ખરું કામ મજૂરો હાથથી જ કરે છે. યંત્રો ખરીદવા જેટલી મૂડી હિંદી ખાણોના માલેકો પાસે સામાન્ય રીતે નથી હોતી.

યંત્રો, વીજળી

મજૂરોની તંગીથી મોટી ખાણોમાં હવે યંત્રો વપરાતાં થયાં છે. વીજળીનો ઉપયોગ તથા વીજળીથી ચાલતાં ખોદવાનાં યંત્રોનો ઉપયોગ ઘણો વધી ગયો છે. મંદીના વખતે કેટલીક ખાણોમાં ખોદવાનાં યંત્રો ઘટાડવામાં આવ્યાં હતાં ફરી તેનો ઉપયોગ થાય છે. ૬૦ ખાણોમાં ૧૪૦ ખોદવાનાં યંત્રો વીજળીથી કામ કરતાં હતાં. આ યંત્રોથી કોલસો મોટી રાશ ખોદી શકાય છે. ૧૨૪ મિલોમાં વીજળિક શક્તિ

વાપરવાની યોજના ચાલુ છે. કુલ ૮૬૮૦૪ અશ્વ-શક્તિ (Horse Power) વપરાઈ હતી.

ખાણમાં નીચે કામ કરતાં મજૂરોની સંખ્યા

ઘણીખરી કોલસાની ખાણો જમીનના ભૂગર્ભમાં હોય છે. લીફ્ટો દ્વારા નીચે જવું પડે છે. ખાણોની હવા કોલસાના બારીક રજકણોવાળી હોય છે. શ્વાસોચ્છવાસથી તે પેટમાં જાય છે. છોકરાઓને ખાણમાં કામ કરવાની કાયદાથી મનાઈ છે. હિંદી કોલસાની ખાણોમાં કુલ ૨,૧૯,૫૭૫ પુરુષો અને ૪૮,૨૮૩ સ્ત્રીઓ કામ કરતી હતી.

જમીન નીચે કામ કરનારાં	૧,૧૮,૯૨૦ પુ.	૩,૮૮૭ સ્ત્રી
ખુલ્લામાં કામ કરનારાં	૪૮,૨૬૮ ,,	૨૪,૪૭૯ ,,
સપાટી ઉપર કામ કરનારાં	૫૨,૩૮૭ ,,	૧૯,૯૧૭ ,,
કુલ	૨,૧૯,૫૭૫ ,,	૪૮,૨૮૩ ,,

સ્ત્રીઓને ભૂગર્ભમાં કામ કરવાની બાબતમાં મજૂર-સંઘે પ્રબળ વિરોધ કર્યો. છેવટે સરકારને એ વિષયમાં કાયદો કરી સ્ત્રીઓને ખાણોની અંદર કામ કરવાની મનાઈ કરી. કેટલીક ખાણોમાં મજૂરોએ પોતાની સ્ત્રીઓ વિના નીચે ઊતરવાની ના પાડી, પણ છેવટે સમાધાન થયું છે. હવે સ્ત્રીઓને નીચે કામ કરવા જવા દેવામાં આવતી નથી. તેઓ ઉપરનું મજૂરીનું કામ કરી શકે છે.

ખાણોને લગતા કાયદા

સરકારે વારે વારે ખાણોને લગતા કાયદા બાંધ્યા છે. સને ૧૯૦૧ના ખાણોના કાયદા મુજબ સરકારી ઇન્સ્પેક્ટરોને ખાણોની તપાસ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. ખાણોમાં જિંદગીનો ભય રહે. તેવાં કારણોને દૂર કરાવવા સરકાર પાસે મોટી સત્તાઓ છે. સને ૧૯૨૦માં કાયદો પસાર કરી ૧૩ વર્ષની નીચેનાં બાળકોને ખાણમાં ભૂગર્ભમાં કામ કરવાની મનાઈ કરી છે. ખાણ ઉપર દર અઠવાડિયે ૬૦ કલાક અને ભૂગર્ભમાં ૫૪ કલાક કામ કરાવવાનું ઠર્યું છે. કોઈ દિવસે ૧૨ કલાકથી વધારે કામ કરાવી શકાય નહિ. અઠવાડિયામાં એક દિવસ રજાનો પાળવો જોઈએ. સને '૨૯માં સ્ત્રીઓની ભૂગર્ભમાં કામ કરતી સંખ્યામાં ઘટાડો કરી છેવટે ૧૯૩૯માં તેમને નીચે કામ કરતી તદ્દન અટકાવનારો કાયદો પસાર થયો હતો. લેબર–કમિશનની ભલામણ મુજબ સને '૩૫માં કાયદો પસાર કરી ભૂગર્ભમાં ૫૪ કલાક અઠવાડિયામાં કામ કરવાના થયા અને રોજના નીચે વધારેમાં વધારે ૯ કલાક કામ અને ઉપર ૧૦ કલાકની મર્યાદા કરાવવામાં આવી. ખાણોના વિભાગમાં સરકાર તરફથી બૉર્ડ ઑફ હેલ્થ (આરોગ્યખાતું) નિમાય છે. એ મજૂરોની તંદુરસ્તી ઉપર ધ્યાન આપે છે. મજૂરોને માટે સારાં ઘરો બાંધવાને માટે પણ સગવડો થાય છે.

મજૂરો

બિહાર અને બંગાળમાં ઘણાંખરાં મજૂરો ખેતીની મોસમ પૂરી થાય ત્યારે વધારાની પેદાશ માટે ખાણોમાં કામ કરવા આવે છે, અને જ્યારે ખેતીનો સમય આવે છે ત્યારે ભાગી જાય છે. તેઓ શરીરે નબળાં હોય છે. તેમનાં ઝૂંપડાં ગંદાં હોય છે. એમની રીતભાત અને ખોરાક પણ તંદુરસ્તીને પોષક નથી. ચોખા અને મરચું એ એમનો મુખ્ય ખોરાક. ઓછા પગારો, ઓછું કામ અને ઓછી જરૂરિયાતો એ એમના જીવનની વિશિષ્ટતા. સાહસ કે મહત્ત્વાકાંક્ષાનું નામ નથી હોતું. બીજા દેશોમાં કોલસા ખોદવા, ઉપાડવા અને વેગનોમાં ભરવાનું કામ વીજળિક શક્તિથી થાય છે, અહીં એ બધું મનુષ્યના હાથથી થાય છે. મજૂરોના પગારોમાં ધીરે ધીરે સુધારો થાય છે પણ હજી ઘણી પ્રગતિ થવાની જરૂર છે. થોડાં વર્ષો પહેલાં મજૂરો સાથે ગમે તેવું વર્તન થઈ શકતું, પણ હવે તેમની જોડે સારો વર્તાવ રાખવો પડે છે.

છેલ્લી પરિસ્થિતિ

સને ૧૯૩૭થી હિંદી કોલસાનું બજાર સુધર્યું છે. ભાવો સુધરવાથી મંદી ભાગી ગઈ છે. ખાણોવાળા હવે કમાય છે. ફર્સ્ટ ક્લાસ ખાણોને તો તડાકો છે. તેમાં ય લડાઈ જાગવાથી તો હિંદી ઉદ્યોગોને ઘણો ટેકો મળશે. કોલસાના ઉદ્યોગમાં પણ તેની સારી અસર જરૂર થશે.

કોલસાનો ઉદ્યોગ મોટી કંપનીઓના હાથમાં પડ્યો છે. ઇન્ડિયન માઇનીંગ એસોસિયેશન યુરોપિયન ખાણવાળાઓનું હિત જુએ છે, અને ઇન્ડિયન માઇનીંગ ફેડરેશન હિંદી ખાણવાળાઓનું હિત જુએ છે. કોલસાની ખાણોના મૅનેજરો કેળવવા માટે ધનબાદ ખાતે હિંદી સરકારે એક ગૂલ ખોલી છે. આશા છે કે આપણો આ ઉદ્યોગ પોતાની વ્યવસ્થાશક્તિથી આગળ વધે.

—ને છતાં યે હું નહોતી •

શ્રી. સુરેન્દ્રપ્રસાદ અંબાલાલ ત્રિપાઠી

"એમ તો એને ઘણાએ જોયો હશે,—કદાચ તમેય પણ મારી આંખે કોઈ થોડા જ જોયો છે? જેમ તમને એ મળે છે તેમ મને યે મળે છે, અને તમે જે સ્વરૂપમા એને જુઓ છો એ જ સ્વરૂપમા હું પણ એને જોવા પામુ છુ પણ બીજાઓની જેમ એના રૂપગુણે મને કદી યે આકર્ષી નથી, અને તેમ છતા ય એના વ્યક્તિત્વનો કોઈ એવો અથ—કોઈ એવુ સ્વરૂપ—મને પ્રથમથી જ કેવુ ખેંચી રહ્યું છે તમને હું કેમ કરીને એ સમજાવુ?

"પહેલવહેલો મે જ્યારે એને જોયો ત્યારે મારી ઉમર આશરે દસની જો કે આમ તો છેક નાનપણથી જ મે એને જોયેલો, પરતુ એ વખતે જીવનની તો શુ પરતુ જીવનને થોડુ થોડુ ય સમજાવી નહિ તો યે સમજી શકવાનો દાવો કરનારાઓના સામાન્ય સવાદમાં યે કશી ગતાગમ મને પડતી નહિ એટલે મારા જીવનમા પ્રવેશવા છતા મારા જીવનમા એ બિલકુલ નહોતો પ્રવેશી શક્યો અને કદાચ પ્રવેશ્યો હોય તો ય હુ એ જોઈ શકી ન હતી પરતુ બારથી સોળ વર્ષની વયમા દુનિયાની કોઈ પણ બાળાનો વિકાસ જેટલો ઝડપી હોય છે એટલો ઝડપી વિકાસ તો એની જિંદગીમા ક્યારે ય નહિ થતો હોય.

"સાખપાડોશીના અમે છોકરા—ને વળી એક જ શાળામા ભણવાનુ એ વખતે તો અમે નાના હતા, ને વળી સતયુગમા જીવતા એટલે બાગમદિરમા સાથે ભણવાની કોઈ જ હરકત ન હતી આમ ને આમ અમે અંગ્રેજી ચોથી સુધી પહોચ્યા પરતુ ત્યારપછી અમારા માબાપે અમને જુદી જુદી શાળાઓમા ભણાવવાનું જ ઇષ્ટ ધાર્યું મારાથી એ માત્ર એક ધોરણ આગળ હોવા છતા પણ આજ સુધી છુટ્ટીના સમય દરમિયાન મળવાનો તેમ જ નિશાળે સાથે જવા આવવાની મજા માણવાનો લહાવ કઈ ઓછો ન હતો પરંતુ હવે તો એ ક્રમ માત્ર ભૂતકાળની યાદ બની જવાનો હતો—ને આવતી કાલથી મારા ને એના પથમા બાર બાર ગાઉના છેટા પડવાના હતા. પાચમા ધોરણથી થયેલો આ ફેરફાર ક્યા વિપ્લવની તૈયારી માટે હતો એ તો મને ત્યારે ન સમજાયુ—ને સમજવાની દરકાર પણ કોને હતી? પરતુ એક વખતે ભીંતના કાનનો લાભ લઈને મે એ જાણી લીધુ કે આ બધુ કાવત્રુ તો માત્ર એના ને મારા હૃદયમા પરસ્પર અતિપરિચયની અવજ્ઞા ન ઊપજે એ માટે રચાયુ હતું એ વખતે જો કે હુ અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં હતી ને ધ્વનિવિષયક ભૌતિકશાસ્ત્રના નિયમો તો હજી હમણા જ જાણી હતી છતા ભીંતને પણ કાન હોય છે એ વાતનું અભિજ્ઞાન તો મને ક્યારનું યે થયેલુ—ને અજાણતાં જ એક દિવસ એનો લાભ મે લઈ લીધો ક્વચિત ક્વચિત ભેગી જતા તાવના દિવસો બાદ કરતા આમ ન્ય રીતે તો મારો અભ્યાસખડ જ રાત્રે શયનખડ બની રહેતો ને એની બાજુમા જ બાપુજીનો ખડ હતો એક રાત્રે અચાનક પાણી પીવા ઊઠી તો બાજુના ખડમા કઈક ગરગડ થતી સભળાઈ અને ઉદ્દેશરહિત સાહજિકતા તરત જ મને બારણા પર ખેંચી ગઈ કાન માડીને સાભળ્યુ તો મારો જ ઉલ્લેખ થતો હતો તદ્દન ધીર-ગભીર રીતે બાપુજી બાને સમજાવી રહ્યા હતા ટૂકામા અમે બન્ને જુદા ભણીએ એ જ ઇષ્ટ છે એમ બાપુજીના કહેવાનો ધ્વનિ હતો ઉપરાત સાથે ભણવાથી એકબીજાની સ્પર્ધા કરવાનુ ને એકમેકના છીદ્ર શોધવાનુ જ મન થાય, પરસ્પરનું આકર્ષણ ઘટી જાય એમ એમનું માનવુ હતું પરતુ બા બીજો જ પક્ષ રજૂ કરતી લાગી બાપુજીને ટપોરા દેતા એણે તો કહ્યુ કે પુરૂ

જાત કાંઈ ઓછી ચંચળ નથી હોતી. એને તો પ્રત્યેક શુક્રાભમાં નવું રૂપ ને નવી સૌરભ જણાય છે, ને તેમાં ય વળી સહેજસાજ હૈયે વસેલું પુષ્પ જો પાસે ન હોય તો બીજા પુષ્પને એ હૈયું ભાંગી નાખતાં વાર લાગતો નથી.

"આવું 'આવું' તો (ઉપર જે શબ્દો વાપર્યા છે તે મારા છે) કોણ જાણે કેટલુંયે બાએ કહ્યું હશે, પરંતુ બીજું કાંઈ ન સાંભળતાં હું પણ કોણ જાણે કેમ એ બધા વિચારો મને ઝટપટ પચી ગયા હોય ને જાણે વાતનો મર્મ સમજી હોઉં તેમ સ્ત્રી-સહજ શરમ ને સંકોચથી તરત જ શાંત-નીરવ-શીઘ્ર પગલે હું પલંગ તરફ ચાલી ગઈ. ઊંઘવાનો 'વ્યર્થ' પ્રયત્ન કર્યો ને પડયે પડયે છત તરફ મીટ માંડી રહી. પરંતુ એ દિવસે ઊંઘ પર એમેનીનો ઉપર હાથ હોય એમ ઊંઘ ન આવી. તરત જ મેં પાસું બદલ્યું. ને...ને...સામે કબાટના દર્પણમાં હોલવાઈ જતા દીપકની છેલ્લી પ્રકાશરેખા જેવું નાઈટ-લેમ્પનું નાજુક પ્રતિબિંબ દેખાયું. એનાં આછાં આછાં તેજકિરણોમાં એક નાનું હસું હસું કરતું નિર્દોષ મુખ મને દેખાયું-જાણે બાળપુષ્પ-વા પણ ના, એ તો માત્ર છબી હતી,-એની અમે નાના હતાં ત્યારે બાપુજીએ પાડેલી. અને સાથે જ મારી પણ હતી. બન્નેની છબી પરસ્પરના સાંનિધ્યમાં કેવી શોભતી હતી! ને એમાંથી ઊડતા પડઘા પણ કેવા મીઠા લાગતા હતા! ને આ તો વળી છબીની યે છબી. પ્રતિબિંબ વળી છબીનું; ને છબી વળી... એની. નજરની સામે છતાં દૂર ને દૂર. વિચાર તો થયો, એક વાર ઊઠીને એને જાણે પકડી લઉં! પણ એ તો અહીં હતો જ ક્યાં? મારી મૂર્ખાઈ પર તરત જ હું હસી. પ્રતિબિંબ તે કાંઈ પકડાય! સાથે-સાથ એ જ ઘડીએ-કોણ જાણે કેમ-આવો જ વિચાર મને આવ્યો-"આ પ્રતિબિંબ નથી પકડાતું તો એ...એ પકડાશે!" ને એના જ જવાબનો પડઘો પાડતા હોય તેમ બાના શબ્દો સાંભર્યા-"હૈયે વસેલું પુષ્પ પાસે ન હોય તો બીજા પુષ્પને એ હૈયું ભાંગી નાંખતાં...", છેવટના શબ્દો હું ન બોલી શકી, એક-દમ દીવો બંધ કરી, કાન પર બન્ને હાથ દબાવી આંખો બંધ કરીને મેં પાસું ફેરવી લીધું.

"બીજે દિવસે સવારે હું ઊઠી ત્યારે એક ભયં-કર નિશ્ચય સાથે ઊઠી-ગમે તે ભોગે એનાથી દૂર રહેવું ને છતાં એની સતત ચોકી કરવી એવા સુલતાની નિશ્ચય સાથે હું ઊઠી હતી. મારી ગેર-હાજરીમાં કયું ફૂલ એને સૂંઘવી જાય છે એ જ મારે તો જોવું હતું. બસ, એ જ દિવસથી એને મળવાના પ્રસંગો ખૂબ જ સિફતથી મેં ઓછા કરી નાંખ્યા. હું જાતે તો એને મળતી જ નહિ-ને એ જો મળવા આવે તો સ્ત્રીચરિત્રનાં નવ લાખ લક્ષણમાંથી ગમે તે એકની મદદ લઈ એ મુલાકાત હું ટૂંકાવી દેતી. ને તેમ છતાં ય એ મને દિવસમાં નહિ નહિ તો ય એકાદ વાર મળી જાય એમ તો હું જરૂર ઇચ્છતી.

"એ પછી થોડા જ સમયમાં એની મેટ્રિકની પરીક્ષા શરૂ થવાની હતી એટલે આપોઆપ અમારું મળવાનું ઓછું થઈ ગયું. ઘેર તો રાત ને દિવસ બસ ચોટલી બાંધીને એ વાંચ વાંચ કરતો હતો-જો કે વાસ્તવમાં એને ચોટલી હતી જ નહિ-ને શાળામાં ફોર્મની પરીક્ષાની તૈયારી હોઈ ઘણી વાર છુટ્ટીને સમયે પણ માસ્તર એમને પોપટિયું જ્ઞાન પઢાવ્યે રાખતા હોઈ છુટ્ટીમાં એ મને મળી શકતો નહિ. આમ હોવાથી કુદરતી રીતે જ અમારું મળવાનું ઓછું થઈ ગયું. છતાં રોજ સાંજે એકાદ બહાના હેઠળ અમે બન્ને એકબીજાને મળી લેતાં. ને તો ય-દિવસમાં એકાદ વાર મળવાની ઇચ્છા છતાં-માત્ર એને ચીઢ-વવા પૂરતું જ એ વખતે હું એને એ ટોકાર કર્યા વિના રહી નહોતી શકતી કે, "કંઈ ભાન છે? પરીક્ષા તો હાથવેંત છે ને ભાઈ જુઓ અહીં તમાશા મારે છે! આમ મઝલ લગાવ્યે પાસ નહિ થવાય." તો વળી કદીક એમ પણ કહેતી કે, "આટઆટલું વાંચ્યે તો છોકરીઓ યે પાસ થાય. ગોખણિયા તો ગોખણ-પટ્ટી જ કરે ને!"

"પરંતુ આમ કહેવાનું પરિણામ મારે માટે તો ખરેખર એનમીશ જ આવ્યું. અલબત્ત એને મારે માટે સ્નેહ તો હતો જ-જોઈએ મને એના પર હતો-

છતાં એક છોકરી જેવી છોકરી એના અભ્યાસક્રમમાં દખલ કે ટીકા કરે એ એને નાપસંદ હોવાથી કે પછી પોતે નાપાસ થાય તો હું એની સાથે થઈ જાઉં એ દહેશતથી થોડા જ દિવસમાં મને મળવાનું એણે બંધ કરી દીધું ને હું પણ કાંઈ કમ નહોતી પ્રેમના સુષ્પતાની સ્વભાવે મને દૃઢનિશ્ચયી બનાવી હતી, ને રૂપની મદિરાએ મને અહંકારની સીમા આપી હતી. રૂપ ને નિશ્ચય પર મુસ્તાક બનેલી મે એની જરા પણ નોંધ ન લીધી ને એમ જ એની પરીક્ષા પસાર થઈ ગઈ

"એ પછી તો વેકેશન પડ્યું–ને એ તો ગયો મુંબઈની સફરે હું પણ એમ ફરી શકતી હતી પરંતુ હવે તો હું મેટ્રિકમાં આવી હતી ને એમાં પહેલે જ ધડાકે સફળ ન થાઉં તો તો એનું દિલ ગુમાવી બેસું એવા સ્વકલ્પિત ભયે વેકેશનનો પૂરે પૂરો ઉપયોગ મે વાચવામાં જ કર્યો

એ તો હજી મુંબઈ હતો ને પરિણામ આવ્યું એનું નામ સેન્ટરમાં સૌને મોખરે હતું મારી ખુશાલીનો તો પાર નહોતો, ને ઈર્ષ્યાયે કાંઈ ઓછી નહોતી મને લાગ્યું કે મનુષ્યને દુઃખનો વેગ હલકો કરવાની જેટલી જરૂર છે એટલી જ જરૂર આનંદની ઊર્મિ શમાવવાની પણ છે આનંદને મે ગંભીરતામાં પલટાવી નાખ્યો મને પાનો ચડી ચૂક્યો હતો એ જ સ્થાન–બસ એનું જ સ્થાન–આવતે વર્ષે મારે પ્રાપ્ત કરવું હતું

"ઈર્ષ્યા ને અભિમાનથી પ્રેરાઈ અભિનંદનનો પત્ર પણ એને મે ન લખ્યો બીજે દિવસે જ્યારે એ ઘેર આવ્યો–મુંબઈથી–ત્યારે સામે પગલે એને મળવા ન જ જવું એવો મારો નિશ્ચય હતો કારણ કે નાહી ધોઈને એ મને જરૂર મળવા આવશે એવી દૃઢ આશા મને હતી પરંતુ જે વ્યક્તિમાં મનુષ્યને વધુમાં વધુ વિશ્વાસ હોય એ જ વ્યક્તિ એને ક્યારે દગો દેશે એ કોણ કહી શકે ? આખોય દિવસ એની રાહ જોતી હું ઘેર બેસી રહી ને એ તો ન આવ્યો તે ન જ આવ્યો સહીઓના સ્નેહ ઊભરાતા હોય તેમ એને મળવા આવનારાઓની કતાર દિવસભર ચાલું જ રહી સ્નેહના દંભ નીચે ઊભરાયેલું એ માનવટોળું તો મારા પૂર્વજન્મના વૈરીઓની ગરજ સારતું હતું પરંતુ મારાથી એ લોકોને ન તો રોકી શકાય એમ હતું કે ન તો મારી ઇચ્છા પણ હતી. મારી ઇચ્છા તો આટઆટલા મળનારાઓમાંથી પણ સમય મેળવી એ મને ઘડી બે ઘડી મળી જાય એ જ માત્ર હતી.

"નિરાશાના અવતારસમો એ દિવસ એમ જ ચાલ્યો ગયો જાણે ઊગ્યો જ ન હોય–ને મારે મન તો એ ખરેખર નહોતો જ ઊગ્યો બીજે દિવસે સવારે નોકર સાથે એની ચિઠ્ઠી આવી પહેલાં તો એ જ ચિઠ્ઠી, વાચ્યા વિના, એ જ નોકર સાથે પાછી મોકલાવું એમ થઈ ગયું પરંતુ કોઈ ન સમજાય એવા આકર્ષણે ખેંચાઈ તરત જ એ ચિઠ્ઠી મે લીધી ને વાચી જેને તમે સ્ત્રીસહજ નમ્રતા કહો, માનવહૃદયની કુતૂહલવૃત્તિ કહો, મુત્સદ્દીગીરી કુનેહ કહો કે હારેલા હૃદયની લાચારી કહો–એને મળવું ન મળવું એ પ્રશ્ન બાજુએ મૂકી હાલ તુરત તો એ ચિઠ્ઠી મે વાચી લીધી પરંતુ જે સંતોષ ચિઠ્ઠી મળતા થયો હતો એ સંતોષ ચિઠ્ઠી વાચતા જ છિન્નવિછિન્ન થઈ જશે એમ તો મે સ્વપ્નેય નહોતું ધાર્યું મને મળવા એ ન આવ્યો એ માટેનો પશ્ચાત્તાપ તો એમાં ન હતો, પરંતુ હું એને ન મળી એ માટેનો ઠપકો જ એમાં ભર્યો હતો એટલે મને તો એ હાડોહાડ લાગી ગયું–જેમ કોઈ પણ સ્વમાન ધરાવતી સ્ત્રીને એ લાગે અને મે પણ ચિઠ્ઠીનો જવાબ ચિઠ્ઠીથી જ આપવાનું નક્કી કર્યું શાંત ગંભીર શબ્દોમાં જાણે તાર કર્યો હોય તેમ મે માત્ર આટલું જ લખ્યું " ચિઠ્ઠી લખવા બદલ આભાર પાસ થવા બદલ અભિનંદન "

"પરંતુ પાસ થયાના અભિમાનમાં કે ઊભરાતા આનંદની આંધીમાં મારા શબ્દોનું ઊંડાણ એને જણાયું નહિ ને હું કોઈ ભારે કામમાં હોઈશ એમ ધારી મળવા આવવાનું એને યોગ્ય લાગ્યું નહિ.

નહિ કેટલાક દિવસ પછી એને જ્યારે ખબર પડી કે હું માત્ર પરીક્ષામાં પહેલી આવવા માટે બસ વાચ્યા જ કરતી હતી ત્યારે એ મને મળવા આવ્યો

વિના રહી ન શક્યો. થોડી વાર આડીઅવળી વાતો કર્યા બાદ "મારી હરીફાઈ કરવી છે કે શું?" એમ જ્યારે એણે કહ્યું ને મેં સાફ-સાફ જણાવી દીધું કે "એવું તે શું તમે કર્યું છે કે હરીફાઈ કરવી પડે?" ત્યારે એના મુખ પર નાખુશીના જે ભાવો ફરી વળ્યા ને એના હૃદયને જે ધ્રાસકો લાગ્યો તે જોવાની મને જરા યે દરકાર નહોતી. પરંતુ એ એક જ ઘા મને એના હૃદયથી દૂર લઈ જશે એની મને શું ખબર? મને મળ્યા વિના ન જ રહી શકે એટલો કાબૂ એના મન પર મેળવી ચૂકી છું એ વિચાર મારે માટે કાંઈ ઓછા ગર્વનો ન હતો.

"બસ એ જ દિવસથી અમારા વિચ્છેદનાં બીજ રોપાઈ ચૂક્યાં હતાં-મારે જ હાથે, ને તે ય અજાણતાં.

"કૉલેજને હજી સાત સાત દિવસની વાર હતી ને નિશાળો શરૂ થઈ ગઈ. મેટ્રિકનું વર્ષ ને પહેલા આવવાની લાલચ; એટલે આડુંઅવળું મન દોરવાનું ભાગ્યે જ મન થાય પરંતુ વાતાવરણ એકદમ બદલાતું હતું. પ્રસંગ એક પછી એક પલટાતા હતા. એ તો કૉલેજમાં દાખલ થયો એટલે ત્રણ સાડાત્રણે ઘેર આવી જાય ને પ્રીવિયસનું વર્ષ એટલે કૉલેજની પરીક્ષા-યુનિવર્સિટીના બાપને તો લાગે કે વળગે!

"આમ સાડાપાંચ-છ વાગે હું ઘેર આવું ત્યાં સુધી એને એકલું જ રહેવાનું. અને એક દિવસનું હોય તો ઠીક, પણ આ તો રોજનું લાગ્યું, એ ય કંટાળે નહિ તો કરે શું? ને હું તો નિશાળેથી ઘેર આવી કે ભોજનપટ્ટી ને ભોજનપટ્ટી પછી તરત જ વાંચવાનું, એટલે જ્યારે જ્યારે એ મને મળવા આવતો ને બહુ ન વાંચવાનો ઉપદેશ આપતો ત્યારે તદ્દન શિષ્ટ શબ્દોમાં હું એમ જ કહેતી કે, "બહુ બહુ વાંચ્યા છતાં કંઈ જ વાંચ્યા વિના હું તો પાસ થઈ ગયો અને તે ય પહેલે નંબરે એમ કહેવું અલબત્ત છે તો ઠીક, પણ વાક્યાપલ્યનું એ દંભી કૌશલ્ય હજી મને મળ્યું નથી ને મળે એવી ઇચ્છા પણ નથી."

"પરંતુ વારંવાર ઉચ્ચારાયેલા ને સલામત લાગતા આ શબ્દોની ભયંકર અસર એક દિવસે એના માનસ પર થઈ, ને બીજે જ દિવસે એના જ વર્ગની એક વિદ્યાર્થીની એને ઘેર આવેલી મેં જોઈ. ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં મેં એને ઓળખી લીધી : એ જ કે જેની ઓળખ એને મુંબઈમાં થઈ હતી-રૂપવાન નહિ તો ય મારા કરતાં જે ગુણવાન હતી, મેટ્રિકમાં સેન્ટરમાં ત્રીજી આવનાર, અમારી જ ન્યાતની, ને મારી ફોઈના જ પાડોશમાં રહેતી.

"આમ તો મને એની કાંઈ જ બીક ન હતી. પરંતુ એનાં પુનિત પગલાં રોજ-બ-રોજ એને ત્યાં થવા લાગ્યાં ત્યારે વાતાવરણ ખરેખર બદલાતું જાય છે એ હું પામી ગઈ. મારે હવે બે વસ્તુનો સામનો કરવાનો થયો : પરીક્ષામાં પાસ થવાનો ને એને ખોવાઈ જતો અટકાવવાનો. પરંતુ નિશાળેથી હું આવું તે પહેલાં તો બારસા બે-અઢી કલાક એને-એમને-મળે અને બે કલાકમાં તો ઉખાડનાર પૃથ્વીનાં પડ પણ ઉખાડી નાંખે. મારા આવતાં પહેલાં તો એ ચાલી ગઈ હોય. ઠપકો પણ કોને દેવો? કઈ રીતે? કયે આધારે? શા કારણે?

"મારે માટે માત્ર બે જ રસ્તા હતા. કાં તો અત્યંત ચીવટથી પરીક્ષામાં પહેલો ક્રમ લાવવાનો. કાં તો વહેલાં ઘેર જઈ એની ચોકી કરવાનો વારાફરતી બન્ને માર્ગ અખત્યાર કરવાનો મેં નિર્ણય કર્યો. નિશાળેથી ઘણી વાર હું ચાર-સાડાચારે ઘેર નાસી આવતી ને અગાસીમાં બેઠી બેઠી વાંચ્યા કરતી. ને એ બન્ને જણાં સાથે દેખાય તો શું ન શું કહેવાનું મન થઈ જતું, પરંતુ કોણ જાણે કેમ એક હર્ફનો પણ ઉચ્ચાર હું કરી નહોતી શકતી. કયા અધિકારથી હું એ કરી શકું?

"અંતરનો અગ્નિ આમ અંતરમાં જ ધૂંધવાયા કરતો હતો. વાંચવામાં પણ મને એના જ વિચાર આવ્યા કરતા હતા, 'એ આવી તો નહિ હોય? ઘરમાં તો નહિ હોય? ચાલી તો નહિ જાય?' એવા એવા વિચારો ભૂતાવળની જેમ મને ઘેરી લેતા ને એને જોવા-જતી જોવા-હું અગાસીમાં ને અગાસીમાં જ બેસી રહેતી. આખરે એ ન દેખાય તો નિરાશ થતી

ને દેખાય તો .. તો માત્ર અંતરમાં ને અંતરમાં આટલો જ કંપતો રહેતી "તું ....તું ય ભૂલી આવી જ કે?"

"નદીના પૂરસમા દિવસો વહેતા હતા અને મારા નિશ્ચયના વહેણ પણ રોજરોજ બદલાતા હતા એક સવારે ખૂબ વાચવાનો નિશ્ચય કરતી તો બીજી સવારે એની ચોકી જ કર્યા કરતી પરીક્ષાને અને એને–બન્નેને ગુમાવવાની ખાતરી છતા હું બન્નેને સાચવતી હતી અને બન્નેને સાચવવાની ખાતરી છતા હું બન્નેને ગુમાવતી હતી વાચનની મહેનતમા ને એને સાચવવાની ચિંતામા મારા ચિત્તની ચચળતા અને મુખ પરની મૃદુતા નાશ પામતા હતા

"એનું પરિણામ આવ્યુ ને મારી પરીક્ષા શરૂ થઈ એ તો આ વખતે પણ પહેલો આવ્યો હતો ને પેલી છોકરી વળી બીજી આવી હતી

"સપૂર્ણ શ્રદ્ધા સાથે હું પરીક્ષામા બેઠી પરંતુ મારુ મન બે ભાગમા વહેચાઈ ગયુ હતુ ને બન્ને દિશામા હું અર્ધે પંથે જ પહોચી હતી પરિણામ આવ્યુ ત્યારે પરાણે પાસ કરેલા વધારાના વિદ્યાર્થીઓમા મારુ નામ છપાયુ હતુ એના કરતા તો નાપાસ થવુ બહેતર હતુ સો સો મણ શાહી મારા મો પર ઢળી ચૂકી હતી આશાઓના તૂટતા તાર સાથે એ સાજે હું સોફા ઉપર બેઠી બેઠી સામે કબાટના આયનામા જોઈ રહી હતી ઘેર હોવા છતા આજે મને એ મળવા પણ ને આ યો ક્યા ઉત્સાહથી–શુ મો લઈને એ આવે? ને હું પણ શુ મો લઈને એનો સત્કાર કરુ? અમે બન્ને એક બીજા માટે નહોતા જ નિર્માયા એ નક્કી થઈ ચૂક્યુ હતુ શરમથી–દુ ખથી–ઈર્ષ્યાથી ભરમાઈ બનેલી હું બાવરી બની એકલી એકલી મૂઝાતી હતી કેટલી યે વાર અગાસીમા જા–આવ કરીને બારી પાસે ઊભી રહ્યા બાદ છેવટે હુ પલગ પર પડી

"પલગ પર પડી — ને ઉપર મરતા માણસ જેવા નાઈટ–લેમ્પના તેજ તરફ નજર માડી તેજ પરથી દીવા તરફ દૃષ્ટિ ફેકી સામે જ આયનામાં એનુ પ્રતિબિંબ જોયુ પ્રતિબિંબ પાસે છબીનુ પ્રતિબિબ, નીચે પલગમા મારુ પ્રતિબિબ, ને મારા પ્રતિબિબ સામે હુ — જડ — નિશ્ચેષ્ટ — અચેતન, મૂર્તિ જેવી મૂઢ, મૃત્યુ જેવી અગમ્ય ને પ્રેત જેવી ભયકર એક વાર મારી જાતને મે જોઈ લીધી પછી આયનામા દેખાતુ પ્રતિબિબ જોયુ ઉપર એની ને મારી છબીઓના પ્રતિબિબ જોયા — ને વળી પાછી મારી જાતને મે જોઈ લીધી બન્ને વચ્ચે કેટલો તફાવત હતો! આખમા આસુ સાથે મને શોધવાનો મે પ્રયત્ન કર્યો હુ ક્યા હતી? આયનામા પણ હું નહોતી? જોરપૂર્વક મે આયનામા જોયુ ને આજે પહેલી જ વાર મને લાગ્યુ કે હતી તો હુ ને–છતાં ય હુ નહોતી

જીવનશોધન

શ્રી. ચંદ્રભાઇ ભટ્ટ

૧૮૦૯ ના ફેબ્રુઆરીના બારમા દિવસે બે બાળકોને જન્માવ્યાં. એક અબ્રાહામ લીંકન અને બીજો ચાર્લ્સ ડારવીન.

ચાર્લ્સ ડારવીન ડૉ. ડારવીનનો દીકરો હતો. ડારવીને એને ઇંગ્લેંડમાં સ્રુબરીની બટલરની સરસ ને જાણીતી નિશાળમાં ભણવા મૂક્યો પણ ચાર્લ્સને પ્રમાણપત્ર મળતાં વાર ન લાગી કે, "તદ્દન ઠોઠ છે, ભણવામાં ચિત્ત જ ચોંટતું નથી, જરા જેટલી બુદ્ધિ હોત તો ય ઠીક હતું."

ભાઇસાહેબ ઘેર આવ્યા ત્યારે બાપાનાં ભવાં સંકોચાયાં અને એમણે દીકરાને દુઃખથી કહ્યું:

"કોણ જાણે કેવો પાક્યો છે! તારે તો કૂતરાંને નસાડવાં છે, ગોળીબાર કરવા છે, ઉંદરો પકડવા છે, માળા મૂરખ! ઇક્કોતેર પેઢીમાં તારા જેવો નથી પાક્યો, શરમ છે!"

ચાર્લ્સને લાગ્યું કે બાપા કોઈ દહાડો નહિ ને આજે ખિજાઈ ગયા એટલે કંઈ શરમ જેવું છે જ. પણ આ બાપ-દીકરાની ઠેકડી કરતો હોય તેવો એક ઉંદર ખુરસી નીચે દાંત કચકચાવી રહ્યો હતો. શરમની શોધને પડતી મૂકી પેલા ઉંદરને પૂછડીથી પકડી લેવા ચાર્લ્સ દોડ્યો.

પણ હવે તો ચાર્લ્સ મોટો થયો હતો અને ડૉ. બટલરની નિશાળમાં જ એના ભાઈ સાથે ભણવા જતો હતો. એના ભાઈને રસાયણમાં રસ હતો. ચાર્લ્સને પણ ચેપ લાગ્યો. એક દિવસ બન્ને ભાઈએ નક્કી કર્યું, "આપણે બાપા ન જાણે તેમ એક ખાનગી પ્રયોગશાળા ઘરમાં કરીએ."

પછી મોટાભાઈની સરદારી નીચે ચાર્લ્સે થોડીક રકાબીઓ, થોડાક પ્યાલા, થોડીક શીશીઓ અને એવો બીજો સામાન એક ઓરડામાં એકઠો કર્યો. પ્રયોગશાળામાં બન્ને બેસતા હતા.

"સાલું, કંઈ જ સમજાતું નથી" એના મોટા માથાપર હાથ ફેરવતો એક દિવસ ચાર્લ્સ કંટાળીને બોલતો હતો, "પણ આ ગેસ સિવાય..." એને એકલા ગેસમાં જ રસ પડતો હતો.

એણે નિશાળમાં ને બહાર ભાઈબંધો અને દોસ્તોને ગેસની ઘણી વાતો કરી. એને ગેસમાં રસ પડતો હતો.

"એલા એ ગેસ" એક દિવસે નિશાળ છૂટી અને એ બહાર નીકળ્યો ત્યારે એક ભાઈબંધે પાછળથી એની ટોપી ઉછાળીને બૂમ મારી.

"ગેસ, ગેસ...એ ગેસ..." નીચે પડતી ટોપી પાછળ અનેક બૂમો બરાડી ઊઠી. એને લાગ્યું ટોપીમાંથી જરૂર ગેસ નીકળ્યો ને એ બીધેલો નાઠો. એની પાછળ ઘુમરાણ દોડી "ગેસ, એ ગેસ... ઊભો રહેજે..."

થોડી વાર પછી એ ઊભો રહ્યો ત્યારે છોકરાનું ટોળું ઘણું પાછળ હતું અને એના માથાપર કંઈ ગેસ બેસ હતો નહિ. પોતાની આવી મજાક કરવા માટે આગળ તરી આવતાં બે ચાર નામોને મનમાં ને મનમાં ગાળો દેતો અને કોઈ વાર લાગ આવે તો પેલા હારડીના ગજવામાં તો જીવતો ઉંદર ઘાલી દેવાનો વિચાર કરતો ચાર્લ્સ ઉઘાડે માથે ઘેર આવ્યો અને પોતાનું ખુલ્લું માથું બાપા જોઈ ગયા નથી એમ ખાતરી થયા પછી જાણે બધો દોષ બટલરની નિશાળ પર ઢાળતો હોય તેમ એણે બાપાને સંભળાવી દીધું, "મારા મગજના વિકાસ માટે ડૉ. બટલરની નિશાળ જેવી બીજી કોઈ પણ વધારે ખરાબ વસ્તુ નથી."

"એમ!" ડૉ. ડારવીને ચિંતાથી પૂછ્યું.

"હા." એણે ભાર દીધો.

"કેમ?"

"એમ" એ હિંમતથી બોલ્યો.

"તો ?" બાપા જોઈ રહ્યા.

"તો, શું ? મને એડીનબર્ગ મોકલો ત્યાં જઈને વૈદું ભણીશ."

"પણ હજુ તો તને સોળમું બેઠું છે" બાપા આ છોકરા સામે કોઈ ગૂઢ ઉકલતા હોય તેમ દેખી રહ્યા.

"તેથી શું ? સોળમે વરસે વૈદું ન ભણાય ?" ચાર્લ્સે આંખો ચમકાવી ને માથું ખજવાળ્યું.

"ભણાય ભણાય" બાપા કોઈ કડવો ઘૂંટડો ગળે ઉતારી જતા હોય તેમ જોરથી ગળું ખખારી બોલ્યા.

પછી ડૉ. ડારવીનનો દીકરો ચાર્લ્સ ડાર્વીન એડીનબર્ગમાં ભણવા ગયો અને ત્યાંથી ત્રણ વરસ કેમ્બ્રિજમાં ગુમાવી નાખ્યાં ત્યારે એની ઉમર એક વીસ વરસની થઈ હતી. એકવીસ વરસમાં એ જીવજંતુઓ સાથે પ્રેમ કરતાં શીખ્યો હતો, ખેતરોમાં રખડતાં અને વનસ્પતિમાં રસ લેતાં શીખ્યો હતો.

"બાપા પૂછશે કે શું શીખ્યો ?" એક વાર એ ચિંતા કરતો પોતાની જાતને પૂછી રહ્યો 'હું શું શીખ્યો ?'

એના માથામાંથી એકે જવાબ સંભળાયો નહિ. એને એ અવાજ મૂઝવ્યા જ કરતો હતો પણ જવાબ જડતો જ નહોતો.

એ વૈદું શીખ્યો નહિ. એ ખેતરોમાં રખડતાં શીખ્યો, બાગ બગીચામાં ભટકતાં શીખ્યો અને રખડતાં ને ભટકતાં જીવડાંને ભેગાં કરતાં ને ભેગાં કરીને ઝીણીઝીણીને જોતાં શીખ્યો.

'પણ એ તે કંઈ શીખ્યો કહેવાય ?' જાણે એની સામે બાપાની આંખો તતડતી દેખાઈ રહી. એના મૂંઝાયેલાના કાનમાં તમરાંનો અવાજ સંભળાયો.

"તમરું ! તમરું !"

એ બાગમાં બેઠો હતો. બેઠો હતો ત્યાંથી ઊભો થઈ જઈને બોલ્યો, "તમરું, તમરું" અને એની આંખો તમરાંને શોધવા ચારે કોર ફરી રહી.

"હે દુષ્ટ તમરાંઓ ! તમે હાથ લાગ્યાં ખ....!" એના બન્ને હાથમાં એકએક તમરું હતું અને બાન દથી તમરાંને ઠપકો આપતો ખુશ થતો બોલતો હતો.

પણ એણે ત્રીજું જોયું. એની આંખ સામે એક ત્રીજું તમરું દેખાયું. એણે સમયસૂચકતા વાપરી એક હાથનાં તમરાંને ઉતાવળાં, મોઢાની દાબડીમાં પૂરી દીધું ને ખાલી પડેલા હાથમાં ત્રીજાને પકડી લેવા દોડયો.

બિચારો ડાર્વીન ! ત્રીજું તમરું વાડમાં પેસી ગયું હતું અને મોઢાનાં તમરાંએ એની જીભ ઉપર કંઈ એવા રસની ભેળપી કરી દીધી કે એણે જોરથી અંદરનાં તમરાંને થૂંકી નાખ્યું.

હવે એની પાસે ત્રણને બદલે એક જ તમરું રહ્યું અને એ ઠગનો થઈને બેસી પડયો.

એને દુઃખમાં દુઃખ સાંભર્યું 'હું શું શીખ્યો બાપા પૂછશે તો ?"

પછી એ ઘેર આવ્યો ત્યારે ૧૮૩૧ની સાલ ચાલતી હતી.

એ સાલમાં એને કેપ્ટન ફીટ્ઝરોયનું આમંત્રણ આવ્યું "હું બીગલ જહાજ લઈને દુનિયાની સફરે ઊપડું છું. મારે કોઈ જુવાનની જરૂર છે જે મારી સાથે દક્ષિણ અમેરિકા અને પાસિફીકના અમુક ટાપુઓનાં ખડકોમાં ભરેલાં પ્રાણીઓની કુદરતની ભાળ મેળવે."

'મારું નામ નોંધી લો.' એ તૈયાર થઈ ગયો. એણે પાદરી થવાનું ભણવાનું પડતું મૂક્યું અને બાપાને કહ્યું 'મારું નવું જીવન આ સફરમાં જ સાંપડશે. મને જવા દો.'

બાપાએ રજા આપી અને એણે તૈયારીઓ કરી નાખી. એ ઊભી એડીએ ઊપડવાના દિવસની રાહ જોઈ રહ્યો.

છેવટે એ દિવસ આવ્યો. ડિસેમ્બરના છેલ્લા દિવસે બીગલ જહાજના શઢ ફરફરી ઊડયા. ફિરોજા આખા તમામ બીગલ દરિયાના પેંપર ઠેકડા દેતું દોડતું હતું-જાણે બિગાગ પરના ઝાડપાન વિદાય લેતાં દેખાયાં

હતા ! ડારવીનની અંદર એનું મન સૌથી આગળ જણાવાનું અગાઉથી જોતું આનંદથી કૂદતું દોડતું હતું

શો દિવસ ! એના આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો.

એણે ટાહીટીના, ન્યુઝીલેંડના, ઓસ્ટ્રેલિયાના મોરીશિયસના, બ્રાઝીલ અને એઝોરીસના કિનારા જોયા એણે નમૂનાના દરિયાઈ જહાજ પર ખડકવા માંડયા એણે જીવતા ને મરેલા પ્રાણીઓનો અભ્યાસ આરંભ્યો. એણે પાંદડાના પડમા પુસ્તકોના પ્રકરણો ભાળ્યા ને ઉકેલ્યા એણે લાંબી લાંબી નોંધો કરી

એણે ઝીણામાં ઝીણા જંતુથી માંડીને તે મોટા પશુઓના હાડપિંજરોનો સળંગ અભ્યાસ કર્યો એને એ બધા શરીરોમા એક સમાનતા દેખાઈ એણે એક જાતના શરીરને જીવનગાથી જપી જતું અને બીજી જાતનાને જીવનમા ઊગી નીકળતું દેખ્યું એ ઊંડા વિચારમા પડી ગયો એની સામે લાખો વરસની પ્રાણીસૃષ્ટિ જીવતી થઈ ગઈ

એની આંખ સામે પ્રાણીજીવનમા સ્વરૂપો રચતો નિયમ નાચી ઊઠયો એના હોઠ અંદર દેખાતા નિયમને ઓળખાવતા ફફડી ઊઠયા, "જીવનકલહ" એણે જીવનના જન્મથી મંડાયલો ને નાના મોટા, રંગબેરંગી, ચિત્રવિચિત્ર સ્વરૂપો રચતો જીવન-કલહ ઉકેલ્યો

"જીવનની પરિસ્થિતિમા જે પ્રાણી સૌથી વધારે બંધબેસતું આવી સ્વરક્ષણ કરી શકે છે તેજ જીવી શકે છે " એણે શોધ કરી—(Survival of the fittest)

અને એ શોધ પરથી આગળ વધતા એ જોઈ રહ્યો કે જીવવાની હરીફાઈમા જીવનના જે સ્વરૂપો ફતેહ પામે છે તે જીવનની બદલાતી પરિસ્થિતિમા બંધબેસતા બની બદલાતા જાય છે અને એ રીતે પૃથ્વીપર નવા નવા પ્રાણીઓ ઊગતા દેખાય છે ×

એવા ઉપક્રમને એ આંખ સામે જોઈ રહ્યો ને હસી ઊઠ્યો "ગાડરું મગર, સાપ પક્ષી, કૂતરું, મિનાડું, હાથી, વાનર અને માણસ જીવનની કેવી સાંકળ . ! એ સાંકળમા સૃષ્ટિનું શિરતાજ અને પોતાની જાતને ભગવાનનું સીધું ફરજંદ માનનારું માનવી પણ ! એ જાણે તો કેવું ચડભડી ઊઠે !" એ ખડખડાટ હસી પડયો.

× Natural selection

પણ આજે એ ચિંતામાં ગરકાવ થઈને ડાઉનીગામમા આવેલા એક ઘરમા બેઠો હતો ગામ આખામા ઉટાટિયું ચાલતું હતું બાળકો ઝડપાઈ ઝડપાઈને પડતા હતા અને મરતા હતા

એણે થોડા જ દિવસ પર એની વહાલી દીકરી એનીને વળાવી હતી જાણે આજેય એ એનીની ભૂરી આંખોનો ચળકાટ ભાળતો હતો અને એની આંખો ઝાંખી થતી હતી અને એટલું પૂરતું ન હોય તેમ જોડેના ઓરડામા એનો અઢાર મહિનાનો એક સૌથી નાનો દીકરો મરણપથારીમા તરફડતો પડયો હતો

"જીવનકલહ !" એ બારીની બહાર જોતો ગણગણતો હતો બારીની બહારની દુનિયામા પક્ષીઓ ગાતા હતા, પવન સૂસવતો હતો, ઝાડની ડાળીઓ ઝૂલતી હતી વાદળ ફરતા હતા આજે ત્રીસત્રીસ વરસથી એણે કુદરતને નિહાળી હતી, કોઈવાર નરમ તો કોઈવાર સખત કોઈવાર નાજુક તો ક્યારેક નિષ્ઠુર, કોઈવાર ઉદાર તો કોઈવાર સ્વાર્થી, ક્યારેક ભયંકર તો ક્યારેક સુંદર—કુદરતની એકેએક હિલચાલ એણે ઉકેલી હતી એણે કુદરતને સવાલો પૂછ્યા હતા, કુદરતના કાયદાઓના જવાબ દીધા હતા, અરે તેથી તો એણે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી હતી

એકવાર ટીંગના પ્રદેશ પર એ ઠરી ગયો હતો, બ્રાઝીલની ધીખતી ધરતી પર શેકાઈ ગયો હતો, એન્ડીસના ઉચ્ચ પ્રદેશને ધારીધારીને જોયો હતો, ગાલાપેગોસના ટાપુઓમા ઝીણી આંખો કરી કરીને જોયું હતું, જોઈ જોઈને, રખડી રવડી, થાકયો પાકયો કેટલીયે વાર માંદગીના બિછાને સૂતો હતો, એકલતામાં અકળાયો હતો .એની અંદર એક સવાલ જાગ્યો હતો જવાબ જોઈતો હોત તો ગમે તેવી હાડમારીઓ એને મન નાની ને નજીવી હતી.

એની મરેલી દીકરી ને એના મરતા દીકરાને દેખતો એ વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયો હતો એક પળવાર એનાં વહાલાં બાળકોને ઝડપતા મરણની બીકથી એના આખા શરીરે કંપ થયો એક પળવાર એનું કુદરતનું ચિંતન પણ ઠરી જતું લાગ્યું

એ ઊઠ્યો અને એના મરવા પડેલા બાળકના ઓરડામાં ગયો મરણપથારીએ માવજત કરતી એની સ્ત્રી ઈમા બેઠી હતી એણે ડોકણીની ચપટી ભરીને સૂંઘી અને ઈમા તરફ પૂછતો હોય તેમ જોતો પથારી પાસે બેસી પડ્યો

"ભગવાન કરે તે ખરું" ઈમાએ લાંબો નિસાસો નાખ્યો.

"ભગવાન કંઈ જ નથી કરતો" એ મરણની પથારી પરથી બબડ્યો, 'મને ઓગણપચાસ વરસ પસાર થઈ ગયાં છે ચોખ્ખાં ત્રીસ તો કોણ શું કરે છે તે જોવામાં મેં ખરચ્યાં છે. ભગવાન કંઈ નથી કરતો" એણે ટાલ પડી ગયેલું મોટું માથું જોરથી હલાવ્યું આ વિપરીત પળે પણ એણે દેખેલું જીવનનું સત એના માથાને હલાવી રહ્યું એણે બોલવા માંડ્યું

"મેં દુનિયા ઉપરતળે દેખી છે, મને આખી ય દુનિયામાં ભગવાનનું શાસન ક્યાં ય જણાયું નથી એકેએક ડાળીએ અને ફૂલેફૂલે, એકેએક ખડકે અને હાડપિંજરે, એકેએક જીવજંતુએ અને પ્રાણીએ, ધર્મોમાં ચિતરાયેલી દેવદેવીઓ અને ભગવાનના પૂતળાંઓ ખોટાં છે—ગપ છે, એમ મને બૂમ પાડીને કહ્યું છે"

"તો કંઈ સાચું તો હશે ને?" ઈમાએ કટાણાથી કહ્યું

"હા, એણે બૂમ પાડી, 'જીવજંતુઓ સાચાં છે, જીવન સાચું છે, જીવનકલહ સાચો છે, જીવનના સંજોગો સાચા છે, સંજોગોમાં બંધબેસતી થતી જતી જીવનની ગતિ અને પ્રગતિ સાચી છે'

"પણ એ બધું રસ્તે ચાલતા માણસને કેમ સમજાય?" ઈમાએ બગાસું ખાધું

'તો રસ્તે ચાલતું માણસ ભલે એને સાંપડેલા ભગવાનને ભજે તે મારી સાથે રહીને દશ બાળકોને જન્મ્યાં છે, તું માતા છે માતા એ અણૂરાં ધાવતાં બાળકોના હાથમાં મેં ગ પોપટ કે ઢીંગલી ધરે તો કંઈ ના પડાય છે? માતાઓને બાળકોને રીઝવવાનો હક છે" ડાર્વીનના ચહેરા પર ચિંતન હસી ઊઠ્યું

એમ કેટલાક દિવસો પસાર થઈ ગયા એક દિવસે ઈમા હરખાતી ડાર્વીનના અભ્યાસગૃહમાં આવી ડાર્વીન લખતો હતો, "બાઈબલના ભગવાનને સમજદાર માનવીની દુનિયામાં જરા જેટલું પણ સ્થાન નથી ન હોઈ શકે"

"ભગવાને મનુને બચાવી લીધો હવે બીક નથી ઈમાનો અવાજ ડારવીનની પીઠ પાછળ સંભળાયો

"ભગવાને બચાવી લીધો" ડારવીને ડોક ફેરવી અને લુખ્ખું હસ્યો

ડાર્વીન અને ઈમાના જીવનનાં થોડાંક વરસો પસાર થઈ ગયાં

ઈમા એક દિવસ વિચારતી હતી, 'આટઆટલાં વરસોના કુદરતના અભ્યાસ પછી જો ડારવીને ભગવાનને ભગાડી મૂક્યો છે તો ભગવાનની જ કોઈ ભૂલ હોવી જોઈએ અને ડારવીન સાચો હોવો જોઈએ

'ડાર્વીન તું સાચો છે, શાસ્ત્ર જુઠ્ઠાં છે ધરમ જૂઠું છે, સૌ જુઠ્ઠા છે તું તું જ સાચો છે" ઈમા ડાર્વીનની આંખોમાં વહાલથી જોતી સત્યને જોતી હોય તેમ બોલી પડી

"તો જુઠ્ઠું જગત જખ મારે છે' ડાર્વીને ત્રીસ વરસના અભ્યાસ પછી લખેલા પુસ્તકનાં ફૂફ ઉતાવળથી જોવા માંડ્યાં પુસ્તક ઉતાવળથી છપાવા માંડ્યું +

નવેમ્બરના ૧૧ મા દિવસે એણે મિત્રોને નકલો મોકલવા માંડી એની આંખો સામે, હૂકરનો લેલ હૂકર હક્સલી આસા—એ વગેરે મિત્રોના નામો તરવરી ઊઠ્યાં

"આખું જગત મારા આ વિચાર સામે આક્રમણ કરશે પણ છેવટે તો મને દેખાયું છે તે સત્ સાચું જ ઠરશે' એ ઈમા તરફ જોઈને બોલ્યો

+ The Origin of species

"એક ગીજ્વીકને પણ મોકલીએ મને ખાતર છે એ પગથી માથા સુધી સળગી ઊઠશે પણ…" એ હુમનો જોઈ ગયો

"અને એક ફેનફોનેગને એનું માથુ તો ફાટી જાય તેટલુ તપી ઊઠશે" એની આંખો તોફાનમા નાચી ઊઠી એને ઘણે ઘડપણ મસ્તીમા મઝા પડી એણે પુસ્તકની એક નકલ ગરમ સ્વભાવવાળા વિદ્વાન ફેલફોનેગને રવાના કરી અને સાથે ચિટ્ટી લખી, "જનાબ, આપ આ પુસ્તક વાચ્યા પછી કેવા હેવાન લાગશો અને મને ગમીએ સળગાવી દેવા કેવા તલસી ઊઠશો!"*

હુકર અને લેનના ઉતાવળા જવાબ આવ્યા, "પુસ્તક વાચ્યુ અને ગમ્યુ છે તમે રજૂ કરેલી વસ્તુ સાચી લાગે છે"

શરીરવૈજ્ઞાનિક કારપેન્ટરે લખી મોકલ્યુ, "તમે રજૂ કરેલો સિદ્ધાંત સત્ય છે, હુ તેના બચાવ માટે બધુ જ કરીશ"

મહાન વનસ્પતિશાસ્ત્રી વૉટસને પણ અહોભાવમા ઉચ્ચાર કર્યો, "તમે રજૂ કરેલો વિચાર વૈજ્ઞાનિક દુનિયામા વિજય પામશે અને વિજ્ઞાનનુ મહાન સત્ય લેખાશે"

પણ એટલેથી કંઈ પતે તેમ નહોતુ ધાર્મિકો ધોળી ઊઠ્યા હતા, સાહિત્યકારો સળગી ગયા હતા, જગતગુરુઓને ક્રોધ ભારે પડતી હતી વિદ્વાનો અકળાયા હતા, સત્યના વિરોધીઓ કોઈ પત્રો, કોઈ દાન, કોઈ નખ ઘસતા હતા અને ધર્મનિંદક ડારવીન પર-નાસ્તિક ડારવીન પર-ફટકાઓ કરવા તૂટી પડવા એડીઓ ઊંચકી ગયા હતા

ડારવીને એના વિરોધીઓને પરખાવી દીધુ, "તમારાથી બને તો મારે માટે ધર્મની અદાલત નીમો, મને જીવતો સળગાવી દો પણ મને દેખાય છે તે નિયમને એની આગ પણ બાળવાની નથી"

એમ અઢાર માસ વહી ગયા

પણ ખગોળશાસ્ત્રના મહાન હરશેલે ડારવીનના સિદ્ધાંત સામે પથરો ફેંક્યો

"ડારવીનનો સિદ્ધાંત! છી." એ બોલ્યો "એ તે કંઈ નિયમ છે! એ તો હીગનેડી-પીગનેડી છે"

"તેનો અર્થ શો? હીગનેડી-પીગનેડી તે શુ?" કોઈએ પૂછ્યુ

"એનો અર્થ વળી શુ હોય? ડારવીને શોધેલો નિયમ પણ અર્થ વિનાનો છે-તિરસ્કારવા યોગ્ય"

અને જેના તરફથી ડારવીને ખૂબ જ સહાનુભૂતિની આશા રાખી હતી તે સીજ્વીકનો કાગળ આવ્યો, "મે તમારુ પુસ્તક ખૂબ જ દુ:ખ સાથે વાચ્યુ છે એમા કેટલીક બાબતો તો એવી હસવુ આવે તેવી છે કે હસીહસીને મારી પાસળીઓ દુખી ગઈ અને એમાની બીજી બાબતો મે ભયકર શોક સાથે વાચી"

તરત જ રીચર્ડ ઓવેન હાથ કલમ ચલાવતો ડારવીનના લખાણ પર કડવી ટીકા કરવા મંડી પડ્યો એને એક જ દુ:ખ થયુ ડારવીન અને એના સિદ્ધાંતનો તિરસ્કાર કરવા જેવા કડવા શબ્દો ભાષામા ઓછા હતા એમ એને લાગ્યુ જે પુસ્તક જોવા પહેલા મિત્ર હતો તે હળાહળ દુશ્મન બની ગયો

લેને પણ કબૂલ કર્યુ કે શરૂઆતમા તો એ પોતે પણ વાનરમાથી માણસ ઊગ્યો છે એ વાતથી ગુસ્સે થયો હતો માણસનુ સ્વમાન વિજ્ઞાનના એ આકરા સત્યથી કેમ ઘવાય નહિ?

જ્યારે એકએક ધર્મ કહે કે પોતાના જ હાથ વડે ભગવાને મનુષ્યને ઘડ્યુ છે અને પછી એ પાપી પ્રાણીને પૃથ્વી પર દુ:ખ સહન કરવા અને સુખ ભોગવવા હમેશાં મૂક્યુ છે, ત્યારે ત્યારે ડારવીન કહે તે કેમ સહન થાય?

ધાર્મિકો ભગવાનને હાથે ઘડાયલા મનુષ્યનું ભગવાનના હાથમાથી સરેલુ ગમે તેવુ પતન ભલે ગમતુ હોય પણ પહેલા પાણીમાંથી-કાદવમાંથી માછલાને સાપ જેવુ જે જતુ ને પગ પર ઊભુ થઈ જતુ અને આગળ તે પગને હાથ બનાવી

———

* "Lord how savage you will be if you read it and how will you long to crucify me alive!"

મનુષ્યની ઉત્પત્તિ ક્રમાનુસાર પરમેશ્વરનું કે વિકાસ પામ્યું સ્વીકારવાને તૈયાર નથી હોતા

ડાર્વીને પોતાના વિચારોને મૂકીને ઊંડે ઊંડે ભગવાનના ચમત્કાર બાબતના ઊંડાં માનીતાં માનવીને તેની ઠેસ વાગી તેણે પોતાની પાછળની મદદથી ટેકણી એ પાછા પોતાના બે પગ પર બહાદુરીથી ઊભો થઈ જઈ પોતાના બચ્ચાને ધમકાવવાની જેમ બનાવી એ એ દેવું દીધું માનવી ઉશ્કેરાઈ પડ્યું

ઉશ્કેરાઈ કેમ ન પડે!

ઉશ્કેરાયલા માનવીની ફરતાં ફરતાં ટીકાઓના ધોધ ઉભરાઈને દરરોજ ભાતભાતનાં છાપાંઓમાંથી, પત્રોમાંથી અને પુસ્તકોમાંથી આવવા લાગ્યા હતા

'ભલે બોલે, ભલે બોલે " ડાર્વીન ફિક્કું હસતો હસતો ઊભો થયો અને ખીંટી પરથી શાલ લઈ બન્ને ખભા પર વીંટી એક પળવાર પોતાની આસપાસ જોતો રહ્યો અને એક જ પળવાર એની જોરદાર જેવી આંખો જાણે કંઈ જ દેખ્યા વિના જોઈ રહી વિચારનો વિરોધ પણ કેવો ભયંકર સામનો ધરી શકે છે!" એ બબડ્યો અને બારણા તરફ ચાલ્યો બારણા આગળ અટકી એણે ઈમા પર નજર નાખી અને હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો ઈમાએ એની આંખમાં દુઃખ પારખ્યું એ દુઃખ પર એનું હાસ્ય પડદો પાડી શક્યું નહિ એ પાછો બોલ્યો "જે તીવ્રતાથી ઓવેન મને ધિક્કારે છે તે ધિક્કારને સહન કરવો ખરેખર દુઃખદ છે'

પણ આખા યુરોપ પર એક વીજળીનો આંચકો ફરી વળતો લાગ્યો અને ઈંગ્લેંડને ખૂણે ખૂણે જાણે એક મોટું દુંદુભિ ગડગડતું ગગડવા લાગ્યું જ્યાં ને ત્યાં અને જે ઓ તે ડારવીન તથા વિકાસક્રમની વાત કરી રહ્યું હતું

જુવાનોએ તો કાઢવાના હતા એટલાથી વધારે વરસ ભરવા હોતા એટલે તે તો આ નવીનતા તરફ જોરશોરથી દોડતા હતા—ડારવીનના સિદ્ધાંતો અપનાવતા હતા

પણ જેમણે કાઢ્યા હતા તેના વરસ કાઢવાના નહોતા તે આરિક વાતા અને તે ઊંચા કરતા! એ બધા હાથ ઊંચા કરી કરીને સીધા નરકને રસ્તે દોરી જતા જુવાનિયાઓને વારતા હતા અને કહેતા હતા કે શેતાન એ જ તીને નવું નવું ધરીને જુવાન લોકોને મોહ પમાડી પતનને માર્ગે ખેંચે છે માટે આત્માનું રક્ષણ કરો અને વિકાસક્રમના ડાર્વીનના રસ્તે કચડી નાખો"

પછી ૧૮૬૦ના જૂનના ૨૮મા દિવસે આક્સફોર્ડમાં વૈજ્ઞાનિકોની એક સભા થઈ જુનવાણી આક્સફોર્ડમાં ભેગા થતા વિદ્વાનોએ ડાર્વીને દોડતા મૂકેલા નવા દાનવોનો ઘાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો વિલ્બરફોર્સ નામના પાદરીએ બીડું ઝડપ્યું અને શપથ લીધા, 'હું ડાર્વીનના ભુક્કા ઉડાવી દઈશ"

આક્સફર્ડની સભામાં વિદ્વાનોની સાઠમારી જોવા અને ડાર્વીનની રેવડી ઊડતી દેખવા હજારોની સંખ્યામાં સ્ત્રી-પુરુષો અને જુવાનો એકઠા થઈ ગયા હતા.

ગુરુવારને દિવસે શરીરશાસ્ત્ર પર પ્રમાણભૂત મનાતા ઓવેને બોલતાં જણાવ્યું કે ગોરીલાનું મગજ માણસના મગજથી ઘણું જ જુદું છે

'એ ઉલ્લેખ તરફ મારો ખાસ વિરોધ છે' હકસલી કૂદી ઊઠ્યો

એક મોટું બુદ્ધિનું રમખાણ ગાજી ઊઠ્યું પણ પાછી શાંતિ થઈ ગઈ અને વિલ્બરફોર્સ આગળ આવ્યો

વિલ્બરફોર્સ પોતે ધર્મગુરુ હોઈ નમિત ગાઢથી લખેલી ડાર્વીનની બુક ચોપડી એણે વાંચી નહોતી પણ ઓવેને એને જરૂર પૂરતી માહિતી આપી દીધી હતી

વિલ્બરફોર્સની વાણી વાચાળ બનીને શ્રોતાઓને શાંત કરતી અને સ્ત્રીઓને મુગ્ધ કરતી વિજળી વેરતી હતી વિજયના નશામાં વિદ્વાનોમાં મહાન એવા વિલ્બરફોર્સે ડારવીનના શિકારી કુતરા જેવા હકસલે તરફ ફરીને ઘા કરતો હોય તેવો સવાલ ફેંક્યો 'તારા દાદા તરફથી કે દાદી તરફથી વાંદરાનો વંશ

શરૂ થયો ?" બાઈઓ આ સવાલથી ચીસો પાડીને હસી ઊઠી. વિલ્બરફોર્સના કપાળ પર રોશની ચમકી ગઈ. એણે શ્રોતાઓને સમજાવી દીધું, "ડારવીનનો સિદ્ધાંત ધર્મગ્રંથોમાંની ઈશ્વરી વાણીના કથનથી વિરુદ્ધ છે."

એટલેથી પત્યું હોત તો ઠીક હતું. પણ બોલવા બેઠેલા વાતને સસ્તી કરીને ઉપાડે તેમ એણે હક્સલીને જવાબ આપવાનું આવાહન કર્યું. હક્સલીનો જવાબ સાંભળવા જુવાનોએ બુમરાણ મચાવી મૂક્યું.

છેવટે હક્સની ઊભો થયો અને શાંત કચકચાવનો હસતો બોલ્યો, "મેં કહ્યું છે તે ફરીવાર કહું છું કે મનુષ્યનો મૂળ દાદો એપ હતો. તેથી કોઈ મનુષ્યે શરમાવાની જરૂર નથી. જો કોઈ પૂર્વજથી મને શરમાઈ મરવાનું મન થાય તો તે તેવા અસહિષ્ણુ વડીલથી કે જે પોતાના ક્ષેત્રમાં મળતા વિજયથી સંતોષ નહિ પામી વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં 'હું પણ ડોઢ' કરતો પડતું નાખે છે... કે જે ક્ષેત્રની એને કશી જ ગતાગમ નથી."

હક્સલીના આ શબ્દોથી જુવાનો ખુશાલીના અવાજ કરતા ખડે પગે થઈ ગયા, જુવાન છોકરીઓ કિકિયારી કરી ઊઠી. વિલ્બરફોર્સનું મોં લેવાઈ ગયું. લેડી બ્રુસ્ટર તો ધર્મગુરુની સહાનુભૂતિમાં બેભાન થઈને પડી.

એ બધું ગમે તે થયું પણ એ સભામાં ડારવીનના મૂળ ઊખડ્યાં નહિ અને મનુષ્યનું પૂર્વજ વાંદરું દુનિયામાંથી ભાગી ગયું નહિ.

અને તો ય એથી આઘાત પામેલાઓનો તિરસ્કાર ઓછો થયો નહિ, અને તોપણ ડારવીનનું પુસ્તક યુરોપની જુદી જુદી ભાષાઓમાં છપાવા માંડ્યું.

બાસઠ વરસની ઉંમરે ડારવીને બીજું પુસ્તક લખ્યું, "મનુષ્યનું અવતરણ×" એમ ડારવીન પોતે ગોઠવેલા સિદ્ધાંત પર વધારે ને વધારે પ્રકાશ નાખતો દર વરસે એક પુસ્તક લખતો ગયો. ૧૮૮૧માં એણે છેલ્લું પુસ્તક લખ્યું ત્યારે એની ઉંમર સિત્તેર વરસની થઈ હતી.

એ સિત્તેર વરસનો ડારવીન ડાઉનીમાં આવેલા જૂના ઘરમાં એમા સાથે રહેતો હતો અને રોજ રોજ આવતા થોકબંધ પત્રોના જવાબ દેતો હતો. એકનો એક સવાલ અનેકવાર એની પાસે જવાબ માગતો હતો. એ સવાલ ભગવાન વિષે હતો. અને એ મીઠાશથી હસીને એક જ જવાબ અનેક વાર લખતો હતો, "મને એ વિષે કશી જ ખબર નથી."

અને તો ય એમા તો ધાર્મિક હતી. એમા કોઈ કોઈ વાર વહાલથી કહેતી હતી "તે લોકોના ભગવાનને ક્યાં ભગાડી મૂક્યો, ભલા!"

ડારવીન જોઈ રહેતો અને કહેતો, "દુનિયાના ઇતિહાસમાં પરશિયાના, ઇજિપ્તના, ગ્રીસના અને રોમના ભગવાનો ઘરડા થઈને મરણ પામ્યા છે. એક દિ' આજની દુનિયાનો ભગવાન પણ ઘરડો થઈને મરણ પામશે ..."

પછી વરસો વીતી ગયાં. ડાઉનીમાં આવેલા ઘરમાં એ બન્ને એકલા જ હતાં. બન્નેનાં બાળકો દુનિયામાં વહેંચાઈ ગયાં હતાં. દીકરાઓ નવી પરણેલી વહુઓ સાથે કમાવા ગયા હતા અને દીકરીઓએ જોડીદારો સાથે ઘર માંડ્યાં હતાં.

એક દિવસે–૧૮૮૨ના માર્ચની ૧૭મી તારીખે–ડારવીન બાગમાં બેઠો હતો. અને સુકોમળ લીલા જીવનને ઊગતું દેખતો હરખાતો હતો.

પછી થોડી જ વારમાં એનું હાસ્ય ઊડી ગયું. એનો દમ રૂંધાઈ ગયો. એનું જીવન શમતું હતું.

ડારવીન મરણ પામ્યો હતો.

× Descent of Man

પોલૅંડની ઓળખાણ

એક વિદ્યાર્થી

પોલેંડ પડ્યું છે, પોલેંડ અત્યારે યાદ પણ આવતું નથી પણ ના, સિગ્ફ્રીડ અને મેજીનોટ લાઇનો પર થતા તોપોના ગડગડાટ અને વિમાનોની ત્રમઘાગીમા અત્યારે ભલે એની મૃત્યુચીસો દબાઈ જતી હોય પણ એક દિવસ એ સૌના કાળજા કંપાવી નાખે તેવી ભયંકર રીતે સંભળાવાની છે ત્યારે ક્ષણે ક્ષણે પોલેંડ સાંભરશે જેમ આજે વર્સાઈનને સંભારવામા આવે છે શુભ કે અશુભ કશું જગતમા નાશ પામતું નથી તેનો અહીં બીજો અર્થ લઈને અઢારમી સદીના પોલીશ રાજકારણી જોસેફ વીબિકીના શબ્દોમા કહીએ તો Poland is not lost yet–પોલેંડ મરી નથી ગયું એનો માત્ર શ્વાસ રૂંધવામા આવ્યો છે એ ક્યારેક ફરીને બેઠું થવાનું જ છે અને ફરીને જ્યારે એ બેઠું થશે ત્યારે એનું સ્વરૂપ અજબ ભયંકર હશે તે દિવસે પોલેંડ બરાબર યાદ આવશે

યુદ્ધનો જેમા અંત આવ્યો હોય છે તેમાથી જ ફરીને યુદ્ધ જાગતું હોય છે–તેમા નવું શીખવવા જેવું કશું નથી ૧૭૯૫ની સાલમા પ્રથમવાર પોલેંડની મુક્તિ ગંભીર રીતે જોખમાઈ એમ કહી શકાય એ પ્રસંગ કરુણ છે પૂર્વથી વૉરસો સુધીનો ભાગ તે દિવસે રશિયાએ કબજે કરી લીધો દક્ષિણનો ગેનેશિયા પ્રાંત ઑસ્ટ્રિયા હંગેરીએ હડપ કર્યો અને પોસેન જર્મનીએ સ્વાહા કર્યું પોલેંડ રાષ્ટ્રનો આમ અંત આવ્યો ત્યાર પછી સવાસો વર્ષના વહાણા વીતી ગયા અને ફરી ૧૯૧૫મા છલાંગ મારીને પોલેંડ બેઠું થઈ ગયું ફ્રાન્સ ઇંગ્લૅંડ અને જર્મની 'પોલેંડ જીવતું છે?' એ પ્રશ્નાર્થ-વિસ્મયમા અવાક્ બની ગયા અને પોલેંડને પોતાના પક્ષમા લેવાને ઉતાવળા બન્યા કે જેથી એ પોતાને નુકસાન થાય તેવું તોફાન ન કરી બેસે તે વખતે માર્શલ પિલ્સુડ્સ્કી પોલેંડના નેતા તરીકે બહાર આવ્યા તેણે જર્મનીની બાજુમા રહી દેશને લડવાની સલાહ આપી. ૧૯૧૬ મા તેણે ઑસ્ટ્રિયા–જર્મનીને સક્રિય મદદ આપી પણ પછી પાછા પડતા તેણે ઇંગ્લૅંડની બાજુ લશ્કરને ખડું કરી દીધું જર્મનીએ ક્રોધે ભરાઈ પિલ્સુડ્સ્કીને કેદ પકડ્યો લડાઈ પછી જર્મનીના ક્રાંતિકારીઓએ એને છોડાવ્યો ત્યારે પોલેંડ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરીકે જાહેર થઈ ગયું હતું પિલ્સુડ્સ્કી સ્વતંત્ર પોલેંડનો સરમુખત્યાર નિમાયો એણે દેશની નવરચના કરી. આજે પણ પોલીશ લોકો એને અંતરથી યાદ કરે છે

પોલેંડ આજે પાછું હાર્યું છે અને રશિયા અને જર્મની વચ્ચે વહેંચાઈ ગયું છે એટલેથી પોલેંડને ભૂલી જવું મન નહિ આવે આજે એ ઇતિહાસ બની ગયો છે અને ઇતિહાસ જો ભવિષ્યને વિચારવામા ઉપયોગી ન નીવડતો હોય તો એના ગ્રંથોથી ગ્રંથાલયોના કબાટો શા માટે ભરવામા આવે? પોલેંડ જેવડા અને જેવા દેશ પર ચડાઈ થઈ અને તેને ત્રણ અઠવાડિયા જેટલી ટૂંક મુદતમા હારવું પડ્યું તેની પાછળ એક કરતા વધુ કારણો હોય. એ બધા કારણોને સમજવા જરૂરી છે કે જેથી નેતાઓ નહિ તો જનસમાજ તો ચેતીને ચાલે જ

જે લઘુમતીઓનો બાઉ હિંદમા ખડો કરવામા આવ્યો છે અને જેનાથી દેશ ખવાઈ રહ્યો છે તે જ બાઉ પોલેંડને ખાઈ ગયો છે એમ કહી શકાય.

બીજો ઉપદ્રવ સરદારો જેવા બની ગયેલા જમીનદારોનો હતો લઘુમતીઓ બહુમતીની સાથે ઝઘડ્યા કરતી અને દેશનું વાતાવરણ ડહોળાયેલું રહેતું જમીનદારો ખેડૂતોને ત્રાસ આપતા અને ખેડૂતો અસંતુષ્ટ રહેતા દક્ષિણ પોલેંડમા જ્યા લોખંડ અને કાપડના કારખાના છે ત્યા મજૂરો

જોતા કે પોલીશ શેઠિયાઓ તેમને જે મજૂરી અને સગવડો આપે છે તે કરતાં જર્મન માલિકો વધુ આપે છે.

આમ ખેડૂતો અને મજૂરો બંનેને લાગતું હતું કે તેમનો કહેવાતો દેશ ખરેખર તો માલદારોનો જ છે, એટલે એ દેશ જીવે કે મરે તેની તેમને ચિંતા નહોતી. લડાઈ શરૂ થતાં પહેલાં પોલેંડની પાસે ૩ લાખનું સૈન્ય તૈયાર હતું અને શસ્ત્રસામગ્રી પણ સારા પ્રમાણમાં હતી, પણ જર્મનીના પ્રમાણમાં તેનો શો હિસાબ? અને જ્યાં ૫ અસંતુષ્ટ ખેડૂતો અને મજૂરો પાસેથી તો વધુ મળવાની આશા નહોતી. લડવામાં જેની પહેલી જરૂર પડે છે તે સૈનિકોની જબરી સંખ્યા. જમીનદારો અને શેઠિયાઓ નાણું આપે, એ બિચારા મરવા થોડા જઈ શકે?

જગત ઉત્પન્ન થયું ત્યારપછી પહેલી વાર પોલેંડનો જે કોઈ સત્તાધીશ બન્યો તેના સમયમાં પોલેંડની સરહદો ક્યાં ક્યાં સુધી પહોંચતી હતી તે તો ખબર નથી, પરંતુ પોલેંડના હિતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં યુક્રેઈન, અપર સાઈલેશિયા અને રુથેનિયા એ દક્ષિણના પ્રાંતો આજે પોલેંડની સરહદમાં ન ગણાતા હોત તો પોલેંડમાં અશાંતિ થવાનો ભય ઓછામાં ઓછો હતો. પોલેંડની લઘુમતી કોમો લગભગ અહીં જ સમાઈ જાય છે. પોલેંડની સંસ્કૃતિ, પોલેંડની ભાષા અને પોલેંડની ભૌગોલિક સ્થિતિ કહે છે કે પોલેંડે જેટલા ભાગમાં પોલ રહેતા હોય તેટલા ભાગની બહાર પોતાની હદ વિસ્તારવા ન જવું જોઈએ. પોલનો અર્થ થાય છે ખેડૂત, પોલેંડ એટલે ખેડૂતોનો દેશ. પોલેંડ કહેવાતા આજના પોલેંડમાં ખેડૂતોનો દેશ ઉત્તરમાં વિશ્ચુલા નદીની પૂર્વ અને પશ્ચિમનો જ ભાગ કહી શકાય. દક્ષિણે જે ભૂમિમાં તેલ, કોલસો અને લોખંડ સમાયાં છે તેની આગનો મોહ એણે નહોતો રાખવો જોઈતો. વિશ્ચુલા નદી ભલે કાર્પેથિયન પહાડોમાંથી નીકળતી હોય, પણ પોલેંડે છેક એ પહાડો સુધી પથ્થરોમાં હળ હાંકવા નહોતું જવું જોઈતું. ગઈ લડાઈમાં પોલેંડના કબજામાં દક્ષિણનો એ પહાડી અને ખાણોવાળો પ્રદેશ પણ આવી ગયો, એ એના કાબૂમાંથી છૂટવાને ધમપછાડા મારતા હતા, પોલેંડે એને છોડી દેવા જોઈતા હતા.

જર્મનીના હિટલરની આકાંક્ષા પોતાનો પરદેશ-વેપાર વિસ્તારવાની ભલે ન હોય પણ પોતાની આંતરિક દૃઢતા વધારવાની તો છે જ એટલે તેને પોલેંડના યુક્રેઈન, રુથેનિયા અને અપર સાઈલેશિયા પ્રાંતોની તેલ, કોલસો, લોખંડ અને અન્ય ધાતુઓની ખાણોનું આકર્ષણ થતું હતું. પહાડોમાં કુદરત હોય છે અને કુદરત સંસ્કૃતિને વધારે છે, માટે પણ જર્મન જેવી ઊંચી સંસ્કૃતિને વધારવા તેને તે પ્રદેશ કબજે કરવાની જરૂર લાગી હશે. યુક્રેનિયન લોકો જર્મનીની જ સંસ્કૃતિના લોકો છે, માટે પણ યુક્રેઈનને જર્મની સાથે જોડી દેવાની તેની ઇચ્છા હતી. ૧૯૧૪ પહેલાં અપર સાઈલેશિયા તો જર્મનીનું જ હતું એટલે તે તો પાછું જર્મનીને ભોગવવું જ જોઈએ.

હવે, જો અપર સાઈલેશિયા ૧૯૧૪ પહેલાં જર્મનીનું હતું તો યુક્રેઈન અને રુથેનિયા ૧૯૨૦ પહેલાં રશિયાનાં હતાં એટલે એ રશિયાએ પાછાં લેવાં જ જોઈએ ને! આ પ્રદેશમાં વસતા ૫૦ લાખ યુક્રેનિયન અને ૧૫ લાખ ગોરા રુથેનિયનોનું એક જુદું રાજ્ય સ્થાપવા માટે ગેલેશિયામાં પેટલ્યુરા નામે એક આગેવાને મોટી ચળવળ પણ કરી હતી. પોલીશ કોરીડોરને બાદ કરીએ તો ખાસ દક્ષિણમાં જ લઘુમતીઓ રહે છે. આખા દેશની વસ્તીના ૧૪ ટકા રુથેનિયનો અને યુક્રેનિયનો અને ૪ ટકા ગોરા રશિયનો ત્યાં થઈ જાય છે. કુલ ૪ ટકા જર્મનો છે, તેનો પણ દક્ષિણમાં ઘણો ભાગ છે. વધારામાં ૮ ટકા યહૂદીઓ છે તેને તો જાણે કોઈ ગણતું જ નથી, પણ એમને ય સૌની જોડે પોતાનો ભાગ ખાવાની ઇચ્છા તો હોય જ ને! આમ પોલેંડમાં ૩૦ ટકા જેટલી લઘુમતી કોમોની વસ્તી થઈ જાય છે.

એટલે, આ દક્ષિણનો પ્રદેશ (ઉત્તરમાં ૨૫ માઈલની પટ્ટી જેવો કોરીડોરનો પ્રદેશ હમણાં છોડી દઈએ) પોલેંડને ખૂબ હેરાન કરનારો હતો. અપર સાઈલેશિયામાં કોલસા અને લોઢાની ખાણો વધુ છે અને ત્યાં પોલીશ અને જર્મન વસ્તી પણ સરખી છે. ગયા મહાયુદ્ધ પહેલાં તે જર્મનીના કબજામાં હતો એ હકદારે જર્મની એને પાછો પણ માગતું હતું, આમ

ઝઘડા ઉગ્ર બનતા હતા રાષ્ટ્રસંઘે મતગણતરીથી એ ઝઘડાનો નિકાલ લાવવાનું ઠરાવ્યું બંનેએ પ્રથમ તે કબૂલ્યું પણ જ્યારે મતગણતરી થઈ ત્યારે પોલેંડને એ માન્ય ન થઈ પોલેંડે એ પ્રદેશ પોતાને જ કબજે રાખવાના ઈરાદાથી એકદમ ત્યાં પોતાનું લશ્કર મૂકી દીધું એ વખતે તો લડાઈ કોઈ પણ રીતે ટળે એ માટે સમાધાની થઈ અને તેમાં પોલેંડને આર્થિક રીતે ફાયદો જ થયો પ્રદેશના બે ભાગ પાડી નાખવામાં આવ્યા તેમાં જે ભાગ પોલેંડને સોંપાયો તેમાં કુલ ૬૭માંથી ૫૩ કોલસાની ખાણો પોલાદ અને લોખંડની અર્ધોઅર્ધ ખાણો અને જસત-સીસાની ખાણો સમાઈ જતી હતી પણ વસ્તીના વિભાગ થવા જોઈએ તે ન થયા પોલેંડના અધિકારવાળા ભાગમાં જર્મનો પાંચ લાખ હતા અને જર્મનીના અધિકારવાળા ભાગમાં પોલીશ લોકો ૩॥ લાખ હતા પોલીશ લોકો તો જર્મનીની હકૂમત નીચે રહેવા ઈચ્છનારા હતા કારણ કે તેઓ જીવનકલહથી મૂંઝાયેલા લોકો હતા અને જર્મની તેમની એ મૂંઝવણ હળવી કરશે એમ એમને લાગતું હતુ પરંતુ પોલેંડના ભાગમાં ગયેલા જર્મનો પોલેંડની હુકમદારી ઉઠાવવાને જરા પણ ખુશ નહોતા આમ ત્યાં વસ્તીનો ઝઘડો તો એવો ને એવો જ ઊભો રહ્યો

કોરીડોર વિષે તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે જર્મની જે મૂળમાંથી ઊભું થયું છે અને જે જર્મનીનો લાગા ભૂતકાળથી પ્રભુદેશ બની રહ્યો છે તે પ્રશિયાને આ કોરીડોરની પટ્ટી કાતર મારી હોય તેમ જર્મનીથી જુદું પાડી દે છે — કોરીડોરમાં જર્મન વસ્તી જ મુખ્ય છે તેમ નહી કહી શકાય. કોરીડોરની પટ્ટી પહેલાં જર્મનીના જ અધિકારમાં હતી જર્મની એને ફરી પોતાની અંદર સમાવી લેવા કેમ ઉત્સુક ન હોય?

સમજાઈ જાય છે કે પોલેંડે આ પ્રદેશો પોતામાં મેળવી લઈને કશો જ લાભ કાઢ્યો નથી. એની આકાંક્ષા તો એથી પણ આગળ વધવાની હતી એનો વિસ્તાર ફ્રાંસ કરતાં બે તૃતીયાંશ તો થઈ ગયો હતો છતાં રશિયાની સરહદમાં વધુ ઘૂસીને તેને ફ્રાંસની સમાન કરી દેવાની ઈચ્છા હતી પણ ઇંગ્લેંડના સમાજવાદીઓએ ઇંગ્લેંડને તેને મદદ કરતાં અટકાવ્યું એટલે તે બહુ વધી શક્યું નહિ ૧૯૨૦માં રશિયા સાથે એ વિષેની છેલ્લી સંધિ થઈ ગઈ હતી. છેલ્લાં અઢાર વર્ષમાં એનો પ્રદેશ વધ્યો નથી પણ વસ્તી ઘણી વધી ગઈ છે, વીસ વર્ષમાં ૨ કરોડ ૭૦ લાખમાંથી ૩ કરોડ ૪૫ લાખ!

પોલેંડે ઝઘડાના પ્રદેશોને સાચવવાના પ્રયત્નો તો ઘણા કર્યા હતા લઘુમતીઓને સંતોષવા દેશના ૧૭ વિભાગ પાડી નાખ્યા હતા દરેકને મધ્યસ્થ સરકારને જવાબદાર પ્રાંતિક સ્વાયત્તતા આપવામાં આવેલ હતી ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધરે તે માટે સહકારી મંડળીઓ સ્થાપી હતી. દુનિયાના કોઈ દેશમાં ન હોય તેટલી સહકારી મંડળીઓ પ્રમાણમાં અહીં હતી વિદ્યાપ્રચારનો પણ જબરો પ્રયત્ન થતો હતો જો ૧૯૪૨ સુધી તે સ્વતંત્ર રહી શક્યું હોત તો દેશના એકેએક બાળકને શિક્ષણ આપવાનો પ્રબંધ તે કરી શક્યું હોત ક્રેકોનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમંડળ, વૉરસોનું કલામંડળ અને લોવનું પુસ્તકાલય જગવિખ્યાત થઈ ગયાં એટલું કામ વિદ્યા-કલાની દિશામાં એણે કર્યું હતું

પ્રાદેશિક ઝઘડા બાદ કરતાં જર્મની અને રશિયા કે જે આજે એને ખાઈ જનારા બન્યા છે તેમની સાથે એનો સારો સંબંધ હતો જર્મની લાકડું લોખંડ ઈંધણ, કેસરો ઇત્યાદિ માલ પોલેંડ પાસેથી જ લેતું હતું અને પોલેંડ પોતાનો જોઈતો પાકો માલ જર્મની પાસેથી લેતું વળી જર્મનીને પોલેંડ સાથે સાંસ્કૃતિક વાંધો પણ નહોતો પોલેંડની સંસ્કૃતિ નાર્ડીક-સંસ્કૃતિ અથવા તો આર્યસંસ્કૃતિની બહેન જ છે જર્મનીને આ સંબંધમાં અણગમતું બન્યું પોલેંડે યહૂદીઓને પોતાના પ્રદેશમાં સંઘરવા માંડ્યા ત્યારથી. ત્યાર પહેલાં તો ઘણી બાબતોમાં બંને વચ્ચે સમાધાનીથી કામ ચાલતું પોલેંડ જર્મનીનો સમવડો કેટલું હતું તે તો ગયે વરસે જર્મનીએ ઝેકોસ્લોવેકિયા ઉપર ધસતું હતું ત્યારે જર્મનીના કહેવાથી જ તેણે પોતાની સરહદને અડતો ટેશન પ્રદેશ લઈ લીધો તે પરથી દેખાઈ આવે છે

પણ દેશની અંદરની જ લઘુમતીઓને સંતોષ ન હોય ત્યાં સુધી કાયમી શાંતિ મળવી અસંભવિત ગણાય. વળી આર્થિક રીતે નબળા રાષ્ટ્રને માટે ૩૫૦૦ માઈલની સરહદ સાચવવી પણ મુશ્કેલ ગણાય. પૂર્વ સરહદ ઉપર તો બરફનું કુદરતી રક્ષણ છે. ત્યાંથી કોઈ દુશ્મનનું લશ્કર આવવા ધારે તો કેડસમાણા બરફ ખૂંદતાં આવવું પડે, જે શક્ય નહોતું. પણ તે સિવાય પશ્ચિમે આવેલી ૧૬૦૦ માઈલની સરહદ સાચવવાને પણ કૃષિપ્રધાન દેશ સમર્થ ન કહેવાય. દક્ષિણના પહાડો દુશ્મનને થોડી અડચણ આપે પણ એને આવતાં રોકી શકે તેમ ન કહેવાય. આ સરહદ ઉપર જ જર્મનીએ એક સામટા પાંચ છ ઠેકાણેથી હલ્લા કર્યા અને પોલેંડનું વિશ્વવિખ્યાત અશ્વદળ પણ પાછું હઠી ગયું. વળી જર્મનીએ આક્રમણ અને પીછે-હઠની રમત પણ એવી ચાલાકી અને ઝડપથી કરી મૂકી કે પોલેંડ દાવ સમજી ન શકવાથી માર ખાઈ બેઠું. અને રશિયાએ પણ તાતી ઘડીએ જ બરડામાં ફટકો લગાવ્યો અને પોલેંડ ભૂમિશાયી થઈ ગયું. અત્યાર પૂરતા તો રશિયા અને જર્મનીએ એના મુડદાના ભાગ પણ સમજીને પાડી લીધા છે અને તેમાં ફરી પ્રાણ પૂરવાના અખતરાઓ પણ શરૂ કરી દીધા છે.

ભૂલી ભૂલીને પણ યાદ કરીને પોલેંડ પર હવે આંસુ જ પાડવાનાં છે. લઘુમતીઓના કૃત્રિમ રીતે જીવતા બનાવાયલા ભૂતે એની આ દશા કરી. જો પોલેંડ ખરેખર પોલેંડ-ખેડૂતોનો જ દેશ-રહ્યો હોત તો યુરોપમાં જેમ એક સ્વીટ્ઝર્લૅંડ છે તેમ એ બીજું સ્વીટ્ઝર્લૅંડ બન્યું હોત. ખળખળ વહેતી વિશ્ચુલા નદીને બને કાંઠે ઝૂકેલાં ઝાડવાંની મીઠી સુગંધ લેતા સુંદર વૉરસો શહેરની મનોહર હવેલીઓ આજે ભેંકાર ખંડિયેરો બની છે અને તેમાં શિયાળવાંની લારી અને ગીધડાંનો કકળાટ સંભળાય છે. બે મહિના પહેલાં ત્યાં પ્રફુલ્લ નરનારીઓ ગેલ કરતાં હતાં. ખેતરો, બાગ-બગીચા અને જંગલોથી ભરપૂર એ દેશનાં લોકને શેની કમીના હતી કે એના નેતાઓને કોરીડોરનો, બાલ્ટીક સમુદ્રના બંદરનો કે દક્ષિણની ખાણોનો ખપ પડ્યો ? સૂર્યના જીવનવિકાસક તાપમાં તંદુરસ્ત ચહેરાઓ અને રંગીન કપડાંમાં ખેડૂતો ખેતરમાં અનાજ પકવતાં, વાડામાં મરઘીઓ ઉછેરતાં અને જંગલોમાંથી ફળો વીણતાં. ઘર બાંધવાને અને ખાણું પકાવવાને એમની પાસે લાકડાંની ત્રુટિ નહોતી. લોકો આનંદી સ્વભાવનાં હતાં. અભિનય એ તો પોલ લોકોનો જન્મગત સંસ્કાર-બસ નાચવું, મિજલસો ગોઠવવી, શ્રમ કરવો અને આનંદમાં રહેવું એટલાથી એમને સંતોષ હતો. એમનામાં લોકસાહિત્ય પુષ્કળ હતું. આજથી એક હજાર વર્ષ ઉપરનું સાહિત્ય એમનામાં જડે છે. દોઢસો વર્ષ ઉપર જન્મેલો પોલાંડનો મહાન સાહિત્યકાર એડમ મિકિવીઝ યુરોપ-ભરમાં જાણીતો છે. સો વર્ષ ઉપર જન્મેલા હેનરી સીન્કીવીઝ અને બોલેસ્લાવ પ્રુસની સાહિત્યકૃતિઓ પણ આખા યુરોપમાં વંચાય છે. ત્યારે પોલેંડ સુખી હતું, સમૃદ્ધ હતું, જ્ઞાનવાન હતું-તો આજે એ એવું કેમ ન હોત ? જે પોતાનું નહોતું તે જાળવી રાખવાની હઠમાં તો ઊલટું આજે તે પાધર બન્યું.

અને જગતને હમેશાં યાદ રહી જાય તેવો એક બોધપાઠ તે આપતું ગયું.

સાહિત્યના પ્રદેશમાં

જોડણીચર્ચા

'ગુજરાતી જોડણીકોશ' અને ત્યાર પછી 'સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશ' પ્રકટ કરીને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે ગૂજરાતી ભાષા ઉપર બહુ ભારે ઉપકાર કર્યો છે પણ એણે ઘડેલા નિયમોમા મને કંઈક શંકા રહે છે તે અહીં પ્રકટ કરું છું

૧ અનુસ્વાર સંબંધે

'સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશ'નો નિયમ "૭ અનુસ્વારના ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નો વાપરવા નહિ.

"નોંધ—શક્ય હોય ત્યા અનુસ્વારના વિકલ્પમા અનુનાસિકો વાપરી શકાય

ઉદા૦ અંત, અન્ત, દંડ, દણ્ડ, સાંત, સાન્ત, બેંક, બૅન્ક"

આમ છે, ત્યારે કયા 'ચિહ્નો વાપરવા'ની મના કરવામા આવી છે? 'બૅન્ક' નહિ, પણ 'બઙ્ક' જોઈએ

વળી નિયમ "૧૯ અન્ત્ય ઈ તથા ઊ પર આવતા અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર પોચો થતો હોય ત્યારે ઈ કે ઊ દીર્ઘ લખવા ઉદા૦ ઈંડુ, હીંડાડ, ગૂંચવાવ, સીંચણિયુ, પીંછુ, લૂંટ, પૂંછડું, વરસૂંદ મીંચામણું

"અપવાદ—કુંવારું, કુંભાર, કુંવર, કુંવરી, સુંવાળું"

મૂળગત સિદ્ધાન્ત વિચારીએ તો બધા હ્રસ્વ સ્વર પછીના અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર નિરપવાદ તીવ્ર જ હોય છે, એટલે એ ગમે તો અનુસ્વાર રૂપે કે અનુનાસિક રૂપે લખાય તો કંઈ દોષ આવે નહિ. પણ દીર્ઘ સ્વર પછીના અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર કોઈ વાર તીવ્ર થાય છે, જેમ કે 'કાન્ત'=પ્રિય, કોઈ વાર મૃદુ થાય છે, જેમ કે 'કાંત'=રેંટિયાની ત્રાક ત્યારે એવે પ્રસંગે ઉચ્ચારભેદ પ્રમાણે ચિહ્નભેદ પણ મૂકવો જ ઘટે ત્યારે નિયમ ૭ અને નિયમ ૧૯ એ બેને બદલે નીચે પ્રમાણે એક નિયમ થઈ શકે:

"હ્રસ્વ સ્વર પછીના અનુનાસિક માટે અનુસ્વાર અથવા પછીના વ્યંજનને અનુસરતો અનુનાસિક મૂકવો. ઉદા૦ અંત, અન્ત દીર્ઘ સ્વર પછીના અનુનાસિકનો ઉચ્ચાર તીવ્ર થતો હોય તો તેને માટે, પછીના વ્યંજનને અનુસરતો અનુનાસિક મૂકવો

ઉદા૦ કાન્ત, કોમળ થતો હોય તો અનુસ્વાર મૂકવો, ઉદા૦ કાંત

પછી આ નિયમમા કોઈ નોંધ કે અપવાદની જરૂર નથી જોડણીકોશના ૧૯મા નિયમમા અપવાદ આપ્યા છે 'કુંવારું, કુંવર, કુંવરી, સુંવાળું' આમા 'કુંભાર'નો અપવાદ તો થવા જેવો જ નથી કારણ કે 'કું'ના અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર તીવ્ર હોવાથી 'કું' હ્રસ્વ લેવામા કશો ય દોષ નથી. બીજા શબ્દોના અનુસ્વાર કોમળ હોવાથી તે શબ્દોને અપવાદમા ન મૂકતા તેમને 'કૂંવારું, કૂંવર, કૂંવરી, સૂંવાળું' એમ લખવા જ જોઈએ, એમને અપવાદ કરી શા માટે ટાળવા જોઈએ?

વળી નિયમની શરૂઆતમા 'અનત્ય' શબ્દ પણ નિરર્થક છે શા માટે 'અત્ય' પણ નહિ! અને તે રીતે અપવાદમાના 'કુંવારું' અને 'સુંવાળું' શબ્દોને બદલે 'કૂંવારૂં' અને 'સૂંવાળૂં' લખવા જોઈએ. ગુજરાતી સિવાયની બીજી બધી હિંદની ભાષાઓમા અન્ત્ય સ્વર ઉપર મૃદુ અનુસ્વાર આવતાં દીર્ઘ જ લખાય છે ગુજરાતીમા પણ તે રીતે 'ઈં' 'ઊં' એમ લખાય. સદ્‌ગત કાન્ત (મ ર ભ૮) એમ લખતા

પણ તીવ્ર ઉચ્ચાર થતા અનુનાસિક લખવામા ને છાપવામા પણ એક મુશ્કેલી નડે છે ઙ ઞ, અને ણ તો સરળતાથી લખી કે છાપી શકાય, પણ ઙ્ અને ઞ્ લખતા કે છાપતાં મુશ્કેલી નડે છે, અને વખતે તેથી જ કોશના ૭ મા નિયમની નોંધના ઉદાહરણમાં 'બેઙ્ક' ને બદલે ખોટી રીતે 'બૅન્ક'

છાપ્યો છે આ મુશ્કેલી ટાળવા અનુનાસિકને બદલે પોલો અનુસ્વાર ० મૂકી શકાય શ્રી બ ક ઠાકોર એમ મૂકે છે

૨ હ્રસ્વ-દીર્ઘ સ્વર સંબંધે

સાર્થ જોડણીકોશના નિયમો ૧૮ થી ૨૪ને ગૂંથીને એક જ નિયમ નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય

“શબ્દમા જે અક્ષર ઉપર સ્વરભાર આવતો હોય તેની પહેલાના સ્વરને હ્રસ્વ લખવો ”

અને પછી આ નિયમ ઉપર નોંધો મૂકી શકાય

યુક્તાક્ષર ઉપર સ્વરભાર આવે છે, માટે તે પૂર્વેનો સ્વર હ્રસ્વ લખાય, ઉદા૦ ઠુક્કર શબ્દમા વચ્ચે આવેલો અકારાન્ત અક્ષર વ્યંજનાન્ત જેવો ઉચ્ચારાય ત્યારે તેની પછીના અક્ષર ઉપર સ્વરભાર આવે, તેથી તેની પૂર્વનો સ્વર પણ હ્રસ્વ લખાય, ઉદા૦ ઇનકાર, ખિસકોલી, આમા ન અને સ ન્ અને સ્ જેવા ઉચ્ચારાતા હોવાથી ઇન્કાર અને ખિસ્કોલી જેવા ઉચ્ચારાય છે અને તેથી યુક્તાક્ષર જેવા બની જવાથી તેમની પૂર્વેના ઇ અને ખિ હ્રસ્વ થાય છે

નિયમ ૨૪ પ્રમાણે “પ્રાથમિક શબ્દો પરથી ઘડાતા શબ્દોમા તથા ધાતુના પ્રેરક અને કર્મણિ પ્રયોગના રૂપોમા પ્રાથમિક શબ્દની અથવા ધાતુની મૂળ જોડણી કાયમ ન રાખતા ઉપર ક્રમ ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪ પ્રમાણે જોડણી કરવી ”

ઉદા૦ શીખ-શિખાઉ શિખામણ ઊડ-ઉડાવુ, ઉડાડ, ઉડાવ પણ આ નિયમ વિરુદ્ધ કોશમા શિખવવુ ને બદલે શીખવવુ છાપ્યુ છે!

વળી ઉપરના નિયમના પહેલા ભાગ વિરુદ્ધ, ૨૭મા નિયમમા ૧ લો અપવાદ આપ્યો છે કે “વિશેષણ પરથી થતા નામોમા તેમ જ નામ પરથી બનતા ભાવવાચક નામોમા મૂળ શબ્દની જોડણી કાયમ રાખવી ઉદા૦ ગરીબ-ગરીબાઈ આમ શા માટે? ‘ગરીબ’મા રી ઉપર સ્વરભાર હતો, તે ‘ગરિબાઈ’મા બા ઉપર ખસ્યો, માટે તેની પૂર્વેનો સ્વર હ્રસ્વ થવો જોઈએ. આ વાત ઈ અને ઊ ના જેવી નહિ સમજાય, આમા જલદી સમજાશે વિશેષણ ગાઢ ઉપરથી થતા નામ સઢાઈમા અને નામ દાન ઉપરથી થતા ભાવવાચક નામ દમાણુમા સ્વરભાર પહેલા અક્ષર ઉપરથી ખસીને બીજા ઉપર આવતા પહેલો દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ થઈ જાય છે એ જ નિયમ સર્વવ્યાપક રહેવો જોઈએ અને તેથી ‘ગરીબ’નો ‘રી’ ‘ગરિબાઈ’મા હ્રસ્વ થવો જોઈએ

નિયમ ‘૨૫મા શબ્દના બંધારણમા ઈ પછી સ્વર આવતો હોય તો તે ઈને હ્રસ્વ કરી સ્વરની પહેલા ય ઉમેરીને લખવુ ઉદા૦ દરિયો ” આ નિયમમા વિકલ્પ માટે આ પ્રમાણે ઉમેરો કરવો ઘટે ‘ અથવા તો ઈ ને દીર્ઘ રાખીને પછીનો સ્વર કાયમ રાખવો ઉદા૦ દરીઓ ”

વળી ઉ માટે પણ આવો જ નિયમ કરવો ઘટે, અને તેથી એકદરે નિયમ આ પ્રમાણે કરી શકાય “શબ્દના બંધારણમા ઈ અથવા ઉ આવતો હોય તો તે ઈ ને અથવા ઉ ને હ્રસ્વ કરી પછીના સ્વરની પહેલા અનુક્રમે ય અથવા વ ઉમેરીને લખવુ ઉદા૦ દરિયો, કડિયો, કુવો, કુવો, અથવા તો ઈ અથવા ઊને દીર્ઘ કરીને પછીનો સ્વર કાયમ રાખવો ઉદા૦ દરીઓ, કડીઓ, કૂઓ, કૂઓ ”

૩ અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણ

સાર્થ જોડણીકોશનો નિયમ ૧૨ “અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણ સંયુક્ત હોય એવા તદ્ભવ શબ્દોમા મહાપ્રાણનુ દ્વિત્વ કરવુ ઉદા૦ ચોખ્ખુ પણ ચ્ તથા છનો યોગ હોય તો ચ્છ રાખવુ ચ્છ નહિ ઉદા૦ અચ્છેર ”

ઉપરના નિયમમા વળી ચ્છ નો અપવાદ કયે હેતુએ? લખતા કે છાપતા ફાવે નહિ માટે? એકદરે એ નિયમ પાછળ કોઈ શાસ્ત્રીયતા જણાતી જ નથી એ સંયુક્ત અક્ષરોમા પ્રથમના અક્ષરનો ઉચ્ચાર મહાપ્રાણ નહિ, પણ અલ્પપ્રાણ જ થાય છે, માટે અલ્પપ્રાણ જ લખાવો જોઈએ અને હિન્દુસ્થાનની બીજી સર્વ ભાષાઓમા પણ એમ જ લખાય છે ખુદ કોશની પહેલી આવૃત્તિમા-જોડણીકોશમા-એવો શબ્દ આપ્યો છે, પણ પોતાના નિયમ વિરુદ્ધ પોતે

જ ભૂલ કરી બેઠા એમ જણાયાથી ત્રીજી આવૃત્તિમા-સાર્થ જોડણીકોશમા-ઓધ્વો શબ્દ મૂક્યો છે! પણ મને તો અનેક પ્રયત્નો કર્યા છતા ઓદ્ધો અને ધેદ્ધો શબ્દના દ્ધો અક્ષરના ઉચ્ચારણમા કશોય ભેદ દેખાયો નથી. ત્યારે આ કોશમા આ નિયમવિકૃતિ કરવાનુ શુ કારણ મળ્યુ હશે તે સમજાતુ નથી.

૪ ય અને લ

સાર્થ જોડણી કોશનો નિયમ "૧૪ કેટલાક શબ્દોમા (ઉદા૦ પારણુ, બારણુ, શેરડી, દેરડુ, ખાડણી, દળણુ, ચારણી-? કે ચાળણી ?-શેલડી) ર, ડ, ળ, લ ને બદલે ય ઉચ્ચાર થાય છે, ત્યા મૂળ રૂપ જ લખવુ "

આ નિયમને હદ બહાર ખેચી જવાયો છે કૂટ (ઝટ ન ઊકલી શકે એવો પ્રશ્ન) શબ્દ ઉપરથી 'કોયડો' શબ્દ બન્યો છે, તેને જોઈએ તો 'કાયડો' લખો શીતક (ઠંડુ) શબ્દ ઉપરથી 'શેયડો' શબ્દ બન્યો છે મુખ ઉપરથી મોયડો (પશુને મોઢે બાધવાનુ દોરડાનુ ગાળિયુ) શબ્દ બન્યો છે પણ આ પ્રકારના શબ્દોને પણ પોતાના નિયમમા ઘાલી દેવાને આ જોડણીકોશે તો 'કોરડો' 'શેરડો' ને 'મોરડો' બનાવી દીધા છે! આમા ર આવે જ કેવી રીતે, તે સમજાતુ નથી.

અને વળી એ નિયમને વિસ્તારવાથી તેમા જે બીજા એવા કેટલાક શબ્દો વિષે વિધાન આપી શકાય તેમને વિષે નીચે પ્રમાણે જુદો નિયમ કર્યો છે

"૩૦. ચાલો-ચાલ્યો, સાલો-સાડવો એ બને રૂપો ચાલે." ત્યારે ૧૪મા નિયમમા બતાવેલા શબ્દોના બને રૂપો ચલાવવામા શો દોષ આવે એમ છે?

૫ હશ્રુતિ તથા યશ્રુતિ

સાર્થ જોડણીકોશનો નિયમ "૮ બહેન જેવા શબ્દોમા . હ જુદો પાડીને લખવો" પણ '૯ નાનું...વગેરેમા હકાર ન દર્શાવવો"

'બેન' અને 'નાનુ' શબ્દોમા હશ્રુતિ હોય તો લગભગ સરખી છે, 'બેન'મા કઈક ઓછી છે ગુજરાતના કેટલાક ભાગમા તો આ શબ્દ એવી રીતે ઉચ્ચારાય છે કે તેમા હ બિલકુલ સભળાતો નથી ત્યારે 'બેન'ને બદલે 'બહેન' લખવાનો અને 'નાનુ' ને બદલે 'નહાનુ' નહિ લખવાનો આદેશ શા માટે? અને 'બહેન' લખવાનો આદેશ આપનાર શબ્દકોશ એ જ પ્રકારની હશ્રુતિવાળો શબ્દ 'બહનેવી' નહિ આપતા 'બનેવી' જ આપે છે! 'બેન'થી યે વધારે હશ્રુતિવાળો શબ્દ 'વેર' (શત્રુવટ) શબ્દકોશને નિયમે 'વહેર' છપાવો જોઈએ પણ 'વેર'જ છપાયો છે, પણ વળી એ જ ઉચ્ચારનો છતા એથી જુદા અર્થનો (વહેરનો પડેલો ભૂકો) શબ્દ 'વહેર' છપાયો છે આમ એક જ પ્રકારના ઉચ્ચારના શબ્દોની જુદી જુદી જોડણી આ શબ્દકોશમા છાપીને અરાજકતા પ્રવર્તાવી છે

નિયમ "૧૨ કેટલાક શબ્દોના ઉચ્ચારમા ગુજરાતના કેટલાક ભાગમા યશ્રુતિ થાય છે ઉદા૦ જાત્ય, આપ્ય, લાવ્ય લ્યો, દ્યો, ઈ૦ પણ તે લખવામા દર્શાવવાની જરૂર નથી જાત, આપ, લાવ, લો, દો એમ જ લખવુ "

ઠીક, પણ 'ભાત' (રાધેલા ચોખા) એમાં યશ્રુતિ નથી અને ભાત (વેલબુટ્ટીવાળી છાપ) એમા યશ્રુતિ છે એ બનેનો સમાવેશ 'ભાત' શબ્દમા કર્યો છે! જુદા જુદા ઉચ્ચારના ને અર્થવાળા યશ્રુતિના શબ્દને એક જ રીતે અને હશ્રુતિના શબ્દને જુદી રીતે છાપવામા દોષ ન ગણાય?

આ સ્થિતિમા હશ્રુતિને અને યશ્રુતિને પ્રસગે અનુક્રમે હ અને ય જુદા ન લખતા, હ ને 'બદલે અને ય ને બદલે' જેવા કાઈક ચિહ્નો યોજ્યા હોય તો કેમ?

આ શકાઓમા ને વિવેચનમા મારી ભૂલ થતી હોય ત્યાં એ જોડણીકોશના પ્રણેતા અને બીજા અભ્યાસીઓ કારણ આપીને દેખાડશે એવી આશા છે

'પાટીદાર' મદિર-આણદ નરસિહભાઈ પટેલ

ગૂંચ ક્યાં છે?

પાઠ્યપુસ્તકોમા પ્રવર્તતુ અરાજક ટાળવા કંઈક એકરૂપતા જેવુ નિયમન આણવુ જોઈએ એ મતની સામે એક ભીતિ એમ બતાવવામા આવે છે કે, આથી

કરીને સ્વતંત્ર પુસ્તકલેખનની પ્રવૃત્તિ રૂંધાશે, આપણા દેશમાં એ ઊગતા છોડને ચીમળાઈ જવું પડશે. આવો મત ધરાવનારા પણ તેમની સામેના પક્ષની એ દલીલ તો સ્વીકારે જ છે કે, પાઠ્યપુસ્તકોના ધંધામાં ચાલતી નફાખોરી, વગવસીલો વગેરે બૂરાઈઓ જવી જોઈએ; તેને સારુ જોઈએ તો કડક સમિતિ નીમો ને માન્યતાનું ધોરણ સખત કરો. એકરૂપતા તરફ ઢળતો પક્ષ પણ સામેના પક્ષની એ વાત કબૂલ કરે છે કે, સાચી ને સ્વતંત્ર લેખનપ્રવૃત્તિને કોઈ રીતે રૂંધવી ન જોઈએ. આમ બેઉ પક્ષની બેઉ વાતો પરસ્પર માન્ય છે. તો પછી ગૂંચ કે ખૂંચ ક્યાં સંતાઈ રહી છે? બેઉ પક્ષે જરા વધારે ઊંડે ઊતરીને પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ ને દલીલો વિગતથી વિચારવાં જોઈશે.

એક બીજી વસ્તુ જે ચર્ચામાં કદાચ નથી ઊતરી તે ટૂંકમાં જણાવું. આજ કેળવણીખાતું પોતાના નિયમનને અંગે એકરૂપ અભ્યાસક્રમો, પરીક્ષાપદ્ધતિઓ, શાળાઓને માન્યતા આપવાનું ધોરણ વગેરે નક્કી કરે છે. આ બધામાં એકરૂપતા હોય છે તે પણ સ્વતંત્ર પ્રયત્નને કે નવસર્જનને કાંઈ કે રોધે કે ચીમળે એમ કેમ દલીલ ન થઈ શકે? પરંતુ, અસહકારના જમાનામાં રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ સિવાય કોઈએ એ કરી હોય એમ જાણમાં નથી.

હવે, એ જ નિયમે આગળ જઈને જો કેળવણીખાતું એમ કહે કે, પાઠ્યપુસ્તકની પસંદગી જેવા મહત્ત્વના વિષયમાં પણ અમે નક્કી વલણ લઈશું; કડક સમિતિ નીમી અમે વર્તમાન ઉપલબ્ધ પુસ્તકોમાંથી સર્વોત્તમ હશે તે વિણાવી લઈશું, અને રાષ્ટ્રના બાળકને સર્વોત્તમ પુસ્તક જ મળે તે સારુ અમે એને જ મંજૂર કરીશું; તેની કિંમત પર નિયમન રાખીશું કે રખાવીશું; આવાં પોતપોતાની રીતે સર્વોત્તમ પુસ્તકો એકથી વધુ મળશે, તો અમે વધુ મંજૂર કરીશું અને તે સંજોગોમાં શાળાને પસંદગી કરવાની છૂટ મળશે;—ખાતું જો આમ દલીલ કરે અને એનો અમલ કરવાને સારુ યોગ્ય ને પ્રામાણિક તંત્ર ઊભું કરે તો શો વાંધો લઈ શકાય? શા માટે વાંધો લેવો જોઈએ? કેળવણીખાતાની આ અમલમાં ઉતારવાની શક્તિ વિષે અશ્રદ્ધા હોય તો જુદી વાત. તો તો સામેથી એવી પણ અશ્રદ્ધા બતાવી શકાય કે અત્યાર સુધી ચાલતી આવેલી છૂટથી મૌલિક સર્જનો થવાને બદલે આખો પ્રશ્ન જ વધારે ગૂંચાયો છે; મૌલિક પુસ્તકોની તો અછત જ રહી છે.

એક બીજી દૃષ્ટિથી પણ આ પ્રશ્ન જોવો જોઈએ. રસ્કિને એના 'સર્વોદય' પુસ્તકમાં એક બહુ માર્મિક પ્રશ્ન ચર્ચ્યો છે. "જુદા જુદા ધંધા જુઓ તો જણાશે કે તે તે ધંધામાં કામ કરનાર ક્યાંક સ્વાર્પણ કરતો હોય છે તેથી તેની પ્રતિષ્ઠા કરાય છે. તેમાં બાકી છે માત્ર એક વેપારી. અને એનું કારણ એ છે કે વેપારી હમેશ સ્વાર્થ જોઈ ને જ ચાલે છે." દાખલો જોઈએ તો અત્યારના યુદ્ધનો. નફાખોરીનો કાયદો કોને માટે કરવો પડ્યો? વૈદ, વકીલ, સિપાઈને સારુ? મજૂર કે ખેડૂતને સારુ? ના, એક માત્ર ધંધાદારી વેપારીને સારુ.'

આજ લેખક પ્રકાશકે એનાં પુસ્તકોનો ધંધો જમાવ્યો છે. તેણે પોતાના પુસ્તકની જ કેવળ કદરને ખાતર હોડમાં કશું જોખમ ખેડેલું નથી બતાવ્યું. તેણે, પુસ્તકનો ગુણ તો હશે તે હશે; પરંતુ ભળતાં સાધનો દ્વારા તેની ખપત જ જોઈ છે. ઘણે ભાગે આવું થવાથી, ખરા લેખક રૂંધાઈ ગયા છે, ને જો એમ ચાલ્યા કરે તો રૂંધાયા જ કરશે; સમાજને સર્વશ્રેષ્ઠ લાયકાતનું ફળ નહિ મળે.

એટલે પ્રશ્ન તો ઊલટો એ છે કે, સાચા અને ખરાને ચાળવા શી રીતે? એમ તો કોઈ નહિ જ કહે ને કે, ડાર્વિન-મત પ્રમાણે જે થાય તે ખરી ચળામણી? મુક્તવેપારને નામે જેવું ચાલે તે ખરો વેપાર? એ શિક્ષણપ્રેમીના બોલ નહિ હોય; એ હશે આજના વણિક્યુગને પામી ગયેલા પાવરધા ખેલાડીના. અને પાઠ્યપુસ્તકનો પ્રશ્ન એવાઓથી ઊકલનાર નથી.

ઊકલશે એક જ રીતે અને તે એ કે, પુસ્તક-પસંદગીના આ પ્રશ્નમાં બાળકના શિક્ષણનો એટલે કે માબાપને માથેના ખર્ચનો અને તેને ઉત્તમ પુસ્તક પહોંચાડવાનો—જ મુખ્ય ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. તો, સાચી લેખનપ્રવૃત્તિને રોક્યા વગર ચાલુ અરાજકને

નિયમનમાં ન જ આણી શકાય એમ નથી માત્ર લેખક પ્રકાશક અને શિક્ષક, પોતેનો બજ્યો જગત બાળવા જેવુ કરતો હોય તો અટકે એ તેની શરત છ

મગનભાઈ દેસાઈ

આપણી ગ્રંથમાળાઓ–થોડી પુરવણી

'ઊર્મિ'ના ૧૫ ઓગસ્ટના અંકમા 'આપણી ગ્રંથમાળાઓ' શીર્ષક મારો લેખ પ્રગટ થયા પછી એકાદ બે રહી ગયેલ માળાઓના સચાલકો તથા જાણુમારા તરફથી મને પત્રો મળ્યા છે, તેની ટૂંકી વિગત આપુ છુ

'સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર' ગણુપુરથી પ્રગટ થતી 'સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્યશ્રેણિ'ની નોંધ મારા લેખમા સ્મૃતિદોષથી રહી ગઈ હતી પાચ રૂપિયાના લવાજમમા વાર્ષિક ૧૫૦૦ પૃષ્ઠો આપવાની આ યોજના હતી આ શ્રેણિ બધ પડી ત્યાર પહેલાનાં 'સૌરાષ્ટ્ર'ના ઘણા ખરાં પ્રકાશનો આ માળાના મણકા રૂપે પ્રગટ થયા હતા વર્ષની અધવચ્ચે ગમે તે કારણસર બધ કરવી પડેલ આ માળાનુ લવાજમ ગ્રાહકોને હિસાબ મુજબ પાછુ મોકલવામા આ યુ હતુ

રાજકોટના જાણીતા કાર્યકર્તા ભાઈ જટાશકર મહેતા તરફથી 'પ્રગતિ સાહિત્યમંદિર'ના સચાલક તરીકે 'પ્રગતિ ગ્રથમાળા'ની યોજના વાર્ષિક ત્રણ રૂપિયામા ૧૦૦૦ પાનાનું વાચન આપવાની બહાર પડી છે દર ત્રણ મહિને ૨૫૦ પાનાનુ એક પુસ્તક બહાર પડવાનુ છે પહેલુ પુસ્તક 'છાયાદેવી'–એક સામાજિક નવલકથા–બહાર પડી ચૂક્યુ છે

મુંબઈમા આર એફ અયારીઆના તત્રીપદેથી નીકળતા 'ફેવરીટ' માસિક સાથે ફેવરીટ વાર્તા વિભાગ'ના પુસ્તકો છેલ્લા ૭ વર્ષથી નીકળે છે દર માસે ૭૦/૮૦ પાનાનું પુસ્તક બે આનાની નજીવી કિંમતે પ્રગટ થાય છે આ માળા ખાસ કરીને પારસીઓ તથા વહોરા વાચકોમા વિશેષત વચાય છે એટલે આ બાજુ તે પ્રતિ ખાસ ધ્યાન ખેંચાયુ નથી

અમદાવાદથી 'ગતિ-રેખા' કાર્યાલય તરફથી ગતિ ગ્રથમાળા શરૂ થઈ છે, તેના બે પુસ્તકો 'બોલકી અને નાગરિકા' તથા 'ઝમુરિયા' બહાર પડી ગયેલ છે વર્ષમા છ પુસ્તકોનું વાર્ષિક લવાજમ રૂા બે છે

મારા લેખમા ગ્રથમાળાના પ્રમગશકોની મે પૂરી ખબર લીધી નથી તેવી ફરિયાદ પણ એક ભાઈએ કરી છે પણ તે વિષે મારે વિશેષ કહેવાનું નથી.

છોગાલાલ માનસિંગ કામદાર

'ભીતર'નો ખોટો પ્રયોગ

તાજેતરમા એક પુસ્તક બહાર પડયુ છે તેનું નામ 'યુરોપની ભીતરમાં' રાખેલુ છે અને બીજાની જાહેરાત છે કે 'એશિયાની ભીતરમા' બહાર પડે છે 'ઊર્મિ'ના છેલ્લા અંકમાં 'જર્મનીની ભીતરમા' લેખ જોયો આ બધા પ્રયોગો 'અંદર', પ્રયોગના અર્થમા ભૂલ ખાવાથી ખોટા થયા લાગે છે 'ભીતર' નાન્યતરજાતિ છે 'માણસનું ભીતર કોણ જાણી શકે?' એમ બોલશે પણ આ ત્રણ નામનોમા કદાચ 'એશિયાની અદર' બોલાય તેથી 'ભીતર' માટે ભુલાવાયુ હશે, ખરો પ્રયોગ 'યુરોપના ભીતરમા' વગેરે જોઈએ

મગનભાઈ દેસાઈ

હિંદી પુસ્તકોનુ બજાર

[અમારી 'નવસર્જન ગ્રથાવલી'ના પ્રચાર માટે ફરતા અમારા પ્રવાસી-પ્રતિનિધિના પત્રમાથી અ ટચી હકીકત અહીં હતાતી છે ગુજરાતની પ્રકાશન-પ્રવૃત્તિની આપણે જ્યારે ચર્ચા કરીએ છીએ ત્યારે આ હિંદી પુસ્તકોના બજારની સ્થિતિ જાણવાનુ ઉપયોગી થશે ગુજરાતના પ્રવાસી પ્રતિનિધિઓના અનુભવો પણ ક્યારેક રજૂ કરશું સ.]

હિંદી માટે ફરતાં અહીંના બુકસેલરો, પ્રકાશકો અને એજન્ટોના પરિચયમા આવવાનું થાય બને છે જેથી હિંદી સાહિત્યના વેચાણ અગેની પદ્ધતિ સારી રીતે જાણવા મળે છે આપણે ત્યા બુકસેલરોમાં અદલાબદલી (Exchange)ની પ્રથા નાના પ્રમાણમાં ચાલે છે, તેવા જ પ્રમગની અહીં પૂર્ણ રીતે ચાલે છે સરસ્વતી પ્રેસ જેવી એવી

એકાદ બે સંસ્થા જ હશે જે Exchange આમતોર પર નથી કરતી બાકી બધાને અદલાબદલી પર જ આવે છે આથી દરેક બુકસેલરને નાના પ્રમાણમા પણ પ્રકાશક થયા સિવાય ચાલી શકાતુ નથી અને લઈને સાહિત્ય પણ અધકચરુ અને હલકુ નીકળે છે

બુકસેલર પાસે ૫૦૦–૭૦૦ રૂા ભેગા થાય કે કોઈ નવુ પ્રકાશન કરવા તરફ જ મન દોડાવે છે આથી આપણા જેવા માત્ર પ્રકાશકોના પુસ્તકો એ રોકડેથી ખરીદવા ઇચ્છતા નથી અને આ જ કારણથી **सस्ता साहित्य मण्डल**ને દિલ્હી અને લખનૌમા તેમ જ **सरस्वती** પ્રેસને ઈંદોર અને કાશીમા પોતાના પુસ્તકોનુ વેચાણ વધારવા દુકાનો ખોલવી પડી અને સાથોસાથ બીજાના પુસ્તકો રાખવા પડયા આનુ પરિણામ હવે એ આવશે કે એને પણ બીજાના પુસ્તકો જોઈશે એટલે એ પણ આમતોર પર Exchange કરતા થઈ જશે આ પ્રથાથી જો કોઈ મોટામા મોટુ નુકસાન થવાનુ હોય કે થતુ હોય તો તે કમિશનની અનિશ્ચિતતા સૌ કોઈને વેપાર તો કરવો જ છે અને આપણા ગુજરાત કરતા અહી એક વસ્તુ વિશેષ એ છે કે આપણે ત્યા માત્ર ચાર પાચ સ્થળે જ બુકસેલરો છે, જ્યારે અહી લગભગ મોટા એવા દરેક ગામમા બુકસેલર–પ્રકાશક છે એટલે કમિશન આપવામા સૌને રસાકસીમા ઊતરવુ પડે છે રૂપિયે ત્રણ–ચાર આના કમિશન તો એકાદ ચોપડી લો તોપણ મળે જ, એટલે જેને વધારે ચોપડીઓ લેવી હોય તો એને કમિશન આપવાની વાત જ શુ પૂછવી ?

બીજી એજન્ટોની પ્રથા પણ હમણા શરૂ થતી જાય છે બેકાર માણસોને કામે લગાડવાનો આ રસ્તો શોધ્યો છે આ એજન્ટો ગામેગામ ફરે છે સ્કૂલો, લાયબ્રેરીઓ અને સાહિત્યશોખીનોને પુસ્તકો બતાવે છે, વાચવા મૂકતા જાય છે અને એમ વેચાણ કરે છે ગામડામા ફરવા નીકળ્યા હોય એટલે કાઈક કામ તો કરવુ જ જોઈએ–ખરચ કાઢવા માટે, એટલે આવકોને લલચાવવા વધારેમા વધારે કમિશન આપવુ પડે છે–લગભગ ૩૦–૪૦ ટકા સુધી એટલે આવા એજન્ટો ૫૦ ટકા કમિશન મળતુ હોય એવા પુસ્તકોનુ જ વેચાણ વધારે કરે છે **प्रेमचन्दजी** અને **सस्ता साहित्य मण्डल**ના પુસ્તકો તો લોકો સામેથી માગે ત્યારે જ આપે.

એટલે હિંદી પ્રકાશકો પુસ્તકની કિંમત રાખવામા આ બધી વસ્તુઓની ગણતરી કરી મોટી કિંમત રાખે છે કાગળ મોટા લાગે બહુ જ હલકા અને જાડા (કદ મોટુ દેખાડવા સારુ), બાઇન્ડીગ રદ્દી અને આકર્ષક ચિત્રો આપે એટલે લોકોને લલચાવી શકાય

આવી સ્થિતિ મોટા ભાગના હિંદી સાહિત્યની છે અને આમાથી આપણે માર્ગ કાઢવાનો છે

આટલુ ફર્યા પછી એક વસ્તુ જણાઈ છે કે સારા સાહિત્ય માટે લોકોની અભિરુચિ વધી છે લોકો ઘરમા એવુ સાહિત્ય વસાવવા દિલ પણ કરે છે પણ એવુ સાહિત્ય એમને મળતુ નથી

મને આપણી **नवसर्जन ग्रन्थावली**ને ચાલુ રાખવી જોઈએ એમ લાગે છે હિંદી સાહિત્યમા વસ્તુની નવીનતા માટે અને વેચાણકરવાની નવીનતા લાવવા માટે ગુજરાત–કાઠિયાવાડમા જેવી રીતે એજન્ટ–પ્રથા શરૂ કરી એવી ઢબ પર કલકત્તા, બિહાર, યુ પી, પંજાબ, રાજપુતાના, સી. પી, ઓરિસ્સા, નિઝામ હૈદ્રાબાદ અને મદ્રાસ, માઇસોર–આ બધા પ્રાંતોમા એજન્સી ગોઠવવી ગુજરાત કાઠિયાવાડમા તો એજન્ટો શોધતા મુશ્કેલી પડેલી. પણ અહી તો એજન્સી આપી શકાય એવા દરેક ગામે બુકસેલરો છે એ જ આપણા એજન્ટો બનશે આમને પણ પુસ્તકો તો (credit) જરૂર જ આપવા જોઈશે માસિક વેચાણ થતુ જાય એમ પૈસા મોકલાવે વર્ષમા ઓછામા ઓછા ૨૦ સેટ જેટલાનુ વેચાણ ન થાય એવા ગામે બીજી સાલ એજન્સી ન આપવી. પુસ્તકોની ફ્રી ડીલીવરી અને કિંમત પર ૨૫ ટકા કમિશન. પુસ્તકો ન વેચાયા હોય તો પોતાના ખરચે પાછા મોકલી આપે

આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થાય તો મને લાગે છે કે પહેલા વર્ષે ૨૨૦૦ પ્રતો છપાવીએ તો ૧૫૦૦

પ્રતો તો નીકળી જ જાય. એપ્રિલમા પહેલુ પુસ્તક પ્રગટ થાય કે તુરત જ એક જણ એજન્સી આપવા પ્રવાસમા ઊપડી જાય. આગળ જણાવ્યા એ દરેક પ્રાંતમા ફરતા લગભગ ત્રણ મહિના થાય. એક વખત પ્રવાસ કર્યા પછી વરસમા ત્રીજી વખત જવાની જરૂર ન રહે અને આવી રીતે બીજા બે વરસમા આવો પ્રવાસ કર્યો હોય તો પછી પ્રવાસની કાયમી જરૂરત પણ મટી જાય. ત્રણ વરસે વધારેમા વધારે દરેક પુસ્તકની ૫૦૦૦ પ્રત સુધી આપણે વેચાણ વધારી શકાય.

આમા એક સવાલ ઉધાર આપવાના સાહસનો છે પણ બધી રીતે વિચારતા આ સાહસ કર્યા વિના છૂટકો નથી. દર મહિને વેચાણ-રકમ મોકલવાનો નિયમ મુકરર રાખવો. એમને વધારેમા વધારે કોઈ પણ એજન્ટ બે ત્રણ મહિનાની વેચાણ રકમ કરતા વધારે ખાઈ જઈ ન શકે. માગણુ કે એટલા સમય સુધી મઈ ન મોકલે તો આપણને પણ શક જાય ને! આવી રીતે બે વરસ સુધી એજન્સી ચાલે ત્યા તો આપણે સૌને સારી રીતે જાણી જઈએ. કોની સાથે કેટલે સુધી પ્રસંગ પાડવા જેવુ છે એ બધાની ખબર પડી રહે. પુસ્તકોના વેચાણ વિષે શક રાખ એવુ મને લાગતુ નથી. સારામા સારી નવલકથા સારી છપાઈ, ગેટ અપ જેકેટ વગેરે અને પ્રચાર પત્રિકા અને બહુ જ નાની સાઈઝનુ દરેક ચોપડીનુ પોસ્ટર એજન્ટોની દુકાને લટકતુ હોય તો મને લાગે છે કે પહેલા વર્ષે ૧૫૦૦ ભેટ જવામા કશી મુશ્કેલી ન આવે.

અમારા પ્રવાસી-પ્રતિનિધિ.

●

યૌ વ ન

ઇંદ્રવજ્રા

નિશ્વાસ ના, ના, બબડાટ ના, ના,
ના હાર કે દૈન્ય, પ્રમાદ ના, ના,
કર્મણ્યતા, સર્જન, શક્તિ, સેવા,
ઉરે ભરેલા અભિલાષ એવા

અંગે ઝરે શૌર્ય કલ્યાણકામી,
આદર્શ જેના વર ઉર્ધ્વગામી,
દાવાનળો આ જગને દહત,
તે આત્મભોગે શમવા ચહત

આરોપ, ટીકા, અવરોધ, નાશ,
પ્રત્યે કરતું મૃદુ સ્મિત હાસ્ય,
ઔદાર્ય અંગે, સુખ સત્યવાણી,
વહુ તને યૌવન જોડી પાણિ

ડાહ્યાલાલ વકીલ

ડોશીમાની મૂડી

શ્રી. હરજીવન સોમૈયા

આજકાલ યુદ્ધ અને યુદ્ધના પરિણામો સિવાય એક પણ વાત કોઈને સૂઝતી નથી બીજી કોઈ વાત ઊપડે તોપણ ગમે તે માર્ગે થઈને થોડી જ વારમા એ વાતમાથી યુદ્ધની વાત ફૂટી નીકળે છે અમારા એક ભાઈ માંદા હતા, માંદા માણસ બીજાઓને કેટલા ડગન કરે છે તેની વાત થતી હતી એટલામા એક ભાઈએ પોતાના એક ડોશીમા માંદા પડ્યા ત્યારે તેઓ સમજણમા બાળક કરતા પણ કેવા નીચા ઊતરી ગયેલા તેની વાત કરી "પણ વૃદ્ધ માણસો ભોળા પણ કેવા હોય છે!" બીજા ભાઈએ શરૂ કર્યુ અને પછી તેમણે પાળિયાદના ધરતીકંપના દિવસોમા વઢવાણમા બનેલી એક વાત કહી બતાવી એક ડોશીમા બજારમા કંઈ ખરીદ કરવા નીકળ્યા ચીજ ખરીદી પણ દુકાનદાર પૈસા માગતા ભૂલી ગયો અને ડોશીમા આપતા ભૂલી ગયા ડોશીમા ઘેર ડગલા ચાલ્યા એટલે એમને યાદ આવ્યુ કે વેપારીને પોતે પૈસા આપ્યા નથી. જીવ વલોવાયો એટલે પૈસા આપવા પાછા ન વળ્યા થોડેક ચાલ્યા ત્યા ઘણઘણ કરતો અવાજ થયો પાળિયાદના ધરતીકંપનો આચકો વઢવાણમા લાગ્યો હતો પણ ડોશીમાને લાગ્યુ કે પોતે અસત્ આચર્યુ તે અસત્નો ભાર શેષનાગથી ઝિલાયો નહિ અને શેષનાગનુ માથુ ડોલી ગયુ "અરર, મારી એકલીના આટલાક પાપે આખી દુનિયા ડૂબી જાય! ભગવાન એવુ થવા ન દિયે" આમ બોલી ડોશીમા એકદમ પાછા વેપારીને ત્યા આવ્યા અને કહ્યું, "ભાઈ, તમારે ત્યાથી હું ચીજ લઈ ગઈ પણ વખતે એના પૈસા તમને આપ્યા નહોતા તે બરાબર યાદ રાખજો એક પૈસો પણ ઓછો ન હોય એ બરાબર જોજો." વેપારીએ પૈસા લઈ લીધા

એ બીજા ભાઈની વાત પૂરી થઈ, એટલે મે શરૂ કર્યુ આ લડાઈ ચાલે છે તેમા વૃદ્ધ માણસોના મગજની શી સ્થિતિ છે તે પણ જોવા જેવી છે તમે વાત કરી તેવી જ એક ડોશીમાની વાત હમણા જ બની છે તે હુ કહુ

લડાઈ જાગી અને હિંદુસ્તાનમા પણ હવાઈ હુમલાની બીક આવી એટલે મારા ઘરમાથી સૌને દેશમા મૂકી આવવાને હુ અમારે ગામ ગયેલો ત્યા મે અમારા પાડોશી ડોશીમાની વાત જાણી

ડોશીમા ગાડા થઈ જાય એવી જ એ વાત હતી

લડાઈની વાત તો ઘણા વખતથી–ઈટાલિએ એબિસીનિયા ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારથી–ચર્ચાતી હતી, પણ એની ખરેખરી બીક તો જર્મનીએ ઝેકો-સ્લોવાકિયાને આખરીનામુ પાઠવ્યુ ત્યારથી લોકોના મનમા વસી હતી જર્મનીએ ઝેકોસ્લોવાકિયા લોહીનુ એક ટીપુ પણ પાડ્યા વિના લઈ લીધુ તોપણ લડાઈની હવા જરાયે શાન્ત પડી નહોતી લડાઈની વિશેષ અસર તો ગામડાની પ્રજા ઉપર પડે છે ત્યા નાણુ હાથજોગુ હોતુ નથી અને ઘરમા કે ખેતરમા માલ હોય તો તે પણ પોતાનો નથી હોતો 'ચીજ વસ્તુઓ મોઘી થશે, અનાજના ભાવ ચડશે' એ વાત ગામડાના મજૂરવર્ગને ફફડાવી મૂકે છે

અમારા આ પડોશી ડોશીમાને કોઈનો યે આધાર નહોતો કુટુબના બધા મરી પરવાર્યા હતા વધારામા દીકરાનો એક દીકરો હતો એ તો હજી નિશાળમા એકડા ઘૂંટતો હતો એને પાળવાનુ ડોશીને માથે હતુ

વરસ પહેલા ડોશીમાને કોઈકે કહેલુ "ડોશીમા, સાટના વરસ તો કાઢ્યા પણ હવે દોહ્યલા દિવસ આવે છે ઘઉ બે રૂપિયે મણ છે તે ૭ રૂપિયે મણ પણ નહિ મળે બાજરો અને જુવાર પણ એટલા મોઘા થશે તેલ–ગોળ–મરચુ તમામ ચીજના ભાવ ચડી જશે"

વાત સાભળતા જ ડોશીમા ઊભા હતા ત્યાથી ધબ્બ કરતા નીચે બેસી ગયા અને વાત કહેનારના સામુ જોઈ રહ્યા

“એમ તો લડાઈને આવતા હજી બે વરસ લાગશે, પણ ગરીબ માણસ આજથી ચેતીને ભેગુ કરવા માડશે તો લડાઈનુ વરસ માડ કાઢશે ”

ડોશીમા તે દિવસથી મૂઝવણમા પડી ગયા કે શુ કરવુ ? પોતાને નહિ તો પોતાના પૌત્રને પણ પાળવો તો પડશે ને ! જો કે આજ સુધી એમને વરસ દહાડે મણ દાણો પણ લેવો નહોતો પડતો, ગામનુ કામ કરે અને કોઈને ત્યા કાઈક તો ખાવાનુ વધ્યુ હોય, તેમા ડોશીનો અને છોકરાનો નિભાવ થઈ રહેતો, પણ તોય ડોશીને થવા માંડ્યુ, “માડી, બે જીવના પેટ ભરવા, મોઘવારીનો કાળ, પાસે પૈસા હશે તો દાત ને અજથી વેગ થતા અટકાવાશે ”

એટલે ત્યારથી ડોશીમા કરતા હતા તે કરતા વધુ કામ ખેચવા માડ્યા ઘરડુ શરીર એટલે બીજુ તો શુ કામ થાય પણ કોઈ ઓજલ-પડદાવાળીને કે કોઈ નવી પરણીને આવેલી વહુને કે કોઈ સુવાવડીને ગામના ખોજાની દુકાનના સાકરિયા દાળિયા ખાવાની ઇચ્છા થાય, કોઈને સેવ કે ટીકડી ખાવાની ઇચ્છા થાય અને પાસે નાનુ છોકરુ ન હોય તો ડોશીમા લાવી દે કયારેક કોઈને અનાજમાથી કાકરા વિણાવે પડખે એક રબારી રહેતો નિશાળના માસ્તરે એનુ દૂધ બાધ્યુ હતું, રબારીને ચાલવાની આળસ થાય ત્યારે ‘લાવોને માડી, દૂધ હુ પોગાડી આવુ’ એમ કરીને ડોશી દૂધ આપી આવે કયારેક નિશાળના માસ્તર પણ કહે “માજી, ઓલા ભેપનાનું ખોરડુ ખબર છે ને ? એનો છોકરો ત્રણ દિવસથી નિશાળે આવ્યો નથી તે જરા એની મા કે એનો બાપ હોય તો જરા કહી આવો ને, અને છોકરો હોય તો તેડતા આવો ’ ડોશી જાય, છોકરાને તેડી આવે અને છોકરાની માને પણ કાઈક ધીમા, કાઈક ઉતાવળા એમ શબ્દો કહીને સમજાવ્યુ પાડે કે ‘આજ તો ભણેલાનો જમાનો છે છોકરુ ભણ્યુ હશે તો રોટયો કાઢી શકશે ’ આમ કામ કરે ને સૌને ગમે ગમે-બદલામાં સૌ ડોશીનુ ધ્યાન રાખે

પણ હવે ડોશીને લાગ્યુ કે પેટ તો કાગડા-કૂતરા યે ભરે છે પણ આમ પારકા ઉપર કયા સુધી નભવુ ? એટલે રોકડા પૈસા કેમ મળે તેનો ડોશીને વિચાર આવવા લાગ્યો ‘કામ કરીએ તો કામની ટેવ પડે’ એમ સમજી ડોશીમા હવે કયારેક કોઈ ‘શેઠાણી’ના ગોળામા બેડુ પાણી રેડી આવે અને પૈસો સાટવાને છેડે બાધે નિશાળનુ પાણી તો હવે એણે જ ભરવા માડ્યુ અને મહિને ચાદીની ચકચકતી પાવલી કામચિયાના ગાભામા સતાડેલી ચીથરીમા મૂકવા માડી કોઈને ગાર કરવી હોય તો ગાર પણ કરી આપે એ તો ઠીક પણ બાજુના ગામમા કોઈને સદેશો પહોચાડવો હોય તો છોકરાને આગળીએ વળગાડી ધીરે ધીરે ચાલતા સદેશો પહોચાડી આવે ‘મને કાઈ એથી વગતાનું નથી, આ તો પગ છુટ્ટા થાય છે અને વળી સામા ધણી આગળથી પૈસા પણ છોડાવાય છે ’

પોલેડનો પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે લડાઈની વાત ઘણા જોરશોરથી થવા લાગી સૌ કહેતુ હતુ કે હિટલર દરેક વખતે દમદાટી આપીને કામ કાઢી લે છે સૌના મનમા એમ કે નાહક જિદ્દમા આવીને કર્યાં છૈયતને રેસાવવી, પણ હિટલરનો લોભ તો સુકા વનના અગ્નિની પેઠે વધતો જ જાય છે હવે આ વખતે તો એની સામે લડી જ લેવાશે

ડોશીમા રોજ રાતે તો છોકરા પાસે પૈસા ગણાવતા જ, પણ આજે તો એમને થયુ જાણે કેટલાય દિવસથી પૈસા ગણ્યા જ નથી, એટલે એમણે છોકરો નિશાળે જતો હતો તેને કહ્યુ કે આજે નિશાળે નથી જવુ અને પછી બારણા બધ કરી પૈસા કેટલા થયા તેની ગણતરી કરાવવા માડી છોકરે પૈસા ગણી આપ્યા, “જુઓ મા, આ બે રૂપિયા-” ડોશીએ રૂપિયા ફેરવી ફેરવીને જોયા, પછી હાથેથી કાન માડીને વગાડી જોયા ‘આ એક-બે-ત્રણ-ચાર-પાચ—”

“કેટલા પાવલા ?” ડોશીએ પૂછ્યુ

"પાચ ને આ ૭ પાવલા" છોકરો બોલ્યો

"૭ પાવલા ? કેટલા—ચાર પાવલાનો રૂપિયો ખરુ કે નહિ ? એનો રૂપિયો કરાવી લેવો પડશે છૂટા હોય તો વપરાઈ જાય, હુ હવે બીજુ ગણુ જોઈ."

"ત્રણુ બે આની છે, એક આની છે અને સાત પૈસા છે" છોકરો બોલ્યો

"એટલે ઈ બધુ કેટલુ કે'વાય ? ૭ પાવલામાથી રૂપિયો કરવા ચાર પાવલા કાઢી લઈએ પછી બાકીનામાથી રૂપિયો કરવો હોય તો કેટલુ નાખવુ જોઈએ ?" ડોશી બોલ્યા

છોકરે હળવે હળવે ગણવા માડ્યુ પહેલા ચાર પાવલા એક કોર મૂક્યા, પછી બે પાવલાનો અડધો રૂપિયો ગણ્યો અને ત્રણુ બેઆનીના ૭ આના ગણી તેમા એક આની ઉમેરી સાત આના અને સાત પૈસા એટલે એક આનો ને ત્રણુ પૈસા આઠ આના ત્રણુ પૈસા થઈ ગયા બે પાવલાનો અડધો અને આઠ આનાનો અડધો એટલે રૂપિયો તો એ જ થઈ ગયો —ને ત્રણુ પૈસા ઉપર

ડોશીમા છોકરાની ગણવાની હોશિયારી જોઈને રાજી થયા અને પોતે ધાર્યું હતુ તે કરતા બે આના વધારે નીકળ્યા છતા આખા વરસની મહેનત પછી પણુ ચાર જ રૂપિયા ગાઠમા થયા એ વાતે એમને દિલગીરી થઈ શુ કરવાથી ઝટઝટ પૈસા ભેળા થાય તેનો વિચાર ડોશીમા કરવા લાગ્યા એને થયુ, છોકરો ય જો કામ કરવા માડે તો પહોચાય ખરુ "કાલની કોને ખબર છે ? ઘરમા દાણો તો છે પાચ શેર, એટલે પોતે ન હોય તો ય એક મહિનો તો છોકરાને વાધો ન આવે, પણુ પૈસા ઠીક ઠીક થઈ ગયા હોય તો આગળ પણુ મુશ્કેલી ન આવે ને ! અટાણુથી છોકરાને કામ કરવામા હારે લીધો હોય તો બે ચાર મહિનામા એને કા ર આવી જાય, કાઈક સમજ પણુ આવે અને જાતે કામ કરીને મહિને ચાર આઠ આના કમાય અને સાચવતા પણુ શીખે ભણીને આપણે ક્યા માજિસ્ટરની ખુરશી લેવી છે ?"

ડોશીએ બીજા દિવસથી છોકરાને નિશાળે જતો બધ કર્યો અને પરચૂરણુ કામ કરવામા સાથે લેવા માડ્યો છોકરો કામનો ચાલાક હતો એટલે ડોશીથી ન થાય તેવુ કામ સૌ છોકરાને ચીંધતા

એક દિવસ અચાનક માસ્તરે ખબર આપ્યા કે યુરોપમા લડાઈ શરૂ થઈ જર્મનોએ પોલેડ ઉપર ધસારો કર્યો છે રશિયા એની સાથે ભળી ગયુ છે ઈંગ્લેડ અને ફ્રાસ પોલેડને મદદ કરશે

ડોશીમા બીજુ કાઈ તો સમજી ન શક્યા પણુ લડાઈ થઇ છે એ વાત સમજી ગયા એ હાફળા-ફાફળા છોકરાને બાવડેથી ઝાલીને ઘેર આવ્યા અને ડામચિયા નીચેથી ચીથરી કાઢી "ગણુ જોઇ, કેટલા પૈસા છે" અનેક વખતની પેઠે આ વખતે પણુ ગણીને છોકરાએ કેટલા પૈસા છે તે કહ્યુ. "પાચ રૂપિયા તો થઈ ગ્યા, એમ ? પાચની તો એકદમ બાધી નોટ કરાવી લઉ રૂપિયો તો હજી યે ભાગી નખાય પણુ નોટ તો ભગાય જ નહિ નોટ બરાબર સચવાય.' એમ કહેતાક ને ડોશી ગામમા ઊપડ્યા શેઠની દુકાને જઈને ચીથરી હળવેકથી ખોલી, "ક્યા ગ્યા ?" પૌત્રને બૂમ મારી પૌત્ર બાજુમા જ હતો, 'શેઠ પાસે બેસીને શેઠ ગણે ઈ જો જોઈ, શેઠ, ગણી જુઓ, પૂરા પાચ રૂપિયા છે કે નહિ ? મને એની બાધી નોટ આપો નોટ હોય તો ભાગતા જીવ હાલે નહિ અને હુ સાચવી પણુ શકુ"

શેઠ થોડી વાર ડોસી સામુ' જોઈ રહ્યા અને પછી રૂપિયા ગણી—જોઈ લઈ નોટ આપીને કહ્યુ, "લ્યો માડી"

નોટને પોતાના સાડલાને છેડે જતનથી બાધી લઈ ડોશી પાછા ઘર તરફ આવવા નીકળ્યા આવતી વખત એમના મનમા હરખ હતો કે 'મારી પાસે નોટ છે' હરખ હલવવા એ માસ્તર પાસે આવવા નિશાળ તરફ વળ્યા

માસ્તર આગળ નોટ છોડીને રાજી બોલ્યા

"હવે મારા છોકરાને વાધો નહિ આવે હવે નોટ થઈ પછી શુ વાધો ? નોટ કાઈ ઓછી જ

બગાશે? કેમ માસ્તર સા'બ, શું કહો છો? પાંચ રૂપિયા ખુલ્લા હતા તેને બદલે નોટ કરાવી લીધી ઈ ઠીક ને?"

"રૂપિયા આપીને નોટ લીધી એ ઠીક તો નહિ, માજી." માસ્તર બોલ્યા

"ઠીક નહિ?" ડોશી ચમક્યા

'આજ તો, માજી, સૌ નોટના રૂપિયા કરાવે છે આ અંગ્રેજો જર્મનો સામે લડાઈમાં પડ્યા છે તે કોણ જાણે એનું શું પરિણામ આવે! અંગ્રેજો ગયા કે ન ગયા, રૂપિયામાં થોડી ઘણી ચાંદી તો ખરી, ચાંદી કો'ક દિ' કામ આવે, નોટ તો આખર કાગળિયો ને'

'હેં? તંય નોટ ઈ પૈસા ન કે'વાય?"

લડાઈના વખતમાં કાંઈ કહેવાય નહિ" માસ્તર બોલ્યા

ડોશીની આંખો એ સાંભળીને ફાટી રહી એમના હાથ ઢીલા પડી ગયા અને હાથમાંથી નોટ સરીને નીચે પડી ગઈ છોકરાએ એ ઉપાડી લીધી અને કહ્યું, "માડી, આપણી નોટ" પણ માડીએ એ સાંભળ્યું નહિ

તે દિવસથી ડોસી ગાંડા બની ગયા. એ જીવે છે પણ મર્યા જેવા હાલે ચાલે, ક્યારેય કોઈક ખાવાનું આપે તો ખાય પણ ખરા, આંખ-કાન-જીભ આમ જુઓ તો સાજાં સારાં લાગે, પણ જાણે કાંઈ જોતા ન હોય એમ જુએ અને જાણે કાંઈ સાંભળતા ન હોય તેમ બેસી રહે મોટે ભાગે તો મૂંગા રહે પણ બોલે ત્યારે ન સમજાય તેવું જ બોલે ડોશી મરે કે જીવે એનો તો હરખ-શોક શું હોય પણ છોકરો ડોશીની દશા જોઈને બાવા જેવો થઈ ગયો છે અને સૌને લાગે છે કે ડોશીને એ અવસ્થામાં એ બે દિવસ જોશે તો એ પણ ક્યારેક એના જેવો થઈ જશે—એની સૌને ચિંતા છે ડોશીને સારા કરવા ડોશીના હાથમાં રોકડા રૂપિયા મૂકી જોયા બીજું તો શું થાય, પણ એને સારું થતું જ નથી

બિચારા ડોશીમા!"

મારી વાત પૂરી થતાં પછી એકદમ શાંતિ છવાઈ રહી અને ઘણી વાર સુધી કોઈ કાંઈ બોલ્યું નહિ.

●

અંજનીગીત —————— બંધ થજો —————— જટિલ

વીજ દહે જે દિ' ખેતરને,
બુદ્ધિ બાળે કોઈ હૃદયને,
તે દિન એ વીજ, એ બુદ્ધિના
બંધ થજો ચમકાર

ચંદ્ર ન આકર્ષે જલધિને,
નયનો દેખે નીચ બીજાને,
ચંદ્ર અને નયનોના તે દિ'
બંધ થજો પરકાશ

યંત્ર યદિ ભરખે દશને,
અંતર ધિક્કારે સાણને,
તે દિન યંત્ર અને ઉરના ગહુ
બંધ થજો ધગકાર

●

હિટલરની ઑસ્ટ્રિયન ચઢાઈ

અને

શુશ્નિગના બે ભયાનક કલાકો

શ્રી. સતીશ દ. કાલેલકર બી. એ. (ઑનર્સ) ઑક્સફર્ડ

આ નવું યુરોપીય યુદ્ધ શરૂ થયું તે પહેલાં, હિટલરનાં આક્રમણોમાં એની ઑસ્ટ્રિયા ઉપરની ચઢાઈ એ યુરોપના રાજકારણમાં એક મહત્ત્વનો અને આશ્ચર્યકારક બનાવ ગણવામાં આવે છે. એ આક્રમણ વખતે, જેના શબ્દ ઉપર અને જેના નિર્ણય ઉપર આખા ઑસ્ટ્રિયાનું અને કદાચ આખા યુરોપનું ભાવી લટકી રહ્યું હતું તે, ઑસ્ટ્રિયન ચૅન્સેલર શુશ્નિગને એ છેલ્લા કટોકટીના કલાકોમાં કેવા અનુભવો થયા હશે, શું શું વેદનાઓ થઈ હશે, એ પૂરેપૂરી રીતે જાણવું તો જાણે અશક્ય છે પણ અનેક મુલાકાતો, લખાણો, કાગળપત્રો ઇ.માંથી મંથન કરીને કાઢેલો આ લેખ પડદા પાછળની અનેક ભેદી ઘટનાઓ ઉપર, ભલે ગમે એટલો ઓછો, પણ પ્રકાશ જરૂર પાડે છે.

* * *

"હાઇલ શુશ્નિગ! કુર્ટ શુશ્નિગની જે!!" જ્યાં ત્યાં એક સાદે વિજયનાદ પોકારાતા હતા. વિયેના શહેરના કૅર્ન્ટનર રસ્તા ઉપર છાતી ઉપર ફાદરલૅંડ ફ્રંટના બિલ્લા, અને ભુજા ઉપર ફીતો લગાવીને, શિસ્તબંધ જુવાનિયાઓની હરોળો કૂચ કરી રહી હતી. શુશ્નિગના મકાન ઉપર પહેરો ભરનારા કાળા પોશાકમાં સજ્જ થયેલા કેટલાક ઑફિસરો અહીં-તહીં નજરે પડતા હતા. એ આજ્ઞાધારક લડવૈયાઓ બધી ઘટનાઓ નિહાળી રહ્યા હતા અને એક ક્ષણમાં પાંચ હજાર વિશ્વાસુ લડાયકો ખડા કરી દઈને, હિટલરની ઑસ્ટ્રિયા ઉપરની "વિજયી" ચઢાઈને એક પ્રચંડ જંગમાં ફેરવી નાખવાની એમનામાં તાકાત હતી.

આખું વાતાવરણ જાણે હમણાં આભ ફાટી પડશે એમ તૂટું તૂટું થઈ રહ્યું હતું. જર્મન-પ્રવાસ-એજન્સીની સામે, હાથમાં સ્વસ્તિકથી અંકિત ધજાઓ લઈને, પોલીસોથી ઘેરાયેલું એક નાત્સી લોકોનું ટોળું મક્કમપણે પણ શાંત ઊભું હતું. એક અક્ષર પણ બોલ્યા વગર, કોઈ પણ જાતના ત્યાંથી ખસવા માટેના હુકમો માન્ય ન કરવાની એમણે પ્રતિજ્ઞા કરી હોય એમ ચોખ્ખું દેખાતું હતું. આસપાસની બારીઓમાંથી અને આજુબાજુના રસ્તાઓમાંથી, જ્યાંથી પણ 'તમાશો' જોઈ શકાય એમ હતું ત્યાંથી, વિયેનાનાં ટોળાંઓ, સૈકાઓથી જગતનાં બીજાં ટોળાંઓ કરતાં આવ્યાં છે તેમ, ખાસ રસ કે પરવા વગર 'ગમત' જોતાં ઊભાં હતાં. એ શુક્રવારનો દિવસ હતો, તારીખ હતી ૧૯૩૮ની સાલની અગિયારમી માર્ચ, અને ઘડિયાળમાં સાંજના ૭ વાગ્યા હતા.

ત્રણ જ કલાક પછી એ જ રસ્તાઓ ઉપરથી વિયેનાનાં જ ટોળાંઓ આમથી તેમ કૂચ કરતાં વિજયનાદ પોકારતાં હતાં "હાઈલ હિટલર! હિટલરની જે!!" !! જાણે કોઈ જાદુઈ રીતે બધાની ભુજાઓ ઉપર સ્વસ્તિકથી અંકિત ફીતો નજરે પડતી હતી; અને ટોળાંમાંનાં સેંકડો લોકો તો એવાં હતાં કે જે ત્રણ જ કલાક પહેલાં "કુર્ટની જે" પોકારતાં હતાં!

આધુનિક યુરોપમાં બનેલા અનેક ફેરફારોમાં, આ સૌથી વધુ આશ્ચર્યકારક ફેરફારનું સાંગોપાંગ જ્ઞાન મેળવવા માટે, એ આખી ઘટના પાછળની કેંદ્રસ્થ વ્યક્તિ તરફ વળવું આવશ્યક છે. અને એ વ્યક્તિ તે

ડૉ કુર્ટ શુશ્નિગ ચુસ્ત પુરાણમતવાદના વાતાવરણમા કેળવાયેલા એ પુરુષે એની રાજકીય કારકિર્દી વિદ્યાદેવીના મંદિરના અધિપતિ તરીકે-કેળવણીના મંત્રી તરીકે શરૂ કરી રાજકારણના જરા પણ અનુભવ વગરના એ વિદ્યાધિકારીને આસ્ટ્રિયન ચૅન્સેલર ડૉ ડૉલ્ફસનુ ખૂન થતા, એકાએક યુરોપના રાજકીય મંડપમા પ્રવેશ કરવો પડ્યો હતો

ઑસ્ટ્રિયાના ચૅન્સેલર તરીકે કામ શરૂ કરતા જ શુશ્નિગની રગેરગમા પેઠેલી એની ખાસિયતો તરત જ તરી આવી. રસ્તા ઉપરના સર્વસાધારણ માણસના અજ્ઞાન પ્રત્યે એને જબરો તિરસ્કાર હતો એના ભાષણો સુંદર હતા, પણ એ સર્વસાધારણ જનતાની ગ્રાહકશક્તિથી ક્યા યે ઊચે ઊડ્ડાન કરતા મૂળથી જ એ ખૂબ શકાશીલ હતો, અને લોકો જોડે નિકટનો પરિચય કરવો એ એને માટે અસહ્ય હતુ એના પોતાના મંત્રીઓને (મિનિસ્ટર) એમના રિપોર્ટો દર વખતે પત્ર લખીને કરવા પડતા, અને અત્યંત જરૂરિયાત હોય ત્યારે જ એ મંત્રીઓને પ્રત્યક્ષ મુલાકાત આપતો ઑસ્ટ્રિયાને જે લોકો કદાચ બચાવી શક્યા હોત એવા નેતાઓ કેટલી યે વાર સુંદર સુંદર યોજનાઓ લઈને એને મળવા ગયા હતા પણ એમાના એકેકે એક જણને હારી જઈને એ ગૂઢ વ્યક્તિ આગળથી પાછા આવવુ પડ્યુ હતુ કારણ શુશ્નિગ કોઈ પણ જાતની સલાહ કાને ધરવાની ચોખ્ખી ના પાડતો

ચૅન્સેલર ઉપર સલાહ લાદી શકે એવી શક્તિ ધરાવનાર એક જ વ્યક્તિ આ વખતે ઑસ્ટ્રિયામા હતી, અને તે પ્રિન્સ સ્ટારહેમ્બેર્ગ જબરામા જબરો દારૂડિયો અને તદ્દન ચારિત્ર્યભ્રષ્ટ એવી કીર્તિવાળા આ પ્રિન્સે એક હાઈમવ્હેર (રાષ્ટ્રરક્ષક) નામની સેના ઑસ્ટ્રિયામા જમાવી હતી જર્મન આક્રમણનો પ્રતિકાર કરી શકે એવી શક્તિ કોઈ સેના જો ધરાવતી હોય તો તે આ સેના હતી પ્રિન્સ સ્ટારહેમ્બેર્ગની લોકપ્રિયતા પહેલેથી જ શુશ્નિગની આખમા સાલતી હતી એટલે સત્તા મળતા જ એણે એનુ નિકંદન કરવાની તૈયારીઓ કરવા માડી આખરે જ્યારે શુશ્નિગે "રાજ્યના હિત ખાતર" હાઇમ વેહરનુ બધારણ તોડીને સેનાને વિખેરી નાખવામા સફળતા મેળવી ત્યારે કેળવાયેલા, તાલીમ પામેલા, અને શિસ્તમા ઊછરેલા હજારો લોકો કામધધા વગરના થઈ ને, ખૂબ સહેલાઈથી, નાત્સી-પથના હાથમા પડ્યા

મજૂરો જોડે કામ પાડવામા પણ શુશ્નિગે એ જ સકુચિત દૃષ્ટિ વાપરી ડૉલ્ફસ—શુશ્નિગના રાજ્યનો મજૂરો તિરસ્કાર કરતા એ વાત સાચી, પણ એથી યે વધુ હડહડતો તિરસ્કાર એ લોકોને હતો નાત્સી-પથનો સત્તરમો ને સાડવાર મજૂરોના નેતાઓ ચન્સેલરને સમજાવવા આવ્યા કે રાષ્ટ્રના રક્ષણ ખાતર મજૂરોનુ એકીકરણ કરો—એમનુ બધારણ કરો પણ "એ હીન મજૂર લોકો"ની સાથે કોઈ પણ જાતની લેવાદેવા પોતે કરવાની શુશ્નિગની ઇચ્છા ન હતી, અને બીજા કોઈને એ કામ સોપવાની એની હિંમત ન હતી કારણ એને બીક હતી કે રખેને મજૂરવર્ગના નેતાઓ વધારે પડતા સત્તાધારી થઈ જાય

આ અરસામા ઑસ્ટ્રિયાની જનતાનો મોટો ભાગ ન માની શકાય એટલો બધો નામર્દ અને રાજકીય દૃષ્ટિએ આળસુ બની ગયો હતો લોકો ત્રણ ભાગમા વહેચાઈ ગયા હતા— ખૂબ ખતીલા, માથાના ફરેલા ઑસ્ટ્રિયન દેશભક્તોનો એક વર્ગ, એટલા જ ખતીલા નાત્સી-પથીઓનો બીજો વર્ગ પણ આ બન્ને વર્ગો બહુ જ નાના હતા. મોટામા મોટો વર્ગ તે 'બધા લોકો'નો આ લોકોનો મુખ્ય ધધો કૉફીહાઉસોમા બેસીને તડાકા મારવાનો, વિનાસો કરવાનો, અને કોઈ પણ જાતના કાર્ય વગર, ફક્ત તત્ત્વ તરીકે એક દિવસે રાષ્ટ્રભક્તિની ફિલસૂફી, તો બીજે દિવસે નાત્સી ફિલસૂફી માન્ય રાખવાનો આ બધી પરિસ્થિતિનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે જ્યારે જર્મન ગીધો ઑસ્ટ્રિયા ઉપર ચઢી આવ્યા ત્યારે આધાર રાખી શકાય એવી કોઈ પણ બળવાન સેના કે વર્ગ શુશ્નિગ પાસે રહ્યા ન હતા

૧૯૩૮ના જાન્યુઆરીમા બર્લિનમાના ફ્રેંચ એલચી ફ્રાસ્વા પૉન્સેને ખબર મળ્યા કે વિયેનામા નાત્સી એજટોની સખ્યા બમણી કરવામા આવી છે, અને દેખીતી રીતે આક્રમણની તૈયારીઓ થઈ રહી છે ફ્રેંચ

એલચીએ તરત જ જર્મન પરરાષ્ટ્રખાતાના મંત્રીની મુલાકાત લઈને પૃચ્છા કરી કે હિટલરની ઑસ્ટ્રિયા વિષે કાંઈ 'યોજના' છે કે કેમ? એને કહેવામા આવ્યુ કે "ઑસ્ટ્રિયા અને જર્મનીના આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો સુધરે" એ હેતુથી કરવામા આવેલા જૂના કરારની એકેકે એક કલમનુ હિટલર અક્ષરશઃ પાલન કરશે એ કરાર મુસોલિનીના ખાસ આગ્રહથી કરવામા આવેલો અને "મુસોલિનીને, અમે તે કેમ કરીને દુભવીએ?" જર્મન મંત્રીએ જવાબ આપ્યો ફ્રેંચ એલચી પાછો ફર્યો થોડા જ દિવસમા એને કાને વાત આવી કે હિટલરે પોતાની અંગત મંડળી આગળ ત્રાડ પાડીને ઘોષણા કરી હતી, "મારે શુશ્નિગનુ માથુ જોઈએ છે" અને થોડા જ દિવસમા ફ્રેન્ચ એલચીએ એમ પણ સાંભળ્યુ કે હિટલરના ધારવા પ્રમાણે મુસોલિની તે દિવસોમા બ્રિટિશ સરકાર જોડેના ઝઘડામા એટલો બધો ફસાયો હતો કે જર્મની ઑસ્ટ્રિયાને ઓહિયા કરે તો તેની સામે થવાની એને શક્યતા જ ન હતી (એ દિવસોમાં મુસોલિનીનુ સ્પેનિશ પરાક્રમ અને બ્રિટિશ બોટો ડુબાડવાનુ કામ પુરજોસમા હતુ)

હિટલરે તરત જ પોતાના વિયેનાના એલચી ફૉન પાપેનને બધી તૈયારીઓ ઝડપથી કરવાનો હુકમ મોકલ્યો રાજ્યખટપટમા ફૉન પાપેનને આંટી શકે એવો બીજો મુત્સદ્દી આખા યુરોપમા આજે મળવો મુશ્કેલ છે ઑસ્ટ્રિયાના સરકારી ખાતાઓમાના, વર્તમાનપત્રની દુનિયાના, અને મુખ્ય મુખ્ય રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગધંધાઓમાના મહત્ત્વના અને આગળ પડતા એકેક એક માણસોને એક પછી એક જર્મન એમ્બસીમા નોતરવામા આવ્યા સુંદર મિજલસો અને ઊંચી જાતની મદિરાથી એ લોકોનુ સ્વાગત કરવામા આવ્યુ, અને સહેજ વાતમા ને વાતમા એ લોકોની શુશ્નિગ પ્રત્યેની સ્વામીભક્તિ કેટલીક પ્રબળ છે એની છાનબીન કરવામા આવી આ બધી પ્રવૃત્તિઓ દરમિયાન ફૉન પાપેનની મદદમા ઊભી હતી વિયેનાની જર્મન પ્રવાસ-એજન્સી વિયેનાના નાત્સીઓનુ આ મળવા કરવાનુ એક કેંદ્ર બન્યુ અહીં જે 'સપ્તર્ષિમંડળ" (committee of seven) જર્મની અને ઑસ્ટ્રિયાના આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો સુધરે એ ઉદ્દેશથી સ્થાપવામા આવેલુ એ ખરી રીતે તો આગામી આક્રમણની કાર્યકારી સમિતિ જ હતી હિટલરના જમણા હાથ સમા રૂડૉલ્ફ હેસ તરફથી આ સમિતિને "ક્રાન્તિ" માટે એક ઝીણવટથી ઘડાયેલી યોજના મોકલવામા આવી હતી આ "ક્રાન્તિ" એક અમુક દિવસે થશે, અને એ થતા જ જર્મની ઑસ્ટ્રિયા ઉપર આક્રમણ કરશે એમ નક્કી કરવામા આવ્યુ હતુ

પણ એટલામા તો બર્લિનમા બધા સેનાનાયકો હડતાલ પાડીને બેઠા એમણે હિટલરને કેટલીયે વાર કહ્યુ હતુ કે આ જાતનુ પગલુ લેવુ એટલે યુદ્ધને આમંત્રણ આપવા જેવુ છે, અને યુદ્ધ માટે જર્મની તૈયાર છે એમ તો માની શકાય એમ હતુ જ નહિ હિટલરે આ બધુ સાંભળી લીધુ અને ૪થી ફેબ્રુઆરીની સવારે એણે એક ધડાકો કર્યો એક ફતવો કાઢીને સૈન્યની અંદરના એકેક એક પુરાણમતવાદી અધિકારીઓને એણે નિવૃત્ત કર્યા સ્પેનના યુદ્ધમા જર્મન મનવાર "ડૉઈશલેંડ" ઉપર બૉમ્બ પડતા જ જ્યારે હિટલરે આખા સ્પેનભરમા જર્મન સેના મોકલી આપવાની ધમકી આપી હતી, ત્યારે એક સામટા રાજીનામુ આપવાની ધમકી આપનાર બધા જ સેનાનાયકો આ ફતવાથી નિવૃત્તિમય જીવન ગાળતા થઈ ગયા, અને જબરો મહત્ત્વાકાંક્ષી જનરલ ફૉન રાઈશેનાઉ હવે હિટલરનો સેનાપતિ બન્યો

હિટલરના માર્ગમા હવે એકેય વિઘ્ન તો રહ્યુ નહિ, પણ એમ ને એમ કોઈ પણ બહાના વગર ઑસ્ટ્રિયા ઉપર ચઢી જવાય એમ પણ ન હતુ

ફૉન પાપેનને ચૅન્સેલર શુશ્નિગને મળવા માટે મોકલવામા આવ્યો અને એને કહેવામા આવ્યુ કે હિટલર પોતાના બર્ક્ટેસગાડેનના મહેલમા એને મળવા માગે છે, ચૅન્સેલર શુશ્નિગને એમ પણ કહેવામા આવ્યુ કે બર્લિન અને વિયેનાની સરકારો વચ્ચેના મતભેદો દૂર થાય અને અસંતોષના કારણોનો સારો નિકાલ આવે એવી હિટલરની ઇચ્છા છે, અને ભાઈ ભાઈ જોડે વાતો કરે એમ એ કરવા ઇચ્છે છે.

પણ શુશ્નિગ મક્કમ રહ્યો. એણે જ્યારે ચોખ્ખી ના પાડી "અમરિખ-જી"ની ઑફિસ ઉપર પોલીસે પાડેલા દરોડામાંથી ઑસ્ટ્રિયા ઉપરના આક્રમણની આખી યોજનાની એને ક્યારની ખબર થયેલી એણે સાફ સાફ કહ્યું કે આવી પરિસ્થિતિમાં હવા સિવાય બીજી કઈ અપેક્ષા થઈ શકે?

આ પાસો સવળો ન પડ્યો, એટલે ભીડને વખતે કામ લેવા માટે ખાસ તૈયાર રાખેલા માણસને ફૉન પાપેને બોલાવ્યો આ માણસ તે બીજો કોઈ નહિ પણ ચૅન્સેલર શુશ્નિગનો પરરાષ્ટ્રખાતાનો 'વિશ્વાસુ' મંત્રી અને અંગતનો મિત્ર ના ગુઇડો શ્મિટ. શુશ્નિગને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો કે આ જ માણસ આગળ જતા ભૂટસ નીવડવાનો હતો. શ્મિટ અત્યંત અભિમાની અને મહત્ત્વાકાંક્ષી હતા પાપેને એના ચોફડાબંધ વખાણ કર્યા અને જો જર્મનીને એ સાહાય્ય આપે તો એને રાજકારણમાં સુંદર કારકિર્દી આપવાનું વચન આપ્યું અનેક વાર શુશ્નિગના સલાહકારોએ એને શ્મિટની વિરુદ્ધ ચેતવ્યો હતો મુસોલિનીએ પોતે શુશ્નિગને ચેતવણી મોકલી હતી કે "તારો જમણો હાથ જ તારી પીઠમાં કટાર ભોંકી દેશે, માટે સંભાળજે' પણ ચૅન્સેલરે તો પોતાના "જૂના અને વિશ્વાસુ શાળામિત્ર"ની વિરુદ્ધ કહેવામાં આવતી એકેકે વાતમાં વિશ્વાસ ન મૂક્યો. રોજ રોજ એ "વિશ્વાસુ મિત્ર" શુશ્નિગને સમજાવ્યા જ કરતો કે એણે બર્ખટેસગાડેન હિટલરની મુલાકાતે જવું જ જોઈએ હિટલર તો આપણો મિત્ર છે, એ તો ઊલટો એમ ગભરાય છે કે શુશ્નિગના હાથમાં 'સપ્તર્ષિ મંડળ"માંથી પકડાયેલો દસ્તાવેજનો પુરાવો આખી દુનિયાને જર્મનીની વિરુદ્ધ વાળી દેશે આપણે તો ખૂબ મજબૂત પરિસ્થિતિમાં છીએ, અને શુશ્નિગે એક વાર જઈ આવીને કાયમ માટે જે કોઈ તકરાર ફરિયાદ હોય તેનો નિકાલ લાવવો જોઈએ

આખરે શુશ્નિગે રોમ ટેલિફોન કરીને મુસોલિનીની સલાહ માગી "મારા પરમ પ્રિય મિત્ર," મુસોલિનીએ જવાબ આપ્યો, "તારી નિર્ણય કરવાની શક્તિમાં મને મોએ સો ટકા શ્રદ્ધા છે તને જેમ ઠીક લાગે એમ તું કર." શુશ્નિગ ઓળખી ગયો કે એનો અર્થ એમ જ છે કે "મુસોલિનીને કંઈ પડી નથી." આ દરમિયાન બર્લિન તરફથી દબાણ વધતું જ જતું હતું ઑસ્ટ્રિયા અને જર્મનીની સરહદ ઉપર જર્મન સૈન્ય એકઠું થતું હતું શુશ્નિગને થયું કે કદાચ કોઈ કરાર કે સુલેહ કરવામાં આવે તો મધ્ય યુરોપમાં જૂનની જેમ એકાએક પ્રગટ થયેલા આ ભયાનક નિકાલ થાય.

૧૧મી ફેબ્રુઆરીની સાંજે આખરે અત્યંત છૂપી રીતે શુશ્નિગ બર્ખટેસગાડેન તરફ રવાના થયો સથવારામાં એનો "વિશ્વાસુ મિત્ર" શ્મિટ, જર્મન એલચી ફૉન પાપેન અને એક જુવાન સેક્રેટરી એટલા જ લોકો હતા

બીજી જ સવારે એણે હિટલરના મહેલમાં એના અભ્યાસગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. સ્વાગતનો એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યા વગર હિટલરે ત્રાડ પાડીને ગાળોનો વરસાદ શરૂ કર્યો "બેશરમ જેસુઈટ! પ્લેનેટાના (જેને ઑસ્ટ્રિયન ચૅન્સેલર ડૉ ડૉલ્ફસના ખૂન માટે દેહાંતદંડની શિક્ષા થયેલી) ખૂની! તારું કેરનું પણ રમવાનો તારો વખત આવી લાગ્યો છે!! .." શુશ્નિગ બિચારો છક્ક થઈ સામે જોઈ રહ્યો 'એ ભયાનક બે કલાકમાં ફક્ત એક જ વાર હિટલરે એકાદ ક્ષણ માટે ગાળોનો વરસાદ બંધ કર્યો હશે" શુશ્નિગે પાછળથી એક મુલાકાતમાં કહેલું સિગારેટ પીવાની ટેવવાળા એ ઑસ્ટ્રિયન ચૅન્સેલરે કાંઈ ન સૂઝતા પોતાની સિગારેટની દાબડી ઉપાડી

"બીડી પીવાની અહીં સખત મનાઈ છે" હિટલર તાડૂક્યો

એકાએક હિટલરે એક બટન દબાવ્યું તરત જ સેનાપતિ ગઈ રેનાઉ સેનાપતિ કાઈટેલ અને વર્તમાનપત્રની દુનિયાને મુખ્ય ડૉ ડીટ્રીશ અંદર આવ્યા

"આ ઑસ્ટ્રિયાના ચૅન્સેલર સાહેબ પધાર્યા છે" હિટલરે કટાક્ષથી કહ્યું "એમને જરા કહો કે આપણી માગણીઓનો અસ્વીકાર થાય તો શું શું કરવા માટે આપણી તૈયારીઓ છે"

સેનાપતિઓએ તરત જ આંકડાઓ આપ્યા બે લાખ માણસો અને આટલાં વિમાનો સરહદ ઓળંગવા તૈયાર થઈને બેઠા છે

હિટલરે અગિયાર કલમોવાળા કરારનામાનો એક મસદો શુશ્નિગ આગળ ધરીને એના ઉપર તત્કાળ સહી કરવા હુકમ કર્યો આ કરારનામુ એટલે, સરવાળે આખું ઓસ્ટ્રિયા નાત્સી રાજ નીચે આવે એ જાતનુ હતુ કરારનામુ આગળ ધરીને વળી હિટલરે પગ પછાડીને અને ગાળોનો વરસાદ વરસાવીને પોતાનુ રુદ્ર સ્વરૂપ શુશ્નિગને દેખાડ્યુ "વિશ્વાસુ મિત્ર" મિત્રે એ કરારની ઘણી ખરી શરતો સ્વીકારી લેવાની સલાહ આપી ચૅન્સેલર શુશ્નિગે આખરે કહ્યુ કે બારમાંથી ત્રણ શરતો એ સ્વીકારી શકે એમ છે વિયેનાના નાત્સી નેતા સેસઈનક્વાર્ટની ગૃહમંત્રી તરીકેની નિમણૂક કરવાની, બધા રાજકીય કેદીઓને બિનશરતે છોડી મૂકવાની, અને 'ફાદરલેન્ડ ફ્રંટ' પાર્ટીમાં નાત્સીઓને દાખલ કરવાની ઓસ્ટ્રિયાના પ્રેસિડેન્ટ મિક્લાસને મળીને વિચાર-મંત્રણા કર્યા વગર એથી વધારે શરતો સ્વીકારવાની શુશ્નિગે ના પાડી વળી એક કલાક હિટલરે ગર્જના કરી ને "હાલ તુરત માટે" તમારી વાત કબૂલ રાખુ છુ એમ કહી, ફરી એક વાર યુદ્ધની ને ચઢાઈની ધમકી આપી અભ્યાસગૃહમાંથી પ્રયાણ કર્યુ

રવિવારની વહેલી સવારે, ફેબ્રુઆરીની ૧૩મી તારીખે શુશ્નિગ વિયેના પાછો પહોંચ્યો. લોહીનો છાંટો પણ શરીરમા ન રહ્યો હોય એવુ એનુ મોઢુ ફિક્કુ પડી ગયુ હતુ એના પગમા જાણે ત્રાણ ન રહ્યુ હોય એમ એ ચાલતો હતો એક રાતમા એને વૃદ્ધત્વ આવી ગયુ હતુ

એણે સ્વીકારેલી શરતોની વાત વિયેનામા ચોમેર ફરે એમ ફૂટી શુશ્નિગે પોતાના દેશને વેચી તો નથી માર્યો ને, એમ સૌને શંકા પેઠી પ્રેસિડેન્ટ મિક્લાસે એને સલાહ આપી કે હિટલરના આ પાશવી અને નીચ પ્રયત્ન વિશેનો આખો હેવાલ શુશ્નિગે પ્રસિદ્ધ કરવો એટલુ કરવામા આવે તો દુનિયા આખીની સહાનુભૂતિ મળશે અને ઓસ્ટ્રિયાની જનતા જરૂર ખળભળી ઉઠશે એટલો પ્રેસિડેન્ટ મિક્લાસને વિશ્વાસ હતો એની હમેશની રીત મુજબ શુશ્નિગે તેમ કરવાની ના પાડી "મારે વિચાર કરવાની જરૂર છે હુ કોઈક રસ્તો જરૂર શોધી કાઢીશ" એમ કહીને એણે પોતાને પોતાની ઑફિસમાં પૂરી લીધો

"ફાદરલેન્ડ ફ્રંટ"ના વિશ્વાસુ અને સ્વામીભક્ત નેતાઓ પોતાના અગ્રણીના આ મૌનથી બહુ મૂંઝવણમા પડી ગયા, એમાના કેટલાકોએ પાછળથી કહેલુ, "જો ફક્ત એણે પુરે હૃદયે અને પ્રમાણિક-પણે અમને બધી વાત કરી હોત તો અમે જબરજસ્ત સંગઠન બતાડી અમારી શક્તિની દુનિયાને ખાતરી આપત, ને એમ થાત તો ઇતિહાસનુ પાનુ કોઈ જુદી જ રીતે લખાત"

પણ આમ છતાં ય જ્યારે વાત બહાર પડી ગઈ કે હિટલરે આખરી ખરીતો આપ્યો છે ત્યારે આખુ રાષ્ટ્ર પગભર થઈ ગયુ વગર યોજાયા અનેક રાષ્ટ્રીય સરઘસો અને દેખાવો જ્યાં ત્યાં થવા લાગ્યા શુશ્નિગને જરા હિંમત આવી કે સામો ઘા કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે વિયેનાના મેયર શ્મિત્સે (ડૉ. શ્મિટ નહિ) એને પ્રોત્સાહન આપ્યુ મજૂરોના પ્રતિનિધિ-ઓનુ એક મંડળ મેયર આગળ ગયુ અને એમણે કહ્યુ કે રાષ્ટ્ર માટે જરૂર પડે તો પ્રાણ પાથરવા અમે તૈયાર છીએ આખો દેશ જાણે સફાળો જાગ્યો કહેવાય છે કે આવી ઉજ્જ્વળ દેશભક્તિ ઓસ્ટ્રિયન જનતાએ પહેલાં કદી બતાવી ન હતી

બર્ક્ટેસગાડેનની મુલાકાતની વાત સાંભળીને આ બાજુ મુસોલિની સારી પેઠે ગભરાયો હતો "જો આપણે ઓસ્ટ્રિયા ખોઈ બેસશુ તો આપણને જગત-યુદ્ધમા હાર્યા જેટલુ નુકસાન થશે" એમ એના સલાહકારોએ મુસોલિનીને કહ્યાનુ ય કહી દીધુ હતુ ફેબ્રુઆરીની ૨૨મીએ રોમથી સિનોર સવીચ શુશ્નિગને મળવા આવ્યો, અને મુસોલિનીને નામે એણે વચન આપ્યુ કે છેવટની ઘડી સુધી ઈટાલી શુશ્નિગને મદદ કરશે

તો પછી એ જ આવાડિયા પછી મુસોલિનીએ પોતાનુ વચન શા માટે તોડ્યુ? એનો જવાબ એ છે કે એ દરમિયાન હિટલરે એને 'હૃદયપૂર્વક' નું વચન આપેલુ કે ઓસ્ટ્રિયાને જબરી રાજ્યકાંત કરવામા નહિ આવે, એને જર્મનીમા તો દાખલ કરી દેવામા નહિ જ આવે, અને ઓસ્ટ્રિયન સરકાર નાત્સી થાય

તો પણ ઑસ્ટ્રિયાનું સ્વાતંત્ર્ય તો કાયમ જ રાખવામાં આવશે. આ વચન અપાયાની વાત તો હવે સૌ જાણે છે. એને સિદ્ધ કરવા જવાની જરૂર નથી.

શુશ્નિગ બિચારો રોમ તરફથી મળેલા વચન ઉપર ભરોસો રાખી તૈયારીઓમાં પડ્યો. એણે પાર્લામેન્ટની સભા બોલાવી. ૨૪ ફેબ્રુઆરીની સાંજે ઑસ્ટ્રિયન પાર્લામેન્ટનું સભાગૃહ દેશના પ્રસિદ્ધ લોકોથી ભરાઈ ગયું હતું. તે દિવસે તો કોઈ પ્રેરણા પામેલા પુરુષની જેમ શુશ્નિગે સભાગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. એ કોઈ બીજો જ શુશ્નિગ જાણે ન હોય! એની આંખોમાં એક જાતનું તેજ હતું. એના અવાજમાં કોઈ દૈવી નાદ હતો. અને એ દિવસે એણે જે ભાષણ આપ્યું એ યુરોપના આધુનિક રાજકારણમાં એક અભૂતપૂર્વ વ્યાખ્યાન ગણવામાં આવે છે. અને જ્યારે એણે પોતાના ભાષણનો અંત 'આમરણાંત આપણે શ્વેત અને રક્ત, રક્ત અને શ્વેત ધ્વજ નીચે રહેશું' એ વાક્ય સાથે કર્યો ત્યારે પ્રચંડ નિનાદ સાથે આખી મેદની ઊભી થઈ ગઈ હતી. એનું પ્રમાણિક વક્તવ્ય અને હિટલર ઉપરના એના તીખા કટાક્ષમય ઉદ્ગારો આખા દેશમાં એક જ રાત્રીમાં જ્વાળા ફેરવવા બસ હતા. વિજયની ખાતરી થતાં અને આત્મવિશ્વાસ આવતાં શુશ્નિગે ઘોષણા કરી કે નવમી માર્ચને દિવસે એક પ્રચંડ મતદર્શન (Plebiscite) આખા રાષ્ટ્રમાં કરવામાં આવશે. એ દિવસે ઑસ્ટ્રિયાએ મત તો એને સાથ આપવાનું કે એની વિરુદ્ધ થવાનું નક્કી કરવાનું રહેશે. આ ઘોષણા થતાં જ આખી મેદનીએ 'હાઈલ શુશ્નિગ! હાઈલ ઑસ્ટ્રિયા!' ના વિજયનાદ કરીને સભાગૃહ ડોલાવી મૂક્યું.

પણ શુશ્નિગે એક મોટી ભૂલ કરી. તે હિટલરનું પોતાનું અપમાન કરવા ઉપરાંત વળી રાજકીય દૃષ્ટિએ મતદર્શન હિટલર માટે ગમે એટલું અનિચ્છનીય હોય તોપણ શુશ્નિગે પોતાના રાજ્યની નબળાઈઓ ધ્યાનમાં લીધી ન હતી. પોતાના હાથ નીચેના અધિકારીઓને એણે કદી કાર્યારંભ પોતાની જવાબદારી ઉપર કરવા દીધો જ ન હતો. અને હવે એ અધિકારીઓને શું કરવું તેની ખબર ન હતી. મશાલ સળગી રહી હતી પણ એનો કેમ ઉપયોગ કરવો એ કોઈને ખબર ન હતી.

એના મ્યુનિકના મહેલમાં બેઠા બેઠા હિટલરે શુશ્નિગનું ભાષણ રેડિયો ઉપર સાંભળ્યું. એ દિવસે સાંજે જ્યારે હિટલર મ્યુનિકના બગીચાના જન્મ દિવસ નિમિત્ત (એ અવસરથી બગીચામાં હિમલર પણ સાથ હતો. તે વખતે તો એ એક અજાણ્યું જીવન હતો.) એક થિયેટરમાં હાજરી આપતો હતો ત્યારે ક્રોધથી એનું મોઢું રાતુંચોળ થઈ ગયું હતું. થિયેટરના એક ટેબલ ઉપર પછાડતા પછાડતા ત્રણ કલાક સુધી એ તાડૂક્યો: 'આખા ઑસ્ટ્રિયા ઉપર હળ ફેરવવા પડે તો ય મને દયા નહિ આવે. પણ ગમે તે ઉપાયે શુશ્નિગનું નિકંદન કાઢ્યા વગર નહિ રહું.' એણે ધમકી આપી. એ જ રાત્રે બધા સૈન્યાધિકારીઓને બોલાવવામાં આવ્યા. પણ સેનાપતિઓ મંત્રણા કરી રહ્યા હતા ત્યાં રોમથી એક બહુ જ અગત્યનો સંદેશો આવ્યો. મુસોલિનીએ એ સંદેશા દ્વારા હિટલરને વિનંતી કરી હતી કે કોઈ પણ જાતનું ઉતાવળું પગલું ન ભરવું જોઈએ. એટલે તરત જ પગલાં લેવાનો નિર્ણય એ ક્ષણ માટે પડતો મુકાયો.

છેલ્લો તાર તો તૂટ્યો. શુશ્નિગે મતદર્શન (Plebiscite)ની ઘોષણા કરી ત્યારે એમાં વળી મુસોલિનીએ વચન આપ્યું કે ઑસ્ટ્રિયાને એ ફરી ન ફરી જવામાં આવે ત્યાં સુધી એ આડો નહિ આવે. હિટલરે ફરી એક વાર સૈન્યાધિકારીઓને મંત્રણા માટે બોલાવ્યા. પરદેશખાતાના મંત્રી રીબેનટ્રોપે ઑસ્ટ્રિયાના નાત્સી મંત્રીઓને એવી સૂચના મોકલી કે ઑસ્ટ્રિયામાં ત્યાં ત્યાં તોફાનો થઈ બેસે એવી વ્યવસ્થા કરવી એટલે જર્મન સરકારને આક્રમણ માટે એક સરસ બહાનું મળી જાય.

૧૧મી માર્ચે નાત્સી મંત્રી કેપ્લર વિયેના આવ્યો ને હિટલરને નામે એણે ત્રણ માગણીઓ કરી: મતદર્શન મોકૂફ રાખવામાં આવે, શુશ્નિગ રાજીનામું આપે અને સેસ-ઈનક્વાર્ટને ચાન્સેલર તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવે. તિરસ્કાર સાથે શુશ્નિગે

એ માગણીઓનો અસ્વીકાર કર્યો. સુરાપ્રાશનમાં જ મશગૂલ રહેનાર અને શાંત સ્વભાવના પ્રેસિડેંટ મિકલાસ પણ આ માગણીઓથી તપી ગયો; ટેબલ ઉપર મુઠ્ઠી પછાડીને એણે હિટલરના સંદેશવાહકને કહ્યું કે "ઑસ્ટ્રિયા લેતાં પહેલાં તમારા જેવા જંગલીઓને અમારાં મડદાં ઉપર ચાલવું પડશે."

એ જ સાંજે પાંચ વાગે જર્મન સરકારના વિયેનાના પ્રતિનિધિએ આખરી ખરીતો આપ્યો ને કહ્યું કે મંત્રી કેપ્લરે આપેલી ત્રણ શરતોનો સ્વીકાર ઑસ્ટ્રિયાએ તરતોતરત કરવો જ પડશે. એણે એમ પણ જણાવ્યું કે આખરી ખરીતાની મુદત એ જ સાંજે સાડા સાતે એટલે કે અઢી કલાકમાં પૂરી થશે. અને એ થતાં જ જો શરતો અમાન્ય થઈ હશે તો સરહદ ઉપર આવીને ઊભેલા બે લાખ જર્મન સૈનિકો ઑસ્ટ્રિયામાં પ્રવેશ કરશે.

મિનિટો પસાર થવા લાગી. સાંજે ૭ વાગે રેડિયો ઉપર ઘોષણા થઈ કે મતદર્શન નહિ લેવામાં આવે; સાત વાગે ઘોષણા થઈ કે ચેન્સલર શુશ્નિગે રાજીનામું આપ્યું છે અને આઠ વાગે રેડિયો ઉપર પેલુ હૃદયને વલોવી નાખે એવું શુશ્નિગનું ઉત્સુ કરુણ ભાષણ થયું. એ ભાષણના કારુણ્યને લીધે ઘણા લોકો એની સરખામણી બાદશાહ આઠમા એડવર્ડના રાજ્યત્યાગ વખતના ભાષણ સાથે કરે છે. શુશ્નિગે કહ્યું "હું દુનિયા સમક્ષ જાહેર કરું છું....... કે પાશવી બળ સામે અમારે નમતું આપવું પડે છે........ અમારા સૈન્યને અમે હુકમ આપ્યો છે કે એ લોકો પાછા હઠી જાય અને પ્રતિકાર ન કરે..... ...પ્રભુ ઑસ્ટ્રિયાને બચાવો." એ ઉત્સ્વા બે કલાકમાં શું શું બન્યું એ તો ફક્ત છૂટાંછવાયાં વર્ણનો અને પછીથી થયેલા પત્રવ્યવહાર ઉપરથી જ માત્ર સમજી શકાય એમ છે. ખેડૂતના કુટુંબમાં જન્મેલા પ્રેસિડેંટ મિકલાસે પ્રતિકાર કરવાનો નિર્ણય કરવા શુશ્નિગને પગે પડીને વિનંતી કરી. ઑસ્ટ્રિયાના સૈન્યાધિકારીઓએ જર્મનીનું આક્રમણ જે જે દિશાએથી આવવું શક્ય હતું ત્યાં ત્યાં ચૂંટી કાઢેલાં સૈન્યદળ ગોઠવી દીધાં હતાં. પણ શુશ્નિગ મક્કમ રહ્યો. પ્રતિકારનો અર્થ પહેલાં લોહીની નદીઓ વહેવડાવવી અને પછી સ્વાધીન થવું એટલો જ હતો.........અને એ જવાબદારી લઈને ભવિષ્યની પ્રજા સમક્ષ ગુનેગાર તરીકે ઊભો રહેવા શુશ્નિગ તૈયાર ન હતો.

શુશ્નિગે સમસ્ત પ્રધાનમંડળ સમક્ષ આખરી વિદાયનું ભાષણ આપ્યું એ વખતે બધાની આંખોમાંથી આંસુના પ્રવાહ ચાલ્યા જતા હતા. "મારા ભાષણનો અને મારો હવે અંત થાય છે." એટલું બોલી એણે એ પ્રધાનમંડળની ઓરડીમાંથી ઝડપથી પ્રયાણ કર્યું. બહાર આવી વાટ જોતી ઊભેલી પોતાની મોટરમાં એણે પ્રવેશ કર્યો, અને બે અંગરક્ષકો તરત જ મોટરની પગથી ઉપર બે બાજુ ઊભા રહી ગયા. એમણે ડ્રાઈવરને હુકમ આપ્યો: "સીધા લઈ જાઓ ઍરપૉર્ટના વિમાની મેદાન ઉપર; જલદી કરો."

"ના, ના." શુશ્નિગે તરત જ કહ્યું, "હું ઑસ્ટ્રિયાનો રહેવાસી છું અને મરણ સુધી આ દેશમાં જ રહીશ. મને મારે ઘેર લઈ જાઓ." એ વખતે રાતના સવા આઠ વાગ્યા હતા.

પછી તો વિયેના આખામાં ધમાચકડી ચાલી. કોણ જાણે ક્યાંથી હજારો નાત્સીઓનાં ટોળાં બહાર નીકળી પડ્યાં. વેગવાળી મોટરોમાં બેસીને વિયેનાના રસ્તાઓ ઉપર એમણે ત્રાહી પોકરાવી દીધી. બે જ કલાકમાં શુશ્નિગના રાજના બધા સ્વામીભક્ત અને દેશભક્ત અધિકારીઓને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. બહારના દેશો સાથેનો એકેએક જાતનો વ્યવહાર બંધ કરવામાં આવ્યો.

વિયેનાના મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપર નાત્સીઓએ ઉત્સાહપૂર્વક ધ્વજપતાકાઓ સાથે સરઘસો કાઢ્યાં. થોડા જ કલાકો ઉપર એ જ રસ્તાઓ ઉપર શુશ્નિગની ધજાઓ ફરકતી હતી. પણ આ દેખાવો કરનારા બહુ લોકો ન હતા. ક્યાંઈ ગયેલી પ્રજા તો આખી ઘટનાને જોઈ જ રહી હતી. એમણે ભાગ લેવાની મૂર્ખાઈ નહોતી કરી.

પણ હિટલરને બધું "કાયદેસર" કરવાનો બહુ શોખ છે. ઑસ્ટ્રિયા ઉપર વિજય મળતાં જ ડૉ. ગોબલ્સને અને એના પ્રચારખાતાને "ઈતિહાસ-

સંશોધકો માટે બધુ વ્યવસ્થિત" કરી નાખવાનો હુકમ મળ્યો નાત્સી લેખકોના કહેવા મુજબ "ઑસ્ટ્રિયામાં એ શુક્રવારે કોમ્યુનિસ્ટ ક્રાન્તિ થવાની લગભગ તૈયારી થઈ ચૂકી હતી એ ભયાનક સંકટથી ગભરાઈ જઈને સેસઈનકવાર્ટે હિટલરને મદદ માટે અને સૈન્ય મોકલવા તાર કર્યો કે જેથી ઑસ્ટ્રિયામાં શાન્તિ અને વ્યવસ્થા સ્થાપન થાય અને રક્તપાત ન થવા પામે" ખરી વાત છે કે હિટલરના કહેવાથી લખાયેલો એ તાર એ દિવસે મોડી રાત્રે મોકલવામાં આવેલો, જ્યારે હિટલરના સૈન્યે તો રાત્રે નવને પાંચે ઑસ્ટ્રિયન સરહદ ઓળંગીને દેશમાં પ્રવેશ કરી દીધો હતો

બીજે દિવસે સવારે ગોએરિંગના વૈમાનિક દળના પ્રચંડ હવાઈ જહાજો—ગગનનો વૈભવ કરનારા તેમ જ સૈન્ય લઈ જનારા—વિયેના ઉપર સમડીની જેમ ચક્રાવો કરવા લાગ્યા એક પછી એક બસ્સો સૈન્યવાહક વિમાનો મેદાનમાં ઊતર્યાં અને દરેકમાંથી બધી રીતે સજ્જ થયેલા બાર બાર જર્મન સૈનિકોએ ઑસ્ટ્રિયાની એ ગઈ કાલની સ્વતંત્ર ભૂમિ-ઉપર પગ મૂક્યો બપોર સુધીમાં જર્મન સૈન્યના મોટરદળો વિયેના પહોંચી ગયાં અને સાંજ સુધીમાં તો આખું વિયેના એક લશ્કરી કૅમ્પ જેવું થઈ ગયું પ્રગત પણ આ બધા પ્રદર્શનથી અંજાઈને મોટે અંશે નાત્સી પરાક્રમ અને વીર્ય તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવતી થઈ ગઈ

આ દરમિયાન જેનાથી લોકો સૌથી વધારે ડરે છે એ હિટલરની ગેસ્ટાપો—સી આઈ ડી નો મુખ્ય અધિકારી હિમલર પોતાના એક હજાર ચુનંદા ગુપ્તચરો સાથે આવી પહોંચ્યો આખો દિવસ લૉરીઓ ઉપર લૉરીઓ કેદીઓને પકડી લાવીને જેલો અને કૅમ્પો ભરવા લાગી દરમિયાન શહેર આખામાં બ્રાઉન શર્ટ પહેરેલા સ્વયંસેવકોની ફરી ફરી કૂચ કરી લોકોના મન ઉપર હરતા ફરતા સ્વયંસેવકો નાત્સી લોકો તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવનારા છે એવી છાપ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નાત્સી વિકરાળતાનું દર્શન લોકોને થઈ ચૂક્યું લોકોને થયું કે જ્યાં સુધી તક છે ત્યાં સુધીમાં શામેલ થઈ જવામાં જ વધુ ડહાપણ છે એટલે એમણે તો બમણા જોરથી "હાઈલ હિટલર" ના વિજયનાદ પોકારવાનું શરૂ કરી દીધું

પણ સ્વસ્તિકવાળી ધજાઓ ફરકયા છતાં, અને સેસઈનકવાર્ટ ચૅન્સેલર થયા છતાં, ઑસ્ટ્રિયા હજી સ્વતંત્ર હતું, મિકલાસ હજી પ્રેસિડેંટ હતો, અને હિટલરે બધું તે વખત પૂરતું તો યોજેલું પણ એમ જ ત્યારે શા માટે એણે પોતાનો નિર્ણય બદલ્યો હશે, અને મુસોલિનીને આપેલું વચન તોડીને એણે કયા કારણોને લીધે ઑસ્ટ્રિયા ઓહિયા કર્યું હશે?

હિટલરે વિયેનામાં વિજયપ્રવેશ કર્યો કે તરત જ એણે લંડન, પૅરિસ અને રોમના જર્મન વકીલાતોમાંથી દર અર્ધા અર્ધા કલાકે રિપોર્ટો મંગાવવાની શરૂઆત કરી અને એને રિપોર્ટો મળ્યા આ પ્રમાણે-પૅરિસ પૉપ્યુલર ફ્રંટ સરકારનો પરાજય થઈને નવી સરકાર ફ્રાંસમાં નિમાવાની તૈયારી થઈ છે ગંભીર પરિસ્થિતિ એવી વિચિત્ર છે કે કોઈ પણ નેતા પ્રધાનમંડળ ઘડી શકતો નથી આનો અર્થ એમ છે કે ફ્રાંસ તરફથી કોઈ પણ જાતનું અસરકારક પગલું લેવાય એ અશક્ય છે લંડન બ્રિટિશ સરકાર "બહુ જ ચોંકી ગઈ છે" પણ એમણે બધું "ફ્રેંચ સરકાર આરંભ કરે તો જ આપણે ભાગ લેવો" એવી નીતિ ઉપર છોડ્યું છે રોમ મુસોલિની ઑસ્ટ્રિયા તો શું, પણ કોઈ પણ ઠેકાણે કાંઈ પણ નવું હાથ ધરી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી

આ બધા અનુકૂળ રિપોર્ટો મળ્યા એ જ અરસામાં બીજી બાજુથી હિટલરના સેનાપતિઓએ રિપોર્ટ આપ્યો કે ઑસ્ટ્રિયાનું આક્રમણ કોઈ પણ વિઘ્ન વગર જર્મન સેના કરી શકી છે, અને ઘણી જ સહેલાઈથી દેશભરમાં જર્મન સેના ફેલાઈ શકી છે ક્યાંયે બળવાની કે વિરોધની નિશાની પણ નથી

હિટલરે જોયું કે લીલી ગલી થઈ ગઈ છે ને લાલ બત્તીની સામે ધસી જનાર એ જર્મન ચૅન્સેલરને એથી વધારે જોઈતું ન હતું એણે એક ડગલું આગળ ભર્યું અને ઑસ્ટ્રિયાનો સર્વાંત થયો

સિગ્મંડ ફ્રૉઇડ

' चारुदत्त "

હેવલૉક એલિસ જુલાઈની દસમી તારીખે વિદેહ થયા, સિગ્મંડ ફ્રૉઇડ ચોવીસમી સપ્ટેમ્બરે વિદેહ થયા. અઢી મહિનાના ગાળામાં એક જ વિદ્યાના બે મહાપંડિતો આ પૃથ્વીના લોકો વચ્ચેથી ચાલતા થયા.

જિન્સીવૃત્તિ એ એક જબરું સમાજવાહક બળ છે. માનસપૃથક્કરણ એટલે શું અને તે કેમ થાય એનું જગતને પ્રથમ જ્ઞાન કરાવનાર આ બે પુરુષોએ જગતને એક મહાન વિજ્ઞાનની ભેટ આપી કે ખાસ કરીને માનવકેળવણીના ક્ષેત્રમાં તો એ વિજ્ઞાન એક અનિવાર્ય વસ્તુ થઈ પડી છે. ભવિષ્યની પ્રજાને ઘડવામાં એનો સાચી રીતનો ઉપયોગ આવડે તો જગતમાં આજે દેખાતી અશાન્તિ અને હિંસા ઘણે દેખાતી બંધ થઈ જાય.

ફ્રૉઇડના મતો આ ટૂંકી નોંધમાં નિર્દેશવા પણ મુશ્કેલ છે, એની ચર્ચા તો ક્યાંથી જ સંભવે? એમણે કહેલી એક વસ્તુ તો બરાબર સમજી લેવા જેવી છે કે પ્રાણીની એક પણ ક્રિયા કારણ વિના નથી બનતી. સહજ થયેલી ક્રિયામાં ઊંડે ઊંડે ચિત્તતંત્રમાં ચાલતા કોઈ વ્યાપારનું પરિણામ કે ભાવિના કોઈ શુભ કે અશુભની એ આગાહી છે. એને સમજી લઈને જો એને માર્ગ કરી દેવામાં આવે તો એનું શુભતત્ત્વ નિખરી ઊઠે અને અશુભ તત્ત્વ વિલીન પામવા તરફ જાય. માબાપોએ, શિક્ષકોએ અને સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિએ આ સમજી લઈ પોતાનાં બાળકો અને પોતાના સંબંધમાં આવનારા જોડે સુયથાર્થ વ્યવહાર શોધી લેવો જોઈએ કે જેથી અનિષ્ટની શક્તિ ઘટી જાય.

જગતને આ કામ કરતાં વધુ કલ્યાણકારી શોધ ભૂતકાળમાં ભાગ્યે બીજી નહિ મળી હોય.

ફ્રૉઇડનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૫૬માં મે મહિનાની છઠ્ઠી તારીખે મોરાવિયામાં ફ્રીબર્ગ નામના ગામમાં થયો હતો. ૧૯૩૮ના જૂનની ચોથી તારીખ સુધીનાં એમના જીવનનાં લગભગ ૮૦ વર્ષ વિયેનામાં વીત્યાં હતાં. જે ભૂમિ સાથે એમણે પોતાનું અંતર ૮૦-૮૦ વર્ષ સુધી જડી રાખ્યું હતું તે વ્યક્તિને જર્મનીના સરમુખત્યાર હેર હિટલરે એક દિવસે એકાએક આંચકો મારી એ ભૂમિમાંથી ઉખેડી નાખી. કારણ? માત્ર કે તેમનો જન્મ યહૂદી માતાને પેટે થયો હતો અને હિટલર યહૂદીઓને ધિક્કારતો હતો. ૮૨ વર્ષનો એ વૃદ્ધ આદમી ધ્રૂજતે પગે, આંસુ ઝરતી આંખે પોતાના ઘરને, પોતાના દેશને, પોતાની માતૃભૂમિને છોડી ઈંગ્લેંડ આવી વસ્યો. આ આઘાત કોઈ પણ માણસના હૃદયને તોડી નાખવાને બસ છે. એક વર્ષ ઉપર ત્રણ જ મહિના થયા અને ફ્રૉઇડે મૃત્યુને સ્વીકાર્યું.

ફ્રૉઇડ માનસવિશ્લેષણશાસ્ત્રના પ્રણેતાનું બિરુદ પામ્યા, પરંતુ એ તો થયો ડૉક્ટરનો અભ્યાસ, જ્યારે ફ્રૉઇડને એવા અભ્યાસ પ્રત્યે જીવનની શરૂઆતમાં રુચિ જ નહોતી. એમને તો રસ હતો ભૌતિક વિજ્ઞાનના સંશોધનમાં. પણ ગેટેનું 'દ નેચર' (નિસર્ગ)-એ પુસ્તક વાંચ્યું અને એમની રુચિનું નિશાન બદલ્યું. એમણે શરૂઆતમાં તો વનસ્પતિ અને રસાયણોમાં જ રસ લેવા માંડ્યો. પણ વનસ્પતિમાંથી જીવશાસ્ત્ર, જીવશાસ્ત્રમાંથી ચેતના અને ચેતનાનું તંત્ર એમ ક્રમ આગળ ચાલતો ગયો, અને છેવટે એમણે ચેતનાના દરેક પ્રકાર પાછળ રહેલી સૂક્ષ્મ ક્રિયાને પારખવાના યત્નો કરવા માંડ્યા. પરિણામે એમણે જગતને મનોવિશ્લેષણનું શાસ્ત્ર આપ્યું.

૧૮૭૬થી ૧૮૮૨ સુધી એમણે પ્રથમ બ્રુક (Bruck)ના હાથ નીચે શરીરશાસ્ત્ર-પ્રયોગ

શાળામાં અને પછી મેયનર (Meynert)ના હાથ નીચે શરીરરચનાના પ્રયોગોમાં કામ કર્યું માનસિક દર્દોના નિદાન અને ચિકિત્સામાં સંશોધનાત્મક કામ કરવા બદલ તેના નિષ્ણાતની પદવી એમને ૧૮૮૧માં મળી, પણ પદવીને આવશ્યક જ્ઞાન કરતાં તે જ્ઞાનની પરિપક્વતાને પોષક એમણે બીજું ઘણું જ્ઞાન કરમિયાનમાં મેળવી લીધું હતું

આર્થિક કારણોએ એમને આ સંશોધનનું કામ મૂકી માનસિક નબળાઈઓની ચિકિત્સાનું કામ એક હૉસ્પિટલમાં કરવા માંડ્યું આ કામ કરતાં એક વાર એમને એમના મિત્ર ડૉક્ટર બ્રુઅરે એક હિસ્ટિરિયાવાળી બાઈ અભાન અવસ્થામાં જે બોલતી હતી તે પરથી હિસ્ટિરિયાનું કારણ પામી જઈ તે મુજબ ચિકિત્સા કરવાથી સાજી કરી શકાઈ તેવી વાત કરી ૧૮૮૪ની સાલની આ વાત છે ફ્રોઈડ રસપૂર્વક એ અનુભવને સાંભળી રહ્યા માનસિક દર્દોની એમાં એમને જડ દેખાઈ એમને થયું કે માનવી-શરીરમાં એક જ માનવી નથી અંતસ્તલમાં પણ એક બીજો માનવી હોય છે અને ઘણી વાર એક જ શરીરમાં વસતા એ બંને માનવીઓ એકમેકથી ભિન્ન હોય છે 'આનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ' ફ્રોઈડને એના અભ્યાસની તરસ લાગી અને બીજે જ વર્ષે હૉસ્પિટલમાંથી છૂટા થઈ પૅરિસના જાણીતા માનસિક રોગોના ચિકિત્સક ડૉક્ટર શારકોટ પાસે અભ્યાસ માટે પહોંચ્યા ડૉક્ટર શારકોટે એમના ઉત્સાહને વેગ આપ્યો અને ત્યારપછીના વર્ષથી એમણે 'દર્દો ઓળખવાની રીત' તરીકે જાણીતી થયેલી રીતના ક્ષુદ્ર પાયામાં પોતાનું કામ શરૂ કર્યું એમનો નિશ્ચય થયો હતો કે આ વિષયમાં ક્રાન્તિકારક પ્રયોગો મારે કરી દેખાડવા છે એટલે એમણે એ સિવાયની બીજી બાબતોમાંથી ચિત્તને હઠાવી લીધું આ માટે એમને મિત્રોના ખૂબ ઠપકાઓ મળ્યા, પણ એના જવાબમાં એમણે થોડા વર્ષો પછી માનસોપચારની ઉપયોગી સિદ્ધિઓ ઉપર એક પુસ્તક જ તૈયાર કરીને આપ્યું એ પુસ્તકમાં ખાસ બાળકોની માનસિક જડતા અને મૂઢતા ઉપરના પ્રયોગોનું ખાસ વર્ણન હતું મિત્રોને સંતોષ થયો

આ પુસ્તક પ્રગટ થયું તે પહેલાં અને પછી પણ એમણે બિમાર માનસનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો હતો. ૧૮૯૩માં એમણે પોતાના જૂના મિત્ર બ્રુઅરને પેલી હિસ્ટિરિયાવાળી બાઈનો કિસ્સો પોતાના 'હિસ્ટિરિયાનો અભ્યાસ' એ પુસ્તકમાં જોડવા સમજાવ્યો બંનેએ કેટલોક વખત સાથે કામ કર્યું પણ બ્રુઅરમાં ઝાઝો ઉત્સાહ નહિ એટલે જોડાણ લાંબો સમય ચાલ્યું નહિ

આ પછી મનોવિશ્લેષણપદ્ધતિનું જે બીજ છે તે Free-association (નિર્બંધ વિચારસહચાર)ની પદ્ધતિએ તેમણે દરદીઓને જાણવા માંડ્યા વિચારસહચારની નિર્બંધિતા હિપ્નોટીઝમથી આવી શકે, હિપ્નોટીઝમની અસર નીચે હોય ત્યારે જ ભૂતકાળનું ત્વરિત સ્મરણ થાય, આ વિચાર પછી એમણે હિપ્નોટીઝમની રીત જોરપૂર્વક અજમાવવા માંડી આમાંથી જુદા જુદા મનતંતુઓની રચના અને ખાસિયતો સંબંધે ઉપયોગી શોધો કરવા તરફ તે વળ્યા આ શોધો સમસ્ત માનસની શોધ તરફ આગળ વધી આંતરમનનું અસ્તિત્વ અને તેની બાહ્યમન ઉપરની પ્રબળ અસર, મનની સૂક્ષ્મક્રિયાનો દૃષ્ટ અંગોની ક્રિયાઓમાં આવિર્ભાવ અને પ્રાથમિક જિન્સીવૃત્તિનું અસ્તિત્વ અને તેનાં પરિણામો-આ ત્રણ બાબતો શોધ માટે ફ્રોઈડની નજર સામે હતી એ શોધોમાંથી એને ઘણું જાણવા મળ્યું, અને જાણ્યા પછી એણે જાહેર કર્યું કે માનસિક ક્રિયાઓનાં પરિણામો તો સ્વપ્નો, સાહિત્ય અને કલાનાં સર્જન, ધર્મ પ્રત્યેનું વલણ, ચેષ્ટાઓ અને કથાવાર્તિકમાં સ્પષ્ટ થાય છે

દશ વર્ષ સુધી અદમ્ય ઉત્સાહથી એમણે એકલાએ કામ કર્યા કર્યું અને પછી ૧૯૦૬માં એને કેટલાક સાથી મળ્યા એ સાથીઓમાંના ઍડલર અને યુંગ તો આજે એ જ્ઞાનની આગળની શોધોના મૌલિક વિચારકો તરીકે જાણીતા છે એમના ઉપરાંત બ્રીલ, ફેરેન્ઝી, અર્નેસ્ટ જોન્સ, સેડજર રટકેન જેવા પણ હતા ૧૯૦૮માં પહેલી આંતરરાષ્ટ્રીય મનોવિજ્ઞાનની મહાસભા મળી ત્યારે બીજા વધુ સાથીઓ મળ્યા આ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ દર બે વરસે એ પછી મળવા લાગી

૧૯૧૦માં એક આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘ પણ સ્થપાયો કે જેની શાખાઓ આજે જગતના ઘણાખરા દેશોમાં છે બ્રિટનમાંની એક શાળાનો સ્થાપનાકાળ તો છેક ૧૯૧૩માં જાય છે આ શાળાઓને સાચવનારા ત્રણ મોટા ખાતા ચાલે છે આમ કોઈ કે એક જિંદગીમાં કેટલું બધું કામ કર્યું હતું ! એના શોધેલા વિષયના બસો જેટલા નિષ્ણાતોને સ્વતંત્ર રીતે કામ કરતા એમણે કર્યા હતા અને આ બસો નિષ્ણાતો નથી કરી શક્યા તેટલું કામ એમણે એકલાએ કર્યું ! ૧૯૨૬માં એમની ૭૦મી જન્મગાંઠને દિવસે દુનિયાની ઘણી શિક્ષિત વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓએ એનું અભિવાદન કર્યું હતું એ વખતે એમને ' વિયેના નગરની મુક્તિ 'નું માન અપાયું હતું એમને જર્મની સાથે બહુ સંબંધ નહોતો છતાં ૧૯૩૦માં જર્મનીએ એમની વિદ્વત્તાની કદર કરતાં ગટે પારિતોષિક આપ્યું હતું એઓ પોતે તો એ લેવા જઈ શક્યા નહોતા, પરંતુ એમની પુત્રીના હાથમાં એ પારિતોષિક મૂકતાં નોબેલ-પારિતોષિક-વિજેતા મહાન નવલકથાકાર હેર થોમસમાને બોલ્યા હતા કે ' ફ્રોઈડની વિદ્વત્તા સમક્ષ મસ્તક નમાવતાં મને અભિમાન ઊપજે છે '

અને કાળબળ કેવું કે એ જ જર્મનીના માથાના હિટલરે એ વૃદ્ધનું અપમાન કર્યું અને તમામ મિલકત જપ્ત કરી ! એનાં પુસ્તકો સુદ્ધાં બાળી નાખ્યાં એને છોડવામાં આવ્યા પણ ત્યારે જ કે જ્યારે જર્મન સરકાર વિરુદ્ધ મહાત્મા મોટા મોટા વિદ્વાનોએ ચળવળ ઉપાડી એ બધું એક જ વર્ષ ઉપર.

પણ ઇગ્લેંડે એની વિદ્વત્તાનું બહુમાન કર્યું આપણે પણ એમને વંદીએ

ફિરંગીના કબ્રસ્તાનમાં[1]

પૃથ્વી

અહો અહીં અટૂલ ઉન્નત તળાવને ટેકરે,
અપૂજ્ય અણજાણ સ્મારક સુહાય, વાસ્કોડીની
વડી વણજકૂચજન્ય ઇતિહાસનું, ધન્ય આ
ધરા, જહીં સૂતેલ શૂર નિજભોમનું નૂર લૈ !
અમોતણી સમષ્ટિવત્સલ ધરાઉછંગે ઘણું
રમી જમી દમી સુતેલ પરભોમપુત્રો ! હવે
અમારું ઉર ના ચહે યુગ ગયેલ આલોચવા
ન આજ, ત્યમ ફરતા અમ સુવર્ણકાળે ય તે
નિહાળી ત્હમને તટસ્થ ઇતિહાસ દૃષ્ટે અરે
શકાય અવમાની કેમ ? સરસાઈ આ સ્વત્વની
સદૈવ નિરખાય રે જગમહીં રૂપે જૂજવે !
અમે ય હશું એકદા અચુત કોશ છેટે સૂતા,
હશે તહીં ય કાલચક્રબલપ્રશ્ન દૃષ્ટા ન વા ?
હજો નવ હજો કશી ય અમને ન ત્હેની તમા

રમણીક અરાલવાળા

૧ અમદાવાદમાં કાંકરીયાની પશ્ચિમ પાળે આવેલું સ્થળ

વિવેચનના નમૂના*

[શ્રી. સુન્દરમ્‌ના વાર્તાસંગ્રહ 'ખોલકી અને નાગરિકા' ઉપર આવેલા વિવેચનોમાંથી કેટલાક અહીં રજૂ કર્યા છે. આ રજૂઆતનો હેતુ એ છે કે ધ્યાન ખેંચે તેવા લેખકોની કૃતિઓ વિશે કેટલીક વાર તદ્દન વિરુદ્ધ દિશાના જ અભિપ્રાયો પ્રગટ થાય છે. આ અભિપ્રાયો સારી રીતે સમજી શકાય ને વિચારી શકાય તે માટે અહીં એક સાથે જ રજૂ કર્યા છે. સામાન્ય વાચકને પુસ્તક સમજવામાં ને ખરીદવામાં વિવેચનો કેટલે અંશે મદદગાર થઈ શકે તે પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ આ વિવેચનોથી મળી રહેશે.

આ રજૂઆત કરવામાં મુશ્કેલી એક જ નથી છે કે કેટલાંક વિવેચનો એટલાં લાંબાં ને વિસ્તારપૂર્ણ હોય છે કે તેમાંથી કયો ભાગ લેવો ને કયો કાઢી નાખવો તે ખરેખર મૂંઝવણભર્યું થાય છે, અને તે સાથે જ ચોક્કસ સાહિત્યકૃતિ માટે ક્યાંક એના કલાતત્ત્વ માટે, ક્યાંક વસ્તુ માટે અને ક્યાંક આલેખન માટે ચર્ચા થયેલી હોય છે. તેમાંથી પણ અહીં કોને પ્રાધાન્ય આપવું તે નક્કી કરવાનું મુશ્કેલ બને છે. બધાં જ વિવેચનો સંપૂર્ણ તો આપી શકાય જ નહિ એટલે ક્યાંક તો મર્યાદા મૂકવી જ રહી. છેવટ અમે એમ વિચાર્યું કે કે અહીં રજૂ થતી સાહિત્યકૃતિના જે અંગ વિશે વધુમાં વધુ ચર્ચા જાગી હોય તે અંગ અહીં પ્રધાનપણે રજૂ કરવું અને બીજાં અંગો ગૌણપણે બતાવવાં. એ રીતે આ વાર્તાઓએ સુરુચિ-કુરુચિ ને અરુચિની ચર્ચા જ મુખ્યત્વે જગાડી છે. એટલે એને લગતાં વિધાનો અહીં રજૂ કર્યાં. હોત તો વાચકોને એ વાંચીને પણ રમૂજ ઉપજત કે એક વિવેચક એક વાર્તાને કલાનો ઉત્તમ નમૂનો કહે અને બીજો વિવેચક એ વાર્તાને તદ્દન નકામી ને નમાલી ગણીને બીજી જ વાર્તાને આગળ ધરે. પણ આવી રમૂજ મેળવવા માટે તો આપણે વિવેચનો વાંચવાનો શોખ જ કેળવવો રહ્યો. આવો શોખ કેળવાય તો ધીમે ધીમે સ્વતંત્ર પરીક્ષાની શક્તિ પણ આવે. આવી શક્તિ વાચકોમાં જે દિવસે આવશે તે દિવસે આપણા વિવેચકો વધુ જાગૃત અને વધુ જવાબદાર બનશે એમ અમારું માનવું છે.

મો.]

'કલમ અને કિતાબ'

'મારી આ વાર્તાઓ રજૂ કરતાં એટલી માગણી કરવાની છે કે વાચકો પોતાને માટે શક્ય હોય તેટલી રીતે પોતાના પૂર્વગ્રહોમાંથી મુક્ત બની એ વાર્તાઓમાં આવતાં કેટલાંક પાત્રોને, બને તેટલા સમભાવથી સમજવા પ્રયત્ન કરે.'

આવા પ્રકારની માગણી વાર્તાસંગ્રહના પ્રવેશદ્વારે જ જેને કરવી પડે તે લેખક કમનસીબ છે. આથી વધુ મોટું દુર્ભાગ્ય કોઈ પણ કલાકારને માટે હોઈ શકે નહિ.

દાખલો લઈએ — આ સંગ્રહની જ 'નાગરિકા' નામની એક વાર્તામાંથી:

આ કથા વાંચીને એક સહૃદય વાચક તરીકે મારા મન ઉપર કઈ અસર થવી જોઈતી હતી? અણજોયા સંસારની બીભત્સતા જોયા પછી હોટેલબોયના ગુપ્ત પીડનોએ વલોવાઈ જવાની એ અસર થાય છે?

કારણ કે અહીં જે છે તે નરી ફોટોગ્રાફી છે. ને એ તસ્વીર ખેંચનાર કૅમેરા પણ ખોરે ખૂણે મંડાયેલો છે. તસ્વીર આપણને કંટાળો ને ઘૃણા જ આપે છે, એના એ દૃશ્યોનું ઉપરાઉપરી નિર્દય 'શૂટિંગ' ચાલુ છે. આપણાથી જુદા એવા અનેક વાચકોને એ વળી ગલીપચી પણ આપશે ને આ હોટેલ—છોકરાઓનું વાર્તાના અને આલેખાતું

* લેખકો અને પ્રકાશકોને વિનંતિ છે કે એમના પુસ્તકોના ચર્ચાસ્પદ વિવેચનો આવ્યાં હોય તો અમારું ધ્યાન ખેંચે ને બને તો સામગ્રી પૂરી પાડે.

મ

સગર્ભ અને 'હૉર્ન-ઑફ ઍન્ડિનાબ'ના વાગ્ય સહિત પોકારોવાળો ભાગ પણ આપણી એ ફટાળા, અને ઘૃણાની લાગણીને, તેમજ અન્યની ગરીબાઈની લાગણીને હટાવી શકશે નહિ, કારણ કે એ વાર્તા — અરે, ખુદ વાર્તાની જ ફ્યારીમાંથી ઊગેલા નૈસર્ગિક ગેપ જેવો નથી. તમે મુર્દું જુવો, ને મુર્દાની કુત્સિતતા બીભત્સતાનું સાંગોપાંગ વર્ણન કરી બતાવો, તેથી કંઈ મુર્દાની પાછળ પોલી કોઈ કરુણ કથા ઊપસતી નથી. તમે એક વેશ્યાગૃહનું વિગતવાર શબ્દચિત્ર રજૂ કરો તેથી કંઈ વ્યથા નીપજતી નથી, નિર્દય નિષ્ઠુર વિગતોનું વાચન જો વાચકમાં ઉગ્ર સંવેદન ન મૂકે તો એમ કહીને ન ઊભા રહેશો કે પૂર્વગ્રહોથી મુક્ત થયા વગર જ વાચક વાંચી ગયો છે!

દાંડીઓ.

. . આ વાતો તથા 'નારસિંહ'ની વાતામાં આવતાં વર્ણનો શિષ્ટતાના હિમાયતીને મર્યાદાભંગ કરતાં અથવા અશ્લીલ લાગશે, પરંતુ ખરેખરો ઉકરડો પ્રત્યક્ષ નિહાળવો હોય તો નાકે રૂમાલ દાબીને પણ એ જોવો જ રહ્યો તો જ ઉકરડાનો સાચો ખ્યાલ આવે. સાથે સાથે આ વિચાર પણ ઊગી જાય છે કે શ્રી સુન્દરમની આવી વાસ્તવદર્શી નવલિકાની આટલી સફળતાપૂર્વક રજૂઆત પરથી એમના કલાકૌશલ્યનાં દર્શન વાચકને થાય એ જેટલી આનંદદાયક વાત છે તેટલી જ વિચારવા યોગ્ય વાત એ પણ છે કે સંસ્કારી અને શિક્ષિત જનસમાજ બાદ કરતાં બાકી રહેલા સામાન્ય જનસમાજના અશ્લીલતાના ધોરણ ઉપર આવી વાતોથી કેટલે અંશે અસર થશે!

ગુજરાતી

. . વાર્તાના પ્રસંગોની રજૂઆત વખતે ક્યાંક કૃત્રિમતા આવી છે જ્યારે કે ત્રણે પાત્રને આપ શાગીને કોણ પાડશે ન મકડો હાર! એમ કરતાં જતાં ગિરધર જે પ્રમાણે નિરાંતે આનંદ બતાવવા માટે કેન્દ્રીય વસ્તુને ગૌણ ગણેલ છે, કેટલીકને બાદ કરીને ચીતરે છે તે અને એવા

પ્રમાણમાં બન્યું નથી આથી આ વાતો કેટલાકના માનસને સુરુચિનો ભંગ કરનારી નહિ લાગે ત્યારે કેટલાકને ભંગ કરનારી લાગશે. આ સુરુચિનો સવાલ વિષય પરત્વે નથી પણ તેની રજૂ કરવાની ઢબ સમજે છે અને તે ઢબ તરફ ધ્યાન આપતાં એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે વાર્તાની જમાવટ સખત રીતે થઈ નથી. ખોલકી સિવાયની ચારે વાર્તાઓ કળાની દૃષ્ટિએ ઝાંખી લાગે છે. વાચકના ચિત્તપટ પર ચોટ જમાવવી જોઈએ તે નથી જમાવી શકતી અને એ દૃષ્ટિએ આ વાર્તાસંગ્રહ નવીન વિષયોની રજૂઆત સિવાય ખાસ આકર્ષક લાગતો નથી. કવિ સુન્દરમ્ કરતાં વાર્તાકાર ત્રિશૂળ ઘણું ઓછું આકર્ષણ કરે છે. તેમની વાર્તાઓને જે માન મળે છે તે વાર્તાકાર તરીકે નહિ પણ કવિ સુન્દરમની ખ્યાતિને કારણે, એ વાતો તેમણે લખી છે માટે મળે છે. આ વાતો વિષે, તેના વિષય વિષે ગુજરાતમાં વિશેષ ઊહાપોહ થાય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ.

લોકવાણી

તેનું પ્રથમ પુસ્તક "ખોલકી અને નાગરિકા" સાથે જ એક વિરલ પ્રકાશન છે.

. આ પુસ્તકને વિરલ જણાવવાનું કારણ એ છે કે, શ્રી 'દ્વિરેફ'ની વિચક્ષણ શૈલીની ગહરી વાર્તાઓમાં રહી જતી સચ્ચાઈ, શ્રી 'ધૂમકેતુ'ના લાગણીચિત્રોમાં રહી જતી જીવનરંગ, શ્રી 'વાસુમે'ની કલ્પનાના બળમાં સામાન્ય થતી વસ્તુઓ, અહીં પ્રથમવાર, વિષય પરત્વેની સચ્ચાઈ, જીવનની દુઃખદ ધ્રુવક અને વિરાટ જગતના ક્રમમાં તણાઈ જતાં જીવન તરફ સમજ્યો જોનારનું મન, એ મર્મ કરે છે

પ્રજામિત્ર કેસરી.

. . આ ગ્રંથે કૃતિઓ સમાજમાં બની નાજુક અને જુગુપ્સા ઉપજાવે તેવા અને તેથી જાહેર ગણાય તે પ્રશ્નોને સાવધાનીપૂર્વક છતાં નીડરતાપૂર્વક ગર્યે છે. આ નવલિકાઓ મળીને શ્રી સુન્દરમે પોતાનું દીર્ઘ બનાવી આપ્યું છે હજુ આવા પ્રશ્નો ચર્ચતી નવ-

લિકાઓ વાંચી નાકના ટીચકાં ચઢાવનાં ચોખલિયાઓ ગુજરાતમાં ઓછા નથી. પરંતુ શ્રી સુન્દરમ્‌ની વાર્તાઓ વાચકના દિલને ગલગલિયાં કરી મનોમાલિન્ય ઉપજાવતી નથી, એ તો સમાજની અંદર ચાલી રહેલા સડા તેમજ છૂપા મનોમંથનો ચર્ચી સમાજના ધુરંધરોનું ધ્યાન સામાજિક રૂઢિઓના વિરૂપ તરફ અને આર્થિક અન્યાયોવાળી સમાજ-વ્યવસ્થાના બંનેના નિર્દોષ શિકારો તરફ ખેંચે છે અને તેથી તેની મહત્તા વધે છે

પ્રતાપ

... એ પ્રશ્નના ઉત્તર પર 'ખોલકી અને નાગરિકા'ની મદાર છે વાસ્તવદર્શી સાહિત્ય અને તેની અભિરુચિ જો જનતાને માફક હોય તો સ્પષ્ટપણે જણાવવું જ જોઈએ કે શ્રી સુન્દરમે સારી સેવા કરી છે પણ જો શિષ્ટાચારના વાઘા નીચે જે પડી રહેવું હોય તો કહેવું પડશે શ્રી સુન્દરમ્ સફળ થઈ શક્યા નથી એ બાબતમાં ગમે તે મતભેદ હોય છતાં આજે વાસ્તવદર્શી સાહિત્યની ભૂખ ખૂબ જરૂર છે એમ જનતાનો ચોક્કસ વિભાગ માને છે

ઊર્મિ

આ સંગ્રહની પાંચે પાંચ નહિ તો ત્રણ વાર્તાઓ તો એ ચર્ચાને ઉગ્ર બનાવશે જ અમારો પોતાનો મત એવો છે કે આ વાર્તા સુરુચિભંગ કરનારી છે અને સામાન્ય જનોને વાચન આપવા માટે જે માળા શરૂ થઈ છે તેના પ્રથમ મણકા તરીકે સર્વથા અયોગ્ય છે

રવિવાર

શ્રી સુન્દરમ્‌ની આ વાર્તાઓનો સંગ્રહ જે બે વાર્તાઓના નામ પરથી ઓળખાય છે તેમાંની 'ખોલકી' તો સાહિત્યરસિકોની યાદગાર નવલિકા બની ગયેલી છે, જ્યારે નાગરિકા સાહિત્યશોખીન જડની પત્નીના હૃદયને ઉકેલ આપે છે એ જ ઢંગ પર એક ગાંધીભક્તની વાર્તા દિવાળી વખતે વાચવામાં આવેલી 'કૃતઘ્ન' પણ માણસના પ્રાણી પ્રત્યેના પ્રેમને વ્યક્ત કરતી એન સ્નેહની ગાંઠનું વર્ણન આપે છે નારસિંહ ઠાકોર એ હોટેલ-જીવનનો સ્પર્શ કરે છે પ્રેમના કૂવામાં પણ એક સુંદર નમૂનો છે પરંતુ એ વાર્તાઓ પાછળ વહેતું જાતીય તત્ત્વ કોઈક કોઈક સ્થળે અનુકંપા કરતાં તિરસ્કારમિશ્રિત જણાઈ જાય છે

રૂલછાબ

... આમાંની ઘણી ખરી વાર્તાઓના પ્રદેશો અત્યાર સુધી જુગુપ્સા ઊભી કરનારા મનાયા છે અને એનો સ્પર્શ કરવો એ અત્યાર સુધી ધૃણાસ્પદ મનાતું હતું પણ એ પ્રદેશો સમાજજીવનને સ્પર્શતા હોઈ એ તરફ ઉપેક્ષા બતાવી શકાય એવો સમય નથી રહ્યો કલાકારો એ પ્રદેશોને હાથ ધરીને સમાજ પાસે રજૂ કરવા મંડ્યા છે આ બાબતમાં આપણે એક જ વાત જોવાની રહે છે કે એ રજૂઆત જુગુપ્સા અને ગંદીપણી ઊભી કરે છે કે સંવેદનો અને મંથનો જગાડીને એનો સાચો નિકાલ લાવવા માટે પ્રયત્ન કરવાનો આપણને ધક્કો મારે છે

અહીં રજૂ થયેલી વાર્તાઓ એ રીતે જોતાં ઉચ્ચ કક્ષામાં રહી છે 'નાગરિકા' કે 'ખોલકી'ની પ્રથમ પ્રણયરાત્રિ પાછળ સ્ત્રીસમાજનું ભર્યું પડ્યું દુઃખ કે 'નારસિંહ'માં જાતીય સંબંધોનો કરુણ ચિતાર આપણને મંથનમાં નાખી દઈને વિચારે ચડાવે છે એ ગંદીપણીને માર્ગે ચડાવતા નથી કલાકાર હાથ ધરેલા વિષયનો ડંખ રજૂ કરતા જાય છે અને આપણી આંખ ઉઘાડતા જાય છે

અ વ લો ક ન

'ચા'

(૯૯) પરાજય—લેખક ધૂમકેતુ, પ્રાપ્તિસ્થાન ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, મૂલ્ય રૂ. અઢી, પાના ૪૦૦

મને યાદ આવે છે ત્યા સુધી તો આના જેવી મે એક પણ ચોપડી વાચી નથી કે જેને વિષે મને સમજણ ન પડી હોય કે મને આમા રસ આવ્યો કે કટાળો પુસ્તકના ગવેષ્ટ ઉપરનુ ચિત્ર જોતા પરાજય કોઈ ભવ્ય સ્વરૂપે આપણી આખ સામે શોભે છે. વિજય કરતા પણ ઊચી ભૂમિકા ઉપર ઊભો રહ્યો છે આવા પરાજય નીચે એક માણસ ખભે લાકડી ભેરવી તેને છેડે પોટલુ બાધી વિચારમગ્ન મુદ્રાએ સુષુપ્ત વગડાની વાટ કાપી રહ્યો છે પરાજયની એક કલ્પના અને એ કલ્પનામાથી રચાઈ જતી એક વાર્તા મગજમા ધારણ કરીને આપણે લેખકે રચેલ વાર્તા વાચવા માડીએ છીએ. સસ્કારી પિતાએ જેના ભાવિની ઉજ્જ્વલતાનુ રગીન ચિત્ર પોતાના મનમા નક્કી કરી રાખ્યુ હતુ તેનો પિતૃવિહીન નાનો અભય પ્રવેશ કરે છે આપણે એને જોઈને સમજીએ છીએ ત્યા મામાને ઘેર ઊછરી રહેલી અને ગામડામા પોતાના સગાને ત્યા આવેલી સાવિની અભય જોડેના તોફાનોથી આપણને પુલકિત કરી દે છે. અભયની માતા બન્નેને અમીભરી આખે જોઈ રહે છે પણ એ પછીના ત્રણ જ લીટીના નાના પેરેગ્રાફમાં કેવી ખૂબીથી લેખક કાળનો કૂદકો મરાવી દે છે –

'અને આટલી પ્રેમાળ, પવિત્ર, તેજસ્વી, મધુર, નિર્દોષ હાસ્યથી ભરેલી છોકરી ક્યા ગઈ, એ તો અભયે જાણ્યુ હોત! અથવા એ ન જાણવાથી જ એ સુખી હતો!'

ત્યારપછી–એ પેરેગ્રાફ પણ કઈ મોટો નથી એમા લેખક કહી આપે છે કે અભયની માતા મૃત્યુ પામી, અભય એના વૃદ્ધ કાકીને ત્યા રહીને એ ભણ્યો, પણ કેટલુ? ગામડાનો શિક્ષક થવા જેટલુ પણ પિતાએ જગવેલી મહત્ત્વાકાક્ષા છુપતી હતી માલિની ક્યારેક સ્મરણમા નજરે પડતી

એ પછીનુ ચિત્ર આવે છે માલિની કેમ પરણે છે તેનુ આમા એના મામા અને મામાના પુત્ર ચદ્રકાન્તની સ્વાર્થપટુ વાતો, માલિનીના ભાવિ પતિ બેરંગ રતિકાન્તનુ અને તેના પિતા સાધુચરિત નૃસિંહપ્રસાદનુ ચિત્રણ ખૂબ જ ઝડપથી અને કુશળતાથી ચિતરાયેલુ દેખાય છે શરૂઆતમા જે રતિકાન્ત માટે આપણો વિરોધી ભાવ કેળવાઈ જાય છે તે રતિકાન્ત માલિનીના સહવાસથી કેવો નિર્દોષ બાળક જેવો બની જાય છે! રતિકાન્ત કામમા પરોવાય માટે તેને એ કામમા પણ મદદ કરતી ખૂબ જ આકર્ષક ચિત્ર છે

અને ભડારિયા ગામમા શિક્ષક તરીકે નવો જ આવતો અભય થાણુદારી કરવા આવેલા રતિકાન્તને સભળાવી દે છે 'અહી–આ સરસ્વતીમદિરમા, કોઈ પણ અમલદાર, કેવળ અમલદાર હોવાને કારણે, સગવડ પામી શકશે નહિ. અહી કોઈનો ઉતારો નહિ થાય–આ ધર્મશાળા નથી.' એ બીજુ ચિત્ર તો આપણા મોમાથી 'વાહ વાહ'ના ઉદ્ગાર કઢાવી દે છે સરસ્વતીમદિરના પ્રતિનિધિ–અભયના મોઢામાથી નીકળેલી આ સસ્કૃત વાણી અને એનુ કાર્ય આપણને અભય વિષે ઘણો ઊચો અભિપ્રાય બધાવી દે છે સસ્કૃત વાણી આપણને ખૂચે છે ખરી, પણ પહેલા ચિત્રમા અભયને જેવો જોયો હતો તે પરથી લાગે કે એનુ પાત્ર જ એવુ છે

પણ અહીથી જ આપણી નિરાશાની શરૂઆત થાય છે અભય ભડારિયામા છે તે થોડા સમય સુધી તો એક વખત આપણા મગજ પર એને વિષે પડેલી છાપ ટકી રહે છે પણ પછી 'મારે મોટા બનવુ છે' એવી આકાક્ષામા ગામ છોડી એ શહેરમા આવે છે અને જે જાતની ભિખારુવૃત્તિ અને ખામખ્યા એ ધારણ કરે છે ત્યાથી આપણા વાચનનો રસ ઊડી જવા માડે છે આપણને થાય છે કે લેખક આપણી જોડે રમત રમ્યા છે જે અભયમા જીવનનો

બેપરવાઈ ઠઠોઠઠ ભરી છે, જે અભય પોતાના સર્વસ્વ હસતાં હસતાં કુરબાન કરી શકે છે (ગામડામાં આની રીતે કુરબાન થઈ શકે કે નહિ તે પ્રશ્ન જુદો છે,) કે 'હું સરસ્વતીમંદિરનો પ્રતિનિધિ છું આ સરસ્વતીમંદિર છે આ ધર્મશાળા નથી કોઈ અમલદાર અમલદાર હોવાને કારણે અહીં ઉતારો નહિ પામી શકે તે જ અભય શહેરમાં ભણવા જાય છે ત્યારે મુશ્કેલીઓથી હારીને કોઈ પાસે ખુશામત અને દીનતાના વેણ બોલે કે 'એવું છે, સાહેબ! હું ગરીબ માણસ છું, ગામડાનો ગરીબ છું'! તદ્દન બનાવટી વાત જે છોકરાઓમાં અભય જેટલી નિર્ભયતાનો અંશ પણ દેખાય નહિ તેવા ઘણા છોકરાઓને આપણે શહેરમાં સ્વાવલંબને ભણતા સાંભળ્યા છે, જોયા છે અને વળી અભયમાં તો એ અગાઉ જવલંત સેવાભાવના પણ જોવામાં આવી છે સાચા સેવકની ભાવનાની એક દૂરની હદ અને મોટા થવાની બીજી સામેની જ દિશાની એટલી જ દૂરની હદ—બે હદ વચ્ચેનું આટલું અંતર લેખક આટલી સહજ રીતે એક જ વ્યક્તિમાં કેમ લાવી મૂકી શકે છે? અભય તરફ આપણને કંટાળો આવે છે

બીજું મુખ્ય અને સુંદર પાત્ર છે રેણુકાનું મસ્તાન ઉન્નતમસ્તક અને સૌંદર્યમયી રેણુકાના ચિત્રણથી આપણને શાંતિ થાય છે અને આપણને થાય છે કે લેખક આવા પાત્ર જોડે તો રમત રમીને આપણી મશ્કરી નહિ જ ઉડાવે પણ અફસોસ! એ આશા પણ ભ્રમ નીવડે છે

અભય જોડેનો રેણુકાનો સંબંધ મર્યાદામાં રહીને પણ કેટલી પ્રેમ ન રીતે આગળ વધે છે! અભય સામે ઉશ્કેરાયેલા ગામનેતાને રેણુકા હેરાન કરી મૂકે છે અભય રેણુકાને માથે ધૂળનો ટોપલો ચડાવે છે, અભય જોડે રેણુકાને પરણાવવી છે એવી રેણુકાની માતાની મીઠી કલ્પના અને તેને પાર પાડવા માટેના સુમધુર પ્રયત્નો અભયને પીરસતા રેણુકાએ એનો હાથ દૂર ખસેડી રાખીને તેના ભાણામાં રેડી દીધું રોજ રેણુકા અભયને વહેલી સવારે દૂધ આપવા જાય છે, દૂધ લેવા જતાં રેણુકાના હાથને અડી જતો અભયનો હાથ, અને જેનો પ્રસંગ એકાએક ચાંદનીના રેશમ ગૂંથવા આવે છે ફૂલડીમાના દેવના ઉપર ઘી રેડાય છે, પવિત્ર સુગંધની સેર ઊંચે ચડે છે રેણુકા અને અભય એ અગ્નિની સામે બેઠાં છે અગ્નિસમક્ષ બંને પ્રતિજ્ઞા કરે છે, અભય રેણુકાના કપોળ પર ચુંબન કરી તેનું માથું પોતાના ખોળામાં ઢાળી દે છે જેમને પ્રસંગની ગંભીરતાનું પૂરું ભાન છે તેવા બે યુવક-યુવતી વચ્ચે ઘટેલા આ પ્રસંગની સાક્ષી શીજ ઉન્મત્ત ન હોય તેમ લેખક અભય પાસે તો 'હાથ મારો આશરો જતો રહેશે' એ બીકે ગરીબ રેણુકાનો ત્યાગ કરાવે છે અને ધનમદે છકેલી અનિલાનું પાણિગ્રહણ કરાવ, પણ આટલા ઉતરતું પ સમજાવે છે એ તો ઠીક પણ રેણુકાને ય જ્યારે જઈને દેખે છે રેણુકા અભયનો માર્ગ મોકળો કરે તે માટે ગમે તેવા બીજા પુરુષને પરણી જાય એ તો અને—એમાં એક પ્રકારની ભવ્યતા પણ રહેલી છે પણ એ સોહનલાલ નામના એક મામૂલી માણસને પોતાના મનમાં સ્થાન આપવા તૈયાર થઈ જાય (પાન ૩૮૬) એ અસહ્ય થઈ પડે છે (આ પ્રસંગની સુંદરતા નોંધી જાય તેમ નથી આખી વાતનો વધુમાં વધુ ઘૃણિત પ્રસંગ આ છે પાના ૨૫૭-૨૫૮) એ રંગરાગની શોખીન બને છે અને આ ઘેલું તમથી અભયની ઝમીને પોતાની ચીંગીમાં જાળવી રાખ્યા છતાં! અને આટલી બધી વિરોધી વસ્તુની સચ્ચાઈ લેખક આપણને ઠસાવવા પ્રયત્ન કરે છે કેવા શબ્દોમાં! 'આગમની અને વિનાશની અને સબળ સગવડની તાકીદને લીધે અભય એવા બની ગયો' (પાનું ૨૨૩) રેણુકાના દિલના એક ખૂણામાં અતૃપ્ત વાસનાની એક નાની સરખી આગ જલતી રહી હતી (પાનું ૨૫૭) આ કારણો બનાવટી એ માટે લાગે છે કે એ પાત્રોના ચિત્રણમાં આ પહેલાં આવી વાતનો સહેજ સરખો ઈશારો થયો નથી ત્યાં સુધી તો પાત્રો મહાન બનીને જ આપણી સામે આવ્યાં છે

આ ફરી આ ... ... જાય છે ત્યારે પણ એના આયોજનમાં કૌશલ્ય બતાવવામાં આવ્યું નથી કે ન અભય રેણુકા ... છે અને ...

પોતાના પરાક્રમોની પરંપરા ગણાવે છે ત્યારે એની એ વાત જાણે વિવેકની જ વાત હોય એમ લાગે છે. એનું કારણ કદાચ અજ્ઞાનમાંથી ઊઠી ગયેલો વિશ્વાસ અને તેની પુનઃપ્રતિષ્ઠા માટે નજરમાં આવવાં જોઈએ તેવાં કારણોનો અભાવ હોઈ શકે છે.

બીજી પણ નાની નાની ભૂલો ઘણી છે. 'રોઝડી' અને 'ભંડારિયા' જેવાં ગામો કાઠિયાવાડમાં જ હોઈ શકે. એટલે વાર્તા કાઠિયાવાડની જ છે એમાં શંકા નથી; છતાં વાર્તામાં વાતાવરણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનનું છે. માલિનીને ઘરના નોકર તરફથી 'છોટી રાણી'નું સંબોધન મળે છે. (પાનું ૨૦૩), શા માટે 'છોટી રાણી' અને 'નાની શેઠાણી' નહિ? હિંદી ભાષાપ્રયોગો વાપરવા હોય તો એની શુદ્ધિ પણ જાળવવી જોઈએ. "અહીં તો રસિયાં જનોની વાતમાં હિંદી આવે છે, અશિક્ષિત નથી બોલતાં એ. એક ઠેકાણે (પાનું ૧૭૧) 'લોકવાર્તાગાંના બ્રાહ્મણને ખભે ઘેટું' ચડાવાઈ ગયું છે, વાસ્તવમાં ત્યાં ઘેટું નહિ પણ બકરું જોઈએ. બકરી તો ઘેર દૂધ માટે કામની પણ બ્રાહ્મણને ઘેટાનો શો ખપ હોય? દેવીને ભોગ દેવામાં પણ બકરું જ પસંદ કરે.

પણ જો આમાં એકલી ભૂલો જ હોત તો ઝટ કહી શકાત કે વાર્તામાં દમ નથી, પણ આમાં બીજી બાજુ સરસ સરસ પણ ઘણું બધું છે. એમની વાર્તાની ઊંચી રસભૂમિકા ગુજરાતના અન્ય નવલકથાકારો કરતાં એટલી નિરાળી છે કે આપણે પણ વાર્તાની સાથે એટલા ઊંચા આવીએ છીએ.

કુમારાનંદ અને મુરલીની સૌંદર્યપૂર્ણ જીવનકથા, નૃસિંહપ્રસાદનું આર્યત્વ, રખડુ રાગજીતનું ઉચ્ચતાગામી સર્વાંગસંપૂર્ણ પાત્ર, વ્યસ્ત જીવનના રતિકાન્તની એક સરખી સચાઈ, પોતાનો મોભો પહેલેથી છેલ્લે સુધી બરાબર જાળવી રાખતી માલિની અને ગુસ્સો કરતાં જે ગુસ્સા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જોવા માંડે છે તે વિદ્વાન ધનિક પ્રાણકુમારની મેલડાઓ–એ તદ્દન શક્તિવિહીન રહ્યાં છે. અને યથાપ્રસંગ ભાવનાઓ પણ કેવી નીતરતી રહે છે! 'લાખો રૂપિયામાંથી થોડાક હજાર ગૈરાય એ સુંદર નથી?' 'તારું (મુરલીનું) સૌંદર્ય હજારોને પોતામાં રહેલી વિરૂપતાનું ભાન કરાવશે; તારું માધુર્ય હજારોને પોતામાં રહેલી અકારણ કઠોરતાની ઝાંખી કરાવશે; વિરૂપ, કઠોર અને નૈસર્ગિક માધુર્ય ગુમાવેલી કૃત્રિમ 'સેવિકા' કે 'સાધુડી' નહિ, રસભરી સૌંદર્યમૂર્તિ જ મારે તને રાખવી છે, તું એ રીતે જ પ્રજાને ઘડી શકશે.' ધરતીથી અદ્ધર ઊડતી લાગતી કુમારાનંદની આ ભાવનામાં રમ્યતા શું ઓછી છે? અને ખરેખર આ ભાવનાને સુંદર સ્વરૂપે ફલિત થતી પણ વાર્તામાં આપણે જોઈએ છીએ. અને મુરલીનું પેલું વાક્ય કેટલું સુંદર છે!–'નારીના જોબનને નહિ જગાડજો, એને જગાડો તો એની સાથે રમત નહિ રમજો.' (રેણુકાના પતનમાં લેખકે આ સત્યને જ કામ કરતું બતાવ્યું હોત! એને બદલે એમણે રેણુકાને ટાપટીપ કરતી હોવાના કારણમાં 'દેખાદેખી'ને આગળ કરી!)

કેળવણી અસત્યને માટે કેવા બોજ રૂપ થઈ પડી તે નૃસિંહપ્રસાદના અનુભવવાક્યમાં સરસ રીતે રજૂ થઈ જાય છે. 'કેળવણી જો લેતાં ન આવડે તો એના જેવો નકામો ભાર બીજો કોઈ નથી.'

સૌથી વધુ આકર્ષક તત્ત્વ તો એ લેખકનું પ્રસંગોનું ઝડપી, સંપૂર્ણ અને તાદૃશ આલેખનનું કૌશલ્ય. એની ઉપર તો સ્થળે સ્થળે મુગ્ધ થઈ જઈએ છીએ.

અંત પણ સરસ છે. પ્રાણોદાસની એમની રીત સફળ થાય કે ન થાય તે તો મૂર્ત અનુભવે જણાય, પણ એ એક નવી અને આકર્ષક રીત તો છે જ. અમાસ અને પૂનમ, નવરાત્રિ અને દિવાળી એવા એવા દિવસો ગ્રામ્યજીવનમાં સૌંદર્ય પ્રેરે તેવા છે અને સૌંદર્યમાંથી જીવનની રસિકતા ઊભી થઈ શકે એ કલ્પનાતીત નથી.

એટલે, આ વાર્તામાં આકર્ષક અને કંટાળો ઉપજાવે તેવાં બંને તત્ત્વો એવાં સેળભેળ થઈ ગયાં છે કે મને ખબર ન પડી કે મને આ વાંચતાં રસ પડ્યો કે કંટાળો આવ્યો.

(૧૦૦) ભઠ્ઠી : લેખક ચંદ્રભાઈ કા. ભટ્ટ પ્રકાશક 'નવી દુનિયા' કાર્યાલય અમદાવાદ મૂલ્ય રૂ. ૨

નવલકથા લખવાનો શ્રી ચંદ્રભાઈનો આ પ્રથમ પ્રયત્ન હોવા છતાં તેમાં તેમને ઠીક સફળતા મળી છે પણ નવલકથાનો કટાક્ષ ન અનુભવવો હોય તો આપણે એનાં પાના ફરફર ફેરવતાં જઈ વાર્તાનો તંતુ આપણે પોતે સાધી લેતા જવું પડે ચંદ્રભાઈની ભાષા શૈલી ઇત્યાદિ હવે તો એટલું બધું કર્કશ નીરસ અને ક્ષતિઓથી ભરપૂર લાગે છે કે એમના લખાણના પાંચ પાના પણ નિરાંતે વાંચવા મુશ્કેલ થઈ પડે વાર્તા કોઈ એક પ્રસંગ ઉપર કેંદ્રિત નથી થઈ તેમ પાત્રોમાં તો અમુક મુખ્ય એવું પણ નથી સમાજવાદીઓ ઉપર મહાસભા-સરકાર કેવા જુલમો કરે છે સમાજવાદી ટોળી કેમ બંધાતી જાય છે અને તેઓ તેમનો કેવો પ્રતિકાર કરે છે આ જ વાત આમાં આવે છે પણ જુદાં જુદાં પાત્રોની કરુણ અને રોમાંચક જીવનકથા એકમેક સાથે એવી સંકળાતી ચાલે છે કે વાર્તામાં કલાતત્ત્વ ગૂંથાઈ તે રસ નિષ્પન્ન કરે છે વચ્ચે વચ્ચે નિર્મળ હાસ્ય પણ સારું આવે છે

આ વાર્તામાં મહાસભાવાદી સરકાર સામે જે બેફામ હુમલાઓ કરવામાં આવ્યા છે તેનું આલેખન પૂર્ણ વિચાર પછી થયું નથી લાગતું એક યોજના પાર ઉતારવાને જરૂરી એવી શિસ્તનું પાલન કરાવતા મહાસભા સરકારે ભૂલો અવશ્ય કરી છે મહાસભાના સેવકોમાં બુટ્ટી વ્યક્તિઓ પણ પેસી ગઈ છે એ વાતનો ઇનકાર કોઈ ન કરી શકે પણ એ વસ્તુને નિયમ જ ગણી લેવો એ બરાબર નથી કપરા જીવનની ભઠ્ઠીમાં તમામ ઉકરડાઓ સાફ થવાનો ઉદ્દેશ લઈને બહાર પડેલી 'ભઠ્ઠી' જેને હજી 'ઉકરડા' તરીકે ગણાવવાની સામે દેશની મોટી જનસંખ્યાનો વિરોધ છે તે મહાસભાની સરકારને જ સાફ કરવાના મનોરથ સેવે છે-એ જ આ વાર્તાનો દોષ છે

(૧૦૧) જૂઈ અને કેતકી (વિવેચનસંગ્રહ) કર્તા શ્રી વિજયરાય ક. વૈદ્ય પ્રાપ્તિસ્થાન એન એમ ત્રિપાઠીની કંપની મુંબઇ મૂલ્ય રૂ. ૨-૦

શ્રી અનંતરાય રાવળે આ પુસ્તકનું અવલોકન કરતાં લખેલું કે 'વંચાવવાની નહિ તો વાંચી જવાની તો પામ બનાવણ છે' તે અમને પણ બરાબર લાગે છે વિવિધ નિમિત્તોએ લખાયેલા આમાંના વિવેચનો રોચક પણ છે આપણી ભાષાના વિકાસ ક્રમનો ઇતિહાસ પણ એમાં છે બધા વિવેચનો રસપૂર્ણ તો લાગ્યા જ છે સુશોભન ઇત્યાદિ પણ સારું છે

(૧૦૨) લાઠી નવરાત્ર મહોત્સવ—પ્રકાશક સાહિત્ય-સભા લાઠી (કાઠિયાવાડ) મૂલ્ય રૂપિયો દોઢ

લાઠીમાં લોકશિક્ષણની દૃષ્ટિએ ઊજવાતા નવરાત્ર ઉત્સવ અંગે જે થયું હતું તે અહીં પુસ્તકારૂઢ કરવામાં આવ્યું છે આ ઉત્સવમાં ગુજરાતના અગ્રણી સાહિત્યકારોએ ગત બે વર્ષમાં જે રીતે ભાગ લીધો હતો તે તે મહાનુભાવોની પિછાન સાથે આપણને જાણવા મળે છે ગુજરાતના ગામગામડે આ વસ્તુ બની શકે તેવી છે મોટા સાહિત્યકારો બધે ન પહોંચી શકે પણ થોડા ઉત્સાહી જુવાનો નવરાત્રિમાં રોચક કાર્યક્રમો સાદી રીતે યોજી શકે અને જેમ મહારાષ્ટ્રમાં ગણેશોત્સવ રાષ્ટ્રોત્સવ થઈ ગયો છે તેમ આપણે ત્યાં આ પર્વદિનો બની જાય

પુસ્તકના રૂપરંગ સુશોભિત ન બનાવી શકાતા હોત તો એને સાદા રાખવાથી પણ તે સુંદર બનત તે અહીં કહેવું જરૂરી છે

(૧૦૩) વિમાની હુમલો અને તેમાંથી બચવાના ઉપાય લેખક શ્રી 'અભ્યાસી' પ્રકાશક 'જ્યોતિ' કાર્યાલય લિમિટેડ, અમદાવાદ મૂલ્ય આઠ આના

વિમાની હુમલામાં કેવા બોમ્બો વપરાય છે, તેનાથી કેવું નુકસાન થાય છે, અને તેનાથી કેમ બચાય છે તેનું વર્ણન આ પુસ્તકમાં છે પણ આપણે ત્યાં આ પુસ્તકનો ઉપયોગ કુતૂહલવૃત્તિને સંતોષવાથી વિશેષ કંઈ નથી કારણ કે આપણા રક્ષણાર્થે સરકારે જ શું કર્યું છે જે આ પુસ્તકમાં એનો ઉપયોગ બતાવવામાં આવે?

(૧૦૪) ગીતાધ્વનિ—લેખક શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળા પ્રકાશક નવજીવન કાર્યાલય અમદાવાદ મૂલ્ય દોઢ આનો

શ્રી કિશોરલાલભાઈને ગીતા વાંચવામાં ખૂબ રસ છે એ વાત બહુ લોકો નહિ જાણતા હોય. એ રસના પ્રેર્યા જ એમણે ભગવદ્ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાન્તર કર્યું હોવું જોઈએ. એમનું ૭૬ ઉપરનું પ્રભુત્વ પણ બહુ જોરદાર છે તે આ ભાષાંતરથી જાણીને તો આશ્ચર્ય જ પામીએ છીએ. પાંચ વર્ષ ઉપર આ ભાષાંતરની પહેલી આવૃત્તિ પ્રગટ થયેલી, પણ આ બીજી આવૃત્તિ એમના કહેવા પ્રમાણે આ નવો જ અનુવાદ છે.

જેમણે જેમણે ગીતા અભ્યાસની દૃષ્ટિએ વાંચી છે તેમને એમણે સહાયને માટે આકર્ષી લીધા છે. એના અનેકવારના વાચનથી પણ એમને તૃપ્તિ નથી મળતી. ઘણાઓ એટલા માટે એ કંઠસ્થ કરી લે છે. મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકો રટવામાં સાથે અર્થનો પણ વિચાર કરતા જવું પડે છે જે ઘણી વાર બની શકતું નથી. માટે તેના સમશ્લોકી ભાષાંતર હોય તો રટવામાં વધુ આનંદ મળે. આ ભાષાંતર પૂરેપૂરું શબ્દશઃ છે.

છંદયોજના તો એટલી ક્ષતિહીન છે કે સરસર કરતા સાતસો યે શ્લોકો વાંચી જવાય છે. બે એક જ ઠેકાણે 'અ' ને દીર્ઘ બોલવો પડે છે અને થોડેક જ ઠેકાણે 'ઇ-ઉ' હ્રસ્વને દીર્ઘ કરવા પડે છે. જો મૂળને શબ્દશઃ ન વળગી રહેતાં પોતાની રીતે ભાવનો અનુવાદ થયો હોત તો વધુ મજા આવત દા. ત.

ક્યાંથી મોહ તને આવો ઊપજ્યો વસમે સમે—
નહિ જે આર્યને યોગ્ય, હરે જે સ્વર્ગ ને યશ? [૨-૨]

આ શ્લોકની લીટીઓનો માત્ર ક્રમ જ ફેરવવાથી એ લાભ મળી શકત. શબ્દોની પસંદગીમાં પણ સાદા શબ્દોને જ પસંદગી આપી છે. એથી લાભ તો થાય કે પણ તેમાં કાવ્યનું લાલિત્ય નથી આવતું. એક શ્લોકનું જે ભાષાંતર કિશોરલાલભાઈએ કર્યું છે તેને એક બીજા ભાષાંતર જોડે સરખાવવાથી આ વસ્તુ સ્પષ્ટ થશે—

'હૈયાના દૂબળા ભાવ છોડીને ઊઠ અર્જુન'
—શ્રી કિશોરલાલભાઈ

'હૈયાની દીનતા તુચ્છ, છાંડી ઊઠ પરંતપ'
—શ્રી નાનાલાલ કવિ

બે ઠેકાણે રહેલી ભૂલો કદાચ છાપભૂલો હશે
(૧) સાંખ્ય ને યોગ બે ભિન્ન બાળો કહે પંડિતો નહિ [૫-૪]
(૨) અનાદિ જે પરબ્રહ્મ છે ન કહેવાય ના નથી [૧૩-૧૨]

આ બંનેમાં જે અગિયારમો અક્ષર 'ક' છે તે ખોટો હોવો જોઈએ. પ્રથમની લીટીનો અર્થ 'સાંખ્ય ને યોગ બે ભિન્ન' એટલા શબ્દોને અવતરણચિહ્નોમાં મૂકવાથી જ સમજી શકાય છે. ટીપમાં 'બાળો'નો અર્થ 'બાળકો' મૂકવાની જરૂર હતી.

પ્રાસ મેળવી શકાયા હોત તો તે ઘણો આનંદ આપત. આવી ક્ષુદ્ર બાબતોને ભૂલી જઈએ તો આખો અનુવાદ સારો લાગે છે. અગિયારમો અધ્યાય આખો, સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણોના શ્લોકો અને છૂટક કેટલાય શ્લોકો ઘણા પ્રવાહી ભાવસચોટ અને સમશ્લોકી ભાષાંતરના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના જેવા છે. 'અધ્યાત્મયોગ'ને બદલે 'ચિત્તનિરોધ' અને એવા જ બીજા અધ્યાયોના બદલાવેલા નામોમાં ઘણી સાર્થકતા રહી છે.

(૧૦૫) ખાદીશાસ્ત્રપ્રવેશિકા—પ્રકાશક: નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય બાર આના. પાના ૨૯૮

ગાંધીજીએ ગ્રામોદ્યોગના પુનરુદ્ધારની સાથે આપણા મૌલિક જ્ઞાનનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો છે એ આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી બહુ સચોટ રીતે માલૂમ પડે છે. રેંટિયા, તકલી, પીંજણ, ચરખો ઇત્યાદિ ચલાવી જવામાં કે હાથનું વણેલું કાપડ પહેરવામાં જ દેશની પ્રગતિ નથી થઈ જતી, પરંતુ એની પાછળ રહેલી વૈજ્ઞાનિક ક્રિયાઓ સમજી લઈ તેમાં દહાડે દિવસે સુધારા વિચારવામાં અને કરવામાં પ્રગતિ રહેલી છે. આ પુસ્તકમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના શિક્ષકોએ ખાદી તૈયાર થતા પહેલાં એને અંગે જે ક્રિયાઓ થાય છે (ઠેઠ કપાસ વાવવાથી શરૂ કરીને) તે દરેકનું ભૌતિક વિજ્ઞાન સમજાવ્યું છે. પુસ્તકના સંપાદક શ્રી મગનભાઈ દેસાઈએ પુસ્તકની ભાષા, શૈલી અને શાસ્ત્રીયતામાં ખૂબ હશે એવો જે ભય સેવ્યો છે તે આખા પુસ્તકના વાચન પછી આપણને ખોટો લાગે છે.

વર્ધાશિક્ષણયોજનાના એક વિષય લેખે પાટીગણિતનું જે પ્રકરણ ઉમેર્યું છે તે જોતાં આપણું મન અભિમાનથી ગાયે છે કેટલું મધુર છે એ ગણિત !

જાને લોટવા-પીંજવા અને તેવા કામોને કેટલા અને કેવા શ્રમ પછી કેટના ખર્ચે કેટલું માપ તે તૈયાર કરી શકે તે બહુ ચોક્કસતાથી સમજાવવામાં આવેલ છે એ ક્રિયાઓ બરાબર કેમ કરી શકાય તેની પણ સારી સમજણ છે કોઠાઓ પણ શ્રમ અને વિચારપૂર્વક તૈયાર થયા છે આવશ્યક સ્થળે સુરેખ ચિત્રો પણ છે

આશા રાખવામાં આવે કે આમાં વણાટ વિષે પણ હશે પણ કોઈ કારણે – કદાચ પુસ્તકનું કદ વધી જતું હોય – વણાટ વિષે કંઈ જ લખવામાં આવ્યું નથી એની પહેલાની ક્રિયાઓ વિષેનું આવું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી એની પણ જિજ્ઞાસા જાગે જ આશા છે કે સામાન્ય વાચકોની જ્ઞાનતૃપ્તિ માટે પણ વણાટ વિષે આવું પુસ્તક જલદી બહાર પડશે

(૧૦૬) જીવનનો આનંદ—લેખક કાકાસાહેબ કાલેલકર પ્રકાશક નવજીવન કાર્યાલય અમદાવાદ મૂલ્ય દોઢ રૂપિયા પાના ૫૪૪

જીવનનો આનંદ ની પહેલી આવૃત્તિ ચાલતી હતી ત્યારે મારા એક મિત્ર જેઓ સામાન્ય ભણેલા છે તેમણે મને એક વખત વાતવાતમાં કહેલું 'જીવનનો આનંદ' પ્રગટ થયું એમાંના થોડા પાના મેં વાંચ્યા મને એ ખરીદી લેવાની ખૂબ ઇચ્છા થયેલી પણ એ વખતે મારી પાસે એટલા પૈસા નહોતા પાછળથી હું એ ભૂલી ગયો આવાઓને માટે પણ ગંભીર વિષય સુલભ બનાવી દેનાર કાકાસાહેબના કલા અને કુદરતના લેખો વિષે મૌન એ જ ઉત્તમ પ્રશંસાનું કામ કરે છે જીવનનો આનંદ ની પહેલી આવૃત્તિ બહાર પડી ત્યારે 'ઊર્મિ' માં મેં જ એનું વિસ્તૃત અવલોકન એ પુસ્તક ઝીણવટથી વાંચ્યા પછી લખ્યું હતું આજે એની બીજી આવૃત્તિ બહાર પડે છે ત્યારે પણ પડેલી ત્યારે ને સુધી એટલા જ નાવીન્ય ભાવ સાથે આનંદ પામનો હું એ વાંચું છું પહેલી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ ગયા પછી આ કાકાનું જે લખાયું હતું તે પણ આ આવૃત્તિમાં સમાવવામાં આવ્યું છે એ [illegible] મત એ જ રાખી છે

(૧૦૭) યુરોપની ભીતરમાં—(જૉન ગન્થર કૃત 'ઇનસાઇડ યુરોપ' નું રૂપાંતર) પ્રયોજક [illegible] પ્રકાશક પ્રસ્થાન કાર્યાલય અમદાવાદ મૂલ્ય બે રૂપિયા

યુરોપના રાજદ્વારી પુરુષોના આ માં રેખાચિત્રો છે એ રેખાચિત્રોમાં યુરોપનું આજનું રાજકારણ પણ પ્રતિબિંબિત થાય છે પુસ્તકનું પ્રકાશન તો સમયોચિત જ છે, એકંદર રીતે મને લખાવટ પણ ગમી છે પણ ક્યાંય શાંત રીતે સરખી રીતે વસ્તુનું આલેખન થયું નથી એટલે વાચનરસને થાક લાગે છે મારા એક વિદ્યાર્થી-મિત્રને એ અતિશય કંટાળાભર્યું લાગ્યું બીજા મિત્રોનો પણ એવો જ અભિપ્રાય પડ્યો છે શબ્દો અને વાક્યોના પ્રયોગો પણ વચ્ચે વચ્ચે બહુ ખોટા આવે છે ચંદ્રશંકરે ઘણો લાંબો સમય આ શૈલી ચલાવી એમાં હવે ફેરફાર થાય તે ઇષ્ટ છે

(૧૦૮) પથિકનાં પુષ્પો—(ગુચ્છ ત્રીજો) કર્તા શ્રી મગનલાલ પુરાણી પ્રકાશક અરવિંદ ક૨ન્ડાસ, આણંદ મૂલ્ય રૂ. ૧ ૪૦ પાના ૨૮૦

પથિકનાં પુષ્પોના અન્ય ગુચ્છોની પેઠે આમાં પણ પથિકે પોતાની મનયાત્રાના છૂટાછવાયા સ્મરણો મૂક્યા છે બે વાર્તાઓ છે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીને ગુજરાતની એકતા અને અવિભક્તતાના રાગી તરીકે આલેખતું રેખાચિત્ર છે સાહિત્યિક અને આધ્યાત્મિક નોંધો અને ભૌતિક વિજ્ઞાનની આલોચના છે-આમાંનું ઘણું ગુજરાતના સામયિકોમાં એક વાર પ્રગટ થઈ ચૂક્યું છે છતાં સંગ્રહરૂપે પણ એ આવકારયોગ્ય છે

પ્રથમ વિભાગના નિબંધોમાં સાપેક્ષવાદ આત્મવાદ સમુત્ક્રાંતિનું સોપાન સ્થળમાં પદાર્થનો વિસ્તાર એ બધા લેખો સાદી ભાષામાં છે પણ તેના વાચનમાં ચિત્તની ખૂબ એકાગ્રતાની જરૂર પડે છે પણ એમ કરવામાં ખૂબ રસ પડે છે સામાન્ય રીતે વાર્તા નવલકથા અને હળવા લખાણો વાંચવાની ટેવથી

આપણી બુદ્ધિને ચકાસવા અને કંઈ નવું સમજવા માટે ચિત્તને એકાગ્ર બનાવવા પ્રત્યે આપણને રુચિ નથી રહી, જે વસ્તુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના માર્ગમાં ઘણી અવરોધક છે આ લેખોમાં મુરબ્બી શ્રી અણુભાઈએ આપણને ઘણું આપવા જેવું આપ્યું છે જે પુસ્તકમાં આવી જ્ઞાનસમૃદ્ધિ છે તેનું દોઢ રૂપિયો મૂલ્ય ઘણું ઓછું કહેવાય છતાં આ પુસ્તકની ૫૦૦ જ પ્રતો છપાઈ છે જે આપણી આ વાચન પ્રત્યેની અરુચિનું ચિહ્ન છે અને તે દુઃખ ઉપજાવે છે

બે વાર્તામાંની 'ગંગારામ ગાગડુ' એ એક વિચિત્ર માનસના માણસનું રેખાચિત્ર છે મગમાં જેમ ગાગડુ હોય છે કે જે ગમે તેવા અગ્નિથી પણ ચડે નહિ તેમ સમાજમાં પણ એવા ગાગડુ હોય છે કે જે ગમે તેવી સામાજિક અને દેશીય પરિસ્થિતિમાં મૂઢ જ રહે છે

વેદરહસ્યના લેખો પરત્વે કહેવું જોઈએ કે લેખકે વૈદિક સંવાદોને આધ્યાત્મિક રૂપકો માન્યા છે, તેનું પણ હશે, પણ તેમાં ઇતિહાસનું તત્ત્વ નથી તેમ નહિ કહી શકાય સ્થૂલ ઘટનાના અભાવમાં રૂપકનું અસ્તિત્વ ચિત્તરમ્ય નથી બનતું

આવકાર

પ્રવાસી (ગુજરાતી) અને પૂર્ણિમા (મરાઠી)

આ બે નવા સાપ્તાહિકો ન્યૂઝ પેપર્સ લિમિટેડ ('જન્મભૂમિ' અને **लोकमान्य** દૈનિક જેની પ્રવૃત્તિ છે) તરફથી યુદ્ધના સમયમાં જન્મ પામ્યાં એ ઘણાને આશ્ચર્ય પમાડે તેવી વાત છે

બન્ને સાપ્તાહિકો આજે ચાલતા બીજા સાપ્તાહિકોથી ઘણી રીતે જુદા છે

પૂર્ણિમાના તંત્રી તરીકે મરાઠી સાહિત્યમાં પ્રખ્યાત થયેલા મામા વરેરકર છે એમની રાષ્ટ્રભાવનાની મુદ્રા દૃષ્ટિગોચર થયેલા ત્રણ અંકોમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે ટૂંકી વાર્તાઓ, ચાલુ વાર્તા, ચાલુ હિંદી અને પરદેશી રાજકારણ ઉપર હળવી સમીક્ષા, કામદાર-ચળવળ, બોલપટની દુનિયા, સમાજ, કેળવણી અને રમતનું મેદાન ઇત્યાદિ વિષયો તો ઘણા સામયિકોમાં આવતા હોય છે, પણ આમાં એની રજૂઆત બહુ સરળ ભાષામાં અને રસિક રીતે થાય છે

પ્રવાસીના તંત્રી શ્રી રવિશંકર મહેતા પણ સમાચારપત્રની દુનિયામાં ખૂબ કામ કરી ચૂકેલા અને જાણીતા છે પૂર્ણિમાની પેઠે આમાં પણ હળવી અને રસમય શૈલીએ વિષયો રજૂ કરી સામાન્ય જનતાને જ્ઞાન આપવાનો પ્રયત્ન થતો જણાય છે.

આશા છે કે આ નવાં સાપ્તાહિકો જનતાની સારી સેવા કરશે

कहानी (હિંદી)નો ખાસ વાર્તા-અંક

બનારસના 'सरस्वती प्रेस'ના સંચાલકો હિંદીસાહિત્યજગતમાં વિધવિધ અખતરાઓ કરવા માટે જાણીતા થઈ ચૂક્યા છે हंस માસિક અને कहानी પાક્ષિક એમનાં બે સામયિકો છે ત્રણ રૂપિયાના વાર્ષિક લવાજમમાં દર પખવાડિયે સારું પણ હળવું-મુખ્યત્વે વાર્તાઓનું અને અન્ય વિષયોનું રસપાન कहानी દ્વારા થાય છે એ कहानीનો આ ખાસ અંક (પચ્ચીસ જેટલી વાર્તાઓ અને દશ જેટલાં ચિત્રો) ચાર આનામાં આપ્યો છે પરદેશની અને હિંદની સુંદર સુંદર વાર્તાઓના અનુવાદ અને મૌલિક હિંદી વાર્તા સ્વ પ્રેમચંદજીની એક તદ્દન નવી વાર્તા આમાં વાંચવા મળે છે ચિત્રોમાં ત્રણ સિવાય બાકીનાં શ્રી કનુ દેસાઈ, સોમાલાલ શાહ અને લાભચંદ મેત્રાણીનાં ચીતરેલાં છે ગુજરાતી જનતાને પણ આ વાર્તાઓ વાંચવામાં રસ પડશે

આંતરરાષ્ટ્રીય આંદોલનો

આખા મહિનામા જર્મનીએ પોલેંડ પર આક્રમણ કર્યું, બ્રિટન અને ફ્રાંસ પોલેંડની વહારે ધાયા પરંતુ પોલેંડ સુધી પહોંચવાને તેમની પાસે જર્મનીની ઉત્તરે બાલ્ટીક સમુદ્રનો જ માર્ગ હતો કે જ્યાંથી પણ જર્મની તેમની સામે બાથ ભીડીને તેમને પોલેંડના કિનારા સુધી પહોંચતા ખાળી શકે એટલે તેઓ બહુ તો ફ્રાન્સની સરહદ પરથી અને બાલ્ટીક સમુદ્રમાંથી જર્મની પર હુમલાઓ કરી જર્મનીના એકત્ર લશ્કરી બળમા ભાગલા પડાવે, પણ પોલેંડમા પહોંચીને ત્યા વધતા જર્મનોને રોકી ન શકે આ સ્થિતિની કલ્પના જર્મનીએ પ્રથમ જ બરાબર કરી લીધી હોઈ તેણે પોલેંડ પરના પોતાના આક્રમણને ઝડપી બનાવ્યું, છેલ્લો ઘા મારવાને સમયે રશિયા તેની મદદે આવ્યું અને પોલેંડ પડ્યું

આ મહિને બનાવો એટલી ઝડપથી નહિ, તો પણ ઝડપથી તો બન્યા છે અહીં આપણે મુખ્ય મુખ્ય બનાવોને જોઈ લઈએ

રશિયા-તુર્કી વાટાઘાટો

ગયા મહિનાનું કામ પૂરું થઈ રહ્યા પછી નવા કામના નકશાઓ જર્મની અને રશિયા દોરવા લાગ્યા છે આ નકશામા કેન્દ્રસ્થાને ઇંગ્લેંડને ચગદવું એ જ હોઈ શકે છે—અને છે એ છે ને બનેલા બનાવો એ જ સૂચવે છે એ બનાવોમા તાજા જ બનાવો રશિયાની અને તુર્કી અને ફિન્લેન્ડ સાથેની વાટાઘાટો છે ઉત્તરમા (રશિયાની પશ્ચિમમા) ફિન્લેન્ડ સાથે ઘટતું કરી લઈ બરાબર સામી દિશામા આવી રહેલા ઇંગ્લેંડની નેમ સાધવી અને દક્ષિણમા તુર્કી સાથે યોગ્ય કરી લઈ ભૂમધ્ય સમુદ્રના માર્ગને ઇંગ્લેંડ માટે ભયંકરી બનાવવો એ આ વાટાઘાટોનો હેતુ છે પણ છેલ્લા મળેલા સમાચારો કહે છે કે રશિયાને બેઉ ઠેકાણે પાછું પડવું પડ્યું છે

પણ પોતાની એ ભોંઠામણથી પોતાને જ અપમાન ન લાગે તે માટે રશિયાએ જાહેર કર્યું છે કે વાટાઘાટો ફરી ચાલે તેવી સંભાવના છે

પરંતુ ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેંડ અને એવા બીજા રાષ્ટ્રો અને સામાન્ય પ્રજા પણ સમજી જ ગઈ છે કે એ વાટાઘાટો આજે ત્યાં થોભી છે તેથી આગળ ચાલવાની કોઈ સંભાવના નથી રશિયા તુર્કીને પોતાના પક્ષમા ન લઈ શક્યું ને પોતનો દાવ બરાબર ન પડ્યો તેમા તેને પોતાની પીછેહઠ લાગતી હશે એટલે એ છુપાવવા એણે આવી જાહેરાત કરી છે અને તુર્કીએ રશિયાના પગરખામા પોતાનો પગ નથી મૂક્યો પણ એને એની સાથે બગાડવાની તો ઇચ્છા ન જ હોય તેથી તેણે એ વાતનું સમર્થન કરે તેવા શબ્દો કહ્યા

રશિયા—તુર્કીની વાટાઘાટો પાછળના બીજા પણ કારણો છે પોતાને અત્યારે જે શૂર ચડ્યું છે તેનો ઉપયોગ કરી લેવાની રશિયાની ઇચ્છા છે રુમાનિયાની ઉત્તરે આવેલો બેસેરેબિયા પ્રાંત ૧૯૧૪ના યુદ્ધ પહેલા રશિયાનો હતો તે વર્સાઈલ્સની સંધિમા રુમાનિયાને મળેલો, તેને રશિયા પાછો મેળવી લેવા માગે છે ઉપરાંત રશિયાને પોતાની પશ્ચિમમા બાલ્ટીકમા થોડા જ બંદરો છે અને તે પણ વરસના થોડા મહિનાઓ પૂરતા જ હોય છે, એટલે ભૂમધ્યમા અને ગરમ સમુદ્રમા પ્રવેશવા માટે કાળો સમુદ્ર તેને માટે ખુલ્લો રહે તેવી તેની લાંબા કાળની ઇચ્છા છે આ ઇચ્છા પાર પાડવા માટે ૧૮૫૨મા ખ્રિસ્તી ધર્મને નામે ઈસ્લામી તુર્ક વિરુદ્ધ એણે યુદ્ધ માંડ્યું હતું, પરંતુ ઇંગ્લેંડ તેને બળવાન થઈ જવા દેવા ઇચ્છતું ન હોવાથી રશિયાએ ધાર્યું પણ નહોતું તેમ ઇંગ્લેંડે તુર્કસ્થાનને મદદ કરીને સુલેહ કરવાની ફરજ પાડી હતી. ફરી ૧૮૭૮માં તુર્કસ્થાન જ્યારે બાલ્કન રાજ્યો જોડે લડવામા

પડ્યું હતું ત્યારે રશિયા એની સામે ઊભું થયેલું, એ વખતે પણ ઇંગ્લેંડે એને એવું ધાર્યું ન થવા દીધું પણ એ વખતે તુર્કીની સ્થિતિ લાચાર હતી એટલે ઇંગ્લેંડે રાતા સમુદ્રના ઉત્તરના નાકા પરના સાઈપ્રસ બેટો પોતાના 'મહેનતાણા'માં લેવાનું યોગ્ય ધાર્યું અને તુર્કીનો થોડો ભાગ રશિયાને આપીને 'લે હવે, આટલાથી સંતોષ રાખ' કહી તેને ચૂપ કર્યું. રશિયાને ઇંગ્લેંડની કડક આંખ જોઈ અત્યારે એટલાથી સંતોષ માનવો પડ્યો, પણ કાળો સમુદ્ર પોતાને ઘેર કરવાની તેની ઇચ્છા અધૂરે રસ્તે જ રહી. આ પછી ૧૯૧૪માં પણ ઇંગ્લેંડ પોતાને પક્ષે છે એ આશામાં કાળા સમુદ્ર ઉપર આંખ ઠેરવી હતી, પણ તુર્કી પણ છેક રહી રહીને પણ ઇંગ્લેંડની પડખે આવી ઊભું. એટલે ભાઈબંધના ભાઈબંધની શરમે એનાથી કાંઈ બોલાયું નહિ. છેવટે સંધિઓ થઈ ત્યારે તો રશિયા પોતાની આંતરિક ધમાલમાં જ પડ્યું હતું, ત્યાં તો કાળા સમુદ્રને કયાં સંભારે? આજે હિટલર જાગ્યો અને રશિયાને તક મળી. પણ નસીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ! માંડ ઇંગ્લેંડને પછાડી શકાય તેવું ટાણું આવ્યું અને આશા ય બેઠી કે તુર્કી આ વખતે તો જરૂર કાળા સમુદ્રમાં તેનાં વહાણો છૂટથી ફરવા દેશે ત્યાં તુર્કીએ બાજી બગાડી મારી.

આટઆટલી જહેમત પાછી પડ્યા પછી રશિયાને ભોંઠામણ લાગે કે નહિ? એટલે જ એણે જાહેર કર્યું, "ધીરા, ભાઈ, હજી તો વાટાઘાટો આગળ ચાલવાનો સંભવ છે."

વાટાઘાટો ચાલવાની હોય તો ભલે ચાલે.

પણ તુર્કીને રશિયાની શરતો જ ક્યાં [illegible] તેમ છે? રશિયા તો કહે છે ડાર્ડેનલ્સની સામુદ્રધુનીમાં બ્રિટન અને ફ્રાંસનાં નૌકાદળોને આવવા જ ન દેવાં. રશિયાને પોતાની સરહદ સાચવવી હોય એટલે એ એમ કહે, અને એ કદાચ વાજબી પણ ગણાય, પણ એની કબૂલાત આપીને તુર્કીએ બ્રિટન અને ફ્રાંસ જોડે વેર વહોરવાને કંઈ કારણ ખરું? અને કાળા સમુદ્ર વિશે રશિયાને નિશ્ચિંત કરી નાખ્યા પછી નિરાંતે રશિયા રુમાનિયા ઉપર અને ત્યાંથી બીજાં બાલ્કન રાજ્યો ઉપર જરૂર હાથ મારી લીધા પછી તુર્કસ્તાનમાંય કોમ્યુનિઝમ ન લાવે અને તુર્કસ્તાનને ચટ કરી ન નાખે તેની કંઈ ખાતરી ખરી? તુર્કસ્તાન શા માટે રશિયાને ઉત્તેજન દે અને ઇંગ્લેંડની ભાગીદારી ન ઉડાવે?

છતાંય આજના રાજકારણમાં કોણ સાચું અનુમાન કરી શકે કે રશિયાની બાબત કયા અનર્થમાં જ પરિણમશે?

રશિયા અને ફિનલેંડ

જેમ દક્ષિણમાં કાળા સમુદ્રનું નાક પાકું કરી લેવા રશિયા તુર્કીની ભાઈબંધી માટે પ્રયત્નો કરે છે તેમ પોતાની પૂર્વે પડેલા બાલ્ટીકમાં પણ બધું સુતર થઈ જાય તે માટે લેટવિયા, એસ્થોનિયા, લિથુઆનિયા અને ફિનલેંડને સમજાવી રહ્યું છે. આમાંથી પહેલાં ત્રણ તો સાવ નાનાં દેશ એટલે એમણે રશિયાના સમજાવ્યા સમજી જવું પડ્યું છે. રશિયા એમની ઉપર નારાજ થાય તો બીજા દેશોની મદદ મળે પણ એમનો તો ઉગાર જ ન થાય. પણ ફિનલેંડે પોતાના અવાજને ઢીલો પડવા નથી દીધો, એટલે ત્યાં પણ રશિયાને પાછું પડવું દેખાય છે. જો કે ફિનલેંડનો છેવટનો જવાબ હજી બાકી છે. ખબર છે કે અહીં પરિસ્થિતિ જરા તંગ બને, અને બંને પક્ષ કોઈ પણ રીતે પોતાનું સ્વમાન ન ઘવાય તે રીતે સમજણ કરી લે તો ઠીક છે, નહિતર અહીં પરિસ્થિતિ તંગ બને તેવું છે. તુર્કસ્તાનની હદ આગળ રશિયા જેટલી સહેલાઈથી નમતું મૂકી દે તેટલી સહેલાઈથી અહીં ન મૂકી શકે તેવી તેની રાજકીય પરિસ્થિતિ અને સિદ્ધાંત-પ્રચારની આકાંક્ષા છે. રશિયા અત્યારે જર્મનીનું ભલે મિત્ર બન્યું હોય પણ જે સમાચારો આપણી પાસે આવે છે તે મુજબ તો બંને દેશો ભીતરથી તો એકમેક વિરુદ્ધ હજી એટલા ને એટલા ઊકળેલા દેખાય છે અને બંનેના રાજકીય [illegible],

ભૂતકાળમા એકમેક પર કરેલા સાહિત્ય અને ક્રિયા રમત દુશ્મનાઓ ઇત્યાદિ જોતા એ ન મનાય એવુ નથી આજે પોતપોતાના સ્વતંત્ર સ્વાર્થ માટે એક-મેકને મદદ કરવા બન્ને તૈયાર થયા હોય પણ તેથી કંઈ ભવિષ્યને તેઓ ભૂલી જાય નહિ બને સમજે કે કે તેમનું ભવિષ્ય તો ભૂતકાળ જ રહેશે એનો વિચાર કરી રશિયા ભવિષ્યમા પોતાને જર્મની ન નડે માટે બાલ્ટીક રાજ્યોને પોતાની બગલમા લઈ રહ્યુ છે જો બાલ્ટીકનો માર્ગ રશિયા માટે ખુલ્લો થઈ જાય તો બગાસર સામે આવી રહેલા ઇંગ્લેંડની શી સ્થિતિ હોય તે જરા કલ્પો અને રશિયાના મજૂરો બળવાન અને તો ધનવાન અમેરિકાનો ફફડાટ કેવો હોય તે કલ્પો જો ઇંગ્લેંડ અને અમેરિકા બાલ્ટીકને ભૂલી જાય તો બાલ્ટીક રાજ્યોની તાકાત નથી કે ચાર દિવસ પણ લાલ લશ્કર સામા ઊભા રહી શકે માટે જ અમેરિકાએ જરા ખોંખારો ખાધો અને ફિન્લેન્ડ ઇશારાને સમજીને ટટાર બન્યુ

અને હવે આપણને જાણવા મળ્યુ છે કે રશિયાએ ફિન્લેંડ સાથે નરમ પ્રકારનો લશ્કરી કરાર કરવાની દરખાસ્ત કરી છે આ કરાર ફિન્લેન્ડની તટસ્થતાને ચલિત કરવાની શક્યતાઓ નાબૂદ કરનાર હોવાનુ મનાય છે અને સામે પક્ષે ફિન્લેન્ડના સ્વાતંત્ર્યનો ભંગ કરવાનો રશિયાની એક પણ દરખાસ્તનો હેતુ નથી એવી ખાતરી મળે છે પણ આનો ચોક્કસ જવાબ તા ૩૦મી ઑક્ટોબરે નક્કી થઈ જવાનો જેમા ફિન્લેંડનો આખરી શબ્દ જોવી અને ઉછાળામા છેવટે હદ સુધીની વાત આવી જશે એમ મનાય છે

અમેરિકાનુ વલણ

અમેરિકા તટસ્થ છે પણ ફિન્લેંડના પ્રશ્ન પછી એની તટસ્થતાનો રંગ બદલાયો છે એ એની સનેટમા છેલ્લા પસાર થયેલા ઠરાવ પરથી જોઈ શકાશે ઝેરી ગેસ અને રસાયણોદ્વારા યુદ્ધ લડવામા વપરાતા પદાર્થો પરદેશી રાજ્યોને નહિ વેચવાનો સુધારો ત્યાની સનેટે બહુમતીએ ૨૦ કરો એ સુધારાની વિરુદ્ધ બોલનારાઓએ એવી દલીલ કરી હતી કે પોતાના દુશ્મનો પણ અમેરિકા પાસેથી એ પદાર્થો મેળવી શકશે તેમ જાણવા છતાં લડતુ રાષ્ટ્ર ઝેરી ગેસનો ઉપયોગ કરતા અટકશે

ઝેરી ગેસના નિકાસની છૂટ રહેવા દેવાના આ નિર્ણયની વાત પાછળ કારણો જે હોય તે પણ તેનુ દૃષ્ટ પરિણામ એ આવ્યુ દેખાય છે ખરુ કે રશિયા ફિન્લેંડ પર જે દબાણ કરવા આગળ આવ્યુ હતુ તેમા તે કદમ પાછુ હઠી ગયુ છે આમ એક પક્ષને અમેરિકાએ પોતાની 'તટસ્થતા'થી મદદ કરી છે એ જોઈ શકાય છે

હિટલરની 'શાંતિ'ની વાતો

પણ હિટલર તો આ બધા બનાવો પહેલાથી જ 'શાંતિની વાતો કરવા માંડેલી ને? પોલેંડ કે જેને તમે બચાવવા આવ્યા હતા તે તો ગયુ હવે તમારે લડવાની શી જરૂર છે? જે થવાનું હતુ તે થઈ ગયુ હવે આપણે સંપથી રહેવુ જોઈએ. હુ હવે લડવાનુ કોઈને કહેતો નથી જો તમે લડવુ બંધ રાખશો તો હુ યે લડાઈ બંધ રાખીશ પણ જો છતાંય તમે લડાઈ ચાલુ રાખશો તો લડાઈનુ દોષારોપણ તમારે માથે આવશે તે કહી રાખુ છુ' હિટલરના આ વચનોનો હેતુ શો હશે?

બ્રિટિશ વડાપ્રધાન ચેમ્બરલેને એનો સારો જવાબ વાળ્યો છે લગભગ બધા દેશોએ એ જવાબને આવકાર્યો છે એ બધી વાત પછી પણ કહેવાનું કે હિટલરની શાંતિની ઇચ્છા સાવ પોલી તો નહિ જ હોય એ હુ કહેવાની ધૃષ્ટતા કરુ છુ વાત સાચી કેમ ન હોઈ શકે ભલા? આપણે જાણીએ છીએ કે જર્મનીની આંતરિક સ્થિતિ ઘણી કફોડી છે ફ્રાન્સનુ લશ્કર જર્મનીના સાર ભાગ ઉપર કબજો કરી બેઠુ છે, જર્મનીને રશિયા પાસેથી જેટલી મદદની આશા હતી તેટલી મળે તેમ લાગતુ નથી હિટલર મૂંઝાયો છે એ શાંતિ શા માટે ન ઇચ્છે? જર્મનીની આર્થિક અવદશા આંતરિક એકદિલીમા તૂટ અને હિટલરે જેમની મહત્વાકાંક્ષાઓને રૂંધી છે

તેવા બીજા જર્મન નેતાઓનો વિરોધ એ બધુ એવું જાહેર છે કે હિટલરની એવી ઇચ્છા ન હોય તોપણ તેણે પ્રયત્નપૂર્વક એ ઇચ્છાને ગળીને ફરી પડે એ પોતાની જુની યોજનાઓ ગમે તેટલી કરતો હોય પણ એ પણ સંભવિત છે કે પોલેંડ મળી ગયા પછી હવે થોડા સમયની એ શાંતિ માગે છે નહિ તો એ ચેમ્બરલેનના જવાબથી આટલો છંછેડાય કેમ? છંછેડાઈને એ જર્મન-પશ્ચિમ-મોરચા પર દોડી ગયો છે અને સંભળાય છે કે ફ્રેંચ લશ્કર એના આવવાની સાથે પાછળ હટી ગયું હમણાં તો ત્યાં આગળ વરસાદ અને બરફનો મારો ચાલ્યો છે એટલે લડાઈનો મારો બંધ રહ્યો છે, પણ ચોંકાવનારા સમાચાર એ મળે છે કે હિટલરે પશ્ચિમ-મોરચા પર થવાનું હોય તે થવા દઈને પણ સીધા ઇંગ્લેંડ ઉપર વિમાનોમાંથી બોમ્બમારો ચલાવવાનો નિર્ણય કર્યો છે

પરિસ્થિતિ કેવી બનશે તે માટે અત્યારે સૌ ચિંતાતુર છે

વિશ્વની છેલ્લી આશા

આકાશનું હૃદય શાંત હલાવી દેતી
તોપું છૂટે, જગની મહુક ગ્રસ લેતી
કાળી નિશે રમતી જોગણી શી સ્મશાને
તે માનવી - મરણમાં નિજ જીત માને

જિતાઈને સહુ બંધ પવિત્રતાના
ભેટે લીધા ભૂલી જઈ નિજ ભાઈ વારે
ભાઈ લડે વિરમ્યું શૈશવ જેની સાથે
તે સ્નેહ ભૂલી ઝાપે ખંજર — દાટે

ચારે દિશા કુપિત નાગણી શી ફૂંફાડે
આ કેમ કોણ જગ જીવનને ઉગારે?

નાના નચે શિશુ કુમાશથી પારણામાં
પોઢાડતી જનની બાળક પારણામાં
કરે ધીમેથી દુઃખમાં લઈ જે ટચાકા
નિઃસ્વાર્થ એ મનુજ વિશ્વની છેલ્લી આશા

• સરોદ •

-અંજલિ ગ્રંથમાળા-

વર્ષ પાંચમું

- જેનો હેતુ નૂતન ગુજરાતની રચનામાં પોતાનો હિસ્સો આપવાનો છે.
- જેનો હેતુ જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રો ઉપર ક્રાંતિકારી અસર મૂકવાનો છે
- જેનો હેતુ શિષ્ટ, સુંદર અને ઉપયોગી સાહિત્ય અત્યંત સસ્તા મૂલ્યે આપવાનો છે

આ ગ્રંથમાળાના તમે ગ્રાહક છો? એનું એકેય પ્રકાશન તમે જોયું છે? એની યોજના વિષે કશું જાણો છો? એની પ્રગતિથી અને લોકપ્રિયતાથી તમે વાકેફગાર છો?

એનું લવાજમ

દેશમાં પાકા પૂઠાના

રૂ ૪-૦-૦

(૧૨૦૦ પાનાં)

માહિતી માટે પરિચયપત્રિકા મંગાવો

બંધન અને મુક્તિ લેખક • દર્શક

પૃષ્ઠસંખ્યા ૩૨૦ કિંમત બે રૂપિયા

૧૮૫૭ના બળવાની ભૂમિકા ઉપર આલેખાયેલી આ નવલકથા એના લેખકને પ્રથમ પંક્તિના નવલકથાકાર તરીકે સાબિત કરશે આ નવલનું એકેએક પાન આપણી આંખ સામે જીવતું-જાગતું લાગે છે, વાર્તામાં ગૂંથાયેલું વિચારધન આપણને મુગ્ધ કરે છે.

જાગતા રે'જો (પૂર્વાર્ધ)

લેખક સોપાન

પૃષ્ઠસંખ્યા ૩૧૨ મૂળ કિંમત રૂપિયા

શ્રી સોપાનની આ સર્વોત્તમ કૃતિ છે જે વિચાર અને વસ્તુ ઉપર નવલકથાનું સર્જન થયું છે તે ગુજરાતી સાહિત્યમાં તદ્દન નવીન છે પૂર્વાર્ધમાં નિષ્ક્રિય અને સક્રિય આદર્શવાદની અથડામણ અને તીવ્ર સંવેદન આલેખાયેલું છે

જાગતા રે'જો (ઉત્તરાર્ધ) [નવેંબરમાં પ્રસિદ્ધ થશે]

આ બીજો ખંડ અત્યંત કરુણ છે એમાં એક પ્રચંડ આત્માનું પતન, પશ્ચાત્તાપ, વેદના અને અંતે ઉર્ધ્વગમન આલેખાયું છે આ નવલ કોઈ પણ ગુજરાતીએ વાંચવી જ જોઈએ

જગતનો તાત લે રામનારાયણ ના પાઠક

(ફેબ્રુઆરીમાં પ્રગટ થશે)

આમાં ખેડુ-જીવનનું ચિત્ર છે છતાં આ નવલકથા 'ધરતી' જેવી નથી ખેડા જિલ્લાના બારૈયા વચ્ચે લગભગ બે વર્ષનો સતત સંપર્ક સાધ્યા પછી નવલકથાની રચના થઈ છે આ પુસ્તકનો પ્રવેશક શ્રી રવિશંકર મહારાજે લખી આપ્યો છે

અંજલિ ગ્રંથમાળા : પો. બો. ૭૩ : અમદાવાદ

વિશ્વસાહિત્યમાળા

[૧]

પતન

અને

પ્રાયશ્ચિત્ત

મૂળ લેખક
નેથેનિયલ હૉથોર્ન

અનુવાદક —
વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

મહાન અમેરિકન લેખક નેથેનિયલ હોથોર્નની એક અનુપમ કૃતિ Scarlet Letter નો આ અનુવાદ છે ગુજરાતી પુસ્તકનું નામ એટલું સૂચક છે કે એ પછી વિશેષ ઓળખાણની જરૂર રહેતી નથી. આખી નવલકથા એક પતન પામીને ઊંચા થતા આત્માના પાવનકારી વર્ણન અહીં છે આ વાચના હૃદયના તારને હલાવ્યા વિના રહેતા નથી

પાકું પૂઠું
કિરમીજી જેકેટ
પાનાં ૩૫૦
કિંમત
દોઢ-અઢી રૂપિયા

યોજના

- આ ગ્રંથમાળા નવી જ શરૂ થાય છે. આ માળાનું વર્ષ એપ્રિલ ૧૯૩૯ થી માર્ચ ૧૯૪૦ સુધીનું ગણાશે.
- જગતભરના સાહિત્યમાંથી ચૂંટેલા વાર્તા નવલકથાના ચાર પુસ્તકો એક વર્ષમાં પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન થશે અને તેની મૂળ કિંમત લગભગ આઠ રૂપિયા અને સાદી કિંમત ૭ રૂપિયા રહેશે.
- આ માળા માટે લવાજમની પદ્ધતિ નથી, પરંતુ રૂ. ... અનામત મૂકીને વાર્ષિક ગ્રાહક થઈ શકાય છે.
- આ રીતે ગ્રાહક બનનાર તરફથી બહાર પડેલાં પુસ્તકોમાંના કોઈ પણ પુસ્તક માટે વખતસર સ્પષ્ટ 'ના' લખવામાં નહિ આવે તો એમને એ પુસ્તક જોઈએ છે એમ માનીને રવાના કરવામાં આવે છે
- આ રીતે અનામત મૂકનારને આ પુસ્તક મૂળ કિંમત કરતાં પોણી કિંમતે અને અમારા ખર્ચે પોસ્ટેજ પહોંચાડવામાં આવે છે.
- દરેક લેખકના ગ્રંથનો અનુવાદ આપવામાં આવે તે લેખકના જીવનનો અને તેના સાહિત્યનો વિસ્તૃત પરિચય થાય એવો એક સ્વતંત્ર લેખ કોઈ અભ્યાસીની કલમથી પુસ્તકના પ્રવેશક તરીકે આપવાનો પ્રયત્ન થશે
- વર્ષને અંતે અનામતની રકમ જમા રહેલી હોય તો ગ્રાહક પોતાના ખર્ચે પાછી મંગાવી શકે છે.

• અનામત

દેશમાં	પ્રદેશમાં	પરદેશમાં
૭ રૂપિયા	સાડા છ રૂપિયા	શિ. બાર ...

[૩]

પશ્ચિમના સમરાંગણે

ALL QUIET ON THE
WESTERN FRONT
નો
અનુવાદ

[૨]

અહંકાર

મૂળ લેખક
આનાતોલ ફ્રાંસ

અનુવાદક
હરજીવન સોમૈયા

પ્રવેશક
રામનારાયણ વિ. પાઠક

Thais એ ફ્રાંસના વિશ્વવિખ્યાત લેખક આનાતોલ ફ્રાંસની ઉત્તમ કૃતિ છે. આ કૃતિનું ભાષાંતર આજ સુધી આપણી ભાષામાં નથી થયું એ જ આશ્ચર્ય છે. આ નવલકથા હૃદયભેદક ચિત્રોને આંખ સામે ખડાં કરે છે. માનવીનું ચિત્તતંત્ર કેટલી સૂક્ષ્મ રીતે કામ કરે છે તે જોવા માટે આ નવલનું વાચન ઉપયોગી છે.

પાકું પૂઠું
કિરમીજી જેકેટ
પાનાં ૨૩૦
કિંમત
ઘરઆંગણે દોઢ રૂપિયો